॥ अर्हम् ॥

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाया पञ्चविंशतमो मणि [२५]

तार्किकशिरोरत्नवादीन्द्रश्रीमल्लवादिक्षमाश्रमणविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

तर्कागमपारङ्गतश्रीसिंहसूरगणिवादिक्षमाश्रमणसन्दृब्धया
न्यायागमानुसारिणी-व्याख्यया विभूषितम् ।

एतस्य

व्याख्याधारेण मूल विशोध्य, विषमपदविवेचनाख्यव्याख्यया
चालङ्कृत्य सम्पादक सशोधकश्च

आचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरः ।

तस्य चायं

सप्तम-अष्टमारात्मकः

तृतीयो विभागः ।

प्रकाशयिता

छाणीस्थ-श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला-सञ्चालक

शाहेत्युपाह्व जमनादासात्मजश्चन्दुलाल. ।

प्रथम संस्करणे ५०० प्रतय

वीरसं० २४८३ आत्मसं० ६१ विक्रमसं० २०१३

मूल्य षड् रूप्यका

प्रकाशक प्राप्तिस्थानश्च
चन्दुलाल जमनादास शाह
सचालक, श्रीलब्धिसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला
छाणी (जी वडोदरा)

मुद्रक
लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी
निर्णयसागर प्रेस
२६-२८ कोलभाट स्ट्रीट,
मुबई न २

Shri Labdhisurishwar Jain Granthamala No 35

THE
DVADASHARANAYACHAKRAM

OF

SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA

WITH

THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY

BY

SRI SIMHASURAGANI VADI KSHAMASRAMANA

PART III

Edited with

Critical Introduction Index & Vishamapadavivechana

BY

ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI

PUBLISHED BY

CHANDULAL JAMNADAS SHAH

SECRETARY SHRI LABDHI SURISWAR JAIN GRANTHAMALA

CHHANI (BARODA DIST)

FIRST EDITION 500 COPIES

A D 1957] PRICE 6 RUPEES [*V S 2013*

धन्यवाद अने आभार

●

जैनतर्कशास्त्रना अतिमहत्त्वना आ ग्रन्थरत्न श्री द्वादशारनयचक्रना प्रथम अने द्वितीय भागने वाचकोना करकमलमा सादर कर्या पछी, आजे आ तृतीय विभाग समर्पित करता अत्यन्त आनद थाय छे प्रथमना भागोनी जेम आ तृतीय भागने पण उचा लेझर पेपरमा सुघड, स्वच्छ अने शुद्ध मुद्रणपूर्वक तैयार करवामा आव्यो छे ग्रन्थमुद्रणमा वपराता कागलो विगेरे साधनोनी मूल्यवृद्धि, कल्पनामा पण न आवे तेवी उची सपाटीए रोज-ब-रोज वधतीज जाय छे प्रथमना भागो करता पण आ भागना मुद्रणमां आ कारणे घणो व्यय करवो पड्यो छे आ भागना मुद्रणकार्य माटे, जे उदारचित्त श्रुतभक्त सज्जनोए, श्रुतभक्तिना अमारा आ महान अने पुनीत कार्यमा साहाय्य करी छे, तेमना शुभनामो आ नीचे आपीने, अमे तेमने आभारपूर्वक धन्यवाद आपीये छीए साहाय्य आपवा माटे प्रेरणा आपनार पू गुरुभक्त श्रुतप्रेमी उपाध्यायजी श्रीमद् जयतविजयजी गणिवरनो पण, अमे अनेकश उपकार मानीए छीए

साहाय्यक सज्जनोना शुभनामो आ प्रमाणे छे

१००१ श्री जैनश्वेताम्बर सघ

(ज्ञानद्रव्यनी उपजमांथी)

हा शेठ आणदजी मगलजीनी जैन पेढी इडर

३०१ इडरना श्राविकाओना उपाश्रयनी उपजमाथी

हा शेठ आणदजी मगलजीनी जैन पेढी इडर

२०० श्रीयुत् सोमचदभाई पानाचद खंभात

वांचको यथायोग्य लाभ लई सौनो परिश्रम सफल करे

—प्रकाशक

प्राक्कथनम्

अयि नैकविद्याविद्योतितान्तरङ्गा वाग्मिनैपुण्यावधीरितत्रिदशाचार्या साधुसमुदयशिरोऽलङ्कारा धीधना सूरय !

भवता पुरत सुनिर्मलमेधासम्पत्तिपरिजृम्भमाणमनीषिजनविचारचातुरीसम्पर्ककर्कशतर्कालङ्कृताऽऽचार्य-श्रीमन्मल्लवादिक्षमाश्रमणपूज्यपादप्रतिभाफलद्वादशविधविध्यादिभङ्गात्मकनयचक्रशास्त्रप्रथस्य श्रीसिंहसूरगणिविरचिततव्याख्यापरिभूषितस्य पर्यायार्थिकनयप्रभेदान्तर्गतविधिनियमोभयारोभयनियमारात्मक तृतीयो भाग समुपस्थाप्यते।

अल तदुरवगाहदर्शनपयोराशिसमुन्मथनसमवस्थितपीयूषरसास्वादपुरस्सरतदीयहालाहलदूरीकरणकारण जैनेन्द्रशासनमेयजातलम्भनोपदेष्टाचार्यवर्योपपादितसाधकबाधकप्रमाणप्रचुरसमुल्लसितस्यास्य नयचक्रशास्त्रस्य विधिनियमोभयनये उभयनियमनये च वैशेषिकमीमांसकमतनिरीक्षणात्मके तत्तत्पूर्वपक्षमतोपपादनाय कटन्दीग्रन्थ प्रमाणसमुच्चयश्च प्रधानतया परिगृहीतौ, तत्र कटन्दीग्रन्थ प्रायेण प्रशस्तमतिनाविष्कृतोऽधुना वैशेषिकदर्शन वेदितॄणामविदिताभिधानो दरीदृश्यते, न खलूदयनाचार्यादिवैशेषिकदर्शनप्रमातृभिरपि क्वचिदपि तद्ग्रन्थनाम निर्दिष्टम्, केवलमनर्घराघवनाटक एव तन्नाम रावणकर्तृकतया कविना रूपकीकृतमत एवास्माक परिशोधनकर्मणि तदभावप्रयुक्ताऽनौचिती सम्भाव्येत, प्रमाणसमुच्चयो नाम दिङ्नागीय प्रबन्धोऽपि मुद्रितप्रत्यक्षमात्रपरिच्छेद पालीभाषायामेव सम्पूर्णो लिखित आस्त इति श्रूयते, तत कारिकाणामुद्धरणप्रयासो मया नादृत, न हि ततोऽपि याथातथ्येन समुद्धृता भवन्ति कारिका इति प्रमाणीकर्तुं पार्यते, एकस्य पालीपदस्य छायारूपेणानेकसंस्कृतपदसम्भवात्, तत्रापि तर्क एवाश्रणीय स्यात्, अतो वय केवल टीकाप्रस्तावानुरोधेनैव यावच्छक्य तावत् प्रतर्क्य निष्कासिता कारिकादय, तत्र मदीयपरिशोधनानुसारेण पर्यायार्थिकनयप्रभेदसप्तमाष्टमारयोर्मूलकृता परिगृहीतानि परवचनानि आगमानि चेत्थम्—

अनुमितमूले उपन्यस्तपरवचनान्यागमानि च यथा—

अगणिझूसिता अगणिसेविय अगणिपरिणामिता अगणिजीवसरीरेति वत्तव्वं सियत्ति भ० श० ५ उ० २ सू० १५

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे कौ० उ० २ ११

तैरारब्धे कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरमारभन्ते ( )

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा (पा० अ० ३ पा० ३ सू० १३१)

शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते ( )

आता भंते ! परमाणुपोग्गले णो आता, गोयमा ! सिया आता परमाणुपोग्गले, सिआ णो आता, से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ सिआ आता, सिआ नो आता, गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता, परस्स आदिट्ठे णो आता (भ० श० १२ उ० १० सू० १६–२४)

ऐश्वर्यां मध्यमायाश्च पश्यन्त्यार्थतदद्भुतम् (वाक्य० का० १ श्लो० १४३)

सव्वजीवाणपिय ण अक्खरस्स अणतभागो निच्चुग्घाडिओ (न० सू० ५१)

अनेकार्था धातव ( )

आगमतो जाणए अणउत्ते दव्वसुत (अनु० ३२ सू०)

नहि मूर्तममूर्तस्य नामूर्तं याति मूर्तताम् । द्रव्य त्रिष्वपि कालेषु नात्मभाव जहाति हि ॥ ( )

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्, (पा० १–४–२१–२२)

प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत, तयो प्रत्ययार्थ प्रधानम्, (महाभा० ३–१–६७)

प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरैव प्रकृति, (महाभा० ३–१–२)

आधारोऽधिकरणम् (पा० १–४–४५)

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दै ॥ (महाभा० १–१ पस्पशा)

क्रियाकारकभेदेन ( )

वागिदग्भूरश्मि ( )

अर्थप्रवृत्तितत्त्वाना शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वावबोध शब्दाना नास्ति व्याकरणादृते ॥ (वाक्य० का० १ श्लो० १३)

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्रूपमेकीकृत यदा । शब्दस्यार्थेन त शब्दमभिजल्प प्रचक्षते ॥ (वाक्य० का० श्लो० १३०)

तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किंचिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते ॥

लोकेऽर्थरूपता शब्द प्रतिपन्न प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया ॥ (वाक्य० का० श्लो० १३१–१३२)

अशक्ते सर्वशक्तेर्वा शब्दैरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥ (वाक्य० का० २ श्लो० १३३)

वृद्धिरादैच् (पा० १–१–१)

यथार्थाभिधानश्च शब्द (तत्त्वा० भा० प्र० १ सू० ३५)

यत्र द्यर्था वाच व्यभिचरति नाभिधानं तत् (तत्त्वार्थभाष्यटी०)

णाम ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भाओउ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो (संम० का० १–६)

असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम् (वाक्य० का २ श्लो० १२९)

न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् (प्रमा० सा०)

स्वलक्षणमनिर्देश्यं (प्रमा० स० श्लो० ५)

भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते (प्रमा० स०)

नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते (प्रमा० स)

अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात्, सामान्यात्तूपसर्जनात् (प्रथकृत्)

विद्यमाना: प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतव: । विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिनः ॥ (वाक्य० कां० ३ श्लो०)

तद्वतो नास्वतन्त्रत्वाद्भेदाज्जातेरजातितः । (प्रमा० स०)

मेचशब्दो यथाऽऽधेयं मचेष्वेव व्यवस्थितः । तत्त्वेनाद् तथापोहशब्दो द्रव्येषु वर्त्तते ॥ (भर्तृहरिकारिकापरिवर्तनम्)

नापोहशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् ॥ (प्रमा० स०)

न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः । वाचको नियमार्थोक्ते सत्तायर्थाऽप्यतो न स (परिवृत्त्य पाठ) अयम् ( )

तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः । नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः (प्रमा०स०)

भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः (प्रमा० स०)

स्वार्थानिबद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमस्तियमश्रुते ॥ (प्रन्थकृत)

अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात् । श्रुते सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥ (प्रमा० स०)

बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सर्वथा गतिः । स्वसम्बन्धानुरूपेण व्यवच्छेदार्थकार्यसौ ॥

अनेकधर्मा शब्दोऽपि (प्रमा० स०)

अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात्स्वार्थस्यांशेऽप्यदर्शनात् । श्रुते सम्बन्धसौकर्याच्चयापि व्यभिचारिता ॥ (प्रन्थकृत)

लिङ्गानुभविन स्वार्थो (ग्रन्थकर्तु)

नाप्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथाहि तत् । कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् (प्रथकर्तु)

त्रिमह ( )

सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठः सहभाव्यङ्गलिङ्गिनोः । आधाराधेयवद्वृत्तिः तस्य संयोगिवन्न तु ॥ (प्रमा० स०)

लिङ्गं लिङ्गि भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत्पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लैङ्गलिङ्गिनोः ॥ (प्रमा० स०)

काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यङ्गि न तत्तथा । व्यापित्वात्तनु तत्तस्य गमकं गोविषाणवत् ॥ (प्रमा० स)

प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥ (प्रमा० स०)

नाशित्वं कृतकत्वेन (प्रमा० स०)

विषाणित्वेन गोव्याप्ति (प्रमा० स०)

तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयो । विधे संयोगिवद्वृत्तिर्नाधाराधेययोरिव ॥ (प्रपञ्चस्तु)

एकस्मात् प्रत्यक्षात् ( )

कश्चिदर्थं कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष अविदितस्याप्यस्तित्वं प्रतिपद्यते । ( )

न धर्मो धर्मिणा साध्य सिद्धत्वात्तेन धर्म्यपि । धर्मेण धर्म साध्य स्यात् साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा ॥ ( )

साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था न गुणगुणित्वेनेत्यदोष ( )

तद्भावदर्शनानुभवेन हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानम् ( )

यथालिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यङ्गयपि तत्तथा । व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिना गोविषाणवत् ॥ (प्रपञ्चस्तु)

विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्ति तस्मात् सत्येव कारणम् ॥ (प्रपञ्चस्तु)

साध्ये नानुगमो हेतो साध्याभावे च नास्तिता । (प्रमा० स०)

मूलग्रन्थसमुद्धरणकरणपरमौपयिकान्तर्गर्भीकृतनयचक्रशास्त्रविश्रुतयशोराशिनिखिलविद्याधुरन्धरसिंहसूरग-णिक्षमाश्रमणसन्दृब्धन्यायागमानुसारिणीव्याख्योक्तसद्धेतुप्रमाणरचनानि यथावसर समुद्धरिष्याम समुद्धरण-क्रमण्यस्मिन्नपि निर्दिष्टप्रतिव्यतिरेकेण बहुय ग्रन्थोऽक्षिलक्ष्यीकृता अपि सर्वासु सदृशाशुद्धिगर्भतया प्रतिविशेषा-वलम्बनमत्र नादृतम्,

परिश्रमबाहुल्यसम्पादनीयेऽस्मिन् सम्यक्परिनिष्ठितमतीनामपि याथातथ्येन मनोविषय कर्तुमशक्यस्यास्य सशो धनादिविधेये तन्त्वसौष्ठवात् प्रमादादिजादोषात्क्वचनापि स्खलन भवेत्तद्गुणैकानुरागिण उदाराशया विद्वद्वरेण्या प्रशान्तान्तरङ्गेण निभाल्य समीकृत्य च विचारयन्त्वित्याशास्यते

विजयलब्धिसूरिणा

न्यायागमानुसारिणीसमलङ्कृतस्य

द्वादशारनयचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रमः

[तृतीयो विभागः]

द्वा० न० अनु० २

– अथोभयनियमारः –

इति तृतीयभागस्यानुक्रमणिका समाप्ता

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैन ग्रन्थमाला

प्रकाशित-ग्रन्थ-सूची

१ जैनव्रतविधिसङ्ग्रह	०-८-०
२ हीरप्रश्नोत्तराणि	०-१२-०
३ श्रीपालचरित्रम्	भेट
४ तत्त्वन्यायविभाकर (मूल)	०-८-०
५ पञ्चसूत्रम्	भेट
६ हरिश्चन्द्रकथानकम्	भेट
७ वैराग्यरसमञ्जरी	भेट
८ चैत्यवन्दनचतुर्विंशति	०-२-०
९ कविकुलकिरीट (१ भाग)	०-८-०
१० मूर्तिमण्डन (गुजराती)	०-४-०
११ मूर्तिमण्डन (हिन्दी)	भेट
१२ आरम्भसिद्धि (सटीका)	२-८-०
१३ तत्त्वन्यायविभाकर (सटीक)	७-०-०
१४ दीपालिकाकल्प (विनयचन्द्रसूरि)	भेट
१५ सम्मतितत्त्वसोपानम्	५-०-०
१६ सूक्तमुक्तावली	५-०-०
१७ सकलार्हत्स्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
१८ आत्मानन्दस्तवनावली	०-४-०
१९ धर्मनारी	भेट
२० द्वादशारनयचक्रम् (१ भाग)	६-०-०
२१ प्रगतिनी दिशा	२-०-०
२२ नूतनस्तवनावली	४-०-०
२३ श्राद्धविधिप्रकरण (गुजराती)	५-०-०
२४ श्रेयांसनाथचरित्रम्	भेट
२५ जैनमतका स्वरूप	भेट
२६ द्वादशारनयचक्रम् (२ भाग)	६-०-०
२७ आवश्यकमुक्तावली	भेट
२८ भगवतीजी सूत्रना व्याख्यानो (१ भाग)	३-०-०
२९ कविकुलकिरीट (२ भाग)	२-०-०
३० दीपालीका कल्प (जिनसुन्दरसूरि)	भेट
३१ मलयसुन्दरीचरित्रम्	भेट
३२ अन्तरना अजवाला	भेट
३३ सिद्धहेम-मध्यमवृत्ति (१ भाग)	६-०-०
३४ शान्तिश्लोक (सटीक)	भेट
३५ भगवतीजी सूत्रना व्याख्यानो (२ भाग)	३-०-०
३६ स्तुतितरंगिणी (१ भाग)	४-०-०
३७ द्वादशारनयचक्रम् (३ भाग)	६-०-०
३८ मुनिसुव्रतस्वामीचरित्रम्	५-०-०

मुद्र्यमाण-ग्रन्था ।

ललितविस्तरा (गुजराती अनुवाद)

सप्तमो विधिनियमोभयम्

अथ विधिनियमविधिनियमनय

इदानीं पर्यायनयप्रथमशिराप्रदिदर्शयिषयाऽनन्तरनिर्दिष्टवैशेषिकोभयविधिनिराचिकीर्षया चोत्तर, समनन्तरानुलोमत्वात् पूर्वविरुद्ध[त्व]त्निवृत्तिनिरनुशयत्वाच्च नयानामसत्कार्यवादमेव दूषयितुमाह–

यद्यसत् कार्यं तर्हि न तदुत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् खपुष्पवत्, खपुष्पमपि वोत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् कार्यवत् ।

यद्यसदित्यादि, आस्ता तावदसन्मत पूर्वनयमतेनैवैतत्तद्दर्शनमनुपपन्नमिति ब्रूम, द्रव्यार्थिकनयाना सन्निहितभवितृकभवनाभ्युपगमात्, नासत्कार्यमुत्पत्तुमर्हति, असन्निहितभवितृकत्वात्, खपुष्पवत्, खपुष्पमपि वोत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् कार्यवत्, षट्पदार्थससर्गवादस्य सत्तासमवायबलेन प्रवृत्तत्वात् सत्तासमवायोन्मूलनेनास्य तस्यैवोन्मूलनमित्यभिप्रायेणाय सत्तासमवायविचारप्रस्ताव इति ।

खपुष्प सत्त्वस्याश्रयो नास्तीति चेत्, इतरत्रापि तुल्यत्वात् कार्यस्य मृदोऽसत्त्वात् स्वन्मते पिण्डादे कार्यसमत्वात्, अमत सत्तासमवायित्वात् ।

एव द्रव्यास्तिकनयान्निरूप्याथ पर्यायास्तिकनयान्निरूपयितुं प्रतिजानीते–**इदानीमिति,** द्रव्यार्थिकनयनिरूपणोत्तरकालमित्यर्थ, 'नाडी तु धमनि शिरा इति कोश, पर्यायनयपङ्क्तेषु शिरारूपेषु प्रथमशिराया प्रदर्शनसमीहयैष नयो निरूप्यत इति द्रव्यार्थिकनयनिरूपणेन सहास्यानन्तरसङ्गति प्रदर्शिता तथा द्रव्यार्थिकान्तिमनयेन पर्यायार्थिकप्रथमारस्य सङ्गति सूच्यते–**अनन्तरेति,** नय आरभ्यत इति शेष, उत्तरमिति वा पाठे नयमिति शेष तस्याऽऽहेल्लनेन सम्बन्ध पूर्वोपदर्शितो नया वैशेषिकस्य, सोऽहि षट्पदार्थससर्गवादी सत्तासम्बन्धात् द्रव्यादि सद्भवति परम सत्ता तु स्वयमेव सती एवमसदपि पश्चात् सद्भवतीति स्वाकृतत्वात्तदेतन्मतं पूर्वं विस्तरत उपपादित तदधुना निराक्रियते असदुत्पन्नं सत् पश्चात् सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्यभ्युपगमो न युक्तोऽसन्निहितभवितृकत्वात् खपुष्पादिवत्, सतोऽसत सदसतो वा पश्चात्तदानीं वा सताऽसता सदसता वा सम्बन्धाभावात् सत्तादीना सत्त्वस्याभावाच्चासदुत्पत्तिस्वीकारस्यायुक्त प्रवृत्तिरूपमितरेतराभावलक्षणे वस्त्विति विधिनियमविधिनियमनयस्यास्य मतमत एवाय पूर्वनयविरोधीति भाव । नयाना स्वरूपं दर्शयति–**समनन्तरेति,** द्वादशाना नयाना यथोदिताना पूर्वपूर्वनयापेक्षयोत्तरोत्तराणा सूक्ष्मविषयत्वात् समनन्तरानुपूर्वीकत्वम् पूर्वपूर्वनिराकरणात् पूर्वविरुद्धत्वं तत्राप्येकान्ततामहस्यैव निवर्त्तनेन सर्वथा निवर्त्तनेऽभिप्रायाभावाच्च निवृत्तिनिरनुशयत्वमिति भाव । द्रव्यार्थिकमतेषु कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् भवितृ कार्यं कारणे द्रव्ये सदा द्रव्यात्मना सन्निहितमेव वैशेषिकस्तु कार्यकारणयोस्तादात्म्यं नेच्छति अत एव कारणे कार्यमसदेव केनापि रूपेणेति भवितृ न सन्निहितमतो नोत्पद्येतेत्याशयेनाह–**यद्यसदिति ।** तत्–कार्यं तदेव साध्यधर्मि । सामान्यत पर्यायार्थिकनयेऽप्यसत्कार्यवादस्यैवेष्टत्वादाह–**आस्ता तावदिति ।** अनुपपत्तौ हेतुमाह–**द्रव्यार्थिकेति,** यदि द्रव्ये प्रागपि भवितृ सन्निहितं तदैव तस्य भवनं व्यक्तिरा विर्भावो युज्यत इति वैशेषिकातिरिक्तद्रव्यार्थिकनयानामभ्युपगम इति भाव । विपक्षेऽतिप्रसक्तिमादर्शयति–**खपुष्पमपि वेति ।** असत्कार्यवादस्यैवादौ निराकरणे बीजमाह–**षट्पदार्थेति,** द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायपदार्थेत्यर्थ, तेषा समर्ग–साधर्म्यवैधर्म्यसम्बन्ध तत्प्रधानो वाद षट्पदार्थससर्गवाद, तेषा साधर्म्यवैधर्म्याभ्या तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाभ्युपगमात्, तत्र साधर्म्यं सत्तादि तत्ससर्गोन्मूलने तदुन्मूलनं भविष्यतीति सत्तासंसर्गोन्मूलनमेवादौ विधेयमित्यभिप्राय । विपक्षेऽतिप्रसक्तिं निवारयितुं शङ्कते–**खपुष्पमिति** सत्तासमवायात् सदाश्रयत्वाच्च कार्यं सद्भवति खपुष्पस्य नास्त्याश्रय सद्भूत कश्चिद्,

१ सि °गमनात् । २ सि क नात्तत्रस्यैवो ।

(खपुष्पमिति) खपुष्प सत्त्वस्याश्रयो नास्तीति चेत्-स्यान्मत कारणद्रव्येष्वाश्रयभूतेषु सत्स्वेव सत्तासमवायात् कार्यं प्रागसत् पश्चादुत्पद्यते, खपुष्प तु निराश्रयत्वान्नोत्पत्स्यते, कार्यवैधर्म्यादित्येतच्च न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्-कार्यमपि हि निराश्रयमसत्त्वादेव, खपुष्पवत्, अतो न कश्चित् कार्यखपुष्पयोर्विशेष इति कारणम् ? घटस्य कार्यस्य मृदोऽसत्त्वात् मृद्द्रव्यस्य पिण्डादिरूपैर्भवितृणो न सत्त्वम्, त्वन्मते पिण्डादेः कार्यसमत्वात्, तस्माद्घटादेः सत्त्वस्याश्रयो नास्त्येव, खपुष्पादिसत्त्वस्येव त्वन्मतेनैवोत्पत्स्यमानस्य पिण्ड घटादेः कार्यस्य निःसत्तासमवायस्यासतः सत्तासमवायित्वात्-सत्तासमवायित्वाभ्युपगमात्, 'उत्पन्न ह्याश्रयमाश्रयस्याश्रयिण सत्तादय' इति सिद्धान्तात्, तस्या ह्यवस्थाया स्वयमसतः कार्यस्याश्रयस्याभावात् खपुष्प[तुल्यत्व]म्, उत्पन्नमाश्रयस्याश्रयिण इत्यहो[1] परमतनिष्ठुरत्व भवतामिति सत्ताया समवायाभावे च पुनः कार्योत्पत्तिरिति ।

अथाश्रयिसमवायादृतेऽपि सत् कार्यं स्वेनैवास्तित्वेनाश्रयो भवति, एवं तर्हि किं तद्व्यतिरिक्तसत्तासम्बन्धकल्पनया ? तदनभ्युपगमे कार्यखपुष्पयोराश्रयकृतविशेषाभावो वा ।

अथाश्रयीत्यादि, अथैव तस्मात् खपुष्पतुल्यत्वापत्तिदोषभयात् सत्ताया आश्रयिण्या[ ] समवायादृतेऽपि सत्त्वाय तदाश्रयभूत स्वेनैवास्तित्वेन-स्वभावसत्तयैवोत्पन्नमाश्रयो भवति, कदाचिदप्यनुत्पत्स्यमानस्य खपुष्पस्य वैधर्म्येणेतीष्यते तत, एव तर्हीत्यादि, इष्यत एवैतदस्माभिः स्वेनैव महिम्ना सत् सदिति न[2] तु त्वया, त्वया चैवमस्माभिरिष्यमाणे खरविषाणादसद्विलक्षणस्य तस्य कार्यस्य स्वत एव सत किं तद्व्यतिरिक्तसत्तासम्बन्धकल्पनया प्रयोजनम् ? न किञ्चित्तेन कल्पितेनेत्यर्थ, सत्तासम्बन्धानर्थक्यमत सर्वद्रव्यगुणकर्मादिकारणसमवायिकार्यसर्गवादो निवर्तते, तस्मादेव तदनिष्टानभ्युपगमे यो मया प्रागुक्त

इत्यत्र तदुत्पद्यत कार्यस्य तु घटादेराश्रयो मृत्पिण्डादि सद्रूपोऽस्तीति तदुत्पद्यते इति भाव । तमेवाभिप्रायं वर्णयति-स्यान्मतमिति । खपुष्पं सत्त्वस्याश्रयो न भवति सदाश्रयत्वाभावादित्यत्र सदाश्रयत्वाभावं हेतुं स्फुटयति-कारणेति । २० सदाश्रयत्वाभाव कार्येऽपि निरुपाश्रयस्य मृत्पिण्डादेरपि कार्यत्वेन सद्रूपताविरहात् सत्ताया आश्रयो न स्यादित्याशयेनाह-घटस्येति । पिण्डादे कार्यसमत्वात्-कार्यसमत्वात् तदेव वर्णयति-त्वन्मतेनैवेति, असत सत्तासमवायित्वे तस्यैव वचन प्रमाणयति-उत्पन्नमिति । सत्तासम्बन्धात् पूर्वमाश्रयत्वेनाभिमतस्य कार्यस्यासत्त्वेन कथमाश्रयन्ति सत्तादय इत्याशयेनाह-तस्या हीति, असतोऽप्याश्रयत्वे खपुष्पमप्याश्रयं स्यादिति खपुष्पतुल्यत्वापत्तिदोष इति भाव । एवं सत्याऽसत खपुष्पतुल्यत्वापत्त्या सत्त्वाभ्युपगमे एकान्तासत उत्पत्तिमभिदधता बौद्धानामनुकरणमेव त्वया कृतमिति च परमतनिष्ठुरत्वमेवेति परिहसति-अहो इति । ननु कार्यं सत्तासम्बन्धात् पूर्वमपि स्वभावेन सदिष्यत तत सत्तासम्बन्धाभ्युपगमो व्यर्थ इत्याशयेनाह-अथाश्रयीति । खपुष्पं तु न कदाचिदप्युत्पद्यत इति तत्र स्वरूपमस्तीति कार्यखपुष्पयोर्वैधर्म्यमित्याशयेनाह-कदाचिदपीति । कार्यस्य स्वरूप सत्त्वाभ्युपगमे सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यात् षट्पदार्थसद्भाववाद कार्यकारणयो समवायेनाऽऽश्रयाश्रयिभाववादश्च निवर्तेत इत्याशयेन समापयति-सर्वेति । सत्तासत्त्वानभ्युपगमे च प्रागुक्तकार्यखपुष्पयोरविशेष एवेति स्मारयति-तदनिष्टानभ्युपगम इति ।

---

1 सि क दिवाय° । 2 क सि [illegible] दिसत्यसेव, त्वन्म० । डे० दिसत्त्वन्म० । 3 सि न तु त्वया चैव । क ×× ।

कार्यखपुष्पयोराश्रयकृतविशेषाभावो वा तत्र तुल्ये तयोरसत्त्वे कार्यमेवोत्पद्यते खपुष्पमेव नोत्पद्यत इति को विशेषहेतु ? ।

तद्व्यक्ति –

यद्यसत् कस्मात् खपुष्पमेव नोत्पद्यते घटादि कस्मादुत्पद्यत इति । अथोच्येत कारणवदकारणविशेषादिति, यद्यकारण नोत्पद्यते तत्पुरुषे वाच्ये, अथ बहुव्रीहिसमाश्रयण तन्नोत्पद्यते तस्याविद्यमानकारणत्वात् खपुष्पवद्घटवद्वा ।

यद्यसदित्यादि गतार्थं यावद्घटादि कस्मादुत्पद्यत इति, इयत कार्यखपुष्पयोरविशेषदोषस्तदवस्थ । अथा यथैतद्दोषपरिहारार्थमुच्येत-कारणवदकारणविशेषात्-यथासत्य सकारण घटादि खपुष्पमकारणमित्यस्ति विशेष , कारणै समवाय्यसमवायिभिर्घटादि सम्बध्यते, न तु खपुष्पादीति, स एन स्वाभिप्राय विवृणोति-यद्यकारण नोत्पद्यते तत्पुरुषे[1] वाच्य इति-न भवति कारणमित्यकारणमित्थ तत्पुरुषसमासश्चेदिष्ट तत कार्यं नोत्पद्यत एव, कारणमेवोत्पद्यते तस्यैव विधिविध्यादिप्राच्यनयदर्शनात् कार्यतयोत्पादात्, स एव कारणवाद परिगृहीत स्यात्, स च मया नेष्ट , तस्मात्तत्पुरुषे[ण]नैव विचार कार्य , अथ यस्य न कारण तदकारणमिति बहुव्रीहिसमाश्रयण तन्नोत्पद्यते कार्यम्, तस्य बहुव्रीहिकल्पन[ा]यामविद्यमानकारणत्वात् खपुष्पवत् घटवदिति वैधर्म्यं यथा घट उत्पद्यते न तथेति, तत किं ? ततोऽनुत्पन्नत्वात् तदनाश्रय सत्ताया , सत्तानाश्रयत्वात् सम्बन्धाभावाच्च न तत् कार्यमिति ।

अत्रोच्यते –

एव तर्हि सर्वासत्त्वप्रसङ्ग परमाण्वादयोऽकारणत्वान्नोत्पद्यन्ते, अनुत्पन्नत्वान्नाश्रय

अविशेषमेव व्यक्तीकरोति **यद्यसदिति** । ननु अस्ति विशेष कार्यखपुष्पयोरसत्त्वतुल्यत्वेऽपि कारणवत् कार्यं खपुष्पन्त्वकारणमितीति शङ्कते-**अथोच्येतेति** । भाष्ययति-**यदीति** । अथ यथा-अन्येन प्रकारेणोच्यत इति भाव यस्य कारणं विद्यते घटादेस्तत्त्वादि तत्कार्यं घटादि कारणवत् तदेवोत्पद्यते, यत्त्वकारणमुपादानादिकारणरहितं खपुष्पादि तन्नोत्पद्यत इत्याशयमाचष्टे-**यथासत्यमिति** । यदकारणं तन्नोत्पद्यत इति वाक्यं स्वाभिप्रायप्रकाशनाय समासभेदाश्रयेण व्याचष्टे-**यद्यकारणमिति**, ॥ कारणमकारणम् नञ्' (पा २-२-६) इति सूत्रेण तत्पुरुषसमास पर्युदासार्थक न तु प्रसज्यप्रतिषेधार्थक , तदर्थेऽव्ययीभावसमासापत्त , एतदर्थं सूचनायैव न भवति कारणमिति भवतिपदघटितवाक्यमुक्तम् कारणभिन्नमित्यर्थं तथा च यत् कारणाद् यत् तन्नोत्पद्यत इति वाक्यार्थं कारणं ॥ उत्पद्यत इति भावार्थ स्यात् तथा च विधिविध्याद्युक्त कारणवाद एवास्मदनभिमत प्रसज्यत इति न तत्पुरुषसमास आश्रयणीय इति भाव , मया नेष्ट इति भूते च , न वर्तमाने, क्तस्य च वर्तमाने (पा २-३-६७) इति षष्ठीप्रसङ्गात्, न विद्यते कारण यस्य तदकारणं खपुष्पादि नोत्पद्यत घटादिकार्यन्तु नाकारणमपि तु कारणवत्, तदुत्पद्यत एवेति कार्यखपुष्पयोर्विशेष सम्भवतीत्याशयेनाह-**अथ यस्येति । तन्नोत्पद्यते कार्यमिति** अकारण नोत्पद्यते-न उत्पत्त्याश्रयं-न कार्यमिति भाव , अकारणं न कार्यम् अविद्यमानकारणत्वात् यदविद्यमानकारणं तन्नोत्पद्यते न कार्यम्, यथा खपुष्पम्, यत्तूत्पद्यते तद्विद्यमानकारणं कारणवत् घट इव तस्मात्तयोर्विशेष इति भावार्थं ततश्च किं स्यादित्यत्राह-**ततोऽनुत्पन्नत्वादिति**, एवञ्चाकारणस्यानुत्पन्नत्वात् तत् सत्ताया नाश्रय , उत्पन्नस्यैव सत्ताश्रयत्वात् ततश्च सत्तासम्बन्धो नास्ति सत्तायोग्यस्यैव सत्तासम्बन्धात्, अतो न तत् कार्यमिति भाव । यथैवं बहुव्रीहिसमाश्रयणेन कार्यखपुष्पयोर्विशेष उच्यते सोऽपि न सम्भवतीत्याशयेन समाधत्ते-**एव तर्हीति**, सर्ववस्तु-असत् प्रसज्येत सर्ववस्तुशून्यताप्रसक्तिरिति भाव । तत्कथमित्यत्राह-**परमाण्वादय इति** । यदविद्यमानकारणं

1 सि यान्मयैत० । 2 सि क घटादिमि । 3 मि क तत् पुरुषे । 4 मि नासत् ।

[illegible], ततश्च [illegible]भावात् [illegible] कारणानामभावात् कार्यं क्व सर्वं नु? तत कार्यसमवायिना [illegible] कश्चिद्विशेष इति सर्वशून्यतेति सर्वविरोधा ।

[illegible] यदि सर्वमित्यप्रसङ्ग इत्यादि यावत् सर्वशून्यतेति सर्वविरोधा इति—परमाणोऽका[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] सत्त्वात्, तत्तदसत्त्व[न्]सत्तासमवायाभाव, [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]—ततश्च समवायाभावात् स्वपुष्पवत् कारणाना[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] क्व सर्वं नु? तस्मात् कार्यसमवायि[illegible] [illegible] न [illegible], [illegible] [illegible] कार्यसमवायिभि परमाणुभि [illegible] [illegible] [illegible], कार्य समवेतानां [illegible]पटादीनाम्, कार्यं समवायिनाश्चेति [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], इति सर्वशून्यतेति,—सर्वभावा न सन्तीति [illegible] परमशून्यता-[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], इति सर्वविरोधा —[illegible] [illegible]प्रत्यक्षानुमानस्फुट[illegible] [illegible], प्रमाणाभावात् कारणाकारणसमवायासमवायिविरोधाविरोधत इत्यभिसूत्राणां सर्वाद्यविशे-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्त्वानाञ्च प्रयोजनस्य वैशेषिकादयस्य, [illegible] [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] इति च [illegible], तथा च [illegible] [illegible] परमाण्वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समवायेन समवेयन्? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—परमाणोऽकारणत्वादिति । अनुपपत्त्यानाश्रय [illegible] इति [illegible] । [illegible]—सर्वा इति । [illegible] [illegible] कार्यस्यानुपपत्तेरस्ति अनियमात्कारण [illegible] [illegible] [illegible] सत्तामिति । [illegible] [illegible] कार्यस्य [illegible] [illegible] प्राप्तित्वाद-[illegible]समवायित्वमितीति । ननु [illegible] [illegible] कार्यस्य च समवायिन आधाराधेयभावविरह [illegible] सार्क प्राप्तिो [illegible], [illegible] [illegible]—कार्यं समवेतानामिति, कार्ये समवायिन समवायसम्बन्धेन सम्ब[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]द्रव्यगुणकर्मणामव्यभिचार प्राप्ति एवेति भाव । सर्वासत्त्वप्रसङ्ग [illegible] [illegible] [illegible] निगमयति—इतिशब्दस्येति, निगमनघटकहेतुविपाद[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]—इत्थमिति । कारणाकारणेति, [illegible] [illegible] [illegible] (वै० अ० १ आ० १ सू० १८) [illegible] कर्मणाम् (वै० अ० १ आ० १ सू० १०) 'द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम्' (वै० अ० १ आ० २ सू० २१) 'गुणवैधर्म्यान्न कर्मणा कर्म' (वै० अ० १ आ० १ सू० २४) 'न द्रव्यं कार्यं कारणं च बधति' [illegible] गुणा' [illegible] कर्म क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति [illegible] [illegible] [illegible] इति गुणलक्षणम्' [illegible] संयोगविभागेष्वनपेक्ष [illegible] कर्मलक्षणम्' (वै० [illegible] १ आ० १ सू० १५–१७) [illegible] द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति [illegible]' (वै० [illegible] १ आ० १ सू० ८) [illegible] [illegible] प्रोक्तलक्षण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] तत्त्वज्ञानाद्द्रव्यादितत्त्वस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्यकारण्यात् [illegible] भाव ।

---

१ सि० क कारणात् [illegible] । २ सि० क च घटन्यायु । ४ सि० क कार्य । ५ सि० क [illegible] । ३ सि० क

इत्थं प्रागसत सत्कारणस्य कार्यस्य खपुष्पाविशेषो मा भूदिति—

अथोच्येत नित्योत्पन्नत्वात् कार्यद्रव्यगुणकर्मणामेव सत्तासमवायात्सत्त्वमिति, एवं तर्हि कार्यद्रव्यगुणकर्माण्यपि सत्तास्वरूपत्वादनुपनिपातिस्वरूपत्वाच्चात्माभेदात् केनचित्सम्बन्धेऽसति स्वात्मस्वरूपं स्वात्मन्यादधति, तत्पदार्थत्ववदिति हेतुफलसम्बन्धित्वाभावः स्यादिति सत्तादिसम्बन्धात् सन्ति द्रव्यादीनीत्ययुक्तम् ।

अथोच्येत नित्योत्पन्नत्वादित्यादि, स्वसद्भावेनैव सन्ति पृथिव्यादिचतुर्विधपरमाण्वाकाशकालदिगात्ममनांसि द्रव्याणि सत्तासमवायौ गुणाश्च विभुपरिमण्डलाद्य, किन्तु कार्यद्रव्यगुणकर्मणामेव सत्तासमवायात्सत्त्वमिति, अत्रोच्यते—एवं तर्हीत्यादि यावत् तत्पदार्थत्ववदिति, यथाऽऽकाशपरमाण्वादिषु नोपनिपतितु शीलमस्याः सत्तायास्तथा कार्यद्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्तास्वरूपत्वादनुपनिपातिस्वरूपत्वाच्चात्माभेदात् तस्याः सर्वपरमाण्वाकाशादिपदार्थेषु आत्माभे[दा]च्च न केनचित्सम्बन्धोऽस्याः स्यात्, असति च सम्बन्धे यथा सत्ता सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वादिसम्बन्धाभावे सत्येव, पदार्थत्वा[त्]स्वरूपसद्भावाच्च स्वात्मस्वरूपं स्वात्मन्यादधातीत्येवस्वरूपा तथा सत्तादिसमवायमन्तरेण तान्यपि कार्यद्रव्यगुणकर्माणि भवन्तु, आकाशपरमाण्वादिवत् सत्तावच्चेति किं तद्व्यतिरिक्तसत्ताद्रव्यत्वादिसमवायकल्पनया ? तस्माद्धेतुफलसम्बन्धित्वाभावः स्यात् सत्तासमवाययोः खपुष्पवदिति, इति सत्ता[दि]सम्बन्धात्स[न्ति] द्रव्यादीनीत्ययुक्तम् — तस्मात् सत्तासम्बन्धाद्द्रव्यं सत्, गुणः सन्, कर्म सदित्ययुक्तम् आदिग्रहणात्—द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्द्रव्याणि पृथिव्यादीनि गुणत्वाभिसम्बन्धाद्गुण[ा] रूपाद्य, कर्मत्वाभिसम्बन्धात् कर्माणि गमनादीनीत्ययुक्तम्, इतिशब्दस्य निगमनार्थत्वात्, एवं तावत् यत् सं[त्यजि]ताखहि[अ]सन्निहितमविरक्तत्वात् खपुष्पवत् कार्यमसदिति पूर्वनयदर्शनेनैव तदुपापीपन्नम ।

सदेवं कार्यकारणयोः परमाण्वादिद्व्यणुकादयोः क्रमेणावस्थायाः प्रगमितेऽपि यदि वादी नित्यद्रव्यादीनि स्वरूपसन्ति न च सत्तासम्बन्धात् कार्यद्रव्यादीनि च सत्तायोगात् सन्ति न तु स्वरूपसन्ति खपुष्पादि तु न स्वरूपसत् नापि सत्तासम्बन्धात् सत्, किन्त्वसदेवेति विशेषः स्यादिति शङ्केत तामपि प्रतिनिराकुर्वन्नुपन्यस्यति—अथोच्येतेति, नित्योत्पन्नत्वात् —सततोत्पत्तिमत्त्वात्, एवशब्दस्यावस्यमाणं प्रकाशति—स्वसद्भावेनैव, स्वेन सद्रूपेणैव न सत्तासमवायेनेत्यर्थः । षट्सु पदार्थेषु अनित्यद्रव्यव्यावर्त्यं द्रव्यं प्रकाशयति—पृथिव्यादीति पृथिव्यादीनां चतुर्विधानां परमाणव आकाशादिपञ्चकश्च नित्यद्रव्याणि, सत्तासमवायौ—सामान्यसमवायौ, द्रव्यपदेनोपलक्षितावेतौ ज्ञानमत्त्वात् द्रव्यस्य, अनित्यगुणव्यावृत्त्याश्च गुणा विभुत्वं परममहत्परिमाणं पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणादयो विशेषा इति । कार्यद्रव्येति कार्यपदं द्रव्यगुणयोरेव सम्बध्यते अकार्यकर्मानभ्युपगतत्वात् । अथ यथा सत्ताया नित्यद्रव्यादिसम्बन्धित्वस्वभाववैधुर्यं तथा कार्यद्रव्यादिसम्बन्धित्वस्वभाववैधुर्यमपि स्यात्, यथा वा परमाण्वादेः स्वरूपसद्रूपताभ्युपगमात् सत्तापरमाण्वादेर्न कश्चिद्भेदो न वा केनचित् सम्बन्धोऽस्ये यत सत्तया स्वसद्भावे पदार्थत्वात् स्वरूपसत्त्वाच्च तथैव कार्यद्रव्याण्यपि सद्रूपाणि भवन्तु नापेक्षन्तां केनचिदपि सम्बन्धमिति द्रव्यादिव्यतिरिक्तसामान्यकल्पनाऽनर्थकत्वादाशयेन समाधत्ते—यथेति । सत्तास्वरूपत्वात् स्वरूपसद्रूपत्वात्, अयमनुपनिपातिस्वरूपत्वे हेतुः, अनभिसम्बध्यमानस्वरूपत्वादिति तदर्थः तस्मात्साध्यसात्माभेद, तत्साध्यञ्च स्वात्मस्वरूपं स्वात्मन्यादधातीति, दृष्टान्तश्च तत्पदार्थवदिति आकाशपरमाण्वादिवत् सत्तावच्चेति तदर्थः स्पष्टमन्यत् । इतिशब्दस्य निगमनप्रयोजनत्वादेवं न सत्तादिसमवायात् सन्ति द्रव्यादीनीति दर्शयति—इतिशब्दस्येति । एवं तावदिति,

---

१ सि क व्यावर्त्तत् पदा० । २ सि क्ष क परमाणवादिष्वगमनादि०, डे० परमाण्वाकाशादिष्वगमनादि० । ३ सि क ड पाध्यत्वाभाव । ४ प्रज्ञासिम्हि ० ।

इत उत्तरमसादेन न्यायात् कर्टन्धा टीकायाश्च यं पूर्वपक्षस्त तैथैव समर्थयितुमाह—

ततोऽनुपपन्नविकल्पत्वात् सत्तासमवायात् सत्, द्रव्यत्वसमवायाद्द्रव्याणि, गुणत्वसमवायाद्गुणाः कर्मत्वसमवायात् कर्माणि रूपत्वाद्रूपमित्यादिना द्रव्यादीनां लक्षणविरोधाविरोधाऽऽरम्भानारम्भकार्यकारणादिभिश्च सत्तादिभ्यश्च षड्विशेषमुखेन विशेषाभिधानं सर्वमयुक्तं कर्तुम्, सर्ववाक्यानृततरवत् ।

ततोऽनुपपन्न[विकल्प]त्वादित्यादि, उद्देशवाक्य—सत्तासम्बन्धात् सन्ति द्रव्यत्वाद्द्रव्याणि गुणत्वाद्गुणा कर्मत्वात् कर्माणि रूपत्वाद्रूपम् आदिग्रहणात् पृथिवीत्वादिभ्य पृथिव्यादय, रसत्वादिभ्यो रसादयो गमनत्वादिभ्यो गमनादय इत्यादि, 'क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यलक्षणम्' (वै० सू० अ० १ आ० १ सू० १७) 'द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १६) 'एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १७) इत्यादिना द्रव्यादीनां नानात्वं विरोध्यविरोध्यारम्भानारम्भकार्यकारणादिभिश्च सत्तादिभ्यश्च 'सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष' (वै० अ० १ आ० १ सू० ८) इति षड्विशेषमुखेन विशेषाभिधानं सत्तासमवायबीजं सर्वं तत्सर्वमयुक्तं कर्तुम्, कस्मात् [१] अनुपपन्नविकल्पत्वात् सर्ववाक्यानृततरवत्, यथा सर्वमिदं सर्वीयं यदीयत्र वाक्यमनृतमिति ब्रुवाणस्य तस्य वाक्यं सत्यमनृतं सत्यानृतं वा स्यात् सर्वथा नोपपद्यते, यदि तद्वाक्यमप्यनृतं सत्यानृतं वा ततः सर्ववाक्यानृततरप्रतिपादनासमर्थम्, स्वयमप्रमाणत्वात्

भावो तावत्स्वमतं पूर्वनयमतनैवैनं तदुद्दानमनुपपन्नमित्याशयेन यत् प्रतिज्ञातं तदेभिर्हेतुभिरुपपादितमिति भाव । अथ कर्टन्धीति न्यायागमानुसारिण्या व्याख्याया तद्वाकायाश्चामुमवं न्यायसूक्तमवलम्ब्य योऽस्या वैशेषिकसिद्धान्तोपरि पूर्वपक्षः प्रदर्शितः तमेव ततोऽनुपपन्नविकल्पत्वादित्यनुवादेनास्य समर्थनं विधातुं प्रतिजानीते—सत इति, सत्तासमवायो मूलत्वात् आग्निहितानृक्तवाय युक्त्याया अस्य पस्यायुक्तं कर्तुमित्यनेनाभिसम्बन्ध । अत एवान्तरणिकायामसादेन न्यायादित्युक्तम्, अनुपपन्नविकल्पत्वादिति तु कर्टन्धां पूर्वपक्षोक्तो हेतु । उक्तहेतो प्रतिज्ञाबोधकं वाक्यमाशयति—उद्देशवाक्यमिति । आदिग्रहणादिति, रूपत्वाद्रूपमित्यादीत्यत्रादिग्रहणादित्यर्थः । एतेन द्रव्यगुणकर्मणामवान्तरधर्मयोगैर्द्रव्यत्वमावान्तरवस्तुनामप्यनेन न्यूनताशङ्का निरस्ता । इत्यादिनेति, आदिना विरोध्यविरोध्यारम्भानारम्भकार्यकारणबोधकसूत्राणि प्रागुपदर्शितानि ग्राह्याणि एभिर्वचनैर्द्रव्यादीनां नानात्वमुक्तं सत्तादिभ्यश्च षड्भ्योऽविशेषश्चोच्यत इति सत्तादिषड्धर्मप्रकाशकं सूत्रं दर्शयति सत्तादिभ्यश्चेति । सर्वत्र सत्तासमवायात् सद्रूपतायामेव विशेषाभिधानसम्भवादाह—सत्तासमवायबीजमिति । अनुपपन्नविकल्पत्वादिति, विविधा कल्पा विकल्पा, अनुपपन्ना विकल्पा यस्य तद्वाक्यमनुपपन्नविकल्पं तद्भावस्तस्मात् एतद्वाक्यप्रतिपाद्यानपपद्यमानविकल्पसमग्रप्रमाणराहित्यादिति भाव । दृष्टान्तं घटयति—यथा सर्वमिति स्यात् विकल्पा किमिदं वाक्यं सत्यं वा [२] असत्यं वा [३] सत्यानृतं वा स्यादिति । तत्र विकल्पानुपपत्तिं दर्शयति—यदीति ।

---

१ ग्रन्थोऽयमधुना न क्वापि समुपलभ्यते अतोऽत्र मया यथाशक्ति पाठः संशोधितः व्याख्यातश्च, मुरारिकविविरचिते अनर्घराघवनाटके पञ्चमेऽङ्के 'भो भो लक्ष्मण वैशेषिककटन्दीपण्डितो जगद्विजयमानः पर्यटामि क्वासौ रामः तेन सह विमृष्य इति रावणवचनमिदम्' तेन कटन्दीकर्ता रावणनामा कश्चित् कोविद इत्यनुमीयते । २ सत्यं च इति पाठान्तरम् । ३ तदेव इति सत्र ।

अप्रमाणत्वमसत्यत्वात्, अ[थ] सत्य न तर्हि सर्वमनृतम्, तस्य सर्वान्त पातित्वात्, तत्सत्यत्वच्छेपस्यापि सत्यत्वात् सर्वथानुपपन्न वाक्यम्, एव सत्तासमवायात् सदित्यादिसर्वद्रव्यविशेषलक्षणविरोधारम्भादिविशेषधर्मोपान्नवाक्यानि नोपपन्नानि, सर्वपदार्थाना वैशेषिकीयाणा सत्तासमवायमूलविशेषात्मकत्वात् द्रव्यादिकार्योत्पत्तिविचारप्रकृतेश्च तदेव विचार्यते, तत्प्राण यात् वैशेषिकमतस्येति ।

स्यान्मत कथ पुनरनुपपन्नविकल्पत्व सत्तासमवायस्येत्यत्रोच्यते –

इह प्राक् सत्तासम्बन्धात् सता वा सत्तासम्बन्ध , असता वा, सदसता वा ? न तावदसताम् , खपुष्पाविशेषप्रसङ्गात् , नापि सता भूतत्वात् , सत्तावत् , प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत् , सताश्च पुन सत्तासम्बन्धात् सत्त्वादनवस्थाप्रसङ्गात् , प्राक् सत्तासम्बन्धात् तच्च किमात्मकमिति स्वरूपावधारण कार्यम्, अन्यथाऽसत्त्वात्, नापि सदसताम्, ऐकात्म्यानुपपत्ते सदसतोर्वैधर्म्यात् घटखपुष्पवत्, उभयदोषप्रसङ्गाच्च–यदसत्तत् खरविषाणाविशिष्टम्, यत्सच्चेति तत्र सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यम्, सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता नेति च त्वन्मतसिद्धान्तानुपपत्तिरेवाय विकल्प इति ।

इह प्राक् सत्तासम्बन्धात् सता वेत्यादि विकल्पत्रयोपन्यासो गतार्थ , एव भवन्मत स्यात्, तदुत्तर–न तावत् [अ]सतामित्यादि, लघुत्वादुत्क्रमेणासता सत्तासम्बन्धात्सदभिधानप्रत्ययप्रतिषेध प्रागिति, नापि सतामिति वैयर्थ्यापादन भूतत्वात् सत्तावदिति गतार्थम्, प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवदिति द्वितीयमुदाहरण लोकसिद्ध शास्त्रसिद्धात् सत्तोदाहरणाद्भेदेनोपन्यस्तमिति विशेष , न वैयर्थ्यदोष एवास्मिन् विकल्पे, कि तर्हि ? सताश्च पुन सत्तासम्बन्धात् सत्त्वादनवस्थाप्रसङ्गादिति–विद्यमानानामेव पुनरपि सत्तासम्बन्धात् सत्त्वेष्टौ सत्ताया अपि तत्सत्त्वाभिधानप्रत्यय[ा]कार्या सत्तान्तरसम्बन्धात्, तस्या अपि तथेत्यनवस्था स्यात्, किञ्चान्यत्–प्राक् सत्तासम्बन्धादित्यादि यावदन्यथाऽसत्त्वादिति–तच्च द्रव्यादि पूर्वं

दार्ष्टान्तिके समीकरोति–एवमिति । के तेऽत्र विकल्पा येऽनुपपन्ना इत्यत्राह–इह प्रागिति, यदा कार्यद्रव्यादे सत्तया सम्बन्धोऽभिमत तत पूर्वं तत् कार्यद्रव्यादि कि सत् ? किमसत् ? कि सदसत् ? यत् पश्चात् सत्तया सम्बध्यत इति भाव । सत्तासम्बन्धनादिना गत्यन्तराभावादेष्वन्यतम एव विकल्पो भवत स्यादित्याशयेनाह–एवमिति । क्रमसमुल्लङ्घ्यादावसत्पक्षप्रतिक्षेपे बीजमाह–लघुत्वादिति, व्योमारविन्दादीनामसता सत्तासम्बन्धस्य केनाप्यस्वीकृतत्वाद्वादाभावाल्लघुत्वादिति भाव । सतो सत्तासमवायविकल्प दूषयति–नापीति सत्तासमवायात् पूर्वमपि तद्वस्तु यदि सदिति ज्ञायतेऽभिधीयते वा तर्हि सत्तासमवायकल्पस्य प्रागेव भूतत्वात् सत्तावत् पुन सत्तासम्बन्धकल्पनाऽनर्थिकेति भाव । सत्तासमवायात् प्राक् वस्तु कि स्वत सत् ? सत्तासम्बन्धाद्वा ? तत्राद्ये यथा स्वत सत्या सत्ताया सत्तासम्बन्धो व्यर्थ तथा स्वत सतो वस्तुनोऽपीति सत्तोदाहरणम्, यदि तदा सत्तासम्बन्धात् सत् तर्हि यथा प्रकाशेन प्रकाशितस्य वस्तुन पुन प्रकाशेन प्रकाशनमनर्थकं तथा पुन सत्तासम्बन्धो व्यर्थ इति द्वितीयोदाहरणम्, प्रकारान्तरेण उदाहरणद्वयप्रदर्शनाभिप्रायमादर्शयति–प्रकाशितेति । सतामपि सत्तासम्बन्ध दोषान्तरमपि, अप्रामाणिकपरापरसत्तासमवायकल्पनाऽविश्रान्त्या अनवस्थापत्तिरित्याह–न वैयर्थ्यदोष एवेति । सत्तासम्बन्धात् प्राग् वस्तु न सत् नाप्यसत्, सत्तासम्बन्धात् सदित्यभ्युपगमादित्यत्राह–प्राक् सत्तासम्बन्धादिति यदि तदानीं न सत् नाप्यसत् तर्हि किमात्मकं तदित्यवधार्यम् । अनवधारणे चानवधृत

१ क सर्वद्रान्यविशेष० । २ सि क ०मत च तस्य० । ३ सि क ०धात् सत्त्व तस्या ।

सत्तासम्बन्धात् किमात्मकमिति सम्प्रधारणं कार्यम्, तस्यामवस्थायां सत्तासम्बन्धशून्यत्वान्नास्ति सत्, अनवधृतात्मकत्वात् खपुष्पवत्, अथवाऽसत्त्वात्–अनवधृतात्मकत्वे तस्यासत्त्वादिति, नापि सदसदात्मकमिति तृतीयविकल्पस्योत्तरं–ऐकात्म्यानुपपत्तेरिति–अनेकान्तवादाभ्युपगमस्य पूर्वाभ्युपगमेन विरोधात्, अथवैकात्म्यानुपपत्तेरित्यनार्हतनयेन, प्रकारान्तरमपीत्याह तद्वैधर्म्यात्–सत् सोपाख्यमसन्निरुपाख्यम्, तयोः सदसतोर्वैधर्म्यादैक्यं न युज्यते सदसत्त्वस्य, घटखपुष्पवदिति–घटः सोपाख्यः सत्त्वात्, असत्त्वात् खपुष्पं निरुपाख्यमिति वैधर्म्यात्, एकत्राभावस्तयोरेव सदसदात्मकत्वं यावदित्ययुक्तम्, विरुद्धत्वात्, उभयदोषप्रसङ्गाच्च, तद्यथा सत्–पक्षोक्तन सत्त्वनिपाणेत्यादि यावत् स्वमतसिद्धानुपपत्तिरेवायं विकल्प इति, असत्पक्षे खपुष्पविशेष, सत्पक्षे सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यम्, सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता नेति च स्वमतविरुद्धमेवानुपपन्नत्वं तस्माद्विकल्पानुपपत्तेन सत्तासम्बन्धोऽभिधानप्रत्ययहेतुरिति निगमन[मा]ह।

आह–

नन्वगुणगुणवत् स्वभावसद्भावेन सत एव भावोऽस्तीत्युच्यतेऽतो नैवासत्ता सत्करी सत्ता, स्वयं च तर्हि कृतमेव ध्रुवता एतदस्मदनुष्ठेयम्, अत्र वयं निश्चिन्ताः संवृत्ताः, अपि चैवमपि नैवैतत्, नित्यमसतामेव सत्तासम्बन्धः स्याद्वा न वेति विचार्यम्।

नन्वगुण[गुणव]दित्यादि यावन्नैवासत्ता सत्करीति, अस्तु तावत् सतामेव सत्करी सत्ता नामताम्, यथा मया प्रागुक्तो दृष्टान्तः स्वभावसद्भावप्रतिपादनार्थं भावस्य, यथा नास्य गुणोऽस्तीत्यगुणो गुण एव सन्नगुण इत्युच्यते तथा स्वभावसद्भावसत एव भावो नास्त्यस्य सत्त्वमित्युच्यते न तु स्वयमसन्निति तथा द्रव्यादयोऽपि सन्त, तेषां तु सत्तया सह सम्बन्धः प्रतिषिध्यते, न तु स्वरूपसद्भाव इत्यतो नैवासत्ता

स्वभावत्वात् खपुष्पवत्स्वरूपसत्ताभावात् इति भावः। यदि तदा सत्त्वासत्त्वमभ्युपगम्येत तदाप्याह–नापीति। सत्त्वस्यासत्त्वस्य चैक आत्मा स्वरूपं न सम्भवति न सङ्गतं, यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि अनेकान्तवादाभ्युपगमः प्रसक्तः, ■ च त्वदीयपूर्वाभ्युपगतैकान्तविरोधी त्यायेनाह–अनेकान्तेति। मतान्तरेण समाधानकरणमुचितमिति मत्वा तन्मतेनैव हेतुं व्याचष्टे–अथवेति, एकत्र सदात्मा च एकात्मा तस्य भावः ऐकात्म्यं तस्मात्, सत्त्वासत्त्वयोरैक्येन एक आत्माऽनुपपन्न इत्यर्थः। पुनः एक आत्माऽनुपपन्न इत्याह–प्रकारेणेति। अत एतद्वैधर्म्यमेव दर्शयति–सत् सोपाख्यमिति, उपाख्या–अभिधानं तत्सहितं सोपाख्यम्, तद्रहितं तु निरुपाख्यम्, घटः सदिति उपाख्यावत्त्वात् सोपाख्यः, खपुष्पं तु सदिति उपाख्यानुपपत्तेर्निरुपाख्यमिति सदसतोः प्रकाशनमपाति वैधर्म्यात्तत्र स्वभावसत्त्वं दुर्घटं इति भावः। ननु सत्त्वात् सोपाख्यमसत्त्वात् निरुपाख्यमित्युक्त्या कथं सदसत्त्वयोर्वैधर्म्यं सिद्ध्यति हेत्वभावात्, तथा च स्यात् क्वापि सदसत्त्वमित्याशङ्कायां दोषान्तरमाह–उभयदोषेति, खपुष्पादिनिदर्शनेन सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यं परपक्षे दोषश्चोक्तः सत्पक्षे दोषप्रसञ्जकत्वादेव वैधर्म्येण सदसत्त्वयोरेकत्रासम्भव इति भावः। अनुपपन्नविकल्पत्वादिति प्रतिज्ञातमेव स्वमतसिद्धानुपपत्तिरेवायं विकल्प इति निगमयतीत्याह–तस्मादिति। ननु असतां सत्तासमवाय इत्यत्र न प्रसज्यप्रतिषेधः नञ्, नास्तीत्यर्थको न विवक्षितः, किन्तु पर्युदास एव सम्बन्धी विवक्ष्यते तेन स्वरूपसदेव वस्तु असदित्युच्यते यथा स्वरूपसन् गुण एव गुणसमवायाभावादगुण इत्युच्यते इति शङ्का–नन्वगुणगुणवदिति। सत्ता खलु स्वरूपसत एव वस्तुनः सत्करी भवति नासतामिति भावः स्वरूपेण सत एवेति प्रदर्शनाय दृष्टान्तो गुणोऽगुण इति प्रदर्शितस्यैव प्राक् स्वरूपसन्त एव द्रव्यादयः सत्तायोगाभावादसन्त उच्यन्ते, तथा च तदानीं सत्तासम्बन्धप्रतिषेध एव विधेयोऽस्तु देन न तु स्वरूपसत्त्वमपि निराक्रियत इत्याशयं वर्णयति–अस्तु तावदिति। मया प्रागुक्त इति,

1 क॰ तथा।

मत्करी सत्ता, किं तर्हि ? सतामेव, तस्मादसता सम्बन्धानभ्युपगमान्दोष इत्यत्रोच्यते–एष विकल्पोऽनुपपन्न इति, त्वयैव तर्हि कृतमेव शुश्रवा–त्वयैव तर्हि असता सत्करी सत्ता न भवतीत्येतदस्मदनुप्रेयमनुष्ठितमनोऽस्य सिद्धत्वान्न वय निश्चिता सवृत्ता, अपि चैवमपि नैवैतदित्यादि, यद्यपि मया त्वदनभिज्ञताख्यापनार्थमुक्तमसता सत्तासम्बन्धो नास्तीति, नैतदप्येवम्, नित्यसतामेव सत्तासम्बन्ध स्याद्वा नवेति विचार्यम्, कि कारणमिति चेदुच्यते–शशविषाणादेः सत्करत्वप्रसङ्ग,–सत्तासम्बन्धात् प्रागुत्पत्तेः निषयो द्रव्यादिकार्य तत्स्वभावेनैव कि सत, उत सत्तासम्बन्धात् सदित्येतस्मिन् सन्देहे स्वभावसद्भूतस्य कार्यस्यासत्त्वप्रतिपादनद्वारेणाय विचार प्रस्तुत एवेति कथ प्रस्तुतपरित्यागेन परिहारो युज्यत इत्यभिप्राय ।

अपि च ननु स प्राग् विषयसद्विकल्पोपपादनायागुणगुणत्वदृष्टान्तो योऽपि चायथार्थविकल्पेष्वन्त्यो व्युत्पत्तिविकल्प सुष्ठु व्युत्पाद्य व्यावर्त्तित सोऽप्येवमनुपपन्न ।

अपि च ननु स प्राग्विषयेत्यादि योऽयमस्माभि प्रागुद्घाटितो यतसद्भवतीत्यादिनोपपत्तिग्रन्थेनागुणगुणस्थानीयसत्ताया एवाभाव इति, यद्यविद्यमानद्रव्यादिविषय सत्ता स्वयमसती सन्त कुर्यात्, शशविषाणादीन् वन्ध्यापुत्रादि सन्त कुर्यादित्येव प्रसङ्ग आपिपादयिषितस्तत्राथस्य, एतदनिच्छतो द्रव्यादीना स्वत एवास्तित्वे सत्तासम्बन्धो व्यर्थ स्यादित्येष वा दोष, निर्विषयत्वात् सत्तासम्बन्धस्य, अनिष्टञ्चैतत्, अतोऽसत्सत्करत्वमेव सत्ताया इत्येष एव विकल्पो भवितुमर्हति । तथाप्येवमनुपपन्नमसत्सत्करत्व निचारितविधिनेत्युपसहरति–योऽपि चायथार्थेत्यादि, अनुपपन्नविकल्पत्व[1]दित्यस्य साधनस्यायथार्थो –सतामसता सदसता वा द्रव्यादीना सत्करी सत्तेति विकल्पा, तेषु नामतामित्यस्य विकल्प-

---

कन्त्यो पूर्वपक्षतया वैशेषिकमताख्यापने वैशेषिक पूर्वोक्त गुणागुणदृष्टान्त स्मारयतीति भाति । असतो सत्तायोगात सत्त्वं सम्भवतीति यत्तथाऽनुष्ठेयं तत्त्वयैवानुष्ठितमिति न किञ्चिदस्माभि कर्त्तव्यमस्तीति न पुनरयं सिद्धं साधयितु प्रयतामहे इत्याशयेन समाधत्ते–**त्वयैव तर्हीति** । ननु सत्तासम्बन्धादुत्पत्तेर्वा प्रागसत् कार्यमुत्पद्यमानं सत् सत्तया सम्बध्यत इत्यादावन त्वया यो वाद आरब्धोऽस्मद्विकल्पाविषयोऽपि त्वदनभिज्ञताख्यापनार्थं प्रतिवाद कृत वस्तुतस्तु सत्तासम्बन्धाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टकार्यस्यास्तित्वनास्तित्वादिविषय एव विकल्प, तस्यैव परिहार त्वया कार्य, त्वदीयपरिहारस्तु नतद्विषय इत्याशयेनाह–**अपि चैवमपीति** । **त्वदनभिज्ञतेति** त्वयाऽस्मदुक्तविकल्पस्यार्थो न ज्ञात इति ख्यापनार्थमित्यर्थ । पूर्वमसता पश्चात् सत्तासम्बन्धो न सम्भवतीत्युक्त परं तस्मद्विकल्पविषयो नैष इत्याशयेनाह–**नैतदप्येवमिति** । उत्पत्तिप्राक्कालावच्छिन्ने धर्मिणि तत्कालावच्छेदेनैव सदसद्विषयो विचारोऽस्मदभिमत इत्याशयेनाह–**नित्यसतामेवेति** । **परिहार इति** उत्पत्तिप्राक्काले कार्यं सदसद्वेति प्रस्तुतं विचारं विहायात्पत्त्यनन्तरकालिकसत्तासमवायविषयकपरिहारोऽत्र कथं युज्यत इति भाव । अथ कन्त्यो टीकायाश्च वैशेषिकमत विषये विकल्पानारचय्यानारचय्य वा सम्यक् पूर्वपक्षं विधाय स प्रतिविहित तत्र सत्तासमवायो मूलेन च तत्प्रतिविधानस्यानुपपत्ता तनोद्भावित पूर्वपक्ष एवोत्तरपक्षो भवतीति प्रदर्शनायाह–**अपि चेति** । **प्रागुद्घाटित इति** यदसद्भवति तत्र सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यमित्येक प्रसङ्ग, यदसत्तत् खरविषाणादिविशिष्टमित्यपर प्रसङ्ग पूर्वमुपदर्शित इत्यर्थ, उभयथाऽपि सत्तासम्बन्धस्य निर्विषयत्वमतो गुणस्येव सतोऽगुणत्ववत् सत्तेव भावोऽभावस्तु यत इत्यशक्य वक्तुम्, एव च त्वदीयस्यास्य प्रतिविधानस्येत्थमनुपपन्नत्वे उद्भावित त्वदुद्भावित पूर्वपक्ष एवासतो सत्करी सत्तेत्येवंरूप उत्तरपक्षो भवतीति भाव । भवतु असतो सत्करी सत्तेति विकल्प, तथापि सदित्यविदेरित्याशङ्कायामाह–**तथाप्येवमिति** । एवं कटन्दीकृदुक्तं प्रतिविधानं निरस्य पूर्वपक्षमेव व्यवस्थाप्य

---

१ सि क स्यादित्यादीतयतो ।

स्योपपादनार्थं यानि साधनानि व्युत्पादितानि पूर्वपक्षीकृत्य व्यावर्तितानि च, तेषु योऽसौ व्युत्पत्तिविकल्पः सुष्ठु व्युत्पाद्य व्यावर्तित पूर्वपक्ष इत्यभिमत सोऽप्येवमनुपपन्न इति विचारयंस्तस्याप्योत्तरस्यानुपपत्तौ तुपकण्ठवत् सर्वविचारनैरर्थक्यात् पूर्वपक्ष एवोत्तरपक्षो भवतीत्यभिप्राय ।

यत्तावदुक्त नासता सत्करी सत्ता, शशविषाणादीना सत्करित्वप्रसङ्गात्, नासावन्येनानभिसम्बन्धात् असाधनत्वम्, प्रतिज्ञाविशेषो वा प्रतिविशिष्टत्वम्, अथ द्रव्यादीना तदानीमसत्त्वमिति चेत्, तेषामसत्त्वमसिद्ध द्रव्याद्यभ्युपगमे सत्त्वात्, प्रागुत्पत्तेरिति चेत् सिद्धसाधनमेतत्, तदा तेषा सत्तासम्बन्धानभ्युपगमात्, नासता सम्बध्यते सत्ता, विशेषणत्वात्, दण्डवत्, यथा विशेषणस्य दण्डादे सता देवदत्तेन एव सत्ताया अपि, अथ सम्बध्यते शशविषाणादौ सत्तासम्बन्धस्तद्वदस्य, अथ तव मतमसदपि द्रव्यादि सम्बध्यते सत्ताया एवम्बरूपत्वात्, तत्प्रतिपाद्यसत्ताया एव हि हेतुभूताया सामर्थ्यात् तस्या आधारो भवति सद्द्रव्यादीति तद्वच्छशविषाणादिरपि तत्सामर्थ्यात्तस्या आधार स्यात्, नैवम् शशविषाणादिवदत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमात् कार्यद्रव्यगुणकर्मणाम्, नन्वसदित्युत्तरपदाभिधेयनिराकरणात् कथमस्य सात्मकत्वम्? न, अनेकान्तात्, नास्य सदित्यसत्, न स्वयमसत्, यथाऽपुत्रब्राह्मणवत् नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्रो न तु पुत्रो न भवतीति प्रतिपिध्यते, अगुणगुणवद्वा नास्य गुणोऽस्तीति गुण एव सन्नगुण उच्यते तथेहापि, न च तदपि निरात्मक सत्तासम्बन्धात् वैधर्म्येण शशविषाणवत् त्वन्मते दृष्टान्ताभाव इति चेत् सामान्यवद्वा सामान्यवदेव सात्मक न घटादिवत् सात्मकम्, सामान्यादीना सात्मकत्वमसिद्धमिति चेन्न स्वरूपभिन्नत्वे सत्यभिन्नवाग्बुद्धिव्यवहारविषयत्वात्, विशेषण सामान्य सात्मकश्चेति, अत्राप्युत्तरे यत्नेन सम्प्रधार्यम् ।

(यदिति) यत्तावदुक्तम् नासतामित्यादि पूर्वपक्षो यावत् सत्करित्वप्रसङ्गादित्यत्र प्रशान्तमतिना नासौ येनानभिसम्बन्धादित्युत्तर यावदसाधनत्वमित्येव प्रथमो व्युत्पत्तिविकल्प, प्रतिज्ञाविशेषो वेत्यादि द्वितीयो गतार्थ सोत्तरो यावत् प्रतिविशिष्टत्वम्, अथ द्रव्यादीनामित्यादिस्तृतीय सोत्तरो यावत् तेषामसत्त्वमसिद्ध[म्]द्रव्याद्यभ्युपगमे सत्त्वादि[ति], अत्र चोद्य—प्रागुत्पत्तेरिति चेत्—प्रागुत्पत्तेर्न सन्ति द्रव्यादीनि तस्मादसत्त्व सिद्धमिति, अत्रोत्तर सिद्धसाधनमेतत् तदा तेषा सत्तासम्बन्धानभ्युपगमादिति, एतेषु त्रिषु व्याख्याविकल्पेष्वसारबुद्ध्या—नासता सम्बध्यते सत्ता विशेषणत्वात्, दण्डवत्, यथा विशेषणस्येत्यादि

टीकाकृत प्रशान्तमतेरप्युत्तरसाधनानि निराकरोति—यत्तावदुक्तमिति । नासता सत्करी सत्ता, शशविषाणादीनामपि सत्करित्व प्रसङ्गादिति मूल व्याख्यानुसारेण प्रशान्तमतिराह—नासाविति । अथेति, सम्बध्यमानावस्थायामाश्रयस्यासिद्धत्वात् कथमाश्रयिण इति भाव । तत्र स्वरूपतो द्रव्यादय सन्तीत्याशयेनाह—तेषामसत्त्वमिति द्रव्यादीनामसत्त्वमित्यर्थ उत्पत्तिप्राक्काले तु द्रव्यादीनामसत्त्व सिद्धमवेत्याशङ्क्य सत्तासम्बन्धस्य तदानीमनभ्युपगमादिष्टमेवासत्त्वमिति समाधत्ते—प्रागुत्पत्तेरिति । अत्र यद्विशेषण तत्सता सम्बध्यमान दृष्टम्, यथा दण्ड देवदत्तेन सता सत्ताऽपि विशेषणमत सतैव सम्बध्यते नासता यद्यसताऽपि सम्बध्येत तदा शशविषाणादिनाऽपि सम्बध्येत, न चैवमिष्टमिति पूर्वपक्षयति—नासतेति । ननु सत्ताया एवविधं

१ सि क सत्ताव० । २ सि क नासायेना । ३ सि व्याप्यु० ।

साधनधारया यावत् सत्ताया अपीति, अथ सम्बध्यत इत्यादिना यावत् तदवस्थ इति, पूर्ववदिह इव परमतमाशङ्क्योत्तरमाह—अथ तत्र मतमसदपि द्रव्यादि सम्बध्यते, सत्ताया एवोपकारात् [illegible] [दयति–]सत्ताया एव हि हेतुभूताया सामर्थ्यात् तस्या आधारो भवति सद्रव्यमिति, [illegible], यस्मात् तद्वच्छशविषाणादिरिति गतार्थम्, एवं व्युत्थाप्य पूर्वपक्षं [illegible] [illegible] वदत्स्तन्निरात्मकस्यानभ्युपगमात्, केषां ? कार्यद्रव्यगुणकर्मणाम्, द्विविधो हि भाव [illegible] ह्रव सम्बन्धसद्भावश्च, इतरेतरासता सात्मकानामेव सविशेषणामस्त्वात् [illegible] तस्माच्छशविषाणादीनामेवालं तासवामसत्त्वम्, न प्राक् पश्चादितरेतरासत्तासादन [illegible] सत् तन्तुषु कारणेषु समवेन वस्त्वेव सत्तासम्बन्धरहितमपि सात्मकमेव, न शशविषाणवत् [illegible], तस्मायुक्तं सत्तासम्बन्धो द्रव्यादीना न खपुष्पादीनामिति, अत्राह—न वक्तव्यमि[illegible] प[दन्]मिति द्रव्यादेर्निरात्मकत्वापादनार्थो ग्रन्थो गतार्थः, उत्तरपदाभिधेय[illegible] स्यादनात्मकमिति, अत्रोत्तर—नानेका तादित्यादि यावत् तथेहापि, नास्य [illegible] न्तद्वयेन व्यभिचारप्रदर्शनार्थो बहुव्रीहिसमाश्रयेणापुत्रमाह्मणवद्गुणगुणादिति च [illegible] त्मकत्वे स्थिते तस्य व्यभिचार उच्यते—न च तदपि निरात्मकमित्यादि, वैशेषि[illegible] सम्बन्धरहितत्वान्निरात्मकं खरविषाणवदित्येतत् सांख्यबौद्धकल्पितप्रधानपुद्गल[illegible] सत्तासम्बन्धात् सात्मकमित्येवमुच्यमाने च प्रधानादिवत् सत्तासम्बन्धाभावेऽपि [illegible] पिता तथेहापि स्यादिति, स्वपक्षे दृष्टान्ताभाव इति चेदित्यादि पूर्वपक्षः [illegible]

सामर्थ्यमस्ति यदसदपि द्रव्यादि आधारत्वेनाभ्युपैति नातः कश्चिद्विशेष इत्याशङ्कते—अथ तत्र [illegible] सत्ता शशविषाणादीनप्याश्रयेत, अविशेषादिति पूर्वपक्षी आह—यस्मादिति। [illegible] तथा सद्रव्यादि नास्ति ता रादिति समाधत्ते—शशविषाणादिवदिति। [illegible] परस्परभिन्नानां सात्मकानामेव वस्तुनां सद्भावः सम्बन्धसद्भावश्च न [illegible] मित्येव इति। अनुभवेन निरात्मकत्वात् द्रव्यादि वस्तु च प्राक् पश्चादितरेतरत्वतयाऽसत् प्राक् सत्तुषु [illegible] सात्मकमेव, अतस्तत्र सत्तासम्बन्धः स्यान शशविषाणादाविति भावः। तन्तुषु [illegible] भावेऽपि, सत्तासम्बन्धाभावे सद्रूपमिति सत्तासमवायरहितानामपि सामान्यविशेष[illegible] दीति द्रव्यादि सत्—द्रव्यादिरूपेण घटादि सात्मकमिति। ननु पूर्वं पूर्वं द्रव्यादेरसत्त्वे [illegible]—प्रवो इत्या उत्तरपदाभिधेयनिराकरणात् सत्प्रतिषेधात् सात्मकत्वानुपपत्तेरिति शङ्कते—न [illegible] समाधत्ते—नानेकान्तादिति सम्पन्नत एव द्रव्यादेः सत्तासम्बन्धस्य प्रतिषेध [illegible] प्रकारान्तरेणार्थ्यम्, अतो यदसत् तन्निरात्मकमिति नियमोऽनैकान्तिक, अनात्म[illegible] दृष्टान्त इति। ननु सत्तादिरपि असत्त्वान्निरात्मक एव भवतु अतोऽनैकान्तिक[illegible]—न च तदपीति। सत्तासम्बन्धरहितोऽपि सात्मकं दृष्टम् विपरीतम् एवास्ति य सत्तासम्बन्ध[illegible] अथवा सांख्याभिमतप्रधानवत् पुरुषवद्वा, बौद्धकल्पितपञ्चस्कन्धवद्वेति निरात्मकत्व[illegible] किन्तु व्यभिचारनिरूपका इत्याशयेनाह—अथवेति। यत् सत्तासम्बन्धरहितं [illegible] ह्रने—स्वपक्ष इति वैशेषिकपक्ष इत्यर्थः सन्ति सामान्यविशेषादयः सत्तासम्बन्ध[illegible]

१ सि क वाचेयं। २ सि क तसाचारी भ०। ३ सि क [illegible]। [illegible] क दर्शित[illegible]
५ सि क तसाय०।

यावत् सामान्यवदेव सात्मकं न घटादिवत्सात्मकमिति, चाशब्दोऽवधारणार्थं तद्व्याख्यानसहितो ग्रन्थः, वैशेषिकपक्षे सत्तासम्बन्धवर्तिमात्मकदृष्टान्ताभावे चोदिते सामान्यविशेषसमवायानां सात्मकत्ववत् स्यादिति गतार्थम् । सामान्यादीनां सात्मकत्वमसिद्धमिति चेदिति दृष्टान्ते साध्यधर्मासिद्धिचोदना, तत्परिहारोऽयं, स्वरूपभिन्नेत्यादि यावद् विशेषणं तत् सामान्यमिति दृष्टान्तसाधनम्, द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषणैः द्रव्यगुणकर्मणां सात्मनैरात्म्यरूपप्रत्ययवर्विशेषणत्ववत् स्वरूपभिन्नत्वे सत्यभिन्नबु[द्]बुद्धिव्यवहारविषयत्वात् विशेषणं सामान्यं सात्मकञ्चेत्यन्तमुत्तरमेतदिति, अत्राप्युत्तरे यद्वेत्र सम्प्रधार्यम्-अस्मान् प्रत्येत त्प्युत्तरं न निश्चलमेवेत्यभिप्रायः, यस्मादेतदप्युत्तरं द्रव्यादीनां शशविषाणवदत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमवचनेन सप्रसङ्गमुपापितं शशविषाणादीनामपि सत्त्वप्रसङ्गस्यावस्थ इत्यत प्रभृति समानप्रपञ्च च ।

अन्यदप्यत्र वक्ष्याम, अत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमादिति वचनेन सदसत्त्वयोरपि विकल्पवत्त्वं वर्ण्यते किञ्चित्सत् समस्तं सदिति, एवमसदपीति, सम्पूर्णनिरतिशयस्यात्मन एव तु सत्त्वात् कुतो विकल्पः सत्त्वे ? अस्तु वा विकल्पवत् तत्पुनर्निरूप्य त्वया ।

(अन्यदपीति) अन्यदप्यत्र वक्ष्याम -अत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमादित्यनेनैव तावद्वचनेन सदसत्त्वयोरपि विकल्पवत्त्वं वर्ण्यते, द्विधा सत् किञ्चित्सत् समस्तं सदिति, एवम[स]दपीत्याभ्यां विकल्पाभ्याम्, सम्पूर्णनिरतिशयस्यात्मन एव तु सत्त्वात् कुतो द्व परमतव्युदासनार्थं, यद्यपि मतं परस्य सदसतो विकल्पवत्त्वमस्तु को दोष इति, तत्र भवति, सत् सत्त्वं सत्तममिति सतोऽतिशयाभावात् कुतो विकल्पः सत्त्वे, तस्मात् सम्पूर्णमेव सत्त्वम्, एवमसत्त्वमपि, ततो नात्यन्तानात्मकं सात्मकञ्चेत्ययुक्त

सामान्यवदेवेति सामान्यवच्चेत्यत्र । एतच्च व्याचष्टे-सामान्यवदेवेति । दृष्टान्ते साध्यासिद्धिमाशङ्कते-सामान्यादीनामिति । व्याचष्टे वैशेषिक -नेति, यत् स्वरूपभिन्नं सदभिन्नबुद्धिव्यवहारविषयं तत्सामान्यं दृष्टम्, ये च द्रव्यत्वगुणत्वादयः स्वानुरूपं प्रत्ययं जनयति यथा दण्डी कुण्डली दण्डीत्येवम्प्रत्ययमादधाति एवं सामान्यादेरपि सत्त्वमेव हि सामान्यं स्वव्यक्त्यनुवर्तते स्वानुरूपं प्रत्ययं जनयति स्वानुरूपव्यवहाराभिधानकारणात्, यथा घटत्वं स्वव्यक्त्यनुवर्तते घट इति प्रत्ययमभिधानं च जनयति, एवं द्रव्यत्वादिवत् सात्मकमिति ■ सामान्यादीनां सात्मकत्वमसिद्धमिति भाव । तदेवं प्रागुक्तमनिना पूर्वपक्षनिरसनपूर्वकं स्वमतं व्यवस्थापितं आचार्य आह-अत्राप्युत्तर इति, प्रशस्तमतीयोत्तर इत्यर्थः पुन आरभ्य तदीयउत्तरं इत्यत आह-यस्मादेतदपीति । अनिश्चयत्वं कारणमाह-शशविषाणादीनामपीति । कार्यद्रव्यादीनामत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमादिति त्वदीयवचनादयं गम्यतेऽर्थो यथा निरात्मकतायामत्यन्तमिति विशेषणं हि किञ्चिन्निरात्मकतापि अस्तीति, यद्यावत्तत्रायात्यन्तमिति विशेषणं सार्थकं भवेत्, एवं किञ्चिन्निरात्मकं समस्तं निरात्मकमिति तथा तत्प्रतिद्वन्द्विनोऽपि किञ्चित् सात्मकं समस्तं सात्मकमिति भेदद्वयं वक्तव्यमापन्नमित्याशयेनाह-अन्यदपीति । अभिप्रायमेव वर्णयति-अत्यन्तेति । सत् सत्त्वं सम्पूर्णमेव न तत्र कश्चनातिशयोऽस्ति किन्तु समस्तं नास्तिना वन्ध्यापुत्राभ्युपगमादयुक्त इत्याशयेनोत्तरयति-सम्पूर्णेति, इतरन्यूनीकरणरूपोऽभिमतोऽतिशय, सम्पादितः सामान्यं सत्त्वभूतं सत्त्वं प्रतियाम्यसामानाधिकरण्यरूपमिति भाव । अत एव सत् सत्त्वं सत्तममिति व्यवहारो नास्ति, तस्मात् सद्विकल्पो नास्ति इत्याह-सदिति, यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तमध्यघप्रतियोगिगुणक्रियाप्रकर्षापेक्ष सत्तरं सत्तम इत्यादिव्यवहारो भवति तथापि द्रव्यसामान्यवत् प्रकर्षो नास्तीति ज्ञापनाय नपुंसकनिर्देश कृत । तस्मादत्यन्तनिरात्मकमिति सत्यात्मकस्यानिर्णीतत्वमनुचितमतोऽत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमादिति हेतुरयुक्त इत्यभिप्रायं प्रकाशयति-तत इति । सत्त्वा

---

१ सत्तासु सतिषु सत्त्वात्त्व० । २ सत्त्वं समस्तमसदिति एवमसदपी० ।

वक्तुमित्यभिप्रायः, अस्तु वा विकल्पवत् सत्त्वमसत्त्वञ्च, तत् पुनर्निरूप्य त्वया कतमत्तत् स्वरूपतः, क्व वाऽऽश्रये किञ्चित् सत्त्वमसत्त्वञ्चेति विकल्प्यम् ।

अत्राह—

एतर्हि निरूप्यते एकसत्तासदसदपि, असमर्थगोवत्, एव तर्हि सामान्यसत्तासत्ताऽव्यक्ति किञ्चित्सती न सम्पूर्णा सती, एकसद्भावत्वात् यदेकया सत्तया सत् तत् सच्चासच्च दृष्टम्, स्वसत्तावत्, स्वभावसद्भावत्वाद्वा, असमवेतसत्ताकानि द्रव्यादीनि यथा स्वभावसद्भावत्वात् सत् सम्बन्धसत्तयाऽसत् तथा सत्तापि स्यात् सा असर्वगता च व्यक्तिरेव वा, एकजातीयापेतस्वरूपत्वात् घटवत् वक्ष्यमाणदुर्निरूपविकल्पत्वाच्च ।

(एतर्हीति) एतर्हि निरूप्यते, किमत्र निरूप्य? नन्विम्मेव तदेकसत्तासदसदपि—एकया स्वभावसत्तया सत् तदेवासत् सम्बन्धसत्तया, ततस्तत् किञ्चित् सत् किञ्चिदसत्, किमिव? असमर्थगोवत्—यथा गोकार्यासमर्थो गौरेव सन् गौरित्युच्यते—असौ गौर्न भवति, तथेदमपि द्रव्यादि सदेवासदिति, अत्र सूत्रम्—एव तर्हीत्यादि, सामान्याख्याया सत्ताया—सामान्यसत्ताया सत्ता सा चाव्यक्ति—द्रव्यादिव्यक्तिरहिता किञ्चित्सती, न सम्पूर्णा सती—स्वभावसत्तामात्रेण सती सम्बन्धसत्तया न सती—सती चासती च चिन्त्यमतीत्यर्थः, कस्मात्? एकसद्भावत्वात्—यदेकसत्तया सत् तत् सच्चासच्च दृष्टम्, तद्यथा स्वसत्तावत्—यथा द्रव्यादि स्वभावसत्तया सत् एकया, सम्बन्धसत्तयाऽसत् तथा महासत्तापि स्यादिति, एष एव

सत्त्वयोः द्रव्यसामान्ययोः प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽभ्युपगतेऽपि, कतमत् सत् प्रतियोग्यसमानाधिकरणं क्व वाऽधिकरणे सत्त्वासत्त्वसामान्ययोः प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं तत्प्रदर्शनीयं भवतेत्याचष्टे—अस्तु वेति । सत्त्वं हि द्विविधं प्रागुपदर्शितं स्वभावसत्त्वं सम्बन्धसत्त्वञ्चेति यदुभयविधसत्त्वायुतं तत् सम्पूर्णनिरतिशयमुच्यते यत्र तु केवलं स्वरूपसत्त्वं तत्र किञ्चित्सत्त्वमसत्त्वञ्चेत्याशयेन शङ्कते—एतर्हीति । एकसत्तेति, या व्यक्तिरेकया सत्तया युता सैकसत्ता सती असती चेति भावः समासस्तु एका चासौ सत्ता च एकसत्ता, एकसत्तया युतं सत् एकसत्तासत् तदेवासत् एकसत्तासदसदिति स्वकाम्सत्ता यस्येति बहुव्रीहि 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (पा० १-२-४८) इति ह्रस्वापत्तेः । असमर्थेति, गवाऽकियाऽसमर्थेत्यर्थः । सदसत्त्वयोरव्याप्यवृत्तित्वे निदर्शनमाह—असमर्थेति । एव तर्हीति, सामान्यरूपा सत्ताऽपि सत्तासम्बन्धरहिता एकसद्भूपत्वात्सम्पूर्णा, या च स्वयमसम्पूर्णा सा न परान् सम्पूरयितुं प्रभवति, स्वरूपसत्तावत्, स्वरूपसद्धि द्रव्यादि एकविधसत्तया सत्, अत एव सदसच्च दृष्टम्, तथैव महासत्ताऽपि स्वभावसत्तयैकया सतीति सती चासती च स्यात्, न चेयमपि सामान्यादन्यत्रस्याभवेन निःसामान्यत्वात् स्वरूपसद्रूपताया एवाभिमतत्वादिति वाच्यम्, तथा सति स्वरूपसद्रूपस्य द्रव्यादेर्यथा न सत्ति यथा न चानुवर्तनशीलत्वं तथा महासत्ताया अपि स्वरूपसद्रूपत्वात् व्यक्तिरहितत्वं स्वाश्रययावद्व्याप्यानुवर्तनशीलत्वं च स्यादिति व्यक्तितुल्यैव स्यात् सा न सामान्यमिति निष्कृष्टार्थः । सामान्यसत्ताया इति, महासत्तायाः सत्ता सद्रूपता स्वभावः स्वरूपमिति यावत्, सा कीदृशी? अव्यक्ति—व्यक्तिरहिता न तस्या वाऽप्याश्रयभूता व्यक्तिरस्ति, अत एव किञ्चित् सती न सम्पूर्णा सतीति भावः । तत्र हेतुमाह—एकसद्भावत्वादिति, सन्नाम्ना भावः, सतो वा भावः सद्भावः सत्तेत्यर्थः एकेन सद्भावः एकसद्भावः, एकया सत्तया सद्रूप इत्यर्थः, यद्वा एकञ्च तत् सच्च, एकसत्, भावप्रधानो निर्देशः, एकसत्तेत्यर्थः तेन भावः एकसद्भावः, तस्य भावस्तस्मादिति विग्रहः एकसत्तासत्ता अव्यक्तिरिति प्रतिज्ञा, साध्यमव्यक्तित्वम्, तस्यैव भाष्यं किञ्चित् सती न सम्पूर्णा सतीति हेतुरेकसद्भावत्वादिति । व्याप्तिं प्रदर्शयति—यदेकसत्तयेति, स्वसत्तावत् स्वरूपसत्त्ववदित्यर्थः । स्वरूपसत्त्वञ्च द्रव्यादिसत्तासम्बन्धप्राक्कालीनमिति दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । हेत्वन्तरमाह—स्वभावेति । स्वभावेनैव सद्रूपो भावः तस्य भावस्तस्मात्, असमवेतसत्ताकत्वादित्यर्थः, न

१ सर्वासु प्रतिषु एष एव हेत्वर्थोऽन्यथा वा योच्यत० ।

हेत्वर्थोऽन्यथा वाचोच्यते—स्वभावसद्भावत्वाद्वा, असमवेतसत्ताकानि द्रव्यादीनि यथेति गतार्थम्, एतदनिष्टापादनम्, सा—सामान्यसत्ता असर्वगता च स्वविषयसर्वगता च न भवतीत्येतदपि दोषापादनम्, न सर्वस्वविषयानुवृत्तिरित्यर्थः, व्यक्तिरेव वा—द्रव्यादिव्यतिरिक्ता न भवतीति दोषापादनप्रतिज्ञान्तरम्, उभयत्रैव एष हेतुः—एकजातीयापेतस्वरूपत्वादिति, एकप्रकारमेकजातीयम्, 'प्रकारवचने जातीयर्' (पा० ५-३-६९) न तु 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' (पा० ५-४-९), मा भूद्व्यक्तसत्तादिवदनैकान्तिकत्वम्, तत एकजातीयादपेतं—व्यावृत्तं स्वरूपं यस्याः सा एकजातीयापेतस्वरूपा, तद्भावादेकजातीयापेतस्वरूपत्वात्, घटवत्, सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वादित्यर्थः, यथा घटः एकप्रकारेण व्यावृत्तस्वरूपो देशकालवर्णाकारादिभिर्विशिष्टत्वात् घटान्तरस्वविषयव्यापी न भवति व्यक्तिरेव च न भवति तथा सत्तापि स्यादिति, तस्मादयुक्तमसमर्थनोद्देवसत्तासदसत्त्वं द्रव्यादेस्तथा सत्तायाश्चेति । इतश्चायुक्तं—वक्ष्यमाणदुर्निरूपविनिरूपत्वात्, खपुष्पवदसत्त्वादिति ।

अनुपपन्नविकल्पत्वहेतोरथैतानि व्याख्यान्तराणि तद्यथा—

उभयासम्पूर्णताया वा तन्निरूप्यमेव किं सदसम्पूर्णता, उतासत्, आहोस्वित् सदसदिति, तत्र यदि तावत् सत् तत्सद्य भवति, असत्त्वात् खपुष्पवत्, नासत् सत्त्वाद्धटवत्, न सदसत् त्वन्मतेनैव सदसतोर्वैधर्म्यात् सदसत्ताऽभावाच्च, अहं पुनरेव तर्कयामि सदसद्वैधर्म्यनिराकरणार्थं तु प्राय इयं प्रतिपत्तिर्भवत उभयासम्पूर्णताया तदेव सच्चासच्चेति साधर्म्यमेव ।

उभयासम्पूर्णताया वेत्यादि, वस्तुनो द्रव्यादेः सामान्यस्य वा सत्त्वेनासत्त्वेन च किञ्चित्समस्ताभ्यामसम्पू[र्ण]ताया पुनरपि तन्निरूप्यमेव किं सदसम्पूर्णता ? उतासत् ? आहोस्वित् सद-

हि सामान्यसत्ताया सत्ता समस्तीति भावः । दृष्टान्तमुक्तमेव सङ्गमयति—असमवेतेति । असमवेतसत्ताकं द्रव्यादि यथा सदसत् तथा महासत्तापीत्यनिष्टापादनं विज्ञेयम् । अथ सामान्यसत्ता असर्वगतेति प्रतिज्ञान्तरं दर्शयति—सेति । स्वविषयेति, स्वविषयसर्वत्र वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । अन्यां प्रतिज्ञामाह—व्यक्तिरेव वेति । सामान्यसत्ता व्यक्तिरेव भवति, एवशब्दात् व्यक्तिभिन्ना जातिरूपा न भवतीत्यर्थः । इममेव दर्शयति—द्रव्यादीति । सामान्यसत्ता असर्वगता व्यक्तिरेव वेति प्रतिज्ञाद्वये हेतुमेकमेवाह—एकजातीयेति, एकस्मात् प्रकारात् अपेतस्वरूपत्वात् विशेषणेऽर्थेऽनेकशब्दाज्जातीयर् प्रत्ययः, न त्वेकजातिशब्दाद्बन्धु यथैकस्मिन् बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धु जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु एतत्पक्षे एकजातिमदपेतस्वरूपत्वादित्यर्थः स्यात्, तथा सत्यर्थे हेतुरसर्वगतत्वव्यक्तित्वयोर्व्यभिचारी भवेदिति भावः । व्यभिचारमेव प्रकाशयति—मा भूदिति । निषिद्धधर्मानवच्छिन्नस्वरूपत्वं तदर्थ इति मत्वा निर्वचनार्थमाह—स जातीयेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्हेतुसाम्ये सङ्गमयति—यथा घट इति । तदेवं द्रव्यादेः सामान्यस्य सत्ताया वा किञ्चिदवच्छेदेन समस्तत्वावच्छेदेन च सत्त्वमसत्त्वं वेति निगमयति—तस्मादिति । दोषान्तरमाह—इतश्चेति । या सदसदसम्पूर्णता भवताक्ता सा किं सद्वस्तु उतासत् किं वा सदसत् ? एतदपि निरूप्यं त्वयेत्याह उभयेति । उभयेति, उभयाभ्यां विधिनियमाभ्यां सदसतोरसम्पूर्णतायामित्यर्थः वेति पक्षान्तरद्योतनम् पूर्वं सम्पूर्णनिरतिशयस्यात्मन एव सत्त्वमुक्त्वा तत्र विकल्पमभ्युपगम्य विचारितत्वात् । निरूपणबीजं विकल्पं दर्शयति—किं सदसम्पूर्णतेति । प्रथमं विकल्प

१ सि क यस्याप्रवृत्तम्० । २ सि क °प्रकारेभ्यो । ३ सि क हेतोरेवैतानि व्या० ।

मत् ? इति, तत्र यदि तावत् सत् तत्सन्न भवति, कस्मात् ? असत्त्वात्, खपुष्पवत्, उभयासम्पूर्णत्वाभ्युपगमान्नासिद्धम्, असत्त्वस्यापीष्टत्वात्, नासत्—न च तदसत् सत्त्वाद्घटवत्, सत्त्वमपि नासिद्धमुभयासम्पूर्णत्वेष्टेरेव, न सदसत्—नापि तत् सदसत्, उभयरूपमित्यर्थः । त्वमनेनैव सदसतो वैधर्म्यात् 'कार्ये सदसत्त्व नेति वचनात्, निश्चान्यत् सत्सत्ताऽभावात्—यथा सत्तासम्बन्धात् सद्भवति तथा सत्सत्तासम्बन्धात् सदसत् स्यात्, असत्तासम्बन्धादसद्वा स्यात्, न चैवं भवितुमर्हति, अदृष्टानिष्टत्वात्, तस्मादसत्ताभावात् सदसत्ताभावाच्च नासत् सत्सदसम्पूर्णमिति, अह पुनरेव तर्कयामि त्वया नोपलक्षिता सदसद्वैधर्म्यनिराकरणायैव तु भाव इव प्रतिपत्तिर्भवत किञ्चित् सत् समस्तं सत्, किञ्चिदसत् समस्तासदिति ब्रुवत, उभयासम्पूर्णतया तदेव सचासच्चेति सदसतो साधर्म्यमेव न वैधर्म्यमिति प्रतिपन्नत्वादिति ।

योऽपि चासच्छब्दस्यागुणगुणवत् नास्य सदित्यसदिति बहुव्रीहिसमाश्रयात् सदर्थवत्त्वमेवेति विकल्प, असदिति सत्तासम्बन्धरहितमित्यर्थं, सोऽप्यनुपपन्न, कृत्तद्धितान्तरूपार्थविप्रकृष्टान्तरत्वात् कथं सत्ता सत् स्यात् यदभावान्नास्य सदित्यय भाव्येत ।

योऽपि चासच्छब्दस्येत्यादि यावत् सत्तासम्बन्धरहितमित्यर्थ इति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्, योऽप्यसौ नास्य सदित्यसत्, अगुणगुणवदिति नस्य बहुव्रीहिसमाश्रयात् सामान्यविशेषसमवायै सद्भि सामान्यसत्तया न सम्बद्धम्, तस्मादसच्छब्दस्य सदर्थवत्त्वमेवेति विकल्प इति तत्रोत्तरमुच्यते सोऽप्यनुपपन्नो विकल्प कृत्तद्धितान्तरूपार्थविप्रकृष्टान्तरत्वात् भवत्यस्ति वेति सत् कृदन्तरूपम्, अर्थश्चास्य द्रव्यभूत, सतो भाव सत्तेति तद्धितान्तरूपम्, अर्थश्चास्य 'यस्य [गुणस्य भावात्] च द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ' (महा० ५-१-११९) इति सतोऽसाधारण स्वरूप सदन्तरव्यापि सामान्यश्चेति

दूषयति-तत्र यदीति । हेत्वसिद्धिं निराकरोति-उभयेति । द्वितीयं दूषयति-नासदिति । तृतीयं दूषयति-न सदसदिति । हेतुमाह-वैधर्म्यादिति । तत्राऽसिद्धिं वारयितुं तदीयं वचनं प्रकाशयति-कार्येति । यथा सत्तायोगात् सदित्युच्यते तथाऽसत्तायोगात् सदसत्तायोगाभावात् सदसच्च वाच्यम्, नष्टमेवं भवताभिमतमिति आह-निश्चान्यदिति । एवञ्चासत् सदुभयासम्पूर्णं न स्यात् तदभ्युपगमव्याहतिरित्याह-तस्मादिति । किं सदसद्वाभ्यां सदसतोरसम्पूर्णतायभ्युपगच्छतो भवतो वाद सदसतोर्वैधर्म्यनिराकरणपरवस्तावेव परतया नावगम्यते इत्यहं तर्कयामीत्याह-अह पुनरिति । कथं वैधर्म्यनिराकरणं भवतीत्यत्राह-उभयेति । ननु अगुणगुणवत्त्वात् तेनासत्त्वं स्वरूपसत्येव वर्तते न सत्तायोऽपि नागतिः, ततः कथं तत् सत् भवतीत्यस्य साधकाविनाभावाभावादिति शङ्काया प्रतिविधानमाचष्टे-योऽपि चेति । तदाचष्टे-योऽप्यसाविति । कृत्तार्थतद्धितार्थयोरत्यन्तविप्रकृष्टत्वेन सच्छब्दवाच्यसत्ताशब्दवाच्यार्थयोरत्यन्तभिन्नत्वेन सत्ता न सद्भवितुमर्हति इत्याशयेन समाधत्ते-कृत्तद्धितान्तेति । कृदन्तनिष्पन्न छन्दतद्धितान्तनिष्पन्नसत्ताशब्दयोर्द्रव्यभाववाचिनो शब्दतोऽर्थेन चात्यन्तं विप्रकृष्टतेति भाव । तदेव स्फुटयति-भवतीति । तद्धितविशेषया त्वतलोरर्थमाह-अर्थश्चास्येति । यस्य चेति । यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ प्रत्ययौ भवत इति वैयाकरणानां नियमोऽयम्, तन्मते यद्वेदर्के सर्वोऽपि स गुण इति गुणलक्षणमतो जात्यादेरपि गुणपदेन ग्रहणम्, एवञ्च प्रकृतिजन्यबोधे य प्रकार स भावस्तदभिधाने त्वतलौ भवत इति भावार्थस्य, तथा च कृदन्तसच्छब्दस्य भेदार्थत्वात्, तद्धितान्तसत्ताशब्दस्य भेदकार्थत्वात् सत् सत्ताशब्दयोरपर्यायत्वेन सत्ता सतीति वक्तुं न शक्यत इति विशदयति सतोऽसाधारणमिति । सत्तायां सच्छब्दप्रयोगासम्भवेन नास्ति सत्ता यस्मिन्नित्यर्थे नास्य सत् तदसदित्यादीति न बहुव्रीहि वक्तुं शक्यत इत्याह-

1 सि क डे साधर्म्यमेव न वैधर्म्यमेव न वैधर्म्यमिति । २ सि क ड शून्यसत्तयेति ।

शब्दतोऽर्थतश्चात्यन्तभेदादनयो अथ सत्ता सत् स्यात्, यद्भावान्नास्य सदित्यथ--द्रव्यादि भाष्येत, एव तावत् सदुक्तौ नैव सम्भवोऽस्ति ।

अथ नास्य सदिति सत्तापि स्वभावसत्तया सती सा यस्य नास्ति तदप्यसद्द्रव्याद्युच्यते गुरुत्वाभावात् गुणागुरुत्ववदिति, एतदेव ननु प्रस्तुत सदादिषड्विशेषाभिधानद्वारेण द्रव्यादीनामेव त्रयाणा निरूप्य परस्परतश्च लक्षणादिना व्याचिख्यासितो भवताम्, तत्र सदादिषड्विशेषो द्रव्यादीनामेव न सामान्यादीनामित्युक्त्वा सामान्यादीना सत्त्वमुच्यमान स्ववचनविरोधाय, सदा मौनव्रतिक एवोऽस्मीति वचनवत् ।

अथ नास्य सदित्यादि, अथ मा भूच्छब्दार्थविप्रकृष्टत्वात् कृदन्तेन तद्धितार्थानभिधानाच्छ ब्दायमङ्करन्नेव इति सत्तापि स्वभावसत्तया सती, तस्या सत्त्वात्, सा यस्य नास्ति तदप्यसद्द्रव्याद्युच्यते, यथा गुरुगुणाभावादगुरुद्रव्य गुण कर्म वोच्यते, गुरुत्वाभावात् गुणागुरुत्ववत्, तथा सद्भावसत्ताभावतुल्यत्वादसदित्युच्यमानमदोषमित्यत्रोच्यते, एतदेव ननु प्रस्तुत--'सदनित्य द्रव्यवत्कार्यं कारण सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष' (वै अ १ आ १ सू ८) इति सम्पादय षड्विशेषा द्रव्यादीनामेव त्रयाणाम्, न सामान्यविशेषसमवायानामित्यविशेषाभिधानद्वारेण त्रयाणा निरूप्यमाणानाम् परस्परतश्च लक्षणादिना व्याचिख्यासित भवताम्, अस्माभिश्च द्रव्यव्यतिरिक्तगुणाद्यभावात् सामान्याद्यभावाच्च सत्त्वेनाविशेष एव, [अ]विशेषेऽस्माद्द्रव्यादित्रय सामान्यादित्रय वा खपुष्पतुल्य स्यादित्यासञ्जितम्, प्रश्नद्वारेण यत्प्रस्तावान्तिति, तत्र सदादिषड्विशेषो द्रव्यादित्रयविषय एव न सामान्यादित्रयविषय इत्युक्त्वा सामान्यादीना सत्त्वमुच्यमान [न] सदित्यसमिति स्ववचनविरोधाय सदा मौनव्रति[न] कोऽस्मीति वचनवत् ।

यद्भावादिति, सत्ताभावादित्यर्थं । ननु यथा स्वरूपसत् तथा सच्छब्दनोच्यत द्रव्यादिवत् सत्तापि स्वरूपवतीति सापि सच्छब्दे नोच्यत यथा गुरुत्वाभावान्न द्रव्यं वा गुणो वा कर्म वाऽगुरूच्यत इत्याशङ्कते--अथेति। सच्छब्देन सत्तात्वेन रूपेण सत्ताया ग्रहणं इष्टिता तदर्थानिष्टत्वात् मा भूत् किन्तु सत्पदाभिधेयतावच्छेदकरूपेण तस्या ग्रहणे को दोष दृश्यते हि घटपदेन नील घटत्वादिरूपेणाग्रहणेऽपि तत्पदाभिधेयतावच्छेदकघटत्वावच्छिन्न नीलपीतादिविशिष्टघटाना ग्रहणमित्याशय व्याचष्टे यदि अथ मा भूदिति, स्वभावसत्तया--सत्पदाभिधेयतावच्छेदकीभूतया सती सत्पदवाच्या तस्या सत्त्वात्--सत्ताया स्वरूपसद्रूपत्वात्, तथा च सत्पदवाच्य सत्ताख्य व्यक्तिविशेषं सत्पदेनोपादाय नास्य सदित्यसदिति विगृह्य द्रव्यादि असदुच्यत इति भाव । दृष्टान्त उच्यते-- यथेति, गुरुगुणभावात् गुरुत्वलक्षणगुणाभावात्। द्रव्य वा गुण वादिनाऽगुरुशब्देन द्रव्यादीना प्रत्यक्षाभावेऽपि गुरुत्वाभावलक्षणगुरुपदाभिधेयतावच्छेदकाभावोपलक्षितत्वेन द्रव्यादयो यथोच्यन्त इति भाव ।गुरुत्वाभावादिति प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपुरस्सरं दृष्टान्तं दर्शयति-- गुरुत्वाभावादिति। असच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त दर्शयति--सद्भावेति धर्मिभेदप्रमात्यन्ताभावप्रतियोगिकत्वात् सद्भावसत्ताऽभावयोस्तुल्यत्वम् यथा वा नीलघटाभावोऽपि घटाभाव उच्यते तथा सत्ताभावोऽपि सद्भाव एवेति तुल्यत्वं बोध्यम् तस्मात् द्रव्यादि असदित्युच्यमान न दोषावहमिति भाव । अत्र व्याचिख्यासितशब्दार्थो अभिहिता निर्दिष्टा येनेव स्फुट विचार्या तत्र द्रव्यादीनां त्रयाणां सत्त्वादिषड्धर्मैरविशेष उक्त्वा परस्परमेषां लक्षणादिना भवद्भिर्विशेषो वर्ण्यते, अस्माभिश्च द्रव्यमेवैकं तत्त्वं तद्व्यतिरिक्ता गुणादयो न सन्त्येव तथा द्रव्य सत्त्वेनाविशिष्टमुक्त्वा परस्परविशिष्टद्रव्यादित्रयाणा सामान्यादित्रयाणाञ्च खपुष्पतुल्यत्वमापादितम्, तत्र भवद्भि सत्त्वादिषड्धर्म सामान्यादीनामविशिष्टोक्त्या सामान्यादित्रयाणामसत्त्वमाविष्कृतम् अधुना च सामान्यादीनां सत्त्वं वदता भवता पूर्ववचनविरोध प्रसज्यत इत्याशयं वर्णयति--एतदेव ननु प्रस्तुतमिति, स्पष्टमन्यत्। विरोधं समर्थयति--तत्रेति

१ सि क क्ष ड कृष्ण। २ सि क क्ष डे विशयत्वात्यतर०।

यत्तु सत् मुख्यं समवायिकारणं द्रव्यादेः कार्यस्य, तदस्यास्त्येवेति तत्किमिति मत्वोक्तम्? ननूक्तं सामान्यं समवायि सत् तदस्य नास्ति तदपेक्षयोक्तमसदिति, तद्धि सदेव न भवत्यावयोरपि मतेन, किं तर्हि युक्तं वक्तुम्? नास्यासत् तदिदमनसदिति, न हि सपुत्र यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यते सस्तु सद्भान्नियमाद्भवति प्रतिषेधद्वयार्थत्वात् ।

यत्तु सदित्यादि, यत्तु सत् मुख्यं सत् तत्समवायिकारणं द्रव्यादेः कार्यस्याऽऽश्रयः परमाणुतन्तुकपालादि, घटपटादिपरिणामिकारणं तदस्यास्त्येव बीजभूतं साधयिष्यमाणं, तत्किमिति मत्वोक्तम्? न स्वर्थसत्त्वादिना–बहुव्रीहिणा नास्य सदस्ति तदिदमसद्द्रव्यादिकार्यमिति तस्य मुख्यस्य सतोऽस्तित्वाद-युक्तं वक्तुम्, न च सन्न भव[ती]त्यसदिति तत्पुरुषेण द्रव्यादिकार्यस्य सत्त्वादिति वा, ननूक्तं सामान्यं समवायि सत्, तदस्य नास्ति, यत्सम्बन्धाद्द्रव्यादिकार्यं सद्व्यपदेशं लभते इति तदपेक्षयोक्तमसदिति, अत्रोच्यते यत्त्वस्यै नास्ति समवेतमिति सामान्यं तदपेक्ष्य न युक्तं वक्तुम्–नास्य सदिदमसदिति, यस्मात् तत्सदेव न भवत्यावयोरपि मतेन–त्वन्मतेन तावत् सदविशेषाभावात् सामान्यादित्रयस्य, द्रव्यादेरेव सत्त्वविशेषात्, अस्मन्मतेन द्रव्यादिव्यतिरिक्तसामान्यविशेषसमवायासत्त्वादेव, तस्यैव विचारस्य प्रस्तुतत्वात्, तस्यासत्त्वात् द्रव्यादि यथ नास्त्यस्य सत्तदिदमसदिति बहुव्रीहिणा वक्तुं शक्यम्, किं तर्हि युक्तं वक्तुम्? नास्यासत् तदिदमनसदिति, तस्मादसदस्य नास्ति तत्सदेव अनसदित्यर्थः, तन्निदर्शनं–नहि

अथ प्रकारान्तरेण, पूर्वपक्षमादर्शयति–यत्तु सदिति, अर्थं सत्ता सच्छब्देनोपादाय नासदुच्यते द्रव्यादि, किन्तु समवेतं सामान्यं सच्छब्देनोपादाय तदसदुच्यते सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयसत्ताया उत्पत्तिप्राक्कालावच्छिन्ने द्रव्यादावभावादित्याशयं निरूपयति–यत्तु सत्यमिति, कार्यरूपतयाऽनुभूयमानघटपटादिद्रव्यस्य समवायिकारणतयाऽनुमीयमानस्य नित्यस्यान एवोभयविधसद्रूपतया मुख्यस्य सतः परमाणोराश्रयस्य सत्त्वात् तदपेक्षया द्रव्यादिकार्यं न सदस्यास्तीत्यसदिति वक्तुं शक्यम्, तस्य सदाश्रयत्वात् स्वरूपसत्त्वाच्चेति भावः । न स्वर्थसत्त्वादिनेति, अर्थेन सत्त्वादिना वेति भावः द्रव्यं गुणः कर्म चार्थशब्देनोच्यते तत्र वैशेषिकैस्तथा परिभाषितत्वात्, यथा 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु (वै० ८-२-३) तेन तेन विधिनाऽर्थ्यमानत्वात् । सत्पदेन यदाऽर्थो गृह्यते तदा असदिति बहुव्रीहिः, यदि स्वरूपसत्त्वं गृह्यते तदा तत्पुरुष इत्याशयेनाह–बहुव्रीहिणेति, सत्त्वर्थसत्त्वादिनेति पाठेऽपि सत्त्वर्थं षष्ठ्यर्थं सामर्थ्यश्च तदर्थे बहुव्रीहिः । 'सत्त्वर्थे च स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यमिति महाभाष्यात् । कुतोऽयुक्तं वक्तुमित्यत्राह–तस्य मुख्यस्येति । तत्पुरुषपक्षेऽप्याह–न च सन्नेति । तर्हि कथमसदित्युच्यते–सामान्यमिति, अनुगतधर्मं समवायप्रतियोगिरूपमुपादाय नास्य सदिति असदुच्यत इति भावः । समवायप्रतियोगिसामान्यमुपादाय नैवं वक्तुं युक्तमित्याह–अत्रोच्यत इति । उभयमतेन सत्पदग्राह्यतयाऽभिमतं सामान्यं सदेव न भवति तत् कथं तत् सत्पदग्राह्यं भवेदित्याह–यस्मादिति । भवद्भिः सदाद्यविशेषत्वं द्रव्यादित्रयाणामेवोक्तं न तु सामान्यादित्रयाणाम्, तस्मात् तदसत् अस्मन्मते तु सामान्यादीनां द्रव्यव्यतिरिक्तानामसत्त्वं सिद्धमेवेत्युभयमतेन सामान्यं न सदिति दर्शयति–त्वन्मतेनेति । एवञ्च सामान्यस्य सत्पदानुपादेयत्वं त्वदभिप्रायेण नास्य सदस्त्यसद् द्रव्यादीति नोदितुमुचितम् अपि तु सामान्यमसत्पदेनोपादाय असन्नास्त्यस्येत्यनसद्द्रव्यादीनि वक्तुं युज्यत इत्यादर्शयति–तस्यासत्त्वादिति । सामान्यस्यासत्त्वादित्यर्थः, सदेवानसदिति, निषेधप्रतियोग्यवृत्तिधर्मणानुयोगितया अवच्छिन्नत्वादनसत् सदेव भवतीति भावः । ननु न हि सपुत्रं यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यत' इति दृष्टान्तवाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यां सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेन ज्ञातार्थविषयाभ्यां स्त्रीत्वधर्मावच्छिन्नत्वेनानिर्ज्ञातार्थविषयाभ्यां 'अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते' इति नियमेन नपुंसकलिङ्गे प्राप्ते तत्कथं

---

१ सि क तत्किमिति मत्वो० । २ सि क क्ष डे कार्यस्यासत्त्वा० । ३ सि क क्ष डे नास्त्यसम० ।

खपुष्प यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यत इति, सामान्यापेक्षया नपुंसकनिर्देशे प्राप्ते पुल्लिङ्गनिर्देशोऽर्थसामानाधिकरण्यात्, उक्तार्थं, सत्तु सद्भाव नियमाद्भवति-सत्त्वास्मीति सद्भाव, यथा गौरस्यास्तीति गोमान् बहुव्रीहि सदपेक्ष एव सत्येनार्थे युज्यते नान्यथेति, तथा तत्पुरुषेऽपि योज्यम्, एतदेव वैधर्म्यनिदर्शनम्, कस्मात् ? प्रतिषेधद्वयार्थत्वात्-यथा प्रतिषेधद्वयमप्रकृतं दृष्टमनगुरिति, तथा हि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यार्थेनास्यासदित्युक्ते सद्भावेन भवितुमर्हति नासत्, सदर्थत्वात् ।

अत्राह-

नन्‍ु द्विविधभावत्वात् सत्तासद्वचनेऽपि न दोष इति, ननु तदेवेद भवता विचार्यते किमेकविधमेव निरतिशयमसत्त्वमभवत् ? उत स्वमतवत् किञ्चित् सत्, समस्त सदिति ? तस्य द्वैविध्यस्यासान् प्रत्यसिद्धे, सत्तासम्बन्धरहितत्वमपि सत्तोपपत्तिरहितत्वमेव वक्तव्यम् ।

(नन्विति) ननु द्विविधभावत्वात् सत्तासद्वचनेऽपि न दोष -स्वभावसत् सम्बन्धसदिति च द्विविध सदुक्तम् तस्मात्, सत्ताया सामान्याख्याया अपि स्वभावसत्त्वमस्तीति नास्य सत् तदिदमसदिति यत्तु युज्यत एवेत्यत्रोच्यते-ननु तदेवेद भवता विचार्यते किमेकविधमेव निरतिशयमसत्त्वमभवत् ? उत स्वमतवत् किञ्चित् सत् समस्त सदिति ?-स्वभावसत् सम्बन्धसदिति च तस्यैव द्वैविध्यस्यास्मान् प्रत्यसिद्धि, सत्तासम्बन्धरहितत्वमपि सत्तोपपत्तिरहितत्वमेव, वक्तव्यम्-यथाऽनन्तरमेवोक्त किञ्चित् [सत्] समस्त सत्-स्वभावसत् सम्बन्धसम्भावेति विकल्पजाल सतोऽस्तीति, अथवा खपुष्पमप्यनभिहितभवितव्यत्वात् कार्यत्वव्येदित्यतीव सर्वमेवोक्तम्, सकलसम्पूर्णनिरतिशय सैवत्वममत्वञ्चेत्येतस्य प्रतिपादनार्थमिति ।

अत्र केनचित् पृच्छ्येत कस्मात् खपुष्प दलकेसरमकरन्दादिषु कारणेषु न समवैति ?

पुल्लिङ्गेन निर्देशान्वयो क्रियत इत्याशङ्कायां वक्तव्यस्य बहुव्रीहेरावितिर्विग्रहप्रदर्शकत्वात्त्वन 'अनेकमन्यपदार्थे' (पा० २ २ २४) इति सूत्रोपस्थितेरर्थस्य स्मरणात्, तद्विशेषणत्वादनयो पुल्लिङ्गतया निर्देश कृत इत्युत्तरमाह-सामान्यापेक्षयेति । यदनन्तरं तन्नियमात् सद्भवति सद्भावमित्याह-सत्त्विति । तत्र कारणमाह-बहुव्रीहिरिति, नास्यास्तीति हि बहुव्रीहिविग्रहवाक्यम्, बहुव्रीहिश्चान्यपदार्थेऽस्याख्यातः, अत्रास्येति सम्बन्धेऽन्यपदार्थे समासो वाच्य, सम्बन्धिगुणत्वेनसम्बन्धप्रधानोऽन्यपदार्थ, तथा चात्रानभिहित सम्बन्धी भवेत्, न भाव एवाथ तस्य सामानाधिकरण्यम् तस्मात् यस्य स यस्मिन् इत्यादि षष्ठ्यर्थान्तर्भावेन द्रव्यप्रधान एवान्यपदार्थ इति सन्निकर्षमभ्युपगदपेक्ष एव बहुव्रीहि, तस्मात् अनसदिति सति एतार्थे युज्यत नान्यथेति, तत्पुरुषसमासेऽपि नञ पर्युदासार्थत्वेन सत एवानसत्त्वमिति ध्येयम् । पुनर्वादी सत्ताया स्वतोऽस्वाच्यत्वेन सत्तापेक्षया द्रव्यादेरसत्त्व वक्तु शक्यत इत्याशङ्कते-नन्विति । भावस्य प्रदश्य व्याकरोति-स्वभावसदिति । भावस्य द्वैविध्य एव हि विचार प्रसरति किं निरतिशयस्वरूपं सत् ? किं वा किञ्चित् समस्तत्वाभ्यां सातिशयमिति, तस्मादस्मान् प्रत्यसिद्धमुपादाय यदुच्यते न्यायेनोत्तरयति-ननु तदेवेति । सत्तायामपि प्रागुक्तदिशोपपत्तेरभावात्सत्तासम्बन्धरहितत्वेनासत्त्ववचनमपि सत्त्यगिराह-सत्तासम्बन्धेति । उक्तमेति प्राक्तनं दर्शयति-यथेति, अधुनैव यथोक्त तद्वदिति भाव । अथवा यथैतमयारम्भादारभ्य यदुक्तं सम्पूर्णनिरतिशयमेव सत्त्वं असत्त्वञ्च भवतीत्येतत्प्रतिपादनार्थं तत्सर्वमत्र विज्ञेयमित्याशयेनाह-अथवेति । अथ सत्तासम्बन्धात् प्रागपि द्रव्यादे कार्यस्य सत्त्वं साधयितुं विवक्षितहेतोर्व्याप्तिं ग्राहयितुं अनुयुज्यते-अत्र केनचिदिति । कारणेषु

१ सर्वासु प्रतिषु सत्त्वाच्च नियमाद्भवति सत्त्वास्यास्तीति सत्त्वान्यथा गौरस्यास्तीति । २ सि क सत्ता । ३ सि क समस्तत्वसमस्वभाव० । ४ सि क °सत्तामिति । ५ सि क सत्त्वमसत्त्वमेवेत्ये ।

तथा च द्रव्यादीनि प्राक् सन्तीत्यादि, अत्रानुमानं यस्यामवस्थायामुत्पन्नमात्राणि द्रव्यादीनि सत्त्येव सत्तयाऽभिसम्बध्यन्ते इतीष्यते तस्या अवस्थायाः प्रागपि सन्तीति प्रतिज्ञा, तस्यामवस्थायां सत्तयाभिसम्बध्यमानत्वात्, यस्यामवस्थायां सत्तयाऽभिसम्बध्यन्ते तस्या अवस्थायाः प्रागपि सन्त्येव दृष्टानि यथोत्पत्त्युत्तरकाले सत्तयाऽभिसम्बध्यमानानि उत्तरस्यावस्थायास्तान्येव, यथोत्तरस्यावस्थायाः प्रागपि स्युरिति, अभूतक्रियागुणव्यपदेशमुत्पत्त्यवस्थमपि कार्यं तत् प्रागपि सत्, सत्तायाः सम्बन्धित्वात्, तत्कालद्रव्यादिवत्, निर्मुक्तं भवति सत्तासम्बन्धित्वादिति ? अत आह—भवनात्—अभूतक्रियागुणव्यपदेशमेवंवदवस्थं कार्यं तत् पूर्वमपि वस्तुस्वरूपमेव, नाभाव:, इदानीं भावादाकाशवदिति, तद्व्यत्त्यर्थ—इदानीमपि न सत्तया सम्बध्येत कार्यम्, प्रागसत्त्वात्, खपुष्पवदिति विपर्ययेणानिष्टापादनमाधानम्, भवदेव हि भवति गगनवत्, नाविद्यमानम्, अश्वविषाणवदिति ।

अन्यथाभूतत्वान्नेति चेन्न, अन्यथाभवनेऽपि तदनन्यथाभवनात् प्रत्यक्षत:, मृत्त्वादितद्भावानतिक्रमात् सजातीयासजातीयेतरस्वभावभूतत्वात्, सुचिरादपि तत्त्वाच्च दृढीभूतघटवत् ।

(**अन्यथेति**) अन्यथाभूतत्वान्नेति चेत्—स्यान्मतं प्रत्यक्षेण तन्तुभ्योऽन्यथा पटभवनात् प्रत्यक्षविरुद्धं प्रागपि सत्कार्यमिति वचनमिति चेत्, तन्न प्रत्यक्ष[निरुद्ध]मन्यथा भवनेपि तदनन्यथाभवनमेव प्रत्यक्षत:, किं कारणं ? मृत्त्वादितद्भावानतिक्रमात्—अनतिक्रान्ततद्भावत्वादित्यर्थ:, दृढीभूतघटवदिति

प्रतिज्ञाया विशदार्थमाह—**अत्रानुमानमिति,** द्रव्यादीनामुत्पत्तिप्राक्कालीना एकाऽवस्था उत्पत्तिकालीनाऽपरा अन्या च सत्तासम्बन्धकालीनाऽन्या उत्पत्तिकाले द्रव्यादीनि स्वरूपवन्ति, यत्समवेतं कार्यं भवतीत्यभ्युपगमात्, तदुत्तरक्षणे च सम्पूर्णसत्ति, स्वरूपवत्त्वात् सत्तासम्बन्धात् एवम् सत्तासम्बन्धकालात् पूर्वमुत्पत्तिकाले द्रव्याणि सन्त्येवेत्येतदुत्पत्तिकालावच्छिन्नद्रव्याणि दृष्टान्तीकृत्य तत्पूर्वकालीने द्रव्याणां सत्त्वमत्र साध्यते सन्त्येव—स्वरूपवन्त्येवेत्यर्थ: । साधनमाह—**तस्यामवस्थायामिति,** सत्तासम्बन्धितावच्छेदककालावच्छेदेनेत्यर्थ: । उदाहरणमाह—**यस्यामवस्थायामिति।** सत्तासम्बन्धात् प्राक्कालीने द्रव्याणां सत्त्वे साध्ये सिद्धसाधनम् तथाविध उत्पत्तिकालेऽपि तस्मिन् सत्त्वस्याभ्युपगमादित्यतो मानान्तरमाह—**अभूतेति,** न भूत: क्रियागुणयोर्व्यपदेश: पटस्तिष्ठति पटश्चलति पटो रूपवानित्यादिप्रकारेण व्यवहारो यस्मिन् तदभूतक्रियागुणव्यपदेशमुत्पत्तिकालावच्छिन्नं कार्यं, तदानीं तत्र गुणक्रिययोरभावात्तद्व्यपदेशाभावात्, तत् पूर्वमपि तत् सदिति प्रतिज्ञा, हेतु: सत्तासम्बन्धित्वात् निदर्शनं तत्कालद्रव्यादिवत्—उत्पत्तिकालावच्छिन्नद्रव्यादिवदित्यर्थ: । न चासिद्धोऽयं हेतुरुत्पत्तिकालावच्छिन्ने द्रव्याणां सत्तासम्बन्धानभ्युपगमादित्याशङ्का हृदि निधायाह—**निर्मुक्तं भवतीति।** साध्यहेत्वोरविनिष्टतानिगमयन्नाह—**इदानीं भावादिति,** य इदानीं भाव: स पूर्वमपि भाव एवात्र निदर्शनमाह—**आकाशवदिति ।** तद्व्यक्त्यर्थ—एतद्व्याप्यव्यापकभावव्यक्तीकरणार्थं विपक्षेऽनिष्टापत्तिमाहेत्यर्थ:, इति भाव:, स्पष्टमन्यत् । ननु तन्त्वादिकारणेभ्योऽन्यस्यैव पटाख्यकार्यस्य प्रत्यक्षेण भवनदर्शनात् कथमुच्यते पूर्वमपि तत् सदिति शङ्कते—**अन्यथेति,** अन्यप्रकारेण—भिन्नेन रूपेणेत्यर्थ: । तद्व्याचष्टे—**तन्तुभ्य इति,** उक्तानुमानं प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षबाधितत्वमिति भाव: । सोपादानकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वेन प्रत्यक्षतोऽभेदस्यापि दर्शनान्न प्रत्यक्षविरोध इत्युत्तरमारचयति—**तन्नेति** । अन्यथा भवनेऽपि तदनन्यथाभवनमत्यत्र हेतुमाह—**मृत्त्वेति**—नातिक्रमोऽनतिक्रम: अतिक्रमस्याभावप्रसज्यप्रतिषेधरूप: मृत्त्वादितद्भावस्यानतिक्रमस्तस्मादिति विग्रहे हेतु: क्रियाप्रतिषेधाभावतया प्रसज्यप्रतिषेधरूपस्तुच्छोऽभाव प्रसज्येत इति व्याचष्टे—**अनतिक्रान्तेति,** अनतिक्रान्तस्तद्भावो येन, तद्भाववान् मृत्त्वतन्तुत्वादितद्भावस्यैव कार्ये दर्शनात् कारणमेवान्यथा तथा तथा भवतीति भाव: । किमत्र निदर्शनमित्यत्राह—**दृढीभूतेति,** अनुपदमेवात्र दोष: । ननु घटादे: कार्यस्य

१ सि° क° यथा म × ×, एतचिह्नान्तर्गत: पाठ: कपुस्तके नास्ति एवमग्रे विज्ञेयम् । २ सि° क° दशासिसत्ता यस्य । ३ सर्वत्र प्रतिपु° सबध्यते कार्यं साध्यता कार्यं° ।

दृष्टान्तो वक्ष्यते, हेतोरस्य व्याख्या—सजातीयासजातीयेतरस्वभावभूतत्वात्—घटस्य सजातीयानि घटान्तराणि, असजातीयानि पटादीनि, तेभ्य उभयेभ्य इतरोऽन्यो घट सजातीयासजातीयभिन्नो देशकालाकारप्रमाणरूपादिभेदात्, न चैव सजातीयासजातीयभिन्नत्वे स्वकारणेभ्योऽपि भिन्नत्वात् प्रागसत्त्वमेव प्राप्त कार्यस्यैतच्चायुक्तम्, स्वभावभूतत्वादिति विशेष्योक्तत्वात्, स्वसमवायिकारणभूतपरमाणुद्व्यणुकादिरूपरसाद्यात्मकपरिणामस्वभावेनैव भूतत्वादिति तद्भावानतिक्रम एवैव व्याख्यातो भवति, किञ्चान्यत्—सुचिरादपि तत्त्वस्यात्—देशकालाकारादिभेदे सत्यपि मृत्पिण्डाद्यवस्थासु मृदवस्थागतरूपादिस्वरूपानतिवृत्ते परमाणुरूपादितत्त्व एव घट, तस्मादन्यथा भवनेऽपि तदनन्यथाभवनमेव, किमिव ? दृढीभूतघटवत्, यथा मालवनगरे घटो दृढीभूत आर्द्रादिसामिशुष्कनवयुवमध्यमपुराणाद्यवस्थास्वन्यथा भवनेऽपि घटत्वमनतिक्रामन् सप्तसु वर्षशतेषु नीतेष्वपि स एव तथा भवति, एव तदपि कार्यं द्रव्यादीति ।

किञ्चान्यत्—

यदपि च दृष्टान्तत्वेनोक्त नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्रो न तु पुत्रो न भवतीति प्रतिषिध्यत इति, इदमपि नातिगमितार्थं, अत्रापि हि पुत्रान्तरसम्बन्धो न प्रतिषिध्यतेऽस्य स्वामिपुत्रादेर्दृष्टत्वात्, नञ् उत्तरपदाभिधेयनिवारणार्थं, तत्पुरुषसमाससम्भवसामर्थ्यात्, बहुव्रीहावपि पुत्रात्मकत्वमेव प्रतिषिध्यते नञा, अतद्रूप्यत्वात्, स्वय पुत्रीभावपरिणामशून्यत्वात् खपुष्पवत्, यथोक्त 'अगणिझुसिता अगणिसेविया अगणिपरिणामिता अगणिजीवसरीरेति वत्तव्व सिय त्ति' (भ० श० ५ उ २ सू १५) तथाऽन्योऽप्यन्वाह 'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे' (कौ० उ० २–११) इति ।

यदपि चेत्यादि पूर्वपक्षप्रत्युच्चारण यावत् प्रतिषिध्यत इति, तदुत्तर—इदमपि नातिगमितार्थ-

---

प्रागसत्त्वेऽपि कारणगतभूतत्वायनतिक्रान्तत्वस्याभ्युपगमेन कथं कारणाभेदात् प्राक् सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्कायामसु हतुं व्याचष्टे— **सजातीयेति,** सजातीयासजातीयभिन्नत्वे सति स्वभावभूतत्वात्, द्रव्यमेव तेन तेन रूपेण भवतीत्युत्पत्तिप्राक्कालीन घटादिरूपद्रव्यमेव घटान्तरात्भिन्नं पटादिभ्यो भिन्नं सत् स्वासाधारणरूपरसात्मकपरिणामस्वभावेन तथा तथा भवति कार्यात्मना [illegible] घटादिद्रव्यादेरभवने तथा न भवेदेवेति भाव । सत्यन्तं व्याचष्टे—**घटस्येति,** घटादिभ्यसजातीयेभ्यो घटान्तरेभ्यो [illegible] रप्रमाणरूपादिभेदाद्घटादिद्रव्यं यतो भिन्नं यतश्च स्वविजातीयेभ्य पटादिभ्यो भिन्नमत कथं सजातीयान् विजातीयाद्वा [illegible] यनोत्पत्ते प्राक् तदसद्भवेत्, तस्मात्प्रागपि सदेवेति भाव । विशेष्यपदसार्थक्याय शङ्कते—**न चैवमिति,** न चैवमपि [illegible] स्वसजातीयात् कारणादपि घटान्कार्यं भिन्नमेव कथञ्चिद्रूपेणेति कथं प्राक् तत् सदिति भाव । कारण न [illegible] विशेष्यदमाधमाह—**स्वभावभूतत्वादिति** । ननु कार्यकारणयोर्देशकालाकाररूपादिभेदो दृश्यत इति कथं [illegible] हेत्वन्तरमाह—**सुचिरादपीति,** मृत्पिण्डश्यामकोशकुशूलघटादिषु देशकालाकारादिभेदो यद्यप्यस्ति तथापि [illegible] क्षमता मृत्तत्त्व एव घटादिरिति भाव । उपसहरति—**तस्मादिति** । निदर्शनमाह—**दृढीभूतेति,** [illegible] पीलवो न सशाघटीतीति मालवनगरगतघटविशेषस्य दृष्टान्तता बोध्या । ननु 'नन्वसदि युगपद[illegible] सात्मकत्वं इत्यत्र न, अनैकान्तात्, नास्य सदित्यसन् न स्वयमसत् यथा नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपु[illegible] प्रतिषिध्यते इति यदुक्त वादिना तन्निराकरणार्थमाह—**यदपि चेति** । अपुत्रशब्दो बहुव्रीहि[illegible]

1 सधर्मतिपु अन्यथाभूतत्वाच्चेत चेत् वाध्यतकार्यप्रागसत्त्वात् खपुष्पवदिति विपर्यये[illegible] हि भवति प्रत्यक्षं च तुभ्योऽन्यथा० ।

मिलाहि यावत् सम्भवसामर्थ्यान्निति, तद्विक्रियते यदपि सत एवासत्त्वप्रतिपादनार्थं दृष्टान्तत्वेनोक्तं नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्रो न तु पुत्रो न भवतीति तस्यान्यपुत्रत्वादिति तदपि नातिगमितार्थमिति, दाक्षिण्यवचनमेवत्, मा निष्ठुरं वोचमिति, कथमगमितार्थं ? यस्मादत्रापि पुत्रान्तरसम्बन्धो न प्रतिषिध्यते, अस्य स्वामिपुत्रादेर्दृष्टत्वात् नास्य पुत्रोऽस्तीति बहुव्रीहिसमासार्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धस्यासम्भवात्, किं तर्हि वक्तव्यं ? नञ् उत्तरपदाभिधेयनिवारणार्थं, तत्पुरुषसमाससम्भवसामर्थ्यात्, यथा भिक्षां देहि, देहीति गृहबहिरन्तःस्थयोर्याचकदायकयोर्भिक्षादापनसम्भववत्, को भिक्षां ददातीति प्रश्नप्रत्याख्यानदानसम्भववत्, गवाक्षेगात इत्यादित्यकिरणसम्भववद्वा उत्तरपदाभिधेयसम्भवः, स्वयमेवासौ पुत्रो न भवतीत्युक्तं भवति तच्च वक्ष्यते, तस्मान्नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्र इत्ययुक्तो दृष्टान्तः, अभ्युपगम्य बहुव्रीहिं—बहुव्रीहावपि पुत्रात्मकत्वमेव प्रतिषिध्यते नञा, न पुत्रान्तरसम्बन्धः, कस्मात् ? अतद्द्रव्यत्वात्—तद्द्रव्यं तत्कारणं तद्बीजं परिणाम्यस्य तदिदं तद्द्रव्यं, न तद्द्रव्यमतद्द्रव्यं तद्भावादतद्द्रव्यत्वात् स्वयं पुत्रीभावपरिणामशून्यत्वात्, स्वयं पुत्रत्वेनानुत्पित्सुत्वादित्यर्थः, अनुत्पन्नवदिति गतार्थम्, यथोक्तं '[अ]गणि झूसिता[अगणिसेविया] अगणिपरिणामिता अगणि-[जीव]सरीरेति वत्तव्वं सिया'त्ति (भ० श० ५ उ २ सू० १५) तथाऽन्योऽप्याह—अङ्गादङ्गात् सम्भवसि [बृ० उ ६-४ ९, कौ उ २-११] इत्यादि, तान्येव पितुः शुक्राद्यङ्गानि पुत्राङ्गत्वेन परिणमन्ति क्षीरदधिवत्, हृदयादभिजायसे इति प्रेक्षाऽपि सैव पुत्रस्य या पितुः, अश्वादिप्रज्ञाया मनुष्यादिष्वभावात्।

गुणोऽगुण इति गुणभाव एव प्रतिषिध्यते, न गुणसम्बन्धः, स चेष्टः युगपदयुगपद्वा पिता, भवनलक्षणद्रव्यत्वात्, सद्ग्रहवादवद्वा तस्माद्बहुव्रीहावपि नासत्, सदेव तस्मात् सम्पूर्णं निरतिशयं सदसद्वा।

दर्शयन्—यदपीति। कुतो न तत्पुत्रः स्यात्र हेतुं पूरयति—तस्येति, स्वयं स्वपितुः पुत्रत्वात् पुत्रो न भवतीति तत्पुरुषो नेष्ट इति भावः। तदेतन्मतं निरस्यति—नातिगमितार्थमिति तदीयमिदं वचनं नातिशयेनार्थं गमयतीत्यर्थः। किमर्थं तदपि न समीचीनमित्यत्रयुक्तया नातिगमितार्थमित्युक्तमित्यत्र कारणमाह—दाक्षिण्येति। अत्रापीति, बहुव्रीहावपीत्यर्थः तत्पुरुष इवात्रापि पुत्रात्मकत्वमेव नञा प्रतिषिध्यते न त्वन्येन पुत्रेण साकमस्य सम्बन्धो निषिध्यते, इदंशब्दवाच्यपुरुषस्य सेवकत्वे स्वामिनः पुत्रेण, अध्यापकत्वे शिष्यलक्षणपुत्रेण सम्बन्धसद्भावात् कथं प्रत्यक्षविरुद्धमर्थं बहुव्रीहिर्बोधयन्निति भावः। तर्हि कथं सोऽपुत्रशब्दो नोच्यत इत्यत्राह नञ इति, अपुत्र इत्यत्र नञ् उत्तरपदार्थं पुत्रमेव प्रतिषेधति तत्पुरुषसमासार्थस्यात्र सम्भवादिति भावः। नहि लघु सम्भवदर्थं तत्पुरुषसमासं परित्यज्य गुरुः प्रत्यक्षविरुद्धार्थो बहुव्रीहिर्युक्तः कर्तुमित्याशयेनाह—तत्पुरुषेति। सम्भवदर्थकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति। अपुत्रशब्दार्थमाह—स्वयमेवेति स्वयं पुत्रत्वेन न परिणमतीत्यर्थः। अथ नञोऽतद्द्रव्यत्वादित्यनेनानुपपन्नमेव वचनं इत्याह—तच्चेति। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह—बहुव्रीहावपीति। पुत्रपरिणामस्यायं न द्रव्यं कारणं बीजं वाऽतोऽसौ नायं पुत्रात्मकः न पुत्रः पुत्रलक्षणपरिणामोऽस्यासौ अपुत्रः, परिणामपरिणामिनोरभेदादभेदे षष्ठीति पुत्रात्मकतायाः एवात्रापि प्रतिषेधो नञा क्रियते न पुत्रान्तरसम्बन्धस्येति साधयति—अतद्द्रव्यत्वादिति, तच्च तत् द्रव्यं च तद्द्रव्यमिति कर्मधारयः स परिणामस्य द्रव्यमित्यर्थः तस्य वा परिणामस्य द्रव्यं तद्द्रव्यमिति वा, न तु तत् द्रव्यमस्य तत् तद्द्रव्यमिति बहुव्रीहिः, तथा सति अतद्द्रव्यत्वादिति व्यधिकरणं स्यादिति ध्येयम्। अत्रार्थे आगमं प्रमाणयति—'अगणि' इति। द्रव्यादेः सात्मकनिरात्मकत्ववचनायो वादिना यद् द्वितीयमुदाहरणं स्वाशयं प्रदर्शितं तदपि न सङ्गतार्थमिति दर्शयितुमाह—गुणोऽगुण इतीति। तद्या

---

१ सि द अन्यस्य। २ सि क तस्य। ३ सि क योसादापन०। ४ क ०णामस्य। ५ सि द अपं स्वयं। ६ सि क तयात्पलोप्यत्याह। ७ सि प्रज्ञापिष्येव।

(गुण इति) यदप्युक्त द्वितीयमुदाहरण तत्रैव गुणोऽगुण इति शास्त्रीय तदपि गुणभूतोऽप्रधानो द्रव्याश्रय्युपसर्जन इतीष्टोऽयमर्थो [गुणशब्दस्य] न भवति, किं तर्हि ? स्वतन्[त्रं] प्रधान द्रव्यमेवेति, उत्तरपदाभिधेयनिराकरणार्थत्वान्नञ, न तु नास्य गुणोऽस्तीत्यगुणो गुण, तस्य हि रूपादे परस्परतोऽन्यरसादिगुणस्य गुणसद्भावात्, सत्त्वादेर्वा गुणसद्भाववादे गुणसत्त्वात्, गुणभावो–गुणस्य गुणत्वमेव प्रतिषिध्यते न गुणसम्बन्ध स चेष्टो–गुणसम्बन्ध, युगपद्भाविता रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यानादीना गुणाना सम्बन्ध, अयुगपद्भाविमृत्पिण्डशिवकस्थासकादीनामयुगपद्भाविता, कृष्णनीलशुक्लरक्तादिवर्णादिभेदानामयुगपद्भाविता विशेषगुणानामिति, तथा सत्त्वादीनामङ्गाङ्गिभावेन युगपद्भाविता, महदहङ्कारतन्मात्रादीनामयुगपद्भाविता चेति, कस्मात् ? भवनलक्षणद्रव्यत्वात्–द्रव्यञ्च भव्ये (पा ५-३-१०४) भवतीति [भव्य] द्रव्य भवनसम्बन्धयोग्य, गुणा सन्त्वत्रैव तिष्ठन्ति भवन्ति द्रवन्ति इति, गुणयन्ति गुण्यन्ते द्रूयन्ते ज्ञायन्ते चेत्येक एवार्थ इति, सद्भाववादवद्वा–यथा वा सद्भावनयवादे सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् त एव रूपप-

---

घटे–यदप्युक्तमिति । अत्रोद्देश्यभूतो गुणशब्दो यस्यार्थो भवद्भिरप्रधानो द्रव्याश्रयीत्यभिधीयते न तदर्थं, किन्तु स्वतंत्र प्रधान द्रव्यमेवाह, अगुण इत्यनोत्तरगुणपदाभिधेयार्थनिरसनपरत्वान्नञ इत्याह–गुणभूत इति, रज्जुभूत यदि प्राधान्येनोच्यते तद्द्रव्य न तस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्त किन्त्वाश्रितैर्भेदहेतुभि परतंत्र सर्वाङ्गमि प्रतीयते शुक्ल पट इत्यत्राऽयं गुणभूत, अप्रधान–अवच्छेदकरूपेण प्रतीयमान, द्रव्याश्रयी–आधारेणाभिन्नबुद्धिप्रयोजकसमवायेन सम्बन्धी उपसर्जन विशेषणं स्वरूपेण परस्परव्यवच्छेदकत्वमुच्यते, एवंविधो गुणपदार्थो भवतामिष्ट सोऽत्र न सम्भवतीत्यर्थ । अगुणो गुण इत्यत्र हि उद्देश्यभूता गुणशब्दार्थो गुणभूततया नाव च्छेदकतयाऽऽश्रयितयोपसर्जनतया वा प्रतीयते किन्तु तत्तद्धर्मैरवच्छेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनान्वयित्वेन च प्रतीयतेऽतोऽसौ स्वतंत्र प्रधानं द्रव्यमेवेत्याह–स्वतंत्र इति । यदि रूपादिगुणपरत्वेन गृह्यतेऽगुण इत्यत्र च बहुव्रीहिराश्रीयते तदाऽघटितार्थो दृष्टान्त स्यात्, द्रव्यं हि घटादि रूपरसगन्धस्पर्शवत् तथा च रसादि घ्राणादिभिः रूपेणापि सम्बन्धस्य सद्भावात् कथं गुणसम्बन्धप्रतिषेधो गुणे युज्येतेत्याशयेनाह–तस्य हीति, यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने स्वतत्त्वाविति पातञ्जलमहाभाष्ये शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गुणास्ततोऽन्यद्द्रव्यमिति यमभिधाय पश्चात् अन्वर्थं स्वन्यपि निर्वचन गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणमुक्तम्, गुणा सन्द्रूयन्ते मिश्रीक्रियन्ते इति गुणसन्द्राव 'समियुद्रुदुव' (पा ३ ३ २३) इति घञ् गुणसमूह इति फलितोऽर्थ, अत्र गुणशब्द समुदायावयववाचीति बोध्यम् । प्रकृत तु सांख्यसम्मतसत्त्वादिगुणसमुदायद्रव्याभिप्रायेणाह–सत्त्वादेर्वा गुणसद्भाववाद इति सत्त्वरजस्तमसां सन्द्रावो द्रव्यमिति वादेऽपि सन्द्रावघटकसत्त्वादेर्गुणस्य रज आदिगुणान्तरसम्बन्धसत्त्वात् गुणे गुणसम्बन्धप्रतिषेधो न युक्त इति भाव । तदेवमुद्देश्यभूतगुणशब्दस्य द्रव्यार्थतामुक्त्वा प्रतिषेध्यमाह–गुणभाव इति । गुणाना रूपरसादिसामान्यगुणानां सहभावितैव परस्परं सम्बन्ध, विशेषगुणानाम कृष्णनीलशुक्लादीनां तथा मृत्पिण्डशिवकादीनां विशेषाणामयुगपद्भावित्वमस्त्यतो न गुणसम्बन्ध प्रतिषेध्य इत्याह–न गुणसम्बन्ध इति । गुणसन्द्राववद्द्रव्यवादे गुणाना सम्बन्धं दर्शयति–तथेति । गुणक्रियादिभावेन युगपदयुगपद्भाविपर्यायरूपेण भवनस्वरूपत्वाद्द्रव्यस्य न गुणसम्बन्ध परिहार इत्यत्र हेतुमाह–भवनलक्षणेति भवनेन हि द्रव्यं लक्ष्यत इति भाव । इदमेव लक्षणं द्रव्यशब्दव्युत्पत्त्याऽऽविर्भावयति–द्रव्यञ्चेति, भव्यऽर्थे द्रुशब्दात् स्वार्थे प्रतिकृतिरूपे यत्प्रत्ययो निपात्यते, द्रुरिव द्रव्यं भव्यमित्यर्थं, भव्यमिति च भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' (पा ३ ४ ६८) इत्यनेन कर्तरि वा निपात्यत, भवतीति भव्यं द्रव्य तदर्थञ्च भवनसम्बन्धयोग्यमिति भाव । गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति लक्षणाभिप्रायेणाह–गुणा इति, तिष्ठन्तीति गतिनिवृत्तिलक्षणं स्थितिमात्रं न विवक्षितमपि भवन्ति–उत्पद्यन्ते, द्रवन्ति–गच्छन्ति–विनश्यन्ति चात उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वमुक्तं, अनेनापि भवनलक्षणद्रव्यत्व ध्वनितम् गुणशब्दार्थमाह–गुणयन्तीति । सद्भावनयापेक्षया द्रव्यमेव युगपदयुगपद्भावितया परिणमतीत्याह–सद्भाववादवद्वेति, रूपमेव तथा तथा भवति

---

१ सि क °वादिसे० ।

रमाण्वादिद्रव्यविशेषा स्वजात्यपरित्यागेन युगपदयुगपच्च भवति द्रवति, द्रूयते भूयते तैरेवेत्युक्तम्, तस्माद्बहुव्रीहावपि नासत्, मदेवेति प्रस्तुतोपनय, यत्रोक्त 'अत्थित्त अत्थित्ते परिणमति' इति 'णत्थित्त णत्थित्ते परिणमति' (भ० श० १) इति, तस्मात् सम्पूर्णनिरतिशय सदसद्वेति, तस्मादसत्कार्यं न सत्तया सम्बध्यते सत्त्वाभावात्, असम्पूर्णसदसत्त्वाभावादित्युक्तम् ।

तथा–

स्ववचनविरोधादे सदप्यसत्, सत्तासम्बन्धरहितत्वात्, सत्तासम्बन्धश्च सदिति लिङ्गात् सदभिधानप्रत्ययदर्शनादनुमीयते, अत सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्त भवति सत्तासम्बन्धेन च भाव्यमान सद्भवतीति, ततो यच्च भाव्यमान सद्भवति तदारम्भकेभ्यो भवति, द्रव्याद्या रब्धद्रव्यान्तरवत्, भाव्यमानभवितृत्वात्, तस्मात्त्वामवस्थायामसत् तत् सदिति च ब्रुवत स्ववचनविरोधोऽनुमानविरोधश्च ।

स्ववचनविरोधादे' सदप्यसदिति यदपि सदिति द्रव्यादिकार्यमिष्ट तदपि स्ववचनविरोधादेर्दोषादसदेव जायत इति पक्ष, स्ववचनादिविरोधाद्यनुमानविरोधद्वारेणैवोद्भावयिष्यन्ते, सत्ताऽभावात्, तस्यामसत्त्वे हेतु –सत्तासम्बन्धरहितत्वात्, सत्ताया सम्बन्धमनुभूय सदित्यभिधान प्रत्ययञ्च लभते कार्यम्, विशेषणस्वरूपाभिधानप्रत्ययभाक्त्वाद्विशेष्यस्य, दण्डनिमित्तदण्डाभिधानप्रत्ययभाग्देवदत्तवत्, सत्तासम्बन्धश्च सदिति लिङ्गात् सदभिधानप्रत्ययदर्शनादनुमीयते, अत सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्त भवतीति परमतसमर्थनमेव तावदुक्तत्, तस्मात् सत्तासम्बन्धेन भाव्यमान सद्भवति–परत आत्मलाभ लभते न

परमाणुरेव तथा तथा भवतीति द्रव्यगुणयो समता प्रकाशता । एवञ्च कार्यस्य द्रव्यादेर्बहुव्रीहिणाप्यसत्त्वं न वक्तु शक्यमित्युपसं हरति–**तस्मादिति** । सत्त्वासत्त्वयोर्निरपवरणानुपपत्ते कार्यं प्राक् स्वरूपसत् पश्चात् सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्ययुक्तमित्याह–**तस्मात् सम्पूर्णेति** । एवं सत्त्वासत्त्वयो सम्पूर्णनिरतिशयस्वात्मकत्वे सिद्धेऽसत सत्त्वोक्तिस्ते स्ववचनविरोधाय भवतीति प्रदर्शयति–**स्ववचनेति**, द्रव्यादिकार्यं त्वया सदितीष्टं सत्त भवति स्ववचनविरोधादिदोषात्, कथं स्ववचनविरोधादिदोष इत्यत्राह–**स्ववचनादीति** । तदुद्भावनायां हेतुमाह–**सत्ताऽभावादिति** । सत् कथं स्यादित्येतत्परमतेन दर्शयति–**सत्ताया इति** ननु द्रव्यमविशिष्ट पृथिवीजलतेजोवाय्वाकाशघटपटादिरूपेण ज्ञायतेऽभिधीयते च नेमे प्रत्ययाभिधाने निर्निमित्ते भवितु महत इति तन्निमित्ततया पृथिवीत्वजलत्वादयो धर्मा अभ्युपेया येषां सम्बन्धमनुभूय तदेव द्रव्यं पृथिवीत्वजलत्वादिप्रकारेण प्रत्ययं तदनुकूलाभिधानञ्च लभते नान्यथा–तथैव द्रव्यस्य सदिति प्रत्ययाभिधाने अपि सत्तासम्बन्धमनुभूयैव भवत यथा देवदत्त एक एव दण्डछत्रकुण्डलादिसम्बन्धमनुभूय दण्डी छत्री कुण्डलीत्यादिप्रत्ययं व्यपदेशञ्च लभत इति भाव । सत्तासम्बन्ध कथमित्यत्राह–**सत्तासम्बन्धश्चेति** 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता' (वै अ १ आ० २ सू० ७) 'इहेदमिति यत कार्यकारणयो स समवाय (वै अ ७ आ २ सू० २६) इति सूत्राभ्यां द्रव्यादिषु त्रिषु यत सत् सदिति प्रत्यय तथाविध शब्दप्रयोगो वा सा सत्ता इह द्रव्यादौ सत्तेति बुद्धे सम्बन्धव्यतिरेकेणोत्पत्त्ययोगात् कश्चिदस्ति सम्बन्ध इत्यनुमीयते कुण्डदध्नो संयोगविशेषवदित्याभ्यां सत्तासम्बन्धसिद्धिरिति भाव । एतेन फलितार्थमाह–**अत इति**, एवञ्च सत्तासम्बन्धेनेदं द्रव्यादि सद्रूपेण भाव्यत नान्यथेति त्वदीयोऽभिप्राय इति भाव । इत्येव धर्मित्वेन प्रदर्शयति–**तस्मात् सत्तासम्बन्धेनेति** । तत्तात्पर्य दर्शयति–**परत इति** सामान्यरूपेण स्वात्मलाभस्यान्य विशेषरूपेणात्मलाभसम्भवात् अन्यथा धर्म्य

१ सर्वत्र तत्र भावात् । २ सर्वत्र °सद्विहितात्लिङ्गात् ।

स्वत इत्यर्थ, ततः किं? तत इदं भवति यथा भाव्यमानं सद्भवति तदारम्भकेभ्यो भवति–कारणद्रव्यादिभ्य इत्यर्थं, साध्यानुगतसाधनवचनात् साधर्म्यदृष्टान्त एष, तन्निदर्शनं हेतुनाऽव्यवहितं प्रतिपत्तिलाघवार्थं द्रव्याद्यारम्भद्रव्यान्तरादिवदिति–यथा द्रव्यगुणकर्मभिर्द्रव्यगुणान्तराण्यारभ्यन्ते, कर्म च गुणैः संयोगविभागप्रयत्नगुरुत्वसंस्कारादृष्टैः, तथा सत्तयाऽऽरभ्यते सत्कार्यम्, हेतुरत्र–भाव्यमानभवितृत्वादिति व्याख्यातार्थः, तस्मात्तस्यामवस्थायामसत्त्वद्रव्यादिकार्यं, असत्सदिति च ब्रुवतः स्ववचनविरोधोऽनुमानविरोधश्च, प्रत्यक्षाभ्युपगमरूढिविरोधा अपि योज्यास्तथैव, एवं तावत् द्रव्यादिकार्यमुत्पत्त्यवस्थायां स्वतः परतश्चासदिति सत्तासम्बन्धाद्भवितृत्वादसदेवेत्युक्तम्।

न केवलं द्रव्यमेवासत्तदा, किं तर्हि? सत्तापि च नास्तीत्यापादयिष्यते हेतुमद्भावेन कारणत्वादिभ्य, कारणत्वं तावत्–

सत्तापि च कारणं भावकत्वात् आरम्भकवत्, सति सत्तान्तराधानमिति चेन्न, तुल्यत्वात्, एवमपि कारणमेव ते सत्ता, सति सत्तान्तराधायित्वात्, पटसत्ताधायितन्तुसंयोगवत्।

(**सत्तापि चेति**) कारणत्वं तावत्–सत्तापि यदि द्रव्यादेः कार्यस्य भवतो भावित्री ततः उक्तविधिना कारणं भावकत्वात्–भावयितृत्वादित्यर्थः 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' (पा० ६-३-३५) इति पुंवद्भावात्, आरम्भकवदिति, पटस्य तन्त्वादिवदिति वक्ष्यते, इह तु सामान्येन, यथा आरम्भकाः परमाणवः तत्समवायिनः संयोगविभागाः अदृष्टादिगुणाश्च सापेक्षनिरपेक्षाः क्रियाश्च दृष्टादिहेतुकाः, कारणानि भावकानि यथासम्भवं द्व्यणुकादिकार्यद्रव्याणां गुणानां कर्मणाञ्च, तथा सत्तापि कारणमिति, सति सत्तान्तराधानमिति चेत्–स्यान्मतं स्वयमुत्पन्ने समवाय्यसमवायिकारणाद्ये

प्रसिद्धे अस्य विशेषरूपेणात्मलाभ इति भावः। स्यादेवं को दोष इत्यत्रानुमानविरोधमुद्भावयितुं सदृष्टान्तं हेतुमाह–यथेति, भाव्यमानभवनं हेतुः आरम्भकेभ्यो भवनं साध्यम् एवञ्च साध्येनानुगतस्य हेतोर्बोधकत्वाद्वचनमिदं साधर्म्यदृष्टान्तपरमिति भावः। हेतुपूर्वं निदर्शनं प्रदर्शनीयं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानीत्येवं क्रमसद्भावात्, तत्कथं क्रममुल्लङ्घ्यानभिधाय हेतुं निदर्शनमुच्यत इत्यत्राह–तन्निदर्शनमिति। यथेति–एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्माणि जायन्ते गुणाश्च द्रव्यगुणकर्माणि भवन्ति, सत्पादिनोदनाभिघातगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारणकत्वं कर्मण इति दृष्टान्तार्थः। एवं सत्कार्यमपि सत्तयाऽऽरभ्यतेत्याह–तथेति। हेतुं व्याचष्टे–भाव्यमानेति, भाव्यमानञ्च तत् भवितृ च–भाव्यमानभवितृ तस्य भावस्तस्मादिति विग्रहः सत्तया भाव्यमानत्वे सति भवितृत्वादित्यर्थः। एवञ्च सत्तासम्बन्धात्प्राक् सत्त्वनियमे सत्तासम्बन्धात् प्राक् कार्यस्यासत्त्वं स्ववचनप्रत्यक्षानुमानविरोधि न स्ववचनविरुद्धमित्याह–तस्मात्तस्यामिति। एवं पर्यवसितार्थमाह–एवं तावदिति। स्वत एवासीति–स्वरूपत इति यथा द्रव्यस्य सत्तासम्बन्धात्प्राक्स्वरूपतोऽसत्त्वमुक्तं तथा सत्तापि कारणत्वाद्धेतुमद्भावेनासत्त्वं निरूपयिष्यन् कारणत्वाद्धेतुं तत्र प्रदर्शयति–**सत्तापि चेति**। भवतो द्रव्यादेः सत्तया भावकत्वं यद्भावकं तत् कारणमित्यविनाभावात् सत्ता कारणम्, आरम्भकाणि परमाण्वादीनि यथा द्व्यणुकादेर्भावकत्वात् कारणानि भवन्ति तथेत्याह–**सत्तापि यदीति**। के आरम्भका इत्यत्राह–**आरम्भका इति**। तत्कथमित्याह–**यथासम्भवमिति**। ननु स्वकारणेभ्यः समुत्पन्ने स्वरूपलब्धे कार्ये सत्ता सत्त्वमुपजनयति न तु सद्रूपं कार्यमुत्पादयतीति न कारणं सत्तेति शङ्कते–**सतीति**। तद्व्याचष्टे–**स्यान्मतमिति**, यथा परमाण्वादय आरम्भकत्वात् कारणानि भवन्ति न तथा सत्ता कारणमनारम्भकत्वात्, ततश्चारम्भकदृष्टान्तो विषम

१ सि. क. कारणत्वाद्भव। २ सि. क्ष. डे. °धानं नेति।

द्रव्यादौ कार्ये स्वभावत सत्तेव सत्तान्तरसम्बन्धे सत्त[ा स]माधीयते तस्मात्सत्ता नारम्भिका, अस्या अनारम्भकत्वाद्धि न कारणमण्वादिवत्, अतो वैषम्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो, भावकत्व वा तस्या नास्तीत्येतच्च न, <u>तुल्यत्वात्</u>—अनन्तरोक्तद्रव्यादिवद्विशेषणस्वरूपसदभिधानप्रत्ययानुमितसत्तासम्बन्धनिवृत्ते, अभ्युपेत्याप्यभावकत्व सति सत्तान्तराधायित्वञ्च सत्ताया <u>एवमपि</u> कारणमेव ते सत्ता, सति सत्तान्तराऽऽधायित्वात् पटसत्ताऽऽधायितन्तुसयोगवत्, यथा तन्तुभि परस्परसयोगापेक्षैरारब्धे पटे सति तत्सयोग सत्तासमवायेन सम्बन्धसत्त्वमादधान कारण दृष्ट तथा सत्तापि स्यादिति ।

स्यान्मतमारम्भका परमाणवो न सयोग, तस्माद्वैधर्म्यमित्येतच्चायुक्तम्—

<u>सयोगस्याप्यारम्भकत्वेष्टे</u> कारणत्वमात्रसाधनाद्वा न दोष, अथ वा वृत्तसत्त्वातिरिक्तसत्त्वकरत्वात् कारणमेव, तन्त्वादिवत्, तथा च द्रव्याद्यन्यतमदेव तत्सामान्यम्, तस्मात् सदनित्य द्रव्यवत् कार्यं कारण सामान्यविशेषवच्च, द्रव्यादिवत् ।

(**सयोगस्येति**) सयोगस्याप्यारम्भकत्वेष्टे <u>कारणत्वमात्रसाधनाद्वा</u> न दोष इति, <u>अथ वा</u> वृत्तसत्त्वातिरिक्तसत्त्वकरत्वात् कारणमेव, सत्तेति वर्त्तते, <u>यस्माद्वृत्तस्य</u>—निष्पन्नस्य कारणान्तरै स्वभावमत ततोऽतिरिक्त सम्बन्धसत्त्व करोति सत्ता, तस्मात् कारणमेव, को दृष्टान्त ? तन्त्वादिवत्, <u>यथा वृत्त</u>सत्त्व तन्तुत्व तदतिरिक्तपटसत्त्वकर कारणञ्च तथा सत्तेति, <u>अथ वा</u> यथा वृत्तस्य तन्तुभिरारब्धस्य पटस्य जन्मोत्तरकालमपि सन्त कुर्वन्तस्तन्तव एव सयोगापेक्षा कारण पटस्येष्यन्ते तथा सत्तापि वृत्तसत्त्वातिरि-

---

एवमनारम्भकत्वाद्भावकत्वमेव तत्र नास्तीति भाव । यथा सत्ता सतो नारम्भिका तथा सत सत्तान्तराधायिकाऽपि न स्यात्, तुल्यत्वात् —निमित्तकाभावात् तथा चानुमितया प्रोक्तया सत्ता न सिध्यतीत्याह—**तुल्यत्वादिति** । भावयितृत्वाभावे सति सत्तान्तराधानमभ्युपेत्यापि कारणत्वमाह—**एवमपीति**, यथा तन्तुसयोग स्वकार्ये स्वरूपसति पटे सत्तासमवायेनास्य सत्त्व पोषयन् कारण भवति तथा सत्ताऽपि कारण स्यादिति भाव । अथ सयोगस्य तुल्ना नारम्भकोऽसौ नोपादान पटस्य, किन्तु परमाण्वादिरेवोपादानमत कारणमारम्भकत्वात् तन्तुसयोगवदिति निदर्शनमनुपपन्नमित्याशङ्कायां समाधानमाह—**सयोगस्यापीति**, सयोगस्यासमवायिकारणस्यापि आरम्भकत्व द्रव्यगुणयो सजातीयारम्भकत्व साधर्म्य वदता भवतामिष्टमेवेति भाव । अथ वा नानोपादानत्वरूपेण कारणत्व साध्यमपि कारणत्वमात्रमतो न वैधर्म्यमित्याह—**कारणत्वेति** । हेतुरपि नारम्भकत्वरूप भावकत्व साध्यहेत्वोरैक्यात्, तस्मात् हेत्वन्तर दर्शयति—**अथ वेति**, सत्ता कारणम्, वृत्तसत्त्वातिरिक्तसत्त्वकरत्वात् तन्त्वादिवत् इत्यनुमानम् । हेत्वर्थमाह **यस्मादिति** प्रतिनियतकारणैरारब्ध स्वरूपसति कार्ये सत्ता स्वसम्बन्धात् सत्त्व करोतीति भाव । दृष्टान्त स्फुटीकरोति—**यथेति**, आश्रयरूपचरितभेदा सत्तैव तन्तुपटादिषु तन्तुत्वपटत्वाभिधा यथा गो सत्ता गोत्व अश्वस्य सत्ताऽश्वत्व तथा तन्तुसत्ता तन्तुत्व पटगता पटत्वम्, जातेरभिव्यक्तिर्व्यक्त्यधीना तस्मात् स्वाश्रयकारणानां प्रयोजकत्वात् कार्योत्पत्तौ कारणानां सहकारिणी तथाविधैरपि कार्यताया प्रतिनियतधर्मावच्छिन्नत्व कारणताया प्रतिनियतधर्मावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजकत्वाभ्युपगमात् तस्मात् वृत्तसत्त्वं तन्तुत्व पटसत्त्व पटत्व करोति एव च तन्तुनिष्ठा सत्तापि पटनिष्ठसत्त्वकरीति भाव । वृत्तसत्त्वस्य कारणैर्निष्पन्नस्वरूपस्य पटस्योत्पत्त्यनन्तर सत्तासमवायेन सत्त्व तन्तव कुर्वन्ति तथा सत्तापीत्याह—**अथ वेति** । तदेव सत्ताया कारणत्वे सिद्धे यत्कारण तद्द्रव्यगुणकर्मान्यतमद् दृष्टम्, यथा परमाणव तत्समवायिन सयोगविभागादय क्रियाश्च तस्माच्च सदनित्य द्रव्यवत् कार्य कारण सामान्यविशेषवच्चेति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष इति त्रयाणा कारणत्वमत सत्तापि कारणत्वात् द्रव्य गुण

---

१ सि क तथा सत्तया नारम्भिकास्य । २ सि क °स्वाकारणमाणादिवदतो । ३ सि क द्रव्यादि° । ४ सि क सत्त्वकरत्वात् ।

त्मसत्त्वनत्वात् कारणमेव स्यात्, आदिग्रहणात् कपालवीरणादिद्रव्याण्युदाहर्तव्यानीति, तथा च द्रव्याद्यन्य[तम]देन तत्सामान्य-सत्ताख्य द्रव्य गुण कर्म वा ततोऽन्य[वमत] स्यात्, यद्धि कारण तद्द्रव्य गुण कर्म वा ततोऽन्य[तम]द् दृष्ट, यथा तन्तवस्तत्संयोगाश्च तत्क्रियाश्च तथा सामान्य सत्ताख्यम्, तस्मात् सामान्य सन्नित्य द्रव्यवत् कार्यं कारण सामान्यविशेषवच्च, द्रव्यादिवत्, अतो द्रव्यादीनामेव सदादिपदविशेषा इति व्याख्या व्यर्था।

अत एव च नास्य सत्तदिदमसदिति स्वान्वयवृत्तिसत्त्वाव्यतिरेकवृत्तिनिष्कल्मषतोऽवधारितसत्त्व द्रव्यादि व्याख्यातम्, तस्मात्तदर्थमभिधानप्रत्ययहेतुनाऽन्येन नार्थ, स्वत एव सिद्धप्रयोजनत्वात्, तत्रान्यस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्यादावनवकाश स्वत एव सिद्धप्रयोजनत्वात्, सत्तासामान्यादिवत्, आकाशादिवद्वा यथा वा पुत्र एवापुत्र उच्यते स्वगतपुत्रत्वमसिद्धान्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययदेवदत्त पुत्र एव सन्ननपेक्षपुत्रत्व, अत्र स्वभावसिद्धेन द्रव्यादित्व नेतरसत्त्वादिति सत्ताया निराकरण कृतम्, द्रव्यत्वाद्यप्यनेनैव निराकार्यम्।

अत एव चेत्यादि, एतस्मादेव द्रव्याद्यन्यतमस्वरूपत्वात् सत्ताया सामान्याख्याया, नास्य सत्तदिदमसदिति विगृह्य अस्येत्यन्ययाभेति च व्यतिरेकात् द्रव्यगुणकर्मान्यस्य त्रयस्य सतोऽवधारणार्थं प्रतिषेधवाचिना नञा व्यवच्छेदेन सत्तामभ्युपगम्य स्वान्वयवृत्ति सत्त्वादव्यतिरेकवृत्ति च निरूपितैरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नि कारणाभ्या निष्कल परिपूर्ण स्वरूपतोऽवधारितश्च सत्त्व यस्य तद्द्रव्यादि द्रव्यान्तरादि सद्व्यतिरेकेण स्वान्वयेन च यथा व्याख्यात सिद्ध्यति च, तस्मात्तदर्थं-द्रव्याद्यवधारणार्थं अभिधानप्रत्ययहेतुनाऽन्येन सत्तादिना नार्थ [न]प्रयोजनम्, स्वत एव सिद्धप्रयोजनत्वादित्युक्तोपसहार, अत्र पृथक् साधन-तत्रेत्यादि, द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्यादावनवकाश, स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वात्, यत्र स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्व तत्रान्यस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्नावकाशोऽस्ति,

---

कर्म वा स्यादित्याह-तथा चेति। एवञ्च सामान्यस्यापि सत्ताख्यविशेषवत्त्वात् त्रयाणामेव सद्रूपत्वं वदन्नाह-तस्मादिति। एवञ्च सत्ताया द्रव्यगुणकर्मान्यतमरूपत्वे सिद्धे द्रव्यादि स्वत एव सामान्यविशेषकल्पनया न धर्मान्तरं तत्र स्वाभिधानमन्यत्र सङ्क्रामयति ■ वा स्वसत्त्वं परतो लभत इति धर्मान्तरं स्वान्वयवृत्ति स्वाव्यतिरेकं अत एव तत् सम्पूर्णनिरतिशयम्, तस्मात् द्रव्यादि स्वत एव सद्रूपत्वात् नास्य व्यतिरिक्ता सत्ता धर्मान्तर सत्त्वकरी विद्यते सदभिधानप्रत्ययया स्वत एव सिद्धत्वादित्याशयेनाह-अत एव चेति। तद्व्याचष्टे-एतस्मादेवेति सत्तासामान्यस्य द्रव्यगुणकर्मान्यतमस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः। नास्य सत्तदिदमसदिति विगृह्य तत्र सतो द्रव्यादेर्यद्धर्मान्तरमिति व्यतिरिक्तसत्ताप्रतिषेधो वक्ष्यत तद्युक्तमवगाहनेनाह-नास्येति, अस्येति पदेन स्वरूपव्यापिसत्त्वद्रव्यादौ नञा प्रतिषेधवाचिना व्यतिरिक्तसत्ताया व्यवच्छेदेनाऽभ्युपगमाद्यभिप्राय इति भाति। सत्त्वं स्वसम्बन्धिद्रव्याद्यन्वयिनं व्याप्य वर्तते नान्यत्र च वर्तत इत्याशयेनाह-स्वान्वयेति, सजातीयविजातीयतत्स्वभावभूतमिति भाव। अत एवैतत् सम्पूर्णनिरतिशयमित्याह-अन्वयेति। भवतु सत्त्व तादृक् तत किमित्यत्राह-तस्मात्तदर्थमिति द्रव्यं गुण कर्म च सदित्यवधारणार्थमित्यर्थः। अत एव चेत्यादिना सिद्धमेव तस्मात्तदर्थमित्यादिनोपपादनात् पौनरुक्त्यमित्य शङ्क्याह-इत्युक्तोपसहार इति। पक्षसाध्यहेत्वनुरूपेण तमर्थं साधयति-अत्रेति, उक्तोपसहाररूपताया अभावेऽनुमानप्रदर्शनपरत्व

---

१ मि द्रव्याद्य० डे द्रव्याद्यन्यवादथ २ सि क वानोऽयस्मात्। ३ क तत्सामान्य सत्ताख्यं द्रव्यम्। ४ मि क द्रव्यशून्यतम०। ५ क निरूपितमित्यस्यानन्तरं नत्वन्वयव्यतिरेकवृत्तिश्च निरूपितमित्यधिक पाठो दृश्यते।

यथा सत्तासमवायविशेषेभ्विति, अथ वाऽऽश्रयाश्रयिणो पारतन्त्र्यम्यात् यन्यारव्यानुसृतिप्रत्युत्थान मा कार्षीद्वैशेषिक इति निराशङ्कमाकाशादिवदिति दृष्टान्त, यथा दिक्कालाकाशद्रव्याणि दिक्कालादिमुख्यसामान्यशून्यानीति, अथ वा प्रस्तुतोदाहरणमेव दृष्टान्त स्वगतेत्यादि, अन्वयव्यतिरेकयुक्ताभिधान प्रत्ययावस्यार्थतदन्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययौ, तौ स्वगतेन पुत्रत्वेन ससिद्धौ यस्मिन् सोऽय स्वगतपुत्रत्वससिद्धान्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययो देवदत्त पुत्र एव संजननपेक्षपुत्रत्व स्वसुतमनपेक्ष्य व्याख्यातविधिना पुत्रान्तरस्य पितु पुत्र एव मत्पुत्र स्वैसुतत्वाभावादिति यथा पुत्र एवापुत्र उच्यत इत्येव दृष्टान्तार्थं भावयित्वा दार्ष्टान्तिकमुपनयति, अत्र स्वभावसिद्धेरित्यादि,–स्वभावसद्भावसिद्धेरेव द्रव्यादित्व नेतरसत्त्वात्–न सम्बन्धिसत्त्वादिति विचारफल निगम्यते–एव हि विशेषविचारद्वारेण सत्ताया निराकरण कृतम्, द्रव्यत्वाद्यप्येवमेव निराकार्यम्, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसामान्यविशेषनिरपेक्षावभिधानप्रत्ययौ स्वत एव द्रव्यादीना सुलभौ, व्याख्यातवदिति, तत्रापि तुल्यप्रपञ्चत्वात् ।

एतेन सत्सत्करत्वपक्षेऽपि साक्षात्कृतमेव वैयर्थ्यम्, स्वत एव सिद्धत्वात् ।

(एतेनेति) एतेन सत्सत्करत्वपक्षेऽपि साक्षात्कृतमेव वैयर्थ्यम्–नास्य सदित्यसत्पक्षे यथाऽभिहित विचारावसाने नासत सत्करी सत्ता सद्द्रव्याद्व्यतिरिक्तस्य सत्ताद्रव्यत्वादे सत्सदभिधानप्रत्ययहेतोरनवकाश, स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वात् सत्तावदिति, तथा तथैव सता द्रव्यादीना सत्करी सत्तेत्यपीति प्रत्यक्षीकृतमस्माक त्वयैव वैयर्थ्यं सत्तासम्बन्धस्य, स्वत एव सिद्धत्वादिति ।

तस्येति सत्त्वाऽनुमानं दर्शयतीति भाव, प्रयोगार्थं स्फुट एव । ननु द्रव्यादिराश्रय परेणैव सद्द्रव्यादिभवति आश्रयि च सत्ता द्रव्यत्वादि स्वत एवेति वैशेषिको यदि गृह्णीत तर्हि तत्रोपायमाश्रयभूत स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयं दृष्टान्तमुपन्यस्यति–**आकाशादिवदिति**, आकाशादिव्यपदेश प्रत्यय यत्र स्वत एव नाकाशवादिना परेण आकाशत्वादीनामेकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वेन सामान्यानभ्युपगमादिति भाव । तत्रापि यथाकाशत्वादिना समवधानावच्छेदेन वा धर्मेणाभिधानप्रत्ययावितीष्यते तर्हि त्वदुक्त प्रस्तुतपुत्रत्वमार्गेणापि दृष्टान्तेनात्रापि दृष्टान्तेऽदूषणमाह–**अथ वेति** । अनेन युक्तो रथोऽश्वरथ इत्यादिमध्यमपदलोपसमासवत् अन्वयव्यतिरेकयुक्तौ अभिधानप्रत्ययाविति मध्यमपदलोपिसमासं धारय इत्याह–**अन्वयेति**, अभिधानप्रत्ययगो सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकयुक्तता भाव्या । तौ च भासन् स्वत सिद्धधर्मविशेषप्रयुक्तौ नान्यगतधर्मेण तथा च स्वनिष्ठ पुत्रत्वेनैव देवदत्त पुत्राभिधानप्रत्ययविषय यद्यपि पुत्रत्व पितृत्वापेक्ष तथापि पुत्राभिधानप्रत्यययोन पित्रपेक्षत्वं प्रयोजकमित्याशयेनाह–**तौ स्वगतेनेति**, अन्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययौ स्वनिष्ठेन पुत्रत्वेनैव भवतो नान्यगतेन पुत्रत्वादिनति भाव । **अनपेक्षपुत्रत्व इति**, अनपेक्षं पुत्रत्वं यस्य यन्निष्ठं पुत्रत्व स्वसुतानपेक्ष तथाविध इत्यर्थ स्वसुतापेक्षपुत्रत्वेन त्वपुत्र एवेति भाव । **व्याख्यातविधिनेति** अतद्व्यवहारात् स्वयं पुत्रीभावपरिणामशून्यत्वादित्याद्युक्तविधिनेत्यर्थ । सत्तानिराकरणविचारं निगमयति–**एवं हीति** । इतरेषामपि द्रव्यत्वादिव्यतिरिक्तसामान्यानामनयैव दिशा निराकरण कार्यमित्यतिदिशति–**द्रव्यत्वादीति** । एवमसतो द्रव्यादे सत्कर सत्तासम्बन्ध इति पक्ष निराकृत्य सत सत्कर सत्तासम्बन्ध इति पक्ष निराकर्तुमाह–**एतेनेति** अन्यस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्याद्यनवकाश स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वात् सत्तावदित्यनुमानेनेत्यर्थ । एतदेव व्याचष्टे–**नास्येति**, असत्पक्षेऽसत सत्ता सत्करी न भवतीति विचारस्य प्रान्तभागे यथाऽभिहितोऽनुमानेन सत्तासम्बन्धस्यानवकाशस्तथैव सत्पक्षेऽपि तदनवकाशात् सत्तासत्करत्वमनर्थकमेव तत्कार्यस्य स्वत एव सिद्धत्वादिति तात्पर्यम् । ननु द्रव्यादिकाय यदि न स्वत सत्, किन्तु सत्तासम्बन्धादेव तादृ सत्तापि स्वतो न सती स्यात् किन्त्वपरसामान्यसम्बन्धात् स्यात्, तथा तदपि सामान्यमन्य

---

१ सि नासीदं पदम् । २ सि क सुचनपक्ष० । ३ सि क क्ष ह स्वशून्यत्वमा० ।

निरुच्यन्ते—

यत्त्वनवस्था न दृष्टान्तात् वाक्प्रकाशितघटाद्यर्थक्रियार्थप्रदीपप्रकाशोपादानस्यार्थवत्प्रकाशनानवस्थानवत्, इहापि द्रव्यादिकार्येण वस्तूद्भूतिप्रकाशमात्रेण द्रव्यादेरुपयोगक्रिया नास्तीत्यशक्तसदसत्त्वात् विचित्रोपभोगसिद्ध्यर्थं सत्तासम्बन्धोऽर्थवानेवेति ।

यत्त्वनवस्था नेत्यादि, यावदर्थवत्प्रकाशनानवस्थानवदिति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्, अनवस्थादोषपरिहारार्थं प्रतिसमाधानविकल्पो नैष दोषः दृष्टान्तात्, दृष्टान्तस्तावद्यथा—वाचा गमिते प्रकाशिते घट इति ज्ञानमात्राधाने कृते तावता जलाद्याहरणादिक्रियाविनियोगार्थो न कृत इति तदर्थं घटग्रहणधारणाद्यर्थश्च प्रदीपप्रकाश उपादीयते, तस्य वाक्प्रकाशादन्यप्रकारस्य प्रदीपप्रकाशस्योपादानं न व्यर्थम्, न च पुनस्तस्यान्यः प्रदीपोऽन्यो वा प्रकाशः प्रकाशनार्थमुपादीयते, तस्मात्तत्रैव व्यवस्थितत्वान्नानवस्थादोषोऽस्तीत्येष दृष्टान्तः, उपनयः—तथेहापि द्रव्यादिकार्येण वस्तूद्भूतिप्रकाशमात्रेण स्वकारणोत्पादितमात्रेण वाक्प्रकाशितघटस्थानीयेन द्रव्यादेः कार्यस्योपयोगक्रिया नास्ति, पुरुषोपभोगार्थाश्च सर्वाः क्रिया इति अतः कारणात्, असत् अशक्तमदसत्त्वात्–अशक्तस्य स्वकार्यकरणे सत एवासत्त्वात्, अङ्कुराद्यवस्थायामिव व्रीहेः, अकठिनावस्थायामिव वा क्षुत्प्रतीकाराशक्तासद्व्रीहिवत्–विचित्रोपभोगसिद्ध्यर्थं–घटपटकटादिभिः परस्परव्यतिरिक्तैर्जलधारणत्वक्त्राणप्रच्छादनाद्युपभोगसिद्ध्यर्थं विचित्रेषु घटादिषु पटादिषु देशकालाकारादिभिः समानजातीयेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययव्यवहारसिद्ध्यर्थं स्वसामान्याविशेषु सत्त्वविशेषणेन प्रकाशान्तरेण सम्बन्धोऽर्थवानेव, वाक्प्रकाशितस्य पुनः प्रकाशने प्रदीपप्रकाशस्येव ।

सामान्यसम्बन्धादित्येवमनवस्था यदि च सत्ता स्वयमेव सती नापरमामाश्रयतीति नानवस्थेत्युच्यते तर्हि द्रव्यादिकार्यमपि स्वयमेव सत् स्यात् किं सत्तयेत्याशङ्कायां वैशेषिकेण यत्समाहितं तदाचष्टे–**यत्त्वनवस्था नेति** । नास्त्यनवस्थादोषः वक्ष्यमाणदृष्टान्तादिति वक्ष्यमाणस्यानवस्थासमाधानविकल्पस्य इत्याह–**अनवस्थादोषेति** । दृष्टान्तं तावद्वर्णयति–**वाचेति**, शब्दात् यदि कश्चित् गृहेऽस्मिन् घटो विद्यत इति जलाहरणार्थिनं प्रति वदेत्तावता न जलाद्याहरणार्थं सिद्ध्यति किन्तु प्रदीपप्रकाशेन चक्षुरादिना घटे विज्ञाते हस्तेन परिगृह्यते तदर्थं सिद्ध्यतीति सामान्यतोऽवगतस्य विशेषतः परिज्ञानाय प्रदीपादिप्रकाशस्यापेक्षाऽस्ति, न तत्र प्रदीपादिप्रकाशस्य प्रकाशनार्थमपरप्रदीपाद्यपेक्ष्यते ततोऽपेक्षायाः स्वप्रकाशमात्र एव व्यवस्थितत्वान्नाऽनवस्थेति दृष्टान्तार्थः । **तदर्थं**–आहरणादिक्रियासु घटादेर्विनियोगार्थम् । सामान्येन प्रकाशितस्यापि पुनर्विशेषेण प्रकाशनं न निष्फलमित्याह–**तस्येति** । अनवस्थाऽभावं वक्ति–**न च पुनरिति** । दार्ष्टान्तिके तदर्थमुपनयति–**इहापीति** कारणसमाजेन द्रव्यादिकार्ये सामान्यतः उद्भूतिमात्रेण प्रकाशितेऽपि तावता पुरुषप्रयोजननिर्वृत्त्यनुदयात्सदेव तदसदिति भावः । तत्र हेतुमाह–**अशक्तेति** द्रव्याद्यर्थक्रियासु असमर्थत्वेन सदप्यसदेवेति भावः । तत्रोदयप्राक्कालीनावस्थं दृष्टान्तमाह–**अङ्कुरेति** । सत्तासम्बन्धप्राक्कालीनोदितावस्थं दृष्टान्तमाह–**अकठिनेति** । सत्तासम्बन्धप्रयोजनं दर्शयति–**विचित्रेति**, घटपटकटादीनां भावैकरूपत्वे परिदृश्यमाना विचित्रा उपभोगा न भवेयुरिति सामान्यधर्मावच्छिन्नानामपि विशेषधर्मावच्छिन्नत्वमावश्यकमिति स्वरूपगतामपि सत्तासम्बन्धोऽपेक्षित एव न वा सत्तायाः स्वरूपसद्रूपायाः प्रदीपप्रकाशस्थानीयायाः सत्तान्तरापेक्षाऽस्तीति नानवस्थेति भावः । विचित्रश्चासावुपभोगश्चेति कर्मधारयाभिप्रायेणाह–**घटपटेति** । विचित्रेषु देशकालाकारादिभिः घटादिषु उपभोगः–अभिन्नप्रत्ययाभिधानलक्षणो व्यवहारस्तत्सिद्ध्यर्थमिति सप्तमीतत्पुरुषाभिप्रायेणाह–**विचित्रेष्विति**, सत्तासम्बन्धस्या

---

१ सि क °धनत्वक्त्र । २ सि क प्रकाशस्य° ।

वाक्प्रकाशितघटविषयस्यावस्थावदनवस्थादोषाभावाच्च योऽयं प्रतिसमाधानविकल्प —

सोऽप्यनुपपन्न, अवस्थावद्दृष्टान्तासत्त्वात्, अनेकान्तत्वात्, एकान्तरूपो हि निश्चितोऽर्थो दृष्टान्तः स्यात्, त्वदुद्भाहितार्थस्य तु न हि व्यर्थत्वैकान्तानुगतं प्रकाशनम्, इन्द्रियेणानुपलब्धस्य विचित्रोपभोगासिद्धेः, तस्यापि बहुप्रभेदोपकरणप्रकाश्यत्वात्, तान्यप्यात्मलब्धिप्रकाश्यानि, साप्युपयोगप्रकाश्या, तस्यापि बाह्योपयोग्यद्रव्योपयोगप्रकाश्यत्वादनवस्था, अत एव पुनरुक्तं भवति, तस्मात् प्रकाश्य प्रदीपप्रकाशोऽपि, अतद्रूपभावाधिगम्यत्वात्, प्रस्तुता सत्तापि च आश्रयस्यातद्रूपस्य प्रत्ययेनात्मानं लभते न स्वत एव, वाक्प्रकाशावगमितार्थस्य प्रदीपादिप्रकाशनवदिति ।

सोऽप्यनुपपन्न इत्यादि तदुत्तरं यावत् प्रदीपादिप्रकाशनवदिति, यस्मादनुपपन्न इति चेदुच्यते— अवस्था[वद्]दृष्टान्तासत्त्वात्— असावेव प्रदीपदृष्टान्तोऽवस्थावानित्यभिमतोऽवस्थावान् भवति, अनेकान्तत्वात्, एकान्तरूपो हि निश्चितोऽर्थो दृष्टान्तः स्यात्, त्वदुद्भाहितार्थस्य तु नहि व्यर्थत्वैकान्तानुगतं प्रकाशनम्— यदि प्रदीपस्य प्रकाशान्तरेण प्रकाशनं व्यर्थं स्यात् न वाऽ[न]वस्था स्यात्, तत्तु नास्ति, यस्माद्वाक्प्रकाश्यप्रकाशनप्रदीपवदिन्द्रियेणानुपलब्धस्य—अगृहीतस्य घटादेर्विचित्रोपभोगासिद्धेः, किमिन्द्रियैरनवस्था स्यात् ? नेत्युच्यते—तस्यापि बहुप्रभेदोपकरणप्रकाश्यत्वात्—तदपि हीन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणयोग्या-श्रोत्रनेन्द्रियपर्याप्त्याख्यपुद्गलद्रव्यप्रकाश्यम्, अञ्जनपादाभ्यञ्जनपथ्यभोजनप्रदीपादिबाह्यद्रव्यप्रकाश्यम्, ज्ञानात्मात्मप्रकाश्यञ्च, तान्यपि हि निर्वृत्त्युपकरणैर्योग्यपर्याप्तिद्रव्याणि अञ्जनादि बाह्यद्रव्याणि चात्म समुदितक्षीणोपशान्ताङ्गोपाङ्गनामकर्मोदयज्ञानदर्शनावरणीयान्तरायक्षयोपशमापेक्षात्मलब्धिप्रकाश्यानि

भिन्नप्रकाश्याभिमानप्रकाशकत्वात् गम्भीरपुरुषाश्रयम् स्वरूपपररूपगतैः स्वभावविशेषैः द्रव्यादिपदार्थो विचित्रोपभोगसिद्ध्यर्थं द्रव्येन्द्रियाणां तासामन्वय इति वर्मवारयणाभिप्राय इति ध्येयम् । न सोऽप्यनवस्थावान् दृष्टान्तोऽस्ति प्रदीपदृष्टान्तोऽप्यवस्थावान् भवतीति वैशेषिकयुक्तिं निराकरोति सोऽप्यनुपपन्न इति । अनुपपन्नतायां हेतुमाह—अवस्थावदिति । तथाविधदृष्टान्तासत्त्वे हेतुमाह—अनेकान्तत्वादिति प्रकाशान्तरप्रकाशनवैयर्थ्ययोरेकान्तेन प्रदीपे यदि निश्चयः स्यात् स्यात्तदाऽवस्थावद्दृष्टान्त स एव नास्तीति भावः । एतदाह—यदीति प्रकाशान्तरेण प्रकाशनस्य वैयर्थ्यं यदि तर्हि सङ्गाप्यवस्थानवस्थावक्तव्यम्, तत्र सम्भवति चक्षुरादीन्द्रियेण प्रकाशात्मा प्रदीपो यदि गृहीतो न भवेत् कथं घटादिग्रहणलक्षणविचित्रोपभोगः स्यादिति भावः । यथैवं तथा नास्तीत्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति, यथा वाचा प्रकाशितस्य प्रदीपेन प्रकाशनं न व्यर्थं तद्वदित्यर्थः । इन्द्रियस्यापि प्रकाशान्तरेण प्रकाशितत्वे तस्य वैयर्थ्यमतस्तत्राप्यनवस्था नास्तीत्याह—तस्यापीति इन्द्रियस्यापीत्यर्थः । इन्द्रियाण्यपि बहुप्रभेदैरुपकरणैः प्रकाश्यन्ते तत्राचेतनानि बाह्यद्रव्याणि, आन्तरद्रव्याणि चेतनानि उपकरणानि, तत्रान्तराचेतनद्रव्यलक्षणोपकरणमाह—तदपि हीति निर्वृत्त्युपकरणलक्षणेन्द्रियद्वययोग्यमात्मपुद्गलं यदिन्द्रियपर्याप्तिनामकं पुद्गलद्रव्यं तेन प्रकाश्यमिन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रियाणां प्रकाश्यं बाह्यद्रव्यमाह—अञ्जनेति, अञ्जन पादाभ्यञ्जनं पथ्यभोजनं प्रदीपादि चेन्द्रियगतपदार्थग्रहणशक्तिरतानि तस्यात्मनः प्रकाश्यामिति भावः । आन्तरं चेतनद्रव्यमिन्द्रियप्रकाशकमाह—ज्ञानात्मेति ज्ञानस्वरूपेणात्मना प्रकाश्यम् उपयोगाभावे इन्द्रियाणामकिञ्चित्करत्वादिति भावः । इत्थं तानां बाह्यान्तरद्रव्याणामपि प्रयोजकमाह तान्यपीति श्रोत्रादीनाम्यन्तरद्रव्याण्यात्मनो लब्धिविशेषात् प्रकाश्यानि, स च लब्धिविशेष इन्द्रियपर्याप्त्युपयुक्ताङ्गोपाङ्गनामकर्मोदयात् बाह्यद्रव्यलाभसहकारिज्ञान

---

१ सि क सातु । २ सि क °पद्योग्यञ्जनस्पर्श° । ३ सि क °करणात्मयोग्य ।

तस्मात्तेषामपि लब्धिप्रकाश्यत्वादनवस्था, सापि लब्धिरात्मनः प्रणिधानाख्येन वीर्येणापनीते ज्ञानावरणादिकालुष्ये जीवस्योपयोगलक्षणस्य प्रसान्मात्र ज्ञानमुपयोगः तेन प्रकाश्यते, लब्धेरप्युपयोगफलाया तत्प्रकाश्यत्वादनवस्था, तस्यापि मतिज्ञानोपयोगादारभ्य यावत्केवलोपयोगस्य बाह्योपयोग्यद्रव्योपयोगप्रकाश्यत्वादनवस्था, सोऽपि हि 'ज ज जे जे भावे परिणमति पयोगवीससा दव्वं । तं तह जाणाति जिणो अपज्जवे जाणणा णत्थि ॥' (आव० नि० भा० २६६७) इति बाह्यवस्तुपरिणामानुरूपोपयोगात् तत्प्रकाश्य उपयोगोऽपीत्यतः परं पुनरुक्तं भवति प्रकाश्यप्रकाशकचक्ररूपेण, तस्मात् प्रकाश्यः प्रकाशान्तरप्रकाश्य प्रदीपप्रकाशोऽपि, अतद्रूपभावाधिगम्यत्वाविस्पष्टा[द्] दृष्टान्तासत्त्वसमर्थनोपसंहारः, सत्तायामप्यनवस्थाना[व]तद्रूपप्रकाश्यसाधर्म्यमापादयितुमाह—प्रस्तुता सत्तापि चेत्यादि, सत्तापि चाश्रयस्य द्रव्यादेरतद्रूपस्य प्रत्ययेनात्मानं लभते—तेन प्रकाश्यते, बाह्यप्रकाशावगमितस्यार्थस्य प्रदीपादिना प्रकाशनवत्, न स्वत एवेत्यनवस्थादोषोऽत्रापि तदवस्थः ।

किञ्चान्यत्—

प्रधानमपि चैवं स्याद्भवता परिकल्पिता सत्ता, विश्वरूपोपभोगप्रतिपादनार्थत्वात्, गुणत्रयवत्, यथा सत्त्वरजस्तमोनामकं पुरुषार्थं प्रवर्त्तमानं प्रधानमेव, एवं सत्ता प्रधानमेव न ततोऽन्यत्, कार्यमपि च ते जन्मकालात् प्रागपि सदेव प्राप्नोति, अशक्तसदसत्त्वेन व्याप्यमानत्वात् सत्क्रियमाणत्वात्, उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवत्, यद्वा न तत् सत्क्रियते, सद्भूतत्वात्, सत्तादिवत्, न तत्सत्ता सत्तान्तरमपेक्षते, सत्तासम्बन्धरहितत्वेऽपि सत्तात्मकत्वात्, अत्यन्तानुप्रवृत्तसत्तावत्, अनर्थसत्ताऽपि चान्यत्रानाधेया, तत एव, स्वसत्तावदिति ।

दर्शनावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाच्च भवतीति भावः । लब्धिरपि उपयोगप्रकाश्येत्याह—**सापि लब्धिरिति** ज्ञानरूपोपयोगप्रकाश्या य प्रमाणमित्यामनन्ति स चोपयोगश्चित्तैकाग्रतालक्षणेन प्रणिधाननाम्नो ज्ञानावरणादेरपगमे सति भवतीति भावः । सोऽपि उपयोगो मतिज्ञानोपयोगादारभ्य केवलज्ञानोपयोगपर्यन्तो बाह्य ॥ च बाह्यवस्तुपरिणतिस्वरूपविषयव्यापारलम्बनो पयोगाद्भवतीति भावः । अत्रार्थे प्राचामाचार्याणां परिणामं विना द्रव्यग्रहणाभावप्रकाशिका गाथामाह—**'ज ज जे जे' इति,** यद्द्रव्यं यस्मिन् यस्मिन् भावे प्रयोगेण विस्रसया वा परिणमति तद्द्रव्यं तथैव जिनो जानाति यदि परिणतिर्न स्यात् तर्हि तस्य ज्ञानं नास्त्येवेति गाथाया भावः । तस्मात्पयमाह—**बाह्यवस्त्विति** । किं तावताऽनिष्टमित्यत्राह, स उपयोगः [illegible] इति[1] एवं शङ्कायामस्ति तत्रापि प्रदीपप्रकाशापेक्षा स च प्रकाशो इन्द्रियादिप्रकाश्य इन्द्रियादि च वस्तुप्रभेनेत्येवं [illegible] प्रकाश्यप्रकाशकाऽऽवर्त्तनसम्भवान् पुनस्तद्वचनं पुनरुक्तिर्भवेदिति नोच्यत इत्याशयेनाह—**अत परमिति। अतद्रूपेति** [illegible] स्वरूपं यस्य भावस्य तेन भावेन योऽधिगम्यः प्रकाश्यो न भवत्यसौ अतद्रूपभावाधिगम्यस्तद्भावान् आ[illegible] य आत्मस्वरूपेणाप्रकाश्यः स प्रकाशान्तरप्रकाश्यो भवति प्रदीप आत्मस्वरूपेणाप्रकाश्यस्तेन [illegible] दृष्टान्तो ▪ भवितुमर्हतीति दृष्टान्तोपसंहारार्थः । दार्ष्टान्तिकी सत्तापि न तद्रूपभावाधिगम्येति [illegible] **सत्तापि चेति** । यदि स्वात्मस्वरूपेणाप्रकाश्या तर्हि केन प्रकाश्येत्याह—**सत्तापि चेति** । [illegible] जन्यते नित्यत्वात् तत्कथमात्मानं लभत इत्याशङ्कायामाह—**तेनेति** । दृष्टान्तमाह—**बाह्येति** । [illegible] सत्तासम्बन्धो यदि भवद्भिरभ्युपगम्यते तर्हि साङ्ख्यसम्मतप्रधानत्वमेव तस्याः स्यादिति [illegible] ।

---

1 सि क साधर्म्याद्याप० ।

प्रधानमपि चैवमित्यादि, सांख्यपरिकल्पितं सकलजगत्कारणं प्रधानादिपर्यायं स्याद्भवता–वैशेषिकेण परिकल्पिता सत्ता, विश्वरूपोपभोगप्रतिपादनार्थत्वात्, गुणत्रयवत्, यथा सत्त्वरजस्तमोनामक पुरुषार्थं प्रवर्त्तमानं–पुरुषस्य विश्वरूपमुपभोगं प्रतिपादयितुं प्रवर्त्तमानं प्रधानमेव, न ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तं किञ्चित्, निष्कारणत्वात्, एवं सत्ता प्रधानमेव स्यात्, अनिष्टञ्चैतत्, किञ्च यत्–कार्यमपि त इत्यादि यावद्द्रव्यादिवदिति, कार्यमपि तत् द्रव्यादि जन्मकालात् प्रागपि सदेव प्राप्नोतीत्येतदप्यनिष्टापादनम्, कथ? सत्त्वादिकारणानि प्रागप्युत्तरकालभाव्यभिमतात्मसम्बन्धीनि, अशक्यसदसत्त्वेन व्याप्यमानत्वादित्यादि हेतवो गतार्था यावत् सन्नियमाणत्वादिति, उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवदिति दृष्टान्त, यद्वेत्यादि, अथैव नेष्यते, न तत् सन्नियते–द्रव्याद्युत्पन्नमात्रं न भाव्यते वा येनचिदर्थान्तरेण, सद्भूतत्वात्, सत्तादिवदिति, आदिग्रहणाद्द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषसमवायवत्, न तत्सत्ता सत्तान्तरमपेक्षते–द्रव्यादीनामुत्पन्नानां स्वभावसत्ता सम्बन्धिसत्ता नापेक्षते, सत्तासम्बन्धरहितत्वेऽपि सत्तात्मकत्वात्, अत्यन्तानुप्रवृत्तसत्तावत्–महासामान्यवदित्यर्थ, अनर्थसत्ता–'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' (वै० अ० ८ आ० २ सू० ३) सञ्ज्ञानियमादनर्था सामान्यविशेषसमवाया, तेषामनर्थानां या सत्ता सापि चान्यसत्तानापेक्षा, अनाश्रितेत्यर्थ, तत एव हेतो स्वसत्तावदित्येतान्यनिष्टापादनसाधनानि ।

व्याचष्टे–**सांख्येति,** सत्ता प्रधानमिति प्रतिज्ञा तत्र हेतुमाह–**विश्वरूपेति** उपभोगप्रतिपादनार्थत्वादिति हेतु, प्रधानस्य कोऽसावुपभोग इति चेत् विश्वं जगत् तद्रूप उपभोग यस्य विश्वरूप महदहङ्कारादय सत्तायास्तूपभोगोऽभिज्ञाभिधानप्रत्यय व्यवहारलक्षण । दृष्टान्तमाह–**गुणत्रयवदिति** । दृष्टान्तं घटयति–**यथेति,** स्पष्टम् । दोषान्तरमाह–**कार्यमपीति** सत्कार्यवादिभ्य स्वरूपसद्भूतिमात्रेणोत्पन्नं कार्यमुपभोगाय नालमिति अशक्यसदप्यसदुच्यते अशक्यसदसत्त्वेन व्याप्यमानमपि तद्द्रव्यादिकार्यं यथा तदानीं सत् तथा जन्मकालात् प्रागपि सत् स्यादिति भावार्थ । ननु तदानीं साध्यधर्म्येव नास्ति, क्व जन्मकालात्प्राक्सत्त्वं साध्यम् इत्याशङ्कायां प्रतिज्ञां दर्शयति–**तत्त्वानीति,** जन्मोत्तरकालभावित्वेनाभिमतो य आत्मा–कार्यं तेन प्रागपि सम्बन्धीनीति तदर्थ अशक्यसदसत्त्वेन कार्येण व्याप्यमानत्वादिति हेतुघटना बोध्या । अथ यदि जन्मकालात् प्रागपि कार्यं न सत्, ततो न तत्र सत्तासम्बन्ध इत्याशङ्क्य निगमनमाह–**अथैवमिति** । उत्पन्नमात्रं द्रव्यादि स्वकारणे सत्त्वसमेवेति न सत् क्रियत इत्यर्थ्यते यदि भूयात्तदर्थं न वा केनचिदर्थान्तरेण भाव्यत इति साध्यार्थमाह–**न भाव्यत इति,** सत्तया भाव्यमानत्वेऽपि सत्तासम्बन्धं कर्तुं शक्यते इति भाव । हेतुमाह–**सद्भूतत्वादिति,** यत् स्वरूपसद्भूतं तन्नार्थान्तरेण भाव्यमानं दृष्टम् यथा सत्ताद्रव्यत्वादिसामान्यविशेषसमवाया तथेदं उत्पन्नमात्रं द्रव्यमिति भाव । यथा सत्तार्थान्तरेण भाव्यमानं तथैव तदीयस्वरूपसत्तानार्थान्तरं महासामान्यमपेक्षत इत्याह **न तत्सत्तेति** द्रव्यादे स्वरूपसत्तेत्यर्थ । **अत्यन्तेति** एकान्तानुवृत्तिप्रत्ययनिमित्तभूतं सत्तासामान्यं एतेनानुवृत्तेर्व्यावृत्तेश्च निमित्तभूतस्य द्रव्यत्वादेर्व्युदास । सत्ताया अपेक्ष्यमाणत्वं व्युदस्यान्यानाश्रितत्वं साधयति–**अनर्थसत्तेति** । नैयायिकवैशेषिकैरर्थाभिधानैर्द्रव्यगुणकर्मणामेवाख्यायमानत्वात्तान्येव वैशेषिकशास्त्रपरिभाषितानि न सामान्यादीनि तत्स्वान्यनर्थानीत्याशयेन कणादसूत्रप्रदर्शनपुरस्सरमाह–**अर्थ इतीति,** एवमनर्थादीनां सामान्यादीनां या सत्ता स्वरूपसद्रूपा सा सत्तासम्बन्धरहितत्वेऽपि सत्तात्मकत्वात् नान्यसत्तापेक्षा आश्रिता यथा द्रव्यादे कार्यस्य स्वरूपसत्ता तस्मान्न सत्ता द्रव्यादौ समवैतीति भाव । ननु सत्तासमवायाख्यागन्तुकविच्छिन्नमुपादानत्वात् समवेतं घटादिकार्यं सत्तासम्बन्धादेव यदि सद्भवति, तर्हि तेनासता तेन सद् भवति किन्तु यथा गुण एव सगुणो भवति तथाऽसदपि भवति, एवमिष्यते चेत्तत् असदेव भवेत्, स्वतो

---

१ मि पुरुषार्थस्यादित्यधिक दृश्यते। २ मि नास्म० ।

पुनस्तत्रैव दोषः प्रकारान्तरेणोच्यते–

यदि तत्कारणसमवेतं स्वत एव सन्न भवति सत्तासम्बन्धात् सद्भवति सदेव न, असदपि, यद्येवमिष्यते असदेव तर्हि तत्, स्वतो निरुपाख्यत्वात्, वेदनादि हि निरुपाख्यमपि स्वत एव सामान्यात्मना पररूपेण च सोपाख्यम्, तथाऽव्यपदेश्यत्वात् खपुष्पवैलक्षण्येन, तथाऽविशिष्टत्वादिति, कार्यमपि वा प्राक् सत् एभ्य एव हेतुभ्यः उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवत्।

यदि तत्कारणसमवेतमित्यादि, यदि कारणेषु समवेतमात्रं कार्यं स्वत एव सन्न भवति सत्तासम्बन्धात् सद्भवति सदेवेति–सदेव न भवति, अगुणगुणत्वादिवदसदपीति, यद्येवमिष्यते तत एवमापन्नमसदेव तर्हि, किं? तत्, कुतः? स्वतो निरुपाख्यत्वात्–निरुपाख्यत्वादिति सिद्धे स्वत इति विशेषणं वेदनादीनां स्वसंवेद्यानां निरुपाख्याणां सत्त्वात्तैरनैकान्तिकत्वं मा भूदिति, तद्धि वेदनादि–असाधारणरूपेण निरुपाख्यमपि स्वत एव–स्वात्मनैव, सामान्यात्मना–अर्थान्तरेण पररूपेण च–व्यावृत्तेन सोपाख्यमिति, तथा[वि]विधं विशिष्टं वा अपदेश्य–व्यपदेश्यं, न व्यपदेश्य–प्रकारान्तरेण वेदनादिवत् व्यपदेश्यं न भवतीत्यर्थः, खपुष्पवैलक्षण्येन, तथाऽविशिष्टत्वादिति, विशेषणेन हि सत्तादिना यस्त्वेष सामान्यांशादिना वेदनादि[र्वत्]सम्बध्यते, नायमस्तित्वेनसाधर्म्यात् खपुष्पवदसत् स्यादिति गतार्थम्, एतदनभ्युपगमे कार्यमपि वा प्राक् सत्, उत्पत्तेः, एभ्य एव हेतुभ्यः स्वतो निरुपाख्यत्वादित्यादिभ्यः, उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवत्।

निरुपाख्यत्वादित्याह–यदीति। तद्व्याचष्टे–यदि कारणेष्विति। स्वत एव सन्न भवति–स्वत एव परिपूर्णं सन्न भवति तेन स्वरूपतः सत्त्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः एवशब्देनासद्रूपताभ्युपगतो सदेव न भवतीत्यस्य सर्वथा सन्न भवतीत्यर्थोऽनेन असदपि, अपिशब्दः सतः समुच्चायकः। आपाद्यमाह–तत एवमिति, हेतुमाह–स्वत इति। ननु कार्यमसत्, निरुपाख्यत्वादित्येवोच्यतां स्वतो निरुपाख्यत्वादिति अत्रोत्तरमाह–निरुपाख्यत्वादितीति, वेदनादौ निरुपाख्यत्वसत्त्वेऽपि स्वसंवेद्यत्वेनासत्त्वाभावात्तदन्तर्भावेण हेतोर्व्यभिचारित्वं मा भूदिति स्वतो निरुपाख्यत्वमुक्तम् तथा च वेदनादि न स्वतो निरुपाख्यमपि तु स्वतः सोपाख्यमेव, स्वात्मनैव सामान्यविशेषात्मना सोपाख्यत्वादिति भावः। निरुपाख्यं तत्कथमित्यत्र विशेषणरूपेण समर्थयति–असाधारणरूपेणेति, स्वानुभवैकवेद्यतया बौद्धादिसम्मतस्वलक्षणादिवदुपाख्यातुमशक्यमिति भावः। स्वतो निरुपाख्यत्वहेतोरेवाभिप्रायं स्वत इति विशेषणत्यागेन प्रकारान्तरेणादर्शयति–तथेति, विविधमनेकप्रकारं, विशिष्टं व्यावृत्तं वाऽपदेश्यं आख्यानयोग्यं नानाशब्दाभिधेयम् साधारणशब्दाभिधेयं वा तादृशं यन्न भवति तद्वेदनादिवद्व्यपदेश्यं न केनापि शब्देन खपुष्पवैलक्षण्येन वक्तुं योग्यमित्यर्थः वेदनादि च सदादिशब्दैर्व्यपदेश्यमेव, न त्वदीयं कार्यं तादृशमतोऽसदेवेति भावः। हेत्वन्तरमाह–अविशिष्टत्वादिति अवच्छेदकत्वसामान्यानिरूप्यत्वादित्यर्थः वस्तुमात्रं हि यत्किञ्चिद्विशिष्टावच्छेदकत्वनिरूप्यमेव भवति त्वदीयं कार्यं न यत्किञ्चिद्विशिष्टावच्छेदकत्वनिरूप्यमित्यवच्छेदकत्वसामान्यानिरूप्यत्वात् खपुष्पादिवदसदेवेति भावः। एतेषां हेतूनां सद्भावेऽपि यदि कार्यं सदिष्यते तर्हि प्रागप्यत एव हेतुभ्यः सत् स्यादिति विपक्षे बाधकमाह–एतदनभ्युपगम इति। अथ कारणसामग्रीफलभूतस्वभावसन्मात्रकारणसमवेतकार्यमात्रस्य सत्ताद्रव्यत्वादिप्रतिनियतधर्मसम्बन्धप्रयोजकस्याभावादुत्पत्त्यवस्थायामिदं द्रव्यमेव न गुणादि, गुण एव न द्रव्यादि, क्रियैव न द्रव्यादीति नियमो न सम्भवतीत्युक्तं तन्न सर्वदा तथैवेति न सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्ध

---

१ सि क °चद्वदनै०। २ छा °व घ। ३, ४, ५, ६ सि क °देश्यो। सि ××। ७ सि क वत्। ८ सि क छा० भ्य उत्पन्नमात्रद्रव्यादिभ्य उत्प०।

यदपि च कर्त्रादिकारकाणां समवायिनाञ्च व्यापारस्य फलमशेषविशेषणविनिर्मुक्त स्वभावसद्भावमात्रं कारणसमवेतं तदित्यात्मावधारणं कृत्वा स्वयमेव यच्चोदितं वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरिति तत्तथैव–वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरेव ।

यदपि च कर्त्रादीत्यादि कर्त्रादीनां कारकाणां समवायिनां[म]समवायिनाञ्च–मृदादीनां देवदत्तदण्डादीनाञ्च यो व्यापारः–समेत्य स्वस्वार्थारम्भः तस्य फलं–घटादि कार्यमुत्पन्नं वस्तुमात्रं, तस्यात्माऽवधारणं कार्यमित्यतः प्रागुद्ग्राहितार्थनिराकरणार्थमाह–अशेषविशेषणविनिर्मुक्त–सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिभिः सर्वैर्विशेषणैर्विनिर्मुक्तं सम्बन्धसद्भावशून्यं स्वभावसद्भावमात्रं यत्तदुच्यते कारणसमवेतं तदात्मेति–इत्थमात्मावधारणं कृत्वा स्वयमेव यच्चोदितं वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिः–न हि तस्यामवस्थायामिदं द्रव्यं मया द्रव्यत्वेनात्रैव निलयनीयं न गुणकर्मत्वाभ्यामिति द्रव्यत्वस्य निलयनिमित्तकारणमस्ति, अतिशयाभावादेव, तथा गुणत्वकर्मत्वयोरपि गुणकर्मणोरिति, तत्तथैवेत्यादिस्वदुक्तमेव कारणमिति तदेवोद्घाटयति–वाय[?]नुपपत्तिरेवेति–सत्तादिग्रहणात् सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वरूपत्वगमनत्वादिसम्बन्धात् कारणसमवेतस्य द्रव्यगुणादिकार्येषु सत्ताद्रव्यत्वादिविशेषकृतसम्बन्धातिशयाभावादिति ।

एतस्य परिहारार्थम्–

यत्तु प्रत्युच्यते न, कारणसामग्रीविशेषसद्भावात्, यत्तुल्यजातीयानेकसंयोगारब्धावयविद्रव्यकार्यं द्रव्यत्वेन सम्बध्यते यत्तु कारणगुणारब्धगुणान्तरं 'तैरारब्धे कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरमारभन्त' इति वचनात् गुणत्वेन सम्बध्यते, यत्पुनः गुरुत्वादिभिः स्वाश्रयसंयो-

सम्भवतीत्याह–यदपि चेति । तद्व्याचष्टे–कर्त्रादीनामिति क्रियाजनकत्वं कारकत्वं तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारवत्त्वं कर्तृ, क्रियया[?]ऽभिप्रेततमं कर्म, कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणं, प्रेरणानुमतिव्यापारं सम्प्रदानं अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम्, कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणमिति व्यापारभेदः[?]कर्त्रादीनां समवायिकारणभूतमृदादीनाञ्च व्यापारे समुत्पन्नं कार्यं कीदृशमिति वस्तुस्वरूपनिरूपणं कार्यमिति भावः । वस्तुस्वरूपमेव दर्शयति–अशेषेति, उत्पत्तिदशायां निर्विकल्पस्वरूपमतो नद्वस्तुमात्रं न तदानीं सर्वाङ्गधर्मनिमित्तकव्यपदेशप्रवृत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति स्वरूपं न तदानीं द्रव्यत्वादीनां सम्बन्धः सम्भवति विशेष्यसम्बन्धस्योत्पन्नत्वेन विशेष्यस्य सम्बन्धप्राक्काले क्षणमात्रमतिशयविरहितेन वस्तुमात्रेणावस्थानात् [?] स्वनन्यत्र विशेषाभावेन द्रव्यत्वादि कथं सम्बध्नात, न गुणत्वादीत्याह–इत्थमिति । कुतस्तदानीं [?] द्रव्यत्वादिसम्बन्ध इत्यत आह वस्तुमात्रस्येति, नियमस्योपकरूपमतिशय, अयमेव सम्बध्यते नान्यत्रेत्याकारकनियमप्रयोजकरूपाभाव तदानीमस्ति सम्पसद्भूपमात्रत्वादस्य इति भावः । प्रथमक्षणे च द्वितीयादिक्षणेष्वपि कार्यस्य वस्तुमात्रत्वेन निरतिशयत्वात् सत्त्वद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिस्तदवस्थ एवेति समाधत्ते–तत्तथैवेति, प्रथमक्षणे नियमानुपपत्तौ प्रदर्शितं कारणं द्वितीयादिक्षणेष्वपि तत्सममेव ततश्च विशेषणसम्बन्धनियमो नोपपद्यत एवेति भावः । ननु कार्याणां प्रतिनियतकारणजन्यत्वात् सर्वेषां कारणानां सर्वत्र कार्ये व्यापारविमुशक्यत्वेन प्रतिनियतधर्मावच्छिन्ने कार्ये प्रतिनियतकारणसमाजस्य जनकत्वेन न सत्त्वद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरित्याशयेन वैशेषिक शङ्कते–यत्त्विति । घटपटादिद्रव्योपादित्सुकर्त्तृव्यापारप्रयोज्या

१ सि ख ग कर्णादीनाम् । २ सि क ख ग °कायसत्ता । ३ सर्वत्र °कारणत्वात्ति इति दृश्यते ।

गसहितैर्वा स्वाश्रय आश्रयान्तरे वा पतनकर्मारभ्यते तच्च कर्मत्वेन सम्बध्यत इत्यस्त्यतिशयः, एतन्निदर्शनमात्रं सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकसद्भावात् प्रतिनियतः सामान्यविशेषसम्बन्धो द्रष्टव्य इति ।

यत्तु प्रत्युच्यते न कारणसामग्रीविशेषसद्भावादिति, तद्व्याख्यानं-यत्तुल्यजातीयार-ब्धेत्यादि यावद्द्रव्यत्वेन सम्बध्यत इति द्रव्यत्वनिलयननियमः-पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणुभिर्द्वाभ्यां बहुभिर्वा स्वसंयोगापेक्षैस्तुल्यजातीयैरारब्धेऽवयविद्रव्यकार्ये द्रव्यत्वं निलीयत इत्यर्थः, यत्तु कारणगुणेत्यादि, 'तैरारब्धे कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरैरारभ्यन्ते' ( ) इति वचनात् तदारब्धे गुणान्तरे कार्ये गुणत्वनियमनात् गुणत्वेन सम्बध्यते, यत्पुनर्गुरुत्वादिभिः स्वाश्रये-यत्राश्रये गुरुत्वं समवेतं तत्र स[यो]गाभावे पतनकर्मारभ्यते, आदिग्रहणात् प्रयत्ननोदनाभिघातसंयोगवेगाः कर्मारभन्ते, स्वाश्रयसंयोग-सहितैर्वेति, तैरेव गुरुत्वादिभिः स्वाश्रये कपित्थफलवृन्तादौ गुरुत्वेन कर्मण्यारब्धे तत्संयुक्ते पीठे पतन-मारभ्यते आश्रयान्तरे, तथारब्धं वस्तुमात्रं कर्मकार्यमितराभ्यां विशिष्टं कर्मत्वेन सम्बध्यत इत्यस्त्यतिशय इति दर्शय[न्]निरतिशयत्वस्यासिद्धतामापादयति, एवं निदर्शनमात्रमित्यादि यावद्द्रष्टव्य इति, सर्वत्र घटत्व-गोत्वाविरूपत्वाविगमनत्वादिष्वप्यनया युक्त्या सामान्यविशेषेषु कारणसामग्र्यस्य नियामकस्यातिशायिनः सद्भावात् प्रतिनियत एव सम्बन्धो द्रष्टव्यः ।

इति परिहारे कृते प्रस्तुतनय आह—

अनेनैव परिहारवचनेन यत्तदुत्पन्नं कार्यं तत्स्वत एव परस्परतो विशिष्टं विस्फुटीकृतम्,

---

नामवयवानां परस्परसंयोगेन घटपटाद्यवयविद्रव्यं जायतेऽत्र इयं सामग्री द्रव्यस्यैव न गुणस्य कर्मणो वेति तथाविधसामग्रीविशेष-स्वजन्ये कार्ये द्रव्यत्वसम्बन्धनियमप्रयोजकः, कार्ये तु न तन्नियमप्रयोजकातिशयवदित्याशयेनाह-**यत्तुल्यजातीयेति**, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नं कारणभूतैरवयवैरित्यर्थः । तदारब्धं कार्यं द्रव्यत्वमेव सम्बध्यते न गुणत्वादिरित्याशयेनाह-**द्रव्यत्वनिलयनेति** । गुणत्वनिलयननियमप्रयोजकसामग्रीविशेषमादर्शयति-**यत्त्विति**, कार्यद्रव्यकारणसमाने द्रव्योत्पादितमाऽवयवसंयोगाद्यपेक्षा पार्थिवपरमाण्वादयोऽन्तर्गताः कार्यगुणकारणसमाने च गुणोत्पादित्सा समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमद्गुणविशेषापेक्षद्रव्यादयोऽन्तर्गताः इति तादृशसमाजाधीन-कार्यविशेषे गुणत्वमेव सम्बध्यते न द्रव्यत्वादीति भावः । कर्मत्वावच्छिन्नकार्यताप्रयोजकसामग्रीविशेषमादर्शयति-**यत्पुनरिति** गौरवादिभिर्गुरुत्वं प्रतिबन्धकसंयोगाद्यभावश्चेत्यान्यः कर्मविशेषस्य कारणभूता, तदिदं कर्म अवसंयोगफलकं पतनाख्यं गुरुत्वसमानाधिकरणमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषनोदनादनविशेषो गुरुत्ववतो द्रव्यस्योत्क्षेपणक्रियाप्रयोजकः, उलूखलाद्यभिघातो मुसलेन सह प्रयत्नवदात्मसंयोगश्च हस्ते यत्कर्म तत्प्रयोजक इति दर्शयति-**आदिग्रहणादिति** । असमवायिकारणसमानाधिकरण-क्रियाप्रयोजकमुक्त्वा तद्व्यधिकरणक्रियाप्रयोजकमाह **तैरेवेति** । एभिः कारणविशेषैरारब्धस्य कर्मत्वनियमात् तत्कार्यं कर्मत्व-मेवाभिसम्बध्यते, न द्रव्यत्वादीत्याह-**तथारब्धमिति** । अयमतिशयः नियामकः समस्ति तस्मान्निरतिशयत्वात् सर्वे धर्माः सर्वत्र स्युरित्यापादनं न युक्तमित्याशयेनाह **इत्यस्तीति**, नियतजातीयाभिसम्बन्धेन कारकप्रवृत्तेरन्वयव्यतिरेकसमधिगम्य-भासकमहिम्नाऽवयवादिकार्यं स्वजात्यैवाभिसम्बध्यते नान्यजाति द्रव्यत्वादाविव तद्व्याप्यपृथिवीत्वादयस्तद्व्याप्या घटत्वादयः सम्बध्यन्त इति विलक्षणकारणसमाज एव स्वजन्यकार्यस्य वैलक्षण्ये प्रयोजक इति भावः । एवं तर्हि कारणवैलक्षण्यादेव कार्याणां परस्परं वैलक्षण्यं सिद्धमिति तत्र सत्तादिजात्यादिसम्बन्धो व्यर्थ एव न हि तेन कार्यं विलक्षणं भवतीत्याशयेन समाधत्ते-**अनेनैवेति**।

---

१ सि॰ सामान्य॰ । २ छा॰ न्त्तरैवत्या भा॰ । ३ सि॰ गुणत्वकर्मत्वादिभिः ।

तेनैव विशिष्टेन सत्तादिविशेषणसम्बन्धनकृत्यस्य प्रतिपादितत्वात्, तत्र विशेषसद्भावस्तावदाहत्य भेरीमभ्युपगत तदुपवर्णनद्वारेण वाऽविशेषोऽपि ।

अनेनेत्यादि, त्वदीयेनैवेति परिहारवचनेन यत्तदुक्तं कार्यं वस्तुमात्राभिमत तत् स्वत एव कारणसामग्र्यातिशयादेव परस्परतो विशिष्टम्, न सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धनमपेक्ष्य विस्फुटीकृतम्, तेनैव वस्तुभावनेन विशिष्टेन सत्तादिविशेषणसम्बन्धकृत्यस्य–अविशेषविशेषाभिधानप्रत्ययहेतो प्रतिपादितत्वात्, तत्र विशेषसद्भावस्तावत् आहत्य भेरीमभ्युपगत, सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकसद्भावात् प्रतिनियत सामान्यविशेषसम्बन्धो द्रष्टव्य इत्युपसंहारवचनात्, तदुपवर्णनद्वारेण वाऽविशेषोऽपि, अभ्युपगत इति वर्तते, तुल्यजातीय[ावयव]संयोगारभ्यत्वाद्यैर्विषयद्रव्यत्वनिलयनवर्णनद्वारेण गुणारब्धगुणान्तरविषयगुणत्व[निलयन]वर्णनद्वारेण गुरुत्वाद्यारब्धतदाश्रयाश्रयान्तरसमवेतकर्मविषयकर्मत्वनिलयनद्वारेण च सर्वद्रव्यगुणकर्मणा नियतविषयस्वजातिगतविशेषवर्णनादविशेषोऽप्याहत्य भेरीमभ्युपगत इति द्रष्टव्यम्, तस्मात् कारणगतविशेषाविशेषप्रवृत्तातिशयादेव कार्यगतविशेषाविशेषसम्बन्धसिद्धि, एव तावद्विशेषणवर्णनद्वारेणोक्तम्।

किञ्चान्यत्–

अशेषविशेषणविनिर्मुक्तमपि न भवतीत्येतदपि त्वयैव तुल्यजातीयावयवसंयोगादिभिन्नत्वेऽप्यविशेषो द्रव्यादीनामित्यनेन भावित तस्मादस्ति हि . नेतरनेत्रेति, पुनरपि च तद्विजातीयेष्वप्यवादिष्वपि तुल्यजातीयाद्यवयवसंयोगादपि द्रव्यत्व भावितम्। एतेन पृथिव्यादिभिन्नाप्याद्यवयवसंयोगादिभिन्नत्वेऽपि अविशेषेण द्रव्यत्वमुक्तम्,

अशेषेत्यादि, अशेषविशेषणविनिर्मुक्तमपि न भवतीत्येत[द]पि त्वयैव भावितम्, तद्यथा–तुल्यजातीयावयवसंयोगादिभिन्नत्वेऽपीत्यादि, तुल्यजातीया तुल्यप्रकारा अवयवास्तेषा पार्थिवादीना गन्धादि

विलक्षणकारणसामग्री स्वव्यापारेण तत्समुपनतार्थस्य प्रतिनियतसामान्यविशेषसम्बन्धे नियामिकेति त्वदीयपरिहारवचनेन तथाविधसामग्र्यसमुत्थं कार्यं स्वत एव न तु प्रतिनियतसामान्यविशेषसम्बन्धनान्येभ्यो व्यावृत्तमित्युक्तं भवति तस्मात्तत्र सामान्यविशेषसम्बन्धस्य प्रयोजनं नास्तीति भाव । एतमेव व्याचष्टे–त्वदीयेनैवेति । वस्तुभावनेन–वस्तु भाव्यते येनासौ तेन, कारणसामग्रीविशेषेण सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धप्रयोजनमपि निखिलद्रव्येषु द्रव्यमित्यविशेषाभिधानप्रत्यययोर्गुणादिव्यावृत्तोऽस्यभिधानप्रत्ययस्य च निवृत्तत्वादिति भाव । कारणसामग्र्याश्च त्वया विशेषाविशेषप्रत्ययाभिधानप्रयोजकातिशय स्वीकृत एवेति दर्शयति–तत्र विशेषसद्भाव इति, कारणसामग्र्या विशेषाभिधानप्रत्ययप्रयोजकविशेषसद्भाव स्वयं । द्रव्ये गुणे कर्मणि च एवं । तदुपवर्णनमप्रकारमाह–तुल्यजातीयेति, द्रव्यमात्रेऽविशेषेण द्रव्यत्वनिलयनस्य गुणमात्रे गुणत्वनिलयनस्य कर्ममात्रे कर्मत्वनिलयनस्य च वर्णनादविशेषोऽप्यभ्युपगत इति भाव । इदमेवाह–सर्वद्रव्येति द्वन्द्वान्ते श्रुतस्य सर्वपदस्य प्रत्येकं द्रव्ये गुणे कर्मणि च सम्बन्ध तदविशेषत्वगम इति भाव । ततश्च किमित्याह–तस्मादिति । अथ कारणसामग्रीविशेषप्रभूतस्य द्रव्यादिवस्तुनोऽशेषविशेषणविनिर्मुक्तत्वं तथाऽपि तदतत्त्व सम्भवतीति दर्शयति–अशेषेति । भावनामेव दर्शयति तद्यथेति पार्थिवाद्यवय-

१ सि क °सग त । २ सि क ड काय्यविशेषस्य द्रव्यत्वनिलयनविशेषस्य द्रव्यत्वनिलयनविषयविशेषणवर्णनद्वारेण गु० । ३ क ड विषयनिलयनगुणवर्णन० । सि °पयेण गुणवर्णन० । ४ सि क क्ष डे अविशेष० । ५ सि क भिन्नेत्यादि ।

भक्तप्रकाराणां संयोगैरारब्धं द्रव्यं पार्थिवा[दि]काय जायते, आदिग्रहणात् गुणकर्मणोरपि स्वकारणमानिध्य-प्रकारता प्रागुक्ता ते, संयोगादिभिन्नत्वेऽप्यविशेषो द्रव्यादीनामित्यनेन अविशेषविशेषणेन विशिष्टमितर-विलक्षणं वस्तुनः स्वतत्त्वं प्रदर्शितं त्वया, तस्मात्तत्प्रदर्शनार्थमिति इत्याद्युपसंहारग्रन्थो गतार्थो यावन्नेतर नेत्रेति[१], निश्चान्यत्—पुनरपि चेत्यादि, रूपरसगन्धस्पर्शवत्सु पृथिव्यवयवेषु संयुक्तेष्वविशेषो दर्शितः न केवलमेष एवाविशेषः सजातीयगतः स्फुटीकृतस्त्वया, किं तर्हि ? तद्विजातीयेष्वपि द्रव्यत्वम्, तथा कारणसामग्र्या अविशेषेण योगात्, अनादिष्वपि—आप्येष्वपि कारणसामग्र्यास्तुल्यत्वात् तुल्यजातीयावय-वसंयोगादपि द्रव्यत्वं भावितम्, तुल्यजात्यवयवसंयोगाविशेषात् आदिग्रहणात् तेजोवाय्ववयवसंयोगाद-पीति, अतुल्यजातीयानामपि तुल्यजातीय[ावयव]संयोगारम्भाविशेषादित्युक्तत्वात् स्फुटीकृतमविशेषवि-शेषणमित्यतोऽतिदिशति—एतेन पृथिव्यादिभिन्नेत्यादि गतार्थं यावत् द्रव्यत्वमुक्तमिति ।

निश्चान्यत्—

तुल्यजातिभेदेऽपि चाविशेषविशेषणाविनिर्मुक्तस्य वस्तुनः द्वयोर्बहुषु चेति वचनात्, जातिकल्पनावद्य स्वत एव प्रकाशते कारणसमवेतद्रव्यादीत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं यदुक्तं वस्तुमात्रमाविर्भूतमुक्तरश्मियामक्तया स्वेनैव महिम्ना वस्तुनियतत्वात् विशेषणेन द्रव्य-त्वादिना अविशेषविशेषणवृत्तिमात्रेण सामान्यविशेषेण सम्बध्यते ।

तुल्यजातिभेदेऽपि चेत्यादि यावत् द्वयोर्बहुषु चेति वचनादिति,—योऽपीयमवान्तरजातिर्घटत्व-पटत्वाख्या, पृथिवीत्वजातिभेदः तस्मिन्नपि सत्यविशेषविशेषणेनाविनिर्मुक्तस्य वस्तुनः कस्मात्? द्वित्रिचतु-रादिसङ्घात् कार्यद्रव्यमुत्पद्यत इत्युक्तत्वात्, एवं तावत् सम्बन्ध्यन्तरनिरपेक्षे वस्तुमात्रे एवाविशेषविशेषण-

वानां तुल्यजातीयत्वं गन्धादिमत्त्वप्रकारेण गन्धादिमत्त्वस्यैव पृथिव्यादिलक्षणत्वात् तथाविधानामवयवानां च संयोगास्तेषां पर स्परं भिन्नत्वेऽपि तदुत्पन्नं कार्यमविशेषेण पार्थिवद्रव्यमेव एवं गुणकर्मणोरपि विज्ञेयमिति भावः । किं ततः इत्यत्राह—**अनेनेति** अवि शेषो द्रव्यादीनामित्यनेन द्रव्यादेरविशेषत्वलक्षणविशेषणोपन्यासेनेत्यर्थः, तथा च विशेषणस्य व्यावर्तकत्वादविशेषत्वमपि विशिष्टा द्रव्यादेः कार्यद्रव्यं व्यावर्तयतीति विशिष्टद्रव्यविलक्षणत्वस्वरूपो विशेषः कार्यस्य स्वतत्त्वरूप उक्त एवेति कथमशेषविशेषणविनिर्मुक्तत्व-मिति भावः । पृथिवीत्वावच्छिन्नमात्र एव द्रव्यत्वस्याविशेषत्वेन न अपि तु पृथिवीत्वानवच्छिन्नानामप्यवादीनां द्रव्यत्वमविशिष्ट मिति प्रकाशितमित्याह—**न केवलमिति** । हेतुमाह—**तथेति**, तुल्यजात्यवयवसंयोगाविशेषात् पृथिव्यबादिषु द्रव्यत्वमविशिष्टमिति तुल्यजातीयकारणसामग्र्यारब्धकार्यविशेषस्याविशिष्टत्वात् अविशेषलक्षणविशेषणयुक्तत्वेनाशेषविशेषणविनिर्मुक्तत्वं कार्यस्य न सम्भवतीति भावः । तुल्यजातीयावयवेत्यत्रादिपदग्रहणमाशयमाविर्भावयति—**आदिग्रहणादिति**, अतुल्यजातीयानामपि पृथिवीत्वानवच्छिन्नानामपि तुल्यजातीयाः तुल्यप्रकाराः शीतस्पर्शादिमत्त्वप्रकारा ये आप्यपरमाण्वाद्यवयवाः तत्संयोगैरारब्धत्वाविशेषात् । किञ्च पृथिवीत्वादि व्याप्यघटत्वपटत्वादिरूपविशेषप्रयोजकधर्मघटितत्वेऽपि सामग्र्या द्व्यवयवारब्धत्वबह्ववयवारब्धत्वलक्षणाविशेषताप्रयोजकरूपान्तरपि कार्यमविशिष्टमिति कार्येऽविशेषविशेषणसद्भावात् अशेषविशेषणविनिर्मुक्तत्वं कार्यस्याघटितार्थमवसायचष्टे—**तुल्यजातिभेदेऽपीति** । तुल्यजातिभेदशब्दार्थमाह—**योऽपीति** अवान्तरजातयो घटत्वपटत्वाद्याः तुल्यजाते पृथिवीत्वलक्षणाया भेदा विशेषाः तथाविध जातिभेदस्य कारणसामग्रीघटकत्वेऽपीत्यर्थः । **अविशेषेति** अविशेषलक्षणं यद्विशेषणं तेन विनिर्मुक्तं कार्यं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुं प्रकाशयति—**द्वित्रिचतुरेति** । एवं सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धिसम्बन्धव्यतिरेकेणापि कार्यस्याविशेषलक्षणविशेषणवत्त्वमिति परसम्बन्धादेव वस्तु विशिष्टं भवतीति वादिनं प्रत्यतिप्रसङ्गं नियमस्यापादितं इत्याह **एवं तावदिति** । द्रव्यादिकार्यमात्र

१ सि क मविशेषणविशेषेण । २ सि क °वात्त्वप्याप्यपि ।

सम्बन्धोऽतिप्राप्त इत्युक्तम्, किञ्चान्यत्, जातिरूपनावधेत्यादि, यथा भवता जातिरन्याऽनाकाङ्क्षा-वस्तुमात्रे वृत्तेन प्रकाशेन स्वत एव प्रकाशते तथा कारणसमवेतद्रव्यादीत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं यदुक्त-वस्तुमात्रमाविर्भूतमिति, उक्तनियामकत्वयेति-सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकत्वयेति-सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकसद्भावादित्यनेनोक्तन्यायेन स्वेनैव महिम्ना वस्तुनियतत्वाद्विशेषणेन द्रव्यत्वादिना सम्बध्यते तच्च द्रव्यत्वादि अविशेषविशेष[ण]वृत्तिमात्र सामान्यविशेष-अविशेषेण प्रागुक्तेन विशेषणेन च वृत्तिर्यस्य तदिदम[वि]शेषविशेषणवृत्ति द्रव्यत्वादि, तत्परिमाण तन्मात्र तेना[वि]शेषविशेष[ण]वृत्तिमात्रेण सामान्य विशेषेण सम्बध्यते वस्तुमात्र तदाविर्भूतमिति ।

तत किमिति चेत्-

तत एतदापन्न स्वत एव वृत्त वस्तु द्रव्यादिप्रत्ययत्वादिना सम्बध्यते, तस्मादेव तु न्यायात् स्वसामान्यस्यापि प्रकाशक तदेव, प्रदीपवद्भूताद्वस्तुन प्रकाशान्तरनिरपेक्षात्तस्मादेव प्रविभक्तविषयान्वयात्, विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धेर्भिन्नेष्वभिन्नव्यवहारप्रसिद्धेश्च न विशेषणसम्बन्ध कल्प्य, सर्वत्र तु घटत्वादावपि तत्त्व स्वत एवेति त्वद्वचनादेव प्रतिप्राप्तम्, तदेव च विशेषणस्यापि प्रकाशकमिति स्थितम् ।

(**तत इति**) तत एतदापन्न स्वत एव वृत्त वस्तु द्रव्यादिप्रत्ययत्वादिना सम्बध्यते-विशेषणव्यतिरिक्तमनपेक्षमिद्ध प्रकाशते स्वत एव, प्रकाशान्तरेण नार्थ इत्युक्त भवति, किञ्चान्यत्-तस्मादेव त्वित्यादि, तस्मादेव न्यायात् स्वसामान्यस्यापि प्रकाशक तदेव-वस्तुमात्रमाविर्भूतम्, सदाश्रयत्वात् सामान्यविशेषादे, यदप्युक्त विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्ध्यर्थं सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्ध कल्प्यत इति सोऽप्यनेनैव प्रतिपादित

मिरानपेक्षं कारणसामग्रीसम्बन्धात् स्वत एव प्रतिभासते यथा जातिरपरानपेक्षा व्यक्तिमात्रसम्बन्धात् स्वत एव प्रतिभासते इति वस्तुमात्रस्याविर्भूतस्य स्वत एव परस्परतो विशिष्टस्य कारणसामग्रीविशेषप्रयुक्तो द्रव्यत्वादिसम्बन्ध इति वैशेषिकमतं दर्शयति-**यथा भवतोते** । उत्पन्नं वस्तु पूर्वोदितक्रमेण कारणसामग्रीनियम्यतया द्रव्यत्वादिसम्बन्धमन्तरेणैव नियतं सत् पश्चादभिन्नप्रत्ययव्यवहारसम्पादकेन द्रव्यत्वादिना सम्बध्यत इत्याख्याति-**वस्तुमात्रमिति** । तदपि द्रव्यत्वं कीदृशमित्यत्राह-**अशेषेति** पृथिवीत्वावच्छिन्नतन्त्ववच्छिन्नावयवसंयोगभेदेऽपि तुल्यजातीयावयवसंयोगारब्धत्वाविशेषेण तदारब्धे द्रव्यादिकार्ये द्रव्यत्वं वर्तते तदविशेषेण द्रव्यत्वस्य वृत्तिता तथा गुणादिपरिहारेण कारणसामग्रीविशेषरूपविशेषणस्वरूपनियामकेन नियम्यत्वात् द्रव्य एव वर्तत इति विशेषणेन द्रव्यत्वस्य द्रव्यादिकार्ये वृत्तितेति अशेषविशेषणवृत्तिमात्रं द्रव्यत्वं बोध्यमिति भाव । **तत्परिमाणमिति** प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच (५-२-३७) इति मात्रच् प्रत्यय प्रमाणपरिमाणयोरभेदार्थत्वमभ्युपगम्येति बोध्यम् । एव पूर्वपक्षे प्रतिपादिते तन्निषेधनार्थमाह-**तत एतदिति** । कारणसमवेतं द्रव्य यदि स्वत एव प्रकाशमानं द्रव्यत्वादिना सम्बद्धत तर्हि तत्तद्वत् द्रव्यादिप्रत्ययमपि स्वत एव करोति किं विशेषणसम्बन्धनेत्याशयमाह-**विशेषणव्यतिरिक्तमिति** द्रव्यत्वादिविशेषणरहितमनिराकाङ्क्ष स्वत एव प्रतिभासते भासकान्तरेण द्रव्यत्वादिना न तस्य किञ्चित् प्रयोजनमिति भाव । जातिरपि व्यक्त्या प्रकाशते व्यक्तिव्यतिरेकेण निराश्रयस्य ज्ञानोपायाभावात् व्यर्थ एव तत्र सामान्यसम्बन्ध इत्याशय सूचयति-**तस्मादेवेति** वस्तुमात्रे वृत्तेन प्रकाशेन जाति स्वत एव प्रकाशत इत्युदितेन न्यायेनेत्यर्थं । भवतु जाते प्रतिनियतव्यक्त्यभिव्यङ्ग्यत्वम् तेन किं नश्छिन्नमित्यत्राह यदप्युक्तमिति, प्राणिनामुपभोगाय विचित्रावश्वरचनाप्रपञ्च इत्यमिसन्धाय प्रतिनियतकारणजन्यप्रतिनियतकार्ये

१ सि क कृत्वादेव ।

प्रदीपवद्भूताद्वस्तुन प्रकाशान्तरनिरपेक्षात् तस्मादेव प्रविभक्तविपर्यान्वयात्–प्रविभक्तो विषय द्रव्यादे, कारणसामग्र्यविशेष तुल्यजातीयावयवसयोगादि, कारणगुणपूर्वक्रम, स्वाश्रयाश्रयान्तरक्रियारम्भिगुणादिकृत, तत्कारणकार्यादिप्रविभागात्–व्यतिरेकात्, सदनित्यादाविशेषो[न्व]याच्च तादृक्प्रविभक्तविषयान्वयात् तस्मादेव वस्तुनो विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धे भिन्नेष्वभिन्नव्यवहारप्रसिद्धेश्चेति द्विप्रकार पुरुषार्थं दर्शयति, अनयोश्च पुरुषार्थयोरत्त्तदेव सिद्धेर्न विशेषणसम्बन्ध कल्प्य –सत्ताद्रव्यत्वादिविशेषसम्बन्धो न युक्त कल्पयितुमानर्थक्यादिति, एतन्निदर्शनमात्र तद्भेदा[ना]मपि सम्बन्धकल्पनानर्थक्यमुक्तन्यायेनेत्यनोऽतिदिशति–सर्वत्र तु घटत्वादावपि–आदिग्रहणात् गोत्वमनुष्यत्वादिषु कारणसामग्र्यनियामकसद्भावादेव तत्र–घटत्वगोत्वमनुष्यत्वादि स्वत एव न सामान्यविशेषात् स्वत्कल्पितादिति त्वद्वचनादेव वस्तुन एव सर्वं स्वदिष्ट प्रतिप्राप्तम्, नार्थान्तरसम्बन्धात्, तदेव च विशेषणस्यापि सत्तादे प्रकाशकमिति स्थितम्—

किञ्चान्यत्

इदन्तु स्फुटतर विशेषणसम्बन्धप्रकाश वस्तु, तेन च वस्तुना नापेक्षित सामान्येन सह सम्बन्ध, सामान्यमेव वस्तुना सह सम्बन्धमपेक्षत इति तत्सम्बन्धनियमाय तद्व्यक्ततर वस्त्वेवार्थान्तरनिरपेक्ष विशेषणानामपि प्रकाशकमिति, अथ वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणापि वस्तुमात्राणा परस्परातिशयोऽस्ति, तेन विशेषणसम्बन्धनियमसिद्धिरिति वदता त्वयैवाभ्युपगतम्, चोद्यपरिहारोऽपि कथ परस्परातिशय इति चेत् कथ प्राक् अतिशय स्यात्। न, दृष्टान्तात्, यथा परपक्षे सत्त्वरजस्तमसा परस्परातिशयस्तथेहापि स्यात्, सामान्यादिवद्वा सत एव स्यादिति, सोऽपि चैव प्रसिद्धमस्मदुक्तमेव सदर्शयति।

इदन्तु स्फुटतरमित्यादि, विशेषणस्य सत्ताद्रव्यत्वादे सम्बन्ध [वस्तु]प्रकाशोऽस्मिन्निति व्यक्तेरनुवृत्ताकारप्रत्ययाभिधानिमित्तत्वासम्भवेन सत्ताद्रव्यत्वादयस्तद्धेतुत्वेन कल्प्यन्त इति त्वया यदुक्त तदप्यनेनैव स्वयं प्रकाशित्वाभ्युपगमेन कार्यस्य निराकृतमित्याशयेनाह–**प्रदीपवद्भूतादिति,** स्वदुदित कार्यं त्वद्वचनेनैव प्रदीपवत् सञ्जातम्, प्रदीपो हि प्रकाशान्तरनिरपेक्ष स्वतोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिमात्र तथा कार्यमपीति भाव। एतदेव समर्थयति–**तस्मादेवेति** प्रदीपवद्भूतत्वादेव प्रविभक्तविषयान्वयं कार्यवस्तु प्रविभक्त –परस्परं भिन्न विषयो हेतु यस्य कार्यद्रव्यादे तत्कार्यद्रव्यादि प्रविभक्तविषयं सदन्वयात् सदनित्यश्चेति भाव। कार्यद्रव्यादेर्विषयस्य प्रविभक्तत्वमादर्शयति–**कारणेति** कारणसामग्र्यविशेष तुल्यजातीयावयवसयोगादि द्रव्यस्य गुणादे प्रविभक्तो विषय, कारणगुणपूर्वकत्व गुणस्य द्रव्यादे प्रविभक्तो विषय, स्वाश्रयाश्रयान्तरक्रियाऽऽरम्भिगुणादि कर्मणो द्रव्यादेर्न प्रविभक्तो विषय इति प्रविभक्तकारणकार्यत्वात् कार्यवस्तुन परस्परं व्यतिरेकरूपता, सदनित्याद्यविशेषाद्यान्वयरूपतेति सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धमन्तरेणापि स्वत एव कार्यान् विचित्रोपभोगप्रसिद्धेरभिन्नव्यवहारोपपत्तेश्च तत्सम्बन्धकल्पनावैयर्थ्यमिति भाव। व्यावृत्तरूपत्वाद्विचित्रोपभोगक्रिया सामान्यरूपत्वात् अभिन्नव्यवहारप्रसिद्धिरिति पुरुषार्थद्वयं व्यञ्जयति–**द्विप्रकारमिति।** एव कार्यद्रव्यादेरिव घटगवादेरपि स्वतोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिमात्त्व न भावान्तरसम्बन्धादिति कार्यवस्तुन स्वयं प्रकाशत्व वर्णयता भवतैव समर्थितमित्याह–**सर्वत्र त्विति।** स्वतोऽनुवृत्तव्यावृत्तात्मकं कार्यवस्त्वेव प्रकाशकत्वात् स्वविशेषणानामपि सत्तादीनां प्रकाशकमित्याह–**तदेव चेति।** इदमालर्त स्पष्टमेव यत् सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्ध व्यक्त्या प्रकाश्यत व्यक्तिस्तु स्वत प्रकाशात्मा प्रदीपकल्पा न प्रकाशान्तरमपेक्षते, जातिरेव तु स्वप्रकाशे व्यक्तिसम्बन्धमपेक्षत इति समर्थयति–**इदन्त्विति।** तदेव व्याचष्टे–**विशेषणस्येति** वस्त्वेव प्रकाशकं विशेषणस्य द्रव्यत्वादे, वस्तु च स्वप्रकाशे सामान्यसम्बन्धं

१ सि क °विषयत्वात्। २ सि क °विशेषायावच्च।

विशेषणमन्यप्रकाशं वस्तु, न न वस्तुनैव प्रकाश्यते विशेषणमिति तदेव वस्तु प्रकाशकं, तेन च वस्तुना नापेक्षितं सामान्येन सह सम्बन्धं, सामान्यमेव वस्तुना सह सम्बन्धमपेक्षत इति तत्सम्बन्धनियमाय त्वयैवाभ्युपगतमिति दर्शयितुं वचनोपन्यासः, कतमस्य वचनस्योपन्यासः ? उच्यते–यदुक्तं वस्त्वात्मावधारणे कृतेऽनिशयाभावाद्विशेष[ण]सम्बन्धाभाव इति चोदिते विकल्पान्तरेण परिहारवचनं–तद्व्यत्तरं वस्त्वर्थान्तरनिरपेक्षं विशेषणानामपि प्रकाशकमिति, तथा यदुक्तं–अथवा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणापि वस्तुमात्राणां परस्परातिशयोऽस्ति, तेन विशेषणसम्बन्धनियमसिद्धिरित्येतद्वचनं यथोक्तत्वात्कारणसामग्र्यमन्नायविशेषाद्विशेष्यायप्रापकमिति, चोद्यपरिहारोऽपीत्यादि, एतस्मिन्नर्थे यथोदितं–कथं परस्परातिशय इति नेदिति, तस्य व्याख्या कथं प्रागित्यादि गतार्थं यावदतिशयः स्यादिति, अस्य चोद्यस्य परिहारः सोऽपि चैवं प्रसिद्धमसदुक्तमेव सर्वयति, कोऽसौ परिहारः ? उच्यते न, दृष्टान्तादिति, तद्व्याख्या–यथा परपक्षे इत्यादि यावत् अतिशयस्तथेहापि स्यादिति गतार्थम्, यदि परमते सत्त्वरजस्तमसां परस्परातिशयोऽस्ति तत्र किं ? इत्यत्राशङ्कानिषेधार्थं स्वसमयोदाहरणमपि चैनमेवार्थं द्रढयतीति स्ववचनतद्वचनप्रदर्शनं यदुच्यते सामान्यादिवद्वेत्यादि सा व्याख्यानं गतार्थं सोपनयं यावत् सत एव स्यादिति।

अत्र प्रयोगाः–न द्रव्यादि अन्याधेयस्वप्रकाशं सत्त्वात्, यत् सत् न तदन्याधेयस्वप्रकाशं नाधेयसत्त्वादि नाप्रतिपूर्णसत्त्वादि दृष्टम्, सामान्यादिवत्, सात्मकत्वात्, प्रत्येकसत्त्वात्, स्वभावसद्भूतत्वाच्च, एवमनभ्युपगमे असदेव वा स्यात्, सत्त्वसमवायलभ्यसद्भावत्वात्, कार्यवत्, तस्मात् सतामपि द्रव्यादीनां सत्करी सत्ता व्यर्थत्वादिति साधूक्तम्।

नापेक्षते सामान्यमेव स्वप्रकाशे वस्त्वपेक्षते एतच वस्तु यत् सामान्यं प्रकाशयति तदेव सामान्यं तनैव सम्बध्यते नान्यत्र मा भूदिति तत्सम्बन्धनियमयितुं वैशेषिकोक्तं वचनं प्रदर्शयति यदुक्तमिति कारणसामग्रीप्रभवं कारणसमवेतमात्रं कार्यद्रव्यमिति स्वरूपमवधार्यते चेत् तर्हि तत्र प्रतिनियतविशेषणसम्बन्धः कर्तुं शक्यः, तत्सम्बन्धनियामकस्य कस्यचिदप्यतिशयस्य कार्यद्रव्यस्याऽभावादित्याशङ्कार्थः। तत्परिहारं वैशेषिको ब्रूते–तद्व्यक्तत्तरमिति कारणसमवेतं द्रव्यादिकार्यमपरानपेक्षं स्वत एव प्रतिनियतं सत् द्रव्यत्वादिना विशेषणेन सम्बध्यत इति भावः। ननु द्रव्यादेः स्वतः प्रकाशकत्वमयुक्तमिति विचिन्त्य कारणसामग्र्यन्यथान्य कार्ये वैलक्षण्यमभ्युपगम्य यदुक्तं तद्दर्शयति–तथा यदुक्तमिति। इदं वचनं कार्यद्रव्यादौ कारणसामग्रीविशेषप्रभूतत्वरूपातिशयप्रकाशकस्य पूर्वोक्तस्य यत्तुल्यजातीयावयवसंयोगारब्धावयविद्रव्यकार्यमित्यादिवचनप्रतिपादितन्यायस्य स्मारकमित्याह–यथोक्तेति। एवं परस्परातिशयासम्भवमाशङ्क्य वैशेषिकेण प्रधानवत् सामान्यादिवद्वा योऽतिशयो व्यवस्थापितस्तां व्यवस्थामुपदर्शयति–एतस्मिन्नर्थे इति सांख्याभिमतमविकृतं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थास्वरूपप्रधानतत्त्वं निखिलमहदादिविकारबीजभूतमभिन्नमपि गुणवैषम्यलक्षणातिशयविमर्दवशेन क्रमवन्महदादिविकृतिजननात् विकारकारित्वाद्विलक्षणं तथा कारणसामग्रीविशेषजन्यमसर्वगतोऽप्य कार्यस्य विशेषणसम्बन्धव्यतिरेकेणापि सम्भवतीति भावः। असदुक्तमेवेति, भवन्मते हि वस्तु प्रकाशकं सामान्यस्यापि, अतो न सामान्यमपेक्षते तत एव च विचित्रोपभोगक्रियाया अभिन्नबुद्धेश्चाहारस्य च प्रसिद्धेर्द्रव्यत्वादिसम्बन्धपरिकल्पना व्यर्थैव यदसदुक्तमेव त्वदीयं चोद्यपरिहारवचनं समर्थयतीति भावः। वक्ष्यादिवचनमेव प्रदर्शयति न दृष्टान्तादिति। सांख्यसम्मतं दृष्टान्तमाह–यथा परपक्ष इति सांख्यपक्ष इत्यर्थः। परानुपगमेन तदभ्युपगमे स्वाद् स्वपर्यालोचने युक्त्यास्तन पृच्छति–यथेति। स्वमतीयं दृष्टान्तमाह–सामान्यवद्वेति, इयता प्रबन्धेन ... विमर्शनानुमानेन साधयन् सतां न सत्करी सत्तेति विकल्पमुपसंहरति–अत्र प्रयोगा इति यस्य द्रव्याद

---

१ सि. क. तथा।

(अत्रेति) अत्र प्रयोगा न द्रव्यादि अन्याधेयस्वप्रकाशं [illegible] [illegible] इति पक्षो नाधेयसत्त्वादिविशेषणं द्रव्यादि, नाप्रतिपूर्णसत्त्वादिनिर्देश [illegible] न तदन्याधेयस्वप्रकाशं नाधेयसत्त्वादि नाप्रतिपूर्णसत्त्वादि दृष्टम्, [illegible] समवाया सन्तो नान्या[धेयस्व]प्रकाशनाधेयसत्त्वादयस्तथा द्रव्यादि, न [illegible] स्वभावसद्भूतत्वादिति हेतवः, मूलहेतोरेव पर्यायवाचिनो वा, [illegible] समवायलभ्यसद्भावत्वात्–सत्त्वसमवायेन लभ्यः सद्भावोऽस्येति द्रव्यादि [illegible], [illegible] यदिति, कारणावस्थायां यत्कार्यं स दृष्टान्तः, नन्वेवं सत्त्वसमवाय [illegible] न भवतीति चेन्न, त्वयैव निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमेन [illegible] सत्करी सत्ता, व्यर्थत्वादिति साधूक्तमिति प्रस्तुतदोषोक्त्युपसंहारः, न [illegible] द्रव्यादीनां सत्करी न भवति सत्तेत्युक्तम् ।

किञ्चान्यत्–

नापि सदसतां सत्करी सत्ता, अभूतत्वात्खपुष्पवत्, [illegible]

प्रयोगोऽन्येन येन केनचिदाधातुं शक्यो न भवतीति साध्यार्थः, एवं [illegible] । [illegible] इत्युक्तं भवति अत उच्यते–नान्येनेति, अत्र स्वपदार्थ एव बहुव्रीहिरन्यत्र । [illegible] मन्यमान आह–नाधेयेति आधेयभूतं सत्त्वादि तद्विशेषणं यस्य नास्ति [illegible] सम्बन्ध प्रतिक्षिप्तः । एवमतिरिक्तसत्ताद्यभावे कार्यद्रव्यादि सम्पूर्णनिर्वर्तितस्वरूपम्, [illegible] स्वरूपलक्षणाप्रतिपूर्णसद्रूपमिति तथैव पर्युदासवृत्ति–नाप्रतिपूर्णेति । हेतुः [illegible] सन्निति । दृष्टान्तं घटयति–यथेति । तत्र साध्ये हेत्वन्तराण्याह–सात्मकत्वात्, [illegible] सम्बन्धात्स्व सद्रूपत्वेऽन्येन तस्य सद्रूपतापत्त्या ह्यतो निरात्मकत्वं स्यात् [illegible] भावः । प्रत्येकं सत्त्वादिति विशेषणसम्बन्धेन विनापि द्रव्यादिकस्य [illegible] सद्रूपत्वाभावे तत् सत्तया सम्पद्यमीटे खरविषाणादीनामपि सत्ता [illegible], न हि [illegible] यदि कारणसामग्रीविशेषरूपा सत्तास्तस्य कार्यद्रव्यादि सत एव न सद्रूपा [illegible] । समवायसद्भूतत्वादिति सदैव भवेत् न चैवमिष्टमिति भावः । एते हेतवः सद्रूपतायुक्तत्वात् [illegible], [illegible] निराधारत्वात् प्रत्येकं समवायाद्वा व्यतिरिक्तस्य सत्त्वस्याभावाच्चेत्याशयेनाह–मूलहेतोरपि, [illegible] । [illegible] पर्यायानभ्युपगम इति, सत्त्वेऽप्यनन्याधेयस्वप्रकाशत्वानभ्युपगमे [illegible] । [illegible] तथा च सति कार्यद्रव्यगुणकर्माण्यसद्रूपाण्येव स्युरिति भावः । दृष्टान्तमाह–[illegible], [illegible] समवेतं यत्कार्यं तदसदेव तद्वदित्यर्थः । ननु तेषां सत्तासमवायलभ्यं [illegible] समाधत्ते–त्वयैव निष्ठासम्बन्धयोरिति, नात्र सम्बन्धयोरेक [illegible] प्रभुवदेव सत्तासम्बन्धमनुभवति निष्ठानं निष्ठा उत्पद्यते [illegible] कारणमात्मना कार्यं [illegible] महिम्ना कार्यकारणभेदविरोधाय समवायेन यत्र समवायिकारणे निष्ठा [illegible] सम्बन्धसद्रूपत्वं नासिद्धमिति भावः । सतां सत्तासम्बन्ध इति पक्षमुपसंहरति–[illegible] इत्यभ्युपगमेन [illegible] स्यात्–एवं तावदिति । अथ सदसतां सत्करी सत्तेति पक्षं [illegible] सत्ता [illegible]

१ छा अनाधेय० । २ सि न्यायेना । क [illegible]

सदसत्त्वाभावे सदसदैकात्म्यानुपपत्तिरिति सा नोपपत्तिः, त्वन्मतेनैव सदसदैकात्म्योपपत्तेरत्यन्ताविरुद्धत्वात्, सामान्यादिद्रव्यादौ तदतत्सदसद्वत्, यथा सामान्यादीनि स्वात्मना असन्त्यपि भवन्ति, सम्बन्धसद्भावेन च सन्त्यपि न भवन्ति, तस्मादसदभूतत्वादिति साधूक्तम्।

(नापीति) नापि[सद्]सता सत्वरी सत्ता—सतश्चासतश्च द्रव्यादयः सदसन्तो व्यात्मक[ा], तेषां सदसतां सदभिधानप्रत्ययकरी सत्ता स्यादिति परस्याभिप्रेतं स्यात्, तदपि न घटते, कस्मात्? अभूतत्वात् सन्सदात्मकस्य त्वन्मतेनैव खपुष्पवत्, सत्तासम्बन्धात् प्राक् द्रव्यादिकार्यं सदसदपि न भवत्यसद्वेव तत्, सतो निरुपाख्यत्वान्वित्यादिहेतुभिः पूर्ववत् सत्तासम्बन्धलभ्यसत्त्वात्, अथ सत्तासम्बन्धनिरपेक्षमेवास्ति व्यर्थं सत्तासम्बन्ध इत्युक्तम्, तस्मादुभयथापि सम्भवत्त्वविकल्पो नास्ति तस्मादभावात् खपुष्पवत् सत्त्वा न सम्बध्यते त्वन्मतेनैव, नास्य मतेनाप्यस्ति, या तु त्वयोक्तोपपत्तिः सदसत्त्वाभावे सदसदैकात्म्यानुपपत्तिरिति सा नोपपत्तिः, त्वन्मतेनैव सदसदैकात्म्योपपत्तेरत्यन्ताविरुद्धत्वम्, तयोरत्यन्ताविरुद्धत्वात् सन्सदात्मकं कार्यं प्राक् सत्तासम्बन्धादपि, तद्यथा—सामान्यादिद्रव्यादौ तदतत्सदसद्वत्—यथा सामान्यविशेषसमवायाख्यं वस्तु त्रयं स्वभावसत् स्वेनात्मनाऽस्ति वस्तु, सम्बन्धसद्भावेन नास्तीत्येतदसत्, सत्तासम्बन्धात्यन्तनिरूढत्वात् सम्भवत्त्वन्मतेनैव, तथा द्रव्यगुणकर्माख्यं कार्यत्रयमुत्पद्यमानं सामान्यादिवत् तद्वत् सन्सदिति सिद्धम्, तस्य दृष्टान्तद्वयस्य व्याख्या—सामान्यादीनि स्वात्मनेत्यादि गतार्था यथाक्रमं यावत् सन्त्यपि न भवन्ति, तस्मात् त्वन्मतेनैव [न] सदसदैकात्म्यानुपपत्तेरसत्त्वं सिद्धम्, तत्पुनरसत्त्वं कथं सहीत्युच्यते—अभूतत्वादिति साधूक्तमिति।

इतर आह—

नन्वेव तदव्यवहते प्रागभावभेदाभावनदभूतत्वमेवेति, अत्रेदं सम्प्रधार्यम्, अथ यदे-

व्याचष्टे—सतश्चेति। अघटमानतायां हेतुमाह—अभूतत्वादिति अतीतेऽधुनाऽनागते च काले न भूतं हि सदसदात्मकं वस्तु त्वन्मतेन खपुष्पवदिति भावः। ननु कार्यद्रव्यं सत्तासम्बन्धात् प्राक् स्वरूपसत्त्वात् सत्तासम्बन्धाभावाच्चासदिति सदसदात्मकत्वं तदानीं मयाऽभ्युपगतमित्यत्राह—सत्तासम्बन्धादिति सत्तासम्बन्धात् प्राक् कारणसमवेतमात्रकार्यस्य सतो निरुपाख्यत्वादिहेतुभिरसत्त्वस्य प्रतिपादितत्वात् तदानीं सदसत् कार्यमिति भावः। निरुपाख्यत्वादित्यादीत्यत्रादिपदेनाव्यपदेश्यत्वाविशिष्टत्वादिहेतवो ग्राह्याः। कियन्तं अवधिं हेतव इत्यत्राह—सत्तासम्बन्धेति सत्तासम्बन्धलभ्यसद्रूपत्वादित्युक्तप्रत्ययावधीत्यर्थः। विनापि सत्तासम्बन्धं कार्यस्य परिपूर्णसद्रूपत्वे पुनः सत्तासम्बन्धो नार्थवानित्यपि पूर्वमुक्तमेवेत्याह—अथेति। त्वन्मतेनैव सदसद्रूपं कार्यं नास्ति, न त्वस्मन्मतेनापि, असम्भिन्नात्मकतायाः वस्तुनोऽभ्युपगतत्वादित्याशयेन त्वन्मतेनैवेति सूत्रेऽवेवशब्दव्यावृत्तिमाह—नास्य मते नापीति। नापि सदसतामेकात्म्यानुपपत्तेः, सदसतोर्वैधर्म्यादिति यदुक्तं भवता तदपि न युक्तं, त्वन्मतेनैव हि सदसतोर्नास्ति विरोधः सामान्यादीनां स्वतः सद्रूपाणां सत्तासम्बन्धाभावादसद्रूपाणाञ्च त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, सत्तासम्बन्धपूर्वं कार्यं सदसदात्मकमित्याह—या त्विति। दृष्टान्तं वर्णयति—तद्यथेति दृष्टान्तव्याख्यानं सूत्रकृतो दर्शयति—तस्य दृष्टान्तद्वयस्येति। यद्येवं सदसत्त्वं द्रव्यादेः प्रसिद्धमस्य मतेनापि तर्हि कथमसत्त्वमुच्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते—तत्पुनरिति, न भवन्मतेन सदुक्तम्, अभूतत्वात् कालत्रयेऽपि न भूतं हि तदित्याद्युक्तमत्र भाव्यमिति भावः। अथ सत्तासम्बन्धात् प्रागुत्पन्नमात्रघटादिद्रव्यमभूतत्वात् सन्नदपि सत्तासम्बन्धाच्च पश्चात् सद्भवतु को दोषः? इत्याशङ्कते—नन्वेवमिति, अर्थक्रियाकरणसमर्थं हि

१ सि क समोगिरूयाव्यत्वा०। २ सि क सत्ता०। ३ सि क प्रचा। ४ सि क ले०। ५ सि क स्वमत्यरि। ६ छा० °मस्य नास्ति उपपत्तरेव सर्वं सिद्धम्।

तदभूतत्वं तत् किं भूतस्य द्रव्यादेः ? अभूतस्य वा ? यदि भूतस्य तदेव भूतं वस्त्वात्मना, तदेव चाभूतमव्यवहारात्मनेति सदसत्त्वविरोधो नेति सदसदैकात्म्यापत्तिरेव, अथाभूतत्वमिष्यते ततो द्रव्यादेरभावहेतुर्वाच्यः, केन हेतुना तदभूतं कार्यं स्वकारणेषु समवेतम् ? अहेतुतो भवने हि क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्तिवदभाव एव, न चेत् पूर्ववदस्मदुक्तसदसदैकात्म्योपपत्तिरेव प्राप्नोति ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवं तदव्यवहृतेः [ ] प्रागभावभेदाभाववदभूतत्वमेव—यथा तस्योत्पन्नमात्रघटद्रव्यादेः प्राक् कुसूलकोशस्थासकशिवकपिण्डमृदवस्थाभिरभावभेदैः जलाद्याहरणादिव्यवहारो नास्तीति तत्र घटासत्त्वं तथा तदव्यवहृतेरभूतत्वमेव प्राक् सत्तासम्बन्धात् सदसदात्मकस्य कार्यस्य, को दोषः ? इति, अत्रेदं सम्प्रधार्यम्, अथ यदेतदभूतत्वमित्यादिविकल्पद्वयोपन्यासेन प्रश्नो गतार्थः, तत्रोत्तरम्—यदि भूतस्य द्रव्यादेरुत्पन्नमात्रस्याव्यवहारादभूतत्वमिष्यते तदेव भूतं वस्त्वात्मना, तदेव चाभूतमव्यवहारात्मनेत्यत एवैकत्रासत्त्वविरोधो नेति सदसदैकात्म्यापत्तिरेव, अथाभ्युपगमविरुद्धमैकात्म्यं मा भूदित्यभूतत्वमिष्यते ततो द्रव्यादेरभावहेतुर्वाच्यः कार्यस्य केन हेतुना तदभूतं कार्यं स्वकारणेषु समवेतमुत्पन्नमात्रमस्मदुक्ताविरोधहेतुरव्यवहारयोग्यत्वात् सदसदित्येतं मुक्त्वा, स्यान्मतमहेतुत एवाभूतं, तदभावे कारणाभावात्, खपुष्पादिवदित्येतदप्ययुक्तम्, यस्मात्—अहेतुतो भवने—निष्कारणता, [तया] असत्त्वे क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्तिवदभाव एव, स्यादिति वाक्यशेषः, यथा पूर्ववस्तुनि निरुद्धे पश्चादुत्तरमुत्पद्यमानं निर्हेतुकमिति प्राप्तं क्षणि-

भूतमुच्यते, तथा च यथा घटोत्पत्तिप्राक्काले कुसूलावस्थातो यावन्मृदवस्थं घटसाध्यार्थक्रियाव्यवहारादेरभावात् घटोऽसदुच्यते तथा सत्तासम्बन्धप्राक्कालीनमुत्पन्नमात्रं घटादिद्रव्यमपि घटसाध्यव्यवहारजलाहरणाद्यभावादभूतमेव तदिति भावः । व्याख्यातुं मूलमुद्धरति—**नन्वेवमिति** तदव्यवहृते—घटादिविषयव्यवहाराभावादित्यर्थः विचित्रव्यवहारफलको हि विविधभावाभ्युपगम इति भावः । **प्रागिति** घटोत्पत्तिप्राक्कालीनोपादाने योऽयं घटो नास्तीति व्यवहारविषयोऽभावः स घटप्रागभाव उच्यते, स चोपादानस्वरूप एवेति मृदमारभ्य कुसूलं यावदवस्थाभेदा घटाभावभेदा एव तैर्जलाहरणादिव्यवहाराभावात् घटाभाव—ता अवस्था न घटभूतास्तद्वदित्यर्थः, प्रागभेदभावाभेदवदिति पाठे घटोत्पत्तेः प्राक् मृदमारभ्य कुसूलं यावत् ये भेदभावाः—अवस्थाविशेषाः तेऽभेदाः—भेदलक्षणघटरूपा न भवन्ति, न घटभूता इति भावः । एवमेव व्याचष्टे—**यथेति**, तस्येतिपदं तदव्यवहृतेरिति पदघटकं तस्य प्रागभावभेदैः व्यवहारो नास्तीति तत्र घटासत्त्वं—अभावभेदेषु घटाभावः घटोऽभूतस्तथा सत्तासम्बन्धप्राक्कालीनं घटादिकार्यमिति भावः । समाधातुमिदं विकल्पयति—**अत्रेदमिति**, अभूतत्वं भावधर्मोऽभावधर्मो वेति विकल्पतात्पर्यम् । तत्र यदि भावधर्मत्वं तदुत्पन्नमात्रावस्थद्रव्यस्यैव व्यवहाराविषयत्वलक्षणमभूतत्वं सम्भवेत् तथा च सति एकस्यैव द्रव्यादेर्वस्तुस्वरूपेण भूतत्वमव्यवहारात्मना चाभूतत्वं प्राप्तं, तथा च भूतत्वाभूतत्वयोरेकत्राविरोधः उभयैकात्म्यं च द्रव्यस्य तथा सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र न विरोध इति सदसदैकात्म्यापत्तिः स्यादित्याशयेन प्रथमविकल्पं दूषयति—**यदि भूतस्येति** । द्वितीयविकल्पं निराकरोति—**अथाऽभ्युपगमेति** कारणेषु कार्यद्रव्यादि उत्पन्नमप्यभावतया केन हेतुना समवैति भावरूपेण च कुतो न समवैतीति वक्तव्यं भवता, न हि तत्तदानीं स्वरूपतः सदपि व्यवहाराविषयत्वेनासदिति सदसदैकात्म्यमविरुद्धं स्वाक्रियते भवतेति भावः, तस्य तदानीमभावरूपतया समवयने न किञ्चित् कारणं पश्याम इति तात्पर्यम् । अत्र कारणं विनैवाभावरूपेणोत्पद्यते कार्यम्, किं कारणगवेषणयेत्याशङ्कते—**स्यान्मतमिति** । नन्वेवं कारणव्यतिरेकेण तथाभवने तस्य निर्हेतुकत्वात् क्षणिकवादस्य शून्यवादस्य वा प्रसक्तिः, तथा च कार्यस्याभावः स्यादिति भावः । इदमेव परिष्करोति—**यथेति** यथा हि क्षणिकवादिमते समागतस्य क्षणिक-

१ सि क क्ष छा० प्रागभेदभावभेदवदभू० डे० प्रागभेदभावाभेदवदभू० । २ सि क सत्त्वासत्त्वाविरोधेनेति । ३ छा० स्यान्मत न हे० ।

कनादित्वम्, तस्मादुत्पन्नस्याहेतु[त]एव विनाशसम्भवात्, तस्माद्रव्यत्वान्निर्बीजत्वात् खपुष्पवदस्य ताभाव स्यात् तथेन्मपि स्यात्, अनिष्टञ्चैतत्, यथा वाऽसिद्धयुत्त्यनुत्पत्तिसामग्रीदर्शनादर्शनादिव्युत्पत्त्या सर्वं शून्य निर्हेतुकोत्पत्तिस्थितिविनाशाभावसाधर्म्यात् खपुष्पवत् स्यात्, आदिग्रहणात् प्रतीत्योत्पादसमुदायसन्तानादि सवृतिव्युत्पत्तिरत्, न चेत् पूर्ववदिति, मा भूदेषोऽत्यन्ताभावदोष इति सहेतुककार्यभूतत्वाभ्युपगमे असदुक्तसदसदैकात्म्योपपत्तिरेव प्राप्नोति, एव तावत् प्राक् सत्तासम्बन्धात[सद]सत्कार्यमिति प्रतिपादितम्।

किञ्चान्यत्–

तिष्ठतु तावत् प्राक् सत्तया सम्बन्धात् कार्यस्य सदसत्त्वम्, यदापि स्वसत्तया सम्बद्धं तदापि सदसत् त्वन्मतेनैव, यत्तत्कार्यं सत्तया सम्बद्धं सदित्यभिधीयते दण्डविशिष्टदेवदत्तवत् न च सत्तया, न हि दण्डसम्बन्धेन देवदत्तोऽसन् सन् क्रियते, सत्ताऽपि न वस्तुसत्तयाऽसती सती क्रियते, आश्रयप्रतिलम्भात्मन्येवाभिव्यज्यते तदुभयम्, कारणकार्याकारणकार्यनित्यानित्यसम्बन्ध्यसम्बन्धिजातिजातिमद्भेदेभ्यो द्रव्यसत्तयोर्भेदात्, तन्तुसमवायवदितरेतराभावादिनर्णनैश्च ।

(तिष्ठतु तावदिति) तिष्ठतु तावत् प्राक् सत्तया सम्बन्धा[त्] कार्यस्य सदसत्त्वम्, यदापि सत्तया सम्बद्धं तदापि सदसत् त्वन्मतेनैव, तद्यथा यत्तत् कार्यं सत्तया सम्बद्धं सदित्यभिधीयते सत्तया विशेष[ण]भूतया विशेष्यते दण्डेनेव दण्डी विशेष्यत्वात्, न तु तत्, स्वसत्तयैव सद्भूतात्मलाभमेव, दण्डविशिष्टदेवदत्तवत्, न च सत्तया, न हि दण्डसम्बन्धेन देवदत्तोऽसन् सन् क्रियते, किं तर्हि ? सन्नेव

तथा द्वितीयक्षणकारणतयाऽभ्युपगन्तु प्रथमक्षण स्वत एव निरुद्धे जायमानो द्वितीयक्षणो निर्हेतुक एव सम्पन्नस्तदानीं कारणत्वेनाभिमतस्य प्रथमक्षणस्याभावात्, विनाशस्यापि स्वत एव सम्भवाच्च तथा कारणे कार्यं उत्पन्ने कारणे चरितार्थत्वेन निरुद्धे कार्यस्याभावस्वभावता निर्हेतुका, पुन सत्तासम्बन्धकाले चाहेतुक एवाभावरूपताया निवृत्तिरिति क्षणिकवादवेति भाव । तत्र दोषमाविष्करोति–तस्माद्रव्यत्वादिति द्रव्यं सामान्यमाश्रय इति पर्याया, तदस्य नास्ति तदद्रव्य तस्य भावस्तस्मादित्यर्थ, निर्बीजत्वात्–निष्कारणत्वात् अभाव एव स्यादिति पूर्वोक्तवद्भाव्यम्। शून्यवादे वा प्रसक्त इत्याह–यथा वेति, यथा शून्यवादिनो वदन्ति वस्तुस्वभावो विचार्यमाणो हेतुनाऽहेतुनो वा भवेत् यदि स हेतुतस्तर्हि स्वत परत उभयतो वा स्यात्, तत्र स स्वभावो न स्वतो न परतो न वा द्वाभ्यां भवितुमर्हति अनिद्धयुत्त्यनुत्पत्तिसामग्रीदर्शनादर्शनेभ्य, नाप्यहेतुत इति सर्वशून्यताया व्यवस्थापितत्वात् तद्वत् कार्यमपि स्यादिति भाव । व्युत्पत्तिर्युक्ति हेतुना व्याख्या अग्रे स्फुटीभविष्यति। क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्तिवदिति दृष्टान्तप्रदर्शन किं साधर्म्यमित्यत्राह–निर्हेतुकेति । दृष्टान्ते आदिग्रहणप्रयोजनमाह–प्रतीत्योत्पादेति । कार्यस्याभूतत्वं सहेतुकत्वेव सदसदैकात्म्योपपत्तिस्ते प्राप्नोतीत्याह–न चेदिति । अथ सत्तासम्बद्धमपि कार्यं सदसदिति साधयितुं प्रक्रमते–तिष्ठतु तावदिति । यदापीति, सत्तासम्बन्धकालावच्छेदेनेत्यर्थ । यत्तदिति, यथा विशेषणेन दण्डेन दण्डी विशिष्यते तथा सत्तया विशेषणेन विशिष्यमाणं कार्य न सत्तया सत् क्रियते किन्तु पूर्व स्वसत्तयैव सद्भवतीति भाव । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह–दण्डविशिष्टेति । दृष्टान्ते सदसत्त्वं घटयति–न हीति, देवदत्तो न हि दण्डेन सद्रूपं लभते, किन्तु दण्डो देवदत्तस्य दण्डित्वव्यपदेशमेव केवलं करयति देवदत्तस्तु स्वात्मलाभ एव स्वसत्तया सन्, अन्यसत्तया चासदिति सदसद्रूप इति भाव । दार्ष्टान्तिके कार्ये सद

---

१ सि. क वितासामंसतान् । २ सि क तथाद । ३ सि ह दर्शनादि० । ४ सि क सदापि । ५ क ख न सत्तासत्तया ।

दण्डित्वव्यपदेशभाग्भवति, स्वसत्तया स[न्] दण्डिसत्तया चासत्तदेति सदसत्, तथा सत्कार्यं [illegible] सम्बन्धकाले सदेव स्वसत्तया खपुष्पाद्यवस्तुवैधर्म्यात्, तथा सत्तापि न वस्तुसत्तयाऽसती सती [illegible] किं तर्हि ? आश्रयप्रतिलम्भात्मन्येवाभिव्यज्यते तदुभयम्, वस्तुसत्तया सदेव सत्तादि द्रव्यादि च स[illegible] सत्तया नास्तीत्यर्थः, कुतः ? कारणकार्यत्वादिहेतोर्यावच्छेदादिति, द्रव्यादि वस्तु कार्यं कारणञ्च, [illegible] स्वकार्यमकारणञ्च, नित्या सत्ता, द्रव्याद्यनित्यम्, सम्बन्धि द्रव्यादि, सत्ताऽसम्बन्धिनी, [illegible] अजाति सत्तेत्येतेभ्यो भेदेभ्यो भिन्नत्वात्, तन्तुसमवायवत्-यथा तन्तव कारणादिधर्माः [illegible] द्रव्यादय, यथा समवायोऽकारणादिधर्मा तथा सत्तेति, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोश्च सदसत्त्वयोरेका [illegible] सम्बन्धसत्ताभ्या कर्त्तव्या, तस्मात् सदसदैकात्म्योपपत्तिरेव, किञ्चान्यत्-इतरेतराभावादि[illegible] सर्वत्र सदसदैकात्म्योपवर्णनमेव कृतमिति वाक्यशेषः, 'सच्चासत्' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ४) इ[illegible] तरेतराभाववर्णनम्, घटः सन्नेव स्वात्मना पटाद्यात्मना नास्तीति तथा क्रियागुणव्यपदे[illegible]-[illegible] सत्, (वै० अ० ९ आ० १ सू०) इति, 'असदिति भूतप्रत्यक्षत्वा[भावा]द्भूतस्मृते[illegible] (वै० अ० ९ आ० १ सू०) 'तथा भावेऽभावप्रत्यक्षत्वाच्च' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ७) [illegible] प्रागभावप्रध्वंसाभाववर्णनञ्च सर्वत्र सदसत्त्वमेव वर्णितमेकमत्यन्ताभाव मुक्त्वा, [illegible] निरात्मकत्वानभ्युपगमादिति ।

अथेदं जैनेन्द्रत्वमेव प्रतिपद्य बहुधा प्रज्ञाप्य च मा भूदृजुजनेषु जैना[illegible]

सद्रूपतामाह-तथेति । सत्ताया सदसद्रूपतामाह-सत्तापीति स्वसद्भावरहिता सत्ता न [illegible] सदसत्त्वं प्रकाशयति-आश्रयेति सत्ताऽऽश्रयभूतद्रव्यादिप्रतिलम्भादेव सदसत्तया प्रकाशते द्रव्यादि च [illegible] णाश्रयेण आत्मप्रतिलम्भादेव सदसत्तया प्रकाशते नान्येन केनचिदिति भाव । तदुभयप्र[illegible] कुत सम्बन्धिसत्तया नास्तीत्यत्र सत्ताद्रव्यादीना वैलक्षण्यादत्यन्तभिन्नत्वेन परस्परसम्बन्धाभावा[illegible] दृष्टान्तमाह,-तन्तुसमवायवदिति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो हेतु प्रदर्श्य साध्ययोजनामाह-दृष्टा[illegible] भावप्रध्वंसाभावान् वर्णयद्भिर्भवद्भि सदसदैकात्म्यस्यैव वर्णनं कृतमित्याह-इतरेतरेति, [illegible] प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति-सच्चासदिति, सदेव घटादि असदिति व्यवहारविषय[illegible] सोऽस्य[illegible] गौरश्वात्मना, असन् घट पटात्मनेत्यादि सूत्रार्थ न हि पटो गौर्वा घटोऽश्वो वेति नञा [illegible] त्मनाऽसदित्युक्तम्भवतीति भाव । प्रागभावप्रदर्शकं सूत्रमादर्शयति-क्रियेति, प्राक्-[illegible] व्यपदेशाभावात्, अनेन सूत्रेण प्राका[illegible]वच्छेदेनासत्त्वमुत्पत्त्यादिकालावच्छेदेन सत्त्वं [illegible] कार्यद्रव्यादे प्रकाशितमिति भाव । प्रध्वंसाभावप्रकाशकं सूत्रमाह-असदितीति, [illegible] घ्वोऽभाव प्रकाशित इदानीं भूतस्य-उत्पन्नस्य घटादे प्रत्यक्षाभावात् भूतस्य प्रतियोगिन [illegible] यथा विरोधिन -ध्वंसादिविरोधिनो घटादे प्रत्यक्षं भवति तथेति सूत्रार्थ । एवमभाव[illegible] न त्वत्यन्ताभावमभ्युपगम्य तत्र कारणमाह-एकमत्यन्ताभावमिति यदि घटादि वस्तु [illegible] काभावरूपं भवेत्तर्हि शशविषाणादिवन्निरात्मकत्वादवस्त्वेव भवेत् तस्मात्तत्परिहारेण [illegible] भाव । [illegible] दैकात्म्योपवर्णनेन जैनेन्द्रत्वमभ्युपगम्यापि निरूप्यापि च छलं करोपीत्याशयेनाह-अथेदमिति । [illegible]

---

१ सि क क्ष डे छो।

च लाघवमिति त्वयैव नाऽविविक्तप्रज्ञाः प्रतिसम्रियन्ते, विगृह्यन्ते वा, नाहं जैनेन्द्रत्व मभ्युपैमि, न चाविविक्तप्रज्ञान् प्रतिसंवृणोमि, न तु विगृह्यैवात्र वादः, स तु सिद्धार्थसुत- मतावलम्बिनः स्वामेवोद्दिश्य यदुच्यते सैद्धार्थीयैरुपादाननियमदर्शनात् सत् कार्यम्, तिल वत्, तत्क्रियाद्यसत्त्वदर्शनादसत्, वीरणेष्विव घटो मृद्यपि, दृष्टा तु क्रिया, उपादाननियमश्च तथाऽनिच्छतोऽविशेषः, उपादानमेवानुपादानमेव वा, लब्धात्मपदार्थकारकव्यापाराभाववत् प्रागपि व्यापाराभावश्च, उभयैकान्ते दोषदर्शनात्।

(अथेदमिति) अथेत्यादि जैनेन्द्रत्वमेव मद्सत्त्वादित्य प्रतिपद्य बहुधा प्रशस्य च मा भूदजुज नेषु–अविविक्तप्रज्ञेषु जैनानामेव गौरवं तत्त्वज्ञा इति, मम च लाघवम् अतत्त्वज्ञ इति, त्वयैव नान[ा]वि विक्तप्रज्ञाः प्रतिसन्धीयन्ते [वि]गृह्यन्ते, अत्राह नाहं जैनेन्द्रत्वमभ्युपैमि, न चाविविक्तप्रज्ञान् प्रतिसंवृणोमि, न तु मया विगृह्यैवात्र वादः, सदसतोर्वैधर्म्यात्, कार्ये सदसत्ता नेत्यनेन सूत्रेण, स पुनर्वादः सिद्धार्थ- सुतमतावलम्बिनः सदसदेका[त्मकत्व]वादिनः स्वामेवोद्दिश्य, यदुच्यत इत्यादि सैद्धार्थीयमतप्रदर्शनार्थं पूर्वपक्षः, ते हि सैद्धार्थीयाः सदसदेकात्मकत्वं वस्तुनोऽभिलषन्त इत्थमुपपत्तिं ब्रूयुः, तद्यथा–उपादान नियमदर्शनात् सत् कार्यम्, तिलवत्, तत्क्रियाद्यसत्त्वदर्शनादसत्, वीरणेष्विव घटो मृद्यपीति, इतरथाऽ- सत्कार्यवादे न स्यादुपादाननियमः खपुष्पस्येव, अत्यन्तसति च तन्त्ववस्थायामेव पटे पटाय कुविन्दस्य क्रिया न स्यात्, उपादाननियमतदर्थव्यापारौ सदसत्त्वे कार्यस्य हेतू, दृष्टा त्वित्यादिना समययसिद्धिमापादयति, तथाऽनिच्छतः तन्तुपाश्वादिष्वविशेषः स्यादुपादानमेवानुपादानमेव वा, लब्धात्म- पदार्थकारकव्यापाराभाववत् प्रागपि व्यापाराभावः स्यादिति च यथासङ्ख्यं निगमयति, यथासम्भव

त्ताल्मवेति दर्शयति–जैनेन्द्रत्वमेवेति। मा भूदिति, आर्हतानां तव च क्रमेण तत्त्वज्ञत्वातत्त्वज्ञत्वप्रख्याति सरलमतिषु मा भूदिति अस्मद्यानेऽपि सदसदेकात्म्यं वस्तुनोऽभ्युपगतमेवेति वदता त्वया ते सरलमतयो गृह्यन्त इति भावः। पूर्वपक्षी सर्वमिदम नभ्युपगच्छन् सदसदेकात्मकत्ववादिनं बौद्धमुद्दिश्य मदीयो वादः, नाहं सदसदेकात्मकत्वमभ्युपगच्छामि, तयोर्विरोधात् कार्य सदसत्ता नेति वचनादित्याह अत्राहेति। बौद्धमतमुपन्यस्यति–ते हीति यथा लोके तैलार्थी तिलमेव सिकतादिपरिहारेणोपादत्ते घटार्थी तन्त्वादिपरिहारेण मृदमेव, पटार्थी मृदादिपरिहारेण तन्त्वादेव नायं नियमः प्रतिनियतोपादानग्रहणे तत्र कार्यसत्त्वव्यतिरेकेण सम्भवति तस्मात् तत्र कार्यं सत्, तथा यदि तत्र कार्यं सदेवाविर्भूत घट यथाऽर्थक्रियादि दृश्यते तथा प्रागपि दृश्येत, न चैवं दृश्यते वीरणादौ घटार्थक्रिया तस्मात् वीरणादौ घटादेरसत्त्ववत् मृदादावपि घटाद्यसदपीति सदसत्त्वं कार्यस्येति भावः। उपा दानेऽत्यन्तं कार्यस्य सत्त्वेऽसत्त्वे वा गौर्यं दर्शयति–इतरथेति कारणे कार्यस्यात्यन्तासत्त्वम् कार्यनिष्ठधर्माननुविधायित्वम्, तन्नि ष्ठान्यतरधर्माननुविधायित्वं तन्तुवत् पाषाणाद्युपादानं स्यादविशेषात् तन्निष्ठसर्वधर्मानुविधायित्वे वा तन्त्ववस्थायां पटार्थिनः कुविन्दस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् पटावस्थायामिव, तस्मात् कारणे कार्यं सदसत् उपादाननियमतदर्थव्यापाराभ्यामिति भावः। उपादाननियमतदर्थव्यापा रयोर्दृष्टत्वात् साध्याभावाभ्युपगमे चाविशेषतया उपादानतया अनुपादानतया वा तदर्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्यस्य च दोषस्य प्रसञ्जनात् सदसत्त्व प्रतिबद्धत्वमुपादाननियमतदर्थव्यापारलक्षणहेतोः सिद्धमित्याशयेनाह–दृष्टा त्विति। लब्धात्मेति कार्यस्वरूपनिष्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य सत्त्वेन यथा तदर्थप्रवृत्त्यभावस्तथा तत्प्रागपि कार्यस्य सत्त्वेनाविशेषात्तदभावः स्यादिति भावः। एवं दृष्टा त्विति ग्रन्थक्रमेण दोषा उपसंहार्या इत्याह–यथासङ्ख्यमिति। मृदादिषु यथासम्भवं दोषा निगम्यन्त इत्याशयेनोक्तं–यथासम्भवमिति। सदस

१ सि क °ज्ञान्। २ सि क सम्रियते। ३ सि क °ते। ४ सि क °णेष्विवघटो°। ५ सि क मेव। ६ सि क क्ष डे दृष्टात्वक्रिया°।

दृष्टा तु क्रियेत्यादि, उभयैकान्ते दोषदर्शनादिति, सदेवाऽसदेव वेत्येकान्ते, सदेवासदेव चेति वा युक्त एकान्त सदसदात्मकत्वात् कार्यस्य सत्पक्षमाश्रित्योपादाननियमो युक्त, असत्पक्षमाश्रित्य क्रिया युक्तेति।

यदेतत्सैद्धार्थीय मत—

तन्न विकल्पानुपपत्ते, सदेवासत् सदसत् स्वेनैवात्मना सच्च असच्चान्येनात्मना प्रागुत्पत्ते घटो मृदात्मना सत् घटात्मना चासत्, न तावत् असत्त्वप्रतिपक्षञ्च सत्त्वम्, सत् सोपाख्यमसन्निरपाख्यम्, सदसत्त्व न भवतीत्यर्थ।

तन्न, विकल्पानुपपत्तेरित्यादि, सदेवासत् सदसदित्यादि प्रत्युच्चारण सङ्क्षेपेण विकल्पद्वयेन सोपपत्तिर स्वेनैवात्मना सच्च, असच्चान्येनात्मनेत्यादि यावत् घटात्मना चासदिति, न तावदित्यादि, प्रथम तावद्विकल्प व्यवस्थाप्य सूत्रेण दूषणमाह सव्याख्यान सो[प]वर्णन यावदसत्त्वप्रतिपक्षञ्च सत्त्व मिति गतार्थम्, सतोऽसता विरोध प्रातिपक्ष्य वैधर्म्यमेव हेतु, मा मस्था सोऽसिद्ध इति अतस्त-त्प्रदर्शनार्थमाह सत् सोपाख्यमित्यादि वैधर्म्यस्फुटीकरण यावत् सदसत्त्व न भवतीत्यर्थ इति सुव्याख्यातम्।

अत्राऽऽचार्य उत्तरमाह—

अत्र तूपादानसतोऽसत्प्रतिपक्षत्वमसिद्धम्, तदङ्गत्वात् तदात्मकत्वात्, तत्प्रवृत्तित्वाच्च, घटोर्ध्वग्रीवादित्ववत्, तदङ्गत्वस्य भवत्सत् भवतीति, भवनञ्चाभावानुविद्धम्।

(अत्रेति) अत्र तूपादानसतोऽसत्प्रतिपक्षत्व विरोधो वैधर्म्यमसिद्धम्, कुत ? तदङ्गत्वा[त्,] अवयवयव, तदेकदेश, यद्यस्याङ्ग स तस्य प्रतिपक्षो न भवति, यथा घटस्योर्ध्वग्रीवादित्वमिति, इतश्च

त्वयोर्मध्ये प्रत्येकमेकान्ते दोषदर्शनादित्याशयेन व्याचष्टे–सदेवेति। स्वसीकृतिमाविष्करोति–सदेवासदेव चेतीति सदस त्वयो समुच्चयैकान्तो युक्त इति भाव। इत्थं सैद्धार्थीय सन्सत्त्वमुपदर्श्य तत्र विकल्पानुपपत्तेर्निराक्रियते–तन्नेति, अत्र टीकाकृद्भिर्मूलस्य गतार्थीकरणात् वयमप्यनानुभाया स इति चिन्त्यम्, अत्र वैशेषिकेण सदसतो नैकत्र सम्भव, सत्त्वासत्त्वयो प्रातिप क्ष्यादिति यदुक्त तद्व्याचष्टे–सतोऽसतेति, विरोध असमानाधिकरणत्वम्, प्रातिपक्ष्यं वैधर्म्यं तत्प्रतियोगिकाभावरूपत्वम्, तथा चासत्त्वं सत्त्वासमानाधिकरणम् तदभावरूपत्वात्, ययो प्रतिपक्षता न तयो समानाधिकरणता, यथा घटतदभावयो, प्रतिपक्षभूते च सदसत्त्वे तस्मादसमानाधिकरणे इति भाव। ननु सत्त्वासत्त्वयो प्रातिपक्ष्यमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते–मा मस्था इति उप–सामीप्येन, सामीप्यञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषविनिर्मुक्तता, आख्या–अभिधानं तत्सहित वस्तु सोपाख्यमुच्यते, तद्रहितन्तु निरुपाख्य वस्तूच्यते, न ह्यसत्त्वलक्षणोऽभावोऽव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिपरिहारेण यथावच्छब्देन निर्देष्टु शक्य इति निरुपाख्यम्, तच्च सोपाख्यत्वेन लक्षिताद्विरुद्धमेवेति, अत एव प्राक् कार्यं यदि सच्चासद्भवितुमर्हति, यच्चसत् न सद्भवितुमर्हति, ततश्च नैकं सदसदिति भाव। अथ सतोऽसत्प्रतिपक्षत्वमसिद्धम् अभावस्य भावाङ्गत्वात्, भावात्मत्वात्, भावप्रवृत्तिकत्वाच्चेति समाधत्ते–अत्र त्विति। सत् पक्ष असत्प्रतिपक्षत्वं साध्यम् तदङ्गत्वादयो हेतव तदङ्ग यस्येति बहुव्रीहि, एव हेतुद्वयेऽपि। मृत्पिण्डादिरूपोपादानभूतो भाव एव मृत्पिण्डाभावरूपशिवकाद्यात्मना भवति यतस्तस्माद्भावासत्प्रतिपक्षत्वं सत इत्याशयेनाह–अत्र तूपादानसत इति। वस्तुत सदसदात्मकत्वात् सदसतो परस्परमङ्गाङ्गिभाव, यथा घटस्योर्ध्वग्रीवादित्वमङ्ग घटोऽङ्गी तस्माच्च परस्पराङ्गाङ्गिनो प्रतिपक्षत्वमित्याह–तदङ्गत्वादिति भावाङ्गत्वादित्यर्थ। तन्तुपटाद्यवयवावयविभावापेक्षयाऽवयव इति, आत्माऽऽ

---

१ सि क °रमसदिति। २ मि क स्वसाङ्गान०।

प्रतिपक्षो न भवति, तदात्मकत्वात्–स आत्माऽस्य भावस्य, अस्याभाव आत्मा, तद्भावात् तदात्मकत्वात् घटोर्द्ध्वग्रीवादित्वनदेव, इतश्च तत्प्रवृत्तित्वात्–स एवाभावो यस्य सत प्रवृत्ति, तेनाभावरूपेण भाव प्रवर्त्तत इत्यर्थ, एव एव भावाभावरूपेणार्थो घटव मृत्पिण्डशिवकादिरूपादि[युगपद]युगपद्भाविधर्म-भावाभावप्रवृत्तिरिति, अथवा अङ्गमात्मा, आत्मा च प्रवृत्तिरित्येकार्थमेवेति व्याख्यान तदङ्गमित्यस्य भवत् सद्भवतीति, सत्त्य नाम भवन एव, नाभवत, भवनञ्च कीदृश ? अभावानुविद्धमिति ।

तद्दर्शयति—

प्रत्येक वस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थतदतत्प्रवृत्तिव्यावृत्तिमद्सदात्मक स्वतोऽत्यन्ताविभक्तवृत्तिपर्यनुभवनात्मकत्वादभूतखपुष्पविलक्षण अर्थान्तरभूतक्षणभङ्गविलक्षणश्च अतीतानागतवर्त्तमानभिन्नभवनमदनेकक्रिय, तस्मादभावो भावाङ्ग भावात्मा भावप्रवृत्तिरेव, आकाशवन्तितोऽपीतोऽपीति ।

प्रत्येकवस्त्वित्यादि दण्डको यावत्सत्सदात्मक, एकमेक प्रति प्रत्येक वस्तुन स्वरूप प्रतिपत्तु प्रत्येकवस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं तत्प्रवृत्त घटाख्य शिवकादिव्यावृत्त पटादिव्यावृत्तञ्च, तस्मात्तदेव घटाख्य घटात्मना प्रवृत्त भवति, पटशिवकाद्यात्मना व्यावृत्तञ्च भवति, अत सत्सदात्मक, तस्मादभावो भावाङ्ग भावात्मा भावप्रवृत्तिरेव, एव तावद्युगपद्भाविरूपादिभावेनापि भवन् स घटो नाभावेन स्वाङ्गात्मप्रवृत्तिस्वरूपेण विना भवतीत्युक्त द्रव्यक्षेत्रापेक्षम्, कालभावापेक्षमप्युच्यते स एव च भविता

घायापेक्षयैकदेश इति भेदाभेदेनेत्यम् अभेदेनाह–तदात्मकत्वादिति, अगत सत्तात्मत्वादित्यर्थ । उत्पत्तिस्थितिविनाशभ्या सदा प्रवृत्तयो भावा मानो भावस्येव न ह्याविर्भावतिरोभावलक्षणप्रवृत्तिमन्तरेण क्षणमात्रमपि वस्त्ववस्थातुमुत्सहत इत्यभावलक्षणा प्रवृत्तिमात्मन्यपेक्षाऽऽशयेनाह–तत्प्रवृत्तित्वादिति । एक एव स्थितिलक्षणोऽर्थ आविर्भावतिरोभावरूपेणोत्पादविनाशरूपेण वा युगपद्युगपद्भाविधर्म यथा प्रवर्तत यथा स्थितिलक्षणा मृत् पिण्डशिवकस्थासकोशकुशूलघटादिरूपायुगपद्भाविधर्मैरूपरसादियुगपद्भाविधर्मैश्चाविर्भावतिरोभावरूपेणभावाभावात्मना सतत प्रवर्तत इत्याशयेनाह–एव एवेति । अङ्गिनोऽङ्गमात्मैव तदभावेऽङ्गिकल्पनाया एवाभावप्रसङ्गात्, आत्मैव च प्रवृत्ति निरात्मकस्य प्रवृत्त्यसम्भवादित्याशयेन तेषां शब्दाना पर्यायत्वमाह–अथ वेति । प्रतिक्षणञ्च आत्मानं प्रवृत्ति वाऽन्तरा वस्तु नैव भवितुमर्हति, भाव एव च वस्तु सद्भवतीत्याह–तदङ्गमिति । एकाङ्गभवनमपराङ्गनिरोधानव्यतिरेकेण नैव सम्भवतीति भवनमभावानुविद्धमेवेत्याह–भवनञ्चेति । अभावस्य भावाङ्गतादि ख्यापयति–प्रत्येकेति । द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया प्रत्येकं वस्तु सदसदात्मकमिति प्रतिपादयितुमादौ द्रव्यक्षेत्रापेक्षया निरूपयति–एकमेक प्रतीति प्रत्येकव्यक्त्यवच्छेदेन वस्तुतत्त्वविषयनिर्णयार्थम् घटादिवस्तु स्वस्वरूपेण प्रवृत्तत्वात् सदात्मकं स्वेतररूपेण शिवकादिना सजातीयेन पटादिना च विजातीयेन व्यावृत्तत्वादसदात्मकमिति तदतत्प्रवृत्तिव्यावृत्तिसदसदात्मकं विज्ञेयम्, पटादिशिवकादिभिर्यदि घटाख्यं वस्तु व्यावृत्त न भवेत् पटादिशिवकादिरेव तद्भवेत् तद्विजातीयतया न प्रतीयेत इति व्यावृत्तेन तेन भाव्यमतोऽभाव पटशिवकादीना घटादिवस्तुनोऽङ्गमात्मा तस्यैव प्रवृत्तिविशेष यदि च तत् व्यावृत्तिरूपमेव भवेत् तर्हि निरन्वयाभावस्यालीकत्वात् तदङ्गत्वं न भवेदिति तदङ्गत्वादिभ्य सत्सदात्मक इति भाव । एवमयुगपद्भाविभावेन सदसदात्मकत्वमुपदर्श्य युगपद्भाविभावेनापि सदसदात्मकत्वमाह–एव तावदिति । घटादे केवल पटशिवकादिनाऽभवनमात्रात्मकतायां तस्य न स्यात् खपुष्पविलक्षणतेति स्वात्मीयां वृत्तिमपि पटशिवकादिव्यावृत्ततादशायामप्यव तानिभवद्रूपेणानुभवति, तस्मादेकान्ताभावात्मकखपुष्पादिविलक्षणं घटादि वस्त्वित्याह–स एव च भवितेति । अनुभवं तद्रूपेण भवन्नपि तद्घटादि बौद्धाभिमतक्षणभङ्ग

१ सि क तदङ्गत्वस्य । २ सि क भवनञ्च । ३ सि क न ।

घट स्वतोऽत्यन्तानिभक्तवृत्तिपर्यनुभव —तामात्मनो वृत्तिं प्राक् पश्चाच्च परितोऽनुभवति, तस्माद्भवना भवत्वा-दभूतखपुष्पविलक्षण —केनचिद्रूपेण खपुष्पस्याभवनात् घटस्य च पूर्वोत्तररूपैर्भवनात्, अर्थान्तरभूतक्षण-भङ्गविलक्षणश्च प्राक् पश्चादिदानीञ्च भवनात्, भवनस्य प्रवर्त्तनस्य द्रव्यार्थतोऽत्यन्तमभिन्नत्वात्, क्षण-भङ्गवादेऽन्यत क्षणे क्षणेऽन्यत्वाभ्युपगमात्तद्विलक्षणं एव भवतीति, न चैव द्रव्यार्थभवनस्याभेदाद्भवन निरवकाशमेवेत्येतच्च न भवतीत्यत आह—अतीतानागतवर्त्तमानभिन्नभवनसदसदेकक्रिय —यान्यतीतानि भव-नान्यनागतानि च तानि वर्त्तमानभवनाद्भिन्नानि देशकालाकारनिमित्तादिभेदात्, तेभ्यश्च वर्त्तमान भवनम्, परस्परविलक्षणत्वाच्च परस्पररूपेण न सन्ति, अथ च भवनक्रियैवैव सर्वाणि तान्युच्यते, कथम्? आकाशवत्—यथा तथाप्याकाश शब्दादिसमवायिना घटादिसंयोगिनाञ्चाधारभूतमेकमविच्छिन्नभवनमपि तेषु घटपटशब्दादिभवनाधारतया भिद्यमानत्वाद्भेदाभेदाभ्या सदासत्त्वेनोपपणीयम्, अन्यथा तेषा घट[पट] शब्दादीना सङ्करप्रसङ्गात्, तथाऽस्म मतेनाप्यवगाहसामान्याद्भवदेवाङ्गुलिघटाद्यवगाहैर्भेदादसत्, तथो-क्तभावनो घटो द्रव्यादिकार्यश्चेति, यथाकाश तथाभूतत्वाच्च तुपटाद्यपि क्रमभावि सदसत्, यथा वा तत्तन्तु-पटादिक्रमभावि सदसत् तथा युगपद्भावि रूपमपि सदसद्भिन्नाभिन्नञ्चेतोऽपीतोऽपीति उभयात्मकत्वप्रदर्शन इति।

इतरथा च नैव भवेद्वस्तु, अपूर्वत्वात्, खपुष्पवत्, वैधर्म्येण चम्पकपुष्पवत्, तस्मा-

पूर्वपूर्वभावादन्यत्वविलक्षणमपि तु स्वभावस्याप्यनुवर्त्तनात् क्षणभङ्गविलक्षणमित्याह—**अर्थान्तरेति** पूर्वेण गादर्थान्तरभूत —अत्य-न्तभिन्नो यो क्षणभङ्ग तद्विलक्षण इत्यर्थ । ननु द्रव्यार्थेन पूर्वोत्तरभावयोरभेदे द्रव्यार्थस्य सदेकरूपतया पटशिवकादिरूपेणाभवनं निरवकाश भावैकरूपत्वात्, अन्यथा भावैकरूपता न स्यादित्याशंक्य समाधत्ते—**न चैवमिति** । यद्यपि वस्तु सततपरिणमनशील, स च परिणामा द्रव्यक्षेत्रकालाकारनिमित्ताद्यपेक्षा एव एवञ्च विशिष्टस्य देशस्य कालस्याकारस्य निमित्तादेश्च सम्बन्धात् विशिष्टा परिणामा पृथक् पृथक् प्रविभक्ता नान्योऽन्यरूपेण सन्तीत्यसद्रूपास्तथापि भवनक्रियास्तास्सर्वा अविशिष्टा अपि, तस्मात् वर्त्तमान भवनमतीतानागतभवनाभ्यामभवनरूपमपि भवनरूपत्वात् भवनात्मकमित्याशयेनाह—**अतीतानागतेति** । परस्परं भेदमाचष्टे—**यानीति**। अन्योऽन्यरूपेणाभवनमाह—**परस्परेति** । भवनरूपतामाह—**अथ चेति**। दृष्टान्तमुपदर्शयति—**आकाशवदिति**, यत्र देशे शब्दानां समवाय परिसमाप्तो भवति यत्र च घटपटादिसंयोगा परिसमाप्तास्ते प्रदेशा आकाशस्य भवन्त्यनेके शब्दसंयोगादे सर्वदा प्रदेशवृत्तित्वात् तद्भेदेनाकाशस्य भेदात्, प्रतिदेशभेदमाकाशमित्याकाशमित्यभिन्नाभिधानप्रत्ययप्रवृत्तेरनुवृत्तिलक्षणोऽभेद चेति भेदाभेदरूपमाकाश पटघटादिसंयोग्याधाराणां घटपटादिसंयोगैरसत्त्वात्आधाररूपेण च सत्त्वात् सदसदात्मकमिति तथाप्येपणी यमिति भाव । समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि वृत्तिमत शब्दाद प्रदेशवृत्तित्वात् तस्यापि प्रदेशवृत्तित्वमवेति सूचनाय शब्दसम वायिनामिति पृथगुक्ति संयोगस्तु परिमितवृत्तिरिति प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध एव आकाशञ्च सर्वेषामधिकरणमेतद् भवनलक्षणम्, तदवच्छिन्दन्तोऽर्था घटपटशब्दादय, तत्कृताश्च छेदानि तेषामाधारभूतानि तत्तद्भवनलक्षणान्याकाशानीति भेदाभेदरूपमाका शमत एव चाकाशानि परस्पररूपेण न सन्ति आधारभवनाद्येकक्रिया चैवञ्च तानि सर्वाणीति सदसद्रूपमाकाशमिति शब्दार्थ योजना। **अन्यथेति**, घटपटशब्दादिभेदनाधारभूताकाशस्य भेदाभावे आधारभेदाभावे आधेयभेदाभावात् घटपटादीनामैक्यप्रसङ्गेन घटोऽपि पट स्यात्, पटोऽपि घट स्यादित्येवं सङ्करप्रसङ्ग इति भाव । स्वमतेनाप्याकाशदृष्टान्तं वर्णयति—**अस्म मतेनापीति**, निखिलानामर्थानामवगाह्यमाकाशम्, आकाशमपि व्यापित्वेन स्वावगाह्येन मूर्त्तास्तु भावा परस्परप्रतिबन्धका नावकाशदायिन न वा स्वाधिकरणा, ■ हि किञ्चिदल्पपरिमाणं वस्तु स्वाधिकरण दृष्टमित्यवगाहसामान्येन भवदाकाशमवगाह्यवस्तुभेदाद्भिन्नं सत् परस्पररूपतोऽभवनमपीति भाव । दार्ष्टान्तिक निगमयति—**तथोक्तभावन इति**, प्रत्येकवस्तुस्वरूपेणात्मना भावितो घटोऽपि भेदा भेदाभ्या सदसद्रूप इति भाव । युगपदयुगपद्भाव्याकाशतन्तुपटादौ सदसत्त्वे भिन्नाभिन्नत्वे च परस्परदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावतां प्रकाशयति—**यथाऽऽकाशमिति** । वस्तुन सदसत्त्वानभ्युपगमे वस्त्वेव न भवेदिति विपक्षे दोषमादर्शयति—**इतरथा चेति**,

१ सि क क्षणवृत्ति । २ सि क व्यत्वाद्वगन्येगाहुनि० । ३ सि क घटोद्रव्यादिकार्यश्चेति । × × सि.

द्वर्त्तमानमेव न स्यात्ततश्च नैव स्यात्, वान्ध्येयवत् क्षणिकवादवत्, तस्मान्न सदसतो प्रतिपक्षत्वम्, इतश्च नानैकात्म्यम्, विधिप्रतिषेधैकविषयत्वात्, भावितैकात्म्यचेतनाचेतनत्ववत् ।

इतरथा चेत्यादि, एवं सदसदात्मकत्वमनिच्छतो वस्तुतस्तु–नैव भवेद्वस्तु, अपूर्वत्वात् निर्बीजत्वात्, नास्य पूर्वमिति बहुव्रीहिसमाश्रयेण, न पूर्वमपूर्वं प्रागसत्त्वादिति तत्पुरुषाश्रयेण वा, खपुष्पवत्, वैधर्म्येण चम्पककुसुमवत् मूलाङ्कुरादिभवनेन पूर्वस्यैव सत एव चम्पकस्य पुष्पीभवनात्, तच्च सदसदात्मकं चम्पककुसुममिति, एवमपरत्वादनुत्तरत्वादभेदत्वादिति योज्यम्, तस्माद्वर्त्तमानमेव न स्यात्, ततश्चावर्त्तमानत्वादपि नैव स्यात्, वान्ध्येयवत्, क्षणिकवादवदिति च खपुष्पक्षणभङ्गवैलक्षण्यप्रस्तुतेरुदाहरणद्वयमेतत्, तन्निगमयति–तस्मान्न सदसतो प्रतिपक्षत्वमिति, इतश्च नानैकात्म्यम्–सदसतोरैकात्म्यमेव, द्वि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्ते, कुत ? विधिप्रतिषेधैकविषयत्वात्–विधिरन्वय, प्रतिषेधो व्यतिरेक, तावुभावेकविषयाविसेतत् प्रत्येकवस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थंतदतत्प्रवृत्तिव्यावृत्तिसदसदात्मकं इत्यविभक्तस्वरूपयनुभवातीतानागतवर्त्तमानभिन्नभवनसदसदेकक्रिय इत्यादिवचनात् सिद्धम्, तस्मात् सदसदैकात्म्यमेव, भावितैकात्म्यचेतनाचेतनत्ववत्–यथा च चेतनाचेतनयोर्विधिप्रतिषेधैकविषयत्वेन भावयित्वा चेतनश्चेतनोऽचेतन[श्च]इत्युक्तं तथेहापि द्रव्यादिसत्सदेकात्म्यान्नास्ति सदसतो प्रतिपक्षतेति ।

यदपि च वैधर्म्यमुच्यते सत्सोपाख्यमसन्निरुपाख्यमिति तदपि नोपपद्यते, सतोऽप्यनुपाख्यत्वात्, को हि प्रतिवस्तुविलक्षणसत्त्वेन सद्वस्तु प्रतिक्षणमुपाख्यातु शक्नोति, असाधारणत्वात्, स्वसुखादिपर्यनुभववत्, अथ च निरुपाख्यतायामपि नैव तदसत्, सामान्यसोपाख्यत्वात्, यदप्यसाधारण सुखादिपर्यनुभवादि तदपि सामान्येनोपाख्यायते किमपि सुख दु खमित्यादि, अपि च त्वयापि द्रव्यादिकार्येण वस्तून्मूर्तिप्रकाशमात्रेण द्रव्यादेरुपयोगक्रिया नास्तीत्यशक्तसदसत्त्वादिति विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्ध्यर्थं सत्ताद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्ध कल्प्य इति वदता अथ च मतमसत् तत् सम्बन्धसत्त्वात् तस्यामवस्थायाम्, सोपाख्यञ्च तदुत्तरकाल सत्तासम्बन्धोपाख्यत्वादिति व्यभिचार उक्त ।

यदपि चेत्यादि, सदसतो प्रतिपक्षत्वभावनार्थं वैधर्म्यमुच्यते त्वया सत् सोपाख्यमसन्निरुपाख्यमिति, तदपि नोपपद्यते, सतोऽप्यनुपाख्यत्वात्, को हीत्यादि, वस्तुनि वस्तुनि रूपरसादौ ययोर-

अपूर्वत्वादिति मौन्द्रेनोनास्य पूर्व कारणं बीजमित्यपूर्वमिति बहुव्रीहिसमासात् निर्बीजत्वादिति न भवति पूर्वमपूर्वमिति तत्पुरुषसमासात् प्रागसत्त्वादिति वाऽर्थो भवेदित्याह–**निर्बीजत्वादिति** । वैधर्म्यदृष्टान्तं घटयति–**मूलेति**, पूर्वस्यैव कारणस्यैव, सत एव मूलाङ्कुरादिभावेन प्राक् सत एवेति समासद्वयापेक्षया व्याख्या । एवमन्येऽपि तदुपलक्षिता अपरत्वादयोऽत्रोद्भावनीया इत्याह–**एवमिति** । यत् पूर्वमसत् तदिदानीमप्यसद्भवति वन्ध्यापुत्रवत् यच्चेदानीमसत् तत् पश्चादप्यसदिति सदाऽसदेव भवेदित्याशयेनाह **तस्मादिति** । उदाहरणद्वयकारणमाह **क्षणिकवादवदितीति** । सदसदैकात्म्ये हेत्वन्तरमाह–**विधीति** । अन्वयव्यतिरेकविषयत्वं कथमित्यत्र तत्पूर्वं प्रदर्शितमेवेत्याह–**तावुभाविति** । दृष्टान्तमाह–**भावितेति** । दृष्टान्तं घटयति–**यथा चेति** । एवं सदसदैकात्म्यं व्यवस्थाप्य वादिनोक्तं सदसतोर्वैधर्म्यं निराकर्तुमाह–**यदपि चेति** । असदेव निरुपाख्यमिति नियमो नास्ति, सतोऽपि निरुपाख्यत्वादित्याशयेन निराकरोति–**तदपीति** । सतोऽपि निरुपाख्यत्वं समर्थयति–**को हीत्यादि**, प्रतिवस्तु प्रतिक्षणं

१ मि इतरथा चेत्यादि । २ मि क न सूतेव । ३ मि क ०थ तदुतत् प्र० । ४ सि क कमिति ।

साधारण आत्मा, पूर्वक्षणे उत्तरे च क्षणे विलक्ष[ण]स्तस्य भाव सत्त्व तेन सत्त्वेन प्रतिवस्तुप्रतिक्षणविलक्षणसत्त्वेन च सद्वस्तु तदुपाख्यातु केनचिदशक्यमसाधारणत्वात्, यदसाधारण न तदुपाख्यातु शक्यते, सुखादिपर्यनुभववत्, तस्मान्नायमेकान्त सत् सोपाख्यमेवेति, स्या मत [न]ब्रूम सत् सोपाख्यमेवेति यतोऽस्य व्यभिचार उच्यते, किं तर्हि ? सत् सोपाख्य निरुपाख्य वा स्यात्, निरुपाख्यन्त्वसदेव, तत्सता साधर्म्यं न भजत इत्येतदपि नोपपद्यते व्यभिचारादित्यत आह–अथ च निरुपाख्यतायामपि नैव तदसत्, सामान्यसोपाख्य[त्वा]त्, उपसामीप्येनाख्या उपाख्या सचेत्यर्थ, सहोपाख्यया सोपाख्या, यदप्यसाधारण सुखादि पर्यनुभवादि तदपि सामान्येनोपाख्यायते किमपि सुख दु खमित्यादि, तस्मान्निरुपाख्यस्यापि सत्त्वदर्शनादयुक्तमुक्तमसन्निरुपाख्य सत्सोपाख्यमिति, तस्मात् केनचिदात्मना सदेवासत् सोपाख्य चेति नास्ति सदसतोर्वैधर्म्यम्, अथ वा सामान्यसोपाख्यत्वात्—यथा सामान्य स्वेनात्मना सोपाख्य स्वसत्तया, न विशेषणात्मना सामान्यान्तरेण, न तु द्रव्यादिवस्तुवदिति सत् सोपाख्य निरुपाख्यमसच्चेति दृष्टत्वात्तथैवैकत्व सदसतो, नास्ति विपक्षता, किञ्चान्यत् अपि च त्वयापीत्यादि, त्वत्कल्पनयैव सदसदित्येतत् प्रदर्शयितुमिदमुच्यते, प्राग्व्याख्यातार्थ एवैष ग्रन्थो यावद्विशेषणसम्बन्ध कल्प्य इति, इह तु प्राग्विशेषणसम्बन्धात् विद्यमानमेव निरुपाख्यमितीष्ट त्वया, इत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमुपन्यस्त, अत आह–अथ च मतमसन्निरुपाख्यत्वादिति निरुपाख्यत्वस्य सति दृष्टत्वाद्व्यभिचार उक्त, असच्च सत सम्बन्धसत्त्वात्, तस्यामवस्थाया सोपाख्यञ्च तदुत्तरकाल सत्तासम्बन्धोपाख्यत्वात्।

परिणमति न हि परिणामव्यतिरेकेण क्षणमात्रमपि वस्तु भवितुमर्हति उत्पादादित्रैरूप्यस्य तदानीमभावादवस्तुत्वापत्ते ते चानुक्षणभाविपरिणामा सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वेन न साधारणा न केनचिच्छब्देन निर्देष्टुं शक्यन्त इति प्रतिवस्तुविलक्षणसत्त्वेन सन्तोऽपि निरुपाख्या इति भाव । सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वमेवाह–**असाधारणत्वादिति,** समानधर्मेण विरुद्धधर्मेण चान्यैरसमानत्वादित्यर्थ, बीजधरणिसंयोगानन्तरं हि यावदङ्कुरोत्पत्ति प्रतिक्षणं क्रियाविभागादिन्यायेन परिणामा भवन्ति, अन्यथा बीजस्य तादवस्थ्यादङ्कुरानुदय एव भवेत्, न च ते परिणामा सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वाभावेन केनचिदप्युपाख्यातुं शक्यन्त इति भाव । व्याप्तिं दर्शयति–**यदिति** । ननु सत् सोपाख्यमित्युक्त्या सोपाख्यताव्याप्यत्वं सत्त्वस्य माभीप्सितम् यतोऽनुक्षणपरिणामेषु व्यभिचार आपद्येत किन्तु निरुपाख्यताव्याप्यत्वमगत, तस्मादसत् न सता साधर्म्यं भजत इत्याशयेनाह–**स्या मतमिति,** सत् सोपाख्यमेवेत्यनेन यत् सत् तत् सोपाख्यमेव न निरुपाख्यमिति न नियम सत् सोपाख्यं स्यात् निरुपाख्यमपि स्यादित्यर्थं, वयन्तु निरुपाख्यं त्वसदेवेति ब्रूम इति शङ्कितुराशय । अत्रापि व्यभिचारमाविर्भावयति–**एतदपि नोपपद्यत इति,** नियमोऽयमपि न युक्तो व्यभिचारादिति भाव । अनुक्षणपरिणामस्य केनचिदुपाख्यातुमशक्यत्वेऽपि नासावसद्भवितुमर्हति, विशिष्टशब्देन ह्यसौ निरुपाख्य, न तु सामान्यशब्देन तेन तु सोपाख्यमपीत्याशयेनाह–**अथ चेति,** असाधारणशब्दानभिधेयत्वेऽपि नानुक्षणपरिणामोऽसन् सामान्यसद्रूपत्वादित्यर्थ । हेत्वर्थमाह–**उपेति,** सामीप्येन यदभिधानं तद्युक्तत्वादित्यर्थ, वस्तु, सत्, अर्थ इत्याद्यभिधानानि केवलान्वयित्वात् शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्च वस्तुसमीपगानीति भाव । हेतु दृष्टान्ते सङ्गमयति–**यदपीति** । निगमयति सदसतोर्वैधर्म्यनिराकरणं–**तस्मादिति,** गत एवासत्त्वात् सोपाख्यत्वाच्च न सदसतो प्रतिपक्षतेति भाव । स्वपररूपेण सोपाख्यत्वनिरुपाख्यत्वे दर्शयितुमन्यथा व्याचष्टे–**अथ वेति,** यथा हि द्रव्यादिवस्तु स्वात्मनाऽपि सोपाख्यमन्येन द्रव्यत्वादिनाप्युपाख्यं भवति न तथा सामान्यं वस्तु किन्तु स्वरूपेणैव सोपाख्यं नान्येन विशेषणेन, तेन तु निरुपाख्यमेव, तस्मात् सामान्यरूपं सत् सोपाख्य निरुपाख्यमपि, असदपि चेति सिद्धत्वात् सदसतोरैकात्म्यमेवेति भाव । त्वदभिप्रायेणाथ न सदसतो प्रतिपक्षता सत्तासम्बन्धप्रागरे स्वरूपसत एवासत्त्वादिति पूर्वोदितग्रन्थमेवापन्यस्यति–**अपि चेति** । सोपाख्यनिरुपाख्यत्वविचारौपयिकव्याप्त्यर्थमाह–**इह त्विति** । व्याख्याग्रन्थमाह–**अथ च मतमिति,** अनेन ग्रन्थेनासत्त्वसाधननिरुपाख्यत्वहेतो

१ सि क क्ष० दे० प्रतिवस्तुप्रतिक्षण० । २ सि क क्ष० दे० तदुपाख्यस्त्वा० ।

एव सोपाख्य[त्वनिरुपाख्य]त्वाविरोधमापाद्य प्रस्तुतकार्यसद[स]त्त्वाविरोधे साधनमाहाऽऽचार्य –

सदसदेव तु सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात्, सामान्यवत्, अथ वा सोपाख्यं निरुपाख्यञ्च, सदसत्त्वात्, सामान्यवत्, सामान्यं स्वसत्, न सामान्यसत्, वस्तुवदिति सदेवासत् सामान्यम्, तदेव च सोपाख्यम्, स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानात्तदेव निरुपाख्यञ्च, वस्तुवत् सामान्याद्यन्तराभावादिति सोपाख्यमेव निरुपाख्यम्, वस्तुनि विपर्यय इति व्यवस्थापिते दृष्टान्ते ताभ्यां धर्माभ्यामेव प्रतिपद्यतां भवान् सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात् सामान्यादिद्रव्यादिवत् सदसत्त्वमिति ।

(सदसदेव त्विति) सदसदेव तु सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात् सामान्यवदिति, अथ वा सोपाख्यं निरुपाख्यञ्च, सदसत्त्वात् सामान्यवदिति सदसत्त्वैकात्म्ये साध्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्वं हेतु, सोपाख्यनिरुपाख्यत्वे च सदसत्त्व प्रोक्तन्यायेन त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, सामान्यदृष्टान्तस्य सदसत्सोपाख्यनिरुपाख्यत्वैकात्म्यैकाध्य दर्शयति–सामान्यं स्वसत्–स्वसत्तया सत्, न सामान्यसद्वस्तुवत्, सम्बन्धसत्तयेत्यर्थ, यथा तन्मतेनैव सामान्येन सम्बन्धाद्द्रव्यगुणकर्माख्यं वस्तु सम्बन्धसदिष्यते न तथा सामान्यं सामान्यस्य सामान्यान्तरसम्बन्धाभावादिति सदेवासत् सामान्यम्, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, एवं सामान्यस्य सदसत्त्वैकात्म्यम्, तदेव च सोपाख्यं स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानात्–स्वात्मनि सम्बन्धिनि च प्रत्ययमभिधानञ्चाधत्ते सती सत्ता, सन्ति द्रव्यगुणकर्माणीति च, सामान्यं तदेव निरुपाख्यञ्च–नास्योपाख्याऽस्ति, वस्तुवत्–वस्तुन इव सम्बन्धिसामान्यानुपाख्या नास्ति, सामान्यादे सामान्याद्यन्तराभावादिति सोपाख्यमेव निरुपाख्यम्, इत्युक्तन्यायेन सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोरैकधर्म्याभाव, वस्तु[नि]विपर्यय इति–द्रव्यादिरूपे वस्तुनि स्वतो निरुपाख्यता सामान्येन सोपाख्यता, स्वत [अ]सत्त्वं सम्बन्धान्तरसत्त्वञ्च

मत्तासम्बन्धमात्रालीने स्वरूपमति दृष्टत्वाद्व्यभिचार आदर्शितस्त्वयैवेति भाव । इत्थं सोपाख्यत्वनिरुपाख्यत्वयो परस्परं विरोधं निराकृत्य सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयो सदसत्त्वाभ्यां परस्परव्याप्यतामभ्युपेत्य सोपाख्यनिरुपाख्यत्वाभ्यां सदसत्त्वयो, सदसत्त्वाभ्यां वा सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयो कार्यवस्तुन साधयति–सदसदेव त्विति । अथ च त्वयापीत्यादि ग्रन्थेन सदसत्त्वयो सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोश्च त्वयाऽङ्गीकृतत्वात् कार्यद्रव्ये हेतोर्नासिद्धतेत्याशयेनाह–सदसदैकात्म्य इति । दृष्टान्ते साध्यहेत्वो सद्भावं विधत्ते–सामान्यमिति, स्वरूपसत्तया सत् सामान्यमेव सम्बन्धसत्तयाऽसदित्यर्थ । सम्बन्धसत्तयाऽसत्त्वे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह–वस्तुवदिति, अर्थवत्–द्रव्यगुणकर्मवदित्यर्थ । तानि हि सम्बन्धसत्तया सन्ति सामान्यन्तु न सम्बन्धसत्तया सत्, तत्र सामान्यसम्बन्धाभावादिति दर्शयति–यथेति । एवं प्रथमप्रयोगानुसारेण साध्यं द्वितीयप्रयोगानुसारेण हेतुं सदसत्त्वं प्रदर्श्य तत्रैव सामान्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्वं दर्शयति–तदेव चेति, सामान्यमेव च सोपाख्यम् स्वस्मिन् सामान्ये परस्मिन् द्रव्यगुणकर्माख्येऽर्थे सदिति प्रत्ययमभिधानञ्च कारयतीति भाव । सामान्ये निरुपाख्यत्वं घटयति–तदेव निरुपाख्यञ्चेति, सामान्यमेव हि सोपाख्यं, तत द्रव्यादे स्वत सोपाख्यानात्, यदि स्वपरोभयधर्मिकप्रत्ययाभिधानाधायकं तदेव सोपाख्यं नैतावता सोपाख्यं सामान्ये वर्तते अनवस्थाप्रसङ्गात्, द्रव्यादि[illegible] सामान्यरूपतया विशेषोपाख्यया सोपाख्यमेव [illegible] निरुपाख्यमिति भाव । द्रव्यादौ सामान्यादेर्वैपरीत्यं सोपाख्यत्वनिरुपाख्यत्वसदसत्त्वयोर्दर्शयति–वस्तुनीति, द्रव्यादे न स्वत सोपाख्यता स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानाक्षमत्वादत स्वतो निरुपाख्यता सामान्येन च सोपाख्यतेति सामान्याद्वैपरीत्यम् तथा द्रव्यादे स्वतोऽसत्त्वं सम्बन्धान्तरसत्त्वञ्च सामान्यतो वैपरीत्यमिति भाव । तदेवं सामान्ये दृष्टान्ते एकात्मतापन्नयो सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयो तदेकात्मतापन्नाभ्यां सद

१ सि क छ डे °न्त्वात ।

सत्तातो विपरीतम्, अतो व्यवस्थापितं इत्यादि, व्याख्यातदृष्टान्ते सोपाख्यनिरुपाख्यत्वैककाष्ठीकृतहेतुधर्मयो सदसत्त्वैककाष्ठीभूतसाध्यधर्माविनाभाव उपसंह्रियते, तस्मात्ताभ्या धर्माभ्या मिश्रौ विरुद्धौ चेत्य मिमताभ्यामेव प्रतिपद्यता भवान् सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात्, सामान्यादिद्रव्यादिवत्—सामान्यविशेषसमवाया सामान्यादय, द्रव्यगुणकर्माणि द्रव्यादीनि, सामान्यादयश्च द्रव्यादीनि च यथा सन्ति च सोपाख्यनिरुपाख्यानि चेति सोपाख्यनिरुपाख्यत्व सदसदैकात्म्ये हेतु, सदसत्त्वमपि सोपाख्यनिरुपाख्यत्वैकात्म्ये तथैव हेतुस्त्वन्मतेनैव, उपनये द्रव्यादीना दृष्टान्तत्वेनोपादान त्वयैवेष्टत्वात्, अत्रापि सदसत्त्वैकात्म्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्वैकात्म्ये च नि सशयमविपक्षतेति ।

इदानीं स्याद्वादे परोक्तान् दोषान् परिहर्तुकाम आह—

यत्तूक्त स्याद्वादिनं प्रति पूर्वदोषपापीयस्त्वान्न सदसत् कार्यम्, तत्र हि सदसत्कार्यपक्षयो सति क्रियाया अभावः, असति चोपादाननियमाभाव, विरोधादिति ब्रुवतो जैन स्यापि हेतूपादानक्रियानियमाभाव इति द्विदोषता पापीयसीति, तन्न, परिहृतपूर्वदोषत्वात् ।

यत्तूक्तमित्यादि, टीकाया प्रशस्तमतौ स्याद्वादिन प्रति पूर्वदोषपापीयस्त्वानेत्युक्तौ दोषौ, तत्र सदसत्कार्यपक्षयो साख्यवैशेषिकेष्टयोर्यथासंख्य क्रियाऽनुपपत्त्युपादाननियमाभावदोषौ यथोक्त उपादाननियमस्यासति[सति]च क्रियाया अभावप्रसङ्गात् सदसत्कार्यमिति दोषद्वय ब्रुवतो जैनस्य पूर्वदोषपापीयस्त्व किलेत्यथमुच्यते, तद्यथा—तत्र हीत्यादि यथासख्य प्रत्येकदोषप्रदर्शनम थो गतार्थो यावद्धेतूपादानक्रियानियमाभाव इति—हेतवो दण्डाद्या घटस्य मृदुपादान क्रिया कुलालव्यापार इति, अस्मिन् पुन सदसत्कार्यपक्षे द्विदोषता पापीयसी सदसत्पक्षाभ्यामेवैषदोषाभ्या, सत्त्वात् कार्यस्य घटार्थाया क्रियाया अभाव असत्त्वादुपादान[ा]भाव इत्येतद्द्विदोषत्वात् पापीयानेष पक्ष इति, अत्राचार्य आह—तन्न परिहृतपूर्वदोषत्वात्—परिहृतावस्मिन् सदसदेकात्मकार्यपक्षे पूर्वोक्तौ क्रियाभावोपादाननियमाभावदोषाविति ।

सत्त्वधर्माभ्यामविनाभावो व्यवस्थापित इत्याशयेनाह—**व्याख्यातेति ।** सिद्धत्वविनाभाव सामान्यविशेषसमवायेषु तद्विपर्ययेण द्रव्यगुणकर्मसु तयो, तत किमित्यत्राह—**ताभ्या धर्माभ्यामिति ।** सामान्यादिद्रव्यादिवदित्यत्र द्रव्यादिदृष्टान्तीकरणाभिप्रायमादर्शयति—**उपनये त्विति ।** प्रशस्तमतिना स्वटीकायां स्याद्वाद उद्भावितान् दोषानुद्धर्तुमाह—**यत्तूक्तमिति ।** तदुक्तिमेव प्रकाशयति—**पूर्वदोषेति ।** कार्यस्य सदसदेकात्म्यपक्षोऽपि पूर्वदोषाभ्या पापीयानेव, कौ पूर्वदोषावित्यत्राह—**तत्रेति,** कार्यस्य सत्त्व पक्षे साख्याभिमते, असत्त्वपक्षे वैशेषिकाभिमते क्रमेण क्रियानुपपत्तिरुपादाननियमाभावश्च दोषाविति भाव । तावेव दोषावुपदर्शयति **यथोक्तमिति ।** स्याद्वादिनैव सत्पक्षेऽसत्पक्षे चोद्भावितौ दोषावुभयात्मकतायामपि दुष्परिहरावेवेत्याह—**दोषद्वयमिति ।** दोषद्वयमाह—**सत्त्वादिति,** कारणकाले कारणे कार्यस्य पश्चादिव सत्त्वे कारकव्यापारवैफल्यमित्ययमपि च तत्प्रवृत्तौ तद्व्यापारानुपरमप्रसङ्ग इति भाव । **असत्त्वादिति,** कारणे कार्यस्यासत्त्वे प्रध्वंसदशायामिव प्रागभावदशायामपि करणं भवेत् असत्करणे च नियतोपादानग्रहणं न प्राप्नोति, असत्त्वाविशेषात्सर्वेषामुपादानताऽनुपादानता वा स्यात् असति च दण्डादिव्यापारो निरालम्बनो न प्रवर्त्ततेति भाव । प्रागुत्पत्ते घटादिकार्यं मृदात्मना सत् घटाद्यात्मना चासदिति स्याद्वादिविशेषितत्वात् सदसतोर्न पक्षद्वयोदितदोषप्रसक्ति स्याद्वाद इत्याशयेन समाधत्ते—**परिहृतेति,** घटात्मनाऽसत्त्वात् मृदात्मना सत्त्वेऽपि न क्रियानुपपत्ति, घटात्मनाऽ-

---

१ सि क पितेत्या । २ सि क दृष्टान्त० । ३ सि क पूर्व० । ४ सि क पापीयसी । ५ सि क तत्पर० ।

तत्परेणैवासौ याचयति प्रश्नपूर्वकम्—

तत्र हि सत्कार्यपक्षे क्रिया किं विरुध्यते? यदसावेकान्तेन सन्नेव घट इत्याह ततस्तस्य क्रियाकरणं न युज्यते, कर्त्तव्यत्वाभावात् कृतवदित्येवं तस्य क्रियाऽभावदोषो भवति, न पुनराकाङ्क्षितकर्त्तव्यपर्यायद्रव्यवादिनः स्याद्वादिनः, यदि त्वसौ स्याद्वादिना कर्त्तव्यत्वमपि विदधीत क एवमेव ब्रूयात् 'क्रियाभावदोषस्ते प्राप्तः, कर्त्तव्यत्वाभावात्, कृतकृतवदिति'।

(तत्र हीति) तत्र हि सत्कार्यपक्षे क्रिया किं विरुध्यते?—येन हेतुना साङ्ख्ये, यदसावेकान्तेनेत्यादि यावत् कृतवदिति, द्रव्यार्थतो हि मृत्पिण्डे घटोऽस्ति, न पर्यायतः, साङ्ख्यस्तु सन्नेव घटः पर्यायत्वपर्याय-निरपेक्ष इत्याह, ततस्तस्य क्रियाकरणं निष्पन्नस्य सर्वथा विद्यमानस्य न युज्यते, कर्त्तव्यत्वाभावात् कृतवत्-निष्पन्नघटवदित्येवं तस्य सत्कार्यवादिनः क्रियाभावदोषो भवति, न पुनराकाङ्क्षितकर्त्तव्य[त्व]पर्यायद्रव्यार्थवादिनः स्याद्वादिनः स्यात्—सन्नेव मृत्पिण्डे घटः केनचिद्धर्मेणासन्नपीति यस्त परिहृतपूर्वोक्तसत्कार्यैकान्तदोषत्वात्, यदि त्वसौ साङ्ख्योऽपि स्याद्वादिना कर्त्तव्यत्वमपि विदधीत—स्याद्वादिवत् कथञ्चित् कृतश्चि-दित्यादिनाऽनेकान्तवाचिना विशेषणेन विशेष्य सदेव कार्यमिति, तत क एवमेव ब्रूयात्—को वादी सुसमीक्षितवाक्यगुणदोषोऽपि क्रियाभावदोषस्ते प्राप्तः कर्त्तव्यत्वाभावात् कृतवदिति च ब्रूयात् परिहृत-पूर्वदोषं वादिनं साङ्ख्यमन्यं वाऽभ्युपेतानेक[ान्त]वादमिति।

असत्कार्यपक्षेऽप्युपादाननियमः किं विरुध्यते? यदसावेकान्तेन क्रियागुणव्यपदेशा-भावादसत्कार्यमिति हेतुषु सन्निहितस्याव्यक्तस्यार्थस्यपर्ययज्ञया ब्रूयात् तस्य पटार्थितया तत्तदुपादाननियमो न युज्यते, तत्रासत्त्वात् तृणादिवदित्यसत्कार्यैकान्तवादेऽप्युपादाननियमा-भावदोषः, सोऽनेकान्तवादे स्याद्वादिविशिष्टे नास्ति तथा यदि वैशेषिकोऽपि विशेष ब्रूयात् क एवं किञ्चिदपि ब्रूयात्, तस्मान्न त्वं स्याद्वादिनः पूर्वदोषी, कुतः पापीयस्त्वम्?।

सत्त्वेऽपि मृदात्मना तत्तदुपादाननियमाभाव इति भावः। सत्कार्यपक्षेऽसत्कार्यवादिना क्रियाविरोधदोषो य उद्भावितः स केन हेतुनेति प्रश्नं कुर्वन् स्याद्वादं समर्थयितुमाह—तत्र हीति, कार्यस्य सदसत्त्वविचारे हीत्यर्थः। आर्हताभीप्सितमाह—द्रव्यार्थतो हीति, कारणे कार्यस्य द्रव्यार्थतः सत्त्वमसत्त्वञ्च पर्यायार्थत इति सिद्धान्तः साङ्ख्यस्तु द्रव्यार्थपर्यायार्थनिरपेक्षं कार्यसत्त्वमाह—तथा चोभयथापि सत्त्वाभ्युपगमे सत्त्व कर्तृत्वं पश्चादिव ततः क्रियाकरणं विरुद्धं कारकव्यापारसाध्यरूपाभावात्, तद्धि द्रव्यतः पर्यायतश्च पूर्वं गदिष्यते, तस्मात् किमस्ति कर्त्तव्यं कारकव्यापारैरिति क्रियाभावदोष इति भावः। अयं दोषो न स्याद्वादिनः सम्भवति तेन पर्यायरूपेण सत्त्वानभ्युपगमात्, पर्यायरूपतासम्पादने कारकव्यापारापेक्षणात्, तस्मात् सत्कार्यैकान्तवादे दोष परिहृत इत्याशयेनाह—न पुनरिति। यदि साङ्ख्योऽपीमं सिद्धान्तमभ्युपगच्छेत् तर्हि न तमसु दोषं कोऽपि ब्रूयादित्याह—यदि त्वसाविति। कुतो न ब्रूयादित्यत्र हेतुमाह परिहृतेति। असत्कार्यपक्षे सत्कार्यवादिना य उपादाननियमविरोध उद्भावितः स केन हेतुना विरुध्यत इति प्रश्नं कुर्वन् स्याद्वादं समर्थयति—असत्कार्यपक्षेऽपीति। किं द्रव्यार्थतस्तन्तुषु पटोऽसन्, किं वा पर्यायेणेति पृष्टे किञ्चिद

---

१ सि क तसौ। २ सि क साङ्ख्ये पि।

न्यतराश्रयेण तावशौ वस्तुनि स्त एवेति चेन्न विपर्ययप्रसङ्गात, एकस्योभयात्मकैकवस्तुत्वे कुत एतत् सद्भागमाश्रित्यैवोपादाननियमो न त्वसद्भागमाश्रित्य, असद्भागमाश्रित्यैव च क्रिया, न सद्भागमाश्रित्येति विशेषहेत्वभावादिति पूर्वदोषपापीयस्त्वमेव' इति ।

यत्पुनरिदमित्यादि, पूर्वपक्ष परस्य यावत् पूर्वदोषपापीयस्त्वमेवेति, जैनेनाय परिहार पूर्वदोषपापीयस्त्वेऽभिहित –सदसत्कार्यत्वादिना सद्भागस्योपादाननियम –मृदि सत्त्वाद्घटस्य मृदुपादाननियम, तथा या असद्भागस्य क्रिया च घटस्य युज्यते, सदसदशयोरन्यतराश्रयेण तावशौ वस्तुनि स्त एवेति चेदित्याशङ्कायाम्, एतच्चेन्मन्यस इत्यार्हन्तीय परिहारमाशङ्क्योत्तरमाह–**एतच्च न**, विपर्ययप्रसङ्गात्, विपर्यय सद्भागमाश्रित्य क्रियाप्रसङ्गोऽसद्भागमाश्रित्योपादाननियमप्रसङ्ग, अनिष्टौ च तौ जैनस्य, एकस्योभयात्मकैकवस्तुत्वे विशेषहेत्वभावात्–तस्मिन् सत्युभयात्मके कुत एतदित्यादि गतार्थं विपर्ययप्रसङ्गापादन विशेषहेत्वभावात्–हेतुहेयनियमाभावात् ।

अत्राचार्य आह—

एतदपि न किञ्चित्, कार्यत्वादेव, क्रियत इति हि कार्यम्, तस्मिंस्तूपादानक्रिययो स्वविषयनियतौ, एकस्योभयात्मकत्वात्, एकपुरुषनियतपितृपुत्रत्ववत्, न ह्येकस्य पुरुषस्य पितृपुत्रत्वात्मकत्वेऽपि ते अनियतविषये दृष्टे किन्तु नियतविषये एव, न तु नियमाभाव, एव वस्तुन उभयात्मकैकरूपत्वेऽप्युपादानक्रिययो स्वस्वविषयनियतत्वान्न विपर्ययप्रसङ्ग ।

(**एतदपीति**) एतदपि न किञ्चित्, नोत्तरस्य गन्धोऽप्यस्तीत्यर्थ, कस्मात् ? कार्यत्वादेव, क्रियत इति हि कार्यम्, तस्मिन् कार्ये उपादानक्रिययो स्वविषयनियतौ[भावा]भावावेव न[ोभय]ा[भाव] स्वो विषय स्वविषय, उपादानस्य सतेव नियम, तस्य तत्र नियतत्वात् भावो विषय, क्रियाया पुनर-

परेणोद्भावित जैनेन यत्प्रतिविधानमभिहितं तद्वादी दर्शयति–**जैनेनायमिति**, मृदात्मना घटस्य सत्त्वादुपादाननियमो घटात्मना चासत्वात् क्रियाया उपपत्तिरिति य परिहार सदसदैकात्म्य जैनेनोक्त इति भाव । सोऽयं परिहारो न युज्यते विपर्ययप्रसङ्गादि त्याह **एतच्च नेति** । आश्रयाश्रयिभावे नियामकाभावात् क्रिययाऽपेक्ष्यं सत्त्वमुपादानापेक्ष्यमसत्त्वमपि स्यादिति दर्शयति–**विपर्यय इति** । नियामकाभावमाह–**एकस्येति** । सद्भाग एवोपादानेनापेक्षितत्वात् हेतु असद्भागस्तेनानपेक्षितत्वादेव असद्भाग एव क्रिययाऽप सत्त्वाद्धेतु सद्भागस्तु तयाऽनपेक्षितत्वादेव इत्यत्र नियामकाभावादित्याशयेन व्याचष्टे–**हेतुहेयेति** । एकस्योभयात्मकत्वमत्र तयो प्रतिनियतविषयत्व नियामकं चेन्नात्रोत्तरस्य गन्धोऽस्तीत्याशयेनाह–**एतदपीति** । अनन्तधर्मात्मकमेक वस्तु निरन्तरप्रवृत्तिस्वभावतया तत्तद्देशकालाद्यपेक्षयाऽन्यान्यरूपेणात्मानं प्रकाशयति द्रव्यात्मना सन्तमात्मानं घटाद्यात्मना घटाद्यात्मना सन्त कपालाद्यात्मनत्वाभिप्रेत्य अत एव प्रवृत्तिविषयत्वात् क्रियत इति कार्यमुच्यते मृदात्मना विद्यमान एव घटात्मना प्रवर्तत इति मृदात्मना सतश्च घट उपादानम्, तस्मादुपादानस्य विषयो भाव एव, तथोपादानं घटात्मना प्रवर्तत इति प्रवृत्तिविषयोऽभाव एवंतुभयात्मकैकरूपत्वेऽप्युपादानक्रिययो स्वस्वविषयनियतत्वं न मन्यत इत्याशयेनोत्तरयति–**कार्यत्वादेवेति** प्रवृत्तिमत्त्वादेवेत्यर्थ । **तस्मिन् कार्ये इति**, घटाद्यात्मना प्रवृत्तिविषयीभूत वस्तुनि भावाभावात्मके इत्यर्थ । प्रतिनियतविषयत्वमेव दर्शयति–**स्वो विषय इति** । **तस्य तत्रेति**, उपादानस्य सति नियतत्वाद्भावो विषय क्रियाया असति नियतत्वाच्चाभावो विषयो यदुच्यते–

सत्येन नियतत्वादभावो विषय, उक्तवत्, ते चोपादाननियमे स्वस्वविषये नियते इति कथं ज्ञायते? एकस्योभयात्मकत्वात्–सदसदात्मकं ह्येकं कार्यं मयाऽभ्युपगतं त्वया च दोषाभिधित्सया, तस्मादेकस्योभयात्मकत्वात्, यद्यदुभयात्मकमेव तस्य तस्य स्वविषयनियतता दृष्टा, एकपुरुषनियतपितृपुत्रत्ववत्, न ह्येकस्येत्यादिदृष्टान्तव्याख्यानं यावत् तु नियमाभाव इति, एवमित्यादिदार्ष्टान्तिकव्याख्यानमिति, नियमाभावसाधर्म्यप्रदर्शनं नोपाभावप्रदर्शनम्, उभयैकत्वमेव च विशेषहेतु, तस्य विषयनियतत्वान्नास्ति विपर्ययप्रसङ्ग, तस्मात् पूर्वाभ्या श्रेयस्त्वमेव ।

अभ्युपेत्यापि विपर्ययप्रसङ्गमपि—

विपर्ययप्रसङ्गापत्तावप्येवविधार्थतैव, सदसदात्मनो वस्तुनोऽसद्भागमाश्रित्योपादाननियमाभाव एव, अनुपादानसत्तादिभावसामान्यलभ्यस्वरूपत्वात्, अस्य नोपादाननियमोऽस्ति सद्भागमाश्रित्य क्रियाया अभाव एव, तस्य चादिन सवस्य तथात्वादनन्ताम [illegible] । ३१

(विपर्ययेति) विपर्ययप्रसङ्गापत्तावप्येवविधार्थतैव–अनेकान्तसिद्धेर्न पारस्य [illegible] सदात्मनो वस्तुनो योऽसौ पर्यायार्थोऽसद्भागो मृदि घटाभाव तमाश्रित्योपादाननियमाभाव एव [illegible]? अनुपादानसत्तादिभावसामान्यलभ्यस्वरूपत्वात्–मृद्द्रव्यादे प्रागुत्पत्ते कार्यमसदेव [illegible] कारणसान्निध्ये जायते, न तस्योपादानेनार्थ कश्चित्, स्वत एव सत् सत्तयाऽभिसम्बध्यते द्रव्य [illegible] द्रव्यत्वेन द्रव्य गुणत्वेन गुण कर्मत्वेन कर्मेत्येभिर्भावै सामान्यैर्लभ्यस्वरूपश्चान्येति नैव [illegible]

सैवार्थैवेत्यादिना ग्रन्थेन प्रागुपदर्शितवदित्यर्थ । उपादाननियमौ सदसन्नियतत्वात् [illegible] ते चेति, [illegible] भयवादिविशेति दर्शयति–सदसदात्मकमिति, मया प्रमाणेन त्वया चाभ्युपगमवादेनाभ्युपगत [illegible] । [illegible] एकपुरुषेति, यथैक एव पुरुषोऽयं कञ्चित् प्रति पुत्र कञ्चिच्च प्रति पिता भवति तत्र पुत्रत्वे [illegible] पितृत्वं पुत्रत्वापेक्षमेव नियतम्, न पितृत्वापेक्षम् पुत्रत्वं च पितृत्वापेक्षमेव न पुत्रत्वापेक्षम्, तथा [illegible] । [illegible] नियमाभाव इति न विपर्ययप्रसङ्ग इति च प्रदर्शने यथा न नियमाभावस्तथा विपर्ययप्रसङ्गोऽपि [illegible] नियमाभावेति । नास्ति विपर्ययप्रसङ्ग उभयैकत्वात् नियमाभावाभाववादिनि मते [illegible] चेति, यदुभयात्मकमेव तस्य विषयनियतत्वान्न तत्र विपर्ययप्रसङ्गोऽस्ति यथा पितृपुत्र [illegible] स्वस्वविषयनियतत्वान्न तत्र नियमाभावस्तदुभयाभावस्तद्वदिति भाव । उभयात्मकत्वात् [illegible] भवतोऽपि स्वीकृत्याप्यनेकान्तसिद्धिं दर्शयति–विपर्ययेति । थाऽयमसद्भागमा[illegible] प्रसङ्ग उपदर्शितस्तत्रापि नैकान्तता, किन्तु अनेकान्तसिद्धिरेवेत्याशयेन व्याचष्टे–अनेकान्त[illegible] । [illegible] व्यादावसत्त्व घटादि कार्यं जायते उत्पन्नत्वाच्च घटादिकार्यस्य उपादानादिकारण न किञ्चित् [illegible] पेक्षमेव, अवस्थाविशेषोऽस्य जायते, उत्पद्यत इत्यादिशब्दैरुच्यते समुत्पन्न[illegible] घटादिस्तु समाश्रितसत्तादिसामान्य अस्ति–आत्मानं बिभर्ति सत्तां भावयती[illegible] भावसामान्येन लभ्यस्वरूपो घटादिर्भवतीति नैवास्त्युपादाननियम इत्याशयेनाह–अनु[illegible] देरिति । न तस्येति, कार्यस्योपादानेन किञ्चित् प्रयोजनम् परिनिष्ठित[illegible] । स्वत एवेति, [illegible] धारणफलकं सत्तासम्बन्धमनुभवति अस्ति–आत्मानं बिभर्ति न ध्वंसत इत्येवं [illegible]

---

१ सि क क्ष० डे० तूभयाभाव । २ सि क क्ष डे भावद्र० ।

नियमोऽस्तीत्यनेकान्त सिद्धतीति, सद्भागमाश्रित्य च क्रियाया अभाव एव–यो घटस्य कार्यस्य सत्त्वमेव द्रव्यार्थतो वाञ्छति, तस्य क्रियाया नास्त्येव प्रयोजनम्, नैव क्रियाऽस्तीत्यनियम, किं कारण ? तस्य वादिन सर्वस्य सदात्मकत्वात्, मृत्पिण्डो हि युगपदयुगपद्भाविसर्वधर्मात्मक, तेन प्रकारेण तथा, द्रव्यार्थवादप्रकारेण, तथा भावस्वथात्व सर्वसर्वात्मकत्व, तस्मात्तथात्वादसन्नाम किञ्चिन्नास्ति, अतोऽस्य समसतोऽभावात् प्रत्येकनयविवक्षायाम न्यतराश्रय इतरस्याभावाश्च स्वत्र विशेषहेतुत्वाय एव ।

यत्तूच्यते सदसतोर्वैधर्म्यादेकस्मिन्नेव कार्ये प्रागुत्पत्ते सदसच्छब्दार्थयोरेकाधिकरणभावेन प्रयोगो नास्ति–सदेवासदित्यनुसन्धान नास्त्येकाधिकरणभावेनेति प्रयोगानुपपत्ति, एषोऽर्थो दर्शित कार्यं सदसत्ता नेति सप्तम्यभिधाने नेति, एतदपि न किञ्चित्, इतरेतरभूताभूततत्त्व जगत्, न केवल कार्यमेव सदसत्, वृत्तावृत्तपर्यायार्थेनाविभक्तद्रव्यार्थभावनाया निखिल जगत् सदेवासत्, किन्तूभयपर्यायप्रत्यपेक्षया भावयितव्ये ति सन्दिग्धमेव वस्तुन स्वात्मनि, तथा चेतरेतराभावरूपेण स्वेन च भावरूपेण सदेवासत् सर्वमिति न सदसतोर्वैधर्म्यम् ।

यत्तूच्यत इत्यादि, यावत् सप्तम्यभिधानेन दर्शयति, सूत्रार्थं व्याख्यात सदसतोर्वैधर्म्यादिति, निमुक्त भवति परस्परविरोधात् समानाधिकरणभावेनैकस्मिन् प्रागुत्पत्ते सदासद्वा तद्वेति [सद्]सच्छब्दार्थयोर्विरोधादेकस्मिन्नेव कार्ये पुन सत्त्व प्रागुत्पत्ते ? किन्तर्हि ? असत्त्वमेवेति सदसच्छब्दार्थयोरेकाधिकरणभावेन प्रयोगो नास्तीति, तद्व्याचष्टे–सदेवासदित्यनुसन्धान नास्त्येकाधिकरणभावेनेति बुद्ध्या निर्धारण नास्ति तदभावात् प्रयोगानुपपत्ति, एषोऽर्थ एकस्मिन्नेव कार्ये सदसत्ता नेति सप्तम्यभिधानेन

वर्तीत्यत । सद्भागमाश्रित्य क्रियाया नियमोऽपि नेत्याह–**सद्भागमाश्रित्येति** । सद्सदात्मके वस्तुनि योऽयं सद्भागो द्रव्यार्थत तमाश्रित्येत्यर्थ एतन्मते हि वायनयाऽभिमताना सर्वेषां द्रव्यात्मना सदा सत्त्वाच्च निष्क्रियत्वेनीय स्वप्रसादत्वाति क्रिया किंकारी स्यादिति क्रियाया अभाव एवेति नास्ति क्रियाया नियम इत्याह–**यो घटस्येति** । हेतुमाह–**तस्य वादिन इति**, द्रव्यार्थत सत्त्वाभिलापिणो जलभूम्या पारिणामिकं रसादि यज्जलस्य स्थावरेषु दृष्टम् तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु स्थावराणां स्थावरेषु जङ्गमानां जङ्गमेषु जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति वादिन सर्वस्य सर्वात्मकत्वादसन्नाम किञ्चिदस्ति यस्मिन् क्रियानियमो भवतीति भाव । सर्वसर्वात्मकत्वे निदर्शनमाह–**मृत्पिण्डो हीति** । उभयात्मकैकरूपत्वे विशेषहेत्वभावान्नियुक्तो विशेषहेतुत्वे नेव नास्ति पर्यायार्थनयाश्रयेण कार्यस्योपादानानपेक्षणाद्द्रव्यार्थनयाश्रयणे चागत एवाभावाद्विशेषहेतुना किं क्रियत इत्याशयेनाह–**प्रत्येकनयविवक्षायामिति** । सदसतोर्वैधर्म्यादिति सूत्रं व्याख्यातमेव पूर्वमित्याह–**सूत्रार्थ इति** । तात्पर्यवृत्ति–**निमुक्तमिति**, सत्त्वमसत्त्वञ्च इतरेतराभावरूपत्वात् परस्परं विरुद्धमत एव च तयोर्न सामानाधिकरण्यमिति यच्च सत् न तदेव सदिति प्रागुत्पत्ते कार्यस्यासत्त्वेन तत्रैव कथं सत्त्वं स्यात्, किन्त्वसत्त्वमेव तत्रेति भाव । शब्दगतं सामानाधिकरण्यञ्च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्वं तच्च न सदसच्छब्दयो, एतावताच्छेदेन विरुद्धधर्मद्वयप्रतिपत्तिप्रयोजकशब्दद्वय प्रयोगासम्भवात्, सत एवासत्त्वेनानुसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं न सम्भवतीत्याचष्टुं वर्णयति स्वयमेव–**सदेवासदिति**, अनुसन्धानप्रकारोऽयम् अत्रेदं तात्पर्यं कारणमन्तरेण कार्यस्य जन्माभावात् कार्यं जन्म कारणपरतन्त्रं तथा तस्य सत्तापि कारणाधीनैव अन्यथा क्षणिकत्वाद्विदसत्त्वेनाक्रान्तं सदर्थक्रियाकारि न स्यात् कार्यमुत्पन्नमेव प्रध्वंसमुपेयात् असत्त्वमेव तत्र स्यादिति तत्र सत्तासम्बन्धलभ्यं कार्यस्यात्मभरणं तस्मात् सत्तासम्बन्धपूर्वकाले कार्यमसदेवेति निर्धार्यते । तदर्थसूचकं तद्वचनमुपन्यस्यति–**एषोऽर्थ इति**, अधिकरणवाचकसप्तमीप्रयोगात् सत्त्वासत्त्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं प्रतिषिद्धं भवति अन्यथा कार्यं सद

१ सि क सप्तमि० । २ सि क सामान्यधि० ।

दर्शित, अन्यथा कार्यं सम्मतेति लाघवार्थं ब्रूयात्, एतदपि न किञ्चिदित्याद्युत्तरं यावत् स्वात्मनि, एतस्मिन् घटपटाद्यर्थे स्वात्मनि, इतरेतरभूताभूततत्त्वं जगत्–घटात्मना घटोऽस्ति, पटात्मना नास्ति, तथेति, स्वेनात्म[ना] भूततरमभूतत्वञ्चेतरात्मना, तस्माद्भूताभूततत्त्वं जगदिति व्यापिता दर्शयति–न केवलं कार्यमेव सदसदिति, तथा वृत्तावृत्ताभ्यां पिण्डशिवकपर्यायार्थाभ्यां क्रमभा[विभ्याम]विभक्तो द्रव्यार्थ एकस्य भावना–मृत्पिण्ड एव शिवकीभवति, शिवक एव स्थासकीभवतीत्यादि यावद्घटो यावच्च पांशुर्यावच्च परमाणुरित्यवस्थासु मृत् पिण्डात्मना भवति शिवकाद्यात्मना न भवतीति पिण्डो भावाभावात्मकः, तथा शिवकोऽपि शिवकात्मना भवति न पिण्डात्मना तथोत्तरास्वस्वस्थास्विवरेतराभावस्वरूपेण स्वेन च भावरूपेण सदसदेव, 'सच्चासत्' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ४) इति वचनात्, एवं सकलं जगत् वृत्तावृत्तपर्यायार्थेनाविभक्तद्रव्यार्थभावनाया सदेवासत्, नित्वभयेत्यादि, किं पुनर्युगपद्भाविनामयुगपद्भाविनाञ्च पर्यायाणां रूपरसादीनां शिवकादीनाञ्च प्रत्यपेक्ष्या भावयितव्यो यस्य वस्तुनः स्वात्मा तस्मिन् भावयितव्ये, नि सन्दिग्धमेव तदाऽसत्त्वमपीत्यथ, तदुपसंहरति तथा चेति गतार्थम् ।

यदप्युक्तमापेक्षिकं सदसत्त्वं स्याद्वादी किलेत्थं समर्थयति–मृदात्मना घटस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वम्, घटात्मना चासत्त्वमिति, न, असत्कार्यत्वसिद्धेः–एवं तर्हि मृदात्मनः कर्तव्यत्वाभावात्, क्रियते इति हि कार्यम्, न च मृत् क्रियते घटो हि क्रियते स त्वसन्, तस्मान्न प्रागुत्पत्तेः सदसत्कार्यमिति, अत्र न पूर्वपक्षो नोत्तरपक्षश्च सत्य' ।

सच्चेति समानविभक्तिकनिर्देश एव लाघवात् कुर्यादिति भाव । अथ सदसतोर्वैधर्म्यनिराकरणाय निखिलं जगत् स्वपररूपेण सदसत् भूतमभूतञ्चेति सत्त्वासत्त्वयोरेकाधिकरणभावेनैव निर्धारणमस्तीत्याशयेनावतारयति–**एतदपि नेति** । सर्वेषां घटपटाद्यर्थानां सर्वथा भावरूपत्वे सर्वसर्वात्मकत्वप्रसङ्गात् प्रतिनियतप्रतीतिव्यवहारादयो न स्युः सर्वथाऽभावरूपत्वे वा शून्यताप्रसक्त्या हिताहितप्राप्तिनिवृत्त्याद्यभावात् तदावेदकशास्त्रप्रणयनाद्यनुपपत्तिः स्यादिति स्वरूपेण वस्तुनः सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयति–**इतरेतरेति** । भूतो घट इत्यादिव्यवहारविषयं भूतत्वं न घटस्य सर्वात्मना तस्य द्रव्यत्वेनैव नित्यत्वात् तथा द्रव्यानतिरिक्तेनैव रूपेणामूर्तत्वं वाच्यं तच्च रूपं पर्याय इति सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना भूत–नित्यं पर्यायात्मना चाभूतमनित्यम्, भूतशब्दस्य नित्यवस्तुविषयत्वात्, तस्मादितरेतररूपेण भूताभूतत्वं सर्ववस्तूनां तत्त्वं स्वरूपमिति निखिलं जगदितरेतरभूताभूततत्त्वमिति सकलवस्तुव्यापित्वमस्य स्वरूपस्येति दर्शयति–**तस्मादिति** । क्रमभाविपर्यायैरेव न सदसत्त्वमित्येतन्न्यापयितुं प्रथमं क्रमभाविपर्यायैः सदसत्त्वं दर्शयति–**वृत्तावृत्ताभ्यामिति,** वर्तमानावर्तमानपर्यायाभ्यामित्यर्थः, मृत्पिण्ड एव शिवको भवति शिवक एव स्थासकः, स एव कोश स एव कुसूलः, स एव घट स एव कपालः स एव कपालिका सैव शकलं तदेव शर्करा सैव पांशुः स एव रेणुस्तदेव त्रुटिः सैव परमाणुरित्येवं निरन्तरं वस्तुनः परिणामात् तदेव वस्तु वर्तमानपरिणामेन सत्, अवर्तमानपरिणामेन चासदिति सदसद्रूपमिति भाव । परिणामपरम्परां दर्शयति–**मृत्पिण्ड एवेति** । मृद सदसद्रूपत्वमाह–**अवस्थास्विति** । तत्र वैशेषिकवचनमपि दर्शयति–**सच्चासदिति** । क्रमभाविपर्यायैः सदसत्त्वं प्रदर्श्य सहभाविपर्यायैरपि सदसत्त्वं वर्णयति–**नित्वभयेति,** वस्तुनः स्वात्मनि क्रमिकपर्यायैः सहभाविपर्यायैश्च सदसत्त्वं निःसन्दिग्धमेवेति भाव । ननु पूर्वपक्षतया स्याद्वादिनोऽभिमतमिति यदुपवर्णितं त्वया तदपि स्याद्वादानवबोधनिबन्धनमेवेति त्वदीयः पूर्वपक्षस्तदुत्तररूपता वर्णितः पक्षश्चासत्य एवेति दर्शयितुमाह–**यदप्युक्तमिति** ।

---

१ सि क क्ष ड एकस्मिंश्च कस्मिन् । २ सि क क्ष डे नास्मिपतयेति घटपटाद्यर्थे तत्त्वात्मनि । ३ सि क सदपी० ।

यदप्युक्तमापेक्षिकमित्यादि, स्याद्वादी किलेत्थं सदसत्त्वं समर्थयतीति पूर्वपक्षः, मृदात्मना घटस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वम्, निष्पत्त्युत्तरकालमपि सत्त्वदर्शनात्, तदात्मकत्वात् मृदुपादानोपपत्तिः, घटात्मना चासत्त्वाद्घटार्थक्रियोपपत्तिरिति, अत्र किलोत्तरं कटन्दीकार आह न, असत्कार्यत्वसिद्धेः, एवं तर्हीत्यादि व्याख्या—मृदात्मन कर्त्तव्यत्वाभावात्, क्रियत इति हि कार्यम्, न च मृत् क्रियते, घटो हि क्रियते स त्वसन्निति, तदुपनयति—तस्माच्च प्रागुत्पत्तेः सन्सत्कार्यमिति, अत्र न पूर्वपक्ष इत्याद्याचार्यो ब्रूते अत्रैव पूर्वोत्तरपक्षयोर्न किञ्चित् सत्यम्—प्रागतीतेषु पूर्वपक्षोऽपि कश्चित् सत्यः स्यात्, विकलादेशनशार्पणात्, यथा सद्भागमाश्रित्योपादानमसद्भागमाश्रित्य क्रियाभाव इत्यादि, इह तु न पूर्वपक्षो नोत्तरपक्षः सत्यः ।

पूर्वपक्षासत्यत्वं तावत्—

को हि नाम सोऽनेकान्तवादी ब्रूयात्—प्राक् मृदात्मना सत्, घटात्मना चासत् कार्यमिति, यदि ब्रूयादनेकान्तवादत्याग एकान्तवादाभ्युपगमश्च, एवं हि मृदोऽकार्यत्वेऽसत्कार्यवाद एवानस्थापितः स्यात्, ततश्चैवं ब्रुवाणेषु को भेदः, अभूत्वोत्पत्तिवाचकप्राक्शब्दोच्चारणादेव चासत्त्वैकान्तः साक्षादभ्युपगतः, ततः किमर्थं विवदेत, अत्यन्तासमीक्षितभाषिणैकान्तवादिनापि न तुल्यतामेत्यसौ ।

को हि नाम सोऽनेकान्तवादीत्यादि, एवं ह्यसत्कार्यवाद एवानस्थापितः सदसत्कार्यमनस्थाप्य कोऽनेकान्तवादी, एवं ब्रूयादित्यादि, प्रागित्यादि तस्यैव प्रत्युच्चारणं यावद्घटात्मना चासदिति, न ब्रूयादयमभिप्रायः, यदि ब्रूयादनेकान्तवादत्याग एकान्तवादाभ्युपगमश्च, कुत इति ? तद्दर्शयति—एवं हि मृदोऽकार्यत्व इत्यादि गतार्थो यावत् को भेद इति, य एवैष वैशेषिको बौद्धो वा स्याद्वार्हतोऽपीति, किञ्चान्यत् अभूत्वोत्पत्तीत्यादि यावदभ्युपगत, प्राक्शब्दो ह्यभूत्वो[त्प]त्त्यर्थवाची, घटावस्थात पूर्वावस्था

सार पूर्वोऽत्रानुवर्ति—मृदात्मनेति, स्पष्टम् । अस्य स्याद्वादिमतवचनोपन्यस्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरं कटन्दीकृतोक्तं वर्णयति—अत्र किलोत्तरमिति । घटो मृदात्मना सन् घटात्मना चासन्निति अभ्युपगमे कार्यभूतस्य घटात्मना घटस्य प्रागसत्त्वात् मृदात्मना घटस्य प्राक् सत क्रियाविषयत्वाभावात् क्रियाविषयीभूतं कार्यं कथं सदसदित्याशयेनाह—मृदात्मन इति । मृदात्मनो घटस्य [illegible] मृदात्मा घटो हि मृदेव सा च सिद्धैव, न तु साध्यमपेक्षाशयेनाह—क्रियत इतीति । क्रियाविषयीभूतस्य घटस्य [illegible] प्रागसत्त्वं दर्शयति—घटो हीति । स्वदुपवर्णितस्य [illegible] स्याद्वादसिद्धान्तपरिमानवार्त्तिकलिखित [illegible] तदुत्तरमपि पुनरसम्यगेवेति मनसिकृत्याह—अत्रैवमिति, मृदात्मना घटस्य सत्त्वमित्याद्यविन्यर्थं । [illegible] ननु [illegible] कथमिदं [illegible] वस्त्वंशमात्रसमाश्रयेणाविरोधेन [illegible] सद्भागमाश्रित्य घटस्योपादान [illegible] असद्भागमाश्रित्य क्रियाया भावो नाश्रयणमिति वस्तुपर्यायघटस्य तत्त्वनोपादानक्रिययोरविरोधेन विधानात् [illegible] —प्रागतीतेष्विति । तत्रादौ पूर्वपक्षासत्यत्वं दर्शयति—को हि नामेति । प्रागुत्पत्तेर्मृदात्मना सत् घटात्मना चासदिति [illegible] एव व्यवस्थापितः स्यात् [illegible] सिद्धान्त स्याद्वादिन इत्याह—एवं हीति । मृद [illegible] न [illegible] सोऽपि भवन् सो असत्कार्यवादेव स्यात् नास्ति कश्चिद्वक्तमेनेऽर्थमेन [illegible]—एवं हि मृद इति । मृदात्मना घट प्राक् [illegible] कथमसत्कार्यवाद [illegible] इत्याह—अभूत्वोत्पत्तीति, अत्र [illegible] । [illegible] —घटावस्थात इति [illegible] भवति, अनागतशब्दसमभिव्याहृत

१ सि क इत्य इति । २ सि क [illegible] । ३ सि

वाचित्वात्, स चाभूत्वोत्पत्त्यर्थः प्राक् शब्दोच्चारणादेव साक्षादभ्युपगत तेन स्यात्, तत किमर्थं विन्देत, अभ्युपगम्यासत्त्वैकान्त मृदात्मना सत् घटात्मना चासत्कार्यमिति, तथापि भ्रान्तिमपि न ब्रूते, किञ्चान्यत्–अत्यन्तासमीक्षितभाषिणैकान्तवादिनापि न तुल्यतामेत्यसौ–घटादन्यस्या मृद आत्मा तेनात्यन्तमन्यो घटो भवति स्वेन च घटात्मना न भवतीत्येव ब्रुवन् प्रत्यक्षादिविरुद्धमत्तोन्मत्तरादिवत् स्यात् सोऽपि चैकान्तवादी प्रत्यक्षादिविरुद्ध किञ्चित् परिहरतीति ।

किञ्चान्यत्—

देशकालभेदलक्षणोभयपर्यायमात्रत्वाच्चैवमयमसद्वाद एव स्यात्, इत्थ पुन कोऽनेकान्तवादी ब्रूयाद्रूप रसात्मना नास्ति रसोऽपि रूपात्मना कृष्णाद्यपि शुक्लात्मनेत्यादि, धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहायकाशदानात्मकपृथिव्याद्यात्मकत्वान्मृदादेर्घटादेश्च कथ मृदमेकामपेक्ष्य मृदात्मनैवास्तीत्यापेक्षिकमसत्त्वमसद्वादिवत्, आपेक्षिकमृदात्मसद्विशेषणात्त्वसदभिधानमेवेद मृदात्मना सत् घटात्मना चासदिति वचनम्, अभिधेयस्वतत्त्वनिरसननियतत्वात्, यद्वाक्यमभिधेयस्वतत्त्वनिरसननियत तदसदभिधान दृष्टम्, यथाऽनुष्णोऽग्निरित्युक्तिरिति, अव्युदासे तु घटात्मनापि सत्त्वेन, तद्भावत्वात्, तथा च सत्कार्यस्योक्तिरेव कृता तथा वदता ।

देशकालेत्यादि, देशतो भेदो रूपरसादीनाम्, कालतो भेद पिण्डशिवकादीनाम्, स भेदो लक्षण सहासहावस्थायिनामुभयेषा पर्यायाणा ते देशकालभेदलक्षणोभयपर्याया, तत्परिमाण देशकाल[भेद]-लक्षणोभयपर्यायमात्र तद्भावात्–तन्मात्रत्वात्, एव–अनेन प्रकारेणायमसद्वाद एव स्यात्–रूप रसादन्यत् तदपि विभज्यमान कृष्ण पुनरप्येकगुणकृष्णमित्यादि यावत् परमाणुशो विभागादसदेव रूपम्, एव रसा-

---

प्राक्शब्दो घटोत्पत्त्यवस्थाप्राक्कालीना प्रागभवद्रूपामवस्थामाह तथा च प्रागभवत् पश्चाद्भवति घट, अभूत्वोत्पत्तिमान् घट इति यावत् एतच्च पूर्वावस्थावाचिप्राक्शब्दमहिम्नाऽभूत्वोत्पत्तिर्गम्यते, तस्मात् प्रागसत्त्वेव घट इत्यक्षात प्रागसन् घट इत्युक्त्याऽभ्युपगत इति तत्र वादामात्र एव स्यादिति भाव । मृदात्मना सत् घटात्मना चासत् कार्यमिति सत्कार्याभ्युपगन्तृणा यथा कथमपि स्याद्वादिना साख्याना वैशेषिकाणा वा कुत परस्परं वाद स्यादभ्युपगमैक्यात् यदि तु सोऽभ्युपगमो भ्रान्तिरूप इति स स्याद्वादी ब्रूयात् स्यात्तदा वाद तमपि स न ब्रूत इत्याह–अभ्युपगम्येति । अत्र तस्य व्याघातान्तरमाह अत्यन्तेति, सुतरा विचारव्यतिरेकेण प्रमाणासहमर्थं भाषमाणोऽप्येकान्तवादी प्रत्यक्षादिविरुद्ध कदाचित् कश्चिन्न परिहरति, अयन्तु न तथा मृद् घटादत्यन्तं भिन्ना तस्या अत्यन्तं भिन्नो घट प्राक् तदात्मना भवति, स्वात्मना च न भवतीति प्रत्यक्षादिविरुद्धभाषित्वात् न हि किञ्चित् स्वात्यन्तभिन्नात्मना भवति स्वात्मना च न भवतीति, तस्मात् स एकान्तवादिनापि साम्यतां यातीति भाव । तथावदत कारणे कार्यस्यासद्वाद प्रसज्यत इति द्रव्याभ्युपगमेनासद्वादमापाद्य सहक्रमभाविपर्यायमात्रपक्षतोऽप्यसद्वादं वापत्तिमाह–**देशकालेति** । देशान्यत्वप्रयुक्तान्यत्वं सहभाविपर्यायाणा कालान्यत्वप्रयुक्तान्यत्वं क्रमभाविपर्यायाणां लक्षणम् द्विविधपर्यायतोऽन्यद्वस्तु नास्तीति तन्मात्रमेवेति यावदयमसद्वाद इति दर्शयति–**देशतो भेद इति,** समुदायरूपेण सहोत्पद्यमानाना रूपरसादीनां परस्परया परस्परं एव देशा, तेभ्यो भेदस्तेषा लक्षणम्, प्रत्येकरूपेणायुगपद्भाविनां पिण्डशिवकादीनां परस्परया परस्परे एव काला, तेभ्यो भेदस्तेषा लक्षणम् एवं पर्यायद्वयमात्रमेव तदुक्तवचनात् प्रतीयत मृदात्मना सत् घटात्मनाऽसदित्येतावन्मात्रोक्तिरिति भाव । तत किमत्त्वाह–**अनेन प्रकारेणेति** । असद्वादं दर्शयति–**रूपमिति** । रूपस्यावान्तरविभागकरणात् यावत्परमाणु विभक्त भवति, एवं रसाद्योऽपि विभक्ता परमाणु यावत् भवति तेषा परस्परतोऽन्याऽन्यत्वापादनात् शुक्लादिव्यतिरेकेण रूपस्यासत्त्ववत् शुक्लादीनां सर्वेषामसत्त्वमेव स्यादित्यसद्वाद एवेति भाव । एवमेव दर्शयति–**तदपि विभज्यमानमिति** ।

---

१ सि लक्षणभेदासद्वावस्था० । २ सि क कुष्ट ।

न्य, तथा पिण्डादयोऽपीत्यसद्वाद, इत्थ पुन कोऽनेकान्तवादी ब्रूयात् यथाऽसावसद्वादी मृते रूप रसात्मना नास्ति, रसोऽपि रूपात्मना कृष्णाद्यपि शुक्लात्मनेत्यादि, न ब्रूयादेवेत्यर्थ, किं कारणम् ? धृति-सङ्ग्रहपक्तिव्यूहनावकाशदानात्मकपृथिव्याद्यात्मकत्वात् मृदादेर्घटादेश्च कथ मृदमेकामपेक्ष्य मृदात्मनैवास्ती त्यापत्तिर्[1] सत्त्वम् ? असद्वादिवत्, न कुशलो ब्रूयादिति सम्बध्यते, अत्र प्रयोग –आपेक्षिकमृदात्मसद्विशेषणात्तु असदभिधानमेवेद मृदात्मना सत्, घटात्मना चासदिति वचनम्, कुत ? अभिधेयस्य तत्त्वनिरसननियतत्वात्–अभिधेयस्य मृत्पिण्डस्य स्व तत्त्व देशभिन्नरूपरससंस्थानादि कालभिन्नरूपरसशिव कादि पाथादि धृत्यादिलक्षणभिन्नपृथिव्यादि च, मृदात्मनैवास्ति घटो न रूपादिशिवकाद्येनादिस्वतत्त्वैरिति अस्य स्वतत्त्वानि सन्त्येव निरस्तानि स्यु, तन्निरसने नियतत्वादस्य वाक्यस्य, यद्वाक्यमभिधेयस्वतत्त्वनिरसननियत तत्त्वसदभिधान दृष्टम्, यथाऽनुष्णोऽग्निरित्युक्ति, अभिधेयस्वतत्त्वनिरसन[नियतत्व]मसिद्धमिति मा मस्था, सिद्धमेवानात्मव्युदसनात्, स्यात्मत नावधार्य मृदात्मनैव सन्, नान्येनेति ब्रूम ×[5] किं तर्हि ? मृदात्मना भवन् सन् घटो यदि रूपादिपिण्डादिशिवकार्थनाद्यात्मभिरपि भवेद्भवतु नाम तदात्मा को दोष ? इति, अत्र ब्रूम, अव्युदासे तु घटात्मनापि सन्नेव, तद्भावत्वात्, ते भावा रूपादिशिवकार्थनादि पीडान्यो घटान्यश्चास्या मृद, तद्भाव[स्य] भावस्तद्भावत्व तस्मात्तद्भावत्वात्, यथा मृदात्मना प्राक्

तथा चेत्यसत्त्वं युगपद्रूपरसादिपर्यायाणामसद्वादिनामेव ब्रूते न तु स्याद्वादीत्याशयेनाह–इत्थ पुनरिति। मृदादीनां घटादीनां च पार्थिवत्वात् कथं मृदात्मनैवास्ति स्याद्वादी कथं ब्रूयादिति हेतुमाह–धृतीति, धृतर्धारण पतन वा पृथ्वीधर्म प्रजानां भूतान्तराणाम् धृत्वा पृथिवी उपकरोति सङ्ग्रहो जलधर्म जलं सङ्ग्रहेण पिण्डीकरणेन गुरुत्वा चोपकरोति पक्ति पाचनं तेजोधर्म तेज आहारपाचनेनोपकरोति वायु व्यूहधर्मा मरुत्सम्बन्धिनां व्यूहनेन निर्ह्लीकरणेन आकाशमवकाशधर्मा सर्वपदार्थाना अवकाशदानेनोपकारक इति धृत्याद्यात्मकपृथिव्याद्यात्मको घटो मृदादि च तस्मात् घट एकया एव मृदमपेक्ष्य मृदात्मनैवास्तीत्युक्तौ एकान्तवाद एवायं स्यात् ■ तथा सुगमीप्सितवाक्यगुणदोषपर स्याद्वादीतरनिरपेक्ष सत्त्वमसत्त्व वा वस्तु ब्रूयादिति भाव । अनुमानेन प्रमाणयति–अत्र प्रयोग इति, सत्त्वे हि विशेषण प्रदर्शितं मृदात्मनेति, तेन मृदात्मनैव सत्त्वं गम्यते न तु मृत्पिण्डस्य स्वरूपभूतै देशभेदरूपरसादिभि कालभेदलक्षणशिवकादिपर्यायैर्भि सङ्ग्रहपक्त्याद्यात्मकत्वादिभिश्च सत्त्वमिति मृदात्मना सदित्यादिवचनमसदभिधानमेव मृच्छब्दाभिधेयानां स्वतत्त्वानां रूपादिशिवकादिजलादीनां निरसने नियतत्वात्, यथा अग्नेरुष्णं तत्त्व तन्निरसने नियतमनुष्णोऽग्निरिति वचनमसदभिधानमेव तद्वदिति भाव । यद्यपि मृदात्मना सदित्यत्र मृच्छब्दाभिधेयो यावानर्थस्तावान् सन्नस्ति नाभिधेयनिरसनानियतत्वमित्यसिद्धो हेतु, तथापि मृदात्मना सन् मृत्पिण्डपर्यायरूपेणेत्यर्थ, एतस्मिन्नर्थे गमयेच्च घटात्मना न सन्निति वाक्यम् अन्यथा घटस्यापि मृच्छब्दाभिधेयत्वात् तद्रूपेणापि सत्त्वात्, तस्मान्नासिद्धो हेतुरित्याशये नाह–अभिधेयस्य मृत्पिण्डस्येति। व्याप्तिं साधयति–यद्वाक्यमिति। हेत्वसिद्धिं निराचष्टे–अभिधेयेति। ननु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायमभ्युपेत्य मृदात्मनैवेत्यत्र मृदात्मनेति न ब्रूमो येनाभिधेयस्वतत्त्वनिरसननियतं वाक्यं स्यात्, किन्तु सावधारणमभ्युपगम्यैव तथा च मृच्छब्दाभिधेयनिखिलस्वात्मना घट सन् स्यात्, को दोष इत्याशङ्कते–स्यान्मतमिति। तथा सति घटात्मनापि सत्त्वापत्त्या घटात्मना न सन्निति वचन निरर्थकं स्यादित्याशयेनोत्तरयति–अव्युदासे त्विति, अभिधेयस्वतत्त्वनिरसनानङ्गीकारे इत्यर्थ । हेतुमाह–तद्भावत्वादिति। ते भावा अस्याः तद्भाव तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति विग्रह इति मत्वाऽर्थमाह–ते भावा इति। यो यद्भाव स तेन रूपेणापि सन्नेव यत्र दृष्टा तमाह–यथेति। उपनयति–

---

१ सि क कथ॰ । २ सि क यथादि॰ । ३ सि क न्यस्त॰ । ४ सि क ॰वाधाया । ५ क ××। ६ सि क ॰घटघा॰ । ७ सि क भवन्॰ । ८ सि क ॰घपादि । ९ सि क घटात्मना ।

कार्यमुत्पत्तेः सत्, तथा घटात्मत्वात्, अपिशब्दात् सर्वात्मत्वात् [illegible]
तथा चासत्कार्यत्वानुक्ति सत्कार्यत्वोक्तिरेव कृता तथा वर्त्तेति [illegible]
एष तत्वादिन इत्यनपेक्ष्य पूर्वापरम् ।

कथं तर्ह्याहुरिति चेदत आह—

सदसदात्मकैकं वस्तुतत्त्वं द्रव्यार्थपर्यायार्थोभयलक्षणं [illegible]
दन्यथाऽसम्भवात्, द्रव्यशब्दमपि मृदादिरूपाद्यतीतानागत[illegible]
सर्वाभेदभेदार्थं तेष्वेव, तस्मादुभयोरुभयार्थत्वम् ।

सदसदात्मकेत्यादि, द्व्यात्मकं वस्तुतत्त्वमित्येतत्सामर्थ्यं [illegible]
एकमेवात्मानं परमार्थं द्रव्यार्थतः सत्वात् पर्यायार्थतोऽसत्त्वा[illegible]
प्रतिपादितत्वात्, खपुष्पवदन्यथाऽसम्भवात्–उभयरूपैकात्म्याभावाद्[illegible]
त्मनो वा निर्भेदत्वान्निर्विशेषत्वाच्च खपुष्पवदेवेतिप्रसङ्गात् सदसद्रूप[illegible]
द्रव्यशब्दः मृदादिरूपाद्यतीतानागतवर्त्तमान[भेद]भेदार्थे [illegible]
क्रमभुव, सहभुव रूपरसादयश्च भिन्नाः त्रिषु कालेषु मृदात्मा [illegible]
ते च भिन्ना अप्यभिन्नाः स्वात्मा मूर्त्तिमत्त्वतिवर्त्तमानत्वादिषु भेदाभे[illegible]
शब्दः सर्वाभेदभेदार्थं तेष्वेव–त्रिष्वेव त्रिकालवर्त्तमानकालवर्त्तिषु [illegible]
रुभयार्थ[त्व]म् ।

तथेति । घटात्मनापीत्यपिशब्देन सार्वात्म्यप्रतीते सर्वरूपेणापि सत्त्व[illegible]
अत एव च स्याद्वादी नैव भूत इत्याह-अपिशब्दादिति । पूर्वापरमिति, [illegible]
पूर्वापरयोरितराणाम् इति सूत्रेण द्वन्द्वे वत्वभाव । स्याद्वादिनस्तर्हि कथमाहु[illegible]
द्वौ आत्मानौ यस्य तद् द्व्यात्मकं तत्त्वं सर्ववस्तूनां स्वभाव अथवा [illegible]
स्याद्वादिनो हेतुमुखेन वर्णयन्तीति भाव । वर्णनप्रकारमाह-एकमे[illegible]
वस्तुतत्त्वस्य दर्शयति उभयरूपेति, यदि केवलं द्रव्यार्थात्मकं वस्तु स्यात् [illegible]
यदि च केवलं पर्यायात्मकं तथापि प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिपन्नस्य पिण्ड[illegible]
पिण्डशिवकस्थासकादिपर्यायाणामपि प्रत्यक्षावगतस्य निवृत्तिप्रसङ्ग [illegible]
सर्वभावनिवृत्तिप्रसङ्गेन सर्वव्यवहारविलोपापत्ते तस्मात् यत्सदात्मकं [illegible]
सत् तस्मात् तदभावेऽसदपि न स्यात्, तथा सदात्मकमसत् तदभावे न [illegible]
भाव निर्भेदत्वात् निर्विशेषत्वात्, द्रव्यार्थात्मैकरूपत्वेऽतिप्रसङ्गहेतुं, [illegible]
प्रसङ्गहेतुं । अर्प्यमाणद्रव्यपर्यायावपि नैकान्तेन द्रव्यपर्यायरूपावि[illegible]
पर्यायात्मकत्वात् पर्यायस्य च द्रव्यात्मकत्वात्तयोरुभयोरिदमेव खपुष्प[illegible]
पर्यायरूप इत्यस्तु विशेषस्तयो, यदा पर्यायं गौणीकृत्य द्रव्यं [illegible]
तस्माद्गौणीकृतभेदात्मकं प्रधानीकृताभेदं द्रव्यशब्दार्थं भेदं [illegible]
प्रतीतिविषयो भवति तदा तद्वस्तु पर्यायशब्दवाच्यं भवति तस्मा[illegible]
भेदाभेदार्थौ पर्यायद्रव्याभेदभेदार्थौ नैतौ उपवर्णयन्तीति भाव । [illegible]

१ सि क तदा। २ सि क सत्कार्यातिo।

न केवलं शब्दार्थकथनमात्रादेवोभयार्थत्वम्, किं तर्हि ? वस्तुस्वरूपणमपि क्रियते तद्यथा—

मृदात्मानं घटात्मानं द्रव्यार्थपर्यायार्थम्, द्रव्यं हि घटो यावद्द्रव्यार्थमत्यन्तसन्, पर्यायस्तु यावत् पर्यायार्थमसन्, यथा च घटात्मा मृदप्येवम्, इदमपि च कुतो निष्पन्नेऽपि घटे मृत्त्वदर्शनात् मृदात्मकस्योपादानम्, न पुनर्धृत्यादिवत् सङ्ग्रहादिदर्शनाज्जलाद्यात्मकस्येति ? तस्मान्मृद एव दर्शनमुभयथाऽपि ।

मृदात्मानमिति, मृदात्मानं द्रव्यार्थपर्यायार्थं, वर्णयन्तीति सम्बध्यते, घटात्मानञ्च द्रव्यार्थपर्यायार्थञ्चेति, तयोर्यथाक्रमं व्याख्या द्रव्यं हीत्यादि-द्रव्यार्थस्य यावद्द्रव्यार्थं घटोऽत्यन्तसन्निति घटस्यैव पूर्वोत्तरावस्था मृदादिव्रीहियवादिभिर्भवतीति प्रागपि भावितार्थम्, पर्यायस्त्विति, पर्यायार्थस्य यावदसन्निति तद्विपर्ययेण गतार्थम्, यथा च घटात्मा मृदप्येवं द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्याम्, इदमपि च कुत इत्यादि, यदुच्यते निष्पन्नेऽपि घटे मृत्त्वदर्शनात् मृदात्मकस्योपादानमित्येषोऽपि विशिष्टपार्थिवमृत्त्वदर्शनेनैकान्तः कुतः सम्भवति ? सङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानधर्मजलानलानिलगगनव्युदासेन धृत्यादिधर्मपृथिव्याद्यात्मकस्यैवेति, तत्प्रदर्शयति-न पुनर्धृत्यादिवत् सङ्ग्रहादिदर्शनादित्यादि, तस्मिन् वस्तुनि विद्यमानसर्वधर्मदर्शनानि यावद् निर्देश्यञ्चेति, तस्मान्मृद एव दर्शनमुभयथापि यदि मृदि मृदात्मदर्शनमथ घटे मृदात्मदर्शनमिति ।

रूपस्यादिपर्यायः । द्रव्यशब्दार्थं व्याचष्टे-**मृद इति** । पर्यायशब्दार्थं व्याचष्टे-**तेष्विति** रूपादिपर्यायेषु नित्यतया वर्तमानं द्रव्यं पर्यायत्वं शक्तीकरणादभेदभेदः पर्यायशब्दार्थ इति भावः । अथ द्रव्यशब्दपर्यायशब्दयोरर्थव्याख्यानादेव द्रव्यपर्यायावुभयलक्षणाविति न मन्तव्यं किन्तु वस्तुस्वरूपस्य निरूपणमपि द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्यां क्रियत इत्याह-**वस्तुस्वरूपणमपीति** । तद्दर्शयति-**तद्यथेति** मृदात्मा द्रव्यतां पर्यायतां प्राप्त इति वर्णयन्तीति भावः अनेन द्रव्यस्योभयात्मकत्वमुक्तम् । पर्यायस्योभयार्थत्वमाह-**घटात्मानञ्चेति,** घटो हि मृद पर्यायविशेषोऽत्र पर्यायतां प्राप्तः, मृदात्मनो घटस्यैव च प्राचीनमृत्पिण्डाद्यवस्था अर्वाचीनाश्च कपालशकलादिशर्करापांशुत्रुटिपरमाण्वादिव्रीहिबीजाद्याऽवस्था इति द्रव्यतां प्राप्तोऽत एवात्यन्तसन्निति भावः । तद्दर्शयति-**घटस्यैवेति,** मृत्पिण्डादिव्यतिरिक्तस्य घटस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भादसन् घटः मृत्पिण्डाद्यपि न रूपरसादिव्यतिरिक्तस्याभावात् रूपाद्यपि कृष्णादिव्यतिरिक्तस्याभावात् कृष्णाद्यपि चैकगुणकृष्णादिव्यतिरिक्तस्याभावादसदित्येवं यावत् परमाणुरपि विभक्तव्यत्वेनात पर्यायार्थतो घटोऽसन्निति भावः । तदेव मृत् मृदपि घटोऽपि घटश्च मृदपि घटोऽपि द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्यामित्येवमवस्थितं वस्तुस्वरूपं यद्भवता निष्पन्नेऽपि घटे मृत्त्वदर्शनात् मृदात्मा घट उपादानमिति विलक्षणधृतिधर्मपृथिव्यात्मकमृत्त्वदर्शनात् घटो मृदेव तस्मादत्यन्तमविवेकात् उच्यते तत् कथं सम्भवतीत्याशयेनाह-**यथा चेति** । जलादिधर्माणामपि तत्र दर्शनमस्तीति प्रदर्शयति-**सङ्ग्रहेति** । धृत्यादिधर्मपृथिव्याद्यात्मकत्वदर्शनेऽविशिष्टेऽपि कथमुच्यते धृतिधर्मपार्थिवमृत्त्वदर्शनेन मृदेव घटो न तु जलादि सङ्ग्रहादिधर्मजलाद्यात्मकत्वस्यापीत्याशयेनाह-**न पुनरिति** । तथा च घटे यावद्धर्मदर्शनं तावदात्मको घट इत्याह-**तस्मिन् वस्तुनीति** । तथा च द्रव्ये मृदि पर्याये घटे वा यावद्द्रव्यार्थदर्शनं तावन्मृद्द्रव्यमेव, न तु मृदात्मकतावधारणमात्रान्मृदेवेति निरूपयति-**तस्माच्च मृद एवेति,** मृदि मृदात्मदर्शनं वा भवतु घटे मृदात्मदर्शनं वा भवतु उभयथा न तत्र मृद एव दर्शनं वक्तुं युक्तम् किन्तु मृदोऽपि दर्शनमित्येव तथा च मृदोऽपि दर्शनात् मृत् घटो वा मृदपीति भावः । प्राक् घटस्य घटात्मनाऽसत्त्वात् क्रियोपपत्तेति जनोक्तिरूपतो यदुक्तं त्वया तदपि तन्मतापरिज्ञानमूलमेवेति निरूपयितुं

१ सि क क्ष ह मृदप्येव । २ सि क विशिष्टपा० । ३ सर्वप्रतिषु ०दर्शनमित्यादि ।

यदप्युच्यते घटात्मना चासत्त्वात् क्रियोपपत्तेरेव किलार्हत आह, अत्रापि कुत एतदित्याद्युत्तरम्[1], नैवमार्हतो मृते घटात्मनाऽसत्त्वादसदेव कार्यमिति, किं तर्हि ? सतापि घट इति ब्रूते, मृत्तत्त्वघटसत्त्वात्, तद्दर्शयति—

असत्त्वाद्घटात्मनेति कुत एतत् ? न पुनर्मृत्तत्त्वघटसत्त्वात्, तत्त्व एवानुभवक्रमप्राप्ते, तत्प्रत्यग्रादिवत् ।

(असत्त्वादिति) असत्त्वाद्घटात्मनेति कुत एतत् ? न पुनर्मृत्तत्त्वघटसत्त्वात्—तत् पुन सत्त्व मृत्तत्त्वस्य घटस्य तत्त्व एवानुभवक्रमप्राप्ते—क्रमजन्मघटपर्यैनुभव क्रमेण प्राप्यते, तत्त्वे द्रव्यार्थतोऽवस्थितस्वरूप एव वस्तुनि मृदाख्ये, तत्प्रत्यग्रादिवत्—यथा घटस्य प्रत्यग्रेष मध्यममध्यमपुराणतादिभावा घटतत्त्वे व्यवस्थितस्यैव तथैव मृत्तत्त्वे एवानुभवक्रमप्राप्तेघटसत्त्वम्, तस्मादार्हतोक्तस्यपरिज्ञानादसाधूक्तम् ।

किञ्चान्यत्—

यदपि च न, असत्कार्यत्वसिद्धे, एव तर्हि मृदात्मन कर्त्तव्यत्वाभावात्, क्रियत इति हि कार्यम्, न च मृत् क्रियते, घटो हि क्रियते, स ह्यसन्, तस्मान्न प्रागुत्पत्ते सदसत् कार्यमिति, एतदपि नैव, असत्कार्यत्वसिद्धिवत् सत्कार्यत्वसिद्धे, अकर्त्तव्यत्वान्मृत्तत्त्वस्य घटादे सदेव कार्यमिति भावाना कुतो नेष्यते सत्कार्यत्वम् ? न हि घटताया मृत्तत्त्वाभावे घटस्यावस्थानमस्ति, येन प्रागसन् स्यात्, मृद आत्मैव हि घटात्मा, तत्त्यागे तत्स्वरूपानुपपत्ते, अतीतानागतवर्त्तमानविचित्रविशेषस्वभावसद्भूतमृत्त्ववत्, अतीतानागतवर्त्तमानविचित्रविशेषाध्यासितभावसद्भूतघटवदिति ।

यदपि चेत्यादि, एतस्य पूर्वपक्षस्योत्तराभिप्रायेणोच्यते—न असत्कार्यत्वसिद्धेरिति, यावत्तस्मान प्रागुत्पत्ते सदसत्कार्यमिति, गतार्थम्, अत्रोत्तरमाचार्य आह—एतदपि नैव, असत्कार्यत्वसिद्धिवत् सत्कार्यत्वसिद्धेरित्युपक्रम्य भावाना यावत्सत्कार्यत्वमिति, यथा मृद्भावादप्रच्युतस्य घटस्य मृद्भावेनानुत्पादाविना-

सूत्रमवतारयति-यदप्युच्यत इति । यदुच्यते घटात्मनाऽसत्त्वाद्घटोऽसन्नेवेति तत् कुत, मृत्तत्त्वभूतस्य घटस्य सत्त्वात् सन्नपीति कुतो नोच्यत इत्याह-असत्त्वादिति । मृदि यदि मृत्तत्त्वभूतो घटो न सन् भवेत् तर्हि न सोऽत्र कदापि पिण्डशिवकादिक्रमेणानुभवपथं यायात्, याति च क्रमतोऽनुभवपथं तस्मात्तत्र सदपीत्याशयेनाह-तत् पुन सत्त्वमिति, द्रव्यार्थेन घटादे स्वरूपमवस्थितं यस्मिन् तथाविधे मृदाख्ये वस्तुनि क्रमेण जन्म यस्यैवंविधस्य घटस्यानुभव क्रमेणैव प्राप्यत इति शब्दार्थ । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह-यथेति, प्रत्यग्रता-नवीनता । अथ यदप्युक्तमापेक्षिकं सदसत्त्वं स्याद्वादी किलेत्थं समर्थयति-मृदात्मना घटस्य प्रागुत्पत्ते सत्त्वं घटात्मना चासत्त्वमिति पूर्वपक्ष विधाय तदुत्तरतया नासत्कार्यत्वसिद्धेरित्यादि तन्निराकर्तुमाह-यदपि चेति । वैशेषिकस्योत्तरमेव प्रदर्शयति-असत्कार्य चेति, कृतव्याख्यानमेतत् । स्वोत्तरमुपदर्शयति-एतदपि नैवेति । तदुपदर्शितामसत्कार्यत्वसिद्धिमुपवर्णयति यथेति मृदात्मा घटो न कृतिविषय, तेन रूपेण तस्योत्पत्तिविनाशराहित्यात् ततश्च तेन रूपेण

1 सि क °सत्त्वात्मनि° । 2 सि क °त्याद्युत्तर° । 3 सि क पुनरेव° । 4 डे मृद्भावेनानुत्पादावि-नाशयस्य, सि क मृद्भावेनानुत्पादविनाशयस्य ।

[शा]पन्नस्य सत एव घटविवक्षया कर्त्तव्यत्वादसत्त्वमिष्ट तया तथाऽकर्त्तव्यत्वात्, सततमप्रच्युतस्यात्मत्व वघटादिशिवकादिकर्त्तव्यात्मनो मृत्तत्त्वस्य मृत्तत्त्वविवक्षया कर्त्तव्यत्वाभावात् सदेव कार्यमिति कस्मान्न प्यते ? न हि घटतायामित्यादि शिवकादिव मृत्तत्त्वस्य घटस्य मृत्तत्त्वस्याभावे यद्यवस्थानं स्यादसन् घट प्राक् पश्चाच्चायत इति स्यात्, तत्तु नास्ति, यस्मात् मृद आत्मैव घटात्मा, कस्मात् ? तत्त्यागे तत्स्वरूपानुपपत्ते , यत्त्यागे यत्स्वरूपानुपपत्ति स तस्यैवात्मा, अतीतानागतेत्यादि यावन्मृत्तत्त्ववत्-यथा मृत्पिण्डस्यातीतानागतवर्त्तमानेषु कालेषु ये विशेषा शीतोष्णादय सार्द्रशुष्कखण्डितशकलादयश्च विविधा पर्यायास्ते स्वभावा यस्य मृत्तत्त्व तत्तत्स्वभाव तदेव सद्भाव सद्भूत तदेव परमार्थभूत मृत्तत्त्व तान् विशेषान् विहाय न प्रवर्त्ततेति, [अ]पि च तदिति स एवात्मा विशेषाणा मृत्त्वस्य तथा घटात्मा मृद एवात्मा, अथ नाऽतीतानागतवर्त्तमानविचित्रविशेषाध्यासित[स्व]भावसद्भूतघटवदिति द्वितीय मुदाहरण[म]स्यैव व्याख्या-मृद आत्मा[घटात्मा,]घटस्यात्मा मृदात्मेति द्विधापि प्रतिज्ञायते तेनैव हेतुनाऽ नेनापि दृष्टान्तेनेति ।

एतेन सर्वोऽस्याद्वाद प्रत्युक्त ।

(**एतेनेति**) एतेन सर्वोऽस्याद्वाद प्रत्युक्त -कार्यसदसदात्मकैकवस्तुप्रतिपादनात्मकेन तदेकान्त प्रतिषेधात्मकेन च यत्नेन नित्यानित्याद्येकान्तवाद सर्व प्रतिषिद्धो बोद्धव्य , उपादाननियमस्यासति सति

सत्त्वपि येन रूपेण तस्य कृतिविषयत्व तदात्मना प्रागभ्यासत्त्वात् कृतिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नं वस्तु स्वोत्पत्त्यवधिकप्राक्काल ऽ नासदिति सत्कार्यत्वसिद्धिरिति भाव । यथा युक्त्याऽसत्कार्यत्वसिद्धिस्तथैव सत्कार्यत्वसिद्धिरपि भवतीति सत्कार्यत्व कुतो नेष्यते, विनिगमनाविरहादित्याशयेनाह-**तथेति** कृतिविषया अपि घटादिशिवकादयो मृदात्मना न कृतिविषया , तेन रूपेण तेषा नित्यत्वात्-एवञ्च कृतिविषयतावच्छेदकरूपेण प्रागसत्त्वेऽपि कृतिविषयत्वाभावप्रयोजकरूपावच्छिन्न घटादिशिवकादिवस्तु सदिति सत्कार्यमिति कुतो नेष्यत इति भाव । घटादिशिवकादे घटतायवस्थाया मृत्तत्त्वता समर्थयति-**नहि घटतायामिति,** मृत्तत्त्वव्यतिरेकेण घटादे कदापि यद्यवस्थिति स्यात् तर्हि तथाविधकालात् प्राक् तथाविधं घटादिकार्यं नासीति प्रागसत् पश्चा तथाविधं जातमिति वक्तु युज्यते तथाऽवस्थान तु नास्ति सदा शिवकादिवन्मृत्तत्त्वतयैवावस्थिते तस्मान्नास्ति घटात्ममृदात्मनो भेद किन्तु य एव मृदात्मा स एव घटात्मेति भाव । तत्र हेतुमाह-**तत्त्याग इति,** मृत्तत्त्वत्यागे मृत्तत्त्वस्वरूपानुपपत्तेरित्यर्थ । व्याप्तिं प्राहयति-**यत्त्याग इति** । दृष्टान्तमाह-**अतीतेति** त्रैकालिकविलक्षणविशेषा एव स्वभावो यस्य परमार्थभूतमृत्तत्त्वस्य तथाविधं मृत्तत्त्वं तान् विशेषान् परित्यज्य न क्वापि प्रवर्त्तते, एवं ते विशेषा मृत्तत्त्वमेव तस्मात् यथा विशेषाणामात्मैव मृदात्मा तथा मृद आत्मैव घटात्मेति भाव । **स एवात्मेति** विशेषाणमात्मैव मृदात्मेत्यर्थ निर्विशेष न सामान्यमिति भाव । **तथा घटात्मेति,** योऽयं घटस्यात्मा स मृद एवात्मा न तु मृदात्माऽन्यो घटात्मा चान्य इति भाव , नि सामान्य न विशेष इति यावत्। घटादीयत्रैकालिकविचित्रविशेषाणां परस्परमभेदं दृष्टान्तीकृत्य मृदात्मघटात्मनो परस्परमभेदं साधयति-**अथ वेति** एवञ्चाभेदसिद्धौ घटात्मना प्रागसत् कार्यमिति नान्तो भूत मृदात्मघटात्मनोरभेदेन यदा मृदात्मना घट सन्तदा घटात्मनाऽपि सन्नेवेति भाव । परस्पराभेदे हेतुश्च तत्त्यागे तत्स्वरूपानुपपत्तिरेवेत्याह-**तेनैव हेतुनेति** । दृष्टान्तश्च द्वितीयोदाहरणमेवेत्याह-**अनेनापीति** । उत्पत्त्यभावादय विविधमिदमत्र एकमेव कारणमेव सर्वगतमेव, अन्यथानित्यमेव अनेकमेव कार्यमेव असर्वगतमेवेत्येवंरूपोऽस्याद्वाद स्याच्छब्दासमभिव्याहारेणोपवर्णने निराकृत भवतीत्याशयेनाह-**एतेनेति** । व्याकरोति-**कार्येति,** अनेकान्तस्थापनेन एकान्तप्रतिषेधेन यत्नेनेति भाव । कोऽसौ यत्न प्रदर्शित इत्यत्राह-**उपादानेति,** उपादाननियमस्यैकान्तासत्त्वसम्भवात् क्रिया

---

१ सर्वासु 'मानस्यात्वे' क सामस्यात्वे। २ सर्वासु 'वसस्य' इत्यधिकं दृश्यते। ३ सर्वासु० स एव स्वभाव स एव प ।

च क्रियाया असम्भवात्, नित्यानित्यैकनानाकार्यकारणमूर्तासर्वगतत्वादि स्याद्वादः नित्यत्वेनानित्यत्वम-नित्यत्वेन च नित्यत्वमेकान्तरूपं बाध्यते, सापेक्षं सर्वं सिद्ध्यति, तद्यथा सदा सत्त्वान्नित्यत्वम्, सदा सत्त्वं द्रव्यार्थात्, [अत]नैकान्तानित्यत्वम्, सदा चासत्त्वादनित्यत्वम्, सदा चासत्त्वं पर्यायार्थत्वात्, अतश्च नैकान्तनित्यत्वमिति ।

यदपि चोपादाननियमसत्त्वप्रतिषेधार्थमुक्तं कर्तृकर्मेति क्रियानिमित्तकौ शब्दौ, तत्र प्राक् प्रसिद्धव्यापारयोग्यद्रव्योपादानं तत् क्रियानिमित्तं न कार्यसत्त्वनिमित्तमिति, अर्थस्य व्यापार-नियमः कुतः ? स हि कार्यसत्त्वमन्तरेण न सिद्ध्यति, समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहात् न इति चेत् समर्थस्यैव कार्यक्रियायामधिकारपरिग्रहणात् कार्यमसदेव, ननु त्वयैव समर्थस्य करणेऽधि-कारपरिग्रहादुपादाननियम इति ब्रुवता सत्कार्यत्वं समर्थितम्, एकीभावं गतार्थस्य समर्थत्वात् ।

(यदपि चेति) यदपि चोपादाननियमसत्त्वप्रतिषेधार्थमुक्तमित्यादि, कर्तृ-कारणं कर्म कार्य-मिति क्रियानिमित्तकौ शब्दौ, तत्र प्राक् प्रसिद्धव्यापारयोग्यद्रव्योपादानं तत् क्रियानिमित्तम्, न कार्यसत्त्व-निमित्तम्, अत्र स्याद्वादी किल पृच्छति-अर्थस्य व्यापारनियमः कुत इत्यादि यावत् सिद्ध्यति, अत्र वैशे-षिकपक्षेणाशङ्कते समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहात् न इति चेत्, एतस्य व्याख्या समर्थस्यैव कार्यक्रियाया-मित्यादि कारणनिदर्शनमर्थो गतार्थो यावदसदेव, [असत्]कार्यत्वमेव, ननु त्वयैव समर्थस्य कारणेऽधि-कारपरिग्रहादुपादाननियम इति ब्रुवता सत् कार्यत्वं समर्थितम्, सङ्गतार्थं समर्थं एकीभावं गतो योऽर्थं

यार्थैकान्तनित्यत्वासम्भवात् सदसदात्मकत्वरूपत्व एव सम्भवाच्च यथाकथंचिदसत्त्वेनैकान्तासत्त्वं कथंचित्सत्त्वेन चैकान्तसत्त्वं बाध्यते, सदसदात्मकं च सर्वमिति सिद्ध्यति, तथैव कथंचिन्नित्यत्वेनैकान्तानित्यत्वं कथंचिन्नित्यत्वेन चैकान्तनित्यत्वं बाध्यते नित्या-नित्यात्मकत्वं वस्तुन इति सिद्ध्यतीति भावः । तदेव दर्शयति-तद्यथेति । अथ कार्यसत्त्वादेवोपादाननियमो नान्यथेति पक्षनिराक-रणाय वैशेषिकोक्तं पूर्वपक्षमनूद्य निराकरोति-यदपि चेति । व्याचष्टे-कर्तृकारणमिति प्रधानक्रियानिर्वर्तकं कारणं प्रधान-क्रियाविषयश्च कार्यं भवति-तथा च कार्यकारणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तक्रियात्मकप्रधानक्रियानिर्वर्तनयोग्यक्रियाविशेषसद्भावादेव साध-नानां साधनत्वं न तु तत्र कार्यसत्त्वं प्रयोजकम्-कार्यकारणभावो हि नियमसारः, कारणेषु कार्यस्य केषांचिदेवोपादानमिदमेव कार्य-मित्यादिनियमस्य नियमाधीनत्वात्, नियमश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसिद्धिरेव, तथा च कार्योत्पत्तेः प्रागन्वयव्यतिरेकलक्षण-प्रसिद्धिविषयप्रधानक्रियानिर्वर्तनसमर्थव्यापारयोग्यं यद्द्रव्यं तदुपादानं भवति एवञ्च प्रसिद्ध्यनुमितयोग्यताशालिद्रव्यमुपादानमिति भावः । ननु तथाविधव्यापारयोग्यं मृद्द्रव्यमेव न तृणादीनि नियमः कथमिति शङ्कते-अर्थस्येति प्रतिनियतार्थस्यैव प्रतिनियता-र्थोत्पादानुकूलव्यापारो न यस्य कस्यचिदर्थस्येति यो नियम उच्यते स कुतः ? स नियमो हि प्रतिनियतार्थे कार्यसत्त्वमन्तरेण न सिद्ध्यतीति भावः । अत्र वैशेषिकाशङ्कामाह-समर्थस्येति कार्यकरणेऽधिकारः समर्थस्यैव नान्यस्येति प्राक् प्रसिद्धेः परिग्रहात्-विनिश्चयादुपादानस्य नियम इत्यर्थः व्यापाराविष्टस्यैव कार्यजनकत्वात् व्यापार एव कार्यविशेषे तन्त्रम् न तु कार्यसत्त्वं नियाम-काभावात् तस्मात् प्रागसदेव कार्यम्, कार्यनियतपूर्वभावितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव सामर्थ्यं प्राक् प्रसिद्धिगम्यमिति भावः । अत्र समर्थशब्दार्थकथनेनोत्तरयति-ननु त्वयैवेति, कथं सत्कार्यता समर्थितेत्यत्राह-सङ्गतार्थमिति, समर्थशब्दे समुपसर्गः सङ्गतार्थकः सम्मिलित इत्यर्थः, कार्येण घटादिना सह सम्मिलित एकतामुपगतोऽर्थः मृदादिलक्षणः सङ्गतार्थः एवञ्च कार्येणैकीभावं गतस्यार्थस्यैव समर्थशब्दवाच्यत्वात् समर्थस्यैवोपादाननियम इति ब्रुवता त्वयैव कारणे कार्यस्य सत्त्वं समर्थितमेवेति भावः । यदि

१ सि क 'त्वादिरसा० । २ सि क नित्यत्वानि० । ३ सि क नित्यत्वमनेका० । ४ सि क नित्यत्वमत स० । ५ सि क पक्षद्यात्० ।

[स]समर्थ[ ]माध्येन साधनास्य तद्भावात्, एवंभावगतार्थस्य समर्थत्वात् सत्कार्यत्वमेव, नासता खर विषाणेन सह कस्यचित् सामर्थ्यम्, तस्य वा केनचिदुपपद्यत इति ।

अस्य व्याख्यानम्—

अथ कथं तन्तुतुर्यादिपटनिर्वृत्तौ कारणत्वेनोपादीयते, न पांशुवास्यादीति, न, तस्यैव तथा तथा समर्थत्वात्, पटादिकार्यं तन्तुषु तत्कारणेषु च तत्र तत्रास्त्येव, तत्समवायव्यङ्ग्यत्वात् तदात्मकत्वाच्च, तथा तुर्यादिष्वपि पांश्वादिष्वपि च तत्कारणकारणत्वात्, परमाणुवत्।

अथ कथं तन्तुतुर्यादि यावत् कारणकारणत्वात् परमाणुवत्, वैशेषिकमेव पृच्छन् तेनैव व्याख्यापयति, [तन्तु]तुर्यादरेव कारणत्वेनोपादानं पटनिर्वृत्तौ न पांशुवास्यादेरिति, करणाधिकारपरिग्रहादव सत्कार्यत्वम्, तस्यैव समर्थत्वात्, तथा तथा—तेन तेन प्रकारेण तत्तन्नियतनिजशक्तियुक्तार्थसमर्थत्वात्, पटादिकार्यं तन्तुषु वर्तते तन्तुकारणेषु—यथा तन्तुषु प्रकारान्तरेण पटकारणभावं बिभ्रत्सु तथा पक्ष्मत्रुटिरेणुपरमाणूनामपि यथास्वशक्ति प्रकारान्तरैः पटकारणत्वात् पारम्पर्येण तत्र तत्रास्त्येव पटः, तत्समवायव्यङ्ग्यत्वात्, तदात्मकत्वाच्च—असमवायिपटोऽपि संयोगव्यङ्ग्यत्वात् संयोगिद्रव्येभ्यः संयोगस्याभिन्नत्वात् द्व्यणुकत्र्यणुकाद्यनन्तप्रदेशस्कन्धसंयोगत्वपरिणतद्रव्याभेदाच्च एव परमाणवः पटः, यथा संयोगेषु पटकारणेषु तदात्मकत्वात् पटत्वं तत्कारणपरमाणूनां तथा तुर्यादिष्वपि—तुरीवेमशलाकानिकायिकेत्यनिकादीनां कुविन्दप्रयत्नोपनायितव्यापाराणां पटत्वम्, तदात्मकत्वात् द्रव्याभेदात्, पांश्वादिष्वपि च भूम्यम्बुमारुतानलाकाशानां संयोगनिष्पाद्यकार्पासात्मकत्वात् पटत्वं सिद्धम्, तत्कारणकारणत्वात् परमाणुवत्, एवं तावत्

कार्यंणासम्भिन्नमपि द्रव्यं कारणं भवेत् तर्हि खरविषाणादेरपि किञ्चिद्द्रव्यं कुतो न समर्थम्, समर्थेन वा केनचित्तस्य कुतो नोत्पत्तिरित्यापादयति नासतेति । एतमेवार्थं दृष्टान्तत्तु पूर्वोक्तमेव व्याख्यामुखेनाह—अथ कथमिति । यदि कार्येनियतपूर्ववर्तिता मात्रमेव कारणत्वं प्रयोजकं तर्हि पटाविना पटनिर्वृत्तौ पूर्ववर्तीनि पांशुवास्यादीनि विहाय तन्तुतुर्यादिरेव कारणत्वेन कथं गृह्यते इति वैशेषिकं प्रति प्रश्नमुपन्यस्यति—तन्तुतुर्यादिरेवेति, उपादाननियामकव्यापारस्य करणाधिकारपरिग्रहो नियामक इति वैशेषिकेणैव सत्कार्यमाश्रितम् समर्थस्यैव तथाविधत्वात् सामर्थ्यञ्च विद्यमानकार्यत्वादिति प्रदर्शयति—करणेति । हेतुमाह—तस्यैवेति, विद्यमानकार्यस्यैव तत्तद्रूपेण सामर्थ्यादित्यर्थः । हेत्वर्थं वर्णयति—तेन तेनेति, पटकारणेषु तन्तुषु तत्संयोगेषु तुरीवेमादिषु च प्रकारान्तरेण सामर्थ्यम्, तन्तुकारणेषु पांश्वादिषु तत्कारणेषु यावत् परमाणुषु विभिन्नप्रकारैः सामर्थ्यमस्ति, परमाणुद्व्यणुकत्रुटिपांश्वाविभागमतस्तद्द्रव्यं हि तथा तथा परिणमन्तं पटीभवतीति पटसत्त्वं तेष्वस्ति, द्रव्यं हि सामर्थ्यरूपेण विश्वरूपात्मकम् प्रतिनियतसाधनसव्यपेक्षं तथा तथा परिणमतीति भावः । पटकारणपरम्परासु पटसत्त्वं दर्शयति—पटादिकार्यमिति । तत्समवायव्यङ्ग्यत्वादिति—पटकारणतत्कारणादिसमवायव्यङ्ग्यत्वात् पटादेरित्यर्थः । तन्तुसंयोगेषु गुणेषु कथं पटत्वमित्यत्राह—असमवायिपटोऽपीति । अथवा पटकारणीभूतद्रव्यपरम्परासु तन्तुपक्ष्मत्रुटिरेणुपरमाणुषु पटत्वं समवायव्यङ्ग्यत्वात्, तत्र तस्य समवायात् तदात्मकत्वात् द्रव्याभेदात् तन्तुषु । न समवैति यथा तुरीवेमशलाकाघनिकादिषु पटत्वं तत्संयोगव्यङ्ग्यत्वात् तुर्यादिसंयोगे [illegible] तन्तुषु पटो व्यज्यते तथा तदात्मकत्वात्—द्रव्याभेदादिति भावः । ननु तुर्यादिसंयोगव्यङ्ग्यत्वे तुर्यादिसंयोगस्य पटत्वं स्यात् कथं तुर्यादेस्तत्त्वमित्यत्राह—संयोगिद्रव्येभ्य इति । एतदेव स्पष्टयति—यथेति । पटकारणकारणेषु पटत्वं समर्थयति—पांश्वादिष्वपि चेति । एवञ्च सर्वत्र पटत्वनिष्ठो कार्यमत्र न गन्ति नाप्यगदिति प्रतिषेधो न युज्यते तद्धेतूनां हेत्वाभासत्वात् किन्तु सदसदेकात्मकमेव वस्तु, हलाभवहेतूनां सुस्थितत्वात् सद्धेतुत्वादित्याह एवं तावदिति । वैशेषिकोक्त क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् कार्यमिति मान

१ सि क असम० । २ सि क °पत्वाद्गुणत्व ।

कार्यसदसत्त्वप्रतिषेधो न सिद्ध्यति, प्रतिषेधहेत्वयुक्तेः, सदसत्त्वैकान्त्यसाधनसौथिल्यप्रदर्शनाच्च सन्मदेव कार्यमिति ।

किञ्चान्यत्—

योऽप्युपचयहेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् कार्यं खपुष्पवदिति, अयमेव ते उपचयहेतुः परपक्षसाधनाय—सदेव भवति कार्यं प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात् सत्तासम्बन्धिद्रव्यादिवत्, अनैकान्तिकता च, ननु खपुष्पवदनेकान्तः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्, उपजातमात्रद्रव्यादिवत् सत् स्यादिति त्वत्साधनमपि संशयकारीति चेन्न, प्राग्विशेषणापक्षिप्तप्रसङ्गत्वात्

योऽप्युपचयहेतुरित्यादि, येन किल क्रियागुणव्यपदेशाभावात्—क्रिया त्वातानादि पटस्य तन्त्ववस्थाया गुणाश्च संयोगपरिमाणादयो व्यपदेशश्च शब्दान्तर लिङ्ग वा न सन्ति, तस्मात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं खपुष्पवदिति, अस्याप्युपचयहेतोर्निरूढत्व दोष इत्याचार्य आह—अयमेव ते उपचयहेतुः परपक्षसाधनाय सदेव भवति कार्य—जायते व्यज्यते उत्पद्यते, प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात् सत्तासम्बन्धिद्रव्यादिवत्, सविशेषणं स्वपक्षसाधनक्षेमम्, यथा द्रव्यगुणकर्माख्य कार्यत्रय स्वभावसत् त्वन्मतेनैव यावत् सत्तया न सम्बद्ध तावत् [न] क्रियागुणव्यपदेशभाग् भवति, अथ च विद्यते स्वकारणेषु समवेतमात्र तथेदं समवेतकार्यमित्यसम्मतसिद्धिः, अनैकान्तिकता च क्रियागुणव्यपदेशाभावादित्यस्य हेतोः, अ[स]ति च खपुष्पादौ सति च जातमात्रे कार्यत्रये दृष्टत्वात् असदेवेति सन्दिग्धम्, इतर आह—ननु खपुष्पवदनेकान्तः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात्, खपुष्पवत् स्यात्, उपजातमात्रद्रव्यादिवत् सत् स्यादिति त्वत्साधनमपि संशयकारीति चेत्, एतच्च न, प्राग्विशेष-

---

निराकर्तुमाह—**योऽपीति** । हेतु व्याचष्टे—**क्रिया त्विति,** पटस्य क्रिया—आतानवितानादि गुणः—संयोगपरिमाणादयः व्यपदेशः—पट इति नाम हेतुर्वा तन्त्ववस्थाया न सन्ति तस्मादुत्पत्तेः प्राक् कार्यमसदिति तदर्थः । विरुद्धोऽयं हेतुरित्याशयेनाह दूषयति—**अयमेवेति** प्रागिति विशेषणसहितोऽयमेव हेतुरित्यर्थः, अत्र उत्पन्नं कार्यं पक्षीकृत्य सत्त्वं साध्यं विधेयं तद्धि कार्यं तन्त्ववस्थायामभूतक्रियागुणव्यपदेशम्, अथ च सदिति असत्त्वविरुद्धसत्त्वसाधकत्वाद्विरुद्धो हेतुरिति भावः । वैशेषिकमतेन पक्ष प्रयोक्तव्यं प्राक् शब्द हेतौ विशेषणीकृत्य स्वपक्षं साधनीयं अन्यथाऽसिद्धो हेतुः स्यादित्याह—**सविशेषणमिति** । दृष्टान्तं घटयति—**यथेति,** सत्तासम्बन्धकालीनो द्रव्यादिदृष्टान्तः, स च प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशः स्वकारणसमवेतत्वाविनाभावमहं स च हेतु कार्येऽस्ति तस्मात् सत्त्वमेव साधयतीत्यसत्त्वसाधने विरुद्धोऽयं हेतुरिति भावः । तत्सम्मतमेव हेतुं दूषयितुमाह—**अनैकान्तिकता चेति** । अनैकान्तिकताप्रयोजकं संशयमादर्शयति **असति चेति** क्रियागुणव्यपदेशाभावः खपुष्पान्तर्भावेण त्वदीयसाध्येनासत्त्वेन सहचरितः, उत्पत्तिक्षणावच्छिन्नकार्यान्तर्भावेण च साध्याभावेन सत्त्वेन सहचरित इति सत्त्वतदभावसहचरितक्रियागुणव्यपदेशाभाववत्कार्यमिति साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानेन सत्त्वासत्त्वविषयककोटिद्वयोपस्थित्या कार्यं सद्वाऽसद्वेत्येकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धभावाभावप्रकारकज्ञानजननात् साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वात् क्रियागुणव्यपदेशाभावो हेतुरनैकान्तिक इति भावः । अत्र परेणाप्रयोजकत्वमाशङ्क्यते—**नन्विति,** यथा खपुष्पादौ प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वमसत्त्वेऽपि सत्त्वं नास्ति तथा कार्ये प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वमस्तु माऽस्तु च सत्त्वं, एवञ्च खपुष्पान्तर्भावेण साध्याभावेन सहचरित

---

१ सि क डे सदसद्भावाभावात् । २ सि क डे क्रियान्वतानाणादि । ३ सि क ड दृष्टान्तत्वात् । ४ सि क डे. °न्धमतर आह ।

णापक्षिप्तप्रसङ्गत्वात्–स्यादय प्रसङ्गो यद्यविशेष्यक्रियागुणव्यपदेशाभावात् सत्कार्यमित्येवायद्ब्रूयात्, किं तर्हि ? प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वादिति मया विशिष्योक्तम्, यस्य प्रागभूत क्रियागुणव्यपदेश पश्चाद्भ निष्पति तत्सदेव, यथा तदेवोत्पन्नमात्रं द्रव्यादि, न तु यस्य प्राक् पश्चादिति कालाविभागेनासत्त्व खपुष्पादेरित्यत प्राग्विशेषणादपक्षिप्तोऽनैकान्तिकत्वप्रसङ्गोऽस्य हेतोरिति ।

अत्राह–

ननु प्राङ् निष्पत्तेरसत् कार्यमिति कालविशिष्ट प्रतिज्ञाय क्रियाद्यभावादिति हेतुरुक्त, स तु निष्पन्ने नास्ति, सदेव तु द्रव्य न कार्यमित्यत्र ब्रूम ननु निष्पत्तिरुत्पत्त्यभूत्वाभावादि समानार्थिका, तेनाव्यक्तसत् व्यक्तसद्भवतीत्युक्तम्भवति, अनुपनिलीनसत्त्वञ्च तज्जातमात्र सत्तोपनिलयनात् प्रागनिष्पन्न सत्तासामान्येन सद्भवति, निष्पत्तिशब्दो ह्यभूतस्य भवनस्य त्रिप्रकारा निष्पत्तिमाह–नियता निश्चिताऽधिका वा, सा च ते सत्तासम्बन्धादेव द्रव्यादौ कार्ये नियता, निश्चिता सत्त्वान्तरेभ्यो विविक्तत्वात् सत्तायाः, अधिका पुनर्भवनात् ।

नन्वित्यादि यावत् सदेव तु द्रव्य न कार्यमिति, मया प्राङ् निष्पत्तेरसत्कार्यमिति कालविशिष्ट–यावदनुत्पन्न तावन्नास्तीति प्रतिज्ञाय क्रियाद्यभावादिति हेतुरुक्त, स तु निष्पन्ने द्रव्ये नास्ति, तस्मात् साधनधर्मवैकल्याद्युक्तो दृष्टान्त इत्यत्र ब्रूम, ननु निष्पत्तिरित्यादि–ननु निष्पत्ते प्रागित्युक्तेऽपि निष्पत्तेरुत्पत्त्यभूत्वाभावादिसमानार्थत्वात् अव्यक्तसद्व्यक्तसद्भवतीत्युक्तभवति, तद्यथा–अनुपनिलीनसत्त्वञ्च सत्–द्रव्यादिजय जातमात्र सत्तोपनिलयनात्–प्रागनिष्पन्न सत्तासामान्येन सत्–सत्तासमवायात् सद्भवति–व्यक्तसद्भवतीत्येषोऽर्थो निष्पत्तिशब्दस्येत्याह–निष्पत्तिशब्दो हीत्यादि, तद्व्याख्यानम्, अभूतस्य–प्रारब्धभवनस्य त्रिप्रकारा निष्पत्ति, तद्यथा–नियता निश्चिता अधिका वा, का सा ? भवनमेव, कस्मात् ?

त्वात् उपपन्नमात्रद्रव्याद्यन्तर्भावेण साध्येन सत्त्वेन सहचरितत्वाच्च कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा कार्य साध्यसंशयजननात् तव हेतुरप्यनैकान्तिक इति भाव । ननु वयं न केवल क्रियागुणव्यपदेशाभाव हेतुं ब्रूम येन खपुष्पादौ साध्याभावेन सहचरितो हेतुर्भवेत्, किन्तु प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वादिति वदाम खपुष्पादौ सर्वकाले क्रियागुणव्यपदेशाभावसत्त्वेन परिच्छिन्नकालावच्छिन्नक्रियागुणव्यपदेशाभावस्यासत्त्वेन तस्य साध्याभावसाहचर्यमित्याशयेन समाधत्ते–स्यादय प्रसङ्ग इति । ननु क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति हेतोर्विरुद्धत्वोपवर्णनायोक्त सदेव भवति कार्यम् प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात् सत्तासम्बन्धिद्रव्यादिवदिति, तत्राप्यस्मदर्थे प्राक् पद प्रतिज्ञान्तर्गत न तु हेतुघटक तथा च प्राक्कालीन एव द्रव्यादौ क्रियाविषयतया कार्यभूते क्रियागुणव्यपदेशाभावो वर्तते, न तु निष्पन्न द्रव्ये, सिद्धत्वेन कार्यत्वाभावात् तदानीं क्रियागुणव्यपदेशसत्त्वात् नास्मदुक्तो हेतुर्विरुद्ध साधनविकलश्च दृष्टान्त इत्याह ननु इति । व्याकरोति–मयेति । एतस्य प्रतिविधानाय प्राङ् निष्पत्तेरसत् कार्यमिति प्रतिज्ञाघटकनिष्पत्तिशब्दार्थमाह–ननु निष्पत्तिरिति, निष्पत्तिर्नाम अव्यक्तसद्व्यक्तसद्भवनम् इदमुत्पत्त्यर्थेन अभूत्वा भावार्थेन च समानमेव निष्पत्तिपूर्वकाले द्रव्यादिकार्यमव्यक्तसत्–सत्तासम्बन्धरहितं भवत् व्यक्तसत्–समुपसन्नातसत्तासम्बन्ध भवति तथा चाव्यक्तसतो द्रव्यादेर्व्यक्तसद्भवन निष्पत्ति अभूत्वाभाव उत्पत्तिर्वेत्युच्यत इति भाव । अमुमर्थ विशदीकर्तुं निष्पत्तिप्रभेदप्रदर्शनेन निष्पत्तिशब्दार्थं व्याचष्टे–अभूतस्येति, भूतं भवनावस्थतातिक्रान्तं न भवतीति अभूत भवनक्रियाविषय, प्रारब्धभवनमित्यर्थ, तथाविधस्य द्रव्यादिकार्यस्य त्रिविधा निष्पत्तिरित्यर्थ, तत्राद्या समग्रसाधनसन्निधानात् प्रथमं कारणसमवाये जन्म भवति, इयमुत्पन्नमात्रस्येत्युच्यते,

१ सि क द °मात्र इत्यादि । २ सि क स्ये आह । ३ सि क अभूतस्य । ४ सि क नियतानियतानिनि° ।

पद्यते सत्तात्वात्, सा च ते-त्रिप्रकारापि तथैव, तद्यथा सत्तासम्बन्धादेर्द्रव्यादौ कार्ये नियता, कारणसमवायस्य सामान्यस्य च नियतत्वात्, निश्चिता-द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वरूपत्वोत्क्षेपण[त्व]।-दिसत्त्वान्तरेभ्यो विविक्तत्वात् सत्तायाः, अधिका पुनर्भवनात् कार्यस्य त्वन्मतेनैव कारणसमवाये जन्माभ्युपगमात्, एव तावद्दृष्टान्तस्य द्रव्यादित्रयस्य निष्पत्तित्रिरूपा व्याख्याता।

दार्ष्टान्तिककार्यस्याधुना—

उपादानस्वसत्तानियता तत्त्वतोऽसौ निश्चिता पटादिव्यावृत्त्या, तण्डुलविचयनवत् विचिता निश्चितास्तण्डुलाः कचवराद्यपनयनेन स्वरूपपरिग्रहेण च, क्रिययाऽनिष्पत्तेः सकाशान्निश्चिता घटनिष्पत्तिः, अधिका युगपदयुगपत्पर्यायक्रमतथाभूतेरिहापीति सदसच्च कार्यस्य, तस्मात् सदसत् कार्यम् सदसत्क्रियागुणत्वात्, अन्यथा हेतुशक्त्युपादानानामभिधानमात्रप्रसङ्गः, यद्यसदेव कार्यं तदा हेतुशक्त्युपादानानामभावे नियमस्य वचनमात्रमेव स्यात्, खपुष्पादिनिष्पत्त्यर्थक्रियाहेत्वाद्यभाववदसत्त्वाविशेषात्।

(उपादानेति) उपादाननियमस्वसत्तानियता-मृदाद्युपादाननियमेन घटादेः स्वसत्ता विद्यते, तया स्वसत्तया नियता, मृदैव घटनिष्पत्तेः, तत्त्वतोऽसौ घटत्वेन निश्चिता पटादिव्यावृत्त्या, तद्यथा तण्डुलविचयनवत्-विचिता निश्चितास्तण्डुलाः कचवराद्यपनयनेन स्वरूपपरिग्रहेण च, क्रियया-व्यापारेण परिस्पन्दनानिष्पत्तेः सकाशान्निश्चिताऽपनीता घटनिष्पत्तिः स्वरूपपरिग्रहेणेत्यर्थः, अधिका युगपदयुगपत्पर्यायक्रमतथाभूतेः-ये प्राग् युगपद्भाविनो रूपादिपृथुबुध्नादिपर्याया पिण्डशिवकादयो नवमध्यमपुराणतादयश्चायुगपद्भाविनस्तेषां क्रमेण शिवकादिकरणविधिना तथाभूतेः-तेन प्रकारेण भवनादधिका निष्पत्तिरिहापीति, तस्माद् दृष्टान्तभूतस्य द्रव्यादित्रयस्य कार्यस्य निष्पत्तिवदव्यक्तसद् व्यक्तसद्भवतीति

ततश्च सत्तासम्बन्धो भवति, इयं परिपूर्णनिष्पत्तिरुच्यते, तत्रश्चानुवृत्तिव्यावृत्तिभ्यां निश्चयविषयतया भवति, इय वस्तुनिगदः शेयुच्यत इति निष्पत्तिनयमवाप्यस्यैव हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोगादिति भावः। द्रव्यादित्रयस्य नियतनिष्पत्तिं दर्शयति-तद्यथेति स्वरूपसत्त्वात् सत्तायाश्च नियतत्वान्नियता निष्पत्तिरित्यर्थः। एतमेव हेतुत्वमाह-कारणेति, स्वरूपसत्त्वस्येति भावः। निश्चितनिष्पत्तिं दर्शयति-निश्चितेति। अधिकनिष्पत्तिं दर्शयति-अधिका पुनरिति, सामग्रीसन्निधाने सति स्वरूपतः कार्यजन्माभ्युपगमादित्यर्थः। एवं लोकानुमानदृष्टान्तभूतसत्तासम्बन्धिद्रव्यादिकार्ये त्रिविधनिष्पत्तिमुपदर्श्य प्रतिज्ञाविषयकार्यरूपधर्मिणि त्रिविधनिष्पत्तिमुपवर्णयति-उपादानेति। घटादिलक्षणे कार्ये धर्मिणि नियतभवनं दर्शयति-मृदादीति, उपादानस्य सति नियमे घटादेर्भवनं जायत इति भवनरूपा उपादाननियमेन स्वसत्तया च घटनिष्पत्तिर्नियता, घटनिष्पत्तिर्हि मृदा जायत इति कार्यस्य नियता निष्पत्तिरिति भावः। निश्चितभवनं कथयति-तत्त्वत इति, घटत्वलक्षणानुवृत्त्या स्वेतरपटादिव्यावृत्त्या च कार्यस्य घटस्य निश्चिता निष्पत्तिरिति भावः। अत्रार्थे दृष्टान्तमाह-तद्यथेति तण्डुलाः स्वेतरेण कचवरादिना व्यावृत्ताः तदपनयनात् स्वरूपस्य तण्डुलत्वस्य परिग्रहेण च निश्चिता निष्पत्तिरिति भावः। क्रिययाऽपि घटस्य निश्चितनिष्पत्तिं दर्शयति-क्रिययेति, कुलालव्यापारेण एवम्भूतनयेन जलाहरणाद्यर्थक्रियया वा अनिष्पत्तिरूपाऽव्यापाराद्दूरीकृता स्वरूपपरिग्रहेण निश्चिता घटनिष्पत्तिरिति भावः। अधिकां निष्पत्तिं निरूपयति-अधिकेति, रूपरसादिगुणभूतानां पृथुबुध्नकम्बुग्रीवादिद्रव्यरूपाणां युगपद्भाविपर्यायाणां पिण्डशिवकादिप्रागवस्थारूपाणां नवमध्यमादिघटकालभाव्यवस्थारूपाणामयुगपद्भाविपर्यायाणां क्रमेण घटस्य भवनादधिका निष्पत्तिरिति भावः। दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं समीकरोति-तस्मादिति, अव्यक्तसत एव व्यक्तसद्भवनात् कार्यमुपादाने सदेव भवतीत्युपादानस

१ सि. क. नित्यत्वात्। २ सि. क. डे. क्रियाया। सर्वासु 'ये प्राग् युग०' इति दृश्यते। × × क०।

समानमुपादाने सत कार्यस्येति गतमानुपङ्क्तिकम, स्थित प्रागुक्त सदसत्त्व कार्यस्य, तस्मात् सदसत एव क्रियागुणा, तद्भावात् सदसत्क्रियागुणत्वात् सदसत एव क्रियागुणव्यपदेशा, अन्यथा हेतुनाञ्चोपादानानामभिधानमात्रप्रसङ्ग यद्यसदेव कार्य स्यात् हेतोर्दण्डादे मर्दनादियोग्यताया शक्तेरुपादानस्य च मृदो घटादौ मृदयोपादीयते न तन्त्वादिरित्येषा खरविषाणवदभावे नियमस्य–दण्डादिहेतुनियमस्य, शक्तिमर्दनादिमद्द्रव्यस्य मृदेर घटस्योपादानमिति वचनमात्रमेवेद सर्वं स्यात्, नार्थ कश्चित्, खपुष्पादिनिष्पत्त्यर्थक्रियाहेत्वाद्यभाववदसत्त्वाविशेषात् ।

यदि तु सदेव कार्यं स्यात् तत्रापि स एव दोष इत्यत आह—

यस्य तु विद्यमान एवार्थस्तस्यापि निष्पाद्यनिष्पादकत्वाविशेषात् कुलालमृद्दण्डाद्यस्तित्ववद्घटास्तित्वादेतेषा सर्वेषामभावादभिधानमात्रप्रसङ्ग इत्यतश्चायुक्त सत्कार्यत्वमेव, एकान्तपक्षयोर्दोषदर्शनादनेकान्तपक्षे चादोषदर्शनात् सदसदेव कार्यमव्यक्तसद्व्यक्तसद्भवतीति ।

यस्य तु विद्यमान एवार्थ इत्यादि गतार्थं यावदेतेषा सर्वेषामभावादभिधानमात्रप्रसङ्ग, निष्पाद्यनिष्पादकत्वाविशेषादिति, निष्पाद्यो घटो निष्पादका कुलालदण्डादय, कुलालमृद्दण्डाद्यस्तित्ववत् घटास्तित्वात् किं दण्डादिना हेतुना क्रियते ? न वा तुर्यादिना, मृद एव मर्दनादिशक्तिर्न तन्त्वादे, मृदेवोपादान घटस्यानिष्पन्नत्वात्, न तु निष्पन्नघट इति विशेषो नास्ति, सत्त्वाविशेषात्, इति प्रसङ्गपरिसमाप्त्यर्थ, तदुपसहरति–अतश्चायुक्त सत्कार्यत्वमेवेति, तत किमायातम् ? इदमायातमसत्कार्यायुक्तत्ववत् सत्कार्यत्वमप्यैकान्तिक न युक्तम्, तस्मादेकान्तपक्षयोस्तयोरयुक्तत्वात् युक्तमेतत्प्रतिपत्तु प्राक् सदसदेव प्रादुर्भवतीति स्याद्वादिन, उपसहरति–एकान्तपक्षयोर्दोषदर्शनादनेकान्तपक्षे चादोषदर्शनात् सदसदेव कार्यमव्यक्तसद्व्यक्तसद्भवतीति, स्थितमेतत् त्रिधापि निरूपणानुपपत्ते सत्तया न सम्बध्यते कार्यमिति ।

सोऽव्यक्तसद्व्यक्तसद्भूतद्रव्याद समानमवेद कार्यमत क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसदिति निरर्थकवचनमिति भाव । उपसहरति–गतमिति । एतावता सिद्धमर्थमाह–**स्थितमिति** । कार्यस्य सदसत्त्व एव क्रियागुणाना सम्भवेन व्यपदेशयोग्यता, न तु सत्त्वेऽसत्त्वे वेत्याह **तस्मादिति**, सदसत एव कार्यस्य क्रियागुणव्यपदेशा भवन्ति सदसत्क्रियागुणत्वादिति भाव । विपक्षे बाधकं वक्ति–**अन्यथेति** यदि कार्यमसदेव स्यात्, सदेव वा स्यादित्यर्थ । असत्कार्यपक्षे बाधकं दर्शयति–**यद्यसदेवेति** एकान्ता सतो न हि कस्मिंश्चिदपि काचिच्छक्ति निमित्तुपादानं वा भवितुमर्हति खपुष्पादीनामप्येतेषा सम्भवप्रसङ्गात्, तस्मादेषामभावे दण्डाद्य एव हेतवो मृद्द्रव्यमेव मर्दनादिशक्तिमत् मृदेवोपादान घटस्येत्यभिधान वचनमात्र दसदसत्कमेव नार्थ कश्चित्स्यादिति भाव । यथा खपुष्पादीनि न सन्ति अत्यन्तासत्त्वात् तथा एकान्तासत कार्यस्यापीत्याह **खपुष्पादीति** । एकान्तसत्कार्यपक्षेऽपि बाधकमाह–**यस्य त्विति** यदि कार्यमेकान्तेन सद्भवेत् तदा तत् सर्वेषा निष्पन्नमेव न तु निष्पाद्य तथा च निष्पादकत्वेनाभिमतसमये दण्डादयो यथा सन्ति तथा घटोऽप्यस्त्यस्तीति दण्डाद्य एव हेतव घट एव कार्यमित्यत्र नियामकाभाव । एवञ्च हेत्वादीनामभावात् हेत्वादिना किं क्रियते ? तन्त्वादिना वा किं न क्रियते ? कथं मृद एव मर्दनादिशक्ति ? न तन्त्वादे ? कथं वा मृदेवोपादानं ? न तु निष्पन्नो घट ? इत्येव निष्पाद्यनिष्पादकत्वाविशेषाभावादेतेषामभावेन कार्यकारणनियमाभिधानं केवलमभिधानमेव स्यादिति भाव । एवमेकान्तसदसत्पक्षयोरयुक्तत्वेन कथञ्चित् सदसत्त्वमेव कार्यस्य, तथा च प्राक् कथञ्चित् सदसत् कार्यमव्यक्तसद्व्यक्तसद्भवतीति सिद्धमित्युपसहरति–**एकान्तपक्षयोरिति** । इह प्राक् सत्तासम्बन्धात् किं सतामसता सदसता वा सत्तासम्बन्ध इति विकल्पत्रयमवलम्ब्य प्रक्रान्तो विचार परिसमाप्त एकत्रापि पक्षे कार्यस्य सत्तासम्बन्धानुपपत्तेरित्युपसहरति–**स्थितमेतदिति**

१ सि समादानमुपादान। २ सि क डे °योग्यताया शक्तिरु०। ३ सि क डे °भावेऽयमस्य। ४ सि क मार्दवादे।

यदपि चोक्तं विकल्पानुपपत्तेरिति, नासौ दोषो विकल्पत्रयानाश्रयात् विकल्पान्तराश्रयणाच्च, निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्, निष्ठा च कारणसामग्र्यव्यापारकालः प्रागसतो वस्तुभावो निष्ठानं समाप्तिः, सम्बन्धश्च स्वकारणसत्तासमवायः, सत्तासम्बन्ध एव निष्ठाकालः, कुतः? समवायस्यैकत्वात्, यस्मिन्नेव काले परिनिष्ठां गच्छत् कार्यं कारणैः सम्बध्यते समवायसम्बन्धेनायुतसिद्धिहेतुना, तस्मिन्नेव काले सत्तादिभिरपि, तस्मात् कालस्याप्रतिभागात् प्रागित्यनुपपत्तेरनास्पदः सदादिविकल्पोऽर्थाभावादिति ।

यदपि चोक्तमित्यादि, एतद्विकल्पपक्षत्रयपरिहारेण निर्दोषाभिमतं विकल्पान्तरमाश्रित्य यदुच्यते त्वया–विकल्पानुपपत्तेरिति नासौ दोषो विकल्पत्रयानाश्रयात् विकल्पान्तराश्रयणाच्च, कस्माद्विकल्पान्तरादिति चेदुच्यते–निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्, का निष्ठेत्यत आह–निष्ठा कारणसामग्र्यव्यापारकालः–कारणानां समवाय्यसमवायि[निमित्ता]नां तन्तुसंयोगतुर्यादीनां सामग्र्या अव्यापारकालः पटनिष्पत्तौ तुर्यादिव्यापारोपरमकाल इत्यर्थः, तमेव व्याचष्टे–प्रागसतो वस्तुभावः–पटादिवस्तुजन्म निष्ठानं समाप्तिरित्यादिपर्यायैः, सम्बन्धः क इत्यत आह–सम्बन्धः स्वकारणसत्तासमवायः–स्वकारणेषु तन्तुषु कार्यस्य पटस्य सत्तया च समवायः, तयोर्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वं दर्शयति–सत्तासम्बन्ध एव निष्ठाकाल[ ]–स्वकारणैः सत्तया च कार्यस्य यः सम्बन्धः स एव निष्ठाकाल इति प्रतिज्ञाय कुत इति हेतुं परिपृच्छ्य हेतुमाह–समवायस्यैकत्वात्–समवायो हि सम्बन्धः, स चैको द्वयोरपि[नि]तिष्ठतोरेव सम्बन्धात् कारणसत्तादिभिः, तद्दर्शयति–यस्मिन्नेव परिनिष्ठां गच्छत् कार्यं–आत्मानं लभमानं पटाख्यं कारणैः–तन्त्वादिभिः सम्बध्यते

अथ यदिदं भवता विकल्पत्रयमुद्भावितं विचारितञ्च तदस्माकमसम्मतमेवेत्यत एते दोषा नास्मत्पक्षं स्पृशन्ति न हि वयं सत्तासम्बन्धात् पूर्वं कार्यमभ्युपेमः किन्तु यदैवोत्पद्यते तदैव सत्तासम्बन्धो निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वादित्याशङ्कते–यदपि चोक्तमिति । व्याचष्टे–एतदिति सत्तासम्बन्धात् प्राक् सतो असतः सदसतो वेति विकल्पपक्षत्रयपरिहारेणेत्यर्थः । अभिप्रेतं विकल्पान्तरं दर्शयति–निष्ठासम्बन्धयोरिति निष्ठा घटादिवस्तुनो जन्म स्थितिः कर्तव्यस्य समाप्तिर्वा सम्बन्धः समवायिकारणेन स्वजात्या च सह सम्बन्धः एतौ एकस्मिन्नेव काले भवत इत्यर्थः । निष्ठाशब्दार्थमाह–निष्ठेति । व्याचष्टे–कारणानामिति कारणानां सामग्र्या यो व्यापारः स यदा निवृत्तो भवति स एव निष्ठाकाल इत्यर्थः । सम्बन्धशब्दविवक्षितार्थमाह–सम्बन्ध इति । निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वं दर्शयति–तयोरिति सत्तासम्बन्धस्य निष्ठायाश्चैकः काल इत्यर्थः । अत्राथ हेतुमाह–समवायस्यैकत्वादिति कारणेन सत्तया च सह निष्ठितः निष्ठां प्राप्नुवन् एव सम्बध्यते, एक एव समवायो द्वयोरपि भवतीत्येकः काल इति भावः । हेतुसाध्यार्थं स्फुटयति–यस्मिन्नेवेति, यत्कालावच्छेदेन घटादिकार्यस्य जन्म तत्कालावच्छेदेनैव समवायसम्बन्धेन स्वोपादानसामान्याभ्यामपि सम्बन्धो न प्राक् पश्चाद्वा, अयञ्च समवायः संयोगाद्विलक्षणः, यतः संयोगः पृथक् सिद्धस्यैव भवति न पूर्वमसिद्धस्य समवायस्तु यदैव सिद्धस्तदैव तं आत्मादिना सम्बन्धयति, यथा कालाकाशाभ्यां सम्बन्ध इति भावः । आत्मानं लभमानमिति यदा वस्तुजन्म तत्कालावच्छिन्नम् आद्यक्षणसम्बद्धमिति यावत् । आद्यक्षणावच्छेदेनैव सम्बन्धो न द्वितीयक्षणावच्छेदेनेति दर्शयति–लभमानमिति लाभकालसम्बन्धकालयोरेकताख्यापनाय परिनिष्ठां गच्छत् कारणैः सम्बध्यत इति शतृप्रत्ययान्तेन दर्शितम्, परिनिष्ठाप्राप्तिक्षणवर्ति स्वकारणसम्बन्धविषयीभूतः पट इति शब्दबोधः । ननु पूर्वं सिद्धस्यैव पश्चात् सम्बन्धो दृष्टः यथा घटपटयोः

१ सि क दण्डादीनां । २ सि क न । ३ डे मिनिष्टतरासम्बन्धान् ।

समवायसम्बन्धेन–समवायाख्येन सम्बन्धेनेति, अयुतसिद्धिहेतुना, संयोगात् युतसिद्धिहेतोरस्य विशेष दर्शयति, तस्मिन्नेव काले सत्तादिभिरपि, सम्बध्यत इति वर्त्तते, य एव कारणै कार्यस्य समवाय स एव सत्ताद्रव्यत्वादिभिरप्येव समवाय , कालस्याभिन्नत्वात् तस्मादप्रविभाग , तद्यस्मान्नास्त्यत्र कालप्रविभागो निष्ठासम्बन्धयोस्तस्मात् प्रागित्येतदेव नोपपद्यते, कार्यस्योत्पत्ते प्रागसत सदादिरनासदो विकल्प इति– सता कार्येणासना[सदसता]वा सत्ताया सम्बन्ध इत्यर्थाभावात् किमाश्रयोऽसौ विकल्प स्यादिति तावीनपि विकल्पा[न]नाश्रित्य निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वविकल्पो निर्दोष आश्रीयतामिति ।

अत्रोच्यते—

एतदपि न, अनुपपन्नविकल्पत्वात्, असम्बन्धात्, असम्बन्धोऽप्यवस्तुत्वात्, खपुष्पवत्, प्रागुत्पत्तेरसत कार्यस्य परिनिष्ठा गच्छत कथ वस्तुत्व ? कथ वाऽवस्तुन कारणै सत्तया वा सम्बन्ध परिनिष्ठा गच्छेत्, यदि तस्य स्यात् खपुष्पस्यापि स्यात् अवस्तुत्वात कार्यवत् ।

(एतदपीति) एतदपि न, अनुपपन्नविकल्पत्वात्–एषोऽपि विकल्पो नोपपद्यते, यदनुपपत्तेर्न दोषपरिहार कृत , कथमनुपपन्नोऽय विकल्प इति चेत्–[अ]सम्बन्धात्, असम्बन्धोऽप्यवस्तुत्वात्, [यथा]खपुष्पस्यावस्तुन केनचित् सम्बन्धो नास्ति तथा प्रागुत्पत्तेरसत कार्यस्य सम्बन्धो नास्ति तस्य च कार्यस्य परिनिष्ठा गच्छतोऽसत्त्वात् [कथ] वस्तुत्वम् ? कथ वाऽवस्तुन कारणै सत्तया वा सम्बन्ध परिनिष्ठा गच्छेत् ? इत्युत्पद्यमानमसदन, अलब्धात्मकत्वात् तत्कार्यं तस्यामवस्थाया स्वकारणैः सत्तया वा

पृथक् सिद्धयो संयोग तत्कथ सिद्धिसम्बन्धयोरेककालत्वमित्यत आह–अयुतसिद्धिहेतुनेति, पृथक् सिद्धपदार्थविषया हि संयोग बुद्धि जातायामप्यस्यां सम्बन्धिनोर्भेदबुद्धिर्न निवर्तते अपृथक्सिद्धानामित्थबुद्धिहेतु समवायो यथा इह कपालेषु घट इति भेदेन ग्रहणेऽपि विवेक्तुमशक्यत्वादभिन्ना बुद्धिर्भवति अत एव यत्र सत्यपि भेदेऽभिन्ना बुद्धिस्तत्रैवोपादानोपादेयभावावयवावयविभावसमवायिसमवेतभावा भवन्ति अत एव दण्डचक्रादीना कारणत्वाविशेषेऽपि समवायप्रभावात् यस्मात् कारणात् कार्य विवक्तु न शक्यते तत्रैव तत्त्वान्तु तदारब्धमवयविद्रव्यमुपलभ्यते त तत्र आधारभूता मुख्यतया देशा उच्यन्ते, संयोगेन य आधार पृथक् सिद्धत्वात् भेदेन विवक्तु शक्यत्वात् स गौणो देश , यथा आकाशादेर्घटादिरिति ध्येयम् । अयुतसिद्धिविशेषणप्रहाणमाह–संयोगादिति । कालस्यैकत्वमेव वर्णयति–य एव कारणैरिति, यदि समवायो नाना भवेत् तर्हि कारणसम्बन्धोऽन्य सत्तासम्बन्धोऽन्य इत्येककालत्वं नेति कार्यस्य कारणै सत्तया च सम्बन्धो न स्यादिति भाव । एकत्वे कारणमाह–कालस्याभिन्नत्वादिति, कार्यस्य कारणै सामान्येन च सम्बन्धकालस्याभिन्नत्वादेक समवायोऽत एव चाप्रविभाग –भेदशून्य विषय अप्रविभागाच्च सत्तासम्बन्धात् प्राक् कार्यमिति कार्यसत्तयोर्भिन्नकालत्वेन निर्देशो नोपपद्यत इति भाव । अत एव च सत्तासम्बन्धात् प्राक् किं सताऽसता सदसता वा सत्ताया सम्बन्ध इति विकल्पत्रयमनुपपन्नमित्याह–कार्यस्येति । स्वाभिमतं पक्षं दर्शयति निष्ठासम्बन्धयोरिति । वस्तूनामेव केनचित् सम्बन्धात् प्राक् वस्तुसिद्ध्यभावे सम्बन्धासम्भवात् निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वानुपपत्तेस्तावन्मोतरमाह–एतदपि नेति । व्याचष्टे–एषोऽपीति । वस्तुन एव केनचित् सम्बन्धो नावस्तुन , अन्यथा खपुष्पस्यापि कस्यचित् सम्बन्ध स्यादित्याशयेनाह–अवस्तुत्वादिति । तत्र कार्य तु जन्मन पूर्वं न सत् तस्माज्जन्मकालेऽपि तस्याभावात् कथं कारणै सत्तया च सम्बन्धमनुभवदित्याह–तथा प्रागिति । निष्पन्नार्थमाह–इत्युत्पद्यमानमिति, आत्मलाभानन्तरक्षणे हि वर्तते तदानीं स्वरूपस्यैवाभावात् कार्यस्य खपुष्पतुल्यतया कथ कारणै सत्तया च

१ क- स्वाभिमि० । २ सि सत्य भा० । ३ ×× सि । सि क अवस्तुत्व ।

न सम्बध्यते, अवस्तुत्वात् खपुष्पवत्, यदि तस्य स्यात् खपुष्पस्यापि स्यात्—यदि कार्यं परिनिष्ठां गच्छदनिष्पन्नमसत् कारणे सत्तया च सम्बध्यते ततः खपुष्पमपि परिनिष्ठां गच्छत् स्वकारणे सत्तया च सम्बध्येत, अवस्तुत्वात् कार्यवत्, तस्मादयमपि विकल्पोऽसत् सत्तया सम्बध्यत इत्येतद्विकल्पान्तःपातेवेति ।

सम्बन्धकाले तन्तुवद्वस्तुभावात् परिनिष्ठितश्च सम्बद्धश्चेत्येकः कालः, तस्मात् सम्बन्धो वस्तुन इत्युक्तमिति, अत्रोच्यते पुनरपीदं तदवस्थमेव निष्पद्यमानावस्थाया उत्पत्तेः पूर्वकालत्वात्, एककाला चेत्तस्यामवस्थायां कार्यं सदेव स्यात्, स्वकारणे सत्तया च सम्बध्यमानत्वात्, निष्पन्नकार्यवत् शशविषाणवद्वा, न हि परिनिष्ठाया सम्बन्धाद्वा सत्त्वम्, सत एव निष्ठासम्बन्धदर्शनात्, यदि निष्ठाया सम्बन्धाद्वा सत्त्वं तदा हि शशविषाणमपि निष्ठां गच्छत्सम्बध्येत, निष्ठितश्च सम्बद्धश्चेति भवेदसत्त्वात्, कार्यवत्, कार्यमपि वा तदा परिनिष्ठां गच्छत् स्वकारणे सत्तया च न सम्बध्यते, असत्त्वात् खपुष्पवदिति ।

(सम्बन्धकाल इति) सम्बन्धकाले तन्तुवद्वस्तुभावात्—स्यान्मतं ननु सम्बन्धकालेऽस्ति कार्यम्, उत्पद्यमानमेव वस्तु भवति, पटकारणं तन्तव इव, भवदेव च परिनिष्ठां गच्छत् सम्बध्यते, परिनिष्ठानसम्बन्धयोरेककालत्वात्, परिनिष्ठितश्च सम्बद्धश्चेत्येकः कालः—कालप्रविभागाभावः, तस्मात् सम्बन्धो वस्तुनः कार्यस्य नावस्तुन इत्युक्तमित्यत्रोच्यते—पुनरपीदं तदवस्थमेव, निष्पद्यमानावस्थाया उत्पत्तेः पूर्वकालत्वात् प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वादसतः सम्बध्यमानता खपुष्पादेरिव, [एक]काला चेत्तस्यामवस्थायां कार्यं सदेव स्यात्, स्वकारणे सत्तया च सम्बध्यमानत्वात्, निष्पन्नकार्यवत्, लोके हि

सम्बन्धो युज्यतेऽवस्तुत्वादिति भावः । यद्येवमपि सम्बन्धमभ्युपैषि ततोऽविशेषात् खपुष्पस्यापि सम्बन्धमभ्युपगच्छेति विपक्षे बाधकमुपनिबध्नाति—यदि तस्य स्यादिति । तथा चायमपि तव विकल्पोऽसतः सत्तासम्बन्धरूपविकल्पान्तर्गत एवेति दर्शयति—तस्मादयमपीति । ननु कारणसामग्रीव्यापारोपरमकाले कार्यजन्मैव वस्तुलाभः नापरः कश्चिदिति यदैव कार्यस्वरूपं भवति तदैव सत्तासम्बन्धः तदैव परिनिष्ठितं इत्युच्यते कर्तव्यसमाप्तेरेव परिनिष्ठाशब्दार्थत्वात्, एवञ्च वस्तुभवनं सम्बन्धश्चैकः कालः इति सम्बन्धकाले कार्यस्य स्वरूपप्राप्त्या वस्तुत्वाद्वावस्तुनः सत्तासम्बन्ध इत्याशङ्कनामाह—सम्बन्धकाल इति । व्याचष्टे—स्यान्मतमिति कारणसामग्र्या वस्तुभवनात् सम्बन्धकाले न कार्यमवस्त्वित्यर्थः । उत्पद्यमानमेवेति स्वरूपासादनमेव वस्तुभवनं नान्यत् किञ्चित् तदैव च परिनिष्ठा कारणानि नियमेन स्वप्रयोजकजातिसम्बन्धेनेति परिनिष्ठानसम्बन्धयोर्नास्ति कालभेदः, सति कारणसामग्र्या कार्यभवने यथा विलम्बः तथा कारणेन जात्या च सम्बन्धे विलम्बकारणाभावान्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वमिति भावः । उत्पत्तिकाले सम्बन्धाभ्युपगमो न भवितुमर्हतीत्याशयेनोत्तरयति—पुनरपीदमिति, अवस्तुनः खपुष्पवत्सम्बन्धानुपपत्तिदोषो यः दत्तः स तथापि तदवस्थ एवेत्यर्थः । निष्पद्यमानावस्था हि उत्पत्तेः प्राक्कालभाविनी न हि निष्पद्यमानकाले उत्पत्तिरस्ति, तस्मात् निष्पद्यमानकाल उत्पत्तिप्राक्कालः तदानीञ्च कार्यमसदिति कथमसतः सम्बध्यमानता[1] असदपि सम्बध्यमानञ्चेत् खपुष्पमपि सम्बध्यमानं भवेदिति भावः । निष्पद्यमानावस्थासम्बध्यमानावस्थयोरेककालत्वेऽपि तर्हि यथा द्वितीयादिक्षणावच्छिन्नं कार्यं स्वकारणे सत्तया च सम्बद्ध्यमानत्वमपि च तदानीं कार्यं सद्दृष्टं तथोत्पत्तिप्राक्कालीनमपि कार्यं स्वकारणे सत्तया च सम्बद्ध्यमानत्वात् सद्भवेदित्याशयेनाह—एककाला चेदिति निष्पद्यमानावस्थासम्बध्यमानावस्थयोरेककालता चेदित्यर्थः । साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्ते दर्शयति—निष्पन्नेति । शशविषाणवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः प्रकृतानुमानस्य अथ वा कथमसतः सम्बध्यमानतेति ग्रन्थेन

---

1 सि. ड. कालोऽपेत० ।

सम्बध्यमानानां सत्त्वं दृष्टमिति साधर्म्यदृष्टान्तः, न हि शशविषाणस्य सम्बध्यमानता दृष्टेति वैधर्म्यदृष्टान्तः, तदा न सम्बध्यते कार्यमसत्त्वात् खपुष्पवदित्यनिष्टापादनानुमानं वा, न हि परिनिष्ठाया सम्बन्धाद्वा सत्त्वमिति–न हि परिनिष्ठासम्बन्धाभावन्यत्र दृष्टावपि सत्त्वमसत्त्वं कुरुत खपुष्पादे, सत एव निष्ठासम्बन्धदर्शनात्, यदि निष्ठाया सम्बन्धाद्वा सत्त्वं स्यात्तदा हि शशविषाणमपि निष्ठां गच्छत् सम्बध्येत, निष्ठितश्च सम्बद्धश्चेति भवेत्, असत्त्वात्, कार्यवत्, कार्यमपि वा परिनिष्ठां गच्छत् स्वकारणे सत्तया च न सम्बध्येत, असत्त्वात्, खपुष्पवत्, तदेवेति च–यदुक्तं निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमावस्थायाम्, खपुष्पादे कार्यस्यापि तद्वदेककाले निष्ठासम्बन्धौ स्यातां स्वकारणे सत्तया चेत्यनिष्टापादनमेतत्।

इतश्चेतश्च समानत्वान्नेति चेत्–यथाऽसत समवायसम्बन्धेन द्विविधेन स्वकारणसत्त्वादिभि सम्बध्यमानताऽदृष्टा तद्वत् सतोऽपि स्यादविशेषात्, न हि सम्बध्यमानं विशिष्टं किञ्चिद्विद्याधिकृतमित्यत्र ब्रूम, सम्बन्ध एव स न भवति, सत्स्वभूतत्वात्, शशविषाणवत्, विद्यमानविपर्ययेणैव तेन भवितव्यम्, सम्बन्धत्वात्, कुण्डबदरसंयोगवत्।

(इतश्चेति) इतश्चेतश्च समानत्वान्नेति चेत्–स्यान्मतं नैतदनिष्टापादनं घटते, कस्मात्?[1] सत्यसति च सम्बन्धादर्शनतुल्यत्वात्, अस्य व्याख्या–यथाऽसत इत्यादि यावद्विद्याधिकृतमिति, यथैवासतः खपुष्पादे समवायसम्बन्धेन द्विविधेन–स्वकारणसम्बन्धेन सत्तासम्बन्धेन च सम्बध्यमानताऽदृष्टा, आदिग्रहणात् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिभिश्चेति दृष्टान्तः तद्वदित्यादि दार्ष्टान्तिकः गतार्थम्, न हि सम्बध्यमानं विशिष्टं यत्किञ्चिद्विद्याधिकृतम्, स्वकारणसत्त्वादिवचनादित्यत्र ब्रूम सम्बन्ध एव स न भवति,

संयोजनात् तदा न सम्बध्यते कार्यमसत्त्वात् शशविषाणवदित्यनुमानप्रदर्शनं वेत्याशयेनाह–न हीति। दोषान्तरमाह–न हि परिनिष्ठाया इति, वस्तुजन्म निष्ठानं समाप्तिरित्यादिपर्यायभूताया परिनिष्ठाया स्वकारणसत्तासमवायाद्वा न हि कार्यं सद्भवितुमर्हतीत्यर्थः। तथाऽदर्शनमेव तत्र कारणमिति कारणप्रदर्शनमुखेन व्याचष्टे–न हि परिनिष्ठासम्बन्धावितिति। असतः सत्त्वं परिनिष्ठया सम्बन्धेन वा न भवितुमर्हतीत्येनमर्थं प्रसाधयितुमप्रयोजकत्वाद्धानिरासकमनुकूलतर्कमाह–यदि निष्ठाया इति। ननु शशविषाणं न निष्ठां गच्छत् सम्बध्यतां नाम तेन कार्यस्य किमायातम् न ह्येकस्य तथाभवने सर्वस्यापि तथाभवनं युक्तम्, न ह्येकस्य कार्यस्य घटरूपतया भवने इतरेषामपि पटादिकार्याणां घटरूपताभवनं युज्यत इत्याशङ्कायामाह–कार्यमपि चेति, तदव्यभिचरितहेतुसद्भावे तत्सद्भावस्यावश्यकत्वादेककालीननिष्ठासम्बन्धव्याप्यं यदसत्त्वं तस्यासत्त्वस्याविशेषेण कार्यखपुष्पयो सत्त्वात् एककालीननिष्ठासम्बन्धौ स्यातामेव न स्यातां वेत्याशयेनाह–कार्यमपि चेति। खपुष्पकार्ययो सम्बन्धमुक्त्वोभययोर्निष्ठासम्बन्धावापादयति–खपुष्पादेरिति। अथ यथाऽसत सम्बध्यमानता न दृष्टा खपुष्पादेस्तथा सतोऽपि न सम्बन्धो दृष्ट एवेति समानतैव सतोऽसतो वा सम्बन्धन नास्ति कश्चिद्विशेषस्तयोरित्याशयेन शङ्कते–इतश्चेतश्चेति। व्याचष्टे–स्यान्मतमिति, खपुष्पवत् कार्यस्य सम्बन्धासम्भवप्रसञ्जनं कार्यवत् खपुष्पस्यापि सम्बन्धासञ्जनं न घटते इत्यर्थः। हेतुमाह–सत्यसति चेति सद्विषयकसम्बन्धादर्शनासद्विषयकसम्बन्धादर्शनयो समानत्वादित्यर्थः। तात्पर्यं प्रकाशयति–यथाऽसत इति। समवायस्य सम्बन्धैक्येऽप्यवान्तरभेदाभावेऽपि भासो द्वैविध्यं दर्शयति–स्वकारणेति–अनुयोगिभेदप्रयुक्तसमवायभेदोऽन्यः सत्तासम्बन्धेनेति प्रतियोगिभेदप्रयुक्तभेद इत्यादिना। स्वकारणसत्त्वाद्भिरित्यत्रादिपदग्राह्यसामान्यभेदान् दर्शयति–आदिग्रहणादिति। सम्बध्यमाने सति असति वा नहि कश्चिद्विशेषोऽत्र प्रदर्शितः केवलं स्वकारणसत्तासमवाय इत्येवोच्यते इति भावः। स्वकारणसमवायः सत्तासमवायश्च सम्बन्ध एव न भवति सत्प्रतियोगिकत्वानुयोगिकत्वोभयाभावात् शशविषाणवदिति विशेषं दर्शयति–सम्बन्ध एवेति, समवा

१ सि द सद्बोद्०। २ सि क मानमविशिष्ट।

सत्त्वभूतत्वात्, शशविषाणवदित्यनिष्टापादनसाधनेनासत्सतोः सम्बन्धस्यातुल्यता प्रदर्श्यते, स्वकारणैः स्वसत्तया वा कार्यस्य सम्बन्धः प्रागपि सत एवेति, तदर्थसाधनञ्चेदम्-विद्यमानविषयेणैव तेन समवायसम्बन्धेन भवितव्यम्, सम्बन्धत्वात्, यथा संयोगो द्वे अङ्गुली विद्यमाने एव विषयीकुरुते, सम्बन्धशब्दवाच्यत्वात्, तथा समवायोऽपि कार्यकारणे विद्यमाने एव विषयीकुरुते, द्व्यादिपराधीनवृत्तित्वादिति ।

अत शब्दार्थव्यवहारद्वारेणैव दोषाभिधित्सयेदमाह—

यदि स्वात्मात्मीययोरिह यथाविवक्षं स्वशब्दस्य वृत्तेरर्थव्यञ्जनसद्भावकर्तृत्वनिर्निषयास्त एव तन्तवः परिनिष्ठां गच्छन्तः सम्बध्यन्ते परीनिष्ठिताश्च सम्बद्धाश्चेति, तदा ते यदि तन्तव इत्येव तर्हि कारणमात्रवादवदयं स्यात्, सोऽपि न प्रतिपूर्येत, निर्व्यापारकारणमात्रवादाभ्युपगमात्, तन्त्वाकुण्डलनवत्, यथा तन्तूनामाकुण्डलीकृतानां कुविन्दनयनानयनप्रसारणनयनादिक्रियानिरपेक्षाणां कारणत्वं नास्ति, तत्रात्यन्तं पटकार्यादर्शनात् तथा कारणमात्रमसम्पूर्णसत्कार्यमेतत्, पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात् ।

यदि स्वात्मेत्यादि, स्वकारणानि स्वसत्तेत्यत्र स्वशब्दस्यात्माऽऽत्मीय[ज्ञाति]धनार्थत्वात् इहाऽऽत्मन्यात्मीये यथाविवक्षं वृत्तिः स्यात्, स च कार्योऽर्थः [व्यक्तिश्च] तयोः पटव्यञ्जनसद्भावे कुर्वन्ति कार्यं पटमिति कारणानि तन्तवः सम्बध्येरन् तेन पटेन, स तु नास्ति पटः, तदभावे किं

योऽत्र धर्मी सम्बन्धत्वाभावः साध्यधर्मः सत्त्वभूतत्वादिति हेतुधर्मः असति सम्बन्धपक्षे यथा सम्बन्धत्वाभाव[illegible] [illegible]
विशेषोऽस्ति सति सम्बन्धपक्षे तु नास्ति स इति न सदसतोः सम्बन्धस्य तुल्यतेति भावः । ननु तत्समवायस्य [illegible]
स्वकारणस्य सत्तादेश्च सत्त्वेन सत्सु भूतलादिति चेन्न भवत्प्रतियोगिकत्वसदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य [illegible], एकत्वे [illegible]
मान्नीति प्रतीत्या च तत्समवायेषु तान्शोभयाभावसत्त्वादिति भावः । ननु मानोऽत्र धर्मिग्राहकानुमान[illegible], [illegible]
सिद्धिरिति चेत्तदाऽप्याह-**स्वकारणैरिति** । यद्येवं तर्ह्येवं मानं ब्रूम इत्याशयेनाह-**विद्यमानेति**, एवं [illegible],
विद्यमानप्रतियोग्यनुयोग्युभयात्मना समवायसम्बन्धेन भवितव्यमित्यर्थः तेन न सिद्धसाधनम् । [illegible]
दृष्टान्तमाह-**यथेति**, अङ्गुलिस्वरूपे हि द्वित्ववत् सम्बन्धो नान्तर्गत इति वस्तुस्वरूपाऽङ्गुलिस्तत्र [illegible]
वस्तुमुखेन लब्धात्मलाभो बहिरङ्गः, अत एव निवादय सम्बन्धश्च साकाङ्क्षं वस्तूच्यते, तथा च [illegible]
णवस्त्वधीनत्वेन पूर्वं वस्तुसद्भाव एव सम्बन्धस्य सम्बन्धतेति, यथा सम्बन्धशब्दवाच्यत्वात् [illegible]
विषयीकरोति तथा समवायोऽपि सम्बन्धात्मा प्राक् सदेव वस्तु विषयीकरोति नासत् [illegible] एव न
सम्भवतीति न सदसतोः सम्बन्धस्य तुल्यतेति भावः । सम्बन्धस्य सापेक्षतामेव [illegible] द्वित्वेन
संयोगापेक्षयाऽङ्गुलिद्वयमादिना समवायापेक्षया कार्यकारणे प्राह्ये, स्वस्य वृत्तिलाभ [illegible] ।
अथ स्वकारणसत्तासमवाय इति वाक्यघटकपदार्थविचारेणापि दोषमादर्शयितुं स्वशब्दार्थं [illegible] न्विति । [illegible]
स्वकारणानीति, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने । इत्यमरकोश[illegible]
यथाविवक्षं वर्तेत, एवञ्च स्वकारणानीत्यत्र स्वशब्दवाच्य कार्यरूपोऽर्थः, स्वसत्तेत्यत्र [illegible]
रिति भावः । यदि कार्यं न स्यात् कथं तन्त्वादीनां कारणत्वनिश्चयः, असता पटेन [illegible]
कया वा जात्या सम्बध्येत ? तस्मादर्थव्यञ्जनयोः-पटात्मनः कार्यस्य पटात्मनो व्यक्तेश्च [illegible]
जातिसम्बन्धस्य च कर्तारो भवन्ति, तदसद्भावे तु नेत्यर्थः व्यञ्जनसद्भावकर्तृत्व[illegible]
परिनिष्ठां गच्छन्तः परिनिष्ठितं कार्यमनपेक्षमाणा एव सम्बध्यन्ते सामान्य [illegible]
सम्बध्यते निष्ठासम्बन्धयोः कालविभागाभावात्, यदैव कार्यं परिनिष्ठितं तदैव [illegible]

विषय कारणाना कर्तृत्वमित्यर्थव्यञ्जनसद्भावकर्तृत्वनिर्लिपया त एव तन्तव परिनिष्ठा गच्छन्त सम्बध्यते खपुष्पेणेव कार्यकारणनिरपेक्षा, परिनिष्ठिताश्च सम्बद्धाश्चति कालविभाग कार्यकारणसत्तासम्बन्धस्यैतेव दापनम्, तत को दोष इति चेत्—उक्तोऽसता सम्बन्धाभाव, पुनरपीत्थमुच्यते—तदा ते यदि तन्तव इत्येव—कार्याभावात् कारणत्वव्यापारविमुखा केवल तन्तव इति पुरुषादिकारणमात्रमेवेदमिति वादवय वाम स्यात् कुतोऽसत्कार्यवाद ? सत्कार्यवादोऽपि साङ्ख्याभिमत प्रकृत्यन्तर्लीना विकारा ? इति, सोऽपि न प्रतिपूर्येत, स्तिमितमर सलिलवद्गगनवद्वा निर्व्यापारकारणमात्रवादाभ्युपगमात्, प्रतिपूर्येतेति मा घोर न प्रतिपूर्यंत एवति निष्ठुरमिति सानुनयमुच्यते, किमिव ? तन्त्वाकुण्डलनवत्—यथा तन्तूनामाकुण्डलीकृताना—[अ]व्यञ्जितानामित्यर्थ, कुविन्दनयनानयनप्रसारणवयनादिक्रियानिरपेक्षाणा कारणत्व नास्ति तत्रात्य व पटकार्यादर्शनात्, न हि कुण्डलितेषु पटो दृश्यते, तथा कारणमात्रमसम्पूर्णसत्कार्यमेतत्, पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वादिति, एव निर्व्यापारपूर्वो[त्तरकाल]तुल्यतन्तुमात्रताया पटाख्यस्य कार्यस्य कश्चिद्व्यथोऽपि नास्ति, अतस्तेन सम्बन्धानर्थक्य कारणाना तन्तूनाम्, खपुष्पेणेव ।

किञ्चान्यत्—

परिनिष्ठाऽपरिनिष्ठाऽविशेषश्च खपुष्पवत्, अथ पटोऽपि केनचिन्न्यायेन तन्तुष्वस्तीत्यभ्युपगम्यते तत स्वकार्यकारणसत्तासम्बन्धद्वयतन्तुपटद्वयसान्निध्य नानेकान्तानाश्रयणे, तस्मादेषोऽपि विकल्पोऽसत्सम्बन्धदोषदुष्ट इति ।

च कार्योऽथ इति । प्राङ्निराकृतमप्यमुमभिप्राय दोषान्तराऽऽपादनप्रदर्शनेन पुनरपि निराकरोतीत्याह—उक्तोऽसतेति । कार्येण सह सम्बन्धकाले केवले यदि तन्तूनामेव सत्त्व नान्यस्य कस्यचित् तर्हि तवायं वाद पुरुषादिवाक्यवत् कारणमात्रवाद एव स्यादित्याह तदा ते इति, तदानीं कार्यमपि नास्ति, सत्तासम्बन्धाभावेनासद्रूपत्वात् कार्योत्पादानुकूलव्यापारोऽपि नास्ति तदानीं निष्ठावत्त्वात् तस्मात्तदानीं तन्तव एवेति भाव । अस्तु कारणमात्रवाद को दोष इत्यत्राह—कुत इति । विवर्तवादस्य सत्कार्यवादस्य वा प्रसक्तो नासत्कार्यवादस्येति भाव । पुरुषादिकारणैकवादिवदप्रधानकारणमात्रवादापेक्षसत्कार्यवादस्यापि तव वाद परिपूर्णतया न प्राप्नोतीत्याशयेनाह—सत्कार्यवादोऽपीति, सत्कार्यवादे हि प्रकृतौ सर्वे विकारा अन्तर्लीना भवन्ति तव वादे तु कारणमनन्तर्गर्भीकृतविकार विकाराभिव्यक्तियोग्यव्यापारविधुरश्चेति कथं स वाद परिपूर्णसत्कार्यवाद स्यादिति भाव । प्रतिपूर्येतेति विधिनिमन्त्रणामन्त्रणेत्यादिसूत्रेण सत्कारपूर्वकव्यापारलक्षणाधीष्टार्थक्लिन्तादिशो मूलकृता कुत कृत इत्यत्र कारणमाह—मा वोचमिति । परिपूर्णसत्कार्यवादत्वाभावे निदर्शनमाह—तन्त्वाकुण्डलनवदिति । दृष्टान्तं स्फुटयति यथेति, आसमन्तात् कुण्डलीभावेन गन्तुकवत् सवता भावेन वेष्टिता तन्तवस्तन्तुवायव्यापारविरहितास्तदानीं न पटकारणतामियति तुरीप्रमादिफलिकेव कारणसन्निधानाभावादत्यन्तं पटादर्शनादप्रतिपूर्णसत्कार्यरूपा तथा कारणमसम्पूर्णसत्कार्यमात्रमेतदिति भाव । तत्र हेतुमाह—पूर्वोत्तरेति, महकारिसन्निधानकालात्पूर्वकाले तन्तवो यथा निर्व्यापारकारणमात्र तथा कारणसामग्र्या व्यापारकालेऽपीति समानत्वादित्यर्थ । उपसंहरति—एवमिति । दोषान्तरमप्याह परिनिष्ठेति, यथा खपुष्पे कार्यसत्त्वमन्तत खपुष्पमपि निर्व्यापारत्वात् पूर्वकाले उत्तरकाले च निरतामेकस्वरूपमेव तस्मात्तत्र पटाख्यकार्ये परिनितिष्ठति पूर्वकाल इवोत्तरकालेऽपि अथवोत्तरकाल इव पूर्वकाले पि परिनिष्ठानं स्यात् तन्त्वादिकारणमात्रेऽपि विशेषाभावात् सर्वत्र सर्वथा कार्यस्य

१ सि ड कुविन्दतनतयानयन० । क० कुवदतननयानयन० ।

(परिनिष्ठेति) परिनिष्ठाऽपरिनिष्ठाऽविशेषश्च गेयोपचय , खपुष्पवत् कार्य[illegible]
कारणानाश्चात्यन्त पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात्, आकाशवत् किं कथ परिनिष्ठित तिष्ठति ? न [illegible]
सर्वं हि सर्वदा सर्वथा परिनिष्ठितमपरिनिष्ठित वा स्यादित्यविशेष , एव न सम्पूर्णमत्तार्थकार [illegible]
सम्बन्धानर्थक्य निष्ठाऽनिष्ठाऽविशेषश्चेति दोषा स्वसिद्धान्तोपरोधिनस्ते, अथ पटो[ऽपि]–[illegible]
भूयन्तेते दोपा इति पटोऽपि केनचिन्न्यायेन तन्तुष्वसीत्यभ्युपगम्यते सोऽप्यभ्युपगमविशेष[illegible]
नत्सेऽनेश तथाद्यभ्युपगमो जायत इत्यत आह–तत समवायकारणसत्तासम्बन्धद्वयतन्तु[illegible]
नानेक त[।]नाश्रयणे–पटस्य कार्यस्य समवायकारणे तन्तुभि स्वसत्तया चेति द्वौ सम्बन्धौ [illegible]
कारणानि च द्वावर्थाविति तदेव तत्तन्तुद्वयमव्यक्तसन् पट तन्त्ववस्थाया तन्तुभि [illegible]
सम्बद्ध कुविन्दादिव्यापारोत्तरकाल व्यक्तसन् भवति पटात्मना परिणतेरिति द्रव्यपर्याय[illegible]
स्वराश्रयप्रभावलक्ष्यमेतद्वच नसामर्थ्यम्, ना यथेति, तस्मादपोऽपि विकल्पोऽसत्सम्बन्धेन[illegible]

असत्सम्बन्धदोषपरिहारार्थञ्च प्रशस्तोऽन्यथा व्याचष्टे–सम्बन्धश्च सम्बद्ध [illegible]
निष्ठाया सम्बन्धौ निष्ठासम्बन्धौ न निष्ठा च सम्बन्धश्चेति, तयोर्निष्ठासम्बन्धयो[illegible]
निष्ठित निष्ठा गच्छन्नतमिति, कोऽर्थ ? कर्त्रादीना कारकाणा परिस्पन्दाद्वस्तुन[illegible]
देशयाधार समवायहेतु कार्यं निष्ठित निष्ठेत्युच्यते तस्य स्वकारणे सत्तया च [illegible]
भवत इति, भाष्यमपि–केन पुनर्लक्षणेन गत सद्गच्छदित्युच्यते ब्रूम 'गत[illegible]
माननद्धा' (पा० अ० ३ पा० ३ सू० १३१) इति, किमिव ? यथा कारक[illegible]
उत्पन्नमित्यर्थं , कस्मात् ? दृष्टमित्यक्षिगोचरापन्नार्थनिर्देशात्, इतरथा दृष्ट [illegible]
कतमत् कारकव्यापारात् ? देवदत्तस्थालीकाष्ठादीना व्यापारादिति ।

परिनिष्ठानमपरिनिष्ठानं वा भवेदित्यभिप्रायं वर्णयति–कार्यस्येति । उपपत्तेरित्यत्र निगमयत्युपन्[illegible]
अविशेषादथा पटस्य परिनिष्ठानमपरिनिष्ठानं वा भवति तथैवाविशेषात् घटादिसर्वकार्याणामपि [illegible]
निष्ठान वा भवेदिति भाव । निगमयति–एवमिति । एवमभिप्रायविशेषेण कारणे कार्य[illegible]
तत्रापि दोषं वदाम इत्याशयेनाह–अथ पटोऽपीति । एतत्पक्षेऽप्यनवान्तवाद[illegible]
पीति । कथमित्यत्राह–तत इति, तन्तुषु केनचिदभिप्रायेण कार्यसत्त्वेऽभिमत सति [illegible]
व्यक्तसन् ततो व्यक्तसन भवति इत्येवरूप एव स्यादन्यथा यत प्राक् तन्तुषु कार्य[illegible]
पगत , तस्य चायमर्थं स्यात् तन्तुषु प्राक् समवायेन पटत्वेन पटोऽस्तीति तथा च [illegible]
वाच्यम् गत्यन्तराभावात् ततश्च साधनसामग्रीव्यापारोपरमकाले व्यक्तसन् भवतीति [illegible]
भाव । अव्यक्तसत्त्वव्यक्तसत्त्वयो परस्पराभावरूपयोरेकत्र धामणि निरवच्छिन्नयोर्विरोधा[illegible]
द्रव्यपर्यायात्मकस्याद्वादेति, स्वपरद्रव्यक्षेत्रकालभावावच्छिन्न तद्विषयधर्मधर्मित्व [illegible]
धर्मवाक्योपयमनात्मकस्याद्वादाभिमतस्य प्रसक्षणमहिमासानिवचनमवेदं तदीय [illegible]
धर्मोपग्रमक्षम एव विकल्पो निष्ठासम्बन्धयोरेककालकरणोऽसतोऽपि [illegible]
इति भाव । एतद्विकल्पधर्मिकप्रसक्तिप्रकारीभूतदोषविषयकज्ञानधर्मिकाप्रामाण्य[illegible]
व्याख्याकार आत्मानं विद्वत्सभिवाचरन् प्रशस्तमतिर्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वमिति [illegible]

असत्सम्बन्ध[दोष]परिहारार्थश्चेत्यादि, निष्ठासम्बन्धयोरेक[काल]त्वादित्येतदेव वाक्यं सभाष्यमसत्सम्बन्धदोषपरिजिहीर्षया विद्वस्यन् प्रशस्तोऽन्यथा व्याचष्टे–सम्बन्धश्च सम्बन्धश्च सम्बन्धौ, निष्ठाया सम्बन्धौ निष्ठासम्बन्धौ, न निष्ठा च सम्बन्धश्चेति तयोर्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्, निष्ठितं निष्ठां निष्ठां गच्छद्भूतमिति, कोऽर्थः ? कर्त्रादीनां कारकाणां–तुरिवेमादीनां परिस्पन्दाद्वस्तुभावं–वस्तुभवनमापन्नं निष्पन्नमव्यपदेश्याधारं–अव्यपदेश्य आधारोऽस्य तन्त्वादि, समवायहेतुः, इह तन्तुषु पट इतीहप्रत्ययाभिधानकारणस्य समवायसम्बन्धस्य निमित्तभूतं पटाख्यं कार्यं निष्ठितं निष्ठेत्युच्यते, तस्य–निष्ठितस्य स्वकारणे सत्तया च युगपत्सम्बन्धौ भवतः, भाष्यमपीति, अस्य वाक्यस्य व्याख्या–यथाध्यय परिनिष्ठां गच्छद्भूतमित्येतमर्थं दर्शयति–केन पुनर्लक्षणेन गतं सद्गच्छदित्युच्यते ? भूम 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा (पा० ३ ३-१३१) इति, किमिवेत्यतो निदर्शनमाह–यथा कारकान्तरादुत्पद्यमानं दृष्टमिति–कारकादन्यस्मात् कारकान्तरमुत्पद्यमानं–उत्पन्नमित्यर्थः, कस्मात् ? दृष्टमित्यक्षिगोचरापन्नार्थनिर्देशात्, इतरथा दृष्टं न स्यात्, उत्पद्यमानस्यानुत्पन्नत्वे दृष्टिगोचरत्वानुपपत्तेः, तत् पुनः कतमत् कारकव्यापारात् ?

व्याचष्टेति–**निष्ठासम्बन्धयोरिति,** आत्मानं विद्वांसमिवाचरति विद्वस्यति 'उपमानादाचारे' इति क्यच्, विद्वस्यतीति विद्वस्यन्। सम्बन्धश्च सम्बन्धश्चेति द्वन्द्वे सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इत्येकशेष इत्याह–**सम्बन्धश्चेति।** निष्ठासम्बन्धयोस्तु प्रागुक्तरीत्या न द्वन्द्वः कार्य इत्याह–**न निष्ठा चेति,** नितिष्ठतीति निष्ठा, निष्ठानं निष्ठेति वा 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः अङ्प्रत्ययो वा, निष्ठितमित्यर्थः निपूर्वात् स्थाधातो क्तप्रत्यये 'द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति' इति सूत्रेण स्थासम्बन्धिन आकारस्येकारे निष्ठितमिति भवति। परिनिष्ठां प्राप्नुवत् इत्यर्थकेन निष्ठाशब्देन निष्ठितमुच्यत इत्याह–**निष्ठितमिति।** तात्पर्यं वक्ति–**कर्त्रादीनामिति,** नियतजातीयाभिसन्धानप्रयुक्तकारकव्यापारजन्यनिष्पत्तिविषयव्यपदेशयोग्यानाधारसमवायनिमित्तभूतपटाख्यं कार्यं निष्पन्नं तदपि निष्पद्यमानमुच्यते, तस्माद्वस्तुगत्वात् पटादेरुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन स्वकारणसत्तासमवायौ भवत इत्यर्थः अव्यपदेश्याधारसमवायेन कार्यकारणयोर्भेदस्य तिरोधानादेकत्वमहत्त्वबुद्धिप्रसञ्जनादाधारभूतत्वात् पटभिन्नबुद्धिविषयतानाश्रय इति भावः, इदमत्र तात्पर्यं समस्तसाधनव्यापारोपरमकाले व्यपदेशयोग्यतासमापत्तिकाले व्यपदेशार्थक्रियानुभवकाले वा निष्पत्तिरिति तत्र व्यपदेशयोग्यतासमापत्तिकाल एव निष्ठासम्बन्धकालस्तदानीं व्यापारोपरमकालापेक्षया निष्पन्नमपि वस्तु व्यपदेशायोग्यत्वात् परिनिष्ठां गच्छदित्युच्यत इति। एवञ्च सम्बन्धकाले वस्तुनो निष्पन्नत्वान्निष्पद्यमानत्वाच्च स्वकारणे सत्तया च युगपत्सम्बन्धे न कोऽपि दोष इत्याशयेनाह–**निष्ठितस्येति।** निष्ठितं निष्ठां गच्छद्भूतमित्युच्यत इति वाक्यस्य भाष्यं तदीयमुपन्यस्यति–**भाष्यमपीति।** निष्ठितस्य निष्ठां गच्छदिति व्यपदेशे व्याकरणसूत्रं प्रमाणयति–**वर्त्तमानसामीप्य इति,** वर्त्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्त्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वा स्युरिति तदर्थः। अर्थक्रियाकाले निष्पत्तिं मन्वान उदाहरति **यथा कारकान्तरादिति,** शालीनां क्षेत्रे निष्पत्तिः बीजधरणिसलिलसंयोगमात्रप्रयुक्ता अपरा तदुत्तरकालभाविवपनादिसंयोगपरम्पराजनितोपकाराधीना परिदृश्यमानशालिफलदशा अन्या च शालिसस्यसंयोजनस्थलप्रसारणशोषणपवनादिमर्द, नवायूदूननादिव्यापारपरिकर्मिता एवमन्यान्यकारकव्यापारसाध्या शालिनिष्पत्तिः तत्र परिदृश्यमानशालिविपाककाले तपनादियोगाद्विकारान्तरात्तान्न्मिश्रवियोजनादिकारकान्तरादुत्पद्यमानमपि शालिफलमुत्पन्नमुच्यत इति भावः। कथं तदुत्पन्नमुच्यत इत्यत्र हेतुमाह–**दृष्टमितीति,** चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् न ह्यनुत्पन्नाः चाक्षुषप्रत्यक्षविषया भवितुमर्हन्ति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य द्रव्यस्य हेतुत्वादिति भावः। उत्पन्नस्योत्पद्यमानता कथमिति शङ्कते–**तत्पुनः कतमदिति,** केन पुनः कारकव्यापारेण तदनुत्प

---

१ सि क मित्येकोऽय । २ सि क वायि० । ३ सि क्ष क डे ०न्तरमुत्पद्य० ।

देवदत्तस्थालीकाष्ठादीनां व्यापाराद्वस्तु आत्मलाभमापन्नं पूर्ववदव्यपदेश्याधारं निर्वृत्तं सन्नोदनाधारत्वं स्वकारणैस्तन्त्वादिभिः सत्तया च सम्बध्यते तथा पटोऽयमिति ।

अत्र ब्रूमः—

तदपि न समवायिकारणत्वविरोधात्, स्ववचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधश्च, यदि पुनर्वस्तुभावं गतं कार्यं कारणैः सत्तया चाभिसम्बध्यते ततोऽनारम्भकाण्यकारणानि च कारणद्रव्याणि स्युः, किञ्च कार्यकारणगुणगुणिव्यक्त्याकृतीनामयुतसिद्धः समवायः सम्बन्ध उक्तोऽभ्युपगतश्च तयोर्विरोधोऽपि, इदानीं निष्ठितस्य कार्यस्य कारणैः सत्तया च सम्बन्धोऽभ्युपगतस्स च युतसिद्धः, कार्यस्य कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात् ।

(तदपि नेति) तदपि न, समवायिकारणत्वविरोधात् स्ववचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधश्च दोषावित्थं ब्रुवतः, क्रियागुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमुक्तम्, समवायिनो द्रव्यान्तरस्य गुणकर्मणोश्चारम्भकत्वात्, यदि पुनर्वस्तुभावं गतं कार्यं—द्रव्यादित्रयं कारणैः सत्तया चाभिसम्बध्यते ततोऽनारम्भकाण्यकारणानि च तन्त्वादिकारणद्रव्याणि स्युः, ततश्च वचनमभ्युपगमश्च निवर्त्तेते समवायिकारणं कार्याणां द्रव्यमिति, किञ्चेत्यादि यावत् परिनिष्ठितत्वादिति, एतावपि स्ववचनाभ्युपगमविरोधौ, यस्मात् कार्यकारणगुणगुणिव्यक्त्याकृतीनामयुतसिद्धः समवायः सम्बन्ध उक्तोऽभ्युपगतश्च, इदानीं निष्ठितस्य कार्यस्य कारणैः सत्तया च सम्बन्धोऽभ्युपगतः, स च युतसिद्धसम्बन्धः, कार्यस्य कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात्, घटाकाशवत् ।

यत्तूच्यते समवायिकारणत्वनिवृत्तिरिति चेन्न, अन्यत्रासमवायात्, यदि तस्य समवायोऽन्यत्र स्यात् स्यात् समवायिकारणत्वनिवृत्तिः, न चैवम्, तस्माददोष इति, सोऽप्यपरिहारः, इच्छामात्रत्वात् स्वोक्तोपपत्तिविरुद्धार्थत्वात्, विरुद्धार्थत्वमसम्बद्धत्वात्, तन्तुष्विव घटस्य, द्रव्यादिकार्यस्य तदसिद्धमिति चेन्न, तत्राप्रवृत्तत्वात्, तत्रानारम्भात् तदसम्बद्धोत्पत्तित्वात्, कार्यस्य च तदसम्बद्धस्याप्युत्पादे खपुष्पमप्युत्पद्यतां कारणैरसम्बद्धत्वात्, त्वदभिमतकार्यवत् ।

यत्तूच्यत इत्यादि यावत्तस्माददोष इति—द्रव्यसमवायिकारणत्वनिवृत्तिदोषपरिहारो योऽभि-

मुच्यत इत्यर्थः । समाधत्ते—देवदत्तेति । अभ्युपगमेनैव दूषयति—तदपि नेति । व्याचष्टे—समवायीति । दोषान्तरं समुच्चिनोति—स्ववचनेति । समवायिकारणत्वविरोधं स्फुटयति—क्रियागुणेति, अवयविद्रव्यस्य गुणकर्मणोश्च द्रव्यमारम्भकं भवतीति तस्य समवायिकारणत्वमुक्तमित्यर्थः । अथ दोषमाह—यदि पुनरिति । अनारम्भकाण्यकारणानि चेति, अन्यत्र वस्तुभावं गतस्यैव तन्त्वादिकारणैः समवायाभ्युपगमात्सम्बद्धस्य कथं कारणत्वमतिप्रसङ्गादिति भावः । वचनाभ्युपगमविरोधौ दर्शयति—ततश्चेति । स्ववचनाभ्युपगमान्तरविरोधौ दर्शयति—एतावपीति, निष्पन्नवस्तुभावस्यैव तन्त्वादिना सम्बन्धे पृथक् पृथक् सिद्धयोः सम्बन्धात् स सम्बन्धो युतसिद्ध एव स्यात्, नायुतसिद्धः, तन्तुष्वेव पटस्य परिनिष्ठानाभावात्, स्वत एव तन्तुसम्बन्धव्यतिरेकेणैव परिनिष्ठानादिति भावः । एतावता समवायिकारणत्वनिवृत्तिमाशंक्य प्रशान्तमतिना यत्समाहितं तदूषयितुमाह—यत्तूच्यत इति ।

१ सि. क. क्ष. डे. क्रियावद्गुणसम । २ ... कार्याणां । ××क्ष । ३ सि. क. कारणत्वादिदोष० ।

दिति –समवायिकारणत्वनिवृत्तिरिति चेदित्याशङ्क्य, न, अन्यत्रासमवायादिति, तद्व्याख्यान–यदि तस्येत्यादि मुलिखितत्वान्न विवियते, सोऽप्यपरिहार, इच्छामात्रत्वात् कार्यस्य निष्ठितस्य कारणे सम्बन्धोक्तिरन्यत्र समवायाख्यायिनी नान्यत्रासमवायादित्युत्तरवाक्यं विरुणद्धि, तदेतद्विरोधि, ततो उपपत्तेर्निरुद्धार्थत्वात् इच्छामात्रं ते वचो न परिहार इत्यत आह–स्वोक्तोपपत्तिनिरुद्धार्थत्वात्, विरुद्धार्थ[त्व]मसम्बद्धत्वात्ते कारणे कार्यस्य, तदसम्बद्धत्वमन्यत्र परिनिष्ठितत्वात्, किमिव ? तन्तुष्विव घटस्य–यथा तन्तुषु घटस्यानिष्ठितत्वात् न्यत्र कपालेषु निष्ठितत्वात्तन्तुभिरसम्बद्धत्वमेव, द्रव्यादिकार्यस्य तदसिद्धमिति चेन्न, तत्राप्रवृत्तत्वात्, तन्तुष्विव घटस्येति वर्तते, तत्राप्रवृत्तत्वमन्यत्र प्रवृत्तत्वञ्च तत्रानारम्भात्, तत्रैनारब्धत्वञ्च तदसम्बद्धोत्पत्ति स्यात्–तैः कारणैरसम्बद्धस्य पटस्योत्पत्तिस्तत्त्वात् तत्रैनारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा तन्तुषु पटस्य न सन्ति घटस्येवा काशस्येव खपुष्पस्येव वा सामान्येनैक एव हेतुस्तदसम्बद्धोत्पत्तिस्त्यादिति, अनिष्टापादनञ्चात्र कार्यस्य चेत्यादि, खपुष्पमुत्पद्यताम् कारणैरसम्बद्धत्वात्, त्वदभिमतकार्यवत् ।

अन्यत्रासमवायादिति, तन्तुषु यथा न समवायः पटस्य तथा यत्रापि समवायाभावात् कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात् समवायिकारणत्वनिवृत्तिरित्यभिधानमसङ्गतमिति भावः । अन्यत्र समवायं प्रदर्श्य निराकरोति–सोऽप्यपरिहार इति, अन्यत्रासमवायादिति परिहारः साधनान्तराभावेनेच्छामात्रत्वोक्तेर्न परिहार इति भावः । निष्ठितस्य कारणे सम्बन्धनमन्यत्र निष्ठितत्वस्यान्तरेण तदसम्भवात्, तस्मान्निष्ठितस्य सम्बन्धोक्तिरेवान्यत्रानिष्ठितत्वं प्रतिरुणद्धि, यदि च तस्यान्यत्र न समवायस्तर्हि कारणसमवायाभावो परिनिष्ठितः स्यादित्यन्यत्रासमवायो निगदितं विरुणद्धीत्यन्यत्रासमवायादिति वचनमिच्छामात्रवचनमेव न परिहारायालमिति निरूपयति–कार्यस्येति । इच्छामात्रत्वे हेतुमाह–स्वोक्तेति, स्वेन प्रोक्ता योपपत्तिः –परिनिष्ठानमापन्नस्य कार्यस्य स्वकारणे तन्तुभिः समवायस्योपपादने तथा विरुद्धोऽर्थोऽस्य–अन्यत्रासमवायादित्यस्य वचनस्य तत्त्वादित्यर्थः । कुतोऽस्यार्थो विरुद्ध इत्यत्राह–असम्बद्धत्वादिति यतस्त्वया कारणे कार्यस्यासम्बद्धत्वमुच्यतेऽत एवान्यत्र परिनिष्ठाने तस्य सम्भवति यथा तन्तुषु पटस्याऽपि घेऽन्यत्र कपालेषु परिनिष्ठाने स्थिति समवायो वा दृश्यते यदि तु तस्यान्यत्र परिनिष्ठानं तर्हि यथा तन्तुषु घटस्य न कदाचित् सम्बन्धस्तथा पटस्यापि तन्तुभिरसम्बद्धत्वमेव स्यादिति भावः । द्रव्यादिकार्यस्यान्यत्र परिनिष्ठानमसिद्धम् गुणादौ द्रव्यादेः परिनिष्ठानासम्भवादित्याशङ्कते–द्रव्यादीति । तत्राप्रवृत्तत्वादिति, द्रव्यादौ प्रवृत्त्यभावादित्यर्थः, न हि द्रव्यादौ तस्य परिनिष्ठानप्रवृत्तिरस्तीति भावः । यथा तन्तुषु घटस्य प्रवृत्तिर्नास्ति नातस्तत्र परिनिष्ठानमिति दृष्टान्तयति तन्तुष्विवेति । कुतो न तत्र प्रवृत्तिरिति चेदतत्त्वत्रारम्भो नास्तीति दर्शयति–तत्राप्रवृत्तत्वमिति । अनारम्भोऽपि तत्र कुत इति चेदाह–तत्रैवेति कारणैरसम्बद्धस्यैव कार्यस्योत्पादनात्, परिनिष्ठानानन्तरं हि कारणे सह त्वया कार्यस्य सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते तस्मादसम्बद्धकार्योत्पत्तिरिति भावः । एवञ्च यत्रैवारम्भस्तत्रैव प्रवृत्तिः तत्रैव च परिनिष्ठानं युक्तम्, तन्तुषु च न घटस्यारम्भ इति न तत्र प्रवृत्तिः परिनिष्ठानं न हि घटस्याकाशस्य खपुष्पस्य वा तन्तुष्वारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा भवन्ति तदसम्बद्धोत्पत्तित्वादेवं पटस्यापीत्याशयेनाह–तत्रैवेति पटस्य तन्त्वसम्बद्धोत्पत्तित्वेऽपि यदि तन्तुष्वारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा अभ्युपगम्यन्ते तर्हि खपुष्पमप्युत्पद्यताम् कारणैरसम्बद्धत्वात् पटवदिति विपक्षेऽनिष्टमापादयति–कार्यस्य चेति । यदि कारणैरसम्बद्धस्योत्पत्तिस्तर्हि खपुष्पमप्युत्पद्यतां कार्यवदित्यनिष्टापादनम् ।

---

१ सि क डे तनोऽतुप० । २ सि क डे °मन्येव प्र० । ३ सि क डे तद्वचनारब्धातद० । ४ सि क °त्पत्तारत्व० । ५ सि क डे घटस्यैवाकाशस्येव ।

अकारणत्वादिति चेत्, पटाद्यपि कार्यं मोत्पादि, अकारणत्वात्, खपुष्पवत्, तद्वोत्पद्यताम्, अकारणत्वात्, कार्यस्योत्पत्तिवत्, यथा तन्त्वादीनि कार्येणासम्बन्धादसत सतोऽप्यकारणानीति सर्वञ्च कारणमकारणञ्च यथायोग स्वस्यैव कार्यस्य नासतो नान्यकार्यस्य वा, असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति, तस्मात् सम्बन्ध प्रागपि कार्योत्पत्ते ।

(अकारणत्वादिति) अकारणत्वादिति चेत्–निष्कारणञ्च खपुष्प पटादि सकारणम्, तस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादयुक्तमिदमनिष्टापादनमिति चेदुच्यते–पटाद्यपीत्यादि, पटाद्यपि कार्यं मोत्पादि, अकारणत्वात् खपुष्पवत्, अकारणत्वञ्चास्य कारणासम्बद्धत्वात्, आकाशवत्, तद्वोत्पद्यतामिति, कारणासम्बद्धस्य कार्यस्योत्पत्तिवत्, खपुष्पञ्चोत्पद्यमानकारणत्वादित्युक्तमेव, यथा तन्त्वादीनीति, तन्त्वादीना कारणाना कार्येण सम्बन्धो यतो नास्ति तस्मात्तेऽसत सतोऽप्यकारणानि कार्यस्यात्यन्तासत खपुष्पस्येव घटस्येव वा कारणान्तरसाध्यस्येत्युक्तमुपनयति–सर्वञ्च कारणमित्यादि, करोतीति कारण कर्तृसाधनम्, खपुष्पादि घटादि वा तन्तुभिर्न क्रियते अतस्तत्राकारणानि पटस्तु क्रियते तस्मात्तस्य कारणानि, यो[यो] योगो यथायोग स्वस्यैव कार्यस्य–तन्तव पटस्य कपालादीनि घटस्य, नासतो नान्यकार्यस्य वा, कस्मात् ? असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति तस्मात् सम्बन्ध प्रागपि कार्योत्पत्ते–सत्कारणै सम्बन्धोऽस्ति, कथ तत्कार्यं निर्तिष्ठति कारणैरसम्बद्धम् ? तस्मात् कार्यमव्यक्तसद्व्यक्तमद्भवति, सम्बद्धञ्च सदा स्वकारणैरित्यनुमीयते ।

सम्बन्धसमवायशब्दार्थावप्येवमेव घटते नान्यथेत्यत –

योऽयमेकीभावेन बन्ध स सम्बन्ध, अनेकसर्वैकात्मकत्वात्, एकीभावेनापगमनेन गतिः, द्रव्यपर्यायाभ्या तन्तुस्यापरित्यागेन पटत्वपरिणाम समवाय कारणसत्कार्यैकत्वलक्षण, तदापत्तिरूपाद्व्यायात्त्ययेदममार्गप्रपदनमस्थाने क्रियते यदिदमव्यपदेश्याधारकार्यसम्बन्धकल्पनम्, कार्यस्यासत्त्वात् ।

पुष्पम्, खपुष्प" कारणमेवाप्रसिद्धेरित्याशङ्कते–अकारणत्वादिति चेदिति। व्याचष्टे–नि कारणमिति। नास्ति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम कारण यस्योभयत्र समान वादित्यत आह–पटाद्यपीति। तन्त्वादिभि पटस्यासम्बन्धात्काकारणत्व सिद्धमित्याह–अकारणत्वञ्चेति । तथापुष्पानभ्युपगमे खपुष्पमप्युत्पद्यतामस्यापि कारणत्वोपपत्ते प्रागुपदर्शितत्वादित्याह–तद्वेति, खपुष्पं वत्यर्थ । किमत्र कारणमित्यत्राह–खपुष्पञ्चेति, पूर्वोदितेऽत्रैवोक्तमवेत्यर्थं । कर्तृसाधनकारणशब्दाभ्युपगमेन स्वमतमादर्शयति–यथेति, तन्त्वादिकारणेषु कार्यस्य सम्बन्धाभावात्तेऽत्यन्तासद्रूपस्य खपुष्पादे कारणान्तरसाध्यस्य सद्रूपस्य–वा घटादेन कारणानि, तन्तुभि पटा" क्रियमाणत्वात् कारणानि च तस्मात् सर्वमकारणमपि भवति कारणमपि च, तन्त्वादीना खपुष्पघटादिनिरूपित कर्तृत्वाभावात् पटादिनिरूपितकर्तृत्वाच्च तथा ते सम्बन्धाभावेन कार्यकारणभावाभावात्तेषा त सम्बन्धाच्च तद्भावादिति भाव । कारणाकारणत्वे दर्शयति–खपुष्पादीति । अकारणत्वे हेतुमाह–असम्बन्धादिति। अत एव कार्यकारणभावो न भवतीत्याह–कार्यकारणभावश्चेति, उत्पत्ते पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे सतोऽप्यसम्बन्धे कारकाणा व्यापारो न स्यात्, जननक्रियायोग्यवस्तुभूतकार्यनिष्ठो हि कारकाणां व्यापार स चागति कार्येऽसम्बद्धे वा नास्ति उत्पन्नस्य कार्यस्यैवैवमोत्पत्ते प्राक् कार्यस्यासत्त्वात् कारणै सह सम्बन्धो नास्तीति क कारणाना व्यापार ? उत्पन्नं वा कारणैरसम्बद्धं कुत्र निर्तिष्ठेदिति भाव । तस्मादस्ति सम्बन्ध इति स्वाभिप्रायमादर्शयति–तस्मादिति । ... बोधयतीत्यादर्शयति–योऽयमिति ।

१ सि क घोषमान० । २ सि क ... ३ क सम्बन्धाधत नास्ति । ४ सि क भ दे सर्वत्र ।

योऽयमित्यादि, आह–समित्येकीभाववाच्ययमुपसर्गः, एकीभावेन यः सम्बन्धः, अनेककारणात्मकं वस्तु सदेकमेव कार्यात्म भवति परस्परेण बध्यते, तमर्थमाह–अनेकसर्वैकात्मकत्वात्–अनेकस्य तन्त्वादेः प्रतिस्वमात्मानमपरित्यज्य सर्वैकसंघातभवनेन पटादिकार्याख्येनैकं परिणतेः, एकीभावेन गतिः–गमनं परिणतिरयः, अव–अपगमनेन–प्राच्यसंस्थानादिधर्मीणां त्यागेन, द्रव्यपर्यायाभ्यां वस्तुतत्त्वापरित्यागेनैकत्वपरिणामः, सम्बन्धः समवाय इत्यक्षरार्थानुसारेणोक्त्या वस्तुनि स्फुटीकर्त्तुमाह–कारणमत्कार्यैकत्वलक्षणः–कारणेषु विप्रकीर्णेषु सत्कार्यमेकत्वमापन्नेषु पटीभवद्व्यक्तिं यातीत्येष परमार्थः, तदापत्तिरूपादित्यादि, एते द्रव्यपर्यायात्मकस्याद्वादपरमार्थं नाद्य मा प्रपत्स्येऽहमित्यस्माद्भयात् स्वपक्षरागसमुत्थात् परपक्षद्वेषाच्च त्वयेदममार्गप्रपदनमस्थाने शक्तिक्षयायैव क्रियते, कैतमदमार्गप्रपदनमिति चेदुच्यते–यदिदमव्यपदेश्याधारस्य प्राग्व्याप्त्या स्यात् तत्पुनः किमर्थमारभ्यते ? इहेति यतः कार्यकारणयोः समवाय इति इहबुद्ध्यभिधानाभ्यां कारणगताभ्यां समवायोऽनुमीयते, सोऽपि च न सम्भवति कार्यस्यासत्त्वात्, तस्मादव्यपदेश्याधारकार्यसम्बन्धकल्पना क्रियतेऽयमुत्पथगमनक्लेशो निरर्थकश्च ।

सोऽपि च मिथ्याभिमान एव मन्यतान्तु तत्रैवास्तीति, परिनिष्ठितत्वात्, विभुपरिमण्डलवियदादिवत् ।

(सोऽपि चेति) सोऽपि च मिथ्याभिमान एव–अव्यपदेश्याधारं द्रव्यादिकार्यमसमवेतञ्च कारणे प्रागुत्पत्तेरिति मा मंस्थाः, मन्यतान्तु तत्रैवास्तीति–तथा च मन्तव्यं व्यपदेश्याधारं द्रव्यादिकार्यं समवेतञ्च स्वकारणे प्रागपि निर्वृत्ते त्वन्मतेनैव परिनिष्ठितत्वात्–वस्तुभावमापन्नत्वात्, विभुपरिमण्डलवियदादिवत्–यथा विभुत्वपरिमाणान्याकाशकालदिगात्मद्रव्याणि परिनिष्ठितत्वात् विभुत्वगुणसमवेतानि व्यपदेश्याधाराणि च तथा द्रव्यादिकार्यम्, परिमण्डलपरिमाणाः परमाणवः परिमण्डलत्वेन समवेताः

सम्बन्धशब्दार्थं दर्शयति–**समितीति**, अनेके तन्तवः परस्परमेकीभावेन बध्यमानाः पटाख्यां लभन्त इति भावः । एतमेवार्थमाह–**अनेकेति**, अनेकेषां तन्त्वादीनां न सर्वात्मना न चैकदेशेन सम्बन्धः न वा नास्ति सम्बन्धः किन्तु विभिन्नरूपतापरित्यागेनानेकेषां तन्तूनां अभिन्नरूपतया स्वस्वजात्यपरित्यागेन कथञ्चिदन्यथात्वलक्षणैकत्वपरिणतिः सम्बन्ध इति भावः । समवायशब्दार्थमाह–**एकीभावेनेति**, अयं समुपसर्गस्यार्थः, गतिरयधातोरर्थः अवेत्युपसर्गस्यापगमोऽर्थः एकीभावेन प्राक्तनसंस्थानादिधर्माणां त्यागेन तन्त्वादिस्वरूपापरित्यागेन कथञ्चिदन्यथात्वलक्षणा पटादिकार्याख्या परिणतिः समवाय इत्यर्थः । **कारणेति**, पूर्वं विप्रकीर्णेषु तन्त्वादिकारणेषु अव्यक्तरूपेण सत् कार्यं पटादि सामग्रीव्यापारापेक्षं कथञ्चिदन्यत्वलक्षणामेकत्वपरिणतिमापन्नेषु तन्त्वादिषु व्यक्तं भवतीत्यर्थः । एवं स्वीकारे परपक्षाश्रयणं भविष्यतीति मन्वानेन भवता वस्तुभूतमप्यर्थं परपक्षद्वेषात् परित्यज्य यो मार्गप्रतिपत्तिः क्रियते शक्तिक्षयनिदानभूता स्वीक्रियत इत्याह–**तदापत्तीति**, स्याद्वादापत्तीत्यर्थः, त्यागे स्वपक्षरागः परपक्षद्वेषश्च हेतुः । केयमुन्मार्गप्रतिपत्तिरित्यत्रोच्यते–**यदिदमिति**, अव्यपदेश्य आधारमन्तरेणापि यस्य तत्कार्यं पटादि तद्विषयाभ्यामिह तन्तुषु पट इतीहबुद्ध्यभिधानाभ्यां यः समवायोऽनुमीयते स केवलं शक्तिक्षयायैव भवति कार्यस्यासत्त्वात्, असतः सम्बन्धित्वसमवायाभावाच्चेति भावः । यत्त्वमवोचः कार्यमव्यपदेश्याधारं प्रागुत्पत्तेः कारणेऽसमवेतमिति तदपि न यथाभिधानमपि तु तत्रैवास्तीति मन्यस्वेत्याह–**सोऽपि चेति** । व्याख्यातिअव्यपदेश्येति । तदभिधानतो वैपरीत्येनाभ्युपगन्तव्यं प्रकटयति–**तथा चेति** । **विभ्विति**, यत्परिनिष्ठितं भवति तद्व्यपदेश्याधारं

१ सि क ट अनेकसर्वात्मकत्वात् । ×× क । २ सि क एष । ३ सि क प्रत्यस्यह० । ४ सि क प्रमर्दनं० । ५ सि क क्षयायैव । ×× सि

व्यपदेश्याधाराश्च द्व्यणुकादिकार्ये, विभुत्वपरिमण्डलत्वगुणयोराऽऽश्रयभूतयोराऽऽकाशपरमाण्वोर्द्व्यणुकादि-व्यपदेश्याधारत्व समवेतत्वञ्च सिद्धम्, तथा द्रव्यादिकार्यस्येति, एव तावत् परिनिष्ठितसम्बन्ध ध्रुवतो द्रव्यस्य समवायिकारणत्वनिवृत्तिप्रसङ्गपरिहारोऽसमर्थ ।

योऽपि च कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहार —तस्यासयोगात्—न हि कारणसम्बन्धिभि कार्यस्य सयोगोऽस्ति, द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयो सयोगस्य सम्बन्धिनो पृथक् सिद्धयोरिवेति सोऽपि न परिहार, उक्तवदसयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्रोत्पन्नताद्यसिद्धि सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात् स्यादसयोग तत परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य स्यादिति ।

योऽपि चेत्यादि, असदुक्तस्य कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहारो योऽभिहित —तस्यासयोगादिति, तद्व्याचष्टे—न हि कारणसम्बन्धिभि कार्यस्य सयोगोऽस्ति, यथा द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयो सयोगस्य द्व्यङ्गुल्याकाशसयोगकारणस्य सम्बन्धिनो युतसिद्धयो सयोगो न तथा कारणसम्बन्धिभि कार्यस्य द्रव्यादे कश्चित् सयोगोऽस्ति, यतो युतसिद्धिदोष आपाद्येत पृथक् सिद्धयोरिव, तस्मादसयोगात् सयोगवैधर्म्यात् पृथक् सिद्ध्यभाव इत्यत्रोच्यते-सोऽपि न परिहार, उक्तवदसयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्र परिनिष्ठित प्रवृत्तमारब्ध कथ तेनासम्बद्धमित्यादिना प्रपञ्चेन सम्बद्धत्वमेवेत्युक्तम् सम्बन्धसमवायशब्दव्याख्यानेन च, तस्मादुक्तवदसयोगस्यासिद्धत्वादपरिहार, यदि तत्रोत्पन्नताद्यसिद्धि सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात् स्यादसयोग तत परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य स्यात्, एव तावद्व्याख्यानान्तरमप्ययुक्तम् ।

समवतश्च भवति यथा विभुपरिमण्डलवियदादीनि विभूनि च परिमण्डलानि च विभुपरिमण्डलानि विभुपरिमण्डलानि च तानि वियदादीनि चेति विग्रह, वियदादिपदेन गगनादिविभुचतुष्टयद्रव्याणि परमाणवश्च गृह्यन्ते तत्र गगनादीनि चत्वारि द्रव्याणि वस्तुभावमापन्नानि व्यपदेश्यभूतान्याश्रयाणि तेषु च विभुत्वं समवेतमिति विभुत्वगुणसमवेतानि यथा वा परिमण्डलशब्दवाच्याणुपरिमाणगुणा परमाणवो द्व्यणुकादिकार्ये परिनिष्ठिता परिमण्डलत्वेन समवेता व्यपदेश्याश्रयाश्च तथा द्रव्यादिकार्यमपि व्यपदेश्याधारं निवृत्ते प्रागपि स्वकारणेषु समवैतीति मन्यस्वेति भाव । एवञ्च परिनिष्ठितस्यैव कार्यस्य कारणे सह सम्बन्धस्येष्टत्वे कार्यस्यान्यत्र परिनिष्ठितत्वा न्नास्तित्वं समवायिकारणं न सेत्स्यति तत्रानुत्पन्नत्वादित्याशयेनाह—एव तावदिति, असम्बन्धानिष्पत्तिहेतुभि समवायसम्बन्ध शब्दार्थस्वरसेन चाभ्युपगम्यमान द्रव्यस्य सिद्धौ सत्यां परिनिष्ठितस्य कारणेन सम्बन्धमभ्युपेत्य भवद्भाविनसमवायिकारणत्वनिवृत्ति प्रसङ्गस्य य परिहारोऽन्यत्रासमवायादिति भवदुच्यते सोऽसमर्थ एवेति भाव । अथ परिनिष्ठितस्य कार्यस्य कारणे सम्बन्धे युतसिद्धि दोषं प्रदर्शितं परिहर्तुं वैशेषिकेणोक्तं साधनं दूषयितुमाह—योऽपि चेति । व्याकरोति—असदुक्तस्येति । कार्यकारणभावापन्नयो पृथक् पृथक् सिद्धयो सम्बन्ध सयोग उच्यते यथा द्व्यङ्गुलिद्रव्ययो सयोगकारणयोराकाशे पृथक् पृथक् सिद्धयो परस्परं सम्बन्ध संयोगो भवति न तथा कार्यकारणयो पृथक् पृथक् सिद्धिरस्ति तस्मान्न तयो सम्बन्ध सयोग इत्याशयेनाह—तस्यासयोगादिति, तस्य कार्यस्य सयोगाभावादित्यर्थ तद्घटयति—न हीति, अङ्गुलिद्वयसयोगं प्रति विभिन्नदिक्काश्रयाङ्गुलिसयोगस्य हेतुतया कारणस्य द्व्यङ्गुल्याकाशसयोगस्य सम्बन्धिनोरङ्गुल्यो सयोगो यथा भवति तथा कारणीभूतावयवसम्बन्धिभि कश्चिन्न कार्यस्यावयविनो द्रव्यादे सयोगोऽस्तीति न युतसिद्धौ तन्तुपटौ येन सयोगस्तयो स्यादिति भाव । दृष्टान्तमाह—पृथगिति पृथक् पृथक् सिद्धयोर्घटपटयोर्यथा सयोगो भवति तद्वदित्यर्थ । एवञ्च पृथक् सिद्धौ घटपटौ, तन्तुपटौ तु न पृथक् सिद्धाविति वैधर्म्यान्नानयो र्युतसिद्धिरित्याह—तस्मादिति । तस्यासयोगादिति हेतुमसिद्धयन्नाह—सोऽपीति । यदि तन्तुषु पट परिनिष्ठित प्रवृत्त आरब्धश्च तत कुतो न तन्तुभि सम्बध्यते असम्बद्धत्वे तु न तत्र परिनिष्ठित प्रवृत्त आरब्धश्च स्यात्, न वा सम्बन्ध समवायो वा स्यात् कारणेन कार्यस्य, तस्मात् सम्बन्धोऽस्त्येव स च सम्बन्धो युतसिद्धत्वात् सयोग एव न समवाय इत्याशयेनाह—यदि तत्रेति । आरम्भप्रवृत्तिनिष्ठा यदि तत्र न भवति तदा स्यादसम्बन्ध इत्याह—यदि तत्रेति । अथ पूर्वमुपदर्श्य निराकृतान्येव सत्तासम्बन्ध

१ सि क कार्द्रव्ये० । २ सि क सम्बन्धो० ।

इदानीं सूत्रकारमत समर्थयता वाक्य–भाष्य–टीकाकाराणा मतानि समाहृत्य प्रधानानुगामित्वा क्षेपाणा सूत्रकारमतमेवेत्य दूषयितुमाह—

तत्त्वोपनिलयनात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाल सत्तासम्बन्ध इति बहूना मतम्, वस्तूत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारै, सिद्धस्य वस्तुन स्वकारणै स्वसत्तया च सम्बन्ध इति प्रशस्तमतेरभिप्राय, अस्मदभिप्रायस्तेषा त्रयाणामप्यसत्यतेति, परस्परविरुद्धार्थत्वात्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्, इदमेवोदाहरणमन्यत्र, एषवक्तुरिव सर्वेषा शास्त्रकारमतानुवर्त्तित्वात् स एवानाप्त स्यात्।

(तत्त्वेति) तत्त्वोपनिलयनात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाल सत्तासम्बन्ध इति बहूना मतम्, वस्तूत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारै, सिद्धस्य वस्तुन स्वकारणै स्वसत्तया च सम्बन्ध इति प्रशस्तमतेरभिप्राय, अस्मदभिप्रायस्तेषा त्रयाणामप्यसत्यतेति, कस्मात्? परस्परविरुद्धार्थत्वात्–दर्शिता विरुद्धार्थता, किमिव? कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्–यदि पिता कथ कुमारब्रह्मचारी, ? अथ कुमारब्रह्मचारी कथ पितेति? इदमेवोदाहरणमन्यत्रेति–लोकोपपत्त्यभ्युपगमविरुद्धार्थत्वादिष्वप्येतदेवोदाहरण वाच्यमिति, एषवक्तुरिवेत्यादि, सर्वेषा–वाक्यभाष्यटीकाकाराणा शास्त्रकारमतानुवर्त्तित्वात् स एवानाप्त, असत्यवादी चेत्येतदपि, स्यादिति लोकानुवृत्त्या माशङ्किमिनोच्यते मा भूत्तीर्थकरगौरवाक्रष्टमतितिमिरनाप्त एवेति निष्ठुरवचनकुपितै सह तद्भक्तै कलह इति।

किञ्चान्यत्—

सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थैव, यत्पुनर्द्रव्यादीना स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्व सत्त्वात् सत्तादिवत्, यथा च सत्ताया स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ एव द्रव्यादे, न सत्तायोगादित्युक्तेरच्यते परिहार काणादैर्नैतत्, अतादात्म्याद्दण्डनिमित्तादण्डदण्डित्ववत्, यथाऽदण्डाद्दण्डिनो दण्डित्व दण्डनिमित्तमेव द्रव्यादेरसदात्मन सत्तानिमित्त सदभिधानादीति।

(सदादीति) सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थैव–उत्पत्तिनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वादिति ध्रुव-

विषये मतभेदानि सम्पिण्ड्योपदर्श्य तन्मूलाधारसूत्रकारमतं दूषयितुमाह–तत्त्वोपनिलयनादिति, तत्त्वाना–सत्त्वादीनामुपनिलयनात् –सम्बन्धात् वस्तुन सदाद्यभिधान भवति, तत्र कार्यद्रव्यादेस्तत्त्वोपनिलयनं कदा भवतीति चिन्ताया प्राक् कारणे समवेते कार्ये पश्चात् सत्तादीना सम्बन्ध इति बहुभिरभ्युपगते कार्योत्पत्तिकाल एव सत्तादिसम्बन्ध इति वाक्यकारस्य भाष्यकारस्य च मतम् परिनिष्ठागतं कार्यं स्वकारणै सत्तया चाभिसम्बध्यत इति टीकाकृत प्रशस्तमतेरभिप्राय इति दर्शयति–तत्त्वेति। एतानि त्रीण्यपि मतान्ययथार्थान्यतीति नयचक्रकारै प्रदर्श्यते–अस्मदभिप्राय इति। हेतुमाह–परस्परेति, उत्पत्तिसम्बन्धयोर्गपद्येन सम्बन्धस्योत्तरकालीनत्वं निष्ठितस्य कारणसत्तासम्बन्धत्वञ्च विरुद्ध्यत इत्यसत्यता तेषा मतानामिति भाव। दृष्टान्त [illegible] –कुमारेति, कुमारत्वादिविशेषणविशिष्टताया विरुद्धत्वं बोध्यम्। इदमेवोदाहरणं पूर्वो [illegible] मेवेति। दर्शनप्रवर्त्तकसूत्रकारस्यानाप्तत्वमाह–एषवक्तुरिवेति, [illegible] लोके कारणमाह–स्यादितीति। निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वपक्षेऽपि [illegible] एवेत्याह–सदादीति। व्याचष्टे–उक्तवदिति, स्वकारणै सत्तया च सम्बन्ध

१ सि क क्ष डे मिथ्याक्षेपाणा।

तापि किं कार्यस्य सत्तया सम्बन्धः सतोऽसतः सदसतो वा ? इत्युपालम्भान्मोचित एवाऽऽत्मा, तद्यथा कार्यस्य किं सत्तया सम्बन्धो निष्ठितस्यानिष्ठितस्य निष्ठितानिष्ठितस्येति समानप्रचर्चत्वान्न शब्दान्तरमात्रोच्चारणात् दोषपरिहारः, यत्पुनर्द्रव्यादीनामित्यादि, द्रव्यादीनां स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्वं सत्त्वात्—स्वतः सत्त्वात्, सभावसत्त्वादित्यर्थः, किमिव ? सत्तादिवदिति व्याख्यानमनिष्टापादनसाधनं वैशेषिकं प्रति गतार्थं यावन्न सत्तायोगादित्युक्ते, उच्यते परिहारः किल काणादैः—नैतत्, अतादात्म्यात्—स आत्मा यस्य तत्तदात्म सत्तादि, तद्भावस्तादात्म्यं तद्वैधर्म्यादतादात्म्याद्द्रव्यादीनाम्, तद्व्याख्या—यावदभिधानादीति गतार्थम्, दण्डनिमित्तादण्डदण्डिवदिति दृष्टान्तः—यथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डीति दण्डित्वमदण्डादण्डिनो दण्डनिमित्तमेव द्रव्यादेरसदात्मनः सत्तानिमित्तं सदभिधानादीति।

अत्र वयं सम्प्रधारयामस्त्वया सह कथमिदं तादात्म्यं किं सतो भावात् ? उत सत्करत्वादिति, तद्यदि तावत् सतो भवनं ततः सर्वेणापि सता भूयते, स्वत एव अथ सत्करत्वात्तादात्म्यं तत् प्राक् प्रत्युक्तम्, यथा च सत्तायाः स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ तदात्मत्वादेव द्रव्यादौ द्रव्यत्वादौ नित्यैकसर्वगतेषु सामान्यसामान्यविशेषशून्येष्वपि, दण्डेऽपि च तादात्म्यादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ स्वत एव दण्डिनि तौ तादात्म्यात्, इतरथा दण्डिकुण्डल्यविशेषः स्यादिति, तथा च दण्डत्वसामान्यविशेषनिरपेक्षः स्वत एव भवति दण्डस्तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम्।

(अत्र वयमिति) अत्र वयं सम्प्रधारयामस्त्वया सह कथमिदं तादात्म्यं ? किं सतो भावात्—य[त्] सद्भवति तत्तस्य सतस्तादात्म्य—आत्मलाभः स्वरूपानुभवनम्, उत सत्करत्वादिति, तद्यदि तावत् सतो भवनं ततः सर्वेणापि सता भूयते—सत्तादिना द्रव्यादिना वा स्वत एवेत्युक्तम्, अथ सत्करत्वात्तादात्म्यं सद्रूपतीति तत्प्राक् प्रत्युक्तम्—स्वतः सिद्धस्य द्रव्यादेः सत्ता सत्करी न भवति, वैयर्थ्यादसतोऽस-

सदादिविकल्पमन्यक्षा एव केवलं शब्दमात्रभेदो न त्वर्थभेदः, अत एव प्रदर्शिता दोषास्तदवस्था एवेत्याशयेनाह—तद्यथेति। ननु सत्तादौ यथा स्वत एव सदित्यभिधानप्रत्ययौ न तु सत्तासम्बन्धात्तथैव द्रव्यादावपि स्वत एव सदित्यभिधानं प्रत्ययश्च भवेताम्, किं सत्तासम्बन्धेनेति वैशेषिकं प्रत्यनिष्टमापादयति यत्पुनरिति। ननु भावस्वरूपेणैकजातीयेन स्वरूपसद्रूपमानवस्तुना वा प्रतिनियतात्तु तत्तद्धर्मसम्बन्धव्यतिरेकेण प्रतिनियतजातीयविषयाभिधानप्रत्ययादयोऽनुभवसिद्धा न भवेयुरिति तत्तज्जातीयाभिसम्बन्धाद् भावभेदाः प्रमीयन्ते धर्माणान्तु प्रतिनियतत्वमनवस्थाप्रसङ्गतः स्वत एव, न धर्मान्तरसम्बन्धात्, न च भावा एव स्वतो विशिष्टाः, अनुवृत्तिप्रत्ययविषयत्वानापत्तेः, स्वत एव प्रतिविलक्षणत्वाद्भावानामिति सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्या धर्मा विशेषणतया भावस्वरूपतया भावे धर्म्यन्वयतया च प्रतिप्राणि प्रसिद्धाः, तस्मात् सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिसद्द्रव्यपृथिव्याद्यो परस्परं वैलक्षण्यात्तदात्मभूतसत्ताद्रव्यत्वादिविलक्षणत्वाद्द्रव्यादेर्दण्डसम्बन्धात् पुरुषस्य दण्ड्यभिधानप्रत्ययवत्सत्त्वाद्यभिसम्बन्धात् सद्भावादेव द्रव्यादीनां सदाद्यभिधानं न स्वतः, स्वरूपे वैलक्षण्यैर्गुणादित्याशयेन वैशेषिक आह—अतादात्म्यादिति, यत्किञ्चित्स्वरूपभूतसत्त्वादिधर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः सामान्यात्मकत्वाभावादिति यावत्, वस्तु सत्तायाः सम्बन्धेन सदभिधानप्रत्ययविषयो भवति यथाऽदण्डस्वरूपः पुरुषो दण्डसम्बन्धाद्दण्डीत्यभिधानप्रत्ययविषयो भवति सामान्यं तु धर्मिग्राहकप्रमाणात्तद्रूपतयैव सिद्धा स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषय इति न द्रव्यसाधर्म्यं सत्ताया इति सत्तावैलक्षण्यान्न स्वतः सदभिधानप्रत्ययविषयत्वं द्रव्यादेरित्याह—दण्डनिमित्तेति। अतादात्म्यादित्यत्र तादात्म्यशब्दार्थविचारपूर्वकं मतमिदं निराकरोति अत्र वयमिति। अतादात्म्यप्रतियोगितया यत्तादात्म्यमुच्यते तत् किं यत् सद्भवति तस्य सतो भावात् तादात्म्यम्, किं वा सत्करत्वात् तथोच्यत इति विकल्पयति—कथमिदमिति। प्रथमं दूषयति—यदि तावदिति, तथा चातादात्म्यात् सत्तानिमित्तं सदभिधानमिति न युक्तमिति भावः। द्वितीयं दूषयति—अथेति। प्राक् प्रत्युक्ततां सूचयति—स्वतः सिद्धस्येति सतो न सत्करी

१–२ सि क्ष ड डे °भिधानादिति।

स्यात् खपुष्पवत्, सदसत सम्भवाभावादित्युक्तम्, यथा च सत्तायामित्यादि भावनार्थं द्रव्यादेद्रव्यत्वा देश्च स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ, तदात्मत्वात् सत्तावदिति सद्द्रव्यादेस्तदात्मत्व–सदात्मत्व द्रव्यादेरेव द्रव्यत्व-गुणत्व[कर्मत्व]सामान्यादिनित्यैकसर्वगतेषु सामान्यसामान्यविशेषशून्येष्वपि सदभिधानप्रत्ययौ सर्वत्र स्त इति सर्वव्यापिता न्यायस्यास्य दर्शयति, विशेषयत्–दण्डेऽपि चेत्यादि–योऽपि दण्डित्ववदिति दृष्टान्त सोऽपि तादात्म्यादेव–दण्डस्य भवनात्मत्वादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ सत्या स्वत एव दण्डिनि देवदत्ते दण्डीत्यभिधान प्रत्ययञ्च करोति, तावभिधानप्रत्ययौ, तादात्म्यादित्यनेनार्थेन विना न भवत, अतोऽस्मदिष्टमर्थं साधयति, इतरथा दण्डिकुण्डल्यविशेष स्यात्, साधनञ्चात्र दण्डोऽपि स्वरूपाभिधानप्रत्ययकारी स्वत एव तादात्म्यात् सत्तावत्, तथा दण्ड्यपि, तत एव, तद्वत्, तथा चेत्यादि, एवञ्च सति दण्डत्वसामान्यविशेष निरपेक्ष स्वत एव भवति दण्ड तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम् ।

अथोऽच्येत दण्डोऽपि दण्डत्वाद्दण्डाभिधानप्रत्ययभागिति, अनुदाहरण तर्हि दण्डी दण्डाद्दण्ड्यभावात्, दण्डस्य स्वतोऽसिद्धत्वात्, दण्डत्वोपपादितदण्डाद्दण्डीति चेत्, इतरेत राश्रयत्वात्, दण्डत्वतस्त्वाद्दण्डसिद्धि दण्डविशेषणसाधितदण्डत्वसिद्धेर्दण्डत्वतत्त्वसिद्धिरिति, दण्डीति च दण्डाद्दण्डी, न तु दण्डत्वात् स्वत एव भवद्दण्डी, आत्मान्तरसङ्क्रान्तिश्चैवम्, दण्ड त्वादात्मान्तर दण्ड स्वत एवाभवन् दण्डत्वाद्भवन् तदात्मा भवति, एव दण्ड्यपीति, यन्तु ब्रूमो यत्तद्दण्डेन भूयते तस्यैव दण्डत्वात् यद्दण्डी दण्डी भवति देवदत्तो भवत्यात्मान लभते, तदभावेऽसामान्यात्मकत्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा स्वत एव न भवति सत्तासामान्यादित स्त्वाश्रयति नास्त्येव सा, खपुष्पवत्, ततश्चासामान्यमेव सत्तादि स्यात्, स्वत एव भवत समानस्याभावात्, तस्मात् स्वत एव दण्डो भवति स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात् एव दण्ड्यपि ।

अथोच्येतेत्यादि, वैशेषिको दण्डमपि दण्डत्वाद्दण्डव्यतिरिक्तं मन्यते दण्डाभिधानप्रत्ययभाजम्,

सत्ता वैयर्थ्यात्, नासत खपुष्पादेरिवासत्त्वादेव नापि सदसत स्वन्मते सदसदात्मकस्य वस्तुनोऽसम्भवादित्येवं प्राक् प्रपञ्चित त्वादिति भाव । सतो भवनलक्षणं तादात्म्यं सत्तायामिव द्रव्ये द्रव्यत्वगुणत्वादौ चाविशेषाद्वर्तत इति सर्वेन स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ भवत इत्याह–यथा चेति । दण्डनिमित्ताद्दण्डदण्डित्ववदिति दृष्टान्तं विघटयति–योऽपि दण्डित्ववदिति, दण्डस्य स्वत एवा त्मलाभात् दण्डाभिधानप्रत्ययावपि स्वत एव न तु दण्डत्वात्, एवं दण्डिनोऽपि स्वत एव स्वरूपानुभवनात् स्वत एव दण्ड्यभि-धानप्रत्ययौ भवतो न दण्डनिमित्तात्, न हि तादात्म्यमन्तरेण तावभिधानप्रत्ययौ भवत इति भाव । तादात्म्यं विनाप्यन्येन यदि तौ भवेतां तर्हि य एव दण्डी पुरुष एव कुण्डल्यपि स्यात्, पुरुषाविशेषात्, अत्यन्तभिन्नेन वा दण्डेन दण्ड्यादे सम्ब न्धासम्भवात्, सम्भवे वा सर्वत्राविशेषात् कुण्डलिन्यपि दण्डसम्बन्धसत्त्वात् सोऽपि दण्डी स्यादित्यविशेष इत्याशयेनाह–इतर थेति । उक्तार्थमेव प्रयोगेण दर्शयति–साधनञ्चात्रेति, स्वत एव, न दण्डत्वसम्बन्धात्, तत एव–तादात्म्यात्, तद्वत्–सत्ता वत् । अथ सामान्यविशेषाभ्यामभिधानप्रत्ययौ भवत अन्यथा सामान्यविशेषवैयर्थ्यात्, एवञ्च दण्डे न स्वत एवाभिधानप्रत्यय भाक्, किन्तु घटपटादिव्यावर्तकनिमित्तदण्डानुवर्तकदण्डत्वमहिम्नेत्याशङ्कते–अथोच्येतेति । यस्य स्वतोऽभिधानप्रत्ययौ भवत स्तेनैवान्यत्र तदभिधानप्रत्ययौ स्यातामिति न नियम सामान्याद्यथाऽभिधानप्रत्ययौ तथा तद्व्यतिरिक्तादपि सिद्धाद्व्यादे, यथा दण्डादिसम्बन्धात् दण्डी घट इत्यादयेन वैशेषिक तावन्तिरिक्तादपि विशिष्टाभिधानप्रत्ययौ ब्रूते–वैशेषिक इति विशिष्टप्रत्यये विशे षणज्ञानस्य कारणत्वात् प्रथमं दण्डत्वेन दण्डे दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धा ततस्तद्योगात् पुरुषे दण्डीतिप्रत्ययाभिधानौ भवत इति भाव ।

१ सि क डे सतश्च इत्यादे । २ सि सर्वसतीन, क डे सर्वत्र सतीति । ३ सि क कुर्वति । ४ सि क यथा।

आचार्यो ब्रवीति-अनुदाहरणं तर्हि दण्डी, दण्डा[त्]दण्ड्यभावात्, दण्डस्य स्वतोऽसिद्धत्वात्, दण्डी न सिद्ध्यति, परत सत्त्वसिद्ध्यर्थञ्चोदाह्रियते दण्डी, दण्डासिद्धे कुतस्तत्सिद्धिरिति, दण्डत्वोपपादितदण्डा दण्डीति चेत्-दण्डत्वसामान्यविशेषाद्दण्ड सिद्ध्यति, दण्डाद्दण्डीति, तत उदाहरणसिद्धि विशेषणादेव विशेष्यसिद्धे, एवञ्च मन्यसे-इदमापतित दण्डत्वतत्त्वाद्दण्ड सिद्ध्यति, दण्डत्वतत्त्व पुनर्दण्डविशेषणसाधितदण्डत्वसिद्धे सिद्ध्यति, तदिदमितरेतराश्रय जायते 'इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते तद्यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय' (महाभा० १ अ० १ पा० १ सू०) इति, तत्प्रतिपादनार्थो मन्थ -इतरेतरेत्यादि गतार्थो यावत्तत्त्वसिद्धिरिति, दण्डीति च देवदत्त स दण्डाद्दण्डत्वाद्वा कथमिति निर्णेयं ? दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी देवदत्त म यदि दण्डादेव स्वत सिद्धात् सिद्ध इत्युक्तम्, अथ दण्डत्वात् दण्डत्वमस्यास्तीति दण्डत्वीभवतु मा भूद्दण्डी, युक्त यावद्दण्डाद्दण्डी न तु दण्डत्वात् स्वतं एव भवद्दण्डी, निश्चा न्यत्-आत्मान्तरसङ्क्रान्तिश्चैवम्-दण्डत्वादात्मान्तर दण्डो दण्डी च, दण्डात् दण्डत्वद्दण्डिनौ, दण्डिनो दण्डदण्डत्वे, दण्ड स्वत एवाभवन् दण्डत्वाद्भवन् तदात्मा भवति, एव दण्डत्वमिति यथन्तु ब्रूमो यत्तद्-ण्डेन भूयते तस्यैव दण्डत्वात् येदण्डी दण्डी भवति स देवदत्तो भवदात्मान लभते भावान्तरविविक्तम्, यत्तेनं भूयते तदेव भवन दण्डत्व नै तद्व्यतिरिक्ताद्दण्डत्वतत्त्वात्, एव देवदत्तस्य दण्डिनोऽप्यात्मानुभवन

तद्दूषयति-अनुदाहरणमिति, दण्डस्यापि दण्डत्वाधीनात्मलाभ [illegible] परापेक्षत्वा [illegible] परेण प्रत्ययाभिधानसिद्ध्यर्थं दण्डीत्युदाहरणे दत्त तद् दण्डसिद्ध्यभावादसिद्धमित्यर्थ [illegible] । ननु प्राक् [illegible] पुरुषे दण्डीति प्रत्ययो भवति न तु प्रागसिद्धाद्दण्डात् येन तदानीं [illegible] न भवेदिव वैशेषिक आह-दण्डत्वोपपादितेति, दण्डत्वेन उत्पादित प्राग् यो दण्ड [illegible] । ननु [illegible] विशेष्यस्य सिद्धावभिमतायां दण्डस्य दण्डत्वात्, दण्डत्वस्य च दण्डात् सिद्धि -दण्डोऽयमित्यनुगततर्हि [illegible] रेतराश्रयो दोष स्यात्, तत च न कस्यचित् सिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते-इदमापतितमिति । इतरे [illegible] स्वतन्त्रसिद्धान्तवाक्यमाह-इतरेतरेति । ननु दण्डीति प्रत्यय कि दण्डसम्बन्धात् उत दण्ड [illegible] दण्डीति चेति, प्रथमं पक्षं दूषयति-दण्ड इति, दण्डशब्दात् मत्वर्थे 'अत इनि ठनौ' इति [illegible] दण्डसम्बन्धादेव दण्डी न तु दण्डत्वसम्बन्धादिति यदुच्यते तर्हि सर्वेषा वस्तूना स्वेतरस्वरूपेण [illegible] किं दण्डापेक्षया ? न हि वस्तु स्वं स्वरूपमन्यत्र सङ्क्रामयति अन्यत वा स्वयं सङ्क्रान्त भवन्ती [illegible] । [illegible] यदि दण्डत्वाद्भवति न तर्हि दण्डीति व्यपदेश्य, किन्तु दण्डत्वीति स्यात् दण्डत्वेनैव तस्य [illegible] । [illegible] दण्डी भवति न दण्डत्वात्तदा स्वत एव सिद्धा दण्डी नान्येन अन्यथा आत्मान्तर [illegible] स्यादिति, दण्डत्वादस्य आत्मा दण्डो दण्डी च [illegible] आत्मा दण्डो दण्डत्वञ्च तस्य सङ्क्रान्ति -दण्ड स्वतो न भवति दण्डत्वाच्च भवन [illegible] दण्डत्व भवन् तदात्मा भवतीति प्रसज्यत इति भाव । तथा तथा वस्तुना भवनमेव [illegible] सर्वात्मिकामिति सामान्यमुच्यते वस्तूनामेव हि तद्भवनमिति भवनस्य वस्तुस्वरूप [illegible] सङ्क्रान्तिश्चैवमित्याशयेनाह-यथन्तु ब्रूम इति, दण्डस्य स्वरूपानुभवनमेव दण्डत्वम्, [illegible] दण्डत्वम्, न तु दण्ड [illegible] इति, तदेव स्वरूपानुभवन [illegible] भवनमिति न भावान्तरस्य सङ्क्रान्तिरिति भाव । [illegible]

१ सि क दण्डस्याद्दण्डत्वात् क । २ क [illegible] [illegible] इति नास्ति । ५ सि न तद्व्यतिरिक्तादिति नास्ति । [illegible] दण्डो । ४ सि

व तथा [illegible] रननि [illegible] तयो

तस्य तदभावेऽसामान्यात्मत्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा दण्डदण्ड्यादिव्यक्ति स्वत एव न भवति सत्तासामान्यदण्डदण्डित्वादिवत्साद्भवति स्वत एवाभवन्ती नास्त्येव सा, खपुष्पवत्, ततश्चासामान्यमेव सत्तादि स्यात्, तथानिष्टम्, स्वत एव[ा]भवत समानस्याभावात् सामान्यमेव सामान्य न स्यात् तस्मात् स्वत एव दण्डो भवति, स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात्, यथा दण्डे एव सत्पीत्यादि गतार्थं साधनम्, एव तावत्तादात्म्यात् सत्तादिषु सदभिधानादीत्ययुक्तम् ।

यदप्युक्तमतदात्मत्वात् द्रव्यादीना सदभिधानप्रत्ययौ सत्तायोगात् न स्वत इति तदपि न, अतदात्मत्वादित्यादेरनैकान्तिकत्वात्, द्रव्यत्वादीनामतादात्म्ये स्वत सदभिधानप्रत्ययौ न सत्तात, एकैकत्वात्, आत्मवत्, एव द्रव्यादीनामपि स्वत एव द्रव्यत्वादिवत् ।

यदप्युक्तमतदात्मत्वादित्यादि, असत्तात्मकत्वाद्द्रव्यगुणकर्मणा सदभिधानप्रत्ययौ सत्तायोगान्न स्वत इति तदपि न, अतदात्मकत्वादित्यादेरनैकान्तिकत्वात्, अनैकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थो ग्रन्थो यावद् द्रव्यत्वादिवदिति, तस्य भावना द्रव्यत्वादीनामतादात्म्ये–द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वरूपत्वोत्क्षेपण त्वादीना सामान्यविशेषाणामसत्त्वात्मकत्वे स्वत सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तात, कस्मात् ? एकैकत्वात् एकमेव द्रव्यत्व सर्वद्रव्येषु द्रव्य[त्वा]न्तरानिष्टे, तत्र सत्तायोगो नेष्यते, अनुप्रवृत्त्यभावात्, तथापि च सदित्यभिधीयते प्रतीयते च, एव गुणत्वादीन्यपि, तस्मादेकैकत्वात् स्वत सत्त्व, आत्मवत्–सत्तावदित्यर्थ, स च दृष्टान्त, स्वतो द्रव्यत्वादिभवने तस्य वर्णनात्, द्रव्यत्वादिषु भिन्नेषु स्वतो भवन्त्या सत्ताया एवस्या सदभिधान दृष्टमेव द्रव्यादीनामपि स्वत एवेति साधनेनोपपादितोऽर्थ ।

त्मक सामान्यमुक्त तदभावे तु सर्व परस्परमेकान्तविलक्षण स्यादिति भाव । इतरथा दोषमुद्भावयति–यदि सेति यद्यन्यत स्वतोऽभवत् अन्यनैव भवेत् तर्हि तदप्यन्यत् अपरेण भवेत् अपरमपीतरेण इतरदपि तद्भिन्नेन यत केनचिदित्येवमनवस्थया न किञ्चिदपि वस्तु भवत्, स्वतोऽभवनादिति भाव । यद्वा स्वतो भवनाभावे सत्त्वान्तरैरन्यैर्भवन स्याच्चिन्नास्ति सत्तादिरेवाला दायातम् एव सत्तादिरपि सामान्य न स्यात् तस्यापि स्वतो भवनलक्षणस्य सामान्यस्याभावात् तस्माद् भवन प्रत्ययाभिधानौ च स्वत एव भवन्ति नापरसम्बन्धात्तस्येनाह–ततश्चेति । दार्ष्टान्तिके योजयति–यथा दण्डे इति । एवञ्च सत्तादिषु तादात्म्यात् स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ अतादात्म्याच्च द्रव्यादौ न स्वत इति यदुक्त त्वया तदयुक्तमित्युपसहरति–एव तावदिति । यदतदात्म तत् परतोऽभिधानप्रत्ययौ लभत इति पराभिमतव्याप्तिदूषणायाह यदप्युक्तमिति । व्याचष्टे–असत्तात्मकत्वादिति । दोषमादर्शयति–अनैकान्तिकत्वादिति, द्रव्यत्वादौ अतादात्म्य वर्तत स्वत सदभिधानप्रत्ययविषयत्व चास्तीति हेतुरतादात्म्यमनैकान्तिकमिति भाव । अनैकान्तिकत्वं घटयति–द्रव्यत्वादीनामिति द्रव्यत्वादीना सत्तातो भेदात्तदात्मता हेतुरस्ति, तत्सद्भावेऽपि परत प्रत्ययाभिधानविषयत्वं नास्तीति भाव । तत्कस्मादित्यत्राह एकैकत्वादिति, प्रत्येकव्यक्ति मात्ररूपत्वात्–स्वसजातीयद्वितीयव्यक्तिरहितत्वादित्यर्थ द्रव्यत्वं हि एकमेव न तु घटादिवदनेकम् तस्मादेवाकाशादाविव द्रव्यत्वादौ न जात्यन्तरयोग व्यक्त्यभेदस्य तद्बाधकत्वात् अनुवृत्तिप्रत्ययनिमित्तं हि सामान्यम्–अनुवृत्तिप्रत्ययश्चानेकासु व्यक्तिषु भवति, तस्माद्द्रव्यत्वस्य व्यक्त्यभेदात् अतादात्म्यम् तथापि द्रव्यत्व सदिति प्रतीयत अभिधीयते चेति परत सदभिधानप्रत्ययविषयत्वलक्षणसाध्याभावादनैकान्तिक इति भाव । एव च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामकैकव्यक्तित्वात् सामान्यान्तरासम्भवेन स्वत एव सत्त्व सत्तावदित्याह–तस्मादिति । यथा सत्ताया एकैकत्वात् स्वत सत्त्व तथा द्रव्यत्वादीनाम् द्रव्यत्वादीनामिव च द्रव्यादेरपि स्वत सत्त्वं अभिधानप्रत्ययौ चेत्याह–स च दृष्टान्त इति । ननु द्रव्यत्वादौ सत्प्रत्ययाभिधाने न मुख्ये, किन्तु

---

१ सि क दे प सदा० । २ सि क सतो ।

आह—

सत्तासम्बन्धरहितेषु द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ तौ स्याताम्, असत्त्वयोर्गुणत्वकर्मत्वयोरेकाभिधानप्रत्ययवदिति चेत्तर्हि द्रव्यादिष्वपि द्रव्यत्वादि रहितेषु तावौपचारिकौ स्याताम्, मनुष्यसिंहत्वादिवत्तथाऽञ्जसाऽनुपपत्तेर्नेति चेत् ततस्ते स्वपक्ष एव दोषविधानम्, यदि तु सत्तासम्बन्धापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययौ तर्हि कथ सत्तादिषु तावौपचारिकाविति, त्वमेवासि प्रष्टव्य यत् पुनरिदमुच्यते सत्ताया सिद्ध इति चेत्, यदा च आत्मानमात्मना न युक्तमभियोक्तुम् तद्योगनिमित्तम्, तदयुक्त न द्रव्यादिष्वञ्जसा सिद्धि, अतदात्मनिमित्तस्य सत्प्रत्ययस्यानुपपत्ते, मनोरथवत्।

सत्तासम्बन्धेत्यादि, गुणत्वमेक कर्मत्वमेकमित्येकाभिधानप्रत्ययावसत्त्वयोरपि गुणत्वकर्मत्वयोरौपचारिकौ दृष्टौ तथा सदभिधानप्रत्ययौ द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ स्यातामिति को दोष ? अत्रोच्यते—द्रव्यादिष्वपीत्यादि तुल्यत्वापादनमौपचारिकत्वेन गतार्थम्, आह—मनुष्यसिंहत्वादिवत्तथाऽञ्जसाऽनुपपत्तेर्नेति चेत्—यथा शौर्यक्रौर्यादिधर्मा सिंहे मुख्या सिद्धा सन्तो मनुष्ये शक्या उपचरितुम्, नासिद्धास्तथा द्रव्यादिषूपचरितौ स्याता यद्यन्यत्राञ्जसा सिद्धौ सदभिधानप्रत्ययौ, न तु तौ क्वचित् सिद्धौ, भाक्तव्यवहारश्चाञ्जसा ऋते नास्ति, तस्माद्द्रव्यादिष्वेव मुख्याविति, एवञ्चेन्मन्यसे ततस्ते स्वपक्ष एव दोषविधान तद्भावयति—यदि त्वित्यादि, सत्तादिष्वप्यञ्जसयोरसिद्धत्वादिति भावार्थ, एतत्पुन स एव प्रष्टव्य इति स्वभावसत्तापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययाविच्छता कि न सत्तासम्बन्धकल्पनया, तत्र पुन सत्तासम्बन्धमिच्छत द्रु प्रतिपाद[स्व]भावसत्ताव्यतिरिक्ततादात्म्यवादिन तस्मात्त्वमेवासि प्रष्टव्य इति, यत्पुनरिदमुच्यते सत्ताया सिद्ध इति चेदिति सभाष्य गतार्थम्, इय पुनराशङ्का क प्रति युक्ता ? द्रव्यादिव्यतिरिक्ता सत्ता स्वत एव सिद्धा तदात्मिकामिच्छन्तम्, स पुनर्नान्यो वैशेषिकात्, सत्तादात्मानमात्मना

पचरिते एवेत्याशङ्कते-सत्तासम्बन्धेति ननु यथा द्रव्याश्रिता गुणभूता सङ्ख्या एको द्वौ बहव इत्यादिव्यवहारप्रयोजिका, न [?] परसहाय पदार्थ एवैकत्वं ससहाय-च यथायोगं द्वित्वादीति या तु गुणकर्मणामाश्रिता व्यवहारप्रयोजिका सा गुणाद्याश्रयगतैव स्वनिमित्तव्यवहारं प्रवर्त्तयति यथैक शतं द्वे शते त्रीणि शतानीति नहि शतसङ्ख्यायामेकत्वादिसङ्ख्या समवैति विरोधादेवं सत्तालक्षणं सामान्यमत्र छेदकत्वादवच्छेद्ये प्रधानतया स्वानुरूपाभिधानप्रत्ययौ जनयत् सामान्ये सत्ताद्रव्यत्वादौ उपचारत स्वरूपमात्रतस्तौ जनयतीत्याशङ्कते-गुणत्वमेकमिति द्रव्यत्वादाविव द्रव्यादावप्यन्यस्य द्रव्यत्वादेरभावादुपचारेण तौ कुतो न भवत इति तदीयाभ्युपगम एव दोषं प्रसञ्जयितुमनुयुज्यते-द्रव्यादिष्वपीति। उपचारस्य मुख्यमूलतया सर्वत्रोपचारशङ्काया अनौचित्यात् द्रव्यादिषु तौ मुख्यौ अन्यत्रोपचारताविव्यभ्युपेयौ यथा सिंहे मुख्य सिंहप्रत्यय गौणो मनुष्ये अन्यथा सिंहेऽपि सिंहप्रत्ययस्य मुख्यता न स्यादित्याशयेन वैशेषिक आह-मनुष्यसिंहत्वादिवदिति द्रव्यगुणकर्मसु सामान्यादिषु सत्तायाश्च सत्तासम्बन्ध तदभाववत्सु सदभिधानप्रत्यययोर्मुख्यत्वे नियामकाभावात् सत्तासम्बन्धस्य नियामकत्वे सामान्यादिषु तयोर्युक्तमौपचारिकत्वम्, सर्वत्र चौपचारिकत्वस्य मुख्यत्वाप्रसिद्धावसम्भवादिति भाव। यथा द्रव्यादौ क्वचित् सदभिधानप्रत्यययो सिद्धयोर्भाक्तत्वं तथा सत्तायां क्वचित् सिद्धयोरेव भाक्तत्वानौचित्यात् सत्तायां तदभावात् कथमौपचारिकत्वमित्याह-यदि त्वित्यादि। हेतुमाह-सत्तादिष्विति। सत्ताया कथमौपचारिकत्वमित्याशङ्का द्रव्यादिव्यतिरिक्तसत्ताभ्युपगन्तारं प्रत्येव युक्ता न तु सत्ताद्रव्यायोरनतिरिक्तताभ्युपगन्तारमिति दर्शयति एतत्पुनरिति। ननु यदि द्रव्यादौ अभिधानप्रत्यययोर्भाक्तत्व निवर्त्तते तर्हि तौ तत्र सत्तासम्बन्धाज्जायमानौ मुख्यौ भवेताम् एवं सति न तस्य स्वत सत्त्वम् स्वतस्सत्त्वे हि सत्तासम्बन्धाभावात् द्रव्यवादौ तयो

न युक्तमभियोक्तुमित्युदाहृतो ग्रन्थो गतार्थो यावत्तद्योगनिमित्तमिति, यद्वा चेत्यादिरारभ्य यावत्तद्योगनिमित्त मित्येन प्रकार उदाहृतो ग्रन्थ पूर्वग्रास्ते न तूत्तरमध्ये, तदयुक्त न द्रव्यादिष्वञ्जसा सिद्धिरित्याग्विवक्ष्यमाण मसम्बद्धम्, तदात्मनिमित्तस्य सत्प्रत्ययस्यानुपपत्ते –असत्तात्मना द्रव्यादीना मुख्यौ सदभिधानप्रत्ययौ कथ युक्ताविति एतदाचार्यवचनमन्तरे पतित परस्याकौशलस्याऽऽख्यापनार्थम, मनोरथवदिति, वैशेषिकस्य मनोरथ एव द्रव्यादिव्यतिरिक्ता सत्तेति, यदि भवेत् स्यात्, तन्मतौ तु पूर्वोत्तरपक्षौ व्याख्यातावेव ।

द्रव्यादिभाक्तत्वनिवृत्ति स्वत सत्त्व सत्तादिवच्चेत्तस्य वचनस्य व्याघात इत्येतद्दोषद्वय-दर्शनादिति चेन्नैव च दोष दण्डित्वदण्डत्वयोर्यथायथ स्वत एव सतो तत्सम्बद्धत्वात्, सत्त्वत सत्त्ववत्, सदेव स्व सत्त्वत -सत्त्वात्, सदेव सत्, न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो नास्त्यतादात्म्य सदात्मैव सर्वमिति भाक्तत्वनिवृत्त्याद्यभाव, सदादिवच्च स्वत सत्त्वम् ।

(द्रव्यादीति) द्रव्यादिभाक्तत्वनिवृत्ति स्वत सत्त्व सत्त्वादिवच्चेत्तस्य वचनस्य व्याघात, इत्येतद्दोषद्वयदर्शनादिति वैशेषिकेणोक्ते आचार्य आह–नैव चेत्यादि, दण्डित्व दण्डत्वञ्च यथायथ स्वत एव सतो तत्सम्बद्धत्वात्–सत्तासम्बद्धत्वादित्यर्थ, सत्त्वत –सत्त्वात् सत्त्ववत्, सदेव सत् सत्त्वत सत सत्त्वात् आत्मत्वात् स्वत सत्त्वादित्यर्थः, एव तावन्न्यायो यदुत सदेव सत्-सत्त्वमेव सत्, न सद्व्य तिरिक्ता सत्ता, न सत्तातोऽन्यत् सत्, तस्मात् सर्वस्य सतो नास्त्यतादात्म्यम्–असदात्मत्व तदभावात् सदात्मैव सर्वमिति भाक्तत्वनिवृत्त्याद्यभाव, नाय दोष इत्यर्थ, सत्तादिवच्च स्वत सत्त्वमिति, आदिग्रहणात् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वपरि ।

यतश्चैव तत सतो भाव सत्तेति द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थेन ज्ञायते, कर्त्तरि षष्ठीवृत्ते यत्तत् सद्भि सदित्यभिधानप्रत्ययकारण सर्वत्र, एवमपि यदुक्त स्वत सत्त्वमिति, एतदयुक्त अत्र हि सत्तावदिति सर्वमिदं त्वदनुवृत्त्या, न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति कर्त्तरि षष्ठीत्युक्तत्वात्, ततोऽनुपपन्न द्रव्यादीनामनेकत्वम् ।

मौक्तत्वं न निवर्त्तेत तथा च द्रव्यादिभाक्तत्वनिवृत्तौ स्वत सत्त्वं निरुद्धम् स्वत सत्त्वे च द्रव्यादिभाक्तत्वनिवृत्तिर्विरुद्धेति विरुद्धोभयपदार्थ वातामिधायक वचन परस्परव्याघातायमिति वैशेषिक शङ्कते–द्रव्यादीति । दण्डदण्डिनो स्वत एव सत्त्व प्राक् प्रदर्शितम्, तयाविनयोरेव सत्तया सम्बन्ध इत्याशयेनोत्तरयति–दण्डित्वमिति दण्ड इत्यर्थ । स्वत सत सत्तासम्बन्धो व्यर्थ इत्यत आह–स्वत सत्त्वादित्यथ इति, सदेव सत्तेत्युच्यते न त्वन्या काचित् सत्ता तथा च यथा सत्ता स्वत सती तथा दण्डोऽपि सन् स्वत सत्त्वादिति भाव । एवञ्च वस्तुमात्रस्य स्वत सत्त्वात् न क्वापि सत्तासम्बन्धात् सदभिधानप्रत्ययौ किं तु स्वत सत्त्वादेव सर्वत्र सदभिधानप्रत्ययौ मुख्यावेवेति स्वत सत्त्वस्य भाक्तत्वनिवृत्त्या न विरोध इति दर्शयितुं सदेव सत्तेति सर्वं सत्तात्मकमेव, न कस्याप्यतदात्मकत्व एवञ्चातात्म्यात् द्रव्यादौ सदभिधानप्रत्ययौ मुख्यौ न स्वत इति यदुच्यते त्वया तदनुचितमित्याशयेनाह–एव तावदिति । ननु सत् सत्तयोरेकत्वं सतो भाव सत्तेति भेदनिबन्धना षष्ठी कथमित्याशङ्कायामाह–यतश्चैवमिति । सतो भाव सत्कर्तृकं भवनं सद्भिर्हि भूयते तथा च सतो यत्स्वरूपानुभवन सैव हि सत्ता सत्कर्तृकभवनलक्षणा वस्तुस्वरूपभूता सदभिधानप्रत्ययौ

---

१ सि क पथा यथा । २ सि क सम्बन्धत्वा० । ३ इत परं क०' प्रतिनास्ति, ।

यतश्चैवमित्यादि, यस्मात् स्वत एव सत्ताद्रव्यादीनां युक्ता, तस्मात् भवतो भावः सत्तेति या शब्दव्युत्पत्तिर्भेदपक्षव्युपगमनाथा सा द्रव्याद्यव्यतिरिक्तसत्तार्थैव ज्ञायते सतो भावः सत्तेति, किं कारणं ? कर्त्तरि षष्ठीवृत्तेः, तद्व्याख्यानं यच्चत् सद्भिरित्यादि गतार्थं यावत् सदभिधानप्रत्ययकारणं सर्वत्रेति, अत एवमपीत्यादि पूर्वोत्तरपक्षौ सव्याख्यानौ गतार्थौ वैशेषिकस्यैव यावदुपनयसूत्रम्, यदुक्तं स्वतः सत्त्वमिति एतद्युक्तमिति आचार्यो यथैतदप्रत्ययोद्ग्राह भवति तथाऽऽह—अत्र हि सत्तावदिति, सर्वमिदं त्वदनुवृत्त्या त्वया प्रतिज्ञायत इत्युच्यते, न मम सत्ता द्रव्यादिव्यतिरिक्ता काचिदस्ति, कर्त्तरि षष्ठीयुक्तत्वात्, द्रव्यादीनामकारणत्वादिदोषा प्रसक्ता ततोऽनुपपन्नमिति, त्वया तत्प्रसङ्गात्, कुतोऽनुपपन्नता ? ममाव निय-तिताऽभ्यागता, त्वमनेन तु सत्तामभ्युपगम्य मया सत्तादिवद्द्रव्यादीनामनिष्टापादनं कृतम्, मम तु द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानाञ्चानेकत्वमनुपपन्नमिति ।

तद्व्याचष्टे—

कर्त्तृणाऽकर्त्तृणा च यो भवति स एव भावः सामान्यं देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्त्ता उक्तवत्, भवदेव भवति तदेव द्रव्यं भव्यं कलनं गुणः युगपदयुगपत्पर्यायरूपेण भवनात्, स एव भावः क्रिया, स एव विशेषः भावान्तराद्विशिष्यमाणत्वात् अन्यनिरपेक्षत्वात् सदसदात्मकत्वात् वक्ष्यमाणवच्च, स एव समवायः, एवमेव भवतः कर्त्तृत्वेन तस्यैव कारणत्वं तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्तेः, सहासत्त्वेन कर्त्तृत्वात् नासंयोगः, कार्यकारणप्रतिपादनात् नासमवायः, ताभ्यां सम्बद्धत्वान्नित्यत्वासत्त्वे न स्तः ।

कर्त्तृणाऽकर्त्तृणा चेत्यादि, भवतीति भाव इति कर्त्तरि, भवनं भाव इति भावे, इत्यादि कारकविवक्षायां यो भवति स एव भावः सामान्यम्, देशकालादिभेदेऽपि भवनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभवननिरपेक्षः कर्त्ता, उक्तवत् कर्त्तरि षष्ठीति, भवतो भवनात् भवदेव भवति तदेव द्रव्यं भव्यम्, भवद्भवनादेव, कलनं गुणनं गुणः, युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भवनात्, स एव भावः क्रिया

करोतीति भावं स्फुटयति—**सा द्रव्यादीति**, द्रव्यादेः सतो भवनलक्षणाव्यतिरिक्तसत्ताया व्युत्पत्तिरित्यर्थः, सत् भवति—सद्वस्तु उत्तरावस्थालक्षणात्मलाभोन्मुखाऽवस्थितम् इति सतः कर्त्तृत्वम् अवस्थावस्थावतोरभेदः, यतः सता भूयते तदेव सत्ता सामान्यं सदित्यभिधानप्रत्ययकारणं सर्वत्रेति भावः । हेतुमाह—**कर्त्तरीति** सतो भाव इति कर्त्तरि षष्ठी, सा सतो भवनक्रियाकर्त्तृत्वं योतयति अथ द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानामेकत्वमेवापादयति—**कर्त्तृणेति** कर्त्तृव्युत्पत्त्याऽकर्त्तृव्युत्पत्त्या चेत्यर्थः, तथा व्युत्पत्तिं दर्शयति—**भवतीति भाव इति**, यत्तेन तेन रूपेण भवति मृदेव हि पिण्डस्थासकोशादिना भवति, तस्माद्भवनात्म मृद्द्रव्यमेव देशकालभेदेऽपि भवनसामान्यात् भाव एव सामान्यमुच्यते न ततो भिन्नं किञ्चिदिति भावः । पूर्वोत्तरभावानपेक्षं वर्त्तमानभावनात्मकं द्रव्यमेव विशेषः न हि विशेषः सामान्याद्भिन्नस्तन्निरपेक्षो वा सामान्यमस्तीत्याशयेनाह—**स एवेति** सामान्यरूपो भाव एवेत्यर्थः । ननु कर्त्तुर्भवितुर्घटभवनं पिण्डादि स हि विशेषो न कर्त्तेत्याशङ्कायामाह—**उक्तवदिति**, अवस्थावस्थावतो-र्भेदाभावात् स एव कर्त्तेति भावः । तच्च समर्थयति **भवतो भवनादिति** यतद्भवति तस्यैव भवनम्, तेनैव तथा तथा भूयते, नाभवद्भवति अपि तु भवदेव भवति पूर्वोत्तरावस्थावच्छिन्नमकं तदेव द्रव्यमुच्यते तदेव च भवतो भवनात् भवदेव भवतीति द्रव्यमुच्यते स एव च गुणः, क्रमिकपर्यायरूपेण सहपर्यायरूपेण च भवनात्, सैव क्रियाऽपि भवनात् स एव चावस्थान्तरेण विशिष्यमाणत्वात् भावान्तरनिरपेक्षत्वाच्च विशेषः अन्यापेक्षत्वे हि सामान्यमेव स्यात्, स एव सत्त्वेनासत्त्वेन च विशिष्यत इति

१ सि. क्ष. °पक्षमिलेपा तत्र० । २ ... कृते भवतुद० । ३ सि. क्ष. °वायानामेकत्वानुप० । १४४ सि. ।

भवत भाव इति, स एव विशेष भावान्तराद्विशिष्यमाणत्वात्, अन्यनिरपेक्षत्वात्, सदसदात्मकत्वात्-सत्त्वेनासत्त्वेन च तस्यैव विशिष्यमाणत्वात्, वक्ष्यमाणत्वेति, कारणाकारणायैक्यमनन्तर वक्ष्यते, स एव समवाय, एवमेनेति, भवत कर्तृत्वेन तस्यैव कारणत्व तदेकीभावगत्या कार्यत्वापत्ते, प्रतिपादितेन विधिना सम्बन्धाभाव प्रत्याख्यात, समवायव्याख्यानात्, महासत्त्वेनेति, अनेनैवासत्त्वमपि प्रत्याख्यातम्, सदसदात्मकत्वात् कर्तृत्वात् सयुक्तमेव कार्येणेति नासयोग कार्यकारणप्रतिपादनात्समवायोऽस्ति, ताभ्याञ्चेति, सयोगसमवायाभ्या सम्बद्धत्वात् नित्यत्वासत्त्वे न स्त, अजातिमन्ति तिति प्रतिपादित एव, द्रव्यव्यतिरिक्ताया प्रतिसिषेधयिषितत्वात्, एव तावत् कारणादित्व द्रव्यादे ।

अथ वा अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि, स्वत सत्त्वात् सामान्यादिवत्, कारणादि वा सामान्यादीनि स्वत सत्त्वात्, द्रव्यादिवत् तदात्मत्वात्, उभय वा, इतरेतर रूपैकभवनाविशेषात् ।

अथ वेत्यादि, अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वत सत्त्वादुक्तात् सामान्यादिवत्, कारणादि वेति, कारणानित्यसम्बन्धजातिमन्त्वानि सामान्यविशेषसमवायाना स्वत सत्त्वाद्द्रव्यादिवत्, स्वसत्सत्त्वादित्यर्थ, तदात्मत्वात्, यद् यदात्म तत् स्वत सत् सत्तादिवदित्युक्तम्, उभयमिति, कारणा

विशेष अनुत्पन्नमेव कारणाकारणयोरैक्यमु यत तस्मात्तयोरेकरूपत्वात् स एव समवाय इति द्रव्यमेव सर्वं न द्रव्यात् गुणकर्मादी नामन्यत्वमिति भाव । ननु यद्येकमेव द्रव्यं तर्हि निष्ठत्वात् समवाय कथं सम्भवति इत्यत आह-**एवमेनेति** उक्तप्रकारेण भवतो भवनात् कर्तु भवत कार्यस्य भवनस्य चैकीभावगतत्वस्ति समवाय इति भाव । एव समवायव्याख्यानात् कार्यकारणयो सम्बन्धो न सम्भवतीति शङ्का परास्तेत्याह-**प्रतिपादितेनेति** । सर्वदा कारण कार्येण सयुक्तमेव तस्मात् कार्यमसदेवेति शङ्कन निराकृतम्, भवन सदसदात्मकत्वेन कर्तृत्वादसत्त्वेन कार्येण सह सयुक्तमेव इतरथा कस्तत्र खपुष्पादिवन्न स्यादतो नासयोग, कार्य कारणभावाच्च तयोर्ना समवाय इत्याह-**महासत्त्वेनेति,** एवञ्च समवायोऽभेदस्वरूप सम्बन्ध सयोगश्च भेदरूप, भेदाभेद कार्यकारणयोरिति भाव । कारण यत कार्यणैकीभावं गच्छत्यतो न नित्य यतश्च कार्यं सयुक्तमतो नासदित्याह-**सयोगेति** । ननु सामान्यादीना द्रव्यादिव्यतिरिक्तानामभावे कथ द्रव्यादीनि सामान्यवन्ति भवन्तीत्यत आह-**अजातिमन्तीति,** द्रव्यस्यैव सामान्यरूपत्वात् जात्यन्तरापेक्षा नास्तीति भाव । तदेव द्रव्यस्यैव गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकतया एकत्वात् सदसदात्मकत्वाच्च कार्यकारणाभिमानो नानुपपन्न, अनेकत्वे तु कारणे कार्यस्यासत्त्वात् कारणत्वाद्यनुपपत्तिरेव प्रागुक्तविधिनेत्या शयेनाह-**एव तावदिति** । प्रकारान्तरेण द्रव्यादे कारणत्वमकारणत्वञ्च, नियतत्वमनियतत्वञ्च सम्बद्धमसम्बद्ध च जातिमत्त्वम जातिमत्त्वञ्चेति दर्शयति-**अथ वेति** । साधयति-**अकारणेति,** यथा सामान्यविशेषसमवाया न कारणात्मका न समवायि कारणात्मका, नित्या असम्बन्धा -समवायरहिता अजातय -जातिशून्या स्वत सद्रूपत्वात् तथैव द्रव्यादीन्यपि स्वत सन्ति, एकत्वात् तस्मात् अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनीति भाव । स्वत सत्त्वादेव च सामान्यादीनां द्रव्यादिवत् कारणत्वमनित्यत्व सम्बद्धत्वं जातिमत्त्वञ्च भवन्तीत्याह-**कारणेति** । सदेव सत् सत आत्मत्वात्-स्वत सत्त्वात् स्वसदेव सत्ता, न तु तद्व्यति रिक्ता तदात्मत्वात् यद् यदात्म तत् स्वत सत् यथा सत्ता सत्तास्वरूपा स्वत भवतीति न स्वत सत्त्वं द्रव्यादावसिद्धमित्या शयेनाह-**स्वसत् सत्त्वादित्यर्थ इति** । द्रव्यादि सामान्याद्यात्मक सामान्यादि च द्रव्याद्यात्मकम् इतीतरेतरैकभवनात्मक वस्तु तस्मात्तेनेतरेतरधर्मात्मकमपि तस्मात् सर्वं वस्तु द्व्यात्मकत्वेन कारणमकारणञ्च नित्यमनित्यञ्च सम्बद्धमसम्बद्धञ्च जातिमज्जा तिमच्च दर्शयन्नाह-**उभयमिति** । ननु वैशेषिकेण समवायस्यैकत्वं लाघवादभ्युपेत्य सङ्करप्रसङ्गमाशङ्क्य यस्तस्य परिहारो विहितो न

१ सि [illegible] साध योग । २ सि क प्रतिविधित्सितत्वात् । ३ सि क्ष द्रव्यत्वादे ।

कारणनित्यानित्यसम्बन्धासम्बन्धजातिमदजातिमत्त्वानि द्रव्यादीनां सामान्यादीनाञ्च सर्वस्य वस्तुत्वात् द्व्यात्मकत्वं भवत्येव, इतरेतररूपेण भवनाविशेषात् ।

यदपि च समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्ग इति दोष उक्तः स तदवस्थ एव, बहूनां सम्बन्धिनामेकसम्बन्धभावात्, वागादिगवाद्यभिधानवत्, तस्माद्द्रव्यत्वसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्याताम्, पदार्थलक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था निवर्तन्ते कथम्? समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः सम्बन्धाद्द्रव्यत्वात्तयोश्च स्वरूपस्य हानिः, तत्त्वविशेषणभेदाद्धि तद्भेदः स्यात्, छत्रिदण्डिवत् ।

यदपि चेत्यादि, निष्ठाया सम्बन्धस्य च सत्तैककालत्वप्रतिपादनार्थं समवायस्यैकत्वादेव काल इत्युक्त्वा पुनरत्र योऽपरश्चोदितः सङ्करप्रसङ्ग इति स तदवस्थ एव दुष्परिहारः, बहूनां सम्बन्धिनामेकसम्बन्धभावादिति हेतुः, बहवो हि सम्बन्धेनैकसम्बन्धीभूताः, ततः तेषां सङ्करः, वागादिगवाद्यभिधानवत्, यथा गौरित्युक्ते वाग्दिग्भूरश्म्यादिभिरेकस्य गोशब्दस्य वागादिशब्दपर्यायत्वात्तत्तदात्माऽसौ, तत्तदर्थप्रतिपादनात् तत्तत्सम्बन्धादमुष्यैवेदं सम्बन्धीति निर्णीय व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्, सर्वेषां दशानामिह कारणकार्याधारः समवायोऽपि तथा ज्ञेयः, द्रव्यत्वेनैव गुणत्वकर्मत्वादिभिश्च सम्बन्धः इह लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकः समवायः, तस्माद्द्रव्यत्वसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्यातामिति सामान्येन सङ्करदोष उक्तः, पदार्थेत्यादि द्वितीयः सङ्करप्रकारः, पदार्थानां षण्णां द्रव्यादीनां लक्षणव्यवस्थानस्याभावात् षडपि पदार्था

युक्त स, तदावस्तादवस्त्यादिराह-यदपि चेति । व्याचष्टे-निष्ठाया इति, वैशेषिकेण यस्य कार्यस्य निष्ठा तदैव सत्ता सम्बन्ध इत्यैककाल्यताप्रतिपादनार्थं समवायो ह्येकः तस्मात् यदैव समवायः सम्बध्यते तदैव सर्वे तत्सम्बन्धिनोऽपि सम्बध्यन्ते, इतरथा समवायस्य नानात्वं स्यात्, यो हि तदा न सम्बद्धः समवायोऽपि तदानीं नास्ति पश्चात् स्वात्मलाभकाले भवतीति तच्च नेष्टम् तस्मात् समवायस्यैकत्वाभिप्रायात् सत्ताया सम्बन्धस्य चैक काल इति समवायस्यैकत्वं व्यवस्थाप्य ननु समवायस्यैकत्वे समवायसम्बन्धिनां सर्वेषामेकत्व प्रसङ्गात् सङ्करः स्यादिति सङ्करप्रसङ्गमाशङ्क्य तस्यैकत्वेऽपि यथा प्रतीति व्यवस्थेति निराकृतः स तत्सङ्करप्रसङ्गः परिहर्तुमशक्य एवेति भावः । तत्र हेतुमाह-बहूनामिति, अवयवावयविगुणगुणिक्रियाक्रियावज्जातिव्यक्तिविशेषनित्यद्रव्याणां बहूनां सम्बन्धिनां समवायस्यैकत्वे सति सम्बन्धत्वादित्यर्थः । बहवो हीति अनेकावयवादय एकेन समवायसम्बन्धेनैकस्यैव सम्बन्धिना जाताः न तु पृथक् पृथक् सम्बन्धिनः अत एव सङ्कर इति भावः । दृष्टान्तमाह-वागादीति 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौः' इति कोशात् वागादिदशस्वर्थेषु गोशब्दो दृष्टः, तत्र गौरित्युक्ते विनिगमनाभावात् वागादिदशार्थोपस्थितौ वागादिशब्दपर्यायत्वमेकस्य गोशब्दस्य तत्र तत्र तस्य वाचकत्वात् अयमेवास्य गोशब्दस्यार्थो नान्य इति निर्णीय व्यवस्थां विधातुं न शक्यत इति दशार्थाभिधायित्वात् गोशब्दस्य सङ्कीर्णता, एवमेव अवयवावयव्यादिनानासम्बन्धिनः समवायस्यापि सङ्कीर्णत्वात् सङ्करप्रसङ्गः सम्बन्धिनां दुष्परिहार एवेति भावः । समवायस्यैकत्वं दर्शयति-द्रव्यत्वेनैवेति इहत्याकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा समवायस्य लिङ्गम्, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिषु तच्च तुल्यमविशिष्टम्, भेदसाधकलिङ्गाभावात्, तस्मादेकः समवाय इति भावः । तदेवं तस्यैकत्वे च सङ्करं दुष्परिहारमाह-तस्मादिति, न चेदेकः समवायः तदा यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिः समवायात् तथैव गुणादावपि द्रव्यत्वसम्बन्धस्य समवायस्य सत्त्वात् द्रव्यत्वबुद्धिरपि स्यात् सम्बन्धस्यैकत्वे सम्बन्धिनस्तस्यावश्यकत्वादिति भावः । एवं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिसामान्यानां परस्परसङ्करप्रसङ्गमुक्त्वा पदार्थेषु षट्सु सङ्करं दर्शयति-पदार्थेति । कथं सङ्कर इत्यत्राह-लक्षणेति, यस्य यत्स्वरूपमिष्टं तस्य तत्र व्यवस्था कर्तुं न

निवर्त्तेन्त इति। कथमित्यादि, व्याख्या–समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणो सम्बन्धाद्द्रव्यत्वात् तयोश्च स्वरूपस्य गुणत्वस्य कर्मत्वस्य च हानिरिति दोषौ, तत्त्वविशेषणभेदाद्धि तद्भेद स्यात, छत्रिदण्डिवदिति वैधर्म्यदृष्टान्त –छत्रविशिष्टः छत्री, दण्डविशिष्टो दण्डी, न तथेह द्रव्यत्वस्य कश्चिद्भेदोऽस्ति

कार्यकारणाधाराधेयसमवायात्तौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्, न, तयोर्गुणकर्मणो गुणकर्मभावनिवृत्त्या प्रथमद्द्रव्यभावनिवृत्ति, तद्यथा य उक्त कार्यकारणाधाराधेयसमवाय स्तस्यैकत्वात् स द्रव्यभावेन सम्बन्धात्ते द्रव्यमेवैक करोति, ततश्च द्रव्यलक्षण नास्ति, क्रियवद्गुणवत् समवायिकारणमिति, तदभावान्न द्रव्यम्, न गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति द्रव्यस्यापि द्रव्यभावनिवृत्ति, एव गुणकर्मणोरपि।

कार्यकारणेत्यादि, कारणमाधारश्च द्रव्यम्, आधेये कार्ये च गुणकर्मणी, तयोर्भिन्नयं कार्यकारणयोराधाराधेययोश्च समवायात्तौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्– यद्येवं मन्यसे मा मस्था, अत्रोत्तर तयोर्गुणकर्मणोरित्यादि यावत् प्रथमद्द्रव्यभावनिवृत्तिरिति तावदुपदेशवचनम्, उपरितनो ग्रन्थस्त व्याख्या–गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावनिवृत्तिद्वारेण द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिराख्यायते तद्यथा–य उक्त कार्यकारणाधाराधेयसमवाय तस्यैकत्वात् यो द्रव्यभावेन गुणकर्मणो समवाय स एव, तेन द्रव्येण सम्बन्धात्ते गुणकर्मणी द्रव्यमेवैक करोति, ततो गुणकर्मणी निवर्त्तेते, तन्निवृत्तौ द्रव्यमाश्रयभावाभावाश्रयो न च कारणम्, समवायिना गुणकर्मणाभभावात्, ततो द्रव्यस्य द्रव्यलक्षण नास्ति क्रियावद्गुणवत् समवायिकारणमिति,–क्रियागुणाभावान्न द्रव्य तद्वश गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात्

–––––

गम्यत इति पदार्थानां पृथक्त्वेन व्यवस्था हीयत इति भाव। व्यवस्थाऽसम्भवमेव दर्शयति–समवायस्यैकत्वादिति, गुणस्य कर्मणो हि गुणत्व कर्मत्व स्वरूपम्, यदि समवाय एकस्तर्हि गुणत्वकर्मत्वादिसमवायस्यैव द्रव्यत्वसमवायत्वात् तत्र गुणत्वादिसमवायात् गुणत्वादिवत्द्रव्यत्वसमवायत्वाद्द्रव्यत्वमप्यस्तीति गुणस्य गुणत्वमेव कर्मणश्च कर्मत्वमेव स्वरूपमिति न स्यात्, तथा च द्रव्यगुणकर्मणां परस्परं भेदो न स्यात्, धर्मभेदप्रयुक्तो हि धर्मिभेद धर्मश्च द्रव्यत्वादि सर्वत्रास्तीति कथं भेदः स्यादिति भाव। विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदे दृष्टान्तमाह–छत्रीति छत्रविशिष्टो न दण्डविशिष्ट दण्डविशिष्टश्च न छत्रविशिष्ट इति छत्रदण्डविशेषणभेदात् विशेष्यस्य पुरुषादेर्यथा भेद न तथा द्रव्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वेन भेदोऽस्तीति भाव। अथ नास्ति गुणत्वकर्मत्वयोर्हानि, द्रव्यभिन्नयो गुणकर्मणो भिन्नत्वादित्याशङ्का समाधत्त कार्यकारणेति। ननु समवायस्यैकत्वेऽपि तत्सम्बन्धिन एकत्व [illegible] सम्भवति, इतरथा द्रव्यत्वं सामान्यमेव न स्यात्, अनेकवृत्तित्वाभावात् तस्मात् धर्मभेदाभावेऽपि कारणान्तरेण धर्मिभेदसिद्धौ न समवायैकत्वप्रयुक्त सम्बन्धैकत्वम्, तथा हि द्रव्य हि गुणकर्मणा समवायिकारणमत एवाधारश्च गुणकर्मणी च द्रव्याश्रयित्वेनैव प्रतीयमानतया उपादानकारणजन्यतया चाधेये कार्ये च, तस्मात् गुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वात् समवायिकारणत्वाच्च स्वसमानासमानजातीयेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यमिति द्रव्याद्गुणकर्मणोर्भिन्नत्वात् समवायस्यैकत्वेऽपि गुणकर्मसमवायात् गुणत्वं कर्मत्वञ्च भवत एव, सम्बन्ध्येकत्वस्य सम्बन्धैकत्वाप्रयोजकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे कारणमाधारश्च द्रव्यमिति। तदेतन्मतं निराकर्तुं प्रतिज्ञावाक्यमाह–तयोर्गुणकर्मणोरिति, प्रथम गुणकर्मणोर्गुणकर्मभावो निवर्त्तेत ततश्च द्रव्यभावनिवृत्तिरित्यर्थ। तदेव समर्थयति–य उक्त इति, द्रव्यभावेन–द्रव्यत्व पदार्थेन गुणकर्मणो समवाय एक, स द्रव्येण सम्बद्धे गुणकर्मणी द्रव्यमेव करोति, ते निवर्त्तेते, द्रव्यरूपतापत्त्वात्, एवञ्च गुणकर्मणोराश्रयिणोरभावात् कस्याश्रय कारणञ्च द्रव्य भवेत्, तस्मात् क्रियावद्गुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणमसम्भवदोषग्रस्तम्, तथा च द्रव्याभावात् गुणकर्मणी कमाश्रयेताम्, कस्माद्वा भवतामिति ते अपि न स्त इति भाव। एवञ्चाल्पगुणानां गुणानां कमणाश्रयाभावात् द्रव्यनिवृत्तेर्द्रव्यभावस्य द्रव्यत्वस्य निवृत्तिरित्याह–यस्माच्चेति। क्रियाव

–––––

१ सि क्ष ड रावाराधिनयोश्च। २ सि क्ष माश्रयाभावा०।

१६

सन्त्येवेदृग्लक्षणानि गुणकर्माणि, तेषामाश्रयिणा समवायिनामभावात्तन्निवृत्तौ द्रव्यस्यापि द्रव्यभावनिवृत्ति,—गुणवत्समवायिकारण क्रियावद्द्रव्यमनेकद्रव्य वा द्रव्य स्यात्, तथैत्थ नाद्रव्य नानेकद्रव्य सम्भवति, तस्माद्गुणकर्मणा गुणकर्मभावनिवृत्तौ द्रव्यभावसम्बन्धेऽसति गुणकर्मणामनाश्रयत्वाद्द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिरिति द्रव्यपदार्थनिवृत्तिरुक्ता, अथवा त्वदिष्टेन द्रव्यत्वेन सर्वगतेन सम्बन्धे सति गुणस्य कर्मणो वा द्रव्य द्रव्यत्वेनासम्बद्धमिति द्रव्याभाव, तद्भावाद्गुणकर्मणी [illegible] द्रव्याश्रिते, ततो द्रव्यलक्षणायुक्तेर्द्रव्यभावनिवृत्ति, किं द्रव्यलक्षणमिति चेदुच्यते क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति, तत्तु कार्यकारणाधाराधेयसमवायस्यैकत्वात् गुणकर्मणोर्द्रव्यभूतत्वात् क्रियावल्लक्षण नास्ति यस्मान्न तु गुणकर्माणि तथा लक्षणानीति-गुणस्य द्रव्याश्रयादिलक्षणत्वात्, एकद्रव्यादिलक्षणत्वात्कर्मण, एव स्वलक्षणाभावापेक्षा द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्ति, गुणकर्मलक्षणायुक्तेरिति, तनश्च द्रव्यस्यापीत्यादि, आश्रयाभावाद्गुणकर्माभावमापाद्य आश्रय्यभावेऽपि द्रव्यस्याश्रयस्याभाव इति गतार्थम्, एव गुणकर्मणोरपि गुणकर्मलक्षणाव्यवस्थानात् गुणकर्मभावनिवृत्तिरुक्ता वेदितव्या, एव तावद्द्रव्यगुणकर्मणा व्यवस्थितलक्षणाभावात् निवृत्ति ।

तथा—

द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्ति, परस्पररूपापत्त्या परस्परभावनिवृत्तौ द्रव्यादिषट्पदार्थनिवृत्ति, यद्याधाराधेयभावभेदे संयोगवद्द्विवृत्तित्वात् समवायस्यानित्यत्व स्यादिति पूर्वपक्ष कृत्वा परिहारमाह वैशेषिक, न, बहूनामेकत्वात्, न तु द्वयोर्द्वयो सम्बन्धत्व संयोगवत् समवायस्येति, एतेनापि सङ्करप्रसङ्ग, पदार्थलक्षणव्यवस्थानासम्भवात् षट्पदार्थनिवृत्तिर्वा, यत्तु प्रत्युक्त नाधाराधेयनियमात्—यद्यप्येक एव समवाय तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति द्रव्य एव द्रव्यत्व गुण एव गुणत्व कर्मण्येव कर्मत्व सर्वत्र चैक समवाय इति एतदपि प्रत्युक्त सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ सर्वाभिधानप्रत्ययसाङ्कर्यात् कथ द्रव्यादीनि प्रतिनियतानीति ।

द्रव्यगुणेत्यादि, द्रव्यत्व[गुणत्व]कर्मत्वादीनामाश्रयाभावादनुपपत्ति सामान्यविशेषाणाम्, आदिग्रहणात् सत्ताया, तद्व्याचष्टे-परस्परेत्यादि भावितार्थं यावत् षट्पदार्थनिवृत्तिरिति, यद्यन्यादि,

स्यात्क्रियावल्लक्षणं द्रव्यमद्रव्यं वा स्यादनेकद्रव्यं वा उभयमपि नास्तीति प्राह-गुणवदिति । निगमयति द्रव्यपदार्थनिवृत्युपसंहारम्-तस्मादिति । प्रकारान्तरेण व्यतिरेकतो धर्मयोगान् निरूपयति-अथवेति, सर्वगतस्य द्रव्यत्वस्य सम्बन्धाद्गुणकर्मणी द्रव्यम्, न तु द्रव्य, द्रव्यत्वनागमभावात्, अत एव ते न द्रव्याश्रिते इति द्रव्यलक्षणाभावान् द्रव्यं नास्ति क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वं हि द्रव्यलक्षणम् उक्तवत् क्रियागुणयोर्द्रव्यत्वात् लक्षणमिति भाव । तथा गुणकर्मणोरपि नास्ति तल्लक्षणं तयोरन्यलक्षणत्वादित्याह-यस्माच्चेति, द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्, एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् गुणकर्मणोश्च द्रव्यत्वादेतत् लक्षणं सम्भवत, एवं लक्षणाभावाद्द्रव्यभावनिवृत्तिरिति भाव । उक्तरीत्या लक्षणाभावादाश्रयस्य द्रव्यस्याभाव गुणकर्मणोरभाव इत्याह-आश्रयाभावादिति । द्रव्यभावनिवृत्तिनिदर्शनमात्रं गुणकर्मभावनिवृत्तिरपि फलितैवेति द्रव्यगुणकर्मनिवृत्ति सिद्धेत्याह-एवं गुणकर्मणोरपीति । द्रव्यादीनामभावमाह-द्रव्य गुणेति । तत्कथमित्यत्राह-परस्परेति द्रव्यादीनां परस्परं गुणत्वकर्मत्वादिपरस्परधर्मसम्बन्धापत्त्या द्रव्यत्वादिनिरासा द्रव्या

१ मि क्ष क्रियावद्लक्षणं ।

आधाराधेयभावेन भेदे सति संयोगवद्द्विवृत्तित्वात् समवायस्य, ततश्चानित्यत्वं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा परिहारमाह वैशेषिकः—न, बहूनामेकत्वात्—बहूनां द्रव्यादीनामेकः समवाय इति स्वरूपवर्णनं द्विवृत्तिप्रतिषेधार्थम्, न तु द्वयोर्द्वयोरित्यादिसंयोगेन वैधर्म्यं गतार्थं यावत् समवायस्येति, आचार्य आह—एतेनापीत्यादि, एतेन अनित्यत्वपरिहारवचनेनापि सङ्करप्रसङ्गः, सामान्येन व्यवस्थानाभावात्, सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ सर्वाभिधानप्रत्ययसङ्करः, विशेषेण च पदार्थलक्षणव्यवस्थानासम्भवात् षट्पदार्थनिवृत्तिर्वेत्यादिरुक्तस्मदयस्य एव दृढीकृतः, बहूनामेकसमवायाभ्युपगमात्, ततः सङ्करादुक्तात् षडपि पदार्था निवर्त्तिताः, तन्निवृत्तौ समवाय्यभावात् समवायनिवृत्तेस्तस्याभावः खपुष्पस्येव कुतो नित्यत्वमनित्यत्वं वा ? यत्तु प्रत्युक्तमित्यादि सङ्करदोषस्य यदुत्तरमुक्तं न, आधाराधेयनियमादिति, यद्यप्येक इत्यादि तद्व्याख्या यावत् कर्मण्येव कर्मत्वमिति, सर्वत्र चैकः समवाय इत्यनेन द्विवृत्तित्वपरिहारेणानित्यत्वमपि परिहृतमिति वैशेषिक आचार्य आह—एतदपि प्रत्युक्तमित्यादि गतार्थं यावत् प्रतिनियतानीति द्विवृत्तित्वमेवास्येति च वक्ष्यति ।

यदुच्यतेऽवगम्यतां तावत् यथा कुण्डदधिसंयोगे दध्येवाधेयं कुण्डमेवाधार इति नियमस्तथा द्रव्यादीनां समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियमः स्यादिति, इदमपि स्ववादेनैवोत्तरमार्गविधानं कृतं त्वया, न तु तथा सङ्कराभावो घटते, यदि दधिमधूदकादिभिर्बहुभिराधेयैः कुण्डाधारः संयुक्तो भवति ततः किमिति सङ्करो नास्ति ? यदि सर्वात्मकः समवाय एक एव भवति तदा किमिति सङ्करो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्तिः समवायस्य, यतः संयो

षट्पदार्थाश्रयाभावात् सामान्यादीनामभावः षट्पदार्थनिवृत्तिरिति भावः । बहूनामेकः समवायः न तु संयोगवत् द्वयोर्द्वयोः तथा सति संयोगवदेवानित्यत्वं स्यादिति वैशेषिकमतमाशङ्कते—आधाराधेयेति, आधाराधेयभेदेन समवायस्य भेदः द्विवृत्तिः स्यात् संयोगो यथाऽनित्यस्तथाऽयमपि स्यादिति पूर्वपक्षं विधाय प्रत्यन्यमतिराह नैवं भेदः समवायस्य, बहूनामेकत्वाभ्युपगमेन संयोगवैधर्म्यात् नानित्यत्वमिति भावः । अननाप्यभ्युपगमेन सङ्करप्रसङ्गो दुर्वार इत्याचार्य आह आचार्य इति । सामान्येनेति सम्बन्धविशेषेण सामान्याः प्रतिनियतपदार्थानां प्रतिनियतधर्मिषु प्रसिद्धौ सत्यां विशिष्य पदार्थानां लक्षणाद्यभिधानं भवेत्, स च प्रकृते नास्ति तव मते बहूनां समवायाकारेणाश्रयाणां सर्वेषां निखिलेषु अधिकरणेषु वृत्तेर्विशेषणसम्बन्धप्रयुक्ताभिधानानां द्रव्यगुणकर्मादीनां सर्वाभिधानाभिधेयप्रसक्तेः सत्यां कथं प्रतिनियतानि लक्षणानि भवेयुः, अतो लक्षणव्यवस्थाभावात् षट्पदार्थानां व्यवस्था न स्यादिति भावः । न च समवायोऽस्तीति कथं षट्पदार्थनिवृत्तिरित्यत आह तन्निवृत्ताविति, द्रव्यादिषट्पदार्थानां समवायाश्रयाभावात् समवायोऽपि नास्ति तस्मात्तन्नित्यत्वादिकथापि निराधारेति भावः । नन्विहबुद्धिसाध्यो हि समवायः इहबुद्धिश्च प्रतिनियता दृश्यते तदनुपपत्त्या कल्प्यमानो हि समवाय एको वा स्यादनेको वा तदविरोधेनैव कल्पनीयः, नहि प्रमाणं बाधते । एवमेव सति इह नाम इहबुद्धिः द्रव्ये गुणकर्मसामान्याद्याधारतयैव विषयीकरोति न तु गुणादिकमन्वाधाररतया द्रव्यमनाधारतया वा गुणकर्मसामान्यानि च द्रव्याधेयतयैव विषयीकरोतीत्याधाराधेयनियमात् समवायस्य बहूनां सम्बन्धेऽपि न सङ्कर इति वैशेषिकाशङ्कां दर्शयति—यदुत्तरमुक्तमिति । तत्त्वमाधाराधेयनियमात् सङ्करानुपपत्तौ न समवायस्य द्विवृत्तित्वं भवेत्तथापि तु एक एवेति आशयं वैशेषिकस्य सूचयति—सर्वत्र चैक इति । अत्र वैशेषिके ननु समवायो यद्येकः तदा द्रव्यादीनां सङ्करप्रसङ्गः गुणत्वादिसमवायस्य द्रव्ये सम्भवादित्याशङ्क्याधाराधेयनियमादेवासङ्करः यद्यपि द्रव्यगुणादिसम्बन्धसमवाय एकः तथापि तथा न द्रव्यमाधारः, तत्र तथाप्रतीतेः द्रव्यमेव हि द्रव्यस्य प्रतीयते गुणेषु गुणत्वं धर्मस्येव कर्मत्वं नायमेतत्समवायाश्रयत्वनिरवद्यतादर्शनादयं नियमः यथा कुण्डदध्नोः संयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधीत्याधाराधेयभावनियम इति तथा तत्सामर्थ्यविशेषात्तत्रापि नियम उपपद्यत इत्याह तन्मतमेवात्र सङ्क्षेपतो निरूपयति—यदुच्यत इति । नियमोऽतिप्रसङ्गाभावाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्याम्, अन्वय—ज्ञानस्य सत्त्वाविशेषे, तेनैकसमवायसिद्धिः,

१ क्ष० न तु द्वयोर० ।

गाद्वैधर्म्यमुच्यते सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्वं त्वयैवोपवर्ण्यते, द्वयविशिष्टाभिधानप्रत्ययत्वात् कुण्डदध्यादिसयोगवत्, यथा कुण्डदध्नो॰ सयोगे दध्ना कुण्डेन वा विशिष्टे तन्निमित्तमभिधान प्रत्ययश्च दृश्यते तद्विवृत्तित्वञ्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुणयो विशिष्टे तन्निमित्तमभिधान प्रत्ययश्च स्यात् तद्विवृत्तित्वञ्च, तथा च समवायस्य सयोगवत् द्विवृत्तित्वादनित्यत्वैव ।

यत्तूच्यतेऽवगम्यता तावदित्यादि, इद तस्य दोषपरिहारप्राणमर्यमन्वयव्यतिरेकाभ्या नियमाविप्रसङ्ग[ा]भावगत गतार्थं यावत् समवायैकत्वेऽप्याधाराधेयनियम स्यादिति, आचार्य आह–इदमपीत्यादि, त्वयाहेनैवोत्तरमार्गो निहितोऽस्य तथा–इहेदमित्यादिना समवायलक्षण व्याचक्षाणेनाधाराधेयमन्यथानलक्षणत्वात् कार्यकारणयोश्चाधाराधेयभावसम्बन्धिनो कुण्डदधिदृष्टान्तेन च सुभावितोऽयमथ, तेनैव वय ब्रूम –न तु तथेत्यादि, न [?] तथा सङ्करामावो घटते उक्तप्रकारेण, कुण्डदधिसयोगदृष्टान्ते यदि दधिमधु[द]रादिभि बहुभिराधेयै कुण्डाधार सयुक्तो भवति तत किमिति सङ्करो नास्ति ? तथा यदि सर्वात्मक समवायो द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसत्ताद्याधार एक एव भवति तदा किमिति सङ्करो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्ति समवायस्य, यत सयोगाद्वैधर्म्यमुच्यते त्वया द्वयोर्द्वयोरित्यादिना, तत्र साधन सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्व त्वयैवोपवर्ण्यते, साधयामश्चैतद्विवृत्तित्व सम्बन्धे द्वयविशिष्टाभिधानप्रत्ययत्वात्, कुण्डदध्यादिसयोगवत्, यथा कुण्डदध्नो सयोगे विशिष्टे तन्निमित्तमभिधान प्रत्ययश्च दृश्यते दधिकुण्ड कुण्डदधि वेति तद्विवृत्तित्वञ्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुणयोरित्यादिद्विवृत्तित्ववर्णनम्, तस्मात्सत्पूर्वपक्षितदोषासङ्गस्तन्त्वस्य समवायस्येत्यत आह–तथा चेत्यादि यावदनित्यत्वैवेति गतार्थम् ।

व्यतिरेक –द्रव्यत्वादिनिमित्ताना गुणादावभाव । इदमवोचद्दोषपरिहारप्राणत्वम् तव पूर्वपक्षे इति दर्शयति–इद तस्येति । उत्तरयति–इदमपीति । इहेदमित्यादिनेति, इहेदमिति यत कार्यकारणयो स समवाय इति सूत्रम् कार्यकारणयोरित्यनेनाकार्यकारणयोरपि ग्रहणम् अशक्यद्वयोरविद्यमानत्वमयुतसिद्धि, तत्र इह कुण्डे दधि, इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह तन्तुषु पट इह वीरणेषु कट इह द्रव्ये गुण कर्म वा इह गवि गोत्वमितीहबुद्धिरुत्पद्यते सा तन्त्वादिपटादेरिव सम्बन्धमन्तरेण नोत्पत्तुमर्हति तस्मात् प्रतिनियताधिकरणतयैव समवायोऽनुमीयत इति त्वदीयव्याख्यानेनैवोत्तरं विधातु मार्गो विहित इति भाव । कुण्डदधिदृष्टान्तेनाधाराधेयनियम एकसमवायत्वे य उच्यते तन्नोक्तप्रकारेण घटते तेन च सङ्करो दुर्वार एव न ह्यनेकनिरूपितत्वे समवायस्य प्रसक्तसङ्करदोषव्यावर्तनायाधाराधेयनियम साधयितु द्विनिरूपितसयोगदृष्टान्तो घटते, अनेकनिरूपितविषय सङ्करदोषवियुतश्च यदि दृष्टान्त स्यात् स्यात्तामाधाराधेयनियमत सङ्करदोषाभाव तथा तु नास्तीत्याशयेनाह–न तु तथेति, अनेकनिरूपितसयोगसभावनया सकरमाह–यदीति । न वा समवायस्य द्विवृत्तित्वनिवृत्ति घटत सयोगवैधर्म्येण, द्वयोर्द्वयोरेव विशिष्टाभिधानप्रत्ययदर्शनात्, तथा त्वयाऽपि तत्र तत्र द्वयोरेव समवायप्रदर्शनाचेत्याह नापि चेति । द्विवृत्तित्व समवायस्य साधयाम इत्याह–साधयामश्चेति, यत्त्वया समवायस्य द्विवृत्तित्वमुपवर्ण्यते तदेव वयं समवाय साधयाम इत्यर्थ । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्हेतुसाध्ये घटयति–यथेति । एवञ्च द्विवृत्तित्वसिद्धौ सयोगस्येव तस्याप्यनित्यत्वमित्याह–तथा चेति । अथ समवायस्यैकत्वेऽपि द्रव्यत्वगुणत्वादीना विशेषणानामाधेयाना महिम्नैवाधाराणा द्रव्यादीना नियमो भवति उत्पद्यते हि स्वतत्त्वा

---

१ सि [?] °व्यामति॰ । २ सि ड थिरवात्मपाधारा॰ । ३ सि क्ष भावा स॰ । ४ सि क्ष यदसर्वा॰ । ५ सि क्ष सयत्रवावद्रव्य॰ ।

यत्त्विद स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्ते परस्परव्यतिरिक्तैराधेयैर्द्रव्यत्वादिभिराधाराणा द्रव्यादीना नियमन द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानमित्यादि, अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्भाव्यते त्वया, न हि समवायस्यैकत्वे व्यतिरेको नियमश्चास्ति, अविशिष्टत्वादतो न स्यात् द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानम्–एव ते द्रव्येष्वपि गुणज्ञान स्यात्, गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, गुणवत्, एकत्वे योऽय द्रव्यस्य द्रव्यभावेन सम्बन्ध स एव गुणस्यापीति प्राप्त द्रव्यस्यापि गुणत्वम्, तस्य गुणभावेन सम्बद्धत्वाद्गुणवत् द्रव्यभावनिवृत्तिरिति। तस्य द्रव्यस्य गुणभावेन सम्बद्धत्वाद्गुणभूतस्य गुणानाश्रयस्याभाव, असति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणभावनिवृत्ति तल्लक्षणानुपपत्ते क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् द्रव्याश्रय्यगुणवान् सयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणमिति, ततश्च गुणेष्वपि द्रव्यज्ञान स्यात् किं कारणम्? द्रव्यज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, द्रव्यवत्, एकत्वे योऽय गुणस्य गुणभावेन सम्बन्ध स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुणस्यापि द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यत्वापत्तिर्गुणत्वत्यागश्च द्वे अनवस्थाने।

यत्त्विदमित्यादि परोक्तमेव ग्रन्थमतिदिशति यावज्ज्ञानमित्यादि, द्रव्यादीनामाधाराणा द्रव्यत्वादिभिराधेयै परस्परव्यतिरिक्तैर्विशेषणैर्नियमो भवति, स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेरिति, अत्रोच्यते–अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्भाव्यते त्वया, कथम्? न हीत्यादिना भावयति, हिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् समवाय एव तस्माद्द्रव्यादे द्रव्यत्वादिभिरविशिष्टत्वात् व्यतिरेको नियमश्च नास्ति, अतो द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञान न स्यात्, तस्य व्याख्या एवमित्यादि–एव ते समवायैकत्वे द्रव्येष्वपि गुणज्ञान स्यादविशिष्टत्वात्, गुणेष्विव, अपिशब्दात् कर्मस्वपि, किं कारणम्? गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, निमिव? गुणवदिति, गुणेष्विव गुणवदिति साधन, तदेव व्याचष्टे–एकत्वे योऽयमित्यादि यावत् द्रव्यस्यापि गुणत्वम्, यदि दधिमधूदकादीना कुण्डसङ्कीर्णानामविवेके नियमेनायमस्यैव स्वभाव इत्यशक्यमवधारयितु

तुरूप एव प्रत्ययो द्रव्यमिद [redacted] गुण न कर्म वा, गुणोऽयं न द्रव्यं न कर्म वेत्यादीति शङ्कते–यत्त्विदमिति। तदेव व्याचष्टे–परोक्तमेवेति, वैशेषिकोक्तमवेत्यथ सद्रूपतया पदार्थाविशेषेऽपि विलक्षणनिमित्तसापेक्षविलक्षणप्रत्यया अविसवादिन अनुभूयन्त इति यं विशेषमवगम्य्य पदार्थे इदं द्रव्यं अयं गुण इदं कर्मेत्यादिविलक्षणविशिष्टबुद्धयो भवन्ति ता विशेषणीभूतधर्मनिमित्ता इति अविशिष्टमपि विशेष्यं द्रव्यत्वादयो विशेषणभूता धर्मा द्रव्यमिद गुणोऽयं कर्मेदमित्येवं नियमयति सम्बन्धस्यैकत्वेऽपीति भावार्थ। तदेव प्रतिपादनमेव स्वसिद्धान्त प्रत्यक्षविरोधमुद्भावयति न हि सम्बन्धस्यैकत्वे [redacted] सर्वत्र सत्त्वे सम्बन्धिनोऽसत्त्वं सम्भवति तथा च द्रव्यत्वस्यापि सर्वत्र सत्त्वात् क तस्यासत्त्वम्? यत सम्बन्धादाधार तत्ता नियमयेत्, तन्नियतत्वाच्च विलक्षणा प्रतीतिर्भवेत्, तथा तु नास्ति अतो द्रव्यत्वसमवायस्य सर्वत्र सत्त्वेन इदमेव द्रव्यं नेदमिति विशिष्टं ज्ञानं नैव स्यादित्याशयेनाह–अनेन स्वपक्ष इति, अविशिष्टत्वात्–सर्वत्रसुसाधारणत्वात् सर्वत्र द्रव्यत्वबुद्धि स्यात् [redacted] तु द्रव्य–एवेति भाव। अन्यदज्ञानमापन्नयितुं व्याचष्टे एव त इति द्रव्येऽपि गुणज्ञान स्यात् यथा गुणेषु गुणज्ञान भवति, तन्निमित्त हि गुणत्वं तत्समवायश्च द्रव्येऽप्यस्ति समवायस्यैकत्वादिति भाव। हेतुमाह–गुणज्ञानकारणत्वादिति, गुणविषयकज्ञानकारणसमवायस्य गुणेष्विव द्रव्यादिष्वपि सत्त्वादिति भाव। गुणज्ञानकारणत्वं समवाये भवतु नाम तेन द्रव्यस्य किमित्यनाह–एकत्व इति,

१ मि श ... । २ सि श दे गुणेष्विव।

सयोगे, दधिकुण्डमेव मधुकुण्डमेवोदककुण्डमेवेति, एकत्वात् सयोगस्य सर्वेणापि सम्बन्धात् तथात्रापि यो द्रव्यभावेन सम्बन्ध [redacted] एव गुणस्यापीत्येतस्मात् कारणात् प्राप्त गुणत्व–द्रव्यस्यापि गुणभाव, द्रव्य गुणो भवतीत्यर्थ, गुणत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यभावहानि, एव गुणभावापत्तौ द्रव्यभावो हीयत इति पररूपतामापाद्य स्वरूपत्यागमापादयति, तस्येत्यादि व्याख्यानसाधन यावन्निवृत्ति, द्रव्य गुणभावेन सम्बद्धत्वात् त्यक्तद्रव्यभाव गुणवदिति एव तावद्द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिर्द्रव्य[त्व]त्यागश्च[द्वे अ]नवस्थाने, तस्य द्रव्यस्येत्यादि, तद्द्रव्य गुणभावेन सम्बद्धमतो गुणभूत नाश्रयो गुणान्तरस्येति द्रव्यानाश्रितस्य च गुणस्याभावस्ततो गुणानाश्रयस्य द्रव्यस्याप्यभाव, तदभावादसति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणभावनिवृत्तिर्गुणस्य, तल्लक्षणानुपपत्ते, क्रियावदित्यादिसूत्रद्वयेन लक्षण दर्शयति, सतश्चेत्याद्युद्दिष्टार्थोपनय, किं कारणमित्यादि कारणप्रश्नपूर्वके पूर्ववत्त्रापि द्रव्यत्वापत्तिगुणत्वत्यागौ द्वे अ[न]वस्थाने।

तथा—

योऽय गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्ध स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुणस्य कर्मणश्च द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्द्रव्यत्वापत्ति गुणकर्मभावत्यागश्च, तस्य द्रव्यस्य गुणभावेन कर्मभावेन च सम्बद्धत्वात् गुणभूतस्य कर्मभूतस्य च गुणक्रियानाश्रयस्याभाव, असति द्रव्ये कस्य गुण कर्म वेति न गुणकर्मणी तथा लक्षणे, तयोरलक्षणत्वादसत्त्वात् आश्रयोपलक्ष्यद्रव्याभाव, तस्मिंश्चासति निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाश्रयिणा द्रव्यत्वादीनामप्यभाव, तथा कार्यकारणयो गुणस्येत्यादि ।

योऽय गुणस्य कर्मत्वेनेत्यादि कर्मणा सह पररूपापत्ति स्वरूपत्यागश्च द्वे अनवस्थाने लक्षण[ा]योगद्वारेण सेव्याख्याने गतार्थे यावन्न गुणकर्मणी तथा लक्षणे इति लक्षणाभावापादनम्, तयो[र]लक्षणत्वादसत्त्वात्–तयोर्गुणकर्मणोरलक्षणत्वात् असत्त्व खपुष्पवत्, तदसत्त्वादाश्रयोपलक्ष्य-

कुण्डगताना दधिमधूदकादीना सयोगस्यैकत्वे यथाऽसवाय सयोग इति नियमयितु न शक्यस्त दधिमध्वादीन् मिश्राभावापन्नत्वेन विवेचयितुमशक्यत्वात्, तदशक्त्या दधिकुण्डमवेद मधुकुण्डमेवेदमिति न नियम तथैवाय समवायो द्रव्यस्यैव न गुणादेरिति नियमासम्भवात् द्रव्यसमवाय एव गुणसमवाय इति कृत्वा तत्सम्बन्धाद्द्रव्यस्य गुणत्वात् द्रव्यत्व निवर्तेत एवेति पररूपतापत्तिरिति भाव । एव पररूपापत्तौ स्वरूपस्य त्याग इत्याह–**गुणत्वाभिसम्बन्धाच्चेति**। एव तावत् द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिरेकमनवस्थानम्, द्रव्यत्वत्यागश्चापरमित्यनवस्थानद्वयमापादितमित्याह–**एव तावदिति**। श्रोतविधयैव गुणस्यापि द्वे अनवस्थाने दर्शयति–**तस्य द्रव्यस्येति**। व्याचष्टे–**तद्द्रव्यमिति**, समवायस्यैकत्वात् द्रव्य गुणत्वेन सम्बद्ध सत् गुणात्मकमतो गुणानामनाश्रयत्वान्न तदस्ति, तदभावे गुणोऽनाश्रित, ततश्च द्रव्याश्रय्यगुणवान् इत्यादिगुणलक्षणानुपपत्ते गुणाभाव, एवञ्च गुणेषु गुणज्ञान न स्यात् द्रव्यस्मिन्नेव तु ज्ञान स्यात् द्रव्यज्ञानहेतो समवायस्य द्रव्य इव गुणेऽप्यविशिष्टत्वात्, एकत्वे हि समवायस्य य एव गुणत्वसमवाय गुणेऽस्ति स एव द्रव्यत्वस्यापि समवाय इति गुणेषु द्रव्यज्ञानकारणसमवायसत्त्वात् द्रव्यत्व प्राप्तम्, तथा च सम्बन्धसत्त्वाद्द्रव्यत्वापत्तिगुणानां गुणत्वत्यागश्चेति गुणाश्रये द्वे अनवस्थाने भवत इति भाव । एव द्रव्यस्य कर्मत्वापत्तिर्द्रव्यत्वत्यागश्च कर्मणश्च द्रव्यत्वापत्ति कर्मत्वत्यागश्चोक्तवदेव भाव्य, तदेवमेकधर्मोपादानद्वारेणाव्यवस्थानमुपदर्श्य धर्मद्वयसयोगेनाव्यवस्थामाख्याति–**योऽयमिति**। व्याचष्टे–**कर्मणा सहेति**, कर्मणा सह गुणस्य द्रव्यत्वापत्ति गुणकर्मभावत्यागश्चेत्यर्थ कर्मत्वसमवायस्य द्रव्यवत् गुणेऽपि सत्त्वात् योऽय गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्ध स एव द्रव्यस्यापीत्यापादनमत्र बोध्यम्, शिष्ट सर्वं पूर्ववन्निरूप्यम्, अतोऽतिदिशति–**लक्षणायोगद्वारेणेति** । **आश्रयेति** आश्रयो द्रव्यम्, आश्रयिणी गुणकर्मणी तयोपलक्ष्य

१ सि क्ष द्रव्यमना० । २ मि [redacted] मस्थान ।

द्रव्याभाव —गुणकर्मणोरुपलक्षणयोराश्रयिणोरभावाद्वाऽऽश्रयो द्रव्य नास्ति, औष्ण्याभावेऽग्न्यभाववत्, उपलक्षणाभावात् खपुष्पवद्वा, तस्मिंश्चासति द्रव्ये निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाश्रयिणा द्रव्यत्वादीनामप्यभाव, उक्त हि 'उत्पन्नमाश्रयमाश्रयत्याश्रयिण' (वैशे०) इति, एवमेतानि द्विकस-योगेन द्रव्य[स्य]गुणेन सह, कर्मणा च द्वे, गुणस्य द्रव्येण कर्मणा च सह द्वे कर्मणो द्रव्येण गुणेन च सह द्वे इति षट् चक्राणि, द्रव्यत्वेन गुणस्य कर्मणश्च द्वे, गुणत्वेन द्रव्यस्य कर्मणश्च द्वे, कर्मत्वेन द्रव्यस्य गुणस्य द्वे इति षट्, एव द्वादशचक्राणि, एव द्रव्यत्वस्य कर्मणा गुणेन च, गुणत्वस्य द्रव्येण कर्मणा च, कर्मत्वस्य द्रव्येण गुणेन च षट् चक्राणि, द्रव्यस्य गुणत्वेन कर्मत्वेन च, गुणस्य द्रव्यत्वेन कर्मत्वेन च, कर्मणो द्रव्यत्वेन गुणत्वेन च षट् तान्यपि द्वादश, एव द्विकसयोगेन चतुर्विंशतिरनवस्थाचक्राणि भवन्ति। कस्मात् ? तथा कार्यकारणयोरित्यादि यावद्गुणस्येत्यादिरिति हेतु व्याख्यातमेवोपनयति ।

आह—

ननु सर्वगतत्वात् समवायस्य स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धात् द्रव्यभाव गुणभाव कर्मभावो वा सिद्ध्यतीत्यत्रोच्यते, नन्वत एव सङ्कर उच्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धादतत्त्वमपीति सङ्करदोषाविमोक्ष, एवञ्च स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानि, समवायस्य सर्वगतत्वे तान्यधुना सर्वगतानि प्राप्तानीत्यभ्युपगमविरोध, अतो द्रव्यगुणकर्मणा व्यवस्थितानामभावात् कथ द्रव्येषु द्रव्यज्ञान ? गुणेषु गुणज्ञान ? कर्मसु कर्मज्ञानमिति ।

ननु सर्वगतत्वादित्यादि, समवायस्य सर्वगतत्वात् स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धोऽस्ति, द्रव्यस्य द्रव्यत्व स्वतत्त्वम्, एव शेषयोरपि शेषद्वयम्, सर्वेण सह समवायसद्भावात् तेनापि तत्त्वेन सम्बन्धात्, तद्भावसूत्र सफलम् [?] द्रव्यभावो गुणभाव कर्मभावो वा सिद्ध्यतीत्यत्रोच्यते—नन्वत एव सङ्कर उच्यते, परतत्त्वेनापि सम्बन्धात्, अतत्त्वमपीति, इति[शब्दो]हेत्वर्थे, यस्मात् परतत्त्वेनापि सम्बन्ध तस्मात्तद्भावोऽप्यतद्भावोऽपीति सङ्करदोषाविमोक्ष, अपिशब्देन तदुक्तेनैव समर्थितत्वात्, किञ्चान्यत् दोषोपपक्ष—एवञ्च स्वविषयेत्यादि, स्वविषयसर्वगतानि हि तत्त्वानीष्यन्ते, तत्समवायस्य सर्वगतैकत्वाभ्या

द्रव्यं उपलक्षणे गुणकर्मणीति तयोरभावे द्रव्यमपि नास्तीति भाव । आश्रयाभावेन सङ्गमयति आश्रयाभावमाह—**आश्रयिणोरभावाद्वेति** । उपलक्षणाभावादुपलक्ष्याभावमाह—**उपलक्षणाभावादिति** । एवं द्विकसयोगेन सम्भवीन्यनवस्थानानि दर्शयति—**एवमेतानीति** धर्मिणि धर्मिद्वयेन धर्मिद्वये एकेन धर्मेण एकस्मिन् धर्मे धर्मिद्वयेन एकस्मिन् धर्मिणि धर्मद्वयेनान्यवस्थानानि भवन्ति । ननु द्रव्यादौ गुणत्वादिसमवायवत् द्रव्यत्वादिसम्बन्धोऽप्यस्ति समवायस्य स्वाश्रयावयवादिपञ्चपदार्थवृत्तित्वात्, तस्माच्च द्रव्यभावादिनिर्वृत्तिरिति व्याचष्टे—**समवायस्येति** स्वाश्रययावद्वृत्तित्वात् समवायस्येत्यर्थ, शेषयोरपि—गुणकर्मणोरपि गुणत्व कर्मत्वं स्वतत्त्वमित्यर्थ । समाधत्ते—**नन्वत एवेति** स्वाश्रययावद्वृत्तित्वादेव स्वतत्त्वेन समवायसम्बन्धवत् स्वेतरनिखिलतत्त्वैरपि सम्बन्धात् द्रव्यादे द्रव्यत्वादितत्त्वेन द्रव्यत्वेनापि प्रसज्यत इति सङ्करो दुर्वार एवेति भाव । इदं परतत्त्वसम्बन्धेन स्वतत्त्वेनापि सम्बन्धादित्यनेनापि त्वयैव प्रकटीकृतमित्याह—**अपिशब्देनेति**। दोषान्तरमाह—**किञ्चान्यदिति**, त्वन्मते सामान्य स्वविषयसर्वगतमिष्टम् न तु सर्वसर्वगतम्, यत्सामान्यं यत्र वर्तते तत् स्वविषय तज्जातीये सर्वस्मिन् गत स्वविषयसर्वगतम्, सर्वसर्वगतत्वन्तु स्वरूपेण सर्वदाऽस्वविषयत्वम्, समवायो यदेक सर्वगतश्च तदा तत्त्वानामपि सर्वगतत्वं प्रसक्तमिति स्वाभ्युपगमविरोधदोष इति भाव ।

१ सि क्ष °वञ्चादित्यादि। २ सि क्ष डे० तद्भावसूत्रं। ३ सि क्ष डे सर्वगतैकत्वाभ्यां।

तान्यधुना सर्वगतानि प्राप्तानि, ततोऽभ्युपगमविरोधो जायत इति, शेषपदार्थाभाव [illegible] अतो द्रव्यगुणकर्मणामित्यादि प्राक्तन एव ग्रन्थो यावत् कर्मसु कर्मज्ञानमिति, तत्र व्यवस्थित[illegible] नामभावादिति लक्षणाभावद्वारेण निराकरणम्, इह तु व्यवस्थितानामभावादिति सह तदै[illegible] तेषां निराकृतत्वादिति विशेष, आधेयज्ञानभेदनिमित्तनियमनिराकरणद्वारेण चेति ।

यदपि कुण्डदधिसयोगवद्द्रव्यादीनामाधाराधेयनियम इत्युक्त तदपि नैव, कुण्डद[illegible] धाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात् तदवस्थ सङ्करदोष, यद्यसङ्करेण नियमेन याऽर्थो [illegible] मेव स्पष्टतर ब्रूम, समवायनिमित्तस्य तत्त्वस्य स्वत एवात्मप्रतिलम्भ, तयोश्च [illegible] भेद स्ववृत्तिप्रतिलम्भादेव, दधिकुण्डयोर्लोकसिद्धिवद्भेदाभावात् कारकशक्तित एव तु प्रति-पद्यते भेदसिद्धि, तयो सयोगैकत्वेऽप्याधारशक्ति कुण्डस्य, आधेयशक्तिर्दध्न इत्यतो [illegible] आधाराधेयनियम इति, अवश्यञ्चैतदेव त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्य यथा त्वमत्र न [illegible] इत्युत्तरमात्थ, समवायस्यैकत्वेऽपि कारकशक्तेरेव नियमभेद इत्युत्तरमात्थ द्रव्यत्वादि[illegible] न सर्वत्र किन्तु कस्मिंश्चिदेवेति ।

यदपीत्यादि, यदपि परेणोक्त यथा कुण्डदधिसयोगे दध्येवाधेय कुण्डमेवाधार इति [illegible] द्रव्यमेवाधारो गुणकर्माण्येवाधेयम्, द्रव्यगुणकर्माण्येवाधारो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वान्येवाधेयानि [illegible] नैव, कुण्डदध्याधाराधेयभावसमवायानामप्येकत्वात्–तत्रापि त्वन्मतेनाधारो [illegible] कुण्डत्वदधित्वयोस्तत्त्वयो, द्रव्यत्वादीनाञ्च तत्त्वाना ये समवायास्तेषामप्येकत्वात् [illegible] नामाञ्चास्यैकत्वात् पूर्वोक्तविधिना तदवस्थ सङ्करदोष, यद्यसङ्करेण नियमेन याऽर्थ [illegible] तद्यथा–समवायनिमित्तस्येत्यादि–समवायस्य यन्निमित्त तत्त्व कुण्डत्वं [illegible]

समवायस्यैकत्वे पदार्थाना द्रव्यादीनां व्यवस्थाकारण तत्त्वैश्च न सम्भवतीत्यभावात् [illegible] कर्मज्ञानं स्यादित्याह–**अतो द्रव्यगुणकर्मणामिति** द्रव्यादीनां लक्षणैस्तत्त्वैश्च व्यवस्थानभाव [illegible] कृताना पुनरत्र कथं निराकरणमित्यत्राह–**तत्रेति,** पूर्वग्रन्थे–तयोर्गुणकर्मणो[illegible] उक्त, इह तु अनेन स्तम्भे प्रत्यक्षविरोध उद्भाव्यत इत्यादिना ग्रन्थेन तत्त्वानवस्थाने [illegible] एवमाधेयज्ञानभेदेन योऽयं नियम तस्यापि निराकरणान् स निराकृता इत्यर्थ । अथ कुण्ड[illegible] न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियमस्तथा व्यञ्जकव्यञ्जकशक्तिभेदाद्द्रव्यत्वादीनामाश्रयाश्रयिभावनियम, [illegible] स्यादप्यभिव्यज्यन यथा घटप्रदीपयोर्व्यञ्जकव्यञ्जकशक्तिभेद इति पूर्वपक्ष दूषयति–यदपीति । [illegible] व्याख्या । दूषक हेतुमाह–**कुण्डदध्याधारेति,** भवन्मते हि समवाय एक तथा च कुण्ड[illegible] स्याविशेषात् सर्वं कुण्डदधिद्रव्यादिकं वस्तुत एकमेव, भेदस्तु सांवृत औपचारिक [illegible] धर्मव्यवस्थितेन दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकस्य व्यवस्था घटत इति भाव । यद्यसङ्करेण नियमेन [illegible] त्वदुक्तविधिना स उपपद्यते, किन्तु तदित्थं विज्ञायतामित्याह–**यद्यसङ्करेणेति** । [illegible] **समवायस्येति,** [illegible] समवायस्य तत्त्व सामान्य दधित्वकुण्डत्वादिरूप त स्वत एवात्मान प्रतिलभते–स्वात्मानं [illegible] न [illegible] समवायात् त च कुण्डत्वदधित्वे लोकव्यवहारादेव भिन्न, तथैव तद्वृत्ति प्रतिलभमानेव भव । [illegible] यथा मेदो गृह्यत स्वत एव न तु तत्त्वादिभि, यथाऽऽकाशकाल्यास्तत्त्वभेदाभावेऽपि [illegible] भेदो भवतु [illegible] भेदो नास्ति दधिकुण्डयो सयोगपरिणामैकत्वात् भेदव्यवहारस्तु औपचारिक [illegible] धर्मस्य धर्मिणो ।

एवात्मप्रतिलम्भ , तयोश्च लोकसिद्धिवक्रेन स्ववृत्तिप्रतिलम्भादेन, एव मतेऽप्याकाशकालयोरिव दधिकुण्डयो र्लोकेन प्रतिपन्नो भेदो नार्थान्तरात्, वक्त्यात् ततो वयमपि लोकविरुद्ध मा वोचामेति लोकसिद्धिवद् भेदाभावात् कारकशक्तित एव तु प्रतिपद्यते भेदसिद्धि[ ]संयोगपरिणामकृत मन्यैक्यमनादृत्य, तयो संयोगैकत्वेऽप्यधारशक्ति कुण्डस्याधेयशक्तिर्दध्न इति नियममसङ्कीर्णमाचक्ष्महे, अस्यार्थस्य भावनाम थो गतार्थो यावन्नाधाराधेयनियम इति, अवश्य चैतदेव त्वया समवायमपि कल्पयित्वा एतदेव प्रतिपत्तव्य त्वद्वचनप्रामाण्यादेव, यथा त्वमेवात्रेति, संयोगैकत्वेऽपि कारकशक्तित एव कुण्डदध्नोराधाराधेयनियमो भिन्न इत्युत्तरमात्थ, किं तदुत्तरमिति चेदुच्यते न समानत्वादिति, तथेहापि समानमुत्तर समवायैकत्वेऽपि कारकशक्तेरेव नियमभेद , तद्व्याख्या गतार्था यावत् कस्मिंश्चिदेवेति ।

यत्तूच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वभेदाद्द्रव्यद्रव्यत्वादीना भेदो घटप्रदीपवत् सम्बन्धैकत्वेऽपीति न सङ्करप्रसङ्ग इति, एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्व द्रव्यद्रव्यत्वादेस्तदा स्याद्यदि प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्ध स्यात् न तु तदात्मभेदनियम , सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, ततो न दृष्टान्तसाधर्म्य भजत एतदिति नासङ्कर स्यादेवम् समवायस्यैकत्वेन व्यतिरेकनियमयोरभावात् तथा यदि य एव गुणकर्मभावाभ्या सम्बन्ध स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुण कर्मणोरपि द्रव्यत्वम् द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति सर्व प्रपञ्चनीय यथास्वार्थमिति ।

यत्तूच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकेत्यादि, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वभेदाद् द्रव्यद्रव्यत्वादीना भेदो घटप्रदीपवदिति परिहारान्तर गतार्थं यावन्न सङ्करप्रसङ्ग इति वैशेषिकस्य, आचार्यवचनन्तु एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकेत्यादि, स्यादेतदेव यदि दार्ष्टान्तिकस्य [द्रव्य]द्रव्यत्वादेर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक् सिद्ध स्यात्, न तु तदात्मभेदनियम , सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, तदर्थोद्भावन

एवात्मप्रतिलम्भात् स्ववृत्तिप्रतिलम्भाच्च धर्मान्तरसम्बन्धान्तरानपेक्षतयाऽऽधाराधेययोरसङ्कीर्णो नियम उपपद्यत इत्याशयेनाह–दधिकुण्डयोरिति, दधिकुण्डयोर्यद्यपि संयोगपरिणामकृतमैक्यमस्ति तथापि लोकविरुद्ध मा वाचामेति तदनाहत्य कारकशक्तिभेदाभिप्रायेण लोकसिद्धिवद्भेद इत्युक्तमिति वक्ति ततो वयमपीति । कारकशक्तित एव भवद्भिरपि समवायमभ्युपेत्यापि संयोगस्याविशिष्टत्वादाधाराधेयभावनियमोऽभ्युपेय तथा च समवायव्यतिरेकेणापि कारकशक्तित एवाधाराधेयनियमसिद्धे किं समवायेनेत्याशयेनाह–अवश्य चैतदेवमिति । तदेतदुक्त ग्रन्थकारो दर्शयति–यथा त्वमेवात्रेति, एवञ्च कारकशक्तित एव निर्वाहे समवायकल्पना निरर्थकेति भावार्थ । समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्गे उद्भाविते वैशेषिकेण संयोगैकत्वे आधाराधेयनियमाभाव आपादित , कारकशक्तितश्चाधाराधेयनियमे प्रतिपादिते च वैशेषिकोऽपि तथैव नियममुपपादयिष्यतीत्याह–न समानत्वादिति। अथ संयोगस्यैकत्वे पि यथा कुण्डदध्नोराश्रयाश्रयिभावनियम शक्तिनियमात् तथा समवायस्यैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादीनामाश्रयाश्रयिभाव नियमो व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदात्, घटप्रदीपवत् नातः पदार्थसङ्करप्रसङ्ग इति यदुक्त तन्निरसितुमाह यत्तूच्यत इति । व्यक्तिशक्तिनियमात् सङ्कर नेति दर्शयति व्यङ्ग्येति, द्रव्यत्वाद्यभिव्यञ्जिका शक्तिर्द्रव्यादावेव व्यक्त्या च शक्तिर्द्रव्यत्वादावेवेति नियम , यथा प्रदीप एव व्यञ्जको घट एव व्यङ्ग्य इति तयोर्द्रव्यद्रव्यत्वयोर्भेद इति न सङ्कर इति भाव । समाधत्ते–आचार्यवचनन्त्विति ननु प्रदीपो घटश्च पृथक् पृथक् सिद्धोऽत तयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावनियम स्यात् द्रव्यं द्रव्यत्वञ्च न पृथक् सिद्धम्, स्वस्वात्मरूपत्वात्

१ सि क्ष विरुद्धमावोचामिति ।

यावदसङ्करः स्यादेवमिति, तस्य हेतोरसिद्धिप्रतिपादनार्थञ्चाह–समवायस्येत्यादि, उभोत्तरमेवैतदाधाराधे-यभेदनियमाभावस्य तुल्यत्वात् दृष्टान्तसाधर्म्यं न भजत एतदिति प्राग्विस्तरेण व्याख्यातार्थत्वात्, तदेव स्मारयति–तथा यदि च एवेत्यादि यावद्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति सर्वं–सर्वविकल्पः प्रपञ्चनीयमिति पूर्वोक्तार्थानिर्देशः, आह–कुतः ? इति चेदुच्यते–अस्माद्ग्रन्थावधेः यथास्वार्थमिति–यो यः स्वार्थो यथा-स्वार्थं द्रव्यगुणकर्मद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसंयोगान्यत्वस्थानचक्राण्येव व्याख्येयानि पूर्ववदिति ।

यत्पुनरिदमाशङ्कितं समवायैकत्वे पञ्चत्वव्यवहारेण विरुध्यत इति तदेवमेव ममापि प्रतिभाति यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते, न आश्रयविशेषात्, भाववत्, जलचन्द्रवच्च तथा समवायस्यैकत्वेऽप्याश्रयाणां नानात्वादुपचारेण नानात्वव्यवहारो भविष्यतीति, इदं निर्मूलमेव, व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमादाश्रय एवासिद्धेः कुतस्तद्व्यङ्ग्यो व्यञ्जको वाऽऽधेयोऽस्य ? कुतो वाऽऽश्रयाणां वैचित्र्यम् ? समवायैकत्वे षट्पदार्थनिवृत्तेः सुभाषितत्वात्, अजलचन्द्रवदेकत्वात्, समवायस्य भावस्य च जलचन्द्रेण साधर्म्याभावात्कुतो नानात्वोपचारः ? छायामात्रत्वाच्च जलचन्द्रस्य, भावो वा कुत इत्यलमतिविकासिन्या सङ्कथया ।

यत्पुनरिदमाशङ्कितमित्यादि, समवायैकत्वे पञ्चत्वव्यवहारेण विरुध्यत इति यदाशङ्कितं त्वया तदेवमेव ममापि प्रतिभाति विरुध्यत एवेति, यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते–तस्याशङ्कितस्योत्तरं वैशेषिकेण, न, आश्रयविशेषात्, भाववदित्यादि, द्रव्यादिसद्भाववत् दृष्टान्तः, प्रतिदृष्टान्तश्च जलचन्द्रः, तथा समवायस्यैकत्वेऽपीत्यादिर्दार्ष्टान्तिकः गतार्थः यावद् भविष्यतीति, अस्योत्तरमाहाचार्यः–इदं निर्मूलमेव व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमात् पूर्वोक्तान्नाश्रय एवासिद्धो व्यञ्जको व्यङ्ग्यो वा त्वन्दिष्टः, कुतस्तद्व्यङ्ग्यो व्यञ्जको वा

ततश्च कथं प्रदीपदृष्टान्तेन व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावनिबन्धनो भेदः, तयोः पृथगसिद्धत्वात्, तस्मान्न दृष्टान्तस्तुल्य इति सङ्करो दुर्वार एवेति भावः । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदमसिद्धं कर्तुमाह–तस्य हेतोरिति, समवायो हि एक इष्टः तथा सति द्रव्यसम्बन्धो द्रव्य एवेति न तु गुणादाविति नियमो व्यतिरेकेण न भवत एव तदभावे चाधाराधेयभावनियमाभावः, सर्वस्य व्यङ्ग्यत्वाद्व्यञ्जकत्वाच्च न दृष्टान्तसाधर्म्यमिति भावः । पूर्वोदितसमवायैकत्वप्रयुक्तमाक्षेपमत्र स्मारयति तथा यदि च एवेत्यादि । अतिदिश्यमानग्रन्थावधिमाह–आ कुत इति, व्याख्यातार्थप्रकारेणैव यावद्गुणकर्मभावनिवृत्तिग्रन्थः द्रव्यगुणाद्यव्यवस्थाचक्राणि पूर्ववदेव व्याख्येयानीत्यर्थः । ननु समवायो यद्येकस्तर्हि कथमयमवयविसमवायोऽयं गुणसमवायोऽयं कर्मसमवायोऽयं द्रव्यत्वादिसमवायः, अयं विशेषसमवाय इत्येवं समवाये पञ्चत्वव्यवहारः, एकत्वपञ्चत्वयोर्विरोधादिति वैशेषिकेणाऽऽशङ्क्य आश्रयाणामवयव्यादीनां पञ्चत्वादेव समवाये पञ्चत्वव्यवहार औपचारिको न तु वास्तविकः एकत्वात्तस्य, यथा सत्ताया एकत्वेऽपि द्रव्यस्येयं सत्ता गुणस्येयं सत्ता कर्मण एवेयं सत्तेति त्रैविध्योपचारः यत्र तु नास्त्याश्रयभेदो यथा जलस्याश्रयस्य, न तत्र जलचन्द्रस्यानेकत्वोपचारः किन्त्वेकत्वोपचार एवेति समाहितम्, तत्राचार्य आह त्वदीयपूर्वपक्षो निरोधरूपः स युक्त एवेत्याचष्टे यत्पुनरिदमिति । व्याचष्टे–समवायैकत्वमिति सम्बन्धिभेदात् सम्बन्धभेदस्यावश्यकत्वात्, यदि सम्बन्धिनः पञ्च तर्हि सम्बन्धः समवाय एको न स्यादेकत्वे वा सम्बन्धिनः पञ्च न स्युः विरोधादिति यदाशङ्कितं तद्युक्तमेवेति भावः । वैशेषिकेणोक्तमुत्तरं निरसितुमाह–यत् पुनरिदमिति स्वसम्बन्धिभिराश्रयैरेकोऽपि समवायः पञ्चत्वेनोपचरितभेदः यथा सत्ताया आश्रयो द्रव्यादयः व्यञ्जकत्वात्, एवञ्च व्यञ्जकानां द्रव्यादीनां भेदात् द्रव्यत्वविशिष्टा सत्ता गुणत्वविशिष्टा सत्ता, कर्मत्वविशिष्टा सत्तेति त्रिधा व्यपदेश औपचारिकः यथा वाऽऽश्रयभेदाभावेन जले चन्द्रस्यानेकतया प्रतिभासेऽपि एकत्वेनोपचर्यते चन्द्रस्तथा समवायेऽपि पञ्चत्वोपचार औपचारिक एवेति भावः । एतदुत्तरं निराकरोति–इदं निर्मूलमेवेति व्यङ्ग्यस्य नियत आश्रय एवासिद्धः, द्रव्यद्रव्यत्वादेराधाराधेय

१ इदं वाक्यं सि. प्रतौ नास्ति । २ क्ष. छा. व्यङ्ग्यस्याधारस्याधेयनियमात् ।

आधेयोऽथ ? कुतो वाऽऽश्रयाणां वैचित्र्यम् ? समवायस्त्व पद्पञ्चार्थवृत्ते सुभावित्वात्, अचलद्रवत्-व्योमचन्द्रवदस्त्वात्, समवायस्य भावस्य च सत्तान्यस्य जलचन्द्रेण सह साधर्म्याभावात् कुतो नानात्वोपचारः ? छायामात्रत्वाच्च चलचन्द्रस्य बहुत्वाद्वा भावो वा कुतः ? भावोऽपि द्रव्यादिव्यतिरिक्तो नास्त्येव तन्मूलत्वाद्धेन्व्येत्यलमतिविस्तारिन्या सङ्कथया ।

एवं स्वभावसत्तासम्बन्धसद्वस्तुभावभेदादिवैशेषिकमतनिराकरणप्रपञ्चेनानन्तरायातमिति दर्शयति—

एवमेतदुभयमुभयभागित्यस्य नयस्य स्वरूपम्, यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते च, योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते च, सामान्यं भावः प्रकृत्यर्थः यत्तत्तेन भूयते सा सत्ता भू सत्तायामिति पाठात् सामान्यम्, विशेषोऽपि प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृत्वनाचिप्रत्ययार्थत्वात्, योऽसौ भवति स विशेषः सामान्यमपि भवनात्मकत्वात् भवनसामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वात् स एव प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण वृत्तः ।

एवमेतदित्यादि, उभयमुभयभागित्यस्य नयस्य स्वरूपम्, यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते च, योऽपि विशेषः सोऽपि विधीयते नियम्यते चेति, तद्व्याचष्टेऽक्षरार्थं प्रदर्शयन् प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्यां सामान्यं भावः प्रकृत्यर्थः, तद्दर्शयति—यत्तत्तेन भूयते सा सत्ता, भू सत्तायामिति(धातुपाठे १) पाठात् सामान्यम्, तत् किं प्रकृत्यर्थमात्रमेव ? नेत्युच्यते—विशेषोऽपि[1] प्रत्ययार्थः सः, तस्यैव भवितृत्वेनाचिप्रत्ययार्थत्वात्, स एव प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थोऽपीत्युक्तं, योऽसौ भवति कर्तृणाचिप्रत्ययार्थः, स विशेषः सामान्यमपि भवति, सत्ता भावः, भवनात्मकत्वात्, भवनसामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वादभवितृत्वात् स एव प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण वृत्त इति ।

भावस्य पूर्वं निषिद्धत्वात्, व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरसिद्धेः समवायस्यैकत्वे हि पदार्थषट्कवृत्तेन नावतिष्ठते समवायश्चाजलचन्द्रवत् । एवं स्वभावसत्सम्बन्धकल्पितपदार्थादिवैशेषिकमतनिरसनं निरूपायातमित्येतस्योत्तरमेतमयवाक्यं स्वमतं दर्शयति—एवमेतदिति सामान्यविशेषश्च सामान्यविशेषोभयस्वरूपत्वेनोभयनयस्य दर्शनमिति । तन्मतं व्याचष्टे—यत्तत्सामान्यमिति सामान्यं प्रवर्तते निवर्तते च विशेषोऽपि प्रवर्तते निवर्तते चत्यर्थः । तत् कथमिति दर्शयितुं प्रकृतिप्रत्ययार्थवर्णनद्वारेण सामान्यविशेषौ दर्शयति—सामान्यं भाव इति, भवनं प्रकृत्यर्थः भावता प्रत्ययार्थः, भवनमेव सामान्यमनुवृत्तिधर्मवत्, तदेव सत्ताच्यते सर्वभावेषु सद्रूपताया अवियोगात्, यतो भवनं भूधातुनिष्पन्नं भूधातुश्च सत्तायामनुशिष्टोऽतोऽपि भवनं सामान्यं सत्ता पर्याया इति भावशब्दप्रकृत्यर्थः सत्तासामान्यं जातिरिति भावः । सा किं केवलं प्रकृत्यर्थ एवेत्याशङ्कायां प्रत्ययार्थत्वमपि तस्या आवेदयति—विशेषोऽपीति प्रत्ययार्थभूतविशेषोऽपि सामान्यमतः प्रत्ययार्थोऽपीति भावः । हेतुमाह—तस्यैवेति प्रकृत्यर्थस्यैवेत्यर्थः । भवति भाव इत्यत्र तिङ्कृतो च कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति कर्तरि कृदिति सूत्राभ्यां कर्त्रर्थे विधानात् कर्ता विशेषोऽपि सन् सामान्यं प्रकृत्यर्थो भवतीति निरूपयति—योऽसाविति भवतीत्यत्र योऽसौ कर्तृणाचिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । एवं च सामान्यरूपेण भवनेन कर्त्रादयोऽभिधीयन्ते नहि कर्ता भवनमन्तरेण भवति तस्मादभेदेनाभिधीयमानतया विशेषोऽपि सामान्यं सत्ता भाव एवेति प्रकृत्यर्थोऽपि सामान्यं विशेषोऽपि, प्रत्ययार्थोऽपि विशेषः सामान्यमपीत्युभयमुभयभागिति भावः । ननु विधिविधिभङ्गवादिनां सामान्यविशेषयोरेकत्वापादनमिष्टम्, [illegible]देवैकत्वापादनं भवद्भ्यामनापि यातम्, तस्मात् पौनरुक्त्यप्रसङ्गः स्यात्, तन्मा भूदिति सामान्यविशेषयोर्विशेषरक्षा गम्या

---

१ सि ×× । २ छा प्रकृत्या(य)थ । ३ छा भवितृत्वा ।

स्यान्मत विधिविधिनियमवदेकत्वापत्ति सामान्यविशेषयोरिष्टा मैषा त्वदुक्तन्यायेनैव त्वेक-त्वापत्तिरपीति, सा मा भूदिति सर्वविकल्पभावैकत्वव्युदासेन विशेषलक्षणमनयो पर्यायादिभिरुक्त यत्तन्नाम आह—

सामान्य प्रवृत्ति द्रव्यमन्वयो धर्मो विधिर्भाव इति, विशेषोऽपि निवृत्ति पर्यायोऽन्यत्व धर्मो नियमोऽभाव इति, द्वावेतौ भावौ पूर्ववदेकमेवेदमित्येवविध भावमनापद्यमानौ सामान्यमपि सामान्य विशेषश्च भवत , विशेषोऽपि विशेष सामान्यञ्च भवत , प्रवृत्ति निवृत्तिरित्याद्युभयमन्योऽन्याविनाभाविभाव तस्य सतो भाव सत्ता, येन हि सता यथा भूयते सततनियमेनेति उभयोर्नियमो विधिश्च । यदि स्यात् खपुष्पवत् ।

सामान्य प्रवृत्तिरित्यादि यावद्विधिर्भाव इति, तथा विशेषोऽपीत्यादि यावन्नियमोऽभाव इति द्वावेतौ भावौ—पर्यायभेदादेतदुभय पूर्ववत्-विधिविध्यरविकल्पपुष्पादिवादवदेकमेवेदमित्येवविध भावमनापद्यमान सामान्यमपि सामान्य विशेषश्च भवत , विशेषोऽपि विशेष सामान्यञ्च भवत इति, तद् दर्शयति–प्रवृत्तिर्निवृत्तिरित्याद्युभयमन्योऽन्याविनाभाविभावो वस्त्वित्यर्थ , भावाभावरूप भवन सद्वस्तु, तस्य सतो भाव सत्ता, येन सता भूयते सततनियमेनेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुभयोर्नियमो विधिश्च, तावेव दर्शयति–येनेति प्रत्ययार्थं यथेति प्रकृत्यर्थञ्च, येन हीत्यादि येनैव क्रियाया नियतेन नियताया भवनमाह, यदि स्यादित्यादि अन्यथाऽनिष्टापादनं यावत् खपुष्पवदिति भवननियमेनात्मलाभो भवत उक्त , ततश्चाव-रणेन[?]भवितृनियमेन भवनात्मलाभ इत्येवदुभयमुभयत्र विधिर्नियमश्चेति सामान्येनोक्तम् ।

विशेष्यापि पश्यति—

एव द्रव्यक्षेत्रकालभावै घटपटघटान्तरगृहबहि स्वपरक्षेत्रान्तरवर्त्तमानातीतानागतका

घणनद्वारेण विधिनिधिमतेष्टं सर्वविकल्पात्मकं भावैकवस्तुत्वं प्रत्युत्पश्यतीत्याह–**स्यान्मतमिति** सामान्यादे पर्यायानाह–**सामान्य प्रवृत्तिरिति** । विशेषस्य पर्यायानाह–**विशेषोऽपीति** । इमावेव पर्यायभेदतो द्विविधौ भावौ सामान्यविशेषरूपौ प्रत्येकमुभय स्वरूपौ, अत एव च विधिविधिमतपुरुषनियमादिवादवन्नैकविधौ भवत इत्याह–**द्वावेताविति** । **प्रवृत्तिरिति** प्रवृत्तिर्निवृत्त्य विनाभाविनी निवृत्तिश्च प्रवृत्त्यविनाभाविनी एवञ्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मको भाव , एव द्रव्यं पर्यायाविनाभावि, पर्यायश्च द्रव्याविना भावी द्रव्यपर्यायात्मको भाव , अन्वय –एकत्वं तदन्यत्वाविनाभावि अन्यत्वमप्येकत्वाविनाभावि एकान्यत्वात्मको भाव , धर्मी धर्माविनाभावी धर्मश्च धर्म्यविनाभावी धर्मधर्म्यात्मको भाव , विधिर्नियमाविनाभावी नियमो विध्यविनाभावी विधिनियमात्मको भाव , भावोऽभावाविनाभावी अभावो भावाविनाभावी भावाभावात्मको भाव इति भाव । एवमुभयात्मकमेव वस्तु सदुच्यते भवनात्मकत्वात्, तथा च सत् यत् स्वरूपेण भवति तद्भवनं प्रकृत्यर्थ , यो भवति स कर्ता प्रत्ययार्थ , सततनियमेन भवति वस्त्विति विधानान्नियमनाच्चेत्याख्यायति–**तस्य सत इति** । भावार्थमाह–**यत्रेति** नियतो हि कर्ता नियतक्रियाया भवति, नानियतक्रियायां भवति एवञ्च भवतो वस्तुन आत्मलाभो न यथा तथा किन्तु भवननियमेनेति सामान्यमपि सामान्य विशेषश्च भवन् भवितृ-ऽपि भवितृनियमेनैव आत्मलाभं लभत इति विशेषोऽपि विशेष सामान्यञ्च भवन् इति भाव । इदमेवाह–**भवननियमेनेति** । अत्र सकलादेशेन सर्व भावाभावात्मकमिति निदर्शनप्रदर्शनेन व्याकरोति–**एवमिति** स्वकीयद्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयरूपेण भवन्

१ सि० क्ष छा विधिनियमश्च । २ सि क्ष छा पर्यायादिभिर्विहित । ३ सि क्ष पूर्वं च द्विविध्यविकल्प० । ४ सि क्ष छा यसत्ता । ५ सि क्ष कर्त्ता । ६ सि० क्ष यदि स्येत्यादि ।

लान्तरे' घटशिवकस्तूपकादिकपालादिपूर्वोत्तरभावै वर्त्तमानयुगपदयुगपद्भाविभावभावान्तरैर्वा भावाभावाभ्यां भवतीति घटस्य सदसत्त्वम्, प्रतिवृत्तिवस्तुप्रवृत्ते घटादि मृदादिकारणमपेक्षते निर्विशेषत्वे भावाभावत्वेनाविशेष, कण्ठकपालादिभावाभावाद्यात्मना परस्परतश्चास्तु भेद प्रति वृत्तत्वादिति स्वान्वयभेदेषु सदसत्त्वेन वृत्ति, तद्भावाभावात्मको घटस्तदभावे न भवति, तद्भावभावे च भवतीति, तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावसत्ताया घटसामस्त्येपि न कश्चिद्विशेष वस्तुत्वात्, असामान्यवत्, यथैव गुणानुस्यनावृत्तिभेदेषु विवक्षया चैप विशेष उभयोरपि तत्त्वात्।

एष द्रव्यक्षेत्रेत्यादि, यावत् स[२]मस्तमिति, द्रव्यतो घटो भवनात्मानुवृत्त्या पटादि व्यावृत्त्या घटान्तरव्यावृत्त्या च भावाभावात्मकभ्या भवति, क्षेत्रतो गृहे घटो न बहिरन्यत्रेति स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे क्षेत्रान्तरे चाभवन् भवति, कालतो वर्त्तमान काले भवन्नतीतानागतयो कालान्तरयोरभवन्[भावतो घटावस्थाया घटत्वेन भवन्] शिवकस्तूपकादिभि पूर्वैरुत्तरैश्च कपालादिभिरभवन्, शिवकावस्थायामेव वा पिण्डस्तूपकाभ्या पूर्वोत्तराभ्यामभवन् शिवकत्वेन भवन् भवतीत्युच्यते, अथ वा भावत शिवकादिभि राकारैर्धर्मै वर्त्तमानै[र]युगपद्भाविभि युगपद्भाविभिश्च रूपरसादिभिर्भवन् भावान्तरैरुपयोगादिभिश्चाभवन् भवतीति सदसत्त्वमेव सवभावाना भावाभावात्मकत्वम्, अथवा प्रतिवृत्तिवस्तुप्रवृत्ते –वस्तुनि वस्तुनि वृत्ति प्रतिवृत्ति घटादि मृदादिकारणमपेक्षते, आदिग्रहणात् पटादि तन्त्वाद्यपेक्षते, निर्विशेषत्व इति, कारणान्तरानपेक्षत्वात् स्वकारणानपेक्षत्वाच्च भावाभावत्वेनाविशेष, कण्ठ स्वेनात्मना भवति, कपालाद्यात्मना न भवति, कपालानि स्वात्मना भवन्ति, न कण्ठाद्यात्मनेति भावाभावाद्यात्मना परस्परतश्च

घटादि परकीयद्रव्यादिचतुष्टयरूपेण न भवति इत्थं भवतो भावाभावरूपाभ्या भवनं नियम्यत इति सामान्यमपि सामान्यविशेषश्च विधायाऽपि भविता विशेष सामान्यस्येति ध्यायति द्रव्यत इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेव द्रव्यं, तत् सवघटगमानम्, तेन घटो भवति पटादिस्वरूपं घटस्य पररूपं तेन च घटादि पटादिना व्यावर्त्यते अतस्तद्रूपेणासौ न भवति, घटत्वादिना परिच्छिन्नेषु घटेषु मध्ये यस्मात् घटो विवक्षितस्तद्द्रव्येण तद्व्यक्त्यादिना भवन् स घटस्तदितरघटव्यक्त्यन्तरेण चाभवन् नियतो भवति भावाभावाभ्यामिति दर्शनाय घटान्तरव्यावृत्त्या चेत्युक्तम्। क्षेत्रत इति आधार क्षेत्रम्, यथा गृहादि स्वानाधारश्च यत्स्वक्षेत्रं गृह एव वा प्रत्यासन्नतर परक्षेत्रम् घटश्च स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे चाभवन् भवतीति क्षेत्रतो भावाभावाभ्या वस्तु भवतीति भाव। कालत इति घटाद्यभिव्यक्तिनियामक काल स्वकाल तद्व्यतिरिक्त तदनवच्छेदक परकालोऽतीतादि, प्रतिनियतकालत्वाद्घटादि स्वकाले भवन् परकाले चाभवन् भवतीति भाव। भावत इति पर्यायो भाव क्रमभाविपर्यायापेक्षया वात्तमानिकघटनादस्थानभावापेक्षया घटो भवति पूर्वोत्तरभाविपर्यायापेक्षया च न भवतीति भावाभावात्मकं वस्तु इति भाव। सहक्रमभाव्यावस्थाक्षणपर्याय भावान्तरं गृहीत्वाऽऽह–अथ वेति शिवकादिभ्यामक्रमभाविपर्यायेण रूपरसादिसहभाविपर्यायेण भवन् घट पिण्डस्तूपकाभ्या स्तूपकाद्युत्तरपर्यायेण चाभवन् उपयोगादिभिश्चाभवन् घटो भावाभावात्मक, तदत्र वस्तुमात्रे विजातीयसजातीयस्वगतप्रतियोगिभेदरूपम् अत एवाग्रे प्रतिपादिता भेद प्रदर्शित तत्र सूक्ष्मात् सजातीयव्यक्त्यन्तरात्, तत्र स्वगतात् क्रमभाविपर्यायात् तत सहभाविपर्यायान्तरात् भेद आगमात सहभाविपर्यायान्तरेण भेद इत्थं भाव्य –यदा घटश्चक्षुग्राह्यत्वं तदा स चक्षुर्विषयीभूतरूपात्मना भवन् रसाद्यात्मना च न भवति सोऽपि घट घटज्ञानाद्युपयोगात्मना भवन् अनुपयोगात्मना च न भवतीति समयश्च ऋजुसूत्रादिपर्यायनयैर्भाव्यम्। इत्थं अवयवानपेक्ष्य घटादिवस्तुनि भावाभावात्मकत्वमुपदर्श्य सावयवे तत्प्रतिपादनायाऽऽह–अथ वेति वस्तुनि वस्तुनि वृत्ति प्रतिवृत्ति प्रातस्विकमर्थं कार्येण हि प्रत्येकं

१ सि [illegible] नैम नय इति। २ सि स डा प्रातपत्तिवस्तु०। ३ सि भावाद्यात्मना।

[सत्त्व]सत्सु च भेदं प्रति वृत्तत्वादिति स्वावयवभेदेषु सद[स]त्त्वेन वृत्तिः, तस्यार्थस्य भावना–तद्भावाभावात्मको घट इति–तदभावे न भवति–भावाभावाभावे न भवति, भावाभावभावे एव च भवति–तद्भाव एव भवतीत्यर्थः, एतस्यैवार्थस्य भावनार्थं साधनमाह–तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभावभावाभावसत्तायाः सामस्त्येऽपि न कश्चिद्विशेष इति प्रतिज्ञा, घटपटघटान्तरेत्यादि दण्डकोक्तचातुर्विध्यस्य सदसत्त्वसामस्त्येन भावित सामस्त्येऽपि तथेति साध्यार्थः, वस्तुत्वादिति हेतुः, असामस्त्यवदिति दृष्टान्तः, यथैवेत्यादि चातुर्विध्येन दृष्टान्तगणना गतार्था यावद् गुणावृत्त्यनावृत्तिभेदेष्विति, द्विगुणत्रिगुणकृष्णशुक्लत्वादिरावृत्तिः, शुक्ल[ ]कृष्ण इत्यनावृत्तिः, तत्रैकगुणस्य द्विगुणासत्त्वं द्विगुणसत्त्वमेकगुणासत्त्वं शुक्लसत्त्वं कृष्णासत्त्वं कृष्णसत्त्वं शुक्लासत्त्वमित्यादिभावाभावात्मकत्वाविशेषे सामस्त्यासामस्त्यविशेषः क इति चेदुच्यते–विवक्षयैव विशेषः उभयोरपि सामस्त्यासामस्त्ययोः, कस्मात्? तस्मात्–तद्भावस्य भावाभावस्य तस्मात्तत्त्वात्–भावाभावत्वात् विवक्षाविशेषादेवैष विशेषः, समस्तो घटोऽसमस्तः कण्ठकपालादिरित्यादिप्रागुक्तचातुर्विध्यस्य सकलादेशवशाद्विकलादेशवशाच्च प्रतिपादनोपायत्वात् ।

एवं भावाभावात्मकत्वस्य सर्वस्य सकलादेशेन भावितम्, विकलादेशेन प्रत्येकं भावयिष्यामः, तत्र भावात्मकत्वं तावत्—

तथा घटस्तावदस्त्येव, क्रियागुणव्यपदेशवत्त्वात्, पटवत्, खपुष्पवैलक्षण्येन सर्वसर्वैसमवायासत्त्वात्, योग्यस्यैव योग्येषु समवायात्, यथा रूपे घटोऽस्त्येव रूपं वा तदाधारो

सोऽवयवी अपेक्ष्यते ऽस्त ... प्रत्यक्षवर्त्ती घटादिवस्तुनो प्रवृत्तेर्भावाभावात्मकत्वाऽपि घटादि सविशेष तथा च घटस्य योऽवयवोऽस्तित्वे नियतः कण्ठः स्वेनात्मना भवतीति योऽवयवो नास्तित्वे नियतः कपालादिरात्मना न भवतीति तेष्ववयवेषु परस्परतः सत्त्वसत्सु वावयविना घटादेः भावाभावात्मकस्य कथञ्चिदभेदेन वृत्तेरवयवधर्मेणापि सदसत्त्वेन तस्य सदसत्त्वम् तदेवं स्वपरद्रव्याद्यपेक्षया भावैरेव घटादेः भावाभावात्मकत्वं केवलं न वाच्यम् अवयवैः वस्त्वन्तरानपेक्षत्वे भावाभावात्मकत्वस्याऽविरोधः स्यादिति तात्पर्यं भवतीति प्रतिभाति । इदं भावयति–तद्भावेति तस्मात् भावाभावात्मको घट इत्यर्थः, तेन प्रकारेण भावाभावात्मको घट इति वा, स्वपरद्रव्यादिना भावाभावात्मको घटः सामस्त्येन भावाभावात्मकत्वाभावे न भवति तेन भावाभावात्मकत्व एव भवतीत्यर्थः । अमुमेवार्थमनुमानेन दर्शयति–तथा घटपटादीति यथा स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमघटादौ घटपटघटान्तर पूर्वोत्तरपिण्डस्तूपस्थासिकपरमाणुशुक्लकृष्णादिनिरवयवगुणशुक्लादिभिर्भावाभावात्मकत्वं भावितं तथा सामस्त्येन घटेऽपि भावाभावात्मकत्वेऽविशेषः, वस्तुत्वात्, असामस्त्यवत्–विशेषवस्तुवदित्यर्थः । रूपात्मना घटोऽस्ति रसाद्यात्मना नास्ति रूपवानपि घटः शुक्लरूपेणास्ति कृष्णरूपेण नास्ति, कृष्णरूपेण वाऽस्ति शुक्लरूपेण नास्ति, एकगुणोऽपि घटः एकगुणकृष्णरूपेणास्ति द्विगुणकृष्णादिना नास्ति, द्विगुणकृष्णेन वास्ति एकगुणकृष्णेन नास्तीत्येवं घटो भावाभावात्मा यथा तथा समस्तोऽपीति दृष्टान्तं वर्णयति–चातुर्विध्येनेति द्रव्यक्षेत्रकालभावैरेव । ननु समस्तस्यासमस्तस्य च भावाभावात्मकत्वे यदि कश्चिद्विशेषस्तर्हि सामस्त्यासामस्त्ययोः कथमित्याह–विवक्षयेति यद्यपि सामान्यविशेषोऽपि विशेषः सामान्यमपीति न प्रतिनियतत्वं सामस्त्यासामस्त्ययोः, एकगुणपिण्डापेक्षया तथापि विवक्षयैव सामस्त्यासामस्त्यविशेषः अयं घटः समस्तोऽयं कपालकण्ठादिरसमस्त इत्यादि परस्परापेक्षया विवक्षयैव तयोः सामस्त्यासामस्त्यरूपत्वात्, न हि कश्चित्तत्र घटः समस्त एव कपालादिरसमस्त एव, परापरापेक्षायां तयोरपि सामस्त्यासामस्त्यरूपत्वात्, सर्वस्यापि वस्तुनोऽनेकधर्मात्मकत्वेन तत्प्रतिपादनस्य विवक्षाधीनत्वात्, सकलादेशेन विकलादेशेन च वस्तुनः प्रतिपादनं एकशब्दवाच्यत्वात्, तत्र प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुन एकधर्मबोधनमुखेन द्रव्यार्थत्वाधाराधेयभावादिभिरभेदवृत्त्या यथार्थभावाभावात् अभेदोपचारेण वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः, नैगमाद्यभेदोपचाराद्वा तथा प्रतिपादकं वचनं विकलादेश इति । अथ विकलादेशेन प्रत्येकं घटस्य भावाभावात्मकत्वं भावयति–तथा घट इति । क्रियादे–

वा, एकैकस्मिन् वृत्तत्वात्, अथैव न स्यात्ततोऽभावसन्नेवापद्यते सिकतास्विवाविद्यमानं तैलम्, अनिष्टञ्चैतदेवम्, रूपादीनां प्रत्येकं सत्त्वात्, परस्परं व्यावृत्तात्मत्वाच्च रूपादयः सन्ति, न च तथास्थितो घटो न भवति, तयोरितरेतराभूतयोराधारभूतस्य वा घटभावात् असामस्त्येन वा भावाभावात्मको घट इति ।

(तथेति) तथा घटस्यासदस्त्येन, क्रियागुणव्यपदेशसत्त्वात्–उदकाद्याहरणं क्रिया, गुणो रूपादि, व्यपदेशो लिङ्गं हेतुरपदेशो लिङ्गमित्यादि शब्दो वा, पटस्थवदिति भावात्मकत्वे दृष्टान्तः, खपुष्पैकलक्षण्येन–वैधर्म्येण सर्वसवसमवायासत्त्वादिति भावनाहेतुः, न हि सर्वं सर्वत्र समवैति तन्तुषु घटः कपालेषु वा पटः, तस्मात् सर्वसवसमवायासत्त्वात् योग्यस्यैव योग्येषु समवायात्, अस्त्येवेति वर्तते, यथा रूपं घटः –गुणसमुदायवाददर्शनेन, रूपं वेति–गुणमात्रवादे, तदाधारो वेत्यवयविवादे, यथा रूपे घटोऽस्त्येवेत्यादि तथा रसादिष्वपि भावनीयम्, एकैकस्मिन् वृत्तत्वात्, अथ पुनरेव न स्यात्–पटस्थादिसाधर्म्येण खपुष्पैकलक्षण्येन वैकैकस्मिन् तिलेष्विव तैलं ततोऽसावसन्नेवापद्यते, किमिव ? सिकतास्विवाविद्यमानम्–यथा सिकतासु प्रत्येकं समुदायेऽपि तैलं नास्त्येवं तथा घटो रूपादावेकैकस्मिन्नसत्त्वाद् सन्नापद्येत, अनिष्टञ्चैतत् एवं सामस्त्येन घटाद्यस्तित्वं रूपादीनां प्रत्येकं सत्त्वात्, इतरथा रूपवद्रसोऽपि रूपं स्यात्, स्वरूपासत्त्वात्, न च रूपवद्रसोऽपि रूपं भवति, रूपं वा रसवद्रसो भवति, दृष्टविरुद्धत्वात्, यस्माद्रूपमेव रूपं रस एव रसो भवति, नेतरभावमापद्यते तस्माद्रूपादयः सन्ति, एवं तर्हि रूपादिमात्रत्वात् घट इति स्यादाशङ्का सा मा भूत्–न च तथास्थितो घटो न भवति–यथा परस्परव्यावृ

उदकाद्याहरणमिति घटस्य क्रियागुणव्यपदेशानां सद्भावात् भावात्मकत्वम् नहि खपुष्पस्य केचन क्रियागुणव्यपदेशाः सन्ति तस्मान्न भावात्मकं तत्, घटादिस्तु क्रियादिमान् तस्मात् ते सन्तीति भावः । ननु कथमसौ घटो भावात्मकः सामस्त्यस्यानन्वयमानात् सर्वेनाभावाश्चेत्तत्र भावनामाह–**सर्वसर्वेति** यत एव सर्वं सर्वत्र न समवैति, अथ च क्रियागुणव्यपदेशा दृश्यन्ते, अत एव योग्यं योग्य एव समवैतीत्यन्य भावात्मकमिति भावः । दर्शनभेदेन निदर्शनमाह–**यथा रूप इति,** गुणसमुदायो द्रव्यमिति सांख्यमतं द्रव्यलक्षणम् रूपरसादिसमुदाय एव घटादिद्रव्यं समुदायात्मा घटः समुदायिनि प्रत्येकं रूपादौ वर्तते, तथा रूपमेव द्रव्यं न तद्व्यतिरिक्तं किञ्चिद्द्रव्यमिति बौद्धमते प्रत्येकं रूपादिरेव घटः, एवं गुणवद्द्रव्यमिति वैशेषिकमते प्रत्येकं घट एव वर्तते, एवं योग्यस्यैव योग्येषु वृत्तेर्भावात्मकत्वं घटादेरिति भावः । यदि प्रत्येकं क्वचिदपि न वर्तते तदास्त्येव यथा सिकतासु तैलं प्रत्येकमसत्त्वेनास्ति तथा घटः पटस्थादिसाधर्म्येण खपुष्पादिवैलक्षण्येन तिलेषु प्रत्येकं तैलस्य सत्त्ववत्, न स्थित घटादि तर्हि नासौ घटादिभावात्मेत्याह–**अथ पुनरिति,** यथा तैलं प्रत्येकं सिकतासु समुदाये च नास्ति तथा घटः प्रत्येकं रूपादावभावे समुदायेऽप्यसत्त्वादसन्नेव स्यादिति प्रत्येकस्मिन् सत्त्वमङ्गीकार्यमेव, तस्मात् प्रत्येकमसत्त्वे एव सामस्त्येन घटाद्यस्तित्वमनिष्टमिति भावः । एवमभावात्मकत्वम् सामस्त्येन भावयति–**एवमिति** कुतः एवं सामस्त्येन घटाद्यस्तित्वमनिष्टमित्यत्राह–**रूपादीनामिति,** यतः रूपादयः प्रत्येकं सन्तः यदि हि ते प्रत्येकं सन्तो न भवेयुः तर्हि तथा स्वरूपमेव न स्यात् स्वरूपाभावेऽपि च रूपस्य रूपत्वे कुतो रसस्यापि न रूपत्वम् ? रूपस्य वा रसत्वं रसत्वम् ? तथा च यथा रूपमेव रूपं भवति न रसः रस एव च रसो भवति न रूपमिति परस्परव्यावृत्तस्वरूपा रूपरसादयः प्रत्येकं सन्तः तत्र रूपादीनामसत्त्वकल्पनायामवधृतायां घटोऽपि तथा भवति रूपरसादावेव घटस्य भावात् प्रत्येकं रूपादीनामेव वा घटत्वात् रूपादीनामाधारस्य वा घटत्वात् तस्मात् रूपादिवद्घटस्यापि प्रत्येकं सत्त्व एव सामस्त्येनास्तित्वं भवति केवलं सामस्त्येन घटाद्यस्तित्वमनिष्टमिति भावः । प्रत्येकासत्त्वे दोषमाह–**इतरथेति ।** एवं रूपस्य परस्परव्यावृत्तस्य प्रत्येकं सत्त्वमुपपाद्य घटस्य तदुपपादयितुमाह–**न च तथास्थितमिति ।** तस्मात् असामस्त्येनापि घटो भावात्मक

त्वात्मत्वे सत्यपि रूपादयो भवन्तीति स्थिति, तथा स्थिति, एव स्थितौ तथा घटोऽपि भवति, न न भवति रूपरसयोर्घटभावात् तयोरितरेतराभूतयोरेव घटत्वात् तयोराधारभूतयोर्वा घटत्वात्, तदुपनयति—असामस्त्येन वा भावाभावात्मक एव घट इति।

ननु घटरूपादिवत् पृथिव्यपि मृदादिविशेष, यथा स्वाधारेषु घटो भवति रूपादय एव वा, न निर्मूल तथा पृथिव्यपि मृदादिषु तदात्मिका वा तस्या एव ते विशेषा, नाभाव, इतरथा निर्मूलत्वाद्घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्व खपुष्पवत्, न चैतदिष्टम्, तथा च रूपादयो मृदादयश्च भावविशेषा एव, एकभवनात्मकत्वात्, घटघटस्वात्मवत्, न चैवमविशेष, तद्विशेष एव विशेष पृथिवीसामान्ये सत्येवोर्द्ध्वविस्तृतत्वादि घटोऽपि मृदेकभवनात्मकाकारविशेषो भाव एव, न पटाद्यभाव इति।

ननु घटेत्यादि, वैशेषिको विशेष भावात्मकमेव वाञ्छन व्यावृत्त्यात्मक विशेष निराकुर्वन्नाह—यथे-त्यादि, स्वाधारेषु घटो भवति, रूपादय एव वा, सिद्धान्तान्तरदर्शनेन, घटो न निर्मूल तथा पृथिव्यपि मृदादिषु—मृदश्मसिकतालोष्टवृक्षगुल्मलतावितानवीरुधादिषु तदात्मिका[वा], तस्या एव ते विशेषा रूपादय इव घटस्य, नाभावो विशेष, इतरथा निर्मूलत्वादभावविशेषत्वे घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वमापन्नम्, खपुष्पवत्, न च तदिष्टम्, एव न्यायात् रूपादयो मृदादयश्च घटस्य पृथिव्याश्च विशेषो भाव इत्युक्तम्, तथा चेत्यादि भावविशेषत्वभावनाम्नो यावद् विस्तृतत्वादि, एकभवनात्मकत्वादिति हेतु—एकमेव भवनमेकस्यैव वा भवनमात्माऽस्येति विग्रह, यदेकभवनात्मक तत्भावविशेष, दृष्टान्तो घटघटस्वात्मवत्—यथा घट एव घटस्वात्मा नान्यत् खपुष्पादिवत्, स्यान्मतमविशेषस्तर्हि प्राप्त, एकभवनात्मकत्वात् मृदादिरूपादीनाम्, घटघटस्वात्मवत्, अनिष्टञ्चैतदिति—अत्रोच्यते—न चैवमविशेष, घटस्वात्मन एव

इति दर्शयति—असामस्त्येनेति। अथ द्रव्यादय षट् पदार्था पृथिव्यादिभेदेन द्रव्याणि नव रूपादिभेदेन चतुर्विंशतिगुणा, उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणीत्येवं वदन् वैशेषिको द्रव्यादीनामवान्तरभेदान् भावरूपान् विशेषान् वाञ्छति, न तु विशेष व्यावृत्ति लक्षणम्, तदयुक्तमिति वक्तु तन्मतमादावादर्शयति—नन्विति। व्याकरोति—वैशेषिक इति, द्रव्यादयो न निराधारा भवन्ति खपुष्पादिवत्, किन्तु घटो यथा स्वाधारेषु भवति, घटस्य स्व आधार गुणसमुदायरूपावादे रूपादि, गुणमात्रद्रव्यवादेऽपि तथा, समवाय तु अवयवो रूपादिरन्यो वा स्वाधार तत्र भवति, एव द्रव्यस्याधार पृथिव्यादिरेव पृथिव्याद्याधारो मृदश्मादय, एव तद्विशेषा न तु भावात्मनो द्रव्यादेरभावो विशेषो भवितुमर्हति निर्मूलत्वप्रसङ्गात् द्रव्यादीनामप्यसत्त्वमापद्येत इत्यस्य मूलभावादेवास्य भावरूप एव विशेषो नाभावरूप इति भाव। यथा घटस्य रूपादयो विशेषा तथा पृथिव्या मृदश्मादयो विशेषा इत्याह—तस्या एवेति। यदि घटस्याभावो विशेष स्यात्तदा निर्मूलत्वाद्घटो न स्यात् खपुष्पवदित्याह—इतरथेति। घटादीना रूपादि भावरूपविशेषा इत्यत्र हेतुमाह—एकभवनात्मकत्वादिति। प्रथमव्युत्पत्त्याऽभिन्नभवनात्मकत्वं द्वितीयव्युत्पत्त्या एकसम्बन्धिभवनात्मकत्व हेत्वर्थ घटरूपादावुभयत्र प्रथमो हेतुर्द्वितीयश्चान्यतरत्र वर्तत इति विशेष। यदिति घटघटस्वात्मनोर्हि भवनं नान्यत् किं त्वेकमेवेति भावविशेष एव घटस्वात्मा न तु खपुष्पादिवदसत्, एवं मृदादिरूपादीनामिति भाव। ननु एकभवनात्मकौ घटघटस्वात्मानौ परस्परं भिन्नौ किन्त्वेकौ अत एव च तयोर्न सामान्यविशेषतेति मृदादिरूपादीनामपि पृथिव्यादिघटाद्यविशेष प्रसज्यत इत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति। समाधत्ते—न चैवमिति घटघटस्वात्मनोरेकभवनात्मकत्वाद्यविशेषत्व

१ सि क्ष ढ छा यथा स्वादिष्वाधारेषु। २ सि क्ष छा तथा निर्पृथिव्यपिमृदादि मृद०। ३ सि क्ष लता वितनवीरुधादिषु ॰त्तावत् नदी। ४ सि पृथम।

देशकालरूपादिविशेषवदात्मत्वेन भावविशेषदर्शनात्, अत आह–तद्विशेष एव विशेषो नाभाव, कोऽसौ पृथिव्यादिविशेष इति चेदुच्यते पृथिवीसामान्ये मलेनोद्भूतचिक्कणत्वादिविशेषो नाभाव तथा घटोऽपि मृदेकभवनात्मकाकारविशेषो भाव एव, न घटाभाव इति ।

अत्राचार्य आह स्वदभिमत नैकभवनात्मकत्व पृथिवीभूतेऽपि कुतो घटघटत्वात्मन ? यस्मात् ? तस्या अपि पृथिवीभूते –भूमिभवनस्य भावाभावात्मकत्वात्, तन्निर्दिशति—

ननु पृथिवीभवनमुदकाद्याद्यभवनम्, एतदेवास्य मूलम्, तन्मूलत्वात् निर्मित्यस्या सत्त्वापत्ति [1] ।

नन्वित्यादि, पृथिवीभवनमुदकाद्याद्यभवन, एतदेवास्य मूल–अभावविशेषभवनम्, तन्मूलत्वात् निर्मित्यस्यासत्त्वापत्ति ? एवमभावविशेषरहितभावविशेषसिद्धौ सा प्रति न 'किञ्चिभिद'नामस्तीत्यभिप्राय ।

पर आह—

न, उत्क्षेपन्यासवद्द्रव्यमिति भवनात् पृथिव्यादिद्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवति, न, सदिति भवनात्, सत्त्वभवनव्याप्त्याभावस्यैव विशेष इति पूर्ववत्, यदि सदित्येव भवति तर्हि सत्त्वाविशेषात् द्रव्यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् केन विशेषहेतुना सदेव सत्त्वमिति भवति ? न द्रव्यमेव, गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभावाद्द्रव्य सदिति भवति, गुणकर्मणी च तदभावात्, यतस्तु पट ।

(नेति) न, उत्क्षेपन्यासवत् द्रव्यमिति भवनात् पृथिवी द्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, पृथिव्यु दकादि, पृथिव्युदकादिषु वा द्रव्यम्, इतरथा निर्मूलत्वादित्यादि स एव ग्रन्थो यथायोग वाच्य ।

स्वभव विशेषस्य भावरूपस्य सामान्यरूपत्वात्, न हि ततो भिन्नम् घटत्वाद्यभेव हि भावविशेष, कण्ठपृष्ठादेर्देशस्य वर्तना त्रिकालविशेषस्य रूपाभिभावानाथ घटस्वरूपाणामेव विशेषाद्भावविशेष एव विशेषो भवति न स्वभाव पृथिव्यादव्यविस्तृ तत्वादिविशेषाणामेव भावविशेषत्वमिति भाव । घटोऽपि च नैकान्तेन सामान्यरूपोऽपि तु विशेषोऽपीत्याह-तथा घटोऽपीति कम्बुग्रीवादिरूपाकारे यथा सामान्यमपि घट मृदा भावनाय मृत्सम्बन्धिभवनात्मकत्वात्, न तु घटाद्यभाव एव विशेष इति भाव । स्वदभिमतं यद्भवनमेकान्तरूपं तत् यत पृथिवीभवनमेव न भवति, कथं तर्हि घटघटत्वात्मनोरेकभवनात्मकत्वं, पृथिवी भवन हुदकाद्याद्यभवनरूपमिति न हुदकाद्याद्यभवनमन्तरेण पृथिवीभवनमस्तीति पार्यते वक्तुम्, तस्मात् पृथिवीभवने उदकाद्याद्यभवनं मूलं यत मूलं तदेव विशेषभवनमतो भाव एव विशेष इति कथं वक्तु युक्तमित्याशयेन आचार्योक्तं वनेपिवमत दूषण दर्शयति स्वदभिमतमिति । आचार्योक्तिं प्रकटयति-नन्विति । अद्याद्यभवनस्यैव मूलत्वाभ्युपगमनाभावस्य विशेषत्व निर्मूलत्वाद्वटादिरूपादीनामसत्त्वमापद्यत इति यदुच्यते तथा तत्र युक्तम् अभावविशेषरहितभावस्य विशेषत्वाप्रसिद्धे तथाविधो भयवादिप्रसिद्धत्वात्तामावादिति भावमादर्शयति-एतदेवेति । ननु विशेषस्य सामान्यभवनाविनाभावित्वमेव, एकभवनात्मकत्वात् विशेषाणां समुदाय तदात्मा तदाधारो वा द्रव्य भवति यदि विशेषोऽभाव स्यात् तर्हि कथं द्रव्यं भाव न ह्यभावसमुदायाऽभावात्मा अभावाश्रयो वा द्रव्य भवति तस्मान्निर्मूलत्वाभावाभावो विशेष इति शङ्कते-नोत्क्षेपेति । एतदेव निरूपयति-नोत्क्षेपन्याय सद्यदिति । विशेषस्याभावरूपत्वे दोषमाह-इतरथेति, अभावाश्रयत्वे द्रव्यस्य निर्मूलत्वं तत्रूपादीनामसत्त्वमापद्यत इति भाव । ननु द्रव्यमपि गुणो न भवतीत्यभवनरूपम् अन्यथा गुण इति कुतो न भवत्, द्रव्यभवनवत् तस्माद्द्रव्यभवनस्य गुणाद्यभवनाविना

1 सि छ किंचिद्दशनमस्ति ।

अत्रोत्तरं–ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवतीत्यभावाविनाभाविभवनवचनं, न, सदिति भवनादिति, सत्त्वभवनव्याख्या भावस्यैव विशेष इति पूर्ववत्, अभावनयाह्–यदि सदित्यादि, अनिष्टापादनमुखेनासद्वादसमर्थनमिदम्, यदि सदित्येव भवति सत्त्वाविशेषाद् यगुणकर्मणामव्यतिरेकात् पर्यायमात्रत्वे केन विशेषहेतुना सदेव सर्वमिति भवति, न द्रव्यमेव इति, दृष्टश्चेन्न द्रव्यमेव न भवति, गुणकर्मणोरपि सद्भावात्, गुणकर्माभावाद्द्रव्य सदिति भवति, गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवत, न च द्रव्यादिव्यतिरेकेण सन्नाम किञ्चिदस्तीत्युक्तत्वात् दृष्टविरुद्धमुच्यते त्वयेत्यत्र वय ब्रूम –यतस्त्वित्यादि, घटकर्मादिरयाऽभावाविनाभाविभावप्रतिपादन यथा तन्तुषु पट इति गतार्थम्, एव तावद्भावैकान्तपक्षव्याख्यानद्वारेणाभावसहितो भाव उक्त ।

अत परमभावैकान्तपक्षव्यावर्तनद्वारेणाभावसहित एव भाव इत्येतत्प्रतिपादयिष्यते—

यद्येव घटो भवतीत्युक्तेऽप्यभाव एवोक्तो भवति पटो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि न भवतीत्येवोक्त भवति, परितो भवनाभावात्, खपुष्पवत्, ननु परितो वचनेन स्वात्मन्यप्यभवनमुक्त भवति तथा   असत्त्वात् पक्षधर्मोऽनर्थत्वैकान्ते कण्ठ कपाले नास्ति   पट कटादिर्न भवति नापि रूपादिरिति ।

यद्येवमित्यादि, अभावैकान्तवादिन भावैकान्तवादी उपालभते–यदि घटो भवतीत्युक्तेऽपि

भावित्वात् पृथिवीभवनमप्युदकाद्यभवनमेवेति समाधत्ते–ननु द्रव्यमपीति । पर शङ्कते–न सदितीति द्रव्यादिसमुदायस्यैव सत्त्वात् द्रव्यादिभावा एव सत इतरथाऽभावविशेषवाङ्मूलत्वादसत्त्वापत्तिरिति भाव । द्रव्यगुणकर्मणां सदिति भवनात् सत्त्वभवनाविनाभाव्येव द्रव्यभवनमित्याह–सत्त्वभवनेति । अत्राचार्य वैशेषिकमतमिदमभाववादिना निराकारयति–अभाववाचाहेति–यदि द्रव्यादिभवन गुणाद्यभवनरूपं न स्यात् तदा द्रव्यगुणकर्मणा भेदो न स्यात्, स्याच्च तेषां सतां पर्यायता त्रयाणामविशेषेण सदिति भवनात्, तथा च सति यथा द्रव्यगुणकर्माणि सन्तीति प्रतीयन्ते तथा तानि द्रव्याणि गुणा कर्माणीति वा प्रतीयेरन्निति भाव । सर्वं द्रव्यमेवेति शक्यते वक्तु गुणकर्मणोरपि सद्भावादित्याह–दृष्टश्चेदमिति, एवञ्च गुणकर्मभिन्नस्यैव द्रव्यस्य सत्त्वात् द्रव्यकर्मभिन्नस्यैव गुणस्य सत्त्वाद्द्रव्यगुणभिन्नस्यैव कर्मण सत्त्वाच्च न द्रव्यमेव सर्वमिति युज्यते, एवञ्च द्रव्यादिभवनादेर्गुणाद्यभवनरूपतानभ्युपगमे कस्माद्विशेषात् द्रव्यमेव सर्वमिति न भवति सदेव सर्वमिति भवतीति भाव । सदेवाभिन्नव्यतिरिक्तापरस्यैव सद्रूपत्वात् न द्रव्यादिव्यतिरिक्त सदिति किमपि वस्त्वस्तीति सत्त्वभवनाविनाभाविद्रव्यभवनमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह–न चेति । घटनेति त्वदुत्तरेणानेनापि गुणकर्माभावाद्द्रव्यं सदिति भवति गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवत इत्यादिना गुणाद्यभवनसहितमेव द्रव्यभवन द्रव्याभवनसहितमेव च गुणादिभवनमुक्त भवतीत्यतोऽभावसहित एव भाव इत्येव मन्यामहे सादिति प्रतिभाति, मूलं तु नोपलभ्यम् । अथ भवन कस्यापि नास्त्येव किन्तु तद्वचनतयाऽभिमत यत्तदितराभवनमेवेत्यभावैकान्तवादिमतनिरसनायाह–यद्येवमिति । व्याचष्टे–अभावैकान्तवादिनमिति, नास्ति भावो नामोपलक्षणप्राप्त कश्चित् घटो भवति पटो भवतीत्याद्युच्यते भ्रमनिमित्तसमारोपिताकारान्तरनिषेधायैव प्रवर्त्यते, पटो न भवति घटो न भवतीति यथा शुक्तौ रजताकारनिवारणाय नेदं रजतमिति प्रवृत्ति तथा भवनमप्यभवनमेव, भवतीत्युक्तेऽपि न भवतीत्येवोक्तत्वात् नहि भवन वस्तु वस्तुधर्मो वा घटो भवति पटो भवतीत्येवं वस्तुधर्मतयैव प्रतीतवस्तुत्वासम्भवात् वस्तुधर्मत्वमपि न सम्भवति परितो भवनाभावात् परितो भवने हि भवनमेकं भवत वस्त्विति तदभावे तदप्यसत्, एकदेशेन भवने देशस्यैव भवनात् वस्तु अभवनात्मकमेव, तथा देशोऽपि न सर्वात्मना भवति, तदभावतस्तदभावात् एकदेशेन चेत्स्यैव यावत् परमाणुशो रूपादिशोऽभवन-

१ छा इद पदद्वय नास्ति । २ भव० ।

अभाव एवोक्तो भवति पटो न भवतीति तर्हि[1] भवतीत्युक्तेऽपि न भवति–नार्थ इत्येनोक्त भवतीति प्राप्तम्, साधनमप्यत्र परितो भवनाभावात्, खपुष्पवदिति, स्यान्मत ननु परित पटादावभवन्नेव घट सिद्ध्यति, तस्मादनैकान्तिक इति चेन्न विपक्षाभावात्, ननु परितो वचनेनेत्यादि–परितो वचन सर्वत्रार्थम्, तेन स्वात्मन्यप्यभवनमुक्त[2] भवति, तस्मान्नानैकान्तिकता, तथेत्यादिरस्य न्यायस्य व्याप्ति[3]प्रदर्शनार्थो दृष्टान्तो यावद्भवत्या[त] पक्षधर्मोऽनर्थकोऽनैकान्त इति, प्राग्व्याख्यातोऽथ, घण्ठ कपाले नास्तीत्यादि तस्य निद र्शनम्, घट पटादिन भवति नापि रूपादिरिति, अनिष्टञ्चैतत् ।

अत्र भावाभाववाद्युत्तरमाह—

ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्त साधयत्यसदिष्ट भावमपि कटोऽपि कट इति भवत्येव घटपटौ न भवतीति, भवन् गुण इत्यभवनात्, ननु गुणोऽपि भवन्नेव कट इति न भवति विशेषेण, न, द्रव्यमित्यभवनात्, अत्रोच्यते यदि न भवत्येव ततो घटस्यापि घट इति भवतीति

(नन्विति) ननु परितोऽप्यभवनमेव त्वदुक्त साधयत्यसदिष्ट भावमपि, तद्यथा कटोऽपि कट इति भवत्येव घटपटौ न भवति घटत्वपटत्वाद्यभाव कटस्य कटात्मभवनाविनाभावीति भावभवनमाव-मुच्यते, इतर आह–भवन् गुण इत्यभवनात्, अत्रापि गुणाभावानुविद्ध एव कटभावो गुणत्वेनाभवनात्, ननु गुणोऽपीत्यादि, गुण इति विधिना भवन्नेव कट इति न भवति विशेषेण नियमेन व्यावृत्त्येति, इतर

भवति नास्ति भवन सिद्धिदित्यात्य स्यादिति भाव । भवतीत्युक्तेऽपीति भवतीत्युक्ते यथा न भवतीत्युक्त भवति तथैव तत्रापि पुनर्भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थत्वे पुनरपि तथेति न कश्चिदर्थ क्वापि सेत्स्यतीति नार्थ कश्चिदस्ति परितो भवनाभावात् खपुष्पवदिति भाव । सद्वाऽभाववादिना घटो भवतीत्यनेन पटो न भवतीत्युक्त भवत्यतोऽभवनमेव सर्वमित्युक्त। भाववादी आह–पटो न भवतीति भवता किं पटभवनप्रतिषेध क्रियते[4] तथा सति पटो भवतीत्यभ्युपेतम्, यदि तत्रापि भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थ उच्यते तर्हि तत्रापि तथैव पर्यनुयोगात् कश्चिदर्थ सिद्ध्यतीति परित सर्वप्रकारेण भवनस्यैवाभावात् प्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽभवनमपि कथं स्यादिति भाव । ननु पटा दौ कटोऽभवन्नपि भवतीति परितो भवनाभावो व्यभिचरतीत्यभाववादी शङ्कते–स्यान्मतमिति। साध्याभाववत्त्वाभिमत कटादिरपि नास्त्येव सर्वत्र भवन नास्तीति विवक्षिततया न कोऽपि विपक्षो येनानैकान्तिकता भवेदित्याह–विपक्षाभावादिति। यथा पटात्म सर्वप्रकारेण कटो न भवति तथा स्वात्मन्यपि न भवति तस्मात् न घट सिद्ध्यतीति दर्शयितु परित इति शब्दस्यार्थमाह–परितो वचनमिति। अत्र तथेत्याद्यभिमूल सम्यगुपलभ्यते तथा द्रव्यक्षेत्रकालभावं प्रतिवस्तु परस्परतो भेद प्रतिवृत्तत्वादसत्त्वात् पक्षधर्मताहेतोरिति मूलाशय स्यादिति प्रतिभाति। परितो भवनाभावादिति त्वदीयेन हेतुना स्वतो भवनं सिद्ध्यति स्वतोऽप्यभवन ह्येवमत्र वक्तव्यं भवनाभावादिति न तु परितो भवनाभावादिति, विशेषणवैयर्थ्यात्, परितो भवन नास्तीति शब्द भवननिषेधपर कट घटपटौ न भवतीत्युक्तौ कटस्याप्यभवनरूपत्वे च घटत्वपटत्वाद्यभाव एतेन वाक्येन प्रतिपाद्येत स्यात् आश्रयस्यैवाभावात्, तस्मात् कट स्वस्वरूपेण भवन्नेव घटत्वपटत्वाद्यभाववानपीत्यभ्यु पगन्तव्यम्, कटात्मभवनाविनाभावी घटत्वपटत्वाद्यभाव, एवञ्च कट घटपटौ न भवतीति वचनं घटत्वपटत्वाद्यभावाविनाभावि भवनमुच्यत इत्याशयेन भावाभाववादी समाधत्ते–नन्विति। साधनप्रकारमाह–तद्यथेति, परितो भवनाभावो भवनव्याप्य, कटे परितो भवनाभावस्य सत्त्वे च स्वतो भवनमप्यस्त्येवेति भाव । सर्वं भवनमभावानुविद्धमेवेत्यभवनरूपमेव, भवन् गुण इत्यभवनात् अत्र धर्मित्वाभिमतं कटात्मभवनमपि गुणाभावेनानुविद्धमेव नहि कटो भवन् गुण इति भवतीति वक्तुं शक्यते, तस्मादन्याभावानुविद्धमेव कटभवनं गुण इति न भवति तस्मादनैकान्तिकत्वं भवन्मतेऽस्तीत्याशङ्कते–इतर आहेति। गुणो न भवतीत्यत्र गुणोऽपि कटाभावरूप एवेत्यनैकान्तिकतायामभिप्राय । भावविशेषरहिताभावविशेषस्यासिद्धत्वात् गुणोऽपि स्वतो भवन्नेव परितो न भवतीति समाधत्ते–ननु गुणोऽपीति। ननु गुणस्य स्वतो भवन द्रव्याभवनमेवेति न भवन सेत्स्यतीति शङ्कते–

1 सि क्ष छा न तर्हि। २ सि क्ष छा स्वात्मनोऽप्य०। ३ सि क्ष छा प्राप्ति०। ४ सि क तस्मा।

आह–न द्रव्यमित्यभवनात्, अत्रापि द्रव्याभावानुविद्धस्त्वदभिमतो गुणभाव इति, अत्रोच्यते यदि न भवत्येनेत्यादि, घटस्मर्कटिरया द्रव्यगुणयोर्भावाभावत्वमापाद्य कटादेर्द्रव्यविशेषस्यापादयति गतप्रत्यागतन्यायेन ततो घटस्यापि यावद्घट इति भवतीति, एवमेकान्तभावाभाववादिनो[ ] परस्परकृतचोद्यद्वयपरिहार एवमेव भावाभाववादिन प्रत्यपि तद्विपर्ययेण तद्भावनया एकान्तवादिना विध्यादिनयाना मतेषु परिहार कार्य, अथ वा तचोद्यस्यावकाश एव नास्ति तेनाप्युभयोभयनयेन सर्वैकान्तवादिना मुनिवर्तितत्वात् सकलविकलादेशाभ्या भावाभावत्वसिद्धेरिति ।

नन्वेव विकलादेशपक्षे भावाभावयो परस्परापेक्षतयाऽव्यवस्थितत्व परस्परावबद्धनौद्वयवदित्यत्रोच्यते तन व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धृत्यादिवृत्तजगदवस्थावत्, यथा नित्यत्वे पृथिव्यादीना व्यवस्थितत्व परस्परोपकारित्वञ्च धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभि सिद्धमेव, अनित्यत्वेऽप्यर्थभवनाविच्छेदात् स्वत्वपरत्वाभ्या परस्परावबद्धव्यवस्थितोपकारिस्वरूपस्यानानवस्था तथा भावाभावयोरिति

नन्वेवमित्यादि, इदमप्यन्यचोद्य विकलादेशपक्षे उभयोभयवादिन प्रत्यनिष्टापादनसाधन गतार्थं यावत् परस्परावबद्धनौद्वयवदिति पूर्वपक्ष, अत्रोच्यते तन व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धृत्यादिवृत्तजगदवस्थावदिति साधनेना[न]वस्थादोषपरिहार, नित्यत्वे पृथिव्यादीना व्यवस्थितत्व परस्परोपकारित्वञ्च धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानक्रियाभि सिद्ध ततोऽनवस्था नैवासीत्यत्र का चिन्ता ? किं त्वनित्यत्वेऽप्यर्थभवनाविच्छेदात्–सततभवनस्याविच्छेदात् भावो[1], व्यवस्थितोपकारित्वस्य, धृत्या भूमिरितरेषामात्मनश्चोपकुरुते, जल सङ्ग्रहेण, अग्नि पक्त्या, वायुर्व्यूहेन, सर्वेषामवकाशदानादाकाशमित्यवस्थितोपकारिस्वरूपस्य सिद्धमनवस्थानाभावश्च, अक्षरार्थो भाष्ये गमित, स्वत्व[प]रत्वाभ्यामिति स्वरूपसिद्धौ पररूपसिद्धौ च

न द्रव्यमितीति त्वदभिमतो गुणभावो द्रव्याभाव एवेत्यर्थ । गुणादिभाव द्रव्याद्यभवनशब्देन वदता भवता भावविशेषसहित एवाभावविशेष उक्त द्रव्याभावानुविद्धो गुणभाव, गुणाभावानुविद्धश्च घटभाव, घटाभावानुविद्धश्च घटभाव इत्याशयेन समाधत्ते–यदि न भवत्येनेति । ननूभयोभयनय सामान्यस्य विशेषत्वाद्विशेषस्यापि सामान्यत्वात् परस्परापेक्षसिद्धिकत्वेन भावाभावयो परस्परस्वरूपरक्षणाय परस्परावबद्धनौद्वयवत् अकिञ्चित्करत्वेनाव्यवस्थितत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते–नन्वेवमिति, विकलादेशपक्ष इति पर्यायार्थादेशात् भेदप्रधानपक्षे तदुपचारपक्षे वा भेदाना व्यवस्थितस्वरूपताया आवश्यकत्वेन तत्रानिष्टापादन मुख्यमित्याशयो भाति । सामान्यं हि स्वस्वरूप विहाय न विशेषो भवति विशेषो वा तथा, येनाव्यवस्थितत्वमनयो स्यात् किन्तु स्वस्वस्वरूपे विद्यमानस्यैव तथेति नाव्यवस्थितस्वरूपत्वमित्याशयेनोत्तरयति–तन्नेति, उभयस्योभयात्मकत्वेऽप्यनुगतिव्यावृत्त्यो स्वस्वरूपेण व्यवस्थिततयाऽबाध्यमानप्रमाणविषयत्वान्नाव्यवस्था, पूर्वोत्तराकारपरित्यागोपादानतयैकस्य वस्तुनोऽनुभूयमानत्वादनुवृत्तिस्वरूपतया व्यवस्थितो भावोऽनुवृत्तिबुद्धिलक्षणोपकार व्यावृत्तिस्वरूपतयाऽवस्थितश्चाभावो व्यावृत्त्यादिबुद्धिलक्षणोपकारञ्च करोतीति भाव । तत्र निदर्शनमाह–धृत्यादीति नित्यानित्यात्मकस्य पृथिव्यादे नित्यत्व भेदव्यवस्था दर्शयति–नित्यत्व इति नित्यत्वसम्पादपरित्यागेनैव तत्कार्यकर्तृत्वरूपेण नित्यतयाभवनान्नानवस्थेति भाव । अनित्यत्वेऽपि सामान्यस्वरूपतया भवनमाह–अनित्यत्वेऽपीति, भवनलक्षण सामान्यमस्त्येवेति भाव । एवं भावोऽपि स्वस्व

1 मि क्ष डे छा द्रव्यगुणोभा० । 2 मि क्ष छा तद्भावनया । 3 सि क्ष छा वृत्त्यादि० । 4 मि क्ष छा भाव ।

तेषा परस्परानवद्धत्वे सत्यप्यनवस्था नास्ति तथा भावाभावयोरिति योऽसौ भवति घट स पटो न भवति योऽसौ पटो[1] भवति स घटो न भवति, घटो भवन्नेव पटो न भवति, पटो भवन्नेव घटो न भवति तथा भवति न भवति चेत्यपि ज्ञेय परस्परानवद्धव्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वाद्यानवस्थेति ।

यदि तु नैव तर्हि पटस्याभावे भाव एव त्वदिष्टविघात्यापद्यते, अभावतुल्यत्वात्, पटवत्, यदि च घटस्य भाव पटस्यापि भाव, भावतुल्यत्वात्, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वा दिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्या भावाभावात्मकता, ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयत, तथा तद्विपर्ययेण, नन्वत एवैव घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षान्न भवति घटद्रव्यत्वेन भवति, पट पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति, न भवति गुणत्वेन घटद्रव्यादित्वेन च ।

यदि त्वित्यादि, परस्परानवद्धभावाभावत्वाभावे द्वयोरप्येका तपक्षयोर्दोषाभिधानम्–पटस्याभावे घटभावाभावस्त्वदिष्टविघात्यापद्यते योऽसौ ? भाव एव, कस्मात् ? अभावतुल्यत्वात्, पटवदित्यभावैकान्ते दोष, भावैकान्तपक्षेऽपि यदि चेत्यादि, घटपटादिसङ्कीर्णतादोष, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्या भावाभावात्मकता, नान्तरिताभ्यामेव, किं तर्हि ? नैव ननु तस्य साक्षादेव भवनमभवनमुभयत – सामान्यतो द्रव्यत्वेन स्वेन[भवनात्]विशेषतोऽन्यद्रव्यत्वेन पटगतेन गुणत्वेन च पटस्याभवनात्, तथा तद्विपर्ययेण पटस्य, पटघटयोश्च द्रव्यत्वयोर्भेदात्तद्भेदवत्, तद्व्यतिरिक्तद्रव्यत्वस्याभावात्, नन्वत एवैव

रूपे व्यवस्थित एव तत्तद्रूपेण भवति, अभावोऽपि स्वरूपमजहदेव सामान्यरूपो भवतीति दर्शयति–तथेति यथा च स्वस्वरूपेण परस्वरूपेण च सामान्यविशेषयो व्यवस्थितत्वादेव परस्परापेक्षत्वे सत्यपि नास्त्यनवस्था तथा भावाभावयोरपीत्यर्थ । तदेव निदर्शयति योऽसाविति, यदि भवनमेव स्वस्वरूपं विहायाभवनरूप भवेत् तर्हि घटस्य पटाभवनवत् घटाभवनमपि स्यान्न चैवम् किन्तु योऽसौ घटो भवति [illegible] पटो न भवति योऽसौ पटो भवति [illegible] घटो न भवति, स्वकीयेन साक्षाद्धर्मेण घटत्वेन भवन् घ परकीयेण साक्षाद्धर्मेण पटत्वादिना न भवतीति भावाभावात्मकत्वेऽपि घटस्य भावविशेषस्य साक्षात् स्वपरद्रव्यादितो व्यवस्थितत्वेन परस्परोपकारित्वाच्च नाव्यवस्था तथा भावसामान्यमपि भवति न भवति चेति भाव । भवनैकस्वरूपत्वेऽभवनैकस्वरूपत्वे च दोषाभिधित्सयाऽऽह–यदि त्विति । व्याचष्टे–परस्परेति, भवनमभवनाविनाभावि अभवनमपि भवनाविनाभावीति परस्परावनद्धत्वानभ्युपगमे भवनैकस्वरूपत्वेऽभवनैकस्वरूपत्वे च दोष प्रसज्यत इति भाव । यदि वस्तुनोऽभावैकस्वरूपत्वं तर्हि घटादिभावस्य पटाद्यभावस्वरूपत्वात् घटाभावस्वरूपत्वमपि स्यात् अभावत्वाविशेषात्, यथा भावविशेष घटो घटाभाव स्वरूप एवं भावोऽप्यभाव स्यादित्यभावैकान्तपक्षे सर्वशून्यतापत्तिमाह–पटस्याभाव इति, घट पटो न भवतीत्यभवनैकान्तस्वरूपत्वे त्वदिष्टं घटस्य घटभावत्वं विहन्यते, अभावैकस्वरूपत्वे घटाभावपटाभावयोरविशेषादन्यतरस्वीकारान्यतरपरिग्रहानौचित्यादिति भाव । यदि च घटो भवतीति घटभवनैकान्तस्वरूपत्वं घटपटादेर्भावत्वाविशेषात् घटस्य घटत्ववत् पटत्वादप्यापद्येत तथा च सर्वसङ्करदोष इत्याह–यदि चेति । एवं घटादेर्द्रव्यत्वगुणत्वादिव्याप्यघटत्वपटत्वाद्यवच्छेदेन भावाभावात्मकत्वमुपदर्शितं तथैवान्तरितव्याप्यधर्मावच्छेदेनापि मान्यमित्याह–एवमन्तरितेति, द्रव्यत्वसत्त्वगुणत्वादेरन्तरिताभ्याम्–व्याप्यभूताभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामित्यर्थ । द्रव्यत्वाद्यवान्तरधर्मावच्छेदेनैव भावाभावात्मकत्वमिति न नियमोऽपि तु द्रव्यत्वादिनापि [illegible]टादेर्भावाभावात्मकता भवत्येवेत्याह–नान्तरिताभ्यामेवेति । तदेवादर्शयति–सामान्यत इति, घट स्वनिष्ठेन द्रव्यत्वसामान्येन भवति पटादिगतेन तद्द्रव्यत्वावस्थेन गुणत्वेन च न भवति, पटश्च घटनिष्ठद्रव्यत्वसामान्येन गुणत्वेन च न भवति पटगतेन द्रव्यत्वेन तु भवति तद्द्रव्यत्वापेक्षया व्यतिरिक्तस्य द्रव्यत्वसामान्यस्याभावेन स्वपरद्रव्यत्वाभ्यां भावाभावौ द्रष्टव्यौ तथा च घटस्य येन धर्मेण भवनं येन चाभवनं तद्विपर्ययेण पटस्य भवनमभवनञ्चेति भाव । एतदेव स्पष्टयति–नन्वत एवैवमिति । विपक्षे बाधकमुप

१ सि क्ष यदसौ पटो न भवति तद्घटो न० । २ सि क्ष ननु तस्य । ३ द °वा भवनमुभवनमुभयत [illegible] °ता भवम्° ।

मित्यादिना भावयति यावद्द्रव्यादित्वेन चेति, घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षान्न भवति, घटद्रव्यत्वेन भवति, पट पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति गुणत्वेन घटद्रव्यत्वेन च साक्षान्न भवतीति भावाभावात्मकत्वमेवानयो ,

यदि त्वसौ पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् न पटो भवेत् पटत्वद्रव्यत्वाभ्याममभवनात्, घटवद्गुणवद्वा, यतस्तु पट इतराभ्यां न भवति तत एवेतरौ न भवति यतश्च पट भवति तत एवेतराभ्यां भवति, अवश्यञ्चैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामथस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यात्, नीलोत्पलादिवत्, अतस्त्वन्यथा सतोऽप्यभाव एव स्यात् खपुष्पवत् ।

यदि त्वसावित्यादि, अनिष्टापादनसाधनमभ्युपगमे, यदि पट पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्याममभवनात्, घटवद्गुणवद्वा–घटो गुणो वा नैव भवेत् तत एव, तद्वत्, एव घटगुणयोरपि साधनाभ्यामनिष्टमापाद्यम्, एतस्यार्थस्य भावना–यतस्त्वित्यादि यावत्तत एवेतराभ्यां भवतीति, अवश्यञ्चैतदेवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामथस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यात्, तद्यथा नीलोत्पलादिवत् 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ' (   ) यथा रक्तनीलत्वयो सिद्धयोरन्यतराभावेनान्यतरभावेन चोत्पल नियम्यते रक्तमेव नीलमेव चेति तथा घट पट इति चेति, तदर्थभावना भाष्येऽन्यतराभावाभावेऽन्यतरतभावभावे च सतोऽप्यभावप्रसङ्गापादनद्वारेण लोकप्रसिद्ध्यनुपातेन कृता । एतस्य न्यायस्यानभ्युपगमे द्वयोरप्यभाव , तद्दर्शयति–अतस्त्वन्यथेत्यादि अनिष्टापादनसाधन गतार्थं यावत् खपुष्पवदिति, एव द्रव्यतो भावाभावात्मकता व्याख्याता ।

कालतोऽपि चैवमेव भूतमभूतञ्च, कालाभेदात्, अतीतानागताभ्यामसमृष्टतत्त्वा मृत् शिवकादिना वर्त्तमानिककाला न तथा यथा लोको वदति पलालमग्निर्दहतीति, यदि तद्दह्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य पलालस्य पूर्ववद् भस्मीकरणानुपपत्ते , अन्तर्देश पलालस्य दह्यते तच्च पलालमेवेति चेत् तथापि आकाशाद्यमूर्त्तद्रव्यस्य देशस्यापि भस्मीकरणानुपपत्ते , अथाकाशव्यतिरेकेण पलालमेव दह्यत इति तदपि न, च्विप्रत्ययान्तेन भस्मीकरणेनान्यो दाहो वर्त्ततेऽन्यच्च पलालमिति भिन्नार्थत्वबोधात्, अथाप्येकत्व पलालस्येष्यते ततस्तस्य दाह्यता नास्ति भस्मत्वाभूते , तथा घटो भिद्यते इति न घटते कालभेदात् यदि तद्भिद्यत एव तर्हि भिन्नावस्थस्य घटस्य भिदानुपपत्ति पूर्ववत् ।

निबध्नाति-यदि त्वसाविति । तदेव निरूपयति–अनिष्टापादनेति, अन्तरितेन पटत्वेनानन्तरितेन द्रव्यत्वेन सामान्यविशेषेण यदि पटो न भवति तर्हि स पटस्वरूपमेव न स्यात्, घटवत् गुणवद्वा, घटो हि पटत्वतद्द्रव्यत्वाभ्यां न भवतीति पटस्वरूपमपि न भवति तद्वदिति भाव । एवं घटो यदि घटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् तर्हि घट एव न भवेत् गुणोऽपि यदि गुणत्वसत्त्वाभ्यां न भवेत् गुणो नैव भवेत् पटादिवदिति भाव्यमित्याह–घटो गुणो वेति । पटभवन हि द्विविध पटस्वरूपेण द्रव्यत्वरूपेण च तत्र यद्युभय रूपेणापि पटस्य भवनं न स्यात् तर्हि तस्य भवनमेव न स्यात् विशेषाभावकृतस्य सामान्याभावगमकत्वात्, यतस्तु पटो भवति तत एव पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां भवतीत्याह–यतस्त्विति । अन्यतरस्य रक्तत्वादेरभावे यदि नीलत्वस्याप्यभाव , अन्यतरस्य नीलत्वस्य वा भावे रक्तत्वादेरपि यदि भावस्तदोभयथापि नवोत्पलस्यादित्यतत्त्वमेव तस्येति दर्शयति–अन्यतराभावेति । अथ कालतो भावाभावात्मकता दर्शयति–कालतोऽपि चेति । अथ

कालतोऽपि चेत्यादि, विनाशोत्पादयोरेककालत्वात् पिण्डशिवकादीना पिण्डो न भूत शिवको भूत इत्येवमेव भूतमभूतञ्च, काल[ा]भेदात्, अतीतानागताभ्या वृत्तिभ्यामसमृष्टत्वात् [भूत]शिवकादिना वर्त्तमानैककालत्वात्, न[तथा] यथा लोको वदतीत्यविज्ञातार्थतत्त्वो लोको मिथ्या भूत इति वैधर्म्योदाहरण पलालमग्निर्दहतीति, एतत्स्ववचनानुमानप्रत्यक्षविरुद्ध वचनमिति, तद्भावयति-यदि तद्दह्यत एवेत्यादि यावद्भस्मीकरणानुपपत्ते पूर्ववत्-पलालकालवत्, कालस्य भिन्नत्वाभ्युपगमात्, पर परिहरमाण -अन्तर्देश पलालस्य दह्यते स च पलालमेवेति, तस्योत्तर तथापीत्यादि गतार्थ यावद्देशस्यापि भस्मीकरणानुपपत्तेरिति, अथाकाशव्यतिरेकेणेत्या[दि], स्यान्मत द्रव्यार्थिकनयमतेऽभेदात् पलालादि मूर्त्तद्रव्येणैव सम्भवादाकाशाद्यमूर्त्तद्रव्यव्यतिरेकेण पलालमेव दह्यते नाकाशादीति, तदपि नेत्यादि, अभूततद्भावेऽर्थे च्विप्रत्यय, तदन्तेन भस्मीकरणेनान्यो दाहो वर्त्तते, अन्यथ पलालमिति भिन्नार्थत्वाद परिहार, अथाप्येकत्व पलालस्येष्यते द्रव्यार्थाभेदात् ततस्तस्य दाह्यता नास्ति, भस्मत्वाभूतेरिति, तथा घट

नयस्य ऋजुसूत्रविशेषत्वात् तेन च वर्त्तमानत्वस्यासमावत्वाभ्युपगमेन भावत्वस्यातीतानागतसम्बन्धाभावव्याप्यतया निमित्तकालि-कविनाशवादाउत्पत्त्यभ्यस्याभावात् उत्पादस्यैव विनाशाव्यभिचारित्वमभ्युपगम्यत इत्याशयेनाह-**विनाशोत्पादयोरिति,** उत्पादस्यैव विनाशत्वादिति भाव । तथा च शिवकभवनमेव पिण्डविनाशक्षणभवनमिति वर्त्तमानैककालत्वादेनापि वस्तु भूतानागतामकमिति दर्शयति-**पिण्डेति,** पिण्डशिवकस्थासकादिभावाना मध्ये इत्यर्थ । हेतुमाह-**कालाभेदादिति ।** वर्त्तमानैककालवर्त्ति प्रत्युत्पन्नमेव वस्तु न निमित्तकालावच्छिन्नावस्थासमागमनुभवतीत्याह-**अतीतेति ।** पलालमग्निर्दहतीति यथाभ वदत सा लोकाच्च वस्तुतत्त्वविज्ञानविधुरताप्रयुक्तानि दर्शयितु वैधर्म्यदृष्टान्त निदर्शयतीत्याह-**यथा लोक इति ।** कथं मिथ्येत्याह-**एतदिति** पलालमग्निर्दहतीति वचनमित्यथ , **यदि तद्दह्यत एवेति,** दहधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापारस्य पलाश्रयत्वेन सामानाधिकरणीभूते पलाले तादृशफलजनकक्रिया चानुपपद्यते, पलालत्वस्य तथाविधफलाश्रयत्वावस्थाविलक्षणत्वात्, दह्यमानदाहाश्रययोरेककालत्वात् पलाले दहनक्रियान्वयस्यायोग्यत्वात् पलाल दहत्यग्निरिति व्यवहारो विरुद्ध एवेति भाव । निदर्शनमाह-**पूर्ववदिति,** पलालकाले यथा भस्मीकरण नोपपन्न पलालकालस्य भस्मीकरणकालापेक्षया भिन्नकालत्वात् तथा दह्यमानत्वस्याप्येककालत्व एतत्पलालस्यापि भिन्नकालत्वेन यो य पलालो नासो दह्यते यश्च भस्मभावमनुभवति नासो पलाल इति दाहाश्रयस्य च पलालवासम्भवेन पलालस्य भस्मीकरणानुपपत्तिरिति भाव । यद्यप्यत्र पलालस्य भस्मीभावोऽनुपपन्न एव तथापि पलालस्यथवा अन्तर्देशस्य आकाशो वा दह्यते, देशदेशिनोरभेदात् स दग्ध पलाल एवेति तस्यापि भस्मीकरणमिति शङ्कते-**अन्तर्देश इति,** समुदायाभिधायिना शब्दाना अवयवेषु वृत्तिदर्शनादिति भाव । समाधत्ते-**तथापीति,** अन्तर्देशस्य पलालदेशे पलालवत् वर्त्तमानत्वात्वावस्थानिमित्तत्वेन तेन सर्व दहनक्रियासम्बन्धस्यानुपपत्तिरिति भाव , यद्वा देशस्याकाशात्मकत्वादमूर्त्तद्रव्यस्य मूर्त्तद्रव्येण सम्भविनो दाहस्यायोग्यत्वादिति भाव । यद्यप्याकाशपलालयोर्द्रव्यार्थिकमतेनैकत्व परन्तु पर्यायार्थिकत्वेन भवत भवतु पलालादिमूर्त्तद्रव्येणैव दाहस्य सम्भव , अभेदपक्षेऽप्यसमवेत पलाले दह्यत इत्युच्यत इति शङ्कते-**अथाकाशेति ।** दहन इति हि दह भस्माकरण इति धातुनिष्पन्न रूपम्, भस्माकरणमभस्मनो भस्मकरणमिति च्विप्रत्ययेन निष्पन्नम्, तथा चाभस्मन पलालस्य भस्मकरणमित्युक्तयैव पलालमन्यत् भस्मान्यदिति गम्यते तस्मात् कथं पलालं दह्यते इत्युच्यते दाहाश्रयत्वमिति न पलालमेव दह्यत किन्तु सर्व दह्यत इति स्यादिति समाधत्ते-**अभूतेति ।** अथ द्रव्यार्थिकमत्या पलालदाहयोरभेद इष्यते तर्हि दाहस्य पलालस्वरूपान्तर्गतत्वेन पूर्वमदाह्यत्वेन तस्य भवेदित्याह-**अथाप्येकत्वमिति ।** हेतुमाह भस्मतयाभूतेरिति, भस्मभावानापन्नत्वात् भिन्नावस्थत्वादिति भाव । यथा लोके वदति घटो भिद्यत इति तत्र घटत्व घटस्यैव नष्टत्वात् भेदाश्रयो हि कपालरूप स च न घट इति भिन्नविषयत्वं घटभेदस्येत्याह-**तथा घट**

---

१ सि क्ष °कस्मादया। २ सि क्ष क यथालोकवाद इत्य०। ३ सि क्ष °केत्याकान्मत।

इत्यादि, कालत एव[भावा]भावात्मकत्वविपर्ययेऽन्यदुदाहरण पूर्ववद्गतार्थं[स]प्रसङ्ग, भिदे कपालविपन्नत्वात्, घटस्योर्द्ध्वताद्याकारत्वात् कालभेदान्नुपपत्ति, प्रस्तुतघटोदाहरणे भावयितु उपादानमस्येति, अथवा पूर्वं घटपटावुदाहृतौ, इह दर्शनविपर्ययेऽप्युदाहरणद्वयम्, तथा च क्षेत्रतो भावतश्च द्वे द्वे वक्ष्यति, भावनादृढीकरणार्थत्वात् क्रियान्तरगतत्वभावनातो न्यायव्याप्तिप्रदर्शनात्।

क्षेत्रत शून्य　　तिष्ठति गच्छति　　भावतोऽसयत प्रव्रजति कथ घटते? एवमेव भव्य सिद्ध्यतीति, कुम्भ करोतीत्यादावप्याह निर्वृत्त्युत्तरकाले च कृत कुम्भ इति न तथा घटते, यदि स कुम्भ एवानिर्वृत्तोऽपि न क्रियते, भूतत्वात्, अन्त्यमृद्वत्, अथाभूत, न क्रियते, अभूतत्वात्, खपुष्पवत्, कथमसत् कुम्भ उच्यते वा, अथोच्येत सत्य प्रागभूत इदानीं क्रियते, क्रियमाणश्च भवतीति, न, भूताभूतविकल्पद्वयानतिवृत्ते क्रियाऽभाव, न कस्याञ्चिदप्यवस्थाया कुम्भो जायत इति का क्रिया? क्रियमाणमेव हि क्रियते मृदाहरणादि।

क्षेत्रतः शून्यमित्यादि, प्रवेशगमनस्थानानुपपत्ति गतार्था तिष्ठति गच्छति विपर्ययेण प्राक्षिप्तमुदाहरणम्, भावतोऽसयत इत्यादि, अनादिकालसम्बद्धदर्शनचारित्रमोहनीयोदयभावा अविरते पृथग्भाव प्रमज्या-प्रकर्षप्रव्रजन विरति, सा कथमसयते घटते? एवमेवेत्येतस्य भावाभावात्मकत्वाधिकारानुवृत्त्या भावत सिद्धभव्यकालभेदादयुक्तमित्युदाहरति, अथ वैशेषिकैर्नोदाहरणे द्रव्यादिचतुर्विधत्व योजयतीत्याह—कुम्भ करोतीत्यादावप्याह—मृन्मर्दनकालेऽप्याह, कुम्भ करोतीति कुम्भकार, अपिशब्दात् करणकाले निर्वृत्त्युत्तरकाले च कृत कुम्भ इति, न तथा घटते, यथा लोको वदतीति वर्तते, यदि स कुम्भ एवानिर्वृत्तोऽपि मृदवस्थाया न क्रियते भूतत्वात्, यद्भूत तन्न क्रियते, यथाऽन्त्या[मृ]त्, अथाभूत

इति। एव द्रव्यक्षेत्रकालभावविस्तारेणान्येन भावाभावात्मकत्वव्यवस्थानाय घटदृष्टान्त उपन्यस्त तत्र कालतो भावाभावात्मकत्वभावनाय तद्विपर्ययेऽपि इदमुदाहरणमनुरूपमिति दर्शयति-प्रस्तुतघटोदाहरण इति। प्रकारान्तरेण द्वितीयोदाहरणप्रणकारणमाह-अथवेति पूर्वं 'तथा तद्विपर्ययेण'ति ग्रन्थे घटपटौ निदर्शितौ तदनुरोधेन भावाग्रेऽपि निदर्शने द्वे द्वे प्रदर्शिते इति भाव। तथा प्रदर्शनकारणमाह-भावनेति। भावतो भावाभावात्मकतामाह-भावतोऽसयत इति, असयत प्रव्रजति भव्यजीव सिद्ध्यतीत्युदाहरणद्वयं न घटते एकपर्यायस्यापरपर्यायासस्पर्शात्, असयतपर्यायस्य भव्यजीवतापर्यायस्य च प्रव्रज्यापर्यायात् सिद्धत्वपर्यायाच्चात्यन्तभिन्नत्वात्, यत्रासयतो जीव नासौ प्रव्रजति यदि तु प्रव्रजति न तदाऽसयत इत्यतोऽसयत प्रव्रजति भव्यजीव सिद्ध्यतीत्यादिप्रयोगा न घटन्त इति भाव। उदाहरणान्तरमाह-एवमेवेति, असयतप्रव्रज्याकालयोर्भेदादयुक्तत्वादित्यर्थ, उदाहरणान्तरसाधम्यमाह-एवमस्यति। घटोदाहरण एकस्मिन्नेव भावाभावात्मकत्वभावना द्रव्यक्षेत्रादिभिर्दर्शयितुमाह-अथ चेति, आदौ मृन्मर्दनकाले करणकाले च कुम्भ करोतीत्याह-लोक, उत्पत्त्युत्तरकाले च कृत कुंभ इत्याह तदनश्च घटत अस्य मते न कश्चित् कुम्भकार शिवकादिपर्यायस्य कुम्भ करोतीति कुम्भकार इत्यभिधानं न सम्भवति, कुम्भपर्यायसमये स्वावयवेभ्य एव निर्वृत्त इति कुम्भकारो नास्त्येव निर्वृत्त्युत्तरकाले तु कुम्भ कृत इति तदानीमपि तस्यापत्तेरिति। आद्यावस्थायां नासौ कुम्भ इति दर्शयति-यदि स इति। अनिर्वृत्तावस्थायामपि यदि कुम्भो भूतस्तर्हि न क्रियमाण स्यात्, यद्धि निष्पन्नं तन्न क्रियते यथाऽन्त्या कुम्भपर्यायाकान्ता मृत् अन्यथा करणव्यापारानुपरम स्यात्, अभूतपक्षे दोषमाह-अथाभूत

१ सि क्ष 'प्राक्षिप्त'। २ सि क्ष ॰॰॰। ३ सि क्ष 'कालो।

क्रियत इति मन्यसे न क्रियते स, अभूतत्वात् खपुष्पवत्, कथमसत् कुम्भ उच्यते वा, अथोच्येत पक्षद्वयानाश्रयेण परिहारसमर्थं मत्वा पक्षान्तरं संश्रित्य, सत्यं, प्रागभूत इदानीं क्रियते क्रियमाणश्च भवतीति, अत्रापि भूताभूतविकल्पद्वयानतिवृत्तेः, यद्यभूतो न तर्हि कुम्भः स पटादिवत्, कुम्भत्वेनाभूतत्वात्, न क्रियते नापि कुम्भ इति वक्तव्यं, भूतत्वेऽपि घटादिवच्च सान्निध्ये कृते करणवैयर्थ्यान्न क्रियते, अथाभूतोऽपि पिण्डादि स्वपक्षे रागात् लोकानुवृत्त्या वा कुम्भ उच्यते पृथिव्यपि ते कुम्भ इति प्राप्ता, कुम्भत्वेनाभूतत्वात्, त्वदिष्टक्रियमाणकुम्भवत्, ततश्च क्रियाभावः, पृथिव्यर्थक्रियावैयर्थ्यवत् कुम्भार्थक्रियाया अभावः, तद्भावयति-न कस्याञ्चिदप्यवस्थायामित्यादि यावत् क्रियेति, द्रव्यतः सर्वप्रदेशात्मकस्य परमाणुमात्रेऽनवरुद्धत्वात् क्रिया[या]द्रव्यान्तरे त्वभावाच्चाभावः, क्षेत्रतो कुम्भमध्योर्द्ध्वादिभागावष्टब्धक्षेत्रव्यापित्वात् कतमो घटः क्रियते, कालतः प्रतिक्षणमन्योन्यप्रदेशस्य दायरोधात्, भावतः सर्वसंस्थानरूपादिसमाहारात्मकत्वे घटस्य भावं भावं प्रति पृथक्त्वात् का क्रिया ? यस्मात् क्रियमाणमेव तु क्रियते मृदाहरणादीति चतुर्धाऽप्येव दुदाहरणम् ।

अपर आह—

कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः ? को वा ब्रवीति जात इति, अहन्तु लोकमेवा युक्त्यादिनं मन्ये द्रव्यादितो जन्मविनाशासम्भवात् भावाभावभाव एव वस्तु, स भावाभावात्मकोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुम् ? ओमित्युच्यते, विनश्यत्त्वात्, पूर्ववत्, न विनश्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्, निर्वर्त्त्यविकार्यकर्मिकासु सर्वासु क्रियास्वेवं वार्त्ता ।

इति, अभूतत्वे क्रियमाणता स्यात्, यदि सर्वथाऽभूतं तत् क्रियमाणं स्यात्, यथा खपुष्पादि यथा वा पिण्डादिपर्यायकाले घटोऽभूतः तथा शिवकस्थासकुशूलादिपर्यायकालेऽपीति सदाऽभूतत्वान्न क्रियेतासाविति कथमसन् घट इत्युच्येतेति भावः । अथ पक्षान्तरे प्रागभूतमपीदानीं क्रियत इत्येवं रूपं दूषयितुमाह-अथोच्येतेति । प्रतिक्षिपति पूर्वविकल्पद्वयोपन्यासेन-अत्रापीति । अभूतपक्षे दोषमाह-यद्यभूत इति, कुम्भाकारत्वेनाभूत एतत्कालावच्छिन्नं यत्तु तद्वदाभवनरूपत्वेन न स कुम्भः क्रियते कुम्भ इति वा वक्तव्यं कुम्भत्वेनाभूतत्वात् कुम्भत्वेन भूत एव कुम्भः क्रियते तथा वक्तव्यश्च भवति नान्यथेतीति भावः । पिण्डाद्यदि कुम्भत्वेन भूतत्वमिष्यते घटवन्निवृत्तत्वेन करणं व्यर्थमेव स्यात्, अतो न क्रियत इत्याह-भूतत्वेऽपीति । अभूतोऽपि पिण्डादिर्यदि कुम्भ उच्यते तर्ह्यभूतत्वाविशेषात् पृथिव्यादयपि कुम्भः स्यादित्याह-यथाभूतोऽपीति । भवतु नाम को दोष इत्यत्राह-ततश्चेति । द्रव्यादितः क्रियाया अभावमाह-द्रव्यत इति सर्वप्रदेशात्मकघटादिद्रव्यस्य विरुद्धमानुपूर्व्याद्यवस्थया विभागे क्रियमाणे परमाणावेव विश्रान्ततया तस्यैव वास्तविकद्रव्यत्वात् तत्रैव क्रिया सम्भाव्येत नासौ घटः, द्रव्यान्तरे च क्रिया नास्ति तस्मात् द्रव्यतो घटे क्रियाभावात् कतमो घटः क्रियत इति भावः । क्षेत्रतः क्रियाभावमाह क्षेत्रत इति घटो हि कुम्भमध्यार्द्ध्वादिभागावष्टब्धक्षेत्रव्यापी क्रिया तु अवयवारब्धक्षेत्रवर्तिनीति घटे क्रियाऽस्तीति भावः । कालतस्तमाह-प्रतिक्षणेति, घटान् प्रतिक्षणमन्यान्यप्रदेशावरुद्धत्वात् कतमो घटः क्रियत इति

(कथमिति) कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः, क्रियाया अभावात्[1], अक्रियमाणत्वात् [न] कुम्भो जायते खपुष्पवदिति भावम्, अनिष्टञ्चैतत्, लोकप्रसिद्धप्रयोविरोधादिति, अत्रोच्यते, को वा ब्रवीति जात इति, अहन्तु लोकमेवायुक्तवादिनं मन्ये, द्रव्यादितो जन्मविनाशसमत्वात्—य एव जातः स एव विनष्टो यत्रैव च तत्रैव, यदैव तदैव, यथैव तथैवेति भावाभावयोर्भावो—भवनं स एव भावाभावभावो वस्तु, सत्सदात्मकभवनं वस्तुत्वात्, पूर्वाभाव एव भावोऽस्य पिण्डादेः—पूर्वभावस्याभावो विनाशः, स एवोत्तरो भावो जन्मेति जन्मविनाश[यो]र्लक्षणम्, तयो[व]स्तुत्वात्, इतर आह—स भावाभावात्मकोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुमिति, ओमित्युच्यते, स न जायत इति शक्यो वक्तुमिति, कस्मात्? विनश्यत्त्वात्, घटावस्था हि जन्म, सा विनश्यदवस्थैव, उक्तन्यायात्, पूर्ववदिति[2], विनष्टान्तरघटावस्था[व]त् (?) न विनश्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्—घटावस्थावदिति, एतदुदाहरणं निर्वर्त्यघटादिकर्मविषयासु करणरचनादिक्रियासु विकार्यपलालादिविषयासु च दहनादिक्रियासु सर्वास्वपि तात्स्वेनैव वार्त्ता नास्ति काचित् क्रियेति, ग्रामं गच्छतीत्यादिप्राप्यक्रियासु कथमिति चेत्—

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचित्, कासुचित्तु हिमवदादित्यश्रयणदर्शनादिषु नैषा वार्त्ता, कृतदग्धगतादिशब्दैश्चोक्तानां क्रियाणां कृत्स्नत्वानुपपत्तेः सुतरां प्रयोगाभावः, एवं तावत्प्रत्युत्पन्नशब्दानां क्रियावाचिनां नाम्नां शुक्लादिगुणशब्दानाञ्च निर्विषयता, द्रव्यशब्देष्वपि उक्तन्यायेन तदसंस्पर्शात् कुतः तत्त्वोपनिपातिवचनम्?

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचिदिति, गच्छतिप्रनमत्यादिषु भावितम्, कासुचित्तु

क्रियाया अभावादिति क्रियाया अभावादक्रियमाणः अक्रियमाणत्वादसौ न कुम्भो जायते खपुष्पवदिति भावः। लोकप्रसिद्धिमतिक्रम्यैवं न जायत एवेत्यनिष्टमभ्युपगन्तामित्याह—**अनिष्टञ्चैतदिति**। नानिष्टमेतत्, किन्त्विष्टमेव लोकप्रसिद्धिरयुक्तैवेत्याह—**को वा ब्रवीतीति**। द्रव्यक्षेत्रकालभावैः जन्मविनाशयोरेकत्वात्वादिति हेतुमाह—**द्रव्यादित इति**, ■ एतानि द्रव्यतः यत्रैवेति क्षेत्रतः यदैवेति कालतो यथैवेति भावतः एकद्रव्यक्षेत्रकालभावावच्छिन्न जन्मविनाशाभ्यां भवनात्मकमेव वस्तु इति दर्शयति—**भावाभावयोरिति**। पूर्वभावस्य पिण्डस्याभावः शिवककाले स एव विनाश उच्यते, उत्तरो भावः शिवकादिः जन्म उच्यत इति विनाशजन्मनोर्लक्षणमादर्शयति—**पूर्वभावस्येति**। एवञ्च वस्तुनः उत्पादविनाशात्मकत्वमुक्तं भवति भावैकत्वेन उत्पादस्तथा च भावो न जायत इति प्रसक्तं तत्किं युक्तमिति पृच्छति—**स भावाभावात्मक इति**। तत्रेष्टापत्तिमाह—**ओमिति**। हेतुमाह—**विनश्यत्त्वादिति** विनश्यदवस्थत्वात्, यद्धि विनश्यदवस्थं तन्न जायते घटावस्थाया प्रागवस्थावत्। एवं विनश्यतीत्यपि वस्तु न शक्यते जायमानत्वात् यद्धि जायमानं न तद्विनश्यतीति व्यपदेश्यम् उत्तरघटावस्थावदित्याह—**न विनश्यतीति**। तदेवमुत्पादविनाशक्रिययोरसम्भवं निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यस्वरूपत्रिविधकर्मविषये दर्शयति—**एतदुदाहरणमिति**, मृदा घटं करोतीति घटो निर्वर्त्यं कर्म प्रकृतेरभेदनानाश्रयणात् यद्यपि निर्वृत्तिरात्मलाभः क्रियाकृतो नयान्तरापेक्षया काष्ठानि भस्मीकरोति काण्डं लुनाति इत्यादौ काष्ठादि विकार्यं कर्म भस्मादिकार्यस्य प्रकृत्युच्छेदसम्भूतत्वात्, अत्रापि विकारो भस्म क्रियाकृतः तथापि प्रकृतनयमते उक्तन्यायात् क्रियाया अभाव एव भावाभावभावत्वाद्वस्तुन इति भावः। कर्तुः क्रियाविषयभावमात्रेणेप्सिततमं प्राप्यं कर्मोच्यते तत्र कस्मिंश्चित् कर्मसु क्रियाकृतो विशेषोऽस्ति, कस्मिंश्चित्तु नास्ति ग्रामं गच्छति प्रनमतीत्यादौ क्रियाकृतविशेषसद्भावेऽपि क्रियाया अभावः यत्र तु तथाविधो विशेषो नास्ति तत्र तु सुतरामिति दर्शयति—**प्राप्यकर्मेति, गच्छतीति**, ग्रामं गच्छतीत्यादौ गमनक्रियानिर्वर्तितसंयोगविशेषस्य ग्रामादौ सत्त्वेऽपि न क्रियाऽस्ति, प्रोक्तन्यायात् हिमवन्तमुपश्रयति आदित्यं पश्यतीत्यादौ च नैषा वार्त्ता, उपश्रयणसन्दर्शनादिक्रियाकृतविशेषाभावात् क्रियमाणकृतत्वन्यायोऽत्र नास्ति शब्दं शृणोति घटं पश्यतीत्यादौ तु श्रवणदर्शनादिक्रियोपहितः सौक्ष्म्यत्वादसंलक्षितो विशेषो यदि समुदायेत तत्रापि क्रियमाणकृतत्वन्यायोऽस्त्येव नान्यः स्यादिति प्रतिभाति। तदेवं क्रियावाचकशब्देनाख्यातेन भावाभावभावस्वरूपं वस्तु न स्पृश्यत इत्युपदर्श्य

१ क्ष ... २ क्ष °त्वाद्रव्यादित आह। ३ दे ...

म्रियत इति मन्यसे न म्रियते स, अभूतत्वात् खपुष्पवत्, य[illegible] पदद्वयानाश्रयेण परिहारसमर्थं मत्वा पक्षान्तरं संश्रित्य, सत्यं, प्रागभ[illegible] अत्रापि भूताभूतविकल्पद्वयानतिवृत्तेः, यद्यभूतो न तर्हि कुम्भ[illegible] म्रियते नापि कुम्भ इति वक्तव्यं, भूतत्वेऽपि घटादिरथ सान्निध्ये [illegible] पिण्डादि स्वपक्षे रागात् लोकानुवृत्त्या वा कुम्भ उच्यते पृथिव्या[illegible] त्वात्, तदिष्टम्रियमाणकुम्भवत्, ततश्च क्रियाभाव, पृथिव्यर्थ[illegible] तत्राप्यसौ-न कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यादि यावत् क्रियेति, द्रव्यत[illegible] त्वात् क्रिया[या]न्यान्तरे स्वभावाभाव, क्षेत्रतो कुम्भमध्योर्ध्वादि [illegible] म्रियते, कालत प्रतिक्षणमन्योन्यप्रदेशस्य दावरोधात्, भावत स[illegible] भाव भाव प्रति पृथक्त्वात् का क्रिया? यस्मात् म्रियमाणमेव कु[illegible] दुदाहरणम्।

अपर आह—

कथं तर्हि सोऽक्रियमाणः कुम्भो जातः? को वा ज[illegible] कुशूलादिन मध्ये द्व्यादितो जन्मविनाशसमत्वात् भावाभ[illegible] कोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो वक्तुम्? ओमित्युच्यते [illegible] द्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्, नि[illegible] स्येव वार्त्ता।

इति, अभूतत्वे क्रियमाणता न स्यात्, यदि सर्वथाऽभूतं तत्र क्रियमाण इ[illegible] [illegible] अभूत [illegible] सदाऽभूतत्वात्। अथ [illegible] प्राग्भूतमपीदानीं म्रियत इत्येव इष्टं [illegible] आह-अथो मन्यसेऽपीति। अभूतत्वे दोषमाह-यद्यभूत इति, [illegible] कुम्भ म्रियते, कुम्भ [illegible] वक्तव्यं कुम्भत्वेनाभूतत्वात् कुम्भत्वेन भूत [illegible] [illegible] यदि कुम्भत्वेन भूतत्वमिष्यते घटवत् [illegible] भूतत्वेऽपीति। अभूतत्वेऽपि पिण्डादावपि कुम्भ उच्यते तद्भूतत्वाविशेषात् [illegible] पीति। [illegible] ततश्चेति। द्रव्यत [illegible] क्रियाया [illegible] म्रियमाणे परमाणावेव वि[illegible] [illegible] क्रिया नास्ति तस्मात् द्रव्यतो [illegible] [illegible] क्षेत्रत इति यथा हि कुम्भमध्यादूर्ध्वभागावस्थ[illegible] [illegible] कालतस्त्वाह-प्रतिक्षणेति, घटादि प्रति[illegible] [illegible] भावत इति। ननु [illegible], भूताभूतविकल्पद्व[illegible] [illegible], न ह्यक्रियमाणः कुम्भो [illegible], अन्यथा खपुष्पादपि

(क्रमिति) [illegible], क्रिया[illegible], अकि[illegible]त्वात् [न] [illegible] कुम्भो [illegible] मानव, [illegible] लोकप्रसिद्ध[illegible], अतोऽन्य, को वा [illegible] [illegible] प्रत्युक्ता[illegible] [illegible] न एव [illegible] [illegible] यथैव [illegible] —[illegible] न एव [illegible] [illegible] विनाश, न एवोदये [illegible] [illegible], पूर्वान्त [illegible] विनाश —पूर्वभाव[illegible]भावो विनाश, [illegible] न [illegible] इति कि [illegible] [ना][illegible], [illegible][ये][illegible], [illegible] भावाभावावयोऽर्थो न [illegible] इति [illegible] [illegible] इति [illegible], कस्मात्? विनश्यत्वात् [illegible] [illegible] [चे]त (?) न विनश्यतीति [illegible], स विनश्यत्त्वेन, [illegible], पूर्वमिति [illegible] [illegible] [illegible] निवर्त्तन्त[illegible] [illegible], [illegible]त्वात्, [illegible]—[illegible]ति [illegible] [illegible] नास्ति कश्चिद् किंचिते [illegible] [illegible] वाक्यात् [illegible] —

[illegible] क्रियास्वपि [illegible] चेत्—

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च क्वाचित्, क्वाचित्तु [illegible] तेषा वार्ता, [illegible] क्रियाणा [illegible] सुतरा प्रयोगान्तर, एव [illegible] क्रियावाचिना नाम्ना [illegible] निर्विषयता, [illegible] [illegible] तदसम्पर्कात् [illegible] तन्त्रोपलिप्यातिवचनम्!

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च क्वाचिदिति, [illegible] क्वाचित्तु

[illegible] क्रियाणा [illegible] अतिप्रवर्तिनि। [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-बा या प्रवर्तति। [illegible] [illegible] [illegible] भावाभावयोरिति। [illegible] [illegible]-विनश्यत्वादिति [illegible]-पूर्वभाव्येति। [illegible]-भोमिति। [illegible] [illegible] [illegible]-स भावाभावा [illegible] इति। [illegible] [illegible] न विनश्यतीति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible]मिति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्राप्यकर्मेति, गच्छतीति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियासि, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रिया [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

1 [illegible] अभावाद् क्रियमाण क्रियमाणत्वात्। 2 [illegible]

हिमवदादिदर्शनश्रवणस्पर्शनादिषु यद्यपि नैषा वार्त्ता शब्दघटश्रवणदर्शनादिष्वपि न वार्त्ता, किञ्च–कृतदग्ध गतादिशब्देष्वप्रत्यया नैयां क्रिया उच्यन्ते तासां निष्ठितत्वात् भूतकालविहितत्वाच्च कस्य निष्ठितनिष्ठित निष्ठितानिष्ठित मृत्स्थालादिकर्मणि कृताकृतत्वानुपपत्तेः सुतरां प्रयोगाभाव इति सुष्ठूच्यते यथा लोको वदति न तथा घटत इति। एवं नीलाद्युत्पलशब्दानां क्रियावाचिनामाख्यातानां, नाम्नां–पाचकादीनां शुक्लादिगुणशब्दानाञ्च निर्विषयता–निरर्थकतेत्यर्थः, द्रव्यशब्देष्वपीत्यादि यावद्वचनमिति, सर्वभावा भावा भावात्मका इत्युक्तं विस्मरन्, तद्वान्यभिमतानां शब्दानामुक्तन्यायेन वस्तुसंस्पर्शात् कुतः तदन्–भावाभावा त्मकं वस्तु उपनिपतितु वचनस्य शीलं धर्मः साधुकारिता वा कस्यचिदिति।

एवं तर्हि शब्दार्थव्यवहारहानिरिति चेन्नेत्युच्यते, अस्ति शब्दार्थव्यवहारः सङ्केतसङ्केतिसम्बन्ध सन्निवेशात्मकः —

भ्रूक्षेपादिवत्त्वभिधेयाभिमतार्थपर्यायमात्रपरमार्थत्वात्तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दः।

(भ्रूक्षेपादिवच्चिरिति) भ्रूक्षेपादिवत्तु–अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैर्भ्रूक्षेपादिभिश्चाङ्गविकारैः स्वाभि-प्रायसूचनकृतसङ्केतानां क्रियते, अभिप्रेतार्थपर्यायमात्रत्वात्तासां क्रियाणां तथा शब्दस्याप्यभिधेयाभिमतार्थ पर्यायमात्रपरमार्थत्वात् तदर्थप्रतिपत्त्युपायः शब्दो भ्रूक्षेपादिवत् सञ्ज्ञा, सञ्ज्ञैव सञ्ज्ञापनामात्रार्थैक शब्दः पुरुषाणां कृतसङ्केतानां प्रतिपत्त्युपायः, अकृतसङ्केतानां तु शब्दगतमात्रसम्प्रत्ययनिमित्तत्वात्, यथोक्त

प्रवृत्तिनिमित्तकशब्दाऽपि वस्तु न वाच्यमेवादर्शयति–कृतदग्धेति, भूते कालता कृतादिशब्दाः, तत्तत्क्रियाणां निष्ठितत्व प्रकाशनाति, तथा च मृत् घटः कृतः पाकः दग्धः ग्रामो गत इत्यादौ मृत् पाकान्यश्च किञ्चिन्निष्ठिता किञ्चिदनिष्ठिताश्च सर्वथा ... निष्ठिताश्चेत्तर्हि मृत्पाकादिष्वप्यन्यत्र न प्रयोगः, एवञ्च यदि मृदादि कृतं तर्हि तस्मादादि कथम्? यद्यकृतं तत तर्हि तत्कृतं भवतीति न तथाविधाः प्रयोगाः घटन्ते इति ... मिथ्यावाद एवेति भावः। एवं क्रियागुणप्रवृत्तिनिमि-त्तकाः शब्दाः भावाभावात्मकवस्तुनोऽनभिमतं वस्तु न स्पृशन्तीति निर्विषया एवेत्याह–एवमिति। द्रव्यवाचकशब्दा अपि तथेत्याह–द्रव्यशब्देष्वपीति भावाभावात्मकवस्तुनः निखिलशब्दातीतस्वभावत्वात् सद्वस्तु च द्रव्यादितो जन्मविनाशसमन्विति स्थिरस्वभावात् सद्भावसम्भवेन न वाच्यता तस्येति भावः। घटादिवस्तु हि अनेकपरमाणुसञ्चयस्वभावं निखिलावयवपरिग्रहेण ... न तद् बाधयितुं क्षमः वस्तुन उत्पादविनाशात्मकत्वात्, तथा च शब्देन यदवयवद्वारा घट प्रोच्यते सोऽवयवो न घट इति घटो ... वाच्यः सोऽवयवोऽपि न शब्दगम्यः सकलासम्भवादित्याशयेनाह–उक्तन्यायेन तद्संस्पर्शादिति, शब्द ... न घटः ... न शब्दगम्यः, उत्पादविनाशस्वभावत्वादिति न्यायेन शब्दसंस्पर्शो वस्तुनो नास्तीति भावः। अथ ... वस्तुस्वभावने योऽयं लोके व्यवहारः प्रवर्तते तद्विच्छेदेन मूकमेव जगद्भवेदित्याशङ्क्य समाधत्ते–एवं तर्हीति, शब्देभ्यो ये पदार्थव्यवहारा ... दृश्यन्ते शब्दस्यार्थासंस्पर्शित्वे ते न घटन्ते इति शङ्कार्थः। समाधत्ते–नेति, सङ्केतसङ्केति सम्बन्धसन्निवेशात्मकः शब्दार्थव्यवहारोऽस्तीति नोच्यते इति योजना वाच्यवाचकभावनिबन्धनः शब्दार्थव्यवहारोऽस्तीति न स्वीक्रियते इति भावः। तर्हि कथं व्यवहार इत्यत आह–भ्रूक्षेपादिवच्चिरिति, तुर्विशेषणे सङ्केतसङ्केतिसम्बन्धनिबन्धनशब्दार्थव्यवहारे विशिनष्टि ... यदा क्रियते तदा तथैव विज्ञायेतत्यादसङ्केतान्तरं तथा क्रियमाणे तेन यथा सोऽयं विज्ञायते तथैवैतं यदा शब्दे उच्चारिते त्वया एषोऽर्थो विज्ञेय इति सङ्केतान्तरं तथोच्चारणे तेन तथैव विज्ञायते व्यवह्रियते चेत्येवं शब्दार्थ व्यवहारः प्रवृत्त इति वस्तु तथाविधं सङ्केतं न वेत्ति तस्य तु तथाविधशब्दश्रवणात् केवलं शब्दपरिज्ञानमेवादेतीति भावः। एत मात्रमर स्फुटयति–अक्षिनिकोचैरिति। अभिप्रेतार्थेति यथा भ्रूक्षेपादयः कल्पितार्थस्य पर्यायमात्रविषयास्तथा शब्दोऽपि अभिधेयत्वेनाभिमतस्यार्थस्य पर्यायः ... शब्दा न वस्तुभूतमर्थं स्पृशन्तीति भावः। एवञ्च सञ्ज्ञा शब्दः सञ्ज्ञापनं ज्ञानं विकल्पात्मकं ... न तस्य स्पृशति कृतसङ्केतानां कल्पितार्थविषयविकल्पसाधनमेवेति भावः। अत्राथ दिङ्नागकारिकां प्रमाणयति–विकल्पेति, भावाभावात्मकमनभिमतं वस्तु वर्तमानक्षणमात्ररूपतया तस्य सङ्केतव्यवहारकालव्याप्त्यभावात्, न शब्दा

१ सि क्ष डे "श्रवण वा हिमवदादिदर्शनश्रवण। २ सि क्ष डे गात्रूत्वच। ××डे। ३ सि क्ष डे बाधक[स]णु ४ सि क्ष डे छा °सङ्ग।

'विकल्पयोनय शब्दा' विकल्पा शब्दयोनय । तेषामयोऽन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दा स्पृशन्त्यमी ॥' (दिग्नसेयकारिका) इति, एव वस्तुनो भावाभावात्मकस्यानिर्देश्यत्वात् परमार्थस्यावाचक , संवृतिसतस्तु व्यवहारे वाचक इवोपलक्षणभूत[ ]शब्द ।

अत्र च अपोह शब्दार्थ , यस्मादाह–'शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' ( ) इति, प्रतिभा च वाक्यार्थ , ।

अत्र चेत्यादि, नयमतेन वस्तुस्वरूप शब्दार्थसम्बन्ध चावधार्य शब्दार्थ स्त्रुल[।]मधार्यते, अत्र च–विधिनियमविधिनियमभङ्गे चेति, अपोह शब्दार्थ , यस्मादाह–शब्दान्तरार्थेत्यादि, शब्दादन्ये शब्दा शब्दान्तराणि, तेषामर्थानपोहते घटशब्द पटादिशब्दाना स्वतोऽन्येषा व्यवहारा[न]नुपातात्, स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति वचनेन भावाभावात्मकमर्थ दर्शयति, अभिधत्त इत्युच्यत इति, न परमार्थतोऽभिधत्ते वा, आत्मनोऽनभिलाप्यत्वात्, सद्यापरमार्थत्वात्, अभिधत्त इवाभाति दर्शयन् सङ्केतवशात्स्वार्थमित्येष पदार्थ , वाक्यार्थस्तर्हि क ? उच्यते–प्रतिभा च वाक्यार्थ , शब्दाभ्यासवासनाजनिताऽर्थेषु प्रतिभा वाक्येभ्यो जायते तिरश्चा मनुष्याणाञ्च यथाभ्यास स्वजातिनियता स्वप्रत्ययानुकारेण शूकरतरादीनामिव व्याघ्रादिशब्दश्रवणात् कोपहर्षभयादिनिमित्तत्वादि यथावदनुगन्तव्यम्, वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपाय पदार्थासत्त्वात् वाक्यादपोद्धृत्य उत्प्रेक्षया व्याख्यायते ।

व्यम् न च सामान्यपुरस्सरेण निर्विकल्पेषु भेदेषु सङ्केतसम्भव सामान्यस्यैवाभावात भावेऽप्यन्तेषु अतीतानागतभेदेषु भवत्सु न समय सम्भवत्यतिप्रसङ्गात्, निर्विकल्पबुद्ध्या व्याहृत्य समय क्रियत इति चेत्तर्हि विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्द न परमार्थभेदविषय इति प्राप्तम् अतीतानागतभेदानामसत्त्वात्तद्विकल्पबुद्धिरपि निर्विषयेति नामी शब्दा अर्थ स्पृशन्ति नहि बाह्येऽर्थे शब्दा प्रतीतिं जनयन्ति, यतस्ते निर्विकल्पमात्राधीनजन्मान स्वमहिमानमनुवर्तमाना बाह्यार्थदर्शनं विकल्पानेवोत्पादयन्ति यथाऽङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इति तथा च विकल्पजन्मान शब्दा शब्दजन्मानो विकल्पा इति शब्दविकल्पयोरेवान्योऽन्यसम्बन्धो जन्यजनकभावलक्षण इति कारिकाभिप्राय । परमार्थस्य भावाभावात्मकस्य वस्तुन वाक्पथातीतविषयत्वात् शब्दो न तस्य वाचक , अस्य तु वस्तुनोऽविकल्पकं ज्ञानं भवति तत । सकलव्यवहाराङ्गभूतो विकल्पो भवति, स च विकल्प कल्पित वस्तुविषयत्वान्निर्विषय इति शब्दोऽपि तथाविध विकल्प जनयतीत्याह–एव वस्तुन इति सत्तिमतो घटादेरपि व्यवहारे वाचकवत् उपलक्षणभूत शब्दो वस्तुना सङ्केतग्रहादे भावादिरिवेति भाव । एतन्नयमतेन भावाभावात्मक सत्त्विति वस्तुस्वरूपमवधार्य प्रक्षेपादिवत् स्वतस्सिद्धेतानामभिधेयाभिमतपदार्थप्रतिपत्त्युपाय शब्द इति शब्दार्थसम्बन्धावधार्य शब्दार्थश्च क इत्यवधार्यते इत्याह–नयमतेनेति । शब्दार्थमाह–अपोह इति, अतद्रूपपरावृत्तिरूप सामान्यं विकल्पस्य विषय यश्च विकल्पस्य विषय स एव शब्दस्येति सामान्यमतद्रूपपरावृत्तिरूपमन्यापोहाभिधान शब्दस्यार्थ इति भाव । अत्रार्थे प्रमाणवाक्यमाह–शब्दान्तरेति, घटादिशब्दमभिप्रेत्याभिधानामर्थानपोहते घटशब्द , तथाभिधेऽर्थे घटशब्दस्यैवोपयोगात् ततोऽन्येषां पटादिशब्दाना संदर्भवद्भावाननुकूलत्वात् तमपोह द्वयविकल्पयोरभेद विदधच्छब्दोऽभिधत्ते इति तदर्थ । अभिधत्त इति पदस्य वस्तुतो वाचकत्वबोधकत्व न सम्भवति स्वलक्षणस्याखिलशब्दाविषयत्वात् किं तु तमर्थ दर्शयन् अभिधायक इवावभासत इति दर्शयति– अभिधत्त इतीति शब्दान्तरार्थापोहमितरतनाभावात्मकत्वं स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्यनेन भावात्मकत्व पूर्ववचनेन भावाभावात्मकोऽर्थ इति दर्शितं भवतीत्याह–स्वार्थे कुर्वतीति । वाक्यार्थमाह–प्रतिभा चेति । प्रतिभा परिचाययति–शब्दाभ्यासेति, यत्किञ्चिद्विषयमधिकृत्य शब्दस्य पौन पुन्यप्रवृत्तिरूपमभ्यास , नियतप्रायविच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञा प्रतिभा, सा प्रयोगजन्यवासनावृत्तिमहितेन शब्देन जन्यते प्रतिवाक्य प्रतिपुरुष सा भिन्नैव वासना तिरश्चां च भवति यथा व्याघ्रेतिशब्दश्रवणाच्छूकरस्य कोपनिमित्ता प्रतिभा जायते तज्जातिनियतत्वात्तत्प्रत्ययानुसारत्वात् वानरस्य च भयादिनिमित्ता भवति यथा हि अङ्कुशाभिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणाया प्रतिभाहेतवो भवन्ति तथा सर्वेऽर्थवत्त्वेनाभिमता वृक्षादिशब्दा यथाभ्यास प्रतिभामात्रहेतवो भवन्तीति भावार्थ । कथं वाक्यार्थस्य प्रतिपत्तिरित्यत्र तदुपायमाह वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपाय इति अपोद्धारपदार्थस्यात्यन्तसम्भव

१ सि क्ष ड शब्दार्थ उल्लय यत छा °श्रुल्लयधा[र]न । २ सि छा वाक्यादपोद्धृत्यादि, [redacted] वाक्यादपो द्धृत्योत्प्र० । सि क्ष छा दे मत व,° प्ति

अथ पुनर्नयः कतमः शास्त्रनिर्दिष्टानामिति चेत्—

अथ पुनर्नयः ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, ऋजु-प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः, सूत्रपातवदृजुसूत्र इति वा परि समन्तात् अयति गच्छतीति पर्यायः, स एवास्तीति मतिर्यस्य स पर्यायास्तिकः ।

(अथमिति) ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिकः, एकैकस्य नयस्य शतधा भेदाभ्युपगमात्, ऋजुसूत्रदेशोऽयमृजुसूत्रभेदः, 'एक्केक्को य सयविहो पचणयसता हवंति एव तु विति वि अ आदेसो सत्त णयसता हवंतेव' ( ) इति वचनात् ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः, सूत्रपातवदृजुसूत्र इति वा, परि समन्तादित्यादिना पर्यायास्तिकशब्दार्थं सव्युत्पत्तिं स्वयमेव व्याचष्टे ।

किमेतत् स्वमनीषिका उच्यते ? आहोस्विदस्य नयस्य निबन्धनमस्त्यार्षमिति, अस्तीत्युच्यते—

उपनिबन्धनमप्यस्य 'आता भंते ! परमाणु पोग्गले णो आता ? गोयमा ! सिअ आता परमाणुपोग्गला, सिअ णो आता, से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ-सिअ आता सिअ नो आता ? गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता, परस्स आदिट्ठे णो आता' (श० १२-उ० १०-सू० १६-२४) इति ।

(उपनिबन्धनमिति) उपनिबन्धनमप्यस्य यतो निगमस्तदस्त्यार्षम्-तद्यथा आता भंते [परमाणु] पोग्गले इत्यादि पुद्गलानामात्मा-स्वरूपमिति नो आत्मा-पररूपमिति भावाभावौ विधिनियमाविति प्रश्नो गौतमस्येन्द्रभूतेर्गणधरस्य, व्याकरणं भगवानाह-गोयमा ! सिअ आता परमाणुपोग्गला सिअ णो आता, भवत्यपि 'से केणट्ठेण इत्यादिकारणप्रश्नः, एवमिति स्याच्छब्दार्थं प्रत्युच्चारयति, केनार्थेन स्यादात्मा परमाणुपुद्गलः ? स्यान्नो आत्मेति विवृणोति, तदत्र को निश्चय इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आता'-आत्मनः स्वरूपेणादिष्टेऽर्पिते विवक्षिते आत्मा भावो विधिः स्वरूपम्, 'परस्स आदिट्ठे णो आता'-परस्यादिष्टे नो आत्माऽवृत्तिरभावो नियम इति, तथा द्विप्रदेशिकादिस्कन्धा आकाशास्तिकाया घटपटादयश्चार्था यथा विस्तरशो व्याख्येया इति ॥

-इति नयचक्रटीकायां सप्तमोऽरः उभयोभयभङ्गः समाप्तः-

नामनुमानतुल्यता परिकल्पितो भेदः वाक्यस्यैव लोके प्रयोगदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां समुदायादपोद्धृतानां शब्दानां यथागमं भावनाभागवशाद्व्युत्पत्त्या व्याकरणं नियतं इति भावः । उभयोभयनयस्यास्य शतविधेषु नयेषु कान्तर्भाव इत्यत्राह-**अथ पुनर्नय इति** । ऋजुसूत्रविशेषोऽयं पर्यायास्तिकनय इत्याह-**ऋजुसूत्रेति** । ऋजुसूत्रशब्दार्थमाह-**ऋजु प्रगुणमिति** यथा ऋजु सूत्रपातः तथा ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत ऋजुसूत्रः यतः त्रिकालविषयानतिक्रम्य वर्तमानविषयकालमादत्ते अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावादिति । पर्यायास्तिकशब्दार्थमाह-**परि समन्तादिति** । अस्य नयस्यार्षं सूत्रमाह-**उपनिबन्धनमपीति** । सूत्रार्थं व्याकरोति-**पुद्गलानामिति** विधिरूपा वा नियमरूपा वा पुद्गला इति प्रश्नार्थः । उभयमपि सम्भवतीत्युत्तरं भगवानाहेत्याशयेन व्याकरणं **भगवानाहेति** । तत्र कारणप्रश्नमुपन्यस्यति-**से केणट्ठेण इति** । स्वपरापेक्षया पुद्गलानां विधिनियमरूपत्वं सम्भवतीति भावना व्याख्यातम्-**भगवानाहेति** । एवमन्येषामपि विधिनियमस्वरूपत्वमुपदर्शयति-**तथेति** ।

इत्याचार्यसिंहसूरिकृते द्वादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने सप्तम उभयोभयभङ्गारः ॥

१ सि क्ष छा स्वरूपेणो । २ सि क्ष छा भाइ भावो विधे । ३ सि क्ष छा व्याख्यात मेति ।

अथोभयनियमारः ।

विधिनियमभङ्गसमस्तवृत्तिसत्यत्वप्रतिपादनाधिकारे पूर्वनयस्थानपरिशुद्धेरत्तरनवसः

भावाभावभावनाया भावो विधिरभावो विशेष, स च पराभाव इष्टो न स्वः इति तदभावे स्वत्व परत्व चाव्यवस्थित परस्वाभावविशेषतुल्यत्वात्, सति च त्वाभावे भावाभावयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, स्वतोऽप्यभत्त्वं स्यात् ।

भावाभावभावनायामित्यादि, यदि भावाभावात्मकं वस्तुनि भावो-विधिः स च पराभाव इष्टो न स्वरूपस्यैव-भावस्य विशेषो-नियम इति, ततस्तदभावे-स्व... स्यापि स्वगतविशेषाभावे स्वत्व परत्व चाव्यवस्थित, परस्वाभावविशेषतुल्यत्वात्-स्व स्व... भावविशेषत्वात् परवत्, पराभावविशेषत्व वस्तुत्वात् स्ववत्, स्वभावविशेषशून्यत्व... भवति-स्वभावविशेषशून्यत्वात्, स्ववत्, स्वाभावविशेष[त्व वस्तु]त्वात् परवत् ... द्वयोरपि-स्वपरयोरितरेतरात्मापत्ते स्वस्य स्वत्व परस्य च परत्वमित्येष विशेषो न... विशेषत्वा[भावे]भावाभावयो -सामान्यविशेषयोर्भेदेनोपनिपातो न स्यात्, न ... युक्तमित्युपयोगमिति, एवमैक्यापत्तिरनयो, नैक्यापत्तिरेव, किं तर्हि ? ... भावित्वार्थमेव, अपिशब्दात् परतोऽभत्त्व त्वदभ्युपगतमेव, परतश्च सत्त्व ...

किञ्चान्यत्–किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ? भावः प्रधानं विशेष उपसर्जनम्? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम्? उभयमुपसर्जनं? वेति।

(किञ्चान्यदिति) किञ्चान्यत्–इदमिह सम्प्रधार्यम्–किमेतौ भावाभावौ द्वावपि प्रधानौ विजिगीषू इवान्योऽन्यनिरपेक्षौ? भावः प्रधानं विशेष उपसर्जनम्? विशेषः प्रधानं भाव उपसर्जनम्? उभयमुपसर्जनमिति चतुर्षु विकल्पेषु त्रीन् विकल्पान् व्युदस्य भावोपसर्जनं विशेषप्राधान्यं नयस्यास्य मतं साधयिष्यामः।

तत्र तावद्यदि द्वावपि प्रधानौ ततोऽङ्गाङ्गिभावो न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् तयोः, परस्परानपेक्षत्वं अपरार्थत्वात्, अपरार्थत्वं प्रधानत्वात्, विजिगीषुवत्, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावाद्वस्तु भावाभावात्मकं न भवति, कथं तर्हि भवतीति चेत्? घटः स्वेनैव भवति, न पटादिभावेन नाभावेन वा, उक्तसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, पटोऽप्येवमेव।

तत्र तावद्यदि द्वावपीत्यादि, उभयप्राधान्येऽनिष्टापादनं यावद्विजिगीषुवदिति, इतरस्य प्रधानं स्वार्थं साधयितुमङ्गं प्रवर्त्तमानमङ्गिनमपेक्षते, अङ्गमप्यङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावः, स न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात्तयोः, परस्परानपेक्षत्वमपरार्थत्वात्, अपरार्थत्वं प्रधानत्वात्, यथा विजिगीष्वोः, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावात् वस्तु भावाभावात्मकं न भवतीति, कथं तर्हि भवतीति चेत्? घटो घटभावेन स्वेनैव भवति–स्वभवनप्राधान्येन, न पटादिभावेन, उक्तसङ्करविशेषासत्त्वदोषभयात्, नाभावेन वा–पटादेरात्मना उक्तदोषादेव, पटोऽप्येवमेव–स्वेनैव पटभावेन भवति न घटभावेन, अभावेनैव वा।

शिबिकावाहकवत्तुल्यशक्तीनामप्यर्थानामङ्गाङ्गिभावदर्शनादिति चेन्न, शिबिकावाहकवत् सामान्यविशेषयोः प्रधानभूतस्यान्यस्य प्रयोजयितुरभावात्, उत्तरभावः प्रयोजयितेति चेन्न, तदाऽभूतत्वात्।

शिबिकावाहकेत्यादि यावत् चेदिति, स्यान्मतं परस्परनिरपेक्षत्वादित्यादि हेत्वसिद्धिः, तुल्य

मपि स्यात्, सत्त्वपरत्वयोरितरेतरात्मत्वात् सत्त्वं परत्वमपि परत्वं सत्त्वमपीति सत्त्वं परत्वमपि परत्वं सत्त्वमपीति साङ्कर्यमिति भावः। दोषान्तरमाह–किञ्चान्यदिति। भवनाभवनात्मकत्वं वस्तुनोऽभ्युपगच्छतस्ते भावाभावावुभावपि प्रधानतया विवक्षितौ उपसर्जनतया अन्यतरोपसर्जनान्यतरप्रधानतया वेति पक्षेषु कतमः त्वया वाच्य इत्यनुयुज्यैतत्त्रयसम्भव पक्षमुपदर्श्य व्युदस्यानि मतान्यादर्शयति–किमेतानिति। उभयप्राधान्यपक्षे दोषमाविष्करोति–तत्र तावदिति। भावाभावयो रुभयोः प्रधानत्वे हि परस्परं जिगीषू सम्प्रतिभटाविव तावदङ्गाङ्गिभूतौ न स्यातामु, अङ्गाङ्गिभावो तु परस्परसापेक्षौ, अङ्गस्याङ्गार्यत्वादङ्गिनश्चाङ्गार्थत्वात् न हि सापेक्षं प्रधानं नामेत्याह–इतरस्येति। अपरार्थत्वमिति, परप्रयोजनानपेक्ष प्रवृत्तिमत्त्वमिति भावः। तथा च भावाभावयोरुभयोः प्रधानत्वे एकत्राद्देशे उभयाविरोधात् प्रवृत्त्यसम्भवात् कथं भावाभावात्मकं वस्तु भवेदित्याह–तत इति। उभयाप्राधान्ये वस्तु भावात्मकमेव भवति न तु भावाभावात्मकं परस्याभवविशेषत्वं स्यत्वेनोभयोः साङ्कर्येण च सत्त्वपरत्वयोरव्यवस्थितत्वादित्याह कथं तर्हीति। घटादि स्वरूपेणैव भवति, तु पटादिरूपेण अभावरूपेण वा भवति न भवतीति वा न ब्रूमः तथा च भावात्मकमेव वस्तु न भावाभावात्मकमित्याशयेनाह–घट इति। ननूभयप्राधान्येऽङ्गाङ्गिभावो न स्यात् परस्परानपेक्षत्वात् विजिगीषुवदिति परस्परानपेक्षत्वाङ्गाङ्गिभावाभावयोर्व्याप्यव्यापकभावोऽस्तु तथापि प्रधानानामपि परस्परापेक्षत्वमस्ति प्रधानानां शिबिकावाहकादीनामप्यङ्गाङ्गिभावदर्शनात् परस्परापेक्षत्वादित्याशङ्कते–शिबिकेति। व्याचष्टे–स्यान्मतमिति, तुल्यशक्तीनामित्यनेन प्राधान्यं सूचितम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्ति

शक्तीनामप्यर्थानामङ्गाङ्गिभावदर्शनात्, यथा शिबिकावाहकानामिवेति, एतच्च [न] शिबिकावाहकवदित्यादि यानप्रयोजयितुरभावादिति, न हेतुसिद्धि, शिबिकावाहकानामिव प्रधानभूत ईश्वरो यथा प्रयोजयिता सहकारिणामङ्गाङ्गिभावहेतुरस्ति वहनक्रियाया न तथा कश्चित् सामान्यविशेषयो घटादे पिण्डशिवकादेश्च प्रधानभूतोऽन्य कश्चित् प्रयोजयिताऽस्ति, तस्माद्वैधर्म्यान्युक्तदृष्टान्तमित्युत्तरमिति, उत्तरभाव प्रयोजयितेति चेत्-पिण्डस्योत्तरो भाव शिवकादि स प्रयोजयिता प्रधानभूत, तस्यापि स्थासकोशकुशूलकादिरुत्तरो यावत् पश्चिमो घट पुनरावृत्त्येति, एवञ्चेन्मन्यसे तदपि न, तदाऽभूतत्वात्-उत्तरस्य भावस्य तस्मिन् कालेऽनुत्पन्नत्वादसत प्रयोजकत्वाभावात् कुत प्रधानत्व खपुष्पस्येव ?।

किञ्चान्यत्-

अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदात्मकत्वात् पूर्वमेवोत्तर कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? भेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वादप्रवर्त्तकत्वम् ।

(अभ्युपेत्यापीति) अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदात्मकत्वात्-मृत्पिण्डाद्यात्मकत्वात् उत्तरोत्तरभावस्य स्वबीजाद्यभिन्नत्वात् पूर्व एवोत्तर स कथमात्मानमेव प्रयोजयितुमर्हति ? भेदमभ्युपगम्यापि शिबिकावाहकवदस्वतन्त्रत्वात्-परवशवर्तित्वादप्रवर्त्तकत्व, पूर्वोत्तरयोर्भिन्न कालतो वा भिन्नयोरपि भावाभावयोरप्रधानत्वादीश्वरप्रेरितशिबिकावाहकवत्, एव तावत् प्रधानयोरप्रवृत्ति सामान्यविशेषयो ।

अथ सन्निमित्तवदन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टतेति चेन्न, वक्ष्यमाणैतन्नयमतादन्यतरोपसर्जनप्रधानभावाभावात्, अथोपसर्जनावेव भावाभावौ ततस्तयो प्रधानेनान्येनावश्य भवितव्यम्, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दृष्टा हि प्रवृत्तिरनलयोर्नलदाश्रया,

---

कार्यवैषम्य प्रकाशयति-शिबिकावाहकवदिति, तुल्यबलानामपि कथञ्चिदङ्गाङ्गिभावेन मिलित्वा यत्किञ्चित्कार्यं प्रति प्रवृत्तौ कश्चित् प्रयोजयिता वराटिदृष्टवत्, सामान्यविशेषयोर्भावाभावयोस्तु प्रधानयोस्तथाप्रवृत्तौ न कश्चित् प्रयोजको विद्यत इति परस्परापेक्षत्व सिद्धमेवेति भाव । पूर्वपूर्वभावस्य प्रवृत्तावुत्तरोत्तरभाव एवात्रापि प्रयोजकोऽस्त्वेवेति तदुपपत्तावदयमाशङ्कते-उत्तरभाव इति । आचष्टे पूर्वपक्षम्-पिण्डस्येति । घटस्यापि कपालादिरूपस्यापि कपालिकादिरित्येवं भाव्यमिति दर्शयति पुनरावृत्त्येति । विद्यमानानामेव प्रयोजकत्वानुत्तरभावाना शिवकादीना पूर्वभावप्रवृत्तिकालेऽविद्यमानत्वात् न तेषां प्रयोजकत्व सम्भवतीति समाधत्ते-तदाऽभूतत्वादिति, पूर्वभावप्रवृत्तिकाल उत्तरभावानामनुत्पन्नत्वादित्यर्थ । ननु तदानीम् सत्ताऽपि प्रधानकत्व दृश्यते कृषीवलादिप्रवृत्ते प्रावृडिवेति शङ्कायामाह-अभ्युपेत्यापीति । प्रयोजकत्वेनाभिमतस्योत्तरस्य पूर्वभावाऽभिन्नत्वे भिन्नत्वे वाभयथापि न प्रवर्त्तकत्वसम्भव इत्याह-तदात्मकत्वादिति । पूर्वभावात्मकत्वादुत्तरभावस्य स्वयमेव प्रयोजक स्वयमेव च प्रयोज्य इति कथ सम्भवतीति भाव । भिन्नत्वपक्षे दोषमाह-भेदमभ्युपगम्यापीति, स्वतन्त्र एव प्रवर्त्तको भवति यथा शिबिकावाहकानां राजादि न तु अस्वतन्त्र, यथा शिबिकावाहका, एवमुत्तरो भाव स्वोत्तरभावप्रेरित प्रयोजको भवेत्, तत्र च सत्यां परभूतस्योत्तरभावस्य परवर्तित्वेनास्वतन्त्रत्वादप्रयोजक एव भवेदिति भाव । भेदप्रयोजकमाह-पूर्वोत्तरयोरिति । इत्थमुभयो प्रधानयो प्रवर्त्तनं स्यादिति प्रथमविकल्पविचारमुपसंहरति-एव तावदिति । अन्यतरोपसर्जनप्रधानविकल्पमुत्थापयति-अथेति । व्याचष्टे-यथेति, भावाभावयोरन्यतर उपसर्जनात्मक क्वचिद्भाव क्वचिदभावो वेति

---

१ सि क्ष डा स्वबीजाद्यभिन्नत्वात् । २ डा ईश्वरप्रेरित० ।

एतावती च प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना, भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात्, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावत्वव्यतिरिक्तार्थाभावाद्द्विधैव स्यात्, तथा वस्तु परीक्ष्यमाणं चतुर्धाऽपि न घटते ।

अथ सन्मित्रवदित्यादि, अन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टतेति पूर्वपक्षयति, यथा सहचारिणोः सन्मित्रयोः परस्परमतानुवर्त्तिनोरर्थवशादेकस्योपसर्जनता, इतरस्य प्राधान्यमिति चेत्-एवञ्चेन्मन्यसे तदपि न, वक्ष्यमाणेत्यादि यावत्सम्भवादिति, भवितुर्विशेषस्यैव प्राधान्यं सामान्यस्य भवनस्यैवोपसर्जनत्वमिति न्यायमेवार्थतः भावशब्दस्य नान्यथेति वक्ष्यतेऽस्य नयस्य मतम्, तस्मान्नान्यतरोपसर्जनप्रधानभावः, अथोपसर्जनावेव भावाभावौ, ततस्तयोः प्रधानेनान्येनावश्यं भवितव्यम्, बलवताऽऽश्रयभूतेन द्वयोरिव राजपुरुषयोर्नृपतिना प्रवर्त्तयित्रा, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दृष्टा हि प्रवृत्तिर्दुर्बलयोर्बलवदाश्रया, एतावती च प्रवृत्तिः सामान्यविशेषयोर्भवन्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात्, तत्त्वान्यत्वादिधर्माणां वस्त्वन्तराभावात्, भावः सामान्यं प्रवृत्तिर्द्रव्यं विधिरन्वयो धर्मीति पर्यायाः, अभावो विशेषोऽन्यत्वं निवृत्तिः पर्यायो नियमो धर्म इति पर्यायाः, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावत्वव्यतिरिक्तार्थासद्भावात् द्विधैव स्यात्, तथा इत्थं वस्तु परीक्ष्यमाणं चतुर्धापि न घटते, तस्माद्भावाभावव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावादुपसर्जनयोरप्रवृत्तिरिति ।

स्यान्मतं प्रधानेन विनापि उपसर्जनयोः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति एतदपि-

न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, भृतकादिरिव स्वामिना, न च प्रधानोपसर्जनभावेन विना दृश्यते भोक्तृचेतनाधिष्ठितशरीराद्यर्थाऽऽहारादिवस्तुप्रवृत्तिरिति तयोरेव प्रधानोपसर्ज

अन्यतरस्य च प्रधानत्वं क्वचिद्भावस्य क्वचिदभावस्य वा प्रयोजनवशादिति पूर्वपक्षाशयः । तं निराकरोति-**भवितुरिति** विधिनियमयोः विधिः विधीयते नियम्यते च, नियमोऽपि विधीयते नियम्यते च भावः भावोऽप्यभावोऽपि अभावो भावोऽप्यभावोऽपीति पूर्वनयमतवत् स्यान्मतं सात्म्यात्, अपि तूभयं नियम्यते-विधिनियमौ सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति, तथापि विशेषः स्वरूपं घटान्तरेव न पटादिभावः स एव प्रधानभूतो भावः भवनसामान्यमुपसर्जनीभूतो भाव इत्युभयमपि भाव एव, अत एव भावात्मकं वस्तु न भावाभावात्मकमिति नयस्यास्य मतम्, तस्मान्न तयोः कामचारता युक्तेति भावः । अथ चतुर्थमुभयोरुपसर्जनत्वविकल्पं दूषयति-**अथेति** यदि भावाभावयोर्द्वयोरुपसर्जनता तर्हि उपसर्जनत्वस्य प्रधानत्वव्याप्यत्वादवश्यं प्रधानेन केनचिद्भाव्यमन्यथोभयप्राधान्यपक्ष इवोभयोपसर्जनत्वपक्षेऽपि तयोः परस्परनिरपेक्षत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, दृष्टा च प्रवृत्तिः, सा चाप्रधानयोर्भावाभावयोः प्रधानेन प्रवर्त्तयित्रा केनचिद्भाव्यम्, नास्ति च प्रवर्त्तयिता कश्चित् भावाभावभिन्न इति भावः । तमेव स्फुटीकरोति-**भावाभावयोरेवेति** । ननु भावाभावव्यतिरिक्तस्यासत्त्वं न युज्यते वक्तुम्, भावाभावभिन्नानां तद्धर्मभूतानां भावत्वाभावत्वादीनां सत्त्वात्, न हि धर्मैर्विना धर्मी भवितुं व्यपदेष्टुं वाऽर्हतीत्याशङ्कायामाह **तत्त्वान्यत्वादीति**, तत्त्वं भावत्वम्, तच्छब्दार्थस्यान्वयरूपत्वात्, अन्यत्वमभावत्वमन्यशब्दार्थस्य भेदरूपत्वादिति भावः । धर्माणां भावाभावात्मकवस्तुव्यतिरिक्तत्वाभावे वस्तुरूपत्वे युक्तिमाह-**भाव इति** । गुणगुणित्वे यानि यानि जातिव्यक्त्यादीनामपि भावाभावात्मकत्वमेवेत्याह-**गुणगुण्यादीति** । तत्त्वान्यत्वादिचतुर्विधानां भावाभावव्यतिरिक्तत्वासम्भवेन तयोरुपसर्जनत्वे तदन्यस्य प्रधानस्य कस्यचिदभावादनुपपन्नमिति निगमयति-**इत्थमिति** । प्रधानेन विनोपसर्जनस्य प्रवृत्तिसम्पादकत्वं न सम्भवतीति दृष्टान्तेन दर्शयति-**न चेति** । उपकारिणा स्वामिना प्रधानेन

१ छा॰ भावाभावा॰ ।

ननेति भवत् प्रधान कर्तृसाधन प्रत्ययार्थ, भाव उपसर्जन भावसाधन प्रकृत्यर्थ, प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्याद् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, यत्तेन भूयते यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे गुणभूत क्रियात्व प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्त्तत इत्युक्त भवति नटपरमार्थनृपत्ववत् ।

(न चेति) न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, अस्तीति वर्त्तते, भृत्यादिरिव स्वामिना, तस्मादप्युपसर्जनेनेयमपीति, स्याद्वादमतमुपकार्योपकारिभावेन विनापि भवति वस्त्विति, एतदपि न च प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यादि यावद्वस्तुप्रवृत्तिरिति, भोक्ता प्रधान तदर्थं भोग्यमुपसर्जनम्, ओदनवर्द्धितशरीरादिवत् आत्मन शरीरमेव भोक्तृचेतनाधिष्ठित तदर्थमुपसर्जनमाहारादि, आदिग्रहणात् वस्त्रशय्यासनगृहादि, आहारार्थं शाल्यादि शाल्याद्यर्थं सलिलादि, यथैतद्भोक्तृभोग्यादि गुणप्रधानभावेनैव प्रवर्तते न विना तेनेति, दृश्यते च वस्तुन प्रवृत्तिरिति प्रत्यक्षीकृतमिति तयोरेव –भावाभावयो प्रधानोपसर्जनता–गुणप्रधानभाव, तृतीयवत्स्वभावात्, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्–एतस्मात् कारणादेवमवस्थिते कतरत् कथ नियतमित्युभयनियम उच्यते तद्यथा–भवत् प्रधान कर्तृसाधन प्रत्ययार्थ, भाव उपसर्जन भावसाधन प्रकृत्यर्थ, को भवतीति चेदुच्यते–अर्थत –प्रकृत्यर्थविवक्षायामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह–यत्तेन भूयते, किमुक्त भवति ? विशेष, स एव भवतीति भाव, णप्रत्ययान्तेन कर्तृवाचिना शब्देनोच्यते, पूर्वनयव्याख्याव्युत्पत्तिवत्, भवतीति चेदुच्यते–यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे गुणभूत क्रियात्व प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्त भवति, किमिव ? नटपरमार्थनृपत्ववत्, यथा नट परमार्थतो नट एव सन् राजवेषधारी राजक्रियास्वाज्ञापनादिषु च वर्त्तमानो नृपत्वप्रधानस्तद्विशेषपरमार्थः, एव घटाख्यो विशेष जलधारणादिभवनेषु वर्त्तमानो घटत्वप्रधान तद्विशेषपरमार्थो भवतीति ।

विना न ह्युपसर्जनस्योपकार्यस्य प्रवृत्तिर्मृतकादे, न चोपसर्जन वस्त्विति दर्शयति–न च प्रधानेनेति । उपकार्योपकारित्वयुक्तप्रधानोपसर्जनभावो न वस्तुत्वव्यापक इत्याशङ्का समाधत्ते–स्याद्वादमतमिति । उपकार्योपकारिभावप्रयुक्तप्रधानोपसर्जनभाव व्याप्य वस्तुत्वमिति स्वीकर्तुं दृष्टान्तपरम्परा दर्शयति–भोक्तेति, भोक्ताऽऽत्मा प्रधान शरीरमुपसर्जन शरीर प्रधानमाहारवस्त्रशय्यादिरुपसर्जनमाहार प्रधान शाल्याद्युपसर्जन शाल्यादि प्रधान सलिलाद्युपसर्जनमित्येव भावाभावयोर्गुणप्रधानभावेनैव प्रवृत्तिदर्शनाद्गुणप्रधानभावव्याप्त वस्तुत्व तच्च भावाभावव्याप्त तदतिरिक्तवस्त्वभावादिति भाव । एव प्रधानोपसर्जनभावत्वे सिद्धे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तथैव न तु पूर्वनयवदनैयत्यमिति निरूपयति–कतरदिति । भवनक्रियाया अनुभविता यो भाव स एव प्रधानभूत प्रत्ययार्थ भवितुर्यद्भवन स भाव उपसर्जन प्रकृत्यर्थ इति निरूपयति–भवदिति, भवनक्रियाकर्ता भवतीति भव इति व्युत्पत्तिविषयो भाव इत्यत्र भूधातूत्तरणप्रत्ययार्थभूतो भाव प्रधानमिति भाव । भाव इति, भवनक्रियाकर्तुर्यद्भवन भूत इति भवनमिति व्युत्पत्तिविषय भवनत्व प्रतिपद्यमान एव सन् भवतीति भवति विशेषकल्पनया भवतीति व्यपदिश्यमानो भूधात्वर्थो भाव उपसर्जनमिति भाव । एतमर्थमेव स्फुटीकरोति–को भवतीति । भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थत्वे दृष्टान्तमाह–नटेति । भवित्रैव भूयते न तु भवनेन

---

१ छा मि [redacted] दे वर्धितकवत् शरीरादि । मि × × ।

भावना–

घट कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते, उपसर्जनत्वात्, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत्, यद्यभवन्नवेत् खपुष्पमपि भवेत्, भवनस्य द्रव्यत्वापत्ते ।

(घट इति) घट कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते-न भवन घटो भवति, उपसर्जनत्वात्-कर्तृं भवितु न शक्नोति, तेन भवनेन भूयते चेत् खपुष्पमपि भवेत्, यद्यभवन्नवेत्-अभवित्रा भवनमनुभूयेत खपुष्पेणाप्यनुभूयेत, न ह्यभवितृत्वात् खपुष्प भवनमनुभवति तथा भवनमभवितृत्वान्नानुभवतीत्यर्थ, कस्मान्नानुभवति भवनमिति चेदुच्यते-भवनस्य द्रव्यत्वापत्ते द्रव्यशब्दस्य कर्तृप्रत्ययान्तत्वात्, द्रवतीति द्रव्य भव्य 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० ३-३-११३) करोतीति लक्षणात्, यदि भवति द्रव्य स्यात्, अनिष्टञ्चैतदिति ।

एव तर्हि भविताऽप्यभवन खपुष्पवन्न स्यादिति तुल्यमनिष्टापादनम्, यथा भवित्रा विना भवन नास्ति तद्विशिष्ट दृष्ट तथा भवितापि भवनेन विना नास्ति तद्विशिष्टो दृष्ट, इत्येतच्च–

ननु भवनमविशेष सामान्यमात्र क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृतं दृष्टम्, सत्यमेतत्, वयमपि न ब्रूमो भवन नास्त्येवेति, विशेषप्रधान स्वोपसर्जन तु दृष्टमिति ।

(नन्विति) ननु भवनमविशेष सामान्यमात्र क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृत दृष्टम्, सत्यमेतत् वयमपि न ब्रूमो भवन नास्त्येवेति, किं तर्हि ? विशेषप्रधान स्वोपसर्जन तु दृष्टमिति न तुल्यत्वमनयो ।

क्व तद् दृश्यत इति चेदुच्यते–

क्रियाघटव्रीहिदेवदत्तादौ कारकरूपादिमूलादिबालादिभेद भवनसामान्य भेदप्रधान दृश्यते लोके विशेषेणेत्युभय नियम्यते सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति, न यथा पूर्वत्र, इह स्वरूप घटो विशेषो न पटाद्यभाव, स एव प्रधान भाव, सामान्य

भूयत इति भावयति-घट इति । व्याकरोति-घट कर्त्तेति, भवितैव भवनमनुभवति प्रधानत्वात्, न तु भवनं भवितृ भवत्यु पसर्जनत्वादिति भाव । भवितृव्यतिरेकमपि यदि भवनमनुभवेत्तर्हि गगनकुसुममपि भवनमनुभवेदित्याह-तेन भवनेनेति । एतदेव व्याचष्टे-यद्यीति, यदि भवनमपि भवनमनुभवेत् तर्हि तद्द्रव्यमेव भवेत् द्रवतीति द्रव्यमिति कर्तृप्रत्ययान्तार्थत्वात् । अनिष्टमेतदित्याह-कस्मादिति । द्रव्यशब्दस्य कर्तृप्रत्ययान्तत्वे व्याकरणं प्रमाणयति-कृत्यल्युट इति । अभवतो यथा भवनं नास्तीति तद्वत् एवमभवनस्यापि भवितुर्भवनं न स्यादिति शङ्कते-एव तर्हीति । व्याचष्टे-यथा भवित्रेति, एवञ्च भावाभावयोरुभयोरपि भावाभावानवक्लृप्तिरिति पूर्वपक्षाशय, भवन हि निर्विशेष सामान्यमात्र भवन्न दृष्टमपि तु भवित्रा वशीकृतमेवेति न खपुष्पमभवति भाव । समाधत्ते-सत्यमेतदिति । सामान्यविशेषयोरुभयो सामान्यविशेषात्मकत्वे विधिर्यदा विधीयते नियम्यते च तदा विधे नियमो यदा विधीयते नियम्यते च तदा नियमस्य प्राधान्यं स्यात्, न चैवदृष्टं सामान्यस्य प्राधान्यमित्याशयेनाह-किं तर्हीति । विशेषस्यैव प्रधानत्वे दृष्टान्तानाह-क्रियाघटेति । व्याचष्टे

क्रियाभवन प्रकृत्यर्थं उपसर्जनमप्रधानम्, शिविकावाहकयानेश्वरयानवदिति विशेषभवनमेव भावभवनमिति पर्यायनयभेदोऽयं सर्वद्रव्यार्थभवनप्रतिपक्षभूत ।

क्रियाघटेत्यादि, क्रियाया कारक–कर्ता, घटे रूपादि, व्रीहौ मूलादि, देवदत्तादौ बालादि, एते भेदा यस्य तद्भवनसामान्य भेदप्रधान दृश्यते लोके विशेषेण–उपसर्जनीकृतप्रधानेनेत्युभयम्, अस्मात् कारणात् विधिर्नियमश्च नियम्येते–सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति विधिनियमौ नियतौ, न यथा पूर्वत्र–उभयमेव कामचारो वा, विधिर्विधीयते नियम्यते च, नियमो विधीयते नियम्यते चेति तुल्यकक्षौ, अनन्तरातीतनयमतवत् उभयश्चोभय–भावोऽपि भावो भवत्यभावश्च, अभावोऽपि[अभावो]भावश्चेति, सङ्करदोषात्, इहेति, अस्मिन्नये स्वरूप घटो विशेषो न पटाद्यभाव, स एव–विशेष प्रधान भाव, सामान्य क्रियाभवन प्रकृत्यर्थ उपसर्जनमप्रधानम्, किमिव ? शिविकावाहकयानेश्वरयानवत्–यथा शिविकावाहकाना यानमीश्वरयानार्थत्वादप्रधानमत शिविकावाहका यान्तीति नोच्यन्ते तैरुह्यमान ईश्वर एव प्रधानत्वाद्यासीदित्युच्यते तथा सामान्येन भवतापि अप्रधानेन भविता घट एव भवतीति प्राधान्यादुच्यते, तस्मान्निरूपितवस्तुस्वरूपमुपनयति–विशेषभवनमेव भावभवनमिति दार्ष्टान्तिकमयमित्थम्, पर्यायनयभेदोऽयम्, अस्य नयस्य पर्यायनयभेदत्वात् सर्वद्रव्यार्थभवेन प्रतिपक्ष तत्र विध्यादयो द्रव्यार्थभवनभेदा व्याख्याता दूषिताश्च 'समनन्तरानुलोमाः पूर्वनिरुद्धाः निवृत्तिनिरनुशया' (   ) इति न्यायक्रमेण ते च द्रव्यार्थभेदा ।

नामस्थापनाद्रव्य[र्थ]भवनयोरव्याख्यातयोर्व्याख्यान कृत्वा दूषयिष्यति–

तत्र नामद्रव्यार्थभवन तावत्–स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वमात्मस्वभावेनेति नाम कारण द्रव्य तदेव कार्यं नासत्, भवनात्मकत्वात्, स हि शब्दो भवनात्मक, भवनान्यवस्था-विशेषा, स्तम्भादिवत् पुरुषस्य बालादिवद्वा, पिण्डादिरूपादिवद्वा घटस्य ।

क्रियायामिति, क्रियाघटादीनां कारकरूपादिव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात्तदविनाभावित्वाच्च कारकादय एव प्रधानं क्रियादिसामान्यं तूपसर्जनमेवेति भाव । अत एव सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव तु प्रधानमिति नियम्यते न पूर्वनयमतवदुभयप्रधानविधिरुभयो भवनयवदुभयोरुभयात्मकत्वमिति निरूपयति–अस्मात्कारणादिति । स्वमतं समर्थयति–अस्मिन्नय इति, घटादे स्वस्वरूपेणै विशेषत्वेन रूपेण सत्ता भवनात् पटाद्यभावस्तु न विशेषत्वेन रूपेणभवनात्, तथापि घटादिर्विशेष एव प्रधानं तदर्थं सत्ता न्यस प्रवृत्ते, अत एव सामान्यमप्रधानं भविता विशेषेण वशीकृतत्वादिति भाव । अत्र दृष्टान्तमाह–शिविकेति, सामान्यस्थानीयं शिविकावाहकयानं विशेषस्थानीयेश्वरयानार्थत्वादप्रधानं, शिविकावाहकानाम् गमनस्य सत्त्वेऽपि ते यान्तीति नोच्यन्ते, उह्यमान ईश्वर एव यातीत्युच्यते तथा सामान्यं भवदपि अप्रधानत्वात् भवतीति नोच्यते किन्तु तेन भविता विशेष एव भवतीत्युच्यते प्राधान्यादिति भाव । निरूपितवस्तुस्वरूपं दार्ष्टान्तिकमर्थमेवमुपनयतीत्याह–तस्मादिति । विशेषस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादनात् पर्यायप्रधाननयविशेषोऽयं नय इत्याह–पर्यायनयेति । एतस्य प्रतिपक्षभूता द्रव्यार्थनया विध्यादय, ते निरूपिता दूषिताश्चेत्याह–सर्वद्रव्यार्थेति । एतदभिधानं वक्ष्यमाणार्थनिरूपणावसरप्रदानार्थमिति ध्येयम् । नामस्थापनाद्रव्यभावरूपचतुर्विधभवनमध्ये नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थनयभेदरूपाणि तानि च न निरूपितानि निरूपितस्यैव व्याख्यानसम्भवात्, अतस्तानि निरूपयति–तत्र

१ सि क्ष क्रियां घटेत्यादि । २ सि क्ष यथा । ३ सि क्ष °वाहकयानमेवश्च यथानवत् । ४ सि क्ष °भवन प्रतिपक्षसूत्रविध्या° ।

(तत्रेति) तत्र नामद्रव्यायभवन तावत्—स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वमात्मस्वभावेनेति नाम कारण—करोतीति, द्रव्य—प्राग्व्याख्यातार्थं भवत एव तावद्भवन तद्द्रव्य कारणनामेत्युच्यते—भवत्येव भवत्यवस्थित विश्वस्य कारण प्रागुक्तपुम्यादिकारणवदेकमेव नाम—शब्द, आह—करोतीति कारणमुक्त कार्याभावात् किं क्रियते ? यत् कुर्वत् तत् कारण स्यात्, तस्मात् कार्याभावात् कारणत्वाभाव, कारणत्वाभावात् स्वलक्षणाभावात् खपुष्पवदसदिति, उच्यते—तदेव कार्यं कारणमेव नाम कार्यं नासत्, कुत ? भवनात्मकत्वात्, स हि शब्दो भवनात्मक, भवनान्यवस्थाविशेषा, स्वप्नादिवत् पुरुषस्य, बालादिवद्वा, पिण्डादिरूपादिवद्वा घटस्य, तस्मात् स एव कारण स्वावस्थाविशेषाणा कार्याणामिति ।

अन्योद्दिष्टस्य कार्यकारणभावस्य निरूपणार्थमुदाहृत्य घट घटस्य हीत्यारभते—

घटस्य हि कुम्भकारचेतना कारण, नामूर्त्तात्मा, तत किं कुम्भकारशरीर कर्त्तृत्वात् मूर्त्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वाद्घटस्य मूर्त्तस्य कारण सम्भाव्येत ? यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणञ्च सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्त्तद्रव्यस्य मूर्त्तिरहितस्यापि वा चेतनस्य कारणत्वासम्भवान्मूर्त्तचैतन्यात्मक कुम्भकार, सर्वमपि चैतन्नामैव ।

(घटस्य हीति) घटस्य हि कार्यस्य यस्मात् कुम्भकारचेतना कारणम्—कुम्भकरणसमर्थशरीरसहिता, चेतनारहितस्याकारणात्, आत्मा तर्हि कारणमस्तु चेतनत्वादिति चेत् नत्वामूर्त्तात्मा, अकारणात्, तत किं कुम्भकारशरीर कर्त्तृत्वात् मूर्त्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वात् घटस्य मूर्त्तस्य कारण सम्भाव्येत ?—मृत्सलिलाद्यात्मकत्वाद्घटस्य मूर्त्तसलिलाद्यात्मकमेव कारण सम्भाव्येत ?, यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणञ्च,

नामेति । व्याचष्टे—स्वरूपत इति, स्वभावात् स्वस्वभावेन यतो नमयति तत एवैतन्नाम कारण द्रव्यञ्च भवति भवनक्रियानुभवनशीलस्य द्रव्य चासीति भाव । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् कर्तरि यप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाद्द्रव्यशब्दस्य भवत एव भवनमर्थं इत्याशयेनाह—प्राग्व्याख्यातार्थमिति । तत्र कारणमत्रमेव पुरुषस्य भावकालनियत्वादित्याह—भवत्येवेति । यदि सर्वमात्मस्वभावेन नमयति तदा सर्वं नाम भवति नाम चैवमुच्यते तर्हि तत्कारण न भवेत्, तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदप्यभावात्, तथा च [illegible] जनयत् तत् कारणं भवत् तस्मात् कारणत्वलक्षणं नाम नास्ति खपुष्पवदित्याशङ्कते—करोतीति । सर्वं ह्यात्मस्वभावेन नमयतीति नामोच्यत तदेव सर्वं कार्यभूतं नाम भवति तत्तद्रूपेण वा तस्यैव भवनात् तत्कार्यमपीत्याह—तदेव कार्यमिति, कारणभूतं नामैव कार्यं भवनात्मकत्वादिति भाव । अवस्थाऽवस्थावतोरभेदाद्भवितुर्भवन तदेव कार्यं पुरुषस्य बालादिवत् घटादे रूपादिवदित्याह—स हीति, एक एव शब्दो नानाविधकार्यकारित्वेनानन्तशक्तित्वात् शक्तिभेदमाश्रित्य घटपटादिविचित्रावस्थाभिर्भवति यथा घटपटाद्यवस्था परस्परं भिन्ना अपि पृथिव्येव भवति तस्याश्च ततोऽभिन्नत्वादेककारणत्व तथा शब्दोऽपीति भाव । मूर्त्तममूर्त्तं वा सर्वं शब्दस्यैवैकस्य विपरिवर्त्तस्वरूपमित्यादर्शयति—घटस्य हीति । व्याचष्टे—घटस्य हि कार्यस्येति, घटादिमूर्त्तकार्यस्य न केवले चेतना कारणं विजातीयत्वात् न वाऽचेतनमात्रम् चेतना विना कार्याजननात्, किन्तु कुम्भकरणसमर्थशरीरविशिष्टचेतना कारण स्यात् यथा च घटादिकार्येषु पृथिवीत्वादिजातिसमन्वयदर्शनात् तत्कारणे परमाण्वादिरपि पृथिवीत्वादिजातिसमन्वितो भवति तथैव घटादिषु शब्दरूपानुगमात् तत्कारणस्यापि शब्दरूपत्वमास्थेयमिति सर्वं कार्यजातं चेतनमचेतनं वा शब्दस्यैव विपरिवर्त्तरूपम् सर्वथा भावानां सर्वथा सर्वदा सर्वत्र नामधेयशब्दान्वितत्वादिति भाव । कारणमिति, अनेन केवलस्याचेतनस्य कारणता प्रतिक्षिप्ता । अकारणत्वादिति—अननामूर्त्तस्य मूर्त्तं प्रति कारणता प्रतिक्षिप्ता । मूर्त्तस्य मूर्त्तमेव कारणममूर्त्तस्य चामूर्त्तमिति नियमेऽनाश्वासात्तथाऽपि अनाश्वासत्वात् सम्भावनयोच्यते—कुम्भकारशरीरमिति । तदेवाह—यदस्तु तदस्त्विति ।

१ छा॰ मूर्त्ताडिक्षोभ ।

सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्त्तद्रव्यस्य घटसजातीयस्यापि मूर्त्तिरहितस्यापि या चेतनस्यासजातीय[स्य]घटकारणत्वासम्भवात् मूर्त्तचैतन्यात्मकः कुम्भकारः–पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मानः सद्भूय कुम्भकाराख्या भवन्ति, तच्च सर्वमपि चैतन्यामेव–शब्द एव, शब्दमक्षरम् एवैकस्य विपरिवर्त्तस्वरूपं पृथिव्यात्मादिमूर्त्तामूर्त्तभेदप्रभेदं जगत् ।

अपर आह–शब्दस्तत्त्वमाकाशगुणो वा शब्दः, श्रोत्रग्राह्यस्यार्थस्य शब्दसंज्ञत्वादिति केचिच्छ्रवणिनः, तत्पक्षयोरपरत्वेदमुच्यते शब्द एव सर्वमित्यत्रोच्यते–

कुम्भकारो ह्यात्मा तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मकः, तदनुरूपान्तःशब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयोऽपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्रवृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे तद्भावात्, तदभावे न प्रवर्त्तते, तन्तुवायवत् ।

कुम्भकारो हीत्यादि, हिशब्दो हेत्वर्थे, कुम्भकारस्तावदात्मा, तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मकः, तदनुरूपान्तःशब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयः–क्रिया अपि तदात्मिकाः, तत्प्रवृत्तित्वात्, मृत्प्रवृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे भावात्, वैधर्म्येण तदभावे–तदनुरूपान्तःसन्निविष्ट[शब्दानुविद्ध]चैतन्याभावे न प्रवर्त्तते, तन्तुवायवत् ।

स्यान्मतं तदनुरूपचैतन्यात्मकत्वमस्तु, प्रवृत्तेश्चैतन्याविनाभावात् शब्दात्मकत्वं तु साध्यमित्यत्रोच्यते, किमत्र साध्यम् ? सिद्धमेवैतत्–

मेवाधनाह–सर्वथेति, मूर्त्तत्वेन घटसजातीयत्वेऽपि कुम्भकारशरीरमात्रस्याजातीयस्य चासमानस्य घटकारणत्वासम्भवात् मूर्त्तचैतन्यात्मकः कुम्भकारः कारणम्, स च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मरूप इति भावः । **पृथिवीति,** अनेन वस्तुमात्रं प्रदर्शितं वस्तुमानस्य शब्दात्मकत्वप्रदर्शनाय । **तच्च सर्वमपीति,** पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मस्वरूपं सर्वमपीत्यर्थः । **नामैवेति** शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् परस्तीवाभूः शब्दश्चैवेति भावः । भावार्थमाह–**शब्देति** । ननु सर्वं जगत् शब्दात्मकमेवेत्ययुक्तम्, सांख्यैः शब्दस्य तन्मात्राकाशकारणतया वैशेषिकैराकाशगुणत्वेन स्वीकारात्, योऽर्थो हि श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते स एव शब्द उच्यते न सर्वं घटपटरूपादय इत्याशङ्कां मनसिकृत्य समाधत्ते–**कुम्भकारो हीति** । ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मया यथा घटशरावोदञ्चनादयो मृदाकारानुगता पदार्था मृन्मयत्वेन प्रसिद्धास्तथा शब्दाकारानुस्यूताश्च सर्वभावाः, एवञ्च निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा ज्ञानं गौः शुक्लः चरः डित्थ इति शब्दविशिष्टमेवार्थमवबोधयति, शब्दाख्यविशेषणानुरक्तस्य विशेष्यस्य स्वरूपं पृष्टः शब्देनैव दर्शयति शब्दपरित्यागरूपप्रकाशस्वरूपया वाऽनुभूत्याऽनुभवतीति सोऽपि विशेष्यः शब्दरूप एवेति शब्द एवायापारूढः प्रतिभातीत्याशयेनाह **कुम्भकारस्तावदिति,** अयं विशेष्यो वाचकत्वेन स्वविशेषणीभूतशब्दसम्मिश्रचैतन्यस्वरूपत्वात् शब्दार्थयोश्च तादात्म्याच्छब्दात्मक एव कुम्भकार इति भावः । तादात्म्यात् अभ्यन्तरीकृतयोग्यशब्दानुविद्धचैतन्यस्य या मृत्पिण्डशिवकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयस्तद्गतकिञ्चित्कार्यजनकशक्तिवैचित्र्यात् कारणकत्वनशक्तिप्रेरिताः भवन्ति ता अपि तदात्मिका एव पिण्डादीनां तत्प्रवृत्तिरूपत्वादित्यनुमानमाह–**तदनुरूपेति** । व्याप्तिं ग्राहयति–**तद्भाव इति** । प्रवृत्तिं प्रति चैतन्यस्य कारणत्वेन पिण्डादिप्रवृत्तयः पिण्डादिप्रवृत्त्यनुरूपचैतन्यात्मका भवन्तु कथं शब्दात्मकत्वं तासामित्याशङ्कते–**स्यान्मतमिति** । सर्वः प्रत्ययः उपजायमानो नानुल्लिखितशब्द उपजायते तदुल्लेखरहितस्यानावाप्रकाशस्वभावत्वेनानुदितकल्पत्वात्, इदं इत्यशब्देति परामर्शरहिते हि वेदने वेदनात्मकतैव

---

१ सि क्ष द छा तत्सन्निविष्टिशब्दा० । २ सि ×× । ३ सि ×× ।

न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासितत्वाद्विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यवस्था मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारण नामेत्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम्, यथोक्त 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्' (वाक्य० का० १ श्लो० १४३) इत्यादि ।

(न हीति) न हि काचिदपि चेतना अश दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासितत्वात् विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्य त्यवस्थान मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारण नामेत्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम्, यथोक्त 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्' ।' (वाक्य० का० १ श्लो० १४३) इत्यादि ।

स्या मत श ब्दव्यवहारानभिज्ञेष्वप्यव्यक्तचेतनेषु विज्ञानोत्थापितप्रवृत्तिसम्भवे व्यभिचरतीति चेनेत्युच्यते—

येऽप्यव्यक्तचेतना जङ्गमा स्थावराश्च तेऽपि शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टस्वानुरूपचैतन्या, हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत् ।

येऽप्यव्यक्तचेतना इत्यादि, कृमिपिपीलिकादीना जङ्गमाना व्रततिपुंपीसितकर्णिकादीना स्थावराणाञ्च श ब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टस्वानुरूपचैत यास्तित्व प्रतिज्ञायते, हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत्—हिताहितयो प्रवृत्तिव्यावृत्ती, निमित्तसप्तमी सम्ब धषष्ठी वा, हिताहितप्रवृ

नास्ति, चैत यस्य प्रकाशरूपत्वादित्याशयेनोत्तरयति—न हीति । व्याचष्टे—न हीति, लोके शब्दानुगम विना ज्ञान नास्ति सन्नपि ज्ञानं शब्दविषयकं शब्दार्थयोरभेदात्, अर्थस्य शब्दप्रकाश्यत्वनियमाच्च, ज्ञानञ्च सर्वं शब्दाकारानुविद्धम्, ज्ञानस्य च शब्दाकारतानुपगमे समुत्पन्नमपि ज्ञानं न प्रकाशेत तस्मान्नास्त्यशब्दा चेतनेति भाव । न हि काचिदित्यननोक्ता चेतना वैखरीत्युच्यते सा च श्रोत्रविषया श्लिष्टव्यक्तवर्णा प्रतसाधुभावा भ्रष्टसंस्कारा च, अ त सन्निवेशिनी परिगृहीतक्रमेव बुद्धिमात्रोपादाना सूक्ष्मप्राणवृत्त्यनुगता मध्यमेत्युच्यते, प्रतिसंहृतक्रमा सत्यप्यभेदे समाविष्टक्रमशक्ति पश्यन्ती युच्यते, इयञ्च मध्यमावैखर्यो कारणं नामाभिधेय कार्याणां कारण मकत्वात् कार्यस्य नामात्मकत्वे कारणस्यापि तदनपायादित्याशयेनाह—चैत यमेव हीति, ग्राह्यग्राहकाकारवर्जिताऽपरिच्छिन्ना सर्वत्र संहृतक्रमा परम तीरूपा वाक्, स एवात्मा सर्वदेहव्यापकत्वेन वर्तते, अन्त पश्यदवस्थया भोक्तृतास्वरूपाऽविषया सैव पश्यन्तीरूपा वाक् अर्थप्रतिपादनेच्छयोप लम्भिता मनोविज्ञानरूपत्वेनाऽऽस्थिता मध्यमा वागुच्यते, सैव च वक्त्रकुहरं प्राप्ता कण्ठादिस्थानभागेषु विभक्ताकारादिवर्णरूपा वैखरीत्युच्यते, तत सैव बाह्यार्थाकारनयाऽविद्यारूपया क्रमेण घटपटाद्याकारैर्विवृता चक्षुरादिना गृह्यते इति भाव । ननु बालमूकपशुपक्षिकृमिपिपीलिकावृक्ष लतादीनां प्रवृत्तिदर्शनेनानुमितविज्ञानानां चेतनाऽशब्दैवेति कार्याणां कारणात्मकत्वं व्यभिचरतीत्याशङ्कते—स्या मतमिति । समाधत्ते—येऽपीति । व्याचष्टे—कृमीति । कृम्यादय जङ्गमा व्रतत्यादय स्थावराश्च शब्दाभ्यासवासनाजनिता तर्निविष्टस्वानुरूपचैत या एव सर्वं हि विज्ञान शब्दाकारानुस्यूतम्, संसारिणां बालस्य लोकव्यवहाररूपा तथ सुप्त कादिसंविद्रूपस्य साधनं वागेव सर्वप्राणिषु वाक्यज्ञानातिक्रान्तचैतन्यस्यैव वर्तनात् वाक्याशक्तिमन्तचैतन्य हि बाह्या न प्रवृत्तिरेव न स्यादिति बाह्या तर्हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनमेव कृम्यादीनां शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकत्वं साधयतीति भाव । अमुमेव हेतुं दर्शयति—हिताहितेति । हिताहितनिमित्तप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वृत्तत्वात् हिताहितसम्बन्धिप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वृत्तत्वादिति हेत्वर्थमाह—निमित्तेति । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकारेण वृत्तत्वादिति हेत्वर्थाभिप्राये-

---

१ मि ध छ. क रूपम् । २ मि ध छा व्रपुर्णीमकचितकर्णिका० ।

त्तिव्यावृत्त्योर्वृत्तत्वात्, इत्थंभूतलक्षणा तृतीया या हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिभ्यां वृत्तत्वात् स्तम्भाद्याश्रयोपसर्पणे हितप्रवृत्तिवृत्तत्वं गर्ताग्न्यादिभयादन्यतो गमनमहितव्यावृत्तिवृत्तत्वञ्चेति सिद्धो हेतुर्वनस्पतिष्वपि, कृम्यादीनामुत्रासस्तम्भधावितपलायितगतागतादिक्रिया भयाद्यविनाभाविन्यः सिद्धा यतो हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिवृत्तता विद्यते शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविनी यथा कुम्भकारे, तस्मात्तेषूभयेषु साध्यते, सुसदृगादिषु तु जङ्गमेषु व्यक्तमेव पाणिप्रस्फोटनादिक्रियालिङ्गम्, तेन विज्ञानमविनाभावित्वात् सिद्धमेव, शब्दानुविद्धत्वं तु साध्यत इति ।

नैतत् स्वाभिप्रेतोपपत्तिबलादेव, किं तर्हि ?–

भगवदर्हदाज्ञापि तथोपश्रूयते–'सव्वजीवाण पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो निच्चुग्घाडिओ' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि,

(भगवदिति) भगवदाज्ञाऽपि तथोपश्रूयते–'सव्वजीवाण पि' (नंदी० सू० ५१) इत्यादि, अक्खराणक्खरसुतादिभेदेन श्रुतज्ञानप्ररूपणायामेकेन्द्रियादिस्वामिकमुक्तं सूत्रे, तथा भाष्येऽपि 'तं पि जदि आवरिज्जेज, तेण जीवो अजीवत्तं पावे, सुट्ठुवि मेहसमुदये होइ पहा चन्दसूराणं' ( )

अतो यथैव कुम्भकारकरणशब्दचेतनावैचित्र्यवृत्तितारतम्याध्यासनसमुपहितरूपा घटता नाम साक्षाद्भवति तथा तथा तत्प्रभवमेव कुम्भकारमनुष्यशरीरं मृदादि च, शब्दोपयोगसम्बन्धात् योगपरकृताविसंवादनादेः, रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् कुम्भकारकार्यवत्, यथा हि घटपिठरादिकुलालकार्यं तेन तेन मृन्मर्दनादिप्रकारेणान्तःसन्निविष्टशब्दानुविद्धकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वर्तितत्वात् तत्प्रभवं तदात्मकं रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यपि ।

अतो यथैवेत्यादि उक्तार्थोपसङ्ग्रहरूपेण दृष्टान्तग्रन्थको यावत्साक्षाद्भवति तथा तथेति, कुम्भकारः शब्दानुविद्धचेतनात्मकः तत्क्रियापि तदात्मिका विचित्रा पिण्डशिवकाद्यर्थपरिस्पन्दभेदा शब्दचेतनैव, तस्या वैचित्र्येण वृत्तेस्तारतम्येणोत्तरोत्तरोत्कर्षपरम्परयाऽध्यासनं, तेन समुपहितं रूपमस्या घटतायाः सा

णाह–इत्थम्भूतेति, कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः, तदाख्याने तृतीयेत्यर्थः । पक्षे हेतुसिद्धिं दर्शयति–स्तम्भादीति । स्पष्टवचसामसदादीनां प्रवृत्तयः शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविन्यः सुसदृग्यादिजङ्गमानां पाणिप्रस्फोटनादिप्रवृत्तिदर्शनात् शब्दानुविद्धचैतन्यमनुमीयते, तत्र विज्ञानं तु वादिप्रतिवादिनोः सिद्धमेव शब्दात्मकत्वमेव साध्यत इत्याह–सुसेति । न त्विदं केवलमनुमानेनैव साध्यते किन्तु तथाऽऽगमेनापि साध्यत इत्याह–भगवदिति । व्याकरोति–अक्खरेति । प्रोक्तानुमाने दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तं कुम्भकारवदिति दृष्टान्तं सङ्ग्रहरूपतो वर्णयति–अतो यथैवेति । तदेव व्याचष्टे–कुम्भकार इति, शब्दानुविद्धचेतनाविशेषकुम्भकारप्रवृत्तिमात्रस्य तत्प्रवृत्तित्वाच्छब्दानुविद्धचेतनात्मकत्वमेव कुम्भकारशक्तिरूपत्वात् सा च प्रवृत्तिलक्षणा शक्त्यो विचित्ररूपा तद्वैचित्र्येणैव विलक्षणोत्तरोत्तरकार्याणामुदयः, कारणवैचित्र्याद्धि कार्यवैचित्र्यमत एव क्रमसहभाविपिण्डशिवकादिना पृथुबुध्नादिना चोत्तरोत्तरतारतम्याध्यासितोत्कर्षपरम्परया सम्प्राप्तस्वरूपा घटना सापि शब्दादेव भवतीति भावः । वैचित्र्येण वृत्तेरिति, शब्दब्रह्मण स्वातन्त्र्यशक्ति-

१ छा भगवदर्हदा० । २ सि अयेतो० ।

कुम्भकारकरणशब्दचेतनावैचित्र्यवृत्तिनारम्याध्यासन[स]मुपहितरूपा घटता सा साक्षान्नाम्नो भवति तथा तथा–तेन तेन प्रकारेण पिण्डशिवकादि[ना]रूपादिपृथुबुध्नादिना चेति दृष्टान्त, दार्ष्टान्तिकोऽर्थोऽधुना– तथा तत्प्रभवमेव–शब्दचेतनाप्रभवमेव कुम्भकारमनुष्यशरीर मृदादि–मृत्सिकतालोष्टपाषाणशिलादिपृथिवीकायतिर्यक्शरीरञ्च, आदिग्रहणादप्तेजोवायुवनस्पतितिर्यक्शरीरं देवशरीर नारकीयञ्च, तद्दर्शयति–'शब्दोपयोगेत्यादि,–शब्दात्मक उपयोग श्रुतज्ञान व्यक्ताव्यक्त तत्सम्बन्धात्, 'कायवाङ्मन कर्मयोग' [तत्त्वा० अ० ६ सू० १] शुभोऽशुभो वा, 'स आस्रव' [तत्त्वा० अ० ६ सू० २] 'पुण्यपापयो एकेन्द्रियादिजाति नाम्न तिर्यग्भेदस्य [अशुभस्य] योगवक्रताविसंवादनञ्च, [तत्त्वा० अ० ६ सू० २१] तद्विपरीत योगावक्रत्वमविसंवादन शुभस्य मनुष्यदेवपञ्चेन्द्रियजातिनाम्न, आदिग्रहणाद् [योगावक्रत्वा]विसंवादनग्रहणात्, आदेरिति पञ्चमीनिर्देशाद्धेतोरित्यर्थ, कुम्भकारशरीरमृदादि तथा तथा तत्प्रभवमेवेति वर्तते, उक्तमिदं प्रक्रियायुक्त्या, न पुनर्हेतुना शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकत्वमिति चेदेतर्हि ब्रूम –रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात्, रूपरसगन्धशब्दस्पर्शसंख्यासंस्थानादयो रूपादय, ते यस्य सन्ति सोऽर्थ रूपादिमदर्थ, तस्य विरचना–परस्परसम्बन्धानुरूप्येण घटना [सा]एवात्मा यस्य स्वरूप मनुष्यतिर्यगङ्गोपाङ्गादिनामनिर्वृत्तकुम्भकारशरीरमृदादेरिति धर्मित्वेन सम्बध्यते, कुम्भकारकार्यवदिति दृष्टान्त, यथाहि घटपिठरादि कुलालकार्यं तेन तेन मृन्मर्दनादिप्रकारेणान्त सन्निविष्टशब्दानुविद्धकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वर्तितत्वात् तत्प्रभव तदात्मक–कुम्भकारप्रवृत्त्यात्मक रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यप्यन्त सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यप्रवृत्त्यात्मकमिति ।

रूपस्य आरोपितकालभेदाद्विशिष्टस्य कालस्य सम्बन्धाद्वैचित्र्येण वृत्तिलाभ तथा च विशिष्टकालसम्बन्धात् पाकपरिपाकाभिर्निर्वृत्तशक्तिभिर्नानाविधकार्योदय इति भाव । इत्थं दृष्टान्ततात्पर्यमाख्याय दार्ष्टान्तिकार्थमाचष्टे–**तथा तत्प्रभवमेवेति,** शब्दसम्भूतमेव कुम्भकारादिमनुष्यशरीरं पृथिव्यादिनियतशरीरं देवशरीरं नारकशरीरञ्चेति भाव । हेतुं दर्शयति–**शब्दोपयोगेति** मनुष्यतिर्यग्देवनारकाणां यथायोग व्यक्ताव्यक्तश्रुतज्ञानसम्बन्धादित्यर्थ । **कायवागिति,** वीर्यान्तरायक्षयोपशमजपर्यायेणात्मन सम्बन्धो योग कायवाङ्मनोभेदात्त्रिविध गमनादिभाषणचिन्तात्मकात्मन साधनम् काय शरीर पुद्गलद्रव्यघटित आत्मन उपग्राहक, तद्योगा जीवस्य वीर्यपरिणाम काययोग आत्मविशिष्टशरीराधीनविसृज्यमानवाग्वर्गणायोग्यस्कन्धा वाक्करणभूता, एतत्सम्बन्धादात्मनो भाषणशक्तिर्वाग्योग शरीरविशिष्टात्मना सर्वप्रदेशै परिगृहीतमनोवर्गणायोग्यस्कन्धा मननाय करणतां यान्ति तत्सम्बन्धादात्मनो वीर्यविशेषो मनोयोग, एते योगा शुभाशुभभेदेन द्विविधा, एष त्रिविधोऽपि योग पुण्यपापयोरास्रवसंज्ञको भवति, तत्रैकेन्द्रियादिजात्यादिलक्षणाद्धिकादीनिमेदस्याशुभस्याशुभो योग आस्रव सद्वेद्यादिद्विचत्वारिंशद्भेदस्य शुभस्य कर्मण शुभो योग आस्रव इति भाव । अशुभस्यैकेन्द्रियादिजातिप्रभृतिनाम्न आस्रवान्तरमाह–**योगवक्रतेति,** कायवाङ्मनोलक्षणयोगस्य कौटिल्यप्रवृत्तिर्योगवक्रता निर्दिष्टतथ्यार्थस्यावस्थितस्वभावस्यान्यथाकरणं विसंवादनमशुभनाम्न आस्रव इत्यर्थ । शुभनाम्न आस्रवमाह–**तद्विपरीतमिति ।** शास्त्रीयप्रक्रियया शब्दानुविद्धचैतन्यात्मकत्व कुम्भकारशरीरादेरभिधायानुमानेन तदाह–**रूपादिमदिति ।** हेतु व्याचष्टे–**रूपरसेति ।** दृष्टान्तं घटयति–**यथा हीति,** स्पष्टम् । ननु घट साक्षान्नाम्नो भवतीत्युक्तं तद्युक्त प्रत्यक्षतो दण्डादेरेव साक्षाद्भवन

---

१ सि ×× । २ सि क्ष छा तदात्मदात्मक ।

अत्राह–प्रत्यक्षत एव दण्डादिबहिर्निमित्तादृते घटाद्यनिर्वृत्ते कथमिदमवधार्यते नाम्न साक्षाद्भवति न दण्डादिभ्य इत्यत्रोच्यते–

नाम्न एव च प्रभावात् तत्प्रेरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिवस्तुनो वस्तुत्वं लभ्यते न बहिर्निमित्तापेक्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभात्त दात्मत्वम्, इतरथा स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियाया कार्यस्य चाभावाच्छब्दप्रभावप्रभवं सकलं जगत्, तथा हि स्कन्दरुद्रेन्द्रा स्कन्दनरोदनेन्दननिमित्तानुपपत्तावपि जीवस्याजीवस्य वा निमित्त निरपेक्षाः सञ्ज्ञा क्रियन्ते ।

नाम्न एव चेत्यादि, दण्डादीना सतामप्यकिञ्चित्करत्वाच्छब्दचैतन्यस्यैव प्रभावात् तत्प्रेरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिघटाख्यस्य वस्तुन तद्वस्तुत्वं घटत्वं नाम्न एव महिम्ना लभ्यते, न बहिर्निमित्तापेक्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभाच्चदात्मत्वम्, इतरथा–तेषामतदात्मत्वे स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो घटस्य घटत्वं वस्तुत्वम्? तस्मात् सर्वकारकसान्निध्येऽपि कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियाया कार्यस्य चाभाव घटौदनपटयागादे, अत शब्दप्रभावप्रभवं सकलं जगदिति, तथा हीत्यादिनानिरूपयति, हिशब्दो निदर्शने–एवञ्च कृत्वा स्कन्दरुद्रेन्द्रा –स्कन्दिर् गोपणे, रुदिर् अश्रु विमोचने, इदि परमैश्वर्ये इति स्कन्दनेन निमित्तेन स्कन्द, रोदनेन रुद्र, इन्दनेनेन्द्र इत्येतेषा निमित्ताना मनुपपत्तावपि गोपालपशुपालादेर्जीवस्याजीवस्य वा काष्ठकुड्यपाषाणादेर्निमित्तनिरपेक्षा[ ]सञ्ज्ञा[ ]क्रियन्ते[1] स्कन्दो रुद्र इन्द्र इति, गोपालादीनामेव तैस्तै शब्दै समारोपवशाच्चोच्यते ।

स्यान्मत भवतीति भवो रोदितीति रुद्र इन्दतीति इन्द्र इति देवताविशेषास्तन्निमित्तभूतार्थभाज सन्त्यप्रत्यक्षा समयान्तरप्रसिद्धा तन्मुख्यप्रवृत्तेरितरत्रोपचारो भविष्यतीत्येवमाद्युक्तम्–

दर्शनादित्याशङ्कते–अत्राहेति । शब्दचैतन्यव्यतिरिक्तयावत्कारणसत्त्वेऽपि कुलालरूपशब्दचैतन्यसत्त्व एव घटादिकार्योदयात्तद भावेऽनुदयात्तस्यैव प्रधानकारणं शब्दचैतन्यमिति मत्वोत्तरयति–नाम्न एव चेति । व्याकरोति–दण्डादीनामिति, सर्वं दण्डादिप्रवर्तन शब्दचैतन्यप्रेरणयैव प्रवर्तते न तु तामन्तरेण सर्वेषां शब्दचेतनप्रवृत्तित्वेन तदात्मत्वात्, यदि तेषां तदात्मता न स्यात् शब्दचैतन्यं न प्रवर्तेत एव, जगत् प्रवर्तयितु हि शब्दब्रह्म प्रवृत्ति तस्मात् घट साक्षान्नाम्न एव भवतीति भाव ।तत्प्रेरितेति, तेन प्रेरितो य प्रयत्नस्तस्य परिस्पन्दस्तेन जनिता निष्पत्तिर्यस्य घटस्येत्यर्थ । घटादिवस्तुप्रवृत्तेरिव दण्डादीतर वस्तुप्रवृत्तीनामपि नाम्न प्रभावादेवेत्याह–तत्प्रवृत्तीनामपीति, दण्डादिबहिर्निमित्तप्रवृत्तीनामपीत्यर्थ । तत्प्रवृत्तित्वात्तदात्मत्वान भ्युपगमे त्वासम्बद्धप्रवृत्त्यन्तरं प्रति स्वप्रवृत्तेरनुदयाच्छब्दब्रह्म न प्रवर्ततेवेत्याह–तेषामतदात्मत्व इति । अथ निमित्तान्त रानपेक्षात् साक्षात् शब्दादेव सर्वेषां भावात् सर्वभावानां शब्दात्मकत्वाच्च घटनोदनादिनिमित्तापेक्षामन्तरेणैव घटेन्द्रादिसञ्ज्ञा जीवस्याजीवस्य वा क्रियन्त इत्याह–तथा हीति, सकलस्य जगत शब्दप्रभावप्रभवत्वाद्दार्ढ्यर्थं । हि शब्दो हेत्वर्थे अपि निदर्शनार्थं इत्याह–हिशब्द इति । भाव निरूपयति–एवञ्च कृत्वेति । स्कन्दरुद्रेन्द्रशब्दा स्कन्दनादिनिमित्तवन्तु समयान्तर प्रसिद्धदेवताविशेषेषु मुख्यया वृत्त्या वर्तमानास्तथाविधनिमित्तविरहितेषु गोपालादिषूपचारेण प्रवर्तन्त इत्याशङ्कते–स्यान्मतमिति । गोपालादय एव मुख्यया वृत्त्या स्कन्दादिशब्दैरभिधेया प्रत्यक्षत्वात् सकललोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयत्वाच्च, कार्तिकेयादयस्तु अप्रत्यक्षा,

[1] सि क्ष छा घटाद्विनिर्वृ॰ । २ सि छकद्यार्थे॰ । ३ सि क्ष ॰त । ४ सि क्ष समव्यापारोपवशात् । छा समभ्यारोपवशात् ।

प्रत्यक्षत्वात् गोपालादय एव तद्भूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते, ते तु भवकार्तिकेयादय समयान्तरप्रसिद्धशब्दपरिकल्पगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया, तस्मात्त एव तेषु प्रत्यक्षा, येऽपि च ते स्कन्दादयस्तेष्वेकस्मिन्नितरयोरपि सञ्ज्ञयो प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् त्रयोऽपि परस्परसञ्ज्ञानिर्देश्या सङ्कीर्णा स्यु, अन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽवधृतया सञ्ज्ञया विवक्षितेष्टार्थव्यवहरणात्तु अन्तर्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्त सञ्ज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो न बहिर्निमित्त प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षत्वादित्यादि यावत्त एव तेषु प्रत्यक्षा, ते भवकार्तिकेयादय समयान्तरप्रसिद्धशब्दपरिकल्पगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया यथा गोपालादय प्रत्यक्षा सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाश्चेति, तेषा सत्त्व तच्छब्दात्मकत्वञ्चाप्रत्यक्षम्, उपचारगम्यश्चेत्येतेभ्य कारणेभ्य तद्भूता –स्कन्दादिशब्दभूता, प्रत्यक्षाश्च गोपालादयो मुख्यया च वृत्त्योच्यन्ते, तस्मात्त एव–ते गोपालादय एव स्कन्दादयो न समयान्तरपरिकल्पिता सन्तीति, तस्माच्छब्दशक्तिप्रभावादेव शब्दसन्निवेश, न निमित्तान्तरात्, अभ्युपेत्यापि समयान्तरपरिकल्पिताना स्कन्दादीनामस्तित्व निमित्तनियमाभावदोष उच्यते–येऽपि च त इत्यादि, स्कन्देऽपि रोदने दने, [तत] स रुद्र इन्द्रो वा किं न भवति ? तथा रुद्रेऽपि स्कन्दने दने, तत स इतर इतरश्च किं न भवति ? एकस्मिन्नितरयोरपि सञ्ज्ञयो प्रवृत्तेर्निमित्तमस्त्येव, तस्मात् त्रयोऽपि परस्परसञ्ज्ञानिर्देश्या सङ्कीर्णा स्यु, अथ मा भूदेष दोष इत्यन्यतमदेव निमित्तमेक तत्त्वमिष्यतेऽसङ्कीर्णसञ्ज्ञाव्यवहारार्थं स्कन्द एव न रुद्रो नेन्द्र इतीष्टार्थविवक्षया, एव तर्ह्यन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽवधृतया सञ्ज्ञया विवक्षितेष्टा-

---

समयान्तरप्रसिद्धशब्दपरिकल्पगम्याश्च, अतस्ते न स्कन्दादिशब्दभूता इत्याशयेनोत्तरयति–प्रत्यक्षत्वादिति । स्यादेतत्–त इति आगमान्तरेषु स्कन्दरुद्रादिशब्दानुग्राह्य परिकल्प्यते सन्ति केचिद्भवकार्तिकेयादयो देवताविशेषा इति, न तु सर्वलोकप्रसिद्धगोपालादिशब्दाभिधेयप्रत्यक्षगोपालादिवत् सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयत्वं भवकार्तिकेयादीनाम्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयत्वाच्छब्दात्मकत्वात् प्रत्यक्षत्वादुपचारागम्यत्वाच्च गोपालादय एव स्कन्दादिशब्दभूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते तै तै शब्दैरिति भाव । स्कन्दादीनां सत्त्व स्कन्दशब्दात्मकत्वञ्चाप्रत्यक्षमुपचारगम्यञ्चेत्याह–तेषा सत्त्वमिति, एवञ्च ते भवकार्तिकेयादय न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया अशब्दात्मका अप्रत्यक्षा उपचारगम्याश्चेत्येतेभ्य कारणेभ्यो न तद्भूता न वा स्कन्दादिशब्दैर्मुख्यया वृत्त्योच्यन्तेऽतस्ते न सन्त्येवेति दर्शयति–न समयेति । कार्तिकेयादीनामभ्युपगमेऽपि शब्दसामर्थ्याच्छब्दसन्निवेशमनभ्युपगम्य निमित्तान्तराच्छब्दसन्निवेशोऽभ्युपगम्यमाने निमित्तान्तरस्य व्यभिचारितया व्यवस्था विशीर्येतेत्याशयेनाह–अभ्युपेत्यापीति । निमित्तव्यभिचारं प्रकाशयति–स्कन्देऽपीति, रुद्रेन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरोदनेन्दनयोस्तद्भिन्ने स्कन्देऽपि सद्भावात् स रुद्र इन्द्रश्च स्यादिति भाव । हेतुमाह–एकस्मिन्निति । बाधकमाह–त्रयोऽपीति, स्कन्दरुद्रेन्द्रादयोऽपि प्रत्येकं स्कन्दरुद्रेन्द्रशब्दाभिधेया स्यात्, सङ्कीर्णा भवेयुरिति भाव । अथ स्कन्दादौ स्कन्दनरोदनेन्दनादिनिमित्ताना सद्भावेऽपि स्कन्दनमेव निमित्तं मुख्यं तत्र तस्य नेतरे असङ्कीर्णसञ्ज्ञाव्यवहारार्थमभ्युपगम्यत इत्याशङ्का समाधत्ते–अथ मा भूदिति । एवं तर्हीति, सर्वथाऽपि तन्न सम्भवति यत शब्दार्थपरिगृहीतस्यापि तस्यागमार्थनिर्णयजनकत्वं स्यात्, न चैतदस्ति, तस्माच्छब्दाश्रितत्वात्तस्य शब्द एव तत्र निमित्त वक्तव्यमिति अन्तर्निविष्टस्कन्दशब्दानुविद्धचैतन्यमेव स्कन्दसञ्ज्ञाव्यवहारे निमित्तमिति स्वेरितादि स्वदभ्युपगतबहिर्निमित्तपरित्यागात्स्वदिष्टत्यागश्चेति भाव । इमे एव स्वदिष्टत्यागस्वेष्टसिद्धी तुशब्देन दर्शिते इत्याह–

---

१ सि क्ष रोदन च स्रोत । २ सि क्ष डे इतरस्य । ३ डे सकारणस्यु ।

र्थन्यग्रहणादन्तर्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्त संज्ञा व्यवहारोऽभ्युपगतो [न] बहिर्निमित्त प्रत्यक्षमिति दोष, तुशब्दादनिष्टसपरिग्रहेष्टत्यागौ विशेषयति।

किञ्चान्यत्–

निमित्तप्रत्ययेन सज्ञाप्रवृत्तेश्च यावत् सम्भव सज्ञासन्निवेशो सर्वव्यपदेशभाक्त्वात् भावकादयोऽपि ते प्राप्ता, तथा च यावत् किञ्चित् भवननिमित्तग्रस्त तस्य सर्वस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थ, तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव, घटकुटशब्दवत्, एव तावत्सर्वसर्वत्वमविशेषात्।

निमित्तप्रत्ययेनेत्यादि, यदि स्क न्दनादिनिमित्तप्रत्ययेन सज्ञाप्रवृत्तिस्ततो यावत्सम्भव यावन्निमित्तानि भवनकरणशयनभापणचङ्क्रमणवर्त्तनपरिणमनादीनि सम्भवन्ति, तावद्भिर्निमित्तै सज्ञासनिवेशो सति रोदनाद्रुद्रो भवनाद्भवो भावक करणात् कारक इत्यादि सर्वव्यपदेशभाक्त्वात् भावकादयोऽपि ते प्राप्ता ततश्च–तथा च यावदित्यादि, यत्परिमाणमस्य–यावत्, यावदेव किञ्चिद्भवननिमित्तमस्त सर्वमित्यर्थ, तस्य सर्वस्य घटपटादेरि द्रस्कन्दादिरर्थ, सर्वधात्वर्थानामन्वयत्वात् पर्याय, तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव किमिव ? घटकुटशब्दवत्–सर्वं एव सर्व –घट स्कन्द, पट रुद्र, वैद्योऽपि स्कन्द, एव रुद्रे द्रादयश्च, स्क दोऽपि घट पटश्चेत्यादि प्राप्तम्, एव तावत् सर्वधातूनामन्वयत्वात् सर्वसर्वत्वमविशेषात्।

किञ्चान्यत्–

विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्कन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, कतमद्द्रव्य कतमेन निमित्तेन नाभिधीयते ?,

(विशेषतोऽपीति) विशेषतोऽपि सम्भवैघटनादिस्क दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, चेष्टाकौटिल्याचभिस ध्यनभिसन्धिपूर्वकपरिस्प दार्थत्वात्–परिणत्यर्थत्वात् सर्वेषा ज्ञानगत्यर्थाना स्कन्दनशोषणविसरणरोदनेन्धनस्तम्भनाद्यर्थाना यावता यस्मिन्नर्थे सम्भव तस्य तस्य तथार्थत्वे सर्वसर्वत्व, वसनाद्वस्तु

तुशब्दादिति। यदि संज्ञाव्यवहारो बहिर्निमित्तापेक्ष स्यात्तर्हि निमित्ताना बहूना सम्भवात् प्रतिनिमित्त संज्ञासन्निवेशो प्रतिवस्तु सर्वसंज्ञाव्यपदेश्य स्यादिति दोषान्तरमाह–निमित्तप्रत्ययेनेति। व्याचष्टे–यदीति, यावन्निमित्त नामधेयशब्दा, तैरथ सम्भन्त्ययोऽर्थसंप्रत्ययाच्च व्यवहारो यदि स्यादित्यर्थ। एकस्मिन् वस्तुनि नानानिमित्तानि दर्शयति–भवनेति, भावशब्दनिमित्त भवन कारकशब्दनिमित्त करण शायकशब्दनिमित्त शयन भाषकशब्दनिमित्त भाषण चङ्क्रमकशब्दनिमित्त चङ्क्रमण वर्तकशब्दनिमित्त वर्तन परिणामकशब्दनिमित्त परिणमनमित्येतानि निमित्तानि भवद्वर्त्तिक्रियादौ प्रत्येक सम्भव तीनि तत्त छब्दैरपि ते व्यवह्रियेरन्निति भाव। ततश्च को दोष इत्यनाह–तथा चेति, घटपटादिसर्वपदार्थस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थ पर्याय इ दनादिधात्वर्थस्य सभवात्, तद्वाचकशब्दाश्च पर्यायशब्दा भवेयु, एवञ्च घट इन्द्रस्कन्दादिनिखिलशब्दाभिधेय स्यादेवं पटादयोऽपीति सर्वं सर्वशब्दवाच्यमिति सर्वसर्वत्व प्रसज्यत इति भाव। भवननिमित्तग्रस्तमिति यावत्किञ्चिद्भावमात्रमित्यर्थ। सर्वधात्वर्था प्रतिवस्तु अनुगतार्थत्वात् पर्यायत्वमित्याह–सर्वेति। इन्दनस्कन्दनभवनकरणादिधात्वर्थवाचिन इन्द्रस्कन्दभवकारकादिशब्दा पर्यायशब्दा एवेत्याह–तद्वाचिनश्चेति। आपत्तिमाह–सर्वं एवेति। एवमविशेषात्सर्वसर्वत्वमापाद्य विशेषतोऽपि तदापादयति–विशेषतोऽपीति।

१ छा सर्वधात्वर्थानामन्वयत्वात्। २ सि क्ष छा सर्वधातुरूपत्वात्। ३ सि क्ष छा सम्भवविघ०।

र्वस्तूना शयनस्थानासनाद्येरार्थत्वाच्च गतिनिवृत्तिपर्यायाणा शेषधातूनाञ्च वस्त्वर्थानतिवृत्ते॰ कतमद्द्रव्य कतमेन निमित्तेन नाभिधीयते ? तत सर्वसर्वत्वम् ।

स्यान्मतमेन तर्हि सुतरामतिप्रसङ्गापादानद्वारेण त्वयैव सर्वस्य बहिर्निमित्तापेक्षत्व समर्थितम्, त्वत्पक्षेऽपि च सर्वसर्वाभिधानातिप्रसङ्गो दुर्निवार इत्येतच्चायुधकुचन्यायेनेव—

एवमपि तु स्थिते सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्थाव्यावर्त्तनार्थं बहिर्निमित्तनिरपेक्षसञ्ज्ञामात्रसन्निवेशिनियतार्थाभिधायिस्कन्दादित्वमभ्युपगन्तव्यम्, एव हि सङ्केतमात्रत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्था सर्वदेशभाषा इत्येतदयत्नसिद्धम्, नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च शब्दानाम्, डित्थादिवत्, अत एवेदमप्यभियुक्ताना स्मरणमुपपन्न 'अनेकार्था धातव ' इति दृश्यतामिति ।

एवमपि तु स्थित इत्यादि यावत् स्कन्दादित्वमभ्युपगन्तव्यमिति, स्वप्रतिपिपादयिषितार्थप्रतिपादनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य प्रसक्तेऽपि सर्वसर्वत्वे सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्था प्राप्तैव, सा मा भूदिति तद्व्यपायतनार्थं स्कन्दादिशब्दा कस्मिंश्चिदर्थे बहिर्निमित्तनिरपेक्षा सञ्ज्ञामात्रत्वेन सन्निवेशिता सन्तो नियमेन तमेवार्थमभिदधतीति मान्तम्, इतरथा सैवसर्वाभिधानाव्यवस्थाऽवश्यम्भाविनी, तस्मात् सञ्ज्ञासन्निवेशात् न मे कश्चिद्दोष इति तस्यायोधाभासमेतत् समानदोषत्वादिति, एव हीत्यादि, अस्य न्यायस्य व्याप्तिप्रदर्शनम्, एवञ्च कृत्वा सङ्केतमात्रत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्था सर्वदेशभाषा इत्येतदयत्नसिद्धम्—घट कुट कुम्भ, क्षीर पय पालि दुग्धम्, अग्निरातुर विचु मङ्गल इत्यादीनाञ्च सङ्केतवशादभिधित्सितेनार्थेनाचित्य सिद्धम्, नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च तेषा तेषा

ननु मां प्रति दोषं प्रदिदर्शयिषुणा भवतापि सर्वाभिधेयानां बहिर्निमित्तापेक्षत्वं समर्थितमेव, एवं समर्थयतो भवतोऽपि सर्वसर्वाभिधानप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशङ्कते स्यान्मतमिति । स्याद्यदि बहिर्निमित्तापेक्षाऽभिधानप्रवृत्तिरित्यभ्युपगम्येत, न चैवमभ्युपगम्यते, तत्स्वरूपादेव किन्तु शब्दप्रभावप्रभवाऽभिधानप्रवृत्तिरिष्यते इत्याशयेनोत्तरयति-एवमपीति । वक्ता हि परस्य स्वाभिलषितमर्थं प्रतिपादयितुं शब्दान् प्रयोक्तुमभिवाञ्छति स च शब्दप्रयोगो यदि बहिर्निमित्तमापेक्षोऽर्थं प्रतिपादयेत् तर्हि सर्वसर्वत्वाद्भवदुक्तरीत्या सर्वसर्वाभिधानलक्षणाऽव्यवस्था स्यादिति तद्व्यावर्त्तनाय नियतार्थाभिधायित्वं शब्दानामभ्युपेयम् तच्च बहिर्निमित्तानपेक्षशब्दप्रभावादेव नान्यथेत्याशयेन व्याचष्टे-स्वेति । स्वप्रभावादेव नियतार्थप्रतिपादकत्वानभ्युपगमे दोषमादर्शयति-इतरथेति । अन्त सन्निविष्टशब्दानुविद्धत्वेनान्यनिमित्त सञ्ज्ञाव्यवहार इत्यभ्युपगच्छतो मे न कश्चिद्दोष इत्याशयेनाह-तस्मादिति । प्रयोक्तुसङ्केतवशादेव शब्दानामर्थेषु प्रवृत्ते निखिलदेशभाषाणामपि सङ्केतेन प्रवृत्तत्वात् मुख्यार्थवाचकत्वमेवेत्याशयेन सङ्केतपूर्वकप्रवृत्तेर्व्यापकत्वमाह-अस्य न्यायस्येति । नानादेशेष्वेकस्यैव घटादेर्नानाशब्दैरभिधानं दर्शयति-घट कुट इति । पयसो नामान्तराण्याह-क्षीरं पय इति । अग्नेर्नामान्तराण्याह-अग्निरातुर इति । शब्दो हि वक्त्राऽभिधातुमिष्टं वस्तु सङ्केतवशादेव प्रतिपादयति सङ्केतस्तु न यत्किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्य क्रियत इति नियमनिरपेक्षत्वात् सङ्केतमात्रत एव शब्दोऽभिधातुरुपयोगं प्रतिपादयितुं क्षम इत्याह-नियतनिरपेक्षत्वादिति, शब्दस्यार्थप्रतिपादने सङ्केतातिरिक्तापेक्षाविधुरस्य नियतत्वादित्यर्थ । सङ्केतादेव

---

१ क्ष डे छा वास्तुनी । २ छा सर्वसर्वत्वे सर्वा॰ ।

शब्दानाम्, डित्थादिवत्, इदमप्यभियुक्तानामत एव स्मरणमुपपन्नम्–नान्यथा, यथा 'अनेकार्था धातव' इति, गतार्थं यावद्व दृश्यतामिति ।

चेतनाचेतनभेदस्यास्य जगतो भावक नाम, तस्मादेव घटो भवति, घटस्य द्रव्य कारणम्, घट भावयति नाम, घटस्य ततो भवनात्, यद्यतो भवति तत्तस्य कारण दृष्टम्, यथा मृत्, अनया यथा घटस्तथा नाम्ना, घटक्रियात्मकत्व वा भावकत्वम्, तस्माद् घट भावयति नाम, रूपाद्युपयोगभवन वाऽन्तर्निविष्टशब्दानुबद्धम्, रूपणाद्रूपम्, रस्यत इति रस घ्रायत इति गन्ध श्रोत्रग्रहण शब्द इति लक्षणात् रूपादिरपि शब्दो भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनतैव ।

चेतनाचेतनेत्यादि, अनेन प्रकारेण यदुक्त नाम तच्चेतनाचेतनभेदस्य कुम्भकारघटाद पृथिव्यादिमनुष्यनारकतिर्यक्सिद्धपरमाणुशलाकाशादे समस्तस्यास्य जगतो भावक नाम–समस्त जगन्नाम्नो भवतीति भावितम्, तस्मादेव घटो भवति घटस्य द्रव्य कारण घट भावयति नाम, ततो भवनात्, ततो भवतीति प्रतिपादितत्वात् सिद्धो हेतु । यद्यतो भवति तत्तस्य कारण दृष्टम्, यथा मृत्–मृदो भूतो घटस्य कारण, तथा नाम घटस्य कारणमित्येतमर्थमुपनयति अनयेत्यादि, यथा घटस्य मृद्द्रव्य भवति तथा नाम्नेत्यर्थ, घटक्रियात्मकत्व वा भावकत्वम्, नाम्न इति वर्तते, शब्दो द्रव्य यावत् घटक्रियात्मकत्वात् पूर्वोक्तात् प्रतिपद्यते, तस्माद्घट भावयति नाम, नाम्नो घटो भवतीत्यर्थ, रूपाद्युपयोगेत्यादि, अथवा रूपाद्युपयोगो–रूपादिज्ञान तस्य भवनमन्तर्निविष्टशब्दानुबद्ध तच्छब्दात्मक रूपणाद्रूप रस्यत इति रस, घ्रायत

शब्दप्रवृत्तेस्तस्य च सर्वेष्वर्थेषु सम्भवादेवानेकार्थप्रतिपादकत्व धातूनामुक्तमभियुक्तैरपीत्याह–इदमपीति । गतार्थमिति, अन्न मूलं मृग्यम् । अथ कुम्भकारादीन्मृदादींश्च जगत् शब्दप्रभव शब्दात्मकञ्च रूपादिमदर्थैरेव[illegible] कुम्भकारघटेत्यादि यत्पूर्वमुक्त तदिह भावितमिति स्मारयति–चेतनाचेतनेति । व्याचष्टे–अनेनेति । निदर्शन दर्शयति–कुम्भघटेति । नाम कुम्भकारादीन् भावयति जनयति परिणमयतीति भावकमिति तात्पर्यमाह–समस्तमिति । [illegible]–तस्मादेवेति, नाम्न एवेत्यर्थ । तत्पूर्वमेव व्यावर्णितमतो नामप्रभवत्वान्नाम कारणमित्य[illegible]–ततो भवतीति । अनुमेन व्याप्तिं दर्शयति–यद्यत इति । उपनयमाह–यथेति । [illegible]–घटक्रियात्मकत्व वेति, भवदेव भवतीति शब्दो भवनात्मक [illegible], [illegible] नामैवाऽवस्था कारणञ्च शब्दस्यैव तत्तदवस्थाभिर्भवनात्, अत घटक्रियात्मकत्वात् [illegible] प्रति तत्कारणं भवितुमर्हति तस्माद्घटं भावयति नामेति भाव । किञ्च विज्ञानमात्र [illegible] कमिति व्याख्या रूपादिविज्ञानं शब्दात्मकमित्याशयेनाह–अथवेति, रूपादिसर्वं [illegible] तस्मादभेदेन शब्दसम्बद्धत्वाच्छब्दात्मकमिति भाव । रूपादिविषय ज्ञानं यदा [illegible] रस्यते तदा रस इति गन्ध इति घ्रायते यदा तदा गन्ध इत्युच्यते रूपाद्याधारेण [illegible] तच्च ज्ञानं [illegible] [illegible]त्मकमिति विज्ञानात्मका रूपादयोऽपि शब्दात्मका एवेति सर्वस्य [illegible] ।

१ सि क्ष डे नान्यथेति नास्ति । २ सि क्ष भवो ।

इति गन्ध श्रोत्रग्रहणं शब्द इति लक्षणात् तस्योपयोगस्य शब्दात्मकत्वात् रूपादीनाञ्च तदात्मकत्वात् शब्दो रूपादिरपि भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनत्वेनैव—प्राधान्यमेवेत्यर्थ, एष नामद्रव्यार्थनयपूर्वपक्ष ।

अत्रोत्तरमुभयनियमभङ्गार शब्दनयो यद्यत्तत्र —

अस्यापि नियम, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्त, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थ प्रधान न शब्द', अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च ज्ञानशब्दयोरैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, प्रत्यक्षमेव हि न नाम्नो घटादिर्भवति, ततस्तु श्रोत्राभिघात एवोत्पद्यते ।

अस्यापि नियम इत्यादि, एषोऽपि नामद्रव्यार्थमात्रो नियत उपसर्जनत्वेनेष्यते, न प्राधान्येन, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्त, न भूम शब्दो निमित्तमात्रव्यापृतो ज्ञानोपकारी नास्तीति, ज्ञानस्यैव प्रधानस्योपकारकत्वेन वर्त्तते, ज्ञानेनैव चोत्थाप्यते, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, तस्मादर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थ प्रधान न शब्द, तस्याशब्दार्थत्वात्, अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च ज्ञानशब्दयोरैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, यस्मात् प्रत्यक्षमेव न नाम्न—शब्दात् श्रोत्राभिघातपरात् घटादिर्भवति,—न शब्द कारणं घटस्य, ततोऽनुत्पत्ते, ततस्तु—शब्दात् श्रोत्राभिघात एवोत्पद्यते, तस्माच्छब्द श्रोत्राभिघाते हेतुर्न घटे न ज्ञाने ।

तथा च यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्व स्यात्ततो घटार्थिनो भवतु घट इति प्रब्रवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजान परबलमेति मा भूदिति वा ब्रूयु, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणमर्थार्थिनाञ्च क्षायोपशमिको भावः, सोऽपि द्रव्यार्थतां हित्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि

तदात्मकत्वादिति, उपयोगात्मकत्वादित्यर्थ । एव शब्दप्राधान्यवादिनामद्रव्यार्थनयमतमि युपसहरति—**एष इति ।** भूतोऽयमुभयनियमनय उक्त नामप्राधान्यनय शिक्षयति—**अस्यापीति ।** त्वदभिमतो द्रव्यभूत शब्दो न प्रधानम्, प्राधान्यात्, किन्तूपसर्जनभूत एवेति व्याचष्टे—**एषोऽपीति ।** नैतावता उभयनियमनये शब्दोऽनुपकारित्वान्नास्तीति मित्याह—**न भूम इति ।** तर्हि किमित्याह **ज्ञानस्यैवेति ।** वस्तु स्वयं ज्ञात्वा परं बोधयितुं शब्द आनीयते, शब्द उत्थाप्यते, तेन च शब्देनार्थप्रत्ययो भवति परस्य तथा चार्थप्रत्यायनार्थशब्दोत्थापकतया ज्ञानमेव **ज्ञानेनैवेति ।** यो यदर्थस्तत्प्रधानमितरदुपसर्जनम्, यथा भोजनार्थं पाक अर्थार्थश्च शब्द इत्यर्थ प्रधानं एवं अर्थोऽपि ज्ञानार्थ इति ज्ञानमेव प्रधानमुपसर्जनमथ इत्याह—**तस्मादर्थार्थत्वादिति ।** ननु ज्ञानं [illegible] शब्दयोरैक्यमाशङ्क्याह—**न च ज्ञानशब्दयोरिति ।** विरोधं स्फुटयति—**यस्मादिति,** नामरूपो हि शब्द मित्यादीनि [illegible], अत श्रोत्राभिघात कारणं स न तु घटादौ घटादिशब्दात्तदुत्पत्तेरदर्शनात्, यदि स्यात्तर्हि मृदो घट इव शब्दादपि उत्पद्येत ततश्च मृत्पिण्ड शब्द स्यात् घटाच [illegible] विरोध इति भाव । शब्दस्य घटादिकारणद्रव्यत्वेऽनुपपत्तिं प्रदर्शयति—**तथेति**

---

1 सि क्ष छा नास्तीति ।

विशेषेणैव भूयते, उक्ता शब्दार्थव्युत्पत्तिर्वस्त्वर्थश्च, स हि भावागम, तत उत्थाप्यते शब्द, तस्माच्छब्दो द्रव्यागम, तथा ह्याहु 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुत' (अनु० ३२ सू० इति ।

तथाचेत्यादि यावत् प्रभवीरनित्यनिष्ठापानम्, यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्व स्यात् ततो घटार्थिनो भवतु घट इति प्रभवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च राजानो विजिगीषवो न हन्त्यश्च निभृयु, परबलमेति मा भूदितिरा भूयु, न च तद् दृष्टमिष्ट वा, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणमर्थार्थिनाञ्च क्षायोपशमिको भाव –ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्त ज्ञानमित्यर्थ, तत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, सोऽपि द्रव्यार्थता हित्वा–क्षायोपशमिको भाव क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् द्रव्यार्थता त्यक्त्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि विशेषेणैव भूयते [सोऽपि] विशेष एव भवति, उक्त[ा]शब्दार्थव्युत्पत्ति, भवति भवत् प्रधान भाव इत्युपक्रम्य यावद्बालादिभेद दृश्यत एवेत्यक्षरार्थो गत, वस्त्वर्थश्च भावित –सामान्यमुपसर्जन विशेष प्रधान भाव, शिविकावाहकयानेश्वरयानवदिति, स हि भावागम –यस्मात् क्षायोपशमिको भावो ज्ञान भावागम उच्यते तस्मात् प्रधान भवति, [आ]मर्यादया अभिविधिना [वा] गमोऽवबोध तत शब्दस्यागमत्व तत उत्थाप्यते शब्दो ज्ञानात्, तस्माच्छब्दो द्रव्यागम, तथा ह्याहुरिति–शब्दद्रव्यागमत्वे ज्ञापकमार्षम् 'आगमतो जाणए अणुवउत्ते दव्वसुत' (अनु० ३२ सू०) इति ।

इतश्च ज्ञानमेव प्रधानम्,

' तत एव हि चास्योत्पत्ति, प्रवृत्तोऽपि शब्द परतन्त्र, ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोतरि प्रवृत्तेश्च, तादर्थ्येन ज्ञान प्रधान शिविकावाहकयानेश्वरयानवत्, अतस्त्वदुक्तिवत् उपयोगविशेषभवन प्रधानम्, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य ।

यदि शब्दस्येति, यदि शब्दो घटादेर्द्रव्य स्यात् तर्हि मृदाद्यभावे घटो भवत्विति शब्दप्रयोगादेव घट उत्पद्येत, तदुत्पादकघटशब्दसद्भावात्, परसैन्यविनाशाय च राजान प्रभूतव्ययमाप्यमेनापरिरक्षणव्यतिरेकेण परबलं माभूदिति शब्देनैव तद्विनाश कुर्यु, शब्दस्यैव तत्कार्यकरणक्षमत्वादिति भाव । किं तर्हि कारणं प्रवृत्तौ निवृत्तौ चार्थाभिलाषुकाणामित्यत्राह–**तस्मादिति,** शब्दस्य कारणत्वे निरुक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थ, ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यज्ञानादेव प्रवृत्तिनिवृत्ती तत एव तयोर्दर्शनादिति भाव । तदपि हि ज्ञानं प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा करोतीति द्रव्यं स्यात्, ततश्चाप्रधानमेवेत्याशङ्कायामाह–**सोऽपीति,** ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यो भावोऽपीत्यर्थ, पर्यायत्वेन क्षणे क्षणेऽन्यत्वाभावानुवृत्तत्वलक्षणं द्रव्यत्वं प्राप्नोति, किन्तु विशेष एव भवतीति प्रधानमवति भाव । भवत् प्रधान कर्तृसाधनं प्रत्ययार्थ, भाव उपसर्जनं भावसाधनं प्रकृत्यर्थ, विशेष एव भवतीति भाव इत्यादि पूर्वग्रन्थेनैतन्नयवादिना शब्दार्थव्युत्पत्तिप्रधानमुखेन विशेषस्यैव प्राधान्यं प्रतिपादितमिति सूचयति–**उक्तेति** । तमेव ग्रन्थ स्मारयति–**भवतीति** । भावार्थोऽपि 'इह स्वरूपं घटो विशेषो न पटादभाव, स एव प्रधान भाव, सामान्यं क्रिया भवनं प्रकृत्यर्थ उपसर्जनमप्रधानम् शिविकावाहकयानेश्वरयानवदिति' भावित एवेत्याह–**वस्त्वर्थश्चेति** । सोऽयं क्षायोपशमिको भावो भावागम उच्यते, तच्च ज्ञानं प्रधानम् सर्वव्यापाराणां तदर्थत्वात्, तस्माच्च ज्ञानात् परावबोधार्थं शब्द उत्थाप्यतेऽत शब्दो द्रव्यागमो भवति, ज्ञानस्य कारणत्वात्, तच्छब्दं श्रुत्वा हि परस्यावबोधो भवति, तस्मादप्रधानं शब्द इति कथं शब्दज्ञानयोरैक्यम्, एतादृशप्रतीतिकमविरोधादित्याशयेनाह–**स हीति** । व्याचष्टे–**यस्मादिति** । **आ मर्यादयेति,** अनाकारपूर्वकसाकाररूपया मर्यादयेत्यर्थ । अनुपयुक्तो ज्ञायको द्रव्यश्रुतमागमत उच्यत इत्यर्थकमार्षं वचनं प्रमाणयति शब्दस्याप्राधान्ये–**तथा ह्याहुरिति** । वक्त्रा ज्ञानेन परप्रतिपत्त्यर्थं शब्द उत्थाप्यत इति शब्दो वक्तर्यप्यप्रधानम्, श्रोतर्यपि शब्दो ज्ञानार्थ एवेत्यप्रधानम्, उभयत्र च ज्ञानमेव प्रधानमित्याह–**तत एव हीति,** वक्तृसमवेतज्ञाना

(तत एवेति) यस्मात्तत एव चास्योत्पत्ति –शब्दस्य ज्ञानादेवोत्पत्ति , वक्तृज्ञानेनोत्थापितत्वात् ज्ञानमेव शब्दस्य कारणम् , प्रवृत्तोऽपि शब्द परतन्त्रो ज्ञानार्थत्वात्–परतन्त्रो ज्ञानोत्पादनार्थत्वात् श्रोतरीत्यत आह–प्रवृत्तेश्च, तादर्थ्येन–ज्ञानमूलोत्पत्तितदर्थत्वाभ्या ज्ञान प्रधानमित्येतस्मिन्नर्थद्वये दृष्टान्त –शिबिकावाहकयानेश्वरयानवदिति, येतनिकाना यान याताप्रेरितेश्वरेण प्रवृत्त ईश्वरयानार्थमतोऽपि द्विधापि ईश्वर[यान]प्राधान्यवत् ज्ञानप्राधान्यमिति, अतस्त्वदुक्तिवदित्यादि, [उप] सामीप्येन सर्वात्मना योग उपयोग –रूपाद्यर्थसमीपे सर्वात्मप्रदेशाना तत्परिणमना, शब्दो[प]योगात्मयोगनक्वादे तिर्यङ्मनुष्यनामनिर्वर्त्तित मृदादि कुम्भकारादि च यथासत्त्व भवति, रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् कुम्भकारादिकार्यवत् नाम्नो भवति, 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया' (पाणिनिशिक्षा० का० ६) इत्यादि सर्व त्वदुक्तोपपत्तिजातमुपयोगविशेषभवनप्राधान्य साधयति, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य–उपयोगस्य शब्द कार्य स एव कारणमुपयोगस्य कुम्भकारशरीरादेरिति तत्कारण तदिति त्वयैव प्राग्भावित विस्तरेणैतत् ।

अथोच्येत सामान्यमविशेष तद्भवनमात्रम्, उभयो परस्परकारणत्वाविशेषत्वादित्यत्रोत्तरम्, अथ कस्मात् उपयोग एव नामत्वमापद्यते ? उपयोगत्वप्राप्तेर्नाम्न सर्वत्र विशेषप्रधानत्वम्, तस्यापि वा नामशब्दस्य उर प्रभृति द्रव्यमिति नामद्रव्यार्थ हित्वा द्रव्यद्रव्यार्थोऽङ्गीकृत , ततो मूर्त्तद्रव्यकारणत्वाभ्युपगम ते विरोधाय आपद्यते, मूर्त्तममूर्त्तस्य हि द्रव्य न भवति नामशब्दो मूर्त्त कुड्यादि प्रतिहतगतित्वात्, यथा लोष्टादि, तन्नाम नोपयोगस्य द्रव्यम्, मूर्त्तत्वात्, मृद्वत्, वैधर्म्येणाकाशवत्, उक्त हि 'न हि मूर्त्तममूर्त्तत्व नामूर्त्त याति मूर्त्तताम् । द्रव्य त्रिष्वपि कालेषु नात्मभाव जहाति हि' ॥

अथोच्येतेत्यादि पूर्वपक्षो गतार्थो यावदविशेषत्वादिति, सामान्यमविशेष तद्भवनमात्र न विशेष

देवेत्यथ । व्याकरोति–यस्मादिति, शब्दस्य ज्ञानमूलोत्पत्तिर्ज्ञानार्था भवति चेति शब्दोऽप्रधानमिति भाव । तादर्थ्येनेति, ज्ञानमूला हि शब्दस्योत्पत्तिर्ज्ञानार्थत्वं चेति ज्ञानं प्रधानमिति भाव । शब्दस्याप्रधानत्वे ज्ञानस्य च प्राधान्ये चैकमेव दृष्टान्तं दर्शयति–शिबिकेति स्वयानार्थं ईश्वर वाहकानां यानं प्रेरयति तेन प्रवृत्त स्वयानमीश्वरयानार्थं भवति, अत ईश्वरयानं प्रधानं वाहकानां यानं त्वप्रधानमिति भाव । कुम्भकारमनुष्यशरीरमृदादि नामप्रभवम्, शब्दोपयोगसम्बन्धाद् भगवत्कताविसंवादनाद् रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वाच्च कुम्भकारकार्यवदिति यत्त्वयोक्त तदप्युपयोगविशेषभवनप्राधान्य साधयतीत्यादर्शयति–अतस्त्वदुक्तिवदिति। आत्मा हि सर्वात्मप्रदेशै शब्दरूपादिमदर्थे उपयुज्यते तदा तस्य शब्दाद्युपयोग प्रभवति स च ज्ञानमेव तत्सम्बन्धाद्भगवत्कताविसंवादनादर्मनुष्यशरीरमृदादि भवतीति वदता त्वयैव शब्दाद्युपयोगलक्षणक्षायोपशमिकभावविशेषस्य ज्ञानस्य प्राधान्यमावेदितमिति दर्शयति–शब्देति । शिक्षावचनं दर्शयति–आत्मेति, आत्मा बुद्धिद्वारेण रूपादिमदर्थान् सम्प्राप्य विवक्षया मनो युङ्क्ते इति तदर्थ, कथमुपयोगविशेषभवनप्राधान्य साधयतीत्यनाह–तत्कार्यत्वादिति । ननु शब्दात्मकोपयोगसम्बन्धात् स भवतीति तथा स हि शब्दो भवनात्मको भवनान्यवस्थाविशेषा स्वप्नादिवत् पुरुषस्य तस्मात् शब्दकार्यं कारणमिति मयोक्तं, मदुक्तोपपत्तिजाते नोपयोगविशेषभवनप्राधान्यस्य यदि सिद्धिरिष्यते तर्हि भवनमात्रत्वादुपयोगस्य सामान्यता

---

१ सि क्ष डे छा प्रवृत्तिश्च । २ सि क्ष डे छा °तमी° । ३ सि क्ष छा °मात्रत्वं न ।

इत्येतदापन्नमिति भावितार्थ , उभयो परस्परकारणत्वाविशेषत्वादिति, अनोनरम्-अथ कस्मादित्यादि यावत् सर्वत्र विशेषप्रधानत्वमिति, उपयोग एव नामत्वमापद्यत इति ? विशेषस्योपयोगस्य प्राधान्यम्, उपयोगत्व प्राप्तेर्नाम , तस्यापि वा नामशब्दस्येत्यादि, नामशब्द इति वीणावेणुनालशब्दादिभ्यो विशिष्यते, प्रकृतत्वादौपयोगित्वाच, तस्य उर प्रभृतीत्यादि, नामद्रव्यार्थं हित्वा त्वया द्रव्यद्रव्यार्थोऽङ्गीकृत , तद्यथोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्र जनयति स्वनम्' (पाणिनिशिक्षा का० ६–७) इत्यादिना मूर्त्तद्रव्याभ्युपगमात्, आर्षमपि ज्ञापक 'नो आगमतो द्रव्य शरीर'मुक्त तद्यथा–'अहो ण इमे ण सरीरसमुस्सयेण आदिट्ठमए त्ति पद आघवित पण्णवित' (अनुयो० सू० १६) इत्यादि, तस्माच्छब्दकारणत्वत्यागेन मूर्त्तद्रव्यकारणताभ्युपगमस्ते विरोधायापद्यते, अत आह–मूर्त्तममूर्त्तस्य द्रव्य न भवति–परिणामिकारणमित्यर्थ , यथा मूर्त्तममूर्त्तस्य कारण न भवतीत्ययमभ्युपगम तथा नामशब्दस्य मूर्त्तत्वादमूर्त्तोपयोगकारित्व न युज्यते, स्यान्मत कथ मूर्त्त शब्दो यतोऽस्यामूर्त्तज्ञानकारित्व न भवेदित्यत्र ब्रूम , नामशब्दो मूर्त्त इति प्रतिपद्यताम्, कुड्यादिप्रतिहतगतित्वात्–यस्य गति कुड्यादिभि प्रतिहन्यते तन्मूर्त्त दृष्ट यथा लोष्टादीति, तन्नाम नोपयोगस्येत्यादि, अर्थप्रदर्शनसाधन–उपयोगो न मूर्त्तद्रव्यहेतुक , अमूर्त्तत्वादाकाशवत्, न ह्याकाश मृदादिदण्डादिमूर्त्तद्रव्यस्य कार्यमिति साधर्म्यदृष्टान्त , मृद्वदिति वैधर्म्येण, यन्मूर्त्तद्रव्यहेतुक न तदमूर्त्त यथा

प्राप्ता अविशेषत्वाच्छब्दवदित्याशङ्कते–अथोच्यतेति । हेतुमाह–उभयोरिति, शब्दोपयोगयो परस्परमविशिष्ट कारणत्वम्, करोतीति कारण द्रव्य तच्चाविशिष्ट सामान्यमेव, शब्दोपयोगयोश्च परस्परकारणत्वे कारणधर्मानुस्यूतत्वेनोपयोगस्य शब्दात्मकत्वं स्यात्, यद्यदाकारानुबद्ध तत्तदात्मकमिति व्याप्तेरिति भाव । समाधत्ते–अथ कस्मादिति उभयो परस्परकारणत्वे कथमुपयोग एव शब्दत्वमापद्यते, न तु शब्द उपयोगत्वमिति न चात्यन्त विशेष हेतु तस्मादुपयोगस्य विशेषस्य प्राधान्यान्नामैवोपयोगत्वमापद्यत इति भाव । किञ्च त्वन्मतेन शब्दस्य न नामद्रव्यत्वं सम्भवति उर प्रभृतिभ्यो द्रव्येभ्यस्तदुत्पादाभ्युपगमात् तथा च द्रव्यद्रव्यत्व प्राप्तमित्याशयेनाह–तस्यापि वेति नामशब्दस्यापि वेत्यर्थ । शब्दे नामत्वविशेषणव्यावर्त्यमाह–नामशब्द इतीति । शब्दस्योरआदिभ्य उत्पत्तिप्रदर्शिकां पाणिनीयशिक्षां प्रमाणयति–तद्यथोक्तमिति । आत्मेति, अन्त करणावच्छिन्न आत्मा संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या–स्वशक्त्या समेत्य–एकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्त करोति, तद्विवक्षावन्मन कायाग्निमाहन्ति, स कायाग्नि प्रेरयति मारुतम् स उदीर्णो मारुत शब्दप्रयोगे ह्यौत्पत्तयत्नाभिहताभिना नाभिप्रदेशादूर्ध्वं प्रेरितो वेगान्मूर्धपर्यन्त गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्र प्राप्योत्कगहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वादिस्पर्शपूर्वक तत्तत्स्थानान्याहत्य तत्स्थित शब्द वर्णत्वेनाभिव्यञ्जयतीति भावार्थ । उर प्रभृतिस्थानजन्यत्वेन शब्दस्य मूर्त्तद्रव्यात्मकत्वमभ्युपगतं भवतीति नामद्रव्यार्थत्यागो द्रव्यद्रव्यार्थतापत्तिरित्याह–मूर्त्तद्रव्येति । अर्हदागममपि प्रमाणयति–आर्षमपीति । नामद्रव्यस्य मूर्त्तत्वाच्चामूर्त्तोपयोगस्य कारण न भवतीत्याह–मूर्त्तममूर्त्तस्येति । परिणामीति, तेनार्थस्योपयोगकारणत्वेऽपि न क्षति निमित्तकारणत्वादिति भाव । शब्दस्य मूर्त्तत्व साधयितुं शङ्कते–स्यान्मतमिति शब्दो हि पुद्गलद्रव्यविशेषपरिणाम मूर्त्तत्वान्न त्वमूर्त्त आकाशगुण , अपि तु मूर्त्त शब्दो हि कुड्यादिप्रतिहतगति, तद्व्यवहिते तदश्रवणात् यस्य च गति कुड्यादिना प्रतिहता भवति तन्मूर्त्त दृष्ट यथा लोष्टादि, तथा शब्द इति, तस्मान्नामूर्त्तस्योपयोगस्य नाम परिणामिकारण भवितुमर्हतीत्याह–नामशब्द इति । इतरथा मृद्द्रव्यमपि नामवदुपयोगस्य द्रव्यं भवेन्न चैवम् तन्न नाम उपयोगकारण न चोपयोगो मूर्त्तद्रव्यप्रभव अमूर्त्तत्वादाकाशवदित्याह–उपयोग इति, मूले नामशब्दं पक्षीकृत्य नोपयोगस्य द्रव्यमिति साधितं मूर्त्तत्वहेतुना अत्र तूपयोगो न मूर्त्तद्रव्यहेतुक किन्तूपयोगो धर्मितयोच्यते तत्कथमित्याशङ्कायां भावार्थं

---

१ सि क्ष सूपरिचरन् । २ सि क्ष छा सामा इ पुत्ति । ३ सि क्ष डे छा °दमूर्त्तोऽप योगकारित्वं ।

मृदिति, अथवा नामूर्त्तस्य द्रव्य नामश द , मूर्त्तता मृद्वत्, यन्मूर्त्तस्यावगाहादेर्द्रव्य न त मूर्त्तं यथाऽऽका-शमिति, उक्त हीत्यादि ज्ञापकमाह–न हि मूर्त्तममूर्त्तत्व–वर्णादिमत्पुद्गलद्रव्य मूर्त्तं सन्वर्णाद्यात्मकत्वमभूर्त्तत्व न गच्छति न तथा परिणमति जीवाकाशधर्माधर्मत्व न याति, नामूर्त्तमेति मूर्त्तत्व–नाप्याकाशाद्यमूर्त्तं मूर्त्तत्व प्रयाति, द्रव्य त्रिष्वपि–अतीतानागतवर्त्तमानेषु कालेषु न कदाचिदित्यर्थ , यस्मात् नात्मभाव–यावद्द्रव्य भावी यो धर्म स आत्मभाव , तमात्मभाव न कदाचित् परित्यजति द्रव्यमिति ।

अत्राह–

नन्वन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानतन्वात्मद्रव्यवत् घटाकाशवच्च, द्रव्य कारण ज्ञानस्य–द्रव्येन्द्रिय मूर्त्तममूर्त्तस्य ज्ञानस्य द्रव्य शरीरादि कारण भवान्तरात्मन , घटश्च घटाकाशस्य ।

नन्वन्योन्यानुगतेत्यादि यावद्घटाकाशस्येति, नात्मभाव त्यजति पररूप नाप्नोतीत्युक्त, अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् क्षीरोदकवत्, अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वनिदर्शन निर्वृत्तीत्यादि यावद्द्रव्यवत्, यत्करण निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानवत्, तन्वात्मद्रव्यवच्चेति प्रत्येक परिसमाप्यते, द्रव्य कारण मूर्त्तममूर्त्तस्य ज्ञानस्य, द्विविध द्रव्येन्द्रिय निर्वृत्तिरुपकरणञ्च, निर्वृत्ति पक्ष्मपुटकृष्णतारादिद्रव्यनिष्पत्ति , निर्वृत्तमुप-करोतीत्युपकरण मसूरकाकारश्चक्षुर्मध्यप्रदेश , प्रकाशाञ्जनान्यश्चोपकरणानि, एतद्द्विविधमपि ज्ञानस्य द्रव्य दृष्टम्, तस्य व्याख्यान–द्रव्येन्द्रिय मूर्त्तममूर्त्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यम्, तथा तन्वात्म[द्रव्य]वदित्यस्य व्याख्या–शरीरादि कारण भवान्तरात्मन , घटश्च घटाकाशस्येति–मूर्त्तो घटोऽवगाहानुमेयस्याकाशस्यावगाहात्मन इति ।

प्रदर्शयितु तथोक्त **अथप्रदर्शनसाधनमिति ।** नामशब्दमेव धर्मितयाऽऽह–**अथ चेति,** एतेन व्याख्यावैचित्र्येण मूर्त्तद्रव्य नामूर्त्तस्य कारण अमूर्त्तञ्च न मूर्त्तद्रव्यहेतुकमिति सिद्धमिति तदर्थप्रकाशिका प्राचां कारिका प्रदर्शयति–**उक्त हीति** एतत्समानार्थिका कारिका सम्मतिटीकाया प्रथमकाण्डे ५१ गाथाव्याख्याने टीकाकृद्भिरित्थमुपन्यस्ता दृश्यते नामूर्त्तं मूर्त्ततामेति मूर्त्तं नायात्यमूर्त्तताम् । द्रव्य यात्त्रयस्यपीत्थं स्यजत नात्मरूपत ॥ इति । प्रथमपाद व्याचष्टे–**वर्णादीति,** मूर्त्तममूर्त्ततया न परिणमतीति भाव । अमूर्त्तमपि न मूर्त्ततया परिणमतीत्याह–**नामूर्त्तमिति ।** कदाचिदपि द्रव्य न यावद्द्रव्यभावित धर्म जहातीत्याह–**द्रव्य त्रिष्वपीति ।** ननु क्षीर नीरमिव नीर च क्षीरमिव परस्पर मूर्त्तामूर्त्तयोरनुगतस्वरूपत्वात् मूर्त्तद्रव्यमप्यमूर्त्तस्य कारण भवितुमर्हतीत्या शङ्कते–**नन्वन्योन्येति ।** व्याचष्टे–**नात्मभावमिति ।** निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानतन्वात्मद्रव्ये इवेति निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञान तन्वात्मद्रव्यवदिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह–**यत्करणमिति ।** प्रथम दृष्टान्त व्याकरोति–**द्रव्य कारणमिति ।** भावेन्द्रियमुपयोग द्रव्येन्द्रियन्तु निर्वृत्तिरूपमुपकरणरूपञ्च उभयमपीद पुद्गलद्रव्यपरिणामरूपत्वाद्द्रव्यम्, अङ्गोपाङ्गनामनिर्माणनामकर्मभ्यां निर्वर्तिता औदारिकादिशरीरावयवसंस्थाना निर्वृत्तीन्द्रियमुच्यते तच्च नानाकार तत्र चक्षुष पक्ष्मपुटकृष्णताराणि निर्वर्तितस्यानुपघातानुग्रहाभ्यामुपकारि उपकरणेन्द्रियम् यथा तत्रैव प्रकाशाञ्जनादि एतदुभयमपि द्रव्येन्द्रिय ज्ञानस्य द्रव्य भवतीत्यमूर्त्तस्य मूर्त्त कारण सिद्धमित्याह–**द्विविधमिति ।** द्वितीय दृष्टान्त व्याकरोति–**तन्वात्मद्रव्यवदिति,** शरीरादि आत्मद्रव्यस्य द्रव्य भवेत् कस्यात्मद्रव्यस्येति चेत् भवान्तरात्मन –भव ससार तदन्तर्गत आत्मा भवान्तरात्मा तस्य ससारिण इति भाव भावान्तर मनुष्यादिपर्याय गत आत्मा तस्य भावान्तरात्मन इति पाठे बोध्यम् । तृतीयमुदाहरणमाह–**घटश्चेति,** घटावच्छिन्नाकाश प्रति घटो द्रव्य स्यादिति भाव ।

---

१ सि क्ष छा कारणात्मना० । २ सि क्ष घटस्य ।

अत्रोच्यते—

आगत तर्ह्येतद्योऽर्थो द्रव्य विशेषो वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसावस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते सर्वात्मनेति प्रधान विशेष एव भवतीति, तत्र यदि सेन्द्रियाणि ज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्यु, केवलमेवैक ज्ञान स्यात्, आत्मानश्च चेतनत्वात् स्वतन्त्रा यदि तच्छरीर स्वतन्त्रश्च कर्ता, ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृत कर्मान्येष्य स्यात्, अनिष्ट च न रागिकृतम्, इष्टमपि स्यात्, आत्मनोऽनन्यत्वात्, तथाऽऽकाशघटयोरनावृ त्यावृत्त्यात्मकयोरावृत्त्यनावृत्त्यात्मकघटाकाशभवने घटाकाशमिति स्यात् तत्तु त्वन्मतेनाकाशमेवामूर्त्त तद्विपरीतो घट इति कुतो घटाकाशमुदाहरण घटते? एव द्रव्यस्य भवने दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुत साऽन्योऽन्यानुगमरूपता? द्रव्यस्य सदा रूपापरित्यागात्।

आगत तर्ह्येतदित्यादि यावद्विशेष एव भवतीति, योऽर्थो द्रव्य सामान्य विशेषो वा प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थो वा भवन भाव इति योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसौ अस्वतन्त्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते द्रव्येन्द्रियादि तत्सर्वात्मना ज्ञानमात्मा, च विशेष, स भावयति यतोऽपि भवत्सामान्य भावस्ततोऽप्युपगमनम्, विशेष प्रधानमित्युक्त भवति, तत्र यदीत्याद्यनिष्टापादन परस्य, यावदेव ज्ञान स्यादिति, हेतुहेतुमद्भावेन गतार्थम्, सेन्द्रियाणि मतिश्रुतावधिमन पर्यवज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्यु, केवलज्ञानमेवैक ज्ञान स्यादिति, किञ्चान्यत्—आत्मानश्चेत्यादि, आत्मैव स्वतन्त्रश्चेतनत्वात्, यदि तच्छरीरम्, स्वतन्त्रश्च कर्ता ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेवलिना कृत कर्मान्येष्य स्यात्, तथात्व तदुत्थम्, मुक्तसंसारप्रसङ्गात्, अनिष्ट च न स्यादिमत्रागिकृतम्, इष्टमपि स्यात् कर्म, तस्यैव संसारिवदिष्टे, पूर्ववद्धेतुहेतुमद्भावेनापादन याव दात्मनोऽ[न]न्यत्वात्, एव प्राच्योदाहरणद्वय व्यभिचारितम्, तृतीयमपि-तथाऽऽकाशघटयोर्यथासख्यमनावृत्त्यात्मकत्वादाकाशमावृत्त्यात्मक घटीभवति, घटश्चानावृत्त्यात्मकाऽऽकाशीभवत्यावृत्त्यात्मक सन्,

अथ चैतयविरहिणो मूर्तस्यामूर्तस्य वा सामान्यस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषस्य प्रत्ययार्थस्य वा स्वातन्त्र्याभावात्र कर्तृत्व किन्तु ज्ञानं चेतनस्य कर्तृ तनैव सर्वे भाव्यन्ते तस्मात् स एव विशेष प्रधानश्चेतदागत मूर्तस्याप्यमूर्तात्मकत्व घटता त्वन्मतेनापि अन्त-र्विनिविष्टज्ञानानुविद्धचेतन्यान्व सर्वस्य भवनाभ्युपगमात्तिस्याशयेनोत्तरयति-आगत तर्हीति। व्याचष्टे-योऽर्थ इति, भवनं सामान्य प्रकृत्यर्थ, भावो विशेष प्रत्ययार्थ योऽस्तु सोऽस्तु मूर्तोऽमूर्तो वा भवतु तत्सर्वमचेतनमकर्तृ न भावक अचेतनत्वात् स्वतन्त्रो हि कर्ता तच ज्ञानमात्मा वा तस्यैव सर्वार्थभावकत्वमिति भाव। निरुत्सुकरणेन्द्रियसज्ञानवादिति परोक्तम्यस्यानिष्टमापादयति-तत्र यदीति, अनात्मकमज्ञानत्व ज्ञानस्य आपादकत्वं सेन्द्रियत्वं, यदि ज्ञाने सेन्द्रियं स्यात् तर्ह्यज्ञानं स्यात्, सेन्द्रियत्वञ्च स्पर्शनत्वप्रयुक्तात्मकत्वम्, तथा च ज्ञानस्य मूर्तत्वमापन्नं यच मूर्तं तदज्ञानं घटमिति तदिन्द्रियजन्यज्ञानमात्रस्य मतिश्रुतावधिमन पर्यवात्मकभेदभिन्नस्याज्ञानत्व प्रसक्तं केवलज्ञानमेकमनिन्द्रियत्वात् ज्ञानं स्यादिति भाव। तदात्मद्रव्यवदिति दृष्टान्तेऽनिष्टमापादयति-किञ्चान्यदिति, आत्मैव स्वतन्त्र चेतनत्वात् स्वतन्त्रश्च कर्तेत्यभ्युपगम्यापायापादकभावो वाच्य इत्याशयेनाह-आत्मैवेति, यद्यात्मा तन्वादिरन्यत्वात्तन्वाद्यात्मकस्तर्हि सोऽचेतनो भवेत्, एवञ्च स्वतन्त्रचेतनस्तु अशरीरी सिद्धवदन्य एव स्यात्, तस्य स्वतन्त्रचेतनत्वात् कर्तृत्वापत्त्या तत्कृत किञ्चित्कार्यमभ्युपेयम्, तथाप्रसिद्धम्, तथापि यदि किञ्चित् कार्यमभ्युपगम्यते तर्हि मुक्तस्यापि ससारगमनागम समापद्यते तथापीष्टापत्तौ स एव ससारी स एव च मुक्त इति मुक्तकृतकार्य यथेष्ट भवति तथा रागिपुरुषकृतमपि कर्म अनिष्ट न भवेदिष्टमपि भवेदिति भाव। तृतीय घटाकाशदृष्टान्तमधिकृत्याह-तृतीयमपीति, आवृत्तिस्वरूपो घटो यदाऽना

1 सि क्ष डे छा तथा०। 2 क्ष छा अनिष्टत्व। 3 सि °शमावृत्त्यनावृत्त्यात्मकयोदावृत्त्यात्मकघटी०। क्ष °शमावृत्त्यनावृत्त्यनात्मकघटी०। छा °शमावृत्त्यनावृत्त्यात्मक घटी०।

ततो घटाकाशमिति स्यात्, तत्तु त्वन्मतेनाकाशमेवामूर्तं तद्विपरीतो घटो मूर्त एवेति कुतो घटाकाशमुदाहरणं घटते ? घटात्मानापत्तेराकाशस्य, आकाशात्मानापत्तेर्घटस्य, आकाशं घटो वा तद्विपरीतगुणः [न] उदाहरणमिति । एवमित्यादि- अनेन प्रकारेण द्रव्यस्य भवने परिगृहीते दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुत साऽन्योऽन्यानुगमरूपता ? या त्वया प्रतिज्ञाता, एवं मदुक्तन्यायात् स्वमतेन च द्रव्यस्य कारणस्य सदा[स्व]रूपापरित्यागादित्युक्तं परस्यानिष्टापादनम् ।

अत एव स्वत एव स्वमतविशेषप्रधानभवनसामान्योपसर्जनभवनप्रतिपादनायमाह–

अन्यरूपानुगमात्तु चेतनाचेतनयोरात्मभावत्यागाद्द्रव्यस्य सामान्यभवनमुपसर्जनीकृत्य भवदेव च भवति तस्मात् केनचिद्विशेषः, तदसत्त्वात् सामान्यासत्त्वमापन्नम्, तथाच विशिष्टे स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिभवने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षेणैव तेन भवितव्यम्, न पुनस्तथा भवति स, नक्षत्रपुनर्वस्वादिसमानाधिकरणवचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

अन्यरूपानुगमात्त्वित्यादि, पुनः परमतव्यावृत्तिं स्वमतसिद्धिञ्च विशेषयति, चेतनाचेतनयोरात्मभावत्यागात् त्वदुक्तात् द्रव्यस्य सामान्यभवनम् उप[सर्जनीकृत्य] भवदेव च भवति, तस्मादर्थान्तराभावात् भवत एव भवनाच्च केनचिद्विशेषो न बाध्यते, यथोक्तं त्वया प्राक् 'वृक्षो वृक्षसामान्यमुपसर्जनीकृत्यैव भवति न द्रव्यादिरपि विशेषवशवर्तित्वात् तस्य' इत्यादि, तस्मादिदमनिष्टं विशेषासत्त्वं प्रसक्तम्, तदसत्त्वात् सामान्यासत्त्वं दृष्टविरुद्धमापन्नमिति, किञ्चान्यत्-तथा च विशिष्ट इत्यादि, यथा च सामान्येन प्रतिपक्षेण विना विशेषः तन्निरपेक्षो भवति, भवत्येव विशिष्टः, तथा स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिभवने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षेणैव तेनाभिन्नलिङ्गवचनादिना भवितव्यं त्वन्मते, न पुनस्तथा भवति स विशेषः, नक्षत्रपुनर्वस्वादिसमानाधिकरणवचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

घटात्मकाकाशस्वरूपः स्यात्तर्हि घटाकाशं स्यात्, तत्तु न सम्भवति त्वन्मते आकाशस्यामूर्तमात्रतया घटस्य मूर्तमात्रतयाऽभ्युपगमादिति भावः अथ वा आकाशं घटो भवति, अतोऽनावृत्यावृत्यात्मकम्, घटश्चाकाशं भवति अत आवृत्यनावृत्यात्मकमिति यदि स्यात्तदा घटाकाशमिति स्यात्, यदा च घटो मूर्त एव आकाशममूर्तमेवेति त्वदभ्युपगमः तदा कथं घटाकाशमिति न्यायेन तद्दृष्टान्तो भवेदिति भावः । दृष्टान्तत्वासम्भवं दर्शयति–घटात्मेति । एवमन्योन्यानुगमरूपत्वमपि न सम्भवति मूर्तामूर्तात्मकत्वे मूर्तत्वस्य अमूर्तस्य मूर्तात्मकत्वेऽमूर्तत्वस्य च परित्यागादेकरूपमेवेत्याह–अनेन प्रकारेणेति । अथ सामान्यमुपसर्जनभूतं भवनं विशेषश्च प्रधानभूतं भवनमिति प्रतिपादनायाह–अन्यरूपानुगमात्त्विति । चेतनाचेतनयोः परस्परत्वापत्तौ परस्परस्वरूपपरित्यागस्य त्वदुक्तस्य बलादेव सामान्यमप्रधानं भवदपि भविता घट एव भवतीति भवतः सामान्यस्यैव घटीभवनात्, सामान्यस्य स्वरूपत्यागाच्च विशेषत्वेनाभिमतो घट एवास्ति तथा च स कथं विशेषः, सति ह्यर्थान्तरभूते सामान्ये स विशेषः स्यात्, तच्च नास्ति स्वरूपपरित्यागात् सोऽविशेष एव, तथा [illegible] सति विशेषस्यैवाभावः स्यात्तदभावे च किन्निरूपितं सामान्यं भवेदिति सामान्यस्याप्यभावः प्रसक्तः स च दृष्टविरुद्ध इत्याशयेन व्याचष्टे–चेतनेति । सामान्यानपेक्षस्यैव विशेषस्य विशिष्टत्वे स विशेषो विशेषान्तरनिरपेक्षेणैव विशेषान्तराविशिष्टः स्यात्, तथा च वृक्षादेर्विशेषस्य लिङ्गसंख्यादिविशेषान्तरनिरपेक्षतया स्वत एव विशिष्टता स्यात् अभिन्नलिङ्गसंख्यत्वात्, दृष्टं च लिङ्गसंख्यादिभिर्विशिष्टत्वमित्याशयेनाह–तथा चेति, सर्वो ह्यर्थो एको द्वौ बहव इत्यादिसंख्यायुक्तो व्यवह्रियते, आश्रयेऽर्थे द्वित्वादिकया संख्यया भेद एकत्वसंख्यया चाभेद इति भेदाभेदविभागो लोकेन क्रियते, तत्र यदि विशेषः स्वत एव विशिष्टः तर्हि किं द्वित्वादिसंख्ययेति भावः । नक्षत्रेति, नक्षत्रमेकवचननपुंसकलिङ्गसमानाधिकरणम्, पुनर्वसू च पदं द्विवचनपुंलिङ्गसमानाधिकरणम्, नक्षत्रं सामान्यं पुनर्वसू च विशेषौ तौ यदि स्वतो विशिष्टौ स्यातां किं द्विवचनपुंलिङ्गाभ्याम्,

तद्भावयति–

यद्येकं न तर्हि द्व्यादि, यदि द्व्यादि नैकम्, विरोधित्वादेकत्वद्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथाविषयं प्रतिविधातव्यम्, घटपटादिवदन्योऽन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां सामान्यात्, दृष्टा च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेन्न, प्रत्ययवत्प्रतीतेरेव वयमपि ब्रूमः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्' (पा० १ ४ २१-२२) इति, यद्येकवचनान्तः शब्दः अभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यम्, न द्व्यादिना, अथ द्व्यादि नैकवचनेन शब्देन भवितव्यमुक्तवत्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् प्रतीतिविरुद्धम्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत् ।

यद्येकमित्यादि साधनद्वयमनिष्टापादनं विरोधित्वादेक[त्व]द्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथाविषयं प्रतिविधातव्यमित्यतिदेशाल्लिङ्गकालादावप्यनिष्टापादनसाधनानि द्रष्टव्यानि, यदि पुनर्वसू पुमांसौ न नक्षत्रं नपुंसकम्, पुंस्त्वाद्वृक्षवत्, अथ [नक्षत्रं न पुमांसौ] नपुंसकत्वात् कुण्डवदित्यादि, तथा तारा स्त्रीत्वादित्यादि योज्यम्, घटपटादिवदिति, विशिष्टयोर्घटपटयोरिवान्योन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणां, सामान्याद्, दृष्टौ च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, तस्मादयुक्तमुक्तं सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थो विवक्षितत्वादिति, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेत्–स्यान्मतं लोकप्रतीतत्वान्नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्थः, पुनर्वस्वर्थ एव च नक्षत्रार्थ इति लोके प्रसिद्धमागोपालादि, तस्मात् सामान्यस्य विशेषत्वाददोषः, इतरथा नैरर्थक्यमेव स्यादिति, अत्रोच्यते–न, प्रत्ययवत्प्रतीतेरेवेत्यादि, वयमपि लोकप्रतीतेरेव ब्रूमः 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्' (पा० १-४-२१-२२) इति अर्थानामवयवमवयवं प्रति विवक्षितानामेकत्वाद्यपेक्ष्यैकवचनादिशब्दप्रयोगप्रसिद्धेः, यद्येकवचनान्तः शब्दोऽभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यं न द्व्यादिना, अथ

स्तोऽभिन्नलिङ्गवचनत्वात्, न चैवं दृश्यत इति भावः । स्वत एव विशिष्टेनाभिन्नलिङ्गवचनादिना भवितव्यमित्यर्थं विशदयति–**यद्येकमिति,** स विशेषः स्वत एव विशिष्टो यद्यसहाय एकस्तर्हि न स द्विबह्वादिरूपो द्विबहुवचनादिसमानाधिकरणो भवेत्, यदि द्विबहुवचनादिकस्तर्हि ससहायत्वान्नैव स्यादिति भावः । तद्व्याचष्टे–**साधनद्वयमिति,** यद्येकं न तर्हि द्व्यादि विरोधित्वात्, यदि द्व्यादि न तर्ह्येकम्, विरोधित्वादिति साधनद्वयमित्यर्थः । लिङ्गकालादावनिष्टापादनसाधनान्येव दर्शयति–**यदीति । तथा तारेति,** यदि तारा स्त्री [redacted] नक्षत्रं स्त्रीत्वात् रमावत्, यदि नक्षत्रं न स्त्री नपुंसकत्वात्, कुण्डवदिति भावः । तदेवमेकत्वद्वित्वादौ पुंस्त्वस्त्रीत्वाद्योर्विरोधादन्योन्यस्वरूपापत्तिर्न स्यात्, विरुद्धधर्माभ्यां घटत्वपटत्वाभ्यां विशिष्टयोर्घटपटयोरिव न हि घटः पटरूपतां पटो वा घटरूपतामापद्यते विशिष्टत्वात्, आपद्यते च नक्षत्रं पुनर्वस्वादिरूपं पुनर्वस्वादि च नक्षत्ररूपम्, तस्मात् सामान्यनिरपेक्ष एव विशेष इत्ययुक्तमित्याह–**घटपटादिवदिति ।** शङ्कते–**प्रतीतेरिति,** सामान्यविशेषयोरभिन्ना प्रतीतिर्लोके दृश्यते, नक्षत्रपुनर्वसुशब्दयोरेकार्थत्वं नक्षत्रं पुनर्वसू इत्यभेदार्थकप्रथमाविभक्तिसमानाधिकरणप्रयोगान्नीलो घट इत्यादिप्रयोगवदवगम्यत इति विशेषसामान्ययोरैक्यमिति भावः । तदेव व्याचष्टे–**स्यान्मतमिति ।** सामान्यस्य विशेषात्मकत्वे लोकेनैव विरोधं दर्शयति–**अत्रोच्यत इति,** वयमपि यद्येकं तन्न द्व्यादीति लोकप्रतीतेरेव ब्रूमः लोकप्रतीतिश्च द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनमिति दृश्यत इति दर्शयति–**न प्रत्ययवेति,** समुदायरूपार्थावयवगतैकत्वादिसंख्यापेक्षया समुदायादेकवचनद्विवचनादिप्रयोगो भवतीति भावः । एवञ्च शब्दस्यैकवचनान्तत्वेऽर्थेनाप्येकेनैव भवितव्यम्, न तु द्व्यादिना, द्विवचनान्तत्वे चार्थेन द्व्यात्मकेन भवितव्यम्, न त्वेकवचनान्तशब्दवाच्येनेत्यभिधानाभिधेयप्रत्ययनियम इति दर्शयति–**यद्येकवचनान्त इति ।** नक्षत्रपुनर्वस्वादौ तूक्तनियमभङ्गो दृश्यत

१ सि स्त्रीत्वास्त्रीत्वादित्यादि । २ सि क्ष डे छा दृष्टं च ।

द्वयादिनैरवचनेन शब्देन भवितव्यमुक्तवत्, इदं त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोर्विसंवादात् प्रतीतिविरुद्धम्, पुनर्वसुशब्दो द्व्यर्थो द्विवचनान्तत्वादिति प्रत्ययो नक्षत्राभिधेयविषयप्रत्ययेन विसंवदति, न चानेन, किमिव ? कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्—यदि कुमारब्रह्मचारी कथं पिता ? अथ पिता कथं कुमारब्रह्मचारीति, तद्वदिहेति ।

तद्वारयति—

लक्षणं हि नाम प्रकृतिप्रत्ययादिविभागान्वाख्यानम्, तद्धि लक्ष्यान् शब्दान् व्यवस्थापयामीति, तेषाञ्चाव्यवस्था, प्रकृत्याद्यर्थायथार्थत्वात्, कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रतिपत्ति शब्दव्यवस्था च ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात्, अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयस्थाणुपुरुषप्रतिपत्तिव्यवस्थावत्, तथा लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यामभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयविसंवाद ।

लक्षणं हि नामेत्यादि, शब्दानां लक्षणं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागान्वाख्यानं तद्धि लक्ष्यान् शब्दान् व्यवस्थापयामीति, तेषाञ्च—प्रकृत्यादिविभागानामव्यवस्था, प्रकृत्याद्यर्थायथार्थत्वात् तथा च-शब्दविषयप्रकृत्याद्यर्थाव्यवस्थाया तदाश्रितलक्षणाव्यवस्था, लक्षणाव्यवस्थानात् कुतस्तदन्यलक्षणत्वे प्रतिपत्ति ? शब्दव्यवस्था च ? न कुतः, कस्मात् ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात्, दृष्टान्तः—अविभक्तभावितेत्यादि—यथाऽविभक्तौ भावितौ स्वलक्षणाभ्यां स्थाणुपुरुषौ, तत्र या स्थाणौ पुरुषप्रतिपत्तिर्व्यवस्था च मिथ्या प्रतिपत्तिव्यवस्थे ते, कस्मात् ? अविभक्तभावितस्वलक्षणविषयत्वात् तथा शब्दानां लक्ष्याणां [अ]प्रतिपत्त्यव्यवस्थे, लक्ष्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यां चाभिधानाभिधेयविषयप्रत्ययद्वयविसंवादात्, कुमारब्रह्मचारी

इत्याह-इदमित्यादि । विसंवादमेव दर्शयति-**पुनर्वसुशब्द इति** पुनर्वसुशब्दस्य द्व्यर्थत्वेन द्विवचनान्तत्वात् नक्षत्रशब्दस्य चार्थत्वेनैकवचनान्तत्वादुभयाभिधानतया पुनर्वसू न नक्षत्रमेकार्थप्रतिपादकत्वाभावात् पुनर्वस्वर्थ एव नक्षत्रार्थो नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्थं इति विप्रतिपत्तिरेव कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववदिति भाव । तथापि यथेव पुनर्वसुशब्दलक्षणविशेषमात्राभिधायी पुनर्वसुशब्दः नक्षत्रशब्दोऽप्येकवचनलक्षणविशेषाभिधायक नक्षत्राथ एव पुनर्वस्वर्थ उच्यते तर्हि लक्ष्यशब्दव्यवस्थापकलक्षणव्यवस्था विशीर्येत इत्याह-**लक्षणं हि नामेति** । व्याचष्टे-**शब्दानामिति** प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन पदानि वाक्यानि च व्याकरणेन शब्दलक्षणशास्त्रेण व्याख्यायन्त इत्यर्थ । अन्वाख्यानस्य प्रयोजनमाह-**तद्धीति**, अथावबोधप्रकारकसाधुशब्दव्यवस्थापनायमिति भाव, अनेदं तात्पर्यम्-देशकालपुरुषभेदेन वाक्यानामानन्त्यात् प्रतिवाक्यं संकेतग्रहासम्भवात् तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च कल्पनया पदानि प्रविभज्य पदे प्रकृतिप्रत्ययभागकल्पनेन कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागं शास्त्रमात्रविषयं परिकल्पयन्ति स्म व्याकरणाचार्याः । तत्र प्रकृतिर्यस्मात् प्रत्ययो विधीयते सा प्रत्ययश्च प्रकृतिपरत्वव्याप्यतया विधीयमान इति । एवंविधानामेकवचनादीनामेकाद्यभिधानव्यभिचारित्वेऽव्यवस्था स्यात् तदव्यवस्थायां नैकत्वद्वित्वैकवचनत्वादिलक्षणाव्यवस्था भवेत् कुमारस्य व्यवस्थायामसत्यां तस्य तदन्यलक्षणं वा को वा विश्वास इत्याह-**तथा चेति** । शब्दाप्रतिपत्त्यव्यवस्थयोर्हेतुमाह-**अविभक्तेति**, स्थाणुपुरुषाविभक्तौ स्वलक्षणाभ्यामविभक्ततया भावितौ-यथा स्थाणौ पुरुषप्रतिपत्तिव्यवस्था चाविभक्ततया भावितत्वान्मिथ्याप्रतिपत्तिरव्यवस्था च भवति तथैवेयमपीति भाव । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति-**तथा शब्दानामिति** । लक्ष्यस्याप्रतिपत्त्यव्यवस्थाभ्यां वाच्यवाचकविषयप्रत्ययद्वयं विसंवदति वाच्यविषयप्रत्ययोऽन्य वाचकविषयप्रत्ययश्चान्य इति, अथवा नक्षत्र

१ सि. क्ष. डा. तद्विदद्या उदाय० । २ सि. क्ष. डे. डा. तथा ३.४.५ सि. क्ष. अविभक्तभा० ३ डा. अविविभा० ४ डा. अविभक्तभावितेत्यादि यथा विभक्तौ० । ५ × × सि. डा. । ६ सि. डे. पति० य० ।

पितेति प्रत्ययवत् नभ्यग्रपुनर्वस्वादेन[त्व]द्वित्वादिविरोध इति सम्बन्ध , एव तावत् सख्याविषयप्रकृतिप्रत्यय-प्रतिपत्तिविरोध उक्त ।

अत पर पुरुषविषय उच्यते–तद्यथा–

स वृक्ष आस्त इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसवादेन स्वय प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणालक्षणीकरण प्रतिपत्तेश्च तद्वदेवाप्रतिपत्तित्वम् , यदृच्छाप्रतिपत्तित्वात् , अत्र प्रयोग –एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्यादिवाक्यमयथार्थमगमकमसाधु प्रस्तुतक्रियासामानाधिकरण्यविसवादात् त्व यामि, अह यासीति प्रयोगवत् , प्रस्तुतप्रत्ययविसवादाद्वा, देवदत्तो भूयत इति यथा, अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यवृत्तत्वात् , त्व पचतीति यथा ।

स वृक्ष आस्त इत्यादि यावदप्रतिपत्तित्वम् , स इति शेषोपपदे आस्त इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसवादेन स्वय प्रतिपन्न पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणमलक्षणीकृतम् , प्रतिपत्तिश्चाप्रतिपत्तीकृता तद्वदेवेति–२६ यतस्त्व[ा]प्रतिपत्त्यव्यवसायाद्वारेणेति, कस्मात्[1] यदृच्छाप्रतिपत्तित्वात् असमीक्षितपौर्वापर्यप्रत्ययत्वात् ब्रह्मचारिपितृवत्वदिलेन सम्बन्ध , अत्र प्रयोग –एहि मन्य इत्यादि यावदयथार्थमगमकमसाध्विति प्रतिज्ञा लिङ्ग , प्रस्तुता क्रिया–मन्यति , तया सामानाधिकरण्य विसवदति प्रत्ययस्योत्तमपुरुषाख्यस्य एहिशब्दप्रयुक्तमध्यमपुरुष[नि]सवादादिति हेत्वर्थ , त्व यामि अह यासीति प्रयो

मिति शब्दार्थविषयप्रत्ययोऽन्य पुनर्वसू इति शब्दार्थविषयप्रत्ययोऽन्य इति यथा कुमारब्रह्मचारीति शब्दार्थप्रत्यय पितेतिशब्दार्थप्रत्ययान्न्य परस्परविरुद्धश्च तथा नक्षत्रं पुनर्वसू इत्यादिरपीति भाव । सख्याविषयविरोधनिरूपणमुपसहरति–एव तावदिति । अथ पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययविसवाद दर्शयति–स वृक्ष इति । व्याकरोति–स इतीति, त्वावाच्यकारकवाचियुष्मदर्थप्रतिपादकशब्द उपपदे मध्यम पुरुष तथाविधास्मदर्थप्रतिपादकशब्द उपपदे उत्तम पुरुष युष्मदस्मच्छब्दार्थव्यतिरिक्तार्थ शेषस्तस्मिन् प्रथमपुरुषो भवति तत्र स इति युष्मदस्मदर्थव्यतिरिक्तार्थशेषपदं तस्मिन्नुपपद आस्त इति प्रथमपुरुषप्रत्यय इत्यत्र पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसवादोऽस्तीति भाव । एहि मन्य इतीति, एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेपितेति 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्चे'(१-४-१०६) ति सूत्रस्योदाहरणम् मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यम स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतस्तूत्तम स्यात् स चैकार्थस्य वाचक स्यादिति सूत्रार्थ , यत्रापि रथे परिहासशील बालकादि प्रतारयन् प्रयुक्ते वाक्यमिदम्–एहि मन्ये मन्यसे इत्यर्थ अत्र युष्मच्छब्दप्रतिपादनशब्दसामानाधिकरण्येऽपि उत्तमपुरुष नियत इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययविसवाद इति भाव । विपरीतप्रतिपत्त्येति, मन्य इति पदेन मध्यमपुरुषात्तपदजन्यबोधापेक्षया विपरीता प्रतिपत्तिर्जायते एनया च मध्यमपुरुषलक्षणं व्यापादितमुत्तमपुरुषलक्षणमतिप्रसक्तीकृतमिति भाव । तथाभूत तत्त्व मध्यमपुरुष तस्याप्रतिपत्तेर्व्यवस्थानाच्च मन्य इति प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरेवेत्याह–प्रतिपत्तिश्चेति । हेतुमाह–यदृच्छेति, नियमानपेक्षप्रतिपत्तित्वादित्यर्थ । स्वोक्तनियमविरुद्धप्रतिपत्तेर्न सूचयति–असमीक्षितेति, पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा स्वोक्तनियममनालोच्य सजातप्रत्ययवत्त्वादित्यर्थ । दृष्टान्तमेव प्रयोगे दर्शयति–अत्र प्रयोग इति । प्रस्तुतक्रियेति । मन्य इति मन ज्ञान इति धातुतस्तूत्तमपुरुष श्रूयते तस्यादङ्गारामकत्वेनान्यविशिष्ट कर्ता वाच्य तच्च कर्तृत्व मनधातुवाच्यक्रियासामानाधिकरण्यं न भजते तत्क्रियाया मध्यमपुरुषवाच्यप्रभाविविषयत्वोपगमनयोग्यचैतन्यविशिष्टकर्तृत्वेन समानाधिकरणत्वादित्याशयेनाह–प्रस्तुता

१ ×× मि । २ मि प्रकृत्यादि ।

गवत्, तदयनिदर्शनं हेत्वर्थानुरूपेण उन्यार्थस्वार्थयोर्मध्यमोत्तमविशिष्टयोर्भेदे सति विसंवादादयथार्थागमे वासाधुत्ववदिति, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादाद्वेति द्वितीयो हेतुः, देवदत्तो भूयत इति यथेति दृष्टान्तः, देवदत्त इति प्रथमानिर्दिष्टं कर्त्रर्थं प्रत्ययमात्रवाचिना भावसाधनेन भूयतेशब्देन सामानाधिकरण्यं नार्हति, भवतीत्यनेन तु स्यात् तैर्थे दिशब्दे प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्ते मन्य इत्युत्तमान्तेनायथार्थागमकासाधुत्वान्युपनेयानि, प्रस्तुतप्रत्ययविसंवादस्फुटीकरणार्थमाह—अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यवृत्तत्वादिति, तस्य निदर्शनं त्वं पचतीति यथेति, त्वमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसंवदति तथा एहि मन्ये यास्यमीति ।

अत्र प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भवः, तथाऽनर्थकत्वम्, भूलतिपृद्वायादीनाम्, काकवासितवत्, शिक्षणार्थं तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत् प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव कृत्वोक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' (महाभा० ३-१-६७ सूत्रे) इति, अत एव च 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव प्रकृतिः' (महाभा० ३-१-२ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृतिः, तत्परत्वात्, अत एव च मन्यते एहिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनास्वसमानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्ययोऽयथार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यावधिकेऽर्थे पदावधिके वा प्रतिपाद्ये वाक्यं पदं वा प्रतियोगिशब्दार्थापेक्षमेव गमयति, केवलस्याप्रयोगात् पदावधिके तावदयं नियमः 'प्रत्ययपरा [एव] प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, प्रकृतेः परः [एव]प्रत्ययः' (महाभा० ३-१-२) इति व्यवस्थापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयोः प्रकृति-

नियेति । यद्योत्तमपुरुषप्रत्ययस्य एहीति मध्यमपुरुषेण नास्ति सत्राऽ इत्याह—प्रत्ययस्येति । अन्यार्थस्वार्थयोरिति, कर्तृकर्मविशेषणभूतपरात्मवाचको मध्यमपुरुषः तथाविधस्वात्मवाचक उत्तमपुरुषः तयोर्भिन्नत्वाद्विसंवाद इत्यर्थः । कर्तृकर्मविशेषणत्वादेव पुरुषस्य भावविवक्षा नास्तीति भावप्रकारे दोषाभावात् प्रथमपुरुष एव प्रयुज्यते तत्र कर्त्रा तृतीयान्तपदवाच्येन भाव्यम्, तत्र च प्रथमान्तपदप्रयोगे प्रस्तुतप्रत्ययविसंवाद एव भवतीति दर्शयति—प्रस्तुतेति । अङ्गीकृतेति, एहीत्यनाङ्गीकृतमध्यमपुरुषवाच्यार्थव्यधिकरणार्थतावशोत्तमपुरुषघटितत्वान्मन्य इति पदस्येत्यर्थः । एहि मन्य इत्यादिवाक्यस्य प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामयथार्थत्वमेव निरूपयति—अत्रेति । व्याचष्टे—वाक्यावधिक इति, परस्य बुभुत्सितार्थप्रज्ञापनाय शब्दप्रयोगः परस्य प्रकृत्यादिविषय एव प्रयोगे बुभुत्सित ॥ च वाक्यार्थ एवेति सर्वे शब्दाः तत्परा एव यत्रापि केवलं वृक्ष इति प्रयुज्यते तत्राप्याकाङ्क्षादिवशात् अस्ति चेति क्रियते वेति पदान्तरार्थानामध्याहारः एवं क्रियापदमात्रप्रयोगे यथाकाङ्क्षं सर्वकारकाध्याहारः अत एवोक्तं प्रतियोगिशब्दार्थापेक्षमेवेति एवं सर्वत्र वाक्यार्थस्यैव विषयत्वेऽपि अवाख्यानलाघवाय पदानि तत्र च प्रकृतिप्रत्ययभागाः तत्तदर्थोऽथ कल्प्यन्ते तद्द्वारा पदार्थबोधने वाक्यार्थबोधनस्य शास्त्रफलमिति भावः । पदे नियमं दर्शयति—प्रत्ययपरेति, प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इति नियमात् प्रत्ययः परो यस्याः सा प्रकृतिरित्यर्थः एवं प्रत्ययोऽपि प्रकृतिपर एव प्रयोक्तव्यः, तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति फलितार्थः । अमुमेवार्थं हेतुत्वयाह—प्रयोगकाल इति व्यवहारकाल इत्यर्थः, तदानीं वाक्यस्यैव प्रयो

१ सि क्ष छा वार्थानपयो । २ सि °कसाधुत्वति, क्ष छा °कसाधुवदिति । ३ सि क्ष छा तथैहिशब्द प्रस्तुतमध्यमपुरुषान्तेन मन्य इत्युत्तमान्तायथार्था° ।

प्रत्ययोरसम्भवात्, असम्भवश्च तयाऽनर्थकत्वात् भूलतिपृश्ञादीनाम्, किमिव ? काकवाशितवत्-यथा वायसवाशितादीना न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा भू[ल]तिप्रादीना केवलानाम्, किमर्थ तर्हि भू सत्तायाम्, 'कर्तरि कृत्' (पा ३-४-६७) 'ल कर्मणि चे' (पा ३-४-६९) इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययार्थपाठ ? इति चेदुच्यते-शिक्षणार्थ तु चित्रभक्तिबिन्दुविन्यसनवत्-पृथगध्ययन शिष्यान् ग्राहयामीति विभज्य प्रकृति-प्रत्ययार्थौ दर्श्येते, यथैकामेव वाप्रादिभक्तिं लेखयिष्यन् चित्रकराचार्य शिष्यान पूर्वं बिन्दुविन्यासान् धारयति पश्चात् सयोजयति तत सा दर्शनीया चक्षूरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्त्यादिसस्थाना सव्यवहाराऽऽ भक्तिर्भवत्येव प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शन पृथक् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपाय-त्वात्, एवमेव श्लोकमिति ज्ञापकमाह-'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत', (महाभा० ३-१-६७ सूत्रे) इति प्राधान्येन प्रत्ययार्थो निरूपितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थ, अत एव चेति, यदुक्त भाष्ये 'प्रकृतिपर[एव] प्रत्यय प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरा[एव]प्रकृति, (महाभा ३-१-२ सूत्रे) इति प्रत्यय परो-विशेष प्रधान यस्या सा प्रत्ययपरा प्रकृति[ ] परशब्दस्य प्रधानार्थता वर्ण्यते, एवञ्च-अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थ नापैति प्रकृति, तत्परत्वात्, अत एव च-प्रत्ययार्थानपायित्वात् मन्यतेरित्यादिना भावयित्वोपसहरति यावत्यथा-र्थाभिधानमिति, एहिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनासत्समानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्ययोऽय-थार्थ, अङ्गीकृतपुरुषार्थवैयधिकरण्यवृत्तत्वात्, त्व पचतीति प्रयोगवदिति साधूक्तम्, एव तावत् प्रकृत्य-यथार्थत्व प्रत्ययायथार्थद्वारेणानपायित्वादुक्तम् ।

गात् तस्यैवार्थवत्त्वात् केवलयो प्रकृतिप्रत्यययोरनर्थकत्वेनासम्भव इति भाव । आनर्थक्यमेवाह-**असम्भवश्चेति** । उक्तञ्च 'धात्वादीना विशुद्धाना लौकिकोऽर्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिक' ॥ इति । **भूलेति,** भूशब्द प्रकृतिप्रदर्शक लादय प्रत्ययबोधका, एतेषा केवलाना लौकिकोऽर्थो न नियत इति भाव । दृष्टान्तमाह-**काकवाशितवदिति,** तिरश्चा वाशित रुतम् । यद्येषामर्थो नास्ति तर्हि किमर्थ भू सत्तायामित्येव भ्वादीनामर्थ पठ्यते कर्त्रायर्थे लादीनामित्याशङ्कायामाह-**किमर्थं तर्हीति,** यद्यपि पचति भवतीत्यादयो विशिष्टार्थवृत्तय सयाता परमार्थतो निरंशा तथापि परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवप्रविभागेन व्युत्पाद्यन्त इति मन्दम-तयोऽतिमात्रत्वात् उपायोपेययोरैक्यमध्यवस्यन्ति न हि शब्दमाहृतया देवदत्त पचति गामिष्टतीत्यादयस्तावज्जन्मसहस्रेणापि बोध यितु बोद्धुश्च शक्या, आनन्त्यात् अत प्रकृतिप्रत्ययविभागतत्तदर्थकल्पनारूपो लघुभूत उपाय समाधीयतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भाव । अत्र दृष्टान्तमाह-**शिक्षणार्थस्त्विति** । **अपृथक्सिद्धेति,** निरवयवभूतवाक्यार्थबोधे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपाय त्वादित्यर्थ । **प्रकृतिप्रत्ययाविति,** एता प्रतीयमानमर्थ सहैवापृथग्निविषयीकुरुत परस्पर विशेषणविशेष्यभावेन स्वार्थं ब्रूत इत्यर्थ पचन् पचमान इत्यादौ प्रत्ययार्थप्राधान्यादिति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य दर्शयति-**यदुक्त भाष्य इति,** पातञ्जले महाभाष्य इत्यर्थ प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्रधानमुच्यत इति भाव । **अनेन न्यायेनेति,** प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रत्ययपरैव प्रकृति, न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यादिन्यायरूपेणेत्यर्थ, प्रकृति प्रधानत्वात् प्रत्ययार्थ न त्यजति यतोऽत एव एहि इति प्रयोगसामानाधिकरण्येन मन्यधातो मध्यमपुरुषस्यवाच्यभिहितत्वेन तत्परित्यागेनोत्तमपुरुषप्रत्यय नापेक्षते । तस्मादेहि मन्य इत्यादिवचनमयथार्थमेवेत्याशयेनाह-**अत एव चेति** यत प्रत्ययार्थ नापैति प्रकृतिरत एवेत्यर्थ निगमयति-**एहिशब्देति** । मन्यतेर्मध्यमपुरुषस्याकाङ्क्षितत्वात्तदर्थे प्रयुक्त उत्तमपुरुष प्रत्ययोऽयथार्थ स्वावाच्यवाचकत्वेनोपन्यस्तत्वात्, अत एव तत्प्रकृतिरपि मन्यधातुरयथार्थ स्वानाकाङ्क्षिताकाङ्क्षिवचनोपन्यसनादिति प्रत्ययायथार्थद्वारेण प्रकृत्ययथार्थं वक्तुमिमामाह-**एव तावदिति** । प्रकृत्ययथार्थत्वात् प्रत्ययपुरुषयोरप्ययथार्थत्वं भावनीयमित्याह-

---

१ सि क्ष डा 'र्थोपापै० । २ सि क्ष डा के प्रत्ययार्थोपायमङ्गीकृत० ।

प्रत्ययपुरुषायथार्थत्वेऽप्येषैव भावना इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वम्, इदञ्च द्रव्यत, तथा घटपटादिशेषोपपदविषयो भिन्नव्यवहारो निराक्रियते ।

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपुरुषायथार्थत्वेऽप्येषैव भावना, प्रकृत्यविनाभावित्वात् प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वात् एहि मन्ये रथेन यास्यति इत्यस्मात्तद्विपरीतादपि तद्वदेव प्रतिपत्त्या प्रत्ययादिलक्षणालक्षणीकरण प्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तिरव यदृच्छाप्रवृत्तत्वादित्यादि यावदयमवधि समाप्तावत प्रत्ययपुरुषानुरूपेण योज्यत इति, इत्यर्थत्रयविषयमयथार्थत्वमिति निगमनम्, इतिशब्द[स्य]निगमनार्थत्वात्, अनया भावनया भावितमेव भवति—अगमकत्वमसाधुत्वमपि द्रष्टव्य बुद्धिचक्षुषा, इदञ्च द्रव्यतोऽयथार्थत्वम्—यस्मादेहरवमित्यस्मद्युष्मद्द्रव्यविपर्ययेणायथार्थत्वमेतत्, यथा चैतत् तथा घटपटादिशेषोपपदविषयो भिन्नव्यवहारो निराक्रियते इव पचतीत्यादि, शुक्लनीलाद्युक्त्यादिप्रयुक्तभिन्नलिङ्गादिविपर्ययार्थशब्दप्रयोगवदिति ।

प्रहासादिदमसत्यमेवेति चेत्, वहेव तर्हि लक्षणालक्षणीकरण लक्ष्यालक्ष्यीकरण प्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तिरवम्, सर्वस्यासत्यत्वात्, तदसत्यत्व प्रत्याख्यार्थविपर्ययवृत्तत्वात् प्रहासोक्तिवत्, पर्वताधिकरणक्रमवचनासत्यमतिश्च, इह पर्वते वसतीत्येतस्मिन्नधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अध्यास्त इत्यादिकमत्यायुक्ते, 'आधारोधिकरणम्' (पा० १-४ ४५) अन्यस्यानाधारत्वाद्वा, एतच्च क्षेत्रत, कालतश्च अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनितेति भूतमनागतमिति च विरुद्धार्थम्, शतभिषजो नक्षत्र गोदौ ग्राम पुनर्वसू पञ्चतारका, देवमनुष्या उभौ राशी, इत्यादिषु भावतोऽयथार्थता, एवञ्च न वाचकता शब्दस्य, न वाच्यताऽर्थस्य, द्रव्यक्षेत्रकालभावविपर्ययविसंवादवृत्तत्वात्, स्वोक्तार्थनिराकरणार्थत्वात्, उन्मत्तप्रलापवत् ।

(प्रहासादिति) प्रहासादिदमसत्यमेवेति चेत्–स्यान्मतमेहि मन्ये रथेन यास्यति न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्येतदसत्यमेव, प्रहासविषयत्वात्, अत एव लक्षणमुक्त 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च (पा० १ ४ १०६) इति तथा द्वि[बहु]वचनविषयावप्युदाहृतौ यास्यथो यास्यथेति, अत्रोच्यते वहेव

प्रत्ययपुरुषेति । भावनामेव दर्शयति–प्रकृतीति, । केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय इति न्यायेन प्रत्ययस्य प्रकृत्यविनाभावित्वात् प्रकृतिपर एव प्रत्यय इति न्यायेन च प्रकृतिपरत्व एव प्रत्ययत्वाद् एहि मन्य इत्यादौ युष्मदर्थसामानाधिकरण्यस्य मन्य इत्युत्तमपुरुषेऽभावात्, मध्यमप्रकृतिपरत्वाभावेन तद्विपरीतास्मदर्थसमानाधिकरणोत्तमपुरुषयोग्यप्रकृतिपरत्वाभावेन प्रकृतिपरत्वं नास्तीति प्रत्ययलक्षणस्यालक्षणीकरणात्, तथाविधप्रत्ययजन्यप्रतिपत्तेरप्रतिपत्तित्वाच्च यदृच्छाप्रतिपत्तित्वादसमीक्षितपौर्वापर्यप्रयुक्तत्वात् प्रस्तुतप्रत्ययविलक्षणास्यथार्थमगमकमसाधु एहि मन्य इत्यादिवाक्यमिति भाव । तदेव प्रकृत्ययथार्थत्वात् प्रत्ययायथार्थत्वात् पुरुषायथार्थत्वात्वाक्यमयथार्थ त्रिविधमित्याह–इत्यर्थत्रयेति । अनयैवायथार्थत्वभावनयाऽगमकत्वमसाधुत्वमपि भावितमेवेत्याह–अनयेति । अस्मदर्थयुष्मदर्थयोरात्मपरभूतचेतनद्रव्यापेक्षयाऽयथार्थत्वमुपपादितम् अनयैव दिशा शेषोपपदप्रथमपुरुषविषयायथार्थत्वमपि भावनीयमित्याह–इदञ्चेति । एहि मन्य इत्यादिवचन परिहासवशीकृतेन शाकटादिना प्रयुक्तत्वादसत्यमेवेति शङ्कते–प्रहासादिदमिति । व्याचष्टे–स्यान्मतमिति । एहि मन्य इत्यादौ प्रहासे उत्तमपुरुषविधायकं पाणिनिसूत्रमाह–प्रहासे चेति । एवं एत वा मन्ये रथेन यास्यति न हि यास्यथ यास्यथ वा यातौ याता वा युवयोर्युष्माकं वा पितरौ पितर इत्येवं द्विबहुवचनयोरप्युदाहार्यमित्याह–तथेति । समाधत्ते–अत्रोच्यत इति प्रहासविषयलक्ष्यलक्षणयोरलक्ष्यत्वालक्षणत्वाभ्यु

१ सि क्ष द डा यथास्यादस्य० । २ सि क्ष दे डा कुद्दकादि० ।

तर्हीत्यादि, बहूना तर्हि लक्षणाना 'धातुसम्बन्धे प्रत्यया' (पा० ३।४।१) 'व्यत्ययो बहुलम्'
(पा० ३-१-८५) इत्येवमादीनामलक्षणीकरण तल्लक्ष्याणाञ्च अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता
इत्येवमादीनामलक्ष्यीकरण प्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तित्व सर्वस्यासत्यत्वात्, वदसत्यत्व प्रत्याय्यार्थविपर्यय-
वृत्तत्वात्, प्रहासोक्तिवदिति गतार्थम्, न च तेषु लक्षणेषु लक्ष्येषु चासत्यमतिर्भवति, त्रिष्वान्यत् पर्व
ताधिकरणकर्मत्वचनासत्यमति, इह पर्वते वसतीत्येतस्मिन्नधिकरणार्थे पर्वतमधिवसति अध्यास्त इत्यादि-
कर्मत्वायुक्ते, अत्र प्रयोग –पर्वतम[धिव]सतीत्याद्यसत्यमिद स्वकारकव्यधिकरणप्रवृत्तत्वात् देवदत्तो भूयत
इति, यथेति, एतस्य भावनार्थ 'आधारोऽधिकरणम्' (पा० १-४ ४५) इत्यादियावद् यस्यानाधारत्वाद्वेति
गतार्थो ग्रन्थ, एतच्च क्षेत्रविषयमयथार्थत्वमुक्तम्, तथा कालविषयमयथार्थत्वसाधन भूतमनागतमिति च
विरुद्धार्थमिति, अत उत्तर शतभिषग् इत्यादिभावायथार्थप्रतिपादन गतार्थं यावत् इत्यादिषु भावतोऽयथा
र्थतेति, एवञ्च न वाचकता शब्दस्य न वाच्यताऽर्थस्य अयथार्थत्वात्, उभशब्दार्थयत् 'यथार्थाभिधानञ्च 1
शब्द' (तत्त्वार्थ अ १ सू ३५ भाष्ये) इत्युक्तम्, तत्सर्वमुपसहृत्य साधनमाह–द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयवि-
सवादवृत्तत्वादिति हेतु व्याख्यातार्थ, स्वोक्तार्थनिराकरणार्थत्वादिति साधितार्थोपसहारार्थो हेतु, पृथगय-
थार्थप्रतिपादनार्थो वा उन्मत्तप्रलापवदिति दृष्टान्त, इदञ्च साधनमतीतप्रपञ्चेन भावितार्थमिति न विभ्रियते।

नुनु पुष्यस्य देवविशेषविषयनक्षत्रतारासामान्यार्थत्वात् घटविशेषविषयमृत्सामान्या-

पगमे बहूना लक्ष्याणां तत्प्रतिपादकलक्षणसूत्राणाञ्चालक्ष्यत्वालक्षणत्वाभ्युपगम प्रसज्यत इत्याह–बहूना तर्हीति, धातुसम्बन्धे 1
प्रत्यया इति, धात्वर्थाना सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्यु व्यत्ययो बहुलम् विकरणादीनां बाहुलं व्यत्यय
स्याच्छन्दसीत्यर्थ, एवमादीना लक्षणानामलक्षणीकरण भवेदिति भाव। उदाहरणमाह–अग्निष्टोमयाजीति, अग्निष्टोमेन इष्ट
वानित्यग्निष्टोमयाजी भूते णिनि प्रत्यय जनितेति भविष्यत्कालत्वेन सहाग्निष्टोमयाजीत्यस्य भूतकालविशिष्टार्थस्य विरोधात् सम्बन्धो न
स्यादित्येतेन सूत्रेणान्यथाकालप्रत्ययविधानं क्रियते तस्मादीदृशवचनानामलक्षणत्व, तल्लक्ष्याणामलक्ष्यत्व तज्जन्यप्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तित्वं
प्राप्नोति, इष्टवानित्यादिपदानां स्वप्रत्याय्यभूतकालविशिष्टार्थविपरीतार्थप्रत्यायकत्वादहि मन्य इत्यादिवाक्यवदिति भाव। इष्टापत्तिन 2
कर्तुं त्वया शक्येत्याह–न च तेष्विति, अग्निष्टोमयाजीति भूतकालावच्छिन्नोऽर्थो विरुद्धे भविष्यत्कालविशिष्टेऽर्थेऽध्यस्यते स्वकाल-
मजहदेव न ह्यध्यस्यमान स्वरूपं जहाति गोत्वमिव वाहीके तस्मान्नैतेषु लक्ष्येष्वसत्यत्वमतिर्भवतीति भाव। प्रहासोक्तिवदधिकर
णादीनां कर्मत्वादिविधायकवचनमप्ययथार्थमित्याह–त्रिष्वान्यदिति, पर्वते वसतीत्यर्थे पर्वतमधिवसतीति प्रयोगो भवति, 'उपान्व
ध्याङ्वस' (१-४-४८) इति सूत्रेणोपादिपूर्वस्य वसतेराधारस्य कर्मत्ववचनात्, पर्वतमध्यास्ते इत्यत्र च अधिशीङ्स्थासां कर्म'
(१-४-४६) इत्याधारस्य कर्मत्वम्। अयथार्थत्वं मानप्रयोगत साधयति–अत्र प्रयोग इति, देवदत्तो भूयत इत्यत्र देवदत्त 2
शब्देन तृतीयान्तेन भवितव्यम् भूयत इति भावप्रत्ययान्तत्वेन कर्तुरनभिधानादनभिहिते कर्तरि तृतीयाप्रवृत्ते, तत्र यदि देवदत्त
इति प्रयुज्यते तर्हि तद्वाक्यं स्वयोग्यतृतीयाकारकासमानाधिकरणतयाऽसाधु यथा भवति तथा पर्वतमधिवसतीत्यादिवाक्यमपि
स्वयोग्याधारसप्तमीव्यधिकरणविभक्तिघटितत्वेनासाध्विति भाव। एतस्येति, भावनाग्रन्थोऽत्र नोपलब्ध। तदत्र पर्वतादिक्षेत्र
विषयमयथार्थत्वमुदितमित्याह–एतच्चेति। कालविषयमाह–तथा कालेति, अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य भवितेत्यादौ भूतस्यैव
भाविता गम्यते, सा च विरुद्धा, न हि यद्भूतं तदनागतम्, यच्चानागतं तद्भूतमित्ययथार्थं तथाविधं वाक्यमिति भाव। भाव 3
विषयायथार्थत्वमाह–शतभिषज इति। पुष्यो नक्षत्रं तारा चेत्यत्र देवविशेषवाचक पुष्यशब्द, स च देव सामान्यविषयेण
नक्षत्रतारादिनाऽतिदिश्यतेऽत पुष्यनक्षत्रादिशब्दयो सामानाधिकरण्यं सम्भवति यथा विशेषो घट सामान्यभूतेनार्थेनातिदिश्य
तऽर्थोऽयं घट इति विरुद्धाविशेषेण शब्दप्रयोगादित्याशङ्कते–ननु पुष्यस्येति। व्याकरोति–पुष्य पुमानिति, पुंसि देवादौ

1 सि क्ष दे छा कमबद्धासस्व०।

र्थत्सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्, उक्तं हि 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः'॥ (महाभा० १-१-पस्पशाह्निके) इति विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्, गावी गोणी गोता गोपोतलिका इत्यादयो गमका अगमकाश्च, यद्येवं तर्हि कया विशेषविवक्षया आप इति दारा गृहा सिकता ? इति ।

ननु पुष्यस्येत्यादि पूर्वपक्षो विवक्षाविशेषार्थशब्दप्रयोगन्यायाश्रयेण दोषपरिहारार्थो यावत्क्रम वाक्यागमकार्थेनि, पुष्य पुमान् 'देवविशेष तद्विषयौ–तदर्थौ नक्षत्रतारासामान्यार्थौ घटविशेषविषय मृत्सामान्यार्थवत्सामानाधिकरण्य तस्मादुपपन्नम्, अस्मिंश्च ज्ञापकमाह-उक्तं हीत्यादि भाष्यकारेणोक्तम् 'यस्तु प्रयुङ्क्ते' (महाभाष्ये १ १ पस्पशाह्निके) इति श्लोक, विशेषे विवक्षिते प्रधाने गुणभूतान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते य कुशल, अथगत्यर्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य तद्दर्शयन्नाह विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेरिति, यथावद्व्यवहारकाले यो य शब्दो व्यवहारकाले यस्य विवक्षितार्थस्य विशिष्टस्य विशिष्ट एव गमक इत्यभिमत स एव स एव तत्र प्रयुज्यते, नान्योऽन्यत्र वा, गौणमुख्यादिभावेन स्वाभिधेयप्रत्यायनसमर्थत्वात् सर्वशब्दानाम्, सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र, क ? वाग्योगवित्–य एवमुक्तविशेषविषयशब्दार्थसम्बन्धज्ञ, दुष्यति चापशब्दै,र्वाग्योगवित् विशेषविषयप्रयोगानभिज्ञ, तस्माद्विवक्षापूर्वकत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्विषयविशेषपरिग्रहणे साधुताऽसाधुता च शब्दानाम्-असाधुत्वाभिमतानामपि ग[ा]व्यादीनां साधुत्व विशेषविषयत्वात्, साधुत्वे नाभिमतानामपि गवादीनामसाधुत्वमिति, तद्दर्शयति-गावी गोणीत्यादि गतार्थो भावना शब्दव्युत्पत्त्या, अनाचार्य आह-यद्येवं तर्हीत्यादि यावत् सिकता इति, एषोऽपि न्यायो व्यभिचारान्न प्रमयति, उदाहरणे व्यभिचारयिष्यन्नविनानभिज्ञ पृच्छति तमेव-कया विशेषविवक्षयेति, आप इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि बिन्दौ दृष्टम्, नात्र सामान्यविशेषभावोऽस्ति, तथैकस्यापीति दारा गृहा इति बहुवचन, कया [विशेष]विवक्षयेति

विशेषे पुष्यशब्दो वर्तत नक्षत्रताराशब्दस्तु नक्षत्रसामान्यार्थो, तस्मात् सामान्यविशेषवाचकयो सामानाधिकरण्यं युज्यते, यथा घटो मृदिति तयो सामानाधिकरण्यम्, विवक्षाविशेषेण शब्दप्रवृत्तौ यस्मिन्नर्थे विवक्षया शब्द प्रयुज्यते तदर्थं एव स साधुर्भवति अन्यार्थे त्वसाधुरिति भाव । एतदर्थसंवादिनं भाष्ये उपन्यस्तं कात्यायनकृतभ्राजाख्यश्लोकान्तर्गतं श्लोकमुपन्यस्यति–भाष्यकारेणोक्तमिति । त व्याचष्टे–विशेषे विवक्षित इति । विवक्षितार्थव्यतिरिक्तार्थ शब्द कथं वर्तेत इत्यत्राह-गौणमुख्याभिप्रायेणेति, सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभियुक्तोक्ते विवक्षाऽविवक्षाकृतो गौणमुख्यभाव, तेन सर्वार्थवाचकत्व शब्दानामित भाव । प्रकृतितार्थमाह तस्माद्विवक्षेति, वक्तुरिच्छाधीना शब्दप्रवृत्ति व्यवहारकाले यं विशेषार्थमवलम्ब्य शब्दं प्रयुङ्क्ते तत्र स शब्द साधुरन्यार्थे चासाधुरिति भाव । असाधुत्वेनाभिमतोऽपि साधुर्भवति साधुत्वेनाभिमतोऽप्यसाधुर्भवतीति दर्शयति–असाधुत्वाभिमतानामपीति । निश्चयविशेषाभावेऽपि शब्दानां यदि साधुत्वासाधुत्वे तर्हि सा विवक्षा आप दारा गृहा इत्यादौ प्रदर्शनीया कया विवक्षया एकत्वे बहुवचनान्तेन शब्द प्रयुज्यत इत्याचार्य पृच्छति–यद्येवं तर्हीति । विवक्षाविशेष एवमभावेऽपि शब्दास्तथा प्रयुज्यन्त इति व्यभिचारं दर्शयति–आप इतीति । कस्याश्चिद्विवक्षाया कल्पनेऽपि

---

१ देवा वि डा तद्विषयौ। २ सि क्ष व डा °हारयुक्तौ।

वर्त्तते, एकांशश्च सूक्ष्मशर्कराकणे सिकता इति, किंशब्दस्य क्षेपार्थत्वात् कया विवक्षया–किं तया विवक्षया विपरीतार्थयेति ।

नित्यमपि बहुवचनं बह्ववयववृत्तत्वादिति चेत्, एकघटेऽप्यत एव नित्यं बहुवचनं प्राप्तम् निन्द्वादावित्राप , अप्सु चैकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयववृत्तत्वाद्घटवत्, अतिशय्यैकात्मनिरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत्साधुरिष्ट सोऽपि तत एव न्यायाद्व्यभिचरति, सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्तुपटवत् ।

(नित्यमपीति) नित्यमपि [बहुवचनं] बह्ववयववृत्तत्वादिति चेत्–स्यान्मतं बहवोऽवयवा परमाणुद्व्यणुकाद्यो विन्द्वादावपि तदपेक्षया बहुवचनमपि इति, अत्रोच्यते–एकघटेऽपीत्यादि, अत एव–त्वदुक्तबह्ववयववृत्तत्वादिति हेतोरेकस्मिन् घटेऽपि नित्यं बहुवचनं प्राप्तम्, निन्द्वादावित्राप इत्यनिष्टापादनद्वारेण परोक्तहेतो र्व्यभिचार , अप्सु चेत्यादि–अप्शब्दादप्येकवचनं स्यात् नित्यमपि, बह्ववयववृत्तत्वाद्घटवत्, अनिष्टञ्चैतत्, अतिशय्यैकात्मकेत्यादि–यथाऽस्माभिरुक्तोऽतिशय्यैक एवात्मा भवति यस्य किञ्चिदिति तस्य निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गवादिवत् साधुरितीष्टस्तत्रेदं तेऽनिष्टमापाद्यते, कस्मात्? तत एव न्यायात्–बिन्दौ वर्त्तमानोऽप्शब्द एकवचनान्तो न प्रयुज्यते, विशेषविषयत्वात्, गवादिवदतोऽयमपि न्यायो व्यभिचरतीति, निदर्शयति–सोऽप्शब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बह्ववयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्तुपटवदिति गतार्थत्वान्न व्याख्यायते, एष तावदयं संख्याविषयो विचारो न घटते ।

लिङ्गविषयोऽपि विशेषप्रयोगसाधुत्वन्यायो न घटते, अर्थैकत्वसंख्याभेदानुपपत्तिवल्लिङ्गभेदानुपपत्तिरपीत्यत आह––

तया विपरीतार्थवृत्तित्वादप्रमाणत्वमवेत्यभिप्रायेणाह–किं शब्दस्येति। ननु विन्द्ववयवगतं बहुत्वं विशेषमुपादाय समुदायसमुदायिनो रभेदादेकेऽपि विन्दावप इति बहुवचनान्तेनोच्यत इति नञ्ग–नित्यमपीति । पूर्वपक्षं व्याचष्टे–स्यान्मतमिति । एवं तर्हि घटगतावयवगतसंख्यामुपादायैकस्मिन्नपि घटादौ बहुवचनान्तो घटादिशब्दः प्रयुज्यतां बह्ववयववृत्तताया हेतोस्तत्रापि सत्त्वादित्युत्तरयति–अत्रोच्यत इति । यदि घटादौ समुदायगतैकत्वसंख्यापेक्षया घटशब्दोऽयमेकवचनान्तः प्रयुज्यते तर्हि अप्शब्दादपि तथैवैकवचनं गृह्यतामित्याह–अप्शब्दादपीति, सदा बह्ववयवत्वेऽप्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्याशयेन हेतुमाह–बह्वेति । ननु मयोक्तं ज्ञानमेव प्रधानं शब्दस्य च ज्ञानोपकारित्वम् ज्ञानमेव हि शब्द उत्पाद्यते अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् शब्दप्रयोगस्य तस्मादयं प्रधानं न शब्द अर्थोऽपि ज्ञानार्थत्वान्न प्रधानम् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च शब्दज्ञानयोरैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाद्व्याप्तिमिति एतन्निरासेनान्योन्यव्यापत्तिमनभ्युपगच्छन् सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थ इति विशेषविषयविवक्षया विशेष एव शब्दप्रयोगं साधु मन्यसे तथा च सति बिन्दौ वर्त्तमानस्याप्शब्दस्य विशेषविषयत्वाद्बहुवचनान्तत्वमिति चेत् तदपि घटादौ व्यभिचारान्न युज्यत इति स्वयमेव मूलकारो भाष्यति–अतिशयीति । तत एव न्यायादित्युक्तं न्यायं दर्शयति बिन्दाविति । व्यभिचारं प्राहयति–सोऽप्शब्द इति, तन्तूनामनेकत्वेऽपि पट एकत्वेन गृहीत इत्यथा एकवचनान्त एव भवति तथाऽप्शब्दोऽपि बह्ववयवत्वे सत्यप्येकमिति गृहीतत्वात् एकवचनान्त एव स्यादन्यथा घटोऽपि बहुवचनान्त एव भवेदिति भाव । लिङ्गविषयेऽपि ये विशेषप्रयोगास्ते साधवो न भवन्तीत्येतमर्थं वर्णयतीति निरूपयति–लिङ्गविषयोऽपीति। लिङ्गविषयविशेषप्रयोगोपन्यसनमुखेन

१ सि छा यस्य किंचिदिति तस्यनिरासेनतया । २ सि ह छा प्रयोगाव्यभिचार् ।

तथा तटस्तटी तटमित्यत्र कतमं वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेद ? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते विशेषप्रतिपादनार्थम् ? ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेद , न, तटतटीतटाना विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत्, गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, स्त्रीवत् संस्त्यानस्य प्रसवात्मकत्वात् पुवत् संस्त्यानप्रसवयो स्थित्यात्मकत्वात्, स्त्रीपुसवत्, न तटी संस्त्यानम्, प्रसवात्मकत्वात्, तटवत्, न तट प्रसव , संस्त्यानात्मकत्वात् तटीवत्, न तट नपुसकम्, स्थित्यनात्मकत्वात् तटीवत् अथ च तटीवत्, एव लिङ्गाभाव एव तटत्वादीना, प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावात् ।

न वा तटस्तटीत्यादि, कतम वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेद ? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते विशेषप्रतिपादनार्थं ? न सम्भवतीत्यर्थ , आह–ननु स्थितिप्रसवसंस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेद , 'संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूते सप्प्रसवे पुमान्' । 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुसकम्' ॥ (महाभाष्ये० ४ १-३ सूत्रे) स्थितिर्नपुसक स्त्री[सं]स्त्यान प्रसव पुमानित्यथा सर्वमूर्तिषु सम्भवन्त्यत्र यो विशेषो विवक्ष्यते तद्विषयो लिङ्गभेद इत्येतच्च, न, तटतटीतटाना विषयस्य विशेष एकत्वादर्थस्य स एव विशेषो नास्ति यद्विषयो लिङ्गभेद स्यात्–स नास्ति, अभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटस्वात्मवत्–यथा घट एव घटस्वात्मा तथा तट एव तटी तटश्च, अभिन्नस्वरूपत्वान्नास्ति विशेष , आह–गोचरविशेषोपपत्ते –भित्त्यादिसंस्त्याना तटी कटकादिसंस्त्यानस्तट कुड्यादिसंस्थान तटमिति, तस्माद्विषयविशेषोपपत्तेर्लिङ्गविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते–गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, यस्मान्न तयोर्गोचर प्रसवस्य संस्त्यानात्मकत्वात्, संस्त्या

हेतु पृच्छति–तथा तट इति । व्याचष्ट–कतममिति, नियतव्यञ्जनसम्बन्धरूपलाक्षिकलिङ्गत्रयस्याचेतने तटस्तटी तटमित्या[दा]वनभ्युपगमाल्लिङ्गभेदप्रयोजको विशेष क इति प्रश्न लिङ्गानां वा कि सामान्य स्वरूपम् यद्भावादत्र सत्त्वाव्याप्तकतया विशेषो वाच्य इत्यपर प्रश्न । पूर्वपक्षमवतारयितुं लिङ्गस्वरूपमाह–ननु स्थितीति, सामान्यं गुणरूप स्थिति सततपरिणामिनां गुणानामन्वयित्वेन यन्निमित्तस्य सामान्यरूपतया नपुसकम्, प्रसव –पदार्थानामुपचयावस्था–आविर्भाव –प्रकाश सत्त्वधर्म , प्रवृत्ति क्रिया रजोधर्म एतदु आविर्भावप्रकाशनियमरूपसत्त्वतमोनुगत प्रवृत्ति रजोधर्मस्तद्गताया विशेष पुस्त्वम्, संस्त्याने तिरोभावो गुणाना स्त्री इत्येवं लिङ्गभेद इत्यर्थ । तत्र भाष्यकारवचनमुपन्यस्यति–संस्त्याने इति, अस्यान्तरार्धो भाष्ये तस्योक्तो नाम गुणो वा इति युक्तत्वं नेति दृश्यते । स्त्यायति–संहननमापद्यतेऽस्यां गर्भ इति स्त्री, स्त्यैधातोर्ड्रट्प्रत्ययेन सिद्ध , सूते –सूधातो सप् सकारस्य पकारादेशो भवति सूत इति पुमान्–अपत्यं जनयतीत्यर्थ मसुन् प्रत्ययेन निष्पन्न, इति तदर्थ । तत्रैव भाष्ये वचनान्तरमुक्तं दर्शयति–उभयोरन्तरमिति । यत्र यत्र लिङ्गान्तराभावे तुल्यजातीयस्त्रीपुंसव्यतिरेकेण लिङ्गान्तर तन्नपुसकमित्यर्थ अस्य पूर्वार्धो भाष्ये–स्तनकेशवती स्त्री स्यात् लोमश पुरुष स्मृत ' ॥ इति । कारिकां व्याचष्टे–स्थितिरिति । सर्वाश्च मूर्तय स्थितिप्रसवसंस्त्यानरूपा , तथापि योग्यशब्दनिर्वचनविवक्षानियमाश्रयेण कस्यचिदेव लिङ्गस्येष्य कस्मिंश्चिदर्थे संस्काराय व्यापार इति विवक्षैव विशेष आधीयत इति भाव । तत्र आचार्यो दोषमाह–न तटतटीतटानामिति, अत्र तस्यैकत्वेन विषयविशेषो नास्तीति कथं तटशब्दस्य लिङ्गत्रयोपपत्तिरिति भाव । अविशेषत्वे हेतुमाह–अभिन्नेति, तस्मात् तत्र भिन्नत्व तटस्वरूपे भेदाभावादिति भाव । तं भाव दृष्टान्तेन व्यक्तयति–यथा घट एवेति । विषयविशेषमुपपादयन् शङ्कते–गोचरेति, गोचरो विषय । लिङ्गभेदप्रयोजकविषयाभाव संस्त्यानप्रसवस्थितीनां परस्परात्मकत्वादित्याह–यस्मादिति, यत संस्त्यानप्रसवयोर्भेदो नास्ति परस्परात्मकत्वात्तयोरिति भाव , पुल्लिङ्गादेर्व्यवस्थापकतया हीन

१ यथा मूलानु इदं पद लि क्ष ग प्रतिषु नास्ति ।

नात्मकत्व तस्यार्थस्य सिद्ध त्वयैवाभ्युपगतत्वात् त्र्यात्मकत्वस्य, क्लीबवदिति-स्तनकेशवत्त्वा प्रसवाभाववदिति, एव शेषसाधने गतार्थे, यावत् स्त्रीपुंसवदिति, एव बाह्यख्यादिनिदर्शनबलेन गोचरनिषेध कृत, अधुना तस्यैवार्थस्य निरपेक्षया क्रियते-अथ चेत्यादि साधनानि गतार्थानि यावत्तटीवदिति, एव लिङ्गाभाव एव तटत्वादीना प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावादित्युपनय ।

न लिङ्गाभाव एव दोष , कि तर्हि ?—

ततश्चासत्त्वमप्येषा मूलोद्वर्त्तनेनाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवत्, अथोच्येत नन्वेव प्रपञ्चेन सत्त्वानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्, एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत्, न स्त्री पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, पर्वतनदीभवनविषयत्वान्त्रिलिङ्गत्व विशिष्टविषयमित्येतच्च न, पुमादिभिन्नवाह्याद्येकलिङ्गत्वात्, अर्धर्चादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् ।

(ततश्चेति) ततश्चासत्त्वमप्येषा मूलोद्वर्त्तनेनाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पवत्, मा भूत्पचत्यादिस्वरादिव्याख्याताव्ययाभिधेयार्थवत् मत्वाऽऽशङ्क्येय क्रियाव्ययविशेषणम्, अथोच्येतेत्यादि, परेणोच्येत परिहार -नन्वेव प्रपञ्चेन-गोचरलिङ्गनिराकरणव्याख्यानेन सत्त्वानात्मकत्वादित्यादिना त्रिलिङ्गत्व स्व स्व लिङ्गव्यवस्थापनहेतु परिगृह्य व्यवस्थापितमेव त्वया, यथा न तटी सत्त्वान[म्] प्रसवात्मकत्वात्, पुरुषवदित्यस्य तथा न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिग्रहणात् सत्त्वानानुभयवाभ्यामपि त्रयाणा त्रिलिङ्गत्वहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्यवस्थापनहेत्वभावात्,-ननूक्त त एव हि प्रसवादयो लिङ्गव्यवस्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तस्मान्न किञ्चिदेतत्, अभ्युपगम्यापि प्रसवादीना एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत्, तस्य स्त्रीत्व त्वयाऽभ्युपगतम्

सत्त्वानादय यदा च [illegible] एव परस्परात्मकास्तदा ते कथ व्यवस्थापका भवेयु अव्यवस्थितत्वादिति तात्पर्यम् । प्रसवादीना परस्परात्मकत्वं प्रसाध्य तटादौ लिङ्गाभाव साधयति अधुनेति, दोषान्तरमभिदधाति-ततश्चेति । व्याख्याति-ततश्चासत्त्वमिति, तटादयोऽसन्त , अक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवदिति मानेनैतेषामसत्त्वमेव भवेत् लिङ्गादेर्मूलभूतस्य निदानस्य निराकृतत्वादिति भाव । सत्यन्तविशेषणफलमाह-मा भूत् पचत्यादीति, पचत्यादयोऽलिङ्गा सन्त , तद्वत् तटादीनामलिङ्गत्वेऽपि सत्त्वं स्यात्तद्वारणाय सत्यन्तमिति भाव । ननु गोचरविशेषस्य लिङ्गस्य चाभाव साधयता भवतैव तटादेर्लिङ्गव्यवस्थापनहेतुवर्णनद्वारा त्रिलिङ्गत्वं व्यवस्थापितमेवेत्याशङ्कते-नन्वेव प्रपञ्चेनेति । तद्दर्शयति यथा न तटीति, अनेन तट्या सत्त्वानात्मकत्वाभाव साधयता प्रसवात्मकत्वं व्यवस्थापितम् । तथा तटी न स्त्रीलिङ्ग प्रसवात्मकत्वादित्यनेनापीत्याह-तथा नेति । एवं न तट प्रसव सत्त्वानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तट पुल्लिङ्गम् सत्त्वानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तट नपुंसक अनुभयात्मकत्वात् स्त्रीपुंसभिन्नत्वे सति स्त्रीपुंसांशो हि नपुंसको भवतीत्येव त्र्यात्मकत्वं व्यवस्थापितमित्याह-आदिग्रहणादिति । लिङ्गव्यवस्थापनद्वारेण प्रसवादेरभाव स्यात्योन्यस्याप्यापत्त्या प्रसाधितत्वेन नायं दोष इत्युत्तरयति-ननूक्तमिति । ननु तटाद प्रसवाद्यैकात्मकत्व स्यात्तदैव लिङ्गता, प्रसवादीनामभ्युपगमेऽपि यदा तु तटादि सदा त्र्यात्मकमेव तदा केन लिङ्गेन तेन भाव्यमित्याशयेनाह-अभ्युपगम्यापीति । देवदत्ता यथा न पुमान् स्त्रीत्वादिति दृष्टान्तमाह-देवदत्तादिवदिति । तटशब्दस्य त्रिलिङ्गत्व विषयविशेषापेक्षम् विषयविशेषाश्च

१ सि [illegible] छा डे °गतत्वादात्मकस्य । २ क्ष व्ययत्वे । ३ सि छा स्वराव्याख्याता० । ४ सि क्ष डे छा तथात पुल्लिङ्ग ।

त्रिलिङ्गत्वात्, तथा न स्त्रीत्व पुंस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुंसौ नपुंसकत्वात्, इतरेतत् दृष्टान्तोऽत्र, पर्वतनदीत्यादि, स्या मत पर्वत पुमान् तद्विषयस्तट, नदी स्त्री तद्विषया तटी भवन नपुंसक तद्विषय तट तस्मात् त्रिलिङ्गत्व विशिष्टविषयमिति, एतच्च न, पुमादिभिन्नबाह्याधेरलिङ्गत्वात् एकस्मिन् देहे बाहु पुमान्, जिह्वा स्त्री, अक्षि नपुंसकमिति नियतलिङ्गत्वान्नैतदपि पुष्कलम्, किञ्चान्यत् अर्धर्चादिषु च विशेषादर्शना दपरिहारात् तन्निवर्त्तते, अर्धर्चे अर्धर्चं गोमय गोमयमित्यादीना स्त्रीलिङ्गाभावात् त्रिलिंगत्व नैराश्यम् ।

आह–

नन्वेकस्य दृष्ट त्रिलिङ्गत्व भूतिर्भवन भाव इतीति चेन्न, यदि वय दृष्टत्वादेव त्वादृशा इव प्रतिपद्यामहे तदा किं विवादेन, तदेव दुर्दृष्टम्, अपि चेद साध्यम्, यथार्थाभिधानशब्दनयमतेन भिन्नत्वात्, अपि च भावो वेत्येतदपि साध्यम्, प्रकृत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात्, कर्त्रर्थस्येव मद्भावात्, अपि चैकस्य त्रैलिङ्ग्यायुक्तिविचारे नानालिङ्गनानाशब्दोपन्यासोऽतिविस्पर्धते, एकभवनासत्त्वादर्थैकत्वमपि नैव, सामान्यभवनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य भूत्यादिविशिष्टैकरूपत्वात् तस्मादहष्टान्त ।

(नन्विति) नन्वेकस्य दृष्ट त्रिलिङ्गत्व भूतिर्भवन भाव इत्यतोऽव्यभिचार इति चेन्नेत्युच्यते यदि वयमित्यादि, यदि लोके प्रयोगो दृष्ट इत्येतावता प्रतिपद्यामहे त्वादृशा इव परप्रत्यया तदे दृष्टत्वादेव यस्मात् प्रतिपद्यामहे ? किं विवादेन तस्मात्तदेव दुर्दृष्ट प्रसिद्धिरेव तु प्रसिद्धिरित्यर्थ, अपि चेदमित्यादि, भूतिर्भवन भाव इत्येतेऽपि त्रयोऽर्था यथार्थाभिधानशब्दनयमतेन भिन्ना, तस्मादेतत्साध्य [अ]सावप्येकोऽर्थोऽनेक इति अपि च भावो वेत्येतदपि साध्य भाव –क्रिया न कर्त्ता, भूवादिशब्दाभिधेय, स च शब्दनयस्य नास्ति,

पर्वत नदी भवनञ्चेति तत्सम्बन्धिनस्तटस्य सम्बन्धिलिङ्गतेति पूर्वपक्षयति–पर्वतेति। व्याचष्टे–स्या मतमिति। विषयविशेषाभावेऽप्यस्त्यिस्तित्येव पुरुषादौ बाह्याद्यवयवानां विलक्षणलिङ्गता दृष्टेति विषयविशेषाभिमतव्यवस्थापनमसम्भवीत्युत्तरयति–पुमान्निमित्येति। ननु वस्तुमात्रस्य स्थितिप्रसवसंस्थानलक्षणं त्रिलिङ्गत्वमपि नास्ति, अर्द्धर्चादिषु लिङ्गद्वयस्यैव दर्शनात्, अर्द्धर्चं, अर्द्धर्च इति तत्र हि स्त्रीलिङ्गं नास्ति अर्द्धर्चाः पुंसि च' (२–४–३१) इति पुंनपुंसकयोरेवानुशासनादित्याह–अर्द्धर्चादिषु चेति, त्रिविशेषव्यवस्थापनविशिष्टनियतताया अदर्शनाद्विशिष्टविषयत्वस्य दोषपरिहाराक्षमत्वात् सर्वत्र त्रिलिङ्गताया असिद्धेर्नैकव्यात्मकमतो व्यापती एकत्रा विशेष एव भवतीत्याशय । त्रिलिङ्गत्व नेकार्थमिति, लिङ्गानां न परस्परं सामानाधिकरण्यमित्यर्थ । अथ तत्रां परस्परं सामानाधिकरण्यमेव पुन शङ्कते–नन्वेकस्येति। प्रकटयति–नन्वेकस्य दृष्टमिति, इय भूतिरिद भवनमय भाव, इद वस्तु इयं व्यक्तिरयमय इति त्रिलिङ्गानां शब्दानां वस्तुमात्रे प्रवृत्तिर्दृश्यतेऽतो न व्यभिचारस्त्रिलिङ्गताया इति भाव । ननु दृश्यन्त एव लोके तथाविधा प्रयोगा [illegible] ते, न हि वयं निमित्तविशेषव्यतिरेकेण त्रिलिङ्गतां लोकप्रयोगमात्रेण प्रतिपद्यामहे यदि तन्मात्रत प्रत्यपद्येमहि तर्हि न विवाद स्यात् परन्तु तथाप्रयोगप्रसिद्धि केवलं तु प्रसिद्धिरेव न तु स्वीकारयोग्येत्याशय नोत्तरयति–यदि लोके प्रयोग इति। भूतिर्भवनं भाव इति त्रिलिङ्गमेकार्थमिति नास्माकं सम्मतमपि [illegible] तत्प्रतिपाद्या अर्था विभिन्ना एव तस्मादेकार्थत्वमनङ्गत्वं साध्यमेव न तु सिद्धमित्याह–भूतिर्भवनमिति। भूवादिधात्वर्थो भाव क्रिया न तु कर्ता सा नैव भाव भवतीति भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य कर्तृवाचित्वात् क्रियायाश्च प्रकृत्यर्थत्वेन गुणभूतत्वात् कर्तृप्रत्यय प्रधानतया सत्त्वादेकाभिधाया क्रियया भावत्वं साध्यमेवेत्याह–भावो वेति। ननु तटस्यैकस्य तटस्तटी तटमिति

१ सि इत्यमतद० । क्ष छा ड इत्यवत्वमद० । २ सि क्ष डे छा नायाद्यौ । ३ सि क्ष, छा 'भावावो ।

प्रकृत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात् कर्त्रर्थस्यैव सद्भावात् स्वमतेन, अपि चेत्यादि, तट‍्शब्दस्यैकार्थस्यैकस्य त्रैलिङ्ग्यायुक्तिविचारे नानालिङ्गानां भूत्यादीनां नानाशब्दानामुपन्यासोऽतिविसर्पते, इतश्च न घटते तदुपन्यासः, द्रव्यार्थत्वात् सामान्यस्य भूतिभवनभावात्यस्यैकत्वात् तद्विषयमुदाहरणं स्यात्, न पर्यायनयस्य विशेषविषयत्वाच्च, भावशब्दस्यात्र कर्त्रैको भवतीति भावो विशिष्ट एवैको घटादिर्न त्वेक एव भूत्यादिरूपो विशेषः कर्त्ता, तस्मादेकभवनामत्वान्यैकत्वमपि नैव, सामान्यभवनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य भूत्यादिविशिष्टैकरूपत्वानास्त्यर्थैकत्वमत्र नयेन द्रव्यार्थकृत भूत्यादिष्वैक्यं तन्मा प्रत्यसिद्धमित्यर्थः, तस्मान्दृष्टान्त इति ।

किञ्चान्यत् त्वया–

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयो नक्षत्रं भवति पुष्योऽयं देवदत्त इति, वृक्षोऽयं भवतीति यथा वृक्षस्यार्थेनातिदेशस्तथानक्षत्रादिना देवदत्तस्येति, अत्र देवदत्तस्यैव नक्षत्रादिनाऽतिदेशो न भवति नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्, अर्थेन च सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः सन् परोक्षेण धर्मेण असता वा, वृक्षस्यार्थविषयत्वात् ।

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशेत्यादि तदुक्तप्रत्युच्चारणं सामान्यार्थातिदेशेन विशेषार्थातिसर्गे निदर्शनम्, अयं देवदत्त इति, वृक्षोऽयं भवतीति द्वितीय[म]निदोष गतार्थं सभायन यानदेवदत्तस्येति पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षस्तु अत्र युक्तौ देवदत्तस्यैवमित्यादिना वैधर्म्यं निदर्शयत्यतिदेशाभावभावनार्थं यावदतद्विषयत्वादिति प्रथमनिदर्शनस्य, अर्थेन चेत्यादिना द्वितीयनिदर्शनवैधर्म्यं दर्शयति–अर्थेन सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्षः सन् परोक्षेण धर्मेण–विशेषेण सामान्येन [वाऽ]सता वा–स्वपुष्पादिना वा, नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्–प्रत्यक्षनिर्देश्यस्य पिण्डस्य देवदत्तार्थस्य[ा]तद्विषयत्वात् वृक्षस्यार्थविषयत्वाच्च वैधर्म्यम्, तस्मान्न दृष्टान्तः, नक्षत्राद्यतिदेश्यो न भवति पुष्यः, अस्वविषयत्वात्, स्थाणुरिव पुरुषः, पुरुषेण वा स्थाणुरिति, यद्यतद्विषयेणाप्यतिदिश्येत घटादावपि नक्षत्रं तारा घट इत्यतिदेशवृत्तियुक्ता स्यात्, अतद्विषयत्वात्, पुष्यवदित्यतिप्रसङ्गः ।

निल्लिङ्गता सम्मतति वा ■ वेति विचारे प्रस्तुत विभिन्नलिङ्गकनानाशब्दोपन्यासो विरुद्धः भूतिर्भवनं भाव इति, विभिन्नार्थत्वेनैकार्थत्वाभावादननुरूपत्वादित्याह–तटशब्दस्येति । किञ्च भूतिभवनभावशब्दानामेकार्थत्वे त शब्दाः सामान्यवाचकाः सम्पन्नाः, तथा चेदुदाहरणं सामान्यविषयम्, न विशेषविषयं पर्यायनयाभीष्टम् पर्यायनये हि भावशब्दवाच्यः कर्त्रैको विशेषः प्रधानरूपः, ■ स प्रकृत्यर्थक्रियावाचकभूत्यादिशब्दागम्यः, तस्माच्च तस्य दृष्टान्तत्वमित्याह–इतश्च न घटत इति । पर्यायनयमतेन तदुदाहरणस्यासम्भवं निरूपयति–न पर्यायनयस्येति । विशिष्ट एवेति विलक्षण एकेत्यर्थः । भूत्यादिशब्दानां नास्त्यर्थैकत्वमत्र भवनस्यासत्त्वात् तस्यामस्त्वञ्च सामान्यरूपतया न्यग्भूतत्वात् न्यग्भूतत्वञ्च प्रकृत्यर्थत्वेनाप्रधानत्वादित्याह–तस्मादिति । पर्यायनयसम्मतार्थमाह–विशेषभवनस्येति, प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानभूत विशेषभवनं भूत्यादिशब्दवाच्यसामान्यार्थविलक्षणैकार्थरूपमतो भूत्यादिनानाशब्दवाच्यसामान्यरूपैकार्थासिद्धेर्न दृष्टान्ततेति भावः । अथ निवृत्ताविशेषेण शब्दप्रवृत्ते सामान्यार्थैर्नक्षत्रादिशब्दैर्देवदत्तविशेषविषयः पुष्योऽतिदिश्यते पुष्यो नक्षत्रमिति यथा घटोऽयं सामान्येनातिदिश्यते घटोऽयमथ इति, तदुक्तं पूर्वपक्षिणाऽनूद्य निराकरोति–यदप्युक्तमिति । व्याकरोति–तदुक्तप्रत्युच्चारणमिति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतद्विषयत्वतद्विषयत्वाभ्यां वैधर्म्याच्च नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयः पुष्य इति समाधत्ते–उत्तरपक्षस्त्विति । एतदेव मानमुखेनाह–नक्षत्राद्यति

---

१ मि क्ष ढ °नयतिविश० । २ सि क्ष छा ड न सा० । ३ मि क्ष छा °श्चादृष्टा० ।

ननु पुरुषोऽपि गवादि गोण्येति, सत्यमुच्यते शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष सत्रादिन ब्रवीति न तु तद्गताना विशेषणा विरोधेन यथा स्त्रीपुनपुमकादीना एकद्विबहुत्वादीनाश्चैकार्थत्वेन सत्रादव्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अस्वविषयत्वासिद्ध्युद्भावन यावद्गवादि गोण्येति, तदुत्तर सत्यमुच्यते इत्यादि, शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष सत्रादिन ब्रवीति, तत्सम्परिग्रहणगुणेन सत्यमुच्यते सोऽर्थविशेष न तु तद्गताना विशेषणा विरोधेनोच्यते, यथा स्त्रीपुनपुमकादीनामेकद्विबहुत्वादीनाञ्चैकार्थत्वेनेति सत्राद-विसवाग्दर्शनो ग्रन्थो यावत् सत्राद-युदसनवृत्तिरिति गतार्थं, एव लिङ्गसख्याविसवादवृत्तिहेतुप्रसङ्गेन चोद्यपरिहारप्रपञ्च उक्त, एव प्रकृत्यादिविसवादेष्वप्यशेष आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्य, समानप्रपच स्यात्, प्रकृतिप्रत्ययाद्यक्षरविशेषोच्चारणमात्रभेद, प्रहासादिष्वमन्यमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदवधि लिङ्गादिविशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपक्षनिर्वचनो नेय इति ।

नन्वेवमाख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदाख्यानासम्भवानान्तरीयकसख्यालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्ते, उक्त हि–'क्रियाकारकभेदेन दिवुक्रीडाविजिगीषा स वृक्ष, इहापि क्रियाकारकभेदाभ्या पुष्यति स्तपुष्प, उपोद्घात भेदलक्षणाया इति व्याख्याया अधिकरणयोगपदार्थ का कथ वाऽनुपपत्तिलिगाद्यभेदेऽपि, इतश्च व्याख्यानात् लिङ्गाद्यभिन्नार्थगतिरुपपद्यते, यथाऽऽह–'वाग्दिग्भूरश्मि ' ( ) इष्या वेति,

नन्वेवमित्यादि, नन्वाख्यापुराख्यानकर्मणिप्रकृत्य[र्थ]स्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदाख्यान[ा]सम्भवानान्तरीयक विशेषणोपादानम्, तानि च विशेषणानि सख्यालिङ्गादिभेदा एव,

देश्य इति । अन्वाख्येयत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य समाधत्ते–अथ पुरुषोऽपीति, अयोऽत्र लोपऽभ्यते । व्याचष्टे–अस्वविषयस्येति । वाच्यगत सत्रादिनमयान्शेष प्रतिपादयन् साधुर्भवति, अर्थोऽपि तथाविधशब्दप्रतिपाद्यविशिष्टो यथार्थ उच्यते, न तु वाच्यविरुद्धविशेषप्रतिपादक शब्द साधुर्न वाऽर्थो विरुद्धविशेषपरिग्राही यथार्थ इत्याशयेनोत्तरयति–शब्दो हीति । निश्चितेऽपि वस्तुन पुरुषादौ पुष्यो नक्षत्र तारा वेति निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे दारा, आप, शङ्का स्त्रैण विरुद्धलिङ्गसख्यासामानाधिकरण्य शब्द कथ बोधयितु क्षमते इद हि सामानाधिकरण्य सत्रादिन पुष्यगत पुंस्त्व दारार्थगतमेकत्व व्युदस्यतीति भाव । प्रत्ययाय पाथत्वसाधकं लिङ्गसख्याविसवादहेतुत्वसाधको ग्रन्थो प्रकृत्ययथायत्वसाधनायापि योजनीय इत्याह–एव प्रकृत्यादीति । ननु व्याकरणेन लाघवेन प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया पदानि वाक्यानि चान्वाख्यायन्ते, प्रकृत्या वस्तुन आख्यान विशेषणमन्तरेण न सम्भवति विशेषण किञ्चिद्राय किमिशन्तरे किञ्चिन्मदपि कल्पित भवति यथा चलनवाचकप्रकृतिर्बहिर्विधीयमानं लिङ्ग स्तनकेशादिनिमित्त परिगृह्य वस्तु प्रकाशयति बहिरसत्त्वेऽपि तारादौ आन्तरं धर्मभेदमाश्रित्य ताराशब्दो बोधयति स्वार्थम् रादो विर इत्यादावसन्तमपि भेदं प्रकल्प्यान्वाख्यायत एवं सत्याश्रवपि तस्माधानुपपत्ति कापीति शङ्कते–नन्वेवमिति । व्याचष्टे–नन्वाख्येति ।

१ ल स क ख मभूत्यसा० ।

इतरथाऽर्थोपदेशाभाव, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थपरत्वप्रस्तान्तरीयकत्वनात्लिङ्गादिभेदानन्तरीय-कत्वमित्येतदपि न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्ते, तद्दर्शयति- उक्त हीत्यादिनापवेन—'क्रियाकारक-भेदेनेति, द्रव्यवदाश्रयवृत्ति स्वस्थापरसाधना स्यभिहित[ा]श्च द्वे शून्ये क्षयिणी चेत्यष्टौ ज्ञेया क्रियाभेदा, कारकभेदा कर्त्रादय षट्सप्तौ वा कालोपायमहिता त एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीना वाक्यान्तरे च, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (पा० १–१–५६) इत्यस्य 'स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेश' (महाभा० १–१–५६) 'गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा० १–१–५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येणैव क्रियाभेदेन दिवु क्रीडेत्यादि व्याख्यातमेव यावत् स वृक्ष इति गतार्थं, इहापीति सिद्ध व्याख्यान प्रदर्श्य प्रस्तुत योजयति क्रियाकारकभेदाभ्या पुष्यतीत्यादि यावत् खपुष्पमिति गताथा व्याख्या, अथवाऽन्या व्याख्या- उरोद्घातेत्यादि यावद्भेदलक्षणाया इति व्याख्याया का कथ वेहानुपपत्ति लिङ्गाद्यभेदेऽपीति सम्भत्स्यते, अथायमपरो व्याख्यामार्ग —तद्यथा—अधिकरणयोग-पदार्थेत्यादि यावत् का कथ वाऽनुपपत्ति लिङ्गाद्यभेदेऽपीति, सोदाहरण तस्य व्याख्यान तन्त्रार्थसङ्ग्रहा-दिभ्योऽधिगन्तव्यम्, इतश्च व्याख्या[ना]न् लिङ्गाद्यभिनायगतिरुपपद्यते, अनन्तार्थवशब्दग्रहणेनापीत्यादि व्याख्यातृभिरेक शब्दोऽनेकार्थ इति युक्तिव्याख्यानात् लिङ्गाद्यभेदेऽप्यर्थाधिगतिरभ्युपगतैवेति, तद्दर्शयति यथाह–'वाग्दिग्भूरश्मी' (   ) त्यादिश्लोकोऽप्याचार्येणैव व्याख्यातो यावद् दृष्ट्या वेति ग्रन्थेनैव, एव निरवशेषव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता।

अत एव व्याकरण लक्ष्याधिगतये लक्षणम्, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेय, उक्त हि–' ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वाना शब्दा एव निबन्धनम्।
तत्त्वावबोध शब्दाना नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० का० १ श्लोक १३) इति।

इतरथेति, विशेषणानामनुपादान इत्यर्थ, यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेणैव वाच्यो प्रवृत्त तद्‌तरोपस्थापकत्व इति भाव। अथ प्रत्याययिष्यामीति यथा शब्दप्रयोगस्तथा शब्दोऽर्थपरतन्त्रो नार्थमन्तरेण शब्द प्रवर्तते तथा लिङ्गादिविशेषमन्तरेणापि शब्दो न प्रवर्तत इति लिङ्गादिभेदानान्तरीयक शब्द इत्याह–अर्थप्रत्यायनेति। प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तिसम्भवेन लघीयोपदर्शनिधानमयुक्तमत्युत्तरयति–क्रियाव्युत्पत्त्यादीति। कारकभेदा इति, कर्मादिभेदेन षड्भेदा क्रियाकारकपूर्वकसम्बन्धाभिधायकतया कारकत्वात् सप्तविधत्व अष्टविधत्वन्तु कालोपायसहिताश्च एव कर्त्रादय इति भाव। स्थानिवदादेश इति, अनिर्दिष्टमूर्तिभिस्मृ स्थानिका यमादेशोऽतिदिश्यते, यद्यपि तत्स्थानापन्नस्तद्धर्म लभत इति स्थानिकार्याण्यादेशा प्राप्नुवन्तीति सूत्रवैयर्थ्य भाति तथापि स्थान्यादेशयो पृथक्त्वात् स्थानिकार्यमादेशो न प्राप्नोतीति अतिदेश आवश्यक, अतिदेशोऽन्यधर्मान्यधर्मपरिप्रापणम्, स द्विविध सामान्यातिदेश विशेषातिदेश, आद्य दृष्टान्त यथा गुरुवद्गुरुपुत्र इति–गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्य तद्गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते एवमादेशभूतेऽन्यपि स्थानिकार्यप्राप्तौ तत्कारणायानल्विधाविति प्रतिषेध क्रियते तथा च विशिष्ट स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिशति अतिदेशप्राप्त उच्छिष्टभोजन पादोपसङ्ग्रहणञ्च वर्जयित्वा गुरुपुत्रे गुरुकार्यमतिदिश्यत इति विशेषातिदेश इति सूत्रभाष्याभिप्राय। दिवु क्रीडेति, दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति दिवुधात्वर्था दश। अन्येऽप्यप्रत्वात्र व्याख्यायत। वाग्दिग्भूरिति, 'स्वर्गपुषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौर्लिङ्ग विदुर्दशेष्वमा' इत्यम रकोशे गोशब्दार्था। अथ व्याकरणमिदं लक्ष्यशब्दव्यवस्थाकारि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागान्वाख्यानादिद्वारेण, तस्मात्तदध्ययने

---

१ सि क्ष पृथक्त्वात् स्थानिवदति दश। –२ सि क्ष वर्तितव्यमित्युच्छिष्ट०।

अत एवेत्यादि, व्याकरण हि लक्ष्याधिगतये लक्षणम, कथ नाम शब्दादर्थे ज्ञानमविपरीत स्यादिति, तस्माद्व्याकरणाध्ययने यत्न आस्थेय, उक्त हीत्यादि श्लोकद्वय व्याकरणस्तवनार्थं निदर्शयति वागादिषु गोशब्द एकोऽनेकार्थ, एकस्मिन् पृथुबुध्नादिलक्षणेऽर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दोऽनेक[ ]प्रवृत्त इत्येवमादे प्रकाश्यस्यार्थस्य प्रकाशक व्याकरणम्, स्थावरजङ्गमानामिव प्रकाश्याना सूर्य, तथा न व्याकरणमन्तरेण वाच्यस्य सूक्ष्मस्य ज्ञानम्, वाचकस्य च शब्दस्य य शब्द शब्दकर्मको वाचमेव ब्रूते इमतिनल्पत्यादि तद्विषय च ज्ञान न सम्भवति, तच्च सर्व व्याकरणज्ञो वेत्ति, तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि, अर्था – अभिधेया, प्रवृत्तय –क्रिया पुरुषहितहेतव, अहितहेतव, तेषामुभयेषा तत्त्वानि स्वान्यविपरीतानि रूपाणि शब्दैरेव ज्ञायन्ते, शब्दाना पुनस्तत्त्व[न]व्याकरणादृते ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि–यथास्वमेवैकस्यानन्तधर्मात्मविपरिणामा, तानि शब्दैर्ज्ञायन्ते, शब्दा व्याकरणेनेति, अथवाऽर्था –धर्मार्थकाममोक्षा तद्धेतव प्रवृत्तय, तासा तत्त्वानि–यथास्व साध्यसाधनभावा, इत्यादिव्यारव्याविशेषेषु तद्विषयसम्यग्ज्ञानस्य शब्दा कारणानि, शब्दज्ञानस्य तु व्याकरणमिति।

यदप्युच्येत स्त्रीपुनपुसकव्यक्तीना विरुद्धाना पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमैकाधिकरण्य पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसङ्ख्याविरोधादयुक्त, विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनखेदोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया, अभिजल्पो हि शब्दार्थ, स च शब्द एव, न लिङ्गादिविचारखेदेनार्थोऽसद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारखेदवत्, 'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् रूपमेकीकृत यदा। शब्दस्यार्थेन त शब्दमभिजल्प प्रचक्षते ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो १३०) तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि। किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थरूपता शब्द प्रतिपन्न प्रवर्तते। शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया ॥ (वा का २ श्लो

यत्न कर्तव्य इत्याह–**अत एवेति।** व्याचष्टे–**व्याकरण हीति,** लघुनोपायेन लक्ष्याणि स विपरीतरूपत प्रकाशयति व्याकरणमतस्तदध्येयमिति भाव। तत्स्तावकश्लोकद्वयमुपन्यस्यति–**उक्त हीति।** प्रथमकारिकाभावार्थमाचष्टे–**वागादिष्विति,** एक शब्दोऽनेकार्थ यथा वागादिशब्दा एकोऽर्थोऽनेके शब्दा यथा पृथुबुध्नोदराद्यर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दा इत्येवमादीना शब्दाना प्रकाशक व्याकरणमित्यर्थ। दृष्टान्तमाह–**स्थावरेति।** तथा वाच्यवाचकज्ञानमपि व्याकरणाधीनेत्याह–**तथा नेति,** वाक्यार्थेभ्य पदार्थान् पदार्थेभ्य प्रकृतिप्रत्ययार्थान् विभज्य वाक्येभ्य पदानि पदेभ्यश्च प्रकृतिप्रत्ययान् विभज्य प्रकृत्यर्थे प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययस्य शक्ति साधुत्वञ्च व्याकरणेन लघूपायेन बोध्यते तद्द्वारेण च पदार्थे पदस्य वाक्यार्थे च वाक्यस्य शक्ति साधुत्व सुग्रहमिति भाव। **शब्दकर्मक इति,** शब्द कर्म कारक येषा ते शब्दकर्मका इसतिजल्पत्यादय इसन जल्पन क्रियायामत्र धातवो वर्तन्ते। द्वितीया कारिका व्याचष्टे–**अर्थप्रवृत्तीति,** अर्थप्रत्यायकत्वं साध्वसाधुशब्दाना धर्माधर्मसाधनत्वञ्चेति भाव। तद्वास्तवत्व तस्यैव भावो नान्यस्येत्याशयेनाह–**स्वान्येति,** स्वेतरेभ्यो व्यावृत्तानीत्यर्थ, सर्वो हि व्यवहार शब्दमूल नानुचार्य शब्द कश्चिद्व्यवहर्तुं शक्नोतीति भाव। ननु एतावता किमायात व्याकरणस्य शब्दस्वरूपबोधस्य श्रोत्रेन्द्रियादेव भावादत आह–**शब्दानामिति,** शब्दाना तत्त्वं–अर्थरूप साधुत्व यथार्थबोधकत्व वा तस्यावबोधो–निर्णय व्याकरणादेव भवति न श्रोत्रादिभ्य इति भाव। प्रकारान्तरेण व्याचष्टे–**अथवेति,** अर्थगता येऽनन्ता धर्मास्तदवबोध शब्दैरिति भाव। व्याख्यान्तरमाह–**अथवेति** धर्मादीना तत्प्राप्तीनाञ्च कार्यकारणभावविषययथार्थज्ञान शब्दाधीनमिति भाव। अथ पुष्यो नक्षत्र तारा चेत्यादौ पुष्यस्य स्त्रीनपुसकलिङ्गाभ्यामसामानाधिकरण्य पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादौ द्विवचनान्तस्यैकवचनान्तेन च सामानाधिकरण्य तद्विषय विज्ञानमप्ययुक्तमिति यदुक्त तदकस्मात् खेद एवाते निरूपयति–**यदप्युच्येतेति।** व्याचष्टे–**स्त्रीपुनपुसकेति,** स्पष्टम्।

१३२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामथमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र न्यग्भूतस्वशक्तिर्बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमित्थमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षण शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतु, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम् ।

यदप्युच्यतेत्यादि, स्त्रीपुनपुंसक यत्तीना निम्द्धाना पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमैकाधिकरण्यम् पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसंख्याविरोधोऽन्युक्तेर्विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तमित्यादिवचनखेदोऽयमस्मात् क्रियते त्वया, किं कारण ? अभिजल्पो हि शब्दार्थ, हिशब्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिजल्पत्वाच्च लिङ्गादिविचारखेदेनार्थं, असद्विषयत्वात्, खपुष्पविषयविचारखेदवत्, स्यान्मत कोऽसावभिजल्प इत्यत्रोच्यते— स च शब्द एव,—स चाभिजल्प शब्द एव, कथमितिचेदुच्यते—'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्' (वा० का० २ श्लो० १३०) इति श्लोक, योऽर्थ सोऽय शब्दो घट इत्यभेदोपचारसम्बन्धाद्यदा शब्दस्वरूपमर्थेनैकीकृत भवति तदा, यथेन्द्रकश्च इन्द्र इतीन्द्रचन्द्राद्यप्रत्यक्षार्थानभिज्ञोऽपि इन्द्रच न्द्रश ब्दरूपापन्नगोपालादिमर्थं प्रत्याययन् दृश्यते सोऽर्थेनैकीभूत शब्द एवाभिजल्प इत्युच्यते [तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ वा० का० २ श्लो १३१] एव शब्दार्थयो क्षीरोदकवत् अपृथगात्मत्वम्, तयोरपृथगात्मत्वे सति अव्यभिचारिणि—अन्योऽन्याविनाभावित्वेऽपि रूढिवशादेव किञ्चिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूप वा, यथा लौकिका अर्थप्रधाना, शाब्दा शब्दप्रधाना इति, तमर्थं प्रविभागेन दर्शयति—'लोकेऽर्थरूपतामिति, श्लोको गतार्थ [लोकेऽर्थरूपता शब्द प्रतिपन्न प्रवर्त्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया ॥ वा० का० २ श्लो० १३२] अग्निमानयेत्युक्ते लोके दहनादिलक्षणेऽर्थे सम्प्रत्ययो न शब्दे, शास्त्रे तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४–१–१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु, 'भुजो कौटिल्ये' इत्येवमादिष्वर्थेष्वेव सम्प्रत्यय, तद्व्याख्या—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानादिदर्शनेन

अध्यासरूपत्वमागत शब्द एव स्वरूपलक्षण शब्दस्य वाच्य, न त्वन्यस्तथा च सस्थानप्रसवादिभिन्नस्वरूपविचारद्वारेण सामानाधिकरण्योपपत्त्यनुपपत्तिप्रसाधन केवल श्रम एव तद्विचारस्यासद्विषयत्वादिति भर्तृहरिमतमाह—अभिजल्पो हीति । शब्दस्याभिजल्परूपतामाह—स च शब्द एवेति । तत्र हरिकारिकामुपन्यस्यति—सोऽयमितीति, सोऽर्थोऽय शब्द एव कोऽयमर्थ ? गौरिति, किंनामार्थ ? गौरिति व्यवहारदर्शनादध्यासेन पदार्थसरूपमाच्छादित सन् शब्देनैकीकृतमिव प्रत्याय्यते तदाऽभिजल्प शब्द उच्यते इति तदर्थ । असद्विषयत्वस्फोरणाय दृष्टान्तमाह—यथेन्द्रक इति, इन्द्रचन्द्रादेरर्थस्याप्रत्यक्षतयाऽनभिज्ञोऽपि गोपालादाविन्द्रच न्द्राख्या शैनैकीकृत्य शब्दरूपतया गोपालाद्यर्थं जानातीति असद्विषयत्व स्पष्टमेवेति भाव । यदा शब्दार्थयोरध्यासेनैकरूपत्वेऽव्यभिचारिणि रूढिवशात् क्वचिल्लोकेऽर्थरूपता प्रतिपन्न शब्दोऽय गौरित्यर्थप्राधान्येन प्रवर्त्तते क्वचिच्च शास्त्रे शब्दप्रधान क्वचिच्चार्थप्रधान प्रवर्त्तत इत्याह—एव शब्दार्थयोरिति । विवक्षाकृतविभागस्य दृष्टान्तमाह—अग्निमानयेति, लोके हि वस्तुबोधनाय शब्द प्रयुज्यते स शब्द क्रियासु न साधनत्वं प्राप्नोति अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् परतन्त्रत्वादिति भाव । एवमेव स्त्रीभ्यो ढक् भुजो कौटिल्ये इत्यादावपि स्त्रीभुजादिशब्दा अर्थपरा एव एतावांस्तु विशेष स्त्रीशब्देन स्त्रीवाचका शब्दा गृह्यन्ते, स्त्र्यादिरूपेऽर्थे ढगादिप्रत्ययासम्भवात्, भुजादिशब्दस्य तु कौटिल्याद्यर्थं एव वाच्य स्त्रीशब्दस्तु न ढगादिभागयभाग् ग्राहकशक्तिमत्त्वेन सज्ञात्वात् ग्राह्यत्वशक्तिमत्प्रयोगस्यसञ्ज्ञिप्रत्यायनमात्रार्थत्वेन परतन्त्रत्वादित्याशयेनाह—शास्त्रे त्विति, व्याकरणशास्त्रे त्वित्यर्थ । अभिजल्परूपशब्दस्य बाह्यशब्दविलक्षणस्य स्वरूपमुपदर्शयति हरिमतम्—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामिति, आगमेन तदनुगुणेन तर्केण चेत्यर्थ, स्वाप्यमाणा

१ सि छा डे धाम्युक्तेर्वि० । २ सि क्ष छा सव्यवहारकालेऽर्थरूपतामिति ।

पुरुषस्योपेक्षया वाऽर्थमभिनेयत्वेनोपगृह्य-पूर्णोपचन्द्रादिवत् साकारं तत्र न्यग्भूतस्यापि -असत्त्वभूताभिधानसामर्थ्यं बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमित्थमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विशाललक्षण शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुरुपायभूत, सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम् ।

वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मतन्तु स स्वरूपानुगतापररूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयति, 'अशक्तेः सर्वशक्तेर्वा शब्दैरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो० १३३) इहैकमेवार्थवस्तु एकस्यां पचनावस्थायामेकस्मिन् मुहूर्त्तादौ काले बहुभिर्वक्तृभिर्युगपदेकेन वा पर्यायेण वक्त्रोच्येत विरुद्धधर्म , तद्यथा-ओदनं पचति, पाक ओदनस्य, पाकं निर्वर्त्तयति, करोति निर्वृत्तिं पाकस्य, तत्र यदि अर्थवस्तु शब्देनोच्येत तर्हि विरोधात् कथमोदनस्यैकस्य युगपत् क्रमेण वा कर्मत्व सम्बन्धित्व पाकं निर्वर्त्तयति पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीति कर्मत्व शेषरूपत्व च पाकस्य ? तस्मादविद्यमाना वा शब्दस्यैव शक्त्य· बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्ष समध्यारोप्यन्ते स्वशक्तियोगे वाऽर्थवत्त्वा च्छब्दप्रयोगस्य शब्द प्रतिनियतमेवार्थं प्रकाशयति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिरप्रयोजिका शब्दप्रयोगस्य, खपुष्पवदसत्त्वात्, न ह्यस्या वस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति प्रयोजने सति प्रयोग स्यात्, तस्यामसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मत्पक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोग , योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षा अनपेक्ष्यार्थगतशब्द बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भर्तृहर्युपाध्यायस्य मत तु-स च स्वरूपानुगतेत्यादि, स च-अभिजल्प स्वरूपानुगतमपररूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयतीति सत्यपि बाह्येऽर्थे तन्निरपेक्ष स्वातन्त्र्यमभिजल्पस्य प्रदर्शयितुमाह-'[अ]शक्ते सर्वशक्तेर्वे (वाक्यप० का० २ श्लो० १३३) त्यादि, या एता गतिस्थितिविकल्पनचिन्तनादयो धातुवाच्या क्रिया बाह्यार्थशक्त्यभिमता तेऽद्यासौ बाह्योऽर्थोऽस्तु अशक्तिरेव वा, द्वयोरपि शक्तिमदशक्तिपक्षयोस्ता क्रियादिशक्तयो नियता एव, जल्पनादि मनुष्यादीनामेव, सर्पणप्लवनादा सर्वेशकुना

शब्दा नार्थस्य वाचका किन्तु योऽर्थ स शब्द य शब्द सोऽर्थ इति शब्दार्थयो तादात्म्यादाच्छादितपदार्थस्वरूपोऽभिजल्पना मातेभ्योऽभिव्यज्य आन्तर शब्दो वाचक अभवत् स्फोट एतद्वाचकत्वादेव प्रयोगोऽर्थविवक्षया करणव्यापारप्रभवान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते एतस्य शब्दस्य शक्तिरन्त शब्दस्य व्यञ्जनमात्र एव प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वन्तु बौद्धशब्दार्थयोरेव बौद्धशब्दस्य बौद्धार्थेन अध्यासरूपसम्बन्धात्तादात्म्यादिति भर्तृहरिमतमिति भाव । तद्गुरोर्वसुरातस्य मतमुपनिबध्नाति-वसुरातस्येति । तन्मतं विशदीकरोति-स चेति, अभिजल्पस्वरूप शब्द स्वान्तोऽर्थस्वरूपमभेदेन सन्निवेशयति यतोऽत एव स्वमाहात्म्यात्कल्पित एव शब्दार्थ नार्थेन पृथक् तस्य नाभिरसि यथा न शब्दैरर्था विधीयन्ते क्रियारूपतया सिद्धरूपतया वा तथैव तेऽवगम्यन्ते तस्माद्बाह्यार्थनिरपेक्षोऽभिजल्पस्य स्वपरिति भाव । एषोऽर्था हरिकारिकया दर्शयति अशक्तेरिति श्लोकाभिप्रायमाचष्टे-या एता इति, अर्थ क्रियारूप सर्वशक्तिमान् शक्तिरहितो वेत्यभिप्राय । अशक्तिरेव वेति, अर्थेषु शक्तिमा वा भवत्वित्यर्थ । नियतत्वमेव दर्शयति-जल्पनादीति, मनुष्यादीनामेव तत्र नैकत्र सर्पणादा सर्पस प्लवनादा शकुनादेरित्यर्थ । एता क्रिया अर्थस्य शब्द

१ सि क्ष डे गतेऽपीत्यादि । २ सि क्ष छा डे स्वपरैरर० । ३ सि छा सर्वे शक्तेर्वे० ×× क्ष छा ४ सि डे गतिस्थितिअल्पचिन्त्यादिधा० । ५ सि तद्यासौ ।

दीनामेवेति, सर्वो एव एकस्य-कं[स्य]चिदर्थस्यानेका शक्तैरेव प्रकल्पिता-शब्दशक्त्युत्थापिता इत्यर्थः, एतमेवार्थं भाष्येण विवृणोति-इहैवमेवार्थमस्तित्यादि, वस्तुत एव ओदन एकस्या पचनावस्थायामेकस्मिन् मुहूर्तादौ काले बहुभिः वक्तृभिर्युगपदेकेन वा पर्यायेण वक्त्रोच्येत विरुद्धैर्धर्मैः, तद्यथेति निदर्शयति-ओदनमिति, देवदत्तादिकर्तृसमारूढक्रिय कर्म, पाक ओदनस्येति षष्ठ्या सम्बन्धमात्रम्, पाककर्मेदं, निर्वृत्तिं पाकस्येति च पाकसम्बन्धित्वमिति, तत्र यन्नीत्यादिना भावयति यावत् पाकस्येति, वाह्येऽर्थे विरुद्धधर्मसम्बन्धाभावात् युगपदेककाले न घटत एव, नापि क्रमेण प्रयोगे वस्तुन एकत्वात् पाकसमवायिन ओदनाख्यस्य पाकावस्थाया कालस्य च, तस्मादित्यादि, पारिशेष्यात् अविद्यमाना चेत्यादिना प्रथमविकल्पे दर्शयति-शब्दस्यैव शक्तयो यावत् समध्यारोप्यन्त इति, सर्वशक्तियोगे चेत्यादि द्वितीयविकल्पेऽपि शब्दशक्तिमेव दर्शयति-यावत् प्रकाशयतीति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिर्नास्त्येवेत्यभ्युपगतत्वादप्रयोजिका शब्दप्रयोगस्य, खपुष्पवदसत्त्वात्, न तस्या इत्यादिभावनागताथा यावत् किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति, प्रयोजने सति प्रयोगः स्यात्, तस्यामसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मत्पक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोगो यस्मात् योग्यशब्दनिबन्धनेत्यादि गतार्थं यावत् शक्तिमध्यारोपयति ।

सर्वशक्तिपक्षे तु मम विशेषणव्यवस्थिता कुतश्चिदनादेया अव्यतिकीर्णामनन्यशब्दवाच्या ता ता शक्तिमुपादाय स्वविषयनियता शब्दाः प्रयुज्यते प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तस्मादुभयोरपि पक्षयोः शब्दप्रयोगसाफल्यं सम्भवतीति ।

शक्तिमहिम्नैवोत्थापिता इत्याह-**सर्वो एव त्विति** । एकरूपमेव द्रव्यं वस्तु एकदा बहुभिर्वक्तृभिर्विरुद्धैर्धर्मैर्युगपदुच्यते ओदनं पचति ओदनस्य पाक इति तत्कथं युज्यते यद्योदनः कर्म न तर्हि कर्मत्वनिवृत्तिस्य सम्बन्धित्वं तस्य भवेत् यदि सम्बन्धि ओदनः न तर्हि कर्म भवेत्, कर्मत्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधान्नैकत्रायुक्तत्वमित्यभिप्रायेणाह-**वस्तुत एव इति**, अत्र बहुभिर्वक्तृभिर्युगपत् एकेन वक्त्रा पर्यायेण विरुद्धधर्मैरुच्यतेति योजनीयम् । **देवदत्तादीति**, कर्तृभूतदेवदत्तादिनिष्ठप्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयमोदनं कर्मेत्यर्थः । पाक ओदनस्येत्यत्रौदनशब्दोत्तरषष्ठ्या पाककर्मत्वनिवृत्तिपूर्वकं सम्बन्धमात्रं प्रतीयते इत्याह-**पाक ओदनस्येतीति** । तस्मादर्थेषु शक्तिः पृथगस्ति, न वा शब्दोऽर्थनिरूपिता किन्तु बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्षं बौद्धेऽभिन्नरूपे शब्दे शक्तयः समध्यारोप्यन्ते इत्याह-**पारिशेष्यादिति**, बाह्यार्थे कर्मत्वतन्निवृत्तिलक्षणविरुद्धधर्मसम्बन्धासम्भवेनैकेन वक्त्रा क्रमेण बहुभिर्वा युगपद्धर्मैरेकस्य वक्तुमशक्ते शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावलक्षणाया वास्तवशक्तेरसम्भवादध्यासस्यैव शरणीकरणीयत्वादिति भावः । प्रथमविकल्पे-अर्थेषु शक्तिर्न पृथगस्तीत्याशक्तिपक्ष इत्यत्र, सर्वशक्तिपक्षेऽपि शब्दः प्रतिनियतमेवार्थं प्रकाशयति अयथार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्याह-**सर्वशक्तियोगे चेति** । अर्थेऽत्र तु अशक्तिपक्षे शक्त्यभावात्तदर्थबोधने ध्या शब्दप्रयोगो निरर्थक एव, तत्र तावत् शब्दप्रयोगे प्रयोजकत्वाभावात्, असत्त्वात् खपुष्पवत् तस्या अर्थस्य सन्निधानमसन्निधानं न हि भवति किञ्चित्करम् यदि भवेत्तर्हि स्याच्छब्दप्रयोगो न चैवमस्ति, ततो न बहिरर्थापेक्षया शक्तिः शब्दप्रयोगप्रयोजिकेत्याह-**तत्राशक्तिपक्ष इति** । तर्हि कथं शब्दप्रयोग इत्यत्राह-**तस्यामसत्यामपीति**, बाह्यार्थविषयशक्त्यभावेऽपीत्यर्थः, अथ प्रत्याययिष्यामीति गवाद्यर्थबोधनाय प्रयुक्तो गवादिशब्द एवंवोच्चारणात् प्रागन्तःकरणवृत्त्या योऽयं शब्दः सोऽर्थो योऽर्थः स शब्द इत्येवमध्यासादन्य याकृतरूपेण यस्मिन्नर्थे तादात्म्यमापन्नो यः शब्दः सोऽर्थप्रत्ययं जनयतीति नास्ति बहिरर्थगततदपेक्षेति भावः । **योग्येति**, योग्यशब्दनिबन्धना विवक्षा-योऽयं गोशब्दः स एव गवार्थः योऽयं गवार्थः स एव गोशब्द इति गोशब्दोच्चारणात् प्राग् व्याकृतरूपेण बुद्ध्या विपर्यीकृतार्थतादात्म्यापन्नशब्दबोधनेच्छेत्यर्थः तदेव शब्दप्रयोगसाफल्यमशक्तिपक्षे विज्ञेयम् । सर्वशक्तिपक्षे प्रयोगसाफल्यं दर्शयति-**सर्वशक्तिपक्षे त्विति**, अर्थस्य सर्वशक्तिमत्त्वेऽपि काञ्चिदेकामसाधारणीं शक्तिमादायैव शब्दाः स्वमहिम्नैव प्रति

१ क्ष कश्चिदर्थस्य । २ सि क्ष शक्ति यावत् । ३ सि क्ष न हि स्वेत्यादि ।

(**सर्वेति**) सर्वशक्तिपक्षे तु मम विशेषण्यवस्थिता कुतश्चिदनादेयामव्यतिकीर्णामन्यशब्द-वान्यामित्यादि यावत् प्रयुज्यते प्रयोगसाफल्यमस्तीति, तन्निगमयति–तस्मादुभयोरपीत्यादि यावत् सम्भवतीति पूर्वपक्षः ।

अत्र वयं ब्रूमः, इदमप्यस्मदभिप्रायसाधनफलम्, योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽन्वेष्यार्थगतशब्दबुद्धौ शक्तिमध्यारोपयतीति, तत्र वस्तु तावदनेन त्वद्वचनेनैव शब्दादन्यत् सिद्धम्, तच्च तदिदसम्बन्धात्मकशब्दार्थयोः शब्दशक्तिबुद्धिविवक्षाख्यस्यार्थस्याधारभूतम्, योग्यशब्दाच्च बाह्यार्थसिद्धिः, योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन युज्यते, तस्मादर्थात्सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्दः, यथारूपं तथा हि स योग्यः, अर्थनिबन्धना हि विवक्षा, इतरथा वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, न हि शब्दोऽनामृष्टप्रत्याय्यप्रत्यायकभावो वक्तुमिष्यते, नच विवक्षामात्रेण, शब्दार्थस्य च शक्तिः शकनात्, शक्नोति वक्तुं शब्दः, शक्यते वक्तुमर्थ इति ।

(**अत्रेति**) अत्र वयं ब्रूमः–इदमप्यस्मदभिप्रायसाधनफल[म्]सामान्योपसर्जना विशेषा एव भवन्तीत्येतदेव साधयति, एतदस्य फलं भविष्यति, तद्भावयितुमासो योग्यशब्देत्यादि प्रत्युच्चारयति यावदध्यारोपयतीति, अशक्तिपक्षे शब्दशक्तिप्रदर्शनोपसंहारोऽयम्, तत्फलत्वाच्छेषग्रन्थस्य, तत्र वस्तु तावदित्यादि, अनेनैव तावत्त्वद्वचनेन शब्दादन्यद्वस्तु[अ]शक्त्याख्यं शक्तिमद्वा सिद्धम्, तत्पुनर्वस्तु कीदृशमिति चेत् दर्शयति–तदिदं सम्बन्धात्मनेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्येतस्मादेव वचनात् तच्छब्दवाच्यं वस्तु इदंशब्दवाच्याच्छब्दादन्यत्, अथवा तच्छब्दवाच्यादिदंशब्दवाच्यः शब्दोऽन्यः, आधाराधेययोर्भेदात्, तदिदंसम्बन्धात्मकशब्दार्थयोः योऽसौ प्रयुज्यते शब्दः, वक्तुमिष्यते च,–यद्विषया बुद्धिरुत्पादयितुमिष्टेत्यर्थः शक्तिश्च यत्राध्यारोप्यते तद्वस्तु, अर्थस्यास्य–शब्दशक्तिबुद्धिविवक्षाख्यस्याथकलापस्याधारभूतम्, आधेयानामाधारप्रमाणतः सिद्धेः, योग्यशब्दाच्च बाह्यार्थसिद्धिः, योग्यानुरूपः शब्दः केनचिदर्थेन–यश्चित्तदनुरूप एव

नियतविषया भवन्तीति क्रियादिपरिकल्पना शब्दकृतेति भावः । इत्थं पूर्वपक्षिते उभयनियमनयः आह–**अत्र वयं ब्रूम इति** । व्याचष्टे–**इदमपीति** सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमित्येवंविधमस्मदीयाभिप्रायमेव भवदभ्युपगमः साधयतीति भावः । तत्कथमित्यत्राह–**योग्यशब्देति**, अयमभिप्रायोऽशक्तिपक्षे प्रधानभूतः शेषाभिप्रायास्तु समर्थनपरा इति तदभिप्रायपर एव ग्रन्थो गृहीतोऽनेनेत्याह **अशक्तिपक्ष इति** । अर्थे शक्तिर्नास्ति, शब्दैरेव क्रियादिपरिकल्पना नियतेत्यादित्वद्वचनेनैव शब्दोऽन्योऽर्थश्चान्य इति सिद्धमेवेत्याह–**अनेनैवेति** । शब्द एवार्थ इत्येवं शब्देऽर्थस्य निवेशनं सोऽयमित्यभिसम्बन्ध इत्युच्यते त्वया तेन तयोरेकीकरणं न सम्भवति परापरवस्तुशब्दत्वात्, तच्छब्दस्य सन्निकृष्टवस्तुविषयत्वाच्च शब्दस्य सन्निकृष्टत्वपरोक्षत्वयोरेकत्र विरोधात्तौ विभिन्नाश्रयावेव भवत इति तच्छब्दवाच्यं वस्तु इदंशब्दवाच्याच्छब्दादन्यत्, परोक्षार्थत्वात्, इदंशब्दवाच्यो वा शब्दस्तच्छब्दवाच्यादर्थादन्यः सन्निकृष्टार्थत्वादिति दर्शयति–**सोऽयमितीति** । **आधाराधेययोरिति**, वस्तुशब्दयोः शब्दार्थयोर्वा भेदादित्यर्थः । तयोर्भेदमेवाविष्करोति–**तदिदमिति**, तदिदंपदार्थयोर्मध्येऽर्थः शब्दस्य शक्तेर्बुद्धेर्विवक्षायाश्चाधारभूतः । आसमन्ताद्धारणं यत्करोति स आधार उच्यते शब्दादीनामाधेयानां धारकाभावे तु कार्वतिष्ठेरन्निति तेषामभाव एव स्यादित्याधेयानां सिद्धिराधारप्रामाण्येनेत्यर्थोऽवश्यमभ्युपेय इति दर्शयति **आधेयानामिति** । हेत्वन्तरमाह–**योग्यशब्दाच्चेति**, यस्मात् हि शब्दोऽर्थं प्रकाशयति शब्दे योग्यता चार्थतादात्म्यं वास्तु, अर्थविषयबोधजनकत्वं वा भवतु सर्वथाऽर्थः शब्दप्राग्भावित्वेन ज्ञायतेऽतोऽर्थसिद्धिरावश्यकीति भावः । पृथुबुध्नोदराद्यर्थे घटशब्दो योग्योऽनुरूपश्च तत्तादात्म्यात्तद्बोधकत्वात् तद्बोधनेच्छया प्रयुज्यमानत्वेन पश्चादुपस्थितत्वाच्चेत्याशयं प्रकाशयति–**योग्यानुरूप इति** ।

१ मि. क्ष. ट. महाशोकसागरय० ।

शब्दो युज्यते, पृथुबुध्नाद्यर्थेन घटशब्द, तस्माद्घटाद्यर्थात् सिद्धात् पश्चाद्भवति शब्द, अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्देनार्थस्य [1]योगोऽनुरूप, यथारूपमित्यादि, अथवाऽनुरूपो–योग्यो यथार्थोऽनुशब्द यथारूप–यद्रूप यथारूपम्–अनुरूप यथा युज्यते तथेत्यर्थ, कथं च युज्यत इत्य- त्राह–तथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योगमर्हति योग्य शब्द, समर्थं प्रत्याययिष्यामीति प्रयोग- दर्शनात् तस्यार्थस्य वाचकत्वोपेत इत्यर्थ, यो ह्यर्थस्यावाचक स नानुरूपो न योग्य इत्युक्त भवति त्वयैव, यस्मादर्थनिबन्धना विवक्षा, हि[शब्द]स्य]हेत्वर्थत्वात्, इतरथेति, अर्थप्रत्यायनादृते वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भ वात्, न हि शब्द इत्यादि, शब्दो हि समीक्षित[प्रत्याय्य]प्रत्यायकसम्बन्धो वक्तुमिष्यते–न ह्यनामृष्टप्रत्या य्यप्रत्यायकभाव, विवक्षायाश्चार्थमन्तरेणासम्भवात्–न च विवक्षामात्रेणेत्यादि, स च शब्दो विवक्षितेऽनु रूपेऽर्थे प्रयुक्त श्रोतृबुद्धौ तां तां शक्तिमाधातु शक्नोति, नान्यथा, शब्द[स्य]ार्थस्य च शक्ति शक्नात् शक्नोति वक्तु शब्द, शक्यते वक्तुमर्थ इति ।

एवञ्चानेन त्वद्वचनेन पलायमानस्यापि ते बाह्यवस्तुसद्भावोऽनतिक्रमणीय प्रतिपाद्यते बलात्, अत स्त्रीपुनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणा शक्तय परिगृहीता एव त्वया, अस्मन्मतवदेव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानन्य किन्तु विशेषा एव विशेषेणास्मदभीष्टा शक्तय इति यद्युच्यते त्वया, उच्यतां को वारयति ? ताश्च स्वार्थसत्य शक्तयो विशेषरूपेण विशेषा एव, तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादिषु विवक्षैव व्यञ्जिका ।

एवञ्चानेनेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्यादि [2]ग्रन्थाशये सवक्त्रेनेति विकल्प्य त्वदीयमेव व[च]न पलायमानस्यापि ते बाह्यवस्तुसद्भावमनतिक्रमणीय प्रतिपादयति बलात्–तदनिच्छतोऽपि

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे–सिद्धेऽर्थे इति, प्राक् सिद्धार्थस्य शब्देन सम्बन्धोऽनुरूपो भवति नासिद्धस्यार्थस्येति भाव । प्रका रान्तरेणाह–अथ वेति, अत्र पक्षेऽनुशब्दो यथापर्याय अनुरूपं–यथारूपमित्यर्थ, एवञ्च यथा युज्यते तथारूप शब्द अनुरूप भवति तत्र कथं युज्यत इत्यत्राह–तेन हीति, तदर्थवाचकत्वप्रकारेणासौ शब्द तेन सह वाच्यवाचकभाव रूपेण योगमर्हति, तदर्थावाचकत्वेन त्वसौ शब्दो न तेन योगमर्हतीति भाव । तेन प्रकारेण योग्यत्वे हेतुमाह– यस्मादर्थेति, विवक्षापूर्विका शब्दप्रवृत्तिर्विवक्षा चार्थनिबन्धना न ह्यर्थप्रत्यायनव्यतिरिक्त शब्दप्रयोगस्यास्ति किमपि प्रयोज नम्, तस्माच्छब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थश्च प्रत्याय्य इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमेव न हि शब्दार्थयो प्रत्याय्यप्रत्यायकभावाभावेऽर्थ विवक्षा तद्द्वारेण शब्दप्रयोगो वा शक्यते कर्तुम्, तस्मात् विवक्षितार्थानुरूपेण प्रयुक्त शब्द श्रोतरि तथाविधां शक्तिं गमयति मा च शक्ति शब्देऽर्थे चास्ति यत शब्दोऽर्थं वक्तुमीष्टेऽत शब्दे शक्तिरस्ति अनयाऽर्थ शक्यते वक्तुं शब्देनातोऽर्थेऽस्ति शक्तिरिति भाव । शब्दो हीति, निश्चितवाच्यवाचकभाव शब्दोऽर्थं वक्तुमिष्यत इत्यर्थ । वाच्यवाचकभावसम्बन्धव्यतिरेकेण विवक्षामात्रा द्वक्तुमर्थो न शक्यत इत्याह–न चेति । शब्दार्थयो शक्तिमाह–स चेति । तदेवं वाक्यशब्दनिबन्धनविवक्षावचनेन बाह्य वस्तुसद्भावं निरूप्य तस्यैव वचनान्तरेण तत्सद्भावाभ्युपगमापत्तिमुपदर्शयति–एवञ्चानेनेति । किं तद्वचनमित्यत्राह–सोऽय- मितीति । तत्कथं वचनमयमनतिक्रमणीय प्रतिपादयतीति तु प्रागुक्तप्रायमेव, तदिदं सम्बन्धमत्रेत्यादिनेति ध्येयम् । अर्थे

१ सि क्ष डे छा योगोऽनुरूप यथारूपमित्यादि । २ सि क्ष डे ग्रन्थमशक्ते ।

धरणिसमिश्रृगालिकापलायनवत्, अत श्रीपुनपुंसकैकद्विबहुत्वकर्त्रादिविशेषलक्षणा शक्तय परिगृहीता एव त्वयेति, इतश्च—अस मतवदेव चेत्यादि त्वद्वचनादेवासार्थस्याविद्यमाना शक्तयोऽध्यारोप्यन्त इति विक स्पोत्थापनात्सम्भव शक्तिमतोऽन्यस्य वयमपि ब्रूम —या सा विशेष[ा]णा स्वरूपप्रवृत्ति तया विना न कश्चिच्छक्तिमान्नामाय , किन्तु विशेषा एव विशेषेणास्मदभीष्टा शक्तय इति यदुच्यते त्वयोच्यता को वारयति ? ताश्च स्वाथसत्य —स्वेन रूपेण सन्ति शक्तयो विशेषरूपेण—स्त्रीपुनपुंसकादिभावेन शक्त्यन्तर-व्यावृत्तरूपा विशेषा एव—वर्तमाना सन्तीत्यर्थ , तासाञ्च—शक्तीना तेषु तेषु प्रवृत्तिवस्तुषु स्त्रीत्वादिषु विवक्षैव व्यञ्जिका—विवक्षया व्यज्यन्ते प्रकाश्यन्ते सत्य एव शब्दप्रयोगेण, सैव हि विवक्षा तटस्तटी तट-मित्यादीन् सतो विशेषानभिव्य[न]क्तीत्यथ , का विवक्षा ? वक्तुमिच्छा ।

सैव ता ता शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि, पश्चात् प्रयोगात् श्रोतृबुद्धौ, वक्त्रभिप्रायार्थग्रहणप्रयतनात्, अत्र प्रयोग शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाध्यारोप्या श क्तिरर्थ , प्रत्याय्यत्वात्, य प्रत्याय्य शब्दनिरपेक्ष एव सिद्ध , अभिजल्पार्थार्थावयववत्, यथा त्वत्प्रयुक्तस्याभिजल्पशब्दस्याभिधेयोऽर्थ समुदाय स च प्रत्याय्योऽवयवार्थाभ्या समुदा-यार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपृथक्त्वात्, मा भूद्विवक्षाप्रयोगयोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपग न्तव्यौ खपुष्पवैलक्षण्येन शब्दनिरपेक्षौ शक्त्याख्यौ त्वया, प्रत्याय्यत्वात् तथा शक्त्याख्योऽर्थ , इतरथाऽभिजल्पशब्दवैयर्थ्यं स्यात् ।

(सैवेति) सैव ता ता शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि—वक्तरि, पश्चात् प्रयोगाच्छ्रोतृबुद्धौ, नासती, वक्त्रभिप्रायग्रहणार्थप्रयतनात्—पुमानयमनेन विवक्षित , स्त्रीय, नेतरे इत्या

परिगृहीत यता अप्यर्थगता शक्तय परिगृहीता एव तथा चाभिजल्पो हि शब्दार्थ स च शब्द एव तस्माच्च लिङ्गादिविचारस्ते वनार्थं , असद्विषयत्वात् खपुष्पविषयविचारखेदवदित्यादिदूषणमयुक्तमवति दर्शयति—अत इति । लिङ्गसंख्यादयोऽपि शक्तय सोऽयमिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यवस्तुगता तदभिधात्मका , तत्र त्वयाऽर्थे शक्तिर्नाभ्युपगम्यते यतोऽध्यारोप उच्यते अस्मन्म तऽप्यर्थस्योपजननत्वनासत्वाञ्च स शक्तिमानिति शक्तिमताऽन्यस्यार्थस्यासम्भवा वयमपि ब्रूम इत्याह—त्वद्वचनादेवेति । तर्हि तव मते शक्तिमान् क इत्यत्राह—या सा इति, प्रवर्तमाना विशेषा एव शक्तय इत्ता न ततोऽन्य वचनार्थ शक्तिमान्, एवमेव यदि त्वयाप्युच्यते तर्हि न विवदामह इति भाव । ताश्च विशेषरूपा स्वस्य स्वेन रूपेण लिङ्गसंख्यादिरूपेण शक्तय तदव्यावृत्तरूपेण ■ विपरीकृता सन्तीत्याह—ताश्च स्वाथसत्य इति, ताश्च शक्तय स्वार्थेन रूपेण—विशेषरूपेण सत्या—विद्यमानविशेषा शक्त्य न्तरव्यावृत्तरूपा इत्यर्थ । स्त्रीपुनपुंसकादिषु कस्यचित्काचिदाविर्भावो इत्याह—तासाञ्च शक्तीनामिति । तटस्तटी तटमित्यादौ तट पदार्थे विद्यमानानपि स्त्र्यादिविशेषान् प्रतिनियततया व्यवस्थापयति विवक्षेति भाव । विवक्षाया विशेषाभिव्यञ्जकत्वमेव निरूपयति—सैव ता तामिति । अर्थो हि शब्दमनपेक्ष्य स्वत सिद्ध तदिदसम्बन्धवचनतदर्थसिद्धेरुक्तत्वात् लिङ्गादिशक्तयोऽपि वस्तुषु शब्दमनपेक्ष्यैव सिद्धा तत्र प्रयोक्ता परस्यार्थबोधनेच्छायां सत्यां स्वयं प्रथम स्त्रीपुनपुंसकाद्यन्यतमशक्तिं वस्तुगत शब्दमनपेक्ष्यैवाध्यारोपयति स्वात्मनि स्वस्मिन् तज्ज्ञानस्य शब्दव्यतिरेकेणापि सम्भवात् तत तट पुमानित्यादिशब्दं प्रयुङ्क्ते श्रोतापि तत्प्रयोग निशम्य स्वात्मनि तच्छक्तिमध्यारोपयति अनेनाभिप्रायेणासौ तट इति प्रयोगं कृतवानिति वक्त्रभिप्रायग्रहणप्रवृत्तत्वादिति व्याचष्टे—सैव ता ता शक्तिमिति । स्वाभिप्रायानुसारेण धाता स्वयं स्वात्मन्यध्यस्त

१ सि क्ष प्रा सम्भवश० । २ सि क्ष छ यावृत्यरूपा ।

शब्दबुद्धिव्यवस्थानेन, अत्र प्रयोगः शब्दनिरपेक्षैव विवक्षाध्यारोप्या शक्तिरर्थ इति प्रतिज्ञा, प्रत्याय्यत्वात् प्रत्यायकेन वक्त्रा श्रोतरि प्रत्ययाधान प्रत्याय्यत्व शक्त्याख्यस्यार्थस्य सिद्धमेव, यः प्रत्याय्यः [स] शब्दनिरपेक्ष एव सिद्धोऽभिजल्पार्थोऽवयववत्, यथा त्वत्प्रयुक्तस्याभिजल्पशब्दस्याभिधेयोऽर्थः समुदायः, आभिमुख्येन जल्पोऽभिजल्प तदिदमध्यात्मक एकीभावः त्वया शब्दार्थयोरुत्पादितः, स च प्रत्याय्योऽवयवार्थाभ्याम्—अभिशब्दार्थेन जल्पशब्दार्थेन च, आभिमुख्येन जल्पोऽभिजल्प इति, समुदायार्थप्रतिपत्तेरवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विवक्षाप्रयोगयोः त्वदीययोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपगन्तव्यौ स्वपुष्पवेलक्षण्येन शब्दनिरपेक्षौ शक्त्याख्यौ त्वया प्रत्याय्यत्वात्, तथा शक्त्याख्योऽर्थः, इतरथाऽभिजल्पशब्दवैयर्थ्यं स्यादिति ।

सिद्धान्तयति

प्रयोजकत्वाद्यास्या अशक्तिपक्षोक्तमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्त्तते, सर्वशक्तिपक्षेऽपि । याऽस्मन्मतमेवोच्यते त्वया, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, व्यवस्थिता शब्देनानादेयाऽव्यतिकीर्णामनन्यशब्दवाच्यां तां तां शक्तिं विशिष्टामेवोपादाय शब्दाः प्रयुज्यतेऽभिन्नलिङ्गसंख्यादिविशिष्टैकशक्तिविषयनियता, लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियाया व्यतिकरापत्ते ।

प्रयोजकत्वाद्यास्या इत्यादि, यदुक्तं त्वया तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिरप्रयोजिका, न हि । तस्या वस्तुविषयाभ्यां सन्निधानासन्निधानाभ्यां किञ्चिदपि प्रयोजनमस्तीति, तदिदमितोमुखं युक्तिजातं विपरिवर्त्तते, शक्तेरेव विवक्षाधीनत्वात् प्रयोजकत्वाच्च, एवं तावदशक्तिपक्षोऽस्मन्मतसिद्धेस्त्वद्वचना-

शब्दनिरपेक्षा स्त्र्यादिशक्तिमवबुध्य शब्दनिरपेक्षशक्त्यध्यस्तप्रयोक्तृणां वक्तव्यमनुमीयत इत्याशयेन प्रयोगं दर्शयति—अत्र प्रयोग इति, शब्दापेक्षारहिता विवक्षयात्मनि परत्र वाऽध्यारोपयितुं योग्या स्त्रीपुंनपुंसकादिशक्तिरेवार्थ इति प्रतिज्ञार्थः । हेतुमाह—प्रत्याय्यत्वादिति, प्रत्याययितुं योग्या प्रत्याय्या—श्रोतुर्बोधं विधापयितुं योग्यस्तदर्थः वक्त्रा श्रोतरि प्रत्याय्यते शक्तिरिति प्रत्याय्येति 2 वा तदर्थः । व्याप्तिं दर्शयति—य प्रत्याय्य इति । दृष्टान्तमाह—अभिजल्पेति, अभिजल्पस्यार्थोऽभिजल्पार्थः, अथावयवौ अथावयवौ, अभिजल्पार्थावयवार्थावयवौ अभिजल्पार्थावयवौ तद्वत् अभिजल्पशब्दवाच्यशब्दार्थैकीभावप्रतिपत्तिफलका अवयवार्थवदित्यर्थः । अमुमेवार्थं विशदयति—यथेति, इदं तदिति सर्वनामप्रत्ययप्रदर्शनेन वस्तु शब्दार्थयोरेकीभावः, अर्थस्याभिमुख्येन शब्दस्य जल्पनात्, स चैकीभावः प्रत्याययितुं योग्यः समुदायशब्दार्थत्वात्, स चावयवार्थाभ्यां भवति न हि अभिशब्दार्थं जल्पशब्दार्थं चाविज्ञायाभिजल्पशब्दार्थं विज्ञातुमर्हति अयमिति अभिशब्दार्थः, स इति जल्पशब्दार्थः, अयमेव स 2 शब्द इति अयं शब्दः सोऽर्थ इति वाऽवयवार्थे विज्ञाते एकीकरणरूपोऽभिजल्पशब्दार्थः प्रतीयते तत्र यदि अवयवशब्दयोरपि शक्तिर्न स्यात्तर्हि समुदायवाचकत्वेनाभिजल्पशब्दस्य विवक्षाप्रयोगौ न भवेताम्, आनर्थक्यात्, तन्मा भूदिति तयोः शक्तिरभ्युपेया सा च शब्दनिरपेक्षैवेति भावः स्यादिति प्रतिभाति । एक शक्तिव्यतिरेकेण च विवक्षाप्रयोगौ न भवेतामित्यभिधत्ते—प्रयोजकत्वाद्येति । एकीकरणात् प्राक् शब्दस्य नार्थेन सम्बन्धः अन्यथैकीकरणस्यानुपपत्तेः, अर्थप्रत्यायनानन्तरमेवार्थानां गवादीनामात्मसु शब्दस्य हि समारोपकल्पना भवतीति शक्त्याख्यस्यार्थस्याध्यारोपे प्रयोजकत्वात्तस्याप्रयोजकत्वं न पनमयुक्तमिति 3 व्याकरोति—यदुक्तं त्वयेति, तदिदमितोमुखमिति, त्वदीयनिरूपणं मदुपपादिता शब्दनिरपेक्षशक्तिप्रसाधकयुक्तय निवर्त्तयतीति भावः । हेतुमाह—शक्तेरेवेति, शब्दनिरपेक्षाया शक्तेर्बुद्ध्युपस्थितौ अयं शब्द एतच्छक्तियोग्य इति योग्यशब्दनिबन्धना विवक्षा तन्नियमेन यत्किञ्चिच्छक्तिविशिष्टशब्दप्रयोगश्च सम्भवतीति भावः । त्वद्वचनादेव मत्पक्षसिद्धिरित्येतदशक्तिपक्षे प्रतिपादितमित्युपसंहरति—एवं तावदिति । सर्वशक्तिपक्षेऽपि तथेति दर्शयति—सर्वशक्तिपक्षे येति । अर्थगत्यर्थो हि शब्द

देर नास्ति, सर्वशक्तिपक्षेऽपि वाऽस्म मतमेनोन्यते त्वया, कस्मात् ? अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, व्यवस्थि त[ा]मित्यादिना, व्यवस्थिता शब्देनानादेयामव्यतिकीर्णामनन्यशब्दवाच्या ता ता शक्ति–स्त्रीपुनपुंसकादिका शक्त्यन्तरव्यावृत्त्या नियमिता विशिष्टामेवोप[ा]दाय स्वविषयनियता शब्दा प्रयुज्यन्तेऽभिन्नलिङ्गसंख्यादि विशिष्टैकशक्तिविषयनियता, किं कारण ? लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियाया व्यतिकरापत्ते, उक्त प्राक्– 'तारापुष्यनक्षत्राणा स्त्रीपुनपुंसकाना व्यतिकरेण प्रयोगोऽपशब्द' इति, अयञ्च सर्वशक्तिपक्ष ।

परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम्, एकैकद्रव्यानन्तपर्यायत्वात्, अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोध ? यस्तु विषयोद्ग्राह इहैकमेवार्थं र स्वित्यादि यावच्छेपरूपत्वञ्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा शक्तय इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहित तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि सम्भवतीति, एतन्नातिसम्यक् प्रत्यपेक्षित स्वार्थम्, सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात् ।

(**परमार्थतस्त्विति**) परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम्, कस्मात् ? एकैकद्रव्यानन्तपर्या यत्वादस्म मतमेन, अहं हि त्वयैव सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोध ? तस्य हि मतमेकैक द्रव्यमनन्तपर्यायम्, सापेक्षनिरपेक्षाश्च परिणामा पर्याया शक्तय इत्युच्यन्ते, द्रव्याणि चान्योऽन्यानुगतशक्तित्वात् सर्वशक्तीनि, यथाह–'अण्णोण्णानुगताण इमं च त च त्ति विहयणमजुत्तं । जह दुद्ध पाणियाण जावत विसेसपज्जाया' (समति का० १ श्लो ४७) यस्तु विषयोद्ग्राह इत्यादि, अशक्ते सर्वशक्तेर्वेत्येतस्या कारिकाया विषय शब्दोत्थापिता क्रियादिपरिकल्पना इत्येतस्यार्थस्य निदर्शनायमुद्ग्रा हते–विरुद्धैर्धर्मैर्युक्तमित्यभिधीयत इत्यादि स एष च ग्रन्थ प्रत्युक्तार्थ, इहैकमेवार्थवरिरत्यादि यावच्छेप रूपत्वञ्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा [शब्दस्यैन]शक्तय इत्यादिना भावयित्वा तदुपसंहारेऽभिहित

प्रयोग, अर्थं न सर्वशक्तिमान् विवक्षया यद्युक्तयाऽर्थोऽभिधीयते सा शक्ति प्रधानमर्थ उपसर्जनमित्यस्मन्मतमेव सिद्धमिति न्यायेन हेतुमाचष्टे–**अथार्थत्वादिति**, अर्थस्यानेकशक्तिमत्त्वेऽपि यद्युपकारवशाद्यथा प्रयोक्तृभिर्विवक्ष्यते शब्देन सैव शक्ति प्रतिपाद्यत प्रतिनियतशब्दानन्तर्यपूर्वकत्वाच्छब्दप्रयोगस्येति भाव । एतन्निरूपयति–**व्यवस्थितामिति**, अर्थस्य सर्वशक्तिमत्त्वेऽपि शब्देन शक्ति प्रतिनियतेति भाव । **अव्यतिकीर्णामिति**, परस्पररूपानापन्नामित्यर्थं, अनन्यशब्दवाच्या–तत्तच्छब्दभिन्न शब्दवाच्या एकत्र शक्तौ वर्तमानस्य शब्दस्य न जातु शक्त्यन्तरे वृत्तिस्तदनन्यत्वाभावादिति भाव । लिङ्गसंख्याविशिष्टायामेकस्यां शक्तौ शब्दो नियत इत्याह–**अभिन्नलिङ्गेति** । भेदाङ्गीकारे दोष पूर्वोक्त पुष्यस्तारका दारा इत्यादिरूपं स्मारयितु हेतुमाह– **लिङ्गादिभिन्नेति** । सर्वशक्तिपक्षाऽर्थे स्याद्वाद एवानन्तपर्यायैर्द्रव्य वादित्याह–**परमार्थतस्त्विति** । व्याकरोति– **परमार्थतस्त्विति** । वादपरमेश्वरत्व एतस्य हेतुमाह–**एकैकेति**, प्रत्येकं वस्तु अनन्तपर्यायरूपमिति भाव । नन्वस्य वादपर मेश्वरवान्वे विमर्श तेन सह न विरुध्यसे न हि वादपरमेश्वरेण सह कस्यापि विरोध इत्याशङ्कायामुभयनियमनय आह–**अहं हीति**, ममैव न कस्यापि वादपरमेश्वरेण विरोध, अहं तु त्वयैव सर्वशक्तिवादिना विरुध्य इति भाव । वादपरमेश्वरवादमतमादर्शयति– **तस्य हि मतमिति**, प्रत्येकं घटपटादिद्रव्यमनन्तपर्यायम्, पर्यायाश्च केचित् सापेक्षा केचिच्च निरपेक्षा, एत एव पर्याया शक्तय उच्यन्ते एतादृशै पर्यायैरनुगतत्वादनुगमनलक्षण द्रव्यं सर्वशक्तिमत् नानापर्यायेष्वनुगतशक्तिरूपमिति भाव । अत्र प्रमाणमुदाहरति–**यथाहेति**, सिद्धसेनाचार्य इति शेष । **अण्णोण्णानुगताण इति**, अन्योऽन्यानुगतयोरिदं वा तदिति

---

१ सि ... भासाया० । २ सि एकैकस्यादेकैकद्र० । ३ सि क्ष यत्तु विषयोद्ग्राह । ४ सि क्ष °हृत्य तस्माद्वि० ।

तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि यावत् सम्भवतीति, इत्थ प्रत्युच्चार्योच्चार [illegible] प्रत्यपेक्षितस्वार्थम्, कस्मात् ? सर्वस्यास्योदाहरणस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात् ।

तद्भावयति–

ननु सर्व एव प्रयोगा ओदन पचति ओदनस्य पाक पाक करोति विक्लित्ति [illegible] करोति विक्लेदयति पचति पाक निर्वर्त्तयतीत्यादय एकार्था, यदेवोदन [illegible] कर्मोदनाख्य तदेव पाक ओदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, पाकशब्देन च [illegible] तिडा कर्त्रर्थ उच्यते, स एव पाक निर्वर्तयतीति निदर्श्यते, [illegible] करोतीति द्रव्यवत्कर्मणि द्वितीया, निर्वर्त्तयतीति च करोतीत्यर्थ, [illegible] विक्लित्तिस्तण्डुलाना पाक तद्विषय कर्ता साध्यते यदा चौदन [illegible] [illegible]यादिक्रियासन्देहे कि करोतीति प्रश्ने ओदनस्य प्रसिद्धत्वा[illegible] पचेर्भुज्यादिव्यतिरेकेण विधान पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वत्व [illegible] करोतीति पृष्टे पाक करोतीति पचिना प्रतिवचनात् कर्मत्वमुक्तवत्, देवदत्त [illegible] स्थाल्यादिव्यापारेभ्य सम्भरनधारणादीना प्रकरणात् तत्प्रयोजकत्वात् [illegible] इत्येवमादिभिरन्योन्यव्याख्यानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते यथा [illegible] १–१–१) इत्यस्य प्रतीतापेक्षव्याख्यानवत् ।

ननु सर्व एवेत्यादि, यदेवौदन पचतीति पचिविषय [illegible] मोदनस्येत्यनया षष्ठ्योच्यते, 'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया' (पा २–३–१, २) [illegible] इति' (पा २–३–६५) इति षष्ठ्या तदेव कर्मोच्यते, पाकशब्देन [illegible], पचतीति तिडा कर्त्रर्थ, स एव पाक निर्वर्त्तयतीति निदर्श्यते, [illegible] कृदभिहितभावद्रव्यत्वात्, उक्त हि 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति' ([illegible] १९) इति, पाक

विभजनमयुक्तम् । यथा दुग्धपानीययार्यावन्तो विशेषपर्याया ॥ इति [illegible] पर्याय इति पृथक् करणमशक्यमानकम्, प्रमाणाभावेन कर्तुमशक्यत्वात्, यथा [illegible] कि परित्यागेऽस्य विभाग इत्यनाह–यावन्तो विशेषपर्यायास्तावानविभाग [illegible] विशेषपर्यन्तत्व [illegible] तद्गाथाव्याख्या । ओदनं पचति पाकमोदनस्येत्याद्युदाहृत[illegible] सर्व एवेति । [illegible] यदेवौदनमिति, ओदन पचतीत्यत्राख्यातस्य कर्त्रर्थत्वात् पाक [illegible] नभिहितकर्म कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीया तत्त्वम् । ओदनस्य पाक [illegible] विधानात् तत्र णोऽनुक्तत्वात् द्वितीयायां प्राप्तायां 'कर्तृकर्मणो कृतीति' षष्ठी [illegible] पाक इत्येवेति, कर्त्रर्थ एवेत्यर्थं सिद्धावस्थापन पाक क्रिया [illegible] पाकानुवाच्यस्य पचतीत्यस्यैव पाक निर्वर्त्तयतीति निदर्शनात् पचधा [illegible] साध्यावस्थापन्नपाकस्य सिद्धावस्थापन्नेन पाकेन न कश्चिद्विशेष [illegible] क्रियान्तराकाङ्क्षायोगश्चेति भाव । भावस्य क्रियाया यदा कृत्प्रत्ययेनाभिधान [illegible] इति [illegible]

१ सि क्ष एकस्य ।

करोतीति द्रव्यवत्कर्मणि द्वितीया, निर्वर्त्तयतीति च करोतीत्यर्थ, कुत ? कर्तु साध्यत्वात्, विक्लित्तिस्तण्डुलाना पाक, तद्विषय कर्ता साध्यते, विक्लित्तिनिर्वृत्तिं च करोति ? देवदत्तो निर्वर्त्तयति पचति पाक निर्वर्त्तयतीत्येकार्थत्वात् पचिक्रियाव्याप्ततत्त्वेन साध्यते, देवदत्त इत्यर्थ, यदा चौदन प्रतीतो भवति तद्विषयभुजिपच्यादिक्रियासन्देहे किं करोतीति प्रश्ने ओदनस्य प्रसिद्धस्यानूद्यमानस्याव्याप्येयत्वात् अस्यैव पचेर्भुज्यादिव्यतिरेकेण विधान पचतीति, तस्यैव पचते पूर्वस्य व्याख्याने किं करोतीति पृष्टे पाक करोतीति पचिना प्रतिवचनात् कर्मैव उक्तवदिति—'अनभिहिते' 'कर्मणि द्वितीया,' कृदभिहितभावद्रव्यवत्त्वादिति, पाकस्य निर्वृत्तिं करोतीति कर्तृप्रत्ययार्थं व्याचष्टे, देवदत्तस्य व्यापार विशिष्ट स्थाल्यादिव्यापारेभ्य, सम्भवनधारणादीना प्रकरणात् तत्प्रयोजकत्वात्, स्थाल्याद्यपि पचने वर्त्तत इत्यादिना सामान्यकारकत्व, देवदत्ताधीनस्य विशिष्टस्य कारकान्तरप्रवर्त्तनाभावञ्च दर्शयति—इत्येवमादिभिरन्योन्यव्याख्यानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते, यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा १–१–१) इत्यस्यार्थो वृद्धिरितीय सञ्ज्ञा भवति आदैज्वर्णानाम्—आकारस्यैचश्चेत्यादिप्रतीतापेक्षव्याख्यानवत् ।

एव सर्वत्र पाक साध्यरूपतायामेव व्यवस्थित साधनमाकाङ्क्षतीति तस्मिन्नेव काले कर्मत्व शेषत्वञ्च भजते, शेषस्याकारकविलक्षणात्, तस्मादविरुद्धा क्रियादिपरिकल्पना अर्थशक्तिविपर्ययैव, न शब्दोत्थापिता, अस्माद्ग्राहानुरूपोपसहाराभावादसम्यक्प्रत्यपेक्षितस्वार्थ वचस्त्वदीयमेवम्, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वात् कुतोऽस्य कल्पनाशक्ति ? अत इत्थ कारिका-

---

इत्यवदवभागनादेव पचनाख्य पाकस्य करोतिक्रियाकर्मत्वमित्याह–पाकमिति । पचतीत्यस्य पाक निर्वर्त्तयतीति विवरणाद्धात्वर्थस्य पाकशब्देनाभिधानमाख्यातार्थस्य च निर्वर्त्तयतीति पदेन तदर्थञ्च करोतीतीति दर्शयति–निर्वर्त्तयतीति चेति । साध्यमित्यत्राह–कर्त्तुरिति, कर्तृव्यापाराविष्टो देवदत्त साध्यते विधीयत इत्यर्थ पाकस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तदनूद्यत इति पाकमनूद्य तद्विषय कर्ता विधीयत इति भाव । विक्लित्तिनिर्वृत्तिं च करोतीति पृष्टे देवदत्तो विक्लेदयति पचतीत्याद्येकार्थ शब्दैः प्रतिवचनादित्याह–विक्लित्तिनिर्वृत्तिमिति, पाकनिर्वृत्तिमित्यर्थ । यदा चौदन इति, ओदनस्य प्रसिद्धत्वेनाव्याप्येयत्वादनूद्यत्वमेव, तथा च किमोदन भुनक्ति पचति वेति ओदन विशेषक्रियासन्देहे समुत्पन्ने न भुनक्ति, किन्तु पचतीति विधीयत इति भाव । तस्यापि पचते पाक करोतीति पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह–तस्यैवेति । पूर्वोक्तमेव दर्शयति–अनभिहित इति, यत्रौदनं पचतीत्यादिष्वादितरीतिर्बोध्या । पाकस्य निर्वृत्ति करोतीत्यत्र तिप्प्रत्ययार्थ कर्त्ता देवदत्तादि, तन्निष्ठञ्च कर्तृत्वमधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणादिरूप विशिष्ट तत्कुर्वन् देवदत्त कर्तेति दर्शयति–देवदत्तस्येति, सम्भवनं–ग्रहणम् धारणं–स्थिरत्वादा क्रियासमाप्तेस्तण्डुलाना धारणमेतत् क्रिया कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते आदिना ज्वलनक्रियादेर्ग्रहण तत्कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यत इति भाव । स्थाल्यादीना सामान्यकारकत्व देवदत्तगतविशिष्टव्यापारो न कारकान्तरप्रयुक्त स्थाल्यान्यस्तु कदा सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते, नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्राग्नियोगादित्याह–इत्यादिनेति । देवदत्त पचति पाकं करोति निर्वर्त्तयति ओदनस्य पाक करोति स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादि प्रयोगे एक एव पाकरूपोऽर्थो व्याख्यायते न हि तत्र कश्चिदस्ति विरोध इति दर्शयति–इत्येवमादिभिरिति । एकस्यैवार्थस्यानेकधा व्याख्याने निदर्शनमाह–यथा वृद्धिरादैजिति, वृद्धिरिति सञ्ज्ञा आकारस्यैचश्चेति वृद्धिसञ्ज्ञा विधीयतेऽप्रतीतत्वात्, वृद्धिशब्देनाकारो ऐच विशेष्याविति आत् एच विधीयतेऽप्रतीतत्वादिति यथास्य व्याख्यानभेद प्रतीताप्रतीतत्वापेक्षया भवति तथात्रापीति भाव । एकस्यैव पाकादेरेकदैव

---

१ नि क्ष व्याकृतावन ।

पठितव्या 'शक्तेर्वा सर्वशक्तेर्वा, स्वार्थेनैव प्रकल्पिता । नाप्रधानेन नियता क्रियादिपरिकल्पना' ॥ इति ।

एवमित्यादि, इत्थं व्याख्यानप्रकारेण सर्वत्र पाक साध्यरूपतायामेव व्यवस्थित साधनमाकाङ्क्षतीति तस्मिन्नेव काले कर्मत्व शेषत्व च भजते, तस्माद्युक्तमविरुद्ध[त्व]म्, तादर्थ्यात्-स एव साध्यरूपोऽथ कर्मरूपापन्न शेषरूपापन्नश्च साधनाधीननिर्वृत्तित्वात् उच्यते, कस्मात् ? शेषस्याकारकविवक्षणात्-सत्यमेव हि 'कारकाणामविवक्षा शेष' (महाभा० २-३-५० सूत्रे) उच्यते, तस्मादविरुद्धा क्रियादिपरिकल्पना अर्थशक्तिविपर्यय, न शब्दोत्थापिता, अस्मादुदाहरणानुरूपोपसंहाराभावादसम्यक्प्रत्ययेप्सितस्वार्थं वचस्त्वदीय मेयमित्युपसंहार, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वादवस्थितमर्थमनुवर्तमानस्योपसर्जनत्वात् कुतोऽस्य कल्पनाशक्ति ? नास्तीत्यर्थ, अत इति, उक्तन्यायादित्थं कारिका पठितव्या 'शक्तेर्वा सर्वशक्तेर्वा' इत्यादि ।

विशेषा शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्या', तदर्थो हि शब्दप्रयोग, यथार्थाभिधानञ्च शब्द (त० भा० १०-३५) इत्यसन्मतम्, सर्वशक्तेर्वा उक्तवदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धशक्तिविशेषस्यानेकशक्त्यात्मकस्य या स्वार्थेनैव प्रकल्पिता न शब्देनाप्रधानेन नियता व्यवस्थिता क्रियाकर्मशेषकर्त्रादिपरिकल्पना, अभिजल्पशब्दार्थत्वमपि स्वदर्शनरागेणोक्त नोपपत्स्या, अभिजल्पगत्यर्थाभावात् न च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो वाच्यतां यायात् सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दस्वार्थेन सहैकीकरणात्, न च तत्, शब्दस्यैवार्थत्वात्, न हि कश्चित् शब्दादर्थस्य पृथगसिद्धौ करोत्यैक्यमनयोरभेदोपचारसम्बन्धेन ।

(विशेषा इति) विशेषा शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्या, तदर्थो हि शब्दप्रयोग -तस्य विवक्षितत्वात् यथार्थाभिधानञ्च शब्द (तत्त्वार्थ० अ० १ सू० भा० ३५) इत्यसन्मतमित्युभयनियमनयदृष्ट्या,

---

कर्मत्वे शेषत्वे च न कश्चिद्विरोध इति निरूपयति-**एव सर्वत्रेति** । एतदेव व्याचष्टे-**इत्थमिति,** प्रागुक्तोदाहरणेषु सर्वत्र पाक साध्यरूपतायामेव सन् साधनमाकाङ्क्षति, यत पाक इत्येकस्मिन् पदे धर्मद्वययोगो न विरुद्ध दृष्टं हि पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावतीति कर्त्रपेक्षया साध्यरूपाया अपि सरणक्रियाया दर्शनापेक्षया कर्मत्वं सिद्धधर्मत्वम् अत एतस्यैव पाकस्य साध्यरूपताकाल एव कर्मत्वं पाक निर्वर्तयतीति शेषत्वञ्च पाकस्य निवृत्ति करोतीति सम्भवतीति भाव । **तादर्थ्यादिति,** एकार्थत्वात् सर्वप्रयोगस्येत्यर्थ । एकार्थत्वमेवादर्शयति-**स एवेति,** य एवार्थ कर्मरूपतापन्नश्शेषरूपतापन्नश्च स एव साधनाधीनत्वात्, साध्यरूपतापन्नेत्यर्थ । हेतुमाह-**शेषस्येति,** कारकविवक्षाऽभाव एव शेषत्वादित्यर्थ । महाभाष्यवचनमाह-**कारकाणामिति,** अविवक्षया एव शेषत्वोक्तया शेषत्वदशायामपि कारकत्वमस्तीति गम्यतेऽत एकदा कर्मत्वशेषत्वयोरेकत्र न विरोध इति भाव । अविरोधादेव च न शब्दशक्तिमहिम्नैव क्रियादिपरिकल्पना अपि त्वर्थशक्तिनिबन्धनैवेति त्वद्वचनादेव सिद्धमिति निरूपयति-**तस्मादविरुद्धेति** । यथाप्रतिज्ञमुपसंहाराभावात्त्वदीय वचनजातं सम्यक्तत प्रत्ययेप्स्य प्रयुक्त न भवतीत्याचष्टे-**अस्मादिति** । एवञ्च न शब्दस्य प्रधानता किन्त्वर्थनिरूपितोपसर्जनत्वेन नात शब्देनैव कल्पिता शक्तय इत्यत्र भवदुक्तकारिका परिवर्त्यैव पठनीयेत्याह-**तस्माच्छब्दस्येति** । कारिकां व्याचष्टे-**विशेषा इति** । शक्तेरिति पक्ष उभयनियमनयानुसारेणेति प्ररूपयति-**विशेषा शक्तय एवेति** उपसर्जनीकृतसामान्या पुंस्त्र्यादिरूपभेदशक्त्यात्मना विशेषा एव वक्तुर्विवक्षितत्वात् तद्वाचकस्यैव शब्दप्रयोगाच्च प्रधानभूता इति भाव । सर्वशक्तेर्वेति पक्षो वादपरमेश्वरमतमनुसृत्याऽऽख्याति-**सर्वशक्तेर्वेतीति,** [illegible] नादिपरिकल्पना शब्दवाच्यार्थेनैव प्रकल्पिता

सर्वशक्तेर्नेति वादपरमेश्वरमतेन, तत्त्वदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धशक्तिविशेषस्यानेकशक्त्यात्मकस्य वा स्वार्थेनैव प्रक्लिपता, न शब्देनाप्रधानेन नियता–व्यवस्थिता क्रियाकर्मविशेषकर्त्रादिपरिकल्पना, अभिजल्पश्च दार्थत्वमित्यादि, यदपि च त्वया परिकल्पितमभिजल्पः शब्दार्थ इति तदपि स्व[दर्श]नरागेणैव–स्वदृष्टिपरितुष्ट्यैवोक्तं नोपपत्त्या, कस्मात्? अभिजल्पगत्यर्थाभावात्–अर्थगतिरेव शब्दगतिरिति वक्ष्यते, स च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो वाच्यता यायात्–आत्मानमेवार्थरूपापन्नं ब्रूयात् सम्भाव्येतोभयोरुपपत्त्येति, अत आह–सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दस्यार्थेन सहैकीकरणात्, अस्मादेव त्वद्वचनात्, न च तत्–यदभिजल्पत्वमागतो वाच्यतां यातीति, कस्मात्? शब्दस्यैवार्थत्वात्तेन, तदसम्भवं दर्शयति–न हि कश्चिदित्यादि यावत्सम्बन्धेनेति, येन सहैकी क्रियतेऽर्थेन शब्दस्वरूपं स मुख्योऽर्थः, एकीक्रियते सोऽप्रधान इति शब्दादर्थस्य पृथक् सिद्धौ क्रियेतैक्यमनयोः, तत्तु नास्ति त्वन्मतेनार्थाभावात्, सम्बन्धस्यापि च द्विष्ठत्वात् पृथगर्थसिद्धिः, इतरथा सम्बन्धाभावात्।

द्रव्यभवनोपसर्जनत्वादमूर्त्तस्य मूर्त्तलक्षणविशेषात्तस्य प्राधान्यमिति स्थिते वाच्ये येन येन विशेषेण भूयते तदुपसर्जनं तन्नाम वाह्यम्, तद्वशप्रवृत्तित्वात्, भृत्यवत्, नाम वचनादिविशेषवशम्, यथार्थाभिधानशब्दत्वात्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह–'यत्र ह्यर्थो वाचं व्यभिचरति नाभिधानं तत्' ( ) इति, व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिता नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गवाच्येष्टाकरणाज्ज्ञानयुक्तवाची शब्द इति।

(द्रव्येति) [१][द्रव्यभवन विशेषस्य] उपसर्जन सद्भावात्–द्रव्यभवनोपसर्जनत्वात्, उपसर्जन-

---

स शब्देन अप्रधानत्वादिति भावार्थः। अभिजल्पोऽपि न शब्दार्थो भवितुमर्हति उपपत्त्यभावादित्याह–यदपि चेति। शब्देनार्थो गम्यत इति शब्दस्यार्थो विषयो विषयी च शब्दः विषयिणश्च विषयपरतन्त्रत्वाद्यार्थस्य गतिः सैव शब्दस्यापि, न ततः पृथक् स्वतन्त्रा वाचनान्ति गतिरित्यग्रे वक्ष्यतेऽस्मन्मतेन त्वन्मतेनाभिजल्पविषयीभूतस्यार्थस्याभावादभिजल्पस्य कुतः शब्दार्थत्वमित्याह–अभिजल्पगतीति। शब्दोच्चारणात्पूर्वं योऽयं कम्बुग्रीवादिमानर्थः स घटो योऽयं घटः स कम्बुग्रीवादिमानर्थ इत्येव तादात्म्याध्यासमतामुपगतः शब्दोऽप्यर्थत्वं विदध्यात्, यतो हि सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दस्यार्थेनैकीकरणे क्रियते इत्येतद्वयं यदा सम्भाव्येत तदा स्यात्, सम्भावनैव न सम्भवतीति निरूपयति–स चेति। कथं सम्भावनं नास्तीत्याह–न च तदिति, तदेकीकरणं च सम्भवति अभिजल्पत्वमागतो वा वाच्यतां न यातीति भावः। अथवा सोऽयमित्यत्र तच्छब्दवाच्योऽर्थ एवासम्भवीति भावः। हेतुमाह–शब्दस्यैवेति, आन्तरो विज्ञानलक्षणः शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुरिति शब्दस्यैवान्तरस्य बाह्यशब्दार्थताम्वीकारादिति वाच्यस्यार्थस्यासम्भव इति भावः। एकीकरणमपि न सम्भवतीत्याह–न हि कश्चिदिति, इदंशब्दवाच्ये शब्दे तच्छब्दवाच्यस्यार्थस्याध्यासः क्रियते इति यस्यैकीकरणं स मुख्योऽर्थः, शब्देऽध्यासाच्च शब्दोऽप्रधानमित्येवं प्रधानाप्रधानरूपवस्तुद्वयसद्भावे एवैकीकरणं भवेत्, न त्वर्थस्याभावे तद्युज्यत इति भावः। शब्दार्थयोस्तादात्म्यमभ्युपगम्यते भवता तादात्म्यश्च सम्बन्धः सम्बन्धस्य च द्विष्ठत्वनियमादपि शब्दार्थयोः पार्थक्यं सम्पत्स्यतीत्याह–सम्बन्धस्यापीति। अथ विशेषप्राधान्यं निरूपयति–द्रव्यभवनेति। व्याचष्टे–द्रव्यभवनमिति, द्रव्यलक्षणं भवनं हि विशेषस्योपसर्जनं भवनात्मकत्वादमूर्त्तं मूर्त्तस्य विशेषस्यात्यन्तापूर्वत्वात्

---

१ सि क्ष छा डे स्वेनाद्योनैव०। २ सि क्ष °स्य०। ३ अत्र विषयांशोऽसद्भूतगतासु प्रतिषु सर्वासु त्रुटित इव भासते।

मस्यात्यतापूर्वस्य मूर्तस्यामूर्तलक्षण भवन विशेषोऽमूर्तस्य मूर्तलक्षणम्, तस्मात्तस्य विशेषस्य प्राधान्यमिति स्थितमेतत्, इति स्थिते विशेषप्राधान्ये इत्थमान्तरनाम्ना प्रयोगार्हे विशेषप्राधान्य व्याख्यातम्, प्रयुज्यमाननाम्न्यपि बाह्ये येन येन विशेषेण भूयते–यो यो विशेषो भवति तदुपसर्जनम्–तस्यैव विशेषस्योपसर्जनम्, तन्नाम बाह्यम्, अथगतार्थ[त्व]ान्तश्चन्द्रप्रयोगस्य, अर्थपरतन्त्रो हि शब्द प्रयुज्यते, तदेव हेतुत्वेनाह–तद्वशप्रवृत्तित्वादिति, भृत्यवदिति दृष्टान्त, भृत्यो हि स्वामिवशप्रवृत्ति स्वामिपरतन्त्र उपसर्जन तथा शब्द उपसर्जनमर्थ प्रधानम्, यत्र प्रयुज्यते तद्वशवर्ती शब्द, विशेषोऽर्थ एव प्रधानमिति, तद्दर्शयति–नाम वचनादिविशेषवशम्–वचन सङ्ख्या, आदिग्रहणात् लिङ्गकालकारकपुरुषोपग्रहा गृह्यन्ते विशेषा, तद्वश नाम, यथार्थ[ाभिधान]ात् इत्यादिति शब्दलक्षण स्वसमयसिद्ध हेतुमाह, यो योऽर्थो यथार्थ, शब्दस्तमभिधत्ते, यथा लिङ्गवचनकालकारकपुरुषोपग्रह यथाऽभिधत्ते तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह–'यत्र ह्यर्थो वाच व्यभिचरति नाभिधान तत्' (तत्त्वार्थसूत्र ३५ व्याख्यायामुद्धृतम्) इति, तथा व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिता –नाम स्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गवाच्येष्टकरणाद्भावयुक्तवाची शब्द इति ।

अस्यार्थस्य प्रत्यापनमुदाहरणम्—

वृक्ष इत्यत्र पञ्चक प्रातिपदिकार्थश्चतुर्थस्त्रिको वा, तथाऽऽख्यातस्यापि, एवमपि वक्तुर्विवक्षाप्रनेकत्वात् शब्दप्रवृत्ते मामरत्याजगम परित्यज्य विशेषमेकमेव भूते शब्द,

उपसर्जन विशेष प्रधानमिति भाव प्रतिभासत । अत्र वैयाकरणानां वैखरीरूप वर्णावयवत्वात् सक्रम शब्द उपसंहरन् अक्रमान्तरशब्दरूपतामापद्यमानोऽन्तःकरणे समवतिष्ठते पुनरर्थवाचनेच्छाया सत्या तत आरम्भेवन् सावयव सक्रम आविर्भवति, तत्र प्रयोक्ता स्वान्तस्थमक्रम शब्द बहि प्रकाशयन् सक्रम करोतीति बुद्धिस्थोऽक्रम सक्रमस्य निमित्तम्, श्रोता श्रुतेन सक्रमेण आन्तरमक्रम पश्चाद्बुध्यते तत्र सक्रमो निमित्तमक्रमस्येति मतम् तत्र विशेषस्य प्राधान्ये साधित आन्तरनाम्नां अक्रमभूताना प्रयोगार्हाणां सक्रम प्रति विशेषकत्वेन सक्रम प्रयुज्यमानमक्रमस्य विशेष, सोऽपि श्रोतरि अक्रम जनयतीति सोऽक्रम सक्रमस्य विशेष इत्याह **इति स्थित इति,** आन्तरनाम्ना–अक्रमभूताना शब्दानामन्तःकरणवर्तिनामित्यर्थ । वक्त्रा प्रयुज्यमानं सामान्यार्थगतस्वरूपादथ स्वविशेषापेक्षयोपसर्जनमित्याह–**प्रयुज्यमाननाम्न्यपीति ।** बाह्यशब्दस्योपसर्जनत्वे हेतुमाह–**तद्वशेति,** अर्थाधीनप्रवृत्तित्वादित्यर्थ । यथा सेवक स्वामिवशः प्रवर्तते तथा नामभूतो बाह्य शब्द लिङ्गसङ्ख्याकारककालपुरुषोपग्रहवश इत्याह–**नाम वचनादीति,** वचन भेदाभेदलक्षणा सङ्ख्या सैव एवार्थ एक द्वौ बहव इति सङ्ख्यायुक्तो व्यवस्थित द्वित्वादिसङ्ख्यया भेदमेकत्वसङ्ख्यया चाभेदमाश्रय प्रतिभासते, स्त्रीनपुंसकपुंस्त्वादिरूप लिङ्ग सङ्ख्यानप्रसवस्थितिरूपं वा, क्रियानिर्वर्तक कारक क्रियान्वयि वा, स्थित्युत्पत्तिविनाशनिमित्त काल वर्तमानादिरूप, उत्तममध्यमप्रथमरूप पुरुष आत्मनेपदपरस्मैपदव्यङ्ग्य क्रियाया साधनस्य वा विशेष उपग्रह इति ध्येयम् । **यथार्थाभिधानशब्दत्वादिति,** स्वसमयसिद्ध–शब्दनयसिद्धमित्यर्थ मानघटाद्यर्थाभिधायिशब्दत्वादिति हेत्वर्थ । तमेवार्थमाह–**यो योऽर्थ इति ।** यत्र ह्यर्थ इति वस्तुनो वैचित्र्य शब्दकृतमर्थकृतत्वं, तत्र शब्दनयार्थकृतवस्तुविशेषनिराकरणेन शब्दकृत वस्तुविशेषमेवाभ्युपैति यथार्थप्रयुक्त एव विशेषो मन्यते घटवर्तमानकाले घट एव निर्विशेषो भवेत् प्राप्नुयात् कारकभेदात्, तथा कारकभेदा घट पश्यतीत्यादि व्यवहारो व्युच्छिद्येत अतो च शब्दनय समानलिङ्गादिशब्दसमुद्भावनमेव वस्तुत्वमभ्युपैति न तु पुष्यस्तारा नक्षत्र वा, नक्षत्रमिव पदस्या वन रा पचाम त्वं पचसि अहं पचामि इत्यादि विरुद्धलिङ्गसङ्ख्यापुरुषादिसमुद्भावितार्थविशेषम् घट पट कुम्भ इत्याद्यविरुद्धविशेष हि वस्त्वभ्युपैतुं युक्तम्, यत्र ह्यर्थो वाच व्यभिचरति न हि तदभिधान भवितुमर्हतीति भाव । यत्र ह्यर्थ इति वचनस्य व्याख्यातृणामपि दर्शयति–**तथा व्याख्यातारोऽपीति,** वर्तमान भावघटादिकमवाधयति शब्दनयो न नामस्थापनाद्रव्याणि भावेऽपि भिन्नलिङ्गवचनादीनि, अभिलषितार्थावगमनादिति भाव । अत्रैवोदाहरणमादर्शयति–**वृक्ष इत्यत्रेति ।**

१ सि क्ष हे °विशेषो° ।

एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसङ्ख्याभिधाय्येकवचनं विधीयते, एकस्य वचनमेकवचनम्, उच्यतेऽनेनार्थ, कर्मणि षष्ठी, तथा च लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते, एकार्थगतेर्व्यादिनिवृत्ते, इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः संदेहो वा स्यात्, वृक्षे प्रातिपदिक भवति ।

वृक्ष इत्यत्रेत्यादि, सभावनम्, स्वार्थलिङ्गद्रव्यसङ्ख्याकर्मादिकारकाणीति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थश्चतुष्कस्त्रिको वा सङ्ख्याद्रव्यान्तः, तथाऽऽख्यातस्यापि, सर्वस्य नामत्वाविशेषात्, नमयत्यर्थं गमयती त्यादिनिरुक्ते, यद्यपि पञ्चकं सम्भवति तथापि तु वक्तुर्विवक्षितपूर्विका शब्दप्रवृत्तिरिति सामस्त्यागमं परित्यज्य प्रतिपिपादयिषितं विशेषमेकमेव ब्रूते शब्द, एकद्विबहुवचनेषु प्राप्तेषु विवक्षितसङ्ख्याभिधाय्येकवचनं विधीयते, त्रयाणामन्यतमदेव, नेतरे, वृक्षस्यैकत्वादेकवचनं व्यक्तिकृतं न सर्ववृक्षगतसामान्य[कृत]म् तेनाप्रयोजनात्, एवं द्विबहुवचनयोरपि, एकवचनमिति समासद्वयसम्भवात् सन्देहेऽवधारयति, किमेकस्य वचनमेकवचनम्? एकञ्च तद्वचनञ्च तदेकवचनम्? इति वा, एकस्य वचनमेकवचनमुच्यतेऽनेनार्थः, कर्मणि षष्ठीति शब्दव्युत्पादने[न], तथा चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जनं विशेषः प्रधानमिति गम्यते, कुतः? एकार्थगतेः द्व्यादिनिवृत्ते, इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगतिः सन्देहो वा स्यात्, युक्ता तु विशेषगतिः, तद्व्यवच्छित्त्याभासः, तद्भावना गतार्था वृक्षे प्रातिपदिकेत्यादि यावत् भवतीति ।

अत्राह-

ननु विशेषाणामप्यस्वतन्त्रत्वेनावस्थानात् सामान्यभवनप्राधान्यमेव, दृश्यते हि

भावनापूर्वकं व्याचष्टे-**सभावनमिति**। **स्वार्थेत्यादि**, स्वार्थः सामान्यं शब्दो वा, द्रव्यं-व्यक्तिः, लिङ्गं स्त्र्यादि, सङ्ख्या-एकत्वादि, कारकं-कर्मादि इत्यमी पञ्च वृक्षादिप्रातिपदिकस्यार्थः वृक्षेत्युक्ते वृक्षत्वसामान्यस्य वृक्षव्यक्तेः लिङ्गसङ्ख्याकारकसामान्यस्य चानुभवात्, तदेवं सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासोदयात् अजाद्यतष्टाप्, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने 'बहुषु बहुवचनम्', 'कर्मणि द्वितीया' स्वादिसप्तविधीयमाना टाबाद्यो विशिष्टलिङ्गादिद्योतका भवन्तीति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षः । स्वार्थलिङ्गद्रव्यसङ्ख्याचतुष्कं स्वार्थलिङ्गद्रव्यत्रिकं वा प्रातिपदिकार्थ इति पक्षान्तरे तदाह-**चतुष्कस्त्रिको वेति**, सङ्ख्यान्तश्चतुर्थं द्रव्यान्तस्त्रिको वेत्यर्थः । एवं धातोरपि पञ्च चतुष्कस्त्रिको वाऽर्थः, नामत्वादित्याह-**तथाऽऽख्यातस्यापीति**। कथं धातोर्नामत्वमित्यत्राह-**नमयतीति** । सर्वत्र नामपदात् पञ्चकस्य सर्वस्य बोधो न भवतीत्याह-**यद्यपीति**, एवञ्च वक्तृविवक्षाविषयप्रयुक्तप्रवृत्तिकशब्देन वृक्षाख्येन एक एव वृक्षत्वविशिष्टो वृक्षः-पुमान् बोध्यते न तु सकलस्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणीति भावः । वृक्षस्यैकत्वं न सामान्यगतं तस्य तत्र बोधने प्रयोजनाभावात् किन्तु वृक्षव्यक्तिगतमेवेत्याह-**वृक्षस्यैकत्वादिति**, तथा चैकस्य वचनमेकवचनमिति षष्ठीसमासः, एकत्वविषयकबोधजनकत्वं तदर्थः, तत्र एकञ्च तद्वचनञ्चेति कर्मधारयेण लभ्यते एकाभिन्नवचनस्यैव तेन लाभात् द्व्यादीनामपि सङ्ख्यानामेकत्वादिति भावः । तदाह-**एकवचनमितीति**। तथा च वृक्ष इत्युक्तेऽभिमतैकत्वबोधात् सामान्यभूतो वृक्षः उपसर्जनं विशेष एकत्वं प्रधानम् द्व्यादिसङ्ख्यानिवर्त्तकत्वात्, वृक्षसामान्यस्य प्रधानत्वे तु निखिलवृक्षावगतिः स्यादविशेषात्, एको वृक्षो द्व्यादिर्वा वृक्षोऽत्र विवक्षित इति सन्देह एव स्यात् न हि संशयाधानाय शब्दः प्रयुज्यते किन्तु निश्चायकत्वेनैव तस्य साफल्यात्, एवञ्च सामान्यमुपसर्जनमेवैष्टव्यमिति निष्पन्नमिति-**एवञ्च कृत्वेति** । ननु विशेषस्य सामान्यव्यतिरेकेण सत्त्वासम्भवात् परतन्त्रत्वेन कथं प्रधानत्वम्, किन्तु सामान्यमेव स्ववशवर्त्तित्वेन स्वतन्त्रत्वात् प्रधानमिति शङ्कते-**ननु विशेषाणामपीति** । व्याचष्टे-

द्विवचनादि यथैकवचन द्विवचनार्थे नक्षत्र पुनर्वसू पुष्य तारा हेतु कर्म, सर्वत्राप्येवमेव च विशेषानवस्थानाद्विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, ततोऽसौ नैव स्यात्, अविशिष्टत्वात्, अस्ववृत्तित्वात्, अस्ववशत्वात खपुष्पवत्।

ननु विशेषाणामपीत्यादि, तेऽपि हि विशेषा परतन्त्रा एव, ततोऽस्ववशत्वानवस्थानात् सामान्यभवन[प्रा]धान्यमेव, न हि वृक्षवदेकवचनमेव दृश्यते सर्वत्र, यदि स्यात् स्याद्विशेषप्राधान्यम्, तस्माद्विशेषव्यभिचारात् सामान्य[प्रा]धान्यमेव न्याय्यम्, मा मस्था विशेषप्राधान्याव्यभिचार इति, दृश्यते हि[द्वि]वचनादि, तस्माद्विशेषानवस्थानाद्वचनलिङ्गकारकपुरुषोपग्रहादिविशेषाणा स्वस्थितिव्यतिक्रमस्वसमानाधिकरणविशेषाश्रयगतिर्लोके दृश्यते, तदुदाहरणानि—यथैकवचन द्विवचनार्थे नक्षत्र पुनर्वसू इत्यादी युक्तानार्थानि यावद्धेतु कर्मेति, सर्वत्राप्येवमेव च—यथा[पाश्चा]त्येपूदाहृतमभेदिलिङ्गविशेषव्यभिचारे तथा प्राक्तनेष्वपि वचनादिविशेषव्यभिचारे तद्भावनातो विशेषानवस्थानात् विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, सामान्याघ्रातरूपत्वात् विशेषात्मानवस्थानात्, तत किं? ततोऽसौ नैव स्यात्—भवनमेव नानुभवेत्, अविशिष्टत्वात्, अनन्तरोक्तावविशिष्टत्वमनवस्थानाद्भावितम्, वचनानवस्थान अस्ववृत्तित्वात् अस्ववशत्वात् भावितमेव, खपुष्पवदिति सर्वत्र दृष्टान्त, पृथक् पृथग्वा विशेषाभावे हेतवस्त्रयोऽपि खपुष्पदृष्टान्ता ।

ततश्च सामान्यमपि नैव, प्रवर्त्तकाभावात्, किमर्थं न प्रवर्त्तयति विशेष, स्ववशत्वात्, स्ववशो हि विशेष, विविक्तवृत्तित्वात्, मुक्तवत्, असदेव वा प्रवर्त्तकाभावात् तत् खपुष्पवत्, अर्थान्तराभावात् भवद्भवनाभ्या केनचिदबाध्यत्वात्, अथ सोऽप्यस्ति

तेऽपि हीति, सन्त्यान्नित्यविशेषा इत्यर्थ । **अस्ववशत्वेति,** विशेषा न स्ववशा अत एव सर्वत्रावस्थानरहिता अत एव च परतन्त्रा अस्ववशत्वेन सर्वत्रावस्थानरहिता इति भाव । यथा कृशा इत्यादावेकवचनस्यानवस्थानं दृश्यते, एवं लिङ्गवचनादीनामपीति भाव । अनवस्थानमेव दर्शयति—**न हि वृक्षवदिति,** प्रकृत्यर्थो यथा न व्यभिचरति सर्ववचनेषु न तथैकवचनादीनीति भाव । न विशेषो व्यभिचरतीत्यत्राह—**दृश्यते हीति,** तत्रैकवचनस्य व्यभिचार स्वस्थितिव्यतिक्रमात्, यथा नक्षत्रं पुनर्वसू इति अत्र पुनर्वसू द्वे नक्षत्रे तस्मात् नक्षत्रे पुनर्वसू इति स्यात्र चैवं लोके प्रयुज्यते एवमेकत्वलक्षणविशेषस्थित्यपगमेऽप्येकवचनेन सामानाधिकरण्य द्विवचनान्तपुनर्वसुशब्दे नास्तीति एकवचनव्यभिचार द्विवचनार्थेकवचनप्रयोगात् एवं पुष्यस्तारेत्यादौ लिङ्गव्यभिचार, पर्वतमधिवसतीत्यादौ कारकव्यभिचार इत्येवमगतिर्लोके दृष्टेति भाव । उदाहरणानि दर्शयति—**यथैकवचनमिति** । पूर्वोदितलिङ्गवचनादिव्यभिचारवदेवान्यत्रापि विशेषस्यानवस्थानाद्विशेषो विशेष एव न भवेदित्याह—**सर्वत्रापीति । सामान्येति** सामान्यस्याव्यभिचारित्वेन प्राधान्यात्तेन विशेषो गौणीकृत इति सामान्याघ्रातरूपता तस्येति भाव । एवञ्च विशेषो नैव भवेदिति समर्थयति—**ततोऽसाविति** । अविशिष्टत्वं कथं विशेषस्येत्यत्राह—**अनन्तरोक्तेति** । अनवस्थानत्वे हेतुमाह—**अस्ववृत्तित्वादिति**—स्वस्थितिव्यतिक्रमादित्यर्थ । अत्र हेतु—**अस्ववशत्वादिति,** द्विवचनार्थेऽप्येकवचनप्रयोगदर्शनात् द्विवचन न स्ववशे वर्तत इति भाव । अथवाऽविशिष्टत्वास्ववृत्तित्वास्ववशत्वानि साधनानि विशेषो न भवेदित्यस्यैव साध्यस्येत्याह—**पृथक् पृथग्वेति।** तदेव विशेषाभावे सिद्धे निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यमपि न भवेदित्याह—**ततश्चेति** । व्याचष्टे—**ततश्चेति,** भवनस्य

---

१ दृपशादृघ० अत्रापि क्रियानशाखुदिव इति सम्भाव्यते, प्रतिषु सम्यग्पानुपलब्धे । २ सि क्ष छा यथात्मुद्रा० । ३ छा सामान्यरूपत्वात् ।

भेदेनाथ शब्दाद्यस्य तद्रूपमनेक सदेक क्रियते न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिजल्पत्व मागतो वाच्य , किं तर्हि ? विशिष्टा शक्ति शब्दादन्या सर्वशक्तिर्वाऽर्थोऽन्य ।

ततश्चेत्यादि, ततश्च–विशेषाभावात् सामान्यमपि नैव, स्यादिति वर्त्तते, कस्मात् ? प्रवर्त्तका भावात्, सामान्यस्य हि प्रकृत्यर्थस्य भवनाद नियात्मन प्रवर्त्तक प्रत्ययार्थ कर्त्ता स्याद्विशेष , तदभावान प्रवर्त्तते सामान्यम्, किमर्थं न प्रवर्त्तयति विशेष सामान्यमिति चेत्–स्ववशत्वात्–स्ववशो हि विशेषो नासावन्यवश , कस्मात् ? विविक्तवृत्तित्वात्, किमिव ? मुक्तवत्–यथा मुक्तात्मान परमपारतन्त्र्यापेतत्वात् विविक्तवृत्तयो न किञ्चित् प्रवर्त्तयन्ति, न केनचित् प्रवर्त्यन्ते, किन्तु स्वयमेव वर्त्तन्ते तस्मादप्रवर्त्तक[त्व] सामान्याद् दृष्टान्ता , तद्वद्विशेषोऽप्रवर्त्तक , असदेव वा प्रवर्त्तकाभावात् तत् सामान्यम्, तदुपपद्यदिति, तदाचष्टे–अर्थान्तराभावात् भवद्भवनाभ्या कनचिन्नाध्यवसात्, अर्थान्तरञ्च नास्ति विशेषात्, अथाभावे मा भूदेष दोष इति–अथ सोऽप्यस्ति भेदनाथ शब्दाद्यस्य तद्रूपमनेक सदेक क्रियते, किं तत ? इद भवति न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिजल्पत्वमागतो वाच्य , किं तर्हि ? विशिष्टा शक्ति शब्दादन्या, सर्वशक्तिर्वाऽर्थोऽन्य इति प्राप्तम् ।

तत एवेदमयुक्त त शब्दमभिजल्प प्रचक्षते शब्दार्थ इति, स हि यथा शब्दस्तथाऽर्थोऽभिसम्बन्धेनैकीक्रियमाणत्वात् पृथक् सिद्ध क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे तुल्यत्वात्, अपि चार्थार्थमेवोक्त प्राक् प्रत्याय्यत्वादभिजल्पार्थान्तरवत् शब्दनिरपेक्षा विन

हि भविता प्रवर्त्तको भवति, यत्र तु भवनमेव प्रधानता गत तत्र भविता न प्रवर्त्तकस्तस्य स्यात् अविशिष्टत्वादिभ्य इति प्रवर्त्तकाभावेन सामान्यस्य प्रकृत्यर्थभवेनाविविक्तत्वादसदेव सामान्य स्यादिति भाव । **सामान्यस्येति** सामान्य हि भवन प्रकृत्यर्थं क्रिया तस्य च प्रवर्त्तक कर्त्ता भविता प्रत्ययार्थं विशेष शक्तिरूप शक्तिभिर्हि क्रिया भाव्यत इति कर्त्रादि शक्य क्रियाया प्रसाधिका तथा च विशेषाभाव केन क्रिया भाव्यत तस्मात्तदभाव एव स्यादिति भाव । विशेषो यदि परतन्त्र स्यात्तर्हि सामान्य प्रवर्त्तयेत् सोऽपि नास्तीत्याह–**स्ववशत्वादिति,** स्वाधीना वर्त्तत विशेष , न तु परेच्छा यत्तवृत्तिर्येन सता परेच्छाया वशात् सामान्य प्रवर्त्तयेत् तथा च मुक्तपुरुषवत् स्ववशत्वात् किञ्चिदपि प्रवर्त्तयतीति भाव । स्वयमेव कुत इत्यत आह–**विविक्तवृत्तित्वादिति,** पृथक् वृत्तित्वात् सामान्यामाश्रितत्वादिति भाव । दृष्टान्त घटयति–**यथेति** । मुक्तमनुष्यो विशेष कथ, चेतनाचेतनयो साम्याभावादित्यत आह–**अप्रवर्त्तकत्वेति** । ननु पूर्वमव्युत्पत्तिवशत्वव दुक्तमिदानीं स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तन विशेषस्य कथमुच्यत इत्यत आह–**असदेव चेति,** तत्प्रवर्त्तकादिभ्यो हेतुभ्यो विशेषो नास्त्येव तत प्रवर्त्तकाभावात् सामान्यस्याप्यभाव न हि भवद्भवनाभ्या सामान्यविशेषाभ्यामन्यत् किञ्चिदर्थान्तरं वर्त्तते यत् सामान्य प्रवर्त्तयेदिति भाव । सामान्यं न कस्मिन्निद्गाध्यते, भवद्भवनरूपसामान्यविशेषयोरर्थान्तराभावात् तस्मात् प्रवर्त्तकाभावात् सामान्यमसदेव तदेवेत्याह–**अर्थान्तराभावेति** । यदि शब्दार्थयोरर्थान्तरभावमभ्युपगम्यत तदाऽऽह–**अथ सोऽप्यस्तीति,** भिन्नोऽर्थोऽस्ति परन्तु अध्यासात्मेद नियत इति भाव । एवं तर्हि सैवार्थव्यक्ति शक्तिरूपा शब्दवाच्या भवेत् न शब्द अन्तरोऽभिजल्पत्वमागत इत्याह–**न तर्हीति,** विशिष्टा शक्ति शब्दादन्येति अर्थस्य शक्तिर्नास्ति किन्तु शब्दस्यैवेति मतमुपदर्शितम् सर्वशक्तिर्वाऽर्थस्य सर्वशक्तिपक्ष अदर्शित इति । अस्तु तथैव को दोष इत्यत आह–**तत एवेदमिति।**

---

१ सि क्ष द भमभव । २ सि क्ष डे छा मथान्तराभावभ ।

क्षाऽध्यारोपा शक्तिरिति, यदा चैव तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नमर्थस्य तत्त्वात्, योऽसौ शब्द सोऽय नार्थ, अर्थोऽर्थ एव, अस्मात् प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्य, एवविषय एव शब्दो न शब्दविषय, किमुक्त भवति तेनार्यते गम्यते शब्दस्य विषय, विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गति शब्दस्यापि सैव, नात्मन पृथक्–स्वतन्त्रेति ।

(तत एवेति) तत एवेदञ्चायुक्त त्वया यथोच्यते–न शब्दमभिजल्प प्रचक्षते च शब्दार्थ इति, यस्मात् स यथा शब्दस्तथाऽर्थोऽभिसम्बन्धेनैकीक्रियमाणत्वात् पृथक् सिद्ध, किमिव ? क्षीरोदकवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे तुल्यत्वादिति साध्यसाधनधर्मानुगमप्रदर्शनम्, अपिचेत्यादि, अर्थार्थमेवोक्त प्राक् प्रत्याय्यत्वात्, अभिजल्पार्थार्थोच्चयवदिति तत्त्वर्थस्मारण गतार्थं यावदर्थोऽर्थ एवेत्यवधारणम्, यदा चैवमिति, उक्तक्रमेण पृथक्सिद्धौ प्राधान्य चार्थस्य तदाऽस्मन्मत यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नम्, अर्थस्य तत्त्वात्, तद्व्याचष्टे–योऽसौ शब्द सोऽय नार्थ [अर्थो] न भवति शब्द अथ एवार्थ इत्युक्तत्वादिति, अस्मादर्थ [ात्]प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यो भेदेन, एवविषय एव–अर्थविषय एव शब्दो न शब्दविषय, अर्थो नाप्रधान इत्यर्थ, अर्यतेऽय तेन शब्देनार्थ, किमुक्त भवतीति, तेनार्यते–गम्यते स्व गतौ तस्यार्थ शब्दस्य विषय, विषयिणो विषयपरतन्त्रत्वात् याऽर्थस्य गति शब्दस्यापि सैव, नात्मन पृथक्–स्वतन्त्रा, एव व्याख्यातमर्थप्राधान्य पार्थक्यञ्च ।

एवञ्च कृत्वा योग्यशब्दनिबन्धना हि विवक्षाऽर्थमनपेक्ष्य सिद्धा ता ता शक्तिमध्यारोपयतीति स त्वदुक्तो ग्रन्थो युक्तोऽस्मिन् दर्शने योग्य एव शब्दोऽर्थस्य, न योग्य, य

अध्यासरूपत्वमुपागत शब्द एव शब्दस्य वाच्य इत्यभ्युपगमो न युज्यत इति व्याचष्टे–**यथोच्यत इति** । शब्दार्थयोर्हि अनेकधारैकीकरणात् नैकान्ततोऽभेदस्तयोर्भेदाभेदात्मकत्वात् क्षीरोदकवदुभावपि पृथक् पृथक् सिद्धौ द्वयोरेकीकरणस्य तुल्यत्वादित्याह–**यस्मात् स इति** योऽर्थ स शब्द यश्शब्द सोऽर्थ इति परस्परमेकीकरणाद्वावपि पृथक् सिद्धाविति भाव । शब्दस्यार्थेनैकीकरणे शब्द अर्थस्य शब्देनैकीकरणेऽर्थ इत्युभयोरेकीकरणे तुल्यत्वात् पृथक् सिद्धौ शब्दार्थाविति सूचयति–**द्वयोरपीति** । प्रत्याय्यपरामर्शव्यतिरेकेण विवक्षामात्रव्यापारानुरूपार्थो श्रोतु शक्त्याधायकत्वासम्भवादयुगलशब्दनिरपेक्षेणैव वक्तरि शक्त्याधायकशब्दोऽस्तीत्यपि वक्त्रभिप्रायार्थप्रदर्शनप्रवर्तनवति प्रयोगत शक्त्याधायकवाक्यार्थ एव शब्दप्रयोगे न शब्दार्थ इति पूर्वनिरूपितमथ स्मारयति–**अर्थार्थमेवोक्तमिति** । तदेवमर्थस्य शब्दात् पृथक् सिद्धि प्राधान्यञ्च प्रोक्तक्रमेण सिध्यति तदास्मदभ्युपगमोऽस्मन्मतमेव यथार्थाभिधानं शब्द इत्यस्माभि स्वीकृतत्वादित्याह–**उक्तक्रमेणेति** एकीकरणादिनेत्यर्थ । **अर्थस्य तत्त्वादिति,** अर्थस्य स्वासाधारणरूपेण सद्भावात्, न तु परस्पतापत्त्येति भाव । तदेवाह–**योऽसौ शब्द इति,** अर्थे शब्दाध्यारोपो न भवति असत्त्वात्, अर्थ एवार्थ न तु शब्द स इति परोक्षनिर्देश्या शब्दादयमिति प्रत्यक्षनिर्देश्याऽर्थोऽन्य एवेति भाव । शब्दस्य वाच्योऽपि शब्दो न भवतीत्याह–**एव विषय एवेति,** शब्दोऽर्थमेव विषयीकरोति वाच्यतया, न तु शब्दमतोऽर्थो नाप्रधान इति भाव । अर्थत्वमप्यस्य दर्शयति–**अर्यत इति** शब्देन योऽर्यते गम्यतेऽसावर्थ यदर्थे विषयी शब्दो न स्यात्तर्हि शब्दस्य प्रतिपत्तिविषयत्वाभावात्स्वार्थत्वमेव न भवतीति भाव । एवञ्चार्थमनुरुध्य शब्दप्रयोगात् शब्दोऽप्रधान स च विषयपरतन्त्रत्वात् प्रधानानुयायित्वाद्गुणानामर्थ एव प्रधान शब्दादन्यश्चेति निरूपयति–**विषयिण इति,** शब्दस्येत्यर्थ । अर्थस्य सत्त्वादिधर्मत्वेऽपि तदनपेक्ष्य वक्तृत्वादियोग्यशब्दविवक्षानियमो यद्भवतीत्यस्य सोऽस्मिन् दर्शने युक्त इत्याह–**एवञ्च कृत्वेति** ।

कश्चित् क्रीडितमेवाऽस्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवदबुद्धिपूर्वो वाऽर्थविसंवादादेकीकर्त्तुम शक्यत्वात्, हिशब्दोऽपि च हेत्वर्थे, यस्माद्योग्यशक्ति मर्यादया वा, यदपि च स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसव्यवहारव्यवस्थापनार्थञ्चोक्त श्लोकद्वय तयोरपृथगात्मत्वे रूढेरव्यभिचारिणि। किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थरूपता शब्द प्रतिपन्न प्रवर्त्तते। शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया [वाक्य० का० २ श्लो० १३१-१३२] ॥ इति तदपि च अर्थस्यार्थरूपत्व शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव।

एवञ्च कृत्वेत्यादि गुणोत्कर्षमस्मन्मते दर्शयिष्याम, योग्यशब्देत्यादि यावदध्यारोपयतीति, स त्वदुक्तो ग्रन्थो युक्तोऽस्मिन् दर्शने, तद्भावयति–योग्य एव शब्द –पृथुबुध्नादिलक्षणस्यार्थस्य घटशब्दो न योग्य –पटादिशब्द, य कश्चित् क्रीडितमेवास्त्विति प्रयुज्यते काकवाशितादिवत् अबुद्धिपूर्वो वा, कस्मात्? अर्थविसंवादात्–अर्थेन विसंवादोऽस्य, वाच्यवाचकसम्बन्धाभाव स चैकीकर्त्तुमशक्यत्वात् सम्बन्धयितुम्, हिशब्दोऽपि चेत्यादि, योग्यशब्दनिबन्धना हीयत्र हिशब्दो हेत्वर्थे, यस्माद्योग्यशक्तीत्यादि, तद्व्याख्या गतार्था यावत् मर्यादया वेति, यदपि चेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति स्वलक्षणमभिजल्पस्य तदस्मन्मत समर्थयतीत्युक्तम, तदनन्तर यत् स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसव्यवहारव्यवस्थापनार्थञ्चोक्त तदपि चास्मन्मतमर्थस्यार्थरूपत्व शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव, कसमत्तदिद श्लोकद्वय? तयोरपृथगात्मत्व इत्यादि।

वयमत्र निश्चिनुम तयोरपृथगात्मत्व रूढे लोकप्रतीते, अतस्य तदुपचारात्, पथि गमनवत्–यथा पन्थाः पाटलिपुत्र गच्छतीति पथो गमन पुरपगत्यभेदोपचारात्, तद्भिनाऽभावाव्ययत्वात्तथोच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारादिति, इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावाच्च व्यर्थत्व सन्मिनवत्, तत्तु त्वद्वचनादेव सिद्ध यथोक्त त्वया 'किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठत' इति, तथा 'लोकेऽर्थरूपता'मित्येषोऽपि, गामभ्याज शुक्लामिति न शब्दे बुद्धि, किं तर्हि? अभिधेये लोकसिद्धा, व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपता प्रतिपन्न प्रवर्त्तते, तुर्निर्देशपणे, शब्दाधिगमायप्रवृत्तिविशेषात् भवतिवत्, तस्माद्भिन्न, रूपभेदात् अर्थस्य च गो सास्नादिरूप भिन्न

त्वदुक्तोपपत्तिजातमस्मद्दर्शन एव सङ्गच्छत इत्येवंलक्षणो गुणोत्कर्ष प्रदर्श्यत इत्याचष्टे-**गुणोत्कर्षमिति**। तदेव व्याचष्टे-**स त्वदुक्त इति**, शब्दोऽयमविमनादस्य स्वशक्तिवैचित्र्येणैव प्रतिनियतलिङ्गादि बोधयतीति न अपि तु घटाद्यर्थस्य योग्य एव शब्दत्वेन सदैकीभवति न हि पृथुबुध्नोदराद्यर्थस्य पटशब्दो योग्य, न वा य कश्चिच्छब्द काकवाशितादिवदेवमेव क्रीडया प्रयुज्यत नाप्यनाप्त्वा वाच्यवाचकभाव इति भाव। घटाद्यर्थ कुतो न पटादिशब्द प्रयुज्यत इत्यत्राह-**अर्थविसंवादादिति**, तेनार्थेन तच्छब्दस्य वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धाभावात् योग्यतैव हि सम्बन्धो न तादात्म्यम्, तयो पार्थक्यस्य व्यवस्थापितत्वादिति भाव। कुतो विसंवाद इत्यत्राह-**स चैकीकर्त्तुमिति**, शब्दस्यार्थेन सम्बन्धयितुमशक्यत्वाद्विसंवाद इत्यर्थं। अभिजल्पलक्षणमप्यस्य मतमसमर्थमिति निरूपितमत्राह-**सोऽयमितीति**। शब्दार्थयोरेकरूपत्वे सत्यपि लोके शास्त्रे च क्वचिच्छब्द क्वचिदर्थ प्रधानमिति या व्यवस्था कारिकाभ्यां कृता साऽप्यस्य मतमेवानुधावतीत्याशयेनाह-**तदनन्तरमिति**।

१ सि [illegible] दे लोकगत०। २ सि °ख्यानुसारवदाद्दा०।

तदर्थं गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तद्धि न कदाचिदर्थो भवितुमर्हति कल्पित वा, त्वया योऽभिजल्प कल्प्य कल्पित एव स, न भवत्यर्थ अव्यवस्थितत्वात्, व्यतिकीर्णत्वात्, अनियतत्वाच्च, तस्माञ्च शब्दोऽर्थरूपता प्रतिपन्न प्रवर्त्तते।

(वयमत्रेति) वयमत्र निश्चिनुम –तयोरपृथगात्मत्व रूढे - लोकप्रतीतेरतस्य तदुपचारात्–भिन्नयो [अ]भेदोपचारात्, किमिव ? पथिगमनवत्–यथा पन्था पाटलिपुत्र गच्छतीति पथो गमन पुरुषगत्यभेदोपचारात्, तद्विनाऽभावाद्व्यर्थत्वात्तथोच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारात् अविनाभावादभेदोपचारात् लोकरूढेरपृथगात्मत्व पृथग्भूतयोरेवेति, किञ्चान्यत्–इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावात्–शब्दस्योपसर्जनत्वादर्थस्य प्राधान्या[द्]व्यर्थतैव, किमिव ? सम्भिन्नवत्–यथा स्निग्धयोर्मित्रयो पृथक्सिद्धयोरेककार्यप्रवृत्तयोरितरेतरप्रधानोपसर्जनत्वनियम तथा शब्दार्थ[यो], तत्तु त्वद्वचनादेव सिद्धम्–यथोक्त त्वया किञ्चिदेवेति यावद्वचतिष्ठते, यथा प्रथमश्लोकोऽस्मन्मत समर्थयति तथा लोकेऽर्थरूपतामित्येषोऽपि गामभ्याज शुक्लामिति न शब्दे बुद्धि, किं तर्हि ? अभिधेये लोकसिद्धा, व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपता प्रतिपन्न प्रवर्त्तते, तुर्विशेषणे शब्दाधिगमार्थप्रवृत्तिविशेषात्, भवतिवदिति, भवतिशब्दमधिगमनिष्पन्न भूसत्ताया लट्कर्त्तरीत्यादि करोति, तस्माद्भिन्नौ, इतश्च भिन्नो रूपभेदात्, अर्थस्य चेत्यादि गो सास्नादिरूप भिन्न तदर्थत्वाच्छब्दस्य, गकारादि-

स्वमतेन कारिकाभावार्थमाचष्टे–**वयमत्रेति**। व्याचष्टे–**तयोरपृथगात्मत्वमिति**, वस्तुत पृथक् भिन्नयो शब्दार्थयोर्लोकरूढेरेकात्मत्वस्मिन् तस्योपचाराद्व्यभिचाराभाव इति भाव। उपचारे निदर्शनमाह–**यथा पन्था इति**, पुरुषगमने पथ्युपचय अभेदात् पन्था गच्छतीति प्रयुज्यत इति भाव। अभेदोपचाराभावेऽपृथगात्मता न स्यादित्याह–**तद्विनाऽभावादिति** पुरुषगत्यभेदोपचारेण विना पथो गमनासम्भवादित्यर्थ। **व्यर्थत्वादिति**, अभेदोपचारेण विना तत्प्रयोगस्यासङ्गतार्थत्वेन वैयर्थ्यादभेदोपचारेणैव पथो यात इति भाव। व्यर्थत्वादिति पाठे उपचारस्य वस्तुद्वयाश्रितत्वादित्यर्थ। अभेदोपचारे हेतुमाह–**अव्यभिचारादिति**। भेदसहाभेदलक्षण तादात्म्य शब्दार्थयोरित्याह–**लोकरूढेरिति**। क्वचि छब्दस्य क्वचिदर्थस्य च प्राधान्यात् प्रधानोपसर्जनभावो न नियत अत एव व्यर्थतासिद्धेत्याह–**इतरेतरेति**। दृष्टान्तमाह–**सम्भिन्नवदिति**। किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते किञ्चिदेव रूप शब्दोऽर्थो वा लोके शास्त्रे वा प्राधान्येनोद्दिष्टतयाऽवतिष्ठत इति त्वदुक्तेरेव शब्दार्थयो पार्थक्यमितरेतरप्रधानोपसर्जनभावश्च सिद्ध इत्याह–**तत्तु त्वद्वचनादेवेति**। द्वितीयश्लोकोऽप्यस्य मतं समर्थयतीत्याह–**लोकेऽर्थरूपतामिति**। गामभ्याज शुक्लामित्युच्चार्यमाण शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थत्वान्न शब्दकार्यान्वययोग्यो भवति किन्त्वर्थक्रियासमर्थार्थविषयप्रतिपत्तिजनक एव व्यवहारे अर्थ विशेषणीभूतस्य क्रियाया विशेष्यत्वायोगादित्याशयेनाह–**गामभ्याजेति**। शब्दशास्त्रे तु स्वाद्यादावुच्चरितस्य अग्नेर्णिलित्यत्रत्यस्याग्निशब्दाद कार्यान्वयाभावात्स्वस्य आग्नेय इत्यत्रत्योऽग्निशब्दो वाच्यत्वेन समवस्थित इत्याह–**व्याकरणशास्त्र इति**। हेतुमाह–**शब्दाधिगमार्थेति** शब्दविषयप्रतिपत्तिफलकसूत्राभिधानाम्याद्युच्चारणलक्षणप्रवृत्तिविशेषत्वाच्छास्त्रस्येति भाव। दृष्टान्तमाह–**भवतिवदिति**। अधिगमनिष्पन्नमिति, अधिको गमोऽधिगम, गमो ज्ञानं तस्याधिक्यं शास्त्रोपदेशापेक्षणात्, अधिगम्यतेऽनेनेत्यधिगम उपदेशो वा तेन निष्पन्नमित्यर्थ। कथं निष्पन्नो भवतिशब्द इत्यत्राह–**भू सत्तायामिति**, अस्मादुपदेशात् ल कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्य इति कर्त्तरि लडुपदेशाच्च भवतिशब्दो निष्पन्न इति भाव। एवं शब्दार्थयोर्भेदे एक हेतुमुक्त्वा हेत्वन्तरमाह–**इतश्च भिन्न इति**, रूप स्वरूप शब्दार्थयोस्तद्भेदादित्यर्थ, गोशब्दस्य सास्नादिरूपमर्थस्वरूपं हि भिन्नम् गोशब्दस्य तु स्वरूपं गकारात्तरौकारोत्तरविसर्गरूपं परस्य श्रवणमात्रग्राह्यशब्दात्मकं पदार्थबोधकत्वेन लोके प्रसिद्धं ध्वनिसमुदायरूप नादमात्रम् तदर्थमेव [illegible] वक्त्रा गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणं क्रियते न तु परश्रवणग्राह्यनादरूप शब्दो वक्तृप्रयुक्तवर्णानुपूर्वीरूपस्य शब्दस्यार्थो भवितुमर्हति न वा त्वया कल्प्यमान श्रूयमाणशब्दव्यतिरिक्त तदभिव्यङ्ग्य आन्तरोऽभिजल्पात्मा शब्द शब्दस्यार्थो भवितुमर्हतीति निरूपयति–**गो सास्नादिरूपमिति**। कथमभि

१ सि क्ष डे छा पथोऽसद्गमने। २ सि क्ष डे छा तयोरत्यन्ते। ३ सि क्ष भिन्नौ।

वर्णानुपूर्वीनादश्रोत्र[ग्राह्य]नादमात्र तदर्थं शब्दप्रयोगात् गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तद्धि न कदाचिदर्थो भवितुमर्हति कल्पित वा, नेति वर्त्तते, त्वया योऽभिनल्प कल्प्य कल्पित एव स, न भवत्यथ, कस्मात्? अव्यवस्थितत्वात् व्यतिकीर्णत्वात् अनियतत्वात्, बाह्यवस्तुव्यवस्थित, देशकालादिभिन्नशब्दशतसकुलेऽपि घटशब्दस्योर्ध्वग्रीवादि[वाह्य]स्वाभिधेये प्रयोगात् [अ]व्यतिकीर्णश्च, नियत प्रतिपादनेनावश्यवान्यत्वात् तेनैव शब्देन स एवेति तत्रैव च बुद्ध्युत्पत्ते, तस्माद्व्यवस्थिताव्यतिकीर्णनियतत्वेभ्यो बाह्यार्थोऽ यो रूपभेदात् शब्दान्तरात् कल्पितत्वाच्च, तस्मान्न शब्दोऽर्थरूपता प्रतिपन्न [प्र]वर्त्तते।

अभ्युपेत्यापि रूढेरपृथगात्मत्व[म्]-

प्रतिपत्तिव्यभिचारादनयोरेकीभावगति पार्थक्ये सति, नान्यथोक्तवत्, 'शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया' इत्येतदप्यस्मन्मतमेवानुधावति, 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे' (महाभा० १-१ १ सूत्रे पृ० ३०) इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य सास्नादिमति साधुत्व सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च पृथक् गोण्यादावसाधुत्व रूढित, अर्थविशेषविवक्षाया गोण्या साधुत्वमित्यादि, तस्य च प्रयोजन धर्म इत्यादिरुक्त सोऽपि पृथगर्थसिद्धि सूचयति लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दा प्रयुक्ता, तत्रार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्माय प्रयोगनियम शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियमवदिति।

(प्रतिपत्तीति,) प्रतिपत्तिव्यभिचारादनयो, प्रतिपत्तिरपि स्वसम्बन्धादेव, सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् शब्दार्थयोरेकीभावगते प्रतिनियतोऽभिधानाभिधेयसम्बन्ध पार्थक्यमन्तरेण न भवितुमर्हति घटशब्दार्थयोरित्युक्तम्, एकीकरणस्यान्यथाऽसम्भवात्, अत आह–नान्यथा, उक्तवदिति, किञ्चान्यत्–'शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया' इत्येतदप्यस्मन्मतमेवानुधावति, यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य सास्नादिमति साधुत्वम्, 'सिद्धेऽर्थे शब्दे सम्बन्धे च' (महाभा० १–१–१ सूत्रे पृ० ५५)

अन्यान्ये नार्थ इत्याह–अव्यवस्थितत्वादिति। उच्चार्यमाणस्तु शब्दो व्यवस्थितोऽव्यतिकीर्णो नियतश्चेति दर्शयति–बाह्यवस्त्विति, बाह्ये वस्तुनि घटादौ घटशब्दो व्यवस्थित इत्यर्थ, अव्यतिकीर्णश्च देशकालादिभेदेन नानाशब्देष्वासत्स्वपि घटशब्दस्यैव स्वाभिधेये प्रयोगात् तेन च प्रतिपादितेन शब्देनावश्य घटाद्यर्थबोधोदयात् तदर्थ तच्छब्दो नियत श्चेति भाव। एवं शब्दात् स्वकल्पिताभिजल्पाद्बाह्यार्थो भिन्न एव तस्मान्न च शब्दोऽर्थरूपतां प्रतिपन्नो न प्रवर्तत इत्याह–तस्मान्नेति। इत्थ शब्दार्थयोरपृथगात्मताभ्युपगमेऽपि साऽपृथगात्मना नाव्यभिचारिणीत्याशयेनाह–प्रतिपत्तीति। प्रतिपत्तौ हि व्यभिचारो दृश्यते, वाच्यवाचकभावसम्बन्धे सति हि प्रतिपत्ति स्यात्, स तु न सम्भवति सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् अपृथगात्मतायामेकत्वात् कथ स सम्बन्ध इत्याशयेन व्याचष्टे–प्रतिपत्तिव्यभिचारादिति। शास्त्रे क्वचिच्छब्दप्रधान क्वचिदर्थप्रधानो निर्देश इति यदुक्त तदप्यस्मन्मतमेव समर्थयतीत्याह–किञ्चान्यदिति, शब्दार्थयो पार्थक्यमन्तरेण कदाचिच्छब्द कदाचिदर्थ इति विवक्षयाऽपि विभागासम्भव इति भाव। व्याकरणेन [illegible] साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधूनिति गवादय एव साधवो न गाव्यादय इति च नियमद्वय विधीयते धर्मार्थमिति प्रयोजनकथनमपि शब्दात् पृथगर्थसिद्धावेवेति दर्शयति–यस्तु प्रयुङ्क्त इति, अनेनाभ्युदयहेतुत्व व्याकरणाध्ययनस्य सूचितम् स एव शब्द क्वचिदर्थविशेषे कस्मिंश्चिन्निमित्तेन प्रयुक्त साधुर्भवति अन्यत्राऽसाधु यथा गोणीशब्द आवपनविशेषे प्रयुक्त साधु, जातिप्रयुक्तश्च साधुर्भवतीत्येव व्याकरणपूर्वक य प्रयुङ्क्ते स एव धर्मभागिति भावार्थ। ननु शब्दस्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् व्याकरणशास्त्रेण किं क्रियते न हीदानीं शब्दनिष्पत्त्यर्थ व्याकरणम् शब्दानां सत उक्तत्वात् नापि सम्बन्धज्ञानार्थम्, लोकत एव सम्बन्धज्ञानस्य सम्भवादित्याशङ्का समाधत्ते–सिद्धेऽर्थे इति, अर्थस्य व्यक्ते शब्दार्थत्वे व्यक्ते प्रवाहतो नित्यता,

१ मि [illegible] मानपत्ता पि। × × क्ष।

पृथक् गोण्यादायसाधुत्व रूढित , अर्थविशेषविवक्षाया गोण्या आवपने साधुत्वमित्यादि च नान्यथा घटते, तस्य च साध्वसाधुज्ञानस्य प्रयोजन धर्म , 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' (महाभा० १-१-१ सूत्रे पृ० ५५) इत्यादिरुक्त सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति, लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दा प्रयुक्ता प्रयोजनेन वा, तत्रार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थे प्रयोगनियम साधुत्वार्थं शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियमवदिति, तस्मान्नाभिन्नरूपोऽर्थे ।

एवमेव च दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिदर्शनानि शब्दाद्बहिरर्थसिद्धौ घटन्ते, इतरथा अभिजल्पार्थैक्ये तत्र किं दर्शनम्? का उत्प्रेक्षा? कुतोऽभिजल्प ? श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि च त्वत्कल्पिताभिजल्पे नैवोपपद्यते, अस्मदिष्टे तूपपद्यते श्रुतेरन्या श्रुति श्रुत्यन्तरम्, अन्तरेकीभूतोऽभिजल्पपृथग्भूतो ध्वनिर्व्यवहारानुपाती स्यात्, स त्वदिष्टाभ्यामकर्तृभ्यामचेतनाभ्या करणकमभ्या न प्रवर्त्तते, चेतनात्मत्वात्तु कर्त्ता स प्रवृत्तिहेतु श्रुत्यन्तरस्य भवितुमर्हति, शब्दार्थयोरेकीभूय वर्त्तमानयो काऽन्या श्रुति श्रुत्यन्तरमित्युच्यते? केन च विशेषेण तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते? ।

एवमेव चेत्यादि, एवमेव कारिकात्रयाभिहितस्यार्थस्य वर्णकदण्डकोऽपि दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमित्यादिदर्शनानि शब्दाद्बहिरर्थसिद्धौ घटन्ते, वस्तुनि भिन्ने घटादौ बाह्ये हि पुरुषाणाद्योत्प्रेक्षा नित्यानित्यादित्वेन नियमेन सद्भावे, नान्यथा, इतरथेत्यादि, अभिजल्पार्थैक्ये–नियतबाह्यार्थाभावे प्रधानादिदर्शनासम्भव , तत्र किं दर्शनम्? नास्तीत्यर्थ , का उत्प्रेक्षा? इत्यादितद्व्याख्यानुसारेणासम्भव

जाते शब्दार्थत्वे तु सुतराम् शब्दोऽपि नित्य एवं वाच्यमपि नित्यम् एकत्वैव क्रमेण घटपटादिशब्दाना सर्वदुच्चारणात्, शब्दार्थयो सम्बन्धोऽपि कार्यकारणभावलक्षणो योग्यतालक्षणो वाच्यवाचकभावलक्षणो वा नित्य सत्यपदार्थग्रहकाले केनापि पदेनार्थोऽऽऽनस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्, एवमर्थे शब्दे सम्बन्धे च नित्ये समर्थमुपादाय लोके शब्दा प्रयुज्यन्ते नैषां निवृत्तौ यत्न करिष्यमाण सार्थक , तस्माद्व्याकरणेन साधुत्व शब्दानां बोध्यते तज्ज्ञानपूर्वकशब्दप्रयोगे धर्मोत्पत्ते साधुना शब्देनवार्थोऽभिधेयो नापशब्देन एवं नियमाणमभ्युदयकारि भवतीति भाव । साध्वसाधुत्वे दृष्टान्तमाह–**पृथग् गोण्यादायिति**, गवाद्यर्थे गोशब्द साधु , गावीगोण्यादयस्तत्रासाधव गोण्यादेरसाधुत्वं तत्राथ इत्ति आवपनलक्षणार्थविशेषविवक्षायाञ्च गोणीशब्द साधु , जानपदकुण्डगोणेत्यादिसूत्रेणावपनेऽर्थे ङीविधानादिति भाव । तदेव शब्दवाच्यतामतमुपदर्श्य तदपि पृथग् शब्दादर्थस्य सिद्धावेव सम्भवतीति निरूपयति–**सोऽपीति**, शब्दार्थसम्बन्धे नित्ये लोकेन एवार्थज्ञानप्रयोजनकृते शब्दप्रयोगेऽपि सिद्धे शास्त्रेण गवादय एवात्रार्थे प्रयुक्ता साधवो धर्मजनका न गाव्यादय इत्यादि यो नियम क्रियते स शब्दार्थयो पृथक् सिद्धत्वे भवितुमर्हति, यथा भक्ष्याभक्ष्ययो पृथक् सतोरेवेदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति धर्मार्थं नियम कर्तु शक्यते तद्वत्, तस्मान्नाभिन्नरूप शब्दोऽर्थो भवतीति भाव । अथ दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र यस्मूतस्वशक्तिर्बुद्धौ परिवर्त्तमानोऽयमित्थमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षण शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य–बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतु , सोऽभिजल्पाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति यद्भर्तृहरिसम्मत पूर्वमुपदर्शितं तदपि बाह्यार्थसिद्धावेव स्यादित्याह–**एवमेव चेति** । सोऽयमित्यभिसम्बन्ध , तयोरपृथगात्मत्वे लोकेऽरूपतामिति कारिकात्रयभावार्थभूतोऽयं दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिप्रपञ्च इति कथयति–**एवमेव कारिकेति** । दर्शनशब्दमाचष्टे–**प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमिति**, प्रधानमयं पुरुषमयं ईश्वरमय वेद सर्व जगदित्युपदर्शकानि दर्शनानीत्यर्थ । उत्प्रेक्षापि बाह्यार्थसिद्धौ स्यादित्याह–**वस्तुनि भिन्न इति** शब्दाऽर्थ सम्बन्धश्च नित्यो वा स्यादनित्यो

१ सि क्ष डे छा साधो स्वाप । २ सि क्ष छा डे वस्तुन्यभिन्ने ।

सोपपत्तिर्दर्शयति यावत् कुतोऽभिनल्पो ? हेय इति, समावन गतार्थम्, अर्थाभावे न घटते¹, अर्थसद्भावे युज्यत इति पिण्डार्थ, निश्चायत्–श्रुत्य तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि त्वत्कल्पिताभिजल्पे नैवोपपद्यते, असन्दिष्टे तूपपद्यते, तद्यथा श्रुतेरन्या श्रुति श्रुत्यन्तरम्, अ तरेकीभूतोऽभिनल्पपृथग्भूतो ध्वनिर्व्यवहारानुपाती स्यात्, स त्वदिष्टाभ्या शब्दार्थाभ्या न प्रवर्त्तते, अकर्तृभ्यामचेतनाभ्या करणकर्मभ्याम्, यथासङ्ख्य करणकर्मत्वाच्छब्दार्थयो, चेतनात्मत्वात्तु आत्मा स्वतन्त्र, स्वातन्त्र्यात् कर्त्ता स प्रवृत्तिहेतु श्रुत्यन्तरस्य भवितुमर्हति, यथोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्' (पा० शि० का० ६) इत्यादि, इदञ्चायुक्त श्रुत्य तरमिति विभज्य कथनम्, शब्दार्थयोरेकीभूय वर्त्तमानयो काऽन्या श्रुति श्रुत्य तरमित्युच्यते ? तस्माद्विशेषाभावे कथमविभ्रान्तैरविभक्त सन् विभक्त श ात्मा उच्यते ? येन च विशेषेण श्रुत्य तराभावेन तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते चैत यस्यात यकृत कर्तृत्वविशेषम तरेण श्रुत्य तरासम्भवे कस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम् ? ।

अत्राह–

अस्ति विशेष घटार्थप्रत्यायनार्थं श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता, कारणानुरूपत्वात् कार्याणाम्, नार्थो वैरूप्यात्, तस्माच्छ्रुति श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्त्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यत्रोच्यते ननु तस्यापि श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्त्तकोऽर्थ एव, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यात्, निरुक्तयर्थोऽप्यभिजल्पस्य तथा घटते नान्यथा, आभिमुख्येन जल्पत्यर्थं शब्द, त प्रयुङ्क्तेऽर्थ अभिजल्पयति तद्विषय एवाभिजल्प इत्युच्यते, एतदुक्त भवति अर्थविषय शब्द शब्दार्थकल्पनाया युक्ततर स्यात्, न तु त्वत्परिकल्पिते शब्दमेरिते, एव तावद्धर्तृहर्यादिदर्शनमयुक्तम् ।

वा स्यादित्येनमुत्प्रेक्षा नियमेन बाह्यार्थसद्भाव एव स्यादिति भाव । प्रतिनियतबाह्यार्थासद्भावेऽभिनल्पेन सहार्थस्यामेवेऽव्यवस्थिते शाक्तसरनारौर्निमित्तरेकस्यापि शब्दस्य बहुधाऽर्थ प्रकल्प्यतेऽतो दर्शनभेद इति प्ररूपणमपि न सङ्गच्छते शब्दातिरिक्तार्थाभावादित्याशयेनाह–**इतरथेति** । श्रुत्यन्तरस्य–बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुरिति यदुक्तं तदपि न युज्यत इत्याह–**श्रुत्यन्तरेति** । मम मत एवैतत्सम्भवतीति दर्शयति–**असन्दिष्टे त्विति,** श्रुति शब्दस्तस्मादन्या श्रुति –श्रुतज्ञानोपयोगलक्षणा श्रुत्यन्तरं आन्तर ज्ञानात्मकमभिजल्पपृथग्भूतं शब्देनास्य ध्वन्यमानत्वाद्ध्वनिरुच्यते ॥ एव च व्यवहारमनुपतति चेतनात्मकत्वेन व्यवहारकर्तृत्वादिति भाव श्रुतेर्ध्व्यवशब्दाद्या श्रुति श्रुत्यन्तर भावशब्द अन्तरेकीभूतोऽभिजल्पपृथग्भूत ज्ञानात्मनैकीभूत शब्दोपयोग स एव शब्देन ध्वननाद्ध्वनि व्यवहारमनुपततीति शब्दार्थ । त्वदभिमतेन बाह्यशब्देन वा तदर्थभूताभिजल्पशब्देन वाऽचेतनत्वादकर्तृभूतेन कर्मभूतेन वा न व्यवहार सम्भवतीत्याह–**स त्वदिष्टाभ्यामिति,** व्यवहारस्त्वदिष्टाभ्यामित्यर्थ । तयो शब्दार्थयो करणकर्मभावात्, अचेतनाभ्यां व्यवहारो न प्रवर्त्तते इति भाव । मम मते शब्दोपयोगचेतनात्मकत्वात् प्रवृत्तिहेतु स्यादित्याह–**चेतनात्मत्वात्त्विति** । तत्र तदुक्तवचनमेवोद्भावयति–**यथोक्तमिति** । सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दार्थयोरेकीकरणात् श्रुतेरन्या श्रुत्यन्तरमपि न स्यादित्याह–**इदञ्चायुक्तमिति** । एवमेकीभवनेऽविशिष्टत्वाच्छब्दार्थयो कथम विभक्ता श्रुतिर्विभक्ता भवतीति वक्तु कथोत्थापनात इत्याह–**तस्माद्विशेषाभाव इति** । न हि शब्दार्थयोश्चेतनत्वं येन स्वातन्त्र्यादन्यस्य प्रवर्त्तकं भवेत् तस्मादचेतनत्वात्स्वतन्त्रत्वा छब्दादन्यस्याभावाच्च न कस्यापि प्रवृत्तिहेतु श्रुतिरित्याशयेनाह–**येन च विशेषेणेति** । नन्वस्ति विशेष घटाद्यर्थप्रत्यायनलक्षण अर्थगतत्वाच्छब्दप्रयोगस्य शब्दार्थयोश्च कार्यकारणभाव शब्दो हि घटादिरूपेण परिणमते परिणामपरिणामिनोश्च तादात्म्य सर्वैरभ्युपगम्यत एवेति श्रुति श्रुत्य तरस्य प्रवर्त्तिका भवत्येव, परिणामपरिणामिभावे चैतन्यस्यानभ्युपगमादानुरूप्यमेव तत्रत्वादतो नार्थ आत्मा वा प्रवर्त्तकोऽननुरूपत्वादित्याशङ्कते–**अस्ति विशेष इति** ।

---

१ सि क्ष डे घटते, मथसद्भावेन घटते, अथ० । २ सि क्ष डे छा प्रतिपत्ति । ३ सि क्ष डे छा °रेकीभूताया वर्त्त० ।

(अस्तीति) अस्ति विशेष, तद्यथा घटार्थप्रत्यायनार्थमित्यादि, कारणानुरूपत्वात् कार्याणा ध्वन्यात्मकश्रोत्रोत्पत्तिरर्थदर्शनादन्तर्निविष्टोऽपि तदनुरूप कारणभूतोऽनुमीयते शाल्यङ्कुरदर्शनाच्छालिनी-जवत्, घटशब्दो नोर्ध्वग्रीवादिलक्षणार्थ, तद्विरूपत्वात्, उपादानञ्च श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता, नार्थ - घटादि, वैरूप्यात्, तस्माच्छ्रुति श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्त्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यय विशेष इति, अत्रोच्यते ननु तस्यापि श्रुत्यन्तरस्येत्यादि, एतदप्यनुमान प्रतितर्कबाध्यम्, विज्ञानसन्निविष्टघटार्थप्रवर्त्या सा श्रुति, श्रुतित्वात्, ननु प्रागुक्तमर्थप्रत्यायनार्थं शब्द प्रयुज्यते, न वायसवाशितादिवन्निरर्थक क्रीडितमेवास्त्विति चेत्यादि, तस्माच्छ्रुतित्वात् पूर्वश्रुतिवदर्थप्रवर्त्तित शब्द, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यादिति, निरुक्तयर्थोऽप्य भिजल्पस्य तथा घटते नान्यथा, जप जल्प व्यक्तायां वाचि, आभिमुख्येन जल्पत्यर्थं शब्द, त प्रयुङ्क्तेऽर्थ, अभिजल्पयति तद्विषय एवाभिजल्प इत्युच्यते, यथाभिमुख्येनावस्थितमर्थं जल्पति ततो[ऽभि]जल्प शब्द, सोऽर्थो विषयोऽस्य, तद्विषय एवाभिजल्प शब्द, एतदुक्त भवति, अर्थविषय शब्द शब्दार्थकल्पनाया युक्ततर स्यात्-अर्थोत्थापितशब्दाभिजल्पत्वपक्षेऽभिजल्पशब्दार्थपरिकल्पना युक्ततरा स्यात्, न स्वतपरिकल्पिते शब्दप्रेरिते, एव तावच्छब्दार्थादिदर्शनमयुक्तम्।

यत्तु वसुरातो भर्तृहरेरुपाध्याय स च स्वरूपानुगतमर्थमविभागेन सन्निवेशयति, तेन द्वावपि शब्दोऽर्थश्चाभ्युपगताविति प्राच्यादत्यन्तादर्शनात्तैमिरिकदर्शनमिद तत्त्वदृष्टिं प्रत्यासीदति, अभिजल्पस्वरूपन्तु पुनस्तेनापि निरस्तम्, ननु तेन पुण्यशब्दार्थयोरिष्टादन्यान्यलिङ्गादीनि सन्निवेशयिष्यति तथापि शब्दनयाभिहितान् दोषान् परिहर्तुमशक्त एव, ननु शब्दानुगतार्थं अन्तरविभागेनेति ब्रुवताऽर्थतत्र शब्दोऽभिहितो न शब्दतत्रोऽर्थ,

व्याचष्टे-**तद्यथेति** उपादानभूतो वाचक शब्द तत्साध्यात्मना निर्वर्तनात् तयोश्च कार्यकारणभावाच्च योऽय स शब्द, य शब्द सोऽर्थ इति तादात्म्यम् न हि विजातीययोर्घटतन्त्वोरिवोपादानोपादेयभाव सम्भवति तस्मादूर्ध्वग्रीवादिलक्षणस्य नामविशुतस्य शब्दकार्यत्वासम्भवाच्च शब्दस्वरूपो घट एव कार्यं तत्प्रवर्तकोऽपि शब्द एवेति आन्तरशब्दस्य बाह्य उच्चार्यमाणशब्द प्रवर्तक इति भाव। कार्यकारणयोरनुरूपतायां निदर्शनमाह-**शाल्यङ्कुरेति**। अर्थभूत वस्तु नानुरूपमित्याह-**घटशब्द इति**। उपादानमपि घटादिस्वरूपकार्यस्य शब्द एव स्यादित्याह-**उपादानञ्चेति**। श्रुते प्रवर्तिका श्रुतिरेवानुरूप्यात् शाल्यङ्कुरप्रवर्तकशालिनीजवदिति तत्रानुमानम् सा श्रुति विज्ञानसन्निविष्टघटादिवस्तुप्रवर्त्या श्रुतित्वात्, पूर्वश्रुतिवदिति प्रतितर्कबाधितमित्युत्तरमाचष्टे-**एतदप्यनुमानमिति**। प्रतितर्कं व्याचष्टे-**ननु प्रागुक्तमिति**। प्रागुक्तग्रन्थमेव स्मारयति-**अर्थप्रत्यायनार्थमिति,** परस्यार्थ बोधयितु हि शब्दप्रयोग कुर्वन्ति तज्ज्ञा न तु निरर्थक क्रीडार्थं वा, तस्मादर्थ एव प्रधानम् शब्दो ज्ञापकत्वात्, यथा तवोच्चार्यमाणा प्राथमिकी श्रुतिरर्थशब्दव्यञ्जिकाऽर्थविवक्षया प्रयोक्त्रा प्रयुज्यत इत्यभ्युपगता तथैव श्रुतिरपि विज्ञानविषयीभूतार्थप्रवर्त्यैव न तु शब्दप्रवर्त्येति भाव। अभिजल्पशब्दव्युत्पत्त्यर्थोऽपि तदैव युज्यत इत्याह-**निरुक्त्यर्थोऽपीति**। निरुक्तिं दर्शयति-**आभिमुख्येनेति,** अर्थविषयक शब्दोऽभिजल्प इत्यर्थ, तमभिजल्पत्यर्थं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थ शब्दमर्थोऽभिजल्पयति, अर्थप्रवर्त्योऽर्थविषय शब्दोऽभिजल्प उच्यत इति भाव। यतोऽर्थमाभिमुख्येन जल्पति शब्दोऽत एवासावभिजल्प उच्यते, तस्य च विषयोऽय एव अर्थविषयक एवाभिजल्प इत्याह-**यथाभिमुख्येनेति**। अभिजल्पस्यार्थविषयकत्वे अर्थोत्थापितत्वे चैवाभिजल्पशब्दार्थो घटत इति सारांशमाह-**एतदुक्त भवतीति**। तदेव भर्तृहर्यादिमतनिराकरणमुपसंहरति-**एव तावदिति**। तदाचार्यमत निराकर्तुमाह-**यत्तु वसुरात इति**। यथाऽऽलोकानुरिता घटो न स्वरूपेण निर्भाति एव शब्दस्वरूपोपरक्तोऽर्थोऽपि एवञ्च वसुरात शब्दाच्छुरितत्वेऽप्यर्थस्य तत्स्वरूपव्यपगमं नेच्छतीति शब्दस्वरूपानुगतिमप्यर्थे इच्छती

यद्यर्थमनुगत शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत तत शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्त स्यात्, किन्तु तद्विपरीतमर्थप्राधान्यावलम्बन कृत ततोऽर्थतन्त्रत्वात् शब्दप्रवृत्ते तदवस्था दोषा, अतो विशेष एव व्यवस्थित ।

(यच्चेति) यत्तु वसुरातो भर्तृहरेरुपाध्याय सच स्वरूपानुगतमित्याद्याह तेन द्वावपि शब्दोऽर्थश्चाभ्युपगतौ, सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् सम्बन्धिनोरभ्युपगति, प्राच्यात्स्वन्त[ा]दर्शनात्तैमिरिकदर्शनमिव तत्त्वदृष्टिं प्रत्यासीदति, न दूरापयातम्, अभिजल्पस्वरूपन्तु पुनस्तेनापि निरस्तम्, किञ्च—ननु स तेनेत्यादि, एतस्मिन्नपि दर्शने यथा पुष्यशब्दार्थयोरन्त सन्निवेशनमविभागेन सलिङ्गवचनकारकादिभेदयोरेवमेव इष्टाल्लिङ्गादेरन्यान्यलिङ्गा[३]दीनि अन्यशब्दार्थगतान्यपि सन्निवेशयिष्यति स इति सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानत्वादिना शब्दनयेनाभिहितान् तत्सामानाधिकरण्याभावादिदोषान् परिहर्तुमशक्त एव तथापि, कस्मात्[१] ननु शब्दानुगतेत्यादि, स्वरूपमनुगतोऽर्थ, तमर्थमन्तरविभागेनेति नुवताऽर्थतन्त्र शब्दोऽभिहित, [न]शब्दतन्त्रोऽर्थ, यद्यर्थमनुगत शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत तत शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्त स्यात्, किन्तु तद्विपरीत शब्दावधारणव्युदसनार्थम् अर्थप्राधान्यावलम्बन कृतम्, ततोऽर्थतन्त्रत्वात्—अर्थप्रधानतन्त्रत्वाच्छब्दप्रवृत्ते,—प्रवर्त्तको हि शब्दस्यार्थ, तस्मात्तदवस्था दोषा, शब्दप्राधान्यावधारणे तु परिहृता स्यु, तस्मादुक्तनयेन विशेषप्राधान्यवादिना अर्थान्तरनिरपेक्षाणा पुष्यतारानक्षत्रादिविविशेषाणा नास्ति सामानाधिकरण्यम्, अतो विशेष एव व्यवस्थित, एषा तावद्वस्तुनोऽर्थपर्यायेषु भावना कृता ।

व्याचष्टे-स च स्वरूपेति, स्वस्वरूपाभ्यामनुगतयोस्तु शब्दार्थयोर्नीरक्षीरवदविभागेनान्यानमभ्युपैति, यत शब्दार्थयो कार्यकारणभावो वा योग्यता वा सम्बन्ध स च द्विष्ठत्वाविनाभावीति शब्दार्थौ द्वावपी छतीति भाव । मतमिदमर्थस्य शब्दाभिन्नत्वेनाऽऽदर्शनाद्वक्ष्यमाणभर्तृहरिमतापेक्षयाऽथन्यत्वाभ्युपगमेन तैमिरिकदर्शनवत्तत्त्वदृष्टि प्रति किञ्चित्समीपमुपयातीत्याह-प्राच्यादस्य ता दर्शनादिति । भवन्त्वामेदमभेदोऽभिजल्प शब्द शब्दार्थ इति तु नानेनाभ्युपगम्यतेऽथस्याप्यभ्युपगतत्वादित्याशयेनाह-अभिजल्पस्वरूपन्त्विति । एतस्मिन्नपि मते यदि लिङ्गवचनकारकादिविशिष्टशब्दार्थयोरविभागेनान्त सन्निवेशन क्रियते लाघवात्, अन्यथा प्रतिवचनलिङ्गादिविशेषं विलक्षणा शब्दा भवेयुरिति गौरवं स्यात् पुष्यस्तारका पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिप्रयोगाश्चोपाधिविशेषविवक्षया स्वानिय...ते तर्हि उभयनियमनयेन शब्दार्थतावैभिन्नलिङ्गवचनसामानाधिकरण्याभावादिदोषा दुर्निवारा एव भवेयुरित्याह-एतस्मिन्नपीति । कथं परिहारासम्भव इत्यत्राह-ननु शब्दानुगतेत्यादीति, शब्दोऽर्थमर्थस्वरूपानुगतमेवाविभागेनात्मनि सन्निवेशयतीति स्वयाऽङ्गीक्रियते यथा गौर्वाहीक इत्यादौ वाहीके गवाध्यारोपे न स्वतो गोमान् प्रतीयते किन्तु अध्यारोपितगोरूपो वाहीक एवमध्यारोपितशब्दोऽर्थ एव प्रतीयत इति प्रधानमर्थ एव स्यान्न शब्द, यदि शब्दस्वरूपानुगतमर्थमविभागेन शब्द सन्निवेशयेत तदाऽर्थस्य शब्दप्रेरितत्वात् शब्दस्य शब्दस्यैवावधारणादर्थो निरस्तो भवेत् न चैवमर्थस्वरूपेणैवार्थस्यावभासनादर्थप्राधान्येन स्वीकृतमिति भाव । अर्थप्राधान्ये [■] तस्यैव प्रवर्त्तकत्वाच्छब्द उपसर्जनम् अर्थस्य स्वलिङ्गवचनत्वात् आपो दारा, इत्यादौ नक्षत्रादिभिन्नलिङ्गवचनसामानाधिकरण्यानुपपत्ति विशेषविवक्षाया अप्यसम्भवादित्याशयेनाह-ततोऽर्थतन्त्रत्वादिति । विशेषस्यैव प्रधानत्वे तस्यार्थान्तरनिरपेक्षत्वान्न केनापि सामानाधिकरण्यमस्तीति न कश्चिद्दोष इत्याह-उक्तवदिति । एवमर्थनयावलम्बनेऽन्यान्यसामानाधिकरण्य न सम्भवतीति भावितमित्याह-एषा तावदिति । पुष्यादयो व्यञ्जनपर्याया न शब्द

1 सि क्ष डे °स्वमेव । २ सि क्ष छा लिङ्गादीनान्यान्य° । ३ सि [■] डे छा °रण्यादि भावादि° । ×× क्ष । ४ क्ष डे विशेष एक एव ।

शब्दगोचरातिशान्तेषु व्यस्त्रपर्यायेष्वनेनातिदेशः क्रियते–

यथा च रूपादय एकैकभवनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वात्तथा पुष्यतारानक्षत्रादिपुलिङ्गादय, परस्परविरोधित्वाद्विशेषाणामित्येकमेकमेव भवन भवतीति कुत सामानाधिकरण्यम्, पुष्य पुमान् स कथ स्त्री भवति तारेति नपुसक वा नक्षत्रमिति, एवञ्च यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च यथार्थाभिधान शब्द, नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गादिवाच्येष्टाकरणाद्भावयुक्तवाची शब्द इति च, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णाम ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो ॥' (समति० का० १–६) इति ।

यथा चेत्यादि, रूपादयो युगपद्भावाभिमता अप्येकैकभवनात्मका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वादिति दृष्टान्त, पुष्यतारानक्षत्रादिपुल्लिङ्गाद्य परस्परविरोधित्वाद्विशेषाणामिति दार्ष्टान्तिक, एकमेकमेव भवन भवति न द्वितीयमिति कुत सामानाधिकरण्यम् ? पुष्य पुमान् स कथ स्त्री भवति तारेति, नपुसक वा नक्षत्रमिति ?, एव वचनकारकपुरुषोपग्रहादिभेदा न परस्परापेक्षा विशेषैकभवना इति भावनीयम्, एवञ्चेत्याद्युक्तार्थोपनय, तत्र शब्दनयस्यैतद्दर्शनं यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च 'यथार्थाभिधान शब्द' (तत्त्वार्थ भा० अ० १ सू० ३५) तथा 'नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गादिवाच्येष्टाकरणाद्भावयुक्तवाची शब्द' ( ) इति च लक्षणान्तरम्, तत्र विभागेन द्रव्य द्रव्यार्थवाच्य पूर्वनयेपूक्तमिष्ट न करोतीति नैगमादिगोचरमनेनापि व्यावर्तितमेव, शब्दनयेन व्यवहारगोचरत्वामद्रव्यार्थवाच्यमपीष्ट न करोतीत्यधुना व्यावर्तितम्, ऋजुसूत्रस्यापस्य गोचरञ्च भिन्नलिङ्गादिवाच्यमिष्ट न करोतीति, यथा[र्थ]वचनादि साध्विति मन्यमान शब्दनय प्रवर्तते युक्त्या च, यथा तस्य मत शब्दस्य तथा प्रकारान्तर प्रदर्शयन्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह–'णाम ठवणा दविये त्ति एस दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो । भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा एस परमत्थो' (समति० का० १–६) इति ।

गोचरा, शब्दस्यार्थविषयत्वात् ते लिङ्गादयोऽप्यर्थवत् परस्परानपेक्षा एकैकभवनात्मका स्युरित्याह–यथा चेति । पुष्यतारानक्षत्रादिपुंलिङ्गादय एकैकभवनात्मका पर्यायान्तरानपेक्षा विशेषत्वात् रूपादिवदित्यनुमानेन लिङ्गवचनादीनां [illegible] एकैकभवनात्मकत्वसिद्धिः नापरेण सामानाधिकरण्यमित्याशयं वर्णयति–रूपादय इति, सहभवनात्मकत्वेन [illegible] शब्दान्य पर्याया इत्यर्थ स्त्रीपुनपुंसकाना लिङ्गानां भिन्नत्वात् पुष्यस्तारा नक्षत्रमिति सामानाधिकरण्यम्, [illegible] इति, संस्त्यानप्रसवस्थितिलक्षणा एत लिङ्गादय शीतोष्णादिवत् परस्परविरुद्धा तस्मात् पुष्यो न तारा नक्षत्र [illegible] सामानाधिकरण्यं न भवत एवेति भाव । एवम् भावरूपमेवार्थमभिधत्ते शब्द इत्याह–तत्र शब्दनयस्येति । [illegible] यथार्थेति, नामस्थापनाद्रव्यवियुतेन भावरूपेणार्थं शब्दोऽभिधत्ते तस्मादेवाशेषाभिलपितविशेषसिद्धिः मत । [illegible] न्तरेणाह नामस्थापनेति । पूर्वनयेषु नैगमसङ्ग्रहनयविषयीभूतद्रव्यस्याभिमतार्थप्रसाधकत्वाभावाभिधानेनैव [illegible] चरीभूतद्रव्यस्यापि शब्दनयेनानेन व्यावर्तितमेवेत्याह–तत्र विभागेनेति, [illegible] । [illegible] रूपमपि वस्तु घटादिशब्देनाभिधीयमानमभ्युपैति तदपीष्ट न करोति विभिन्नलिङ्गसङ्ख्याकारक[illegible] यथार्थाभिधानशब्दनयेन व्यावर्तितमित्याह–ऋजुसूत्रस्येति । नामादिनिक्षेपाना द्रव्यार्थ[illegible] सिद्ध सेनाचार्यवचनमत्रोपनयति–तथेति, नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भाव पर्यायार्थिकस्य [illegible] इति भाव ।

१ सि क्ष ट भववादेति ।

अधुना सामान्यभेद स्थापनाद्रव्यार्थमव्यावर्त्तित व्यावर्तयितुकाम सम्बन्धयति–

व्यवहारान्त पातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थन्तु स्थीयते यस्मिंस्तत्स्थानम्, भाव क्रिया, केन स्थीयते? स्थानकर्त्रेति, क्व च स्थीयते? आकारे, आ मर्यादया करणमभिविधिना, प्रस्तुतस्य रूपस्याभिविधि परिसमापनमभिव्याप्ति, तेनाऽऽकरणमाभवनम्, तस्मिन् स्थानम्, का मर्यादा? अन्यरूपविलक्षणम्, तस्य स्वतन्त्रस्थातृसमवायिन प्रयोजके हेतु कर्त्तरि विहितो णि तस्य भाव स्थापना।

(व्यवहारेति) व्यवहारान्त पातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थं तु–व्यवहारनयान्त पातिनी स्थापना सापीष्ट न करोतीत्येतत् प्रदर्शयिष्यते, स्थापनाद्रव्यार्थस्वरूपे चाविदिते न शक्य तत्प्रदर्शयितुमिति स्थापनाद्रव्यार्थस्वरूपमेव तावदाख्यायते, तत्र स्थानक्रियाया कर्त्तु तिष्ठत प्रयोजके समवेता ण्यन्तवाच्या 'ण्यासश्रन्थो युच्' (पा० ३-३ १०७) इति लक्षणात् क्रिया स्थापना, ता वक्तुकाम स्थानमेव तावदाचष्टे–स्थीयते यस्मिन् तत् स्थान, भावकरणाधिकरणकर्मसाधनेषु अधिकरण तावदाह वक्ष्यमाणार्थसम्बन्धात् भाव क्रिया स्थान कथा तिष्ठता स्थीयते, तत तन्निर्णयार्थं पृच्छति–केन स्थीयत इति, तत्प्रतिवचनविशेषावचनात् सत्त्वगतिरिति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् सचित्तस्य देवदत्तादेरचित्तस्य वा घटादे स्थानमिति विशेष्यानुक्तमत सामान्यतो येन केनचित् स्थातव्यम्, यस्मिन्नित्यधिकरणस्योक्तस्य निर्णयार्थं पृच्छति–क्व च स्थीयत इति, उच्यते–आकारे स्थीयते, 'आङ् मर्यादाभिविध्यो' (पा० २-१-१३) [आ] मर्यादया करणमभिविधिनाऽभिव्याप्त्याऽऽकार भूम्नो सर्वाधारत्वव्यापित्वादाकरणमाभवनमित्यर्थ, तत्राभिविधिमाचष्टे–अभिविधि परिसमापनमभिव्याप्ति, कस्य? प्रस्तुतस्य रूपस्य–भावस्य वस्त्वात्मन, तेनाभिविधिना प्रस्तुतरूपपरिसमापनेनाऽऽकरणमाभवन तस्मिन् स्थान, मर्यादया चैकस्यैकमायोनयति–का

अथ स्थापनाद्रव्यार्थ व्यावर्णयति–व्यवहारान्तरिति। व्यवहारान्त पातिस्थापनाविषयोऽप्यभिमतार्थसाधक न भवतीत्या दर्शयितुं स्थापनामादेशाश्रयेन व्याख्याति–व्यवहारनयान्त पातिनीति। स्थापनाद्रव्यनिरूपणकारणमाह–स्थापनाद्रव्यार्थेति। ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यस्माद्धातोर्ण्यन्तात् ण्यासश्रन्थो युच् इत्यनेन युच्प्रत्यये स्थापनेति रूपं भवति, तत्र तिष्ठन्त प्रवर्तयति या क्रिया सा स्थापनेत्युच्यत इत्याह–तत्र स्थानक्रियाया इति, स्थानक्रियाया कर्त्ता इन्द्रादि, स हि तिष्ठति प्रतिकृत्यादौ तिष्ठन्त त च प्रयोजयति तत्समवेता क्रिया प्रेरणाख्या ण्यन्तधातुवाच्या सा स्थापना शब्देनोच्यत इत्यर्थ। स्थान दर्शयति–स्थीयते यस्मिन्निति, स्थानशब्दो भावे करणेऽधिकरणे कर्मणि च निष्पद्यते प्रकृत चाधिकरणव्युत्पत्तिसिद्धस्थान शब्दो भावार्थ क्व च स्थीयत इति वक्ष्यमाणप्रश्नोत्तरानुगुण्यनेत्याह–भावेति। भावोऽत्र कर्तृगता स्थानक्रिया प्राह्येत्याह–भाव क्रियेति। कर्तारं निर्णेतुं पृच्छति केन स्थीयत इति। अस्योत्तरं विशेषेण वक्तव्यं सामान्यतो स्थानकर्त्तु ज्ञातत्वात्, परन्तु स्थानकर्त्रेति सामान्यत एव प्रतिवचनात् सत्त्व एव स्थानकर्त्तारो ज्ञायन्त इत्याह–तत्प्रतिवचनेति। सत्त्वगतिमेव स्फुटीकरोति–यस्मादिति। स्थीयते यस्मिन्निति व्युत्पत्तौ कस्मिन् स्थीयत इत्यस्योत्तरमाह–आकार इति स्थानकर्त्राऽऽकारे स्थीयत इत्यर्थ आकरणमाकार, मर्यादयाऽभिव्याप्त्या वा भवनमित्यर्थमाह–आ मर्यादयेति। अभिविधि पूर्णता, प्रस्तुतरूपपरिसमापनेन भवनरूपे आकारे स्थीयत इत्यर्थमाह–अभिविधिरिति, घटादिर्हि स्वाकृतौ स्वस्वरूपं परिसमाप्नोतीत्याकार प्रस्तुतरूपपरिसमा

१ सि क्ष स्थानमादाव्यनिष्ट न। २ सि क्ष छा स्थापरातीवक्तु०। ३ सि क्ष विध्याचष्टे। ४ सि क्ष छा वेत्सनयोरयोजयति।

मर्यादा ? अन्यरूपविलक्षणम्—रूपान्तरव्यावृत्तिर्नियम इत्यर्थ , न ह्यनाकार किञ्चिदस्ति सर्वमाकारपरिग्रहेण भवति तिष्ठतीति स्थानमाकारो मर्यादाऽभिविधिभ्याम्, अस्य स्थानस्य स्वतन्त्रस्यात्मसमवायिन प्रयोजके हेतुकर्त्तरि विहितो णि, तस्य भाव क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजकत्व हेतुकर्तृत्व स्थापनादि ।

किमुक्तम्भवति ईषत्तिष्ठत स्थातुरेकाग्र्याधान स्वय तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्र विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थान स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति, इन्द्रोऽय न स्कन्द इत्यादि-रूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यस्थवत्, यथा पचिपठिगम्यादि क्रियाऽवधारणाभावेनानिश्चितक्रिय स्वतन्त्रकर्त्तार हेतुकर्त्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव स्थापयति क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना, असद्भावेन वाऽतद्रूपेऽपि स्थूणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम स्वय तथा तथाऽऽकृति-यद्विशेषेऽभीष्टे स्थाप्यते ।

(किमिति) किमुक्त भवति–ईषत्तिष्ठतो विप्रकीर्णरूपस्थानस्य स्थातुरेकाग्र्येण स्थान–तदेकाग्र्याधानम्, तद्व्याचष्टे–स्वय तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्रेति, अस्थ[व]राद्यकारसमाप्ताभिप्रेताकार स्वयमेव तिष्ठदसद्भावेन तिष्ठति, तत्तु विशेष्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थान स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति, इन्द्रोऽय [न] स्कन्द इत्यादिरूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतश्च, किमिवेत्यत आह–अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यत्ववत्, यथा पचिपठिगम्यादिक्रियावधारणाभावेनानिश्चितक्रिय स्वतन्त्रकर्त्तार हेतुकर्त्ता पच पचेति नियुङ्क्ते पचावेव स्थापयति, क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना नियम , एव सर्वत्र[।]कारे सद्भावस्थापनया नियम प्रस्तुतरूपस्य परिसमाप्त्या रूपान्तरविलक्षणतया मर्यादया वेति स्थानार्थ , त व्याख्याय स्थापनार्थो व्याख्यात शब्दव्युत्पत्त्या, एव तर्ह्यसद्भावस्थापनाया नियमयितुरभावाम्न व्यापिता लक्षणस्येति चेन्नेत्युच्यते सुखग्रनिपाद्यत्वादादौ सद्भावस्थापनेत्थ प्रतिपादिता, तत्समान प्रतिपादनमितरस्या-

पनेन भवनरूप इति भाव । अथ मर्यादामाह–अन्यरूपविलक्षणमिति । निदर्शनार्थमाह–न हीति, विवक्षिताकारस्य अन्य रूपमर्पितमिताकार तद्विलक्षण व्यावृत्ति , किञ्चिदपि वस्तु नानाकारे भवतीति मर्यादार्थ , सर्वस्याकारपरिग्रहेण भवतीति अभिविधेरर्थ । स्वतन्त्रस्यात्मसमवायिन एवम्भूतस्थानस्य य प्रयोजक स्थापयिता तस्य भावविशेष स्थापनेत्युच्यत इत्याह–अस्य स्थानस्येति । भावार्थमाह–किमुक्तम्भवतीति । व्याचष्टे–किमुक्तमिति, या स्थिति विप्रकीर्णरूपा इतस्तत प्रवृत्ता तस्या ऐकाग्र्येण व्यवस्थापनमित्यर्थ । एतदेवाह–स्वयं तिष्ठत इति यद्वस्तु यत्र क्वापि स्वाभिप्रेते तिष्ठति न मर्यादया वाऽभिव्याप्त्या तिष्ठति किन्तु सद्भावेनानियमिततया, यदा तु तत्स्थाप्यमान भवति तदा स्वविशिष्टे आकारे इन्द्र एव नान्य इत्यन्यरूपव्यावृत्तिलक्षणमर्यादया नियमेन प्रस्तुत स्वस्वरूपपरिसमापनरूपाभिव्याप्त्या तिष्ठतीति भाव । तत्र निदर्शनमाह–अनिश्चितेति, अनिश्चितक्रिय कर्त्तार प्रयोजको यथैकस्या क्रियाया नियोजयति नियुज्यमानश्च स क्रियान्तरे शयनगमनादिभ्यो व्यावृत्त सन् पचिक्रियायामेवाभिव्याप्य प्रवर्तते तद्वदिति भाव । प्रकृताभिप्रायमाह–यथेति । हेतुकर्तु प्रयोज्यस्य यन्नियतक्रियाया नियमन स एव स्थापना नियम इत्याशयेनाह–सा स्थापना नियम इति, क्रियान्तरव्यावृत्तिपूर्वक कर्तुरेकक्रियाया स्थापनमिति भाव । आकारे व्यवस्थापनादियं स्थापना सद्भावस्थापनेत्याह–एव सर्वत्रेति । असद्भावस्थापनायामव्याप्तिमाशङ्कते–एव तर्हीति । समाधत्ते–

१ सि क्ष छा ° ना रूपान्तर० । २ छा क्रियाप्रकर्षयोजनाप्रयोजनप्रयोजकत्व । ३ सि क्ष डे छा ईषत्तिष्ठते ।

मपीत्यत आह्–असद्भावेन वाऽतद्रूपेऽपि स्थूणे द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम स्वय तथा तथा-[ऽऽकृ]तिवद्विशेषेऽभीष्टे स्थाप्यते–यथा स्थूणा या सस्कृतावस्थायामप्यव्यक्ततरान्यथाकाराया विशिष्य-माणा चित्रावस्था व्यक्तावयवाकारामप्रत्यासीदती इन्द्र इति स्थाप्यते, तस्मात् सापि स्थाने नियम्यते, अतो व्याप्येव लक्षणम् ।

एतेनाव्यक्ततराऽवस्था व्याख्यातेत्यतिदिशति–

तथाऽक्षादिषु, तस्माद्यथा बालादिपिच्छकद्रव्यपाचकादिनामक्रियाभावभेदा विविधा उपपन्ना सत्याश्चैव तदाकार एक एव देवदत्त सर्वभेदोऽपि नान्योन्यश्च, आकारपरमार्थत्वा-भेदात्, एव चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, तत्कर्मणस्तत्त्वापत्तेरिति व्यापिता स्थापनाया इत्येव स्याद्वादी मूते, स्थापना द्रव्यैकान्तवादिनस्तु न किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्त्यतो भ्रान्तिमात्र भेदा इति ।

तथाऽक्षादिष्विति, गतार्थम्, तस्माद्यथा बालादीत्यादि, उक्तोपपत्तिनिगमन समानमुदाहरण यानदेवदत्त, बालकस्य कारणद्रव्याणि पिच्छकादीनि, युवत्वादीनाञ्चान्यानीति द्रव्यभेद उपपन्न, तथा पाचको लावकोऽध्यापक इत्यादिर्नामभेद, क्रियाया क्षायोपशमिकवीर्यात्मकत्वाद्भावभेदश्चोपपन्न, विनिध-शब्दादेयमादिभेदा गृहीता।, सत्याश्चैव द्रव्यनामभावभेदोपपत्तौ देवदत्ताकारस्याभिन्नत्वात्तदाकारो देवदत्त एव सर्वभेदोऽपि नान्योऽन्यश्च, आकारपरमार्थत्वाभेदादिति भावयित्वा तेनोदाहरणेन दार्ष्टान्तिकेषु चित्रादिष्वपि भावयितुमाह–एव चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य स्थानस्य प्रयोजनात् सा स्थापना, किं कारण ? तत्कर्मणस्तत्त्वापत्ते –चित्रकरकर्मणस्तदि द्रत्वापत्ते, पिच्छकद्रव्यपाचकादिनामभाव भेदकर्मणा देवदत्ताकारत्वापत्तिवदिति व्यापिता स्थापनाया, स्याद्वादी सद्भावासद्भावद्रव्यनामभावादिभेद-नैकवस्तु वाञ्छनेव मूते, स्थापनाद्रव्यैकान्तवादिनस्तु[न]किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्ति, अतो भ्रान्तिमात्र भेदा ।

असद्भावेनेति, स्थूणादावपि चित्रादाविन्द्रादेर्व्यक्तराकारस्यासद्भावेऽपि अव्यक्त आकारोऽस्त्येव सस्कृतेऽसस्कृते च, आकार स्यापि सद्भावादेव च स्थान एव नियम्यते नातो नियमयितुरभावाल्लक्षणमव्यापीति भाव । शुद्धाऽऽकारविनाकारेष्वक्षादिष्वपि नास्त्यव्याप्तिरित्याह–**तथाऽक्षादिष्विति** । स्थापनाया द्रव्यत्वमुपदर्शयति **तस्माद्यथेति**, नामभेद द्रव्यभेद भावभेदे सत्यपि चाऽऽकारलक्षणस्थापनाया एकत्वादेक एव देवदत्त उच्यते तत्र बाल्ययौवनाद्यवस्थानां द्रव्याणि पिच्छकादय इति द्रव्यभेद, पाचकोऽयं लावकोऽयमध्यापकोऽयमित्येव नामभेदा क्षायोपशमिकवीर्यात्मकक्रिया भावभेद, एवं सत्यपि द्रव्यादिभेदे देवदत्ता कारस्यैकत्वादेक एव देवदत्तो भवति नान्योन्य इति भाव । तदेवं नामादिभेदेऽपि तिष्ठतो देवदत्ताऽऽकारस्य यथा प्रयोजन तथा चित्रादावपीति दार्ष्टान्तिक भावयति–**एव चित्रलेप्येति**, चित्रकारालिखित चित्रम् दुहिणादिमृत्प्रचीवरादिविरचितं पुस्तम् एते सद्भावस्थापनाख्या, अक्षादयोऽसद्भावस्थापनाख्या बोध्या । हेतुमाह–**तत्कर्मण इति**, इन्द्रसमवेतस्थानक्रियाप्रयोजक चित्रकरादिनिष्ठकर्मण इन्द्रत्वापत्तेरित्यर्थं । पूर्वोक्तदेवदत्तदृष्टान्तमाह–**पिच्छकद्रव्येति**, यथा पिच्छकादिद्रव्यभेदा पाच कलावकादिनामभेदा क्षायोपशमिका वीर्यात्मकक्रियाभेदा देवदत्ताकारत्वमापद्यन्ते तथा चित्रकरादिकर्माणि इन्द्रत्वमापद्यन्त इति भाव । अत्र मतभेदमाविर्भावयति–**स्याद्वादी त्विति**, नामस्थापनादिभेदविशिष्ट वस्तु स्याद्वादिना मत परमार्थ इति भाव । आकार व्यतिरेकेण पदार्थानामवगमासम्भवात् पदार्थमात्रस्याकारव्याप्यत्वेनाकृतिरेव मुख्य तत्त्व तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्द्रव्यस्याकृते र्ज्ञानोपायाभावेनासत्त्व शशशृङ्गादिवदिति आकृतिमात्रमेव द्रव्यमुच्यत इति एकान्तनयो मन्यत इत्याह–**स्थापना द्रव्येति** ।

---

१ सि क्ष छा तदाकारत्वोद । २ सि क्ष छा ०भेदवान्वस्तु ।

एषा च स्थापना निक्षेपानुयोगद्वारान्तर्गतार्थेन अभिहिता, तस्मात् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेप इत्यस्य व्याख्यानार्थमाह—

स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति, अतद्भूतात्मक वस्तु तद्भावमापादयत्यात्मानमात्मनेत्युक्तं भवति, पुरुषान्नामकर्मणो देवदत्तादितावत्, यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्त्तात्मा लक्षणत सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्त्तात्मना परिवर्त्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता तथा चित्रकरादि, तत्रात्मवदतथाभूतस्य तथात्वापादनात्तदेकता चित्रकर्मादिदेवदत्तस्य ।

(**स्थापनेति**) स्थापना सद्भावासद्भावाभ्यां वस्तु निक्षिपति—सद्भावेनासद्भावेन च स्वात्मनि वस्तु स्थापयतीत्यर्थ, अतद्भूतात्मक वस्तु तद्भाव—आकारात्मानमापादयत्यात्मानमात्मनेत्युक्तम्भवति, किमिव ? यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्त्तात्मा लक्षणत सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्त्तात्मना परिवर्त्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता—तस्मादुपात्त[त]कर्मणो नारकतिर्यग्योनिदेवदत्ताख्यमनुष्यत्वापत्तिरेव दृष्टान्त, दार्ष्टान्तिक —तथा चित्रकरादिरित्यादि, तद्व्याख्या—तत्रात्मवदतथाभूतस्य तथात्वापादनात्तदेकता चित्रकर्मादि देवदत्तस्येति—यथा जीवकर्मणोरन्योन्यात्मापत्त्या भिन्नाभिमतयोरेकत्वापत्तिराख्याता तथा चित्रगतवर्णकादिदेवदत्तत्वापत्तिरपीत्यर्थ, अथवाऽभ्युपगच्छामो जीवकर्मणोरपि भेदम्, एक एव जीवाख्योऽर्थ पारिणामिकजीवभव्याभव्यत्वादिभावापत्तिपरिणाम, क्षायोपशमिकौदयिकादिपरिणामश्चैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियतिर्यङ्नारकादि सर्व एव देवदत्त कर्मात्मैक्यादिति दृष्टान्त, महाश्वेतत्वादिदेवदत्ताकाराभेदश्चित्रेऽपीति दार्ष्टान्तिकोऽर्थ ।

कर्मेण स्थापनात्मकत्वात्क्रमिनिक्षेपानुयोगद्वारमनुसृत्य, तथा च स्थापनानिक्षेप इति पदस्य स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासकार्यं इत्याह—**एषा चेति** । तृतीयासमासार्थमाह—**स्थापनेति** । व्याचष्टे—**सद्भावेनेति,** स्थाप्यमानवस्त्वाकृतिसद्भावेन तदसद्भावेन वा स्वतोऽत्यन्तभेदरहित वस्तुनि इन्द्रादिवस्तु स्थापयतीत्यर्थ । स्वतोऽत्यन्तभेदराहित्यमेवोपदर्शयति—**अतद्भूतात्मकमिति,** एतेन कथञ्चिद्भेद आदर्शित साक्षादिन्द्रादिरूपत्वाभावात् काष्ठचित्रादे, आकारात्मानमिति कथञ्चिदभेदो दर्शित, अन्यथा कुड्यादिवत्तस्य तत्प्रतिकृतिरेव न स्यादिति भाव । तत्र निदर्शनमादर्शयति—**यथा पुरुष इति,** देवदत्तादिनामकर्मण प्राक् सत्त्वरूपोऽमूर्त पुरुषो नामकर्मणा देवदत्तादिर्भवति, एवञ्च पुरुषो नामकर्मण प्रभावात् नारकोऽयं तिर्यगयं देवदत्तादिरूपो मनुष्योऽयमिति तत्तद्रूपतामापद्यते, तस्मान्नामकर्मणा पुरुषस्य नारकतिर्यग्योनिदेवदत्ताख्यमनुष्यत्वापत्तिरिति स्थापनयाऽतद्भूतात्मक वस्तु तद्भावमापादयत्यात्मनाऽऽत्मानमित्यत्र दृष्टान्त इति भाव । दार्ष्टान्तिकमर्थं व्याचष्टे—**तत्रात्मवदिति,** पुरुषस्येव देवदत्तादेर्वस्तुनश्चित्रगतदेवदत्तत्वापत्तिरिति भाव । तमेव भावमाह—**यथा जीवकर्मणोरिति,** व्याख्येय जीवकर्मणोर्भिन्नयोरेकत्वापत्तिमभ्युपगम्य एकत्वापत्तिमनभ्युपगम्यापि व्याचष्टे—**अथवेति,** त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धाज्जीवत्वं—जीवभाव स्वार्थे भावप्रत्यय, असङ्ख्येयप्रदेशा चेतनैव जीवत्वम् भव्या सिद्धिर्यस्यासौ भव्य उत्तरपदलोपो भीमादिवत् भव्य एव भव्यत्वम् अभव्य सिद्धिगमनायोग्य एवाभव्यत्वम्, एते त्रय पारिणामिकभावा स्वाभाविका न कर्मकृता उच्यन्ते कर्मण क्षयोपशमाभ्यां निर्वृत्त क्षायोपशमिको भाव ज्ञानाज्ञानाद्यष्टादशभेद, कर्मविपाकाविर्भाव उदय तत्प्रयोजनस्तन्निर्वृत्तो वा परिणाम औदयिक गत्याद्येकविंशतिरूप सर्व एवैते जीवाख्य एकोऽर्थ स एव च देवदत्तत्वमापद्यते कर्मात्मनोरभेदादिति दृष्टान्तार्थ । दार्ष्टान्तिकार्थमाह—**महाश्वेत-**

---

१ सि क्ष. छा पुरुषाज्जमकम । २ सि 'लक्षणत सत्तात्मा' इति नास्ति । क्ष वक्षणत सत्तात्मा । ३ सि क्ष छा प्यत्यमन्ययस्त्वा० । ४ सि छा चारित्रकरादि । ५ क्ष तमवदतथा० । सि इत्यात्मवदतथा० ।

तद्दर्शयति–

यथा च जीवत्वादि तत्पूर्वरूप अव्यक्ताकार सतत तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलानामपि वर्णादिपारिणामिका भावा अतस्तयोरेकता, आकारतत्त्वैकत्वात् ।

यथा च जीवत्वादि तत्पूर्वरूपमित्यादि ग्रन्थको गतार्थ, अथवा जीवस्य कर्मपुद्गलानामपि नास्ति परस्परतो भेदो धर्माभेदादित्येतत् आह–यथा च जीवत्व तत्पूर्व जीवपूर्व पारिणामिकेन चैतन्येन सर्वपरिणामाभिमुखेनाव्यक्ताकारमसद्भावस्थापन सतत तिष्ठत् स्थाप्यते तथा पुद्गलानामपि वर्णादिपारिणामिका भावा असद्भावस्थापनेन महाश्मना सिन्दूरादिवर्णव्रजातम्, अतस्तयोरेकता, कस्मात्? आकारतत्त्वैकत्वात् बुद्ध्या क्रियमाणत्वेनाभेदात् तत्परिणामात्मकत्वात् तथा तथा स्थाननियमादभेद इति ।

अत्र चोदयति–

यदि स्थापनया व्यतिरिक्तार्थस्वरूप स्थाप्य वस्त्वापद्यते तत कस्मात् स्थाप्यवस्तुस्वरूप उद्देश्योऽर्थो नापद्यते ? इन्द्रतामक्षादिरापद्यते नाक्षतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतु ? अत्रोच्यते नन्वसावपीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकता नातिवर्त्तते, तस्मात् स्थापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणोर्योगवक्रादिपरिणामवैचित्र्य व्यक्ताव्यक्ताकारवैश्वरूप्य न न युज्यते ।

यदि स्थापनयेत्यादि, अयमभिप्राय –यदि स्थाप्याकारानाकारवस्तुनोऽतिरिक्तस्योद्देश्यस्य देवदत्तस्य स्वरूप चित्रादि स्थाप्यवस्त्वापद्यते ततस्तद्वत् चित्रादि स्थाप्यस्य स्वरूप कस्मात् देवदत्तादि-रुद्देश्योऽर्थो नापद्यते, तुल्ये स्थापयितृत्वात् व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तिहेतुत्वे स्थापनाया, तथे न्द्रतामक्षादिरापद्यते, नाक्षतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषहेतु ? इति सद्भावासद्भावस्थापनयोश्चोद्यमेतत्, अत्रोच्यते–न न सावपीत्यादि यावत् न युज्यते, नैतदनिष्टम्, इष्यत एवैतत्ततो न दोष, यथा चित्रलेप्यादिस्थाप्यमिन्द्रो देशेनेन्द्रो भवति तथेन्द्रोऽप्यक्षादिर्भवति, अपि च[ा]सा[व]पीन्द्रनामगोत्रकर्मस्थाप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकता

त्यादीति, भाविना सिन्दूरादिवर्णव्रजातमादयम्, इदमेव व्याचष्टे–**यथा चेति**। व्याचष्टे–**यथा च जीवत्वादीति,** जीवभव्याभव्यत्वादिपरिणामवानेक एव जीव यथाऽसद्भावस्थापनया देवदत्तत्वापत्तिं प्राप्नोति तथा पुद्गलवर्णपरिणामभूता महाश्मनि सिन्दूरादिभावा असद्भावस्थापनया देवदत्तत्वमापद्यन्ते बुद्ध्या आकारस्य देवदत्तत्वस्य च स्थाप्यस्थापकभावस्य क्रियमाणत्वेनाभेदात्, स्थाप्यस्थापकयोश्च परिणामपरिणामिभावात् काष्ठपुस्तचित्राक्षादिस्थाननियमाच्च तयोरभेद इति भाव प्रतिभाति । ननु देवदत्तादि आकारेऽनाकारे वा वस्तुनि चित्रादौ स्थाप्यत इति चित्रादि देवदत्तस्वरूपमापद्यते इत्युच्यते, तथैवमविशेषाद्देवदत्तादि चित्रादिस्वरूप कुतो नापद्यत इत्याशङ्कते–**यदि स्थापनयेति**। व्याचष्टे–**अयमभिप्राय इति,** स्थाप्यो देवदत्तादि, तस्याकारभूतोऽनाकारभूतो वा चित्रादिर्व्यतिरिक्त-भिन्नस्य स्थापनाया उद्देश्यभूतस्य देवदत्तादे स्वरूपमित्यर्थ, अविशिष्टत्वमेव हेतुत्वेनाह–**तुल्य इति,** स्थापना[illegible] हेतु स्थापयिता उद्देश्यभूतदेवदत्तादिव्यतिरिक्तवस्तुस्वरूपापादन तच्च व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापादनं चित्रादिवद्देवदत्तादावप्यस्त्येवेति तुल्यत्वमिति भाव । सद्भावस्थापनायामापत्तिमुक्त्वाऽसद्भावस्थापनायामपि तामाह–**तथेन्द्रतामिति** । परस्परस्वरूपनापत्त्यनिष्टापत्तिं करोति–**नैतदनिष्टमिति** । इन्द्रादिरपि स्थापनानिक्षेपात्मकतां नातिवर्त्तते प्रागमूर्त्तात्मन पुरुषात् नामकर्मणो देवदत्तादितायाः प्राग्युक्तत्वादित्याह–**असावपीति** । पुरुषेऽपि नामकर्मणो नामकर्मण्यपि पुरुषस्य स्थापना स्यादेव,

१ छा × × ।

नातिवर्त्तते, पुण्यापुण्यनामकर्मणो देवदत्तादित्वेत्यादि भन्येन भाविनत्वात्, तस्मात् स्थापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणो योगवशादिपरिणामवैचित्र्य [व्यक्ता]व्यक्ताकारैश्चान्यमभिहितविकल्पेप्यादिदृष्टान्तसाधर्म्यं नातिवर्त्तते, अतो युज्यत एवैतत्, न न युज्यते, द्वि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्ते , एवतावत् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेपद्रव्यार्थनयव्यापिता दर्शिता ।

अथ च स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठीं कृत्वा समास , किं कर्म ? स्थापनैव, का सा ? आकार , कोऽसौ ? यस्यात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व? स्वात्मनि, क ? घटादि , केन? कुम्भकारादिभिरिति, मुमुक्षुभिरात्मा कर्मामिश्र स्वात्मनि, अविविक्त सन् विविक्तरूपत्वेन, तथेन्द्रोऽपि प्रदर्श्यते, न हि तदाकारमन्तरेणेन्द्र , घट इव विकुक्षित्वादिविनाभूत इति ।

अथ चेत्यादि, षष्ठीसमासेऽपि दर्शयितुमाह–स्थापनाया निक्षेप इति समास कर्मणि षष्ठी कृत्वा, किं कर्म ? स्थापनैव, का सा स्थापना ? आकार , कोऽसावाकार ? यस्यात्मा, स एव निक्षिप्यते, क्व ? स्वात्मनि, क ? घटादि , केन ? कुम्भकारादि[भि]रिति व्याख्यात षष्ठीसमासार्थोऽपि वस्तुत प्रस्तुत , तद्व्यापकत्वप्रदर्शनार्थमाह–मुमुक्षुभिरात्मा स्वात्मनि, निक्षिप्यत इति वर्त्तते, कीदृश इति चेत्–कर्मामिश्र , स्थाप्यते स्वाकारेऽविविक्त सन् विविक्तरूपत्वेन, तथेन्द्रोऽपीत्यादि, अविविक्तनिक्षिप्तस्थानलक्षणस्थापनानिक्षेपात्मकत्व जगत प्रत्यक्षीक्रियते, व्यापित्वाल्लक्षणस्यास्य इन्द्राग्निद्रयोर्विक्रमनानता पुसा स इन्द्र साक्षात् प्रदर्श्यते, कस्मात् ? यस्मान्न तदेवाकारमित्यादि, नयनदानलक्षणवाद्याकारमन्तरेणेन्द्राभावात्, तदाकारतस्य एवेन्द्र इत्युक्तत्वात्, किमिव ? घट इव विकुक्षित्वादिविनाभूत , यथा घटो विकुक्षित्वाद्याकारान्ते नास्ति तदात्मक स्यास्ति तथेन्द्रोऽपि स्वाकारविनाभूतो नास्ति, तदात्मैवास्तीति ।

पुण्यनामकर्मण स्थाऽन्यापत्तिमन्तरेण शुभाशुभनिमित्तयोगवशादिपरिणामानम्भवनतद्विशाम्यादि व तत्स्यमात्मना न स्यादित्यत–पुण्यादिति । अन्योन्यस्यापत्ति पुण्यनामकर्मणायुज्यत एव न युज्यत इति नञ्योगस्य उदेशाह–अतो युज्यत इति तृतीयासमासपक्षमुपसहरति–एव तावदिति । स्थापना कुम्भकारादिभिर्निक्षिप्यत इत्यर्थे स्थापनाया निक्षेप इति कर्मणि षष्ठी विधाय समासे स्थापनानिक्षेप इति भवतीति तत्पक्षाश्रयेण त निरूपयति–अथ चेति । व्याचष्टे षष्ठीसमासेऽपीति । कर्मणि षष्ठी इत्यत्र कर्मादेरर्थसमवायिनि कर्मभूत शेषे षष्ठी इत्येवार्थ । कुम्भात्मकस्वकारार एव निक्षेपकर्मीभूता स्थापनेत्याह–किं कर्मेति । कुम्भकारादिकर्तृक घटादिस्वरूपाधिकरणक निक्षेपमभिप्रेत्याह–क्व ? स्वात्मनीति । कुम्भकारादि कर्तृकघटादिस्वात्माधिकरणकनिक्षेपस्य षष्ठीसमासाश्रयाश्रय समासे सम्भवोऽस्तीत्याह–व्याख्यात इति । षष्ठीसमासार्थस्य व्यापकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तान्तरमाह–मुमुक्षुभिरिति, मुमुक्षुभि कर्मासम्पृक्त आत्मा स्वात्मनि कर्मामिश्रोऽपि भिन्नत्वेन स्थाप्यत इति स्थापनाया व्यापकतासिद्धिरिति भाव । सामान्यस्वरूपेऽवस्थानमपि द्रव्य विशेषाणां सर्वेषां कथञ्चिद् द्रव्येण व्यवस्थापनेन द्रव्यपर्यायानन्यत्वाज्जगतस्तद्रूपेणैव प्रत्यक्षीक्रियत इत्याह–अविविक्तेति । प्रकृतावयवसमर्थयति–इन्द्राग्निद्रयोरिति । तत्र हेतुमाह–यस्मादिति, इन्द्रस्य नयनाद्याकारस्य तत्र सद्भावादिति भाव । न ह्याकारव्यतिरेकेण किमपि वस्तु भवितुमर्हतीति दर्शयितु निदर्शनमाह–घट इवेति । स्थापनायां निक्षेप इति सप्तमीतत्पुरुषसमासाश्रयणाह–

१ सि क्ष द डा प्रस्तुतो घटितस्य प्र० । २ सि क्ष डा तदाकारेत्यादि ।

अथ वा स्थापनाया निक्षेपो न नाम्नि, यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्त्रमेव, स्थानकरणजन्मानो वर्णा सङ्गत्योच्चरन्त सुप्तिङन्तादिविशेषाकारा, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकारा, सर्वं भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोरभावात्, एव तावन्नामनिक्षेप उक्त ।

अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमासो वा स्थापनाया निक्षेप स्थापनानिक्षेप इति, एवकारार्थो द्रष्टव्य, तद्व्याचष्टे–न नाम्नि–न शब्दे निक्षिप्यते, किं तर्हि? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मादिति चेदत आह–यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्त्रमेव–आकारतन्त्रमेव शब्दोऽर्थश्च, तद्भावयति–स्थानकरणेत्यादि, अकाराद्यो वर्णा प्रतिनियतकण्ठादिस्थानकरणजन्मान सङ्गत्या–नैरन्तर्येणोच्चरन्त सुप्तिङन्तादिविशेषाकारा, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यक्रियार्थाकारा, सर्वं सद्भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, किं कारण? तदभाव इत्यादि, आकाराभावे शब्दार्थयोरभावात्–आकारग्रहणे चैतयोर्ग्रहणात्, एव तावन्नामनिक्षेप स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्त ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूम तद्यथा–

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव, आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्य तस्य तस्यान्तर्लीनाकारम्, भावोऽपि क्रियोपयोगरूपादिनीलादिशिवकादिरूपभेदै साकार एव, एव निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरव्यावर्त्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव, आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्य कारणमन्तर्लीनाकारं तस्य तस्याऽऽकारविशेषस्य तदव्यक्तसामान्यनिक्षेप –तथाऽऽकारसम्परिग्रहमात्रमिति

अथवेति । सर्वं वाक्य सावधारणमिति न्यायेनैवकारोऽत्र विद्यत इत्याह–**एवकारार्थ इति,** नामद्रव्ययोर्न निक्षेप इति एवमेव छेदो लभ्यत तस्मान्नामद्रव्यनिक्षेपयो स्थापनानिक्षेपान्तर्गतत्वमेव न तु पार्थक्यमिति भाव । तत्र प्रथम न नाम्नि निक्षिप्यत इति दर्शयति–**न नाम्नीति ।** तत्र कारणमाह–**यतो नामापीति,** शब्दार्थयोराकाराधीनत्वादित्यर्थ । शब्दस्याऽऽकृति तत्त्वं स्फुटयति–**स्थानकरणेति,** स्थानं कण्ठताल्वादि करणमन्त करणम्, तत्र प्राणो मुदितत्वेन अन्तराविष्ट कद्धमभिप्रहत तत्स्थानेषु सम्बद्धो शब्दपरमाणून्वाराभिघातेन मिश्रतया परिणमयति, त च वर्णा तत्तदर्थप्रकाशनयोग्यतयाऽव्यवधानेनोच्चरन्तो धर्मिति सुबन्तपदत्वेनाऽऽनयति तिङन्तपदत्वेन च परिणमन्ति तस्मात् सुबन्ताकारत्वं तिङन्ताकारत्वं पौद्गलिकस्य नामद्रव्यस्य घटादि पृथुबुध्नोदराद्याकारवल्लक्षणमिति भाव । शब्दस्य नामाख्यातरूपस्य सुबन्ततिङन्तादिर्विशेष आकार, सामान्याकारश्च तद्वाच्यभूत द्रव्यक्रिये, वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यात्, सर्वे चैत आकारा सद्भावस्थापनापरिणामा इत्याह–**सुप्तिङन्तादीति ।** न हि निराकार कश्चिच्छब्दोऽर्थो वा एतत इत्याह–**आकाराभाव इति ।** नामनिक्षेपं स्थापनानिक्षेपे आकारत्वादन्तर्भावयित्वा द्रव्यनिक्षेपोऽपि तदन्तर्गत एवेत्यादर्शयति–**द्रव्यमपीति ।** व्याचष्टे–**द्रव्यनिक्षेपोऽपीति ।** यदाकारमयं तद्गर्वं स्थापनानिक्षेप एवेति हेतुमाह–**आकारमयत्वादिति**–आकारप्रचुरत्वादित्यर्थ । परिणामा हि सर्वे परिणामिनि साधनाभिव्यक्तिप्राक्कालेऽव्यक्ताकाराश्लिष्टानि द्रव्यं तेषामव्यक्तस्थापनानिक्षेपनिमित्ता स्थापनैवेत्याह–**यथा श्रीपर्णीति ।** भावनिक्षेपमप्यन्तर्भावयति–

---

१ सि क्ष छा तत्र तन्त्रमेव । २ शब्दार्थश्च । ३ सि क्ष कण्ठादिताल्वा० । ४ सि क्ष सर्वेश्वभूता० ।

स्थापनैव द्रव्यमपि, एवं नामद्रव्यनिक्षेपौ स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनैव, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तत्प्राभृतज्ञ उपयुक्त इत्युपयुक्तो भाव पारिणामिक , क्षायोपशमिकश्चेष्टा जीवस्य वीर्यान्तरायक्षयोपशमजो भाव , पुद्गलानां तु रूपादिर्युगपद्भावी पारिणामिको भाव , नीलादिर्वा तद्विशेष , शिवकाद्ययुगपद्भावी वेलेयमादिरूपा भेदा यस्य सोऽयं क्रियोपयोगरूपादिनीलादिशिवकादिरूपभेदो भाव साकार एव–आसवनमेव पूर्वोक्तविधिना, एवं निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव सक्षेपत , रूपान्तरव्यावर्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपानतिक्रमात् ।

एतल्लक्षणानुगृहीतत्त्वादसद्भावस्थापनाऽव्यक्ताकारसती स्थापनेत्यापादयितुकाम पराशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह–

अक्षाद्यसद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरश्चेद्व्यावर्त्य रूपान्तर न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोध स्यात् तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोपस्तत्कर्मण , द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्थूणावत्, एतत्तत्त्वाध्यवसायादेव लिङ्गसमाचारदेवताप्रतिमानमस्करणादि लोके रूढत्वात् स्थापनैव सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अक्षाद्यसद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरश्चेद्व्यावर्त्य रूपान्तर न कुर्यात् रूपान्तरस्येन्द्रादेरक्षनिक्षेपप्रतिपाद्यस्यावरोध -प्रतिपत्तिर्न स्याद्भवितुम्, तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना–शब्देनेन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप तत्कर्मण –अक्षनिक्षेपस्थापनाकर्मण , किमिव ? द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्थूणावत्–यथा रूपा-

---

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावरूपयो साकारत्वाविनाभावित्वात् स्थापनान्तर्गतत्वमेवेति दर्शयति–आगमत इति प्राभृतज्ञस्तत्र उपयुक्तश्च जीव उपयोगरूप , प्राभृतं पूर्वान्तर्गतं यो जानाति स प्राभृतज्ञ , तथोपयोगयुतश्च, अनुपयुक्तस्य भावत्वानुपपत्ते , अनुपयुक्तो द्रव्यमिति लक्षणात्, उपयोगात्मा जीवश्च जीवत्वस्य पारिणामिकत्वात् पारिणामिक उच्यते, चेष्टा च वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्यत्वेन क्षायोपशमिको भावश्चेतनस्य, पौद्गलिकानान्तु भाव पारिणामिक एव तत्र सहभाविनो रूपादयस्तद्विशेषाश्च नीलादयो भावा , क्रमभाविनश्च शिवकस्थासकादय , सर्वे चैते भावा साकारा एव यत एव चैत प्रस्तुतरूपपरिसमापनेन रूपान्तरव्यावृत्त्या च भवन्ति अत एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रामन्तीति भाव । नामद्रव्यभावनिक्षेपाणां स्थापनात्वमेव प्रकटयति–एवं निक्षेपत्रयमिति । भवतु रूपान्तरव्यावृत्त्या प्रस्तुतरूपपरिसमापनेन च भवनमेतेषां स्थापनात्वं कुत ? न ह्याकारमात्र स्थापनेत्यत्राह–रूपान्तरेति, स्थूणादौ ह्ययमिन्द्र इति स्थाप्यते स्थूणात्वादिलक्षणरूपान्तरव्यावर्तनेनेन्द्रत्वादिरूपान्तरत्वमापाद्यत इति स स्थापनया इन्द्र उच्यते तथैवैतेऽपीति भाव । असद्भावस्थापनायामप्येतल्लक्षण व्यापकमिति प्रदर्शयितुं विचारयति–अक्षादीति रूपान्तरव्यावृत्तिपूर्वकरूपान्तरकरणलक्षणस्थापनाया अभावादव्यक्ताकारेऽक्षादाविन्द्रादीनां या प्रतिपत्तिर्लोकेनानुभूयते तस्या प्रतिबन्ध स्यादिति व्याचष्टे–अत्रापीति असद्भावस्थापनाविषयीभूताक्षादाविन्द्रस्य , तथा चाकार एव न स्थापनानिक्षेपनियामक , किन्तु अभिप्रायाकारान्यतरसम्बन्धवत्त्व तन्नियामकम्, सद्भावस्थापनायामाकारसम्बन्धोऽसद्भावस्थापनायामभिप्रायसम्बन्ध प्रयोजक इति भाव । तस्मादविरुद्धेति, बल्वदनिष्टजनकत्व धीरूपसाधनताकेत्यर्थ , अभिप्रेताकारे–तद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकाभिप्रायविषयीभूते आकारे प्रवृत्त इन्द्रादिशब्देनेन्द्रादिबुद्ध्या वाऽध्यारोप । एवञ्चाऽऽगमबोधितफलजनकेष्टजनकधीरूपसाधनताजनकतद्गुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकाभिप्रायाऽऽकारान्यतरसम्बन्धवत्त्वं स्थापनाया रूपान्तरव्यावृत्तिपूर्वकरूपान्तरकरणलक्षणाया प्रयोजकमिति ध्येयम्, स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपस्यान्तर्गतत्वात् नाम्नाऽऽरोप भावनिक्षेपस्यान्तर्गतत्वाद्बुद्ध्याऽऽरोप इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि तदन्तर्गतत्वेन दृष्टान्ततयोद्भावितम्, अत्र पक्षे प्रयोजकस्येष्टागमबोधितत्वं न देयम्, तत्र स्थापनाव्यतिरिक्तत्वेन तेषामभिधानादिति । दृष्टान्त स्फुटयति–यथा रूपान्तरेति । एतन्नयमतेन लोकसंवादं दर्शयति–

न्तरव्यावृत्त्या रूपान्तरकरणाद्द्रव्यार्थस्थापने द्रार्थो स्थूणा इन्द्रस्तथाऽक्षादिरिति, एतत्तत्त्वाध्यवसायादेव लिङ्गसमाचारदेवताप्रतिमानमस्करणादि लोके, नैतदुपपत्त्या प्रतिपाद्य स्थापनैव सर्वमिति, लोके रूढत्वात्, तथाहि पीपडिना लिङ्गग्रहणानि, यथाऽऽगमसमाचारविनेयप्रसिद्धे, तत्सहचारिणो नियमा, अर्हद्बुद्धे द्रबुद्धादिदेवताप्रतिमास्थापनानि, तन्नमस्कारजपस्तुतिञ्जलिमाल्यादिभिरभ्यर्चनानि च प्रतिविशिष्टाकारनिबन्धनानि दृष्टानि, न हि दृष्टादृरिष्ठ प्रमाणमस्तीति, एवं स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकार उपसर्जनं प्रधानस्य परमार्थस्य, उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलित्वगस्थिसधिवर्णरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्वपि प्रत्येकं विशेषतत्त्वभवनस्य, इतरदुपसर्जनम्, परमार्थतस्तु तदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्तीति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपत, कुतस्तेषा स्थापना? क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावात्, कालतोऽपि बालाद्ययुगपद्भावविपर्ययेष्वेक परमार्थ इति कथ स्थापना क्रियता कस्य वा? ।

अत्रापीत्यादि, अस्यापि नयस्योत्तरमिदम्, आकारोऽपि द्विविध –सामान्याकारो विशेषाकारश्च, तत्र विशेषाकार स्वरूपमेव परमार्थो न सामान्याकारै, तस्य परमार्थस्यैकभवनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्ये सामान्याकारो द्रव्यार्थ उपसर्जनम्, प्रधानस्य परमार्थस्य–सद्भावस्यासद्भाव, उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलित्वगस्थिसधिवर्णरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेष्वपि प्रत्येक विशेषतत्त्वभव[न]स्य, इतरदुपसर्जनम्, परमार्थतस्तु तदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपत, कुतस्तेषा स्थापना, द्रव्य[त], तथा क्षेत्रतो युगपद्भावविपर्ययेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावान्नास्ति स्थापनाऽऽकार –आभवन आकार्ये आकर्तरि

एतत्तत्त्वाध्यवसायादेवेति, स्थापनाप्रयोजकरूपाध्यवसायादेवेत्यर्थ लिङ्गग्रहण संन्यासादिलिङ्गस्यैकदण्डकाषायवस्त्रधारणरूपस्यात्र तत्तदाकारविशेषस्य सद्भावात्, तेषा नियमादि च समाचार देवताप्रतिमा–अर्हद्बुद्धहरिहरादिदेवप्रतिबिम्बादि, तन्नमस्करणस्तुतिपूजादय सर्वे प्रतिनियताऽऽकारनिमित्तका एव दृश्यन्ते तस्मात् प्रत्यक्षसिद्धत्वादाकारव्याप्ते स्थापनैव सर्वमिति स्वरूपमवधारयितुं न प्रमाणान्तरमपेक्षणीयमिति भाव । प्रमाणान्तरानपेक्षत्वमेवाह–नैतदुपपत्त्येति, नानुमानादिभिरित्यर्थ । लोके आकाराध्यवसायादेव प्रसिद्धत्वादिति हेतुमाह–लोके इति । प्रसिद्धिमेवादर्शयति–तथा हीति । तस्मात् स्थापनैव सर्वमित्युपसहरति एवमिति । इत्थ स्थापनाद्रव्यार्थनयेन स्थापनाद्रव्यस्य प्राधान्ये प्रतिपादिते उभयनियमनय आकारस्यापि सामान्यविशेषरूपत्वात्, सामान्याकार उपसर्जन विशेषाकार प्रधानमिति प्रतिपादयति–अत्रापीति । व्याचष्टे–अस्यापि नयस्येति, सामान्याकारोऽसद्भूताकारोऽव्यक्ताकार उपसर्जनभूत विशेषाकार सद्भूताकारो व्यक्ताकार पारमार्थिक प्रधानभूत इति भाव । तस्य परमार्थस्येति, विशेषाकारस्यैकभवनरूपस्य पारमार्थिकस्य स्थापनानिक्षेपे वक्तव्ये सामान्याकारो द्रव्यार्थभूत उपसर्जन भवति प्रधानभूतस्य विशेषाकारस्योपकारित्वादिति भाव । पाण्यादीनां विशेषभवनत्वेऽपि तदवयवापेक्षया सामान्यत्वात्परमाणुरूपादिविशेषभवनमुपसर्जनत्वेन परमाणु रूपादि वाऽविभाज्य विशेषभवनं प्रधानमितरदुपसर्जनमित्याह–पाण्यङ्गुलीति । तत्रैव प्रधानोपसर्जनभाव सम्भावनयोक्त्वा वस्तुनोऽन्त्यभूतपरमाणुरूपादिविशेषभवनस्यैवाविभाज्यतया पारमार्थिकसद्भावात् पर्यायाभावात् कुत स्थापनेत्याह–परमार्थतस्त्विति । एव द्रव्यत स्थापनाया असम्भवमभिधाय क्षेत्रतस्तमाह–तथा क्षेत्रत इति स्वपरसादियुगपद्भावविपर्ययाणामर्थ निरूपणा वस्तु नानाऽन्यस्याभावादाकार्यस्याऽऽकर्तुर्वाऽ

1 सि क्ष डा पाहिना। 2 सि ■ यथाकारविशेष। ××क्ष डा °स्वरूपस०। 3 सि डा तदन्त्यविशेषतत्त्व०।

यार्थे नास्ति, स्थापनाया आकारत्वात्, कालतोऽप्ययुगपद्भाविपर्यायेषु बालादिष्वेव–एवं विशेषभवन परमार्थ, तद्भावयति–बालाद्ययुगपद्भावीत्यादि, यावत् कस्य स्थापना क्रियताम् ? कस्य वेति गतार्थम्।

किञ्चान्यत्–सद्भावस्थापनाया पर्यायार्थत्वादसद्भावस्थापनाया द्रव्यार्थमात्रत्वात् तद्द्वे प्ररूपयता त्वया पर्यायार्थप्राधान्यावलम्बिना द्रव्य निराकृतम्, द्रव्यार्थप्राधान्ये वा पर्याया निराकृता अभावसद्भाव-त्वादिना ग्रन्थेनेति तद्दर्शयति–

असद्भावस्थापनायाश्च प्राधान्ये पर्यायनिराकरण स्यात्, सद्भावस्थापनाया प्राधान्ये त्वितरनिराकरणम्, योऽपि नामबुद्ध्यारोप उक्त सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्यपर्यायार्थयोर्विषय स च विशेषभवनमेव, द्रव्यार्थस्त्वतिक्रान्तभङ्गेषु व्याख्यातो दूषितश्च, इतस्तु भाव एवैको भवतीति, द्रव्य द्रव्यार्थवाच्यश्चेष्ट न करोतीति भावितमेव, अत स्थितमेतत् विशेषभवनमेव परस्परानपेक्ष जगत्तत्त्वमिति, क्रियाफलाविसंवादोऽपि च, ऐहिकमामुष्मिक वा ओदनादि स्वर्गादि फल पचिक्रियादिदानादे, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा प्रवर्त्तन्ते, किन्तु तथाभूतानि तान्येव विशेषैकभवनानि, न चाग्निना शब्देन पच्यते न वा चित्रलिखितेन, न यथा मानप्रस्थकेन तथा तन्नाम्ना।

असद्भावस्थापनायाश्चेत्यादि, यावत्त्वितरनिराकरणम्, योऽपि नामबुद्ध्यारोप उक्तोऽभिप्रेताकार इत्यादि सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्य[पर्याय]ार्थयोर्विषय,–तत्र नामद्रव्यार्थविषयो नामाध्यारोप, पर्यायार्थविषयो बुद्ध्यध्यारोप, 'आगमतो जाणए उवउत्ते भावसामाइए' (अनु० सू. १५०) इति, स च विशेषभवनमेव, द्रव्यार्थस्त्वित्यादि, अतिक्रान्तेषु विधिविध्यादिभङ्गेषु द्रव्यार्थो व्याख्यातो दूषित पुनर्न वाच्य, इतस्तु भाव इत्यादि, अस्मिंश्च शब्दनये उभय[निय]मभङ्गलक्षणे विशेष एवैको भवतीति शब्दार्थव्याख्यानेन, द्रव्य द्रव्यार्थवाच्य–नामस्था[पना]द्रव्यार्थवाच्य चेष्ट न करोतीति भावितमेव, अतो नयस्वरूपमुपनय[ति–

सत्वेन स्थापनाकाले न सम्भवति आकार्ये–आकारकर्मीभूते आकर्त्तरि–आकारकर्त्तरि, आकारव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यपारमार्थिकत्वेन नाकारस्य स्थापना सम्भवतीति भाव। कालतोऽपि स्थापनाया असम्भवमाह–कालतोऽपीति पूर्वोत्तरपर्यायाणां वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तपर्यायिणश्चाभावेन कस्य कथं वा स्थापना स्यादित्याह–बालादीति, आदिना कौमारयौवनवार्द्धक्यादयो ग्राह्या। ननु सद्भावासद्भावस्थापने द्वे अपि त्वया नाभ्युपगन्तुं शक्यते, सद्भावस्थापनाङ्गीकारे तस्या पर्यायार्थमात्रत्वेन द्रव्यस्य निराकृति स्यात्, असद्भावस्थापनाङ्गीकारे च तस्या द्रव्यार्थमात्रतया पर्यायोऽपहस्तित स्यात्, अन्यथा रूपान्तरव्यावृत्तिपूर्वकरूपान्तरकरणलक्षणस्थापनाया असम्भव स्यात्, पर्यायपक्षे द्रव्यस्य द्रव्यपक्षे च पर्यायस्य रूपान्तरत्वादिति दोषान्तरमाह–असद्भावस्थापनायाश्चेति। व्याचष्टे–असद्भावेति, अवतरणिकया व्याख्यानमेव सूत्रम्। एवमविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोपस्तत्कर्मण इति ग्रन्थेन यो निक्षेप उक्त सोऽपि विशेषभवनमेव, नाम्नि बुद्धेश्च पर्यायार्थविषयत्वादित्याह–योऽपीति। द्रव्यार्थस्तु विधिविध्यादिभङ्गेषु निरूपितो दूषितश्चेत्याह–अतिक्रान्तेष्विति। अस्मिन्नुभयनियमभङ्गे शब्दनये परस्परानपेक्षैकैकभवनात्मकत्वं विशेषाणामथानाम्, यथार्थाभिधानश्च शब्द, नामस्थापनाद्रव्यार्थवाच्यन्तु नेष्टं करोतीति, इतरेतरानपेक्षैकैकभवनलक्षणविशेषतत्त्वमेव जगत्, न तु द्रव्यादितत्त्वमिति निरूपितमेवेत्याह–अस्मिंश्चेति। एवमभ्युपगम एव क्रियाफलयो

१ सि क्ष छा विशेषाभ्यर्ति०। २ सि नामद्रव्यार्थयोरिति पदं नास्ति। ३ सि क्ष ल डे °माद्दर्य०। ३, ४, क्ष द्रव्यद्रव्या०।

अत]स्थितमेतदित्यादि, यावज्जगत्तत्त्वमिति, एव तस्य दर्शनस्य लोकसंव्यवहारव्यापिता दर्शयति–क्रियाफलाविसंवादोऽपि चेत्यादि, ऐहिकमोदनादि पचिक्रियादेः स्थालीकाष्ठादिसाधनाया फलम्, आमुष्मिकं स्वर्गादि दानादरोदनादिसाधनाया फलम्, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा, किं तु तथाभूतानि पचिंनादीनि, ता येव विशेषैकभवनानि, तदुक्त नामचित्रकाष्ठादिव्यवहारमतीत्य भावभवन–क्रिया प्रवर्त्तते, नाग्निना शब्देन पच्यते न वेत्यादि भावितार्थं यावत्र यथा मान प्रस्थेन तथा तन्नाम्नेति ।

नामप्रत्ययनामकमतत्त्वात्तेनैवेति चेन्न चेतनाभेदभूतिभूयोग्यविशेषात्मनियततत्त्वाभावे तिर्यग्गतिनिवर्त्तनीययोगवक्रतादिपरिणामातिप्रवृत्ते फलाभावान्नामकर्माद्यनुपपत्ते, न च चित्रलिखिताग्निप्रस्थकाभ्या दहनमाने, तयोर्व्यवहाराक्षमत्वात् तथावृत्तिभावस्यैव व्यवहारक्षमत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथा भवनात् भाव एव घटते, त्वन्मते द्रव्यभवने तु न तथा तथा भवनार्थेन भावशब्देन द्रव्यशब्दस्य सम्बन्ध, अग्निप्रस्थकादिसनमेकभाव एव भूत द्रव्यार्थाभेदात् ।

(नामेति) नामप्रत्ययनामकर्मतत्त्वात्तेनैवेति चेत्–स्यान्मत प्रागुक्तचैतन्यनामप्रत्ययायत्त नामकर्म तत्तत्त्वानि काष्ठादीनीत्यत तेनैव नाम्ना लोके व्यवहार इत्येतच्च न, चेतनाभेदेत्यादि यावन्नामकर्माद्यनुपपत्तेरिति, अत्रापि चेतनाभेदेषु यानि पृथिव्यादितत्त्वानि नियतानि तथाभूतिभूयोग्ये विशेषात्मनि तेषामभावे तिर्यग्गतिनिवर्त्तनीययोगवक्रतादिपरिणामातिप्रवृत्ते फलाभाव, तदभावात् कुतो नामकर्म? कुत

कार्यकारणयोरविसंवादादव्यभिचरितत्वं सम्भावनीयाह–**क्रियाफलेति,** यदि फलाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्ति तदेवाव्यभिचारिकारणं भवितुमर्हति व्यवहितक्षणवृत्ति च कारणम्, तदव्यवहितोत्तरक्षणे फलानिष्पत्तेः, एवञ्च तथाविधानां कारणत्वाभिमतानां सद्भावेऽपि यस्य विलम्बात् कार्यविलम्ब, यस्य सत्त्वे उत्तरक्षणेऽवश्य फलनिष्पादस्तयोरेव क्रियाफलभावो न्याय्य, तादृशञ्च कारण विशेषभवनमेव न नाम स्थापना द्रव्यं वा ओदनादि हि पचिक्रियादे फलम्, तदव्यवहितोत्तरक्षणे तदुद्भवात्, पचिक्रियादेरेव स्थाल्यादिकारणम् न त्वोदनादे तथा स्वर्गादेर्दानादेव कारणम् न त्वोदनादि तत्तु दानादेरेव कारणम्, फलाव्यभिचारित्वात्, एवं तन्नामानि तत्स्थापना वा न हेतुरिति निरूपयति–**ऐहिकमिति,** इह–तिर्यग्लोके भवमैहिकमोदनादिफलमित्यर्थ अमुष्मिन् विप्रकृष्टे लोके स्वर्गादौ भवमामुष्मिकं स्वर्गादि, तत्प्राप्तिरित्यर्थ । निवर्त्त्यान्यादर्शयति–**न तत्रेति,** द्रव्यद्रव्यार्थयोरभेदे निरावायत्वादत्र न तद्दर्शितम् । पचिक्रियादानादिरेव विशेषैकभवनरूपा ओदनादिफलसाधनानीत्याह–**किं तु तथाभूतानीति ।** भावद्वारेण नामस्थापने व्यवहाराङ्गे, न साक्षात्, भावश्च नामचित्रकाष्ठादिभिरुपकृत प्रवर्तत इत्याह–**तद्युक्तमिति ।** धान्यानि यथा भावभूतप्रस्थकेन मीयन्ते न तथा प्रस्थकनाम्ना न वा चित्रादिलिखितेन प्रस्थकेनेति दृष्टान्तान्तरमाह–**न यथेति ।** ननु पूर्वमुक्त मया कुम्भकारकरणशब्दचेतनावैचित्र्यवृत्तितारतम्याध्यासनसमुपहितरूपा घटता यथा साक्षाद्भावरूपा तथा भवति एव कुम्भकारमनुष्यशरीरमृदादि तत्प्रभवत्वेन शब्दोपयोगसम्बन्धायोगवक्रताविसंवादनादे, रूपादिमद्द्रव्यविरचनात्मकत्वादित्यादि तथा च नाम्नैव लोके व्यवहारो न तु विशेषैकभवनमात्रेणेत्याशङ्कते–**नामप्रत्ययेति ।** तद्व्याकरोति–**स्यान्मतमिति,** व्यक्तस्वरूपशब्दामर्शोपयोगसम्बन्धाभावात्मकस्य शुभमशुभं वा भवति तदात्मक काष्ठादि वस्तु, तत्प्रभवत्वात्, तस्मात् सर्वस्य नामात्मकत्वान्नाम्नैव लोके व्यवहार प्रवर्तत इति भाव । समाधत्ते–**अत्रापीति** पृथिव्यादितत्त्व हि चेतनाभेदव्याप्यम्, तदभावे तदसम्भवात् एवं भवद्भवनलक्षणविशेषात्मव्याप्यमपि विशेषैकभवनात्मक यदि पृथिव्यादितत्त्वं न स्यात्तर्हि सदैकरूपताप्रसङ्गेन

१ सि क्ष ड डा पचेभागधियानि ।

काष्ठादिवनस्पतिपृथिव्यम्ब्वादितिर्यक्शरीरत्वादीनि ? अतो विशेषभवनमेव क्रियाफलादिव्यवहारहेतुः, न नामशब्द इति सुष्ठूक्तम्, तथा चित्रकर्मेत्यत आह—न च चित्रलिखिताग्निप्रस्थकाभ्यां दहनमाने, तयोर्व्यवहाराक्षमत्वात्। तथावृत्तिभावस्यैव व्यवहारक्षमत्वात्, द्रव्यमपि च भव्यं तथा तथेति, द्रव्यञ्च भव्ये भवतीति भव्यं तेन तेन प्रकारेण लोकव्यवहारक्रमेण भवनाद्भाव एव घटते, स्वमते द्रव्यभवने तु न, अग्निप्रस्थकादि सर्वमेकभाव एव भूतम्, द्रव्यार्थाभेदादतो द्रव्यशब्देनात्यन्तविरुद्धार्थेन भेदवाचिना तथा तथा भावनार्थेन [न] सम्बन्धः।

अस्मिन्नर्थे निदर्शनमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निर्द्रव्यमिति पुन्नपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रस्थकवद्वा सामानाधिकरण्ये धरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत, द्रव्यत्वादिति, तथाभूतदहनोऽग्निः, एवं प्रतिपदार्थं भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न यथर्जुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिनः, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्यः, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽन्यापोहः, यथोक्तम्—'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम्' (वाक्यप० का० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽसत्याः, सद्भ्यो हित सत्यं, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद्यम्, सामान्यवादिमते असत्यविशेषैरेव विकारप्रकृतित्ववत्तदभिधीयते।

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निर्द्रव्यमिति पुन्नपुंसकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यं दृष्टं नान्यथा तत्, स्वाभिमत द्रव्यशब्दस्य दारुसमानाधिकरणत्वात्, नपुंसकं प्रस्थक[म्] इत्येतदप्ययुक्तम्, यस्मात् दारुप्रस्थक-

योगवत्ताऽप्रयुक्तं जगद्वैचित्र्यं न स्यादिति शब्दोपयोगसम्बन्धात् कुतो नामत्वं कुतो वा तज्जन्यशरीरादि भवेदिति भावः। [illegible] जगतः सदैकरूपतापरिहाराय वैचित्र्यनिबन्धनं विशेषभवनमेव प्रधानमित्यवश्यमिदमित्युपदर्शयति—अतो विशेषभवन[illegible] तदेव नाममात्रतो व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्त्वा स्थापनामात्रेणापि तदसम्भवमाह—न च चित्रलिखितेति, [illegible] दाहो दृश्यते न वा प्रस्थकेन मीयते असमर्थत्वात् किन्तु तत्सामर्थ्यविशेषभवनात्मकेनैवाग्निना दाहः प्रस्थकेन [illegible] इति न तत्र स्थापना प्रयोजिकेति भावः। द्रव्यद्रव्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषभवनव्यतिरेकेणेत्याह—द्रव्यमपि चेति, [illegible] तेन प्रकारेण भवनरूपमेव व्यवहारसमर्थमिति भावरूपमेव मन्तव्यमेव, द्रव्यलक्षणत्वादिति भावः। [illegible] सामान्यरूपमत एव चाग्निप्रस्थकादिनिर्मित द्रव्यरूपतो भवनाव्यभिचारित्वेनाभिन्नभावरूपमेकमेव तथा [illegible] तु भावशब्दोऽतोऽत्यन्तविरुद्धार्थत्वं द्रव्यभावयोरिति न तद्वाचकशब्दयोः सामानाधिकरण्यलक्षणः सम्बन्धः [illegible] इति द्रव्यभवो [illegible] न घटते, द्रव्यार्थाभेदात्, तथा चाग्निप्रस्थकादिसर्वं एक एव भावः तस्माद्द्रव्य[illegible] शब्दार्थो भेदः तथा तथा भवनरूपः ततः उभयोस्तच्छब्दार्थयोर्विरुद्धत्वाद्द्रव्यभावशब्दयोः विरुद्धार्थ[illegible] धिकरण्यादिसम्बन्धमर्हत इति भावः। दृष्टं सामानाधिकरण्यं तच्च भावभेद एव स्यात्, न [illegible] प्रस्फुटमेवेति। व्याचष्टे—अग्निर्द्रव्यमिति अग्निद्रव्ययोर्द्रव्यत्वेनाभेदाद्विभिन्नप्रवृत्तिनिमि[illegible] ण्यम् स्वमते [illegible] पुंनपुंसकादिभावभेदेन तत्स्यादिति भावः। दारु द्रव्यं तच्च नपुंसकं तदेव [illegible] भावभेदेऽपि द्रव्याभेदप्रयुक्तमेव सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमित्याशङ्कते—स्वाभिमतमिति। [illegible]

१ सि क्ष डे छा °भेदाभेदद्रव्य०। २ सि क्ष डे छा भावना०। ३ [illegible]

यद्वा सामानाधिकरण्ये घटण्यादावपि समानमवतिष्ठेतेत्यतिप्रसङ्गदोषः, कथं ? यथा द्रव्यत्वाद्धटस्य पटस्याभेदस्तथा द्रव्यत्वात् पृथिव्युदकाद्यभेद इति दोष एव, स्वमते तु दोषाभावो गुणोत्कर्षश्चेत्यत आह-त यथाभूतेत्यादि गतार्थं यावद्धतोऽस्मि, उक्तार्थनिगमनम्-एवं प्रतिपदार्थं-सर्वपदार्थेषु भावनिक्षेपः शब्दनयस्योक्तो न यथर्जुसूत्र[स्य] नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलापिनः-यथा ऋजुसूत्रनयस्य वर्त्तमानपर्यायग्राहिणो मतं न तथा भवतीति शब्दमतं दर्शितम्। अत्र चेत्यादि, शब्दार्थोऽप्यसत्योपाधिसत्यो नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽपोह, यथोक्तमिति शिष्टान्तरमतं च दर्शयति-'असत्योपाधि यत्सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम् ॥' (वाक्यप० का० ३ श्लो० १२९) इति तद्व्याचष्टे-विशेषा उपाधय इत्यादि तदीय एव ग्रन्थो यावत्तदभिधीयत इति सुवर्णप्रकृत्युपमर्दे कुण्डलविकारस्य विशेषस्यासत्यस्य सामान्यवादिमते सत्य प्रकृतिः सामान्यं प्रतिपाद्यं तथा पुरुषादिसामान्यस्य प्रतिपादका विशेषा उपाधयः, तत्र प्रकृतिपुरुषेश्वरादिव्यागमेषु 'विशेषैरेव सामान्यमिति प्रतिपादनसाधर्म्येण दृष्टान्तः, मत्र शब्द उपनिबद्धो निराकृतनित्यवदिति, तत्सदृशत्वाऽऽचार्यसद्भ्यो हित सत्यमिति तद्दिनार्थं व्युत्पाद्य विभक्तिमाह-कर्मणि चतुर्थीति षष्ठी, च 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः' (पा० २ ३ ७३) इति विहितत्वात्, हिनोतेर्धातेर्वा धातोः कर्मणि द्वितीयस्थाने भाषाया षष्ठीचतुर्थौ विभाष्येते।

अधुना स्वमतं तेन समीकुर्वन् भावयति-

भवद्व्यापि पर्यायवृत्तितत्त्वमविकल्पं सत्यमसत्या पुनरुपाधयोऽस्य लिङ्गादि, यथा

नाधिकरण्योपपादनप्रचारः पृथिव्युदकयोरपि द्रव्याभेदात् सामानाधिकरण्यापत्तेरिति समाधत्ते-**घटण्यादावपीति**। हेतुघटनं नियतं-**यथा द्रव्यत्वादिति**। भावनिक्षेपवादी शब्दनयः स्वमतं दर्शयति-**स्वमते त्विति**, साम्प्रताख्ये भावाभ्युपगन्तरि शब्दनय इत्यर्थः। ग्रन्थोऽत्र सुगमः। निगमयति-**एवमिति**, उक्तप्रकारेण भावनिक्षेपोऽयं सर्वत्र शब्दनयसम्मतो न तु यथा चतुर्विधनिक्षेपाभिलापिन ऋजुसूत्रस्य सम्मत इति भावः। एतस्य शब्दनयस्य मतेन शब्दार्थं दर्शयति-**शब्दार्थोऽपीति**, शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति शब्दार्थं पूर्वनयेऽपोह उक्तः, नायमस्य नयस्य सम्मतः अत्र तु असत्योपाधिगतः शब्दार्थः, असत्या उपाधयो लिङ्गादयो यस्य रूपादिभिरभावे रसस्यासत्योपाधिसत्य लिङ्गाद्युपहितरूपादिशब्दार्थ इति भावः। विशेषोपाहितसामान्यवादिनां मते रूपाद्युपहितद्रव्यस्य शब्दार्थत्वं यथा तथैवास्य मतेऽपीति सूचयितुं शिष्टान्तरमतमुपदर्शयति-**यथोक्तमिति**, शब्दार्थत्वेनासत्या उपाधयो यस्य सत्यस्य यस्य सामान्यस्य हिरण्यमृदादेर्विकारतयाऽवस्थितकुण्डलकटकादय उपाधयोऽसत्यभूतास्तदुपहितं सत्यं सुवर्णमृदादि शब्दवाच्यमिति भावः। तदीयव्याख्यां व्याचष्टे-**सुवर्णेति**, रुचकस्वस्तिककुण्डलादयो विकारा यथा परस्परोपमर्दनेन सर्वतोऽस्थिरप्रत्ययविषयत्वादसत्या समन्वयिविज्ञानावलम्बनात् सुवर्णमिव तु सत्यं सामान्यवादिनां मते तथा सर्वभावेषु महासत्तासामान्यस्यानुगतत्वात् तदेव सिद्धसाध्योपाधिच्छिन्नार्थदर्शनेन च विषयो न क्रियते तथा यथाऽध्यवसायं शब्दनिवेशान्महासत्तेव घटपटाद्याकारोपाधिपुरस्सरं घटपटादिशब्दैरभिधीयते इति भावः। निराकृतकल्पवदिति दृष्टान्तो विकारैः पुरुषादिवादिमते यथा पुरुषादिर्विज्ञायते तथाऽसत्यैरुपाधिभिः सत्यं ज्ञायत इत्यर्थः। अस्मिन्नपि सत्यमसत्योपाधिभिरप्रतिपाद्यत इत्यर्थं प्रदर्शयत इत्याह-**तत्र प्रकृतिपुरुषेति**। सद्भ्यो हितं सत्यमित्यत्र षष्ठ्या व्याख्यानात् तस्य प्रदर्शनार्थं हिनोतेर्वा धातोः कर्मव्याचक्षाणः स उक्तचतुर्थी चाशिष्यायुष्येत्यादिसूत्रेण कर्मणि षष्ठीचतुर्थ्यौ विधानेन चतुर्थीमाह **सद्भ्यो हितमिति**। तत्रानोपदर्शितं शिष्टान्तरमतं स्वमतमुभयनियमरूपं समीकरोति-**भवद्व्यापीति-**

१ सि० क्ष० समानाधिकरणाद्धटण्यपि समानावतिष्ठेतत्यति०। क्ष० छा० सामानाधिकरणीकरणाद्धटण्यपि समानाद्यतिष्ठन्त्यति०। २ सि० क्ष० डे० उपाध्यायाम्नत प्रकृ०। ३ सि० क्ष० छा० डे० विशेषैरेव। ४ सि० क्ष० छा० डे० पद्धर्थे।

तुल्यमुक्तमत्र परमार्थत उक्तमेव, तद्गम्यते [इ]त्यादि जातिगतानां सत्ताद्रव्यपृथिवीमृद्घटकुण्डकुण्डिकादि लिङ्गमरन्यादीनां सत्तादिनां विसत्तादिनाञ्च या सामानाधिकरण्यगति तया निरूपित यादृच्छिकार्थत्वम् अनर्थकताया एव सत्या तस्या अपि चोक्तत्वादिति–तस्या अपि जातेरभिहितन्यायेन परार्थत्वान्थर्थवत्त्व-मनर्थकत्व स्वार्थेन, किमिव ? वाग्विसर्गकालोपलक्षणनक्षत्रदर्शनश्रुतिवत्–यथा नक्षत्र दृष्ट्वा वाचो ॥ विसृजन्तीति नक्षत्रद र्शनमात्रातत्रम, नक्षत्रदर्शनयोग्य कालोऽत्र तदर्थेन पश्यतिना उक्तवदुक्त, परमार्थेन तु पश्यति स्वार्थ एव वर्तते तथा जातिशब्दो विशेषार्थ इति ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थताया पुनरुक्तदोषात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, अत एव सत्यवृत्त्या नोक्तो विशेष, उपाधिवृत्त्योक्तोऽप्यनुक्त एव, नियमार्थो पुन श्रुति, तदर्थत्वात् पूर्वश्रुते, नियम स्वाधन्यत्वस्थापनम्, सञ्चारि चैतत् विशेषपरम्परया, तत्र कारण द्रव्यनय युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्यायकत्वेन प्रत्ययस्य उपमर्जनमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरथ, यावच्च सर्वमनेन शब्दनयशब्दार्थेन व्याप्तम् ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायामित्यादि, पुनरुक्तदोषात् सामान्यशब्देनोक्तत्वात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, 'उक्तार्थानामप्रयोग' (महाभा० १–१–४३ सूत्रे, पृ ३४४) इति न्यायात्, अत एवेत्यादि, सत्यवृत्त्या नोक्तो विशेष, उपाधिवृत्त्योक्तोऽप्यनुक्त एव, नियमार्था पुन पुन श्रुति –विवक्षितार्था, कस्मात् ? तदर्थत्वात्–विशेषार्थत्वात्–विशेषेणार्थत्वात् पूर्वश्रुते –सामान्यश्रुते ब्राह्मणादे, तस्माच्छ्रवणकालक्रमेण पुन श्रुतिरिति विशेषशब्द उच्यते, कोऽसौ नियमो नामेत्यत्रोच्यते–नियम स्वार्थ-

॥ गम्यते, तस्मात् प्रकृतिशब्द विशेषगमकत्वात्साधक स्वार्थेन तु नार्थवान् यथा काकशब्दो गृहार्थत्वेन सार्थक काकार्थेन त्वनर्थक इति तात्पर्यम् । दृष्टान्तान्तरमाह–**वाग्विसर्गेति** । व्याचष्टे–**यथेति**, पश्यतिना दृष्ट्वेति शब्दप्रकृतिभूतस्य धातुनस्य शिर्ष स्पष्टम् । जातिशब्देन विशेषार्थस्य परमार्थत एवोक्तत्वाङ्गीकारे दोष निरूपयति–**अन्यथेति** । व्याचष्टे–**पुनरुक्तदोषादिति**, सामान्यशब्देन मुख्यवृत्त्या विशेषाभिधाने विशेषशब्देनापि तदभिधानात् पुनरुक्तता भवेत् तत्परिहाराय विशेषशब्दानां प्रयोग एव वा न स्यात्, पदान्तरेणार्थेऽभिहिते पुनस्तदभिधानाय शब्दान्तरप्रयोगानिष्टेरिति भाव । नन्वसत्योपाधिभि सत्यस्य शब्दार्थत्वेनाऽभ्युपगमेनोपाधयो विशेषा उक्ता एवेत्याशङ्कायामाह–**सत्यवृत्त्येति**, उपस्थितीयमुख्यविशेष्यतारूपतस्य उपाधयो गौणाल्पत्रकारताश्रयत्वेनोक्ता अपि अनुक्तकल्पा एवेति भाव । ननूपाधिवृत्त्यापि विशेषाणामुक्तत्वे गौणप्रधानामप्रयोग इति दुरुद्धर एवेत्याशङ्कायामाह–**नियमार्थेति**, प्रयुक्तस्याऽन्यस्य नियमार्था–विशेषणार्था पुन श्रुतिर्भवति, यथा पचतस्य शब्दार्थतायां प्रकृत्यैव सत्याकर्माद्युपाद्युपहितसामान्यस्योपस्थितौ पुनर्विभक्तिश्रुतिर्नियमार्था कारकान्तरनिवृत्तिपूर्वकं विवक्षितकारकाभिनियार्थेति भाव, अभिहितानां सामान्यशब्देन विशेषाणां नियमार्था पुन श्रुतिरिति न्यायादिति तत्त्वार्थभाष्यटीकायां [तत्त्वा० भा टी पृ० ४१२] दृश्यते । यद्यपि निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यशब्देनैव विशेष उपगृहीतस्तथापि सामान्यश्रुतेर्विशेषस्यावधारणाभावाद्विशेषशब्देन पुनरसौ प्रत्यवमृश्यत एव, विशेषाभिमतेन सामान्याभिमतस्य स्वात्मनि नियमनाभिप्रायेणाह–**तदर्थत्वादिति** । काऽसौ विशेषश्रुतिरित्यत्राह–**तस्मादिति**, सामान्यशब्दश्रवणकालक्रमेण यस्य शब्दस्य पुन श्रुति स विशेषशब्द इत्यर्थ । नियमं दर्शयति–**नियम इति**, सामान्यश्रुतिर्हि प्रतिपत्तारं प्रति विवक्षितविशेषप्रतिपादनेऽशक्तत्वेन सामान्यश्रुत्या सामान्येन उक्तस्यापि पुनर्विशेषश्रुतिर्विवक्षिताविवक्षितविशेषाभिधायिसामान्यश्रुतिमन्यविशेषव्यावृत्तिमाधाय

१ सि क्ष डा छ °कार्येवर्थ । २ क्ष इद पद नास्ति । ३ सि क्ष ब्राह्मणादे ।

व्यवस्थापनम्-विवक्षितेऽर्थेऽवधारणम्, सञ्चारि चैतदिति, न पुनस्तत्सामान्यशब्देनोक्तवदुक्तं वस्तु व्यवस्थितमेव, किं तर्हि? सञ्चारिविशेषपरम्परया, तत्र कारणं सञ्चारणे-द्रव्यनयेत्यादि, एवं समवस्थस्यार्थस्य सत्यत्वात्, किं पुनः सत्यमिति चेत् युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्ययस्य प्रत्यायकत्वेनोपसर्जनमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरयं, तद्दर्शयति-यावत्सत्यादि गतार्थं तावत् सचमनेन भेदनयशब्दार्थेन व्याप्तमिति।

एवमेव चेदमपि 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः। वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान्॥' (प्रमाणसमुच्चये सामान्यपरीक्षायाम्) इति जातिशब्दो विशेषार्थनियमोक्तेर्भेदानामवाचकः व्यभिचारादानन्त्याच्च, जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोहवदभिधानेऽपि, प्रतिज्ञा कथं? भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरर्थादापन्नमन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति 'शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते' ( ) इत्युच्यते, अर्थो च स्वसामान्यलक्षणावुक्तौ, नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति स्वार्थ एव तावदवधार्यं, स्वार्थः स्वलक्षणोऽन्यतोऽन्योऽनन्यः स प्रत्यक्षविषयः, स इह न सम्भवति, 'स्वलक्षणमनिर्देश्यं' (प्र० स० श्लो० ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य।

एवमेव चेत्यादि, एतन्याये व्याप्तिप्रदर्शनद्वारेण दर्शनान्तरं निराचिकीर्षुराह-विशेषप्रधानशब्दार्थव्यवस्थापनार्थमिदमपीति तद्विचारवस्तुसूत्रम् 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारतः। वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान्॥' (प्रमा स) इति जातिशब्दो विशेषार्थनियमोक्तेर्भेदानामवाचको व्यभिचारादानन्त्याच्च, जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोह[वद]भिधानेऽपीति, प्रतिज्ञा कथमित्युपपत्तिप्रश्ने भेद[जाति]जातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरर्थादापन्नमन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति, अन्यापोहं वर्णयति-'शब्दान्तरा-

विवक्षितविशेषमवधारयतीति भावः। न हि वस्तु सामान्यशब्देन यथा यत्र तथा व्यवस्थितम् तच्छब्दस्य समुत्पन्नस्य प्रतिपत्तृगतविवक्षिताविवक्षितविशेषनियमसंशयस्यानिवृत्तेः किन्तु विशेषपरम्परया सञ्चरति वस्त्विति-न पुनस्तदिति। तत्र कारणं दर्शयति-द्रव्यनयेत्यादीति, अत्र मूलं नोपलभ्यतेऽतो न व्याख्यायते द्रव्यनये हि घटापेक्षया मृत् घट मृदपेक्षया पृथिवी तद पेक्षया द्रव्यं तदपेक्षया न सत्, परमार्थतः सद्वस्तुनस्तत्र व्यवस्थानात्, घटाद्यसत्यत्वात् इत्यभ्युपगम इति स्यादभिप्रायः। एवं तु न सत्यत्वम् किन्तु सामान्यनापि शब्देनाव्यवहितविधिवृत्तिना विधिनाऽनन्यभवस्य वस्तुनः घटादयः सर्वे भेदा युगपत्प्रतीयन्त एव तस्मात् सामान्यमुपसर्जनमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरयं यथोक्तं सद्द्रव्यपृथिवीमृद्घटादिसम्बन्धादस्मिन् द्रव्यं पार्थिवो मार्त्तिको घट इति घटसम्प्रत्यय इति, तस्मात् साक्षाद्व्यवहितविधिवृत्तिना भेदाः सर्वे समाक्षिप्यन्त एवेति भावः प्रतिभाति। अत्र विशेषप्रधानशब्दार्थव्यवस्थापनार्थं दर्शनान्तराणि निराकरणायाह-एवमेव चेति। व्याचष्टे-एतन्याय इति। विचारसूत्रं दर्शनान्तरे दर्शं दर्शयति-न जातिशब्द इति सदादिशब्दा जातिशब्दा उच्यन्ते ते भेदानां विशेषाणां न वाचकाः, भेदानामानन्त्यात् समयस्य कर्तुमशक्यत्वात्, व्यभिचाराच्च विशेषार्थनियमाय तदुक्तेरिति व्याचष्टे-जातिशब्द इति। जातिमद्वदपोहवानिति पादं व्याचष्टे-जातिमत इति। स्वेष्टार्थसिद्धये प्रतिज्ञा कथं क्रियत इति पृच्छति-प्रतिज्ञेति। हेतुनिर्देशपूर्वकं साध्यमाह-भेदजातीति, शब्दानां भेदार्थत्वे जात्यर्थत्वे जातिमदर्थत्वे वा दोषदर्शनात् परिशेषानुमानेनान्यापोह एव शब्दार्थ इति सिद्ध्यति तथा चान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति प्रतिज्ञा, भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेषु दोषदृष्टेरिति हेतुः। तत्र 'अन्यापोहकृच्छ्रुति' इति लक्षणकारवचनम्, तद्दिङ्नागो व्याचष्टे-शब्दान्तरार्थेति, स्वलक्षणमपि शब्दस्योपचारात् स्वार्थः तस्मिन् स्वलक्षणात्मके स्वार्थेऽर्थान्तरव्यवच्छेदं शब्दान्तरस्यार्थस्यापोहं जनयन्ती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यत इति तदर्थः। तन्मतेऽर्थं सामान्येन दर्शयति-

१ ब शब्देन यच्छब्दार्थेन।

र्थापोह हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्ते(   ) इत्युच्यते इत्यन्यापोहवादिनोक्तम्, अर्थौ च स्वसामान्यलक्षणावुक्तौ नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति–ततोऽन्यतृतीयार्थासम्भवात्, स्वार्थ एव तावदवधार्य –तावच्छब्दस्य क्रमार्थत्वादथान्तरस्याप्यवधारयिष्यमाणत्वात्, शब्दान्तरार्थापोहमात्रोक्तौ दोषोऽर्थस्वभावानभिधानादिति तस्मात्तावताऽपरितोषात् स्वार्थं कुर्वतीत्युक्तं क स्वार्थं ? उच्यते–स्वार्थ –स्वलक्षणोऽन्यतोऽन्य –अनन्य, स एवेत्यर्थ, प्रमाणयोरपि नियतविषयावधृते प्रत्यक्षविषय स स्वार्थ इति, स इहेत्यादि, इह–शब्दार्थे सविकल्पार्थ सामान्यत सविकल्पस्वरूपेऽध्यारोपोपचारात्मनि स न सम्भवति स्वार्थ प्रत्यक्षविषय, 'स्वलक्षणमनिर्देश्य' (प्रमाणस श्लो –५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

स्यान्मत प्रत्यक्षानुमानार्थाभ्यामन्योऽस्ति स्वार्थ इति चेत्–

न च ततोऽन्य स्वार्थ कश्चिदस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तिष्ठतु तावत् स्वार्थ, तथाच शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति ।

(न चेति) न च ततोऽन्य –प्रत्यक्षार्थात् स्वार्थ, शब्दान्तरार्थेत्याद्यन्यापोह स्वार्थो न भवति, तद्व्यतिरिक्तश्च तृतीयो न कश्चिदन्योऽस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् ततश्च प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तस्मात्तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति कुत स्वार्थ ? इत्यत आह–तिष्ठतु तावत् स्वार्थ –असत्त्वादविचार्य इत्यर्थ, तथा चेत्यादि, एवञ्च सति शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोह-

अर्थौ चेति, स्वलक्षण सामान्यलक्षणे द्वावेव एतद्व्यतिरिक्तप्रमेयस्याभावात् । तत्र कोऽर्थोऽत्र स्वार्थपदेन ग्राह्य इत्यत आह–**स्वार्थ एव तावदिति** स्वार्थपदमात्रावगम्यं प्रथमोपस्थितत्वादिमे च सामान्यलक्षणार्थस्यावधारयिष्यमाणत्वाच्च स्वलक्षण एवेति भाव । स्वार्थं कुर्वतीति पदस्य प्रयोजनमाचष्ट–**शब्दान्तरार्थेति** प्रकृतशब्दादन्य शब्द शब्दान्तरं तस्यार्थ शब्दान्तरार्थस्तस्यापोहनमात्रोक्तौ शब्दान्तरार्थनिषेधमात्रगमने तस्य निःस्वभावतया तुच्छत्वेन शशशृङ्गादिवदसत्त्वमापद्येत तस्मात्स्वार्थं कुर्वतीति पदमुपात्तमापत्तिनिरासार्थमुक्तमिति भाव । स्वार्थं परिचाययति–**क स्वार्थ इति** स्वलक्षण एव स्वार्थ स्वस्मादन्यतोऽन्य, अनन्यभूत स्वलक्षण एवेत्यर्थ । ननु एवमपि स्वलक्षण एव कुतो निश्चित, ततोऽन्य कस्मान्न भवतीत्यत आह–**प्रमाणयोरपीति**, दिङ्नागेन प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रमाणत्वोपगमात्तयो प्रतिनियतविषयत्वेन प्रत्यक्षविषयस्वलक्षणादन्योऽनुमानविषय एव, ततोऽन्यश्च प्रत्यक्षविषय स्वलक्षण एव भवतीति भाव । एवंविध स्वलक्षण शब्दार्थविचारे स्वार्थो न भवितुमर्हतीत्याह–**स इहेत्यादीति**, सविकल्पक नाम नामजात्याद्यभेदोपचारेण विकल्पक तदध्यारोपरूपकल्पनात्मकत्वात्प्रत्यक्षम्, यच्च नामजात्याद्यभेदोपचाररहितं तत्त्वन्यत् तद्विषय स्वलक्षण तच्चानिर्देश्यम्, तस्मान्न तदिह सम्भवतीति भाव । तत्र दिङ्नागवचनमाह–**स्वलक्षणमिति** । प्रत्यक्षविषयस्वार्थव्यतिरिक्तस्यार्थाभावमाह–**न च ततोऽन्य इति** । शब्दविषयो न स्वार्थ इत्याह–**शब्दान्तरेति**, लक्ष्यद्वयस्य निश्चितत्वात् प्रमाणस्यापि द्वित्वेन तृतीयप्रमाणाभाव एवेति नास्ति तृतीयोऽर्थ कश्चिदित्याह–**लक्ष्येति** । अन्य स्वार्थोऽस्ति न वाऽधुना विचारोऽनवसरग्रस्तस्तिष्ठतु शब्दस्य वाच्य क इति चिन्तायामन्यापोह एवेति ब्रूमस्तदन्यस्य वाच्यत्वासम्भवादित्याह–**तिष्ठतु तावदिति** । **भेदपक्षस्येति**, भेदस्य जातिमत्त्वेन तत्पक्षस्य जातिमत्पक्षाऽविशिष्टत्वाज्जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामित्यत्र भेदो न गृहीत इति भाव । शब्दस्यार्थौ द्वावेव स्याताम् प्रत्यक्षविषयस्वार्थो वा अनुमानविषयसामान्यं वेति निश्चित्य न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वेन शब्दोऽर्थवानित्युक्तम् तस्मात् तृतीयोऽर्थोऽस्ति न वेति प्रकृते विचारोऽयुक्त

१ सि क्ष प्र ह सत्त्वप्रासि । २ सि क्ष प्र डे तत्र च ।

श्रुतिरिति, भेदपक्षस्य जातिमत्पक्षाविशिष्टत्वेष्टे, शब्दार्थान्तरधृत्योक्त त्वया, न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वे नेति तद्वचनमेव ज्ञापकम् ।

स्यान्मतमनुमानविषय स्वार्थ इति तन्न—

अनुमानविषयोऽपि नैवास्य स्वार्थ, अग्निरनग्निर्नेत्याद्यपोह्यार्थस्वरूपत्वात्तस्यापि च व्यास्येयत्वात् भेदोपादाने चाऽस्वार्थत्वमपोह्यार्थादन्यत्वात्, परप्रत्यायनादिरभिन्नार्थत्वाच्च, अथ क्वचिदक्षानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेन्न, तृतीयार्थासम्भवादित्यादे प्रदर्शितत्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविषययोरदृष्टोऽप्यन्यापोह इत्यस्मादेव शब्दादवगन्तव्य स्वार्थो न निराश्रय, उक्तदोषात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोह्यते स स्वार्थ इति घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति घटे पटाद्यपोहाद्घट स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मत तथापि स्वार्थ इत्याधाराधेयादर्शनात् स्वरूपविधिविनाभूतत्वाद्विधीयमानस्वार्थानवस्थानादन्यशब्दान्तराधयोरस्थितरूपत्वात् कस्मिन् स्वार्थे कोऽसावन्यो यस्मादपोह्यते ? ।

(अनुमानेति) अनुमानविषयोऽपि नैवास्य—शब्दस्य स्वार्थ, अपोह्यार्थस्वरूपत्वात्, तदेवाह— अग्निरनग्निर्नेत्यादि, तस्यापि चापोह्यस्याऽऽख्येयत्वात्, न चाख्यातोऽस्वार्थोऽत स्वार्थ इति विशेष्य, स्यान्मतमग्निमत्त्वविशिष्टदेशादि स्वार्थो भिन्नस्वरसम्बन्धीति चेत्—एवं तर्हि भेदोपादाने चाऽस्वार्थत्वम्, अपोह्यार्थादन्यत्वात्, अपोह्यार्थस्यैव त्वयाऽनुमानत्वेष्टे, किञ्चान्यत्—परप्रत्यायनादिरभिन्नार्थत्वाच्च—न चानुमानविषय स्वार्थ आत्मन प्रत्यायने लिङ्गादिवस्तुरूप, परप्रत्यायने शब्दवाच्यो ज्ञानरूपे, ज्ञानार्थत्वा

एतत्स्पष्टयेनाह—शब्दार्थानिति । अत्रानुमानविषयसामान्यमपि न शब्दस्य स्वार्थ इत्याह—अनुमानविषयोऽपीति । व्याचष्टे—अनुमानेति । कथमनुमानविषयो न शब्दार्थ इत्यत्राह—अपोह्यार्थस्वरूपत्वादिति, अत्र भाव शब्देना वार्यं न किञ्चिद्यथार्थं वस्तुस्वरूपमस्ति, शाब्दज्ञानस्य निर्विषयत्वं तु अभिप्रायाध्यवसायेन प्रवृत्ता भ्रमरूपता । अर्थे [illegible] उपनिबन्धनत्वमपि [illegible] प्रतिभागमात्र भ्रान्तस्वरूप [illegible] संकेततयाऽध्यवसितत्वादन्यापोहपदार्थावगतिरन्यान्यापोह उच्यते स एव शब्दार्थ इति । अनुमाननिर्दर्शनभूतान्यस्य स्वरूपमुपदर्शयति—अग्निरनग्निरिति, तत्रापोह्यस्वरूपमुपदर्शनीय किं [illegible] । तथैव तत्र नापदर्शितं तत्र न शब्दस्य स स्वार्थ इति भाव । ननु नापोहोऽनुमानस्य विषयो यत तदन्यपरिच्छेदनिरपेक्षेण शब्दार्थत्वमभावा न भवेत् किन्तु अग्निमत्त्वविशिष्ट, स च अपोह्याद्भिन्नोऽनुमानस्य विषय इत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । एवं तर्हि यद्यपोह्याद्भिन्न तत्र तु शब्दानुमानस्य स्वार्थ, अपोह्यस्यैवानुमानविषयत्वेष्टेरित्याह—एव तर्हीति । भेदस्यानुमानविषयत्वे दोषान्तरमाह—परप्रत्यायनादित्येति, आदिना [illegible] प्रत्यायनं ग्राह्यम्, तत्राद स्वपरसाधारण्यात् परप्रत्ययजनकोऽनुमेयत्व स्वभावजनक इति परप्रत्यायक तत्स्वार्थताय [illegible] विशेषाभावेनानुमानस्य स्वार्थपरार्थत्वभेदो न स्यात्, इष्यते च भेद, अतश्च साधारण्यदर्शितादनुमानस्य स्वार्थ इति भाव । अनुमानविषयं दर्शयति—स चेति, अत्रानुमानिकज्ञानरूपमनुमानमुपदर्शितम् [illegible] प्रत्यय [illegible] स्वात्मनः [illegible] लिङ्गादनुमेयार्थविषय स्वस्य ज्ञानं तज्जनकं लिङ्गादि स्वार्थानुमानम् परस्य तथाविधज्ञानजनन हेतुभूतं निरूपणवचनात्मकं ज्ञानं परार्थानुमानम् तत्र भेदस्य द्वैरूप्यमनुमानविषय इष्ट । इत्थं न स्वार्थ इति भाव । प्रत्यक्षानु

---

१ सि॰ क्ष॰ डा॰ विशिष्टत्वेष्टे । २ सि॰ क्ष॰ ढ॰ ॰र्थापोहायात् नानाथ॰ । डा॰ स्वपोहनामानाथस्या॰ ।

र्यापोह हि स्वार्थं ब्रुवती श्रुतिरभिधत्ते( ) इत्युच्यते इत्यन्यापोहवादिनोक्तम्, अर्थौ च स्वसामान्यलक्षणाबुक्तौ नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति–ततोऽन्यतृतीयार्थासम्भवात्, स्वार्थ एव तावदवधार्यं–तावच्छब्दस्य क्रमार्थत्वादथ तस्याप्यवधारयिष्यमाणत्वात्, शब्दान्तरार्थापोहमात्रोक्तौ दोषोऽसत्त्वप्राप्तिः तस्मात् तावताऽपरितोषात् स्वार्थं ब्रुवतीत्युक्तं, क स्वार्थः ? उच्यते–स्वार्थः–स्वलक्षणोऽन्यतोऽन्यः–अनन्यः, स एवेत्यर्थः, प्रमाणयोरपि नियतविषयावधृते प्रत्यक्षविषयः स स्वार्थ इति, स इहेत्यादि, इह–शब्दार्थे सविकल्पार्थे नामाद्यन्तः सविकल्परूपेऽध्यारोपापन्नात्मनि स न सम्भवति स्वार्थः प्रत्यक्षविषयः, 'स्वलक्षणमनिर्देश्यं' (प्रमाणस० श्लो–५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य।

स्यान्मतं प्रत्यक्षादर्थोऽन्योऽस्ति स्वार्थ इति चेत्–

न च ततोऽन्यः स्वार्थः कश्चिदस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तिष्ठतु तावत् स्वार्थः, तथापि शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति।

(**न चेति**) न च ततोऽन्यः–प्रत्यक्षार्थात् स्वार्थः, शब्दान्तरार्थस्यान्यापोहः स्वार्थो न भवति, तद्व्यतिरिक्तश्च तृतीयो न कश्चिदन्योऽस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् ततश्च प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तस्मात् तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति क्व स्वार्थः ? इत्यत आह–तिष्ठतु तावत् स्वार्थः–असत्त्वादविचार्य इत्यर्थः, तथा चेत्यादि, यद्यप्येवं शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवादन्यापोह-

अर्थौ चेति, स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं चेति न ताभ्यां एतद्व्यतिरिक्तप्रमेयस्याभावात्। तत्र कोऽसावत्र स्वार्थपदेन ग्राह्य इत्यत आह–**स्वार्थ एव तावदिति** स्वार्थपदेनावधार्यं प्रथमोपस्थितत्वादथ न सामान्यलक्षणार्थस्यावधारयिष्यमाणत्वाच्च स्वलक्षणं एवेति भावः। स्वार्थं ब्रुवतीति पदस्य कृत्यमाचष्टे–**शब्दान्तरार्थेति** प्रकृतशब्दादन्यः शब्दः शब्दान्तरं तस्यार्थः शब्दान्तरार्थस्तस्यापोहस्तन्मात्रोक्तौ शब्दान्तरार्थप्रतिषेधमात्रलाभेन तस्य नि स्वभावतया तुच्छत्वेन शशशृङ्गादेरिवासत्त्वमापद्येत, तस्मात्स्वार्थं ब्रुवतीति पर्युदासतोऽन्यापत्तावुक्त इति भावः। स्वार्थं परिचाययति–**क स्वार्थ इति** स्वलक्षणं एव स्वार्थः स्वस्मादन्यतोऽन्यः, अनन्यभूतः स्वलक्षण एवेत्यर्थः। स एव यतः स्वलक्षणं एव कुतो विनिश्चितं ततोऽन्यः कस्मान्न भवतीत्यत आह–**प्रमाणयोरपीति**, द्वित्वेन प्रत्यक्षानुमानरूपेण व्यवस्थितयोः प्रतिनियतविषयत्वेन प्रत्यक्षविषयस्वलक्षणादन्योऽनुमानविषय एव, ततोऽन्यत् प्रत्यक्षविषयः स्वलक्षणं एव भवतीति भावः। एवंविधं स्वलक्षणं शब्दार्थविचारे स्वार्थो न भवितुमर्हतीत्याह–**स इहेत्यादीति**, यज्ज्ञानं नामजात्याद्यभेदोपचारेण विकल्पकं तदध्यारोपरूपकल्पनात्मकत्वान्न प्रत्यक्षम्, यच्च ज्ञानं नामाद्यभेदोपचारेणाविकल्पं तत्प्रत्यक्षं तद्विषयः स्वलक्षणं तच्चानिर्देश्यम् तस्मान्न तदिह सम्भवतीति भावः। तत्र दिङ्नागवचनमाह–**स्वलक्षणमिति**। प्रत्यक्षविषयस्वार्थव्यतिरिक्तस्वार्थाभावमाह–**न च ततोऽन्य इति**। शब्दविषयो न स्वार्थ इत्याह **शब्दान्तरेति**, प्रमेयान्तरस्य निराकरणात् प्रमाणस्यापि द्वित्वेन तृतीयप्रमाणाभाव एवेति नास्ति तृतीयोऽर्थः कश्चिदित्याह–**लक्ष्येति**। अन्यः स्वार्थोऽस्ति न वेत्यधुना विचारोऽनवसरग्रस्तस्तिष्ठतु शब्दस्य वाच्यः क इति चिन्तायामन्यापोह एवेति ब्रूमस्तदन्यस्य जात्यादेरसम्भवादित्याह–**तिष्ठतु तावदिति**। **भेदपक्षस्येति**, भेदस्य जातिमत्त्वेन तत्पक्षस्य जातिमत्पक्षाऽविशिष्टत्वाज्जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामित्यत्र भेदो न गृहीत इति भावः। शब्दस्यार्थौ द्वावेव स्याताम्, प्रत्यक्षविषयस्वार्थो वा अनुमानविषयसामान्यं वेति निश्चित्य न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वेन शब्दोऽर्थवानित्याद्युक्तम्, तस्मात् तृतीयोऽर्थोऽस्ति न वेति प्रकृते विचारोऽयुक्त

१ सि० क्ष० छा० डे० सत्त्वाप्राप्ति। २ सि० क्ष० भा० डे० तत्र च।

वृत्तिरिति, भेदपक्षस्य जातिमत्पक्षाविशिष्टत्वेष्टे, शब्दार्थविचारे वृत्त्योक्तं त्वया, न प्रत्यक्षविषयस्वार्थत्वेनेति त्वद्वचनमेव ज्ञापकम्।

साम्प्रतमनुमानविषयः स्वार्थ इति तच्च—

अनुमानविषयोऽपि नैवास्य स्वार्थः, अग्निरनग्निर्नेत्याद्यपोहार्थस्वरूपत्वात्तस्यापि च व्याख्येयत्वात् भेदोपादाने चाऽस्वार्थत्वमपोहार्थादन्यत्वात्, परप्रत्यायनादित्वभिन्नार्थत्वाच्च, अथ क्वचिदक्षानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेन्न, तृतीयार्थासम्भवादित्यादेः प्रदर्शितत्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविषययोरदृष्टोऽप्यन्यापोह इत्यस्मादेव शब्दादवगन्तव्यः स्वार्थो न निराश्रयः, उक्तदोषात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोह्यते स स्वार्थ इति घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति घटे पटाद्यपोहाद्धटः स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मतं तथापि स्वार्थ इत्याधाराधेयादर्शनात् स्वरूपविधिविनाभूतत्वाद्विधीयमानस्वार्थानवस्थानादन्यशब्दान्तरार्थयोरस्थितरूपत्वात् कस्मिन् स्वार्थे कोऽसावन्यो यस्मादपोह्यते ? ।

(अनुमानेति) अनुमानविषयोऽपि नैवास्य—शब्दस्य स्वार्थः, अपोहार्थस्वरूपत्वात्, तद्दर्शयति—अग्निरनग्निर्नेत्यादि, तस्यापि चापोहार्थस्याऽऽख्येयत्वात् न चाख्यातोऽसावीदृशः स्वार्थ इति विशेष्य, साम्प्रतमग्निमत्त्वविशिष्टदेशादिः स्वार्थो भिन्नस्तत्सम्बन्धीति चेत्—एवं तर्हि भेदोपादाने चाऽस्वार्थत्वम्, अपोहार्थादन्यत्वात्, अपोहार्थस्यैव त्वयाऽनुमानत्वेष्टेः, किञ्चान्यत्—परप्रत्यायनादित्वभिन्नार्थत्वाच्च—न चानुमानविषयः स्वार्थः आत्मनः प्रत्यायने लिङ्गादिवस्तुरूपः, परप्रत्यायने शब्दवाच्यो ज्ञानरूपः, ज्ञानायत्वा-

एवेत्याशयेनाह—शब्दार्थानिति। अथानुमानविषयसामान्यमपि न शब्दस्य स्वार्थ इत्याह—अनुमानविषयोऽपीति। व्याचष्टे—अनुमानेति। कथमनुमानविषयो न शब्दार्थ इत्यत आह—अपोहार्थस्वरूपत्वादिति, अयं भावः शब्दानां वाच्यं न किञ्चिद्यथार्थं वस्तुस्वरूपमस्ति शाब्दप्रत्ययस्य विशेष्यैर्भिन्नाकाराध्यवसायेन प्रवृत्त्या भ्रमरूपत्वात्, अर्थे विस्तुतुल्याऽऽरोपितमभिन्नरूपमपि अन्यव्यावृत्तस्वलक्षणानुभवजन्यतया तदन्यव्यावृत्तत्वेन स्वस्य प्रतिभासनाच्च भ्रान्तैस्तद्रूपस्य स्वलक्षणत्वेनाध्यवसितत्वादन्यापोहपदार्थावगतिफलत्वाच्चान्यापोह उच्यते स एव शब्दार्थ इति। अनुमानविषयीभूतापोहार्थस्य स्वरूपमुपदर्शयति—अग्निरनग्निरिति, तत्रापोहस्वरूपमुपदर्शनीयं किं स्वरूपं तदिति, तच्च नापदर्शनात् ततो न शब्दस्य स स्वार्थ इति भावः। ननु नापोहोऽनुमानस्य विषयो येन तत्स्वरूपपरिज्ञानव्यतिरेकेण शब्दार्थत्वासम्भवो न भवेत्, किन्तु अग्निमद्देशविशेषः स च अपोहाद्भिन्नोऽनुमानस्य विषय इत्याशङ्कते—साम्प्रतमिति। एवं तर्ह्यपोहभिन्नश्चेत् स नानुमानस्य स्वार्थः अपोहस्यैवानुमानविषयत्वेष्टेरित्याह—एवं तर्हीति। भेदस्यानुमानविषयत्वे दोषान्तरमाह—परप्रत्यायनादित्वेति, आदिपदेनात्मप्रत्यायनं ग्राह्यम्, दशादेः स्वपरसाधारणत्वात् परप्रत्ययजनकत्वमयथा स्वप्रत्ययजनकत्वमिति परप्रत्यायकत्वस्वार्थप्रत्यायकत्वलक्षणविशेषाभावेनानुमानस्य स्वार्थपरार्थत्वभेदो न स्यात्, इष्टश्च भेदः, अतश्च साधारणो दशादिर्नानुमानस्य स्यादिति भावः। अनुमानद्वैविध्यं दर्शयति—स चेति, अत्रानुमितिकरणरूपमनुमानमुपदर्शितम्, आत्मनो यः प्रत्ययः पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वलक्षणत्रिरूपविशिष्टलिङ्गादनुमेयार्थविषयः स्वस्य ज्ञानं तज्जनकं लिङ्गादि स्वार्थानुमानम्, परस्य तथाविधज्ञानजनने हेतुभूतं त्रिरूपलिङ्गवचनप्रभवं ज्ञानं परार्थानुमानम्, ततश्च भेदस्य दशादेरनुमानविषयत्वे इष्टं द्वैरूप्यं न स्यादिति भावः। प्रत्यायनानु

१ सि. क्ष. छा. विशिष्टत्वष्ट। ... ड. °रूपोऽनानात् नानाथ०। छा. रूपोहानामानाथत्वा०।

च्छ दप्रयोगम्येत्ययुक्तमस्य स्वार्थस्य द्वैरूप्यम्, एव न प्रत्यक्षविषयो नानुमानविषय स्वार्थो घटते शब्दस्य स्वमतादेव, अथ कचिदित्यादि, शब्दार्थविचारे सति अथानुमानविषयत्वविचारोऽसम्बन्ध इति चेत्, तृतीयाथासम्भवादित्यादे प्रदर्शितत्वात्, तथापि त्वदनुवृत्त्या यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविष[य]योरदृष्टोऽपि अन्यापोह स्वसादन्य शब्दादवगन्तव्य स्वार्थ, अन्यस्मापोहो न स्वस्यार्थस्य स्वार्थ श्राऽन्यस्मा[द]पोहो न निराश्रय स्वलोपात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोह्यते स स्वार्थ इति घट इत्युक्ते अघटो न भवति-पटादिरिति, घट पटाद्यपोहात घट स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मत तथापि तदपि न, स्वार्थ इत्याधाराधेयादर्शनात्-स एवाधाराभिमत स्वार्थ, आधेयाभिमतश्च शब्दो न दृश्येते तौ, स्वरूपविधि विनाभूतत्वात् यस्मिन्नन्यस्य शब्दान्तरार्थस्यापोह क्रियत इत्युच्यते स एवाधारार्थो न विधीयते शब्दश्चाधेय, तस्मात्तयोरदर्शनात् तस्मिन् स्वार्थे अपोह्यत इत्यभिसमस्यते, न चेद्विधीयतेऽन्यस्यार्थस्य सूत्रोक्तस्य भाष्योक्तस्य शब्दान्तरार्थस्य स्वरूपानवस्थान निर्धार्यमानस्यार्थानवस्थानात्, तस्मिंस्तु विधयेऽवस्थानात् तस्मिंस्तु विधयेऽनवस्थिते शब्दान्तरमन्य शब्द तदर्थश्चेति वक्तु युज्येत, अत आह-अन्यशब्दान्तरार्थयोरस्थितरूपत्वात् को ह्यसावन्यो यस्य यस्माद्वाऽपोह क्रियते स्वरूपविधिविनाभूत ? इति-न सम्भवत्येषोऽर्थ इत्यर्थ ।

अन्योऽनन्यो न भवतीति चेत् ननु स एव विधि स्वार्थ, तस्याग्रहणे नेत्यादिबुद्धेरभावात्, इतरथाऽन्यो न भवतीति व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वादप्रतिष्ठितस्वार्थयोस्ततोऽप्यमन्य, अतश्चान्य स इति तदेतयोर्ग्रहणाभावात् कुत कोऽन्य ? कुतोऽस्यापोह ?, इतरेतराश्रयभावदोषश्च-तस्मादन्य, अन्यस्मात् स इति ।

(अन्य इति) अन्योऽन्यो[न] भवतीति चेत्-स्यान्मत यथैव स्वार्थोऽन्यो न भवतीत्य

मानविषयस्वार्थश्च शब्दस्य न विषय इति प्रदर्शितमित्याह एव नेति । अथान्तरविचारप्रसङ्गमाशङ्कते-शब्दार्थविचार इति । तृतीयस्यसम्भवस्योक्तत्वेन नाप्रस्तुतविचारप्रसङ्ग इति समाधत्ते-तृतीयार्थेति । प्रत्यक्षानुमानविषयीभूतशब्दावगम्योऽन्यापोहरूप स्वार्थो निराश्रयो न सम्भवतीत्याशङ्कते-यद्यपीति स्वार्थान्यापोह स्वार्थे वाऽन्यापोहोऽन्यापोह शब्दवाच्यो निराश्रयो न भवितुमर्हति शब्दान्तरार्थापोहमात्रार्थो दोषाऽसम्भवप्रसक्तिरिति दोषस्योक्तत्वादिति भाव । एवमपोहाश्रयीभूतो घटादि शब्दविषय स्वार्थोऽभ्युपेय आपततीत्याह-तस्माद्यस्मिन्निति, निराश्रयत्वदोषप्रसक्तनिवारणाय यस्मिन् घटादौ तदन्योऽपोह्यते स घटादि स्वार्थ शब्दस्य विषय, तदपेक्षणेन घटादिस्वार्थ इति त्वदनुवृत्त्या प्रत्यवतिष्ठत इति भाव । स्वार्थे श्रुति शब्दान्तरार्थापोहे क्रियतेत्युक्तत्वात्स्वार्थ आधार श्रुति शब्द आधेय इति प्रतीयेत किन्तु तथा न दृश्यत इत्याह-स्वार्थ इतीति । व्याचष्टे-स एवेति । अदर्शने हेतुमाह-स्वरूपविधीति, स्वार्थो हि शब्दान्तरापोहेऽन्यापोहे वा शब्दार्थे नायाति तत शब्देनाविधानात् विधिविनाभूत अविधीयमानत्वाद्विधिविनाधार, तदभाव च आधेय स्यादिति न शब्दस्याधेययोराधाराधेयरूपतो दर्शनमस्ति स्वरूपयोराधाराधेययोर्विधानाभावात् एवञ्च तयोरदर्शनात् तस्मिन् स्वार्थेऽपोह्यत इति भाव । एवञ्च स्वार्थस्याविधीयमानत्वेन स्वरूपानवस्थानात् सूत्राद्यर्थान्तरं भाष्यार्थं शब्दान्तरञ्च स्वरूपेऽनवस्थितमेव स्वार्थ हि विधेये स्वरूपेऽवस्थिते सति शब्दान्तरमर्थान्तरं वा अयमन्य शब्द अन्यश्च तदर्थ इति शुच्यते वक्तुम् अयं प्रकृत शब्द, अयञ्च स्वार्थ इति शब्दस्वार्थयो परिज्ञानमेव नास्ति कथं शब्दान्तरस्यार्थान्तरस्य च परिज्ञानं भवेत् येन तदपोह प्रकृत स्वार्थ वक्तु शक्यतेत्याह-तस्मिंस्तु विधेये इति । अन्यशब्दान्तरार्थयोर्नानवस्थान स्वार्थस्यान्यप्रतियोगिकभेदवदन्यस्याप्यनन्यप्रतियोगिकभेदवत्त्वेनानन्यापोहनान्य प्रतीयत एवेत्याशङ्कते-अन्य इति । व्याचष्टे-स्यान्मतमिति, यथा स्वार्थो घटो घटशब्दन पटाद्यन्यापोहरूपत प्रतीयते तथैव पटा

१ सि क्ष छा सिन्नन्यापोह्यत । २ सि थानिवि० । ३ सि क्ष छा °दाश्रय । ४ सि क्ष छा योऽनन्यो० । ५ सि क्ष छा र्थोऽ योन्यभव० ।

स्वापोहेन प्रतीयते तथैवान्योऽप्यनन्यो [न] भवतीति तदपोहेन प्रतीयत इति चेन्मन्यसे अत्र ब्रूमो ननु स एव 'विधिरित्यादि, येन विधेयेनोपलम्भितस्यानन्यस्य प्र[म]णादन्यप्रतीतेरनन्य स एव स्वार्थो विधेय, तस्याग्रहणे नेत्यादिबुद्धेरभावान्नानन्य स्वार्थो विधेय इत्यापन्नम्, इतरथा अन्यो नेत्यादि यावद्ग्रहणाभावात्–यथा घटादन्य पट इत्युक्ते स न भवति, एव पटादन्यो घट सोऽपि न भवत्येव, द्वयोरपि व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वात्, ततश्चाप्रतिष्ठितस्वार्थयो ततोऽयमन्य, [अतश्चान्य] स इति तदेतयोर्ग्रहणाभाव, ततश्च कुत कोऽन्य ? कुतोऽस्यापोह ? इत्यपोहशब्दार्थाभाव', किञ्चान्यत्–इतरेतराश्रयभावदोष, कथमिति चेदुच्यते–तस्मादन्य अन्यस्मात् स, इति[ ] हेत्वर्थे–यस्मादन्यबलात् स प्रसिध्यति तद्बलादन्य, इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्त इत्युक्तम्, एव लौकिकान्यापोहशब्दार्थ-भावानुसारेण परीक्ष्यमाणोऽन्यापोहो न घटते स्वाय ।

अथान्यापोहलक्षणवाक्यव्याख्यानुवृत्त्या व्यावृत्तिमत्स्वार्थो गृह्यते, हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्माद्वृक्षशब्दोऽवृक्षशब्दनिवृत्तिं स्वार्थे कुर्वन् स्वार्थं वृक्षलक्षण प्रत्याययति, एव निवृत्तिविशिष्ट वस्तु द्रव्यादिसन् शब्दार्थो न निवृत्तिमात्र खपुष्पतुल्यम्, किन्तु तत् सदसत्, यथा कृतकत्व-स्यानित्यत्वविशिष्टशब्दानुमापकत्वमेव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमर्थान्तरव्यवच्छेदेन द्योतयति प्रमाणत्वात् ।

अथान्यापोहेत्यादि यावत् तस्मदसदिति, अन्यापोहलक्षणवाक्यानुसारेण परीक्षामाह–अन्या-पोहलक्षणवाक्य तेनान्यापोहं कुरुते श्रुतिरिति तस्य व्याख्या–शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त

दितपि घटाद्यन्यापोहरूपेण पटादिशब्दात् प्रतीयत इति भाव । अन्यस्मिन्ननन्यप्रतियोगिकेऽपोहे प्रतियोगिभूतस्यानन्यस्या परिज्ञाने तत्प्रतियोगिकापोहेनान्यस्यापरिज्ञानमेव स्यादतोऽनन्य एव विधेय, स एवानन्य स्वाय इति, यद्वाऽन्यापोहशब्दस्य व्यवच्छेदोऽनन्यापोहशब्दार्थ ॥ च विधिरेव निषेधद्वये विधिसत्त्वाविति समाधत्ते–अत्र ब्रूम इति । अपोहबुद्धौ प्रतियोगिबुद्धे धारणत्वादाह–तस्याग्रहण इति, प्रतियोगिनाऽनन्यस्याग्रहण इत्यर्थ । अविधेयत्वे तु दोषमाह–इतरथेति, अन्यो न भवत्यनन्यो न भवतीत्यत्र प्रतियोगिनोरन्यानन्ययोर्विधिरूपयोर्ग्रहणाभावे उभयत्र ॥ भवतीति व्यावृत्तिमात्रस्यैव स्थिति स्यात्, ततश्च स्वार्थावन्यानन्यावप्रतिष्ठितावित्ति ततोऽयमन्य अतश्चान्य स इति न वक्तुं शक्यते तयोरग्रहणात्तदपोहो विधातु शक्यत इति भाव । घटादन्य पट इति, अनेन घटव्यावृत्ति पटे प्रतीयते घटोऽपि पटव्यावृत्तिमान्, एवञ्च घटपटयोर्व्यावृत्तिमात्रेऽवस्थान स्यात्तथा च घटपटादिलक्षणयो स्वार्थयोर्व्यावृत्तिमात्ररूपत्वेनाविशिष्टयो परस्परं विलक्षणतया ग्रहणाभावात् कुत कोऽन्य कुतोऽस्यापोह इति भाव । पटादन्यो घट इति प्राक् पटे विज्ञाते तद्बलात् घट प्रसिध्येत् पटश्च घटादन्य इति घटे विज्ञाते तद्बलात् पट प्रसिध्यतीति परस्परस्य सिद्धौ परस्परस्यापेक्षितत्वेनान्योन्याश्रयोऽपि, ॥ अन्योन्याश्रितयो कल्पशतेनापि प्रसिद्धि, येन सिद्ध सदर्थक्रियासु प्रवर्त्ततेत्याह–इतरेतराश्रयेति । तद्व्याचष्टे–तस्मादन्य इति, तत्प्रसिद्धावन्यप्रसिद्धि, अन्यस्य प्रसिद्धौ च तत्प्रसिद्धिरिति भाव । तदेवमन्यापोहो लोकप्रसिद्धार्थमनुसृत्य निराकृत इत्याह–एवमिति । अन्यापोहलक्षणवाक्यव्याख्यानुसारेण तन्निराकर्तुमाह–अथान्यापोहवाक्यमिति । व्याचष्टे–अन्यापोहेति अन्यापोह्यमानस्य शब्दाभिधेयत्वेऽसत्त्वापत्तिर्व्यावृत्तिमात्रप्रसङ्गश्चेति मन्यमानो लक्षणवाक्यमन्यापोहवत्स्वार्थपरतया व्याचष्टे–शब्दान्तरेति, एतद्व्याख्यानुसारेण व्यावृत्तिमान् स्वार्थोऽन्यापोहेन गृह्यत इति भाव । तस्यैव दत्तकभिक्षोर्व्याख्याभ

१ सि क्ष छा डे विधेरित्यादिन्वेन विधियेनोपा० । २ सि क्ष छा डे न इत्यत्ति बुद्धे० । ३ सि अन्य। विधेरित्या०, छा० डे अनन्य स्वार्थो विधेरित्या । ४ स्वायपोऽनतश्च अन्य स इति

इत्युच्यते तदनुवृत्त्या व्यावृत्तिविशिष्ट निवते स्वार्थे स गृह्यते, न व्यावृत्तिमात्रम्, हिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, तद्दर्शयति–हिशब्दो यस्मादर्थे, तन्निरूपयति लौकिकोदाहरणेन–यस्माद्वृक्षशब्द इत्यादि यावत् प्रत्याययतीति, एव निवृत्तिविशिष्ट वस्तु शब्दस्यार्थ, कतमोऽसौ? द्रव्यादिमन्–द्रव्यपृथिवीवृक्षत्वादि, न निवृत्तिमात्र खपुष्पतुल्यमिति दृष्टान्त, अथवाऽनुमानानुमेयसम्बन्ध एव वाच्यवाचकसम्बन्ध इति मन्यमानो–यथा कृतकत्वस्येत्यादि मत्स्वरूपव्याख्यानमनुदाहृत्यानुमानमेव शब्दोऽपीत्यादि दार्ष्टान्तिकस्य सत्स्वरूपव्याख्या निगमयति, प्रमाणत्वादिति हेतुधर्मश्च तयोस्तुल्य शेष गतार्थम्, उभयोरप्यन्यापोहविशिष्टार्थप्रत्यायनतुल्यत्वादिति पिण्डार्थ, यथा वक्ष्यति निरूशाम–'न प्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्' [प्रमाणस०] इति।

अत्र ब्रूमोऽत्रापि त्वयैव ब्रुवतान्यापोहातिरिक्त स्वार्थ उक्त इति विधिरेवाङ्गीकृत अन्यव्यावृत्तस्वार्थत्वात्, देवदत्त! गामभ्याज शुक्लामिति गवानयनवाक्यवत्, व्यावृत्तियुक्तस्येत्यादि यावत्प्रदर्शनादिति त्वद्वचनेन निवृत्तिविशिष्ट वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसन्नित्यादिना ग्रन्थेन च स्वार्थविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथा सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्र न स्वार्थो नाम कश्चिदस्तीति स्वार्थे ब्रुवती श्रुतिरित्यनर्थक स्यात्।

अत्र ब्रूमोऽत्रापीत्यादि, त्वयैव ब्रुवताऽन्यापोहातिरिक्त स्वार्थ उक्तोऽतो विधिरेवाङ्गीकृत, कस्मात्? अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थार्थत्वात्–अ[न्य]व्यावृत्तस्वार्थोऽर्थोऽस्येति, अन्यव्यावृत्तस्वा[र्था]र्थो गृह्यत इत्यादि वाक्यम्, यस्या[न्य]व्यावृत्तस्वार्थत्व तद्वाक्य विधिमङ्गीकुर्वद् दृष्टम्, यथा देवदत्त[1] गामभ्याज शुक्लामिति गवानयनविधायक वाक्यमगवादिदोहादिव्यावृत्तिमदेव सत्तत्पृथक्शुक्लगोकर्मकानयनक्रियस्वार्थं तथा घट पटो न भवतीत्यन्यापोहोपलक्षितस्वार्थवाक्यमिति त्वयैवोक्तम्, तद्यथा–व्यावृत्तियुक्तस्येत्यादि

आह–हिशब्द इति। एवञ्च निवृत्तिविशिष्ट द्रव्यवृक्षत्वादिरस्तु द्रव्यादिशब्दार्थो न पेनरूपद्रव्यादिव्यावृत्तिमात्रम्, तस्य तुच्छत्वेन खपुष्पतुल्यत्वात्, तस्मात् सदसद्रूप वस्तु शब्दार्थ इत्याचष्टे–एव निवृत्तीति। एव शब्दप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावसत्त्वात्तदनुमानस्यैव शब्दस्याप्यपोहविशिष्ट वस्तुविषय इत्याह–अथवेति। न प्रमाणान्तरमिति, न प्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्तथाहि स (तत्?)। कृतकत्वादिरस्वार्थमपोहेन भाषते ॥ इति तत्त्वसङ्ग्रहटीकायां कमलशीलेनोद्धृतेयं कारिका, यथानुमानमन्यापोहेनार्थं ज्ञापयति तथा शब्दोऽपि निवृत्तिविशिष्ट वस्तु बोधयतीति न तत् प्रमाणान्तरम्, यथा च कृतकत्वमनित्यत्वविशिष्ट शब्दमनुमापयति तथा शब्दोऽपि स्वमभिधेयमर्थान्तरव्यवच्छेदेन द्योतयति प्रमाणत्वस्यानुमानशब्दयोस्तुल्यत्वात्, तुल्यता चोभयोरन्यापोहविशिष्टस्वार्थप्रत्यायनत्वेनेति प्रतिभाति। अन्यनिवृत्तिविशिष्टस्वार्थस्य शब्दाभिधेयत्वेऽङ्गीकृते विधिरेव शब्दार्थः स्यान्न त्वन्यापोहमात्रमिति निराकरोति–अत्र ब्रूम इति। व्याख्यां विदधाति–त्वयैवमिति, अन्यव्यावृत्तं हि वस्तु भवतैव मतेन स्वलक्षणमसाधारणमेव भवेत्, न ततोऽन्य कश्चित् स्वार्थो विद्यते लिङ्गजन्यबुद्धेरपि अपोहविषयत्वात्, तस्माद्विधिरेव शब्दार्थो नापोहो नाम इति भाव। हेतुमाह–अन्यव्यावृत्तेति। अन्यव्यावृत्तस्वार्थो गृह्यत इति वाक्य विधिमङ्गीकरोति अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्थत्वात्, यथा देवदत्त! गामभ्याज शुक्लामित्यादिवाक्यमित्यनुमान दर्शयति–अन्यव्यावृत्तस्वार्थार्थ इति। अत्र गोशब्दोऽगोव्यावृत्तिमतीं गां अभ्याजशब्द इतरदोहादिव्यावृत्तिमतीं क्रियां शुक्लशब्दोऽशुक्लव्यावृत्तिमतीं शुक्लामाह तथा च वाक्यार्थमाह–अगवादीति। यस्मिन्नन्यापोहत स स्वार्थ घट इत्युक्ते घटो न भाति पटादिरिति वदता त्वयैवान्यापोहोपलक्षितस्वार्थ इत्युक्तमित्याह–तथा घट इति। कथमुक्तमित्यत्र तदुक्तमेव ग्रन्थमेव प्रदर्शयति–व्यावृत्तियुक्तस्येति। स्वार्थस

1 सि क्ष ह व्यावृत्तिविषय०। डा व्यावृत्तिव्यतिरिक्तस्व०।

परवाक्यप्रत्युच्चारणम्, तद्विवरणञ्च–हिशब्दो यस्मादर्थे इत्याद्युपक्रम्य हेत्वर्थभावनोदाहरणं वृक्षशब्द सत्यार्थो दण्डकः सोत्तरपूर्वपक्षप्रत्युच्चारणं सव्याख्यानं यावत्प्रदर्शनादिति त्वद्वचनादेव स्वार्थस्य विधानं स्फुटीकृतम्, किञ्चान्यत्–निवृत्तिविशिष्टमित्यादि–एवं निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसन्नित्यादिना ग्रन्थेन कृतकत्वस्यानित्यत्वविशिष्टस्य दानुमेयत्वदृष्टान्तेन संभावनेन एव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमित्यादिना स्वार्थविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथेत्यादि–एवमनिच्छतस्ते दोषो यथा वृक्षशब्दप्रयोगे पटाद्यवृक्षान्यशब्दार्थव्यावृत्तिरपि प्राप्ता, ततः सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रं न स्वार्थो नाम कश्चिदस्त्यतः स्वार्थं ब्रुवती श्रुतिरित्यनर्थकं स्यात् ।

अत्राह–स्यादेतदेवं यदि [अ]वृक्षनिवृत्त्या गम्यते स्वार्थः कश्चिदिति, किं तर्हि? वृक्षः सन्निति असन्न भवतीति तस्यापि वृक्षसत्त्वस्यावृक्षासत्त्व[निवृत्ति]मात्रार्थत्वादन्यापोहमेव शब्दार्थमभ्युपगच्छामीत्यत्र ब्रूमः –

यदपि च तत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्त्तयतीति तदपि परिश्लथम्, युगपदयुगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात् युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, तस्माद्भवनाभवने न न भवत्यसन्निति, अन्यथाऽनुपपत्तेः त्वन्मतवत् उक्तवच्चायुक्तं सदित्यसन्न भवतीति ।

(यदपि चेति) यदपि च तत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्त्तयतीति, ततः[1] सदित्युक्तेऽसन्न भवतीत्ययमर्थो गम्यते ततोऽन्यापोह एवेति भवतोक्तं तदतिपरिश्लथ–दुर्बद्धदारुभारकवद्विशीर्येत इत्यर्थः, कस्मात्? [युगपद]युगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात्, तत्र तावत् ननु युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, युगपद्भूतरसाद्यभवनेनैव रूपभवनं दृष्टम्, यद्घटस्य सत्त्वं

विधेयत्वानभ्युपगमे स्वार्थे ब्रुवती श्रुतिरिति वाक्यखण्डोऽनर्थक एव स्यात्, सर्वशब्दानां व्यावृत्तिमात्रार्थत्वप्रतीतेरित्याह–**एवमनिच्छत इति ।** ननु वृक्षशब्दादवृक्षनिवृत्तेरन्यो न कश्चित् स्वार्थो वस्तुरूपो गम्यते स्वार्थे ब्रुवतीत्यत्र स्वार्थोऽपि यो द्रव्यादिरूपः सन्नित्युक्तः सोऽपि असन्निवृत्तिमात्रम्, तथा च वृक्षः सन्निति अवृक्षासत्त्वनिवृत्तिमात्रार्थमेवेत्याह–**स्यादेतदेवमिति,** वृक्षः सन्नित्यत्र वृक्षशब्देनावृक्षनिवृत्तिः सच्छब्देनासन्निवृत्तिरित्यवृक्षव्यावृत्तिरसद्व्यावृत्तिरित्यर्थः तस्मादपोह एव शब्दार्थ इति भावः । समाधत्ते–**यदपि चेति ।** व्याकरोति–**यदपि च तदिति,** सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं सन्नित्यर्थान्तरं च निवर्त्तयतीत्यन्यापोह एव शब्दार्थ इति यदुक्तं तदत्यन्तं शिथिलीभूतं वचनमेवेति भावः । अन्वयनिरपेक्षस्य व्यतिरेकस्याप्रसिद्धत्वानुपलब्धेरितरेतरापेक्षाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्राद्यानुभवनान्निवृत्तिमात्रस्य शब्दार्थताऽसम्भवतीति निरूपयति–**युगपदयुगपदिति,** सत्त्वमसत्त्वापेक्षत्वादसत्त्वाविनाभावि, असत्त्वमपि सत्त्वापेक्षत्वात् सत्त्वाविनाभावि, असत्त्वानपेक्षञ्च सत्त्वमत्यन्तासदेव वस्तु गमयेत्, विधिरूपाप्रतिलम्भात्, सत्त्वमप्यसत्त्वानपेक्षं सर्वात्मतया वस्तु गमयेत् निषेधरूपाप्रतिलम्भात्, नहि वस्तु सर्वसद्रूपेण सर्वासद्रूपेण वा भवति अतः सत्त्वासत्त्वे परस्परसापेक्षे आत्मलाभमासादयत इति भावः । युगपद्भाविघटादिरूपादिवस्तुनः सदसत्त्वं दर्शयति–**तत्र तावदिति,** भवनस्याभवनापेक्षत्वात् घटे नाभवत्त्वं घटभवनं निषिध्यते किन्तु प्रसक्तमेव, पटाद्यभवनन्तु घटस्य धर्मः, तदधीनत्वाद्घटभवनस्य, एवञ्च घटभवनं पटाद्यभवनाविनाभावितया दृष्टम्, रूपभवनञ्च रसाद्यभवनाविनाभावितयैव, अविनाभावित्वादेव यद्घटसत्त्वं तदेव पटाद्यसत्त्वं यच्च रूपसत्त्वं तदेव रसाद्यसत्त्वम्, एवञ्च सतोऽसद्रूपत्वात् सत् असन्न भवतीति न, किन्तु भवत्येव, यदि तु घटसत् पटाद्यसन्न भवेत् पटसद्भवेत्, पटसद्रूपेण च घटसदेव न भवेत् तस्यावकाशाभावात्, एवञ्च

---

१ सि क्ष डे छा सद्भावेन ।

सत्पटस्यासत्त्व रसस्य सत्त्व रूपस्यासत्त्वम्, तस्मात् सदित्यसन्न न भवति–असद् भवत्येव, अन्यथा तद्भवने घटो न भवेत्–पटसत्त्वेन चेष्टत्वे घटाभवनाभावात्, किमिव ? त्वन्मतवत्–त्वन्मते हि शब्दा अर्थान्तरापोह हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति मतम्, इतरेतराभावात्मकञ्च सत्त्वमिति, निष्क्रान्यत्–उक्तञ्च–अनन्तरातीतनये भावाभावभावनायामित्युपक्रम्य बहुधोक्त तस्मान्न युक्त सदित्यसन्न भवतीति, तथा रूपरसादियुगपद्भाविषु योज्यम्, एव तावद्युगपद्भाविषूक्तम् ।

अयुगपद्भाविष्वपि–

अयुगपद्भूतपूर्वोत्तरभावाभावे वर्त्तमानभावो दृष्ट, यदि तु सदसन्न भवेत् ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा–घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात्, अघटसत्त्वाभावाद्घटसत्त्वाभावाच्च, घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि पटादिना भवनात् ।

[अ]युगपद्भूतेत्यादि, पिण्डो यदि न भवेत् कोशकस्यासत्कुसूलकादिर्वा यदि न भवेत् तत शिवको भवेत्, एव कोशकादिष्वपि, पूर्वोत्तरभावाभावे वर्त्तमानभावो भवेत्, न भावे, तथा कपालशर्करापांस्वादिभावेषु योज्यम्, बालकुमारयुवमध्यमस्थविरेषु च, तथैव प्रागनेकधा भावितमभयत्रैव भवतीति, अथैव नेच्छसि–यदि तु सदसन्न भवेत् तत ततोऽन्यापोहो निर्विषय एव भवेत्, तद्यथा–घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात्, घट इत्युक्ते पट एव स्यात्, घटश्च न भवेत्, अघटसत्त्वाभावात् घटसत्त्वाभावात्, किं कारण ? सदसन्न भवतीति घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि पटादिना भवनात् ।

नन को दोष –

ततश्चेद दोषजातमापद्यते 'भेदो भेदान्तरार्थन्तु विरोधित्वादपोहते' (प्रभा० स०) इत्यादि यथार्थं तथा न भवति, नापोहताऽप्येवम्, विरोध्यविरोधित्वात्, अथ युगपदयुगपद्भाविसर्वभावभेदभवनस्य भवननियम सतेनासन्न भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्व्युदासेनेत्यदोष, तदपि न,

प्रसक्त पटादिगतस्य निषिध्यते, न पटाद्यसत्त्वमिति भाव । तद्भवने–पटभवने घटो न भवेदित्यत्र दृष्टान्तमाह–त्वन्मतवदिति, यदि घट पटादिनाऽसन्न भवति पटादिना सन्नेव स्यात्, तव मते हि अन्यस्य निषेध क्रियते घटादन्योऽन्यस्य सर्वस्य पटादिनाऽसतोऽपोह क्रियते सतीति चासतोऽपाह घटसत्त्वमप्यसन्निवृत्तिमात्रमिति सर्वं निवृत्तिमात्रमेव प्रसक्तमन्यापोहव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यभावादिति भाव । ननु भावाभावात्मको घट इत्यत्र भावो विधि अभावो विशेष, स च विशेषो घटस्यैवेति यदि नेष्ट, किन्त्वन्यापोहलक्षणपराभाव एवेष्ट, तर्हि घटस्य विशेषाभावे तथा पटस्यापि विशेषाभावे च स्वत्वपरत्वयोरव्यवस्थानात् स्वपरयोरितरेतराभावस्या सामान्यविशेषयोर्भेदेनोपनिपाता न स्यादित्येवं प्राक् बहुधा प्रतिपादितत्वात् सदित्यसन्न भवतीति यदुच्यते तदयुक्तमित्याशयेनाह–उक्तञ्चेति । अनन्तरातीतोभयोभयनयस्योपरि भावाभावभावनायामित्यादिना बहुधा विचारितत्वात् सदित्यसन्न भवतीत्ययुक्तमिति व्याचष्टे–अनन्तरातीतनय इति । अथायुगपद्भाविपिण्डशिवकादीनां सदसद्रूपतामादर्शयति–अयुगपद्भाविष्वपीति, शिवकादिभवनं पूर्वपिण्डाद्यभवनाविनाभावि उत्तरकोशकाद्यभवनाविनाभावि च, तथा च यच्छिवकादिसत्त्वं तत् पिण्डादिकोशकाद्यसत्त्वं तस्मात् सदित्यसन्न भवतीति न किन्तु भवत्येवेति भाव । सतो यद्यसत्त्वं नेष्यते तदा दोषमादर्शयति–अथैवमिति, यदि सत् असन्न स्यात् तर्हि अन्यापोहोऽपि न स्यान्निर्विषयत्वात्, घट इत्युक्ते घटोऽघट एव–पट एव स्यात् अघटो न भवतीति न स्यात् घटादेरात्मासद्रूपेणापि पटादिना भवनमभ्युपगम्यते यदि तर्हि दोषमाह–ततश्चेदमिति । व्याचष्टे–

1 क्ष छा डे रसस्यासत्त्वं, सि प्रतौ पदमिदंनास्ति । २ छा डे क्ष पटस्यसत्त्वे घटे भवने घट एव न भवेदित्यधिकः पाठो दृश्यते । ३ सि क्ष तत्रैव ।

विदितभवनानुवादत्वादेववादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वात्तदप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति, अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुवादायुक्तेः, अनुवदता च त्वया घटादिरूपादेः सदित्यभ्युपगतम्, अतोऽसत्त्वादुक्तदोषाविमोक्षः ।

(ततश्चेदमिति) ततश्चेदं दोषजातम्—अनिष्टमापद्यते भेदो भेदान्तरेत्यादि यावदित्यादि, आदिग्रहणात् 'सामान्यान्तरभेदार्थो स्वसामान्यविरोधिनः' [प्रमाणस०] इति वा, यथार्थं—यथा त्वयाऽभिवाञ्छितं तथा न भवति—अनृतं तदित्यर्थः, अत्र प्रयोगः—नापोहताऽप्येवम्, त्वदुक्तेन विधिना सदसन्न भवतीति विरोधित्वात्, अस्मन्मतेन सन्नसन् भवतीत्यविरोधित्वात् द्विधापि पक्षधर्मसिद्धेर्विरोध्यविरोधित्वादिति, यथा सदित्यसदेव, अनपोहात्, विरोधित्वेऽपि सत्यविरोधित्वात्, तथा वृक्षः शिंशपेत्यवृक्षाच्छिंशपादि नापोह्यतेत्यपोहाभावः, अथ युगपदयुगपदित्यादि यावद्व्युदासेनेति, स्यान्मतं नाहं ब्रवीमि युगपद्भाविनां घटादिरूपादीनां भावानां शिवकादीनां बालादीनां वाऽयुगपद्भाविनां भेदभवनेऽन्यस्याभवनं नास्तीति, किं तर्हि ? सद्ध्वनि सत्त्वात् घट एवासन्, सन्तानपतिताश्च रूपाद्य एवासन्त, क्षणिकत्वात्, घटरूपादिसद्ध्वनिसतो मुष्टिपदत्याद्विवदसत्त्वात् सन्नसन्न भवतीति, तस्माद्युगपदयुगपद्भाविसर्वभावभेदभवनस्य भवननियमः सैवेवासन्न भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्व्युदासेनेति, इति[ ] हेत्वर्थे अस्माकं न्यायादन्येप इति, अत्रोच्यते तदपि न, विदितभवनानुवादत्वादेव वादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वात् तदप्रसिद्धौ घटो रूपादिर्वा भवति न भवति,

---

अनिष्टमापद्यत इति, भेदोऽपरं भेदमपोहते विरोधित्वात्, सामान्यान्तरं तद्भेदाश्च स्वस्य सामान्यस्य च विरोधिन इत्यर्थिकां तदीयकारिकां दर्शयति—**भेदो भेदान्तरेति** । इत्यादौ यादिग्रहणग्राह्यमाह—**सामान्यान्तरेति** । यदभिप्रायेणेमे वचने उच्यते स तथा न भवत्ययथार्थत्वात्, तस्मात्त्वदीयाभिप्रायोऽसत्य एव अन्यापोहस्य निर्विषयत्वादित्याह—**यथार्थमिति,** प्रोक्तवचनेन योऽर्थः प्रतीयतेऽभीप्स्यते च ॥ तथा न भवति, यथा भवति तथाऽप्रतीतत्वनभीप्सितत्वाच्चानृतं तद्वचनमापद्यत इति भावः । तदेव प्रयोगेण दर्शयति—**अत्र प्रयोग इति,** त्वदुक्तेन विधिना नापोहतेति प्रतिज्ञा सदसन्न भवतीति विरोधित्वादिति त्वन्मतेन हेतुः, मन्मतेन च सद् असद्भवतीत्यविरोधित्वादिति हेतुः तव मते सन् केनापि प्रकारेण नासद्भवति घटो यदि पटादिनाऽसन् भवेत् तर्हि पटादिना सन्नेव भवेत् पटादिनाऽसत्त्वापोहस्य पटसद्रूपत्वात् एवञ्च घटस्याघटापोहस्य च विरोधः, एवं मन्मते चासत्त्वस्याभ्युपगमात् सत्त्वासत्त्वयोर्नास्ति विरोधो येन तदपोह्येतेति भावः । एवञ्चोभयमतेनापि विरोध्यविरोधित्वादिति द्वतो पक्षधर्मसिद्धिरित्याह—**द्विधापीति** । तथा च सतोऽसत्त्वात् यथा सन् नासदपोहस्य विषयस्तथा वृक्ष शिंशपाद्यपि अवृक्षादीन्पादिनापोह्येत, तस्य केनापि रूपेणावृक्षत्वाच्छिंशपात्वात् विरोधित्वे सत्यविरोधित्वादित्याह—**यथा सदितीति** । अथ युगपद्युगपद्भाविनां घटादिरूपादिवालादीनां भावानां भेदरूपेण भवनकालेऽन्यस्य कस्याप्यभवनं न भवत्येवेति न ब्रूमः, येनान्यापोहो न स्यात् किन्तु घटादयो सद्ध्वनिसन्त एव ततश्च घटादिभवनं न घटाद्यभवनं तस्माद्घटाद्यभवनस्यापोहः क्रियते स एवापोहः सद्ध्वनिमद्रूपघटादि उच्यते तथाविधघटादिव्यतिरिक्तस्याभणितस्य तस्याभावात्, यथाऽङ्गुलिभ्यो व्यतिरिक्ता मुष्टिरसती, बलाकाभ्यो व्यतिरिक्ता पङ्क्तिरसती तथा सद्ध्वनिमान् घटादिरपि अघटाद्यन्यापोहरूप इत्याशयेनाह—**अथ युगपदिति** । नन्वस्य प्रकृतायनैयामकत्व दर्शयति—**तस्मादिति,** भेदभवनेऽन्याभवनस्यानिषेधात् भेदाभवनस्यैव निषेधात् अयं सन्नेव, असन्न भवतीति भेदभवननियम इति भावः । ननु भवनं विदितेऽनुवादता भवेत्, न त्वविदिते, भवता च घटादिर्भवति न पटादिर्न भवति, घटादिर्नापोह्यते पटादिरपोह्यते, घटादिः स्वार्थो न पटादिरित्येव घटादिरनूद्यते, तन्न सम्भवति घटादेरविदितत्वात्, घटादेरविदितत्वं सद्ध्वनिसत्त्वेनासत्त्वात्, सतश्च स्वलक्षणस्य शब्दास्पर्शनादित्याह—**विदितभवना**

---

१ मि क्ष छा दे सद्भूतिसती । २ मि क्ष छा दे सन्नेव तत्त्वद्भवती० ।

अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुवादायुक्ति, प्रसिद्धविदितार्थविषयत्वादनुवादस्य, अनुवदता च त्वया घटो रूपादि च सदित्यभ्युपगतम्, तत सदभ्युपगमात् सुतरामसत्त्वमापन्नम्, अतोऽसत्त्वाद्युक्तोपायविमोक्ष –तद्वस्थ एव ।

नैव चैव रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानिव्यतिरिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेष स्वार्थ इति वचनम्, प्रतिपक्षापेक्षणक्षीणशक्तित्वात्, साध्यविशेषस्वार्थागतिवत् ।

नैव चैवमित्यादि, रूपादिव्यतिरिक्तघटाद्यसत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्देश्यपरमनिरुद्धक्षणिकसन्तानिव्यतिरिक्तसन्तानरूपाद्यसत्त्वाभ्युपगमे च घटादिविशेष स्वार्थ इति वचनमगतिरेव–घटोऽयमिति स्वार्थविशेषेऽगति स्यात्घटो न भवतीत्यगतेरभ्युपगमे, कस्मात् ? प्रति[पक्षा]पक्षेपणक्षीणशक्तित्वात्–असन्न भवतीति प्रतिपक्षस्यापक्षेपणे क्षीणा शक्तिरस्य घटशब्दस्य, यत्र च शब्दे प्रतिपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वं तस्य स्वार्थविशेषवचनगतिर्नास्ति, यथाऽक्षपादपक्षलक्षणे 'साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा' (गौ० सू० अ० १ आ० १ सू० ३३) इत्यस्मिन् वाक्ये साध्ययो हेतुदृष्टान्ताभासयोरप्यसाध्यत्वनिवृत्तिलक्षितयो साध्यत्वात् साध्यविशेषस्वार्थागति तथा घटो न भवतीत्यघटनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् घटस्वार्थविशेषागति स्यात् ।

त्तुवादत्यादिति । परस्यानुवादस्याभ्युपगम दर्शयति–**अनुवदता चेति**, घटस्याप्यनुवादेन सतोऽभ्युपगमादिति भाव । एवञ्च निर्दिष्टविशिष्ट वस्तु शब्दार्थोऽभ्युपेय इति विधिरेवाभ्युपगत स्यात्, अन्यव्यावृत्तस्वार्थाभावात्, अन्यथा सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रम् न स्वार्थो नाम कश्चिदस्ति स्वार्थे पुनरपि श्रुतिरियम् स्यादिति उपायमोक्षो दुर्वार इत्याह–**अत इति** । अन्यापोहत्वाथाऽपि शब्दार्थो न संनिधत्तेतीत्याह–**नैव चैवमिति**, अन्यापोहवत्स्वार्थोऽपि च नैव शब्दार्थो भवितुं शक्यम् इति भाव । तन्न प्रतिपादयति–**रूपादीति**, रूपादय एव परमार्थसन्त, घटादिस्तु न रूपादिव्यतिरिक्त सत्त्वाभ्युपगमे इत्यर्थ । **अनिर्देश्येति**, द्विविध बौद्धमत प्रमाणस्य विषय ग्राह्योऽध्यवसेयश्च, प्रत्यक्षस्य क्षण एव परमनिरुद्ध परमार्थसन्निर्देश्य सन्तानी ग्राह्य अध्यवसेयस्तु प्रत्यक्षबलोत्पन्ननिश्चयविषय सन्तान एव, न च सन्तानिव्यतिरिक्तोऽर्थक्रियायामसमर्थ वाऽपि परमार्थसन्, एवञ्च क्षणव्यतिरिक्तसन्तानस्वरूपाद्यनभ्युपगमे चरसंघ । रूपादिव्यतिरिक्तस्य घटादे सन्तानिव्यतिरिक्तस्य च सन्तानस्यासत्त्वाभ्युपगमे घटादेरघटव्यावृत्तिरूपतया घटविशेष स्वार्थ इत्युक्तिरयुक्ता स्वार्थगतेरभावादित्याह–**घटादिविशेष इति** । अगतौ हेतुमाह–**प्रतिपक्षेति**, घटादिशब्दो हि अघटव्यावृत्तिपूर्वकं घटविशेषमवगमयतीत्यभ्युपगमे तद्वचनस्य गति स्यात्, तथा न सम्भवति घटादिशब्दस्य शक्तिरघटव्यावर्त्तनेन क्षीणा सती न घटविशेषमवबोधयत्, तस्मात् स्वार्थविशेषागतिरेवेति भाव । प्रतिपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वस्वार्थविशेषवचनागत्योरविनाभावमाह दृष्टान्तमाह–**यथाऽक्षपादपक्षलक्षण इति**, गौतमस्य प्रतिज्ञालक्षण इत्यर्थ । प्रतिज्ञालक्षणमाह **साध्यनिर्देश इति**, प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्य तस्य निर्देश–परिग्रहवचन प्रतिज्ञेत्यर्थ अनित्य शब्द इत्युदाहरणम्, तत्र साध्यनिर्देश प्रतिज्ञेत्युक्तौ साध्यशब्दहेतुदृष्टान्तयोरपि प्रसङ्ग यथा नित्य शब्दोऽस्पर्शवत्त्वात्, अत्र चाक्षुषत्व शब्दे साध्यम्, नित्य शब्दोऽस्पर्शत्वात्, बुद्धिवत्, अत्र बुद्धौ नित्यत्वं साध्यम्, तत्र साध्यधर्मसाध्यनिवृत्तिवचनमात्रेण क्षीणशक्तित्वात् साध्यविशेष न बोधयितुं शक्नोतीति प्रोक्तहेतुदृष्टान्तयोरप्यसाध्यव्यावृत्तिरूपत्वात् साध्यत्वं प्राप्तम्, तद्भावत्वसाध्यविशेषलक्षणस्वार्थस्य न तद्बोधयितुं शक्नोतीति तस्मात्तत्र व्याप्तिग्रहात् घटशब्दस्यार्थविशेषागतिरेव सिद्धमिति भाव । ननु भवतु नाम शब्देन घटादिविशेषलक्षणस्वार्थागति, किन्तु सामान्यरूपेऽन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दानां

---

१ सि क्ष छा दे °विशेषगति । २ सि क्ष छा दे साध्ये।

स्यान्मत साध्यसामान्यगतिवत् घटसामान्यगतिः स्यादिति तन्न—

घटादिसर्वसवृत्त्यर्थासत्त्वादगतिरेव, अनन्तरातीतासद्वस्त्वाम्नानात्, अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्तं 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते। तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तूपदेक्ष्यते' ॥ (प्रमा० स०) इति सामान्यस्यासत्त्वाद्विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्यः स्वार्थः ? अस्मन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावश्यम्, अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विपर्येण भवितव्यम्, अन्यस्यार्थस्याभावात्, उक्तवत् तथा चान्यापोहोऽपेक्षा।

(घटादीति) घटादिसर्वसवृत्त्यर्थासत्त्वा[द]गतिरेव, सामान्यार्थस्याप्यसत्त्वेनाभ्युपगतत्वात् त्वयैव, अत एव चास्माभिरेवमिति शिक्षितम्—अनन्तरातीतासद्वस्त्वाम्नानात्, असत्योपाधिसत्यशब्दार्थवादिनोऽस्य नयस्य मतेनापि सामान्यार्थावाच्यत्वान्नास्ति शब्दस्य स्वार्थः, इतश्च नास्ति यस्मात्—अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्तं 'नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते। तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यं तूपदेक्ष्यते ॥' (प्र स) इति सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्यः स्वार्थः ? इति, नास्ति त्वन्मतेनैव, अस्मन्मतेन त्वभिधेयो विधिरेवावश्यम्, यस्मात्—अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विपर्येण भवितव्यम्—शब्दाभिधेयेनार्थेन चेत् क्वाप सुदूरमपि विचाराध्वना गत्वा यस्मिन् क[स्मि]श्चित् काले विशेषणेन वस्तुत्वात्, अन्यस्यार्थस्याभावात्—अनेन विशेषणेनैव विपर्येण भवितव्यं नान्येन, किमिव ? उक्तवत्—ननु युगपद्बहुलपदार्थभवनेनैवेत्यादि यावत् भवनाभवने, नैव न भवति [अ]भवतीति, अन्यथानुपपत्तेः, यदि तु सदसद्व

प्रवृत्तिः स्यात्, सामान्यविषयस्याभ्युपगमाच्छब्दार्थत्वाद्घटत्वमाह—**घटादिसर्वेति**। ननु सामान्यं त्वया न परमार्थसदिष्यते, अर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्याशयेन व्याचष्टे—**सामान्यार्थस्यापीति**, स्वपरलक्षणानां त्वया सामान्याभिमतानां वस्तुनि सत्त्वेनावस्तुत्वात् शब्देन नाधिगतिरिति भावः। तस्यावस्तुत्वमेव प्रदर्शयति—**अनन्तरेति**, उभयोरुभयनये सामान्यमसद्भूतमस्त्विति प्रतिपादितम्, 'विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः। तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपी'ति वस्तुस्वरूपास्पर्शित्वेन शब्दस्योक्तेः सामान्यस्य शब्दार्थत्वेऽवस्तुत्वं तस्य सिद्धमेवेति भावः। **असत्योपाधीति**, शब्दसत्योपाधि सर्वं स शब्दार्थ इत्येतन्नयेऽप्यपरमार्थीभूतवाद्यत्वस्य सामान्यस्य शब्दावाच्यत्वादगतिरेवेति भावः। वस्तु वाच्यं न भवतीत्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह—**इतश्च नास्तीति**। अत्र परोक्तां कारिकामाह—**नार्थशब्देति**, अर्थविशेषो न वाच्यः, शब्दविशेषोऽपि न वाचकः, असाधारणस्वलक्षणोऽर्थविशेषः, अनन्तानाम् शब्दविशेषश्च न वाच्यो वाचको वा, तयोरर्थशब्दविशेषयोः क्षणिकत्वेन पूर्वं सङ्केतकालेऽगतत्वात्, सङ्केतकालभाविना तेन व्यवहारकालेऽसत्त्वादगृहीतसङ्केतयोः कथं वाच्यवाचकभावः कथं वा व्यवहारः, अतिप्रसङ्गात्, तस्मादर्थशब्दविशेषयोर्वाच्यवाचकत्वं नेष्यते, अर्थशब्दसामान्ययोस्तु स्याद्वाच्यवाचकत्वे इति कारिकार्थः। एवञ्च सामान्यस्यासत्त्वात् विशेषस्यावाच्यत्वाद्यर्थविशिष्टस्य च स्वार्थस्याभावात् स्वार्थं ब्रुवती श्रुतिरित्यसङ्गतमेवेत्याह—**सामान्यस्येति**। अस्मन्मतेन तु विधिरेवाभिधेय इत्याह—**अस्मन्मतेन त्विति**। सामान्योपलक्षितविशेषस्यैव भावस्य सत्स्वरूपस्य शब्दवाच्यत्वाभ्युपगमादिति भावः। तथापि शब्दस्यार्थो विधिरभ्युपेय एव, तेन विनाऽन्यापोहस्य निष्प्रयोजनत्वादित्याह—**अस्य वाक्यस्येति**, घटः शब्दश्चेदघटो न भवतीति प्रतिषेधद्वयेनाघटात् व्यावृत्तोऽपि घट एवावश्यं प्रतिपत्तव्यः, स च कुटः एवेति कुटत्वेन विना घटत्वाभावात् कुटत्वस्याप्यविनाभाविनः स्वेनैव रसेन प्रतीयमानत्वादलेशेनागतो विधिरेव शब्दार्थ इति भावः। प्राक् प्रथमनये सदसद्रूपत्वादेरुदाहृतं स्मारयति—**उक्तवदिति**। तस्माद्यापाद उपन्य

१ सि क्ष डे छा 'सिति सिमित। २ क्ष छा सद्व्यु भाम्नानादस्यो०। ३ सि क्ष छा डे विधिनैवा०। ४ सि क्ष छा डे न च भवति सर्वत्र।

भवेदित्यादिना यावत् साध्यविशेषागतिर्यदित्येतदवधिना ग्रन्थेनासत्त्वस्यापादितत्वात्, तथा चान्यापोहो- पेक्षा-यस्मादन्यापोहरूप एव भाव तस्माद् यन्यापोहो नास्तीत्युपेक्ष्योऽन्यापोह ।

आह–

ननु चात्राप्यपोहो देशकालभेदाना परस्परत , अत्रोच्यते–अत एवोपेक्ष्यः, पारस्पर्यस्य विशिष्टार्थविषयत्वाद्विधेरेव व्यावृत्तरूपत्वाच्च, भवतु वा तत्रापोह तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य गमनमुपलक्ष्यते, स्वरूपविधिविनाभूतस्यासम्भवात्, न च पूर्वदृष्ट स, नापि पूर्व दृष्टेनार्थ अज्ञातज्ञानार्थत्वाच्छ्रोतु, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात् ॥' इत्थ श्लोक पठनीय ।

(ननु चेति) ननु चात्राप्यपोहो देशकालभेदाना परस्परत –देशात पटो घटो न भवति घटोऽपि पटो न भवतीति परस्परतोऽपोह सिद्ध, तथा रूप रसो न भवति रसोऽपि रूप न भवतीति, कालत पूर्वक्षण उत्तरक्षणभाव्यर्थो नास्ति, उत्तर पूर्वो न भवतीति परस्परापोहसिद्धिरेवेति, अत्रोच्यते–अत एवोपेक्ष्य, यस्मात् परस्परता विधिरूपैवेत्यनेकधा प्ररूपितम्, तस्माद्विधिरेव विशेषविषयस्य सत्त्वात् ततोऽन्यस्य शब्दार्थस्याभावात् पारस्पर्यस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् विधेरेव व्यावृत्तरूपत्वाचोपेक्ष्योऽन्यापोह इति सुष्ठूक्तम्, अभ्युपेत्यापि त्वदुक्तन्यायेनान्यापोहमस्मदिष्टविधिरूपाभिधानमेव ब्रूमः–भवतु वा तत्रापोह' तथापि सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य गमनमुपलक्ष्यते, स्वरूपविधि[वि]नाभूतस्यासम्भवादपोहस्य, विशेषाणामेव सद्भावादित्युदाहृतार्थवत् विधिरूपेणैवेति, यदप्युक्त पूर्वदृष्टसामान्येन धूमेनाग्न्यनुमानवदभिधान

एव, यतो भावोऽन्यरूपतोऽभावरूप, अत स्वरूपव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावादपोहो नास्तीति भाव । ननु कथमपोह उपेक्ष्य देशकालाभ्यां परस्परं भावानामपोहदर्शनात् दृश्यते हि देशत पटो घटो न भवति घटो वा पटो न भवति कालतोऽपि शिवकादि पिण्डादि स्थासकादिर्वा न भवति पिण्डस्थासकादिर्वा शिवकादिर्न भवतीत्यस्य घटान्तरपोह सिद्ध एतन्मनसिकृत्याह ननु चेति । व्याचष्टे–देशात इति, युगपद्भाविद्रव्यपर्यायोदाहरणम् रूप रसो न भवतीति युगपद्भाविगुणोदाहरणम्, पूर्वक्षण इत्यादि अयुगपद्भाविपर्यायोदाहरणम् । परस्परतोऽपोहस्य घटादिनाऽसत्त्वस्य पटादिसत्त्वाव्यतिरिक्ततया विधिरूपत्वादेवापोह उपेक्ष्य इत्युच्यत इत्याह–अत एवोपेक्ष्य इति । परस्परतेति, भवद्भिरपि पर्यायान्तरितत्त्वमविरुद्ध सत्यसत्या पुनरपा यथोऽस्य लिङ्गादि, यथा द्रव्यमृद्घटकुण्डकुम्भ्यादिद्रव्यसदाभा, तद्वत्तु व्यापिसदाभासत्त्व इत्यादिग्रन्थेन प्रतिपादितमिति भाव । यद्धटस्य सत्त्वं तत्पटस्यासत्त्वम् यदमुष्य सत्त्वं तद्रूपस्यासत्त्वमित्यादिना विधेरेव व्यावृत्तिरूपत्वस्य प्रतिपादितत्वादाह–विधेरेवेति । त्वदुक्तान्यापोहोऽप्यस्मदुक्तविधिरूप एवेत्याचष्टे–भवतु वेति, सर्वासत्त्वोपाध्यवच्छिन्नस्वार्थ एव शब्दार्थ इति विज्ञेयम्, अन्यथा विधेयस्यानवस्थानात् स्वरूपविधि विनाभूतत्वादपोहो न स्यादेव, विधेयेऽनवस्थिते ह्यय विधेयादन्य इति ज्ञातुमशक्यत्वात् शब्दान्तरार्थस्यानवस्थितत्वात् न चान्यापोह स्यादिति भाव । पूर्वं विधिरूपेणैवार्थ उदाहृतो बहुधा तस्माद्विशेषाणां सद्भावात् सर्वविशेषयुक्तस्यैव स्वार्थस्य शब्देन गमनमुपलभ्यत इत्याह–विशेषाणामेवेति । ननु पूर्वं महानसादौ दृष्टसाहचर्ययोर्धूमाग्निसामान्ययोर्मध्ये धूमस्य धूमसामान्यस्य पर्वते दर्शनेनापरस्याग्निसामान्यस्यानुमानं यथा भवति तथैव पूर्वं दृष्टस्यैव सामान्यस्य शब्देनाभिधाने स्यात् न तु विशेषस्य तस्य क्षणिकत्वेन पूर्वदृष्टस्येदानीमभावात्, इदानींतनस्य च पूर्वमदृष्टत्वादिति परस्याशङ्कां निराकर्तुमाह–यदप्युक्तमिति । श्रोतारमज्ञातमर्थं ज्ञापयामीति हि वक्त्रा शब्द प्रयुज्यते स च शब्दो यदि पूर्वदृष्टमेवार्थं मामदर्शीत तर्हि व्यर्थ एव शब्दप्रयोग स्यात्, श्रोता तदर्थस्य प्रागव विज्ञातत्वात्, तस्मात् पूर्वदृष्ट सामान्यं न शब्दाभिधेयम्,

सामान्यस्य शब्देन न विशेषस्य, पूर्वमदृष्टत्वादिति, तत्र च पूर्वदृष्टस्य–नहि लोके पूर्वप्रतिपादनाय शब्दः प्रयुज्यते प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत् क्षणिकत्वाच्च–पूर्वदृष्टश्चिरविनष्ट क्वासौ कथं वा शब्देनोच्यते? ननूक्त पूर्वदृष्टसामा येनेति, उक्तमिदमयुक्तमुक्तम्, सामान्यस्य सद्वृत्त्यारयस्यापोहारयस्य वाऽसत्त्वात्, अतो न पूर्वदृष्टस्य गतिः शब्देन, अत आह–न च पूर्वदृष्टस्य –न हि स पूर्वदृष्ट, नापि पूर्वदृष्टेनार्थ, कि कारण? अज्ञातज्ञानार्थत्वात् श्रोतु, श्रोता ह्यज्ञातार्थ, तस्य ज्ञानाधानार्थं शब्द प्रयुज्यते वक्त्रा, न दृष्टज्ञानार्थम्, उक्तार्थानामप्रयोगात्, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य' इत्यादि श्लोक –एवञ्च कृत्वा अज्ञात[ज्ञान]ार्थत्वात् विशेषार्थस्यैव सत्त्वावितथमस्माभि पठ्यते–'अथशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते। तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात्' ॥ इति।

यथासख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, अनयोरेव सत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, सामान्यादुपसर्जनात्, अतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभाव, असदसच्छब्दाभिधेयगत्वविशेषत्वे सत साक्षादनुक्ते, कथ साक्षान्न ब्रवीति सत्? अन्यापोहेऽपि हि साक्षात् प्रवर्त्तमानोऽन्यापोहसामान्यगत नित्यत्वादिभेद नाक्षिपति, अन्यापोहेऽप्यक्षीणशक्तित्वात्, किमङ्ग! पुनस्तद्गतान् भेदान् घटादीनाक्षेप्स्यति?

(यथासख्यमिति) यथासख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरिष्यते, अनयोरेव सत्त्वात्, सामान्यार्थशब्दयोरसत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, येनोपायेनेति चेदुच्यते–सामान्यादुपसर्जनात्, अतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभाव, अतद्भेदत्व इति निर्मुक्त भवतीति तद्व्याचष्टे–असदसदित्यादि, सदित्युक्तेऽसदपोह्यते–असन्न भवतीति, सदसदसत्, तदेवासदसच्छब्देनाभिधेय वस्तु असद्व्यावृत्तिसामान्य तस्य विशेषा –भेदा न भवन्ति घटादय सन्त, अत तेषामसदसच्छब्दाभिधेयगत्वविशेषत्वे साक्षादनुक्ते सत, सामानाधिकरण्याभाव इति वर्त्तते, एतद्भाव-

निषेद सामान्यमपोहरूपं सद्वृत्तिसद्रूपं वा, उभयथाऽप्यसदेवेति कथं तच्छब्देन गम्यते? विशेषस्तु पूर्वदृष्ट क्षणिकत्वाद्विनष्टो न शब्दगम्य, इदानीन्तनस्तु न पूर्वदृष्ट इति समाधत्ते–तत्र चेति। पूर्वदृष्टावगमेन न किमपि प्रयोजनम् श्रोत्रा विज्ञातत्वादित्याह–नापीति। एवञ्च नार्थशब्दविशेषस्येत्यादिकारिकेयं पठनीयेति शिक्षयति–एवञ्चेति, शब्दप्रयोगस्य श्रोतुरज्ञातार्थज्ञापनार्थत्वाद् विशेषस्यैव वार्थत्वादित्यर्थ। कारिकार्थं स्फुटयति–यथासख्यमिति। अथच शब्दश्चार्थशब्दौ तयोर्विशेषस्तस्य, वाच्यश्च वाचकश्च वाच्यवाचकौ तयोर्भावो वाच्यवाचकता तथा चानुक्रमेणार्थविशेषो वाच्य शब्दविशेषो वाचक इति व्याचष्टे यथासख्यमिति। तयोरेव वाच्यवाचकत्व हेतुमाह–अनयोरेवेति, अर्थविशेषशब्दविशेषयोरेवेत्यर्थ। सामान्यरूपयोस्तयोरुपसर्जनत्वेन व्यावृत्तिमात्ररूपतया सद्वृत्तिसद्रूपतया वाऽसत्त्वादित्याह–सामान्येति। सोऽर्थविशेष क्षणिकत्वेन पूर्वमदृष्टत्वाज्ज्ञाप्यत इत्याह–तस्येति। ज्ञापनाप्रकारं दर्शयति–सामान्यादिति। एतदेव स्फुटीकर्त्तुमाह–अतद्भेदत्व इति एकार्थवृत्तित्व सामानाधिकरण्यम्, शब्दस्य यद्व्यावृत्तिलक्षण सामान्यमर्थस्तदेई तस्यासद्रूपतया तेन सद्रूपा घटपटादयो नोच्यन्ते, असत सतो विशेषासम्भवात्, न चानुक्ते विशेषे कथ सामानाधिकरण्य भवन्त्याशय। किन्तावदतद्भेदत्वमित्यत्राह–असदसदिति, सच्छब्दस्यार्थोऽसद्व्यावृत्ति असन्न भवतीति इत्येवासदसत्–अतद्भेद अयमेव च सच्छब्देनामदसच्छब्देन योच्यते अस्य चासद्रूपत्वात् सन्तो विशेषास्तस्य भेदा न भवन्त्यतो वस्त्ववस्तुनो सम्बन्धाभावाच्च सामाना

१ मि क्ष छा डे न च पूर्वदृष्टस्य। २ मि क्ष छा डे अज्ञानाधानानेनार्थं वस्य। ३ सि [illegible] छा सार्वतत्क्षेपा०।

पितुकाम प्रश्नयति—कथ साक्षान्न प्रीनोति सदिति ? तस्य भावार्थं व्याकरण जातिमत्पक्षतुल्यदोषत्वापादनाय च, यस्मादन्यापोहेऽपीत्यादि यावत्तद्गतान् भेदान् घटादीनाक्षेप्स्यतीति, जातिमतीयापोहेऽपि तावद्-सद्भावाद्वृत्तिमात्रे साक्षात्प्रवर्त्तमानोऽन्यापोहसामान्यगत नित्यत्वादिभेदं नाक्षिपति, अन्यापोहेऽपक्षीणशक्तित्वात्, किमङ्ग पुन ! अन्यापोहेन व्यवहिते सदित्यसन भवतीत्यसदसत्त्वेनानवच्छिन्नेऽभिधेयभागेऽपोहवतिगतान घटादिभेदानाक्षेप्स्यतीति, सम्भावना [ना]स्तीति पिण्डार्थ, वक्ष्यमाणस्यार्थस्य तदुक्तमेव सभावन दृष्टान्तम् ।

मच्छब्दाभिप्रायस्यैवोपवर्णनेनान्यापोहवादिन तावदुद्धट्टयन्निदमाह—

एतदर्थव्यक्तीकरणार्थं सदित्यसन्न भवतीति वाक्यमवश्यमुपादेयम्, सच्छब्दमात्रादनभिव्यक्ते, तत्र चावश्य भवतिशब्द प्रयोक्तव्य, क्रियापदमन्तरेण सच्छब्देन सह प्रयुक्तनञोरर्थाभावात् सदर्थ एव मुख्य श्रयणीय, स चाव्याहत एष्टव्य, एव गमिष्यमाणघटादिद्रव्यप्रभेदस्य तिरस्कृतपटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिमनोरथैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वप्राप्त्यैव यत्नस्ते, कुत एव तदन्यापोह ? भवत्यसम्भेदेऽविविक्तसत्त्वप्राप्तौ तथान्यापोहयत्नवैयर्थ्यमेव, घटस्य पटभावादित्यलमुद्धट्टनेन ।

एतदर्थेत्यादि यावत् कुत एव तदन्यापोह ?—एतस्यान्यापोहार्थस्य व्यक्तीकरणार्थं सदित्यसन्न भवतीति वाक्यमवश्यमुपादेयम्, सच्छब्दमात्रादनभिव्यक्ते, तत्र चावश्य भवतिशब्द प्रयोक्तव्य, क्रियापदमन्तरेण सच्छब्देन सह प्रयुक्तनञोरर्थाभावात् भवतिशब्दसहितयो साफल्यात्, यथोक्त 'यत्राप्यन्यत् क्रियापद न श्रूयते तत्राप्यस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १) इति, तस्माद्भवतीत्यय स एव मुख्य श्रयणीय, कोऽसौ ? सदर्थ एव, स चाव्याहत —क्वचिदव्याहतो

धिकरण्यमिति भाव । साक्षादनुक्ति प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—कथ साक्षादिति । जातिमत्पक्षेति, घटादिशब्दाना जातिमन्मात्राभिधायकत्व न सम्भवति न हि सच्छब्दात्तद्भेदा घटादयो गम्यन्त इति तत्र सच्छब्दोऽप्यतन्त्रोऽतो न घटादिभेदानाक्षेप्स्यति, तथा घटादिशब्दा प्राधान्येन सत्तादौ वर्तन्ते तद्वत्युपचारत, यथात्र वर्तमाने सदन्यत्रोपचर्यते न सत्तस्याभिधायकत्व मवधार्यो यथा मधव्युत्पन्न, एवं सदादिशब्दानामस्वतन्त्रत्वात् भेदानाक्षेपात् सद्व्यमित्येव भेदवाचकश देन ॥ सामानाधिकरण्य सम्भवतीति जातिमत्पक्षदोषोऽत्रापीति प्रतिपादनायेति तात्पर्यम्। अन्यापोहवन्मात्रपक्षेऽपि सघटयति—यस्मादन्यापोहेऽपीति, सच्छब्दो हि व्यावृत्त्युपसर्जन तद्वन्तमर्थमाह, न साक्षात्, साक्षात्तु अन्यापोहे प्रवर्तते, तत्र प्रवर्त्तमानोऽन्यापोहगत नित्यत्वादिधर्ममपि न प्रकाशनायाम् अपोहमात्रबोधने क्षीणशक्तित्वात्, यदा च स्वगत धर्ममपि बोधयितुं न शक्नोति तदाऽन्यापोहव्यवहितस्यान्यापोहवत्तागतस्य भेदान् घटपटादीनभिधातुमाक्षेप्तु वा कथ पार्यते परतन्त्रत्वात् तस्मात्ते घटपटादयोऽसद्भेदा अतद्भेदत्वे च कथं तेन सामानाधिकरण्य तेषामित्यभिप्राय । तदुक्त दृष्टान्तमेवाह—एतदर्थेति, अन्यापोहरूपार्थप्रकाशनार्थमित्यर्थ । यच्छब्दमात्राभिधानेऽन्यापोहस्याभिव्यक्तिर्न भवतीति तत्प्रकाशनाय सदित्यसन्न भवतीति वाक्यमवश्यमुपादेयम् तत्रास्तिभेदुभावपि न तद्वत्ति नञोऽपरेण नञा योगे सति विधेरेव सत्पक्षोदपोहगतेरभावात् तस्मादवश्य भवतिशब्द प्रयोक्तव्य क्रियापदव्यतिरेकेण साकाङ्क्षतयाऽर्थबोधाभावात्सामान्यतो व्याचष्टे—एतस्येति । क्रियापदापेक्षत्वे महाभाष्यवचनं प्रमाणयति—यत्राप्यन्यदिति । भवतिशब्दप्रयोगेऽपि न तदर्थस्य प्राधान्य किन्तु य सन भवति तस्यैव प्राधान्यात् सदर्थ एव प्रधाने भवतीत्याह स एवेति । स च सदर्थो न केनापि व्याहत स्यात्, यदि च सच्छब्देन भेदानामाक्षेप स्यात्तदाऽऽधारभेदेनाधेयभेदात् घटे विद्यमान सत्त्व पटे स्यात् वा पटे विद्यमाने सत्त्व घटे तस्मादेकभेदगतसत्त्वस्यापरभेदेऽविद्यमानतयाऽसत्त्वमपि प्राप्नोतीयसत्र भवतीति न स्यादित्याशयेनाह—स चाव्याहत इति । तदेवमसत्त्वसम्पृक्तसत्त्वप्राप्तिव्युदसनाय भेदाक्षेपो न कर्तव्य

१ सि क्ष छा °रभवाभवात् ।

भवेत्त[1]वैयर्थ्य, भेदे तु घटे वर्त्तमान सत्त्व पटादिषु न वर्त्तेत [इ]त्यसदपि स्यात्, एवञ्च भवत्यर्थसम्भे[द]न स्यात्, मा भूदेष दोष इति तद्भयादसम्भेदाय भेदो नापेक्ष्य, एव गमिष्यमाणघटादिद्रव्यप्रभेदस्य तिरस्कृतपटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिमनोरथैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वप्राभावे[2] यतस्ते कुतस्तेनान्यस्या पोह ? असदसत्त्वत एवाभिधाने शक्त्यभाव, दूरत एवान्यापोह इति न स्वार्थाभिधान नान्यापोह वा कुर्यात् सच्छब्द, तस्मादप्रतिपत्तिरेव शब्दार्थ[स्य]स्यादिति, अथ मा भूद्भवत्यर्थस्य सम्भेदन पटाद्य सत्त्वेनेति सर्वत्र भवत्यर्थ एव चेदिष्यते तत भवत्यसम्भेदेऽविविक्तैकसत्त्वप्राप्तौ तत्रान्यापोहयत्नवैयर्थ्यमेव प्राप्तम्, किं कारण ? घटस्य पटभावात्, अपि च यदि सन् घट इत्युक्ते पटादिरपि सन्नेवेति सर्वस्य सत्त्वेनैवानान्तरत्वे च[ा] सत्र भवतीति किंविषयोऽन्यापोह स्यात्, असन्नामकार्यस्यात्यन्तमभावादित्यल मत्युद्घट्टनेन ।

(प्रस्तुतमस्तु-)

अयन्तु गुणधर्म एवैष स्वतोऽन्यान् व्यावर्त्तयन् द्रव्यमात्रमभिधत्ते पारतन्त्र्यात्, ततश्च घटादिभेदानाक्षेपात्तै सह सामानाधिकरण्याभाव, स्यादेव अनाक्षिप्तैरव्याप्तैरपि सामानाधिकरण्य भविष्यति विवक्षावशात्, अत्र पर एवाह-न ह्यसत्या व्याप्तौ

रूप शुक्ल रूप नीलमिति, तद्वति श्रुतगुणगतभेदाभेदत्वादनाक्षेपस्ततो जातेर-पोहाद्वाऽन्यस्य तद्वत यथा मत्पक्षे शब्दस्वरूप गुण एव, जातिगुणौ गुणो द्रव्यञ्च, द्रव्यन्तु द्रव्यमेव,

अयन्तु गुणधर्म एवेत्यादि, विशेषण गुणस्तस्य धर्म एष, स्वतोऽन्यानित्यादि गतार्थ यावत् सामा-

---

इत्यापतती याह-**मा भूदेष इति** । एतदेवाह-**एव गमिष्यमाणेति,** गम्यमाने घटादौ भेदे पटाद्यसत्त्वस्य तिरस्कार प्रयत्न शतेनापि न लभ्यते, घटसत्त्वपटासत्त्वयोर्भेदेन घट पटउत्त्वस्याभावेन पटासत्त्वस्यैव सत्त्वादित्यभिप्राय । तत [illegible] प्रयत्नोऽसद्विवि क्तसत्त्वप्राप्त्ये, साऽनिष्पन्नेति स च्छब्दो नासदसन्तं प्रवीतुमीष्टे तस्मात्स्वार्थाभिधान एव शक्त्यभावात् कथं सच्छब्दोऽन्यापोहं स्वार्थं कुर्वन्नभिधत्त इति दर्शयति-**असद्विविक्ते ति** । एतद्दोषपरिहाराय सदसम भवतीति परित्यज्य सदसद्भवतीत्यभ्युपग-म्यते तदा स्वपक्षपरित्याग एव भवेदित्याह-**भवत्यसम्भेद इति,** भेदानामाक्षेपे एकभेदगतसत्त्वस्यापरभेदेऽभावेनैकस्मिन् भेदेऽपरभेदासत्त्वस्यैव विद्यमानतयाऽसन्न भवतीति भवत्यर्थसम्भेदन स्यादिति तदसम्भेद इष्यमाणे विविक्तैकसत्त्वस्यासन्न भवतीत्येवं रूपस्य प्राप्तिर्न भवतीत्यन्यापोहो व्यर्थ एव स्यादिति भाव । वैयर्थ्य हेतुमाह-**घटस्येति,** असदननुविद्धस्य मात्राप्राप्त्या सद् असदपि भवतीत्यभ्युपगमे घटादिमत पटाद्यसत्त्वप्राप्त्या घटस्यापि पटत्वादन्यापोहो न जात, अन्यत्वस्यापि प्राप्तेरिति भाव । एवञ्च घटादे सर्वस्य स्वान्यनिरिक्तसर्वात्मकत्वात् घटो घटोऽप्यघटोऽपीति कथमघटव्यावृत्ति, तत्र स्यादित्यन्यापोहो निर्विषय एवेत्याह-**अपि चेति,** सवरूपतो भाव वादेवासत्त्वमप्रसिद्धमिति भाव । **अय तु गुणधम इति,** अयन्तु गुणधर्म स्वतोऽन्यान् व्यावर्त्त यन्नवतिष्ठते, तद्वतो द्रव्यस्य विशेष्येणाभिधानात्, तेनाप्यभिधाने प्रयोजनाभावात्, अत एकार्थत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभाव इति भाव । सन् घट इत्यत्र सच्छब्दोऽसद्व्यावृत्तिमात्र गुण ब्रूते न तद्वन्तम्, विशेषणत्वात्, नीलमुत्पलमित्यादौ नीलादि शब्दवत् नीलशब्दो हि विशेषण प्रधानोपकारपरिणतोऽनीलव्यावृत्तिं स्वार्थमाचष्टे, उत्पलन्तु स्वात्मन्यवस्थितमपरोपकारि अनुग्राह्य

---

1 सि क्ष छा भावेत्तैवैयर्थ्यो । 2 सि छा भेनाभेप', क्ष डे तेनपक्ष । 3 सि [illegible] छा 'वैवाख्यमते ।

नाधिकरण्याभाव , सच्छब्दो गुण विशेषणात्, नीलादिवदिति पिण्डार्थ , विशेषणमनुग्राहकम्, अनुग्राह्य प्रधानम्, स्यादेवमित्यादि टीकाया चोदितमनाक्षिप्तैरन्यार्थैरपि सामानाधिकरण्य भविष्यति विवक्षावशात्–इद विशेष्यमिद विशेषणमिति, अत्र भाष्येण पर प्रत्युत्तरमाह–नह्यसत्या व्याप्तावित्यादि, साधर्म्यवैधर्म्याभ्या यावद्रूप शुक्ल रूप नीलमिति, अनाक्षिप्तत्वाद्व्यासत्वादिति हेतव , वक्ष्यमाणशुक्लदृष्टान्तभावनार्थमाह–श्रुतगुणगतभेदाभेदत्वान्नाक्षेप –श्रुतो गुणो विशेषण शुक्लसदादि, तद्गता भेदा शुक्लतरादयो[द्रव्यादयो] वा तेषामभेदत्व तद्वति–अनुवृत्तिपक्षेऽन्यापोहपक्षे वा जातिस्वरूपोपसर्जनमात्रत्वाद्गुणभूतत्वात् अन्यापोहमात्रोपसर्जनत्वाद्गुणभूतत्वाच्च तदभेदत्वादनाक्षेप , यस्य ? ततो जातेरन्यस्यापोहाद्वाऽन्यस्य तद्वत इति, दृष्टान्तो यथेत्यादि, उद्ग्राहितार्थभावनार्थमुदाहरण पक्षद्वयसाम्यापादनम्, सत्त्वपक्षे शब्दस्वरूप गुण एव, जातिगुणौ गुणो द्रव्यञ्च, द्रव्य तु द्रव्यमेवेति, उपकारी गुण , प्रधान द्रव्यमित्यर्थ , विवक्षावशात्तु प्रतिपाद्यास्य, अपोहपक्षे शब्दस्वरूप गुण एव, अपोहगुणौ गुणो द्रव्यञ्च, द्रव्यञ्च द्रव्यमेवेति पक्षद्वयेऽपि विशेषणविशेष्यत्वविभागक्रमेण तुल्यत्वोपपत्त्यापादनेन च सामानाधिकरण्याभावोत्कीर्तनो ग्रन्थो यावत् सत्त्वमात्रवदिति प्रायो गतार्थ , विशेषस्तु विभ्रियते, अत्र च स्वरूपजातिगुण[ा]गुणत्वेनोच्य[न्]ते जातिगुणद्रव्याणि च द्रव्यत्वेनेति परेणोक्तत्वात् नोच्यते ।

अत्र च–

स्वरूपापोहगुणा विशेषणान्यनुग्राहकत्वापेक्षयोच्यन्ते, अपोहगुणद्रव्याणि च प्रधानान्यनुग्राह्यत्वापेक्षया, शुक्लशब्दो ह्यशुक्लत्वनिवृत्त्या शुक्लमाह शुक्लतरादयश्च तद्भेदास्ततश्चा-

---

मित्याशयेनाह–सच्छब्द इति । सामानाधिकरण्याभावग्रहाणाय चोद कश्चित्स्वटीकायामाह–स्यादेवमित्यादि तद्वतोऽनाक्षेपेऽपि वक्तुर्विवक्षया सामानाधिकरण्यं भविष्यति, विवक्षा च वक्तृसन्तानवर्तिनी विशेष्ये हि ज्ञातमपि स्वगतेनात्मभूतेन विशेषणे नानिश्चितमिति तन्निश्चयाय ज्ञापकत्वादेव निश्चितोऽर्थ सदादिर्गुण प्रवर्तमानो विशेषणम्, तत्र ज्ञापक परोपकाराय प्रवर्तमानम प्रधाने विशेषणं घटस्तु साक्षात्क्रियासम्बन्धात् प्रधान गुणस्तु तद्द्वारेण क्रियासम्बन्धमनुभवतीति विशेष्यमिद विशेषणमिदमिति वक्त्रा प्रकल्प्य समानाधिकरणीकरणान्न दोष इति भाव । अत्रार्थे भाष्येण परोक्त दूषण प्रदर्शयति–न ह्यसत्यामिति, य शब्दात् प्रतीयते स एव सामानाधिकरण्यान्वितसंस्कारे निमित्त भवति, एतच्च सच्छब्दात् सर्वविशेष्यसाधारणात् श्रुतिसामान्याच्च स्वभावाद् सदपोहमात्रे प्रतीयते शुक्लगुणभेदाभेदत्वात्, न विशेष प्रतीयते विवक्षितस्यापि विशेषस्याप्रतीतस्यासत्त्वमनादृत्यात्मा नियत विशेषनिष्ठसामान्यस्याप्रतीता तथाविधसामान्याज्जातेरपोहाद्वा साधर्म्येण वैधर्म्येण वा न कस्यचिद् व्याक्षेप, तथा च कथ सामानाधिकरण्य स्यात् शुक्ल रूप नीलमपि स्यादिति भाव प्रतिभाति । अनाक्षिप्तत्वादिति, अनाक्षेपे हेतुर्विशेषान्याक्षेपम्, व्याप्तत्वेनाक्षेपात्, अन्यथाऽनियतविशेषाणामप्याक्षेपप्रसङ्ग स्यादिति भाव । वक्ष्यमाणशुक्लदृष्टान्त भावयितु तदुपायमाह–श्रुतगुणेति, अनुवृत्तिपक्षेऽन्यापोहपक्षे वा श्रुतेन विशेषणभूतेन शुक्लसदादिशब्दार्थेन तद्गता भेदा शुक्लतरादयो द्रव्यादयो वा नाक्षिप्यन्ते तेषां भेदाना शुक्लसदाद्यर्थेनाभेदत्वात् अनुवृत्तिपक्षे हि जातिमात्रमुपसर्जन विशेषणभूत शब्दार्थ, अन्यापोहपक्षे चान्यापोहमात्रमुपसर्जन गुणभूत शब्दार्थ तदभेदत्वाद्भेदानामनाक्षेप , व्याप्त्या सन्निधिरिप्यावद्विशेषत्वात् तथा च जात्यपोहाभ्यामव्यतिरिक्तार्थानामपेक्षाद्वाच्यत्वमप्रमाणकमिति भाव । के गुणा द्रव्याणि चेत्यत आह–सत्त्वपक्ष इति, जातिपक्षे जातेर्यदा शब्दवाच्यत्व तदा निमित्त विना शब्दप्रवृत्तेरसम्भवात् शब्दस्वरूपमेव तत्र निमित्तमिति शब्दस्वरूपं गुण , जातिश्च द्रव्यम्, शब्दस्वरूपन्तु सदा गुण एव भवति जाति शुक्लादयश्च गुणो द्रव्यमपि भवति, द्रव्यन्तु द्रव्यमेव न गुण तथाऽपोहपक्षेऽपीति,

तद्भेदत्व शुक्लाभेदत्व तस्माच्छुक्लशब्दो मधुरादिक नैवाक्षिपति, एवमिहापि सच्छब्दो पूर्वमसन्न भवतीत्यसद्व्यावृत्तिमुक्त्वा तद्वन्तमाह सत्त्वद्रव्यमभेदवदिति नयेन, तस्मात् सद्द्रव्य सन् गुण सत्कर्मेत्यादौ सच्छब्द उदकादिना द्रव्यभेदेन रूपादिगुणभेदेन गमनादिकर्मभेदेन वा तद्वत्त विशेष तान् विशेषान् वा, सत्त्वमात्रवत्, इति सच्छब्दवाच्यार्थाभेदत्व द्रव्यादीना घटादीनाञ्च ।

स्वरूपापोहेत्यादि यावदनुमाह्यत्वापेक्षयेति तत्समानार्थोक्ते सोऽपि द्रव्य, एतस्यार्थस्य भावना शुक्लशब्दो हीत्यादि यावत्तनश्चातद्भेदत्व शुक्लाभेदत्वमिति सत्त्वाभिधानपक्षे नैपोत्कीर्तन निदर्शनत्वेन गतार्थम्, एवमिहापि सच्छब्दो हि पूर्वमसन्न भवतीत्यादि दार्ष्टान्तिकत्वेन सैव परिपाटी तुल्या यावत् सत्त्वद्रव्यमभेदवदिति नयेनेत्यत प्रभृति उदकादिना द्रव्यभेदेन सत्त्वगुणरूपादिगुणभेदेन कर्मगमनादिकर्मभेदेन वा सत्त्व[व]दिति स विशेषमिति–एक वाऽपोह्यस् त द्रव्यादिभेदानामन्यतम तान् विशेषान् वा–इति सर्वान् भेदान् वा नैवाक्षिपतीति वर्तते यत्तत्तद्वदिति तिष्ठतु तावत्तद्विशेषाणामन्यतम सर्वे वा, किं तर्हि ? विवक्षितमेक घटादि वा गुणादिविरहित तद्वस्तु नैवाक्षिपति, नाप्यारातीय मतो द्रव्यादि वा तद्वस्तु स विशेष तद्विशेषान् वा–नारातीयानपि [1]विशेषानभिधत्ते, सत्त्वमात्रवदिति, यथा त्वया निराक्रियते सत्त्वमात्रपक्षे आक्षेप तथा त्वदिष्टेऽन्यापोह्यत्वपक्षेऽपि, इति सच्छब्दवाच्याय[ा]भेदत्व द्रव्यादीना घटादीनाञ्चेति भावितार्थानुसारेणोपसहार ।

सच्छब्दो हि सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्न धर्मिणोऽशमात्रमभिधत्ते, न तस्यान्य कचिदपोह्यते, नित्यत्वाद्यशवत्, तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, तद्वत्, शुक्लश्रुतिवत् यथाऽशुक्लनिवृत्तिमात्र धर्म शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिमात्रमुक्त्वा तदुपसर्जन द्रव्यमाह, द्रव्यशब्दश्चाद्रव्य न भवतीत्येतावदभिधत्ते, न तद्विशेषम्, इत्थ तयोरवच्छिन्नभागमात्रविषयत्वादभेदवत्त्वान्निर्विषयत्वम्, निर्विषयत्वात् कुत एकार्थता ? असदसद्रूपेऽपि न सतो भेदा द्रव्यादय, न द्रव्यस्य घटादय, न वा सच्छब्दस्य द्रव्यादिशब्दा, तस्मादतद्भेदत्वम् ।

सच्छब्दो हीत्यादि कारणभावना, सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्न धर्मिणोंशमात्र

स्वरुपापोहेत्यादीति, गुणो हि विशेषणमुपकारक सच्च शब्दस्वरूपमपोह्यो गुणश्च एवेऽनुमाह्यत्वापेक्षया गुणा उच्यन्ते अपोह्यगुणद्रव्याणि चानुमाह्यत्वात् प्रधानानीत्युच्यन्त इति भाव । निदर्शनमाह–शुक्लशब्दो हीति, शुक्लशब्दो ह्यात्मोपसर्जन गुणमाह तस्य ता भेदा शुक्लतरादयो न मधुरादय, तेषाञ्च भेदाना शुक्लाभेदत्वं तस्मादनाक्षेप तथा शुक्लशब्दो यदा स्वभेदानेव नाक्षिपति स्वतोऽत्यन्तभिन्नान् मधुरादीन् कथमाक्षिपेदित्याशय । इदमुदाहरणं जात्यभिधानपक्षे बोध्यं शुक्लशब्देन जातिविशिष्टशुक्लगुणाभिधानादित्याह–सत्त्वाभिधानेति । दार्ष्टान्तिकमाह–एवमिहापीति सच्छब्दोऽप्यसदपोहमुक्त्वा तद्वन्तमात्रमाह न तद्भेदान् शुक्लगुणभेदाभेदत्वादिति न्यायात्, ततश्चैक वा सर्वान्वा भेदान्नाक्षिपतीति भाव । यत्तत्तद्वदिति, तिष्ठतु तावत्तद्वदिति विशेषाणामन्यतम सर्वे वा किन्तु विवक्षितविशेषमपि आरातीयं नाक्षिपतीति भाव । यथा सत्त्वपक्षे त्वया दोष उच्यते तथा त्वत्पक्षेऽपि दोष इत्याह–सत्त्वमात्रवदिति । एतमेव भावयति–सच्छब्दो हीति । व्याचष्टे–सदिति असत्त्वव्यावृत्ति

१ सि क्ष डा दे यावत्त्वतश्चात० । २ सि क्ष डा दे सत्त्वमभिधान० । ३ सि क्ष डा दे नारातीयाणामपि विशेषाणामभिधानेति । ४ सि क्ष डा दे आक्षेप ।

सच्छब्दोऽभिधत्ते, न तस्यान्य कश्चिदपोह[ति] नित्यत्वाद्यभवत्, मा मस्था नैन[1] भवतीति, अत आह– तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, व्याख्यात एवाय हेतु, दृष्टान्तस्तु पक्षद्वयप्रसिद्धयापादनार्थं तद्वदिति सामान्येनोच्य, शुक्लश्रुतिवदिति, अशुक्लनिवृत्तिमात्र धर्मं शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तस्यैवाशान्तरमभिधत्ते यथा तथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिमात्रमुक्त्वा नान्यत् किञ्चिदिति तदुपसर्जनेन द्रव्यमाहेति, अत्र द्रव्यशब्दश्चा-द्रव्य न भवतीत्येतावद्द्रव्यापोहमात्रमभिधत्ते तेनैव न्यायेन, न तद्विशेष–म द्रव्यविशेष, तत किमिति चेत्– इत्थ तयो–सद्द्रव्यशब्दयोरवच्छिन्नभागमात्रविषयत्वादभेदवत्त्वमभेदवत्त्वात् निर्विषयत्व निर्विषयत्वात् कुत एकार्थता सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरिति ? अतोऽसदसद्रूपेऽपि–असद्व्यावृत्तिरूपे सत्यपि न सतो भेदा द्रव्यादयं, न द्रव्यस्य घटादय, न सच्छब्दस्य द्रव्यादिशब्दा, तस्मादतद्भेदत्वमनाक्षिप्तत्वात्, अतोऽसामानाधिकरण्यम्, अतद्भेदत्वानाक्षिप्तत्वापादनाय परदूषितपक्षसमानत्वोपपादनमन्योऽयम्, अत्रापि सच्छब्देनेत्यादिरक्षरविपर्यासेनान्यापोह[पत्]पक्षेऽपि यावत्तदभेदत्वमिति समान ।

दृष्टमिष्टञ्च सामानाधिकरण्य सत्त्व[घ]दभिधानेऽपोहवदभिधाने चेत्थ प्राप्नोतीत्यत्राह–

ननु च तत्र दृष्टं शुक्लखण्डादिसामानाधिकरण्यम्, अथवा दृष्टविरुद्ध त्वयोच्यते शुक्लशब्दस्वरूपजातिगुणाना खण्डद्रव्यस्य चाऽत्यन्तभिन्नार्थत्वम्, पुनस्तच्च खण्डं मधुरमिति शुक्लतर शुक्लतम इति शुक्ला शखस्य जातिर्नित्येति च, इह वा किं न दृष्ट सद्द्रव्य सद्गुण सत्कर्मेति, एतदेव तु दृष्ट सामानाधिकरण्य गुणशब्दत्वे विशेषणद्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जने तद्वति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते पर प्रति दोष, यथा मते जातिमत्पक्षे सच्छब्दे घटाद्यनाक्षेपादिदोषा शुक्लशब्दमधुरानाक्षेपादिदृष्टान्तास्तथाऽन्यापोहपक्षे सच्छब्देऽपि, असाक्षाद्वचनत्वात् भवत्साक्षाद्वचने

विशिष्टं कथन धर्मिणि सच्छब्द आह न नियितान् विशेषान्, सोऽप्यस्य स्वगतं कञ्चिदपोहते, यथा सच्छब्दोऽसन्निवृत्तिव्यतिरेकेण स्वगत नित्यत्वादिश नापोहते तथा सोऽशोऽपीति भाव । तत्र कारणमाह–तत्स्वरूपेति, सच्छब्द सच्छब्दस्वरूपेण जात्या च सत्त्वेन विशिष्ट द्रव्यमभिधत्ते, सदादिशब्दा अर्थजातिमिव स्वासाधारणीं सदादिशब्दस्वरूपा जातिमप्यभिधत्त इति मतेन स्वरूपे त्युक्तम्, द्रव्यमप्यद्रव्यनिवृत्तिमात्रमाह न स्वगतविशेषानपोहत इति भाव । जातिमदपोहवत्पक्षसाधारण्येन दृष्टान्त दर्शयति–तद्वदिति । निदर्शनं व्याचष्टे–शुक्लश्रुतिवदिति, शुक्लशब्दोऽशुक्लनिवृत्तिमात्रविशिष्टमंशविशेष शुक्लमभिधत्ते न तद्विशेषा नपोहत इति भाव । दार्ष्टान्तिकमाह–सच्छब्द इति, अयमप्यसन्निवृत्तिमात्रमाचष्टे न तद्गत कञ्चिन्निवर्तयति, एवं तदुपसर्जन मशविशेष द्रव्यमाह तदपि द्रव्यमद्रव्यनिरस्ति वक्ति न तु द्रव्यगतभेदमपोहत इति भाव । सामानाधिकरण्याभाव प्रदर्शयितुमाह–इत्थं तयोरिति, सद्द्रव्यमित्यत्र सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरन्यापोहमात्रवृत्तित्वादपोह्ये भेदाभावान्निर्विषयत्वमापन्नम्, न ह्यसदपोहाद्द्रव्यापोहयोरस्ति भेदो येन भिन्नयोरेकार्थवृत्तिलक्षण सामानाधिकरण्यं भवेदिति भाव । एतमर्थमेव स्फुटयति–अतोऽसदसद्रूपेऽपीति, सच्छब्दस्याप्यसन्न शब्दरूप तदर्थोऽप्यसदसद्रूप, एवं द्रव्यशब्दोऽद्रव्यनिवृत्तिरूप, तदर्थोऽप्यद्रव्यनिवृत्तिरूप इत्यन्यव्यावृत्तिरूपतया सतो भेदा न द्रव्यादि, द्रव्यादेर्वा भेदो न घटादि, सच्छब्दस्य वा भेदो न द्रव्यशब्द, द्रव्यशब्दस्य च भेदो न घटादिशब्द इति भाव । ततश्च किमित्यत्राह–तस्मादिति, द्रव्यादीनां सदादिभेदत्वासम्भवेन सदादिना द्रव्यादीनामाक्षेपासम्भवात् सद्द्रव्यशब्दार्थानामभेदरूपाणां सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भाव । अथ सामानाधिकरण्ये दृष्टमिष्टञ्च समर्थयति पूर्वपक्षी–ननु चेति । शुक्लगुणगतभेदानामभेदत्वमत एवानाक्षिप्तत्वञ्च यदुक्तं त्वया तच्छुक्लखण्डादिसामानाधिकरण्यस्य दर्शनात्

१ सि क्ष छा डे नैवन भ० । २ सि क्ष छा तस्यैव शोषरमामि० । क्ष × × ।

च गुणपर्यायलक्षण विशिष्ट भवदेव सत्य वस्त्वभिधीयते प्राधान्येन, द्रव्यघटपटादिभेदजात गुणकर्मसामान्यविशेषादि वाऽसत्, सवृतिसत्त्वात्, गुणपर्यायलक्षणो हि विशेष एव सन्, अङ्गुलिव्यतिरिक्तमुष्टिवत् बलाकादिव्यतिरिक्तपङ्क्त्यादिवच्चेति नास्वतन्त्रविशिष्ट भवद्वस्तु असदुपसर्जन जात्युपसर्जन वा रूपनीलत्ववदिति।

ननु च तत्र दृष्टमित्यादि, अनाक्षिप्तत्वमतद्भेदत्वञ्चानैकान्तिक शुक्लखण्डादिसामानाधिकरण्यस्य दर्शनात्, अथवा दृष्टविरुद्ध त्वयोच्यते शुक्लश दस्वरूपजातिगुणाना खण्डद्रव्यस्य वाऽत्यन्तभिन्नार्थत्वात् जातिमत्पक्षेऽपोहवत्पक्षे चेति, पुनस्तत्र खण्ड मधुरमिति रूपरसयोर्भेदात् द्रव्यस्य रूपरसाभ्याञ्च भेदादसम्बद्धमेवेदम्, तथा शुक्लतर शुक्लतम इति गुणजातिगतप्रकर्षभेदस्य द्रव्येणासम्बन्ध , तथा शुक्ला शङ्खस्य जातिर्नित्येति, शङ्खद्रव्यशुक्लगुणजातितनित्यत्वा[नित्यत्वा]नामत्यन्त भेदादसम्बन्ध , स च दृष्ट , अत्र [1]दोषवादवरूथ्यादेयमुच्यते, इह वा कि न दृष्ट सद्द्रव्य सन् गुण सत्कर्मेति, न हि दृष्टाद्गरिष्ठ प्रमाणमस्ति, तस्यानतिक्रमणीयत्वात्, कि तर्हि ? एतदेव तु दृष्ट सामानाधिकरण्य गुणशब्दत्वे विशेषणद्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जने सद्वति वा-अन्यापोहवति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते पर प्रति दोष , एतदुभय तुल्यदोषमित्यापादयति-यथा चैते जातिमदित्यादि, यथा परपक्षे सच्छ दप्रयोगे घटाद्यनाक्षेपोऽतद्भेदत्वमसामानाधिकरण्यञ्च शेषा शुक्लश दमधुरानाक्षेपादिदृष्टान्ता तथान्यापोहपक्षे सच्छब्देऽपि जातिमत्सच्छब्द-

व्यभिचरितम्, न हि शुक्लशब्देन शुक्लवतोऽनाक्षेपे त सामानाधिकरण्य दृष्टमुपपद्यते तस्माद्भवतैवाक्षेपस्सद्भूत , ततस्तस्यात्यन्ताभेदाभावादित्याशयन व्याकरोति-**अनाक्षिप्तत्वमिति।** न सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह-**अथवेति।** शुक्ल खण्ड-खण्डशर्करा, अत्र सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते शुक्लशब्देन हि शब्दस्वरूप शुक्लजातिरूप शुक्लगुण च विशेषण प्रतीयते जातिमत्पक्षे खण्डशब्देन च द्रव्यमत शुक्लगुणद्रव्ययोरत्यन्त भेदादेकार्थवृत्तित्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह-**शुक्लश देति।** प्रकारान्तरेण तदुक्त सामानाधिकरण्याभाव दर्शयति-**पुनस्तत्रेति,** शुक्ल खण्ड मधुरमिति अत्र यदि खण्ड शुक्ल तर्हि कथं मधुरं यदि मधुरं तर्हि कथ शुक्लम् रूपरसयोर्भेदात् यदि तु खण्डशब्दो द्रव्यपरस्तर्हि रूपरसाभ्यां द्रव्यस्य भेदात् कथं सम्बन्ध इति यदुच्यते तदपि दृष्टविरुद्धमित्याशय । प्रकारान्तरेण तदुक्त दर्शयति-**तथा शुक्लतर इति,** तत्रैव शुक्लशब्देन शुक्लगुणगतभेदस्य शुक्लतरशुक्लतमादेराक्षेपेऽपि तस्यात्यन्तभिन्नेन द्रव्येण सहासम्बन्ध इत्युक्तिरपि तादृश्येवेत्यभिप्राय । पुनरपि प्रकारान्तरेण सामानाधिकरण्याभावं तदुक्त दर्शयति-**तथा शुक्लेति,** शुक्ल शङ्ख इत्यत्र शुक्लशब्दोपात्ता शुक्लजातिर्नित्या शङ्खस्त्वनित्य द्रव्यमिति तयोरत्यन्तभेदान्नैकार्थत्वमित्युक्तिरपि दृष्टविरुद्धैवेत्याशय । अत्र दोषाणामुक्तानां दुर्निवारत्वेन तन्मतमपि दुष्टमेवेत्याह-**इह वा किमिति,** शुक्लखण्डादिदृष्टान्तपर्यन्तानुधावनेन किम्[2] इहैवोपस्थितसद्विषय एव सद्द्रव्यं सन् गुण सत् कर्मेति सामानाधिकरण्यं दृश्यत एव, इदञ्च सामानाधिकरण्य दृष्टत्वादेवानतिक्रमणीयम्, परन्त्विदं सामानाधिकरण्य सच्छब्दस्य गुणपरत्वे शुक्लगुणगतभेदाभेदत्वादनाक्षेपात्तद्वतो न सम्भवति, न ह्यसत्यां व्याप्तौ तत्र गुणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण वा तद्वत आक्षेप सम्भवति यथा रूप शुक्लमित्यादौ रूपेण गुणेन न तद्वत आक्षेप इति परं प्रति दोष उच्यत इति भाव । एव जातिमत्पक्षे यथा शुक्लशब्देन मधुररसस्यानाक्षेप रूपरसयोर्भेदात्तथा जातिमान् य सच्छब्दस्तेनापि घटादीनामनाक्षेप सद्भेदत्वं सन् घट इत्येव सामानाधिकरण्याभाव इत्यादिदोषा सम्भवन्ति तथाऽपोहवत्पक्षेऽपि जातिमत्सच्छब्दार्थेन घटाद्यनाक्षेपवत् अपोहवताऽपि घटाद्यनाक्षेपादिदोषास्तुल्या एव असाक्षाद्वचनत्वात् प्राक् जातिमपोहं वाऽभिधाय पश्चात्तदुपसर्जनद्रव्याभिधानात् तस्य न साक्षादुक्तिरित्यादर्शयति-**यथा चैत इति,** अत्रेद बोध्यम्-जातिपक्षेऽभेदोपचारेण जातिद्रव्ययोः जातिशब्देनोपादानम्

1 सि क्ष दोषाम्नाय०। डा दोषाख्यानद०। 2 सि क्ष डा एतद्दुर्ष।

(सच्छब्दो वेति) सच्छब्दो वाऽसद्व्यावृत्तिमन्तं नाभिधत्ते, अपोहयत स्यायाभिमतस्याभिधानं निराकुर्महे, घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरणत्वात्, [सत्]शब्दस्य घटादिशब्दैः सहासमानाधिकरणत्वं भेदानाक्षेपात् सिद्धम्, अनित्यशब्दवत्, अनित्यः शब्द इत्युक्ते नित्यो न भवतीति नित्यत्वव्यावृत्तिमन्तं ब्रूते, नासद्व्यावृत्तिमन्तम्, शब्दशब्देनैव च समानाधिकरणोऽनित्यशब्दो न घटादिशब्दैरत साध्यसाधनधर्मद्वयं दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च सिद्धमिति, यथा चाहेति ज्ञापकम्, सम्प्रतिपन्नयायान्तरमतप्रदर्शनं तस्यायस्य दृढीकरणार्थम्, प्रधानेषु विशेष्येषु विद्यमाना अपि भेदहेतवो धर्मा सर्वे नोच्यन्ते, कश्चिदेव विशिष्टो विवक्षितः येनचिद्विशेषेण तद्वाचिना विशेषणशब्देन उच्यतेऽर्थो[न]विशेषान्तरव्यापारेण, तत्रैव चरितार्थत्वात् तस्य गुणभूतत्वात्, अत एव च ते विशेषणशब्दा इत्युच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायित्वादिति, एतेनैव यत्नेन दर्शयेन च—निधिप्रधानसत्त्ववदभिधानपक्षदोषोक्तियत्नेन कृतप्रयोजनत्वान्न पृथग् दूष्यते ।

अत्राह—

ननु चासदसच्छ्रुते सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्ग, अत्र ब्रूमः केन तस्याः सामान्यश्रुतित्वम् ? यदा सा स्वरूपगुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह तदा भेदानामनाक्षेपात् कस्य तत्सामान्यमभिवदतीति सामान्यश्रुतिरित्युच्येत, अत्र प्रयोगः न सच्छ्रुतिः सामान्यश्रुतिः भेदानाक्षेपादिति ।

(ननु चेति) ननु चासदसच्छ्रुते सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः [अ]सच्छब्दनिवृत्तित्वा[द]सदपोहः सर्वत्र वृत्ते समानः, तद्वाचित्वाच्चासौ सामान्यशब्दः, भेदाश्च घटादयोऽसद्व्यावृत्त्या व्याप्तत्वाद् आक्षिप्तास्तद्भेदा एव, अतः सर्वोऽयं वाग्व्यायामो विफलः,—सामानाधिकरण्ये नास्मि भेदा न भवन्ति

चेति । प्रतिज्ञार्थमाह-**अपोहयत इति** । पक्षे हेतुसत्त्वं दर्शयति-**सच्छब्दस्येति** । दृष्टान्तं घटयति-**अनित्य इति**, अय-नित्यव्यावृत्तिमन्तमेवाभिधत्ते न त्वसद्व्यावृत्तिमन्तमिति दृष्टान्ते साध्यसत्त्वमुपदर्शितम् । हेत्वन्तरं दर्शयति-**शब्दशब्देनैव चेति**, शब्दशब्देनैवानित्यशब्दस्य सामानाधिकरण्यं दृष्टम् न घटादिशब्दैरिति हेतुसद्भाव इति । वाद्यन्तरवचनमत्र ज्ञापकतयोपन्यस्यति-**यथा चाहेति**, भर्तृहरिरिति शेषः, **प्रधानेष्विति**, प्रधानेषु द्रव्येषु वस्तुरूपतो बहवः सजातीयविजातीयान्यवच्छेदादयो धर्माः सन्ति चैते न केनापि शक्यन्तेऽवच्छेदेनाभिधातुम्, अनेकव्यावृत्तिविशिष्टैकाभिधायकैकशब्दस्याभावात्, एकैकव्यावृत्तिनिष्ठा हि बहवः शब्दा वस्तुनि प्रवर्तन्ते, तथा चैतेऽत्र विशेषशब्दा उच्यन्ते, यदि सर्वविशेषविशिष्टं द्रव्यमेकेन शब्देनाभिधीयेत स्यात्सार्वः शब्दः साधारणः, न चैवम्, तस्मात् प्रतिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थाभिधायिनः शब्दाः, तत्रैव तेषां चरितार्थत्वात्, न सर्वविशेषसंस्पर्शिन इति कारिकार्थः । एवञ्च सच्छब्दो नासद्व्यावृत्तिमन्तं ब्रूते सर्वविशेषणविशिष्टवस्त्वभिधायकसाधारणशब्दाभावात्, भेदानाक्षेपात् भेदशब्दसामानाधिकरण्यानभ्युपगमाच्चेति भावः । तदेव तव यत्नेनैव जातिमत्पक्षदोषप्रदर्शनरूपेण स्वत्पक्षोऽपि निराकृत एवेत्याह-**एतेनैव यत्नेनेति** । ननु सच्छब्दोऽसौ सामान्यशब्दः, असद्व्यावृत्तेः सर्वसाधारणत्वात्, तस्माद्भेदानाक्षेपप्रयुक्तप्रसञ्जनावकाश इत्याशङ्कते-**ननु चेति** । व्याख्याति-**असच्छब्देति**, सच्छब्दोऽसच्छब्दनिवृत्तिरूपः, अर्थोऽप्यसन्निवृत्तिः तावुभौ सर्वत्र शब्देऽर्थे च सत्त्वात्समानौ, सच्छब्दसामान्यार्थेन चासदपोहेन सर्वे भेदा व्याप्ताः, व्याप्तत्वादेव च ते तेनाक्षिप्यन्ते, तस्मात्त्वदीयो विचारोऽयं विफल इत्यभिप्रायः । विचारमेव निर्दिशति-**सामानाधिकरण्यमिति** । त्वदीयं वचनमेवानुसृत्य मया त्वं पृच्छ्यसे कथं तस्याः सामान्यश्रुतित्वम् ? भेदापेक्षं हि तत् स्यात्, न चासदसच्छ्रुत्या भेदाक्षेप इत्या

१ सि क्ष छा °मतस्याभिधानमयथानिता । २ सि क्ष छा °त्यावात्प्रवानुत्ति° ।

सामान्यं न भवत्यनाक्षेपादित्यादिरप्रमत्त एव विचार इति । अत्र ब्रूमः-त्वद्वचनानुवृत्त्यैव त्वमिदं प्रष्टव्योऽसि, येन तस्याः सामान्यश्रुतित्वं ?-येन हेतुना तस्या असद्व्यावृत्त्यर्थाया सच्छ्रुतेः सामान्यश्रुतित्वम् ? नान्येन हेतुनेत्यभिप्रायः, स्वमतेनैव यदा सा स्व[रूप]गुणमात्रविशिष्टं द्रव्यमाह-स्वरूपं गुणो विशेषणं तत्प्रमाण[म]स्य तत् स्वरूपगुणमात्रं तेनैव विशिष्टं नाधिकेन, लक्षणवाक्येऽपि शब्दान्तरार्थापोहं हि स्वार्थे कुर्वतीति वचनात् द्रव्यमसद्व्यावृत्तिगुणप्रमाणविशेषणमित्यर्थः, गुणधर्मत्वञ्च सत्त्वपक्षवत् भावितमेव, तदा भेदानामनाक्षेपात्तस्य तन्मात्रं यत्तदभिदधातीति सामान्यश्रुतिरित्युच्यतेति, अत्र प्रयोगः नासदसच्छ्रुतिरित्यादिः गतार्थः, तस्मात्तद्वतस्य प्रयोगो भेदानाक्षेपादित्ययमवादेवेति ।

अथ वा 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात् भेदाज्जातेरजातितः ।' (प्रमा० स०) इति सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या प्रकाश्यमानः सद्वृत्तिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह, न च स तत्र वृत्तः स्वरूपव्यवहितेऽर्थे सत्यसतो व्यावृत्तेरसम्भवात्, न [च] तथा किञ्चित्सत् तत्तुल्यमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात्, इत्थं सच्छब्दोऽसद्व्यावृत्तिं न करोति भूतार्थेन किन्तूपचारादसदसद्वदतीति, सोऽपोहेऽपि तावददृष्टत्वात्तद्वति दूरत एवेत्यप्रधानत्वादस्वतन्त्रः, नहि यत्रोपचर्यते स तमर्थं भूतार्थेनाहेति, तथा चोक्तं 'मञ्चशब्दो यथाऽऽधेये मञ्चेष्वेव व्यवस्थितः । तत्त्वेनाह तथाऽपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति ।

अथ वेत्यादि, यावदपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते, व्याख्यानविकल्पान्तरम् 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात्' (प्रमा० स०) इत्यस्य, सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या-भूतार्थेन स्वरूपेण, प्रकाश्यमान इति-शब्दस्वरूपमात्रेण बुद्ध्या गृह्यमाणः सद्वृत्तिसद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह-[न च]स तत्र वृत्तः, स्वरूपव्यवहितेऽर्थे सति व्यावृत्ते असतः -सन् असन्न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवात्, प्रतिषेधसमाश्रयोऽर्थं भवेत्तस्य स्यादसदभिति,

शयेन समाधत्ते-अत्र ब्रूम इति, हेतुमात्रमेवाह-यदा सेति, असदसच्छ्रुतिरसदपोहमात्रं स्वरूपगुणविशिष्टं द्रव्यमाह, तच्च द्रव्यं स्वरूपगुणभूतमेव गुणगुणिभेदाभेदत्वात्, अन्यापोहं स्वार्थे कुर्वती गुणत्वान्यापोहेन स्वार्थस्य गर्भीकरणार्थे वाचया । तमेवाह-द्रव्यमिति, असद्व्यावृत्तिरूपो यो गुणस्तत्प्रमाणमेव द्रव्यं विशेषणमित्यर्थः । गुणधान्यव्यावृत्तिमुक्त्वा नान्यत् किञ्चिदभिधत्ते इति तदुपगमेन द्रव्यमाह न तद्विशेषानिति द्रव्यभेदानाक्षेपाद्विशेषाभावेन किं निरूपितं सच्छब्दस्य सामान्यश्रुतित्वमित्याह-गुणधर्मत्वञ्चेति, भावितेऽपि हि विशेषे तन्निरूपितं सामान्यस्य सतः तद्वाचकशब्दस्य विशेषशब्दत्वेन तन्निरूपितं सामान्यतः शब्दस्य भवेदित्यभिप्रायः । भावार्थमनुमानेन दर्शयति--अत्र प्रयोग इति । नासदिति, असदसच्छ्रुतिर्न सामान्यश्रुतिर्भेदानाक्षेपात्, तदाक्षेपे सति हि तन्निरूपितसामान्यवाचकतया तस्य सामान्यश्रुतित्वं स्यान्न चैवमिति भावः । तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यस्य व्याख्यानविकल्पान्तरं दर्शयति-अथ वेति । व्याकरोति-तद्वत इति, सच्छब्दः तद्वतो न वाचकः, अस्वतन्त्रत्वादिति तदर्थः । सच्छब्द इति, मुख्यया वृत्त्या सकारोत्तराकारान्तरतकारस्वरूपेण बुद्ध्या गृह्यमाणः, वर्णानां क्षणिकत्वेन तावद्वर्णानामेकदा ग्रहणासम्भवात्, सच्छब्दोऽसदसच्छ्रुतित्वेन गृह्यमाणो वा सद्वृत्तिसद्वस्तुस्वरूपेण व्यवहितेऽर्थे वर्तत इत्यभिप्रायः । तत्र वृत्तिश्च तदा भवेद्यदि तद्वान्-अन्यापोहवान् सन् स्यात् स च न सम्भवति, सन् असन् भवतीत्यसतो व्यावृत्तेरसम्भवात्, प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयीभूतस्य सद्वस्तुनोऽसत्त्वादित्याशयेनाह-स्वरूपव्यवहित इति । पर्युदासलक्षणप्रतिषेधाभ्युपगमे तु सन् नासदिति स्यात्, तत्तु नात्र सम्भवति सतोऽसत्तुल्यस्याभावादित्याशयेनाह-प्रतिषेधसमाश्रय इति । तत्कथमित्यत्राह-

1 सि क्ष डे भेदानामनाक्षेपाशस्य । क्ष भेदानामक्षाप्तस्य । 2 सि क्ष डे-यदभिदधातीति । 3 सि क्ष डे भ सरसतिरित्यादि । × ×-क्ष । 4 सि क्ष डे सतु एव ।

'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे' १० (महा० ३-१-१२) इति परिभाषितत्वात्, अब्राह्मणैर्मांसगनदधीयत इति ब्राह्मणसदृशे पुरुष एव प्रत्ययो नाश्वे न गवीति यथा, न तु तथा निश्चित् सत् तत्तुल्यमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात्, असतश्च स्वाभावात्तस्मादयुक्तमेतेतत् सदित्यत्र भवतीति। इत्थ सच्छब्दोऽसव्याहृत्तिं न करोति भूतार्थेन, किं तर्हि? [1] उपचारादसदसद् ब्रवीति–अन्यस्यापोह गौण्या वृत्त्या ब्रूते स सच्छब्दोऽपोहेऽपि तावदन्यत्वात्तद्वति–अपोहवति दूरत एव, अदृष्टत्वादप्रधान, अप्रधानत्वादस्वतन्त्र, न हि यो यत्रोपचर्यते स तमर्थं भूतार्थेनाहेति, सौम्येन मुख्यानभिधानेन हेतोरुपचारप्रधानास्वातन्त्र्या[रूपस्या]नुगमं दर्शयति, तथा चोक्त मञ्चश इत्यादि, तन्निदर्शनम्, मञ्चशब्दो मञ्चस्थान् मञ्चस्वरूपापन्नानेव ब्रूते, न पुरुषत्वापन्नानिति, तथाऽपोहार्थं शब्दोऽपोह एव व्यवस्थितोऽपोह्यवत्सु द्रव्येषु वर्त्तत इति दार्ष्टान्तिकम्, पूर्वेनविशेषणत्वादस्वातन्त्र्यम्, इहा[न]भिधानवृत्तेरेवोपचारादस्वातन्त्र्यमपि इति विशेष। इत्थमस्माभिरुत्प्रेक्षितो दोषविशेषस्य।

तदुक्तसत्त्वपक्षदूषणानुसारेणाप्येष दोष उच्यते–

एतदनभ्युपगमेऽप्ययमन्योऽर्थोऽन्यापोहतत्पक्षदूषण, स्वरूपेऽन्यापोहे च मुख्यया वृत्त्या तद्वत्युपचारेण वर्त्तते शब्द, नाभिधानेनाह उपचारात्, सच्छब्दो हि अपोहवत्युपचर्यते न स तमर्थमभिधानेनाह, मञ्चशब्दवदिति, सोऽप्युपचारो न घटत इति ब्रूम, द्वयी ह्युपचारस्य गति सारूप्यात्, यथा राजामात्ययोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, प्रत्ययसङ्क्रान्तेः गुणोपकाराद्वा

नञिव युक्तमिति, नञा इवेन च समभिव्याहृते पदे तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृश बोधयतीति शब्दापरी परिभाषितत्वात्, तथा चासद्भिन्नाऽसत्सदृश एवाभावस्तत्पदसन्यप्रतीतिविषय स्यात् ततो नासद्व्यावृत्ति सति भवतीति भाव। दृष्टान्तमाह–**अब्राह्मणैरिति,** ब्राह्मणस्त्वब्राह्मण शास्त्रमधीयत इत्यत्र ब्राह्मणभिन्नो ब्राह्मणसदृशो क्षत्रियादिपुरुषविशेष एवाब्राह्मणशब्दप्रतिपाद्यो भवति न चाश्वो न च गर्दभ इत्येनमसत्पदमपि सद्भिन्नं सत्सदृशमर्थं बोधयेत्, न च तथाविधं किञ्चिद्वस्तु सत्तुल्यमस्ति, वस्तुमात्रस्य सत्त्वेन सतोऽन्यस्याभावात्, प्रतिषेधस्वरूपस्य चासता वस्तु वाभावान्निरर्थकमेव सत् असत् भवतीति वाक्यमिति भाव। तदेव सच्छब्द सजातिगदस्तुस्वरूपानपेक्षणद्वारेण सतोऽभिधायको न भवतीत्यभिधाय सम्प्रति वाचकत्वेऽप्युपचारादसदसद्ब्रूत इति व्याख्यान्तरमाह–**इत्थ सच्छब्द इति,** तदेव मुख्यवृत्त्याऽसद्व्यावृत्तिं न ब्रूते येन तद्विशेषणद्वारेण व्यवहित ब्रूयादिति भाव। किं तर्हि करोतीत्यत आह–**उपचारादिति।** उपचारमेव समर्थयति–**अन्यस्यापोहमिति,** यस्य व्यापारादेव गौण्या वृत्त्या ब्रूते स तदा भूतार्थेनापोह एव तच्छब्दस्याप्रधानत्वात् पुनरी न तु भूतार्थेन सोऽप्य एव, तस्मादुपचारादेव दद्रदप्रधान, ततश्चास्वतन्त्र इति भाव। व्याप्तिमाह–**न हि यो यत्रेति,** यत्र य उपचर्यते न हि स तमर्थं मुख्यया वृत्त्याऽभिधत्ते इति तयोर्द्वाविनिपातिमपव्याप्तिसाम्येन मुख्यानभिधानलक्षणसाध्येनोपचारप्रधानास्वतन्त्रत्वहेतूनामविनाभाव स्वपक्षेऽपि सिद्ध इति भाव। तत्र निदर्शनं तदुक्तमेव दर्शयति–**तथा चोक्तमिति।** जातिमन्तोक्तां भर्तृहरिकारिकामपोहपक्षे परिवर्त्य दर्शयति **मञ्चशब्द इत्यादीति,** यथा क्रोशतीत्यादौ क्रोशनक्रियासम्बन्धस्याधारवचन मञ्चेऽनुपपत्तेराधाराभेदेन तदाधेयभूतपुरुषवचनो मञ्चशब्द इति निश्चीयते तथापोहार्थं शब्दोऽपोह एव व्यवस्थितोऽपोह्यवत्सु द्रव्येषु वर्त्तत इति भाव। व्याख्यानद्वये विशेषमादर्शयति–**पूर्वत्रेति** सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या स्वरूपेणेत्यादिग्रन्थ इत्यर्थ। तदेव तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादिति कारिकया त्वया जातिमत्पक्षे ये दोषा आदर्शितास्तेऽपोहपक्षेऽपि मया उत्प्रेक्षिता इत्याह–**इत्थमस्माभिरिति।** अन्येऽपि ये दोषा जातिमत्त्वे त्वयाख्यातास्तत्पक्षेऽपि स्युरिति दर्शयति–**एतदनभ्युपगमेऽपीति,** एतदुद्भाविनदोषानभ्युपगमे-

---

1 सि क्ष छा मसतोनत्वाभावात्। 2 सि क्ष छा साम्येन। 3 सि क्ष छा डे मञ्चस।

उपधानानुरागादिव स्फटिके रक्तत्वादिबुद्धि, तत्र न तावत् सारूप्यात् प्रत्ययसक्रान्तेरुपचारो यमलादिवत् सारूप्यासम्भवे प्रत्ययसक्रान्त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि सैव बुद्धि. सक्रान्ता स्यात् स्वामिनि भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुक्तवति न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्न एवाभेदोपचारो भवति, क्रमवृत्त्यभावाच्च, न हि क्रमेण सकृदुच्चरित शब्द क्षणिकत्वादसदपोहवर्त्तित्वाच्चद्वति वर्त्तते राजभृत्यबुद्धिवत् ।

(एतदिति) एतदनभ्युपगमेऽप्ययम योर्थोऽन्यापोहवत्पक्षदूषण, स्वरूपेऽ यापोहे चेत्यादि, स्वरूपम यरूपनिवृत्त्यात्मकम्, अर्था तरनिवृत्त्यात्मकञ्च स्वार्थे मुख्यया वृत्त्याऽभिदधानस्तद्वत्युपचारेण वर्त्तते, नाभिधानेनाह श द इति सा योऽयम्, उपचारादिति हेतु, सच्छब्दो हीत्यादिरुपनय, मञ्चशब्दवदिति दृष्टा त, तद्वति न वर्त्तते मुख्यया वृत्त्येति साध्य, एवमुपचारमभ्युपेत्य दूषणमुक्तम्, सोऽप्युपचारो न घटत इति ब्रूम ,–द्वयी हि उपचारस्य गति –सारूप्यात्, यथा यमलयोरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, प्रत्ययसक्रान्ते –राज्ञो भृत्येऽमात्यादौ राजेति वा प्रत्यय, गुणोपरागाद्वा–उपधानानु[रा]गादिव स्फटिके रक्तत्वादिबुद्धिः, तत्र न तावत् प्रत्ययसक्रा तित्व सारूप्यादुपचार सम्भवति, सारूप्यासभवे प्रत्ययसक्रा त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि सैव बुद्धि सक्रान्ता स्यात्–अभिन्ना स्वामिनि, भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुक्तवति[तद्युपचार] स्यात्, न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्नेएवाभेदोपचारो भवति, तस्मान्न प्रत्ययसक्रा ति, न च सारूप्यमपोहापोहवतोरतो नोपचारो निमित्ताभावात्, किञ्च–क्रमवृत्त्यभावाच्च,

ऽपीयर्थ । सच्छब्दोऽसदसच्छ्रुतिस्वरूप तदर्थश्चान्यापोहो मुख्यया वृत्त्येत्यनभ्युपगमे उपचारवृत्तिरभ्युपेया, तत्र दोषं वक्तु तन्मतं प्रदर्शयति–स्वरूपमिति, स्वरूपमित्यस्य शब्दस्वरूपमित्युक्ते श दान्तरापोह इत्यर्थ, अन्यापोहश्चार्था तरनिवृत्त्यात्मक, तं मुख्यया वृत्त्याऽभिधत्ते शब्द त त्तद्वतोपचारेण न त्वभिधानवृत्त्या तथा चान्यापोहे प्रधानतया वर्त्तमान शब्दस्तद्वत्युपचारेण वर्त्तते न त्वभिधायक, उपचारात्, यच्च यत्र वर्त्तमानम यत्रोपचर्यते न तत् तस्याभिधायकम्, मञ्चशब्दवदिति भाव । तदेवं जातिपक्षे त्वया प्रोक्तो दोषस्तत्रापीत्याह एवमिति । उपचारोऽप्यत्र न सम्भवतीतीत्याह–द्वयी हीति, प्रत्ययसक्रा ते, गुणोपरागाद्वा द्वयी उपचारस्य गतिरित्यर्थ । प्रत्ययसक्रान्तिश्च सारूप्ये सति स्यात् तच्चापोहतद्वतोर्नास्तीत्याह–सारूप्यादिति । यथा यम योः सहजातयारन्यतरस्मिन् सारूप्ये स एवायमिति प्रत्ययस्य सक्रान्तिरनुवृत्तिर्भवति । दृष्टान्तान्तरमाह–राज्ञो भृत्य इति । द्वितीयामुपचारगतिमाह–गुणोपरागाद्वेति, जपाकुसुमादिगुणस्य रक्तत्वस्य स्फटिकेऽनुरञ्जनात् स्फटिको रक्त इति बुद्धिवदित्यर्थ । उभयगतिरप्यत्र न सम्भवतीत्याह–तत्र न तावदिति, सारूप्यप्रयुक्तप्रत्ययसक्रान्तिरत्र न सम्भवति, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, न हि घटाद्भिन्ने पटादौ सोऽयं घट इति प्रत्ययस्य सक्रान्ति सम्भवति सारूप्याभावात् यदि स्वामिनि या राजेति बुद्धि सैव यदि अभिन्ना स्वाम्यनुज्ञातमुक्तवति गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्युक्त्वा प्रेषितवतीव भृत्येऽपि स्यात् तद्युपचार स्यात्, न चैवं दृश्यते किन्तु गुरुतां प्रियतां वा सम्पदयन् भिन्ने भृत्यादावभेदोपचारा प्रतीतिर्भवति तस्माच्च प्रत्ययसक्रान्तिरिति भाव । अपोहापोहवतोरुपचारोऽपि न सम्भवति सारूप्यादिनिमित्ताभावादित्याह–न च सारूप्यमिति । ननु सच्छब्दोऽसदपोहे वर्तित्वा स एव शब्दो द्रव्ये तद्वति वर्त्तत इति न युक्त वक्तुम्, तथा क्रमेण वृत्त्यभावात्, दर्शनभेदेन हि भिन्ना एव शब्दा अपोहमात्रवचनास्तद्वद्वचनाश्चेति स्यु शब्दानां विरम्य व्यापाराभावात् क्षणिकत्वादित्याशयेनाह–क्रमवृत्त्यभावाच्चेति, तथा च न सच्छ दोऽपोहे वर्तित्वा त त माहेति भाव । ननु भृत्ये प्रत्ययसक्रान्त्यभावेऽपि स्वामिगताधिपत्य क्षणगुणस्य जितकाशिनि

१ सि क्ष छा डे सामा शोऽय । २ सि क्ष परमलयोर य० । ३ सि क्ष छा ड गुणोपकाराद्वा । ४ सि क्ष, छा स्वाम्यनुज्ञातमुक्तायती यस्मात् । ५ सि क्ष डे द्धा भिन्नैवा ।

न हि क्रमेण सकृदुच्चरित शब्द क्षणिकत्वादसदपोहवर्तितयाचद्वति वर्तते, राजभृत्यबुद्धिवत्, तस्मादपि नास्ति प्रत्ययसङ्क्रान्ति सारूप्यासम्भवादुपचारस्य ।

स्यान्मत गुणोपरागादिति तत्–

नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत्, विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्, अयथार्थज्ञानापत्ते, युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादे तदा गुणोपकारे विरुध्यते, न हि शक्य तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्, अनेकात्मकस्याविशिष्टत्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितु शक्यम्, कृत्स्नस्य घटादिरूपप्रतीते, अथ पुन सर्वघटत्वादिभिरुपकारो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते तत सर्वेषा प्रत्येक ग्रहीतृणा घटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्करणमेचकदर्शन युगपत् सर्वरूपापत्ते स्यात् स्फटिकवदेव, स्वशब्दार्थप्रवृत्ति ।

(नापीति) नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत् विशेष[ण]प्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्– यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्यय उपधानप्रकर्षमगृहीत्वा भवति तथा विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्यय स्यात्, न तु भवति, किञ्च–अयथार्थज्ञानापत्ते, यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तथा विशेषणसरूपप्रत्ययो विशेष्ये स्यात्, किञ्च–युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवत शुक्लादे, तद्यथा–घट पार्थिवो द्रव्य सन् शुक्लो मधुर सुरभिरित्येवमादिविशेषै तदा गुणोपरागे विरुध्यते, न हि शक्य तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्थातुम्–अनेकात्मकस्याविशिष्टत्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितु शक्यम्, कृत्स्नस्य घटादिरूपप्रतीते, अथ पुन सर्वैर्घटत्वादिभिरुपरागो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते तत सर्वेषा प्रत्येक ग्रहीतृणा घटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्करेण मेचकदर्शन युगपत् सर्वरूपापत्ते स्यात् स्फटिकवदेव, न च भवति, तस्मान्युक्तसारूप्यात् प्रत्ययसङ्क्रान्तेरुपचारो यमलादिवत्, नापि गुणोपकारात् स्फटिकवदिति,

---

मृये सत्त्वान् यथा तत्र स्वामिशब्द प्रवर्तते तथाऽत्रापि स्यादित्याशङ्कायामाह–नापि गुणोपरागादिति। गुणोपकारादिति पाठे विशेष्ये स्वानुरक्तप्रत्ययकारित्वाद्गुण उपकारी भवति गुणस्य चोपकारो विशेष्ये, लोहित हि स्फटिके स्वानुरक्त प्रत्यय कारयति लोहित स्फटिक इति ध्येयम्। यदि गुणोपरागाद्विशेष्ये प्रत्यय उच्यते तर्हि स्फटिके यथा रक्ततामात्रप्रत्ययो भवति न तु रक्तत्वादिगत जपाकुसुमसम्बन्धित्वादि प्रकर्षमुपादाय रक्तप्रत्यय, तथाऽन्यापोहगतप्रकर्षव्यतिरेकेण तद्वति प्रत्यय स्यात न चैवम्, अत प्रतियोगिकत्वविशिष्टापोहस्यैव प्रत्ययादित्याशयेन व्याकरोति–स्फटिकवदिति, गुणोपरागाद्रक्तताप्रत्यय स्फटिके भ्रमात्मकोऽन्यत्र वर्तमानस्य धर्मस्य तद्रहिते धर्मिणि विषयीकरणात् तथाऽसदपोहस्य तद्वति गुणोपरागात् प्रत्ययाभ्युपगमे भ्रान्तोऽय प्रत्यय स्यादिति दोषान्तरमाह–अयथार्थज्ञानेति । विशेषणसरूपेति, विशेषणानुसारी प्रत्यय, यथा घटत्वानुसारी घट घट इति प्रत्यय रक्तत्वानुसारी रक्त इति प्रत्ययोऽसदपोहत्वानुसारी विशेष्ये सदिति प्रत्यय, एते प्रत्यया यदि गुणोपरागात्तदा मिथ्याप्रत्यया स्युरिति भाव । यद्वस्तु यन रूपेण वर्तते तत्तथैव प्रत्येय भवति घटादिवस्तु चानेकात्मकम्, अत एव दर्शनदे प्रतिपत्तृभि घटत्वेन पार्थिवत्वेन द्रव्यत्वेन सत्त्वेन च शुक्लत्वेन मधुरत्वेन सुरभित्वादिभिरनेक एव घटादिर्गृह्यते, एतच्च गुणोपरागे विरुद्ध्यत, न ह्यनेकात्मक वस्तु गुणेनैकेनोपरञ्जितमपि तु शक्यते अनेकगुणविशिष्टस्यैव घटस्य घटत्वतया प्रतीतेरित्याशयेनाह–युगपदसम्भवाच्चेति, घटादेर्युगपदनेकरूपतया ग्रहणासम्भवादित्यर्थ । तदेवाह–अथ पुन सर्वैरिति, न हि सर्वैर्घटत्वादिगुणैरुपरागो युगपत्कर्तुं शक्यते, यदि शक्यते तर्हि बहूना प्रतिपत्तृणामेकैकगुणोपरागेण यो घटप्रत्ययो जायते स न स्यात्, किन्तु सर्वगुणोपरागेण चित्रप्रत्ययमेव सकृत्सर्वेषा

---

१ सि क्ष छा तथापि गुणोपकारात् । २ सि क्ष छा डे मयुग० । ३ सि क्ष छा डे गुणोपकारे० ।

स्वशब्दार्थप्रवृत्तीत्यादि, अथवाऽयमन्योऽर्थोऽस्य विकल्पस्यैव मञ्चशब्द इति श्लोकस्य, अन्त्यपादे पाठान्तर 'तथा भावशब्दो द्रव्येषु वर्त्तते' इति तस्य व्याख्या—विशेष एव वस्तु परमार्थतोऽस्ति, न द्रव्यार्थ सामान्य जाति घटादिस्ते कुम्भवत् किञ्चिदस्ति, तस्य सामान्यस्यासत्त्वात् विशेष एव स्वतन्त्र कल्पितसामान्योपसर्जनो यथा प्राक् प्रपञ्चित, किमिव ? मञ्चशब्दवत्, सैव व्याख्या गतार्था, भावशब्दस्य गुणपर्यायवाचित्वात् ।

इतश्च त्वन्मतिवत् तद्वतो न वाचको भेदात्, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्त सत्त्ववन्त इत्यार्था घटादय, असदसन्तोऽर्था घटादयो भेदानाञ्चानन्त्ये सम्बन्धाशक्यत्वात् व्यभिचाराच्चावाचक इत्युक्त प्राक् त्वयैव ।

इतश्च त्वन्मतिवदित्यादि, हेत्वन्तरमपि भेदादिति, जातिमत्पक्षदूषणवत् असदसत्पक्षदूषण त्वयैव कृत 'तद्वतो न वाचक' इति, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्त सत्त्व[व]न्त इत्यार्था घटादय इति हेतु व्याख्या, त्वन्मतवदेव, केऽत्र व्यावृत्तिमन्त ? इति चेदुच्यते, असदसन्तोऽर्था घटादय, भेदानाञ्चानन्त्ये सम्बन्ध[ा]शक्यत्वात् व्यभिचाराच्चावाचक इत्युक्त प्राक्, केन ? त्वयैव ।

अत्राह—

ननु चाय घटादिषु सत्त्ववन्मात्रपक्ष इवासदसन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन दोष परिहृत इत्यत्र ब्रूम यस्याभिधान शब्द इष्यते सोऽर्थोऽसदसन्मात्राख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्, भेदनिरपेक्षा सत्तैव वा, सत्तासम्बन्धो वा सत्त्ववन्मात्र वा, तत्र सन्मात्रविधिवादिमतवदपोहवादिमतेऽपि विकल्पचतुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो ग्रन्थश्च ।

ननु चाय घटादिष्विति, सत्त्ववन्मात्रपक्षे पूर्वमेव हि द्रव्यादिभेदानभिधानेनानन्त्यव्यभिचारदोषौ परिहृतौ तथेहाप्यसदसन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन तद्दोषपरिहार इति तद्दर्शयति, अत्र ब्रूम यस्याभिधानमित्यादि यस्यार्थस्य शब्दो वाचक इष्यते सोऽर्थोऽसदसन्मात्राख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्-भेदनिरपेक्षा स[त्त्व]

भवेन्न तु तथा भवतीति भाव । अमत्तोपाधिसत्यशब्दार्थतापक्षेणाह-**स्वशब्दार्थेति**, अत्र मूल मृग्यम्, अतो न व्याख्यायते, अथ त्वया जातिमत्पक्षस्तद्वतो न वाचक शब्द भेदादित्यादिना दूषितस्तथा त्वत्पक्षोऽपि तथैव दूष्यत इत्याह-**इतश्च त्वन्मतिवदिति** । जातिमता घटपटाद्यर्थानां भेदवदपोहवतामपि घटपटादीनां भेदात् तद्वता न वाचक इति त्वत्पक्षदूषण त्वयैव कृतमिति व्याचष्टे-**हेत्वन्तरमपि भेदादिति**, अन्वर्तनत्वलक्षणव्यतिरिक्तो भेदादिति हेतुरित्यर्थ । हेतु व्याचष्टे-**भिन्ना हीति** । न शब्दो व्यावृत्तिमतो वाचक तद्वतो घटादीनामानन्त्यात्, न ह्येकस्य शब्दस्यानेकभेदप्रपञ्चेन सम्बन्ध आख्यातु शक्य, न चानाख्याते शब्दार्थसम्बन्धे शब्दादर्थप्रतीतिर्युक्ता । यदि चानाख्यातसम्बन्धादपि शब्दोऽर्थं बोधयेत् तर्हि गोशब्दो गामिवाश्वमपि बोधयेदिति व्यभिचार इत्याह-**भेदानाञ्चेति** । यथा जातिमत्पक्षे प्रसक्तदोषवारणाय तद्वतोऽभिधान परित्यक्तम्, तथाऽसदसन्मात्रपक्षेऽपि भेदानभिधानेन दोष परिह्रियत इत्याशङ्कते-**ननु चायमिति** । तदेव व्याचष्टे-**सत्त्ववन्मात्रपक्ष इति । यस्यार्थस्येति** । यदर्थवाचक शब्द सोऽर्थोऽसदसन्मात्ररूप धर्म्यात्मक जातिरित्यर्थ । तत्र सन्मात्रपक्षे भेदजाति

१ सि छा क्ष व्यावृत्तिमता सत्त्वन । २ क्ष छा ननु चाय्य घ० । ३ सि क्ष छा सत्त्वन्मात्र० । ४ सि क्ष छा °सदसत्त्वमात्र० । ५ सि क्ष छा °धानेत्यादि । ६ सि क्ष छा भेदवती ।

भेदाशत्नाज्जांनिरित्यथ, किं तस्मै मात्रमुच्यते? सत्तामात्रं वा? भेदनिरपेक्षा सत्तैव वा? सत्तासम्बन्धो वा? सत्त्व[त्व]मात्रं वा? सदनुवृत्त्यभिधानपक्षवन्ते चत्वारो विकल्पा असद्व्यावृत्तिमत्यपि पक्षे सम्भवे[युः] गत्यन्तराभावात्, स्यान्मतमसदसद्व्यभावपक्षोऽपि सम्भवतीति, तत्र, अभावस्य प्रतिषिद्धत्वात्, शब्दान्तराथापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति त्वयैव स्वाथवचनेनोक्तत्वात्, अस्माभि स्वाथ एव निर्धार्यते इत्यादिना यावदनन्त्य प्रत्यक्ष इति ग्रन्थेन विचार्य[ा]भा[व]स्य प्रतिषिद्धत्वात् परिशेषादेव तावन्त एव विकल्पा भवन्तो भवेयुरसत्त्वमात्रमिति शब्दार्थस्य, तत्र सन्मात्रविषयवादिमतवत्पोहवादिमतेऽपि चतुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो ग्रन्थश्चेति।

तथैवाह—

'नापोहशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारत । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान्॥

न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्व्यभिचारत । वाचको नियमार्थोक्ते सत्ताद्यर्थोऽन्यतो न स ॥'

इति, एव सन्मात्रसत्ताद्यापादनवदिहापीति तुल्यदोषत्वविवक्षया भवन्तमन्यांश्च प्रति न जातिशब्द इत्यादिरारभ्यते, जातिशब्दस्तावत् सदादि, सच्छब्दो हि जातिसम्बन्धिनो जातिमुपादाय द्रव्यादीनभेदोपचारादाह, तस्माद्व्यपदिश्यते जातिशब्द इति, यथा सिंहो माणवक इति, कस्मान्न वाचक? आनन्त्याद्भेदानाम्, आनन्त्ये भेदानामशक्य शब्देन सम्बन्ध कर्तुम्, आनन्त्याद्वा द्रव्यादीनाम्, ते हि घटपटरथादिभेदेनानन्ता, सम्बन्धान्तरविशिष्टाभिधायी शब्द सम्बन्धान्तरविशिष्टशब्दवाच्यमसमर्थो वक्तुम्, गवाश्वादिवत्, न च कृतसम्बन्धः शब्दः ततो हि सम्बन्धाशक्यता, सम्बन्धाव्युत्पत्तेरनभिधान स्वरूपमात्रप्रतीते यत्र शब्दस्यार्थेन न सम्बन्धो व्युत्पत्तौ यथा म्लेच्छशब्दानाम् तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादि सह टीकया भाष्यग्रन्थो द्रष्टव्यो यावत् अगुणत्वादिव्यभिचारादिति, एतावच्च स्वाधारो वा तवास्ति सम्भव इति।

नापोहशब्दो भेदानामित्यादि श्लोकद्वयम्, अन्त्यपादे तूपसंहारे विशेष सत्ताद्यर्थोऽन्यतो न स इति, मात्रशब्दलभ्यार्थे तावदेतच्छ्लोकद्वय व्याख्यातुकाम सम्बन्धयति—एव सन्मात्रसत्ताद्यापादनवदि-

सत्सम्बन्धतद्वत्त्वपृथक्चतुर्विकल्पा यथा भवन्ति तथाऽसदसन्मात्रपक्षेऽपि क्रमेण तत्स्थानापन्नाश्चत्वारो विकल्पा इमे इति दर्शयति—**सत्तामात्र वेत्यादिना**, भेदान्तर्गर्भितसत्त्वमात्र चेत्यथ, विकल्पचतुष्टयाधिकविकल्पासम्भवाद्द्वेधानुवृत्तसदभिधानपक्षवत् तव मतेऽप्येतावन्त एव विकल्पा सम्भवन्तीति भाव। अपरं विकल्पमाशङ्कते—**स्यान्मतमिति**, असदभावविकल्पस्य त्वया तुच्छत्वेन शब्दान्तरापापोह स्वार्थे कुरुतीति वाक्यघटकसाध्यप्रयोजनाभिधानावसरे प्रतिषिद्धत्वादिति भाव। अस्माभिरपि प्रतिषिद्ध इत्याह—**अस्माभिरिति**। एवञ्च विकल्पानां तावतामेव सम्भवात् सन्मात्रपक्षवदसदसन्मात्रपक्षेऽपि समान एव विचारो निरासश्चेति भाव। एतदेव स्पष्टयति—**नापोहशब्द इति**। तदीयश्लोकद्वय विविद्विषिन् दर्शयति—**श्लोकद्वयमिति**। असदसन्मात्रशब्दलभ्यार्थे श्लोकद्वयमेतद्व्याख्यातुकाम सन्मात्रशब्दार्थभेदसत्तातत्सम्बन्धतद्वत्पक्षेषु ये दोषा आपादितास्तेऽसदसन्मात्रपक्षेऽपि समाना इत्याह—**मात्रशब्दलभ्यार्थे इति**। असदसद्विशिष्टसन्मात्र भेद सत्तासम्बन्ध सत्ता चेति अन्यापोहवादिभि

१ सि क्ष छा धाति०। २ सि क्ष छा वदसदसन्मात्र०। ३ सि क्ष छा डे असद्व्यावृत्तिमत्यपि। ४ सि क्ष तत एव। ५ सि क्ष छा डे तत्रासदसन्मात्र०। ६ सि क्ष छा ड अन्यस्यार्थे यावत्।

द्यपीति तुल्यन्योपन्यासनिरास[य]। भगवन्तमाशङ्क्य प्रतीतिं गमयन् वाक्यमिदमारभ्यते, न जातिशब्द इत्यादि तदारम्भ, पूर्वमपोढशब्देन सम्पन्नत्वात् विशेषपराचोयुक्त्यैव न जातिशब्द इत्यादिपरमपथमेवोद्दिशन्, [अ]सदभद्विशिष्टम मात्रभेन्यत्वासम्बन्धमत्त्वपथाणा त्वदिष्टाना विधिरूपाणाञ्च परेष्टानामविशेषादिति, तद्यथा–न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति नत्यति, जातिशब्दस्तावत् सन्नादिरिति, यस्मात् सच्छब्दो जातिसम्बन्धिनो जातिमुपादायात्मरूपेण द्रव्याणीनभेदोपचारात्, तस्मादभेदोपचारहेतुना व्यपदिश्यते जातिशब्द इति, यथा सिंहो माणवक इति सिंहशब्दो माणवकगुणानुपादायाभेदोपचारहेतुप्रवृत्तेरभेदोपचारहेतुना व्यपदिश्यते गुणशब्द इति, कस्मात्र वाचक इति हेतुपरिप्रश्न, यस्माद्धात्वाग[न]न्वधीयते, उच्यते आनन्त्यादिति हेतु, कस्याऽऽनन्त्यात्? भेदानाम्, यस्मात्ते पूर्व प्रहता, न चाय श्रूयते, आनन्त्ये हि भेदानामनन्य शब्देन सम्बन्ध कर्तुम्, न हि पाटलिपुत्रादिस्था द्रव्याण्य इहस्थेन सच्छब्देन सम्बन्धयितुं शक्या, कर्तुं–आख्यातुं, करोतेरनेकार्थत्वात्, आनन्त्याद्धि द्रव्याणाम, तथा हि ते घटपटरथादिभेदेनानन्ता, एष तावत् सम्बन्धिभेदाद्भेदमभ्युपगम्येदमुच्यते, न तु तस्य वस्तुत स्वगतो भेदोऽस्ति, तत्रेदमेव कारणं यत् सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टाभिधायी शब्द सम्बन्ध्यन्तरविशिष्टशब्दवाच्यमसमर्थो वक्तुम, गवाश्वादिवत्तस्माद्भेदानामवाचक, न चैवं कृतसम्बन्ध इति–अनाख्यातसम्बन्ध शब्द इति, द्विष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य शब्दस्यैवाविनाभाविसम्बन्धमत्यायकत्व दर्शयति, अत्र चानन्त्य पारम्पर्येणाभिधानहेतु, ततो हि सम्बन्धाशक्यता, सम्बन्धाव्युत्पत्तेरनभिधानम्, स्वरूपमात्रप्रतीतेरिति, यत्र शब्दस्यार्थे न सम्बन्ध व्युत्पत्तौ

भवाना पश्यतो विशिष्टरूपाच्च रूपाणामवसेयात्र जातिशब्द इत्यादिकारिकामशोभिप्रायान् व्याख्यातुमित्याह–न जातिशब्द इत्यादीति। ननु किं सच्छब्दा आत्मभिधायी? उत भेदाभिधायी तत्र न तावदानन्त्यनाभिधीयत सद्रव्यमिति भेदवाचिद्रव्यशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्ते, न वा भेदोऽभिधीयते भेदानामानन्त्यात् सम्बन्धाख्यानासम्भवात्, [स] चानाख्याते सम्बन्धे वेनार्थप्रतिपत्तिगुक्ति [त्य]वायामाह–जातिशब्दस्तावदिति, आधारैभे गह जाते सोऽयमितिवदभेदोपचारात्सद इति शब्दैर्जातिविशिष्टप्रत्ययो भवति तत्र जातिशब्देन द्रव्यं न स्वेन रूपेणाभिधीयते, अपि [तु] निमित्तभूतजातिस्वरूपेण तथा च सच्छब्दो जातिशब्द उच्यते, अभेदोपचारहेतुना प्रवृत्ते यथा गुणाभेदोपचारहेतुना प्रवृत्ते सिंहशब्दो गुणशब्द उच्यत इति भाव । भेदानामवाचकत्वे हेतु पृच्छति–कस्मादिति, अन्तरेण हेतु वचोमात्रेण कस्याप्यपरितोषादिति भाव । साधनमाह–आनन्त्यादिति, भपरिमेयत्वादित्यर्थ । ननु भेदानामेवानन्त्य कुत, न हि कारिकायां तद्बोधमित्यत आह–यस्मात्त इति। भवतु भेदानामानन्त्यमवाचकत्वं कस्मादित्यत आह–आनन्त्य इति, सच्छब्दस्यैकत्वाद्भेदानामानन्त्याच्छक्यानेकेन सम्बन्ध शक्य आख्यातुमिति भाव । निदर्शनमाह–न हीति। प्रकारान्तरेण वाचकभेदाद्वाच्यभेदमभ्युपगम्य व्याचष्टे–आनन्त्याद्वेति, भेदानामर्थानामनन्तत्वात् प्रतिभेद शब्दभेद, सच्छब्दस्य स्वरूपतो भेदाभावेऽपि सम्बन्धिनो भेदस्य भेदाद्भेदोऽभ्युपगम्यते, तथा च यावद्भेदानां परिज्ञानाभावेन तावच्छब्दानामप्यपरिज्ञानात् विशेषरूपपरिज्ञानाभावे सामान्यस्याप्यपरिज्ञानमेवेति सामान्येन सच्छब्दस्य भेदवाचकत्व न सेत्स्यतीति भाव । सम्बन्धिभेदाद्भेदं साधयति–तत्रेदमेवेति, एकसम्बन्धिवाचक शब्दोऽन्य सम्बन्धिनं न ब्रूते यथा गोवाचको गोशब्दो नाश्वम् तस्मादेव सच्छब्दो भेदानां वाचक नापि सम्बन्ध आख्यातु शक्यते तस्मादनाख्यातसम्बन्ध शब्द, यद्यपि सम्बन्ध शब्दऽर्थे च वर्तते द्विष्ठत्वात्, तथापि शब्दस्यैवाप्रत्यायकत्व, तद्गतनान्तरीयकत्वादिति भाव । एतस्मिन् पक्षे परम्परयाऽऽनन्त्य हेतुरित्याह–अत्र चानन्त्यमिति, भेदानन्त्यात् सम्बन्धाशक्यता, ततश्च सम्बन्धापरिज्ञानादनभिधानम् शब्दस्वरूपमात्रस्यैव यस्मात् प्रतीतेरित्यर्थ ।यत्र सम्बन्धाशक्यता तत्र केवलं शब्दस्वरूपमात्रमेव प्रतीयत इत्याह–यत्र शब्दस्येति।

---

१ सि [क्ष] छा न चाहृत० । २ सि क्ष डा सम्बन्धेश । ३ सि क्ष छा चाक्ष्यन्त । ४ सि क्ष दे छा नाम ।

यथा म्लेच्छशब्दानाम्, तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादि सह टीकया भाष्यग्रन्थो द्रष्टव्यो यावद्गुणत्वादिव्यभिचारादित्यनधिराचार्येण यावत् कारित सव्याख्यान सामान्यपरीक्षाकारलिखित एवात्रापीति न लिख्यते तदुपसंहार —एवावचेत्यादि यावत् स्वाधारो वा न वाऽस्ति सम्भव इति यथा विचारितमिति माघशब्दापादितसत्तार्थोऽयनो न स इत्युपसंहार, अलमतिप्रसङ्गेनेति—भेदादित्येतत्प्रसङ्गागतसाक्षाद्विधिनादिमतदूषणमिव प्रसङ्गमुक्तम्, मात्रग्रहणस्यैतद्विषयसम्भवानतिवर्तित्वात् ।

अधुना भवन्त प्रति मात्रग्रहणात् तत्सम्भविनो विकल्पास्त एवेति तान् दूषयिष्याम, तद्यथा—

अथवा भेदात्, यस्माद्व्यावृत्तिमानसदसत्त्वावान्, अतो न तस्य भेदा घटादय इति स एव दोष, तेन सहाभूतसामान्यत्वात्, यो येन सहाभूतसामान्यस्तस्य तेन सामानाधिकरण्य न भवति, यथा सत्त्ववदर्थसच्छब्दस्य घटादिभेदार्थत्वाभावात् तेन सहासामानाधिकरण्य साक्षाद्विधिवादमत इव तवापि सच्छब्दोऽसदसत्त्ववदर्थो न भवतीति ।

अथवा भेदादिति यस्माद्व्यावृत्तिमानित्यादि भेदादित्यय हेतु व्यावृत्तिमत्पक्षे दोषमापादयितु इत्थ व्याख्यायते यस्माद्व्यावृत्तिमान्—असदसत्ता[वा]निति पूर्वेभ्य पक्षेभ्यो विशेष दर्शयति, दोष तुल्य यावत् स एव—भतद्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभाव एव दोष प्रतिज्ञातस्त्वा प्रत्यापाद्यते, कस्मात्? [तेन सहाभूतसामान्यत्वात्, अनाक्षेपात्] तेन सहाभूतसामान्यत्व सिद्धम्, यो येन सहाभूतसामान्य तस्य तेन सामानाधिकरण्य न भवति, यथा सत्त्व[व]दर्थेत्यादि निदर्शनदण्डक, सत्त्व[व]दर्थ अस्य सच्छब्दस्य सोऽय सच्छब्द सत्त्व[व]दर्थ, तस्य घटादिभेदार्थत्व नास्ति स्वमतेन, तदभावात्तेन सहासामानाधिकरण्य साक्षाद्विधिवादिमत इव तवापि सच्छब्दोऽसत्[सत्त्ववद]र्थो—घटादिभेदार्थो न भवति, अतस्तद्वदेव सामानाधिकरण्याभाव इति ।

शब्दमात्र हि तत्र प्रतीयते नार्थ, निमित्ताभावात्, छत्रिदण्डिवत्, यथा छत्रनिमित्तश्छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी, भिन्ननिमित्तत्वात् परस्परासमानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिमत्सच्छब्दपक्षेऽपि सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्घटत्वसामान्ययोर्भेदादित्यत ऊर्ध्वं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सर्वम् ।

शब्दमात्र हीत्यादि तन्मतदोषोक्तिस्तुल्या तवापि यावन्निमित्ताभावाच्छत्रिदण्डिवदिति, यथा

मात्रग्रहणसम्भविविकल्पवत्तुल्यदूषणमुपक्रमते—अथ वेति । व्यावृत्तिमत्पक्षदूषणानुगुण हेतु व्याचष्टे—यस्मादिति, सच्छब्दवाच्यस्य सत्त्ववतां द्रव्यादीनां घटादीनाञ्च भेदानामिव व्यावृत्तिमतां तथा भेदाभावतो न वाच्योऽसदसन्मात्रशब्द, असदसन्मात्रशब्देनासत्त्व भवतीयगदपोयनेऽनन्य शब्दाभिधेय वस्तु असद्व्यावृत्तिसामान्यं तस्य भेदा घटादयो न भवन्ति, तेषां साक्षादनुक्ते, अतोऽनद्भेदत्वात् सामानाधिकरण्याभाव तेन सहाभूतसामान्यत्वादिति भाव । तमेव हेतु स्फुटयति—तेन सहाभूतेति । भेदानामभूतसामान्यत्वं तेनानाक्षेपात् सिद्धम् अनाक्षेपश्चाव्यवस्थानात् यथा सत्त्वसन्मात्रपक्षे सच्छब्देन तद्भेदा घटादयो न गम्यन्ते तेऽतस्तच्छब्दघटादिभेदानाक्षेपात् सामानाधिकरण्याभाव इति दर्शयति—यो येन सहेति, स्पष्टमन्यत् । तद्व्यमित्यादिग्रन्थ एव केवल सामानाधिकरण्यं दर्शयन, नार्थविशेषाणां सामानाधिकरण्यं सम्भवति निमित्ताभावादित्याह—शब्दमात्र हीति । व्याचष्टे—तन्मतदोषोक्तिरिति, विधिवादमतदोषोक्तिवदित्यर्थ । सन् घट इत्यादौ केवलमसदसन्मात्र सच्छब्देन प्रतीयते, न त्वर्थो घटादि कश्चित्, अर्थस्य

१ सि. क्ष. डा डे क्ष स्वमत० ।

छत्रनिमित्तश्छत्री, दण्डनिमित्तो दण्डी भिन्ननिमित्तत्वात् परस्पर[।]समानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिमत्स-च्छब्दपक्षेऽपीति भेदाद्व्यावृत्तिसामान्यानामित्यादिविधिपक्षदूषणवदिहापि व्यावृत्तिसामान्यवद्भेदानन्य-त्वेवासद्व्यावृत्तिसामान्यात् [अ]घटनिवृत्तिसामान्यमत सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्वदत्वसामा-न्ययोर्भेदादित्यत ऊर्द्धं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सर्वमिति ।

तद्व्याख्या-एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिन्ने वक्तृषु कश्चिद्घट इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत्सन्निति, तत्र सोऽर्थः घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एकदेशेन वा ? न तावत् कृत्स्नः तस्मिन्नेव काले वक्तुं शक्यः, तस्य पृथिवीत्वेनाभिधाना-सम्भवप्रसङ्गात्, न ह्यघटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, स चेतरवक्तृवशादपि कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्ति-सामान्यरूपप्रतीतेः, अथास्यैकदेशः घट इत्यघटनिवृत्त्या गृह्यतेऽन्यैकः, अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देशः पार्थिव इति मतं तदयुक्तम्, अप्रतीतेरतद्सत्त्ववत्सामान्यविषयत्वाच्च, यथाऽऽचार्यो मातुल इति ।

(तद्व्याख्येति) तद्व्याख्यैवेत्थं लिख्यते-एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादि भिन्ने वक्तृषु कश्चित् घट इति ब्रूते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत् सन्निति, तत्र घटाभिधाने सोऽर्थो घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एकदेशेन वा ?, न तावत् कृत्स्नस्तस्मिन्नेव काले वक्तु[शक्यः],तस्य पार्थिवत्वे-नाभिधानासम्भवप्रसङ्गात्, न हि[अ]घटव्यावृत्तिरूपसामान्यं गृहीत्वाऽतद्रूपाभिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, स चेतरवक्तृवशात् [अपि] कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्तिसामान्यरूप-प्रतीतेः तद्वतस्तत्सारूप्येण युगपद्वक्त्रभिप्रायभेदे न युक्तो भावः सन् घट इति प्रयोगः, अत्र साधनं-अत्र

भाव्यमानतायां छत्त्रत्वादौ छत्त्रेरिव न किञ्चिन्निमित्तमस्ति, छत्रीत्यादौ च छत्त्रेर्निमित्तस्य सद्भावेऽपि छत्रवतोऽन्यत्वाद्दण्डवत-श्चान्यत्वात्तयोरपि परस्परं सामानाधिकरण्यमेकार्थाभावादित्याह-निमित्ताभावादिति । दार्ष्टान्तिकेऽप्याह-व्यावृत्तिमदिति, सच्छब्दार्थोऽसदसत्त्ववान् घटशब्दार्थोऽघटव्यावृत्तिमान् तयोश्चान्यत्वात्, व्यावृत्तिमतामसदसत्त्वमात्राघटव्यावृत्तिमतो भेदादनन्तत्वाच्च युगपद्ग्रहीतुमशक्यतया गम्य[मा]नाशक्यत्वाद्व्यभिचाराच्च न वाचकत्वमिति पूर्वोक्तदोषा अत्रापीति भावः । तमेवाह अत ऊर्द्धमिति । व्यावृत्तिमतामानन्त्यमेव तावद्दर्शयति-तद्व्याख्येति । एकस्य हि घटस्य बहवो बहुधा प्रतीतारो भवन्ति कश्चिद्घटत्वेन, कश्चित् पृथिवीत्वेनापरो द्रव्यत्वेनान्यः सत्त्वेन च, अनेकात्मकत्वाद्घटादेर्वस्तुनः तत्र यदैकेन घट इत्यभिधीयते तदा किं घटत्वेन रूपेण कृत्स्न एव घटोऽभिहितः किं वैकदेशेनेत्येवं व्याकरोति-एकस्मिन्नर्थे इति । यदि तेन रूपेण कृत्स्न एव घटोऽभिधीयत इत्युच्यते तत्राह-न तावत् कृत्स्न इति, यदैव घटत्वरूपेण कृत्स्नोऽभिधीयते तदैव तस्य पृथिवीत्वाद्यभिधाने न सङ्गतिमञ्चति, न हि पृथिवीत्वेनाथ गृहीतः, घटत्वेनैव रूपेण तस्य कात्स्न्येन ग्रहणात्तेन रूपेण च यत्र गृहीतः तत्र तद्रूपावच्छिन्नबोधकशब्दप्रयोगो न युज्यत एवेति भावः । ननु तस्य वक्त्रन्तराऽभिधानासम्भवेऽपि वक्त्रन्तरेण तथाभिधीयत इत्यत आह-स चेतरेति, न ह्येकस्य घटोऽपरस्य न घट इत्येवम्, घटत्वेन कृत्स्नस्य घटशब्दाद्बोधेऽपरस्यापि तथैव बोधात् पृथिवीत्वेन रूपान्तरेणाभिधानस्यासम्भव एवेति भावः । अत्रार्थे हेतुमाह-कृत्स्नस्येति, एकधर्मावच्छिन्नत्वेन कृत्स्नस्य घटाद् प्रतीतः वक्त्रन्तराभिप्रायेणापि न रूपान्तराव-च्छिन्नतद्बोधकशब्दप्रयोगावसरः, मा भूत् सन् घट इत्येवमिति भावः । एतदेवानुमानद्वारेण दर्शयति-अत्र साधनमिति । एकधर्मावच्छिन्नत्वेन कार्त्स्न्येन प्रतीयमाने घटेऽन्यतरधर्मावच्छिन्नबोधकशब्दस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति प्रतिज्ञार्थः, कृत्स्नतयाऽभिधेय

१ सि क्ष छा °भिन्नेषु । २ सि क्ष छा डे सैकस्य वृत्ति° ।

अन्यतरसामान्यविशेषप्रयोगाभाव इति प्रतिज्ञा, कृत्स्नाभिधेयस्वरूपोपादनशब्दाभिहितत्वात्, यत्र कृत्स्नाभिधेयस्वरूपं तदुपादानशब्देनाभिधीयते तत्रान्यस्य सामान्यविशेषप्रयोगस्याभावो दृष्ट, यथा पर प्रतिरयुदाहृतघटपार्थिवश्लोकौ यदि घटत्वेन समस्त वस्तु निर्दिष्ट तत पार्थिवत्वस्यावकाशाभावान्न युज्यत इति दृष्टो दोष, तथा यद्यघटनिवृत्तिविशिष्ट वस्तु समस्तमुक्त ततोऽपार्थिवनिवृत्तिविशिष्ट न युज्यत इति समान, अथास्यैकदेश घट इत्यघटनिवृत्त्या गृह्यतेऽन्य, अपरोऽपार्थिवनिवृत्त्या देश पार्थिव इति गृह्णातीति मत तदयुक्तम्, अप्रतीते, न हि निमित्तान्तरैरुच्यमानस्यैकदेशप्रतीतिर्दृष्टा, यथाऽऽचार्यो मातुल इति, तथा न हि व्यावृत्तिसामान्यशब्देनैकदेशो वक्तु शक्य, कस्मात्? अतदसत्त्वयत्सामान्यविषयत्वात्–अतस्मात् व्यावृत्तस्यासत्त्व तन्नास्ति सन् घट इत्यादिसामान्ये स विषयोऽस्य शब्दस्य सोऽतदसत्त्वत्सामान्यविषय, यस्मादतदसत्त्व[य]त्सामान्यविषयत्व शब्दे तस्यैकदेशो न शक्यो वक्तुम्, निमिष? आचार्यो मातुल इत्यादिनिमित्तान्तरोक्तैकदेशानुक्तिवत्।

अथापि स्यादसङ्ख्यावृत्तिजातिमत्येकत्रासदसत् वर्तते साक्षात् ततो बह्वर्था सत्ता, तस्याश्च सत्या घटादिभेदवादिभि शब्दै सामानाधिकरण्य भविष्यति, तत्सामान्यगुणत्वात्, तद्वाचिशब्दस्यापि तद्व्यवच्छेद्यविषयत्वात् तद्यथा–अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्येऽनीलनिवृत्तिसामान्यस्य नीलतरादिद्रव्यवृत्तित्वात् तैस्तद्वाचिभि सह सामानाधिकरण्य भवति, यथा नीलतर पटो नीलतम इति चेति।

अथापि स्यादित्यादि, परमतागङ्का, यथा विधिवादिमतमाशङ्क्यते तथापोहवादिमतमसङ्ख्या-

स्वरूपस्य प्रतिपादकशब्देनाभिहितत्वादिति हेत्वर्थ । अविनाभाव ग्राहयति–**यत्रेति**। यथा जातिमत्पक्षे युगपदसम्भवाभिधि हेतुमभिदधता त्वयोदाहृतघटपार्थिवश्लोको घटत्वेनैव कृत्स्न वस्त्वभिहितमिति पार्थिवत्वस्यावकाशाभाव इत्युक्तस्तद्वदिति दृष्टान्त इत्याह–**यथा पर प्रतीति**। दार्ष्टान्तिकमाह–**तथा यदीति**। ननु घटस्यैकदेश एकेनाघटनिवृत्त्या गृह्यते परेण चापार्थिवत्वनिवृत्त्याऽपरेण गृह्यते इति द्वितीय विकल्प दर्शयति–**अथास्यैकदेशमिति**। निमित्तान्तरैर्वस्तुनो देशो न प्रतीयत इति समाधत्ते–**अप्रतीतेरिति**, घटत्वपृथिवीत्वादिनिमित्तैरुच्यते घट इति तत्र घटैकदेशप्रतीति कथ भवेदिति भाव । दृष्टान्तमाह–**यथेति**, उपाध्याय एव मातुल यस्योपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेय गत्वाऽऽह–उपाध्याय भवन्तमभिवादयतामिति, स गत्वा मातुलमभिवादयते तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्य गत्वाऽऽह मातुल भवन्तमभिवादयतामिति स गत्वोपाध्यायमभिवादयत इति न तत्रोपाध्यायमातुलशब्दाभ्या पुरुषस्य वस्तुनो देशप्रतीतिरिति भाव । व्यावृत्तिसामान्यवाचकशब्दै वस्तुनो एकदेशो नाच्यत इत्यत्र हेतुमाह–**अतदसत्त्ववदिति**, सन् घट इत्यत्र सच्छब्दवाच्ये सामान्ये स्वव्यावृत्तप्रतियोगिकासत्त्व वर्तते तदभावस्तदस्य विषय इति कथमेकदेशेनोच्यते, अन्यथाऽसदसत्त्वमात्रबोधकत्वमेव न स्यात् यत शब्दोऽतदसत्त्ववत्सामान्यविषयत्वे वर्तते तेन शब्देन वस्तुन एकदेशो न शक्यते वक्तुम्, यथाऽऽचार्यो मातुल इत्यादौ निमित्तान्तरावलम्बनशब्देनैकदेशो नोच्यत इति भाव । अथासदसच्छब्दस्य सामान्यतो घटपटादिवाचकत्वेऽपि तद्वाच्यमसदसत्त्व सामान्य कथित्तस्यैव तस्मात्सत्ता बह्वर्था नाना आधाराणा बहुत्वात् एवञ्च यत्राधारे सा सत्ताऽसदसत्त्ववत्सामान्यरूपा वर्तते तद्वाचिना घटादिशब्देन सह सच्छब्दस्य सामानाधिकरण्य स्यादित्याशङ्कते–**अथापि स्यादिति**। विधिवादिना एवमेवाशङ्कित तत्र जातिमत्सामान्यवादिमतम् अपोहवादी वदत इत्याह–**यथा विधिवादीति**। असदस

१ सि क्ष ङ छा पश्यमा०। २ सि क्ष ङ छा भावत्र०। ३ सि क्ष छा दे अतदसत्त्वासामा०। ४ सि परमतावाक्य० क्ष परमतावाक्य ।

घृत्तिनातिमतीत्यादिशन्ननिर्दोपितमन्थमर्थवस्तुल्य यावनीलत्वम इति चेति, अस्य व्याख्या—यद्यप्यसद्सत् पटादिषु न वर्तते, तथाप्येकत्रामव्यावृत्त्याधारे वर्तते साक्षात्तवो वह्वर्थो शङ्कास्ति, तस्याश्च सत्या घटादिभेदवादिभि शब्दैर्येषु सा सत्ता वर्तते तैस्तद्वाचिभि सामानाधिकरण्य भविष्यतीति प्रतिज्ञा, तत्सामान्यगुणत्वादिति हेतु—सा सामान्यगुणो येषा ते वह्वोऽर्था [तत्] सामान्यगुणा तद्भावात् तत्सामान्यगुणत्वात् तद्वाचिशब्दस्यापि तद्व्यवच्छेद्यविषयत्वात्—तया सत्तया व्यवच्छेद्या सर्वे विषया अथा, ते विषया –अर्था [यस्य] शब्दस्य स तद्व्यवच्छेद्यविषय तद्भावात् तद्व्यवच्छेद्यविषयत्वात्, यत्र यत्रेत्याद्युपनय कार्य दृष्टा तस्तथा—अनै यद्रव्यवर्तिनी[लि]त्यादि, अनीलेतरो हि नीलगुणोऽनन्यद्रव्यवर्ती-द्रव्ये नीलगुण एव वर्तते नीलतरादिष्ववर्तमानेऽपि तस्मिन् नीलगुणसामान्येऽनीलनिवृत्तिसामान्यस्य नीलतरादिद्रव्यवृत्तित्वात् तै सह सामानाधिकरण्य भवति यथा नीलतर पटो नीलतम इति चेति ।

सोदाहरणोपसहारे वयमत्र ब्रूम –

तच्च न, सामान्यविशेपभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृत्तिलक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्, नीलशब्दोऽपि हि न द्रव्य नीलत्वेनाह यत्तत्तरतमादिप्रकर्षभेदस्य सामान्य स्यात्, किं तर्हि ? अनीलवदभावम्, तत्रच न नीलनीलतरनीलतमाना कस्यचिदपि सम्भव, अनीलाभावभावत्वान्नेति चेत्, एव विधिशब्दार्थता तर्हि सैव, एव हि सतोऽपि न सामानाधिकरण्यम्, अभूतसामान्यविशेपविपयत्वात् ।

(तच्च नेति) तच्च न, सामान्यविशेपभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृत्तिलक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्—नीलत्वजातिशब्दार्थस्यातद्व्यावृत्तिलक्षणस्य[नीलगुणद्रव्यव्यावृत्तिलक्षणस्य]नीलगुणशब्दार्थस्य चाभावादनीलेतरजातिगुणद्रव्यदृष्टा वाभावात् तत्सामान्यविशेपभा-

———

च्छब्दार्थोऽसदसत्त्वसामान्य तच्छब्द साक्षाद्घटपटादिषु वाचकतया न वर्तते, अपि त्वसदसत्सामान्य क्वचिदाधारे वर्तत एव तस्मात्कथं तदित्याह—**यद्यपीति,** असदसच्छब्दार्थो यस्मिन्नाधारे वर्तते तद्वाचिशब्देन तद्वाचकशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति प्रतिज्ञायत इत्याह-**तस्याश्च सत्यामिति ।** हेतु वक्ति-**तत्सामान्यगुणत्वादिति,** असदसत्त्व सामान्यस्य वह्वर्थवृत्तिसामान्यगुणत्वादिति तदर्थ असदसच्छब्दस्यासदसत्त्वसामान्येन व्यवच्छेद्यभूता ये वह्वोऽर्था विषयास्तत्त्वादित्यर्थ । यत्र यत्र तस्य वह्वर्थसामान्यगुणत्व तद्वाचिशब्दस्य च तद्व्यवच्छेद्यविषयत्व तत्र तत्र तद्वाचिशब्दैस्तद्वाचिशब्दस्य सामानाधिकरण्य दृष्टम् यथा नीलतर पटो नीलतम पट इति चेति दृष्टान्त वर्णयति-**दृष्टा तस्तथेति,** अनीलेतरसामान्यवचनो नीलशब्द सोऽनन्यद्रव्यस्य सामान्यगुण नान्यद्रव्यमात्र एव वृत्ते, न तु नीलतरनीलतमादिद्रव्यविशेषेषु साक्षाद्वृत्त, नीलद्रव्यस्यान्यत्वात्, यत्तु नीलतरादिद्रव्येषु पटादिषु स नीलगुणोऽनीलनिवृत्तिलक्षणोऽस्ति तद्वाचिशब्दै सामानाधिकरण्य भवतीति भाव । उभयनियमनयमनुपयति-**तच्च नेति।** नीलसामान्यनीलगुणद्रव्यादे सामान्यविशेषात्मकस्य नीलशब्दार्थत्व तावत्सम्प्रधार्यम् न तु निश्चितम्, नीलशब्दस्यानीलत्वनिवृत्तिवाचकत्वात् अनीलगुणव्यावृत्तिवाचकत्वाच, द्रव्यशब्दस्य चाद्रव्यनिवृत्तिवाचकत्वात्, उभयोरेव शब्दयोरभावार्थवचनत्वाच दृष्टान्तासम्भव सामान्यविशेषभावस्यात्रापि प्रसाध्यत्वादिति व्याचष्टे-**सामान्यविशेषभावस्येति,** नीलत्व सामान्य नीलगुणो विशेष नीलगुण सामान्य द्रव्य विशेष इत्येव सामान्यविशेषभावस्येत्यर्थ । अनीलत्वव्यावृत्तिलक्षण नीलत्वमनीलगुणव्यावृत्तिलक्षणो नीलगुण, अद्रव्यनिवृत्तिलक्षण द्रव्यमित्येव सर्वेषामभावरूपता स्वभावानां

———

१ क्ष पदमिदं नास्ति। २ क्ष छा तदतदपग०। ३ छा °ाद्वा। ४ सि क्ष छा दे न स्वद्रव्य०।

योऽत्रापि सम्प्रधार्य, तद्भावनाहेतुर्यतश्च नीलशब्दोऽपीत्यादि-सोऽपि हि नीलशब्दो न द्रव्यं नीलत्वेनाह, यतस्तरतमादिप्रकर्षभेदस्य सामान्यं स्यात्, किं तर्हि ?[अ]नीलत्वदभाव-अनीलत्वजातेर्नीलगुणस्य या निवृत्तिमाह, तत्र च-अभावे न नीलनीलतरनीलतमानां भेदानां कस्यचिदपि सम्भवः, तस्मादभावमात्राभिधानान्नास्ति सामान्यविशेषभावः, अनीलाभावभावत्वादिति चेत्-स्यान्मतमनीलत्वजातिगुणाभावो नीलगुणद्रव्यभाव एव, स च सामान्यं नीलादिभेदानामिति नैतन्मन्यसे अत्रोच्यते-एवं विधिशब्दार्थता तर्हि सैव, नीलत्वजातिगुणाधारद्रव्यस्य विधेः, अस्तु को दोष इति चेदुच्यते-यस्मादेवं सतोऽपि न सामानाधिकरण्यं त्वदुक्तन्यायेन, अभूतसामान्यविशेष[विषय]त्वात्, अनन्यद्रव्यवर्तिनि नीलगुणे नीलतरनीलतमप्रकर्षभेदाभावात् सामान्यविशेषत्वाभावः, तस्मादभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् त्वदुक्तनीलनीलतरादिवत् सामानाधिकरण्याभाव इति दृष्टान्तासिद्धेः सच्छब्दा[र्थो]ऽसद्व्यावृत्त्या भेदानामसद्व्यावृत्तिपक्षे विधिपक्षे वा नास्ति सामानाधिकरण्यम् ।

उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं सामान्यविशेषत्वाभावोऽसदघटादिव्यावृत्तिमताम्, जातेरजातित्वं, न ह्यभिधानप्रत्ययहेतौ सज्जातौ घटत्वजातिरस्ति, यथा नीलगुणे द्रव्ये नीलप्रकर्षभेदः, यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुनोऽघटभावघटात्वादीनुपादाय प्रवर्तेत, द्रव्याणि तावदपोह्यादिवत्तेऽस्माकमिव न घटाद्यभिधानानां हेतवः, यानि तत्कारणान्यघटासत्त्वादीनि तानि नासदसत्तायाम्, न चाविद्यमानं स्वात्मन्यर्थं शक्यते विशेष्यवस्तुन्यध्यारोपयितुम्, खपुष्पवत्, तस्मादविद्यमानतद्रूपं नीलमिव मधुरं न सद्घटादीन् विशेषयिष्यतीति कथं सामानाधिकरण्यं स्यात् ? ।

(उपेत्यापीति) उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधानं-सच्छब्देनासद्व्यावृत्तिमतः सतोऽभिधान-

निर्विशेषाणां सामान्यविशेषभावः सम्भवतीति न दृष्टान्तत्वसम्भव इति भावः । उक्तार्थमेव हेतुमुखेन भावयति-तद्भावना हेतुरिति, नीलशब्दस्य नीलत्वेन द्रव्याभिधायकत्वे हि नीलतरादिप्रकर्षवद्द्रव्यस्य नीलत्वं सामान्यं भवेत्, न चैवम्, तच्छब्दस्य चैवानीलत्वव्यावृत्तेरनीलगुणाभावस्य ▮ बोधकत्वादिति भावः । अभावबोधकत्वादभावस्य प्रकर्षभेदो नास्तीत्याह-अभाव इति, अभावस्य निर्विशेषत्वान्न सामान्यविशेषभाव इति भावः । अनीलाभावो भाव एवेति शङ्कते-अनीलाभावभावत्वादिति, अनीलत्वाभावो नीलगुणस्वरूपः, अनीलगुणाभावो, नीलगुणद्रव्यरूपः, ततश्च प्रकर्षसम्भवात् सामान्यविशेषभावो भविष्यतीति भावः । नीलशब्दार्थस्यानीलव्यावृत्तेर्भावरूपत्वे विधिरेव शब्दार्थः सम्पन्न इत्यपोहशब्दार्थतापत्तिरित्याह-एवं विधिशब्दार्थतेति । दृष्टापत्तौ दोषमाह-यस्मादेवं सतोऽपीति, अनीलाभावस्य भावत्वे सत्यपि सामानाधिकरण्यं ▮ सम्भवत्येवेत्यर्थः । हेतुमाह-अभूतसामान्येति, नीलशब्दस्य सामान्यविशेषविषयत्वाभावादित्यर्थः । तत्समर्थयति-अनन्यद्रव्यवर्तिनीति, अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्यं न नीलतरनीलतमादिप्रकर्षवत्, नीलशब्दार्थस्यानीलव्यावृत्तिमतो नीलगुणस्य नीलतरादयो न प्रकर्षभेदाः, तेन सदाभूतसामान्यत्वादिति सामान्यविशेषत्वाभावेन दृष्टान्तत्वासम्भवेन सच्छब्देनापोहपक्षे विधिपक्षे वा भेदानां बोधाभावात् सन् घट इत्येन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमेव स्यादिति भावः । तदेवं तद्वतो न वाचकोऽस्वतन्त्रत्वात्, भेदादिति हेतुद्वयं व्याख्याय जातेरजातित्व इति पदं व्याख्यातुमाह-उपेत्यापीति । सदादिशब्दानामसद्व्यावृत्तिमतां सदादीनामभिधायकत्वेऽभ्युपगतेऽपि सन् घट इत्यत्र सामान्यविशेषभावो न भवतीति व्याचष्टे-सच्छब्देनेति, सच्छब्देनासद्व्यावृत्तिमता घटादिशब्देना

१ सि क्ष छा ड पितु न व्या० ।

मभ्युपगम्यापि सामान्यविशेषत्वाभावोऽसद्घटादिव्यावृत्तिमताम् [सद्]घट[दीना,] कुत ? जातेरजातित' -नास्या जातिर्विद्यत इति [अ]जातिरिति विग्रहात् सामान्याना सामान्यानाधारता दर्शयति, न ह्यभिधानप्रत्ययहेतावित्यादि यावत् प्रवर्त्तेतेति, सदभिधानप्रत्ययहेतुरसदभावात्मिका सज्जाति –सत्ता, तस्यान्यघटाभावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति, यथा नीलगुणे द्रव्ये नीलप्रकपभेद इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यं दर्शयति, यतोऽसदसत्त्वयतो वस्तुन अघटाभावघटत्वादीनुपादाय प्रवर्त्तेत इत्यसम्भवमन्योऽन्येषु दर्शयति, द्रव्याणि तावदपोहवादिनस्तऽस्माकमसत्योपाधिसत्यविशेषविधिवादिनामिव घटाद्यभिधानाना न हेतव , यान्यघटाभस्यादीनि तत्कारणानि, तानि नासदसत्ताया सन्ति, तस्माज्जातिरजातिरिति सिद्धम्, तत किं ? ततो–न चाविद्यमान स्वात्मन्यर्थ –सत्तानीलत्वादिविशेषणे न शक्यते विशेष्यवस्तुनि–घटोत्पलादावध्यारोपयितुम्, किमिव ? स्वरूपवदिति वैधर्म्यदृष्टान्त –यथा स्वरूप शब्दो विशेषेऽध्यारोप यति न तथेहेति, तस्मादित्यादि प्रस्तुतोपसंहारो यावत् सामानाधिकरण्य स्यादिति, गतार्थः, प्रयोगश्चात्र न सद्घटादि विशेषयिष्यति, अविद्यमानतद्रूपत्वात्, अविद्यमानतद्रूपत्व प्रतिपादितत्वात् सिद्धम्, नीलमिव मधुरमिति दृष्टान्तो गतार्थ ।

अर्थाक्षिप्तास्तर्हि, असद्व्यावृत्तिमतोऽन्यतमघटत्वादिसामान्यविशेषानुबद्धत्वात्, नैतदस्ति, अर्थाक्षेपेऽप्यनेकान्तात्, असद्व्यावृत्तिमता

घटादिव्यावृत्तिमतो योऽन्येऽपि न सामान्यविशेषतत्त्व । हेतुमाह–जातेरजातित इति, जातेर्जातिमत्त्वाभावादित्यर्थ । जातौ जात्यभाव दर्शयति न ह्यभिधानेति, सदित्यभिधाने प्रत्यये च हेतुरसद्व्यावृत्तिरूपा सत्ता जाति , तस्याश्च घटाभिधानप्रत्ययहेतुरघटाभावात्मिका घटत्वजातिर्नास्ति तस्मान्न सामान्यविशेषतेत्यभिप्राय । अत्रार्थे वैधर्म्य निदर्शनस्योपनिबन्धाति–यथा नीलगुण इति, तत्र परस्परशब्दवाच्ये परस्पराभिधानप्रत्ययहेतो सत्त्वादिरिति भाव । एवत शब्दवाच्येऽपराभिधानप्रत्ययहेतोस्तस्य एव तानुपादय शब्द प्रवर्तेत न चैवमस्तीति वक्ति–यतोऽसदसत्त्वयत इति, सदिति वाच्यऽसदसत्त्ववति घटाभिधानप्रत्ययहेतोरघटाभावलक्षणस्य तत्त्वे तदुपादाय घटशब्द प्रवर्ततेत्यर्थ । कुतो नास्तीत्यत आह–द्रव्याणि तावदिति, असत्योपाधिसत्यभूतविधिरूपविशेषस्य शब्दार्थं वदतामस्माक मते द्रव्याण्यत्र यभूतानि यथा न शब्दाभिधानहेतुभूतानि तथैव तव मतेऽपि, स्वमते घटाद्यभिधानेऽघटाभावस्यैव हेतुत्वात्, स च सदभिधानहेतावसदसत्ताया नास्तीति जातेरजातित्व सिद्धमिति भाव । एवञ्च सन् घटो नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणेऽसदसत्तालक्षणसत्ताया नीलव्यावृत्तिलक्षणनीलत्वे चाविद्यमानमघटव्यावृत्तिलक्षणघटत्वानुत्पलव्यावृत्तिलक्षणोत्पलत्व धर्म विशेष्ये घटे उत्पले च कथमध्यारोपयेत्, न हि जपाकुसुमेऽविद्यमान रक्तत्व स्फटिकेऽध्यारोपयितुं शक्यमित्याह–न चाविद्यमान इति । दृष्टान्तमाह–स्वरूपवदिति, सर्वे शब्दे प्रथम स्वासाधारणी गोशब्दत्वादिजातिरभिधीयते तत्प्रत्यायनादनन्तरमर्थजातीना गोत्वादिनामात्मसु शब्दजातेरभेदाध्यारोपस्य कल्पना क्रियते, सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले गौरयमर्थ इत्यर्थजात्या शब्दजातेर्भेदात् सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याऽभेदाध्यारोप कल्प्यते, अन्यथा सङ्केतस्यैव कर्तुमशक्यत्वादिति भाव । तथा चाध्यारोपासम्भवात्तद्वृत्तिधर्मत्वात्सामान्यविशेषाभावे सदादिना घटाद्यनभिधानात् सामानाधिकरण्य कथमिति आशयेनाह–तस्मादित्यादीति । पर्यवसितमनुमानप्रयोगमाह–प्रयोगश्चात्रेति, स्पष्टमन्यत् । अथ सदादिशब्देभ्यो घटादिभेदाना भेदाज्जातेरजातित्व आक्षेपासम्भवेऽप्यर्थतस्त आक्षिप्यन्त इत्याशङ्कते–अर्थाक्षिप्तास्तर्हीति । व्याचष्टे–

---

१ सि क्ष डा डे °भावमसद । २ सि डा सामान्याना सामान्याधारतात् व, क्ष डे सामान्यान्याधारतात् द० । ३ सि क्ष डा डे अघटीभाव° । ४ सि क्ष डा डे शब्दो विशेषे° ।

विशेषाक्षेपो युज्यते चेद्भेदाना व्यभिचाराद्द्रव्यत्वमात्राक्षेपस्तर्हि भविष्यति, तदपि न गुणादिव्यभिचारात्, एतावच्च ।

अर्थाक्षिप्तास्तर्हीत्यादि, यदि घटादयस्तद्भेदत्वान्नाक्षिप्ता सामान्यानामसामान्यत्वादर्थतस्तह्याक्षिप्ता भवितुमर्हन्ति, कुत ? असद्व्यावृत्तिमतोऽन्यतमघटत्वादिसामान्यविशेषानुबद्धत्वात्—असद्व्यावृत्तिमद्धि वस्तु घटत्वादीना सामान्यविशेषाणामन्यतमेनावश्यमनुबद्धम्, असत्त्वे न भवत्यतश्च सद्भवति, सच घटत्वाद्यन्यतमदिति परो मन्येत, अत्रोच्यते-नैतदस्ति, अर्थाक्षेपेऽप्यनैकान्तात्, अस्य भाष्यस्य व्याख्यानार्थं यावदसद्व्यावृत्तिमता विशेषाक्षेपो युज्यते चेत् घटादिभेदाना व्यभिचाराद्द्रव्यत्वमात्राक्षेपस्तर्हि भविष्यति, मात्रग्रहणाद् द्रव्यत्वसामान्यविशेषमात्र गृह्यते सद्विशेषणेनेति, अत्रोच्यते—तदपि न, गुणादिव्यभिचारात्—गुणकर्मणोरपि सद्भावात् किं द्रव्य गुण कर्म वा ॥ स्यात्सद्व्यावृत्तिमदिति सशय एव, एतावच्चेत्यनुपसहार पूर्वविधिवादिदूषणोपसहारवदन्यापोहमात्रेऽप्युपसहारस्य नास्ति सम्भव ।

एतेषा विकल्पाना दोषवत्त्वात् तेन चापोहकृच्छ्रुतिरिति यथा विधिवादिनामपोह्यादिनश्च दोषास्तथा सामान्योपसर्जनविधिप्रधानवादिनोऽपीति—

मा मस्था अन्यापोहवादिलक्षणवदतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्याप्यारभ्यतो लक्षणस्येति किमन्यत्वे न सामान्यभेदपर्यायवाची ?, किं त्व मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यभेदपर्यायशब्दानामर्थं वृक्षश्रुतिर्नापोहतेऽविरोधात्, विरोधाच्च पटादीनपोहते, अस्य हि विरुद्धाविरुद्धयोरन्यत्वादपोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयेव मयाऽपवादो नारब्धोऽनारभ्यविधित्वात्, विधिना हि सामान्योपसर्जन विशेष शब्दोऽभिदधानो विरोधाभावात्तानपि गमयति, त्वया पुनरुत्सर्गवाक्ये

यदि घटादय इति, घटादय शब्देन नोच्यन्ते तेषा व्यावृत्तिमतो भेदात् तथा जातेरभावित इति भाव । अर्थापत्त्याऽऽक्षेपं दर्शयति-अर्थतस्तर्हीति, असद्व्यावृत्तिमान् हि येन केनचित् घटत्वेन पटत्वेन मठत्वेन कुटत्वेन वा सामान्यविशेषाख्येन धर्मेणावश्यमवच्छिन्न स्यात्, असतो व्यावृत्तिमत सत्त्वव्याप्यत्वेन सत्त्वतश्च घटत्वाद्यन्यतमधर्मव्याप्यत्वात् घटाद्यन्यतमाक्षेप सम्भवतीति भाव । एतदेवाह-असद्व्यावृत्तिमद्धीति । असद्व्यावृत्तिमत सत्त्वव्याप्यत्वमाह-असत्त्व इति, असत्त्वे न भवति सति अवश्यं सद्भवतीत्यर्थं । सत्त्ववतो घटत्वाद्यन्यतमव्याप्यत्वमाह-सचेति । अर्थाक्षेपपक्ष दूषयति-अर्थाक्षेपेऽपीति, अथापत्त्याऽऽक्षेप विषये व्यभिचारो दृश्यते, सच्छब्दो होव घटादयश्चानेके, सच्छब्दनार्थतो घटस्याक्षेपे कुतो न पटस्याक्षेप, पटस्य वाऽऽक्षेपे कुतो न मठाऽऽक्षेप, तथा चासद्व्यावृत्तिमत्त्वादिलैव व्यभिचार इति भाव । द्रव्यमात्राक्षेपे न दोष इत्याशङ्कते-द्रव्यमात्राक्षेप इति । अद्रव्येऽपि गुणे कर्मणि चासद्व्यावृत्तिमत्त्वस्य सत्वात् द्रव्यमात्राक्षेपेऽपि व्यभिचार इति समाधत्ते-गुणादिव्यभिचारादिति, असद्व्यावृत्तिमान् द्रव्य गुण कर्म च तथा च सदित्युक्ते सशय एव स्यात् किं द्रव्यं किं गुण किं वा कर्मेति, तत्र द्रव्याद्यन्यतमस्याक्षेप व्यभिचारो दुर्वार एवेति भाव । विधिवादिपक्षस्यापि दोषोपसहारमाह-एतावच्चेति । प्रोक्तपक्षेषूक्ता दोषा सामान्योपसर्जनविधिप्रधानवादिमत नास्ति सम्भव इत्यादर्शयितुमाह-एतेषा विकल्पानामिति, भेदजातितत्सम्बन्धतद्वित्मानामित्यर्थ । अन्यापोहकृच्छ्रुतिरिति लक्षणस्यापवादो यथाऽतिप्रसक्तत्वादादर्शितस्तथा सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानशब्दार्थनाया अप्यपवाद इति मा मंस्था इत्याह-मा मस्था इति । वृक्षशब्दस्यावृक्षस्य पृथिवीत्वात् शिंशपात्वात् सत्त्वाच्च

१ सि क्ष छा दे कान्तोऽस्य० । २ सि क्ष छा दे भेदानामाक्ष्य० । ३ सि० क्ष० छा० दे सहारासभवाम्नि स० ।

महता क्लेशेन प्रतिपाद्यान्यापोहोऽपवादेन त्यक्त, अनिर्वाहकत्वात्, सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टेः, तत सामान्यादिशब्दान्तरार्थात्यागात्तु नन्वयमेव परमविधि विधान विधि लक्षणतरत्वनपवाद प्रतिपत्त्याधानम्, स च शब्दार्थे सामान्यादिशब्दार्थेष्वव्याहतत्वात् परम ।

(**मा मस्था इति**) मा मस्था –मा च मस्था अन्यापोहयादिलक्षणवदतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्याप्यारब्धव्यो लक्षणस्येति, अत आह–किमन्यत्वे न सामान्यभेदपर्यायवाची ? अपवादविरोधादिति वाक्यशेष –किमिति प्रश्ने, किं त्व मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यभेदपर्यायशब्दानामर्थं वृक्षश्रुतिर्नापोहते ?–पृथिवीशिंशपातर्वादिशब्दानाम्, अविरोधात्, विरोधाश्च घटादीनपोहते ? इति, यतोऽस्य विरुद्धाविरुद्धयोरन्यत्वात् अपोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयेव मयापि [अपवादो नारब्धव्य] यथा शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति लक्षणस्यातिप्रसङ्गभयान्नारब्धम्, अन्यत्वेऽपि न सामान्यभेदपर्यायवाची अपवादविरोधात्, किं कारणम् ? अनारभ्यविधि, विधिना हि सामान्योपमर्जन विशेष शब्दोऽभिदधानो विरोधाभावात्तानपि गमयति, तदङ्गभावाद्धि श्येकीभूतार्थत्वादिति कारण वक्ष्यति, नन्विदमेव विधिना वाचकत्वेऽनुमान शब्दस्य, यदन्यत्वेऽपि सामान्यादीना विशेषानुगुणानां गति, समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचक इति युक्त्या वक्ष्याम, त्वया पुनरुत्सर्गवाक्ये महता क्लेशेन प्रतिपाद्यापोहन त्यक्त, किं कारण ? अनिर्वाहकत्वात्, किमनेन प्रतिज्ञातमर्थमनिर्वहता ? शब्दान्तरार्थापोह स्वार्थं कुर्वती तदर्थो अन्यापोहार्थो स्यात्, तत्तु नोक्त, अत्यन्त सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टे तस्मात्त्यक्तोऽन्यापोह,

---

सामान्यभेदपर्यायान् पृथिवीशिंशपातर्वादीन् नापोहते अविरोधात्, घटपटादींस्त्वपोहते विरोधादिति स्थिते पूर्वमन्यापोहवादिनं घटपटादीनामिव सामान्यभेदतर्वादीनामन्यत्वे तुल्ये सामान्यभेदपर्यायाणां किं वृक्षादिशब्दो न वाचक इति मन्यसे इत्याह–**किमन्यत्व इति,** अन्यापोहपक्षेऽन्यत्वे घटपटादौ सामान्यादौ समाने वृक्षादिशब्द किं सामान्यादीश्च ब्रूते, अपवादेन शब्दान्तरार्थापोहमित्यादिवाक्येनापोहकश्रुतिरिति वाक्यापवादभूतेन विरोधात्, पृथिवीशिंशपादयो हि शब्दान्तरार्था, तदपोहं वृक्षशब्द करोत्येवेति भाव अनुवादविरोधादिति पाठेऽनु पश्चाद्वदन शब्दान्तरेत्यादिवाक्यस्य कथनं यस्येति पुनरुक्त्याऽनुवादि–अन्यापोहकश्रुतिरिति वाक्य तेन सह विरोधादित्यर्थो विज्ञेय । प्रश्नार्थं स्फुटयति–**किं त्व मन्यस इति,** वृक्षशब्दस्तु न्येऽप्यन्यत्वे सामान्यादीन् घटपटादींश्चाविरोधात् विरोधाच्च नापोहतेऽपोहते चेति भाव । **यतोऽस्येति,** घटपटादिसामान्यभेदाद्योर्विरुद्धाविरुद्धयोरन्यत्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेषामपोहस्यानपोहस्य वा प्रसङ्ग स्यादित्यन्यापोहकश्रुतिरिति लक्षणस्यातिप्रसङ्गभयात्त्वयाऽपवाद आरब्ध, मया तु नारब्धव्य इति भाव । त्वया कथमपवाद आरब्ध इत्यत्राह–**यथा शब्दान्तरेति।** कुतो मया नारब्धव्य इत्यत्र कारणमाह–**अनारभ्यविधिरिति,** अपवादमनारभ्य विधीयमानत्वादिति भाव । अपवादानारम्भमेव दर्शयति **विधिना हीति,** वृक्षादिशब्दा सामान्योपमर्जनं विशेष विधिनाऽभिदधाना पृथिवीशिंशपातर्वादीनपि वक्ष्यमाणकारणाद्गमयत इति भाव । तदङ्गत्वविष्वक्कीभूतार्थत्वलक्षण कारणमेव शब्दो विधिरूपेणार्थस्य वाचक इति साधयतीत्याह–**नन्विदमेवेति ।** ननु भवतु विशेषो विधिरूपस्तदन्यसामान्यन्त्वन्यापोहरूपमेवेत्यत्राह–**यदन्यत्वेऽपीति,** योऽयमन्यापोह सामान्यमिष्यते सोऽपि यदि विशेषस्यानुरूपो भवेत्तदैव तस्य शब्देन गतिर्भवति नान्यथेति युक्त्युच्यतेऽस्म इति भाव । त्वया तूत्सर्गवाक्योदितान्यापोहोऽपवादेन त्यक्त इत्याह–**त्वया पुनरिति ।** त्याग कारणमाह–**अनिर्वाहकत्वादिति ।** अपवादस्योत्सर्गवाक्योक्तार्थानिर्वाहकत्वं दर्शयति–**शब्दान्तरेति,**

---

१ सि क्ष छा डे वाच्यनुवादि विरो० । २ सि क्ष छा डे मन्यसे घने सा० । ३ सि क्ष छा डे मयापि यथा । ४ सि क्ष छा डे अनुवाद० । ५ सि वादेनेत्युक्त ।

तत किं ? तत सामान्यादिशब्दान्तरार्थत्यागात्तु त्वदनिष्टो नन्वयमेव परमविधि, कोऽसावर्थो विधेरित्यत आह–विधानं विधिरिति, लक्षणतस्त्वनपवादप्रतिपत्त्याधानं विधि, स च–विधिरेव शब्दार्थ सामान्यार्थस्यान्यार्थप्रत्याहतत्वात् परम ।

तत्र तावत्सामान्यादुक्ति सामान्ये विशेषविध्यर्थो न व्याहन्यते, त्वयैव सामान्य नापनुदतीत्युक्तत्वात्, अस्मदिष्ट उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्त, यथा न हि घटादिबाह्यवस्तु सामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति वस्तुत्वात्, आत्मवत्, यथा नामरूपसन्तानाख्य आत्मा शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थो नरकमनुजादिविशेषतत्त्व आमुक्ते सन्तानाख्यसामान्योपसर्जनमन्तरेण न भवितुमर्हति, एवं घटशब्देनाप्यागृहीता मृदादयस्तच्छब्दार्थान्तःपातित्वात्, आकारादिवत्, एवं तावद्घटे विशेषशब्दार्थे पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यात्यागो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् ।

(तत्रेति) तत्र तावत् सामान्यादुक्ते सामान्ये विशेषविध्यर्थो न व्याहन्यते, त्वयैव सामान्य न [ाप] नुदतीत्युक्तत्वात्, अस्मदिष्टे उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्त इति, तस्य निदर्शनम् यथा न हि घटादीत्यादि, साधनमिद–सामान्योपसर्जनमेव न सामान्यानुपसर्जनं भवितुमर्हति घटपटादिबाह्यवस्त्विति प्रतिज्ञा वस्तुत्वादिति हेतु, आत्मवदिति दृष्टान्त, आन्तरोऽर्थो नामरूपसन्तानाख्य आत्मा, यथा स शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिन्नरूपादिसुखविज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थ सन्तानाख्यसामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति नरकमनुजादिविशेषतत्त्व [आ] मुक्ते – यावन्मोक्षस्तावद्विशेषा सामान्यानुविद्धा एव, तथा घटादयोऽपि बाह्या इत्यत आह एवं घटशब्देनाप्यागृहीता मृदादय इति साध्ये बाह्ये

वाक्यस्मिन्नन्यापोहार्थ यदि स्यात्तर्हि तन्निर्वर्तक भवेत्, न चैतम् अस्य वाक्यस्य सामान्यादिशब्दान्तरार्थत्यागं तमपोहो नाभिप्रेत तत एवान्यापोहोऽनेन परित्यक्त इति भाव । एवं तथापि विधिरेव शब्दार्थ इत्याह–तत सामान्यादीति । विधिलक्षणमाह–लक्षणतस्त्विति, अपवादरहितप्रतिपत्त्यर्जनक इत्यर्थ । विधिरेवेति, विधिरूप एव शब्दार्थ स च अन्यरनाभिमतेषु सामान्यादिष्वप्यबाधितत्वात् परमत्वं प्राप्नोतीति भाव । अधुना सामान्यादीनां शब्दार्थत्वमाह–तत्र तावदिति । सत्, घट इत्यादौ सच्छब्देन सत्तावत्त्वेन सामान्यतो घटपटादय सर्वे प्रोच्यन्ते तदेन सामान्यतयाऽभिहिते घटादौ घटशब्देन सत्त्वापनोदद्वारा घटविशेषविधाने न कोऽपि विरोध सामान्यतोऽभिधानस्य त्वयाऽप्यभ्युपगमादिति व्याकरोति–तत्र तावत्सामान्यादुक्तिरिति, सामान्यशब्दप्रयोग इत्यर्थ । एतन्मयसम्मतार्थमाह–असमदिष्ट इति, सत्त्वोपसर्जना घटपटादय विधिरूपतया सदुक्ता इति भाव । तत्र दृष्टान्तमाह–यथा न हीति, घटपटादिबाह्यवस्तु नहि सामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति वस्तुत्वादात्मवदिति वस्तुत्वानुपसाधनम् । दृष्टान्त स्फुटयति–आन्तरोऽर्थ इति, बौद्धमतविनेयाभिप्रायेणाऽऽत्मा नामरूपसन्तानाख्य उच्यते क्षणिकशरीरात्मकरूपादिविज्ञानलक्षणविशेष एवाऽऽत्मतत्त्वं तथा मनुजनरकादिविशेषतत्त्वश्च यावन्मुक्ति मुक्तौ निरुपप्लवचित्तसन्तानस्यैवाऽऽत्मत्वात्, एवञ्च स आत्मा नामरूपसन्तानस्वरूपत्वात् सन्तानाख्यसामान्योपसर्जन नामरूपादिविशेषतत्त्वं यतीति सामान्योपसर्जनं विना स यथा न भवितुमर्हति तथा घटादिरस्त्वपीति भाव । यथा स इति, शरीरादीति रूपविशेषतत्त्वेना नरकमनुजेति नामविशेषतत्त्वताख्या आमुक्तेरिति नामरूपात्मकत्वस्यावधिरयं । तदेवं वस्तुत सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानत्वमुपदर्श्य शब्दार्थत्वमपि तथैवाह–एवं घटशब्देनेति, एवञ्च घटशब्दो मृदादिसामान्योपसर्जनं घटादिविशेषमाहेति भाव । तदेवाह–

१ सि क्ष ग डे °व्यादृत्यत्र° । २ सि क्ष छा सामान्यानुक्ते । ३ सि क्ष छा डे °दिष्टमुप° । ४ सि क्ष द नामारूप° ।

सामान्यमृदाद्युपसर्जनं घट[ादि]विशेषार्थं दर्शयति, तच्छब्दार्थान्त पातित्वादिति आत्मघटाद्यविशेषना-चिना सर्वनाम्ना वस्तुत्वसामान्यस्य साध्यतानुगतत्वं विशेषाविनाभाविनो दर्शयति, आकारादिवदिति, प्रतिक्षणदेशादिभिन्नरूपादिविशेषपरमार्थस्योर्ध्वग्रीवपृथुबुध्नत्वादिसामान्योपसर्जनस्य सद्भावात्, एवं तावद्घट विशेषशब्दार्थे पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यात्यागो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात्।

एवं तर्हि वृक्ष शिंशपेति शिंशपाविशेषो विधिना कथमुच्यते वृक्षविधानानुपसर्जनं ? इत्यत्रोच्यते—

भेदास्तूच्यन्त एव, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, तद्भवनात्मकत्वात्, रूपादिस्वरूपशब्दार्थत्वत् सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रतिपादनार्थं सामान्यशब्दा प्रयुज्यन्ते न तु परमार्थं सता कल्पितेन वा विना तेन शब्दार्थो भवितुमर्हन्तीति सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रतिपादनार्थं, विशेषास्तु विवक्षिता एव विशेषपरमार्थत्वादस्य नयस्य।

(भेदा इति) भेदास्तूच्यन्त एव, वृक्ष शिंशपेत्यादिवत् घटस्य विशेषा रूपादयो युगपदयुगपद्भाविनस्त एव मुख्यशब्दार्थत्वादुच्यन्ते, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, घटाद्युपसर्जनरूपादिविशेषपरमार्थत्वात् तद्भवनात्मकत्वात्—न हि[वि]शेषो भवन भाव प्रत्येक निर्विकल्परूपादिभवनमात्मलाभ, तद्भवनमात्माऽस्य घटस्येति तद्भवनात्मको घट, शिबिकावाहकयानेश्वरस्येव यानवदित्युक्त प्राक्, तन्निरूपयति—रूपादिस्वरूपशब्दार्थत्ववदिति, यद्यपि युगपद्भाविनो रूपादिस्वभावा एव सन्तो रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा एव निर्विकल्पा वस्तुत्वाच्छब्दार्थ, प्रतिक्षणमन्यत्वयुगपद्भाविनो वा विशेषास्तथा[पि]सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रति[पाद

साध्ये वाच्य इति। इत्थं दर्शयति-तच्छब्दार्थान्त पातित्वादिति। यत्र यत्र तच्छब्दार्थान्त पातित्वं तत्र तत्र सामान्योपसर्जनविशेषत्वं दृष्टम् यथाऽऽत्मा, दृष्टान्त तच्छब्देनाऽऽत्मा प्राप्त दार्ष्टान्तिके च तच्छब्देन घटादि प्राप्तम्, तच्छब्दस्याऽऽत्मघटाद्यविशेषवाचित्वात् सर्वनाम्नो बुद्ध्युपस्थितवस्तुपरामर्शित्वात् एवञ्च घटपटादिवस्तुमात्रस्य तच्छब्दार्थान्त पातित्वाद्वस्तु सामान्यं हेतु साध्याविनाभावीति सिद्ध्यतीति दर्शयति-आत्मघटादीति। आकारवदिति, घटस्याऽऽकारादय ऊर्ध्वग्रीवादयो यथा स्वोपसर्जनप्रतिक्षणभाविरूपादिविशेषपरा घटशब्दार्थान्त पातित्वादिति भाव। उपसंहरति-एवन्तावद्घट इति। ननु वृक्ष इत्युक्त्या पृथिवीद्रव्यत्वसत्त्वादिसामान्योपसर्जनो वृक्षलक्षणविशेष एवोच्यते न तु वृक्षसामान्योपसर्जन शिंशपादिविशेष तत्र, तथा च वृक्ष शिंशपेति वृक्षविधौ वृक्षानुपसर्जन शिंशपादि कथमुच्यत इत्याशङ्कायामाह-भेदास्त्विति, शिंशपादिव्यतिरिक्तस्य वृक्षस्याभावाच्छिंशपादेर्वृक्षात्मत्वात् वृक्षस्य च शिंशपाद्यङ्गत्वात् वृक्षोपसर्जना शिंशपादयोऽप्युच्यन्त एवेति भाव। घटादिशब्दैर्विशेषा मुख्यतयोच्यन्त एव यथा वृक्षशब्देन कदम्बनिम्बजम्ब्वाम्रशिंशपादयो मुख्यतयोच्यन्ते वृक्षसामान्यन्तूपसर्जनं तथा तद्वदित्याह-वृक्ष शिंशपेत्यादिवदिति। के मुख्यतयोच्यमाना घटस्य विशेषा इत्यत्राह-घटस्य विशेषा इति। युगपदयुगपद्भाविविशेषाणामुपादानतया घटस्याङ्गभूतत्वात् सामान्यमुपसर्जनतयोच्यते तथा च घटाद्युपसर्जनयुगपदयुगपद्भाविरूपादिविशेषा घटादिपदानां परमोऽर्थ इत्याह-घटसामान्यस्येति। रूपादयो मुख्योऽर्थ घटादय उपसर्जनभूतार्था इति कथमित्यत्राह-तद्भवनेति, घटो हि रूपादेरात्मलाभमात्रं, तद्भवनातिरेकेण तदसम्भवाद्रूपादिभवनमेव घटस्यात्मा तथा च रूपादिभवनात्मकत्वाद्घटस्य घटाद्युपसर्जनरूपादिप्रधाने घटशब्दार्थे। घटस्य विशेषाङ्गत्वे दृष्टान्तमाह-शिबिकेति, शिबिकावाहकानां यानमीश्वरयानायमत ईश्वरयानाङ्गभूतमिति भाव। सामान्योपसर्जनतयाऽभिधाने कारणमाह-रूपादिस्वरूपेति, रूपादिस्वरूपशब्दस्यार्थवदित्यर्थ। भावार्थमाह-यद्यपीति, अयमभिप्राय यथा निर्विकल्पा रूपादिविशेषास्ताघटादिमन्त परस्परभिन्ना नोच्यन्त शब्दै

1 छा तच्छब्दार्थत। ××क्ष 2 सि० क्ष छा डे घटस्यापोपरूपा०। ××सि।

नार्थं]सामान्यशब्दा प्रयुज्यन्ते, न तु कल्पितेन परमार्थसता वा विना तेन-सामान्येन शब्दार्था भवितुमर्हन्तीति, तस्मात् सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रतिपादनार्थो विशेषास्तु विवक्षिता एव, [विशेष]परमार्थत्वादस्य नयस्येति ।

पर्यायशब्दा अपि तद्विधाना, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यर्थात्मकत्वात्, कुटनघटनाभ्यां विना नास्ति कुम्भता नाम काचित्, तया वा विना न घटनकुटने स्त इत्येतदवगम्यताम्। घट इत्युक्ते तत्प्रतिपक्षशब्दार्थवदप्रतिपक्षसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्था अन्ये ततस्तेषामन्यत्वे तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तान्नापोहते, अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भक्लेशादृते व्यापि युक्तश्चासत्योपाधिसत्यविध्यर्थलक्षणशब्दार्थकथनम्, भवतस्तु विध्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्त्वशब्दार्थानापत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

पर्यायशब्दा अपीत्यादि, ये पुनः पर्यायशब्दास्ते तद्विधाना—एवमेव विशेषं विदधति, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यर्थात्मकत्वात् तस्य कुटिलता कुटनं, घटनं चेष्टा, कुम्भता वृत्तत्वं ताभ्यां कुटनघटनाभ्यां विना नास्ति कुम्भता नाम काचित्, तया वा विना न घटनकुटने स्त इति हि कुटनेत्यादिनाऽन्योन्याविनाभावं दर्शयति, प्रकृतमुपसंहरति इत्येतदवगम्यतामित्यादिना, इत्थं प्रतिपद्यस्व यथा घट इत्युक्ते पट इति तत्प्रतिपक्षशब्दार्थोऽन्यः, तथैवाप्रतिपक्षसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्था अन्ये, ततस्तेषामन्यत्वे तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तानापोहते, नान्यत्वेन विधेः, अतोऽस्माकमपवादलक्षणान्तरारम्भक्लेशादृते व्यापि युक्तश्चासत्योपाधिसत्यविध्यर्थलक्षणशब्दार्थकथनं श्रेयोगुणप्रकर्षयुक्तं च, भवतस्तु विध्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्त्वशब्दार्था[ना]पत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

तत्स्वरूपायोग्यत्वात् किन्तु अभेदमूलेन केनचिद्वस्तुना उच्यन्ते, तेन सहाभेदमापन्नेन सत्तासामान्याविना च तथा च रूपादिशब्दा भिन्ना रूपादिस्वभावा एव रूपादिशब्दानामर्था, एवं बालाद्यवस्था अपि सामान्यशब्देन स्प्रष्टुमशक्यत्वादवस्थातृत्वमुपादायैव शब्दैः प्रोच्यन्ते तद्वत् सामान्यमभ्यन्तरत्वादसाधारणत्वादहेयत्वात् विशेषप्रतिपादनोपायत्वाच्च सामान्यशब्दैः प्रोच्यन्ते सामान्योपाधिद्वारेणैव विशेषाणां शब्दैर्बोधयितुं शक्यत्वात्तच्च सामान्यं परमार्थसदेव भवेत्, कल्पितं वा स्यात्, सामान्यं विना तु न शब्दार्थो भवितुमर्हतीति । एवञ्च सामान्यशब्दप्रयोगः सामान्यद्वारेण विशेषाणां प्रतिपादनार्थं, विशेषा एव च विवक्षिता अतस्त एव प्रधानमित्याह-तस्मादिति । सदादिद्रव्यादिसामान्यविशेषशब्दवत् पर्यायशब्दा अपि सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानवादिन इत्याह-पर्यायशब्दा अपीति । व्याचष्टे-ये पुनरिति । हेतुमाह-घटनविशेषस्येति, घटनकुटनकुम्भानां परस्परमविनाभावादित्यर्थः । एषामर्थमाह-तस्य कुटिलतेति, घटस्य कुटिलता कुटनमुच्यत इत्यर्थः, एवमन्येऽपि । अविनाभावं दर्शयति-ताभ्यामिति । एवञ्च घटकुटकुम्भादिपर्यायशब्दार्थानां परस्पराविनाभावित्वेऽपि घटकुटकुम्भादीनां घटशब्दप्रतिपक्षपटशब्दवाच्यपटस्यान्यत्ववत् घटशब्दाप्रतिपक्षसद्घटकुटकुम्भादिशब्दानां सद्घटकुटकुम्भादीनामन्यत्वमित्याह-इत्थं प्रतिपद्यस्वेति । तदेवमन्यत्वे तुल्येऽपि शब्दा एते न कमप्यर्थमपोहन्ते, विधिप्राधान्यादित्याह-ततस्तेषामिति, तदेवमन्यत्वे तुल्ये सामान्यमेव पर्यायवाच्येन शब्देन न तु तानपोहते एवञ्च विधेः नान्यत्वमपि कियत्कल्पनाऽपवादारम्भक्लेशोऽस्माकमनवसर एवेति विधिव्यापीति भावः । युक्तश्चासत्योपाधिसत्यविध्यर्थस्वरूपशब्दार्थं व्याचष्टे-युक्तश्चेति, प्रशस्यत्वस्वगुणप्रकर्षयुक्तमित्यर्थः । अपोहवादिनो दोषमाह-भवतस्त्विति, अन्यापोहस्य श्रुतिरिति निषेधे इत्यनेनापोहस्यासत्त्वस्वरूपस्य शब्दार्थतानापत्तिः युक्त्या विचार्यमाणेऽन्या

१ सि छा० डे °प्राधान्यादेवदत्ताद्या० । क्ष प्राधान्ये देवदत्ताद्या० । २ सि क्ष छा क्लेशादृते । ३ सि सत्यपि व्यर्थल०, क्ष छा सत्यपि वयल० । ४ सि क्ष छा युक्तपि ।

यदि विधिर्नेष्यते ततो न केवलनिर्ध्यतिप्रसङ्गदोष एव, किं तर्हि ?–

एषोऽप्यनिष्टोपचय उदकाद्याहरणार्थिने घट इत्युक्तेऽप्रस्तुतव्यावृत्तिशब्दार्थतापत्ति, विधिपक्षे च साक्षादेव स्वार्थं ब्रूत इत्येष च विशेष, पर्यायशब्दस्य तावत् घटकुटादेर्विधेय एवार्थ, दर्शनात्, तदेव हि विधेय घटत्व कुटत्वमुभय वा, द्विमातृवत्, यथा विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राधकमाता पूर्णकमाता राधकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशिष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात् युगपदप्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपलक्षितो भेद प्रतीयते, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधि स्वरससमापतित प्रतिक्षेप्तु युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव प्रतीते ।

(एषोऽपीति) एषोऽप्यनिष्टोपचय उदकाद्याहरणार्थिने घट इत्युक्ते तत्राप्रस्तुतस्य पटादेरघटस्य व्यावृत्तिरनिराकृतोऽशब्दार्थ एव शब्दार्थ इत्येतदापन्नम्, अनिष्टञ्चैतदिति, किञ्च विधिपक्षेऽस्मदिष्टे साक्षादेवान्यनहितमेव स्वार्थ ब्रूत इत्येष च विशेष, तद्यथा-पर्यायशब्दस्य तावदित्यादि यावत् प्रतिक्षेप्तु युक्त इति, पर्यायशब्दस्य घटकुटादेर्विधेय एवार्थ, कस्मात् ? दर्शनात् विधेयत्वदर्शनात्, तदेव हि विधेय घटत्व कुटत्व उभय वा, निमित्त ? द्विमातृवत् यथा विशेष[ण]द्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राधकमाता पूर्णकमाता राधकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशिष्यते सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात्-सम्यग्विधिविशिष्टरूपप्रतिपत्तेरित्यर्थ, युगपदप्रयोगेऽपीति, निमित्तभेदेऽप्यर्थैकत्वात् युगपदप्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपलक्षितो भेद प्रतीयते, स्यान्मत निमित्तभेदे निमित्तिभेदात् कथम निमित्तान्तरापोहो न भवतीति, एतच्च न, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधि स्वर[स]समापतित प्रतिक्षेप्तु युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव

पोहस्याप्यसद्भाव एवमेवेति भाव । तथ दोषान्तरमप्यस्तीत्यादर्शयती गाह-यदीति । कि दोषान्तरमित्यत आह-एषोऽपीति, इदमपि ते दोषाधिक्यमित्यर्थ । अर्थेनमीप्सितशब्दार्थतापत्तिदोषमाह-उदकादीति, उदकाद्याहरणार्थिन प्रति घटमानयेत्युक्ते तस्य घटशब्देनाघटनिवृत्तिरेव प्रतीयेत न घट इति प्रवृत्तिस्तस्य न स्यादिति भाव । विधिपक्षे च साक्षादेव घटाद्यर्थादेवप्रतीतेर्न दोष इत्याह-विधिपक्ष इति । एतदेव निरूपयति-पर्यायशब्दस्येति । हेतुमाह-दर्शनादिति, तथैव दर्शनादित्यर्थ । दर्शनमेव प्रकाशयति-तदेव हीति । कथं घटादिशब्दस्य घटत्व कुटत्वमुभय वा विधेयमित्यत्र निदर्शन निदर्शयति-द्विमातृवदिति, विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे एकमेव वस्तु द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते, मातुर्विशेष्यस्य राधकपूर्णकस्वरूपविशेषणनिर्देश्यत्वे मातैव राधकमातृत्वेन पूर्णकमातृत्वेन राधकपूर्णकमातृत्वेन निर्दिश्यते एवं घटत्वकुटत्वाभ्यां विशेषणाभ्यां विशेष्यमाणो घटो घटत्वेन कुटत्वेनोभयेन वा विशेष्यत इति भाव । हेतुमाह-विशेषणस्वरूपापन्नेति, घटादिप्रत्यया घटत्वादिविशेषणानुरूप विशेष्यप्रत्यया, एवञ्च यावता विशेषणाना सम्भवस्तावद्भिरेव एवार्थो विशिष्यत निमित्तभेदेऽपि वस्तुतो वस्तुन एकत्वात्, केवलं निमित्तमात्रभेदप्रयुक्त औपाधिको भेदो न स्वरसत इति भाव । तदेवाह-युगपदिति । ननु निमित्तभेदे निमित्तिना भेदस्यावश्यकत्वात् किमित्येक निमित्त निमित्तान्तर नापोहत इत्याशङ्कते-स्यान्मतमिति, गुणजात्यादेर्निमित्तस्य निमित्ति यथैव द्रव्ये निमित्तस्वरूपप्रत्ययो जायमान स्वप्रत्यये विमृश्यमेव दर्शयति तस्मान्निमित्तान्तरापोहो भवत्येवेति भाव । तत्प्रतिक्षिपति-न हि स्वार्थानुपाति

---

१ सि क्ष केवल विध्यायतिप्रसङ्गदोषापत्त छा केवलात्रध्यावतिप्रसङ्गदोषापत्त । २ सि क्ष °देवावविहतमेव, छा देवादविहतमेव ।

विशेषार्थस्य प्रतीते स एवार्थ स्वेनैव रसेन समापतित प्रतिपादयितुमिष्टश्च किमिति प्रतिक्षिप्यते ? न हि स्वार्थप्रतिक्षेपो युक्त ।

किं कारणम् ?–

सुदूरमपि गत्वा तेन विना तदगतेरक्लेशेनागतो विधिरेव शब्दार्थ पर्याय इति, अत एव चाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि स एव विशेषार्थ साक्षाद्विधिना प्रतीयते सर्वथाऽव्यवहितविधिवृत्तिना विधिना स्वभेदा समाक्षिप्तास्तद्रूपपरमार्थत्वेनाङ्गाङ्गिभावगत्या, प्रतिषेधव्यापारनिराकाङ्क्ष विधिरूपेण विवक्षितविध्यर्थस्य प्रतिपत्तौ तस्योपसर्जनत्वेनापोहबुद्धेरनुत्पत्तेरेव स्वात्मा विधि प्रधानोऽपोहोऽप्रधान , शिंशपाद्युपहारिवृक्षशब्दार्थेऽघटावतारवत् , यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थवान्न भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहरणसमर्थवान् , तस्मिन् मूलादिमति शिंशपाद्यवश्यम्भाविविशेषस्वभावेऽर्थेऽघटानवतार , अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव ।

(सुदूरमपीति) [सु]दूरमपि गत्वा तेन विना तदगते –घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति प्रतिषेधद्वयेनार्थान्तर व्यावर्त्यापि घट एवावश्य प्रतिपत्तव्य , स च कुट एवेति कुटत्वेन विना घटत्वाभावात् कुटत्वस्याप्यविनाभाविन स्वेनैव रसेन प्रतीयमानत्वादक्लेशेनाऽऽगतो विधिरेव शब्दार्थ पर्याय इति, किञ्चान्यत्–अत एवाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि घटस्य पार्थिव[त्वा]दिना सामान्यसामान्यशब्देन वा द्रव्यसत्त्वादिना विधीयमान स एव विशेषार्थो घटाख्य साक्षात्–अव्यवहितवृत्तिना विधिना प्रतीयते–तानि हि भेदरूपाण्यनेकात्मकस्य वस्तुन सामान्याद्याकारेणापि गृह्यमाणानि कथ न विधीयन्ते ? सर्वथेत्यादि, तस्मादव्यवहितविधिवृत्तिना शब्देन घटस्यैव स्वभेदा समाक्षिप्ता , यथोक्त–'सद्द्रव्यपृथिवीमृद्घट[त्वा]दिसम्बन्धादस्तिद्रव्य पार्थिवो मार्त्तिको घट इति घटे सम्प्रत्यय ' ( ) इति, तत्कथमिति चेदुच्यते तद्रूपपरमार्थत्वेन–तानि भेदरूपाण्येव सामान्यादिवदाभासमानान्यविद्यमानान्येव वा सामान्यादिरूपाणि

त्वादिति, विधिर्हि अनपवादप्रतिपत्त्याधानम् स च स्वभाव एव वर्तते न निमित्तान्तरमपवदति स्वार्थानुपातित्वात्, निमित्तान्तरेणापि तत्स्वार्थस्य प्रतिपत्तौ न प्रतिक्षेपो युक्त इति भाव । निमित्तान्तरापोहे कारणमाह सुदूरमपीति । न चयं घट इत्यादौ घटशब्देन यद्यघटो न भवतीति प्रतिषिध्यते तद्वायमघटो न भवतीति अघटप्रतिषेधेऽप्ययमघटो न भवतु नाम परं कोऽयमिति शङ्काया अनिवृत्तेरवश्य घट इति प्रतिपत्तव्य घटप्रतिपत्तिमन्तरेण गत्यन्तराभावात्, न हि केवलमघटप्रतिषेधमात्रेण कृतार्थो भवति प्रयोक्ता प्रतिपाद्यबुभुत्सितार्थाप्रतिपादनात्, तस्मादवश्य घट इति प्रतिपत्तव्ये घटवत् कुटोऽपि तेन विना घटत्वाभावात्, कुटत्वस्यापि घटत्वाविनाभाविन स्वरसत प्रतीतत्वादिति विधिरेव स घटकुटकुम्भादिपर्याय शब्दार्थ इत्यक्लेशेनापि समापतित एवेत्याशयेनाह–घट इत्युक्त इति । यथा घट इत्युक्ते कुटत्वकुम्भत्वादिना विना घटत्वस्याभावात् घटशब्देन घटकुटकुम्भादयो विधिरूपेण प्रतीयन्ते तथा स एव घट सामान्यशब्देन पार्थिवत्वेन सामान्यसामान्यशब्देन वा द्रव्यत्वसत्त्वादिना विधीयमानो घटकुटकुम्भादिरूपेणाव्यवधानाद्विधिरूपेण प्रतीयत एवेत्याह–अत एवेति । एवं घटशब्देन स्वभेदा अपि युगपदयुगपद्वाविषयाया अव्यवहितविधिवृत्तिना विधिरूपेण समाक्षिप्यन्त एवेत्याह–तस्मादव्यवहितेति, आदौ घटशब्देन घटं प्रतिपाद्य पश्चाद्भेदा समाक्षिप्यन्त इति न किन्तु अव्यवधानेनैवेति भाव । सामान्याद्याकारेण गृह्यमाण वस्तु स्वभेदान् समाक्षिपतीत्यत्र मानमाह–यथोक्तमिति । तत्समर्थयति–तद्रूपपरमार्थत्वेनेति, घटाद्युपसर्जनरूपादिभेदपरमार्थत्वेनेत्यर्थ । तदेवाह–तानि भेदरूपा

भेदप्रतिपादनपरतया तस्यैव विशेषस्य परमार्थरूपत्वेनाङ्गाङ्गिभावं गतानि, असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् तथा चाङ्गाङ्गिभावगता तद्रूपपरमार्थरूपया, अव्यवहितवृत्तिना विधिना स्वभेदाः समाक्षिप्ता इति वर्तते, प्रतिषेधव्यापारनिराकाङ्क्षमित्यादि यावत् [अ]घटानवतार इति, योऽपि त्वयाऽन्यापोह इष्टः सोऽपि विधिमन्तरेण न भवति, यस्मादघटो न भवतीत्येतदविवक्षित्वा हि प्रतिषेधमनादृत्यानपेक्ष्य विधिरूपेण विवक्षित विपर्ययस्य घटस्य प्रतिपत्तौ सत्यामुत्तरकालं भवति नाप्रतिपत्तौ, तस्यैव चरितविपर्ययस्य घटस्योपसर्जनत्वेनापोहबुद्धेरघटाभावबुद्धेरुत्पत्तेरेव स्वात्मविधिः प्रधानोऽप्रधानोऽपोह इति, किमिव? शिंशपाद्युपहारिवृक्षश ब्दार्थेऽघटानवतारवत्, यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽभवान् भवति वृक्षशब्द इति शिंशपाद्युपहारपर्यन्तात् तस्मिन् मूलादिमति शिंशपाद्यवश्यम्भाविविशेषस्वभावेऽर्थेऽघटानवतार, अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव–नैवासौ शब्दार्थो गुडमाधुर्यगतिवदर्थापत्तिलभ्यत्वात्, घटानवतार इत्येव वा पाठः–घटस्य वृक्षार्थेऽनवकाशाभाववदनुपात्तावृक्षापोहस्य कोऽवकाश इति।

स्यान्मतमत्रापि वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्यपोहः प्रोच्यते, नहि शिंशपाद्युपहारः, तस्यैव विसंवादस्थानत्वान्न स्वार्थ इत्यत्रोच्यते–

यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यात् ततः सोऽवृक्षव्यावृत्तिवृत्तत्वाद्वृक्षभेदान् शिंशपादीनाक्षिपेत् नानुमन्येत न व्युदस्येत वा, अनर्थित्वादवृक्षाभवनवत्, अवृक्षो घटादिः तदभवनस्य भेदानाक्षेपवद्वृक्षशब्दस्य व्यावृत्तिवृत्तत्वाद्भेदाक्षेपे व्यापार एव नास्ति, यदसौ वृक्षार्थं घटादिभ्योऽन्यत्वेन शिंशपादिभेदात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेनाक्षिपति तस्मात्तेन सह सामानाधिक-

ण्येनेति। भेदरूपाणामङ्गित्वं सामान्यस्य च तदङ्गत्वमित्याह–अङ्गाङ्गिभावं गतानीति। तस्माच्छब्देनाव्यवहितविधिवृत्तिना घटस्य भेदाः समाक्षिप्यन्त इत्याह–तथा चेति। शेषं पूरयति–अव्यवहितेति। शब्दस्यासत्योपाधिसत्यविशेषविधिबोधने प्रतिषेधव्यापारापेक्षा नास्तीत्यावेदनाह–प्रतिषेधव्यापारेति, इतरप्रतिषेधव्यापारानपेक्षः शब्दः स्वार्थं विधिरूपेण प्रतिपादयति विवक्षितविपर्ययज्ञानानन्तरभाविपर्यायाऽघटो न भवतीत्यन्यापोहप्रतिपत्तिर्न तु शब्दार्थत्वेन विपर्ययस्योपसर्जनतया प्रतिषेधबुद्धे विवक्षितविपर्ययज्ञानानन्तरमुपजायमानत्वेन शब्दस्य सामान्योपसर्जनविधिप्रधानबोधनेन चरितार्थतया पश्चात्प्रतिभासमानोऽन्यापोहः शाब्दबुद्धौ नोपसर्जनं नापि प्रधानं किन्तु स्वात्मा विधिः प्रधानमप्रधानमन्यापोह इति भावः। शब्दार्थघटवत्तयाऽन्यापोहस्य भावनाय इत्यत्र निदर्शनमाह–शिंशपादीति, मूलस्कन्धशाखादिमद्भेदशिंशपाद्यन्यतमोपग्राहिवृक्षशब्दार्थे घटपटादेरनन्तगतस्ववदित्यर्थः, तदेव प्रकटीकरोति–यथा वृक्ष इत्युक्त इति। यदा च वृक्षशब्दार्थान्तःपातितयाऽघटादेरेव नास्त्यवतारस्तदा तद्भिन्नाघटापोहस्य कथमन्तःपातित्वसम्भवः? नास्त्येवेत्याह–तस्मिन् मूलादिमतीति। गुडमाधुर्येति, गुडशब्दाद्यथा माधुर्यप्रतीतिरर्थापत्त्या तथाऽघटापोहप्रतीतिरप्यर्थापत्त्यैव, न तु शब्दार्थतयेति भावः। अघटानवतार इत्यत्र घटानवतार इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यत इत्याह–घटानवतार इति। वृक्षशब्दार्थे घटस्य यथा नावकाशस्तथा वृक्षापोहस्यापीत्याह–घटस्येति। अथ शिंशपाद्युपहारिवृक्षार्थेऽघटानवतारवदिति दृष्टान्तेन वृक्षशब्दाच्छिंशपाद्युपहार इति यदुच्यते तद्विवादस्थानत्वान्न सिद्धमपि तु वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्येवोच्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते–यदि त्विति। व्याचष्टे–यदि तु सोऽपीति। वृक्षः शिंशपेत्येव दृश्यत

१ सि डी घटानव०। २ सि क्ष छा °नपेक्षविधि०। ३ सि क्ष छा डे० °पत्तौ सत्यामुत्तर०। ४ सि क्ष छा भा प्रति०। ५ सि क्ष० छा डे बुद्धेरपचे०। ६ सि क्ष घटघटानवतार०। ७ २ क्ष छा °घघटावतार।

रण्यं प्रतिपद्यते वृक्षः शिंशपेति तद्भवनविध्येकार्थीभावात्, तद्भवनभवनविधिविनाभावे तु न युज्यते, भवनविधिविनाभूतस्य भेदाक्षेपाभावात्, साधनमप्यत्र भवनविधिविनाभूत भेदानाक्षेपि न समानाधिकरणं वृक्षः शिंशपेति त्वदभिमतं वस्तु स्यात्, अभावत्वात् वन्ध्यापुत्रवत् ।

यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यादित्यादि, यदि तु सोऽपि वृक्षशब्दोऽपोहपर एवाभविष्यत् ततः सोऽवृक्षव्यावृत्तिवृत्तत्वाद्वृक्षभेदशिंशपादीन् [नाक्षिपेत्] आक्षिपतीति चेत्तम्, शिंशपादिसामानाधिकरण्यदर्शनात्, तथा नानुमन्येत, अनाक्षिप्तत्वात्तमथ, अनुमन्यते तु, न व्युदस्ये[त]श[1],अपोह एवेत्स-भावमात्रार्थत्वात्, खपुष्पवत्, वक्ष्यति चोपसंहारे शून्यमात्रत्वात् किं च केन कस्माद्वाऽपोह्य इति, कुतोऽनाक्षेपानुमत्यव्युदासा इति चेदुच्यते-अनर्थित्वात् अनर्थी हि शिंशपादिना भेदेन वृक्षशब्दः, तस्मान्नाक्षे-पादीन् कुरुते, किमिव ? अवृक्षाभवनवत्, तद्व्याख्या-अवृक्षो घटादीत्यादि गतार्थो व्यापाराभाव एव नास्तीति, यथासावित्यादि, विधिवादे त्वस्मत्पक्षे यस्मादसौ वृक्षशब्दो वृक्षार्थं घटादिभ्योऽन्यत्वेन शिंशपादिभेदात्मक-स्वार्थमनन्यत्वेनाक्षिपति, तस्मात्तेन सह सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते वृक्षः शिंशपेति, तद्भवनविध्येकार्थी-भावात् तद्भवनभवनविधिविनाभावे[1] तु न युज्यते तत्समानाधिकरणीभवनं भवनमस्य तद्भवनभवनं तस्य तद्भवनभवनस्य विधिरात्मलाभः स्थितिराचारः तेन विना भावे तद्विरहितत्वे न घटते भेदानाक्षेपेति, भवन-विधिविनाभूतस्य भेदाक्षेपाभावात्, न ह्यभवतो भेदा आक्षेपकत्वं वाऽस्ति यतः समानाधिकरणता स्यात्, साधनमप्यत्र-भवनविधि[विना]भूत भेदानाक्षेपि न समानाधिकरणं वृक्षः शिंशपेति त्वदभिमतं वस्तु स्यात्, अभावत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् अनुपपन्नसामानाधिकरण्यभेदाक्षेपानुमतं त्वदिष्टं वृक्षः शिंशपेति पदद्वयाभिधेय-मभावत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् ।

सामानाधिकरण्यम्, तच्च वृक्षशब्देन शिंशपाप्रतीतौ स्यादन्यथा नेति तत्र यदि वृक्षशब्दोऽपोह एवाभविष्यत् नाक्षिपेद्वृक्षभेदं शिंशपादि, तत्रैव शब्दस्य प्रवृत्तत्वात्, भेदानामानन्त्यव्यभिचाराभ्यां च न च भिन्नार्थवाचकतो सामानाधिकरण्यं गवाश्ववदिति इष्टम्, अक्षिप्ता भेदानाम् सामानाधिकरण्यदर्शनादिति भावः । भेदार्थस्यैव न स्वीकारे, व्यावृत्तिमात्रत्वेन भेदानाक्षे-पादित्याह-नानुमन्येतेति । अपोहमात्रत्वेन भेदान् व्युदस्येत वेत्याह-न व्युदस्येत वेति । एतच्च भेदानामाक्षेपानुमतिव्युदासा सम्भवेनाभावमात्रताप्रसङ्गं स्याह-वक्ष्यति चेति, एतच्च शून्यमिदं इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थेनेति भावः । अनाक्षेपादौ निमित्तं दर्शयति-कुतोऽनाक्षेपेति, वृक्षशब्दो भेदाप्रार्थयतेऽभीप्सतो नाक्षेपादि विधत्त इति भावः । दृष्टान्तमाह-अवृक्षाभवनवदिति, अवृक्षो घटादिभवनं तदभावोऽवृक्षाभवनम् तच्च न भेदानाक्षिपति अनर्थित्वात्, एवं तद्वाचकशब्दोऽपि तस्य अपोह-चरितार्थत्वात् भेदाक्षेपे व्यापार एव नास्ति, अनर्थित्वादिति भावः । विधिपक्षे भेदाक्षेपमाह-विधिवादे त्विति, वृक्षशब्दो घटादिभ्योऽन्यत्वेन वृक्षार्थं वृक्षानन्यत्वेन शिंशपादिभेदात्मकं स्वार्थमाक्षिपति तस्मादेव वृक्षः शिंशपेति शिंशपया सार्धं सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह-तद्भवनेति, शिंशपादिभवनेन सह वृक्षस्यैकार्थीभावात्-अभेदात् सामानाधिकरण्यादिति यावत् । तत्समानाधिकरणीभवनमिति, शिंशपादिना सह समानाधिकरणीभवनमेव वृक्षभवनम्, तदर्थं एव वृक्षस्यात्मलाभः स्थितिः आचारः-मर्यादा वा, एवञ्च शिंशपादिसमानाधिकरणीभवनभवनविधिं विना समानाधिकरणता न घटत एव तथाविध-भवनविधिविनाभूतश्च वस्तु न भेदानाक्षिपतीति भावः । तमेव समर्थयति-न ह्यभवत इति, तद्भवनभवनविधिरहितस्य न कश्चि-द्भेदो न वा भेदाक्षेपकत्वं सम्भवति यतः सामानाधिकरण्यं भवेदिति भावः । प्रयोगमाह-साधनमप्यत्रेति भवनविधिविनाभूतं

१ सि० क्ष० छा० वृक्षव्यावृत्तिव्यावृत्तत्वात्, सि० वृक्षव्यावृत्तत्वात् । २ सि० क्ष० डे० विधिकार्थी० । ३ सि० क्ष० छा० डे० भावस्तुमु० । ४ सि० क्ष० छा० घटानीपेति । ५ सि० क्ष० छा० ०क्षेपानुमतिर्वदि० । ६ सि० क्ष० छा० ०द्वयाविषय० ।

इतर आह–

कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वम् ? वृक्षसामान्यस्यावृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथ सोऽपि तर्ह्यभेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्ष ? अनिवृत्ते , शिंशपा वृक्षाभावान्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति कुतोऽभेदः, अत्रोच्यते यद्यसावपि भेदो न भवति न तर्हि वृक्षो वृक्षो भवति, अभूतशिंशपादिभेदत्वात्, घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतग्रीवादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एव ग्रीवादिरभूतकपालादित्वादित्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वात्, विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरूपक्षणभेदत्वात्, विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्था स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवत्, एवञ्च सर्वमिद दृश्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मतेनैव क किं केन कस्माद्वाऽपोहते ?

(कुत इति) कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्व ?–शिंशपादेर्वृक्षभेदाभिमतस्य सद्भेदत्व, वृक्षसामान्यस्यानुवृत्तिलक्षणस्य[अ]वृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात् यस्य भेद शिंशपादि ?, तस्माद्भेदस्य शिंशपादेर्भेदत्व कुत ? नैवास्तीत्यर्थ , कथ सोऽपि तर्ह्यभेदो न भवति शिंशपादिर्वृक्ष ,[न]अभेदो यस्मादनिवृत्तोऽनपोह , शिंशपा वृक्षाभावान्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति, कुतोऽभेद शिंशपादिर्वृक्ष इति, अत्रोच्यते–यद्यसावपीत्यादि–अनिष्टापादनसाधनम्, यद्यसावपि भेदो न भवति शिंशपादि न तर्हि वृक्षो[वृक्षो]भवतीति वृक्षस्यैवावृक्षत्वमवस्तुत्व प्रतिज्ञायते, हेतु –अभूतशिंशपादिभेदत्वात्, घटवदिति दृष्टान्त , सोऽप्येवमेवेत्यादि–यदि तु सोऽपि घटो न भवति भेद इतीष्यते तस्याप्यघटत्वमभूतग्रीवादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एव ग्रीवादिरभूतकपाला दित्वादित्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वाद्विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरूपक्षण भेदत्वात् विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्था स्वभेदशून्यत्वात् खपुष्पवदिति, एवञ्चेत्यादि, प्रयुक्त[प्र]स्तुतदोषापादनोपसहार , एवमनेन विधिना सर्वमिद दृश्यादि–प्रत्यक्षाभिमतमनुमेयमभि-

---

त्वदभिमतं वस्तु भेदानाक्षेपि न समानाधिकरणम्, अभावत्वात्, वन्ध्यापुत्रवदिति प्रयोग स्पष्टोऽर्थ । ननु भेदानाक्षेपित्वं यत्साध्यते तन्न युक्तम्, सिद्धसाधनत्वात् न हि वृक्षवन्दावसावृक्षाभावस्य शिंशपादयो भेदा भवितुमर्हन्ति, तद्भेदत्वासिद्धेरित्याशङ्कते–कुतोऽस्येति । तद्व्याचष्टे–शिंशपादेरिति । हेतुमाह–वृक्षसामान्यस्येति, तद्धि वृक्षसामान्यमनुवृत्तिलक्षणमवृक्षाभावरूपम् अत एव न तद्भेदत्वं शिंशपादेरसिद्धमिति भाव । अथ यदि शिंशपादिर्वृक्षस्य भेदो न भवति भवतु तर्हि वृक्षेणाभेद शिंशपादिर्वृक्ष इति, न चैवमिति शङ्कते–कथं सोऽपीति । अभेदस्तदा स्याद्यदा शिंशपादिरवृक्षाभावव्यावृत्त स्यात् यदा तु न वृक्षाभावाद्व्यावृत्तस्तदाऽसौ वृक्ष एव न भवति कुतस्तदभेद इति वादी समाधत्ते–नाभेद इति । विशेषेण विना सामान्यं न भवतीति सर्वसिद्धम्, तथा च यदि शिंशपादिर्वृक्षभेदो न स्यात्र स्यात्तर्हि वृक्षो वृक्ष , वृक्षो वस्त्वेव न भवेदित्यमी न्योऽनिष्टमापादयति–यद्यसावपीति । वृक्षो न वृक्षो वस्तु वेत्यत्र हेतुमाह–अभूतेति । अभूत शिंशपादिर्भेदो यस्य स , तद्भावात्, यस्य वृक्षस्य शिंशपादिर्भेदो न जातस्तत्त्वादित्यर्थ , घटो यथाऽभूतशिंशपादिभेदोऽयं च न वृक्षस्तथा वृक्षोऽप्यभूतशिंशपादिभेदो न वृक्षश्चेति भावार्थ । तद्वदेव घटादिरपि घटादिर्न भवत्यभूतग्रीवादिभेदत्वादित्याह–यदि त्विति । यो घटो मृदादेर्भेद इतीष्यते सोऽपि न घटोऽभूतभेदत्वादिति भाव । एव ग्रीवादयो न ग्रीवादयोऽभूतकपालादिभेदत्वात् घटवत्, न कपालोऽप्यकपालोऽभूतस्वभेदत्वादित्येवमापरमाणु सर्वेषां मध्ये सर्वशून्यतैवेत्याह–एवं ग्रीवादिरिति । परमाणोरप्यभावमाह–परमाणुरिति, रूपादयो हि तद्भेदास्तेषां भेदत्वाभावे परमाणुरपि न स्यादिति भाव । रूपादीनामप्यरूपादित्वमाह–रूपादिरपीति । एवं विशेषतो वस्त्वभाव प्रसाध्य सामान्यतोऽभावं साधयति–सर्वत्र वा सामान्येनेति । तत निगमियन्नोपसंहारमुखेन दोषमाह–एवमनेन विधिनेति, प्रमाणत्रयविषयीभूतं वस्तु शून्यमापद्यते त्वदुक्ति-

घेयं वा वस्तु शून्यमापद्यते, स्वमतेनैव च किं केन कस्माद्वाऽपोह्यते ? सर्वस्य शून्यत्वे च किमित्यादि कर्मकरणापादानभूतानां शब्दादीनामभावेऽपोहाभाव एवमित्यर्थः ।

अथ कथञ्चित् भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपाभवत्यपीतीष्यते ततो ब्रूमः स्वार्थे इत्युक्तेर्विधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्यः, उक्तवदेवेत्येष शब्दस्य विशेषार्थविधिः, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

अथ कथञ्चिदित्यादि, मा भूदेष सर्वशून्यत्वदोष इति त्यक्त्वा भवनाभावमात्रार्थैकान्तापोहकल्पनां केनचित्प्रकारेण भवत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपा भवत्यपीतीष्यते शब्दार्थशून्यत्वदोषभयात् ततो वयं ब्रूमः, स्वार्थे इत्युक्ते स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्यादिवचनांश एव विधिर्विषयः संवृत्तोऽर्थः, तदिदानीं प्रस्तुतनयमतेन शब्दार्थं योजयति-तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्यः विशेषार्थस्य विधेरुपसर्जनोऽपोहः, स चासत्त्वादसत्यः, उक्तवदेव प्राग्विस्तरेणासत्योपाधिमत्यः शब्दार्थः, स च विशेषमेव विदधाति नापोहत इत्येष शब्दार्थविधिरिति, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थास्तदङ्गत्वात्तदात्मकत्वाद्वा नापोह्यन्ते तथा विवक्षितशब्दादन्यस्याविशेषशब्दस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्तेऽतत्त्वेनात्मानं विदधत् अभेदत्वाच्च सत्त्वापत्तिपरित्यागेनैकान्तं विविक्तम्, नाप्यवृक्षाद्यसत्त्वापत्तिमेव, किन्तु शिंशपादिशब्दः तत्सम्परिग्रहेण शिंशपादि, अत्यजन्नेवानुवृत्तिव्यावृत्ती तदुपसर्जनाशिंशपाऽभवनबीजता यत् स्वार्थमभिधत्ते, इतरथा किमित्यसावपोहेताप्रतिपादयन् किञ्चित् ? यदि सोऽप्यपोहपर एव स्यात् शिंशपाशब्दो न विदध्याद्वृक्षार्थम्, शिंशपाविशेषात्मापन्नव्यावृत्तत्वात्, नानुमन्येत नाप्यपोहेत वाऽर्थापत्तिलभ्यत्वाद्वृक्षार्थो मा भूत्, तथा चोपात्तार्थविरोध इति, कुतोऽविध्यननुमत्यव्युदासा इति चेदनर्थित्वात्, अनर्थी हि शिंशपाशब्दो वृक्षादिना सामान्येन, अशिंशपाभवनवत्, अशिंशपा घटादि तदभवन एवापक्षीणशक्तितया वृक्षादिसामान्यात्मकशिंशपाविधाने व्यापार एव नास्ति, यदसौ शिंशपाशब्दो शिंशपार्थं घटादिभ्योऽन्यत्वेन वृक्षादिसामान्यात्मकं स्वार्थमनन्यत्वेन विदधाति ततस्तेन सह वृक्षः शिंशपेति सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते । वृक्षः शिंशपेति तद्भवनविध्येकार्थीभावात् तद्भवन-

विनेति भावः । एवं सर्वशून्यत्वादपोह एव न स्यात् तत्कर्तृकर्मकरणापादानभूतानां कस्याप्यभावादिति दर्शयति-कः किमिति । अथान्यापोहमात्रार्थकल्पनां परित्यज्य कथमप्येवं वृक्षो भवत्यपि शिंशपा वृक्षः शिंशपेति, तद्भवनविध्येकार्थीभावात्, तद्भवनभवनविधिविनाभावे न युज्यते भवत्यप्यवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति, उक्तशून्यताप्रसङ्गादिति शङ्कते-अथ कथञ्चिदिति । व्याचष्टे-मा भूदेष इति, एकान्तेन भवनाभावरूपोऽपोहः शब्दार्थ इति कल्पनां त्यक्त्वाऽभावविशिष्टो भावः शब्दार्थः स्वीक्रियत इति भावः । वृक्षः वृक्षस्वरूपो भवन्नन्यापोहात्मकोऽपि, स एव शिंशपा भवन्, शिंशपा न भवत्यपि शिंशपाया अवृक्षात्मकत्वात्केरित्याशयेनाह-केनचित्प्रकारेणेति । अन्यापोहं शब्दान्तरार्थापोहं वा स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति वचनात्, स्वार्थेति वचनांशेनोक्तोऽर्थो विधिरेव मुख्योऽर्थः सम्पन्न इत्याशयेन प्रस्तुतनयं स्वाभ्युपगमानुकूलतामस्य दर्शयति-स्वार्थ इत्युक्तेरिति, एतद्वचनांशप्रतिपाद्योऽर्थो विधिः शब्दविषयः संवृत्त इत्यर्थः । भवतु कि तत इत्यत्राह-तदिदानीमिति, एवं विधिविषयेऽभ्युपगम्यमानेऽयं नयो योजयति स्वमतेन शब्दार्थमित्यर्थः । तदुपसर्जन इति, विधेरुपसर्जनीभूतो

१ सि स्वार्थाद्युक्तेः क्ष छ स्वार्थायुक्ते । २ सि क्ष छ डे संवृतोऽ ।

विधिविनाभावे तु न युज्यते, भवनविधिविनाभूत सामान्यानाक्षेपि न समानाधिकरण, वृक्ष शिंशपेति त्वदभिमत वस्तु स्याद् भावत्वादवृक्षत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, कुतोऽस्य सामान्यस्य सामान्यत्वम् ? शिंशपादि भेदस्याभावत्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथ तर्हि सोऽपि भेदो न भवति वृक्ष' शिंशपादि, अन्यस्मादव्यावृत्ते, वृक्ष शिंशपाभावादाम्रादेरव्यावृत्ते शिंशपैव न भवति कुतो भेद ? अत्रोच्यते यद्यसावप्यभेदो न भवति न तर्हि शिंशपा शिंशपा भवति, अभूतवृक्षादिभेदत्वात् घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतमृदाद्यभेदत्वात्, एव सर्वत्र सामान्येन न भवन्त्यर्था स्वसामान्यशून्यत्वात्, खपुष्पवदेवञ्च सर्वमिद द्रव्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मतेनैवेति क केन कस्माद्वाऽपोहते, अथ कथञ्चित् भवनपि वृक्षो वृक्षो न भवतीति शिंशपा भवत्यपि शिशपा न भवतीतीष्यते ततो विधिर्विषय सवृत्तस्तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्य उक्तवदेवेत्येष शब्दस्य विशेषार्थविधिरिति ।

(यथेति), यथान्यत्वे विशेषप्राधान्यात् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थास्तदङ्गत्वात्तदात्मत्वाद्वा नापोह्यन्ते तथा विवक्षितशब्दार्थादन्यस्य विशेषशब्दार्थस्य[ा]विशेषशब्दार्थस्य या सामान्यस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्ते, कथम् ? तत्त्वेनात्मान—सामान्येन सहैकीभाव निदधत् आत्मन उपसर्जनभावे सहायकीभावयन्, किं करोति ? स्वार्थं विधत्त इति वर्तते, अभेदत्वात्,[न]सत्त्वापत्तिपरित्यागेन—न च वृक्षपार्थिवमृद्द्रव्यसत्त्वसामान्यानि त्यक्त्वा विशेष तैरेकान्तेन विविक्त प्रतिपादयति, तथारूपार्थासम्भवात् सामान्योपसर्जनत्वोपायप्रतिपाद्यविशेषात्मलाभत्वात्, नाप्यवृक्षाशिंशपादि न भवतीत्यसत्त्वापत्तिमेव स्वार्थप्रतिपत्तिरहिता ब्रूते, अभिधेयाभावे शब्दार्थव्यवहारोच्छित्तिप्रसङ्गात्, कोऽसौ विशेषशब्दस्तदर्थो

ऽपोह संवृतिसत्त्वादसन् गुणत्वायलक्षणो हि विशेष एव सन्, अनुवृत्तिव्यतिरिक्तवृत्तिवदियसत्योपाधिरास शब्दार्थ सम्पन्न, तस्य च विधित्वाद्विधिना सामान्योपसर्जन विशेषमभिदधान शब्दो न किञ्चिदपोहत अनपवादप्रतिपत्तिजनकत्वाद्विधेरित्युक्त्वा विधि भाव । सामान्यशब्दस्य सामान्य विशेषविषयत्वात् न विधिव्याहन्यत इत्यप्युक्त एवयान्येनाह-एतनति । इदमेव समर्थयति-यथाऽन्यत्व इति । वृक्षादिशब्दस्यानारभ्यविधित्वाद्विधिप्राधान्येन विशेषमभिदधद्धटादीनामिव पृथिवीशिंशपास र्वाग्सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थानामन्यत्वस्य तुल्यत्वाद्विरोधाविरोधाभ्यामपोहानपोहप्रसङ्गे तदङ्गत्वतद्भवनात्मकत्वाद्वा न सामान्याद्योऽपोह्यन्त इत्याह-यथाऽन्यत्वे विशेषप्राधान्यादिति । तथा विवक्षितवृक्षादिशब्दादन्यस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं पृथिवीद्रव्यादिकं विशेषशब्द सामान्येन सह स्वार्थमेकीभाव निदधत् प्रतिपादयतीत्याह-तथा विवक्षितेति । सामान्येनात्मानमेकीभावं विदधत् कथमभिधत्त इत्यत्राह-आत्मन इति । न सामान्य परित्यज्य केवल विशेष विशेषशब्द प्रतिपादयितुं क्षम इत्याह-न सत्त्वापत्तीति । सामान्यासम्पृक्तविशेषात्मकवस्तुनोऽसम्भवादिति हेतुमाह-तथा रूपार्थेति । सामान्यमुपसर्जनत्वाद्विशेषप्रतिपादनायोपायत्वात्तस्यैव विशेषस्य परमार्थत्वेन तदङ्गभाव गतमिति न तत्परित्यागेन विशेष विशेषशब्दोऽभिधत्ते इत्याह-सामान्योपसर्जनत्वेति । नापि केवलं विशेषं विनाऽवृक्षाद्यपोहमेव वृक्षशब्दो ब्रूत इत्याह-नाप्यवृक्षेति । अभावमात्रार्थत्वे भेदानाक्षेपस्वभेदशून्यत्वात् सर्वशून्यतापत्त्याऽभिधेयाभावाच्छब्दार्थ व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इत्याचष्टे-अभिधेयाभाव इति । शिंशपादिविशेषशब्द सत्त्वानुवृत्तिस्वरूपवृक्षसामान्यस्य सम्परिग्रहणेनावृक्षाद्यसत्त्वपरिग्रहेण च शिंशपादि ब्रूते इत्याह कोऽसाविति, शिंशपादिशब्दः वृक्षादिसामान्यसम्परिग्रहेणावृक्षापोहपरिग्रहेण चानुवृत्तिव्यावृत्ती अत्यजन्नेव स्वार्थमाचष्टे इति

१ विवक्षितशब्दादन्यस्याविशेषशब्दस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्ते इति पाठ स्यादिति सम्भाव्यते, सामान्यशब्दार्थविशेषतायाः प्रतिपाद्यत्वात् । २ सि क्ष डे °ष्यात् भवनप० । ३ सि-क्ष डे विशेपतैरेका० ।

वेति चेदुच्यते शिंशपादि, तत्सम्परिग्रहेण वृक्षादेः सत्त्वस्यानुवृत्तेः सामान्यस्य सम्परिग्रहेण तदभावावृक्षाद्यसदतद्व्यावृत्त्योः परिग्रहेण चात्मनैवानुवृत्तिव्यावृत्ती। किं कारणं न ते त्यज्यतीति चेदुच्यते—यस्मात् तदुपसर्जनाशिंशपाऽभवनाधीनता यत् स्वार्थमभिधत्ते, गच्छन्–व्रजतीत्यर्थः, स्वार्थानुवृत्तिसामान्योपसर्जनत्वस्याशिंशपाया घटादेः तदभवनलक्षणस्य च व्यावृत्तिसामान्यस्य स्वार्थे–शिंशपाशब्दस्य शिंशपार्थे स बीजं तयोरनुवृत्तिव्यावृत्त्योः, इतरथा किमित्यसावपोहेत, अप्रतिपादयन् किञ्चित्? यदि तु सोऽपीत्यादि पूर्ववद्ग्रन्थ ईषद्विशिष्टः प्रसङ्गो यावद्विशेषार्थविधिरित्युपनयः, तत्र विशेष उच्यते–वृक्षः शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दो न विदध्यात् वृक्षार्थं, शिंशपाविशेषात्मापन्नव्यावृत्तत्वात् इति पूर्ववद्गमोऽर्थापत्त्या नानुमन्येत वा, अवृक्षो न भवतीत्युक्तेऽर्थादापन्नः वृक्षो भवतीत्ययमर्थो मा भूत्, इष्यते चासौ, कुतः? उपात्तार्थाविरोधात्, उपात्तार्थाविरोध इत्यत्रेतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, अशिंशपाभवनवदित्यादिरवृक्षाभवनवदित्यादितुल्यः, सामान्यगमविपर्ययेण तदविनाभाविविशेषार्थो गमनिकया नेयः, अभावत्वादवृक्षत्वादित्यादिहेतुः, अभावमात्राभ्युपगमाच्च हेतुसिद्धिः, तद्विपर्ययेऽसत्पक्षापत्तिः, शेषमन्थभावना पूर्वमन्थभावनातुल्या, एवं तावत् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थानपोहवत् सामान्यसामान्यशब्दार्थानपोहोऽन्तर्निविष्टविशेषाभिधायिसामान्यशब्दार्थविधिश्चोक्तः, विधेरेव शब्दार्थत्वात्।

यत्त्वविरोधादित्युक्तं सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते भवनविध्येकार्थीभूतत्वात्सामान्यापोहे,

भावः, सत्त्वमद्रव्यत्वं च सामान्यपर्यायौ असदभावाद्रव्यत्वमदतद्व्यावृत्तिशब्दा अपोहपर्याया इति ध्येयम्। अनुवृत्तिव्यावृत्त्योरत्यागे कारणमाह–यस्मादिति। शिंशपादिशब्दो वृक्षसामान्योपसर्जनत्वमशिंशपाव्यावृत्तिश्चोपगच्छन् स्वार्थे शिंशपा भूतेऽत एव शिंशपा वृक्षोपसर्जनत्वस्यानुवृत्तेः अशिंशपाऽभवनस्य व्यावृत्तिसामान्यस्य च बीजभूतेति भावः, गच्छन् व्रजन्निति यन्निति पदस्यार्थः। यदि शिंशपाशब्दः शिंशपा नामित्यधीनं वृक्षादि कस्य सामान्यं स्यात्, अपोहो वा कस्मादन्यस्य स्यात्तस्माच्छिंशपा तयोर्बीजमित्याशयेनाह–इतरथेति, तस्मात् विशेषशब्दः स्वार्थं वृक्षोपसर्जनं वक्तीति भावः। यदि तु स शब्दोऽशिंशपाव्यावृत्तिमात्रं ब्रवीति न तु वृक्षोपसर्जनशिंशपामित्युच्यते तर्हि वृक्षादिसामान्यशब्दस्यानुगमो न भवतीत्यपोहमात्राभिधाने यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यादित्यादिग्रन्थेनोक्ता दोषाः प्रसज्यन्त इत्याह–यदि तु सोऽपीत्यादीति। वृक्षः शिंशपेत्यत्र शिंशपाशब्दस्यापोहमात्रपरत्वे वृक्षविधिपरत्वं न स्यात् शिंशपात्मकपापरत्व्यावृत्तत्वात्, स्वसमानाधिकरणवृक्षशब्दार्थेनावृक्षो न भवतीत्येवरूपेणार्थादापन्नं वृक्षार्थं वा नानुमन्येत शिंशपाशब्दः, अनुमन्यते तु, शिंशपाशब्दोपात्तार्थेनाविरोधादिति पूर्वग्रन्थतोऽत्र विशेषमादर्शयन्ति–तत्र विशेष इति। शिंशपाशब्दो वृक्षादिसामान्येनानर्थित्वाद्वृक्षसामान्यं न विदधीत नानुमन्येत नाप्यपोहेत वचनदृष्टान्तं विशिष्टमाह–अशिंशपाभवनवदिति, शिंशपाशब्दस्य घटाद्यशिंशपाव्यावृत्तिकरण एवोपक्षीणशक्तित्वेन वृक्षादिविधानादौ व्यापार एव नास्तीति भावः। यतश्च वृक्षादिसामान्यात्मकं शिंशपादि न विधत्तेऽत एव सद्भवनविध्येकार्थीभावे यत्सामानाधिकरण्यं भवति तद्भवनविधिविनाभावे न घटतेऽतः वृक्षः शिंशपेति तथा भवनविधिविनाभूतं सामान्याविधायि न समानाधिकरणं त्वदभिमतं वस्तु स्यात् अभावत्वादवृक्षत्वाद्व्यापुत्रवदिति साधकहेतुमादर्शयति पूर्वग्रन्थोक्ताद्विशिष्टं हेतुं दर्शयन्–अभावत्वादवृक्षत्वादिति। शेषभावना पूर्वभावनातुल्येत्याह–शेषेति, उपसंहरति–एवं तावदिति। अन्तर्निविष्टेति, अभ्यन्तरीकृतविशेषं सामान्यं सामान्यशब्दो विधत्ते, विधेरेव शब्दार्थत्वादिति भावः। अथ वृक्षशब्दसामान्यभेदपर्यायशब्दानामर्थं नापोहतेऽन्यत्वे तुल्येऽपि अविरोधात्, विरोधात्तु घटादीनपोहत इति यदुच्यते तत्राविरोधोऽपि विधिशब्दार्थतापक्ष एव घटते नान्यापोहपक्ष इत्याह–यत्त्वविरोधादित्युक्तमिति। व्याचष्टे–यदपि त्वयेति, वृक्षशब्द

१ सि क्ष छ ह पोहोऽविशिष्टविशेषा०।

अन्यत्वाविशेषात्, अभावतुल्यत्वाच्च, समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचकः, एवञ्च विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्भवनसामान्यापरित्यागिनो-स्तद्विशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्यवा-चिनोर्विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभावनिवृत्त्यर्थवाचित्वम्, द्व्यादिसमूहस्य वाक्यार्थवाचकत्वम्, उपात्तार्थाविरोधिसामान्योपसर्जनप्रकृतविध्यर्थत्वात् सर्वशब्दानाम् ।

यत्त्वविरोधादित्यादि, यदपि त्वया कारणमुक्तमन्यत्वेऽपि सामान्यादिशब्दार्थानपोहे तेषाम-विरोधादिति सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते, भवनविध्येकार्थीभूतत्वात्—सामान्यस्य विशेषाणाञ्च यत्किञ्चिद्वस्तु तस्मिन् भवनमेवान्योन्यात्मापत्त्यैकीभूतं स एव शब्दार्थो विवक्षितार्थोपकाराविनाभावित्वेनैकीभूतो विधीयमानत्वादेवाविरुद्ध इति युज्यते, नान्यापोहे, अन्यत्वाविशेषात्, अभावतुल्यत्वाच्च तौ विरोधाविरोधा-विति, समूहश्च [प्रकृतिप्रत्ययादीनां] तथा तदर्थान्तरवाचकः, तद्व्याख्या—एवञ्चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोरित्यादि यावत् वा[क्या]र्थवाचकत्वमिति, प्रकृतिप्रत्यययोर्भवन-सामान्यापरित्यागिनोः तद्विशेषकर्तृपदार्थवाचित्वं समूहेन भवतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभवनसामान्य-

---

सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थानामपोहत्वेऽन्यत्वे तुल्येऽपीत्यत्र त्वया यत्कारणमुक्तं तेषामविरोधादिति सोऽविरोधो नापोहशब्दार्थतापक्षे सम्भवति किन्तु विधिशब्दार्थतापक्ष एवेति भावः । इदमाह—भवनेति, सामान्यं विशेषश्च भवनलक्षणात्मलाभेनानन्यार्थभूत अनन्यभूतत्वादेव सामान्यरूपं विशेषरूपञ्च यत्किञ्चिद्वस्तु विवक्षितार्थोपकाराविनाभावित्वेन शब्देन विधीयमानत्वादविरुद्धं भवति, न त्वन्यापोहे घटाद्भिन्ने पटादेरिव पृथिवीशिंशपातर्वादिशब्दानामन्यत्वस्याविशिष्टत्वात् घटादेर्विरुद्धत्वं सामान्यादेर विरुद्धत्वमित्यत्र नियामकाभावः, अन्यापोहस्याभावस्वरूपत्वेन निर्धर्मकत्वात् विरुद्धत्वाविरुद्धत्वधर्मयोरनाश्रयत्वाच्च एव नास्तीति भावः । पूर्वं समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां तदर्थान्तरवाचक इति मुक्त्वा तद्व्याख्यामकुर्वन् तद्विवरयति—समूहश्चेति, घट घट इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभूतं नामपदमेकत्वादिविशिष्टं घटं बोधयति एवं पचतीत्यादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभूतमाख्यातपदं पाककर्तारं बोधयति, अर्थस्य हि बह्वोऽवस्थाभेदाः सन्ति यत्र च याऽवस्थाभेदः परिस्फुटस्तेनैवासौ समाख्यायते यथा वीरसेद वैरं वीराया इव वैरं वा गच्छति गर्जति गिरति गदति गुवति वा गौरित्यादि तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययतदर्थविभागः क्रियते, तत्र प्रकृत्यर्थं सामान्यं प्रत्ययभेदेऽपि तदभेदात्, यथा कृष्ण कृष्णौ कृष्णाः, पचति पचतः पचन्तीत्यादि प्रत्ययार्थश्च विशेषः प्रधानम्, प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युक्तत्वात्, एवञ्च सामान्यविशेषशब्दयोः प्रकृतिप्रत्यययोः समुदायस्य भवनसामान्यापरित्यागितद्विशेषवाचकत्वं विधिरूपेणैव दृष्टम् । व्यस्तपदानां विधिप्रधानशब्दार्थत्वमुपदर्श्य समस्त-पदानां तद्दर्शयति—नीलोत्पलमितीति, वर्तिपदार्थभवनसामान्यवाचिनोः—समासघटकनीलोत्पलपदयोर्नीलगुणविशिष्टद्रव्यो त्पलत्वविशिष्टद्रव्यवाचिनोरित्यर्थः, विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभावरूपा वृत्तश्च समासार्थः, तद्वाचित्वं नीलोत्पलशब्दस्य समस्तस्येत्यर्थः, ननु नीलशब्दो नीलगुणविशिष्टं द्रव्यमाह उत्पलशब्द उत्पलत्वविशिष्टं द्रव्यम्, द्वावपि द्रव्यशब्दौ परस्परानुपकारकप्रधानार्थवाचकाविति कथं विशेषणविशेष्यभाव अत्रोच्यते नीलशब्दो द्रव्यमाह स च गुणनिमित्तक इति तत्र नियतजातीयतया निश्चयो नास्ति अविनाभावात्तु द्रव्यजातिमात्रमाह तथा च नियतजातीयाकांक्षास्ति, उत्पलशब्दोऽपि जातिनिमित्तोऽनिश्चितनियतगुणसम्बन्धे द्रव्ये वर्तत इति तस्य नियतगुणविशेषाकाङ्क्षाऽस्ति ततश्च नीलगुणविशिष्टमुत्पलं स्यादन्यद्वा, उत्पलत्वजातिविशिष्टं द्रव्यं नीलं स्यादन्यद्वेति संशयः स्यात्, तच्च संशयं वाक्यस्थवाक्यतात्पर्यगमात्त निराकरोतीति नीलशब्दो उत्पलशब्देनाभिसम्बध्यमानं विशेषवचनं, उत्पलशब्दश्च नीलशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचन इति [illegible] च सम्बन्धः सामाना-धिकरण्यरूपः भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्ते, यत्र च द्रव्यमुत्पलं तदेव नीलमित्यभेदान्वये नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावश्चेति भावः । एवं राजपुरुषादयोऽपि शब्दाः राजाभिसम्बन्धिपुरुषविशेषवचनाः सामान्योपसर्जनविशेषप्रधाना एकवाद्–

---

१ सि. क्ष. छा. डे. कोविद्धासार्दति ।

वाचिनो विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभावित्वृत्त्यर्थवाचित्व तथा राजपुरुषादीना राजाभिसम्बन्धविशेषणादीना ज्ञेयम्, इत्यादिसमूहस्येति, देवदत्तस्तिष्ठति देवदत्तो गृहे तिष्ठति देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्यादि द्वि[त्रि]चतु पञ्चादिपदसमूहाना वाक्यार्थवाचकत्वमुपात्तार्थाविरोधिमामान्यो-[पसर्जन]प्रकृतविध्यर्थत्वात् सर्वशब्दानामिति ।

अयञ्च ॥ अनेन पारतन्त्र्यात् सच्छब्दानाक्षेपप्रवचनेन सन् घट इति सामानाधिकरण्य न प्राप्नोतीति प्रत्युक्त प्रतिषेधसामानाधिकरण्य वेदितव्यम् ।

अयञ्चेत्यादि श्लोक', यदुक्त त्वया घटादिभेदानाक्षेपित्वात् सच्छब्दस्य जातिस्वरूपोपसर्जन द्रव्यमात्राभिधानात् पारतन्त्र्यात् घटादिभेदाभेन्स्वार्थे सह सामानाधिकरण्याभाव इति यथा परेषा दोपस्तथा तवाप्यसन्निषेधमात्राभिधानपारतन्त्र्यात्राक्षिपत्येव सद्भेदान् घटादीनिति तुल्यदोषसम्भवे किं मुधा भ्राम्यते त्वया ? इति, अनेनेत्यादि, तद्भावना–पारतन्त्र्यात् सच्छब्दानाक्षेपप्रवचनेन सन् घट इति सामानाधिकरण्य न प्राप्नोतीति प्रत्युक्त प्रतिषेधसामानाधिकरण्य वेदितव्यम् ।

आह च–'तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेद स्वसामान्येन नोज्झित । नोपात्त सशयोत्पत्ते साम्ये चैकार्थता तयो ॥ (प्रमा० स०) इति, आत्मार्पणामात्रमाकाङ्क्षति सामान्य स्वभेदे, अतस्तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेद शिंशपा वृक्षेण सामान्येन नास्ति ततोऽन्यश्चेति किं तर्ह्युपात्त एव तदनुबद्धत्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येककार्यत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्मलाभादन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रतिलम्भात्, अत्र यदुक्त 'नोपात्त सशयोत्पत्ते साम्ये चैकार्थता

तथा राजपुरुषादीनामिति । एवं पदद्वयसमूहस्य सामान्योपसर्जनविशेषविधिप्रधानवाचित्वमुक्त्वाऽधमसत्त्रिम्यादिपदसमुदायस्यापि तथात्वमाह–देवदत्त इति, देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्यादावाकाक्षायोग्यताऽऽसत्तिमत्पदसघाते सर्वत्र परिपूर्णार्थप्रकाशक पदसघात यदि देवदत्तपद सामान्यमात्रे प्रथम प्रवर्तेत तत तस्य गवादिपदकालेऽमरणात् क्व तस्य विशेषेऽवस्थानम् ?, वाच क्रमवर्तित्वात्, गवादिपदकाले तत्सत्त्वाभ्युपगमेऽपि तेनोपात्ताया सकलविशेषसाधारणताया त्यागायोगात् विशेषेऽवस्थापनासम्भव एव त्याग वा पदान्तरयोग्यविशेषाथ वाचकत्वाभावादेव क्व तत्र स्थिति स्यात्, तस्मान्न वाक्यघटका शब्दा वाचका किन्तु तथाविधपदसमूह एव विशिष्टपरिणामापन्न सामान्योपसर्जनविशेषविधिप्रधानमर्थ ब्रूते नान्ये वाक्यार्थप्रतिपादनाय परिकल्पितपदविभागोत्थापितार्थाविरोधनतीति भाव । यदुक्त प्राक् अयन्तु गुणधर्म य सतोऽन्यान् व्यावर्तयन् द्रव्यमाह न तु द्रव्यविशेषानाक्षिपति परतन्त्रत्वात् अत सामानाधिकरण्याभाव, नन्वनाक्षिप्तेरप्यासेरपि सामानाधिकरण्ये भविष्यति विवक्षावशात्, न ह्यसतो व्याप्तौ साधर्म्यवैधर्म्याभ्या कस्याप्याक्षेप सम्भवति स्वं रूपं नीतमिति तस्माच्छुत गुणभेदाभेदत्वादनाक्षेपस्ततोऽन्यस्य तद्वत इत्यादि सत्त्वपक्षे दोष स तवापीत्याह–अयञ्चेति । व्याचष्टे–यदुक्त त्वयेति, द्रव्यादिशब्दो द्रव्यत्वं तद्वन्तं वाऽभिदधत् ॥ द्रव्यादीन् तद्विशेषान् वाऽऽक्षिपेत्, श्रुतगुणभेदाभेदत्वात्, पारतन्त्र्याच्च, ततश्च विशेषै सह न सामानाधिकरण्यमित्यर्थ । अयं दोषोऽपोहपक्षेऽपाहवत्पक्षे च दुर्वार एवेत्याह–तथा तवापीति । असन्निषेधेति, सन् घट इत्यादौ सद्घटशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्न सम्भवति, तद्वाच्ययोरपोहयोर्भिन्नत्वात्, न चोभयोर्योर्व्यावृत्त्योरेकार्थे वृत्तेरधारकं शब्दयो सामानाधिकरण्य सम्भवतीति वाच्यम् नीरूपयोर्व्यावृत्त्योराधेयताऽसम्भवात्, वन्ध्यापुत्रवत्, सम्भवेऽपि न सद्घटौ वस्तुभूतौ शब्देन गम्येत, अत एव च येन व्यावृत्त स एव व्यावृत्त इति प्रत्युक्त व्यावृत्त्योर्व्यावृत्तवे वस्तुन शब्दादिवाच्यतापत्ते तस्मादपोहपक्षे ऐकार्थ्यम् । व्यावृत्तिमद्वस्तुनि शब्दवाच्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽपि सदादिभेदाना घटादीना सदादिशब्दैराक्षेपोऽशक्य एव, सदादिशब्दस्य परतन्त्रत्वात् स हि असद्व्यावृत्त्युपसर्जनं तद्वन्तमाह, न साक्षात्, साक्षादनभिधाने च न तद्गतभेदाक्षेपो युज्यते मधुरशब्देन शुक्लादेरिवेति भाव । अथ प्रकारान्तरेण व्यावृत्तेराक्षेपकत्व सामानाधिकरण्यञ्चादर्शयति–आह चेति । व्याचष्टे–

तयो ॥' इति तत् कुत संशय ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे, अनुपात्तत्वाद्विशेषाणाम्, उपात्तत्वान्न संशय स्याद्वृक्षवदिति चेन्न, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थसङ्ग्रहकारिका, 'तन्मात्राकाङ्क्षणात्' इत्यादि, आत्मार्पणमात्रमाकाङ्क्षति सामान्य स्वभेदेऽतस्तन्मात्राकाङ्क्षणाद्भेद –शिंशपा वृक्षेण सामान्येन[विना]नास्ति ततोऽस्य[त्त]श्चेति, किं तर्हि ? उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुबद्धतरत्वात्–तेन सह विशेषेण सामान्यस्यानुबद्धत्वे सति तरत्वात्–एकत्वापत्ते, विशेषप्रवणत्वात्, अन्यतरे सत्यप्येककार्यत्वादेकार्थता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्मलाभात्, अन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रतिलम्भात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा, शिंश[प]या विना वा वृक्षोऽस्तीति, अत्र यदुक्त 'नोपात्त संशयोत्पत्ते साम्ये चैकार्थता तयो' ॥ इति तत्कुत संशय ? कुतो वा साम्यैकार्थत्वे–संशयस्तावत्–अन्यापोहमात्रोक्ते अनुपात्तत्वाद्विशेषाणा सामान्यशब्देन नास्ति, यद्युपात्ता स्युर्विशेषा स्यात् संशय[ ]साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुत सामानाधिकरण्य ?, उपात्तत्वान्न संशय स्याद्वृक्षवदिति चेन्न, उक्तत्वात्–सामान्यादुपसर्जनात् विधिविशेषार्थानियमे निश्चयदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत्–

अनेकश्च सामान्यमिह वृक्ष शिंशपेत्युक्ते भेदशब्देनोपात्तम्, शिंशपाभिध्येकार्थीभूतार्थत्वात्, अतस्तयोश्चिन्ना विशेषणविशेष्यता, विवक्षावशात्, शिंशपा वृक्ष वृक्ष शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, नामाद्यनेक सामान्य, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपेत्र या नामाद्य-

तन्मात्राकाङ्क्षणादिति, सामान्यं स्वभेद आत्मार्पणमात्र–भेदेषु स्वानुरक्तप्रत्ययजननद्वारेणात्मार्पणमात्रमाकाङ्क्षति, तस्मात् सामान्येन विना भेदस्य स्वरूपमेव नास्ति, तस्मात् स च सामान्येन स्वभेदा परित्यज्यन्ते[1] उपेक्ष्यन्ते वा[2] किन्तु परिगृह्यन्त एव, विशेषेण व्याप्तत्वे सति एकात्मत्वात्, ततश्च विशेषणप्रवणत्वेन सामानाधिकरण्ये स्यान्न विशेषस्यापात्तत्वात्, अनुपात्तत्वे हि संशय स्यादिति कारिकाभावार्थ । उपात्तत्वे हेतुमाह–भेदानुबद्धतरत्वादिति, विशेषेण विना सामान्यस्यासम्भवात् तेनानुबद्ध सामान्यम्, यत्र व्यावृत्ति स एव व्यावृत्त इत्येकत्वापत्तिरपीत्यर्थ । भेदे आत्मार्पणकाङ्क्षणात् वृक्षाविनाभावित्वं शिंशपादे भेदानुबद्धत्वाच्च विशेषाविनाभावित्व सामान्यस्येति परस्पराविनाभावित्वेन तयोरात्मलाभ इत्याह–सामान्यविशेषयोरिति । परस्परं विना भावित्वे तत्स्वरूपमेव न स्यादित्याह–अन्यतरत्याग इति, तदेवं सामान्यविशेषयोरन्यत्वेऽपि सम्भूयैककार्यकारित्वात् एकार्थता सामानाधिकरण्य स्यादेवेति भाव । परस्पराविनाभावमेव दर्शयति–न हीति । अत्राचार्यो मतमिदं निराचष्टे–अत्र यदुक्तमिति, सामान्येन विशेषानुपादाने संशयापत्ति साम्ये चैकार्थता या त्वयोक्ता तत्कुत सम्भवति वृक्षादिशब्देनावृक्षापोहमात्रस्योक्तत्वात्, तावता च विशेषाणामनुपस्थित्या पुरोवर्तीदं शिंशपादि वा निम्बादि वेति संशयप्रसङ्गाभाव एव, विशेषस्योपादानेऽप्यवस्तुत्वमेव, सामान्येन स्वात्मार्पणात्, सामान्य हि अवृक्षापोहोऽभावात्मा, स्वात्मार्पणाच्च भेदोऽप्यभाव एवेति सुतरां संशयाभाव इति भाव । तदेवाह–संशयस्तावदिति, न हि नीरूपोऽभाव कम्पमुत्पादयेत् इति भाव । अनुपात्तत्वादेव च साम्यमपि नास्ति यतैकार्थता भवेदित्याह–साम्यमपि चेति, एकात्मतापि नेत्यर्थ । ननु वृक्षशब्देन वृक्षस्येव भेदा अप्युपात्ता नात संशयादिरित्याशङ्कते– उपात्तत्वान्नेति । सामान्योपसर्जनविशेषविधिप्रधानशब्दार्थानियमे तु निश्चयोत्पत्तेर्न संशयादि स्यात्, न वा सामानाधिकरण्याद्यनुपपत्तिरित्युक्तत्वादिति समाधत्ते–उक्तत्वादिति । अथ विशेषणविशेष्ययोर्विनिगमनाविरहेण सामान्योपसर्जनभेदप्रधानपक्षे संशयमुत्पादयितुमाह–अनेकश्चेति । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यये वृक्ष शिंशपेत्यत्र निय-

१ सि तत्सम्बन्धत्वात् क्ष डा तत्सम्बन्धभावत्वात् । २ सि क्ष डा विशेषणेन । ३ सि क्ष डा विशेषण. । ४ सि क्ष डा विषयको । ५ सि क्ष डा छिन्नवा तं हु ।

पेक्षया सामान्यम्, तच्चेद् भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विध्येकार्थीभूतत्वादुपात्तं ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपाव्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामानयेति भवत्येव विशेष्यविशेषणत्वानियमः, न तु यथोच्यते त्वया न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यते इति, दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेकं चेत्यादि, इह विधिप्रधाने शब्दार्थे वृक्षः शिंशपेति चोक्ते भेदशब्देन अनेकञ्च सामान्य पृथिवीद्रव्यसदादिनामस्थापनाद्रव्यभावाख्यं सर्वमप्युपात्तम्–अव्यभिचारिणा भेदेन, शिंशपादिविध्येकार्थीभूतत्वात्, अतस्तयोर्भिन्ना–सामान्यविशेषशब्दयोर्विशेषणविशेष्यता, विवक्षावशात् कदाचिद्वृक्षेण शिंशपा विशेष्यते कदाचिच्छिंशपया वृक्षः, शिंशपा वृक्षो वृक्षः[ ]शिंशपेत्यनियमदर्शनात्, तस्यानियमस्य हेतु दर्शयति–नामाद्यनेकमित्यादि, नामशिंशपा स्थापनाशिंशपा द्रव्यशिंशपा भावशिंशपा, कन्यायाः शिंशपेति नाम्नि कृते नामशिंशपा, तच्च सामान्यं पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात्, शिंशपैव वा नामाद्यपेक्षया सामान्यम्, तच्चेद् भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विध्येकार्थीभूतत्वादुपात्तम्, ततः संशयः स्यात्, अवृक्षशिंशपा कन्या नामशिंशपा तद्व्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिंशपामौदयिकभावात्मिका भावशिंशपा[मा]नयेति भवत्येव विशेषणत्वं वृक्षस्य शिंशपायाश्च विशेष्यत्वमनियमः, न तु यथोच्येत त्वया न तयोः तुल्ये विशेषणविशेष्यते[इति]दृष्टत्वान्नियमेन तुल्यत्वस्येति, एवं तावन्नेयं यावत् सदिति ।

यति–इह विधिप्रधान इति, वृक्षः शिंशपेत्यादौ सामान्यशब्दो विशेषशब्दश्चामी सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थोनाहुरिति प्राग् विस्तरेण प्रपञ्चितम्, तत्र यदा भेदशब्देन शिंशपाशब्देन वृक्षपृथिवीद्रव्यसत्त्वादीनि नामस्थापनाद्रव्यभावशिंशपादीनि सर्वाण्युच्यन्ते, तेषां शिंशपाभेदाव्यभिचारात् शिंशपाविध्येकीभूतार्थत्वाच्च तदा सामान्यविशेषशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावे वैचित्र्यं भवतीति भावः । चित्रतायां हेतुमाह–विवक्षावशादिति, यतो विशेष्यविशेषणते ज्ञाताज्ञातत्वप्रयुक्ते, न तु प्रतिनियते, ज्ञानञ्च वक्तुरायत्तं तदिच्छा चान्यथ अतो वक्त्रिच्छानुविधायित्वं विशेषणविशेष्यभावस्येति भावः । विवक्षाया नियामकत्वे शब्दे ऽनियतप्रयोगदर्शनमेव प्रयोजकमित्याह–शिंशपा वृक्ष इति । ननु नास्ति सर्वत्रानियमः नीलोत्पलमिति उत्पलनीलमिति च प्रयोगानियमादर्शनात्, न चोत्पलशब्देन जात्या सहैव द्रव्यं प्रतीयते, उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशं जातेरपरित्यागात्, न हि भवति शाबलेयस्य गौरिति, किन्तु गौः शाबलेय इत्येव, नीलादिशब्दास्तु गुणवचनाः गुणा भवन्ति विनाशधर्माः, उत्पलस्य नीलमिति द्रव्यव्यतिरिक्ता अपि प्रतीयन्तेऽतो न द्रव्यस्य गुणात्मकत्वमिति गुणशब्दोऽप्रधानमेव जातिशब्दश्च प्रधानमतो नानियमदर्शनमिति वाच्यम् । तत्र तथा भवतु नाम, यत्र तु द्वयोर्जातिवचनत्वं वृक्षः शिंशपेति तत्रोभयोर्जातिवचनवाद्व्यभिचारित्वात् प्रधानत्वादन्यतरस्य विशेषणत्वेनानियमो भवत्येवेति, न चात्रापि वृक्षशब्दः प्रथममुच्यमानो भेदवाचकत्वेऽपि सर्वान् भेदान् प्रतिपादयतीति तद्विशेषणाय गृह्यमाणो विशेषणमेव भवति न तु विशेष्यम्, प्रथमं शिंशपेत्युक्ते तस्य सामान्यस्यापि वाचकत्वेन शिंशपा वृक्ष इति प्रतीतेर्विशेषत्वाविनाभूतत्वात्, न हि भवति वृक्षः शिंशपेति वाच्यम्, शिंशपाशब्देन नामस्थापनाद्रव्यभावशिंशपाया अपि बोधात् कन्यादेर्नामशिंशपाया विशेषणायोपादीयमानो वृक्षशब्दस्तद्विशेषणं भवत्येवेति अनियतप्रयोगदर्शनमस्त्येवेति निरूपयति–नामाद्यनेकमिति । ननु नामादिशिंशपानां सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थत्वाभावात् शिंशपाशब्दार्थः कथमित्यत्राह–तच्च सामान्यमिति, अनेकं नामादिसामान्यमित्यर्थः । अथवा नामादिषु शिंशपाया अनुवृत्ते शिंशपैव तेषां सामान्यमित्याह–शिंशपैव वेति । तच्चेद् नामादिभेदेन–शिंशपादिभेदशब्देन नामशिंशपादेर्वृक्षत्वव्यभिचारित्वात्तद्वाचकेन शिंशपादिविध्येकार्थीभूतत्वात् परिगृहीतमित्याह–तच्चेदमिति । ततश्च प्रथमं शिंशपेत्युक्तौ किं शिंशपाशब्देन शिंशपाभिधाना कन्या विवक्षिता उत वृक्षभूतशिंशपा विवक्षितेति सन्देहे तद्विशेषणायोपादीयमानो वृक्षो भवत्येव विशेषणं वृक्षशिंशपामानयेति, तस्माद्विशेषणविशेष्यभावस्यानियम एवेत्याह–ततः संशय इति । तस्माद्वृक्षः शिंशपेत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्य व्यवस्थितत्वोक्तिर्न युक्ता किन्तु विशेष्याभिमतस्यापि विशेषणाभिमतस्य स्वात्मनि नियमनात्तस्यापि तं प्रति विशेषणत्वमिति द्वयोरपि विशेषणविशेष्यते नियमेन तुल्यत्वदर्शनादित्याशयेनाह–न तु यथोच्येतेति । सद्द्रव्यम् द्रव्यं घट इत्यादावपि तथैव भाव्यमित्याह–एवं तावन्नेयमिति । घटादिभेदशब्दे भेदान्तरवाचकपटादिशब्दार्थान् पटादीन् विरोधित्वादपोहत इति यदुक्तं तत्र किञ्चित्

यदप्युच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थन्तु विरोधित्वादपोहते। सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥" (प्रमा० स०) इति, तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते, विरोधाभावात्, अङ्गाङ्गिभावेन सामान्यविशेषभावापत्तेः सर्वस्य, कस्मात्तर्हि अपोहते ? उच्यते–'स्वार्थावबद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते। सामान्यार्थविशेषार्थविधिमन्नियमश्नुते ॥' इति स्वार्थावबद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्नुतेर्भेदान्तरस्याविवक्षितत्वात्, न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव कथं विरुध्यते विशेषः ? एतेन सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिन इत्यादि सर्वमभिहितन्यायेन प्रत्युक्तार्थमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

(यदुच्यत इति) यदुच्यते त्वया 'भेदो भेदान्तरार्थं तु विरोधित्वादपोहते। सामान्यान्तरभेदार्थाः स्वसामान्यविरोधिनः ॥'(प्रमा० स०)इति, तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते, विरोधाभावात्, अङ्गाङ्गिभावेन सामान्यविशेषभावापत्तेरुक्तन्यायेन सर्वस्य नामाद्यपेक्षस्य, कस्मात्तर्ह्यपोहते ? उच्यते–यस्मादित्थं 'स्वार्थावबद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते। सामान्यार्थविशेषार्थविधिमन्नियमश्नुते ॥' (ग्रन्थकारस्य)इति, स्वार्थेऽवबद्धा शक्तिरस्य शिंशपाशब्दस्य वृक्षसामान्यसहायस्य शिंशपायामेवावबद्धा, तस्या एव विवक्षितत्वात्तु शब्दान्तरार्थप्रतिपादनसहायभावाप्रतिपत्तिः, अतः स्वार्थावबद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिरादिमपोहते, किं कारणं? सामान्यार्थविशेषार्थविधिमन्नियमश्नुते —येयमभिहिताना सामान्यशब्देनोपसर्जनसामान्यार्थेन विशेषाणां नियमार्थो

विशयितुमाह यदप्युच्यते त्वयेति । व्याकरोति-यदुच्यत इति, भेदो-विशेषशब्दो भेदान्तरार्थं-विशेषशब्दान्तरवाच्यमर्थं विरोधित्वादपावर्तयति, विजातीयव्यावृत्तिमन्तो विशेषार्था हि उपात्तसामान्यस्य विरोधिनः यथाऽघटादिव्यावृत्तिविजातीयापटादिव्यावृत्तिमन्तः पटादयोऽघटव्यावृत्तेर्विरोधिनः, अत एव च घटशब्दः पटादिशब्दार्थं व्यावर्तयतीति कारिकार्थः । अत्र भेदान्तरार्थव्यावृत्तौ विरोधित्वादिति यो हेतुरुक्तः सोऽहेतुरेव, घटादिपटाद्योर्विरोधाभावादिति विवृणोति-तत्रापि न त्विति, घटशब्देन हि सत्त्वपृथिवीमृद्घटनीलशुक्लकृष्णादितत्तद्घटकुटकुम्भकलशादयः नामस्थापनाद्रव्यभावघटाश्च प्रोच्यन्ते, तत्र घटादिसामान्येन तद्गताः सर्वे पटादयो विशेषा अपि तद्रूपेणोपस्थिता एव, अत एव नास्ति घटादीनां पटादिना विरोधः घटादेः केनचिद्रूपेणाघटादित्वादिति, अङ्गाङ्गिभावगत्या-प्रधानोपसर्जनभावेन सर्वस्य जगतः सामान्यविशेषभावापन्नत्वान्नास्ति कस्यापि केनचिद्विरोध इति भावः । ननु यदि सर्वं सर्वात्मकत्वादविरुद्धं तर्हि घटादिशिंशपादिशब्दे पटादिखदिरादेर्न कुतो बोधः कुतो वा तदपोहनं इत्याशङ्कते-कस्मात्तर्ह्यपोहत इति । कारिकामुखेनास्याः समाधिमाह-स्वार्थावबद्धेति, यस्माद्भेदशब्दस्य शक्तिः स्वार्थे प्रतिबद्धा तस्मादेव स भेदान्तरशब्दार्थमपोहते, सामान्यशब्दप्रतिपादितसामान्यैरर्थैर्विरुद्धस्य नियामकश्रुतित्वादिति तदर्थः । सामान्यपदसमभिव्याहृतविशेषपदस्थले विशेषपदं सामान्यपदेनाभिव्यक्तमर्थं नियमयति, सामान्यपदेन हि सामान्यरूपेणाखिलविशेषावगतिर्भवति तत्र तत्र तदुत्तरमुपन्यस्यमानो विशेषशब्दस्तत्पदमर्थं नियमयति वा यथा ततश्च शिंशपादिशब्दः शिंशपा नियमयति, अपोहते च खदिरादिमिति भावार्थमाचष्टे-स्वार्थेऽवबद्धेति । शिंशपाशब्दस्य शिंशपादावेव कुतोऽवबद्धा शक्तिरित्यत आह-तस्या एवेति, शिंशपाया एव वक्तुर्विवक्षितत्वाच्छब्दान्तरार्थप्रतिपादने शिंशपाशब्दो वृक्षशब्दस्य सहायभावं न प्रतिपद्यत इति भावः । नियामकत्वमेवादर्शयति-अत इति, यत्र शब्दान्तरार्थप्रतिपादनसहायभावाप्रतिपत्तिरत एव शिंशपावबद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्दः खदिराद्यर्थमपोहमानः व्यावर्तत इति भावः । इह शब्देन प्रसक्तस्यान्यस्य नियामकत्वादिति हेतुमाह-सामान्यार्थेति, सामान्यशब्देन शिंशपादयः सामान्येनोपसर्जनीकृता विधिरूपेणैव नियमयति विशेषश्रुतिरित्यर्थः । तमेवार्थं स्फुटयति-येयमभिहितानामिति, वृक्षशब्देनाभिहितानां सामान्य-

१ सि क्ष छा डे °क्षसाकसा० । २ सि क्ष छा डे श्रुति । ३ सि क्ष छा डे °रावान० । ४ सि क्ष छा डे °प्रतिपत्ति ।

विशेषश्रुति, इयाया शिंशपाया प्रतिपादनस्य तद्वारत्वात्, यथाऽस्माभि आनिरन्तरेण व्याख्याता सा सामान्यार्थविशेषार्थगुणप्रधानयुक्तविधेयार्थवती तस्माद्धेतो तस्या सामान्यार्थविशेषार्थविधिमभियमश्रुतेर्भेदान्तरस्यानिरक्षितत्वात् प्रयोजनाभावात् स्वार्थाववद्धान्तिरत्वात् भेद शिंशपादि भेद–खदिरादिमपोहते, न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरन्योन्याविनाभावित्वे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव कथ विरुध्यते विशेष ?–शिंशपादि खदिरादिनेति, एतेन सामान्यान्तरभेदार्था स्वसामान्यविरोधिन इत्यादिसर्वमभिहितेन न्यायेन–सामान्यविशेषमयनविद्धेरीभूतार्थत्वादिना प्रत्युक्तार्थम्–प्रत्युक्त-प्रतिषिद्ध स्याथ त्वदीयस्य एवमादिनो वचनस्य, इत्यलमतिप्रसङ्गेन–अन्यापोहशब्दार्थनिराकरणप्रसङ्गपरम्परागतः विद्वत्तु विचार, प्रकृतमस्त्विदमर्थं ।

यत्सूक्त कथं पुन शब्दस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानम् ? पूर्वदोषाप्रसङ्गश्च कथम् ? इत्यत्र त्वया 'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्। श्रुते सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥ [प्रमा० समु०] अनुमानानुमेयसम्बन्धो हि अभिधानाभिधेयसम्बन्ध, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शनादग्नेरनग्नेरौऽदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीतिः तथा शब्दस्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्, तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती, तत्र तुल्ये नानदय सर्वत्र वृत्तिराख्येया, क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याख्यानासम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शनेन, नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवोऽग्निधूमादिवत्, यद्यपि च क्वचिदस्ति डित्थादिषु सम्भवस्तथापि न तद्वारेणानुमानम्, सर्वात्मनाऽप्रतीते, गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थ, न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्ते, एवमन्वयद्वारेणानुमानाभाव ।

यत्सूक्तमित्यादि, कथं पुन शब्दस्यार्थान्तरेत्यादिचोद्य पराभिप्राय गृहीत्वा स्वमतनिर्दोषता प्रदर्शनार्थं स्वमत प्रत्युच्चारयता उत्थापित यावत् पूर्वदोष[ा]प्रसङ्ग इति, भेदजातितत्सम्बन्धतद्वत्पक्षगता

पृथिवीद्रव्यत्वोपगुणवृक्षविशेषाणां नियमार्था शिंशपाविशेषशब्दश्रुति अभीप्सितशिंशपार्थप्रतिपादनस्य सामान्यशब्दार्थोपगुणविधेयनियमद्वारत्वात् यदि वृक्षशब्दो भेदान् शिंशपादीन् नाभिदधीत, तत शिंशपायास्तद्भेदत्वं न स्यात्, वृक्षाऽपि वृक्षो न भवेत्भूतशिंशपादिभेदत्वात्, एवं शिंशपाशब्दो यदि वृक्षसामान्य न विदधीत तत वृक्षस्य तत्सामान्यत्वं न स्यात्, शिंशपाऽपि शिंशपा न भवेत्, सामान्यविशेषापरव्याकृतार्थत्वादिनादिना प्रागभिधानात् सामान्यविशेषार्थयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावेन विशेषपरमार्थत्वेन भवनविध्येकार्थीभूतत्वात् शिंशपाश्रुति सामान्यार्थविशेषार्थविधिमभियमश्रुतिरिति भाव । इदमेवाह–सा सामान्यार्थेति । यस्मान्नियमयति शिंशपाश्रुति सामान्यार्थविशेषार्थं तत एव भेदान्तरस्याविवक्षितत्वात्तद्विधाने प्रयोजनाभावात स्वार्थावबद्धशक्ति शिंशपादिविशेषशब्द खदिरादिभेदान्तरमपोहते न तु भेदान्तरेण विरोधादित्याह–तस्माद्धेतोरिति । अविरोध प्रदर्शयति सामान्यविशेषयोरिति, भेदस्य भेदान्तरेण नास्ति विरोध स्वसामान्याविनाभावित्वेन स्वस्वरूपत्वादिति भाव । सामान्यान्तरभेदार्था स्वसामान्यविरोधिन इत्यपि यदुक्त त्वया तदपि प्रतिक्षिप्तम्, सामान्याख्यं विशेषाख्यं च यत्किंचिद्वस्तु तत्सर्वं भवनमेव अन्याऽव्याख्यातत्वया चैकीभूतं तदेव शब्दार्थ, स चाविरुद्ध विवक्षितार्थोपकाराविनाभावित्वेनाङ्गीभूततया विधीयमानत्वादित्यनुपन्यासान्यापोहः शब्दार्थो युज्यत इत्याह–एतेनेति । नन्वर्थान्तरापोहेन स्वार्थे शब्दो यद्युच्यते तर्हि भेदजातितत्सम्बन्धतद्वच्छब्दार्थतापक्षेषु य आनन्त्यव्यभिचारादिभि समयासम्भवलक्षणदोष उक्त सोऽन्यापोहपक्षे कथं न स्यादित्यन्यापोहवाद्युदीरितमाशङ्कापरिजिहीर्षयाऽऽह–यत्तूक्तमिति । अर्थान्तरापोहपूर्वकस्वार्थाभिधान शब्दस्य कथं युज्यते इत्यादिरन्यो भेदजात्यादिवादाभिप्रायं परिरक्ष्य स्वमते ते दोषा न सन्तीति प्रदिदर्शयिषया स्वमतमुपवर्णयताऽपोहवादिनाऽऽशङ्कितः इत्याख्याति–कथं पुनरिति । पूर्वपक्षाभिप्रायमाह स एव–भेदजातीति, भेदो–विशेषा ■ जातिर्वा जातिसम्बन्धो वा जाति

दोषास्त्वानन्त्यव्यभिचारादयः कथं [न] स्युरिति ननु शब्दस्यार्थान्तरापोहेनेति परपक्षदोषाभिधानमात्रेण स्वपक्षासिद्धित्वं पृच्छति, कथं वाऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं, पक्षसिद्धिरिति वाक्यशेषः, पूर्वदोषाप्रसङ्गश्च कथं अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानं, अत्रोच्यते त्वया–'अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्। [श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता]॥' (प्र. समु.) अन्यापोहेनार्थाभिधानसिद्धिरिति वाक्यशेषः, अनुमानानुमेयसम्बन्धो ह्यभिधानाभिधेयसम्बन्धः, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शनादग्ने, अनग्नेरदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीतिः, तथा शब्दस्यान्वयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्, तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती, तत्र तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिराख्येया, क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽख्यानासम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवः, अग्निधूमादिवद्यद्यपि च क्वचिदस्ति डित्थादिषु सम्भवः, तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मनाऽप्रतीतेः गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थः, न च सर्वे वाणकुण्ठादयो डित्थशब्दाद् गम्यन्ते, एवमन्वयद्वारेणानुमानाभावः ।

स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भवः, तत आह–

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽशक्यमदर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्तेः, अत एव च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात्तद्व्यवच्छेदानुमानम्, एवञ्च कृत्वा वृक्षशब्दाद् द्रव्य-

मान्वा शब्दस्यार्थ इति पक्षगता इत्यर्थः । के दोषा इत्यत्राह–आनन्त्येति, आनन्त्यपदेन समयाभाव उच्यते भेदस्य विशेषस्य स्वलक्षणस्य क्षणिकत्वेन सङ्केतव्यवहारप्राक्कालव्यापकत्वात्, न ह्यतीतानागतभेदभिन्नेष्वनन्तेषु भेदेषु समयः सम्भवत्यतिप्रसङ्गात्, जातितद्योगयोरसिद्धत्वात्तद्वताऽप्यसम्भवादानन्त्यमेव समयासम्भव एव, अविनाभावानामप्येषां शब्दार्थत्वे व्यभिचार इति भावः परवादी जात्यादिपक्षे दोषप्रदर्शनमात्रेण स्वपक्षसिद्धिमभिमन्यमानः प्रश्नयतीत्याह–ननु शब्दस्येति । अत्र बौद्धस्योक्तिमुपन्यस्यत्याचार्य –अत्रोच्यते त्वयेति, वाच्यवाचकभावो ह्यनुमानानुमेयसम्बन्धादन्यः शब्दस्यान्यशब्दार्थेऽदर्शनात् स्वार्थैकदेशे दर्शनाच्चान्यापोहेन स्वार्थाभिधानसिद्धिरिति भावः । अनुमानानुमेयभावसम्बन्धमेव तावद्दर्शयति–तत्र यथेति, धूमस्याग्नेरेकदेशे दर्शनात्, अनग्नित्वदर्शनाद्यथा धूमोऽनग्निव्यावृत्त्या वह्निं गमयतीत्यर्थः । तथा शब्दोऽप्यन्वयव्यतिरेकौ द्वारीकृत्य स्वार्थमभिदधातीत्याह–तथा शब्दस्येति । तौ चान्वयव्यतिरेकौ तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्येवरूपावित्याह–तौ चेति । तत्र तुल्ये सर्वत्रावश्यं शब्दस्य वृत्तेराख्यानं न सम्भवतीत्याशयेनाह–तत्र तुल्य इति । अनाख्येयत्वे कारणमाह–क्वचिदानन्त्य इति, स्वलक्षणविशेषेऽर्थस्यानन्तत्वेन सर्वत्र शब्दस्य वृत्तेराख्यानासम्भवादन्वयग्रहासम्भव इति भावः । असम्भवमेव दर्शयति–न हीति, वृक्षाख्योऽर्थोऽनन्तः, सर्वेषु वृक्षेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु न वृक्षशब्दस्य दर्शनं सम्भवतीति भावः । ननु लिङ्गलिङ्गिभावेन स्यादवगतिरित्यत्राह नापीति, नापि सर्वेषु वृक्षेषु लिङ्गिषु सर्वेषां वृक्षादिशब्दानां लिङ्गानां दर्शनं सम्भवतीति भावः । धूमाग्नेरनुमानवत् डित्थशब्दात् डित्थादेरवगतिः स्यात् वाच्यवाचकयोरेकत्वादित्याशङ्कायामाह–अग्निधूमादिवदिति । तत्रापि डित्थादिशब्दाच्च डित्थाद्यर्थानुमानं सम्भवतीत्याह–तथापीति । हेतुमाह सर्वात्मनेति, डित्थादेर्गुणसमुदायात्मनोऽर्थस्य सर्वस्वरूपेण न डित्थशब्दादवगम इति भावः । तदेवं तुल्ये वृत्तेराख्यानासम्भवेन नार्थानुमानसम्भव इत्युपसंहरति–एवमिति । अतुल्येऽवृत्तिलक्षणव्यतिरेकद्वारेणाप्यनुमानं न सम्भवतीत्याह–अतुल्य इति । अतुल्ये–विपक्षेऽन्य

१ सि. क्ष. छा. °रन्यशब्दार्थस्वार्थ० । २ सि. क्ष. छा. डे. अन्यापोहेन नार्था० ।

त्वानुमानमुपपन्नं भवति, अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थादिसहितस्य शिंशपादिषु तस्मात् केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति।

(अतुल्ये त्विति) अतुल्ये तु सत्यप्यान्येऽशक्यमदर्शनमात्रेण अदर्शनेऽप्रवृत्तेराख्यानम्, अदर्शनमात्रत्वात्, अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, अत एव चेति, यस्माद्दर्शनस्य सततासम्भवः सत्यपि च दर्शने सर्वथाऽनुमानाभावोऽत एव स्वसम्बन्धिभ्य इति, यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्ध्यभिप्रेतः, न त्वविनाभावित्वसम्बन्धेन, अन्यत्र[ा]दर्शनादिति–अभिधेयाभावे अदर्शनात्, अन्यथा हि वृक्षशब्दस्य तस्मिन् वस्तुनि पृथिवीद्रव्याद्यभावेऽपि दर्शनं वक्तव्यं स्यात्, तद्व्यवच्छेदानुमानमिति, यथैवादर्शनमुक्तं वृक्षाभावे ऽवृक्षे ततो व्यवच्छेदानुमानम्–अवृक्षो न भवतीति, एव[म]न्यथा वृक्षशब्दाद् द्रव्यत्वाद्यनुमानमनुपपन्नं भवति, अन्वयद्वारेण चानुमानेऽयं दोषः, यस्मादनुगतोऽस्ति वृक्षशब्दार्थादिसहितस्य शिंशपादिषु तस्मात् केवलेनाप्यनुमानं प्राप्नोति।

अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवतीति चेत्, एवं सति वृक्षार्थे पार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्तायां सन्ति तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु दृष्टः शब्दादवृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानवदपार्थिवादिव्यावृत्त्या वृक्षाभिधानात्, तथापि वृक्षपार्थिवद्रव्यसच्छब्दा आनुलोम्येन विप्रकार्यनिश्चयहेतवः, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्य लिङ्गस्य वा स्वार्थख्यापनशक्तिरस्ति, आह च 'बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सर्वथा गतिः। स्वसम्बन्धानुरूप्येण व्यवच्छेदार्थकार्यसौ ॥' अनेकधर्मा शब्दोऽपि० (प्रमा० स०)

शब्दार्थेऽदर्शनमात्रेणाप्रवृत्तेराख्यानं न सम्भवतीति व्याचष्टे–अतुल्ये त्विति। अदर्शनं हि दर्शनाभावमात्रम्, तन्मात्रत्वे च कथं प्रवृत्तिराख्यानस्य, तस्माददर्शनेऽप्रवृत्तेराख्यानमशक्यमेवेत्याह–अदर्शनेऽप्रवृत्तेरिति। सदैव हि दर्शनमस्य यदि नि शेषे सपक्षे हेतोर्दर्शनं स्यात्, एवं सदैवादर्शनमस्य यदि नि शेषे साध्यव्यतिरेके हेतोरदर्शनं स्यात्, यत एव न निःशेषे हेतोर्दर्शनमानं न्याय्यं सम्भवति किंत्वा ग्रहे सत्यपि च दर्शने सर्वात्मनाऽन्वीतत्वं तद्द्वारेणानुमानम्, उक्तमपि– लिङ्गिन्यनुमानानामानन्त्यादे कलिङ्गिनि। गतिर्गुणदर्शेषु बहुष्वपि न नियते ॥' इति, अत एव स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात्तद्व्यवच्छेदेनानुमानं भवतीत्याशयेन भाष्यप्रयमाह–यस्माद्दर्शनस्येति। अस्य व्याख्यानमभिप्रेतमाह–यत्र दृष्ट इति, अत्र स्वसम्बन्धिपदेनाविनाभावित्वसम्बन्धेन न्यस्य सम्बन्धी यो य इति न विवक्षितः किन्तु यत्र स दृष्टः स स्वसम्बन्धीति भाव । वृक्षशब्दसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र वृक्षशब्दानभिधेये वृक्षशब्दस्यादर्शनाद्वृक्षशब्दोऽवृक्षव्यवच्छेदं गमयतीति दर्शयति–अन्यत्रेति। स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र येषाम् भावे यस्यादर्शनं तेन तद्व्यवच्छेदानुमानं भवति, दृष्टं हि वृक्षशब्दसम्बन्धिनोऽन्यत्र पृथिवीद्रव्याद्यभावेऽपि वृक्षशब्दस्यादर्शनम्, न हि पृथिवीद्रव्यसत्त्वाद्यभावे दर्शनं वृक्षस्याभ्युपगम्यते वृक्षस्य वृक्षशब्दसम्बन्धित्वदर्शनवत् पृथिव्यादेरपि वृक्षशब्दसम्बन्धित्वदर्शनादित्याशयेनाह–अन्यथा हीति। पृथिव्यादेर्वृक्षशब्दसम्बन्धित्वदर्शनाभावे इत्यर्थः। ततश्च किमित्यत्राह–तद्व्यवच्छेदानुमानमिति, वृक्षशब्दसम्बन्धिवृक्षाभावेऽवृक्षे वृक्षशब्दादर्शनात् यथा तच्छब्देनावृक्षव्यवच्छेदानुमानं भवति तथा पृथिवीद्रव्याद्यभावेऽपि तस्यादर्शनात्तच्छब्देन तद्व्यवच्छेदानुमानमपि स्यात्तथा च वृक्षश्रुतिरपृथिवीद्रव्याद्यपोहकृत् स्यादिति भाव । तमेव दोषमाह–यथैवेति। यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्धीत्यर्थं द्वारीकृत्यानुमानस्याभिधानेऽयं दोष इत्याह–अन्वयद्वारेणेति। स्वसम्बन्धित्वमेव पृथिवीद्रव्यादेर्दर्शयति– यस्मादनुगत इति। ननु वृक्षशब्द शिंशपातद्भावसहचरितत्वेन दृष्टोऽतो वृक्षशब्द किं शिंशपां गमयेत् किं वा पलाशादीति संशय एव स्यादित्याशङ्कते–अथ बहुष्विति। समाधत्ते–एवं सतीति। एव

१ छा °राध्मानमदर्थे० ।

(अथेति) अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति संशयो भवति, एवं सति वृक्षार्थे पार्थिवत्वद्रव्यसत्तायां सति तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् संशयः स्यात्, निश्चयस्तु दृष्टः शब्दात्, वृक्षशब्दोऽवृक्षनिवृत्त्यैव[स्वा]र्थेऽपार्थिवव्यावृत्त्यापि स्वार्थे वर्तते तथापि वृक्षपार्थिवद्रव्यसच्छब्दा[आ]नुलोम्येन विशेषार्थनिश्चयहेतवः, एवमर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमुपपन्नम्, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्दस्येति यथा भेदाद्यनभिधानं पूर्वमुक्तं तद्दर्शयति—आह चेति, एतमेवार्थं श्लोकद्वयेनापि दर्शयति—'बहुत्वेऽप्यभिधेयस्ये'ति, शिंशपादिभेदा अत्राभिप्रेताः, न द्रव्यादयः, तथा हि वृक्षवद्भेदेषु संशयो दृष्टः, अर्थतस्तु द्रव्यादिषु निश्चयः, 'स्वसम्बन्धानुरूप्यात्त्वि'ति, यस्मादसौ तज्जातीये दृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणैव दृष्टोऽभिधायकः प्रागेवान्यत्रादृश्यमानः, तस्मात् सम्बन्धानुरूप्यात् तद्विशिष्टमेवायमाह, 'अनेकधर्मा शब्दोऽपि' सामान्यधर्मैर्गुणत्वादिभिः वृक्षार्थं तस्मिन् वस्तुनि नाभिधत्ते, तथा हि ते विनापि वृक्षार्थेन रसादिषु दृष्टाः, न तु वृक्षशब्दोऽन्यत्र दृष्टः, तस्माद्वृक्षशब्देनैव प्रत्यायनमनुपपन्नमित्युक्त्वा स्वपक्षसिद्धावुपपत्तिं पूर्वदोषाभावञ्च यस्माच्छ्रुतेः सम्बन्धसौकर्य[म्]बहुत्वेऽपि तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती सम्बन्धसौकर्यात् न चापि व्यभिचारिता भेदानभिधानात्, एवं तावद्भेदानभिधाने येऽपि दोषा उक्ताः ते परिहृता इति अन्यापोहवादिपक्षः।

आचार्योऽस्यापि दूषणं वक्तुकामः प्राक् तावत् तत्र यदिदं श्रुतिसम्बन्धसौकर्यमुच्यत इति परिहारबीजमेव दूषयितुमाह—

एतदयुक्तं यतोऽन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते, 'अन्यापोहार्थनैर्मूल्यात् स्वार्थस्यांशेऽप्यदर्शनात्। श्रुतेः सम्बन्धदौष्कर्यात् तथापि व्यभिचारिता ॥' (ग्रन्थकृत)

सति वृक्षशब्दस्यावृक्षनिवृत्तिरप्यर्था न स्यात् अत एव व्यावृत्तितदभावसहचरितत्वाद्वृक्षशब्दस्यावृक्षनिवृत्तिवाऽपृथिव्यादिनिवृत्तिवाऽर्थः स्यादिति संशय एव स्यात्, न [illegible] दृष्टो निश्चयो भवेदिति भावः। एवञ्च वृक्षशब्दस्यावृक्षनिवृत्त्यैवार्थवत्त्वम्, अपृथिव्यादिव्यावृत्तिनिश्चयस्त्वर्थेन, अत एव वृक्षशब्दः पार्थिवद्रव्यसदर्थनिश्चयहेतुः, पार्थिवशब्दो द्रव्यसदर्थनिश्चयहेतुः, सच्छब्दः सदर्थनिश्चयहेतुरित्याह—**वृक्षशब्द इति**। अथान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमपि स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रेत्यादिप्रकारेण सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा न भवतीत्याशयेनाह **न च सम्बन्धद्वारमिति**। ननु वृक्षशब्दवाच्येषु बहुषु पलाशादिषु वृक्षोऽयमिति प्रत्ययो दृष्टः, एषां मध्ये कतमो विवक्षित इति सामान्यात् संशयो भवतीत्याशङ्कते—**बहुत्वेऽपीति**, अभिधेयस्य बहुत्वादिति भावः। भेदशब्देन विवक्षितमाह—**शिंशपादीति**। द्रव्यादयः कुतो न विवक्षिता इत्यत्राह—**अर्थतस्त्विति**, अर्थापत्त्या द्रव्यादौ निश्चय एव भवति, वृक्षस्य द्रव्यादिनियतत्वादिति भावः। अर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायकत्वमादर्शयति—**यस्मादसाविति**। वृक्षादिशब्दो वृक्षजातीये दृश्यमानो घटादावन्यत्रादृश्यमानोऽवृक्षनिवृत्तिद्वारेणाभिधायको दृष्ट इत्यर्थः। तस्मात्तथा दृष्टत्वादर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टमर्थं शब्द आहेत्याह—**तस्मादिति**। वृक्षशब्दोऽवृक्षनिवृत्तिविशिष्टमेवाह [illegible] तु अपार्थिवत्वादिव्यावृत्तिविशिष्टम्, तज्जातीये दृश्यमानोऽन्यत्रादृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणाभिधायक इति सम्बन्धानुरूपताया अभावादित्यादर्शयति—**अनेकधर्मेति**। ते—गुणत्वादयः, प्रत्यायनं—अपार्थिवादिव्यावृत्त्या प्रत्यायनम्, अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति स्वपक्षसिद्धौ सम्बन्धानुरूप्यतोपपत्तिः, आनन्त्यव्यभिचारादयः पूर्वदोषा भेदानभिधानेन परिहृता इति बोध्यम्। एतदेवादर्शयति—**यस्माच्छ्रुतेरिति**। एवमन्यापोहवादिपक्षं प्रदर्श्य प्रथमं श्रुतिसम्बन्धसौकर्यं बीजभूतमेवाचार्यो दूषयति—**तत्र यदिदमिति**। तत्र कारणमाह—

---

१ क्ष °प्रद०। २ सि क्ष डे. वृक्षार्थी। ३ सि क्ष °सिद्धावुपप°।

इति, यदिद मुक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति, अत्रार्थान्तर नामाऽन्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तावद्विचार्यते, स किमन्योऽथ एव भवति विधिना? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन?

एतदयुक्त यत इत्यादि। यावत्र घटेते इति, यस्मात्तावदन्वयव्यतिरेकावपीह न घटेते दूरत एव यावर्थाभिधानहेतू तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्तिभ्या भवत इत्यभिमतौ, तस्मादयुक्त सम्बन्धमौक्यमिति प्रतिज्ञात तदुपपादनार्थमाह—अन्यापोहार्थनैमूल्यात्' इत्यादि श्लोक, अपोहार्थ[।]भावात् सम्बन्धाभाव स्वार्थेऽन्य स्याप्यदर्शनात् सशयनीनमपि नास्ति कुतो व्यभिचाराऽऽशङ्केत्युपन्यास, ततो यदिदमुक्त चोद्यपक्ष एवार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमित्यत्रार्थान्तर नामान्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तावद्विचार्यते—स किमन्योऽर्थ स एव भवति विधिना अन्याख्योऽर्थ उच्यते? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन? इति द्वयी कल्पना स्यात्।

तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एव भवतीति तत तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयत्वात् स इति शब्देन यद्विज्ञान तस्य स्वार्थ एवान्याख्यार्थो विषय सवृत्त, ततश्च स्वार्थे तस्मिन्नव्यावृत्त्या विधिनैव प्रतिपन्ने किमपोहेन क्रियते? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्, अथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमित्थ-तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यद्यन्यो भवति तत स न भवति, अथ स भवत्यन्यो न भवतीत्यर्थादापन्न तदन्ययोरुभयोरपि तत्त्वतश्च स्वत एव सिद्धम्, तस्मात् स्यादप्यनयोरन्यापोहप्रत्यय उपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, असत्योपाधि सत्यशब्दार्थत्वात्, इत्थमन्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्ति।

(तत्रेति) तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एवान्याख्यो भवतीति तत स इति शब्देनोत्पद्यते यद्विज्ञान तस्य विज्ञानस्य स्वार्थोऽभिधेय एवान्याख्यार्थो विषय सवृत्त स एव, ततश्च तस्मिन्नव्यावृत्त्याऽन्याख्येऽर्थे विधिनैव प्रतिपत्ते किमन्यापोहेन क्रियते? नार्थोऽपोहेनेत्यर्थ, कस्मात? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्, अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोग, अन्यापोहकल्पना च तदभिधानस्वरूपपरिज्ञानार्था तदर्थप्रतीतौ व्यर्था सा, अथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमित्थ स्यात्, नान्यथा, तद्यथा—तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यद्यन्यो

यस्मात्तावदिति, शब्दस्यार्थाभिधानेऽन्वयव्यतिरेकौ द्वारमिति यदुक्त तदेव न घटत इति भाव। दूषण कारिकयाऽऽह—अन्यापोहार्थेति, अन्यापोहरूपार्थस्य निर्मूलतयाऽसम्भवात्, शब्देन केनापि रूपेणार्थस्यानभिधानादभिधेयबहुत्वासम्भवेन सशयासम्भवात् व्यभिचाराभावाच्च श्रुतिमम्बन्धदार्ढ्यमिति भाव। तत्रान्यापोहार्थनैमूल्य दर्शयितुमाह ततो यदिदमुक्तमिति, अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधान त्वयोक्त तत्रान्योऽर्थोऽर्थान्तरमुच्यते, अन्यथाऽर्थान्तरत्वं किं विधिरूपेण उत प्रतिषेधरूपेण प्रोच्यत इति भाव। तत्र प्रथमं पक्ष दूषयितुमाह—तत्र यदि तावदिति। तद्व्याचष्टे—तत्र यदि तावन्मतमिति। यद्यन्याख्यार्थ स एव स्वार्थो हि तच्छब्दजन्यज्ञानविषय अन्याख्योऽर्थ स एवाभिधेयो जात स च नान्यव्यावृत्तो विधिना च प्रतिपन्न इति तत्प्रतिपत्त्यर्थोऽन्यापोहो निरर्थक इति भाव। अन्यापोहवैयर्थ्ये हेतुमाह—अर्थप्रतीतेरिति, अर्थविषय प्रतिपत्तिजनकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वेन शब्दप्रयोगस्यान्यापोहव्यतिरेकेणापि शब्देनार्थविषयप्रतीतेर्जातत्वाद्वैयर्थ्यमिति भाव। अन्यापोहप्रकल्पना च शब्दवाच्यार्थस्वरूपपरिज्ञानाय भवत्, सा च तदर्थप्रतिपत्तौ तत्कल्पना व्यर्थेत्याह—अन्यापोहेति। एवमपि यद्यन्यापोहस्य प्रयोजनमिष्यते तर्हि वक्ष्यमाणप्रकारेणैव स्यादित्याह—अथापीति। शब्दनाभिधेय विधिना-

१ क्ष भाव इ सि भावत इ०। २ सि क्ष वैभक्त्मात्। ३ सि प्रयस्या० क्ष यदस्या०। सि क्ष नान्याख्योऽथ।

भवति तत स न भवति, अथ स भवति अन्यो न भवतीत्यर्थादापन्न तदन्ययोरुभयोरपि तत्त्व, तच्च स्वत एव सिद्धम्, तस्मात् स्यादन्यनया —तदन्ययोरन्यापोहत्वस्य स चोभयमन्तो विधिर्न भवितुमर्हति, कस्मात्? असयोगाधिसत्यतदर्थत्वात्, इत्थमन्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्ति ।

अथान्यो न भवतीति तस्याप्यन्यस्य यदि व्यावृत्तिरेव स्वरूपम्, ततोऽपि प्रश्नाव्यवस्था, सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत्, अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात् तदग्रहणे कोऽसावन्य ? यदपोहादन्यापोह स्यात्, कुतो वान्यो न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्यान्यस्यान्यत्र सिद्ध्येत् निर्धार्यमेतदन्यत्वम् ।

(अथेति) अथान्यो न भवति—अथ मा भूदेष दोष इत्यन्यो न भवतीति तस्याप्यन्याख्यस्यार्थस्य व्यावृत्तिरेव अन्यो न भवतीति स्यात् स्वरूपम्, तत कि ? ततोऽपि प्रश्नाव्यवस्था—सोऽपि योऽन्यो न भवतीत्युच्यमानोऽर्थ किं स एव भवति, उतान्यो न भवतीति प्रष्टव्यसे त्वम्, तत्र यदि स एव भवतीति ब्रूयास्त्व पूर्ववद्विधिरर्थ, अथान्यो न भवति सोऽप्यन्य तथा प्रष्टव्य योऽन्यो न भवतीत्युच्यते ततोऽप्यन्य प्रष्टव्य इति प्रश्नानवस्था। कस्मात् ? सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत् किञ्चान्यत्—अन्यत्वस्य चोभयविषयत्वात्—अन्य इति स उच्यतेऽन्यापेक्षया, सोऽप्येतदपेक्षया, अयमस्मादन्यो यमस्मादन्य इति, तयोर्द्वयोरपि स्वरूपत सिद्धौ द्विष्ठ तदन्यत्व सिद्ध्यति ततस्तस्यान्यत्वस्योभयविषयत्वात् तदग्रहे कोऽसावन्य ? तयोरन्ययोर्विधिरूपेणाग्रहणे कोऽसावन्यो नाम ? यदपोहादन्यापोह स्यात्, कुतो वाऽन्यो न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्यान्यस्यान्यत्र सिद्ध्येत्—यतोऽन्य, योऽन्य इत्येतद् द्विष्ठत्वादन्यत्वस्य निर्धार्यमेतदन्यत्वम्—नान्यथा [1]निर्धारयितु शक्यमित्यभिप्राय ।

एव तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यासतोऽपि न दृश्यत एव, अन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यन्यस्यान्याव्यावृ-

ऽयतानिशानकाले तयोरन्ययोरुपस्थिती परस्परभेदग्रहणाय पश्चादर्थतो भवति सोऽन्यस्माद्भिन्न अन्यश्च तस्माद्भिन्न इत्यन्यो यमन्यापोहमन्यो जायते । उपसर्जन एव, असत्योपाधिमवशादर्थ वादिति शब्दादन्यप्रतीतिर्विधिरूपत एव न व्यावृत्तिरूपत इति भाव । एवमन्यापोहवैयर्थ्यप्रसङ्ग तद्वारणाय वादी प्राह—अथान्य इति । व्याचष्टे—अथ मा भूदिति, द्वितीयो विकल्प एष, अन्यापोह इत्यत्रान्याख्योऽर्थो न विधिरपि । सोऽप्यन्यापोहरूप एवेति न पूर्वदोष इति भाव । अनानवस्थामापादयितुमाह—ततोऽपीति, अन्यस्य यदन्यो न भवतीति स्वरूपमुच्यते तत्राप्यन्यपदार्थ स एव उतान्यापोह आद्ये विधित्वप्रसक्तिरन्त्ये सोऽप्यन्य किं स एवोतान्यो न भवतीत्येव प्रश्नस्याविरतिरिति भाव । हेतुमाह—सर्वत्रेति । अन्यत्वस्य प्रतियोग्यनुयोगिविषयत्वात् प्रतियोग्यनुयोगिनोश्च विधिरूपेणाग्रहणे तत्स्वरूपापरिज्ञानात् कस्य कस्मादन्यत्वमित्याशयेनाह—अन्यत्वस्य चेति । सोऽन्यापेक्षयाऽन्य इत्युच्यत इति तस्मिन्नन्यप्रतियोगिकान्यता, अन्योऽपि तच्छब्दवाच्यार्थप्रतियोगिकान्यतावानिति प्रतियोगिनोऽन्यस्यानुयोगिनस्तस्य च विधिरूपत सिद्धौ सत्या प्रतियोग्यनुयोगिनिष्ठमन्यत्व सत्स्यति नान्यथा तथाहि तदन्ययोरसिद्धौ क कस्मादन्यता स्यादिति नान्यापोह इति भाव । उभयविषयत्वमेवाह—अन्य इतीति तस्मिन्नन्यत्वमन्यापेक्षमिति भाव । सोऽपीति अन्यास्मन्नपि तत्त्वमनदपेक्षमिति भाव । तत्त्वान्यत्वयो स्वत सिद्धौ अयमन्यस्मादन्य इत्युभयापेक्षमन्यत्व सिद्ध्यति नान्यथेत्याह—तयोर्द्वयोरपीति । अन्यतायाः निर्णायतामाह—यतोऽस्येति । अन्यताया अनिर्णीतत्वेऽन्यापोहवाद काश्चङ्कुरुवनि तदन्ययास्तत्त्वान्यत्वानिर्णयात्तास्मन् तत्त्वस्यान्यत्वस्य चाभाव प्रसज्यत इत्याह—एव तु नेति । तदेव व्याचष्टे—

१ सि क्ष डा दे °न्यस्यानव्या° । २ सि क्ष डा दे निर्धारितु ।

त्तिरेव न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादात्मान्यत्वाभाव, ततश्चाभूतस्वान्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निरन्धनमन्यापोहस्य स्यात् ततश्चाप्रतिपत्तिरेव वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत् ।

एवन्तित्यादि, इत्थमुक्तन्यायेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचित्तादृग्विधो भवति, अन्योऽप्यन्यो न भवति, सोऽपि स[न]भवतीति, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यांशोऽपि—गन्धोऽपि न दृश्यत एव, एतस्यार्थस्य भावना—अन्यो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रवृत्त? उभयतोऽपि न भवति न भवतीति, अन्यस्याव्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीति, अतोऽन्यथावृत्तेर्हेतोरभवनमेव परमार्थ, तत्पर मार्थत्वादात्मान्यत्वाभाव, ततश्चाभूतस्वान्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, न हि वन्ध्यापुत्रादिरभाव शब्दार्थो भवितुमर्हति, स चाभावस्तेऽन्यापोहस्य निरन्धन प्राप्त, ततश्चाप्रतिपत्तिरेव स्यात्, शब्दार्थस्यात्यन्ताभाव निरन्धनत्वात्, वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिवत्, एवं तावद्यदि स एव भवति अन्यो न भवतीति च विकल्पयो विधिवादप्रसङ्गोऽन्यापोहनैर्मूल्यञ्चोक्तौ दोषौ ।

अथ तद्दोषद्वयपरिहारार्थ —

अथोच्येतान्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव गमयतीति, अत्रोच्यते यद्यन्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवदनात् किमुक्त भवति योऽयमन्य सोऽन्य एव सन्ननन्य उच्यते, स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव सन्ननन्य इत्युक्त भवति, तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवदनात् कोऽसावन्य पृथक्? यद्यर्थान्तर स्यादन्यान्यत्वतदनन्यत्वात्तुल्य शब्दार्थ स्यात् यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नान्यतदनन्यातुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽस्यान्यान्यस्माद्भिन्नस्य पटवदवृत्ति स्यात्, अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य, अन्यशब्दार्थस्य चानन्यशब्दार्थाद्भिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्न स्यात्, अतुल्येऽन्यस्मिन्प्रवृत्ते, घटपटवत्, न त्वस्ति, अन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात् ।

(अथोच्येतेति) अथोच्येत, अन्योऽप्यनन्यो न भवति-अन्य इति न स एव भवति, नाप्यन्यो

इत्थमुक्तन्यायेनेति, घटादन्य पट इत्युक्ते पट घटो न भवति, एव पटादन्यो घट इति घटोऽपि पटो न भवतीति घटपटयोर्द्वयोरपि न भवति न भवतीति व्यावृत्तिमात्रेऽवस्थितत्वात्तयो स्वरूपमसिद्धमेव सद्भेदेव तदन्ययोरन्यत्वप्रतियोग्यनुयोगिनो स्वरूपतो ग्रहणासम्भवादन्यापोहार्थनैर्मूल्यमिति भाव । स्वार्थस्यांशोऽप्यदर्शनादिति पाद व्याचष्टे-स्वार्थस्यांशोऽपीति, विधिगन्धस्याप्यदर्शनादिति भाव । तदेव भावयति-अन्यो न भवतीति अन्यापोहस्यान्यो न भवतीत्यर्थ उच्यमानेऽन्यस्याव्यावृत्तिरेव भवेत्, तत्तदन्ययो स्वरूपासिद्धावुभयविषयान्यताग्रहाभावात्, एवमन्यताया अव्यावृत्त्या क्वापि विधिरूपता न सिद्ध्येत्, तथा च तस्य तद्रूपतयाऽन्यस्यान्यरूपतयाऽवृत्तेरन्यथावृत्तित्वं तयो, तस्मादभवनमेव परमोऽर्थ सवृत्त, अभवनपरमार्थत्वाच्च तत्त्वमपि नास्ति अन्यत्वमपि नास्ति, अभूतस्वात्मान्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव शब्द स्यात् न ह्यभाव शब्दार्थो भवितुमर्हति, ततश्च शब्दाच्च कस्याप्यर्थस्य प्रतिपत्ति स्यादिति भाव । एवमन्यापत्योऽर्थ स एव भवति अन्यो वा न भवतीति विकल्पयोर्विधिवादप्रसङ्गान्यापोहार्थनैर्मूल्य वा स्यादित्युपसहरति-एवं तावदिति । प्रोक्तदोषद्वयपरिहारायान्यापोहवादी शङ्कते-अथोच्येतेति । व्याचष्टे-अन्योऽपीति, अन्यस्मिन् तत्त्वमन्यत्वस्य व्यावृत्तिर्वा नोच्यते किन्तु अन्यप्रतियोगिकान्यताया व्यावृत्ति

न भवति, किं तर्हि? ततो अन्यस्मादन्योऽनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव गमयति, अतो न विधिप्रसङ्गोऽभावमात्रं चेत्यत्रोच्यते-यद्यन्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवदनादित्यादि यावदतुल्येऽन्यस्मिन्नवृत्तेरित्युत्तरपक्षः, विमुक्तं भवति योऽयमन्यः सोऽन्य एव सन् अ[न]न्य उच्यते स एव-अनन्य एव स्वयमेव भवति परमनपेक्ष्येत्यर्थः, ततः किं? ततो योऽसावनन्यो नाम सोऽन्य एव स एवान्यापोहोऽन्यः सन्ननन्य इत्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैव अन्यत्वस्यानन्यशब्देनाप्यनुवदनात् कोऽसावन्यः पृथक्? ततोऽन्यस्मादनन्यो नाम नास्तीत्यर्थः, यदि स्यात् परापेक्षः स्यादिति निरूपयति अन्यान्यत्वतदनन्यत्वातुल्यः शब्दार्थ इति-अन्यस्मादन्योऽन्यान्यः, तद्भावोऽन्यान्यत्वं, तस्माद्भिन्नेनानन्यत्वेनातुल्यः अन्यान्यत्वात्, कोऽसौ अन्यान्यत्वतदनन्यत्वातुल्यः? शब्दार्थः, यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नान्यतदनन्यातुल्यो दृश्यते-पटादिरपोह्यः घटशब्देन, न तथेह कश्चिदन्यशब्देन भिन्नोऽनन्योऽस्ति, यतोऽसौ-[द]न्यस्य-अन्यान्यस्माद्भिन्नस्य पटवदवृत्तिः स्यात्, अन्योन्यापेक्षत्वाद[न]न्यत्वस्य, स च नास्तीत्यर्थः, किञ्चान्यत्-अन्यशब्दार्थस्य चेत्यादि, अन्यापोहेनार्थं दर्शयति, यदा चान्यशब्दार्थोऽनन्यशब्दार्थो भिन्नो भवति तस्माच्चान्यशब्दार्थः, तदाऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोह्यार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्, किं कारणं? अतुल्येऽन्यस्मिन्नवृत्तेः, घटपटवत्, न ह्यन्यस्यैवान्यस्यानन्यत्वात्, तस्मात् स्वार्थापोह एव स्यात्।

क्रियते अन्यस्मादन्यो ह्यनन्यस्तद्व्यावृत्तिः क्रियत इति व्यावृत्तरूपेण वस्तुनो बोधनान्नोक्तदोषप्रसङ्ग इति भावः। समाधत्ते-यद्यन्य इतीति, यद्यन्यस्मिन्ननन्यो न भवतीत्युच्यते तर्हि तेनान्यत्वमेवानूदितं भवति, अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यत्वादिति भावः। तत्कथमित्यत्राह-विमुक्तं भवतीति, अन्यपदार्थोऽन्य एव सन्ननन्यो भवति, अतोऽनन्यो ह्यन्य एव, अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यत्वात् ततश्चान्य एव प्रतियोगी, स च स्व एवेति परानपेक्षः स्वतो भवद्रूपमनन्यत्वं निष्प्रतियोगिकमनन्यत्वमिति यावत्, एवञ्चानन्यान्यशब्दार्थयोरपृथग्भावः अनन्यशब्देनाप्यन्यत्वस्यैवानुवदनात्, अन्यस्मादन्यस्यैवानन्यशब्दार्थत्वात् ततश्चान्यपदार्थाद्भिन्नस्यानन्यपदार्थस्याभावेनानन्यापोह्योऽर्थः अनन्यो न भवतीति रिक्तं वचः इति भावः। योऽयमन्य इति, अनेनान्यस्मिन्ननन्यताऽऽपादिता। ततो योऽसाविति, अनेन चानन्येऽन्यताऽऽपादिता योऽसावनन्यः स अन्यत्वे सत्येव स्वयमेवानन्यो भवति न परमपेक्ष्यानन्यो भवति, ततश्च योऽसावनन्यः सोऽन्य एव सन् स्वत एवानन्यो भवति ततश्चान्यशब्दार्थानन्यशब्दार्थयोरपृथग्भाव इति भावः। यद्यन्यस्मादनन्यपदार्थो भिन्नः स्यात्तर्हि परापेक्षः स्यादित्याह-यदि स्यादिति। स्वात्मनि व्यवस्थितस्यान्यस्य यदनन्यत्वं तत्तु न स्यात्तदनन्यत्वं परापेक्षं स्यात्, स्वतः सिद्धान्यपदार्थव्यतिरिक्तत्वात् अन्यप्रतियोगिकं यदन्यत्वं तदेवानन्यत्वमतः प्रतियोग्यप्यन्य एव स्वात्मवानन्यस्य तस्मादन्यपरत्वमन्यव्यतिरिक्तमात्रं तदपेक्षं स्यात् अन्यव्यतिरिक्तप्रतियोग्यपेक्षमनन्यत्वं स्यादिति भावः। एतदेवाह-अन्यान्यत्वेति, अन्यान्यत्वतदनन्यत्वाभ्यां शब्दार्थौ न तुल्यौ न समानौ अन्यान्यत्वं हि स्वापेक्षं तदनन्यत्वन्तु अन्यव्यतिरिक्तप्रतियोग्यपेक्षमिति अन्यस्मादन्यस्यान्यान्यत्वं तदनन्यत्वञ्च धर्मौ तत्रान्यान्यत्वं स्वापेक्षान्यत्वं तदनन्यत्वन्तु परापेक्षान्यत्वरूपमिति भावः। व्याचष्टे अन्यस्मादिति, अन्यस्मादनन्यो व्यतिरिक्तस्तदाऽनन्यादन्यो न समानो व्यतिरिक्तत्वादिति भावः। तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह-यथा वैधर्म्येणेति, घट इत्युक्ते घटशब्देनापोह्यो योऽघटः पटादिः सोऽन्यतदनन्याभ्यां समानः घटान्यघटानन्ययोरसमानतेति यावत्। न तथेहेति, अन्यशब्देनापोह्यो अन्यस्मात् भिन्नोऽनन्यो नाम न कश्चिदस्ति येनान्यशब्दोऽतुल्येऽनन्येऽवृत्तिः स्यात् अनन्यशब्दोऽप्यन्यस्मिन्नवृत्तिः स्यात्, यथा घटः पटे पटो वा घटे न वर्तते तथेति परन्तु तथा नास्तीति भावः। अन्यानन्ययोरभेदे दोषान्तरमाह-यदा चान्येति, अन्यशब्दार्थानन्यशब्दार्थयोर्भेदे सति अन्यशब्दस्या

---

१ सि क्ष डा शब्देनाभिन्नो०। २ सि क्ष डा यतोऽसावन्यस्य। ३ सि क्ष डा घटव०। ४ सि क्ष डा अन्योन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य।

सोऽपि योऽन्योऽन्यस्मात्–अन्यस्वरूपात् स्वत एव सिद्धो यस्मात्–अन्यारयादर्थात् अन्य एव भवन्–अन्य सन् अनन्यो भवति स एव भवति, तस्मान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनन्यत्व तत्त्व–आत्मतत्त्वमपोहमानोऽन्यापोह तदपोह एव भवति–स्वापोह एव, नान्यापोहस्तदिष्ट परापोह इत्यर्थ, इति–इत्थ स्ववचनविरोधोऽन्यापोह इति वचनात्, तथाभ्युपगमादभ्युपगमविरोध, लोकविरोधश्चेत्थ लोकेऽदृष्टत्वात् स्वार्थप्रतीते, तथा प्रत्यक्षदर्शनात् प्रत्यक्षविरोध, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानादिलक्षणा पञ्चदोषा आपन्ना, विधिवादापत्तिश्चैवम्, इत्येव तावद्वस्तुनो लक्षणानुसारेण दूषणमुक्तम्, स्यान्मतमन्यापोहशब्दार्थानुसारछायामात्रेण परिहरामीति, तद्यथा–अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति–अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानन्यविशेषणविशिष्टापोह प्रतिपक्ष स न भवतीत्यर्थ, स चान्योऽन्यस्मात्, अतोऽन्यापोह एवात्रापीति, अत्रोच्यते–इत्यपि न परिहार एव, यस्मात् ? अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थेऽपोहे वृत्त्यर्थेऽन्यविशिष्टोऽपोह इति, विमुक्त भवति–अनन्यस्याभावोऽन्य अन्यस्य वाऽभावोऽनन्य प्रतिपक्ष तद्वदपोहस्यानपोह प्रतिपक्ष, अनपोहस्यापोह इति भवति।

त दृष्टान्तत्वेन न्याय दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावार्थान्यशब्दतायां सत्यामनन्याभावस्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थं सवृत्त, तस्य चेदनन्याभावस्यान्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे त्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोह स्वापोह एवेत्यनिष्टं ते प्राप्त, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणाक्षेप दोष इति तच्च, तत्रापि कोऽन्य. ?

घटादिवस्तु तदपि–अनन्यदपि, अन्यदपि तस्य तत्त्वमन्यत्वञ्च स्वत एव, तत्त्वन्तु नान्यत्वमन्यत्वमपि न तत्त्वम्, तथा चानन्यद्रूप तदपि स्वत सिद्धान्यत्वाद्यदेव भवदन्यदुच्यते त्वया, तथा चानन्यत्वमपि घटादिवस्तुनस्तत्त्वम् अन्योऽनन्यो न भवतीति वदता च त्वया तदपोह एव कृत स्वापोह एव कृतो न परापोह इति स्ववचनविरोध इति भाव । अभ्युपगमादिविरोधानुद्भावयति–**तथाभ्युपगमादिति,** परापोहाभ्युपगमादित्यर्थ । **स्वार्थप्रतीतेरिति,** अन्यापोह इत्यनान्यपदात् स्वार्थप्रतीतेर्लोकेऽदृष्टत्वाल्लोकविरोध इति भाव । घटे दृष्टे घटादेरन्यस्यैव सदानुभवात् प्रत्यक्षविरोध इत्याह–**तथा प्रत्यक्षेति ।** तथैवानुमानादनुमानविरोधमाह–**अनुमानेति ।** तत्त्वान्यत्वयो स्वतस्त्वे निरपेक्षत्वेन विधिरूपतापत्ति न तु व्यावृत्तिरूपता सप्रतियोगिकत्वेन स्वतस्त्वविरोध इत्याशयेनाह–**विधिवादेति ।** अर्थान्तरापोह स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरित्यादिलक्षणानुसारेणान्यापोहदूषणमुक्तमित्याह–**इत्येव तावदिति ।** ननु यथा घटादेरघटाद प्रतिपक्ष तदपोह क्रियते, तथाऽन्यापोहस्य प्रतिपक्षोऽनन्यापोह, तस्यापोह क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चान्यस्मादन्य इत्यनन्यापोहोऽन्यापोह एवेति नोक्तदोषा इत्याशङ्कते–**स्यान्मतमिति ।** परिहरति–**इत्यपीति,** स्वत सिद्धान्यस्मादन्यत्वादनन्योऽन्यशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव, तदपोहोऽन्यशब्दार्थ, न भवतीत्यपोहशब्दार्थ, तथाचानन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहशब्दार्थ । तदेव समर्थयति–**विमुक्त भवतीति,** अन्यस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव, अन्याभावार्थोऽन्यशब्दत्वात् अनन्यस्य चान्याभाव प्रतिपक्ष, तथाऽनन्याभावस्यान्य, अन्याभावस्यानन्य प्रतिपक्ष, अपोहस्यानपोह, अनपोहस्यापोह, प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भाव । अन्यशब्दार्थोऽनन्य, तत्प्रतिपक्षोऽनन्याभावस्तदपोहोऽर्थान्तरापोह स्वार्थे कुर्वतीति न्यायनान्यशब्दार्थ, तस्यापोहो न भवतीत्यनेन प्रतीयत इति अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहपदार्थं इत्यत्र न्याय दृष्टान्तेन समीकरोति–**यथापोह इति ।** यथाऽपोहशब्देनापोहमति

कोऽनन्यः ? कोऽपोहः ? कोऽनपोहः ? इति विचारणायामनन्याभाव एव, उक्तवदनवधारणात् विधिवादापत्ते सर्वथाऽन्यापोहनैर्मूल्यमिति स्थितमेतत्, अनन्याभावस्यापोहो न भवतीति।

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवतीति, तथाऽन्यविशेषणापोहप्रदर्शनार्थमित्यादि दार्ष्टान्तिकम्, विमुक्तं भवति यथाऽपोह इत्युक्तेऽनपोहो न भवतीति पदार्थे हि प्रतिषेध प्रवृत्त्यापादनात् अपोह एवार्थो भवति तथाऽन्यविशेषणविशिष्टस्यापोहस्य प्रदर्शनार्थमन्यापोह इत्युक्तेऽन्यस्याभाव -अनन्य, सोऽर्थोऽस्येति अन्याभावार्थोऽन्यशब्द, तद्वायोऽन्याभावायान्यशब्दता, सत्याञ्च तस्या-अन्याभावार्थान्यशब्दतायामन्यापोह इत्यनन्याभावस्यानन्यापोहस्य तद्व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थं सवृत्त, तस्य चेन्नन्याभावस्यान्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोह न भवति, तत्प्रतिपक्षत्वाद्[न्]यानपोहस्येति यथा विशेष्यनिपक्षव्यावृत्त तथैतैतस्मिन् अनन्यो भवतीत्यन्यशब्दार्थे त्वदीयेऽन्यापोह इत्यन्याभावस्यापोहो न भवति, [इति न भवति किन्तु] स्वस्य अनन्यस्याभावो-अन्य -अनन्याभाव, तस्यापोहो न भवति इत्यन्यापोह एव न भवति, अतन्यापोह स्वापोह एवेत्यनन्याभावार्थ, स चानिष्टस्ते शब्दानुसारेणापि दोष प्राप्त, स्यान्मत-अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यवधारणान्नैव दोष इति, तच्च न, तत्रापि कोऽन्य ? कोऽनन्य ? कोऽपोह ? कोऽनपोह ? इति विचारणायामनन्याभाव एव, उक्तवदनवधारणात्-अन्यस्यैव नानन्यस्येति विधिवादापत्ते अनन्यस्यापोह एव, नानपोह इति स्वस्यापोहानपोहाभ्यामनवधारणाभ्या विधिप्रतिषेधावन्यान्यविचारे च विधिप्रसङ्गात्

पक्षस्यानपोहस्य व्यावृत्ति क्रियतेऽनपोहो न भवतीति तथाऽन्यापोहशब्देनापि अन्याभावस्वरूपानन्यस्यान्यशब्दार्थत्वे तत्प्रतिपक्षस्यानन्याभावस्य योऽपोहस्तस्यावृत्ति प्रतीयतेऽनन्याभावापोहापोहार्थ तस्य सवृत्त इति व्याचष्टे-तथाऽन्यविशेषणेति, अन्यस्वरूपं यद्विशेषण तद्विशिष्टापोहशब्दार्थप्रदर्शनायेयथ । अनपोहो न भवतीत्यस्य तात्पर्यार्थोऽपोह एव भवतीति ननु इयन महत्त्वप्रकाशनादित्याह-अनपोह इति । अन्यापोह इत्यत्रान्यशब्दोऽनन्यपर, अनन्यस्यान्यस्मादन्यत्वादिति दर्शयति-तथाऽन्येति । अन्यशब्दार्थं दर्शयति-अन्यस्याभाव इति, अन्यापोहशब्दार्थोऽनन्यापोह इति सवृत्त तेनानन्यशब्देनानन्याभावापोहोऽर्थान्तरापोह स्वार्थ ब्रुवतीत्यन्विचनन प्रतीयते, न न भवतीत्यपोहशब्दार्थ, अनन्यापोहव्यावृत्तिन भवतीति भाव । एवञ्चान्यापोह इत्यत्रान्यशब्दस्यानन्याभावापोहार्थ तत्र यद्यनन्याभावस्यापोहो न क्रियते तर्ह्यनन्यस्यानपोह एव स्यात्, तथा चानन्यापोहाभावादन्यापोह एव न स्यात् अनन्यापोहस्य हि प्रतिपक्षोऽनन्यानपोह एवास्ति, तस्माद्यथा तस्माद्विपक्षाद्व्यावर्तेत तथैव अनन्यो न भवतीति त्वन्मतेऽन्यशब्दार्थानन्यत्वपक्षेऽन्यापोहशब्दात् अन्याभावापोहो न भवतीति न प्रतीयेत किन्तु स्वाभावस्यापोहो न भवतीत्येव प्रतीयेत स्वाभावापोहस्यापोहोऽनन्यापोह एव न त्वन्यापोह इत्याशयेनाह-तस्य चेदिति । अनन्यो भवतीति, अन्यशब्दार्थोऽनन्यो भवतीति त्वदीये पक्षे इत्यर्थ अत्र पक्षेऽन्यापोहशब्दार्थ अनन्याभावापोहो न भवतीत्येव न त्वन्याभावस्यापोहो न भवतीति ईदृशोऽन्यापोहो न वस्तुतोऽन्यापोह किन्त्वनन्यापोह एवेत्यनिष्टप्रसङ्ग इति भाव । यद्यप्यन्यशब्दार्थोऽन्योऽनन्योऽपि भवति तथापि अन्यापोहशब्देनान्यस्यैवापोह क्रियते नानन्यस्येति नाऽयं दोष इत्याशङ्कते-स्यान्मतमिति । निराकरोति-तच्च नेति, अस्मिन्नप्यवधारणेऽन्योऽर्थ किन्न एव भवति विधिना उतान्यो न भवतीत्यपोहेनेति चिन्तायामाद्ये विधिवादस्य द्वितीयेऽन्यत्वस्याभावविषयत्वात्तयोर्विधिरूपेणाग्रहणे कोऽन्य कोऽनन्य कोऽपोह कोऽनपोह इत्यन्यस्यानिर्धारणस्य च प्रसङ्गेन विधिवादापत्तेरन्यापोहनैर्मूल्याच्च तथावधारणासम्भव इति भाव । अपोहशब्दार्थविवक्षयाऽवधारणासम्भवमाह-अनन्यस्यापोह एवेति । एवञ्च भवन्मतेऽन्यापोहशब्दार्थोऽनन्याभावस्यापोहो न भवतीति स्थितमित्याह-

१ सि क्ष छा °भावस्यानन्यस्या° । २ छा °न्यस्मिन्ननभवतीत्यन्यस्या° । ३ छा °सारेणाविशेष ।

सर्वथाऽन्यापोहनैर्मूल्यमित्ययमपि न नि सरणोपाय, स्थितमेतदन याभावस्यापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानेन स्यात्।

एव प्रक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अनन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनन्यस्याव्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिरन्योऽपीत्यन्यव्यावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादभूतस्वानन्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निरन्धनमन्यापोहस्य स्यात्, येषामपि चार्थान्तराणा मध्ये यत्तदर्थान्तर तत् किं भवदेव भवति? अभवद्वा? यदि तावत् स एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वेन स्थित तदा तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नव्यावृत्त्या विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधिवादे प्रतिपन्ने किमपोहेन पुन क्रियते?

एवं प्रक्रमेऽपि चेत्यादि,—एवमापादितश[ब्दा]र्थ न्यायेऽपि च न स कश्चिदित्यादिनाऽपोहनैर्मूल्यमापादयन् उपसंहरति पूर्वान्यविकल्पदूष[ण]वत् विपर्ययेणानन्यविकल्पदूषण यावदभूतस्वानन्यत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निरन्धनमन्यापोहस्य स्यादिति गतार्थम्, येषामपि चार्थान्तराणामित्यादि, यदप्युक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधान इत्यत्रार्थान्तराणि—अर्थेभ्योऽन्यानि, तेषामर्थान्तराणा मध्ये यदर्थान्तर सोऽर्थादर्थोऽर्थ सत् किमिति पूर्ववद्विकल्पद्वयम्, भवदेव अर्थान्तरमपोह्य? [illegible] प्रश्न, यदि तावदित्यादि प्रथमविकल्पे दूषणम्—स एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वे[न] स्थित स [illegible] तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषय तस्य विषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नव्यावृत्त्या सिद्धे, सा च [illegible] विधिवृत्त्यैकगतेर्लघीयस्या एकार्थविषयाया गरीयसी तेषामर्थाना भूयसा [illegible] स च विधिवाद एव भूयोऽर्थविषयो गरीय प्रतिपत्त्यात्मकश्च तस्मिंश्च विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतर[illegible] [illegible]विषये विधिस्थितमेतदिति, निश्चितमेतदित्यर्थ। भवतु सोऽन्य को दोष इत्यत आह—एव प्रक्रमेऽपि चेति। [illegible]—अनन्यो न भवतीत्युच्यत तथापि अन्यापोहशब्दार्था व्याप्नोतीत्यापादितपक्षेऽपि न [illegible] [illegible], अन्योऽनन्यो न भवतीति सोऽप्यन्यो न भवतीत्युभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् विधिरूपस्यार्थस्य [illegible] [illegible] [illegible]मेव परमार्थ स्यात्, अन्यथा तु ते, अत एव च नास्ति स्वमनन्यमपि अतोऽभूतस्वानन्य[illegible] [illegible] [illegible]न्यापोहनिरन्धनत्वेऽप्रतिपत्तिरेव स्यात् शब्दार्थस्यान्यापोहस्याभावनिबन्धनत्वात्, वन्ध्यापुत्र[illegible] [illegible] [illegible] भाव। शब्दस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधायकत्व पूर्वपक्षिणा यदुक्त तत्रापोह्यं यदर्थान्तर [illegible] [illegible]मपोह्यमुच्यते सतामभवदेवार्थान्तरमपोह्यमिति पूर्ववदेव विकल्प कर्तव्य इत्याह—येषामपि चेति। [illegible] [illegible] स्यापोह्यस्य भवत एवापोहो यदि विवक्ष्यते तत्र दोषमाह—यदि तावदित्यादीति, [illegible] [illegible] स एवार्थान्तराणीति तत्र स इति तच्छब्देनोत्पद्यमान विज्ञान विध्यात्मकैकगतिरूपम् [illegible] [illegible] [illegible]त्मक बहुतरविषयम्, अव्यावृत्तविषयश्च अर्थान्तरव्यावृत्तिविज्ञानप्रकाशात्मकविज्ञान [illegible] [illegible] विज्ञानविषयस्य प्रतिपत्त्याऽर्थान्तरापोहकल्पना निष्फलेति भाव। एतदाह [illegible], [illegible] तच्छब्देनोत्पाद्य यद्विज्ञान तद्विषया व्यावृत्तिर्यतिरेकेणैव सिद्ध इति भाव। सा चेति, [illegible] [illegible] बहुतरार्थान्तरविषयत्वात् कस्माद्गुर्वी? अस्मदिष्टविधिवृत्तेरविषयाया स इति [illegible] [illegible] विध्यात्मकत्वात्प्रत्याऽपोहकल्पना निष्फलेत्याह स च विधिवाद एवेति। [illegible]

१ सि क्ष छा डे सत्र नाम।

वादे प्रतिपन्ने किमपोहेन पुनः क्रियते ? सर्वार्थविषयस्य स एवेति विधिप्रतिपत्तेः प्रागेव वृत्तत्वात्, स्वमेव हि बहुतरार्थविषयशब्दविधिवादी सवृत्तोऽनन्तार्थशब्दवादी चेन्यतः किमपोहकल्पनया क्रियते ?

तदा ह्यर्थापत्त्या अनुगतसामान्यज्ञानं व्यावृत्तिसामान्यज्ञानञ्च भवति यदि स्वार्थं अर्थान्तराणि चैतदुभयं स्वत एव सिद्धात्मस्वभावं विधिनैव भवतु, को वारयति ? असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् पूर्ववत् ।

तदा ह्यर्थापत्त्येत्यादि, स्वार्थश्च विवक्षितोऽयं ये चान्येऽर्था अर्थान्तराणि तदेतदुभयं स्वत एव सिद्धात्मस्वभावं विधिनैव, यत्पुनरत्र सन् घट इत्युक्ते सदित्यनुगमसामान्यज्ञानं असन्नघटश्च न भवतीति व्यावृत्तिसामान्यज्ञानञ्च तदुभयमर्थापत्त्या यदि भवति भवतु गुडमाधुर्यवदुरसनैनीकृतात्मस्वरूपं को वारयति ? असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् पूर्ववत्, एवं तावद्भवदथा तरञ्चेद्भवति तत उक्तो दोषः ।

अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रश्नस्य, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दार्थप्रश्नानवस्थानवत्, अर्थान्तरस्य नोभयविषयत्वात्तद्ग्रहणे किं तदर्थान्तरम् ? कुतो वाऽर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ? इति द्विष्ठत्वादर्थान्तरस्य निर्धार्यम्, एवन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् स्वार्थस्यांशोऽपि न दृश्यत एव, अर्थान्तरं न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यर्थान्तरस्याव्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीति अन्यथा वृत्तेर भवनपरमार्थत्वादात्मार्थान्तरत्वाभावः, ततश्चाभूतस्वार्थान्तरत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निबन्धनमर्थान्तरापोहस्य स्यात्, अथोच्यतेऽर्थान्तरमनर्थान्तरं न भवतीति, अत्रोच्यते यद्यनर्थान्तरं न भवति ततोऽर्थान्तरस्यैवानुवदनात्, किमुक्तं भवति यदर्थान्तरं तदर्थान्तरमेव सदनर्थान्तरमुच्यते तदेव स्वयमेव भवति ततो यदिदमनर्थान्तरं नाम तदर्थान्तरमेव सदनर्थान्तरमित्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैवानर्थान्तरशब्देनाप्यनुवदनात् किं तदर्थान्तरं पृथक् ? यद्यर्थान्तरं स्यादर्थान्तरार्थान्तरत्वात्तदनर्थान्तरत्वातुल्यं शब्दार्थं स्यात्, यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नार्थान्तरतदनर्थान्तरातुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनर्थान्तरशब्देनाभिन्नमनर्थान्तरमस्ति यतोऽस्यार्थान्तरस्य पटवद्वृत्तिः स्यात्, अर्थान्तरशब्दार्थस्य चानर्थान्तरशब्दार्थाभिन्नत्वेऽर्थान्तरमित्युक्तेऽनर्थान्तरं न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्नः स्यात्, अतुल्ये तस्मिंश्च वृत्ते, घटपटवत्, स्यादेतदेव यद्यर्थान्तरमेवार्थान्तरत्वे स्थितमनर्थान्तरमुच्येत परापेक्षार्थान्तरत्वात्तदेवार्थान्तरमिति, किन्तर्हि ? स्वापेक्षार्थान्तरत्वादेव, योऽसौ तदतत्त्वातुल्यः तस्य स्वत

मन्यापोहस्य चेत्तर्हि तस्य प्रतीतिरर्थापत्त्या स्यादित्याह-तदा हीति । स्वार्थव्यावर्त्ययोः घटपटयोः विधिना स्वरूपतः प्रति घटो मया घट विवक्षितोऽर्थः, पटश्च ततोऽर्थान्तरं तस्माच्च व्यावृत्तो घट इति अर्थान्तरतायास्तद्व्यावृत्तेश्च ज्ञानं पश्चादर्थाद्भवति न तु वस्तुप्रतिपत्तिकाल एव तथा यदि स्वाक्रियते भवतु नाम नास्माकं तत्राग्रहः, असन्मतः असत्योपाधिसत्यशब्दार्थतायाः सिद्धत्वादित्याशयेन व्याकरोति-स्वार्थश्चेति । सद्घटयोः स्वरूपतः सिद्धस्वभावः, तत्र सत्तासामान्यज्ञानमन्यव्यावृत्तिज्ञानञ्च परतः इत्याचष्टे यदि तदा नास्माकं विरोध इत्याह-सन् घट इत्युक्त इति । द्वितीयविकल्पमपहस्तयितुमाह-अथार्थान्तरमिति । अर्थान्तरमर्थान्तरं न भवतीत्यत्र विशेषप्रतियोगि यदर्थान्तरं तदपि किं भवत् किं वाऽभवदिति प्रश्ने आद्ये विधिवादप्रसङ्गः, द्वितीये

तस्मादेव पटाद्धटानर्थान्तरत्वात्तदनर्थान्तरत्वम्, नन्वेव तदप्यर्थान्तर अर्थान्तरादर्थान्तरमेव भवदनर्थान्तर भवति, तस्यार्थान्तरस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनर्थान्तरत्व तत्त्वमपोह मानोऽर्थान्तरापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्ववचनाद्यशेषपक्षविरोधापत्ति, अथार्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीत्यपि न परिहार एव, अर्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तराभावापोहो न भवति यत इत्यादि स एव ग्रन्थोऽत्र द्रष्टव्य, एवमुपक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्याशोऽपि न दृश्यत एव, अनर्थान्तर न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनर्थान्तरस्याव्यावृत्तिरेव, न कश्चित् विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभवनपरमार्थत्वादभूतस्यानर्थान्तरत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव स च निरन्धनमर्थान्तरापोहस्य स्यादिति ।

(अथेति) अथार्थान्तरं न भवतीति मन्यसे ततोऽनवस्था प्रसक्त, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दाथप्रश्नानवस्थानवत्, अर्थान्तरस्य चोभयविषयत्वादित्यादिशेषमन्यत्वस्य चोभयविषयत्वादित्यादिना तुल्य यावत् स च निरन्धनमन्यापोहस्य स्यादिति, [अथोन्यत इत्यादि] यावन्न भवतीति पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षोऽपि यद्यनर्थान्तरमित्यादि तथैव, यावदतुल्ये तस्मिन्प्रवृत्तेरिति, योऽसौ तदतत्त्वातुल्य इत्यादि पूर्वपदेन पूर्वपक्ष, यावत्तस्मादेव पटात् घटानर्थान्तरघदनर्थान्तरत्वमिति, ततोत्तरपक्षो मन्वेव तदप्य र्थान्तरमित्यादि यावदशेषपक्षविरोधापत्तिरिति इयदक्षरविपर्यासेन गतार्थं, अपरस्तु तुल्याक्षर एवेति, अनार्थान्तरापोह इत्यनर्थान्तरापोहो न भवतीति पूर्ववत् परेण परिहारेऽभिहिते इत्यपि न परिहार एव, अन्यापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यत इत्यादि स एव ग्रन्थोऽत्रापि तुल्यार्थ इति न विशिष्य लिख्यते तथात्र द्रष्टव्य इत्यतिदिश्यते, एवमुपक्रमे न स इत्यादि स एव ग्रन्थ तुल्यार्थो यावदन्यापोहस्य स्यादिति, विशेषस्त्वर्थान्तरस्वार्थस्याशोऽपि दर्शनात्, श्रुते सम्बन्धसौकर्यमित्येतत्पादनय दूषितम् ।

चतुर्थपादेन यत्त्वयोक्त न चास्ति व्यभिचारितेति सा तावदास्ता स्वपक्षगतापोहवादिन तवाव्यभिचारिता विप्रकृष्टत्वात्, भेदपक्षे सशयदोषापादनार्थं यत्तूक्त त्वया व्यभिचारत इति, तत्र विधिवादे तदतद्भावात्मकस्य सशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिव न प्राप्तमभिधानम्? अत्र तूक्तन्यायेन त्वत्पक्षे सशयाद्यनास्पदम्, तदतद्भावभावात्मकशब्दार्थत्वात् तद्व्यतिरेकस्वार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावविषयत्वात् ।

पुनस्तत्रार्थान्तरे पर्यनुयोगस्य जागरूकता, तत्रापि पुनरत्यनवस्था प्रसज्येत्याह-अथार्थान्तर न भवतीति । अर्थोऽन्योऽर्थश्च परस्परापेक्ष्याऽर्थान्तरं भवत, अतोऽर्थान्तरत्वमुभयविषयम्, तयोरुभयोर्विधिरूपेणाग्रहणे किन्तदर्थान्तर? यदपोहादर्थान्तरापोह स्यात्, कस्माद्वाऽर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते? यतोऽस्यार्थान्तरत्वं सिध्येत्, अर्थस्यार्थान्तरस्य चाभवनरूपेणाव्यावृत्त्या विधिगन्धस्याप्यभावेनान्यथावृत्तेरभवनमेव परमार्थ स्यात् ततश्चात्मार्थान्तरत्वाभावादभूतस्यार्थान्तरत्वादविषय एव वन्ध्यापुत्रवत्, न ह्यभाव शब्दार्थो भवितुमर्हति ततश्चाप्रतिपत्तिरेव स्यात्, अथार्थान्तरमप्यनर्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ततोऽर्थान्तरस्यैवानर्थान्तरशब्देनाप्यनुवदना[?] तदन्यदर्थान्तरम्[2] इत्येवं प्रागुक्तान्यपक्षविचारोऽत्रावतार्य क्वचिदक्षरविपर्यासेन, क्वचिच्च तुल्याक्षरत्वेनैवेति भावनीयमित्याह-अर्थान्तरस्य चेति, स्पष्टं सर्वं मूलेनैव । अथ चतुर्थं पाद न चास्ति व्यभिचारितेति दूषयितुमाह-चतुर्थपादेनेति । न चास्ति व्यभिचारितेत्यनेन यदव्यभिचारित्वमपोहवादिना त्वयोक्त तत्तावदास्ताम्, तद्विचारस्य विप्र-

---

१ सि क्ष डे तावपर्येति । २ सि क्ष डे छा मपरिकारस्तु ।

(चतुर्थेति) चतुर्थपादेन यत्त्वयोक्तं न चास्ति व्यभिचारिता इति सा तावदास्ता स्वपक्षगतापोहवादिन तत्राव्यभिचारिता, विप्रकृष्टत्वात्, भेदपक्षे संशयस्योपापादनार्थं यत्तूक्तं त्वया व्यभिचारत इति,-सच्छब्दो हि यथा द्रव्ये वर्त्तते तथा घटादिष्वपीति व्यभिचारात् संशय स्यात्, नाभिधाने इत्यत्र ब्रूम, तत्र विधिवादे सचासश्च विधेयव्यावर्त्यौ भावौ, तयो - तस्यातस्य च भावस्य सम्भवो यस्यात्मा तद्भवति तदतदात्मक संशयज्ञान तस्य संशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिति न प्राप्तमभिधानम्? निश्चयो विपर्ययो वाऽनध्यवसायो वा सर्वं प्राप्तमित्यर्थ, तत्सर्वं विधिवाद एव घटते, अत्र तूक्तन्यायेन अन्यापोहार्थे, नैर्मूल्यात् स्वार्थांशस्याप्यदर्शनात् त्वत्पक्षे संशया [॥] नास्पदम्, आदिग्रहणात् विपर्ययानध्यवसायनिर्णया अप्यनास्पदा, निर्विषया इत्यर्थ, कस्मात्? सत्तैद्भावभावात्मकशब्दार्थत्वात् स चासश्च भवन् भावो भवतीत्युक्तमस्माभि, तस्य भाव आत्मा यस्य शब्दार्थस्य त्वदभिमतस्य, तस्य भावात्-तदतैद्भावभावात्मकशब्दार्थत्वात्, तद्व्यक्तेरस्वार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावविषयत्वात् तद्व्यक्तेरन्वयव्यतिरेकविषयत्वासत्त्वादिति संशयविपर्ययावपि निर्विषयौ, विध्यर्थाभावात्, अनध्यवसायोऽपि स्वार्थभावात्मकस्याध्यवसायस्य पर्युदासेऽनध्यवसायोऽध्यवसायादन्य इति भवति, उभयतोऽप्यभावे कुतोऽनध्यवसाय? निर्विषयत्वात् खपुष्पवदिति।

अथवा त्वन्मतवदेवादर्शनादन्यशब्दार्थ स्वार्थस्य वांशेऽप्यदर्शनादिति, यथोक्त वृक्षशब्दस्य वृक्षेषु सर्वेषु नहि दर्शनेनास्ति सम्भव, नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवोऽग्निधूमादिवत्, यद्यपि च क्वचिदस्ति डित्थादिषु सम्भव तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्।

त्त्वात्, सम्प्रति तु संशयादिदोषोपापादन त्वदीय विचार्यमित्याशयेनाह-सा तावदास्तामिति, अपोहार्थाभावाद्वाच्यवाचकसम्बन्धाभावेन स्वार्थगन्धस्याप्यदर्शनात् संशयकारणस्यैवाभावे कुतो व्यभिचाराव्यभिचारविचार इति निरवकाशत्व बोध्यम्। भेदाभिधानपक्षे सच्छब्दस्य द्रव्य इव घटपटादिष्वपि दर्शनादेकाभिधानेऽपरत्र व्यभिचारात् किमिदमभिधेयमिदं वेति संशय स्यात् तस्मादभिधेयानां बहुत्वेन शब्दाश्च सर्वथा गतिभवति, अपोहस्य शब्दार्थत्वे तु न संशय अर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानादित्याशङ्कते-भेदपक्ष इति। विधिपक्ष एव संशयादीनां सम्भवो नापोहपक्ष इत्याशयेनोत्तरयति-तत्र विधिवाद इति। संशयो ॥ विधेयव्यावर्त्यभावविषय विज्ञानं, विधिव्यावृत्त्योश्च भावात्मकत्वादभिधानपक्षेऽपि संशयादि भवत्येव, न त्वेतदपोहशब्दार्थतायां घटत इत्यभिप्रायेण संशयज्ञान दर्शयति-सचासश्चेति। निश्चयादिरपि विधिवाद एव घटते, नान्यत्रेत्याह-निश्चय इति। अपोहवादे न घटत इति दर्शयति-अत्र त्विति। न्याय दर्शयति अन्यापोहार्थेति। हेतुमाह-सदतद्भावेति, त्वदभिमत शब्दार्थस्तदतद्भावभावात्मक अस्माभिर्यस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वमुक्त, ॥ एव त्वदभिमत शब्दार्थ, तत्र तद्व्यक्तिरूपो योऽर्थ ॥ न शब्दस्य स्वार्थ, अनिर्देश्यत्वाभ्युपगमात्, घटादन्य पट इत्युक्ते पट स न भवति एवं पटादन्यो घट इत्युक्ते घटोऽपि ॥ न भवतीत्यपोह्यापोहकयोरुभयोरपि व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वा च्छब्दार्थस्याभावविषयत्वापत्ति तद्व्यक्तेश्चान्वयविषयत्वव्यतिरेकविषयत्वयोरभावात् संशयविपर्ययौ न सम्भवत विधिरूपार्थाभावादिति भाव। अनध्यवसायोऽपि निर्विषय इत्याह-अनध्यवसायोऽपीति, स्वार्थं भावं विषयीकुर्वतोऽध्यवसायाद्भिन्नमध्यवसायसदृशञ्च यज्ज्ञान सोऽनध्यवसाय उच्यते, यदा तूभयतोऽप्यभाव एव स्वार्थगन्धोऽपि नास्ति तदा निर्विषयत्वात् कुतोऽध्यवसायोऽनध्यवसायो वा स्यादिति भाव। कारिकाया

---

१ सि क्ष तत्र। २ सि क्ष °न्त्वात्। ३ सि क्ष छा तद्भावाभावा°। ४ सि क्ष छा तद्भावात्मकत्वा भावात्मक श°। छा ×× । ५ ६ सि क्ष तद्व्यक्ति°। ७ सि, क्ष °दासेनाध्य ।

सर्वात्मनाऽप्रतीते गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थः, न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्ते एवमन्वयद्वारेणानुमानासम्भव इत्यनेनोत्तरवचनेन त्वदीयेन स्वार्थांशेऽप्यदर्शनमेवेत्युक्तं भवति, तत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनात् ।

अथ वेत्यादि, पाठान्तरे पूर्वार्धं तदेव, तस्य व्याख्या-स्वमतवदेवादर्शनादन्यशब्दार्थ इति प्रथमपादाथं स्वव्याख्यात एव, स्वार्थस्यांशेऽप्यदर्शनात्त्वन्मतवदेवेति द्वितीयपादार्थं, तं भावयति-यथोक्तमित्यादिटीकाग्रन्थ एव, वृक्षशब्दस्य वृक्षेत्यादि यावद्दर्शने नास्ति सम्भवो नापि सर्वत्र लिङ्गिनीत्यादि, शब्दस्यानुमानत्वात् सर्वत्रानुमेये दर्शनासम्भवोऽयोगुडाङ्गाराभ्यामनुमेयधूमादिलिङ्गादर्शनवदिति, अत्र परो ब्रूयात्-ननु डित्थादिस्वाभिधेये सर्वत्र दर्शनमित्यत्र त्वयोत्तरं यदुक्तं यद्यपि क्वचिदित्यादि स एव टीकाग्रन्थो यावन्नानुमानासम्भव इति, यथ त्वन्मतान्न ब्रूम अनेनोत्तरवचनेन त्वदीयेन यदपि तदेकदेशे [दर्श] नमिष्टं स्वार्थांशे तदप्यदर्शनमेवेत्युक्तं भवति, काणकुण्टाद्यः सर्वे गुणास्तस्य गुणसमुदायात्मकस्य न गम्यन्त इति वचनात्, सर्वात्मस्वन्दर्शना [त्] शब्दस्य सर्वात्मनाऽप्रतीतेरुदाहरणेऽभिहितत्वात् [अ] दर्शनं स्वार्थांशेऽपि समर्थितम्, तत एव चानुमानासम्भव इत्युच्यतेऽस्माभिः क्वचिददर्शनादिति ।

अत्र ब्रूमस्त्वम्—

अन्वयानुवृत्त्युदाहृते व्यावृत्त्या डित्थोदाहरणमेतदिति चेन्न, तत्प्रतिपत्तिनिर्मूलत्वात्, अनवगतपर्युदासकस्वार्थत्वात्, अविदिते देवदत्ते न भवत्यदेवदत्त इति वचनवत्, एवञ्च शब्दस्यार्थाभावेन सम्बन्धाशक्यत्वदोषो य उक्तः स इहापीति श्रुते सम्बन्ध-

---

अन्यन्यशब्दार्थे इत्यस्याः प्रकारान्तरेण व्याख्यामाह-अथ वेति । व्याकरोति-पूर्वार्धमिति, अन्येऽन्यशब्दार्थः स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनादिति पूर्वार्धे तद्वदेवार्थः । तत्र प्रथमपादार्थं शब्दः शब्दान्तरार्थे न दृश्यत इति । द्वितीय पादार्थं वक्तुमाह-स्वार्थस्यांशेऽपीति । धूमस्यैकदेशदर्शनेन वह्नेरेकदेशदर्शनाद्वह्निमुदाहरन् प्रतीतिः तथैव शब्दादर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानम्, किन्तु अर्थाभिधानेऽन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्य द्वारम् तौ च तुल्ये वृत्तिरतुल्येऽवृत्तिरित्येव रूपौ तत्र तुल्ये सर्वत्र नास्त्यं वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽथस्याख्यानासम्भवात् वृक्षशब्दस्य वृक्षेषु सर्वेषु न हि दर्शनमस्ति सम्भवः नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गस्य सम्भवः, यथाऽयोगुडाङ्गाराभ्यामनुमेये धूमादिलिङ्गादर्शनमित्यादितट्टीकाग्रन्थमेवोपन्यस्यति-यथोक्तमित्यादीति । लिङ्गलिङ्गिभावे कारणमाह-शब्दस्यानुमानत्वादिति, वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानुमानानुमेयसम्बन्धत्वोपे शब्दस्यानुमानत्वमिति भावः । एवमन्वयासम्भवप्रस्तावे परः तत्सम्भवमाशङ्कते-अत्र पर इति, इयमाशङ्कापि टीकाग्रन्थ एव कृता - यद्यपि च क्वचिदस्ति सम्भवो डित्थादिषु, इयं शङ्का नित्यस्यैकव्यक्त्यभिप्रायेण अवयवसमुदायव्यतिरिक्तावयवभावेन काणकुण्टादिनिरासेनावयवाख्यानासम्भवात् अन्वयासम्भव एवेत्युत्तरयति तत्रैव-तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थः न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्ते, एवमन्वयद्वारेणानुमानासम्भव इति । आचार्योऽत्रोत्तरमाह-यथ त्वन्मतादेवेति, धूमस्यैकदेशदर्शनमिति यदेकदेशदर्शनमिष्टं तदप्यदर्शनमेव डित्थादयथाऽदर्शनमुक्तं तथा तदवयवस्यांशस्याप्यदर्शनमेव स्यात् तस्यापि गुणसमुदायात्मकत्वाविशेषात्, तथा च गुणसमुदायो हि डित्थाख्योऽर्थः, न च सर्वे काणकुण्टादयो डित्थशब्दाद्गम्यन्त इति वचनेन स्वार्थस्यांशेऽप्यदर्शनं त्वयैव समर्थितं भवति तत एव चानुमानासम्भव इति भावः । सर्वात्मस्विति, काणकुण्टादिषु डित्थादिषु च शब्दस्यादर्शनात् सर्वात्मना न प्रतीतिः कस्यापीत्यर्थः । ननु यद्यपि च क्वचिदस्ति सम्भवो डित्थादिष्विति यदुक्तं डित्थाद्युदाहरणं तदन्वयाभावेऽपि शब्दादडित्थो न भवतीति व्यावृत्त्या डित्थावगतिमभ्युपेत्योक्तमिति शङ्कते-अन्वयानुवृत्त्यु

---

१ सि क्ष छा स्वगा० । २ सि क्ष छा सम्भवोऽप्ययो० ।

दीप्स्यर्थम्, न स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽथस्तदितरो वा तस्य शब्दस्य तेनार्थेन न शक्यते सम्बन्ध कर्तुम्, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात् श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववत् ।

अन्वयानुयुक्त्युदाहृतेरित्यादि, यावदेतदिति चेदिति, एतदुक्तं भवति डित्थ इत्यस्य[ा]डित्थो न भवतीति व्यावृत्त्या डित्थार्थगतेरन्वयाभावादन डित्थोदाहरणमिति, एतच्च न, तदप्रतिपत्तिनिर्मूलत्वात्–नैतद डित्थ[व्यु]दासमात्रमुपपद्यते प्रतिपत्तेरभावप्रसङ्गात्, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् प्रतिपत्तिनिर्मूलत्वम्, कस्मात्? अनवगतपर्युदासवत्स्वार्थत्वात्–अनवगत पर्युदासो यस्य स्वार्थस्य सोऽनवगतपर्युदासवत्स्वार्थ, तद्भावादनवगतपर्युदासवत्स्वार्थत्वात् नास्ति प्रतिपत्तेर्बीजम्, दृष्टान्त –अविदिते देवदत्ते न भवत्यदेवदत्त इति वचनमप्रतिपत्तेरेव कारणम्, निर्मूलत्वात्, तथैव तदिति, तद्भावयति–एवञ्च शब्दस्येत्यादि यावत् स इहापीति, यथा पूर्वमुक्त आस्ता ते शब्दसम्बन्धयोऽर्थाभावादिति सम्बन्धाशक्यत्व दोष, स एव ततोऽन्यस्य चार्थस्याभावादलब्धात्मकेऽर्थद्वये शब्दस्य केन सहाविनाभाव सम्बन्ध स्यादिति श्रुते सम्बन्धदीप्स्यर्थम्, तदुपसहरन् प्रतिज्ञायते य स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽथ तदितरो वेत्यवृक्षशब्दावृक्षार्थयो सम्बन्धो वृक्षशब्दार्थयो प्रतिपत्त्यथ, तस्य शब्दस्य तेनार्थेन लोकप्रसिद्धेन वा त्वदभिप्रायेण न शक्यते सम्बन्ध कर्तुमिति पक्ष, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात्, श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति गतार्थं साधनम् ।

न च सम्बन्धद्वार मुक्त्वा शब्दस्य लिङ्गस्य वा स्वार्थख्यापनशक्तिरस्तीति त्वयैवोक्तोऽय न्याय इति वर्णयति—

स च सम्बन्धो नास्ति, उक्तवत्, अत एव यदुक्तं त्वया भेदाभिधानपक्षे दोषजात व्यस्तत्वात् तत्रास्त्येव, असाधारणधर्मत्वात्, बाह्यसाधारण पक्षधर्मो

दाहृतेरिति, अन्वयप्रयोगोदाहरणत्वादित्यर्थ । याथव–एतदुक्त भवतीति । एव सति डित्थादि प्रतिपत्तिरेव न स्यादित्युत्तरयति–तदप्रतिपत्तीति । विशिष्य तया डित्थप्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वादित्यर्थ तत्समर्थयते–न भवतीति । अनवगतेति, डित्थशब्दार्थस्या डित्थो न भवतीत्यर्थकत्वेऽवगतो डित्थावगतावन्यिस्याज्ञानाभावतोऽडित्थो न भवतीति स्वार्थो न ज्ञायते स्वपर्युदासप्रतिपत्त्यभावादिति भाव । दृष्टान्त स्मरयति–अविदित इति । एव प्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वादेव शब्दस्यार्थाभावात् सम्बन्धाशक्यत्वदोषोऽत्राप्यस्तीत्याह–एवञ्च शब्दस्येति । पूर्वोक्त स्मारयति यथा पूर्वमिति । अभिधानाभिधेयसम्बन्धस्यानुमानानुमेयसम्बन्धत्वस्यपत्वमभ्युपगतम्, स च सम्बन्धोऽविनाभावरूप शब्दस्यार्थेन सहाविनाभावसम्बन्धेन भवितव्यम्, यस्य च स्वार्थोऽन्यापोहो वाऽऽयस्याभावेनाल म्बनमर्थद्वय तत्र कन सह शब्दस्याविनाभावसम्बन्ध स्यात् सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वादत श्रुते सम्बन्धदीप्स्यर्थमेवेति तृतीय पादार्थ । श्रुत सम्बन्धदीप्स्यर्थमेव मानेन साधयति–य स वृक्षशब्द इति, योऽसौ वृक्षशब्दो यश्च तदर्थो वृक्ष तदितरो वा न तदर्थेन तस्य शब्दस्य सम्बन्ध कर्तु शक्यत इति प्रतिज्ञा, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात् श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति साधनम् । तत्र तदितरपदविवक्षितमाह–अवृक्षेति, शब्दान्तरापोह स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरिति हि न्याय, तत्र वृक्षशब्दाच्छब्दान्तरमवृक्ष शब्दस्तदर्थश्चावृक्ष तयो सम्बन्धप्रतिपत्तिव्यतिरेकेण न तदपोहरूपवृक्षशब्दार्थयो प्रतिपत्ति स्यात् तस्मात्तदितरोऽपि विवक्षित एवेति भाव । तेन सहेति, तदर्थेन न शब्दस्यात्यन्तमदर्शनादित्यर्थ । दृष्टान्तमाह–श्रावणत्वेति, श्रावणत्व शब्दस्यैव धर्म असाधारणम् तत्र न ज्ञायते नित्यस्य सत शब्दस्य धर्म श्रावणत्वमुतानित्यस्येति न वा दृष्ट क्वचिदपि नित्यत्वेनानित्यत्वेन वा सह श्रावणत्व यनाविनाभावलक्षणसम्बन्धस्तयो स्यादिति भाव । न चाऽभिधानाभिधेयसम्बन्धमनुमानानुमेयसम्बन्धं वा

1 स्म क्ष डा ड भावार्थवत्सन ।

एकान्तव्यावृत्तेश्च, इदमपि चात्र यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनरन्वयस्य निराकरणं तद्भवतः केनाभिप्रायेणेति न विद्म, किमज्ञानात्? अस्मद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामभयात्मश्रद्धाभीरुत्वात्? इति।

(स चेति) स च सम्बन्धो नास्ति, इत्यत्र, उक्तं सम्बन्धवैष्फल्यम्, अत एवेत्यादि एतस्माद्वा सम्बन्धदोषदर्शनात् यदुक्तं त्वया भेदाभिधानपक्षे दोषदर्शनात् व्यक्तत्वात्तु नास्त्येव व्यभिचारितादोष इति पक्ष, असाधारणधर्मत्वादिति हेतु, असाधारणधर्मत्वं सपक्षासपक्षयोरदृष्टत्वात्, तद्व्याचष्टे साह्यसाधारण पक्षधर्मत्वादि यावदेकान्तव्यावृत्तेश्चेति, इदानीम्यया गतार्थम्, मिथ्यावाद-इदमपि चात्रेत्यादि, अन्वयस्य निर्मूलनीयत्वात् यदन्वयव्यतिरेकौ शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनरन्वयस्य निराकरणं तद्भवतः केनाभिप्राये णेति न विद्म, किमज्ञानात्? अस्मद्बुद्धिपरिभवात्? इहपरलोकाभ्यामभयात्मश्रद्धाभीरुत्वादिति। कतमद् न्वयनिराकरणमिति चेदुच्यते यदन्वयविषय एकदेशो निरस्यते त्वया वृक्षदर्शने वृक्षो न भवतीत्यत्र तदुदासेन।

कथं पुनरनेन त्वया निराक्रियत इति चेद्ब्रूमः —

नन्वेवं सर्ववृक्षावयवदर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्च स्वार्थदेशाव्याप्यन्वयाभावात् गुणसमुदायमात्रत्वादभिधानाभिधेययोः कोऽसौ सम्बन्धो येनाभिधानाभिधेयाभाव उपपद्येत, लिङ्ग्येकदेशासम्भविलिङ्गस्य गमकत्ववत्तु न स्वार्थांशमात्रे सम्भवति।

नन्वेवमित्यादि, यावत् कोऽसौ सम्बन्धो येनेति, इति भावना गतार्था तत्र कारणमाह-सर्ववृक्षावयवदर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्चासम्भव उक्त, स्वार्थदेशाव्याप्यन्वयो नास्तीति चोक्तो गुणसमुदायमात्रत्वात् गुणभूतेष्ववयवेष्वसत्त्व दर्शनस्योक्त त्वयैव, तस्मादन्वयाभावेऽनुमानानुमेयसम्बन्धाभावादनुमानानुपपत्तिवदभिधानाभिधेयभावस्यानुपपत्तिरिति, स्यान्मत लिङ्गेनैकदेशासम्भविलिङ्गवदभिधेयैकदेशासम्भव्यभिधानदर्शनादस्त्यन्वयोऽभिधानस्येत्यत्रोच्यते तदप्यभ्युपेत्य-लिङ्गेनैकदेशेत्यादि, लिङ्गिनामग्नीनामेकदेशेऽसा-

विना धूमो लिङ्गं धा स्वार्थं गमयितुं शक्नोतीति त्वयैवोक्तमित्याह-स चेति। व्याचष्टे-स च सम्बन्ध इति। भेदाभिधान पक्षे सच्छब्दो यथा द्रव्ये वर्तते तथा गुणादिष्वपीति व्यभिचारितादोषो यत्त्वयोक्त स नास्त्येव, असाधारणधर्मवादित्वादाह-एत स्मादेवेति अत्र गूढ सूत्रम्। अथ शब्दस्यार्थाभिधानेऽन्वयो व्यतिरेकश्च द्वारमिति प्राच्य तत्र यदन्वयस्य निराकरणं क्रियते तत्केन हेतुनेति पृच्छति-इदमपि चेति। अन्वयनिराकरणं दर्शयति-यदन्वयेति, अन्यापोहनिरूपे पक्षेऽन्वयविषयान्वय सद्विषय एकदेशो निरस्यते, यथा तरुरपि तरुशब्दः स्वार्थमभिधत्ते श्रुतिरिति न्यायान्तरेति भाव। तन्निराकरणप्रकारमाह-नन्वेवमिति। वृक्षानन्त्यात् सम्बन्धाग्रहणत्वाच्च वृक्षशब्दस्य सर्ववृक्षेषु दर्शनं न सम्भवतीति दर्शयति सर्ववृक्षेति। शिंशपादेरेकस्य तत्र शिंशपादिशब्दस्य दर्शनसम्भवो यद्यप्यस्ति तथापि गुणसमुदायमात्रत्वात् शिंशपादेः सर्वात्मनाऽप्रतीतिरित्याह-स्वार्थदेशेति शिंशपा स्वार्थस्य सा देश तत्रानुगतास्तिव्याप्यन्वयो नास्तीत्यर्थ। गुणभूतस्यावयवस्यापि गुणसमुदायमात्रत्वेन सर्वात्मनाऽप्रतीतिरित्याह-गुणभूतेष्विति। तदेतं तुल्यं धूमादिलिङ्गस्य सम्बन्धानुपपत्तेः तदनुमानानुमेयसम्बन्धस्याग्रहणादनुमानासम्भवात् शब्दार्थयोरभिधानाभिधेयसम्बन्धस्याप्यग्रहणादनुपपत्तिरित्याह-तस्मादिति। ननु यत्र लिङ्गिनि सर्वलिङ्गदर्शनासम्भवेऽपि लिङ्ग कदेशोऽग्नेर्धर्मस्य लिङ्गस्य धूमस्य दर्शनेन यथा वह्नेर्धूमोऽवगमको भवति तथाभिधेयैकदेशाभिधेयेनाभिधानस्य दर्शनात् अन्वयस्य शब्दस्याभिधायकत्वमुपपद्यत इत्याह-स्यान्मतमिति। तदादशब्दाभिधेयप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हतीत्याह-लिङ्गिना

1 सि क्ष छा डे नवा। 2 सि क्ष छा डे एकदेशे। 3 सि क्ष छा डे कासासम्बन्धप्रवृत्ति।

चैकस्मिन् सम्भवतो धूमस्य लिङ्गस्याग्नेर्गमकत्ववत्तु न स्वार्थांशमात्रे सम्भवतीति, शब्दादभिधेयप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हति ।

प्रत्यक्षवृक्षसम्बन्धाशक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाववदेकत्वेऽपि मूलकोटरादिभेदाना सम्बन्धाशक्यत्वादप्रतिपत्ति किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रे नो चेद्धवखदिराद्यनन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अव्यापिपक्षधर्मत्वात्, अवृक्षव्यवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्द, तदेकदेशवर्तित्वात्, अवनस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्वापवत् ।

प्रत्यक्षवृक्षेत्यादि, अयं वृक्ष इति प्रत्यक्षस्यापि मूलादिमत शाखादुपलभ्यमानस्य सद्व्युत्पत्तिकाले सम्बन्धकरणं नास्ति, शिंशपादिभेदानन्त्यात् जातिशब्दस्य भेदैरनन्तैः सम्बन्धाशक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाववत्, एकत्वेऽपि स्वार्थास्ये मूलादिकोटरादिकस्कन्धदीर्घ[त]नुविशालादिभेदाना सम्बन्धाशक्यत्व कचिद्दृष्टत्वात्, किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रेऽपि तद्वदप्रतिपत्ते नो चेद्धवखदिराद्यनन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अदृष्टस्वार्थांशत्वात्, अत्रानिष्टापादनसाधन-अवृक्षव्यवच्छिन्नस्यापि स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्वृक्षशब्द, न प्रभवतीत्यर्थ, तदेकदेशवर्तित्वात्—स्वार्थस्य धर्मिण पक्षस्यानुमेयस्याभिधेयस्यैकदेशो वर्तितुं शीलमस्येति तदेकदेशवर्ती, किमुक्तं भवति ? अव्यापिपक्षधर्मत्वात्—समस्तानुमेयावृत्तित्वादित्यर्थ, अवनस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्वापवत्—यथा सचेतना वनस्पतय इति प्रतिज्ञाया स्वापादिति हेतुधर्मिणो वनस्पतेरेकदेशे शिरीषादौ वर्तमानोऽपि तालादिष्ववर्तमानो न चैतन्यानुमानाय प्रभवति, अव्यापित्वात् तथा वृक्षशब्दोऽपि अवृक्षव्यावृत्त्यर्थो वृक्षस्वार्थांशवृत्तिर्नानुमानाय नाभिधानाय प्रभवति, एतत् पुन स्वार्थांशवृत्त्यभ्युपगम्यानिष्टापादनम्, नैव वृत्तिरपीत्युक्तमेव, वस्त्यामश्वानुमानस्यापि स्वार्थाभावम् ।

मिति । तदेव समर्थयति-प्रत्यक्षवृक्षेति । व्याचष्टे-अयं वृक्ष इति, शब्दव्युत्पत्तिकाले हि प्रत्यक्षदृष्टमूलशाखाकोटरादिमद्वृक्षसामान्यस्य वृक्षशब्दस्य सम्बन्धकरणं न सम्भवति वृक्षभेदानां शिंशपापनसनिम्बकदम्बाम्रादीनामनन्तत्वात्, न हि सम्बन्धमन्तरेण शब्दोऽर्थमभिधातुं प्रभु, अन्यथा सर्वं सर्वेण प्रत्याय्येत एव सामान्यशब्दस्य भेदानन्त्येन सम्बन्धाशक्यत्वात्, तदर्थप्रतिपत्त्यभाव, एकत्वेऽपि वृक्षो न तत्र प्रत्येतुं शक्य, गुणसमुदायरूपस्य तस्य गुणानां मूलकोटरादीनां बहुत्वेन तै सह कचिद्दृष्टत्वात् सम्बन्धाशक्यत्वादिति भाव । तदेवं प्रत्यक्षदृष्टे सम्बन्धाशक्यत्वे किं पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गाद्यर्थांशमात्रे इत्याह-किमङ्ग ! पुनरिति । यदि स्वार्थांशानामदृष्टत्वेऽपि वृक्षशब्द स्वार्थमभिवक्ति तर्हि धवखदिराद्यनन्तभेदानभिदधीत, अविशेषादित्याह नो चेदिति, स्वार्थांशानामदर्शनात् स्वार्थं न ब्रवीतीति नो चेदिति भाव । एवमभिधेयैकदेशवर्तिशब्दो नार्थान्तरव्युदासेन स्वार्थं गमयतीति साधयति-अवृक्षेति । अवृक्षव्यावृत्तं स्वार्थमनुमातुमभिधातुं वा न प्रभवति वृक्षशब्द अनुमेयस्याभिधेयस्य चैकदेशे वृत्तित्वाद्वृक्षशब्दस्य स ह्येकमेव शिंशपादिभेदमभिधत्ते अतो वृक्षशब्द पक्षमनुमेयमभिधेयं वा स्वार्थं न व्याप्नोति निखिलेष्वनुमेयेष्वभिधेयेषु वा स्वार्थाभिमतेष्ववृत्तेरिति भाव । दृष्टान्तमाह-अवनस्पतीति । दृष्टान्तं घटयति-यथा सचेतना इति । एकस्मिन् वृक्षविशेषे शिंशपादौ वृक्षशब्दो वर्तत इत्यभ्युपगम्यानिष्टापादनं साधनमुक्तम् शिंशपादावपि न वर्तत एव वृक्षशब्द, गुणसमुदायमात्रवाच्छिन्नत्वाद्गुणानां च बहुत्वात् सर्वथाऽप्रतीत सम्बन्धाशक्यत्वादित्याशयेनाह-एतत्पुनरिति । नन्वनिन्न शब्द

१ क्ष प्रत्यक्षत्यादि । २ सि क्ष छा भेदानन्त्यजाति० । ३ सि क्ष छा °कत्वेऽपि । ४ सि क्ष छा डे °मस्येति धर्मं साधुव्यावृत्तिरस्ति । ५ सि क्ष छा डे अत्रापि । ६ सि क्ष छा डे न चवमी ।

स्यान्मत साध्याशेषानित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्ववदनुमान स्यात्, वनस्पत्यव्यापिस्वापवद्-नुमानाभास स्यादिति सन्देह इत्येतच्च न—

अशेषपक्षाव्यापी वृक्षशब्दो ह्यशेषमवृक्षव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्ष स्थापनावृक्ष वा सपक्ष न तु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोष तत्र क सम्बन्ध साध्याशेषानित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्ते ? स्वापोदाहरणनिरपेक्षाद्दृष्टदेशवर्तित्वाभ्युपगमे त्वतुल्येऽपि वृत्तिप्रसङ्ग ? अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुते अदृष्टदेशवर्तित्वात्, मूलादिमति पलाशादौ स्वार्थांशे वा वृत्तिवत्, तस्मादेव चानन्त्यादकृतसम्बन्धजातिशब्दभेदवाचित्वेऽप्यदोष, तथाऽर्थांशेऽदृष्टत्वात्, अपोहस्वार्थवत्, त्वन्मतस्वार्थेऽपि वा तद्वद्दोष एव स्यादिति कुत तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्तिभ्यामन्वयव्यतिरेकौ ? कुतो वा शब्दस्याभिधेयस्य पक्षधर्मत्वम् ? लिङ्गत्वलिङ्गिन कुतस्त्रैलक्षण्यम् ? कुतोऽनुमानत्वम् ?

अशेषपक्षाव्यापीत्यादि, प्रयत्नानन्तरीयक हि सपक्ष न व्याप्नोति स्वापस्तु पक्षमेव न व्याप्नोतीति परिहार, वृक्षशब्दो ह्यशेषमवृक्षव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्ष मनुष्यादि स्थापनावृक्ष-चित्रादि वाऽस्म-न्मतेन साध्यधर्मसामान्येन समान सपक्ष न तु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोष, स्वार्थाशवृत्तित्वात्-अव्यापिपक्षधर्मत्वात् वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्युदाहृतम्, तस्मान्नानुमानाय स्याद्वृक्षशब्द इति साधूक्तम्, तत्र क सम्बन्ध साध्या[शेष]नित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानत्वप्राप्तेरिति, स्यान्मतमुक्तस्वापदृष्टान्तमनुपेक्ष्य वृक्षशब्दो यत्र न दृष्ट तानपि स्वार्थादन्यान् गमयति, दृष्टस्वार्थानुमानसाधर्म्यात्, अशेषदृष्टशक्तित्वादित्येतच्चायुक्तम्, अपोहे वृत्तिप्रसङ्गात्, अत आह—स्वापोदाहरणनिरपेक्षाद्दृष्टदेशवर्तित्वाभ्युपगमे त्वतुल्येऽपि वृत्तिप्रसङ्ग —अतुल्ये साध्यविपक्षे वृत्ति स्यात् अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुते, अदृष्टदेशवर्तित्वात्

प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटादिवदित्यत्र हेतुर्यत्र यत्रानित्यत्वं न तत्र सर्वत्र वर्तत इति सा यावशेषानित्यत्वाव्यापी, तद्वत् किं वृक्षशब्दादिति हेतु स्यात् ? किं वा सचेतना वनस्पतय स्वापादिति यद्वद्वनस्पत्यव्यापि स्वापहेत्वाभास पक्षैकदेशावृत्तित्वरूप स्यादिति चास्य हेत्वाभाससंशयात्र गमकतेति संशय निराचष्टे—अशेषपक्षाव्यापीति। व्याचष्टे—प्रयत्नानन्तरीयक हीति, प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न पक्षैकदेशाव्यापि किन्तु सपक्षमात्राव्यापि तत्र तद्गमकमेव नाभास स्वापस्तु पक्षमेव न व्याप्नोतीति हेत्वाभास वृक्षशब्दस्तु तत्तुल्य एव न प्रयत्नानन्तरीयकत्वसदृशोऽतो न संशय इति भाव । वृक्षश सपक्ष व्याप्नोतीति दर्शयति वृक्षशब्दो हीति, निखिलान् वृक्षान् नामवृक्ष स्थापनावृक्षश्च वृक्षशब्दो व्याप्नोति नामस्थापनावृक्षौ चास्य मतेन सपक्षौ, वृक्षसामान्येन समानत्वादिति भाव । अवृक्षव्यवच्छिन्नं स्वार्थमनुमातुमभिधातुं वा न प्रभवति वृक्षशब्द, तदेकदेशवर्तित्वात्, अव्यापिपक्षधर्मवादिमुखेऽनुमान च वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्युदाहृतत्वान्न दोष इत्याह—नाप्यनुमान इति, एवञ्च स्वापोदाहरणादेवानित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यनुमानवदिदमनुमान स्यादित्याशङ्काया अवसर एव नास्तीति भाव । ननु स्वार्थभूतशिंशपादिव्यतिरिक्तपनसादीनपि वृक्षशब्दो गमयति अतो शिंशपादौ दृष्टशक्तित्वात् शिंशपादीनिवेत्यनुमानात् पनसाद्यनुमापकत्वमभिधायकत्वं वा वृक्षशब्दस्य स्यान्न तु स्वापानुमानसाधर्म्यात् तदनभिधायकत्वमनुमानमित्याशङ्कते स्यान्मतमिति । स्वार्थादन्यत्र वृक्षशब्दस्य वृत्त्यभ्युपगमे वृक्षशब्दोऽर्थान्तरेऽपि वर्तेत न ततो व्यावृत्त स्याद्वृक्षशब्द इति विपक्षवृत्तित्वादगमक एव स्यादित्युत्तरयति—स्वापोदाहरणेति। अतुल्येऽपीति, साध्यधर्मसामान्येनासदृशेऽवृक्षे घटादौ वृक्षशब्दस्य वृत्तिप्रसङ्ग यथा शिंशपादिस्वार्थव्यतिरिक्तस्वार्थांशे पलाशादौ वृक्षश्रुतिर्वर्तते तदेकदेशवर्तित्वाद्वदिति भाव । तदेव वृक्षशब्दस्यावृक्षनिवृत्तिविशिष्टस्वार्थार्पकत्वे तत्स्वार्थस्य मूलस्कन्धशाखोदरादिभेदनानात्वेऽपि तद्वाचित्वे न कश्चिद्दोषस्तथैव सदानामानन्त्येनाकृतसम्बन्धेऽपि जातिशब्दानां तुल्ययुक्त्या जातिभेदे

१ सि क्ष डे °शेषसवृक्षाद्व्यव० । ×× क्ष ।

मूलादिमति पलाशादौ स्वार्थांशे वा वृत्तिवर्तं, तस्मादेव चानन्त्यादकृतसम्बन्धत्वातिशब्दभेदवाचित्वेऽप्यदोष तथार्थांशेऽदृष्टत्वात्–अदृष्टस्वार्थांशत्वादित्यर्थ, अपोहस्वार्थवत्–अवृक्षो न भवतीत्यवृक्षापोहस्य स्वार्थो मूलादिमाननन्त कोटरादिभेदेन तद्वाचित्वे चा लोपो दृष्ट एव भेदवादिनोऽव्याप्तत्वेऽपि भेदानामकृतसम्बन्धेऽपि दोषाभाव स्यात्, त्वन्मतस्वार्थेऽपि वा तद्दोष एव स्यादिति कुत तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्तिभ्यामन्वयव्यतिरेकौ ? कुतो वा शब्दस्याभिधेयस्य पक्षस्य धर्मत्व ? लिङ्गलिङ्गिन कुतस्त्रैलक्षण्यम् ? कुतोऽनुमानत्वमिति ।

एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षापक्षमिष्यते तदेव पक्षाद्यतथात्वादतत्प्रत्ययात्मकत्वादनुमानमप्रमाणम्, अलातचक्रे चक्रमिति प्रत्ययवत्, तस्मात् साधूक्त 'नाप्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्तथाहि तत् । कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥ (ग्रन्थकर्तु) इति, इदमपि वाऽत एव पूर्ववल्लक्षण यत्त्वयोक्त यथा लिङ्ग लिङ्गिन नातिक्रामति येन रूपेण तेनैव रूपेण चान्यतो व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति, सत्त्वाद्यनेकधर्मापि सन् तस्तान् व्यभिचाराच्च गमयति, गम्यन्ते च लिङ्ग्यनुबन्धिन सामान्यधर्मा तैरविनाभावात्, लिङ्गस्य विशेषा न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारित्वात्, एव लिङ्गस्यान्यव्यावृत्त सामान्य गमक नाव्यावृत्तम्, लिङ्गिन सामान्य गम्य निवृत्तम्, लिङ्गे त्वय विशेष 'लिङ्गानुबन्धिन स्वार्थो' (ग्रन्थकर्तु)

(एवञ्चेति) एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षापक्षमिष्यते तदेव पक्षाद्यतथात्वात् अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययोऽनुमानमिति सुभावितार्थम्, तस्मादतत्प्रत्ययात्मकत्वात् अनुमानमप्रमाणम्, अलातचक्रे भ्रमदृष्टे पुसोऽचक्रे चक्रमिति प्रत्ययवदिति, तस्मात् साधूक्त 'नाप्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्तथाहि तत् । कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥' इति, अप्रमाणादनुमानात् परपरिकल्पित शाब्दमपि नाप्रमाणान्तर नार्थान्तर–अप्रमाणमेवानुमानवदिति प्रकृतोपसहारार्थं, इदमपि वाऽत एव पूर्ववल्लक्षण–'न प्रमाणान्तर शाब्द'मिति श्लोको यथाऽलक्षण तथेदमपि लिङ्गलिङ्गिनोगमकगम्यनियमार्थकम्, कतमत्तदिति चेदुच्यते–यत्त्वयोक्त यथा[लि]ङ्गमित्यादि, लिङ्गमङ्ग–धूमकृतकत्वादि लिङ्गिन–अग्न्यनित्यत्वादिविशिष्ट देश

शाभिधानेऽपि न कश्चिद्दोष स्यात् । यदि त्वत्र पक्षे दोषो मन्यते तर्हि त्वदभिमतस्वार्थेऽपि दोष स्यादित्याह–तस्मादेव चेति । उक्तमेव भाव वर्णयति–अवृक्षो नेति । अपि पक्षद्वयेऽपि दोषस्य तुल्यत्वेन शब्दस्य हेतोस्तुल्ये वृत्तिरतुल्येऽवृत्तिश्च यावन्वयव्यतिरेकौ तौ कुतो भवेताम् ? कुतो वाऽभिधेयस्य पक्षस्य धर्म शब्द स्यात् कुतो वाऽग्नेर्लिङ्गिनो लिङ्गस्य धूमस्य त्रैरूप्यमिव शब्दस्य त्रैरूप्यम् ? कुतश्च वाऽनुमानत्वमित्याह कुत इति । एवमनुमानस्याप्रामाण्यमाह एवञ्चेति । तदा पापोहाभ्युपगमे तन्मतेन न कश्चिच्छब्दो नामास्ति य पक्षो लिङ्ग वा भवेत्, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादुभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् तस्मिन्नभावे कथ पक्ष स्यात् पक्षधर्म सपक्षधर्मो वा, तथापि पक्षाद्यभ्युपगमेऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययात्मकत्वेन पक्षादेरतथार्थत्वादतत्प्रत्ययात्मकत्वाच्चानुमानमप्रमाण स्यात् भ्रान्तदृष्टेरलातचक्रे चक्रबुद्धिरिवेति भाव स्यादिति प्रतिभाति । इत्थमनुमानस्याप्रमाणत्वे न प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यादि कारिकैव वा यथाशयेनाह–तस्मात् साधूक्तमिति । सक्षेपण तदर्थमाह–अप्रमाणादिति । अथ लिङ्गलिङ्गिनोगमकगम्यनियमार्थकमपि त्वद्वचन न प्रमाणान्तरं शाब्दमित्यादिवचनवदलक्षणमिति दर्शयति–इदमपीति । तद्वचन दर्शयति–यथा लिङ्गमित्यादीति, लिङ्ग धूमादि यद्यप्यद्रव्यत्वाद्यनेकधर्मयुतम् तथापि तद्धर्माद् सत्त्वादिधर्मवद्विच्छिन्न गमक

१ क्ष तथ यथाग्नि दृष्टस्वार्थांशत्वादिपलाशादिस्वधिक दृश्यते । २ सि क्ष छा तान्त्या० । ३ क्ष छा तथार्थान्दृष्टस्वार्थांशत्वादित्यर्थ । ४ क्ष छा तुल्यातुमेययो० । ५ सि क्ष छा डे पक्षमिष्येते । ६ क्ष डे छा यत्त्वयोक्त तथा गमित्यादि ।

शब्दादिमर्थं नातिक्रम्य वर्तते येन रूपेण, केन च नातिवर्तते ? धूम इत्यधूमो न भवति कृतक इत्यकृतको न भवतीत्यधूमाद्यनिवृत्त्यात्मना नातिक्रामति तेनैव च रूपेणाग्न्यादीनात्मत्वात्मकेन गमयति, सत्त्वद्रव्य[त्व]ाद्यनेकधर्मापि सन् तैर्मान् व्यभिचारान्न गमयति—सत्त्वादिसामान्यधर्मैरिति, एष तावद्गमकनियमः, गम्यनियमोऽपि—गम्यन्त इत्यादि, लिङ्गिनोऽनुबन्धिनः सा[मा]न्यधर्माः सत्त्वद्रव्यत्वाद्यो गम्यन्ते, तदवि-नाभावात्, लिङ्गस्य विशेषास्तैःपकारीयाद्यो न गम्यन्ते तत्रैव व्यभिचारित्वात्—लिङ्गस्य विशेषे सद्भावद-त्वात्, एवं लिङ्गस्यान्यव्यावृत्तं सामान्यं गमकं नाव्यावृत्तमन्यत, सत्त्वादिलिङ्गिनः सामान्यं गम्यं निवृत्त-अ[न]न्यादिभ्य, अग्नित्व सत्त्वादि चाग्निनाऽनुबद्धमव्यभिचारादिति, लिङ्गे तत्र पुनर्विशेषः 'लिङ्गानु-बन्धिनः स्यार्था' इत्यादि श्लोकः, पूर्वोक्तेन सामान्यधर्मा सत्त्वाद्यो लिङ्गस्य धूमस्य न गमयत्युक्तकारणत्वात्, विशेषास्तु केचिल्लिङ्ग्यविनाभाविनः प्रतीता प्रतिपादका पाण्डुरत्वबहल-त्वादय इति ।

एतत्पुनः कथं पूर्ववदलक्षणमित्यत आह—

किमङ्ग । ॥

। ॥

। ॥ यत्तूक्तं न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवत्यग्निधूमादिवदिति तदिदमपि यदि लिङ्ग्येव, कथं तस्य लिङ्गं नास्ति ? अथ नास्ति लिङ्गं कथं तद्वानिति स्ववचनविरोधि ते वचनम् ।

भिन्नदेशादि गमयति व्यभिचारात् किन्तु अधूमादिव्यावृत्तिरूपेणैव न गमयति एवं कृतकत्वमपि अकृतकनिवृत्त्यात्मनाऽनि-त्यत्वविशिष्टं शब्दं गमयतीति गमकस्य नियम इति भावः । गम्यनियममाह—गम्यनियमोऽपीति, लिङ्गिनि अग्न्यादौ गता केचित्सामान्यधर्माः सत्त्वद्रव्यत्वादयो गम्यन्ते न व्याप्यव्यापक सह लिङ्गस्याव्यभिचारात्, कश्चित् तदभावादन्न विशेषास्तैःप-कारीयाद्या न गम्यन्ते तथा लिङ्गनिश्चितव्यभिचारादिति भावः । तदाह—एवमिति, लिङ्गगतं परेभ्यो व्यावृत्तमेव सामान्यं गमकं भवति लिङ्गिनिष्ठं सत्त्वादिसामान्यमन्यव्यावृत्तं गम्यं भवति । तत्र सामान्यलिङ्गिन सत्त्वादिना अग्न्यनुबद्धत्वाद्व्यभिचारादिति भावः । अयमत्र भावः कार्यं कारणादुत्पत्तेर्यदि कारणस्य गमकं तर्हि सर्वथा गम्यगमकभावः प्रसज्यते अग्नेः सामान्यधर्मवद्विशे-षधर्मा अपि ताम्रवर्णत्वादयो गम्याः स्युः, धूमस्यापि विशेषधर्मवत् सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वादयोऽपि सामान्यधर्मा गमका भवेयुः, सर्वथा अन्यत्वभावात्, यथा हि अग्निरग्निद्रव्यत्वसत्त्वादिभिः सामान्यधर्मैर्जनकः तथा ताम्रपाण्डुत्वादिभिरपि विशेषैः । यथा च धूमो धूमत्वपाण्डुत्वबहलत्वादिभिः स्वनिश्चितैर्विशेषधर्मैर्युक्तः अन्यथा सामान्यधर्मैरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिभिः तत्र यथा तयो कार्यकार-णभावस्तथा गम्यगमकभावः स्यादिति चेन्न न हि सर्वथा जन्यजनकभावः तत्र कथं स्यात् गम्यगमकभावः स्यात् ताम्रपाण्ड्वादि-विशेषधर्माणामभावे भवतो धूमत्वस्य तदुत्पत्तिनियमाभावात् एवमन्यभावे भवतो द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मस्याग्नेर्व्याप्तिनियमो नास्ति, एवम् स्वगतपार्थिवद्रव्यत्वादिभिः धूमोऽग्नेर्यावद्भिरभिन्नव्याप्तिभिर्विना न भवति तेषां कारणगतसामान्यधर्माणां कार्यं गमकम् । न हि तत् सामान्यधर्मान् कदाचिदपि कार्यं व्यभिचरति, एवं कारणगता सामान्यधर्मा गम्याः, कार्यमपि तैरेव स्वगतं कारणगतानां धर्माणां गमकम् यथा ताम्रत्वमग्नि धूमत्वपाण्डुरबहलत्वादयो विशेषरूपाः, एते हि कारणगतैः सामान्य-धर्मैर्विना न भवन्तीति । लिङ्गे विशेषं प्रागुक्तं दर्शयति—लिङ्गानुबन्धिन इति, लिङ्गगता सत्त्वद्रव्यत्वादि सामान्यधर्मा न लिङ्गिनं गमयन्ति, अभूताऽपि तदा एव, लिङ्ग्यव्याप्यव्याप्त्वात् कश्चित्तु लिङ्गनिष्ठा विशेषाः पाण्डुरबहलत्वादयो धूमत्वादिधर्मा लिङ्ग्यविनाभाविना लिङ्गव्याप्यव्याप्यत्वाल्लिङ्गिनं गमयन्तीति भावः । एवं गम्यगमकनियमोऽपि पूर्ववदलक्षणमेवेत्याह—किमङ्गमिति ।

---

१ सि क्ष डा ड शुक्लत्वम्य० । २ सि क्ष डा ड लिङ्गस्याद० ।

किमङ्गमित्यादि, श्लोकत्रय प्रैर्यप्रस्तावेनोपन्यस्त समभ्यस्य तदुत्तरस्याथ नातस्य पूर्वोक्तेन न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वात् खपुष्पवदभावेन गम्यगमकनियमो नास्त्येनेति गतायम्, निश्चान्यत्–यत्तूक्तमित्यादि पूर्वपक्षप्रत्युच्चारण यावद्धूमादि[यदि]ति, यत् न्यायस्यादोऽप्यन्तर्शनात्मकत्व समर्थयतोक्त–न भवन लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भवतीति तदिदमप्यभेदयथादितया न वा धिया कौशलमित्यभिप्राय, तद्व्याचष्टे–यदि लिङ्गयेवेत्यादि, लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गि, यदि तत्मत लिङ्गि, भस्मागारायोगुडपाकाग्न्याद्यस्य यत्तु कथ तस्य लिङ्ग नास्ति ? लिङ्गाभावे लिङ्गित्वस्यैव[।]भावात्, मत्वर्थीयनिर्देश्यलिङ्गित्वाभ्युपगमादेव लिङ्गास्तित्वमित्यभिप्राय । अथ नास्ति लिङ्ग कथ तद्वान् ? लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गवान्, लिङ्गीत्यय, मत्वर्थीयनिर्देशो न भवितुमर्हति सोऽर्थ, तन्निमित्ताभावादिति स्ववचनविरोधि ते वचनमिति ।

अग्निधूमोदाहरणे चेदम्. प्रत्यक्षविषयस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धो धूमवत्त्वाद्धूमादिति, यथाऽग्निरत्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादग्ने परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वम्, इतरथाऽत्रेत्यनर्थको निर्देश स्यात्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धिमत्यग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूमवत्त्व लिङ्गमस्त्येव, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशसाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणतादिदोषप्रसङ्गात् ।

अग्निधूमोदाहरणे चेत्यादि, इद तावत् प्रष्टव्योऽसि[¹]अग्निरत्र धूमादिति इदम् प्रत्यक्षविषयस्य प्रातिपदिकस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धिधूमवत्त्वाद्धूमादिति, यथाऽग्निरत्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादग्ने परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वात्, इतरथा

व्याचष्टे–**श्लोकत्रयमिति,** नास्माभिरेतदुपलम्भमिति न व्याख्यायत प्रैर्यप्रस्तावन–लक्षण्ते आक्षेपकर्तुं प्रसक्तनापन्यस्तस्यार्थजातस्य स्वकीयाभ्युपगमनाभावमात्रविषयत्वात् खपुष्पवदसत्त्वेन वाऽसौ नियम इति भाव । उत्तरान्तरस्याप्यपेक्षणादनमाह–**यत्तूक्तमिति,** अन्वयव्यतिरेकद्वारभूत तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती प्रदर्शयता तत्र तुल्ये नावश्य सर्वत्र वृत्तिराख्येया क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याव्यापनासम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति पक्षशब्दस्य सर्वेष्वेषु दर्शनस्य नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्वेष्विस्य सम्भव, अग्निधूमादिवदित्युक्त त्वया तदपि न युज्यत इति भाव । अयुक्ततामेव प्रदर्शयति यदि **लिङ्गयेवेति**–भस्मच्छन्नाग्न्यङ्गारायोऽग्निगुडपाकाग्न्यादीना सर्वेषा यदि लिङ्गित्व तर्हि न लिङ्गासम्भव, लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गानि व्युत्पत्त्या तेषा लिङ्गसत्त्वसिद्धे, अन्यथा ते लिङ्गिन एव न भवेयु, ते च लिङ्गिन इति चाभ्युपगम्यत त्वया तत्कथ लिङ्गासम्भव लिङ्गासम्भवे वा ते कथ लिङ्गिन, लिङ्गिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य लिङ्गस्याभावादिति तेषा लिङ्गित्वोक्ति लिङ्ग नास्तीति स्ववचनेनैव विरुध्यत इति भाव । अग्निधूमोदाहरणेऽपि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गमस्त्येवेति दर्शयति–**अग्निधूमोदाहरणे चेति** । **इद तावदिति,** अत्र तावत् प्रष्टोऽस्युद । सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गास्तित्वप्रतिपादनाय अग्निरत्र धूमादिति वाक्येऽत्रेति पद धूमपदेनाग्निपदेन च योजयित्वाऽर्थमाह–**इदम् इति,** इदशब्दात् सप्तम्यर्थे त्रल् प्रत्यय, अत्रेदशब्द प्रत्यक्षविषयनिर्देशविषय, सप्तम्यर्थोऽभिसम्बन्ध, सोऽपि प्रत्यक्षविषयो देशो धूमाधारो माह्य, अत्रशब्दस्य धूमशब्देनाभिसम्बन्धान् तथा चात्र धूमादित्यस्य प्रत्यक्षविषयधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धिधूमवत्त्वादित्यर्थ, शब्दबाधस्येदशत्वेऽपि हेतुत्वेनाभिमतो धूमादित्येनेति भाव । तन्निदर्शन दर्शयति–**यथाऽग्निरत्रेति** । अत्रपदसमभिव्याहाराग्निपदमहिम्ना यथा प्रत्यक्षविषयीभूताग्न्याधारप्रदेशलाभेऽपि प्रदेशस्य प्रत्यक्षविषयत्वेनाजिज्ञासितत्वात् परोक्षविषयाग्नेरेव जिज्ञासितत्वम्, अत एव प्रदेशत्वादिना प्रदेशस्य सिद्धत्वेऽपि अग्निमत्त्वेन प्रदेश साध्य भवति तद्वदित्यर्थ । अन्यथा प्रदेशस्य तत्त्वेनासाध्यत्वेऽजिज्ञासितत्वादग्नेरेव साध्यत्वसम्भवेऽत्रेति पदोपादाने व्यर्थं स्यादित्याह–**इतरथेति** । एवञ्च लिङ्गाधारप्रदेशाभिसम्बन्धिहेतोरेव लिङ्गत्वात् साध्याधार

१ सि क्ष छा ढ नेयप्रसारेगा० । २ सि क्ष डे सम्बन्धो । ३ सि क्ष छा ढ समाधार० ।

ऽप्रेत्यनर्थको निर्देश स्यात्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूम[व]त्त्व लिङ्गमस्त्येव, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशसाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणतादिदोषप्रसङ्गात् तस्मादस्ति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गमिति ।

अयोगुडाङ्गाराद्यग्नौ धूमासम्भवादिति चेन्न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्, अयोगुडाङ्गारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूममात्रायाः कस्याश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात् तद्विषयलिङ्गालिङ्गत्वात्तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयवत् ।

(अयोगुडेति) अयोगुडाङ्गाराद्यग्नौ धूमासम्भवादिति चेत् स्यान्मत सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग नास्ति, अयोऽग्नौ गुडाग्नौ अङ्गाराग्नौ च सत्यपि धूमस्य प्रत्यक्षत एवादर्शनादित्येतच्च न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्–न ह्यग्निरनेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्य साध्यते, अग्निसत्ताया प्रतीतत्वात्, लोके प्रत्यक्षोपल धधूमवत्तेनाग्नेति देशविशिष्टस्याप्रत्यक्षस्य सिषाधयिषितत्वात्, अयोगुडागारभस्मछन्नाग्निष्वपि धूम मात्राया कस्याश्चिद्दर्शनात्तदविनाभावात्, तद्विषयलिङ्गालिङ्गत्वादिति–अयोगुडाङ्गारादिविषयस्य लिङ्गस्य धूमस्यालिङ्गत्वात्–अनिरूक्षितत्वादप्रत्यक्षत्वाद्वेत्यथ , तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयवदिति–ते ह्ययोगुडाङ्गारायमयो न लिङ्गिनो लिङ्गाभावात्तेषाम्, तस्यामवस्थाया देशे च तस्मिन्नैनिज्ञातत्वात्, लिङ्ग्यते च लिङ्गदर्शन यत्नेन लिङ्गि यस्तु, न हि ते लिङ्ग्यन्ते लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गनिरपेक्षप्रसिद्धेश्च, यथा प्रत्यक्षोपलब्धिकाले, तस्मात्तेषामलिङ्गित्वात् प्रत्यक्ष[विषय]वदिति, [न] लिङ्ग धूमस्तेषाम्, यत्र चासौ लिङ्ग तत्र लिङ्गिनि देशे सिद्धत्वादेव लिङ्गम्, तेनासिद्धेरग्नि[म]त्त्वेन देशो लिङ्ग्येवेति ।

प्रदेशस्यैव लिङ्गित्वात् प्रदेशविशेषयोरुभयोरप्यत्रेत्येवपदोपात्तत्वेनाभेदात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूमवत्त्वं लिङ्गमस्त्येवेति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गासम्भवोक्तिरयुक्तेति भाव । ननु यावन्तोऽग्निमत्प्रदेशास्ते सर्वे साध्यन्ते न च तत्र सर्वत्र लिङ्गसम्भव इत्याशङ्कते–न चेति । तथा च निश्चितसाध्यवत सपक्षस्याभावात् सपक्षवृत्तित्वलक्षणान्वयस्याभावेन व्यतिरेकस्याप्यभावात् सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वलक्षणासाधारणत्वादिदोषा प्रसज्यन्त इत्युत्तरयति–तत्र दृष्टान्ताभावादिति । नन्वयोऽग्न्यादिलिङ्गिनो लिङ्गसम्भव तत्र धूमादे प्रत्यक्षत एवादर्शनादिति शङ्कते–अयोगुडेति । व्याकरोति–स्यान्मतमिति । न ह्ययोऽग्न्यादयो लिङ्गिन , तेषां प्रतीतत्वात्, न ह्यग्निरनेति प्रतिज्ञायामप्रतीतमग्निसामान्य साध्यत अग्नेश्च प्रतीतत्वादेव न लिङ्गित्वम् किन्तु देशविशिष्टोऽग्निरेव लिङ्गी देशविशिष्टत्वेनाग्नेरप्रत्यक्षत्वेन सिषाधयिषितत्वात्, सोऽपि देशो लिङ्गाधार एव प्राय लोके प्रदेशविशेषे लिङ्ग दृष्ट्वैव लिङ्गिनोऽनुमानाल्लिङ्गाशयेन समाधत्ते–अग्निसत्त्वस्येति । वस्तुतस्तु अयोऽग्न्यादिष्वपि ईषद्धूमो दृश्यत एव तथापि नासौ लिङ्गत्वेन विवक्षित , अप्रत्यक्षत्वात् अत एव प्रत्यक्षदृष्टस्याग्नेरलिङ्गित्ववदयोऽग्न्यादीनामप्यलिङ्गित्वमित्याशयेनाह–अयोगुडाङ्गारेति । तद्धूमस्यालिङ्गत्वमाह–तद्विषयेति, अयोगुडाङ्गाराद्यग्न्यविनाभाविधूममात्रावगाहिदर्शनविषयेत्यर्थ । अयोऽग्न्यादेरलिङ्गित्वमाह–तदलिङ्गित्वादिति । कथ लिङ्गाभाव इत्यत्राह–तस्यामवस्थायामिति, धूममात्राऽवस्थायां स्तोकत्वादव तस्मिन् प्रदेशेऽविज्ञातत्वादिति भाव । लिङ्गदर्शनबलेन यदेव वस्तु लिङ्ग्यते तदेव लिङ्गीत्युच्यते न ह्ययोऽग्न्यादय स्वत एव सिद्धा लिङ्गदर्शनबलेन लिङ्ग्यन्ते तत्र लिङ्गादर्शनादित्याह–लिङ्ग्यते चेति । प्रत्यक्षसिद्धाग्निं दृष्टान्तयति–यथेति । एवञ्च प्रत्यक्षाग्निवदयोऽग्न्यादीनामलिङ्गित्वात्तेषां धूमो लिङ्ग न भवतीत्याह–तस्माच्चेषामिति । अग्निमति सिद्धो धूमो लिङ्गं भवति अग्निमत्त्वेनासिद्धो देशो लिङ्गी भवतीत्याह–यत्र चासाविति । स्याताम् लिङ्गिनोऽयोऽग्न्यादयस्तदा, यदा ते सिद्धा भवन्ति

---

१ सि क्ष चक्रनत्स्वपि । २ सि छा असत्त्वादित्यधिक दृश्यत । ३ सि छा डे अनिज्ञातत्वात् । ४ सि क्ष डे छा तत्रासिद्धे०

स्यान्मतमयोऽग्न्यादीनामप्यसिद्धत्वात् पक्षाव्यापकत्वे सत्युच्यते न सर्वत्र लिङ्गिन्यग्निमति दृश्यते धूम इत्येतदयुक्तम्—

तदसिद्धौ पक्षधर्मादिनिर्मूलत्वाद्वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् स्यात्, देशविशेषानपेक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वेऽसाधारणत्वमत्रेत्यभिधानवैयर्थ्यञ्च, तन्मा भूदित्यत्रशब्दवाच्यस्याग्निविशिष्टस्य धूमपक्षनिसर्गादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयोः कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्य? यदि लिङ्गवच्छब्द त्रिलक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य व्यवच्छिन्नात् वृक्षादभिधेयादन्यत्र तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात्, अनुमानत्वात्, अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवत्।

(तदसिद्धावित्ति) तदसिद्धौ पक्षधर्मादिनिर्मूलत्वात्—तेषामप्ययोऽग्न्यादीनां साध्यत्वे धूम सर्वत्र धर्मिण्यभावात् व्यापिपक्षधर्मासिद्धौ वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् स्यात्, देशविशेषानपेक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वम्, अत्रेत्यभिधानवैयर्थ्यञ्च स्यात्, तन्मा भूदिति अत्रशब्दवाच्यस्याग्निविशिष्टस्य धूमपक्षनिसर्गादे साधर्म्याभावाल्लिङ्गशब्दयो कुतोऽनुमानत्वं शब्दस्येति, तद्व्याख्या—यदि लिङ्गवच्छब्द इत्यादि, यदि कृतकत्वादिलिङ्गवच्छब्दस्त्रिलक्षणोऽन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यसे ततो वृक्षशब्दस्य व्यवच्छिन्नाद्वृक्षादभिधेयात् स्वार्थांशादन्यत्र तुल्ये सपक्षे वृत्तिः स्यात्,—पक्षधर्मो वृक्षशब्दस्तस्य वृक्षशब्दाभिधाच्ये ततो व्यवच्छिन्ने, कृतकत्वाश्रित्याश्रये घट इव वृत्तिः स्यात्, अनुमानत्वात्, अन्वयदर्शनार्थप्रयुक्तघटादिवदिति गतार्थम्।

ननु वृक्ष एव वृत्तिः स्यात् पक्षत्वाद्वृक्षाणाम्, अनुमानत्वादेव त्वदभिमतावृक्षानिवृत्तिमात्रं वृक्षता, नान्यस्मिन्नपि साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाभिमतितुल्यार्थान्तरे वृक्षशब्दस्य

यदा तु तेऽसिद्धास्तदा तेऽपि पक्षाव्यापित्वादसिद्धा तथा च न सर्वत्राग्निमति धूमो दृश्यत इत्युच्यते सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गासम्भव इत्याशङ्कते–स्यान्मतमिति। समाधत्ते–तदसिद्धाविति। व्याचष्टे–तेषामपीति, अयोऽग्न्यादीनामप्यसिद्धत्वेन साध्यत्वे धूमोऽव्यापिपक्षधर्मः स्यात्, यथा सचेतना वनस्पतय, स्वापादिति वनस्पतौ सर्वत्रासम्भवात् स्वापो हेतुरिति भाव। आदिपदसाध्यं दोषान्तरमाह–देशविशेषेति, निर्दिश्यमानाभावात् साध्याव्यापकत्वेन निश्चिताभिमतसपक्षाभावात्सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन धूमोऽसाधारणः स्यात् केवलं पक्ष एव वृत्तेः, देशविशेषानपेक्षायाञ्च तद्बोधकात्रशब्दोपन्यासो निष्फल इति भाव। अत्रशब्दसाफल्याय तदर्थोऽभिसम्बध्यते तदा सोऽभिसम्बध्यते किं धूम, उत सपक्ष इति विसंवादः स्यात्, देशविशेषानपेक्षणात् एवञ्च पक्षमात्रवृत्तिना सपक्षवृत्तिना वा लिङ्गेन सार्धं शब्दस्य त्रैरूप्यरूपसाधर्म्याभावात् कथं लिङ्गवच्छब्दोऽनुमानं स्यात्, यदुच्यते त्वया कृतकत्वादिवत्स्वार्थमन्यापोहेन भाषत इत्याह–तन्मा भूदिति। भवतु लिङ्गस्य त्रैरूप्यं परन्तु यदि शब्दोऽपि तद्वदिष्यते तर्हि सपक्षवृत्तिः स्यात्, अवृक्षव्यवच्छिन्नं हि स्वार्थं गमयति वृक्षशब्द, तत्र कोऽसौ पक्षादि पक्षसपक्ष सपक्षोऽवृक्षव्यवच्छिन्नोऽभिधेयात् स्वार्थादन्य? यत्र वृक्षशब्दो वृत्तिः स्यात् यथाऽनित्यत्वेन निश्चिते सपक्षे पक्षाच्छब्दादन्यस्मिन् घटे कृतकत्वं वर्तते वृक्षशब्दस्यानुमानत्वात्तन्यायेन व्याचष्टे–यदि कृतकत्वादीति। यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्रानित्यत्वमित्यन्वयप्रदर्शयितुं प्रयुक्ते घटे सपक्षेऽनित्यत्ववति कृतकत्वस्य हेतोर्वृत्तिवदिति स्पष्टयत्याह–अन्वयेति, अत्रेदं भाति–न चैवमत्र सपक्षोऽस्ति, पक्षधर्मभूताद्वृक्षशब्दादन्यस्य वृक्षशब्दस्य पक्षमभूतस्य वाच्याद्भिन्ने स्वार्थादन्यस्मिन् सपक्ष इत्यर्थः, पक्षधर्मभूतधूमाद्धि महानसादिवृत्तिधूमोऽन्यः साध्यभूताद्धर्मिणश्चेति महानसादि सपक्ष इत्याशय स्यादिति। अथ पक्ष एव वृक्षशब्दस्य वृत्तिरिति निरूपयति–ननु वृक्ष एवेति।

---

१ सि० क्ष छा डे अव्यापीपक्षधर्मोऽसिद्धौ। २ सि क्ष डे छा °साध्यव्यवच्छिन्नेषु। ३ सि क्ष छा डे न्यत्रातुल्य।

वृत्तिरस्ति, सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, कृतकत्वस्येवानित्येषु, तस्मात् सपक्षाभावात्तत्तुल्ये नास्ति वृत्ति शब्दस्य, किं तर्हि? तत्रैव वृत्ति, तस्मात्त्रैलक्षण्याभावान्नानुमानं शब्दः, त्वन्मतवत्तत्रैव वृत्तावसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिश्च ।

(**नन्विति**) नन्वु वृक्षेषु वृत्ति स्यात्, किं कारणम्? पक्षत्वाद्वृक्षाणाम्-पक्ष एव वृक्षशब्दाख्यस्य धर्मस्य धर्मिणो वृक्षार्था सपक्षादवच्छिन्ना, तेष्वेव ननु वृत्ति स्यात्, अनुमानत्वादेव त्वदभिम[ा]वृक्षान्निवृत्तिमात्र वृक्षता, नान्यस्मिन्नपि-साध्यधर्मसामान्येन समा[नो]नार्थेन तदभिमत्या तुल्यत्व येषु साध्याद्वृक्षाद्भिन्नेषु अर्थान्तरेषु वृक्षशब्दस्य वृत्तिर्नास्ति पक्षधर्माभिमतस्य, कस्मात्[1] सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वात्, किमिव? कृतक[त्व]स्येव[ा] नित्येष्विति, तस्मादिति वैधर्म्येण, तस्मात् सपक्षाभावात्तत्तुल्ये नास्ति वृत्ति शब्दस्य, किं तर्हि? तत्रैव वृत्ति, तस्मात्त्रैलक्षण्याभावान्नानुमानं शब्द, किञ्चान्यत्-त्वन्मतवत्तत्रैव वृत्तावसपक्षवृत्तिगतदोषापत्ति सपक्षादन्यो वा सपक्षाभावो वा स्यादसपक्ष, स च साध्यधर्मसामान्येन समाना-र्थात्, सपक्षादन्य [स]पक्षाभाव पक्ष एवासपक्ष, इह तत्रैव वृक्षार्थ वृत्तत्वात् वृक्षशब्दस्तद्धर्मोऽपि सन् विरुद्धोऽसाधारणानैकान्तिको वा स्यात् ।

हेत्वपवादनियमितत्वादसद्वृत्तिगतदोषो नेति चेन्न, पक्षसपक्षासपक्षान्यवस्थाया तद्व्यवस्थाभावात्, आपत्त्यभ्युपगमे त्वन्यापोहान्यथात्वात् स्वार्थापोह एव स्यात्, सपक्षावच्छिन्नस्यापि सपक्षत्वात् ।

हेत्वपवादेत्यादि, यावदेति चेत्-स्वामत 'स हेतुर्विपरीतोऽस्माद्विरुद्धोऽन्यस्त्वनिश्चित ॥' (   ) इति लक्षणात् त्रिलक्षणस्य हेतोरपवादो-हेत्वाभासो विरुद्धोऽसाधारण साधारणोऽसिद्धो वेति नियमितत्वात् असपक्षवृत्तिगतदोषाभावोऽस्य वृक्षशब्दस्येति, एतच्च न, प[क्षसप]क्षासपक्ष[ा]न्यवस्थाया तद्व्यवस्थाभावात्-हेतुहेत्वाभासव्यवस्था[या]पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थाया सिद्धाया सिद्धेस्तदसिद्धा-

व्याचष्टे-**ननु वृक्षेष्विति**, वृक्षेष्वेव वृक्षशब्दोऽन्विता, ते च सपक्षाद्भिन्ना पक्षस्वरूपा एव अनुमानत्वादेव वृक्षशब्दस्य नान्यत्र वृत्तिताऽस्ति, अन्यापोहेन हि स्वार्थं गमयति वृक्षशब्द तथा च स्वार्थादन्यत्र साध्यधर्मसामान्येन तुल्ये कथ वृत्ति स्यात्, वृक्षशब्दस्य सपक्षधर्मोऽद्याऽवृत्तरूपत्वादिति भाव । कारणमाह **सपक्षधर्मेति** । सपक्षधर्मरूपो योऽर्थस्तद्व्यवच्छिन्नार्थत्वादित्यर्थ, वैधर्म्यदृष्टान्तमाह-**कृतकत्वस्येति**, यथाऽनित्येभ्यो घटादिभ्य सपक्षेभ्य कृतकत्व न व्यावृत्तरूप तद्वैधर्म्याद्वृक्षशब्द सपक्षाभावात्तत्तुल्ये वर्तते किन्तु केवलं पक्ष एव वर्तत इति कथ शब्दोऽनुमान त्रैलक्षण्याभावादिति भाव । यदि तत्रैव वृत्तिरभ्युपगम्यते तदा दोषान्तरमाह-**त्वन्मतवदिति** । **असपक्षवृत्तीति**, असपक्षपदेन साध्यधर्मसामान्येन समानार्थात् सपक्षादन्य विरुद्धो धर्मी तत्रैव हेतोर्वृत्तौ विरोधो दोष यस्य सपक्षो नास्ति तथाविध पक्ष एवासपक्ष, तत्रैव वृत्तौ दोषोऽसाधारणानैकान्तिकत्वम् तदाऽऽपद्यत इति भाव । नन्वय हेतुरयन्तु हेत्वाभास इति प्रतिनियमितत्वात् वृक्षशब्दस्य हेतुत्वेन कथमसपक्षगता दोषास्तत्रापद्यन्त इत्याशङ्कते-**हेत्वपवादेति** । व्याचष्टे-**स्वामतमिति**, स हेतु यस्त्रिलक्षणसम्पन्न अस्माद्विपरीतस्तु द्विविध एको विरुद्ध अन्यस्त्वनिश्चित, अनिश्चितश्च त्रिविध, साधारणासाधारणासिद्धभेदादित्यर्थो भाति तदेव हेतुतदाभासयोर्नियतत्वाद्वृक्षशब्दस्य हेतुत्वेनासपक्षगतदोषापत्तिर्नास्तीति भाव । समाधत्ते-**एतच्च नेति**, पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थाधीना हेतुतदाभासव्यवस्था, हेत्वाभासास्ततोऽपरे

1 सि क्ष छा डे समानोऽथ सपक्षा० । 2 सि क्ष छा डे असद्वृत्तिगत० । 3 सि [illegible] छा सिद्धेस्तद० ।

सेद्धि, हेतुतदाभासव्यवस्थानियमस्य पक्षादिव्यवस्थाश्रयत्वात्, पक्ष एव तावदव्यवस्थित, उभयतोऽभवनपरमार्थत्वादित्युक्तत्वात्, सपक्षस्त्वनन्तर यायो नास्ति, असपक्षस्तु स एव पक्ष त्वन्मताभ्युपगमात् तात् सपक्षाभवामात्रत्वात्, इतरथा नैव स्यादुक्तवदेव, तस्माद्धेत्वपवादनियमादसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिस्त-वस्थैव, आपेत्त्यभ्युपगमे रित्यादि, यद्येवमापत्तिर्गोपमभ्युपैष्यसपक्षवृत्तिगत ततोऽन्यापोहान्यथात्व दोष – न्यापोहोऽपि तदन्याभावात्तदपोहाभावाच्च स्वार्थापोह एव स्यात्, कस्मात्? सपक्षावच्छिन्नस्यापि पक्षत्वात्–पक्षादन्य सपक्ष, ततोऽवच्छिन्नोऽसपक्षो या स एव पक्ष, तत [स]पक्षादन्य पक्ष एव पक्षादन्य, सपक्षादन्यत्वात्, ततोऽन्यापोह पक्षापोह स्वार्थापोह इत्यापन्न ।

किञ्चान्यत्—

सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तेश्च पक्षापक्षयोर्विशेष गमयितु नालम्, साध्यनिर्देशवत्, तद्विषय-पक्षधर्मत्वादेव तुल्ये वृत्तिरिति चेत्, अननुमानं तर्हि शब्दोऽद्विलक्षणत्वात्, असाधारणवत् निरुद्धोऽपि तद्विषयमात्रार्थत्वादन्यापोहशब्दार्थत्वस्य, व्यतिरेकस्य स्वार्थासम्भवादपि व्यर्थतैव वा, पक्षमात्रस्याप्यलक्षणत्वात्, अव्यक्तश्रुतिवत् ।

इति ह्युक्तम्, तत्र तत इत्यनेन त्रिलक्षणयुक्तस्य हेतोरेव ग्रहणात्तज्ज्ञानस्याधीनत्व हेत्वाभासस्य, 'अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तिताऽसति । निश्चितानुपलम्भाऽऽत्मकार्याख्या हेतवस्त्रय ।' पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपत्रैलक्षण्ययुक्तो हेतुरुक्त तस्मात् पक्षादिव्यवस्थाश्रया हेतुतदाभासव्यवस्थेति भाव । इत्थं तद्व्यवस्थाया तव मतेन पक्ष एव न व्यवस्थित, स्यान्ययोन भवति न भवतीत्यभावविषयत्वेनाभवनपरमार्थत्वात् तयोरभावेन सत्त्वैव चाभावस्यान्यापोहनिबन्धनत्वात्र कश्चिच्छब्दार्थ इति पक्षाप्यवस्थेत्याशयेनाह–**पक्ष एव तावदिति** । सपक्षोऽपि नास्ति, शृङ्गाणां पक्षत्वस्योक्तत्वादित्याह–**सपक्षस्त्विति** । सपक्षाभावरूपोऽसपक्ष पक्ष एव, स चाव्यवस्थित इत्याह–**असपक्षस्त्विति,** साध्यधर्मसामान्येन समान सपक्षभिन्न पक्षव्यतिरिक्तश्च नास्ति कश्चित्, सपक्षादन्य किन्तु पक्ष एवासपक्ष, यदि स्यात् सपक्षादन्य सोऽप्यभवनपरमार्थत्वादभवेति भाव । भवत्वसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिरित्युच्यते तर्हि अन्यापोहस्यान्यथात्वं स्यात्, यथा त्वयाऽन्यापोह इष्यते तद्विपरीतार्थो भवदित्याह–**यद्येवमिति,** अन्यत्व हि पक्षादन्य सपक्ष, सपक्षादन्य पक्ष इत्युभय विपर्यीकरोति, सपक्षस्य पक्षादन्यत्वात् पक्षस्य सपक्षादन्यत्वाच्च, पक्षसपक्षयोर्भेदो स्वरूपतो ग्रहणाभावेऽन्यत्वस्य तन्निष्ठस्याग्रहात् योऽसौ पक्षादन्यो यदपादादन्यापोह सपक्षापोह सिद्ध्येत्, कस्माद्वा सपक्षोऽन्य, यतोऽन्यस्यान्यत्व सिद्ध्येत्, तदेवं परस्परापेक्षया परस्परस्यान्यत्वे च पक्षोऽप्यन्यो न भवति, सपक्षोऽप्यन्यो न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनमेव परमार्थ स्यादित्यादिरूपतोऽन्यापोह स्वार्थापोहो भवतीति भाव । कथमन्यापोह स्वार्थापोह इत्यत्राह–**सपक्षेति** । प्रथममन्यापोह दर्शयति–**पक्षादन्य इति,** पक्षादन्य सपक्षो भवति तद्वशात्तस्य पक्षो भवतीति भाव । तदन्यथात्वमाह–**तत सपक्षादन्य इति,** पक्ष एव पक्षादन्य स्यात्, तस्य सपक्षादन्यत्वात्, तथा चान्यशब्देन पक्षग्रहणात् पक्षापोह एवान्यापोह सवृत्त स तु स्वार्थापोह एव नान्यापोह परापोहरूपत्वदिष्ट इति भाव । किञ्च पक्षशब्दोऽपक्षनिवृत्तिमात्र विधत्ते न तु पक्ष गमयितुं समर्थ, तदेव पक्षशब्दसामर्थ्यस्यापक्षक्षीणत्वादित्याह–**सपक्षापक्षेपणेति** । असपक्षशब्दस्य य प्रतिपक्ष सपक्षस्तस्यापक्षेपणे शक्ते क्षीणत्वात् सपक्षव्यावृत्तिमात्रे वृत्तेन तद्व्यावृत्त पक्ष अपक्षो वा

---

१ सि क्ष [illegible] तस्माद्धेत्वाभिरिति । २ सि क्ष भा डे अपरहन भ्यु० । ३ सि क्ष डे छा °भ्युपेत्य०० ४ क्ष पूर्वऽप० ।

(सपक्षेति) साध्यापक्षेपणक्षीणशक्तेश्च-सपक्षादन्योऽसपक्ष पक्ष इत्युक्ते सपक्षव्यावृत्तिमात्रे चरितार्थत्वात् पक्षापक्षयोर्विशेष गमयितु नाल पक्ष एवाय नापक्ष इति, कस्मात् ? उक्तकारणात्, किमिव ? साध्यनिर्देशवत्-यथा 'साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा' (गौ १ १ ३३) इत्यक्षपादपक्षलक्षण सिद्धिनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् साध्यविशेष पक्षमेव अभिद्धात् दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्त न गमयितुमलम्, विपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वात् तदा सपक्षादन्योऽसपक्ष इति सपक्षात् पक्ष विशेष्य न गमयितुमलम्, सामान्यमात्रवृत्ते, त्वया तु विशेषवृत्ते पक्ष एव सपक्षावच्छिन्नवृत्तिरिष्यते, तत्तु न सिद्ध्यतीत्य न्यायात्, स्यान्मत तद्विषये-त्यादि यावदेवदिति, स एव वृक्षार्थो विषय पक्ष, तस्य पक्षस्य धर्मो वृक्षशब्द, तस्मात्तद्विषयपक्षधर्मत्वादेव तुल्ये वृत्तिर्वृक्षार्थे, तत्र दृष्ट, पक्षस्य धर्मो हेतुरित्यनयैवोक्त्या गतत्वात् विशेषार्थगतिरेवेत्यर्थ, अत्रोच्यते-अननुमान तर्हि शब्द, अनुमानाभास इत्यर्थ, पक्ष एव वृत्तत्वात्, तत्र कारणत्वेनाह-अद्विलक्षणत्वादसाधारणवदित्यादि गतार्थं यावत् तद्विषयमात्रार्थत्वात् अन्यापोहशब्दार्थत्वस्येति, स एव विषयस्तद्विषयो वृक्ष, तन्मात्रमेव वाच्यमित्युक्तमन्यापोहशब्दार्थत्वम्, अतोऽसाधारणविरुद्धते, किञ्चान्यत्-व्यतिरेकस्य स्वार्थासम्भवादपि व्यर्थतैव वा-अन्यापोहो हि व्यतिरेकमात्रम्, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वाद् भवतोऽप्यभाव एव पक्षव्यावृत्तेन स्वार्थ कश्चिदित्युक्तम्, तस्माद्वृक्षशब्दस्य व्यर्थतैव, पक्ष[धर्म]मात्रस्याप्य-

---

बोधयितु शक्तिरस्तीति व्याचष्टे-सपक्षादन्य इति। विशेषमाह-पक्ष एवाय नापक्ष इतीति पक्षो वाऽपक्षो वा विशिष्यासपक्षशब्दो न गमयतीति भाव। हेतुमाह-उक्तकारणादिति सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वरूपकारणादित्यर्थ। दृष्टान्तमाह-साध्यनिर्देशवदिति, । व्याचष्टे-यथेति, साध्यनिर्देश प्रतिज्ञेत्यत्र साध्यपदं सिद्धिनिवृत्तावेव चरितार्थमतो दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तमनिर्देश्याभास यावत् साध्यविशेष पक्षमेव न गमयितु क्षममिति पूर्वं व्याख्यातमेव, साध्यविपक्षस्य सिद्धेर्व्यावृत्तिमात्रेणोपशान्तसामर्थ्यात् तथाऽसपक्षपदमपि सपक्षाद्विशिष्टं धर्मं प्रबोधयितुमशक्यम् सपक्षव्यावृत्तिलक्षणसामान्यमात्रे वृत्तेरिति भाव। एवञ्च त्वदभीप्सित सपक्षव्यावृत्तपक्षवृत्तित्वमसपक्षशब्दस्य न सेत्स्यती त्याह-त्वया त्विति। इत्थ न्यायादिति, असपक्षशब्द पक्षविशेषस्यावगमक, विपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वात्, यत्र च शब्दे विपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्व तत्र विशेषस्यार्थगमकम्, साध्यनिर्देशवदिति न्यायादित्यर्थ। हेतुरपसमवगतिरित्युक्तो सपक्षव्यावृत्तिमात्रपरत्वेऽप्यसपक्षशब्दस्य तद्विषय पक्ष एव तद्धर्मं वा हेतोस्तुल्यवृत्तित्वमिति विशेषार्थस्य पक्षस्यावगतिर्भवत्येवेत्याशङ्कते-स्यान्मतमिति, हेतु पक्षस्य धर्मो भवति अत्र पक्षशब्दस्य सपक्षव्यावृत्तिपरत्वेऽपि व्यावृत्तेर पक्षस्य वा धर्मो हेतुर्न भवितुमर्हतीत्यर्थान् व्यावृत्तिमत पक्षविशेषस्यावगति स्यादेवेति भाव। एवञ्चर्हि शब्दो नानुमान स्यादिसूत्रयति अननुमानमिति, पक्षमात्रवृत्तित्वेनायं हेतुरहेतुरेवेत्यर्थ। कारणमाह अद्विलक्षणत्वादिति, सपक्षसत्त्व विपक्षासत्त्वरूपद्विलक्षणरहितत्वादित्यर्थ, वृक्षार्थ एव वृत्तत्वाद्वृक्षशब्दस्य सपक्षाभावेन सपक्षवृत्तिताभावादत एवान्वयाभावेऽतुल्यावृत्तित्वरूपव्यतिरेकस्याप्यभावादसाधारणवदनुमानाभास इति भाव। पक्षशब्दो हि पक्षान्यापोहवचन, तत्रान्यापोहशब्दस्यान्यव्यावृत्तिमात्रपरत्वे साध्यधर्मसामान्येन समानो य पक्षान्यस्तदभावरूपतया तत्रैवान्यापोहशब्दस्य क्षीणशक्तित्वाद्व्यावृत्तिमतो न बोध कथञ्चिदपीत्यसाधारणत्वमुक्तम् यदि चान्यापोहपदस्यान्यव्यावृत्त्यवच्छिन्नस्वार्थपरत्व तदा साध्यधर्मसामान्येन समानात् पक्षादन्याद्व्यावृत्तो स साध्यवान् भवितुमर्हति किन्तु साध्यशून्यधर्म्येवेति तस्य विपक्षरूपतया विपक्षान्यव्यावृत्ते वृक्षे एव वृक्षशब्दस्य वृत्तेर्विरुद्धता स्यादित्याशयेनाह-स एवेति। व्यावृत्तिव्यावृत्तिमद्रूपार्थद्वयपक्षेऽपि वृक्षशब्दस्य वृक्षमात्रे वृत्ति अतोऽसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिरुक्ता वस्तुतोऽन्यापोहस्याभावमात्ररूपतया न स्वार्थ कश्चिदस्तीति अन्यतदपोहयोरभवनपरमार्थत्वोक्तेर्वृक्षशब्दो व्यर्थ एवेत्याशयेनाह-व्यतिरेकस्येति। उक्तप्रकारेण पक्षोऽपि न वृक्षशब्दार्थो येन पक्षधर्मता स्यादित्याह-

---

१ सि क्ष छा मामप०। २ सि क्ष छा डे अभिदधत्। ३ सि क्ष डे छा एवामव। ४ सि क्ष छा डे तद्विषद इत्यादि।

लक्षणत्वादव्यक्तश्रुतिवत्, यथा म्लेच्छप्रयुक्तशब्दार्थो व्यावृत्तिमात्रार्थत्वात् स्वार्थमात्रस्याप्रत्यायनात्, अयर्थो हिस्तिमिश्र[?]इत्यादि तथा वृक्षशब्दः स्यादिति।

तदर्थाभावप्रदर्शनार्थमाह—

गुणसमुदायो हि वृक्षार्थ उच्यते, संवृतिसत् सामान्यसमुदायाख्यस्यासत्त्वात् विशेषाणामृजुवक्रविवरकोटरादीनामवाच्यत्वात् तदेकलक्षणतापि नास्ति कुत स्वार्थाद्भिन्नस्याभूतस्य प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य यतोऽपोहः सिद्ध्येत्, स तु नास्ति, तदभावात्, यश्च वृक्षशब्दस्तस्य वृक्षार्थाभावात् पक्षधर्मत्वाभावः, तत्कथं वृक्षार्थो नास्ति ? गुणसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वात् सेनाशब्दवत् वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तितैवेति चेन्न, अभ्युपगतमूलादीनां तदात्मत्वेनैकत्वे तदतुल्यत्वात् वृक्षार्थस्य तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्त्यादिवचनवैयर्थ्यमेव।

गुणसमुदायो हीत्यादि, तस्मात्तद्द्वारेणानुमानासम्भव[इति] उक्तवदिति प्रागुक्तं स्वमतमेव स्मारयति संवृतिसत्। सामान्यसमुदायाख्यस्यासत्त्वाद्विशेषाणामृजुवक्रविवरकोटरादीनामवाच्यत्वादिति, तस्मात्तदेकलक्षणताऽपि नास्ति कुत एव स्वार्थाद्भिन्नस्याभूतस्य प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य यतोऽपोहः सिद्ध्येत्, स तु नास्त्यन्य, तदभावात् तत्प्रतिपत्तिनिश्चयलभ्यप्रतिपत्तिलभ्यो अन्यो नास्ति, तत्प्रतिपत्तिनिश्चयलभ्यो हि तुल्यातुल्यविवेकात्मेति, यश्च वृक्षशब्द इत्यादि, वृक्षार्थस्य पक्षस्याभावात् पक्षधर्मत्वाभावो वृक्षशब्दस्येति तद्भावनाग्रन्थः, तत्कथमित्यादि यावत् सेनाशब्दवदिति गतार्थं, गुणसमुदायसंवृत्त्यर्थत्वादिति हेतुः, वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तितैवेति चेत्—स्यान्मतं वृक्षशब्दः समुदायेनार्थेनार्थवान्, मूलादीनाञ्च समुदायो वृक्ष उच्यते, तस्मात् समुदायार्थत्वाददोष इत्येतच्च न, अभ्युपगतेत्यादि, अभ्युपगतानां मूलादीनां तदात्म

पक्षधर्ममात्रस्यापीति। दृष्टान्तमाह—अव्यक्तश्रुतिवदिति, असंस्कृतपुरुषप्रयुक्तशब्दादित्यर्थः। वृक्षशब्दस्य स्वार्थाभावमेव दर्शयति—गुणसमुदायो हीति। मुख्ये वृत्तिस्वरूपाव्यवस्थानेनानुमानासम्भव पूर्वमुक्तस्वमतमवोचमदिति स्मारयतीत्याह—तस्मादिति। अर्थस्यानन्यत्वात्तुल्ये गमकत्वेनाप्यानासम्भवादित्यर्थः। रूपादयोऽशा गुणसमुदायरूपाः समुदायः सामान्यमिति पर्यायौ, समुदायो न परमार्थभूतो गुणेभ्यो व्यतिरिक्तः, अवयविवादापत्तेः, स्थैर्यवादापत्तेश्च, किन्तु स्थिरत्वेन व्यतिरिक्तत्वेन चानादिवासना परिकल्पितत्वात् केवलं संवृत्यैव सन्, अत एव परमार्थतोऽसन् गुणभूता ऋजुवक्रकोटरादयो न केनचित् प्रमाणेन बाध्यन्त इति त एव परमार्थगताः तेषामानन्त्येनावाच्यत्व नहि वृक्षशब्देन ऋजुवक्रादय उच्यन्ते, तस्माद्वृक्षार्थाभावात् पक्षमात्रस्य वृक्षस्य धर्मो वृक्षशब्द इति पक्षवृत्तितद्रूपैकलक्षणताऽपि नास्तीति स्वार्थस्यैवाप्रतिपत्त्या कुतस्तदन्यस्य प्रतिपत्तिर्येनापोहः स्यादित्याह—संवृतिसत् इति। अन्यस्तु नास्ति स्वार्थाभावात्, स्वार्थप्रतिपत्तिजन्यप्रतिपत्तिविषयोऽन्यो नास्ति, ततोऽपोहोऽपि नास्ति, स्वार्थानन्यप्रतिपत्तावेव हि गमकस्तुल्योऽगमकोऽतुल्य इत्येवं विवेकः कर्तुं शक्यते नान्यथेति व्याचष्टे—स तु नास्तीति। वृक्षशब्दस्य पक्षधर्मत्वाभावं भावयति—वृक्षार्थस्येति। गुणसमुदायेति, अवयवसमुदाय एव सङ्केतविषयीभूतोऽर्थः शब्दस्य, अनादिवासनाप्रभवविकल्पप्रतिभासरूपैण विषयत्वेन शब्दार्थतयाऽऽरोपणात्, समुदायस्य चागमत्वादिति भावः। समुदायः संवृतिसन् वा भवतु किन्तु समुदायस्य प्रतिभासनात्, प्रतिभासमानार्थं प्रतिपिपादयिषया च शब्दप्रयोगात् समुदाय एव शब्दस्यार्थ इति न वृक्षशब्दस्य स्वार्थाभावाद्व्यर्थतत्याशङ्कते—वृक्षशब्दस्येति। व्याचष्टे—स्यान्मतमिति। मूलादीनां समुदायो वृक्षपदार्थः, समुदायसमुदायिनोश्चाभेदः अतो मूलादीनां वृक्षात्मकत्वमिति मूलादयः सपक्षाः साध्यधर्मसामान्येन समानत्वात्, अत एव सपक्षादन्यत्वरूपः पक्षश्च मूलादयः पारमार्थिकस्तन वृक्षस्तु समुदायरूपत्वात्संवृतिसन् तस्मात् सपक्षादतुल्यो वृक्षार्थः, वृक्षशब्दस्य च अतुल्यवृत्तित्वाव्यभिचारात् तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्यादिविभागवचनं व्यर्थमेवेत्याह—अभ्युपगतानामिति। ननु सेनेत्युक्ते

क्त्वेनैकत्वे सपक्षत्व सपक्षादन्यत्व पक्षत्व, तेनातुल्यमन्यत्व सपक्षाद्वृत्त्यर्थस्य तदतुल्यत्वात् तुल्यातुल्य वृत्त्यवृत्त्यादिवचनवैयर्थ्यमेव ।

किञ्चान्यत्—

सवृतिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव, मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्ति, रूपादिभेदसमुदायसवृत्यर्थत्वात्, रूपादिसत्यत्वप्रतिपादनार्थेऽपि च डित्थाद्युदाहरणे त्वयैव समुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहप्रयासे रूपादिपरस्परव्यावृत्त्याऽभवनपरमार्थत्वान्न किञ्चित्सत्यम्, सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वात्, तत्सत्यस्यापि क्षणातिपातित्वादत्यन्तापूर्वत्वादनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् कतमद्रूपम्? एव सर्वेनातुल्य एव वृत्ति शब्दस्य, अप्रामाण्य वा ।

(सवृतीति) सवृतिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव । अवृक्षो न भवति वृक्ष इत्यस्य मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्ति, रूपादिभेदसमुदायसवृत्यर्थत्वात्, रूपादिसत्यत्वादर्थवान् स्यादिति चेत्तदपि न, रूपादिसत्यत्वप्रतिपादनार्थेऽपि च डित्थाद्युदाहरणे त्वयैव कारकुण्टादिगुणसमुदायाभावोक्त्याऽन्यापोहप्रयासे क्रियमाणे रूपादिपरस्परव्यावृत्त्याऽन्यथाभावे व्यतिरेकस्याभावान्न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वान्न किञ्चित् सत्यम्, तत्कारणमाह—सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वादिति, तत्सत्यस्यापि पुन क्षणातिपातित्वात् क्षणे क्षणेऽन्यान्यत्वात् द्वितीयक्षणे तदभावात् कतमद्रूपम्? अत्यन्तापूर्वत्वात्, निर्बीजत्वात्, अनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् 'स्वलक्षणमनिर्देश्य रूपमिन्द्रियगोचर' (प्रमा० स० प्रत्य०) इति ह्युक्तम्, तस्मादतुल्ये पक्षसपक्षव्यावृत्त्या वर्तेन वृत्ति शब्दस्य, नास्त्येव चार्थे वृत्ति,

घनमिति लोके प्रत्येकं गजतुरगादेर्धवखदिरादेर्वा नोपजायते प्रतिपत्ति किन्तु समुदायेन ते प्रतीयन्त इति सेनावनादिशब्दा समुदाये सार्थेनार्थवन्तो द्रष्टा इत्याशङ्कायामाह—सवृतिसत्यत्वाच्चेति । तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्तिवचनसार्थक्याय सवृतिगत समुदायस्य वृक्षशब्दार्थत्वासम्भवो यथा तथैव सेनावनादिशब्दानामपि नास्ति कश्चित्स्वार्थ इत्याशयेन व्याकरोति—सवृतीति । ननु वृक्षशब्दार्थस्यावृक्षो न भवति वृक्ष इत्यस्य न मूलादिसमुदायोऽर्थ तस्यासत्त्वात्, किन्तु स्वरूपसन्मूलादिरेव तथा च नातुल्य एव वृत्तिर्वृक्षशब्दस्येत्याशङ्कायामाह—अवृक्षो न भवतीति, मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनार्थवत्त्वेऽपि वृक्षशब्दोऽतुल्य एव वर्तते, मूलादेरपि रूपरसादिगुणसमुदायात्मकसवृतिसत्त्वात् तदर्थत्वाद्वृक्षशब्दस्येति भाव । ननु न रूपादिसमुदायोऽर्थ सत्यासत्त्वात्, किन्तु सत्स्वरूपा रूपादिरेवेत्याशङ्कायामाह—तदपि नेति, रूपादीनां गुणानामेव सत्त्वं प्रतिपादयितुं त्वयैव डित्थाद्युदाहरणमुपन्यस्य समुदायाभाव प्रतिपादित नहि सर्वे कारकुण्टाद्या डित्थशब्दाभिधेया इति तत अभिधानाभिधेययो सम्बन्धनिरूपणीभूतान्यापोहविचारे क्रियमाणे सति रूपापेक्षया रसस्यान्यत्वेनाभवनरूपतया रूपस्यापि रसापेक्षया व्यावृत्तत्वेनाभवनरूपत्वात्तद्भावे तद्भावरूपस्यान्वयस्याभावेन तदभावेऽभावरूपस्याप्यभावाच्च न किञ्चिद्वस्तु सत्यमिति कथ रूपादय सद्रूपा स्युरिति भाव । उक्तभावार्थे हेतुमाह—सजातीयेति, तुल्यातुल्याच्च व्यावृत्तरूपत्वाद्रूपादीनां गगनकुसुमादिवदसत्यत्वमिति भाव । ननु नीलोत्पलमित्यादावनीलोत्पलात् सजातीयाद्धटपटादेर्विजातीयाद्व्यावृत्तस्वरूपस्यैतस्य नीलोत्पलस्य सत्यत्वाद्रूपादे कथ न सत्यतेत्याशङ्कायामाह—तत्सत्यस्यापीति, सतां रूपादीनामपि क्षणातिपातित्वेन क्षणमात्रस्थितिकत्वात्तद्वस्तु रूपमिति कथमुच्यते रूपणाद्धि रूपम्, नहि क्षणिक रूपयितुं शक्यम्, अत्यन्तापूर्वत्वात् पूर्वं पूर्वकालसम्बन्ध यस्य सुतरां नास्त्यसावत्यन्तापूर्व, तद्भावस्तस्मान्निष्कारणत्वादित्यर्थ तच्च वस्तु, अनिर्देश्यं तस्मादपि न तद्रूपम्, एवमत्यन्तापूर्वत्वेन सङ्केतासम्भवात् शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् रूपमिति निर्देशासम्भवात् कथं तद्वस्तु शब्दार्थ स्यात्तस्मादतुल्य एव शब्दस्य वृत्तिर्न पक्षे न वा सपक्ष इति भाव । तद्वस्तुनो रूपणाविषयत्वे हेतुमाह—अत्यन्तापूर्वत्वादिति, सङ्केतव्यवहारकालव्यापित्वाभावादिति भाव । उपसंहरति—तस्मादतुल्य इति ।

अथवा शब्दस्याप्रामाण्यं प्रतिपन्नमेव त्वया, यस्मादेतत्त्वन्मतानुसार्येव ज्ञापकं 'शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैः' (वाक्य० का० २, श्लो० २३५) इत्यादिश्लोको गतार्थ, एवं सर्वेऽत्रातुल्य इत्यादि लिङ्गवच्छब्दोऽनुमानं भवति प्रमाणमेव वा न भवतीत्युक्तस्यार्थस्य यथाप्रतिज्ञं प्रतिपादितस्योपसंहारः[1]।

प्रोक्तार्थसमसंक्षेपहारात्मकेन लिङ्गमपि शब्दवन्न भवतीत्युपपादयिष्यामीत्यत आह–

शब्दवत्तु लिङ्गाद्वैलक्षण्यमेव स्यादनुमानत्वात्, अननुमानं वाऽद्विलक्षणत्वादसाधारणवत्, अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रं विरुद्धवत्, सपक्षवृत्त्यभावात्, किमुक्तं भवति अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्, अत एवान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापारावकाशाभावस्तस्मादेकलक्षणं शब्दवदिति, सन्निधानमप्यनुमानत्वार्थप्रतिपत्त्योरकारणम्, तावन्तरेणापि तदुपपत्तेः, साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्, ततस्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षणं शब्दवल्लिङ्गमपि, अनुमानत्वात्, एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि, उक्तवत्।

शब्दवत्तु लिङ्गाद्वैलक्षण्यमेव स्यादित्यादि, प्रथममेव तावदनुमानत्वाच्छब्दव[द्]द्विलक्षणं लिङ्गमिति साधयति ततोऽद्विलक्षणत्वादसाधारण[वत्]इत्यादि यदुक्तमनन्तरं शब्दे दोषजातं तत्सर्वं लिङ्गस्य शब्दवदित्येवोक्तक्रमेण ज्ञेयमेकलक्षणत्वम्, अन्वयव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्रं विरुद्धवदिति शब्दे यदुक्तं तल्लिङ्गे, अस्य व्याख्या सपक्षवृत्त्यभावात्, किमुक्तं भवति–अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात् पक्षादन्यत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः, अत एवान्वयाभावाद्व्यतिरेकव्यापारावकाशाभावः, तस्माद्व्यतिरेकव्यापारावकाशाभावात् एकलक्षणं शब्दवदिति लिङ्गमपि शब्दस्येवैकलक्षणं प्रागुक्तं विरुद्धवदन्वयव्यतिरेकाभावादिति, संनिधानमप्यनुमानत्वार्थप्रतिपत्त्योरकारणम्, तावन्तरेणाप्यनुमानत्वोपपत्तेः विनापि ताभ्यामर्थगतेस्तयो

र्विकल्पप्रतिभासस्वविषयमात्रा शब्दस्य त्वया स्वीकृतत्वाच्छब्दप्रतिभासस्वार्थस्य च विपरीताकाराभिनिवेशिताया तत्तीर्थान्तरेषु भावादतथाविधे तथाविधप्रत्ययजननत्वाच्छब्दोऽप्रमाणमेवेत्याशयेनाह–अथ वेति। शब्दात् परस्परविरुद्धार्थप्रतिभासो भवतीत्यत्र मतान्तरीयसंवादमाह–शास्त्रेष्विति। एवं सर्वेऽत्रेत्यादिग्रन्थो पूर्वं प्रतिज्ञातस्य लिङ्गवच्छब्दोऽनुमानमित्यस्य सर्वत्रातुल्य एव वृत्तिः शब्दस्येत्यनेनोपसंहारः, अननुमानं तर्हि शब्द इत्यस्य चोपसंहारोऽप्रामाण्यं वचनेन कृत इत्याह–एवं सर्वेऽत्रेति। पूर्वोदितार्थान् क्रमेण संक्षिप्य शब्दवल्लिङ्गमपि अनुमानत्वेनाद्विलक्षणं यद्वा प्रमाणं न भवतीति निरूपयिष्यामीत्याचष्टे–प्रोक्तार्थेति। शब्दस्यैकलक्षणत्वेऽपि यथाऽनुमानत्वमिष्टं तथैव लिङ्गस्याप्यनुमानत्वाद्वैलक्षण्यं स्यादिति निरूपयति–शब्दवत्त्विति, शब्द इव लिङ्गमप्यद्विलक्षणं स्यात्, अनुमानत्वादिति भावः। व्याचष्टे–प्रथममेवेति। अद्विलक्षणत्वसिद्धावननुमानं वा तर्हि लिङ्गमद्विलक्षणत्वादसाधारणवदित्यादिग्रन्थं योजयित्वैकलक्षणत्वमुपपादनीयमित्याह–तत इति। तदेव दर्शयति–अन्वयव्यतिरेकाभावादिति, पक्षादन्यत्रावृत्तेः सपक्षवृत्त्यसम्भवेनान्वयाभावः, ततश्च व्यतिरेकोऽपि नास्ति सपक्षवृत्तित्व व्यापकाभावाद्व्यतिरेकात्... तत एव सपक्षवृत्तित्वाभावेऽसपक्षाद्व्यावृत्तिलक्षणो व्यतिरेकोऽपि नास्तीति दर्शयति किमुक्तमिति। तात्पर्यमाह–लिङ्गमपीति, पक्ष एव वृत्तेः पक्षस्यासपक्षत्वाच्च विरुद्धत्वं तन्मात्रवृत्तिलिङ्गस्येति भावः। यत्र क्वचिल्लिङ्गे पक्षधर्मत्वेनान्वयव्यतिरेकौ सन्निहितौ तत्रापि तावकिञ्चित्करावेव अन्तरेणापि ताभ्यामनुमानस्य शब्दाच्चार्थगतेः सम्भवादित्याह–सन्निधानमपीति, अन्वयव्यतिरेकयोः सन्निधानमपीत्यर्थः। तयोरकिञ्चित्करत्वे

---

1 क्ष छा यथार्थप्रतिपादित०। 2 सि छा क्ष डे संक्षेपहारात्मकलिङ्ग। 3 सि क्ष छा डे सन्निहितसामर्थ्य नुमानत्व मर्थप्रतिपत्त्यकारणत्व।

सन्निधानमप्यकारणम्। किमिव ? साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्—यथा यत्कृतकं तदनित्यमिति कृतकत्वस्यानित्यत्वे नाविनाभावेन व्याप्तत्वादविनाभाविनोऽनित्यत्वस्य गतिः कृतकत्वादिष्टा, न तु यदनित्यं तत्कृतकमित्यनित्यत्वस्य कृतकत्वेनाविनाभाविना व्याप्तौ सत्यामप्यगतेरन्यत्र तदभावे सत्यविवक्षितत्वात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ त्वन्मतेन यथा तथेहाप्यन्वयव्यतिरेकौ सन्निहितावप्यकारणम्, शब्दार्थे पक्षधर्मत्वमात्रात्तद्गते, तस्मादन्वयव्यतिरेकसन्निधानेऽप्यकारणत्वात्ताभ्याम्, यथाऽनुमानविचारेऽभिहितं 'प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते। लिङ्गे लिङ्गिनि[च]व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' इत्यादिकारिकाथानुगमं कार्यं, ततः किम् ? ततस्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षणं शब्द[वत्]लिङ्गमपि, अनुमानत्वात्, एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि तेऽनुमानमित्यापन्नम्, एकलक्षणत्वाच्छब्दवत्, अभिमतत्रिलक्षणलिङ्गैकलक्षणत्वेष्ट एकलक्षणं यमसिद्धमित्यत आह स्मारणार्थमुक्तन्यायसिद्धस्यैकलक्षणत्वस्य—उक्तवत् शब्दवदिति।

शब्दोऽपि वा नानुमानं विरुद्धवदिति लिङ्गस्यापि प्राप्तम्, व्यर्थतैव वा, स्वार्थस्यासम्भवात्, पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वा विरुद्धज्ञानवदग्निरत्र धूमादित्यस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽथ बहलकुटिलत्वाद्यानन्त्ये च धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्, संवृतिमात्रत्वाच्च समुदायस्य तदर्थागतेस्तद्वारेण नानुमानमित्यलक्षणं लिङ्गं स्वार्थमात्रस्यापीति तदेकलक्षणतापि नैव, इत्थं कुत एव तस्यागृहीतत्वादुभयप्रतिपत्तेरभावेऽन्यापोहः ?

शब्दोऽपि वा[ना]नुमानं विरुद्धवदिति शब्दस्यानुमानत्वाभावे लिङ्गस्यापि प्राप्तमेव, अ[न]नुमान[त्व]द्वयोरपीत्यभिप्रायः, व्यर्थतैव वेत्यादि, शब्दवल्लिङ्गस्य वैयर्थ्यं प्रागभ्यास्यातविधिना योज्यम्, स्वार्थस्येति, पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्यवसायात्, म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वेति, विरुद्धज्ञानवत्,

दृष्टान्तमाह-साध्यधर्मेति, साध्यधर्मेऽनित्यत्वे या साधनस्य कृतकत्वस्य व्याप्तिः सा यथा [ ] साध्यसाधिका तद्वदित्यर्थः। दृष्टान्तमेव व्याकरोति-यथेति, कृतकत्वनिष्ठाऽनित्यत्वव्याप्तिगमकत्वेन विवक्षिता अव्यभिचारात्, अनित्यत्वनिष्ठा [ ] कृतकत्वव्याप्तिर्न गमकत्वेन विवक्षिता, व्यभिचारात्, अनित्यस्य तत्वस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभावेन कृतकत्वाभावात् नानित्यत्वेन कृतकत्वस्य गतिरिति भावः। दार्ष्टान्तिकमाह-तथेहापीति, शब्दे पक्षधर्मतामात्रेणार्थगतौ सत्यपि तस्यैव लक्षणत्वौचित्यात् सन्निहितावप्यन्वयव्यतिरेकौ न कारणमिति भावः। एतद्येनदनुमानविचारे त्वयैवोक्तमित्याह यथेति। प्रतिषेध्येति, यस्मात् प्रतिषेध्यमपोह्य व्याप्तिर्न प्रवर्तेन गमयति, सा लिङ्गे लिङ्गिनि च यद्यपि वर्तते तथापि तस्मात् क्वचित् सा सत्यपि न कारणमिति तदर्थः भावार्थस्त्वग्रे व्यक्तीभविष्यति। सन्निहितयोस्तयोरकारणत्वं भवतु तेन किमित्यत आह-ततस्तयोरिति। तदेव प्रथमभङ्गोक्तस्यानुमानत्वादिलक्षणत्वसाधनस्योपसंहारः। अननुमानत्वं तावदाह-एकलक्षणत्वादिति। ननु लिङ्गे त्रिलक्षणत्वमेवेष्टमिति हेतुरयमसिद्ध इत्यत आह-अभिमतेति। शब्दस्याप्यननुमानत्वं साधयति-शब्दोऽपि वेति। ननु लिङ्गे शब्दे प्रोक्तदोषा वाच्याः तत्कथमत्र शब्देऽननुमानत्वं साध्यत इत्यत आह-शब्दस्येति, एकलक्षणत्वादिति भावः। तदेकस्याप्यसम्भवपरमार्थेनासत्त्वात्कथना लिङ्गस्य लिङ्गिनाऽभावादित्याशयेनाह-शब्दवदिति। अग्नेर्धूमस्याप्यपारमार्थ्यागत्त्वात्तद्धूमस्याप्यभावोऽसत्त्वपरमार्थेनाध्यवसायाविषयत्वात् यथा म्लेच्छोदितशब्दस्य परिज्ञानं न भवतीत्याह-पक्षधर्ममात्रस्येति, पक्षधर्मतयाभिमतस्य लिङ्गस्येत्यर्थः। अनुमानस्यास्य विपरीतप्रतिपत्त्यात्मकत्वाद्विरुद्धज्ञानवदननुमानत्वमाह-विपर्ययाद्वेति। कथं विपर्यय इत्यत आह-

१ सि धेरवर्म्यमा० क्ष छा ड धे वत्यामा०। २ सि क्ष छा डे विरुद्धोऽपि। ३ °यमसाम्राष्टा०, क्ष डे यथमात्राव्द्रो०। ४ सि क्ष ड वानुमान। ५ सि क्ष डे छा व्यथतेत्तद्वेत्यादि। ६ सि सायोयावत् क्ष छा डे सायवत्।

तद्भावयति-अग्निरत्र धूमादित्यस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽर्थ इति, वृक्षस्य मूलादिकोटराद्यानन्त्ये वाच्यत्वाभाववद्बहलकुटिलत्वाद्यानन्त्ये च धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्। सवृतिमात्रत्वाच्च समुदायस्य तदर्थो गते, तस्मात्तद्द्वारेण[न]ानुमानमित्यलक्षण लिङ्ग स्वार्थमात्रस्यापीति, इति तदेकलक्षणतापि-नैव, इत्थ-उक्तस्वार्थमात्रस्यालक्षणत्वे कुत एव तस्यागृहीतत्वात् स भवति धूमो नाधूम, अन्यो न भवतीत्य विषयत्वादुभयप्रतिपत्तेरभावेऽन्याभावादन्यापोह ? कुतोऽग्निरित्यनग्निर्न भवति, धूम इत्यधूमो न भवतीति च दूरत एवैतत् तत घटामियर्ति।

पक्षधर्मे च वाऽग्नि धूमस्याधार प्राप्नोत्यनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावस्तदभ्युपगमे पक्षाभाव, प्रागुक्तशब्दानुमानविषयवदिति तस्मिन्नेव पक्षधर्ममात्रलक्षणा वृत्ति स्याद-न्यत्र न, तस्मादन्वयव्यतिरेकी न स्त, अथ भवति ज्ञान धूमोऽयमग्निरय वृक्षोऽयमिति तत शाब्दलिङ्गिके अपि ज्ञाने प्राप्ते प्रत्यक्षे, अन्वयव्यतिरेकवियुततथ्यज्ञानत्वात्, सन्निकृष्टार्थवत्।

पक्षधर्मे च वेत्यादि, यथैव वृक्ष एव न कश्चित् सपक्ष इति प्रसञ्जिता शाब्द[स्य]ार्थे वृत्ति तथाऽग्निरिति पक्षधर्म[स्य]धूमस्याधार प्राप्नोति, अनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभाव तदभ्युपगमे पक्षाभाव, प्रागुक्तशब्दानुमानविषयवदिति तस्मिन्नेव वृत्ति स्यात् पक्षमात्रे, सपक्षाभावात्, सा कीदृशीति चेदुच्यते-पक्षधर्ममात्रलक्षणा, विमुक्त भवति न तुल्यान्वयात्मिका, अन्वयार्थाभावात् न स्याद्वृत्ति, अन्यत्र नेत्यादि, पक्षधर्मस्य यथा-यत्र सपक्षे वृत्तौ तुल्ये तद्वदतुल्येऽपि वृत्ति स्यात् इत्याशङ्काया व्यावृत्तये व्यतिरेका-

---

अग्निरत्रेति, अपिशब्देन शब्दार्थ इवेति सूच्यते तत्र यथा वृक्षो गुणसमुदायरूप इत्यतिरूपत्वादमत् तथा धूमोऽपि बहलकुटिलत्वोर्ध्वपाण्डुत्वादिगुणसमुदायरूप, मूलकोटरादिगुणानामानन्त्येन सम्बन्धग्रहासम्भवादज्ञातसम्बन्धेन वृक्षशब्देन यथाऽनाख्येय तथैव बहलकुटिलादीनामानन्त्याद्व्यभिचाराद्वाविनाभावसम्बन्धग्रहासम्भवादगमकत्वादलिङ्गत्वमिति भाव। ननु बहलकुटिलादीनामानन्त्यं भवतु नाम तथा समुदायो हि धूम उच्यते, स च ज्ञातसम्बन्ध एवेत्यत्राह-सवृतिमात्रत्वाच्चेति, कल्पितो हि समुदायो न पारमार्थिक, तस्मात् तत्र धूमस्य ज्ञानमिति समुदायद्वारेणापि नानुमानसम्भव इति न धूमादिलिङ्गस्य स्वार्थगमकमिति भाव। तदेव धूमो न स्वार्थमपि गमयितुं क्षम इति स्वरूपापरिज्ञानादयं धूमो नाधूम इति, अग्निरय नानग्निरिति स्वपरयोर्विज्ञानाभावादुभयविषयोऽन्यापोह कथं भवतीत्याह-उक्तस्वार्थमात्रस्येति। पक्षधर्म धूममभ्युपेत्यापि दूषणमाह-पक्षधर्मे च वेति। ननु शब्दान्यार्थोऽवृक्षादिनिवृत्तिमात्रं तदत्र वृक्षत्व तथा च सर्वे वृक्षा पक्षान्तर्गता न हि कश्चिदस्ति साध्यधर्मसामान्येन पक्षभिन्न पक्षसमान य सपक्षो भवेत्, तस्मात्तत्रैव वृत्ति शब्दस्येति यथोक्त तथैव लिङ्गस्याप्यन्यापोहेन स्वार्थबोधकत्वादनग्निनिवृत्तिमात्रमग्नित्वं तच्च सर्वेष्वग्निषु न च स कश्चिदग्निरस्ति अग्निसामान्योऽग्निभिन्नो य सपक्षो भवेत्, तस्मात् स एव धूमस्य पक्षधर्मस्याधार स्यात्, तत्रैव धूम पक्षधर्ममात्रत्वेन वृत्ति स्यात् न तु सपक्षवृत्ति सपक्षाभावादित्याशयेन व्याचष्टे-यथैव वृक्ष एवेति। पक्षधर्ममात्रलक्षणेत्यत्र मात्रपदार्थं स्फुटयति-विमुक्त भवतीति, तुल्यधर्मरूपा न वृत्ति तुल्यस्य सपक्षस्यान्वयविषयस्याभावान्न तद्धर्मो धूम इति भाव। यदि पक्षादन्यत्र धूमो वृत्ति स्यात्तर्हि अन्यत्र तुल्य एव वर्तते नातुल्य इत्यत्र नियामकाभावात् पक्षादन्यत्वस्य च तुल्येऽतुल्ये च समानत्वात्तुल्य वृत्तित्वशङ्का स्यात् तद्व्यावर्त्तनाय च व्यतिरेकस्य तदभावे तदभाव एवेत्येवंविधस्याशङ्का स्यात् यदा च सपक्ष एव नास्ति तत कुतो विपक्षवृत्तित्वशङ्का ? तस्मान्नास्त्यन्वयव्यतिरेकौ अत एकलक्षण लिङ्गमिति निरूपयति-पक्षधर्मस्य चेति। ननु सपक्षवृत्तित्वासपक्षवृत्तित्वाभावेनान्वयव्यतिरेकाभावात् कथं शब्दलिङ्गाभ्यां स्वार्थलिङ्गिप्रतिपत्ति स्यात्,

---

1 सि क्ष छा डे छा °भावात्। 2 सि क्ष डे छा °मात्रत्वाच्च स०। 3 सि क्ष छा डे० पक्षधर्मो धूमस्या। 4 सि क्ष डे मत्यावृत्तौ

ा स्यात, सा तु सपक्षस्यैवाभावान्नास्ति व्यतिरेकाकाङ्क्षा, तस्मादन्वयव्यतिरेकौ न स्तः। अथ भवति मिति-विनाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्या भवति ज्ञान धूमोऽयमग्निरय वृक्षोऽयमिति, तत किं? तत प्राप्ते ते, कतमे ते प्राप्ते? शाब्दलिङ्गिके अपि ज्ञाने प्रत्यक्षे एव प्राप्नुत, कस्मात्? अन्वयव्यतिरेकवियुत-ज्ञानत्वात् अविकल्पकत्वात्, सन्निकृष्टार्थवदिति व्याख्यातोऽर्थसङ्क्षेप साधन स्वार्थपरार्थानुमानयो]ब्दलिङ्गिकयो प्रत्यक्षत्वासञ्जन गमनार्थम्।

किञ्चान्यत्-

अत इद स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या तस्य गमकत्वादनुमान शब्द पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम्, अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात् प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्, एव ाठो घटमान उपलक्ष्यते 'नाप्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्तथा हि तत्। कृतकत्वाद्यपि र्थमात्मापोहेन नाशयेत्॥' (ग्रन्थकृतः) इति, यदि न प्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्तथा हि । कृतकत्वादिवदिति मन्यते ततोऽन्यापोहार्थकृता दोषा, न शब्द एवैकस्मिन् दोषा, तद्वि-पजालोपनिपातसम्बन्ध्येव तेऽनुमानमपि, नन्वेव कृतकत्वाद्यप्यनुमान स्वार्थमात्मापोहेन येदेव, अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यगमकत्वात्, अन्यापोहशब्दार्थवत्, धूम इत्यधूमो न भव-ति निरन्वया प्रतिपत्तिरेव, ग्राह्यस्य दर्शनरहितत्वात्, अगृहीतब्राह्मणाब्राह्मणार्थप्रतिपत्तिवत् समुदायो हि धूमाख्योऽर्थ, पाण्डुबहलोत्मङ्काद्यानन्त्ये धूमाभावात्, सवृतिमात्रत्वाच्च दाय स्य तदर्थागते कुत एवान्यापोह? एव तावद्धूमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ स, ताभ्याञ्चान्ययोरपोहौ? तदभावात् कुत तावपि? इति।

अत इदमित्यादि। स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या तस्य गमकत्वात् अनुमान ो नानुमानादन्यत् प्रमाणमित्येतदप्यत एव पूर्वापरासमीक्ष्यैवोक्तम्, अन्वयव्यतिरेकरहितत्वस्योक्तत्वात्,

---

ो यदि भवतीत्युच्यते तदा दोषमादर्शयति-**अथ भवतीति,** प्रत्यक्षभिन्नप्रमाणान्तरतयाऽभ्युपगत शाब्द लैङ्गिकञ्च ज्ञान मेव स्यात्, अन्वयव्यतिरेकाजन्ययथार्थज्ञानत्वात्, अयथार्थज्ञानवारणाय यथार्थेति प्रत्यक्षवदिति दृष्टान्त इति भाव। तमेव दर्शयति-**अन्वयेति,** अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंस्पृष्ट कारणतया प्रतिभासतया वा तथा सध्य साक्षाद्विषयजन्य ज्ञान तद्भावस्त न्द्रियसन्निकर्षानन्तरभाविप्रत्यक्ष विषयजन्यमनुवृत्तिव्यावृत्तिधमानवभासि तद्वदेव लैङ्गिक शाब्दम ज्ञानं सध्यमन्वयात्मक न्वयव्यतिरेकात्मकव्यावृत्तिरहितत्वात एव आन्तरिकल्पनाद्यत्वादविकल्पकमिति भाव। शब्दस्यानुमानतासाधर्क हेत्वन्तरं ति-**अत इदमिति,** शाब्दलैङ्गिकयोरन्वयव्यतिरेकव्यतिरेकेण भवनस्यापादितत्वादेवेत्यर्थ, स्वेन प्रतिपाद्य यद्वस्तु तद्धर्मत्वे सति व्यतिरेकसहकारेण स्वार्थगमकत्वात् अनुमान शब्द इति यदुच्यते तद्विरुद्धम् शब्दो हि स्वप्रतिपाद्यस्य वृक्षार्थस्य धर्म अन्वयव्यति हितेन वृक्षार्थस्य गमकश्च सपक्षासपक्षाभावात, धूमादिरपि स्वप्रतिपाद्यस्याग्न्यादेर्धर्म सपक्षासपक्षाभावादेव तुल्यानुव्यावृत्य ावाद न्वयव्यतिरेकनिरपेक्षेण अग्न्यादेर्गमक अत एव शाब्द लैङ्गिक च ज्ञान प्रत्यक्षमित्युपपादितमित्यतो विरुद्धमिति भाव। न निरूपयति-**स्वप्रतिपाद्येति।** तन्निराकरोति-**अत एवेति,** अन्वयव्यतिरेकापेक्षारहितज्ञानत्वादेवेत्यर्थ, उपपादित न्वयव्यतिरेकरहितत्व प्रत्यक्षत्वञ्च तदसमीक्ष्यैव त्वयोच्यत इति भाव। अतोऽप्रमाणादनुमानान्नाप्रमाणान्तरं शाब्दमित्येव

---

१ सि क्ष प्राप्तेऽशाब्द०।

प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्, एष तु पाठो घटमान उपलक्ष्यते, 'नाप्रमाण[ान्तर]मित्यादि श्लोक, यदि न प्रमाणान्तरमित्येतदेव प्रत्युच्चारयति यावत् कृतकत्वादिवदिति, ततोऽन्यापोहार्थेत्यादि दोषोपन्यास, न शब्द एवैकस्मिन्निति यथा मयोक्ता शब्दप्रत्यक्षप्रसङ्गादिदोषा अन्यापोहार्थवत्ता केवले, किं तर्हि ? तद्विधदोषआरोपनिपातसम्बन्धेच तेऽनुमानमपि, तत्कथमिति चेत्तर्हि तदेव प्रकाश्यते–न चैव कृतकत्वाद्यप्यनुमानं स्वार्थं परार्थं वा त्रिलक्षणं लिङ्गं शब्दवदुक्तविधिना स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेदेव, न न नाशयति, इय प्रतिज्ञा, हेतुरन्यापोहेनेत्यादि गताथ, दृष्टान्तश्च यावदन्यापोहशब्दार्थवदिति साधनम्, तस्य भावना–साधनं धूम इति [अ]धूमो न भवतीति निरन्वयाऽप्रतिपत्तिरेव, प्रतिज्ञा, ग्राह्यस्य दर्शनरहितत्वादिति हेतु, स्थाणव्स्थाणुप्रतिपत्तिवदिति दृष्टान्त, यथा स्थाणवस्थाणुविषयविज्ञानरहितस्य ग्राह्यस्य [द]र्शनाभावात्प्रतिपत्ति निरन्वयत्वात् तथा धूम इत्यधूमो न भवतीति, तद्व्याख्या–गुणसमुदायो हीत्यादि पूर्ववदेव भावनीय पाण्डुरत्वचत्वरविशेष यावत् कुत एवान्यापोह ? अगृहीतब्राह्मणाब्राह्मणार्थप्रतिपत्तिवदिति साधनेनैव भावितमप्रतिपत्तित्वम्, एव तावद्धूमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्येनासौ धूमो गुणसमुदायेऽपरमार्थेऽग्नौ वर्तते सोऽपि न निश्चीयतेऽग्निरित्यथ, ताभ्यामग्निधूमाभ्यां ततोऽन्ययो –अनग्न्यधूमयोरपोहौ स्याताम् ? तदभावात् कुत तावपि ? इति ।

यच्च धूम गुणसमुदायोऽसौ नाग्निदेशो नाम कौचिदपि स्त, तज्ज्ञानाभ्यां तु तदध्यारोपणेनेत्यादि आ न न्विस्येतस्माद्ग्रन्थात् स एव ग्रन्थो यावदन्योपादानमात्मनश्च त्याग इति, एव तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्ति किं भवदेव भवति ? उताभवत् ? अन्यापोहश्च गुणसमुदायपरमार्थश्च स्वार्थ इत्यादि विकल्पैरात्मापोहात्, तैरेव विकल्पैर्विचार्यमाणयो सपक्षासपक्षयोरभावात्, एवमनुमानमप्रमाणमेव, अतत्तत्प्रत्ययात्मकत्वात्, अलातचक्रधीवदिति ।

सन्नाधम् न तु न प्रमाणान्तरं शाब्दमितीत्याह–एष तु पाठ इति । यदि तु न प्रमाणान्तरं शाब्दमनुमानात्तथाहि तत्, कृतकत्वादिवत् अन्यापोहेन स्वार्थं गमयतीति मन्यते तर्हि अन्यापोहनैर्मूल्यादिप्रयुक्ता प्रागुक्ता दोषा स्युरित्याह–यदि न प्रमाणान्तरमित्येतदेवेति । न केवल शब्द एवैते दोषा प्रसज्यन्ते, अपि तु ते अनुमानमपि तथाविधदोषपालक्त्यैव अन्यापोहेन स्वार्थगमकत्वाभ्युपगमादित्याह–न शब्द एवेति । अनुमाने शब्दवत्त एव दोषा प्रसज्यन्त इति साधनेन दर्शयति–न चैवमिति, कृतकत्वाद्यनुमानं स्वार्थं वा परार्थं वा त्रिलक्षणयुक्त लिङ्गमवश्यं नाशयति स्वप्रतिपाद्यमर्थमात्मापोहेन, अन्यापोहार्थनैर्मूल्यस्वार्थवाशादर्शनधुनिमम्व पदाप्रत्ययव्यभिचाराभवनपरमार्थत्वादिविधिना शब्दवदन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यजनकत्वादिति मानाथ । दृष्टान्तमाह अन्यापोहशब्दार्थवदिति, उभयविषयस्यान्यवस्याग्रहणेन तदपोहप्रतिपत्त्यजननादन्यापोहशब्दो यथा स्वार्थं नाशयति तद्वदित्यर्थ । आत्मनोऽपोहमेव भावयति धूम इतीति, इय प्रतीति स्वायरहिताभावप्रतिपत्तिरेव, स्वार्थाभावेनेयमप्रतिपत्तिरेव गगनकुसुमादिप्रतिपत्तिवदिति भाव । हेतुमाह–ग्राह्यस्येति, ग्राह्यस्य स्वलक्षणस्यानिर्देश्यत्वादत्यन्तापूर्वत्वाभिर्बीजत्वात्, धूमस्य च स्वार्थस्य सत्त्वनिष्पसमुदायात्मकत्वादभवनपरमार्थत्वाच्च दर्शनाभावादिति भाव । अत्र टीकाकारो दृष्टान्तमाह–स्थाण्विति । व्याचष्टे–यथेति । निरन्वयत्वमेव तावद्दर्शयति–गुणसमुदायो हीति । मूलदृष्टदृष्टान्तं दर्शयति–अगृहीतेति । तदेवं लिङ्गस्यात्मापोहं निगमयति एव तावदिति । एवं साध्यैकानिश्चये स्वप्रतिपाद्यस्य स्वधर्मिणो गुणसमुदायरूपस्यापरमार्थस्याभावे कथं निश्चयस्तेन स्यात् ? धूमाग्न्योश्चाग्रहणे कथं तदन्ययो प्रतिपत्ति ? कथं वा तदग्रहणेऽन्ययोरपोहौ स्याताम् ? अन्यापोहाभावे च कथमन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्ति ? नास्त्येवेति स्वार्थमात्मापोहेन नाशयदेवेत्याह–किं पुनरिति,

१ स ग्राह्यामद० । २ मि श धा स्याएवस्याच्च० ।

यच्च धूम इत्यादि, समासदण्डको यावद्गुणसमुदायोऽसौ नाग्निर्देशो नाम कोचिदपि स्त इति तमेव तदुक्तन्याय दर्शयति, तद्धानाभ्या रिति-अग्निदेशज्ञानाभ्या तदर्थाध्यारोपणेनेत्यादिना तमेनाक्षेपमतीत प्रथमतिदिशति यावन्न्योपादानमात्मनश्च त्याग इति ग्रन्थावधिञ्च दर्शयति समानप्रचत्वादिति, एव तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिर्व्याख्याता, किं भवद्व भवति ? न्नाभवत् अन्यापोहश्च गुणसमुदायपरमार्थश्च स्वार्थ इत्यादिविकल्पैरात्मापोहात् सपक्षासपक्षयोरप्येवमेवेत्यतिदिशति-तैरेव विकल्पैर्विचार्यमाणयो सपक्षासपक्षयोरप्यभावात्-सपक्षासपक्षावपि भवेन्तावेव भवत ? उताभवन्तावन्यापोहौ गुणसमुदायस्वार्थौ चेत्यादिविकल्पैरात्मापोह इति समानत्वात्, आ कुत आरभ्य ग्रन्थ इति चेदुच्यते किम [य]त्वेन सामान्यभेदपर्यायैरप्युत निधि , नन्वित्येनस्माद्ग्रन्थावधेरारभ्य ततो ग्रन्थो योज्य , नियदवधेरिति चेदुच्यते इयदस्मिन्नन्तरे यावदात्मनश्चेत्येतस्य ग्रन्थस्योपर्युपसंहारग्रन्थ प्रागुक्तन्यायप्राण एव, यथा कृतकत्वादे न पक्षोऽनित्य शब्दोऽग्निरत्रेति वा स्वार्थपरार्थयोर्न्नैव न्यायेन न पक्षोऽग्निविशिष्टो देशोऽनित्यत्वविशिष्ट शब्दो वाऽन्यापोहवादिन , न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादुभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् तस्मिन्नसति प्रदेशशब्दादिधर्मिणि पक्षे कुतस्तस्य पक्षधर्म ? इति पक्षधर्मो न स्त , एव नास्य सपक्षो नासपक्ष इति तथा भावितार्थमेव बहुधा, एवमनुमानमप्रमाणमेव, अतत्तत्प्रत्ययारम्भकत्वात्, अलातचक्रधीवदिति, पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थानाद्धि त्रैलक्षण्यव्यवस्था ततश्चानुमानप्रामाण्यम् । [१]

सपमन्यत् । अथ पक्षधर्माद्यनुपपत्तिमाह-**यच्चेति** । **समासदण्डक इति,** ग्रन्थाऽनारब्ध इति न व्याख्यायते । अग्निदाधारदेशस्य च धूमवद्गुणसमुदायरूपतयाऽसत्त्वात् पक्षधर्माद्यनुपपत्तिरिति भाव प्रतिभाति । न वग्निदेशज्ञान चोरग्निदेशावभेदेन प्रतीयेते तस्मात्तत्र तावध्यारोप्येते, यथा स्वरूप शब्दोऽर्थात्मसु अध्यारोपयति अयमर्थो गौरिति चेन्न अविद्यमानतद्रूपत्वेनाध्यारोपासम्भवात अनभिव्यावृत्त्यात्मनोऽग्न्यादीनामर्थाक्षेपोऽपि न सम्भवति आक्षेपे हि यदव्यभिचारो निबन्धन तर्हि द्रव्यत्वादीनप्याक्षिपेत्, अतद्भेदत्वाच्च नाक्षेप , न ह्यनभिव्यावृत्तेर्भेदोऽग्न्यादय इत्यादिदोषप्रसङ्गे नान्यापोहकृच्छ्रुतिरिति लक्षणस्यापवाद आरभ्यते त्वया शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति, इदमपि वचन मनिर्वाहकमेव सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टे , तस्मादयमपोऽन्यापोह अग्निविशिष्टस्यार्थत्वप्रसङ्गेनेत्यादुक्तमत्र भाव्यमित्यतिदिशति-**अग्निदेशज्ञानाभ्यामिति** । तदेवमन्यापोहाभावादर्थो न भवतीत्येव रूपस्य पक्षादेरभावेन पक्षधर्मोऽप्यनुपपन्न इत्याह-**एव तावदिति** । अर्थान्तरापोहेन स्वार्थमभिधत्त इति मताश्रयेणानुपपत्तिमाह-**किं भवदेव भवतीति,** उक्तपक्षद्वयविचारेणार्थान्तरापोहासम्भवो गुणसमुदायपरमार्थत्वात् स्वार्थासम्भव इत्यादिप्रागुदितनिरस्तै पक्षाद्यपोह इति भाव । अनेनैव न्यायेन सपक्षासपक्षावपि न स्त इत्याह-**सपक्षासपक्षयोरिति** । अतिदिश्यमानग्रन्थारम्भमर्यादामाह-**कुत आरभ्येति,** किं त्व मन्यसे अन्यत्रे न सामान्यभेदपर्यायवाची वृक्षशब्द अविरोधात् विरोधाच्च पटादीनपोहत इत्याशङ्क्य नन्विदमेव विभिना वाचकत्वेऽनुमानमित्यादि पूर्वोदितग्रन्थमारभ्येत्यर्थ । पर्यन्तावधिमाह-**इयदिति** । न चैव कृतकत्वाद्यनुमानं स्वार्थमात्मापोहेन नाशयदेव, अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यगमकत्वात्, अन्यापोहशब्दार्थवन्निति स्वार्थानुमानेऽनित्य शब्द इति न पक्ष , अग्निरत्र धूमादिति परार्थानुमानेऽग्निरत्रेति च न पक्ष , अभवनपरमार्थत्वात्, तस्माच्छब्दप्रदेशयोरभावे कृतकत्व धूमयो कथ पक्षधर्मत्वमित्याह-**यथा कृतकत्वादेरिति** । एव सपक्षासपक्षावपीत्याह-**एव नास्येति** । एवञ्च पक्षादयत्त्वार्थत्वादतस्मिंस्तदिति प्रत्ययात्मकत्वादनुमानमप्रमाणमेव अलातचक्रे चक्रमिति प्रत्ययवदिति दर्शयति-**एवमिति** । व्यवस्थिते हि पक्षादौ लिङ्गे त्रैलक्षण्यसम्भवादनुमानं प्रमाण स्यात्, न चैवं तस्मादप्रमाणमेवेति भाव । अत पर कियान् ग्रन्थस्त्रुटित इव

---

१ सि क्ष छा डे तज्ज्ञान० । २ सि क्ष छा डे भवद्भानेव भवत उताभवत्तावन्यान्यापोहौ । ३ सि क्ष छा डे °यद्यध्यनुत् त्रिभि । ४ सि क्ष छा डे °रभ्यातानो ग्र० । ५ सि क्ष छा डे प्रामाण्यमविशिष्टत्वेन स्वमाननैवा० ।

प्रत्यक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वमग्नेरित्यभिधाननैयर्थ्यञ्च स्यात्, तन्माभूदित्यत्रश तथा-न्यस्याग्निविशिष्टस्य धूमविशिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवाऽऽत्मन साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गित्व लिङ्गत्वञ्चेत्यत आह–

अग्नेरित्यभिधेयस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्चाग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षाया साध्यसाधन-धर्मभावाल्लिङ्गिनि लिङ्गस्यासम्भवो न सम्भवति, तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्पर नियत-भावत्वात्, तौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षाया साध्यसाधने भवत ।

अग्नेरित्यभिधेयस्य लिङ्गित्वात् [लिङ्गत्वाच्च] अग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षाया साध्य साधनधर्मभावादिति स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्योऽप्रत्यक्षाग्निकत्वात् धूमवत्त्वेन साधन प्रत्यक्षधूम-वत्त्वात्, तस्माद्विशिष्टदेशसाध्यसाधनधर्मभावात् लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य साधनस्यासम्भवो न सम्भवति सम्भव एव सम्भवतीत्यर्थं कस्मात् ? तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्पर नियतभावत्वात्–अग्नि प्रधान धूमनिर्वृत्तौ, धूमस्याग्निपरिणामत्वात् तन्निर्वर्त्त्यत्वात्, धूम उपसर्जन अग्निनिर्वृत्तौ, तत्परिणाम-त्वाभावात्–अतन्निर्वर्त्यत्वात्, धूम प्रधानम् अग्निगतौ तल्लिङ्गत्वात्, तमन्तरेणानिर्वृत्ते –अनुपपत्ते अविनाभावात्, उपसर्जनमग्नि, धूमगताप्रत्यक्षत्वात्तत्कालदेशयो, अन्यथा भवत्येवेत्युक्तत्वात्, तेनान्योऽन्य प्रधानोपसर्जनभावेन नियमेन भवतौ तौ–अग्निधूमाख्यौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षाया साध्यसाधने भवत ।

तद्व्याख्या–

अग्निमत्पक्षोपरि विचिकित्साया तत्सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तिश्च, यदि च तस्य देशस्य तयोरेकवस्तुधर्मत्वात्, न चेदिच्छसि ततो नासम्भव

भाति । प्रत्यक्षेति, अग्निरत्र धूमादित्यत्र नाग्निसामान्य साध्यं प्रतीतत्वात्, सपक्षाभावात्, अत्रपदवैयर्थ्याच्च, नापि धूमो हेतु, अग्निमद्देशेन सहाविनाभावासम्भवादत प्रत्यक्षविषयीभूतधूमाधारप्रदेशात् परोक्षभूतोऽग्न्याधारप्रदेश साध्यते, तस्मात्तत्र देशस्य साध्यत्वं साधनत्वञ्चेति भाव । इममेव साध्यसाधनभावमाह–अग्नेरित्यभिधेयस्येति, एतत्प्रदेशस्या-ग्निमत्त्वेन विवक्षाया तद्रूपेण तस्याप्रत्यक्षत्वात् साध्यत्वम् धूमवत्त्वेन विवक्षायाञ्च तद्रूपेण तस्य प्रत्यक्षत्वात् साधनत्वम्, तस्मात् सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इति भाव । हेतुमाह–तयोरिति, विशिष्टदेशस्य साध्यसाधनभावेन अग्निधूमयो साध्यसाधन भाव इति भाव । हेतुं व्याचष्टे–अग्निः प्रधानमिति, धूमोत्पत्तावग्नि प्रधानम्, धूमो हि अग्ने परिणाम, अग्निश्च धूमनिर्वृत्तौ योग्य इति भाव । धूम इति, अग्निनिर्वृत्तौ धूमो गौण, नहि धूमपरिणामोऽग्नि, अग्निनिर्वृत्तियोग्यत्वाभावादिति भाव । कार्यका-रणभावानुरोधेन प्रधानोपसर्जनभावमुक्त्वा ज्ञाप्यज्ञापकभावाश्रयेण तमाह–धूम प्रधानमिति, अग्निज्ञानज्ञापकत्वात्, अग्निना विना धूमस्यानुपपत्तौ अनुपपत्त्याध्यवसानाभावादिति भाव । उपसर्जनमग्निरिति, धूमे ज्ञातेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वात् तद्विशिष्टदेशस्यापि तथात्वादिति भाव । तदेवं प्रधानोपसर्जनभावनियमेन देशस्यैकस्यैव अग्निमद्धूमवत्तया भेदविवक्षाया साध्यसाधनभावो भवत इत्याह–तेनान्योऽन्येति, लोके हि प्रदेश एवाग्नि प्रतिपद्यते देशकालाद्यपेक्षयैव कार्यहेतुभावः, यत्र यत्र धूम तत्र तत्र अग्नि साध्यते न त्वग्निशून्यदेशे भस्मनादौ वा, अन्यथा हेतुर्व्यभिचारी स्यात्, तस्मादेतादृशतया धूमवत्तयाऽग्निसाधने गृह्यमाणस्य देशस्य साध्यता न विरुध्यत इति भाव । तदेव व्याचष्टे–अग्निमदिति । पूर्वं यथादितक्रमेण

१ लि ह सा ट साध्य प्रत्यक्षाग्निसामान्यसाध्यत्वे सपक्षाभावादसाधारणत्वमग्नेरित्यभिधाननैयर्थ्य च स्यात्तन्माभूदि-त्यत्रान्यदयाप्यस्याग्निविशिष्टस्य धूमविशिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवात्मन साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गित्व लिङ्गत्वं चेत्यत आह अग्ने-रित्यभिधेयस्य लिङ्गित्वादग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षाया साध्यसाधनधर्मभावादिति, स एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्यो प्र० ।

धूमो लिङ्गता लभते, अपक्षधर्मत्वात्, यथा तस्मिन् प्रदेशे प्रभादे धूमोऽयोग्न्यादि काले वा, वनस्पतिचैतन्ये स्वापवच्च धूम सन्देहहेतु स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात् तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययाव्यवस्थानकारणत्वात् स्थाणुपुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत् ।

अग्निमत्पक्षोपरि विचिकित्सायामित्यादि, पूर्व गमकत्वेन लिङ्गस्य धूमस्य प्राधान्य गम्यस्य लिङ्गिनोऽग्नेर्गुणभाव दर्शयति यावत्सम्बन्धिमत्प्रतिपत्तिश्चेति, तत पर यदि च तस्य देशस्येत्यादिना निर्वृत्ता यत्र प्राधान्य धूम[।]प्राधान्यञ्च यावल्लिङ्गता लभत इति पक्षधर्मत्वसपक्षानुगतिविपक्षव्यावृत्तिरूपता व्याख्याय धूमस्य पूर्वेणाग्निसाध्यत्वं गमयति, उत्तरेणाग्निविशिष्टदेशसाध्यता व्याख्याय तद्गल्लनिर्वृत्तधूमप्रत्यक्षताया त्रैलक्षण्येन गमकत्व धूमस्य व्याचष्टे-तयोरेव वस्तुधर्मत्वादिति एतदुक्त भवति सम्भवतोरेव लिङ्गलिङ्गिनो साध्यसाधनभावोऽन्वयप्राधान्यापोहप्राधान्येन, न चेदिच्छसि ततोऽनिष्टापादनसाधन-नासम्भवद् धूमो लिङ्गता लभते, अपक्षधर्मत्वात, त्वन्मतादेव सर्व[त्र]लिङ्गिन्यसम्भवात् सिद्धमपक्षधर्मत्व यत्र यत्रापक्षधर्मत्व तत्र तत्र तल्लिङ्गत्वाभाव यथा तस्मिन् प्रदेशेऽग्ने प्रभावेर्धूमोऽयोग्न्यादिकाले वा, विभ्रान्त्यत्-प्राक् शब्दे व्याख्यातमधुना लिङ्गेऽप्युच्यते-वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदित्यादि, अग्निमानय देशो धूमवत्त्वादित्यग्नि साधने त्वदभिमत्या धूम संदेहहेतु स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात्, तद्व्याख्या-तत्प्रतिपत्त्याधानेत्यादिर्दण्डक हेतु -तस्य प्रतिपत्तिस्तत्प्रतिपत्ति , तस्या आधान तत्प्रतिपत्त्याधान तस्याधारो धम , तस्य भाव आत्मा यस्य स भवति तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधर्मभावात्मक प्रत्यय यथास्माभिर्व्याख्यात , तस्य प्रत्ययस्याव्यवस्थाने कारणीभवति स धूम-

गम्यगमकभावात् प्रधानोपसर्जनभावेन भवत्साग्निधूमाभ्या सम्बन्धिनो त्र्यात्मैकस्यैव भेदविवक्षायां साध्यसाधनभावादेतस्य सम्बन्धमत्त्वेऽस्य ज्ञानादपरसम्बन्धिमत्प्रतिपत्ति प्रथम दर्शयतीत्याह-पूर्वमिति, ज्ञाप्यज्ञापकभावेन प्रधानोपसर्जनभावोऽत्र निर्देश । यदि च दशस्येति ग्रन्थेन वक्ष्यमाह-निर्वृत्तामिति, कार्यकारणभावेनात्र प्रधानोपसर्जनभावो बोद्धव्य । ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणप्रथमकल्पे धूमोऽग्ने साधनम्, कार्यकारणभावपक्षेऽग्निमद्देश साध्यो नाग्निरित्याह धूमस्येति । अग्निसामर्थ्यांद्धूमस्य निर्वृत्ति कार्यकारणभावस्य तद्भावे भाव , तदभावेऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन धूमे प्रत्यक्षस्य दुर्बोधम्, अग्निरूपेण परिणतस्यैव धूमरूपेण परिणतत्वादग्निधूमयोरेकवस्तुधर्मत्वात्तो धूमो गमकोऽग्निमत्त्व इत्याह-तद्गल्लनिर्वृत्तेति । लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य सम्भव एव, एकस्मिन् देशे प्रधानोपसर्जनभावेन परस्पर तयोर्नियतत्वात्, तौ च सम्भवल्लिङ्गलिङ्गिनौ अन्वयप्राधान्यन व्यतिरेकप्राधान्येन च साध्यसाधनभावं भजत इति पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिरूपत्रैलक्षण्यसम्पत्समन्वितावित्याशयं वर्णयति-एतदुक्त भवतीति । अन्यथाऽनिष्टमापादयति-न चेदिच्छसीति, सम्भवतोर्लिङ्गलिङ्गिना साध्यसाधनभावं यदि नेच्छसि तर्हि असम्भवद्धूमो लिङ्गतां न लभते, पक्षधर्मत्वाभावात्, न सत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इति यतो वाञ्छसि ततोऽपक्षधर्मत्व धूमे सिद्धमत, यत्र च प्रभादौ नभोदेशवर्तिनि अपक्षधर्मत्वमस्ति अयोग्न्यादिकाले वा धूमे न तत्र लिङ्गत्वमस्तीति धूमो लिङ्ग न भवदिति भाव । यथा शब्दशब्दाऽव्यापिपक्षधर्मत्वाद्वनस्पतिषु चैतन्यसाधने स्वाप सन्देहहेतु तथा धूमहेतुरपि, किमयं धूमोऽशेषानियतव्याप्तिप्रयत्नानन्तरीयकत्ववदनुमानं स्यात् ? किं वा वनस्पत्यव्यापिस्वापवदनुमानाभास स्यादितीत्याह-प्राक् शब्द इति । संदेहहेतुत्वमस्य स्पष्टयति-तत्प्रतिपत्त्याधानेति । तस्येति । अय भावोऽत्र प्रतिभाति अग्निरिति प्रतिपत्तिजननाधारो धर्म धूमो धूमत्व वा तस्य भावस्त्रैलक्षण्य स एवात्मा यस्य प्रत्ययस्य त्रिलक्षणो धूम इति ज्ञानस्य त्रिलक्षणधूमकारणत्वस्य वा स तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधर्मभावात्मकप्रत्यय प्रदेशस्यैवस्यैव लिङ्गलिङ्गित्वे अभिधाय प्रधानोपसर्जनभावेन भेदविवक्षायां तस्यैव नियतभावत्वात् सम्भवतोरेवाग्निधूमयो साध्यसाधनभावस्य

१ सि क्ष द छा अग्निमत्प्रदेशोपरिविचिकित्सायाा० ।

रत्व मतेन, पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात्-सर्वत्र लिङ्गिन्यभावात्-अनियतलिङ्गिसम्भवत्वात्, किमिव स्थाणुपुरुषभावाभावप्रतिपत्तिवत्-यथा स्थाणावभवन् वक्रसयमनादिधर्म पुरुषे च भवन् स्थाणुरिति प्रतिपत्त्या धर्माधार[धर्म]भावात्मकप्रत्ययाव्यवस्थानकारणत्वात्[च]द्विपयसदेहकृत्, एकदोभयत्राभावात् किं स्थाणु स्यात् किं पुरुष स्यात् तथा वयोनिल्यनादि पुरुषभवन् स्थाणौ भवन् उभयविषय सशय करोति, यत्र दृष्टस्तत्र निश्चयहेतुरेव, स्थाणौ वयोनिलयन पुरुषे च वक्रसयमनम्, तत्र भवनात्, तथाऽयमप्यग्निरत्र धूमादिति सदेहहेतु स्यात्, साध्ये भवनानियमात् ।

यत्तु तदन्यत्रादर्शन प्रत्यक्षतस्तर्क्यते तत्र सपक्षे सर्वत्र दर्शनाभावेऽदोष एव, लिङ्गिन्यदर्शने तु स्याद्दोष , लिङ्गी चात्र प्रदेश प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी तत्र सर्वत्र दृश्यत एव, तस्माद्भ्रान्तवचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्त्वदिष्टवत् प्रतिपत्तिरिति, एवञ्च दर्शनबलादेव गमयतीत्युक्ते यस्तद्विपरीत प्रकाश्यप्रकाशकत्वभेदपाठ 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठ सहभाव्यङ्गलिङ्गिनो । आधाराधेयवद्वृत्ति तस्य सयोगिवन्न तु ॥' (प्रमा स) इति "यथाहि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधर्मो तथा न कदाचिल्लिङ्ग लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्ग, सयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिहेति, तथा हि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुन । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ॥' (प्रमा स) यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव तस्माद्युक्त यदग्निमद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तैक्ष्ण्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्ग भवति नान्यत्र तस्माद्युक्त यद्धूमो धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति ।

यत्तु तदित्यादि, यत्त्वयेद साध्यादन्यत्रायोगुडाङ्गाराम्यादावदर्शन प्रत्यक्षतस्तर्क्यते धूमस्य तत्र सपक्षे लिङ्गस्य सर्वत्र दर्शनाभावे लिङ्गत्वाव्याख्यानाददोष एव, लिङ्गिन्यदर्शने तु स्याद्दोष , लिङ्गी चात्र प्रदेश प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी, तत्र सर्वत्र दृश्यत एव, तस्माद्भ्रान्तवचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्त्वदिष्टतत्प्रतिपत्तिरिति

एवमस्तुधर्मत्वेन च लिङ्गे नैरूप्येण गमकत्वस्य मया प्रतिपादितत्वात्, एतल्लक्षणप्रत्ययस्य व्यवस्थापने त्वन्मतेन धूमो न हमो भवति पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात्, न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इत्यभ्युपगमात्, अयोगुडादिव्यतिरिक्तलिङ्गिन्येव लिङ्गस्य सम्भवाभ्युपगमाच्चेति । दृष्टान्तमाह-स्थाणुपुरुषेति, स्थाणुत्वाभावाविनाभाविवक्रसयमनादिधर्म , पुरुषत्वाविनाभाविवयोनिल्यनादिधर्म प्रत्येक पुरुषस्थाणुप्रतिपत्त्याधानाधारधर्म , प्रत्येक यत्र स दृष्ट तत्र तत्प्रतिपत्तिजननात्, तौ च धर्मौ एकदाऽयत्र न [illegible] एव तथा [illegible] पुरोवर्तिनि यदा वक्रसयमनादिज्ञान तदा पुरुषत्वस्य यदा च वयोनिलयनादिधर्मज्ञान तदा स्थाणुत्वस्योपस्थित्या तटस्थस्य सशयो भवति किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तयोधर्मयो पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वादिति । प्रत्येक तयोरविनाभाव दर्शयति-यत्र दृष्ट इति । यथायोगुडाङ्गारादौ धूमो न दृश्यत इत्युक्त तत्राह-यत्त्विति । व्याचष्टे-यत्त्वयेदमिति तथा हि साध्यादन्यत्र साधनस्य प्रत्यक्षेणादर्शन तर्क्यते न तु लिङ्गिनीति भाव । तथा च भाष्यमाह-तत्र सपक्ष इति, निखिलेषु सपक्षेषु लिङ्गाभावस्य तथा भवितव्यमित्यनियम , प्रत्यक्षविषयत्वेनायोगुडादेरलिङ्गित्वात् तत्र लिङ्गस्यादर्शनेऽपि न लिङ्गत्व व्याहन्यते लिङ्गिनि तस्यादर्शने हि लिङ्गत्व विहन्यते लिङ्गी च प्रत्यक्षतो धूमत्वेन परिदृश्यमानोऽग्नेति शब्दवाच्य प्रदेश एव तत्र सर्वत्र धूमो लिङ्गं दृश्यत एवेति भाव । एवञ्च न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भवतीति लिङ्ग लिङ्गी भवत्येवेति च प्रतिपत्तिर्भ्रान्तेत्याह-तस्मादिति । अन्योन्यप्रधानोपसर्जनभावेन नियमेन भवन्तौ लिङ्गलिङ्गिनौ देश

१ सि क्ष छा डे धानाधाराभावा० ।

त्रिश्चान्यत्-एवञ्चेत्यादि, अनेनैव न्यायेन दर्शनबलादेव गमयतीत्युक्ते यस्तद्विपरीत प्रकाश[क]प्रकाशकत्वभेदपाठ सोऽप्यसम्यक्,कतमोऽसाविति चेदुच्यते 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठ' इत्यादिर्कारिका सामान्याः तद्यथा-ननु द्विगतत्वात् सम्बन्धस्य सयोगिवल्लिङ्गधर्मेण लिङ्गिना भवितव्यमिति चोदिते नैतदस्ति सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ठ इत्यादि, यथा हि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधर्मा तथा न कदाचिल्लिङ्ग लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्गम्, सयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिह, तथाहि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव' इत्यादिश्लोक , यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव तस्माद्युक्त यदग्निमद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तैक्ष्ण्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्ग भवति नान्यत्र तस्माद्युक्त यद्धूमो धूमत्वेनैव पाण्डुरत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरित्येव ह्यवधारणवैपरीत्ये न सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ।

ननु च लिङ्गमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे,'काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यङ्गि न तत्त्वत । व्यापित्वान्ननु तत्तस्य गमक गोविषाणवत्॥' (प्रमा स)यद्यपि किञ्चिल्लिङ्ग लिङ्गिनि भवत्येव, न तु तत्त्वेन लिङ्गिन गमयति, तद्यथा विषाणित्वेन गोर्व्यापित्वेऽपि न गो प्रकाशकत्वम् व्यापित्वात्तु तदेव गोत्वेन प्रकाश्य भवति, 'प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिर-पोह्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्ति तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' (प्रमा स) कृतकत्वस्य ह्यनित्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम्, तस्माद्यदनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्व तेनाकृतकत्वानवकाशादनित्यत्वस्य कृतकार्थव्यापित्वेऽप्यकृतकत्वप्रतिषेधेन गम्यत्वेन स्यान्न गमकत्वे तुल्यत्वमिति चेन्न, विषाणित्वे व्यभिचारात् ।

(ननु चेति) ननु च लिङ्गिमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्वमनित्यत्वे, 'काम लिङ्गमपि

त्वेकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधने भवत सर्वत्र सपक्षे लिङ्गस्य दर्शनाभावेऽपि लिङ्गत्वान्याहते सर्वत्र लिङ्गिनि प्रत्यक्षधूमसम्बन्धिनि प्रदेशे धूमस्य दर्शनादन्वयव्यतिरेकयो प्रतिपत्तिसम्भवात्तद्विपरीतप्रकाशकाप्रकाशकत्वपाठभेदो यस्तथा क्रियत सोऽप्ययुक्त इत्याह-अनेनैवेति । पाठभेदप्रकाशिका व्याख्यासहिता पद्यकारिका प्रदर्शयति-सम्बन्ध इति, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वाद्व्याप्तिरूपसम्बन्धस्याप्युभयत्रैव विद्यत्वात्, लिङ्गस्य लिङ्गिधर्मत्वाल्लिङ्गिनोऽपि लिङ्गधर्मत्व स्यात् तथा च लिङ्ग एव गमक लिङ्गीति नियमो न स्यादित्याशङ्कायामियं कारिका दिङ्नागेनोक्ता, तदर्थश्चाधाराधेयभावलक्षणसम्बन्धस्य द्विगतत्वेऽपि नाधारस्याधेयत्वमाधेयस्य वाऽऽधारत्वं तथा लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरपि धूमादावन्यथा, इतरथा चान्यथा, धूम एव गमकत्वाल्लिङ्ग गम्यत्वादग्निरेव लिङ्गी सयोगी न तथा घटसयोगि गगन गगनसयोगी घट इत्यविशेषात् न तथेह वृत्तिरिति भाव । कारिकावतरणमाह-ननु द्विगतत्वादिति । कारिकां व्याचष्टे-यथाहीति । व्याप्तेरप्यन नैकाकारत्वमादर्शयति-लिङ्ग इति, त व्याचष्टे-यस्माच्चेति, साधने सति साध्य भवत्येव, सति हि धूमे यथाऽग्निर्भवत्येव तथाऽग्निवद्द्रव्यत्वादयोऽपि भवन्त्येवेति तानपि प्रकाशयति धूम, न तु तैक्ष्ण्यादीन्, ते भवन्त्येवेत्यनियमात्, यस्माच्च साध्य एव साधनं भवति धूमो हि अर्थान्तरागम्यविभि धूमत्वपाण्डुत्वादिधर्मैरग्निं प्रकाशयति कार्यगतविशेषधर्मो कारणगतसामान्यधर्मापेक्षया कार्यत्वनियमात्, न तु द्रव्यत्वादिभि प्रकाशक, तथाप्यतरसम्बन्धित्वेनाविनाभावाभावात्, प्रोक्तक्रमगायोगान्ययोगव्यवच्छेदयोरवधारणयोर्वैपरीत्ये लिङ्गलिङ्गिनोर्न व्याप्तिरिति भाव । अथ साधनमपि साध्ये सति भवत्येवेत्याशङ्कते-ननु चेति ।

१ सि क्ष °त्युनेनय । २ सि कारिका समाप्ता, क्ष डे डा कारिकासामान्य । ३ सि डा °गिवल्लिङ्गिधर्मिणो लिङ्गिन भवि० ।

व्यापि' इत्यादि, यद्यपि किञ्चित्क्वचिद् लिङ्गिनि भवत्येव, न तु तत्त्वेन व्यापित्वेन लिङ्गिनं गमयति तद्यथा-विषाणित्वेन गोऽव्यापित्वेऽपि न गोप्रकाशकत्वम्, व्यापित्वात्तु तदेव गोत्वेन प्रकाश्य भवति, किं कारणम् ? 'प्रतिषेध्याप्रचारेण' इत्यादिश्लोकः, कृतकत्वस्य ह्यनित्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम्, तस्मादनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्वं तेनाकृतकत्वानवकाशात्, अनित्यत्वस्य कृतकार्थव्यापित्वेऽप्यकृतकत्वप्रतिषेधेन गम्यतैव स्यात् गम[क]त्वे तुल्य[त्व]मिति चेन्न, विषाणित्वे व्यभिचारादिति ।

आह च 'नाशिनि कृतकत्वेन' इति (प्रमाणस०) 'विषाणित्वेन गोव्याप्तिः' इति च (प्रमाणस०) निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानं गम्यगमकनियमव्यवस्थोक्ते ।

आह चेत्यादि, एतस्यार्थस्य निदर्शनभावनार्थे कारिके 'नाशिनि कृतकत्वेन' इत्यादि, 'विषाणित्वेन' इत्यादि च, पूर्विकया कारिकया कृतकत्वेनानित्यत्वं व्याप्तं न साधनम्, अविवक्षितत्वात्, यस्मान्नित्याभावोऽनित्यत्वम्, कृतकोऽर्थो न प्रदर्श्यते यदनित्यं तत्कृतकमिति, किं तर्हि ? नित्याभावेनाकृतकाभावस्य कृतकस्य व्याप्तेर्विवक्षितत्वात् कृतकेऽर्थे अनित्यत्वं प्रदर्श्यते यत्कृतकं तदनित्यमिति, द्वितीयया तस्यार्थस्य स्फुटीकरणार्थं विवक्षिताविवक्षितयोर्व्याप्त्योर्व्यभिचाराव्यभिचारनिदर्शनं क्रियते विषाणित्वाद्गौरिति व्यभिचरति, गोत्वाद्विषाणीति न व्यभिचरति, अतो न गमयति[गमयति]चेति, प्रतिषेध्याप्रचाररूपा व्याप्तिर्गमयति न विधेयप्रचाररूपेति निर्दिष्टं स्वार्थमनुमानम्, गम्यगमकनियमव्यवस्थोक्ते मयैव न वादवि[धि]काराविभिरित्याद्येपूर्वापरयोपसंहरत्यपोहेन ।

व्याप्नोतीति-यद्यपीति कृतकत्वानित्यत्वयोः समवीनत्वात् अनित्यत्वे सति कृतकत्वं भवत्येव तथा कृतकत्वे सति अनित्यत्वं भवत्येवेत्याशङ्क्योत्तरमाह किञ्चित्क्वचिद् कृतकत्वादि लिङ्गिनि सति-अनित्यत्वे सति भवत्येव तथापि तद्व्यापकत्वेन रूपेण लिङ्गिनं न गमयति व्यभिचारसम्भवात् यथा गोऽव्यापकं विषाणित्वं न गोप्रकाशकं महिषादिभिर्व्यभिचारात्, किन्तु व्यापकत्वादेव विषाणित्वं गोत्वेन प्रकाश्यं भवतीति भाव । अनित्यत्वकृतकत्वयोर्व्याप्तेरविशेषेण सद्भावेऽपि गम्यगमकभावनियमे कारणमाह-प्रतिषेध्याप्रचारेणेति । अनयैव तदीय कारिके उपन्यस्यति-आह चेति । नाशिनि कृतकत्वेन व्याप्तिर्न हि विवक्षिता । अनित्यत्वेन [illegible] व्याप्तिः कृतकत्वे विवक्षिता ॥ विषाणित्वेन गोव्याप्तिर्विषाणित्वं प्रसाधयेत् । गोत्वव्याप्तिर्विषाणित्वे [illegible] गवार्थप्रसाधिका ॥ इति कारिके सम्भाव्यते । व्याचष्टे-एतस्यार्थस्येति । प्रथमकारिकाभावार्थमाह-पूर्विकयेति, प्रथमोपन्यस्तयेत्यर्थः, यदेव कृतकं तदेवानित्यं यदेवानित्यं तदेव कृतकमिति कृतकानित्ययोरभेदः, यदभूत्वा भवनं भावस्य तदेव कृतकत्वं यच्च भूत्वाऽभवनमनवस्थायित्वं तदेवानित्यत्वमित्येतावन्मात्रकृतस्तयोर्भेदः, अनुमानञ्च विवक्षापूर्वकम्, ज्ञापकहेत्वधिकारात्, अनित्यत्वस्य कृतकत्वव्याप्तत्वेऽपि [illegible] साधनमात्र अविवक्षितत्वादिति भाव । अविवक्षाया हेतुमाह यस्मादिति, नित्याभावो ह्यनित्यत्वम्, तद्वति कृतकोऽर्थो न प्रदर्श्यते कृतकत्वं नाभिधीयते यदनित्यं तत्कृतकमिति, निरन्तरसन्तापरापरोत्पत्तिलक्षणविभ्रमकारणसद्भावेनानित्यत्वस्यानिश्चितत्वात् कथञ्चिन्निश्चितमकृतकत्वव्यावृत्तेन कृतकत्वेन नित्यव्यावृत्तमनित्यत्वमेव निश्चेयमिति नानित्ये कृतकोऽर्थः प्रदर्श्यत इति भाव । तर्हि च प्रदर्श्यत इत्यत्राह-नित्याभावेनेति, अनित्यत्वेन कृतकत्वं व्याप्तम्, निश्चितत्वेन विवक्षितत्वात् तेन कृतकेऽर्थे नित्यत्वव्यावृत्तमनित्यत्वं प्रदर्श्यते यत्कृतकं तदनित्यमेवेति भाव । विवक्षाविवक्षाभ्यां साधनासाधनत्वेऽव्यभिचारव्यभिचारौ निबन्धनं भवतीति निदर्शनमाह द्वितीयया कारिकया-द्वितीययेति, विषाणित्वे गोसाधनता नास्ति महिषादौ व्यभिचारित्वेनाविवक्षितत्वात्, गोत्वं तु विषाणित्वसाधकं भवत्येव, अव्यभिचारित्वेन विवक्षितत्वादिति भाव । भावार्थप्रदर्शनपुरस्सरमन्यापोहवादिमतमुपसंहरति-प्रतिषेध्येति, धूमो

१ सि क्ष ड छा. तथाऽनित्यत्वस्य कृतकत्वव्यापित्वेऽपि अकृतकत्वप्रतिषेधेन गमकत्वं, इति अधिकं दृश्यते ।
२ सि डे अनित्यत्वेन कृतकत्वस्याकृतकत्वप्रतिषेधेन गम्यतैव स्यान्न गमकत्वं ।

अत्रास्माभिरुच्यते 'तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयो । विधे सयोगिवद्वृत्तिर्नाधाराधेययोरिव ॥ (ग्रन्थकर्तु) इति, यत्तद्भावदर्शन स एवाग्निर्धूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन, न सोऽग्निर्धूमो न भवतीति तद्भावस्यास्वनिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवन्नेवाग्निं गमयति न तु यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन, तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, अतद्भावान्वयशब्दार्थतायामग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टावनिष्ट स्यात्, अधूमस्य पटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात् एव लिङ्गिन्यपि तथा तत्रेत्थभूतान्वयसाधनार्थातथार्थत्वात्, अतस्तद्भावदर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोस्तथाभूतान्वयदर्शनहेतो लिङ्गिनि परस्परप्रत्ययाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात् सयोगिवद्वृत्तिर्न तु कुण्डबदरयोराधाराधेययोरिव, तुल्यफलत्वादुभयो ।

(अत्रेति) अत्रास्माभिरुच्यते–'तद्भावदर्शनादेव' इत्यादिश्लोकस्तद्विपरीतार्थ , सयोगिवत्, नाधाराधेयवदिति, तद्भावदर्शन यत्तदित्यादि, स एवाग्निर्धूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशे धनादिसम्बन्धेन, नान्येन-अयोध्यादिनाऽनादितो वा धूमेन भूयते, न सोऽग्निर्धूमो न भवति भवत्येवेति तद्भावस्यास्वनिवृत्तिहेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवन्नेवाग्निं गमयति, न यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन, त्वन्मतेनाधूमो न भवति यत्तस्मादनग्निर्न भवतीति तद्भावाग्रहणे दोषदर्शनात्, को दोष इति चेदुच्यते–अतद्भावान्वयशब्दार्थताया निदिश्यतद्भावान्वयशब्दार्थविपरीतकल्पनायामग्निरत्र धूमादित्यस्मिन्ननुमानेऽग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टौ अनिष्ट-अधूमस्य पटस्याभावो घटो वन्ध्यापुत्रो वा स्यात्, अनिष्टञ्चैतदेव लिङ्गे दोष , एव लिङ्गिन्यपि तथा-अनग्नेरपचनस्याभाव उदक खपुष्प वा स्यादसम्बद्धम्, अनिष्टञ्चैतदपि, कि कारण ? तत्रेत्थभूतान्वयसाध

धूमत्वेनाग्निमग्नित्वेन गमयतीति धूमत्वेनाग्नित्वेन निधेयभूतेनानुबद्धा व्याप्तिर्न किन्तु अधूमव्यावृत्त्याऽनग्निव्यावृत्त्या प्रतिषेध्याभावात्मनाऽनुबद्धा व्याप्तिरिति स्वार्थानुमान विनिश्चितमिति भाव । यद्यदात्मना भवति तदेव साध्यम् यत्तस्य परिणाम तदेव साधनम्, अग्निरेव धूमो भवतीति साध्यमग्नि साधनञ्च धूम अयमेव साध्यसाधननियम इत्याशयेनाचार्य आह-अत्रास्माभिरिति । अत्रार्थे कारिकामाह-तद्भावदर्शनादेवेति । साध्यसाधनयो संयोगिवद्वृत्ति , न त्वाधाराधेयभावेन, तद्भावस्य तथाऽदर्शनादित्याह-संयोगिवदिति । पर्वतादिदेशे धनादिसामग्रीसन्निधानेऽग्निर्धूमरूपेण परिणमति, न त्वयोऽग्निरथादिवा धूमात्मना परिणतो भवति अग्निर्धूमो न भवतीति न, किन्तु भवत्येवेति नाग्निर्धूमस्यात्मीयतानिवर्तकहेतु , तेन भूता धूमोऽग्नभाव इति तद्भावस्य धूमस्य दर्शनादेव भवनात्मको धूमोऽग्निं गमयति न त्वधूमव्यावृत्त्यात्मनैव धूमोऽनग्निव्यावृत्त्यात्मनाऽग्निम्, तद्भावग्रहण व्यतिरेकेण तथाऽभ्युपगमे दोषदर्शनादित्याह-स एवाग्निरिति, आत्मनिर्वृत्तिहेतुना वाऽभूतस्येति पाठे धूमनिर्वृत्तावहेतुरयोग्या दिरवादिर्वा तेनाभूतस्येत्यर्थ । अन्यव्यावृत्त्यात्मना साध्यसाधनभावे दोषमादर्शयति-अतद्भावेति, तद्भावरूपो योऽन्वयो निश्चितोऽग्निधूमादिशब्दार्थ तद्विपरीतकल्पनायां अन्यापोहरूपव्यतिरेकशब्दार्थकल्पनायामित्यर्थ अग्निरत्र धूमादित्यनुमाने धूमादिशब्दस्य यदधूमव्यावृत्तिरेवार्थंस्तर्हि अधूम –धूमभिन्न पटादि तद्व्यावृत्तिपरो वन्ध्यापुत्रो वा असम्बद्ध स्यात् एवमग्निरित्यत्राग्निभूतपटादिव्यावृत्तिपरो वा वन्ध्यापुत्रो वा स्यात्, धूम एवाग्निरेव तथाविध इति न स्यात्, एव लिङ्गे लिङ्गिनि च दोष आपद्यत इति भाव । कुलम्पवाविधो घटो वा वन्ध्यापुत्रो वा स्यादित्याह-तत्रेत्थभूतान्वयेति, तथा हि यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यस्य यत्राधूमव्यावृत्ति तत्रानग्निव्यावृत्तिरित्यर्थो मन्यते न तु भावरूपेण यत्र धूमस्तत्राग्निरिति स चार्थो घटखपुष्पादिसाधारणत्वाद्

१ सि क्ष डा ध अतद्भावा० । २ सि क्ष ध अनिष्ट हि तत्, एवलिङ्गि० ।

नार्थोतथार्थत्वात यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयसहित साधनार्थं तथार्थं सत्य, तद्भावात्-तत्प्रदेशसम्बन्ध्यग्निधूमभावाद् यथा निर्दिष्टातदभावात्मकस्याभूत्वा च साधनार्थस्यातथार्थत्वादन्तरनिर्दिष्टानिष्टप्राप्ति, अत एवार्थस्यादिष्टतद्भावदर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयो –तथाभूतान्वयदर्शनहेतो सयोगिनोरङ्गुल्योरिव यद्यन्यस्य तथापि द्वितीयस्यापि तद्भावाविशिष्टा वृत्तिरिष्टा सा चाधाराधेय[योरिव]प्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात प्राग्व्याख्यातनिर्व[च]न[गम]कगम्यभावेनैकवस्तुधर्मत्वात् कृतकानित्यत्ववत्, यथा हि प्रागभावप्रध्वंसाभावलक्षण एक एव हि अभूत्वा भवन् भूत्वा चाभवन् कृतकश्चानित्यश्च भाव साध्यसाधनाख्या लभते तथैवाग्निधूमाख्य एव एव साध्यसाधनव्यपदेश लभते प्रदेशे धनाविर्भाव, तस्मात् साध्यसाधनधर्मयोर्लिङ्गि न्याधारे परस्परप्रत्ययाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात् सयोगिवद्वृत्तिर्न तु कुण्डबदरयोराधाराधेययोरिव प्रवृत्तिरनुमाने तुल्यकक्षत्वादुभयोरिति ।

एवञ्च सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोः सहभावदर्शनात् समन्वयवृत्त्या तथाप्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते तथा प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वादप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का? धर्मिण एवैकस्य लिङ्गत्वालिङ्गित्वाच्च नाग्निर्लिङ्गी न धूमो लिङ्गम् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वाच्च सङ्कीर्येयाता लिङ्गलिङ्गिनौ ।

एवञ्च संपक्ष इत्यादि, एवमेव चासदुक्तन्यायमुपोद्बलयति साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगो लोकप्रसिद्धो

सत्यार्थं अत उक्तो दोष इति भाव । तदेव व्याचष्टे–**यत्र धूम इति,** भावरूपेणान्वयसहित साधनार्थं सत्य, त विहाय नास्ति योऽधूमाभावानग्न्याभावयोरभावरूपोऽन्वयस्तत्सहित साधनार्थं न तथार्थं –असत्य, तस्मादधुनैवोक्तो दोष प्राप्नोतीति भाव । अथ परस्परसाध्यसाधनभावमाह–**अत एतर्हीति,** अत तद्भावदर्शनादत्र प्रदेशावरकस्यैवाग्निर्धूमश्च भावा, यो ह्यग्निमत्प्रदेश स एव धूमवान भवति, तस्माद्धूमो यथा तद्भावस्तथाऽग्निरपि, तद्भावलक्षणा वृत्तिरुभयत्राविशिष्टा, यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तथाभूतान्वयदर्शनाच्च सयोगिवद्वृत्तिरङ्गुल्योरिव यथाऽङ्गुलेरेकस्य करे य संयोग स एवापरस्याप्यङ्गुलेरेव करे साध्यसाधनधर्मयोरविशिष्टा वृत्तिरिष्टा न त्वाधाराधेयतया कुण्डबदरयोरिवेति भाव । सयोगिवद्वृत्तौ हेतुमाह–**प्रधानोपसर्जनभावेनेति,** धूमाग्न्यो सयोगिवद्वृत्ति प्रधानोपसर्जनभावेन तत्रैव प्रदेशे नियतभावत्वात् एकस्यैव प्रदेशस्याग्निमद्धूमवत्तया विभागविवक्षाया साध्यसाधनधर्मभावात् य एव च प्रदेशोऽग्निमान् स एव धूमवान् यथा य एव शब्दादि कृतक स एवानित्य, इत्येकवस्तुधर्मत्वात् कृतकत्वानित्यत्वयो गम्यगमकता तथैवात्रापीति भाव । दृष्टान्तमाह–**कृतकानित्यत्ववदिति,** शब्दो हि सोत्तरभाविशब्द प्रागभावरूप स्वपूर्वापरशब्दप्रध्वसरूप यद्वा शब्दादिकार्यमभूत्वा भवति, अत प्रागभावात्मकम्, भूत्वा च नावतिष्ठतेऽत प्रध्वसाभावरूप अभूत्वा भवन् कृतक उच्यते य एव भाव स एव भूत्वाऽभवन्ननित्य उच्यते परस्पराश्रितत्वाच्चाधाराधेयतया परस्परं प्रधानोपसर्जनभावेन नियतत्वात् कृतकत्वानित्यत्वे साधनसाध्यधर्मभाव भजेते न तु कुण्ड एवाधार बदरमेवाधेयमित्याधाराधेयभावेनेति भाव । दार्ष्टान्तिकमाह–**तथेहेति,** प्रदेश धनाविर्भाव एवैकोऽग्निर्धूमश्च अग्निमत्प्रदेश एव च धूमवान् भवति तस्मात्तस्यैवाग्निविशिष्टस्य धूमविशिष्टत्वेन साध्यत्वात् साधनत्वाच्च स्वयमात्मनैवात्मन प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षायां लिङ्गित्वं लिङ्गत्वमाधारत्वमाधेयत्वञ्च परस्परापेक्षिकमिति भाव । **अनुमान इति,** अनुमाने हि साध्यं साधन च समानप्रैमिक दृश्यते न त्वाधाराधेयभावेन किन्तु तयोरेकस्मिन् लिङ्गिनि प्रदेश एवाधाराधेयभाव इति भाव । उक्त न्याय दृष्टान्त उपोद्बलयतीत्याह–**एवञ्च सपक्ष इति ।** व्याचष्टे–**एवमेव चेति,** प्रतिपक्षसाधकप्रमाणविषयसाध्यसाधनधर्माधिकरणीभूतो धर्मी साधर्म्यदृष्टान्तो यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्य वर्तते, तत्र हि यो यो धूमवान् यत्र यत्र वा धूम इति प्रत्यक्षादिप्रसिद्धसाधनधर्म

१ सि क्ष डा ॰ निर्दिष्टानिर्दि॰ । २ सि क्ष डा दे तथाधा॰ । ३ सि क्ष सपक्षेत्यादि ।

न्यायशास्त्रे च, तद्यथा-यत्र धूमस्तत्राग्निः, यत्कृतकं तदनित्यमिति सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोरग्निधूमयोः कृतकानित्यत्वयोश्च तद्वति देशान्तरे वस्त्वन्तरे वा घटादौ सद्भावदर्शनात् समन्वयवृत्त्या साधर्म्यदृष्टान्त[1] उच्यते, कस्मात्? तथाप्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया हेतोः प्रसिद्धस्य सा[धन]धर्मत्वेनाप्रसिद्धस्य च साध्यधर्मत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः, यत्पुनरत्राशङ्क्यते त्वया लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व[लिङ्गत्वञ्च] प्रसक्तमिति, एतस्या आशङ्काया अनुपपत्तिरेव, प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वात् अप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का, लिङ्गैकदेशदोषाशङ्कानुपपत्तिरेवेत्यर्थः, धर्मिणः एकस्य प्रदेशशब्दवाच्यस्य लिङ्गत्वालिङ्गित्वाच, लिङ्गस्यैकदेशत्वाद्वा लिङ्गिनो धर्मस्यैव लिङ्गं लिङ्गी वेति कृत्वा नाग्निर्लिङ्गी न धूमो लिङ्गम्, तथा कृतकानित्ये च, तस्मादलिङ्गता धूमस्यापि नालिङ्गित्वादेव, अन्यालिङ्गित्वाद्वाग्ने[रलिङ्गिता]नालिङ्गत्वादेव [अन्यालिङ्गत्वाच]तस्मात् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वात् सङ्कीर्येयातां लिङ्गलिङ्गिनौ, अतः प्रसिद्धधर्मलिङ्गद्वारेणाप्रसिद्धधर्मलिङ्गिद्वारेण चैकस्यैव साधनत्वात् साध्यत्वाच व्यवस्थितमेव लिङ्गलिङ्गित्वमिति।

यत्पुनरिदं लिङ्गलिङ्ग्येकरूपापादनं सम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति, एषोऽन्यायः, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषदर्शनात्, न हि चैत्राश्वादिसम्बन्धिना प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां नियमोऽस्त्येकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यञ्चेति, तथा संयोगित्वसाध्यसाधकत्व　　यथैकः संयोगी तथा द्वितीय इति, अत एव चैव यत्कुमयुक्तं यथा त्वया विश्वव्यमुच्यते-यथा हि सत्यपि द्विगतत्व इत्यादि यावत्तद्वदिह न भवतीति तत्र वदत इति ब्रूमः-ननु तद्वदेवेह संयोगिनोरपि लिङ्गलिङ्गिनोः, संयोगित्वात्, स्थाण्वादिसंयोगिवत्, यथा हि स्थाणुश्येनयोः संयोगः सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्यः तथा मल्लद्वयपङ्गुलाकाशादिसंयोगसंयोगिनाम्।

(यत्पुनरिति) यत्पुनरिदं सम्बन्धनादिना प्रतीत्यापि यदस्तलिङ्गलिङ्ग्येकरूपापादनं, एषोऽन्यायः, कोऽयं? नियमः [एक]सम्बन्धिना द्वितीयेन सम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति,-नैष नियमोऽस्ति, प्रत्यक्षाप्रत्य-

वस्तुप्रदर्श्य साध्यधर्मवत्ता प्रदर्श्यते प्रधानोपसर्जनभावेन संयोगिवत्परम्पराश्रिताधाराधेयभावेन चेति भावः। तद्वति देशान्तरे महानसादौ, इदं यत्र धूमः तत्राग्निरित्यस्य निदर्शनम्, वस्त्वन्तरे वा घटादाविति यत्कृतकं तदनित्यमित्यस्य। कस्मात् साधर्म्यदृष्टान्त इत्यत्राह-तथा प्रत्यक्षेति। लिङ्गलिङ्गिना संयोगिवद्वृत्तौ संयोगस्य द्विनिष्ठत्वाल्लिङ्गधर्मेण लिङ्गिनापि भवितव्यमिति यदाशङ्कितं तदप्रसिद्धधर्मस्य लिङ्गत्वादप्रसिद्धधर्मस्य लिङ्गित्वाच न युक्तमित्याह यत्पुनरत्रेति। लिङ्गैकदेशत्वशङ्कापि न, प्रदेशस्यैवैकस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्चेत्याह-लिङ्गैकेति। इदमेव स्फुटीकरोति। लिङ्गैकदेशत्वाद्वेति, लिङ्गिनो देशस्य ये धर्माः पर्वतत्वादयस्तेषां यथा यल्लिङ्गत्वं लिङ्गित्वं वा तथा लिङ्गिधर्मयोर्धूमाग्न्योर्न लिङ्गलिङ्गिभावः, एवं कृतकत्वानित्यत्वयोरपि, तथा च धूमस्याप्यलिङ्गता अलिङ्गित्वादन्यालिङ्गित्वाच अग्नेरप्यलिङ्गिता, अलिङ्गत्वादन्यालिङ्गत्वाच्चेति भावः। एकस्य धर्मिण एव लिङ्गत्वे लिङ्गित्वे च सङ्करः स्यादित्यत्राह-प्रत्यक्षेतरेति, प्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया लिङ्गत्वमितरसम्बन्धित्वविवक्षया चैकस्यैव प्रदेशस्य लिङ्गित्वमिति न सङ्कर इति भावः। लिङ्गलिङ्गिभावाव्यवस्थां निरस्यति-अत इति। साध्यसाधनयोः साहचर्यादिसम्बन्धिवादी मन्यते यदेकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनं स्मारयतीति न्यायमत एकैकसम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति लिङ्गलिङ्गिनोरेकरूपतामापादयति तदपि न न्याय्यमित्याह-यत्पुनरिदमिति। व्याचष्टे-यदिति। सपक्षे दर्शनाद्विपक्षेऽदर्शनात् पक्षे एकदर्शने तत्सम्बन्धिना पक्षेणापरसम्बन्धिरूपेण भवितव्यमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। तन्न निराचष्टे-नैष नियमोऽस्तीति। हेतुमाह-

[1] सि. क्ष. दृष्टान्तव्यत। × × क्ष।

क्षणविशेषदर्शनात् धूमाग्न्यादिषु, तद्दर्शयति न हि चैत्राश्वेत्यादि, स्वस्वाम्यादि सप्तविधसम्बन्धेषु चैत्राश्वादिसम्बन्धिना प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणा नहि नियमोऽस्ति एक प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यञ्चेति, तथा सयोगित्वसाध्यमाधारत्वेत्यादि गतार्थे यथासङ्ख्य निदर्शने यावद्यथैक सयोगी तथा द्वितीय इति, न हीति वर्त्तते, उक्तादेव न्यायादयुक्तमेव भवितुम्, अत एव चैव तदुक्तमयुक्त यथा त्वया यत एव विश्वधमुच्यते गुणदोषविचारणनिरपेक्षेण हि शङ्केन, कथमयुक्तमिति चेदिद तद्दर्श्यतेऽस्माभि यथा हि सत्यपि द्विगतत्व इत्यादि यावत् तद्वदिह न भवतीति, सयोगिनोस्तुल्य आधाराधेययोरिव न भवतीति, तत्र घटत इति, तत्र यथ तत्र घटत इति ब्रूम, तद्यथा ननु तद्वदेवेह-आधाराधेयवदेव सयोगिनोरपि लिङ्गलिङ्गिनोर्धूमाग्न्योः न यथैकस्य प्रत्यक्षस्य सयोगस्तथा द्वितीयस्याप्रत्यक्षस्येति पक्ष, सयोगित्वादिति हेतु, स्थाण्वादिसयोगिवदिति दृष्टान्त, यथा हि स्थाणुश्येनयो सयोगिनो स्थाणोरकर्मण श्येनस्य सकर्मणश्च सयोग सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्य तथा महद्द्रव्याङ्गुल्याकाशादिसयोगसयोगिनाम्, तथा चैत्राश्वादीनाम प्यत्यन्तप्रियवाहनादित्वाद्युपलक्षितत्वे प्रत्यक्षाप्रत्यक्षादित्वेनैव विशेष इति ।

यत्तूक्त स्वत्वादिप्रत्यक्षत्वात् द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सहैवावगतत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य शेषसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यमितितदयुक्तमुक्तम्, अथान्यथा मन्येथास्तत्र तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात्, स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धादिति वचनादिति ।

यत्तूक्तमित्यादि सम्बन्धवादिनमेव प्रति अन्यापोहिकेन पर्यनुयुज्य यदुक्त दोषयुक्त यदि स्वस्वा-

---

प्रत्यक्षेति, एवमग्निसम्बन्धिनो धूमस्य प्रत्यक्षेऽप्यपरगम्यसम्बन्धिनाऽग्नेरप्रत्यक्षात् तन्नियमो नास्तीति भाव । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति साङ्ख्यानामनुमानलक्षणम् तत्र सप्तविधसम्बन्धस्तैर्विवक्षित, एकस्मात् प्रत्यक्षात् अविनाभाविलिङ्गप्रत्यक्षादपरस्य लिङ्गिन सिद्धिरिति तदर्थ, नासौ नियमो युज्यत इति दर्शयति स्वस्वाम्यादीति, स्वस्वाम्यादिसप्तविधसम्बन्धेन सम्बन्धिनोनायं नियमोऽस्ति, न ह्यत्रनिबद्धात्मनो चैत्राश्वादीना कस्यचित्प्रत्यक्षदर्शनेऽपि सर्वस्यैकस्य प्रत्यक्षादपरेणापि प्रत्यक्षेण भवितव्यमितीत्थं नियम एव स्वस्वामिभावसम्बन्धभिन्नेषु सम्बन्धेष्वपि नियमव्यभिचारो भाव्य । तथैवाह-तथा सयोगित्वेति । एतमेव यथा हि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधर्मा, तथा कदाचिल्लिङ्गी भवति लिङ्गि च लिङ्गम्, सयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिहेति मत्वया नि शङ्कमुक्त तत्र युज्यत इत्याह-अत एव चैवमिति । तदीयाभिप्रायमेव दर्शयति-सयोगिनोरिति, व्याप्तिलक्षण सम्बन्ध सयोगिनोस्तुल्यो न भवति, किन्त्वाधाराधेययोरिव भवतीति भाव । तन्निराकरोति-तत्र यथमिति, आधाराधेयभावलक्षण सम्बन्धो द्विष्ठोऽपि नैकरूपतया वृत्त्या द्वयोर्वर्त्तत न हि यादृशी व्यापकधर्मे वृत्तिस्तादृश्येव व्याप्यधर्मे, सयोगस्य तूभयत्राविशेषादेव प्रसङ्ग स्यादिति न घटते सयोगोऽपि नैकरूपेण द्वयोर्वर्त्तते, एकत्र प्रत्यक्षसम्बन्धी, अपरत्र त्वप्रत्यक्षसम्बन्धीति भाव । आधाराधेयभावसाम्यमेवानुमानतो दर्शयति-न यथैकस्येति एतस्य साधनादेः प्रत्यक्षस्येत्यर्थ । हेतुं दृष्टान्ते घटयति-यथा हीति । स्थाणुश्येनपक्षिणो सयोगोऽन्यतरकर्मजन्य, श्येनकर्मणा हि श्येनस्याकर्मणा स्थाणुना सयोगो भवति अत तत्संयोगो नोभयत्र तुल्य सकर्माकर्मगतत्वात्, सकर्मवृत्तिसंयोगवान् श्येन, अकर्मवृत्तिसयोगवान् स्थाणुरिति नाभयत्राविशिष्ट सयोग एवमुभयकर्मजसंयोगसयोगिनोर्मल्लयोरतुल्ययोरन्यतरकर्मजन्यसंयोगसयोगिनोर्घटाकाशसयोगिनोर्नैकविधत्वमूह्यमिति भाव । एव चैत्राश्वादावपि चैत्र प्रत्यक्ष स्वामी अश्व तस्यात्यन्तप्रियभूतो वाहनम्य स्वत्वादिरसमानता विज्ञेयेत्याह-तथेति, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वादिनवैयत्रादिना स्वस्वामिभावादिविशेषो ग्राह्य । सम्बन्धवादिनं प्रति बौद्धेनाक्त दोषं दूषयितु तदुक्तिमुपन्यस्यति-यत्तूक्तमिति । तदुक्ति विशदीकरोति-सम्बन्धवादिन

---

१ सि क्ष छा घटदिति । २ सि क्ष डे छा यत्तूक्तमित्यादि ।

मिभावेन प्रत्यक्षत्वे सम्बन्धेऽक ततो द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सहै[वा]नगतत्वात् अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य शेषसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यम्, दृश्यते च स्मृतिबलेन शेषसिद्धि, तस्मात् स्वत्वादिप्रत्यक्षात् [इति] अयुक्तमुक्तम्, अथान्यथा–अथ मा भूदेष दोष इति स्वस्वामित्वादिभ्योऽन्येन केनचित्प्रकारेण प्रत्यक्ष सम्बन्धेऽर, तत्सम्बन्धस्मरणात् अनुमानमिति मन्येथा, तत्र भवति, तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात् 'स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धात्' [ ] इति वचनात्, स्वस्वामिभावेन वा प्रकृतिविकारभावेन वा कार्यकारणभावेन वा निमित्तनैमित्तिकभावेन वा मात्रामात्रिकभावेन वा वध्यघातकभावेन वा [सहचारिभावेन वा] कश्चिदर्थ कैस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्षो भवति, तेभ्योऽतिरिक्तस्यावचनादतेषामेव वचनादिति।

एतस्मिन् परोक्तदोषजाते परिहार ब्रूम –

अत्र ब्रूम, न किञ्चिदत्र नोक्तम्, उक्तभेदात् सम्बन्धादनुमानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात् 'एकस्मात् प्रत्यक्षात्' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारान्तरेणानुमानावतरणात्, द्वयोरस्तु सम्बन्धिनोर्विशिष्टयोरुपलब्धसम्बन्ध्यन्यतरप्रत्यक्षोत्तरकाल यत्राय प्रत्यक्षोऽश्वश्चैत्रो वा तत्रेतरोऽपीति या उपलब्धसहचरसम्बन्धानुसारिणी स्मृति किमित्यनर्थिका स्यात्? अग्न्यपेक्षधूमवत्, एवञ्च कृत्वोक्त 'कश्चिदर्थ कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष अविशिष्टस्याग्नेरस्तित्व प्रतिपद्यते' ( ) इति।

(अत्रेति) न किञ्चिदत्र नोक्तम्, यत्तव्यमशेषमुक्तमित्यभिप्राय, यस्मादुक्तभेदात् सम्बन्धादनुमानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात्, 'एकस्मात् प्रत्यक्षादि' ( ) ति वचनात् तेनैव प्रकारेणानुमानावतरणात्, तद्व्याचष्टे द्वयोस्तु सम्बन्धिनोरित्यादि यावदग्न्यपेक्षधूमवत्–यथा धूम प्रत्यक्ष एवो वह्नेरतुलो-

---

मेनेति, सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वात् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिन एकस्य प्रत्यक्षे तदन्येनापि सम्बन्धिना प्रत्यक्षेण भवितव्यमित्येकस्यावगतत्वे सत्यपरोऽप्यवगत एव अन्यथा सम्बन्धस्यैवाप्रत्यक्षताप्रसङ्ग एवञ्चापरस्य सिद्धत्वात् स्मृतिया कल्प्य ते सा व्यर्था, साध्यधर्मिणि सन्त साधनधर्ममुपलभवत तस्य साधनधर्मस्य साध्यधर्मेण प्रमाणेन प्रतिबन्धनिश्चयबलात् पूर्वमवगत स्याविनाभावस्य स्मरणे सति साध्यमस्तीति प्रतीतिर्भवति तस्मात् सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमित्ययुक्तमिति भाव। **अन्यापेक्षत्वाच्चेति,** उभयसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वे यत्प्रत्यक्षविषयत्वात् सम्बन्धस्य पुनस्तत्स्मृति शेषसिद्ध्यर्था व्यर्था शेषस्य प्रागेवावगतत्वादिति भाव। स्मृत्या च शेषसिद्धिरनुभूतेत्याह–**दृश्यते चेति।** स्वस्वामित्वादिप्रकारेण चैत्राश्वादेरन्यतरस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकारान्तरेण तत्प्रत्यक्षे सति तत्र तत्सम्बन्धस्मरणादन्यतरप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कते **अथान्यथेति।** स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धात् प्रत्यक्षादेकस्मा च्छेषसिद्धिरिति यते त्वया, समस्तसम्बन्धव्यतिरिक्तप्रकारा नोपदर्शितस्तस्मात्तथोक्तिरयुक्तिरेवेत्याशयेनाशङ्कयति– **तत्र भवतीति।** सप्तविधसम्बन्धानादर्शयति–**स्वस्वामिभावेन वेति।** मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभि। स्वस्वामिवध्यघाताद्यै साख्याना सप्तधाऽनुमा॥ इत्यपि न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया सप्तसम्बन्धा दृश्यन्ते मात्रामात्रिकभाव –परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव। तदेत त्वया साख्याभिमत निराकृतं तत्राम्याभिस्तद्दोषजात परिह्रियत इत्याचार्य आह–**अत्र ब्रूम इति।** व्याकरोति–**न किञ्चिदिति,** तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वादिति यदुच्यते त्वया तन्न युक्तम्, सर्वस्य तत्रोक्तत्वादिति भाव। तदेवाह–**उक्तभेदादिति।** प्रोक्तसप्तप्रकारात् सम्बन्धादनुमान भवति तच्चानुमानमेकस्मात् सम्बन्धिन प्रत्यक्षात्, अनेनैव प्रकारेणानुमानोदयादिति भाव। एतदेव विशदयति–**द्वयोस्त्विति।** आदौ धूमोऽग्न्यविनाभाविभिरतुलादिविशेषैर्विशिष्ट प्रत्यक्षात् पुरोवर्तिनि देशविशेषेऽग्नि

---

१ मि क्ष छा डे प्रत्यक्षत्वात्। २ सि क्ष डे छा मात्रमात्रकभावेन। ३ सि क्ष छा डे कश्चिद०।

धपाण्डुरत्वादिविशेषेणाश्वाविनाभाविरूपेण विशिष्टं प्रत्यासन्ने देशेऽग्निं गमयति, विशेषाणामविनाभाविना गमकत्वात्, अश्वस्याभरणमदनप्रियत्वादिविशेषाश्चैत्राविनाभाविन चैत्र सम्बन्धादेव गमयन्ति तथा चैत्रस्य या विशेषा आरोहकपोषकतद्गुणरक्तत्वादयश्चाविनाभाविनोऽश्व गमयन्त्येवेत्युपलब्धसम्बन्धस्य यतर-प्रत्यक्षतोत्तरकाल यत्राय प्रत्यक्षोऽश्वश्चैत्रो वा तत्रेतरोऽपीति या उपलब्ध[सह]चरसम्बन्धानुसारिणी स्मृति सा निमित्तनर्थिका स्यात्—नैवानर्थिकेत्यर्थ, निमित्त ? आत्म्यपेक्षधूमवत्—यथाऽग्निजन्यात्मलाभो धूम प्रोत्रविशेषयुक्तोऽग्ने सम्बन्धस्मरणात् प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षस्य सम्बन्धिनोऽनुमानायालम्, अग्निर्वा प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षस्य, तत्परिणामद्वाग्निभूतदेशकालसम्बन्धी सम्बन्धिन, एकैकस्य प्रत्यक्षत्वात्, 'सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम्' (   ) इति या पाठात् सम्बन्धिन एव प्रत्यक्षस्य सामानाधिकरण्योक्ते, गाद्य कृत्योक्तमिति, अस्यैव लक्षणस्य भाष्य ज्ञापकमाह—कश्चिदर्थं कस्यचिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष इत्यादि, सामान्यवाचिना निर्दे[न], यावदग्नेरस्तित्व प्रतिपद्यत इति, अविशिष्टस्याविशिष्टश्चेति वा पाठ, अविशिष्टस्याप्रत्यक्षस्य अविशिष्टस्य दर्शनकालतुल्यस्यातद्देशवर्तिनो वेति शेषो गतार्थो ग्रन्थ ।

यत्तु तेन प्रत्युच्यते परमतमाशङ्क्य लिङ्गग्रहे तुल्यमिति चेदिति तत्तथैव लिङ्गेऽपि, लिङ्गलिङ्गिनोरन्योऽन्यापेक्षत्वात्, अथ तत्र नेष्यते स्वस्वाम्यादिष्वपि मा भूदिति, अत्राहम-प्येव तुने लिङ्गिसम्बन्धित्वात् लिङ्गस्य उत्तरकाल स्मृतेरानर्थक्य लिङ्गग्रहे हि लिङ्गी गृहीत इति, अथान्यथा ग्रहण चेत्त्वयोक्तमिति लिङ्गेऽपि तथा, यच्चूच्यते मा मस्था लिङ्गग्रहणतुल्यमिति लिङ्गित्वेऽस्ति विशेष, न हि लिङ्गं सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते, किं तर्हि ? अनुमेयदेशस्थ धूमादित्वेन पूर्वं गृह्यते, पश्चात्तस्याग्न्यादिभिरविनाभावित्व स्मर्यते इति सर्वत्र व्यापीति, तदिहापि तुल्यम्, अनुमेयस्य अश्वत्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्तस्य चैत्राविनाभावित्व स्मर्यते न तद्देश-सम्बन्धीति देशादिस्थाऽग्निधूमवत् ।

यत्तु तेनेत्यादि, स्वामिसम्ब[न्धि]त्वात् स्वस्य स्वाम्यपेक्षमेव स्वत्वमित्युत्तरकाल स्मृते-

गमयति तद्विशेषाणामविनाभावित्वेन तद्गमकत्वात्, एवं सम्बन्धिनश्चैत्राश्वयोरन्यतरस्य अश्वस्य विशेषे चैत्राविनाभाविभिराभरणमदनप्रियत्वादिभिश्चैत्रो गम्यते स्वस्वामिभावसम्बन्धप्रयुक्ताविनाभावादेव एवमेव चैत्रस्य विशेषा आरोहकत्वपोषकत्वतद्गुणरक्तत्वादयोऽश्वाविनाभाविनस्तस्मादेव सम्बन्धादश्व गमयन्तीति संयोगस्वस्वामिभावादिसम्बन्धसम्बन्ध्य यतरधूमाग्न्यादिप्रत्यक्षोत्तरकाले समुपलब्धसम्बन्धानुसारिणी या स्मृतिर्यत्रायं चैत्रोऽश्वो वा प्रत्यक्षतो दृष्टस्तत्राश्वश्चैत्रो वाऽस्तीति सा निष्फला न भवतीति भाव । दृष्टान्तमाचष्टे अग्न्यपेक्षधूमवदिति, प्रोच्चेति । यद्वर्तुलत्वपाण्डुरत्वादिविशेषयुक्त इत्यर्थ, सम्बन्धस्मरणात्–संयोगिनस्य कार्यकारणभावस्य वा सम्बन्धस्य स्मरणादप्रत्यक्षस्याग्नेरनुमानाय क्षमो धूम इत्यर्थ । यदा चाग्निरेव प्रत्यक्षस्तदा सोऽप्रत्यक्षस्य धूमस्यानुमानायालमित्याह–अग्निर्वेति, स्वपरिणामभूतस्य धूमस्य भाविनो वा तद्देशवर्तिनो धूमस्य सम्बन्धिनो गमक, एकस्य सम्बन्धिन एव प्रत्यक्षत्वात् सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादित्यनेनैकस्मात् प्रत्यक्षादिति सामानाधिकरण्यात् प्रत्यक्षसम्बन्धिन एवैकस्य प्रतीत न तु सम्बन्धस्यैकत्वस्य प्रत्यक्षत्वस्य वा सामानाधिकरण्य प्रतीयत इति भाव । अत्रार्थे भाष्योक्तिमुपदर्शयति–कश्चिदर्थ इति, कश्चिदर्थं इति सामान्यनात्र साध्यं वा साधनं वा गृहीतु शक्यत, अग्निधूमयोर्मध्य कश्चिदर्थं इत्यर्थ । दर्शनेति । धूमदर्शनमात्रेऽन्यदर्शनोऽग्नेरस्तित्व प्रतिपद्यत इति भाव । परमतोपरि वादोक्तदूषणानि निराकरोति–यत्तु तेनेति । व्याकरोति स्वामिसम्बन्धित्वादिति स्वत्व स्वामिसम्बन्धमन्तरा नायसम्बन्धि, अत स्वत्वप्रत्ययात् स्वामिनमप्य

१ सि क्ष छा दे °धपाण्डुरत्व° । २ सि क्ष छा दे °भावाभावाभिमित° । ३ सि क्ष छा दे परिणामद्वावि° ।

रानर्थक्य प्राप्तमित्यत्र तेन अ यापोहिकेन प्रत्युच्यते परमतमाशङ्क्य लिङ्गग्रहे तुल्यमिति चेत्–स्यान्मत स्मृतेरानर्थक्य स्वस्वाम्यात्मिसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वात्त्वित्तल्लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धाविशेषात् समान दोषजातमिति, तत्तथैव यद्येप दोष स्यात् स्वस्वाम्यादित्वे लिङ्गेऽपि स्यादेवाय लिङ्गलिङ्गिनो अन्योन्यापेक्षत्वात्, अथ तत्र नेष्यते स्वस्वाम्यात्मिष्वपि मा भूदिति मुच्यते, अहमप्येत्र ब्रुवे,[×]कस्मात् ? लिङ्गिसम्बन्धित्वात् लिङ्गस्येत्यादि तत्तुल्यत्वप्रदर्शन गतार्थं यावत् लिङ्गी गृहीत इति, अथान्यथा तत्रोक्तमिति[×], अथा यथाल्पमुद्गद्वयसि[त्व]स्वाम्यात्मित्वेनाग्रहणेऽन्यथा ग्रहणञ्चेत् तत्रोक्तमिति, तथा वयमपि स्वामुद्गद्वयामोऽन्यथा लिङ्गे ग्रहण स्वस्वाम्यात्मिन्यथेति चेन्मन्यसे तत्रोक्तमिति, अत्र यदुच्यते त्वया मा मस्था लिङ्गग्रहणतुल्यमिति, लिङ्गत्वेऽस्ति विशेष , न तस्य सम्बन्धिना ग्रहणात्–नहि लिङ्ग सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते, किं तर्हि ? अनुमेयदेशस्थ धूमात्मत्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्तस्याग्निभिरविनाभावित्व स्मर्यते, आग्निग्रहणात् शब्दस्यहत्व धात्त्वेन प्राग्ग्रहण पश्चादनिलत्वाविनाभावित्वेन स्मर्यत इति सर्वत्र व्यापीति, अत्रोच्यते तदिहापि तुल्यमित्यादि, तत्तुल्यत्वभाव[न]मनुमेयस्थमित्यादि यावत्र तदेतन्मन्यध्वीति गतार्थम्, देशाग्निस्थानऽग्निधूमवदिति दृष्टान्त यथाग्निरभवन् धूमो दृशाग्निस्थ प्राग् गृह्यते प्रत्यक्षे[णा]प्रत्यक्षाभेदत्वात्, तत पश्चादग्निरिहेत्यनुस्मर्यते, तथाश्व स्व चैत्रादन्यो गृह्यते ग्रामान्तिस्थ, तत पश्चात्तस्य चैत्राविनाभावीति स्मर्यते इहाग्निरिति धूमसम्बन्ध्यग्निस्मरणवदिति तुल्यमिति ।

यच्चूक्तमव्युत्पन्नस्य तद्गतेरविनाभावित्वेन गृहीतस्वरूपस्य लिङ्गादे कारणत्वम्, ज्ञाप-

---

वगतमेवेति पश्चात् स्वाम्यपेक्षमेव व्यत्वमिति यत्स्मर्यते तद्व्यर्थमेवेत्यस्मिन् विषये परोक्त पूर्वपक्षमनूद्यान्यापोहिक उत्तरमाह–**लिङ्गग्रह इति,** परमतमिन्म् तद्व्याख्या–**स्यान्मतमिति,** यथा स्वस्वामिनो सम्बन्धित्वादेकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्षमेवेति पश्चात्स्मरण व्यर्थमुच्यते तथैव लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धित्वादेकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्षमेवेति पश्चात्तत्स्मरण व्यर्थमेवेति समानं दोषजातमिति भाव । बौद्धस्योत्तरमाह **तत्तथैवेति।** इष्टापत्ति करोति स्वस्वाम्यादित्ववत् लिङ्गलिङ्गिनोरप्यन्योन्यपेक्षत्वेनैव दोष स्यादेवेति भाव । लिङ्गलिङ्गिनोरेष दोषो यदि नेष्यते स्वस्वाम्यादिष्वप्ययं दोषो न स्यादित्याह–**अथ तत्रेति ।** अन्याचार्य आह–**अहमपीति।** लिङ्ग हि लिङ्गिसम्बन्धि अतो लिङ्गप्रत्यक्षे लिङ्गी गृहीत एवेति उत्तरकाल लिङ्गिस्मरणे व्यर्थमेवेदमपि ब्रुवे इत्यर्थ । यदि त्वं स्वस्वामिभावादिष्वन्यथाऽन्येन केनचित्प्रकारेण स्मृतस्य प्रत्यक्षता सत स्मरणादनुमानमिति परोक्त तथाविधप्रकारस्यावचनाच्च युक्तमिति निराकरोषि तर्ह्यहमपि लिङ्गेऽन्यथा ग्रहणं स्वस्वाम्यादिष्वन्यथेति तत्रोत्तरमपि तथाविधप्रकारस्यानुक्तत्वान्न युक्तमिति प्रतिक्षिपामीत्याह–**अथान्यथेति ।** तत्रान्यापोहिको लिङ्गग्रहण विशेषमादर्शयति–**अत्र यदुच्यत इति।** विशेषं दर्शयति–**लिङ्गत्वेऽस्तीति,** लिङ्ग सम्बन्धित्वमात्रेण न गृह्यते प्रथममनुमेयदेशस्थं धूमात्मत्वेन गृह्यते पश्चाल्लिङ्गिसम्बन्ध तत्त प्राक् प्रतिपन्न स्मर्यते एवं कृतकत्वादिरपि, शब्दनिष्ठकृतकत्वेन ग्रहणानन्तरं तन्निष्ठानित्यत्वाविनाभावसम्बन्धस्य प्रागनुभूतस्य स्मरणम्, एव सर्वत्रेति लिङ्गग्रहणे विशेषात् न साम्यमिति भाव । विशेषोऽयं चैत्रादावपि समान इत्युत्तरयति–**तदिहापीति।** अनुमेयदेशगतत्वेन प्रथम स्वो गृह्यते पश्चादनुमेयदेशस्थोऽश्वाऽनुस्मर्यते चैत्राविनाभावीति, यथा पूर्वं अग्निभिन्नो धूम प्रत्यक्षेण गृह्यते ततश्च धूममुपलभ्याग्निरिति स्मर्यते तथेति भाव । स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धात् प्रत्यक्षाच्चैत्रादिरनुमानमिति लक्षणस्य यत्त्वया दोष उक्तस्तत्र वयं ब्रूम इत्याह–**यच्चूक्तमिति।** तन्मतनिराकरणाय प्रथमं तन्मतं दर्शयति–

---

१ सि क्ष छा ड भत्र। ×× छा दे । २ सि क्ष छा यथान्यास्त्व० । ३ सि क्ष छा दे चेत्तत्रोक्त० ।

कत्वात्, नोत्पादकबीजादिवदिति, एतदप्ययुक्तम्, अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्धत्वात्, तस्मादपि यो निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्याद्यव्युत्पन्नानामेव, तदादित्वात् सहचरितभावस्य।

यत्तूक्तमित्यादि, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन सम्बन्धाच्छेषसिद्धिरनुमानमित्यस्य लक्षणस्य शेषं तेनोक्तं, अत्र ब्रूमः, अयुक्तमिदम्, कस्मात्? अव्युत्पन्नस्य तद्गतेरित्यादि तन्मतप्रत्युच्चारणं यावत् ज्ञापकत्वादिति, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धानभिज्ञा अपि धूमादग्निमविनाभावसम्बन्धान्निश्चिन्वन्तो दृश्यन्ते, स च मा भूदगृहीतसम्बन्धान्निश्चयः, ज्ञानकारणत्वं हि ज्ञापकस्य हेतोर्लिङ्गादेर्गृहीतस्वरूपस्य, नोत्पादकबीजाग्निवदिति, एतदयुक्तम्, कस्मात्? अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्धत्वात्–न विना भवति सह भवति सह चरतीत्यर्थः, तस्मादपि सहचरितभावसम्बन्धात् यो निश्चयः सोऽपि [स्व]स्वाम्याद्यर्थव्युत्पन्नानामेव भवति, नाव्युत्पन्नानाम्, कस्मात्? तदादित्वात्–[स्व]स्वाम्यादिरा[दि]सहचरितभावस्य, सहाना सम्बन्धानामन्यतमत्वात्तस्यापि, तत्सहचारिभावोऽविनाभावो गृह्यमाण एवानुमानकारणं ज्ञातम्, ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् ज्ञापकस्य, तस्मादविनाभावसम्बन्धज्ञानं स्वस्वाम्याद्यन्तःपाति व्युत्पन्नानामेव, नाव्युत्पन्नानामिति।

अथवा विनाप्यविनाभावित्वेन स्वस्वामित्वादिव्युत्पत्तेरनुमेत्यत आह—

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन तु स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पन्नबुद्धेरेवानुमानं दृश्यते यथा काकभवनव्यापितस्वीकृततत्प्रसवकालतत्कृतनीडप्रसवोर्णभेदविवृद्धिपोषणसहचरणप्लुतगमनादीनि धर्मान्तराणि व्यापित्वाविनाभावित्वरूपोपेततायामपि न कारणानि कोकिलत्वज्ञानस्य आ स्वस्वामिभावाप्रत्ययगमनाऽऽदरात्, पश्चात् तत्प्रतिपत्तिः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन परित्यज्याविनाभाव्यभिमतान् तत्तद्धर्मान्, लोके प्रतिपत्तारो वक्तारश्च भवन्ति कोकिलशावकोऽयं न काकशावकः, स्वभावासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वादितरकोकिलवदित्येवं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापकाः, अनुमेयव्यक्तिकाले तथोपलभ्यमानत्वात्, तत्प्रसिद्धलिङ्गवत्।

अव्युत्पन्नस्येति। स्वस्वाम्यादिसम्बन्धपरिज्ञानरहितस्य पुंसो लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावसम्बन्धज्ञानाल्लिङ्गिगतेः सा च लिङ्गिगतिरविनाभावनिश्चयव्यतिरेकेण मा भूदिति तन्निश्चयविशिष्टहेतोरेव कारणत्वं युक्तम्। गृहीतस्वरूपं हि लिङ्गमनुमापकं भवति न तु स्वरूपमलिङ्गम्। अङ्कुरोत्पादकबीजादिवत् लिङ्गस्य च स्वरूपमविनाभाव एव तस्माच्च स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन शेषसिद्धिरव्यापकत्वादिति भावः। ज्ञानकारणं ज्ञानमेव ज्ञायमानं वा, न स्वरूपसन्निधानमेवेत्याह–ज्ञानकारणत्वं हीति, लिङ्गिज्ञानकारणत्वं हीत्यर्थः। अयुक्ततायां हेतुमाह–अविनाभावित्वस्येति, अव्युत्पन्नस्य तद्गतेरित्यसिद्धम्। अविनाभावसम्बन्धज्ञानं विना तदभावात्, अविनाभावश्च सहचारित्वं साहचर्यञ्च स्वस्वाम्यादिसहायतमसम्बन्धेन, तथा चाविनाभावज्ञानं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धरूपम्, अविनाभावस्य च गृह्यमाणस्यैव ज्ञानकारणत्वेन तज्ज्ञाने तज्ज्ञानस्यावश्यम्भावात् स्वस्वाम्यादिव्युत्पन्नानामेव तद्गतिः न त्वव्युत्पन्नानामिति भावः। सहचारिभावसम्बन्धाद्यो निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धज्ञानवतामेव भवति सहचारिभावस्य स्वस्वाम्यादिसम्बन्धमूलत्वादित्याह–तस्मादपीति। सहचारिभावोऽपि गृह्यमाण एव कारणं न स्वरूपसन्, ज्ञानोत्पत्तिहेतोर्ज्ञायमानत्वावश्यकत्वादित्याह–तत्सहचारिभाव इति। अविनाभावित्वमन्तरेणापि स्वस्वाम्यादिपरिज्ञानादनुमानमिति वर्णयति–अविनाभावेति। अविनाभावेन गम्यो योऽर्थस्तदतिरिक्तार्थान् लोके प्रतिपत्तारो वक्तारश्च दृश्यन्ते यथा कोकिलशावकोऽयं न काकशावकः,

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन त्वित्यादि यावदितरकोकिलवदिति, साधने नोपसंहारोऽस्यार्थस्य, 'व्यापको य स एवांशो ग्राह्यो व्याप्यस्तु सूचक । अनेकधर्मणोर्नान्यो ग्राह्यग्राहक धर्मणो ॥' ( ) इत्येतल्लक्षणवैपरीत्येन सहचारिभावादृतेऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पन्नबुद्धेरेवानुमान दृश्यते, तद्यथा–काकभवनेत्यादि समासदण्डको व्यापकव्याप्यत्वाभ्या सहचारिभावप्रदर्शनो याव[त्] व्यापित्वाविनाभाविरूपोपेततायामपीति, काकजन्मव्यापीनि तत्स्वीकृतत्वप्रसवकालकृतनीड प्रसवोणभेदो विवृद्धि काकेन काक्या च पोषण वात्सल्येन, तस्य द्वितीयेन काकशावकेन सहचरण काक्या पृष्ठतो गमनमित्येतानि पूर्वपूर्वकाणि व्यापकानि साध्यानि, उत्तरोत्तराणि व्याप्यानि साधकाभिमतानि अविनाभावसम्बन्धीनि धर्मान्तराणि सन्त्यपि न कारणानि तानि कोकिलत्वज्ञानस्य यावत् आ कुत ? स्वस्वामिभावाप्रत्यवगमेनादरात्–यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्ध नावैति तावत् कोकिलत्वाप्रतिपत्ते, पश्चात्तत्प्रतिपत्ति स्वस्वामि[भावादि]सम्बन्धेन भवति–तत उत्तरकाल कोकिलशावकोऽय न काकशावक इति, परित्यज्याविनाभाव्यभिमतास्तांस्तान् धर्मान् व्यापकान् व्याप्यांश्च, तथा लोके प्रतिपत्तारो वक्तारश्च भवन्ति कोकिलशावकोऽयमभिमतो यत स्वभाषासमन्वित , भाषासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वादितरकोकिलवदिति, आदिग्रहणात् प्रकृतिविकारादिनोपसम्बन्धा अपि व्युत्पन्नानामेवानुमानकारणम्, अतोऽत्र साधन सहतार्थमुच्यते–एव स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापका इत्थमुक्तन्यायेन, कस्मात् ? अनुमेयव्यक्तिकाले तथोपलभ्यमानत्वात्–अनुमेयस्वामिकोकिलानित्यत्वार्थस्य व्यक्तिकाले तेनैव स्वस्वाम्यादिप्रकारेणोपलभ्यमानत्वात्, किमिव ? तत्प्रसिद्धलिङ्गवत्–तेन प्रकारेण प्रसिद्ध धूमादिलिङ्ग तस्य सम्बन्धिनोऽनुमापकमग्न्यादे स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैव सम्बन्धात्, तथा कोकिलशावक तज्जातीयानुकारिस्वरेणैवेति ।

स्वभाषासमन्वितत्वात्, विशिष्टमाधुर्योपेतस्वरत्वात् इतरकोकिलवदिति साधनेन प्रदर्शयतीत्याह–**इतरकोकिलवदितीति।** अनेकधर्मविशिष्टयोर्ग्राह्यग्राहकधर्मयोर्मध्ये य एवांशो व्यापक स एव ग्राह्य योऽशश्च व्याप्य स ग्राहक इति व्यवस्था दृश्यते तद्वैपरीत्येन विनापि सहचारिभावेन स्वस्वाम्यादिसम्बन्धपरिज्ञानवत पुरुषस्यानुमानं दृश्यत इत्याह–**व्यापक इति ।** कोकिलशावकविषये धर्माणा व्याप्यव्यापकभावमादर्शयति–**काकभवनेत्यादीति,** काकभवनव्यापिनो धर्मा एते–तत्स्वीकृति , तत्प्रसवकाल तत्कुलनीडप्रसव , ऊणभेदलक्षणा विवृद्धि , काकपोषण काकशावकान्तरसाहचर्यं काक्यनुगमनमिति एष्वपि पूर्वपूर्वधर्मा व्यापका साध्यभूता उत्तरोत्तरधर्मा व्याप्या साधनभूता इति । परस्पराविनाभाविन एते धर्मा काकशावकत्वव्यापिनो न कोकिलत्वज्ञानहेतव कोकिले सन्तोऽपि यावत् स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य प्रतिपत्तिर्न भवतीति । वर्णयति–**अविनाभावसम्बन्धीनीति ।** अवगते च स्वस्वामिभावसम्बन्धे पश्चादयं कोकिलशावको न काकशावक इत्यविनाभाविभूतान् पूर्वोदितान् विहाय धर्मान् प्रतिपद्यन्ते लोका इत्याह–**पश्चादिति ।** प्रतिपत्तिस्वरूपमाह–**कोकिलशावकोऽयमिति ।** हेतुमाह–**यत इति,** स्वस्य–कोकिलस्य या भाषा–माधुर्योपेतस्वर तेन समन्वित इत्यर्थ । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन यादिपदविवक्षितमाह–**आदिग्रहणादिति ।** फलितमर्थमनुमानेन दर्शयति–**एवमिति ।** कोकिलशावकाद्यनुमित्युत्पत्तिकालेऽविनाभावव्यतिरेकणापि स्वस्वाम्यादिसप्तविधसम्बन्धान्यतमप्रकारेणैव तदुपलब्धेरिति हेतुमाह–**अनुमेयेति ।** दृष्टान्तमाह–**तत्प्रसिद्धेति,** तेन स्वस्वाम्यादिना प्रकारेण प्रसिद्ध यल्लिङ्ग धूमादि तद्वत् तद्धि स्वसम्बन्धिनोऽग्न्यादेर्यथा स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैवानुमापक तथा तज्जातीयस्वरवत्त्वमपि तथैव कोकिलशावकमनुमापयति स तमप्यविनाभावसम्बन्धमुपेक्ष्यति भाव । सम्बन्धवादिन प्रति अन्यापोहिकेनोक्त

---

१ सि क्ष छा डे प्रदर्शन । २ सि क्ष डे छा काकाजन्मव्यापीतितत्स्वी० । ३ सि क्ष छा डे °गमतादारात् । ४ सि क्ष छा °लिङ्गवत्वेन तेन ।

निरस्यन्नाह—

यदप्युक्तं न चावश्यं स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमानं भवति, तदव्यभिचारार्थं विशेषाकांक्षितत्वात्, तथा च त एव हि विशेषा अनुमापकाः स्युः, न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावादित्येतदपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरपात्तत्वात् ।

यदप्युक्तमित्यादि, सम्बन्धवादिनो दोषवचनम्, न चावश्यमित्यादि प्रत्युच्चारणम्, एतदुक्तं भवति स्वस्वाम्यादिसम्बन्धान्नानुमानं भवति, तदव्यभिचारार्थं विशेषाकांक्षित्वात्, उपलब्धेऽपि स्वे स्वामिनि वाऽश्वे चैत्रे या स्वतन्त्रजीवादयस्ता विशेषा आकाङ्क्ष्यन्ते, तेषामेवाव्यभिचारात्, त एव ह्यनुमापकाः स्युः, न स्वस्वाम्यादिसम्बन्धः, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावात् व्यभिचारीति, एवं प्रत्युच्चार्याचार्य उत्तरमाह—एतदपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात्—'सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम्' इत्यस्मिन् स्वार्थानुमानलक्षणे शेषसिद्धिवचनेन विधिवृत्तेरव्यभिचारिण एवोपात्तत्वात्, तस्मादयमदोषः ।

तदन्यथेति भाव्यत इति चेदुच्यते—

इदं हि सर्वाभासव्युदासेन सम्बन्धिनोऽभिव्यञ्जकम्, प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी अनुमेयानुमानाभासभेदैः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः, पक्षो धर्मधर्मिसमुदायाख्यः परार्थानुमाने साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्दोष एव शेषसिद्धिवचनेन गृहीतः, यथायोगं तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षवद्वा प्रसिद्धात् पक्षधर्मस्य सम्बन्धात् प्रागुपलब्धादनुस्मर्यमाणाच्छेपेण शेषस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धासाधारणधर्मव्युदासः, शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धादित्येतावता सिद्धे सिद्धिवचनं सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणादसिद्धिर्व्यभिचारिधर्मता मा भूदिति, तद्यथा स्वाम्यसम्प्रदानं अलिप्रियसुतवत् ।

इदं हि सर्वाभासव्युदासेनेत्यादि, पक्षहेतुदृष्टान्ताभासाः सर्वे तेनैव सम्बन्धानुमानविधानेन व्युदस्यन्ते, प्रत्यक्षादितरः शेषः सम्बन्धी स्वा[म्या]दिना विशिष्यमाणो देशादि सम्बध्यते, अनुमेयानुमाना

भाव प्रतिक्षिपति—यदप्युक्तमिति । व्याचष्टे—सम्बन्धवादिन इति । तात्पर्यमाह—एतदुक्तमिति, स्वभूतेऽश्वे स्वामिभूते च चैत्रे स्वस्वामिभावानापन्नस्वतन्त्रजीवमानादिनोऽखिलगुणे यदनुमानानुमेयभावः स्यात्तर्हि स्वतन्त्रस्य मैत्रादावपि स्यादविशेषात्, न हि चैत्राश्वयोः स्वस्वामिभूतयोरपि स्वतन्त्रो मैत्रादितो विविक्तं लक्षण्यमनुभूयते, अनन्यथात्वतनाय तत्र यद्विशेषमाकाङ्क्ष्यते तर्हि स एव विशेषोऽनुमापकः स्यात्, किमन्तर्गडुना स्वस्वाम्यादिमात्रसम्बन्धेनागमकेन विशेषणानामेव गमकत्वाव्यभिचारित्वादिति भावः । तन्निराचष्टे—एतदपि नेति, सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति लक्षणे शेषसिद्धिपदेनाव्यभिचारिण एव विधानान्नायं दोष इति भावः । तत्कथमित्यत्राह इदं हीति । व्याचष्टे—पक्षहेत्विति, पक्षाभासा हेत्वाभासा दृष्टान्ताभासाः सर्वे सम्बन्धानुमानविधानेन निराक्रियन्त इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—प्रत्यक्षादितर इति, स्वस्वामिभावादिसम्बन्धसम्बन्धिनोर्मध्ये यः प्रत्यक्षः तस्मादन्यः सम्बन्धी शेष उच्यते स्वाम्यादिना विशिष्यमाणो देशादिः धर्मधर्मिसमुदायरूपः पक्षः प्रतिज्ञादोषैः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थो यः उत्तरत्र परार्थानुमानावयवप्रकरणे स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकस्यवीतानुमानप्रयोगविषयप्रतिज्ञालक्षणे

१ सि क्ष दे छा नेनोपपन्नः । २ सि क्ष छा दे अनुमेयानु० ।

भासर्वैः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः पक्षो धर्मधर्मिसमुदायात्म, उत्तरत्रान्यत्रविधाने परार्थानुमाने [1]वीतारव्ये साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्दोष एतानेन शेषसिद्धिवचनेन गृहीत, यथायोग स्वस्वामि निमित्तनैमित्तिकादिषु तेन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षादिति-प्रत्यक्षात् धर्मादुपलब्धात्, प्रसिद्धादिति यावत्, सैव चैव य प्रत्यक्ष स पक्षधर्म, शेषोऽनुमेय, कृतकत्वादप्रत्यक्षत्वादव्यापीति चेत् अत आह-प्रत्यक्षवद्वा प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्ष -प्रसिद्ध, तस्मात् प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धी, पक्षधर्मोऽथ स्व तस्य पक्षधर्मस्य सम्बन्धात् प्रागुपलब्धादनुस्मर्यमाणात् शेषेण शेषस्य[ग] चैनस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धा साधारणधर्मव्युदास, यत्र यत्राश्व स्व तत्र तत्र देवदत्त स्वामी[त्य]न्यत्ताविद्योगाद्भिन्नद्धान्वययुक्तत्वात्, सपक्षे वृत्ति विपक्ष च व्यावृत्ति कुत ? शेषाय शेपे वा, प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धात् इत्येतावता सिद्धे सिद्धिवचन सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यवधारणार्थ प्रमेयत्वादनित्य इति साधारणानैकान्तिकस्य सिद्धिर्मा भूदिति, का पुनरसिद्धि ? व्यभिचारिधर्मता, तद्यथा-स्वाम्यसम्प्रदानेत्यादि यावदतिप्रियसुतवदिति, चैनान्यथात्व मरण शेष गतार्थम् ।

इत्थ हि व्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी गमक सम्बन्ध्यन्तरस्य, न ते विशेषा व्यावर्त्या विधेया वा गमका, तत्समर्थनार्थत्वात्, न हि वात्या प्रसङ्गव्यावर्तनेन धूमस्याव्यञ्जकत्वम्, अधूमता वा धूमतैव हि सती वह्निताया सम्बन्धिनी सम्बन्धिन्या व्यञ्जिकेति शेषसिद्धिवचनान्निरस्तव्यभिचाराशङ्क सम्बन्धानुमानमेव, त्वयापीष्यत एवैतत् ।

साध्यनिर्देश प्रतिज्ञेत्येकल्पे साध्यपदग्राह्य प्रतापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी सिद्धस्यानुपपन्नमानस्य च साध्यस्य निर्देशक्त स शेषसिद्धि वचनेन गृहीत इति भाव । प्रत्यक्षादीति, प्रत्यक्षविरोध आगमविरोध प्रसिद्धिविरोध इत्यादिविरोधैरित्यर्थ । स्वस्वाम्याद्यन्य तरसम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षादस्मादित्युक्तया ■ एव प्रत्यक्षभूता धर्म पक्षधर्मो भवति शेषस्त्वनुमेयो भवतीत्याह-यथायोग मिति । ननु शब्दोऽनित्य कृतकत्वादित्यादौ पक्षधर्मतयाऽभिमत कृतकत्वादि न प्रत्यक्षमिति तत्र च शब्दोऽनित्य इत्यनुमाने लक्ष णमिदमव्याप्तमित्याह-कृतकत्वादीति । सम्बन्धादरमात् प्रत्यक्षादित्यत्र प्रत्यक्षपदेन प्रसिद्धत्वरूपोऽर्था विवक्षित प्रसिद्धधर्मस्य प्रत्यक्षतुल्यत्वादित्युपदर्शयति-प्रत्यक्षवद्वेति । प्रत्यक्ष इव प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षसदृश प्रसिद्ध इति यावत्, तथा च कृतकत्व प्रत्यक्षसदृशत्वेन प्रसिद्धत्वात् सम्बन्धि भवतीत्याह-तस्मादिति । एवञ्च तथाविधस्य पक्षधर्मस्य स्वत्वभूतस्याश्वादेय प्रागुपलब्ध इदानीञ्च स्मर्यमाण सम्बन्धस्तस्मात् शेषस्य सिद्धिरनुमानम् अत्र शेषस्य सिद्धिरित्युक्तत्वात् सम्बद्धयोर्य शेष नाम्नो विरुद्धधर्म तस्य सिद्धिरिति विरुद्धव्युदास, प्रागुपलब्धादनुस्मरणादित्युक्ते सपक्षवृत्तितावगमात् तदन्यव्यावृत्तधर्मस्यासाधा रणस्य व्युदास इत्याशयेनाह-पक्षधर्म इति । हेतुमाह-यत्र यत्रेति, चैत्राश्वयोरत्यन्तमवियोगादित्यो य सम्बन्धस्तत्सम्बद्धत्वे सति अन्वयेन युक्तत्वात्, अन्वयेन युक्तत्व व्यभिचरितहेतुकेऽप्यस्त्यात्यन्तावियोगादिसम्बद्धेत्युक्त तत्र सपक्षवृत्तित्व विपक्षव्यावृत्तिश्च लभ्यतेऽत एव विरुद्धस्यासाधारणस्य च व्युदास इति भाव । सिद्धिपदप्रयोजनमाह-प्रत्यक्षादिति । नित्य प्रमेयत्वादित्यादि व्यभिचरितहेतोर्यथा न साध्यसिद्धिस्तथा न भवति किन्तु सिद्धिरेव भवतीत्य प्रदर्शनाय सिद्धिपदम् तथा च व्यभिचारिधर्मव्युदास इति भाव । एवञ्च स्वस्वाम्यादिसम्बन्धो न गमक, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावेन व्यभिचारित्वात्, तदव्यभिचारित्वाय च विशेषा आवश्यका, तथाच त एव विशेषा गमका, अव्यभिचारात्, न स्वस्वामिभावादय इति यदुक्त तन्निरस्यति-इत्थ हीति, कारणमिद सर्वाभासव्युदासेन सम्बन्धिव्यञ्जकत्वोपदर्शनमिति प्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थ । स्वस्वामिभावा दिसम्बन्धस्याव्यभिचारस्यावगमकत्वेऽपि विशेषाणां सम्बन्ध्यन्तरस्याप्रत्यक्षस्य द्वितीयस्य गमक स एव सम्बन्धी प्रत्यक्ष एको भवति

1 सि क्ष डा के वान्तारव्ये । 2 सि क्ष डा डे प्रत्यक्षस्य । 3 सि क्ष डे डा तत्रैनस्याय: ।

प्रसिद्धसम्बन्ध्येवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम्, तदव्यभिचारस्वरूपावधारणार्थं व्यभिचारविशेष-व्यावृत्तिरुच्यते यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारप्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृत-कमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

(इत्थं हीति) इत्थं हि व्यभिचारिविशेषव्यावर्तनेनापि स एव सम्बन्धी धूमादिरश्वादिर्वा गमकः सम्बन्ध्यन्तरस्य—प्रत्यक्षोऽनुमेयस्य, द्वितीयस्यैव सम्बन्ध्यन्तरस्य, सम्बन्धित्वात्, न ते विशेषा व्यावर्त्या विशेष्या वा गमकाः, तत्समर्थनार्थत्वात्, यथा—न हि वात्या प्रसङ्गव्यावर्तनेन धूमस्याव्यञ्जकत्वम्, अधूमो वात्यया न भवत्ययं धूम इति, वात्याया निवर्तिता[या]मप्यगमको भवति धूमः धनाद्यव्यवच्छेद मात्रेण यस्माद्भेदेन वात्याघटपटादि, न हि तद्भेदेऽगमको धूमः न वा वात्यादि व्यञ्जकं गमकमपि भवितुमर्हति घटपटादि, धूमतायामसत्यामेव, किं तर्हि ? धूमतैव हि सती वह्निताया सम्बन्धिनी सम्बन्धिन्या व्यञ्जकतेति तस्माच्छेषसिद्धिवचनात् निरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानमेव प्रत्यक्षैकत्वविशेषणाभ्यां निरस्तसर्वाभासम्, विद्धि यत्—त्वयापीष्यत एतत् प्रसिद्धसम्बन्ध्येवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमकम्, तदव्यभिचारस्वरूपावधारणाय व्यभिचारिविशेषव्यावृत्तिरुच्यत इति, अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह—यथा कृतकत्वस्येत्यादिना, अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यद्यत् कृतकं तत्तदनित्यमिति सम्बन्धं विधिना प्रदर्श्य कृतकत्वस्यैवानित्यत्वाव्यभिचारप्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

यद्युपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचनं पक्षधर्म-साध्यानुगतिसमर्थनार्थं न स्यात्, नापि च तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वमापद्यते, तथा चास्मन्न्यायेन कृत

मान्य इति व्याचष्टे–इत्थं हि व्यभिचारीति । विशेषास्तु व्यावर्त्या केवलं गमकस्य सम्बन्धिनः समर्थका एव न गमकाः इत्याह–न ते विशेषा इति । नहि केनचिद्विशेषेण वात्यया व्यवनस्य प्रकारस्य व्यावर्तनमात्रेण धूमादि न व्यञ्जकमो सम्बन्ध्यन्तरस्य, धूमादेरधूमता भवति किन्तु वात्यायां निवर्तितायां स एव धूमोऽप्यगमको भवत्यनभिमतैः सम्बन्धच्छेदेन, न विशेषाः सर्वा वात्याघटपटादिभिन्नो बहुत्वात्, न हि वात्याघटपटादिभिर्धूमोऽगमकोऽसौ, नापि वात्याघटपटादि व्यञ्जकं गमकं वाऽसौ धूमताया अभावे इति भावः । धूमस्याव्यञ्जकत्वं निराकरोति–न हीति । धूम एव गमक इत्याह–वात्याया मिति । विशेषाणां बहुत्वं गमकत्वमव्यञ्जकत्वमाह–यस्मादिति । धूमताया एव सम्बन्धिन्या स्वसम्बन्धिनीं वह्नितायां व्यञ्जकत्वं यथाह–धूमतैव हीति । एवञ्च शेषसिद्धिवचनेन प्रत्यक्षैकत्वविशेषणाभ्यां निराकृतनिखिलाभासाशङ्कं सम्बन्धप्रयुक्तानुमानं भवतीत्याह–तस्मादिति । प्रसिद्धसम्बन्ध्येव गमकमिति त्वयापि सम्मतमेवेत्याह–विद्धि यदिति । गमकस्य प्रसिद्धसम्बन्धिनोऽव्यभिचारस्वरूपताव्यवस्थापनार्थं व्यभिचारविशेषस्य व्यावृत्तिः त्वया नियतं इत्याह–तदव्यभिचारेति, यदि प्रसिद्धसम्बन्धि गमकं न स्यात्, विशेषा एव गमकाः स्युस्तर्हि व्यभिचारिविशेषस्य व्यावृत्तिकरणं निष्फलं स्यादिति भावः । दृष्टान्तमस्यार्थे दर्शयति–अनित्यः शब्द इति साधर्म्यप्रयोगेण यत्कृतकं तदनित्यमित्यनेन विधिरूपतः सम्बन्धमुपदर्श्य यद्यत्र एव साध्यप्रतिपादकस्तर्हि प्रयत्नादिरपि हेतुर्न स्यात् प्रतिपादकः स्यादिति सम्बन्धस्याव्यभिचारप्रदर्शनार्थमुच्यते यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेकः प्रतिपादकस्तु प्रसिद्धसम्बन्ध्येवेति भावः । अन्यथा व्यतिरेकोक्तिरव्यभिचारिसाधनसमर्थनार्था न भवेदित्याह–यद्युपलब्धेति । अनुमानं हि प्रसिद्धसम्बन्धेऽव्यभिचारित्वमपेक्ष्य भवति साधनस्य

---

१ सि क्ष छा दे अधूमो वात्यासा । २ सि क्ष छा दे प्रेनभिको । ३ सि क्ष छा दे धात्येति । ४ सि क्ष छा दे घटपटायधू० । ५ सि क्ष छा दे गमकमुदव्यभि० ।

कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिर्युक्ता, तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, तथेहापि, चैत्राश्वोदाहरणमत्र स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थम्, अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु तुल्यन्यायत्वात्, पक्षधर्मात् सोऽत्र तद्वत्त्वात्, यत्र यत्र तद्वत्सत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति पूर्ववत्।

(यदीति) यदुपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकवचनं पक्षधर्मसाध्यानुगतिसमर्थनार्थं न स्यात्, तत्तु दृष्टम्, नापि च तस्यैव व्यतिरेकवचनस्याभिव्यञ्जकत्वमापद्यते, यथा चैवञ्च कृत्वाऽस्मन्न्यायेन कृतकत्वस्यानित्यत्वोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिर्युक्ता, न तु त्वन्मतेन, किं कारणं? तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् —योऽसौ पुनरव्यभिचारः स तस्यैव पक्षधर्मस्याभिव्यञ्जकत्वमभिव्यनक्ति, न स्वयमेवानुमापकः तथेऽपीति तस्माधस्य योजयति, चैत्राश्वेत्यादि, चैत्राश्वोदाहरणमत्रानुमानलक्षण[प्र]स्तावे तत्स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थं अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु तुल्यन्यायत्वात्, [१]सोऽत्रेत्यत्र स इत्यप्रत्यक्षोऽग्निश्चैत्रानित्यत्वादिधर्मोऽत्रेति प्रदेशे प्रत्यक्षात् धूमाश्वकृतकत्वादे पक्षधर्मात् साध्यार्थं पक्षोऽनागम्यताम्, तद्वत्त्वादिति हेतुः—सोऽस्मिन् सम्बन्धी पक्षिचैत्रशब्दादिरस्तीति तेद्वान्–धूमाश्वकृतकत्वादि, स यत्र धर्मे स्थितः, तस्य भावात्–तद्वत्त्वात्, यत्र यत्र तद्वत्सत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति, पूर्ववत् यथा पूर्वोक्तधूमादिरन्यादिना सम्बन्धात् तत्स्वामित्वात्, तथेहापीतरेतरमादीनामुपलक्षणार्थं चैत्राश्वोदाहरणमिति।

अत्राह—

न येरमविनाभावोपवर्णनमेवेदम्, उच्यते एवमेतत्, आधाराधेयसंयोगिसद्वृत्त्यभेदात्, अस्मदभिहितैस्तु पूर्ववत्त्वादस्मन्मतोपनीतमनेन, यथात्वमविनाभावसम्बन्धं व्युत्पादयसि

उपलब्धसम्बन्धस्य यदि तदव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात्, तर्हि व्यतिरेकवचनं पक्षधर्मभूतसाधनस्य साध्यानुगति–अव्यभिचारित्वसमर्थनार्थं न स्यात् चैवं दृष्टम् तस्मात् तद्वचनमनर्थकम् न चैवं तत्स्य साध्यस्य व्यक्तत्वं गतम्, तस्याव्यभिचारित्वसमर्थनं एवापनीयत इत्यादिना प्रदर्शयति–यदुपलब्धसम्बन्धस्यावि। इदमस्मन्मतेन सम्भवति यत् साध्यधर्मोपलब्धसम्बन्धस्य साधनधर्मस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारापेक्षानुमितिः, न तु त्वन्मतेन सम्भवति, एतस्यानुमाय कत्वेनाभ्युपगमादित्याह–एवञ्च कृत्वेति। कुतो न सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह–तस्यैवेति, पक्षधर्मभूतस्य साधनस्यैव साध्यधर्माभिव्यञ्जकत्वं व्यतिरेकवचनगम्योऽव्यभिचारः प्रकाशयति न तु तद्रहितः स्वयमेवानुमापको भवति यतः साध्यसाध्यसम्बन्धस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः। तत्राभ्यामनुमाने [illegible] चैत्राश्वोदाहरणं स्वस्वामिसम्बन्धस्य [illegible]माह–चैत्राश्वेति। अत्रानुमानस्य स्वस्वामिभावादुदाहरणं अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिषु समानत्वादित्याह–अग्निधूमेति। तमेव न्यायं दर्शयति–सोऽत्रेति। अस्मिन् प्रदेशेऽसौ साध्यधर्मः पक्षधर्मभूतसाधनात्, साधनधर्मात् गम्यत इति साध्यार्थं पक्ष इति भावः। हेतुमाह–तद्वत्त्वादिति। दृष्टान्तमाह–पूर्ववदिति। पूर्वोक्त इत्यर्थः पक्षे दृष्टः धूमादिर्योऽग्न्यादिना सम्बद्ध एव, अत एव च न धूमादिरव्यभिचारी एव तथा चैत्राश्वादावपि समानमिति भावः। अव्यभिचारित्वेनानुमानत्वेनाभिहितस्यैव स्वमतेन [illegible]–नन्वेवमिति।

१ सि क्ष डा द °युक्ता। २ सि भ डा द सो त्रस इत्यत्र सत्प्रा। ३ सि क्ष डा द सा सो ०। ४ सि क्ष डा दे तद्वानुमान् इत्य०। ५ सि क्ष द डा °भ स्यात्।

तत् सम्बन्धानुमानैकदेशस्यैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, एवञ्च द्रव्यार्थासत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञा कृता त्वया, तथा च लिङ्गिनो लिङ्गत्वं प्रसक्तमित्यस्याभाव ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवमविनाभावो लक्षणमेवैतत्–नन्वित्थमविनाभावसम्बन्धो भविष्ट व्याव्य भिचाराकाङ्क्षानुसारत्वादित्युच्यते वयमपि ब्रूम –एवमेवैतत्, अविनाभावसम्बन्धात् स्वस्वाम्यादिविकल्पादनुमानम्, कस्मात्? आधाराधेयसंयोगिवद्वृत्त्यभेदात्–आधाराधेयवद्वृत्त संयोगिवद्वृत्तेश्चाभेदात्, यस्त्वयोक्त आधाराधेयवद्वृत्ति तस्य संयोगिवदेवेति, तस्य व्याख्यातत्वात्, किञ्चान्यत्–अस्मदभिहितेषु पूर्वतरात्–दिग्नसुन्दादिभ्यो वृद्धाय पूर्वपाठ्यात् कापिलस्य तन्त्रस्यार्द्धैकदेशनयमतानुमानानुसारित्वाच्च तदनुमानस्य, तदागममतोपजीवनमेव, त्वया न ज्ञातमनुमानस्वरूपं सत् मयाऽऽख्यातमिति, तद्व्याख्या– यथा त्वमित्यादि, भाष्यमात्रमेवेदमिति पक्ष, सम्बन्धानुमानैकदेशस्यैतल्लक्षणस्य भाष्यमात्रम्, यथा 'वृद्धिरितीय सञ्ज्ञा भवत्यादैज्वर्णानाम्, सञ्ज्ञाधिकार सञ्ज्ञासम्प्रत्ययार्थ' ( ) इत्यादि 'वृद्धिरादैच्' (पा० १–१–१) इत्यस्य, तथेदं त्वदीयमविनाभावसम्बन्धत्वमुत्पादनमस्मज्ज्ञानस्य सम्बन्धानुमानैकदेशस्य भाष्यमात्रम्, तदपि सर्वं न विदितमित्यभिप्राय, कापिलमपि चासद्द्रुपक्षमेव द्रव्याय निरवशेषवेगत्वादिति चाभिप्राय, अत आह–एवञ्च द्रव्यार्थासत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञा कृता त्वया, सामान्योपसर्जनो विशेष शब्दार्थ इति द्रव्यार्थस्यानुज्ञानादभ्युपगत भवति, द्रव्यार्थवादिमतानुमानलक्षणानुज्ञानात्, तथाच–असत्योपाधिसत्यार्थव्याख्यानुज्ञाया लिङ्गिनो लिङ्गत्व प्रसक्तमित्यस्याभाव,–नहि लिङ्गिनोऽप्रत्यक्षस्य लिङ्गत्वं प्रत्यक्षत्वं प्रसञ्जयितु शक्य ऋद्धिमद्भिर्बुद्धबोधिसत्त्वादिभिरपि, यथोक्तोऽस्माभिर्व्यतिकर इति ।

व्याचष्टे–नन्वित्थमिति । इष्टापत्तिमाचार्य आह–एवमेवैतदिति, अविनाभावसम्बन्धस्यैव सार स्वस्वाम्यादिरूपा विकल्पा, तस्माद्व्यभिचाराशङ्कामनुमान भवतीति भाव । तत्र हेतुमादर्शयति–आधाराधेयेति, साध्यसाधनधर्मयोर्लिङ्गिन्याधारे परस्परं प्रत्ययाधाराधेयप्रधानापसर्जनभावेनाविनाभावात् संयोगिवद्वृत्तेराधाराधेयवद्वृत्तेरभिन्ना संयोगिवद्वृत्तिरिति भाव । आधाराधेयवद्वृत्तिस्तस्य संयोगिवत्त्वं तु इत्यनेन संयोगस्योभयत्र साध्यसाधनधर्मयोर्विशेषाभिप्रायात्याऽऽधाराधेयवद्वृत्तिरिति त्वया यदुक्तं तत्पूर्वमेव निराकृतमित्याह–यस्त्वयोक्तमिति । मया प्रतिपादितोऽयं सिद्धान्तो वादपरमेश्वरस्य, न तु स्वात्मीयस्य मयैवारब्धस्य तथा, तस्मादेव त्वदीयाचार्येभ्योऽपि पूर्वकालीनोऽयम् न च वाच्यं सम्बन्धानुमानस्य तत्पूर्वस्य कापिलस्य भूतनयमतानुमानानुसारित्वात्, तदागममताऽऽश्रितमेव तदनुमानमित्याह ज्ञातमत एव मया तदाख्यातमित्याह–त्वयेति । किञ्च त्वयाऽविनाभावसम्बन्धस्य मानस्यैकदेशभूतनयसम्मतस्य भाष्यं परं, त्वदीयलक्षणमस्मदनुकरणमेवेति त्वया नैव ज्ञातम्, ज्ञात इति भाव । भाष्यमात्रतायां निदर्शनं दर्शयति–यथा वृद्धिरितीयमिति । द्रव्यार्थनयस्यैकदेशमेवाह–कापिलमपीति । अगत्यभूत द्रव्यार्थमुपसर्जनीकृत्य सत्यार्थव्याख्या त्वयाऽनुज्ञाता अन्यापोहलक्षणसामान्योपसर्जनो विशेष शब्दार्थ इति द्रव्यार्थवादिकापिलसम्मतानुमानलक्षणमप्यनुज्ञातमेवेति दर्शयति–एवञ्चेति । यत् नियतं लिङ्गिनो लिङ्गत्व प्रसक्तमिति तत्र कर्तुं शक्यं युष्माभिरित्याह–असत्योपाधीति । अप्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वादप्रसिद्धस्य च साध्यत्वात् पुना लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषापादनेति निराकृत

तदनुमानस्य आर्हतैकदेश अनुमानस्वरूपं तु त्वया न साऽस्मत्सम्मतसम्बन्धानु ... न सम्यग् अनुमानमेकदेशभूतस्य ... उपाधि ... अत एव च सत्य त्वत्प्रणजनं ... प्रागेव ... ति । वैपरीत्यं

तथापि स्याद्विवक्षाभेदात्तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्, यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरन्यतरकर्मणा योग तयोश्चान्योन्यलिङ्गत्व पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपद्वोभयकर्मजसयोगित्वात् तथा स्वस्वाम्यादिषु, तथाहि अग्निना धूमानुमानम्, न, सयोग्येकरूपत्वात्तत्काल एवाय व्यतिकरप्रसङ्ग, न, असम्भवात्, प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्य साधनन्तु, साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादसाधनम्, धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षमप्रमाण स्यात्, तदप्रामाण्ये चानुमा निर्बीजा स्यादिति ।

तथापि स्यादित्यादि, न हि लिङ्गस्य लिङ्गित्वे लिङ्गिनो वा लिङ्गत्वे कश्चिद्दोषोऽस्ति, विवक्षाभेदात्, तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्—स्व वा गम्यत्वेन गमकत्वेन वा विवक्ष्येत स्वामी वा यदा यदा विवक्षितस्तथा यतरस्य गम्यत्व गमकत्व वा यथाविवक्ष दृश्यते, तद्यथा देवदत्तेत्यादि दृष्टान्त, यथा कस्मिंश्चित् कालेऽन्यतरकर्मणा देवदत्तो यज्ञदत्तेन युक्तो भवति, यज्ञदत्तो वा देवदत्तेन, तयोश्चा-[न्योऽ]न्यलिङ्गत्वञ्च पर्यायेण विवक्षावशाद्भवति युगपद्वा, उभयकर्मजसयोगित्वात्, तथा स्वस्वाम्यादिष्विति, तथा हीत्यादि, राज्ञो विशेषितस्य वाजपेयाचरण तत्कारणाऽऽश्रयेत्यादि गतार्थमग्निना धूमानुमानमिति, अत्राह—न सयोग्येकरूपत्वादित्यादि, नाग्ने पूर्व पश्चाद्वा धूम सयोगी न धूमाद्वाऽग्निरिति मत्वाऽनिष्टमापाद्यते, अग्निनापि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, किं तर्हि ? तत्काल एव च—अभ्युपलब्धिकाल एव धूमोऽस्तीति भवत्येवानिष्टापादनमिति,[4] अथ व्यतिकरप्रसङ्ग इत्यत्रोच्यते—नासम्भवात् सम्बन्धाविशेषादग्निलिङ्गत्व च प्राप्तम्, किं तर्हि ? प्रत्यक्षत्वाद्धूमोऽसाध्य साधनन्तु, साध्यस्त्वग्निरप्रत्यक्षत्वादनुमेयत्वाद्साधनम्,

---

लिङ्गलिङ्गियोरभ्युपगम्यापि दोषाभावमाह—**तथापि स्यादिति** । व्याचष्टे—**न हि लिङ्गस्येति**, यथाविवक्ष वस्तुलिङ्गलिङ्गिभावाश्च दोष । एवमेव स्वस्वाम्यादिभावेषु विवक्षाभेदेन स्वस्य गमकत्वे गम्यत्व वा स्वामिनश्च गम्यत्वे गमकत्व वा भवतु न काचित् क्षतिरित्याह—**तथा तथेति** । देवदत्तयज्ञदत्तयो सयोगो यदाऽन्यतरकर्मप्रभव तदा विवक्षावशात् कदाचित् स संयोगो देवदत्ते यज्ञदत्तकर्मणा भवति, कदाचिच्च यज्ञदत्तसयोगो देवदत्तकर्मणा यदा तूभयकर्मजन्य संयोग तदा युगपत्तौ युक्तौ भवत, एवं पर्यायेण विवक्षाभेदाल्लिङ्गलिङ्गित्व स्यादिति दृष्टान्तेन समर्थयति—**यथा कस्मिंश्चिदिति** । ननु लिङ्गे लिङ्गित्वस्य लिङ्गिनि लिङ्गत्वस्य चापत्त्याऽग्निना यो धूमानुमितिप्रसङ्ग उक्त सोऽग्निधूमयो सयोग पूर्वोत्तरकालयोर्भवतीति मत्वा नोक्त येन कदाचिदेवं कदाचिच्चान्यथेति पर्यायेण लिङ्गलिङ्गित्वं स्यात्, किन्तु धूमस्याभ्युपलब्धिकाल एव सत्त्वेन सयोगित्वात्तदानीमेवाग्नेर्लिङ्गत्वमापाद्यत इति शङ्कते—**न सयोग्येकरूपत्वादिति**, संयोगित्वस्योभयत्रैकरूपत्वादित्यर्थ । अग्निधूमयो पूर्वोत्तरभावेन सयोग मत्वाऽनिष्ट नापाद्यत इत्याचष्टे—**नाग्ने पूर्वमिति**, अग्ने प्राक्काले उत्तरकाले वा धूम सयोगीति मत्वा नानिष्टमापाद्यते धूमात् पूर्वं पश्चाद्वाऽग्नि सयोगीति मत्वा वा नानिष्टमग्निना धूमानुमितिप्रसङ्गरूपमापाद्यते येनान्यतरकर्मादिजन्यसयोगप्रयुक्तविवक्षाभेदाश्रयकादाचित्कान्योन्यलिङ्गता भवेदिति भाव । तर्हि कदाऽऽपाद्यत इत्यत्राह—**तत्काल एव चेति**, अभ्युपलब्धिकाल एव धूम सयोगीति तदैव धूमादग्निरिवाग्ने धूमस्यानुमितिप्रसङ्ग, कालभेदप्रयुक्तविवक्षायास्तदाऽसम्भवादिति भाव । उत्तरयति—**नासम्भवादिति**, अग्नेर्लिङ्गत्वञ्च न सम्बन्धाविशेषात् प्राप्तम्, असम्भवादिति योजना, अग्नेर्लिङ्गत्वप्राप्तिर्न सम्बन्धाविशेषप्रयुक्ता प्रोच्यते तदानीं लिङ्गत्वसम्भवस्यायोगादिति भाव । तर्हि कथं ? तत्समर्थयति—**प्रत्यक्षत्वादिति**, तदानीं हि धूम प्रत्यक्ष अत एव न साध्य, किन्तु साधनमेव, अग्निश्च

---

१ सि क्ष डे छा कर्मणो । २ सि क्ष डे छा सयोगित्वरू० । ३ सि क्ष छा ड धूमोदाग्नि । ४ सि क्ष छा ड मितीदं व्यति० ।

धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, तदप्रामाण्ये चानुमा निर्बीजा स्यादनुमितिरिति, अपिशब्देन परानुकरणं दोषश्चैष स्यादिति ।

सिद्धान्यत्—

सयोग्येकरूपत्वानुमानाच्चानिष्टापादनमुपेक्षितार्थम्, सयोगित्व यत्पुनरुक्तं यस्य स्वविनाभावित्व अदोष इति, वयन्तु ब्रूमोऽत्र गुणदोषाभिमान साध्यसाधनधर्मवद्देशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञातमग्न्यादिसम्बन्धिदेशस्य लिङ्गित्वं लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयो धूमो लिङ्ग अग्निर्वा लिङ्गीत्युक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, वय ब्रूमस्त्वा शिक्षा ग्राहयन्त इह देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वव्यवस्थानवृत्तेरेव वक्तव्यमग्निमतोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्ग उभयतोऽपि, तथा-तथेष्टवृत्ते यदि धूमविषय एतदेव स्यात्, अग्निरेव वाऽनुमेय तदाऽग्नितो धूमानुमान धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्ग, सयोगिनोरविशेषात् ।

(**सयोगीति**) सयोग्येकरूपत्वानुमानाच्चानिष्टापादनमग्नितोऽपि धूमानुमानप्रसंग इति यदेतद्दूषणसाधन एतदुपेक्षितार्थम्, तत्प्रदर्शनार्थं साधन सयोगित्वेत्यादि गतार्थमनिष्टापादनम्, यत्पुनरित्यादि स्वपक्षे दोषाभावप्रदर्शनार्थं यदुक्तं त्वया यस्य स्वविनाभावित्वमित्यादि यावददोष इति, वयन्तु ब्रूमोऽत्र गुणदोषाभिमान इत्यादि, साध्यसाधनधर्मवद्देशाद्यनुमेयत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषाभिधानादप्रत्यभिज्ञातम्, अग्न्यादिसम्बन्धीत्यादि त्वयैवाभ्युपगतमिति दर्शयति—तस्यैव देशस्य [लिङ्गित्व]लिङ्गत्वञ्च, न धर्मयोरग्निधूमयोरिति यावल्लिङ्गीति, स्वमतमेवेदमिति प्रत्यभिज्ञापयति, इत्थमुक्त्वा यत्पुनरिदमुच्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति न्यायविदमूढेन तदिति, कथं पुनरमूढा ब्रुवत इति चेत्—ब्रूमस्त्वा शिक्षा ग्राहयन्त, तद्यथा—इह देशसाध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वव्यवस्थानवृत्तेरेव वक्तव्यमित्यादि वा न्यायव्यवस्थामनुवर्तमानेन त्वया

प्रत्यक्षोऽस्त एवानुमेयो न साधनमिति भावः । तदानीमपि यदि धूम साध्य स्यात् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, अनिश्चितस्य निश्चयार्थं हि प्रमाणं प्रवर्तते धूमे यद्यनुमान प्रवर्तेत तर्हि प्रत्यक्षेण सोऽनिश्चित एव स्यात्, ततश्चानिश्चायकत्वात् संशयादिरिवाप्रमाणं स्यादिति भाव । भवत्वप्रमाणं किं न छिन्नमित्यत्राह—**तदप्रामाण्ये चेति**, अनुमितौ हि अविनाभावो बीजम्, स च प्रत्यक्षेण निश्चीयते, यदि तु प्रत्यक्षमप्रमाणं कथमविनाभावनिश्चय, अतो निर्बीजाऽनुमा भवेदिति भाव । धूमोऽपीत्यत्रापिशब्दस्य फलमाह—**अपिशब्देनेति**, तदानीं साध्योऽग्नि न तु धूम त्वदुक्तिवत्तस्य तदानीं लिङ्गित्वे इति परमतस्यानुकरणमपिशब्देन क्रियते तत्र च दोष उक्त इति भाव । ननु आग्नतोऽपि धूमानुमान प्रसज्यते सयोग्येकरूपत्वादिति यदनुमानमुच्यते तदुपेक्षितार्थमित्याह—**सयोग्येकेति**, व्याकरोति—**सयोगीति** । उपेक्षितार्थत्वमेव प्रकाशयति—**सयोगित्वेत्यादीति**, सुगममत्र मूलम् । अत्र वादिनो दर्शयति—**यत्पुनरिति**, अत्रापि मूलं सुगमम् । व्याचष्टे—**वयन्तु ब्रूम इति**, गुणे दोषाभिमानस्त्वे अग्निविशिष्टदेशस्यैव लिङ्गित्वं लिङ्गत्वञ्च गुणभूतं प्रथममुक्त्वा पुनस्तस्यैव दोषोऽभिधीयते त्वया, न पुन सर्वत्र पूर्वोदितम् धर्मयोरग्निधूमयोर्मध्ये न धूमो लिङ्ग नचाऽग्नि लिङ्गीत्यभिधाय पुनरापाद्यतेऽग्नितोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, इदञ्च मोह्यमेवेति भाव । तर्हि कथं वक्तव्यमित्यत्राचार्यस्त्वां शिक्षयति—**तद्यथेति**, देशस्य साध्यतामुक्त्वा लिङ्गलिङ्गितत्त्वयोर्व्यवस्थामनुवर्तमान एव वदे धूमवतोऽग्निमदनुमानवत् अग्निमतोऽपि

इत्य वक्ष्यत्यग्निमतोऽपि धूमवदनुमानप्रसङ्ग इत्याद्युपदेशमस्यो यावदुभयतोऽपि तं मतमुपन्यस्य तथातथेष्ट-वद्वृत्तेरिति तत्कारणोक्तिः, धूमविषय एतदेव स्यात्-धूम एव देशविशेषानपेक्षोऽनुमापकः स्यात्, अग्निरेव चाऽनुमेयः तदाग्नितो धूमानुमानं धूमादग्न्यनुमानवत् स्यात् प्रसङ्गः, संयोगिनोरविशेषात् ।

अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वान्नास्ति दोषगन्धोऽपि, धूमवत्त्वस्य हि लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य देशस्य साधकत्वात्, अग्निमत्त्वविशिष्टदेशस्यैव लिङ्गित्वम्, न ह्यग्निमत्त्वस्य युक्तं लिङ्गत्वम्, साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, अस्मन्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुं कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधान-मेवोच्यतेऽग्निमतोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इति ।

(अथेति) अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वान्नास्ति दोषगन्धोऽपीति, तद्भावयति-धूमवत्त्वस्य हीत्यादि, धूमवत्त्वधर्मविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गत्वं युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य तस्य साधकत्वात्, लिङ्गत्वमपि तद्देशविवक्षया हेतो, अग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव [1]लिङ्गित्वं युक्तम्, अग्निविषये तु देशे लिङ्गत्वं न युक्तम्, किं कारणं? न ह्यग्निमत्त्वस्य युक्तं लिङ्गत्वं साध्यत्वात्, साध्यत्वं लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, अस्मन्मतेन तु लिङ्गत्वमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्यं भावयितुम्, अग्नि-मत्त्वक्षणे धूमाभावक्षणे च कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधानमेव-देशप्रधानमेवोच्यतेऽग्नि[म]तोऽपि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति ।

अत्राह—

नन्वेवं देशमुपेक्ष्याग्नेरेव लिङ्गित्वं स्यात्, अनुमेयत्वात्, उच्यते, न चासौ लिङ्गी भवितु-मर्हति, लोके सिद्धत्वात्, तथा चोक्तं त्वयाऽस्मन्मतमेव 'न धर्मो धर्मिणा साध्यः सिद्धत्वात्तेन धर्म्यपि । धर्मेण धर्मः साध्यः स्यात् साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा ॥ (   ) इति, न धर्मो धर्मिणं

धूमवदनुमानं प्रसज्यत इति । तत्र कारणं दर्शयति-तथातथेति, तेन तेन प्रकारेण यथाभिलषितं वृत्तेरस्यानुमानमपि प्रसज्यते विनिगमनाविरहादिति ब्रुवतेऽमूना इति भावः । त्वदुक्तप्रसङ्गस्तु देशविशेषनिरपेक्षस्य धूमस्यानुमापकत्वेऽग्नेरनुमेयत्वे एव संयोगिनो-रविशेषात् धूमादग्न्यनुमानवत्, अग्नेरपि धूमानुमानं स्यादिति वक्तुं युज्यत इति दर्शयति-धूमविषय इति । देशस्य च साध्यत्वे साधनत्वे च न कश्चिद्दोष इत्याह-अथेति । कथं दोषगन्धो नास्तीत्यत्राह-धूमवत्त्वेति, धूमवत्त्वं प्रदेशधर्मस्तद्विशिष्टो देशो लिङ्गं प्रसिद्धत्वात् प्रदेशस्य धूमवत्त्वेन लिङ्गयति देश एवाग्निमत्त्वविशिष्टः एवमेव लिङ्गलिङ्गिभावो युक्त इति भावः । अग्निमत्त्वविशिष्ट देशस्य लिङ्गत्वन्तु न युक्तमित्याह-अग्निविषय इति । हेतुमाह-साध्यत्वादिति, साधयितुं योग्यत्वादित्यर्थः तच्च लिङ्गित्वात् ज्ञापकतया लिङ्गविनिगमात्, तदपि असिद्धत्वात् निश्चयाविषयत्वादित्यर्थः निश्चयविषय एव हि ज्ञापकतया लिङ्गविशिष्टो निश्चय विषयीक्रियते न तु ज्ञाननिश्चय इति भावः । तदेवं वादिनं शिक्षयित्वा स्वमतमादर्शयति अस्मन्मतेन त्विति, अग्निमत्त्वविशिष्टो देशो लिङ्गमपि भवितुमर्हति प्रतिपत्तृमपेक्षया, अग्निर्यदा प्रत्यक्षो धूमोऽप्रत्यक्षस्तदाऽग्निमद्देशो लिङ्गम्, धूमवद्देशस्तु लिङ्गीति । अत एव मया देशप्राधान्येनैव त्वां शिक्षां ग्राहयतोच्यतेऽग्निमतोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इत्याह-अत एवेति । देशानपेक्षाग्निसाध्यतायां

1 सि क्ष छा डे तमनुपन्यस्य० । 2 सि क्ष छा डे °रणोक्तिं धूमविषय एतदेव स्यात् । 3 सि क्ष डे छा लिङ्गस्य ।

साध्य' यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात्, अग्ने' तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि, यथाऽस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः पारिशेष्याद्धर्मेण धर्म' साध्यः, ननु धर्मयोरपि परस्पर धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे, साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा–तेन प्रकारेण तथाऽनेकधर्मणो वस्तुन सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात्, तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधनत्वात्, तथा चाह–'साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोष', ( ) इति, उपचारादेवेदमुच्यत इति चेत्तचायुक्तम्, यस्मात् अत्र हि तत्त्व मृग्यते सुहृत्सूपचार' . . . .

साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति ।

(नन्वेवमिति) नन्वेव देशमुपेक्ष्य–अनादृत्याग्निरेव लिङ्गिरव स्यात्–भवितु योग्यम्, कस्मात्? अनुमेयत्वादित्यत्रोच्यते–न चासौ लिङ्गी भवितुमर्हति–अग्नि, कस्मात्? लोके सिद्धत्वात्, अतोऽननुमेयत्वात्, तथा चोक्त त्वया–यथाऽस्मन्मत धर्मविशिष्टो धर्म्येव साध्य, साधनश्चेत्यत्र त्वद्वचनमेव ज्ञापकम्–'न धर्मो धर्मिणा' ( ) इत्यादि श्लोक, न धर्मो धर्मिणा साध्य यथाऽग्निर्धूमेन, सिद्धत्वात् अग्ने तद्धर्मत्वाभावाद्धूमस्य, न धर्मो धर्मिणमतिवर्त्तते, यथाऽग्निनोष्णस्पर्शो सिद्धत्वात्तद्धर्मत्वैभावाच्च, तेन धर्म्यपि–तेन धर्मेणान्तरनिर्दिष्टेन, विभक्ति[वि]परिणामनिर्देशाद्धर्म्यपि न साध्य, यथाऽस्ति प्रधानम्, भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धे, पारिशेष्याद् धर्मेण धर्म साध्ये, ननु धर्मयोरपि परस्परं धर्मत्वासिद्धिधर्मित्वाभावे, तस्मादयुक्त साध्यसाधनत्वमिति, नेत्युच्यते–साध्यत्वाद्धर्मि-

शङ्कते–नन्वेवमिति। व्याकरोति–नन्वेव देशमिति। साधनमाह–अनुमेयत्वादिति, अनुमातु योग्यत्वादित्यर्थ। तत्रानुमातु योग्यतैव नास्तीत्युत्तरयति–न चासाविति, न हि लोके कोऽपि न जानात्यग्निम्, यतोऽनुमेया भवेत्, तस्मात् सार्वजनीननिश्चयविषयत्वादग्निरनुमातु योग्य इति भाव। हेतुमाह–लोके सिद्धत्वादिति सार्वजनीननिश्चयविषयत्वादित्यर्थ। अरमश्चिश्चयविषयधर्मविशिष्टधर्मिवर्त्तिनी साध्यत्वसाधनत्वे समर्थयति त्वद्वचनमित्यमित्याह तथा चोक्तमिति। यथा हि धूमेनाग्निर्न साध्य सिद्धत्वात्, धूमाग्न्योधर्मधर्मिभावानुपपत्तेश्च न ह्यग्निर्धूमस्य धर्म नत्वाऽग्निधर्मो धूमस्तथैव धर्मधर्मिभावसत्त्वेऽपि धर्मिणा धर्मो न साध्य यथोष्णस्पर्शो धर्मोऽग्निना धर्मिणा, यत सिद्ध स इत्याशयेनाह–यथाग्निरिति। धर्मेण धर्म्यपि न साध्य इत्याह–तेन धर्म्यपीति। पूर्वोदितपरामर्शिना तच्छब्देन प्रथमा ततया पूर्वमुक्तो धर्मस्तृतीयान्तया परामृश्यत इत्याशयेनाह–तेन धर्मेणेति। यथा प्रधानस्य धर्मिण साध्यत्वे तद्धर्मभूतानां भेदानामन्वयदर्शनं न साधनम्, प्रधानसिद्धिमन्तरेण भेदानां तद्धर्मत्वासिद्धे, तेषां धर्मत्वे सिद्धे नतो धर्म्यनुमान स्यादित्याह–यथाऽस्ति प्रधानमिति, आध्यात्मिका हि भेदा कार्यकारणात्मिका एकजातिसमन्विता दृश्यन्ते यथा घटादीनां मृदा समन्वय, येन भेदानां समन्वयस्तस्य सर्वं द्रव्यमिति प्रधानसत्त्वसिद्धिरिति मानार्थ। धर्म्यसाध्यत्वे हेतुमाह–धर्म्यसिद्धेरेवेति। शिष्यमाणे सम्प्रत्ययमन्यत्राप्रसङ्गादाह पारिशेष्यादिति, धर्मेण धर्म साध्य इत्यस्य सम्भवतीति भाव। साध्यसाधनयोधर्म्यभावे कथ धर्मत्वम् धर्मधर्मिभावस्य परस्परापेक्षत्वादित्याशङ्कते–ननु धर्मयोरपीति। नानाधर्मयुतस्य धर्मिण साधने ह्यविषयीभूतधर्माधारतया धर्मिण एव साध्यत्वं प्रमाणप्रतिपन्नधर्माधारतया च तस्यैव साधनत्वमतस्तौ धर्मौ, आधारश्च धर्मीति निरूपयति–साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति, धर्मयो साध्य

१ सि क्ष डा दे श्लेषमत्वाद्०। २ सि क्ष डा दे० धर्मिणोऽति०। ३ सि क्ष डा दे स्वामा०। ४ सि क्ष डा दे धर्मिणोऽनन्त०। ५ सि क्ष डा दे साध्यानुनत्त०।

णस्तथा–तेन प्रकारेण तथा–अनेकधर्मणो वस्तुन सिषाधयिषितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात् तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधनत्वात्, तथा चाह–'साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोष' ( ) इति, उपचारादेवेदमुच्यत इति चेत्–स्या मत सत्य[न]परमार्थतो लिङ्गलिङ्गिभाव एकस्य वस्तुनः सिद्धसाध्यधर्मविशिष्टस्य, तथाप्युपचारकृताद्धर्मभेदात भिन्नमिवाभिन्नमप्युच्यत इत्येतद्वायुक्तम्, यस्मादत्र तत्त्व मृग्यते मुहत्सूपचार इत्यादि यावत् साध्यत्व[त्]धर्मिणस्त्वयेति गतार्थं स व्याख्यानम्, तस्मात् सिद्धमग्निमत्त्वधूमवत्त्वविशिष्टस्यैव देशस्य लिङ्गत्व लिङ्गित्वञ्च।

तदुपसहृत्य त्वा प्रति यदसिद्ध प्रस्तुतमग्निमद्देशलिङ्गत्व तत्साधयाम, तद्यथा—

एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वम्, धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् धूमवत्त्वस्वात्मवदेव, ननु नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वम्, व्यभिचारात् प्रमेयत्ववदिति, न, धूमवस्तुत्वानुमानभूतपाण्डुत्वनद्ध्वत्वाविच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयकरेण लिङ्गत्वस्य नियतत्वात्तत्र लिङ्गित्वदोषप्रसङ्गस्यावतार एव नास्ति, प्रत्यक्षत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचारित्वोपपादनेन, यदि त्वग्निमत्त्व प्रमेयत्ववद्धूम व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत कुतोऽलिङ्गत्वम्?, अव्यविनाभावित्वेनैव तु धूमत्वसिद्धे स्यात् पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्व तथाऽग्नेरपि धूमसिद्धौ लिङ्गत्वम्।

(एवन्त्विति) एवन्त्वग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वमिति प्रतिज्ञा, हेतु –धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वादिति, दृष्टान्त –धूमवत्त्वस्वात्मवदेव, यथा धूमवत्त्वस्वात्मा देशस्य तदनन्यत्वाल्लिङ्गम्, तथाऽग्निमत्त्वस्वात्मा तदनन्यदेशस्य लिङ्गमेव, तदनन्यत्वञ्च प्रतिपादितमेवेति, अत्राह–नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्व व्यभिचारित्वात्,

साधनभावादिव तदन्यथाऽनुपपत्त्या धर्म्यपि साध्यं भवतीत्यर्थ । तदवस्थामाह–अनेकधर्मेण इति। अभे साध्यत्वेन तद्देशस्यापि साध्यत्वात्तयोर्धर्मधर्मिभावो न तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणो गुणगुणिभाव इत्यादौ तद्वचन प्रमाणयति–साध्यत्वापेक्षया चेति। स एव प्रदेश साध्य स एव च प्रदेश साधनमित्येकस्यैव प्रदेशस्य साध्यसाधनभावो लिङ्गलिङ्गिभावो औपचारत एव स्यात्त परमार्थत धर्मभेदाद्धर्मिभेदाभ्युपगमात्, न तु वस्तुनो धर्मी भिन्न इत्याशयेनाशङ्कते–उपचारादिति व्याचष्टे–स्या मतमिति। यदत्र विषये तत्त्वं सद्भावेन वेत्तुमिच्छसि तर्हि वदाम इत्याशयेनोत्तरयति यस्मादत्रेति, मूले गोपनभ्यते। उपसंहरति–तस्मादिति। तदवमेतस्यैव साध्यत्वसाधनत्वसमर्थनमुपसंहृत्य वाचनभ्युपगतमग्निमद्देशस्य लिङ्गित्वं साधयतीति दर्शयति–तदुपसहृत्येति। समुदायस्य साध्यत्वाद्धर्ममात्रे च धर्मिण्यमुख्येऽप्येकदेशत्वात् साध्यत्वमुपचर्यते। अनुमानप्रयोगमाह–एवन्त्विति। प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान् पृथग्दर्शयति–एव त्वग्निमदिति, अग्निमद्देशो धर्मी लिङ्गत्वं साध्यधर्म, धूमवत्त्वसाधक देशरूपं यल्लिङ्गं तदनन्यत्वादिति हेत्वर्थ, धूमवत्त्वस्वात्मा दृष्टान्त। दृष्टान्ते साध्यसाधने घटयति–यथेति, धूमवत्त्वस्वरूपं हि धूमवत्त्वसाधको यो धूमवद्देशस्तदनन्यत्वात्तल्लिङ्गम्, धूमवतो हि लिङ्गत्वे धूमवत्त्वस्वात्माऽपि लिङ्गमेव धूमवद्धूमवत्त्वयोरभिन्नत्वात्, तथैवाग्निमत्त्वस्वात्मापि धूमवत्त्वसाधकलिङ्गभूतधूमवद्देशानन्यत्वाल्लिङ्गमिति अग्निमत्त्वस्वरूपभूताग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं सिद्धमिति भाव। अग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वसाधकलिङ्गभूतधूमवद्देशानन्यत्वमसिद्धमित्यत्राह–तदनन्यत्वञ्चेति, एकस्यैव देशस्य प्रसिद्धधर्मापेक्षया साधनत्वमप्रसिद्धधर्मापेक्षया च साध्यत्वमित्युपपादितमेवेति भाव। धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् अग्निमद्देशस्य लिङ्गत्वं न सेत्स्यति अयोगुडाङ्गारादावग्निमद्देशस्य धूमवत्त्वाभावेन तन्निरूपितलिङ्गता नाग्निमत्त्वे, विनाभावात्, प्रमेयत्ववत्, नहि प्रमेयत्वं नियतलिङ्गं भवितुमर्हति नियतव्यघटादिव्यक्तिवृत्तित्वात्, एवमग्निमत्त्वमपि धूमवत्त्वव्यभिचारि न लिङ्गम् धूमवत्त्वन्तु लिङ्गमग्निमत्त्वाव्यभिचारित्वादिति शङ्कते–नाग्निमत्त्वस्येति। समाधत्ते–नेति। अग्नित्वद्रव्यत्वसत्त्वावच्छिन्नोऽग्निः

१ × × ध्र०।

व्यभिचरति ह्यग्निमत्त्वं, प्रदेशस्य धूमवत्त्वादृतेऽपि देशान्तरे कालान्तरे वा अयोगुडाङ्गारादिषु दृष्टत्वात्, किमिव? प्रमेयत्ववत्—यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादाकाशवदित्युक्ते प्रमेयत्वं घटादावनित्ये विनापि नित्यत्वेन दृष्टम्, तथाऽग्निमत्त्वं धूमवत्त्वेनेति व्यभिचारित्वादग्निमत्त्वस्यासाधकत्वम्, धूमवत्त्वस्य भवत्यग्निमत्त्वेन विनाऽदृष्टत्वादित्यत्र ब्रूमः, न धूमवस्तुत्वानुमानेत्यादि—धूमस्य हि वस्तुत्वे आत्मलाभेनैव अनुमानभूतेन अग्न्यविनाभूतेन लिङ्गत्वं नियतम्, पाण्डुत्वबहलत्वाविच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयकरेण तत्र लिङ्गित्वदोषप्रसङ्गस्यावतार एव नास्ति प्रत्यक्षत्वात्, सिद्धत्वादेव लिङ्गत्वात्, तथाऽग्नेरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वम् व्यभिचारित्वोपपादनेनेत्यादि—यदि त्वग्निमत्त्वं प्रमेयत्ववद्धूमं व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत तथापि नीहारादिभावेन अबद्धमूलादित्वात्, तस्मात् संदिग्धासिद्धो हेतुः स्याद्धूमः कुतोऽस्य लिङ्गत्वम्? अग्न्यविनाभावित्वेनैव तु बद्धमूलत्वादिरूपेण धूमत्वसिद्धे स्यात् पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् तथा।

इतर आह—

अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यादिति? अथं किं विषयः सम्प्रधार? दर्शितन्यायदेशसाध्यतायां हेतौ, तस्माद्युक्तमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वम्, धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वव्यभिचाराल्लिङ्गत्वाभाव एव, धूमसंयोगित्वमेवाग्नेर्गमकं दृष्टम्, यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निरिति, तस्मादग्नेरन्यथा संयोगित्वम्, अन्यथा धूमस्य, न हि सर्वत्राग्नौ धूमो दृष्टः, मा भूदेष दोष इति देशसाध्यतेष्यते तस्याश्च सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष इति।

(अथात्रेति) अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादग्निप्रतिपत्तिवदग्नेरपि धूमप्रतिपत्तिः स्यात्? वस्तुनो लिङ्गलिङ्गित्वाविशेषाप्रतिपत्तौ तु दृष्टोऽविशेष इत्यभिप्राय, आचार्योऽग्राह्यविशेषमापादयितुकाम

धूमत्वपाण्डुरत्वतार्णत्वपार्णत्वबहलत्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमस्य जनकः, येनैव रूपेण तयोर्जन्यजनकभावस्तेनैव रूपेण गम्यगमकभावः कारणाग्नितैरग्नित्वादिभिर्विना कार्याग्नितास्ते समाश्रा न भवति तस्मात्तयोरविनाभावित्वम्, एवं कारणस्थैरग्नित्वादिभिर्यावद्वह्निकार्यमविनाभावि भवति, कारणगततावद्धर्माणां हेतुः कार्यं गमकम्, कार्यस्य तदव्यभिचारित्वात्, तस्मात् पाण्डुत्वादिधर्मपुरस्कारेणैव धूमस्याग्निनाऽऽत्मलाभात् तद्धर्मपुरस्कृते धूमे एवाग्निलिङ्गत्वं नियतमतो न तत्र लिङ्गित्वप्रसङ्गः प्रत्यक्षत्वात् अत एव च तस्य लिङ्गत्वमेवेति भावः। प्रत्यक्षसिद्धस्य लिङ्गत्वादग्निर्यदा प्रत्यक्षो धूमोऽप्रत्यक्षस्तदा धूमस्य लिङ्गित्वे न हि सोऽग्निमत्त्वं व्यभिचरतीति कृत्वाह—तथाऽग्नेरपीति। अव्यभिचारित्वमुपपादयति—यदि त्विति, यद्यग्निरहितेऽपि देशे धूमः स्यात् अनित्ये प्रमेयत्ववत्तर्हि तस्य धूमत्वे संशयः स्यात् किं धूमोऽयं नीहारो वेति, अग्निकार्यभूतस्याविच्छिन्नमूलत्वादिधर्मावच्छिन्नस्याभावात्, इत्येव संशयस्तथापि, तस्माद्धूमः संदिग्धविषयत्वेन संदिग्धासिद्धः स्यादिति भावः। बद्धमूलत्वादिविशिष्टधूमस्य त्वग्न्यविनाभावित्वाद्धूमत्वसिद्धेः पक्षधर्मतया लिङ्गत्वमित्याह—अग्न्यविनाभावित्वेनैवेति। एवमग्नेरपि धूमानुमानलिङ्गत्वमित्याह—तथेति। धूमाग्न्योर्लिङ्गलिङ्गित्वाविशेषात् परस्परेण परस्परप्रतिपत्तिः किं विज्ञेयेत्याशङ्कते—अथात्रेति। अभिप्रायप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—

१ छा दन्तयत्नस्या०। २ सि छा क्ष डे °लाभेनैवानुमान०। ३ सि क्ष छा डे संदिग्धा सिद्धादेतुः। ४××सि। ५ सि क्ष छा डे लिङ्गित्वापि०।

तमेव यावयितुम्चाह–अथ किं विषय सम्प्रधार इति, इतर आह–दर्शितन्यायदेशसाध्यत[ा]या हेतो –दर्शितोऽय न्यायो देश एवाग्निमत्त्वेन साध्य साधन धूमवत्त्वेनेति, तस्माद्युक्तमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व न विरुध्यत एतत्, किन्तु धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ त्वित्यादि, सत्यपि संयोगित्वाविशेषे धूमसंयोगित्वमेवाग्नेर्गमक दृष्टम्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति, धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्व[स्य]व्यभिचारात् लिङ्गत्वाभाव एव, तस्मादग्नेर्यथासंयोगित्व, अन्यथा धूम[स्य]स्यात्, न हि सर्वत्रेत्यादि, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यशक्यमनुमानम्, अनुगमाभावात्, सर्वत्राग्नौ धूमाभावात्, मा भूदेष दोष इति देशसाध्यतेष्यते तस्याञ्च देशसाध्यतायामपि सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष, धूमादग्निरिति अग्ने सिद्धत्वात् 'साध्यत्वेनेप्सित पक्ष' इति लक्षणानवतार प्रकाशितप्रकाशनवद्वैयर्थ्यमिति ।

अत्र ब्रूम —

अग्निसाधनवदेव हि धूमसाधने व्यभिचार धूमो ह्यग्निं विना वासगृहेऽपनीताग्निके दृष्ट, अरणिनिमन्थने वा भूताग्निके, सम्भाव्यतेतु धूमदर्शनादग्निरत्रेति, अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽत्रेति, अग्ने रन्धनगृहधूमवत्, वैधर्म्येण निजलवत्, धूमोऽग्नेरन्यत्र न सम्भवति, सम्भवार्थत्वेनेतरवत्, दृश्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अथ बालिशरतवत्तु अल क्रीडितेन ।

अग्निसाधनवदेव हीत्यादि, अग्निधूमयोरविशिष्टगम्यगमकभावापादनमयो गतार्थ, वासगृहेऽपनीताग्निके विना दृष्ट, अरणिनिर्मन्थने वा भूताग्निके, तस्मात्तुल्यो व्यभिचार, कथमनुमानसम्भव ?

मधात्र किमिति । अत्र किं विषया वे सम्प्रधारणेत्याचार्य पृच्छति–**अथेति** । तत्र स आह–**दर्शितन्यायेति**, प्रसिद्धा प्रसिद्धनिषधनदेशसाध्यतामुक्त्वाऽग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वमप्यसम्भापनाद्धेतावित्यर्थ । एवं तर्हि युक्तमेवाविशेषाल्लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वं वा विरोधाऽन्, नास्त्येवेत्याह–**तस्माद्युक्तमयेति** । तदवममिनिश्चिता प्रसाध्य अनुधवादिनाविशङ्कीडितक दर्शयति–**धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ त्वयिति**, केवल धूमत्वेन धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु संयोगवशाद्गम्यगमकभावत्वेन प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वं व्यभिचारि भवेत्, अतो न तस्य लिङ्गत्वम्, किन्तु धूमसंयोगित्वमत्र गमक संयोगित्वस्याविशिष्टत्वेऽपि एवञ्च धूमसंयोगित्वं विलक्षणमेव गमकम्, तच्च संयोगित्वममावयाद्दृ धूमे वान्याद्दृ, यत यत्र यत्र धूम तत्र तत्राग्निरित्यनुगतरूपतया धूमसंयोगित्वे एव गमकत्वस्य दर्शनात्, यत्र यत्र चाग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यनुगमाभावात् नाग्निमत्त्वं लिङ्गम्, अग्निसंयोगित्वस्य विलक्षणत्वादिति भाव । संयोगित्वाविशेषेऽपि धूमवत्त्वं न लिङ्गमित्याह–**धूमवत्त्वस्येति** । **संयोगित्वमुभयत्र** विलक्षणमिति दर्शयति–**तस्मादग्नेरिति** । अग्निसंयोगित्वं न लिङ्गमित्याह–**यत्र यत्रेति** । अथाग्नेरलिङ्गत्वापत्तिदोषवारणाय देशसाध्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने तु अग्ने सिद्धत्वेन धूमादग्निरिति मान सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् साध्यत्वेनेप्सित पक्ष इति न्यायावयवभूतप्रतिज्ञाविरोध, अग्निरत्रेति वाक्यस्य साध्यत्वे नेप्सितपक्षबोधकत्वाभावादित्याह–**मा भूदेष इति** । पक्षलक्षणमाह–**साध्यत्वेनेति**, साध्यत्वप्रकारके इच्छाविषयीभूतो य स पक्ष, इत्यर्थ, अग्नेश्च सिद्धत्वेन पुनरग्निमत्त्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे पक्षस्य क्रियमाणे प्रकाशितस्य पुन प्रकाशनवद्वैयर्थ्यमेव स्यादिति भाव । यदुक्त धूमवत्त्वस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववदग्निमत्त्वव्यभिचाराल्लिङ्गत्वाभाव, सोऽयं व्यभिचारो धूमस्य लिङ्गत्वेऽपि तुल्य एव इत्याशयेनाचार्य उत्तरयति–**अग्निसाधनवदेव हीति**, वासगृहेऽग्नावपनीतेऽपि धूमो दृष्ट, अरणिनिर्मन्थने भूतेऽप्यग्नौ धूमो दृष्ट इति यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यनुगमाभावाद् धूमस्यापि व्यभिचारित्वमेवेत्याशयेन व्याकरोति–**अग्निधूमयोरिति** । इत्थं व्यभिचारसम्भवेऽपि धूमसंयोगित्वस्याग्निगमकत्वमिष्यते तर्ह्यविरोधादग्निसंयोगित्वस्यापि धूमगमकत्व स्यात्, उक्तच संयोग्यादिषु

---

१ सि क्ष छा दे तस्माद्यु० । २ सि क्ष छा दे धूमस्वामि० । ३ सि क्ष छा दे इत्याशक्यमनु० ।

सम्भाव्यते । धूमदर्शनादग्निरत्रेति, अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽत्रेति, तत्पुन प्रमाणान्तर[ाव]गते देशेऽग्निव एव धूमो यद्वमूर्त्त्वादिभि, धूमाद्वाऽग्निरिति, तत्र दृष्टान्त –अग्ने रन्धनगृहधूमवदिति–त्वरितपचनतर-पार्थाद्गताग्निहस्तसूपकारके रन्धनगृहे धूम सम्भवतीति, वैधर्म्येण यत्र धूमासम्भवस्तत्राग्नेरप्यसम्भवो निर्नलवदिति, धूमोऽग्नेर्यत्र न सम्भवतीति, अन्वयस्यार्थ सम्भवायत्तेन इतरवदिति, धूमवत्, यथा धूमोऽग्नौ सम्भवति स कदाचित् क्वचित्, तथाऽग्निर्धूमे सम्भवतीत्यर्थ, शक्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अथ यालिशर[स]नस्त्विति, अत्रमियताग्नीडितेनेति ।

वस्तुतः प्रतिपत्तितश्च प्रतिपादितमपि किमर्थं न प्रतिपद्यसे? अवयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्याम –अग्निरत्रेत्यस्या प्रतिज्ञाया अग्निरेवात्रेति नावधार्यते, तत्र पृथिवीत्वादि सद्भावात्, देशस्यैव वा भावात्, तथा च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्ते, नाप्यग्निरत्रेति, तत्प्रदेशव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्वप्यभावात्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति न शक्यते वक्तुम्, नाप्यग्निरत्र भवत्येवेति, भवतिप्रयोगाव्यवहारेण हि भवत्यपि कदाचित्, तत्र कादाचित्काग्निव्युदासो निरर्थक सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्विवक्षिते देशे काले च भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थ, अव्युत्पत्तिविध्यनवधृते, रक्तमिद करवीरपुष्पमित्यादिप्रतिज्ञावत् ।

(वस्तुत इति) वस्तुत प्रतिपत्तितश्च प्रतिपादितमप्यस्माभिर्न प्रतिपद्यसे लिङ्गलिङ्गित्वाविशेष किमर्थम्? यद्यपि न प्रतिपद्यसे तथाप्यत उत्तरमवयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्याम, अग्निरत्रेत्यस्या प्रतिज्ञायामित्यादि, अग्निरेवात्रेति नावधार्यते तावत्, तत्र पृथिवीत्वादिसद्भावात् तदभावेऽग्नेरेव दुर्लभत्वात्

येष्वग्नि प्रतिबन्धो न तान्श । न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य सम्भवान् ॥ इति । तर्हि कथमनुमान सम्भाव्यते इत्यत आह-सम्भाव्यत इति, सम्भावना च योग्यत्वाभिमान, धूमदर्शनेनाग्निसम्भावना क्रियते भवत्वग्निरत्र धूमादिति, अग्निदर्शनाद्वा धूम सम्भाव्यत भवतु धूमोऽत्राग्नेरिति, स च धूमो यद्वमूर्त्त्वादधर्मविशिष्ट, सम्भावकश्च यत्रापि प्रमाणेनाग्न देशो परिगतोऽग्निरिति भाव । अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽत्रेति सम्भावनायामग्निधूमौ समीकरोति–तत्पुनरिति । धूमसम्भावनायां दृष्टान्त साधर्म्यभूतमाह-अग्नेरिति । अग्ने प्रमाणान्तरावगतत्वं दर्शयति त्वरितेति, स्वामिना त्वरित पचेत्याज्ञप्तोऽग्निहस्त सूपकारो यत्र तस्मिन् पाकगृहे धूमसम्भावना यथा भवति तद्वदित्यर्थ । महाह्रदादौ धूमसम्भवो नास्त्यत एवाग्निसम्भवोऽपि नास्तीति वैधर्म्यनिदर्शनमाह वैधर्म्येणेति । अत्र व्याप्त्यर्थमाह धूमोऽग्नेरिति, अग्निरहिते देशे धूमस्य सम्भावना नास्तीत्यर्थ, साध्याभाव व्यापक साधनाभाव इति भाव, इतरवदिति, अग्निसाधकधूमवदित्यर्थ, अग्नौ सत्येव हि धूम सम्भवतीति यथा तत्र व्याप्त्यर्थ तथा धूमसाधकाग्निरपि बद्धमूर्त्त्वादिविशिष्टे धूम सत्येव भवतीति भाव । एवं सम्भावनामाश्रित्य प्रतीतिरपि तथैव सम्भावनारूपैव भवितु शक्यत इत्याह-शक्यत एवेति, प्रतीतिरपि धूमेनाग्निसम्भावनाया अग्निना धूमसम्भावनाया वा प्रतीतिरित्यर्थ । सर्वमिद बालक्रीडनमेव न वस्तुभूतमत इत्युपहासवचनेनाऽऽक्षिपति-अथ यालिशेति । युक्तिभिर्वस्तुभूतमर्थं निरूपितमपि यदि नाभ्युपगम्यते तर्हि प्रतिज्ञाघटकपदार्थनिरूपणेन प्रतिपादयिष्यामि लिङ्गलिङ्गित्वाविशेषमित्याह-वस्तुत इति । प्रचुराभिरुपपत्तिभिर्लिङ्गलिङ्गिभावाविशेषे प्रतिपादितेऽपि किमर्थं न त्वयाऽभ्युपगम्यते? भवतु, प्रतिज्ञावयवनिरूपणेनापीदानीं प्रतिबोधयिष्यामीति वक्ष्यन्निर्देशं करोति वस्तुत प्रतिपत्तितश्चेति, वस्तुस्थितिप्रतिपादनेन युक्तिभि प्रतिपादनेन चेत्यर्थ । प्रतिज्ञावाक्य हि अग्निरत्रेति, तत्र त्रिधाऽवधारणं भवितुमर्हति अग्निरेवात्रेति अग्निरत्रैवेति, अग्निरत्र भवत्येवेति वा, तत्र न प्रथम मवधारण कर्तुं शक्यमित्याह-अग्निरेवात्रेति । यद्यपि शब्दप्रयोगस्य व्यवच्छेदफलत्वादवश्यमेवावधारयितव्यम्, परन्त्वग्निरेवात्रे-

---

१ सि क्ष छा ड त्वरितवरण ।

देशस्यैव वाऽभावात्, तथा च तयोरग्निधूमयोरप्यभावापत्तेः, नाप्यग्निरत्रैवेत्यवधार्यते, तत्प्रदेशाग्निनोऽन्येषाममीनामनग्नित्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिप्रसिद्धिविरुद्धार्थत्वात् प्रतिज्ञादोषात्, तत्प्रदेशव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्वप्यभावात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति दृष्टान्तो न शक्यो वक्तुमतस्तन्निरासः, नाप्यग्निरत्र भवत्येवेत्यवधार्यते, भवतीतिप्रयोगाव्यवहारेण[हि] न भवत्यपि कदाचिदिति, किं कारणम्? सदाऽग्निधूमाभावात्, तत्र तस्मिन् देशे कादाचित्काग्निव्युदासो निरर्थकः, सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्विवक्षिते देशे तस्मिंस्तस्मिन् काले भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थः, कस्मात्? अव्युत्पत्तिविध्यनवधृते - विधिनैवाव्युत्पादिता[न]वधारणेनोक्तत्वात्, रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्यव्युत्पन्नरक्तश्वेतविशेषणाय पुरुषायैव तन्निरूपणार्थं रक्तमेव श्वेतमेवेत्यवधारणानपेक्षा प्रतिज्ञा ।

धूमश्च पक्षधर्मोऽनुबद्धरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम्, अग्निसहचरितत्वाग्निनिमित्तत्वख्यापनार्थम्, इह कश्चित् सहचरिभावो यथा रूपस्पर्शयोः, क्वचित् निमित्तनैमित्तिकभावो यथा दण्डघटयोः, इह तु द्वयमप्येव लिङ्गम्, तत्राविनाभावी सहचरिभावः सहचरो यस्मिन् विद्यत इति सहचरी धूमस्याग्निः, इनिः सप्तम्यर्थे, अस्य त्रिविधोऽर्थः अस्मिन् विद्यत एव, न न विद्यत एव, न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति, तस्मिन् हि नित्यं सति विद्यत एवाग्निः, न

[अ]वधारणेऽपरप्रकारकप्रतीत्या तत्र च पृथिवीत्वादीनामपरेषां धर्माणां प्रदेशे सद्भावात् पृथिवीत्वादीनां तत्राभावे चाग्नेरप्यभावः स्यात् तस्य पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यनियमात्, पृथिवीत्वादीनां तत्राभावे देशोऽपि नैव भवेत् तस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वादित्यादिदोषाऽऽसञ्जनान्न तथावधारणं युक्तमिति भावः । द्वितीयावधारणव्याशङ्कयन्नाह-नाप्यग्निरत्रैवेतीति, अनेन हि अग्नेः स्थानान्तरवृत्तिता व्यवच्छिद्यते तथा च स्थानान्तरीयाग्नीनामनग्नित्वं प्रसज्यते, अत एवैवाग्नित्वात्, इष्टापत्तौ तव प्रतिज्ञा प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धिविरुद्धार्था भवेत्, प्रत्यक्षादिभिरन्यत्राप्यग्निदर्शनाभिव्यक्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । दोषान्तरमप्याह-तत्प्रदेशेति । अग्नेरेतत्प्रदेशमात्रवृत्तित्वे प्रदेशान्तराभूते साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रदर्शनाय यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निः यथा महानसादिरिति दृष्टान्तोद्भावनमशक्यं स्यादिति नैतदप्यवधारणं कार्यमिति भावः । तृतीयावधारणनिरासायाह-नाप्यग्निरत्र भवत्येवेतीति, अनेन हि प्रदेशेन सहाग्नेरसम्बन्धो व्यवच्छिद्यते, एवकाराग्निरत्रैवेत्युच्यते भवतिशब्दपरित्यागेन, ततश्च ज्ञायतेऽत्र कदाचिदग्निर्न भवत्यपीति, नहि सततं प्रदेशोऽग्निमान् धूमवांश्च किन्तु कदाचिदेव अनेनावधारणेन च कादाचित्काग्नियोगस्य व्यवच्छेदो निरर्थको भवेत्, तस्मादिदमप्यवधारणं न युक्तमिति भावः । एवञ्च देशकालाद्यपेक्षयैव साध्यस्य प्रतिज्ञानमित्याशयेनाह-तस्माद्विवक्षित इति, उक्तञ्च परैरपि 'तत्रो देशाद्यपेक्षाग्निसाधने धूमवत्तया । श्रूयमाणस्य देशस्य धर्मिता न विरुध्यते' ॥ इति । स्वचरिमन् वाक्ये ऽवधारणमिति न बुध्यामहे, अनवगतरक्तत्वश्वेतत्वादिविशेषणाय पुरुषाय तद्बोधनार्थं रक्तमिदं करवीरपुष्पमित्युपदिष्टे नावधारणस्य रक्तमेव श्वेतमेवेत्येवंविधस्य विषयं पश्यामः, येन वाक्येनानेकार्थो गम्यते समानश्रुत्या तत्रातिप्रसक्तौ तद्वारणायावधारणं क्रियेत अवगतस्य वा पुनर्विधाने नियमो युज्येत, अग्निरत्रेति च वाक्यं नानेकार्थगमकम् अव्युत्पन्नं प्रति बोधनाय विहितमतोऽनवधारणं विधानमेव तदिति समाधत्ते-अव्युत्पत्तीति, नास्ति व्युत्पत्तिर्यस्य सोऽव्युत्पत्तिस्तस्मै विधेरवधृतिर्नास्ति यस्मिन् तद्वाक्यमव्युत्पत्तिविध्यनवधृतिस्तस्मादिति विग्रहः अव्युत्पन्नं पुरुषं प्रति अनवधारणपूर्वकमर्थविधायकं वाक्यमिदमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह-रक्तमिदमिति । प्रतिज्ञामुक्त्वा हेतुमाह-धूमश्चेति । अग्निनाऽनुबद्ध एव धूमः पक्षधर्मो भवतीत्यत्र

---

१ सि क्ष छा डे सदाच घयोरग्नि० । २ सि क्ष छा डे यथाग्निस्तत्र० । ३ सि क्ष छा डे तत्रधूम इति । ४ × × क्ष प्रतौ इत आरभ्य यावत् ९३९ पृष्ठे × चिह्न तावन्नास्ति।

न विद्यते वात्यादिवत्, न च न विद्यतेऽपि धूमसहचरायोऽग्निधूमवत्, न वा सपक्षसहचरे न विद्यत एव, कृतकमिव नित्य इत्येवमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्युदास ।

(धूमश्चेति) धूमश्च पक्षधर्मोऽनुबद्धरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम्? अग्निसहचरितत्वाग्नि-निमित्तत्वख्यापनार्थम्, तद्व्याख्या–इह क्वचिदित्यादि, रूपस्पर्शयो सहचरि[भाव] दण्डादि निमित्त घटादिर्नैमित्तिक इति निमित्तनैमित्तिकभाव तावेतौ सहचरिनिमित्तिनैमित्तकभावावयवौ, यदेव हि तत्, इह तु द्व्यवयवमेव लिङ्गम्, तत्राविनाभावीत्यादि, सहचरिभाव तावत्तावो निरूपयाम, सोऽविनाभाव एव, तद्व्याख्या निरूपणार्था सहचर इत्यादि, सहचरो यस्मिन् विद्यत इति सहचरी धूमस्याग्निरिति, इनिप्रत्यय सप्तम्यर्थे, अस्य त्रिविधोऽर्थ, अस्मिन् विद्यत एव, अग्निर्धूमे, अग्नित एव चायमिति पक्षधर्मावधारणम्, न न विद्यत एवेति सपक्षाननुगतो विपक्ष एव सन्निति [च] विरुद्ध[ा]साधारणानैकान्ति[कश]ङ्का मा भूदिति, न च न विद्यतेऽपि क्वचित् सहचरी धूम इति साधारणानैकान्तिकशङ्का मा भूदिति चेत्, तद्व्या चष्टे–तस्मिन् हि किल सतीति, पराभिमतस्य धूमे लिङ्गिन्यग्निलिङ्गत्वस्य व्युदासार्थम्, तदुदाहरणानि–सति विद्यत एवाग्नि न विद्यते, वात्यादिवदित्यसिद्धव्युदासेन, न च न विद्यतेऽपि धूमसहचर[ोऽ]योऽग्नि धूमवदिति साधारणानैकान्तिकशङ्काव्युदासेन, न वाऽसपक्षसहचरे न विद्यत एव कृतकमिव नित्य इति विरुद्धासाधारणानैकान्तिकशङ्काव्युदासेन, एवमसिद्धेत्यायुक्तोपसहारो गतार्थ ।

कारणमाह–अग्नीति, पक्षधर्मभूतो धूमोऽग्निना सहचरित एव, अग्निनिमित्ताऽऽत्मलाभ एवेति प्रदर्शनार्थमग्निनाऽनुबद्धरूप इत्युक्तमिति भाव । साध्यसहचरितत्वसाध्यनिमित्तत्वोभयविशिष्ट एव हेतु साध्यानुबद्धस्य इत्याशङ्कानिवर्तनाय व्याचष्टे–इह क्वचिदिति, रूपेण स्पर्शानुमाने रूपस्पर्शयो सहचरिभाव एव न निमित्तनैमित्तिकभाव । दण्डघटयोस्तु निमित्तनैमित्तिकभाव एव न सहचरिभाव, इमौ च द्वाववयवावविनाभावस्य, यत सहचरिभाव एवाविनाभाव, निमित्तनैमित्तिकभाव एव चाविनाभाव, न त्वनयोरवयवयोरस्ति कश्चिद्भेद, अग्निधूमोदाहरणे तु द्व्यवयवमेव लिङ्ग भवतीत्युभाभ्यामग्निनाऽनुबद्धरूप एव धूम पक्षधर्मो भवतीति भाव । अथ सहचरिभावरूपमविनाभावं निरूपयति–तत्राविनाभावीति । सहचरिभावशब्दार्थमाह–सहचर इति । धूमेन सह चरत्यसावग्निरिति सहचरोऽग्नि, सोऽस्मिन्नस्तीति सहचरी 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिप्रत्यय । अत्रावधारणत्रैविध्यात् त्रिविधोऽर्थो भवतीत्याह–अस्य त्रिविधोऽर्थ इति, अस्मिन् धूमे सहचरोऽग्निर्विद्यत एवत्येकोऽर्थ, धूमे हि सति विद्यत एवाग्निर्धूमस्याग्नित एव भाव इति धूमस्य पक्षधर्मावधारणम्, तेन पक्षेऽसत्त्वरूपाऽसिद्धिर्व्युदस्तेति भाव । द्वितीयमर्थमाह–न न विद्यत एवेतीति, सति धूमेऽग्निर्न विद्यते एवेति नेत्यर्थ, यथा नित्य शब्द कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वे हि सति नित्यत्व घटादौ न विद्यत एव, अत एवासौ हेतुर्विरुद्ध उच्यते, तथा शब्दो नित्य शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्वे सति नित्यत्वमनित्यत्व वा न विद्यत एव शब्दस्याप्यसिद्धत्वात्, अत एवासौ हेतुरसाधारणानैकान्तिक उच्यते अग्निस्तु न विद्यत एवेति न तस्मादनेनावधारणेन सपक्षाननुगत –सपक्षावृत्तिरसाधारणानैकान्तिको विपक्ष एव च वर्तमानो विरुद्धो हेतुश्च व्यावर्तिताविति भाव । तृतीयमर्थमाह–न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति, सति धूमे सहचरोऽग्नि न विद्यतेऽपि क्वचित्, अपिशब्दात् विद्यते न विद्यतेऽपि क्वचिदिति न चेत्यर्थ, अयोगोलकादौ सत्यपि धूमो न विद्यतेऽप्यग्नोऽग्नि साधारणानैकान्तिक उच्यते, तथावृत्ति धूमा भवतीति भाव । सामान्येनार्थत्रय सङ्गमयति–तस्मिन् हि किलेति, धूमे हि सत्यग्नि विद्यत एव, न न विद्यते एव, न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति भाव । सङ्गमनप्रदर्शनप्रयोजन प्रकाशयति पराभिमतस्येति । व्यावर्त्यहेतूदाहरणपूर्वकमर्थत्रयं दर्शयति–सति विद्यत एवेति । असपक्षसहचर इति, सपक्षभिन्ने पक्षे विपक्षे वा सहचरे हेतौ सति साध्यं न विद्यत एवेत्यर्थ, पक्षसहचरो हेतु शब्दत्व विपक्षसहचरश्च हेतु कृत

१ सि छा डे चरावित्यादि । २ सि छा डे चातद्रूपावयौ ।

नन्वेव सहचरिभावादनुमानसिद्धौ किमर्थं निमित्तनैमित्तिकभावोपादानम्? एकावयवमेवास्त्विति, एतच्च न, अग्निवद्व्यभिचारित्वाद्धूमस्यापि, यदिह स सदा सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण विशिष्टधूमस्यैवाभाव, पाण्डूर्द्ध्वगतिबहलोत्सङ्ग्येकदेशबद्धमूलपुन पुनरुत्थायिधूमस्याग्निमन्तरेणाभावान्निमित्तनैमित्तिकभाव एपितव्य ।

नन्वेवमित्यादि, एव वहीसिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्युदासेन सहचरिभावा[द]नुमानसिद्धौ सत्या किमर्थमनर्थकनिमित्तनैमित्तिकभावोपादानम्, तस्मादेकावयवमेवास्त्विति, एतच्च न, अग्निवद्व्यभिचारित्वाद्धूमस्यापि—यथाऽग्निधूम व्यभिचरति, अ[यो]ग्यागारभावात् तथा धूमोऽप्यग्निमपनीताग्निकुम्भासगृहादौ अरणिनिर्मन्थनादौ चेति समानम्, तद्व्याख्या—यदिह स सदेत्यादि, सदृष्टान्तोपनया सभावना गतार्था प्रागुक्तन्यायात्, सन्निहितनिमित्तसहचरिभावख्यापनेन, विशिष्टधूमग्रहण तस्मिन्नेव देशे काले च नानुत्पन्नो नानीतो नाप्यतीतो वाऽग्निरित्येतस्यार्थस्य प्रत्यायनार्थम्, सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण धूमस्यैवाभावान्निमित्तनैमित्तिकभाव एपितव्य, ततस्तदवधारणायानि लिङ्गानि दर्शयन्नाह—**पाण्डूर्द्ध्वगतीत्यादि**, पाण्डुविशेषण वाष्पनीहारादिव्युदासार्थम्, ऊर्द्ध्वगत्या बहलत्वेन च धूमिकाव्युदास, उत्सङ्गिग्रहणात् सदाऽऽकारोर्द्ध्वविस्तारित्व सूच्यते, पार्श्वविस्तारित्वाद्धूमिकानाम्, एकदेशबद्धमूलग्रहणात् अभूतापनीताग्निनाशादिव्युदास अनेकत्र भ्रमणादिप्राप्तेषाम्, पुन पुनरुत्थायिधूमग्रहणादपनीताग्नि-

---

कत्वं तस्मिन् सति साध्यं निष्फलं न विद्यत एव असाधारणत्वाद्विरुद्धत्वाच्च तद्वाह्यत्वोऽग्निरिति भाव । उपसंहरति—**एवम् सिद्धेति** । निमित्तनैमित्तिकभावरूपाविनाभावप्रयोजनं शङ्कते—**नन्वेवमिति** । निखिलहेत्वाभासव्युदास सहचरिभावादेव संभवात्, अत तस्मादेवानुमानसिद्धौ निमित्तनैमित्तिकभावात्मकापरावयवाभ्युपगमो व्यर्थ इत्याशङ्कते—**एवं तर्हीति** । असिद्धविरुद्धानैकान्तिका एव त्रयो हेत्वाभासा तद्व्यावृत्ति सहचरिभावादेवेति भाव । धूमसामान्यस्याग्निवद्व्यभिचारित्वाद् धूमविशेष एवाग्निप्रतिबद्ध इति सूचनाय निमित्तनैमित्तिकभावोऽप्येपितव्य इत्युत्तरयति—**अग्निवदिति**, धूमस्यायोग्यादावभावप्रयुक्तोऽग्नेर्व्यभिचारो यथा तथा धूमस्याप्यपनीतवासगृहारणिनिर्मन्थनादावग्न्यभावसत्त्वप्रयुक्तोऽग्निव्यभिचार इत्यग्निधूमयो परस्परव्यभिचारित्वे समानतेति भाव । तमेव व्यभिचारं अग्नि व्याप्त्याम पाण्डुत्वबहलत्वाविच्छिन्नमूलत्वादिविशिष्टधूमस्यैवाग्निजन्यत्वात्, तथाविधधूमस्यैवाग्न्यविनाभावात् निमित्तनैमित्तिकभावोपष्टम्भसहचरिभावस्यैव ग्राह्यतया द्व्यवयवत्वोक्तियुक्तैवेत्याशयेन व्याचष्टे—**यदिह स इति**, सुगमम् । व्यभिचारित्वेऽग्नि दृष्टान्त भावना च यथा धूमवानयमग्नेरित्युक्तेऽयोग्याद्यवग्नि विनापि धूमेन दृष्ट तथा धूमोऽग्निं विनाऽपनीताग्निकवासगृहाद्यरणिनिर्मन्थनादौ चेति, प्रागुक्तन्यायश्च धूमवस्तुत्वानुमानभूतपाण्डुत्वबहलत्वाविच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयमन्तरेण विशिष्टधूमस्य लिङ्गत्वाभ व्यभिचार इति । अत्र धूमस्यात्मलाभेऽप्यविनाभूता पाण्डुत्वादिधर्मा इत्युक्तत्वात् सन्निहितनिमित्तभूताग्निसाहचर्यं धूमस्य प्रकटीकृतमित्याह—**सन्निहितेति** । विशिष्टधूमग्रहणप्रयोजनमाह—**विशिष्टधूमग्रहणमिति** । सामान्येन धूमाग्न्यो साहचर्य सत्यपि पाण्डुत्वादिभिर्विशिष्टो धूमो न निमित्तभूताग्निव्यतिरेकेण भवितुमर्हति तस्मात् सोऽप्यविनाभावावयवत्वेनाभ्युपेय एवेत्याह—**सत्यपीति** । तान्यनुगमकानि दर्शयति—**पाण्डूर्द्ध्वेति**, पाण्डुपदेनात्र पाण्डुरूपो धूमरवर्णो ग्राह्य, तेन श्वेतभूतवाष्पनीहारादिव्यावृत्तिरित्याशयेनाह—**पाण्डुविशेषणमिति** । अल्पधूमव्युदासायोर्द्ध्वगतिबहलग्रहणमित्याह—**ऊर्द्ध्वगत्येति**, अल्पो धूमा धूमिका, अल्पत्वादेव पार्श्वे विस्तारित्वात्, किञ्चिदूर्द्ध्वगतिमत्त्वाच्चोक्तेऽपि विशेषणे न व्यावृत्तेति कृत्वा उत्सङ्गिग्रहणमित्याह—**उत्सङ्गिग्रहणादिति** । अन्यानि विशेषणानि स्फुटानि । एतच्च यान्यत्र कार्यं यस्मात् कारणात् प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चित, तत् तत्र व्यभिचरति,

---

१ सि मानग्निधू० । २ सि छा डे यदिहे स सद० । ३ सि छा पाण्डूर्ध्वेत्यादि० ।

वनासगृहारणिनिर्मथनावस्थान्युनास , तस्मात् सलिलनलाहकयोः सहचारिणोरिवाग्निधूमयोर्व्यभिचारदर्शनात् निमित्तनैमित्तिकभावोऽपीष्ट ।

सोऽपि निमित्तनैमित्तिकभाव सहचरिभावेन विना व्यभिचरत्येवेति दर्शयन्नाह–

बलाकापताकानच निमित्तसद्भावेऽपि नैमित्तिकस्य स्थपतिकृतप्रासादादिवत् नैमित्तिकसद्भावेऽपि निमित्तस्य चाभावदर्शनात् सहचरिभावोऽप्येषितव्य , धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनात् सहचरिनिमित्तत्वोपपत्तावपि देशान्तरासञ्चारितत्कालसन्निहिताग्निनिमित्तस्य विशेषणविशिष्टस्यैव धूमस्य सहचारिण्यग्नौ गमकत्वेन विशेषणार्थवत्त्वात्, इतरथाऽग्निमत्त्वमेव न गमयति उभयतोऽपि यस्मात् तस्मात् यथाऽग्निमत्त्व गमयति तथा सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि, उभयत्राव्यभिचारात् ।

बलाकापताकाचेत्यादि यावद्धूमाग्न्योर्व्यभिचारदर्शनादिति भावना गतार्था, नैमित्तिकसद्भावे निमित्ताभावदर्शनात् स्थपतिकृतप्रासादादिवदिति, तदुभयगतदोषपरिहारेण द्वयवचनगुणप्रकाशनार्थं चाह– [सह]चरिनिमित्तोपपत्तावपीत्यादि यावद्विशेषणार्थवत्त्वादिति, उभयविशेषणसम्पत्तौ सत्यां काचिद्व्यभिचारदिक् न सम्भवति, तत्कथमिति तद्दर्शयति–देशान्तरासञ्चारीत्यादिना भावयन्, तत्कालसन्निहिताग्निनिमित्तत्वाद्धूमस्य व्यभिचारमलविशुद्धस्य तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्यैव सहचारिण्यग्नौ गमकत्वम्, इतरथा धूमस्यापि धर्मेरिव धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थत्वम्, विशेषणानुपादानेऽग्निमत्त्वमेव न गमयति, उभयतोऽपि सहचरित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति यस्मात्, तस्मात्, यथाऽग्निमत्त्व गमयति तथा सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि, गमयतीति वर्तते–यथाऽग्निमत्त्वेन विना नास्ति धूम[व]त्त्व तथा तन्निमित्तत्वमन्तरेण नास्तीत्यग्निमत्त्ववन्निमित्तत्वमपि गमयति उभयत्राव्यभिचारादिति ।

नाग्न्यादयास्तादृशा भवति, एवं निमित्तनैमित्तिकभावात्तयोरविनाभाव , न तु साहचर्यमात्रेण व्यभिचारित्वादिति भाव । निमित्तनैमित्तिकभावे सत्यपि नैमित्तिकमुत्पाद्य निमित्तेऽपनीते व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इत्याह–बलाकेति । बलाका जलस्य पताका प्रासादादेर्निमित्तम्, तत्सद्भावेऽपि क्वचित् कदाचित् नैमित्तिकस्य जलादेरभावस्य दर्शनादिति भाव । क्वचिन्निमित्तसद्भावेऽपि नैमित्तिकस्य क्वचिच्च स्थपतिकृतप्रासादादिनैमित्तिकसद्भावेऽपि निमित्तस्य स्थपत्यादेरसद्भावस्येव धूमाग्न्योरपि निमित्तनैमित्तिकयोर्व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इति दर्शयति–बलाकापताकाचेत्यादीति। केवल द्वयोरन्यतरपरिग्रहे दोषदर्शनादुभयपरिग्रहे च गुणसद्भाव इत्याह–तदुभयेति, सामान्येनाग्निधूमयोरपि सहचरिभावस्य निमित्तनैमित्तिकभावस्य च सत्त्वाद्धूमे साध्येऽग्नेरिवाग्नौ साध्ये धूमस्यापि व्यभिचारित्वमस्त्येव, न हि धूमसामान्ये वह्निसामान्यं हेतु सहचारि वा तथा च धूमस्य गमकताप्रयोजकाः विशेषा अप्यभ्युपेया , तथा गम्येऽग्नावपि देशान्तरासञ्चारितत्कालसन्निहितत्वरूपो विशेषोऽपि तथा चोभयविशेषणसम्पत्तौ सत्यां न काचिद्व्यभिचारदिक् सम्भवतीति भाव । एतदेव दर्शयति–देशान्तरासञ्चारीति, तैर्विशेषणै –पाण्डुत्वबहलोर्द्धगतिबद्धमूलत्वपुन पुनरुत्थायित्वादिविशेषणै । विशेषणानपेक्षायान्त्वाह–इतरथेति, उभयविशेषणासम्पत्तावित्यर्थ –उभयतोऽपि सहचरित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति उभयविशेषणासम्पत्तौ धूमस्याप्यग्नेरिव धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थत्वम् विशेषणानुपादाने सहचरिभावे निमित्तनैमित्तिकभावे वा सत्यपि धूमोऽग्निमत्त्वमेव यतो न गमयति तस्माद्विशेषणविशिष्टो धूमो यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा तत्कालसन्निहिताग्निमत्त्वमपि गमयति, अग्नि

---

१ सि डे छा यावद्धूमोमैर्व्य० । २ सि छा डे °व्यशीर्णत्वम् । ३ सि छा डे °वानाग्निम० ।

स्यान्मत लिङ्गत्वादग्नि प्रत्यक्ष प्रमाणान्तरमपेक्षते धूमवदिति तन्न भवति—

एवञ्च बद्धमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्नेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, कृतकत्वेनैवानित्यत्वस्य, कृतकमित्युक्ते तदेव ह्यनित्यमध्रुवमित्युक्त भवति, उत्पादविनाशयोर-ध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहण प्रदेशात्माभेदात् स एव निमित्तमग्निर्धूमस्य सहचरश्च, न हि तस्य धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्त भवितुमर्हति परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परि-णामान्तरसाधनत्वात्, पूर्वप्रत्यक्षवदन्वयकाले सम्बन्धस्मरणादन्यतरविवक्षितहेतुनोपात्तस्येत-रस्य साध्यस्याभिव्यक्ति क्रियते, अर्हत्तत्त्वस्याभ्युपगम्यमानत्वात् ।

एवञ्चेत्यादि, एव उक्तबद्धमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्नेरपि गृहीतत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणा-न्तरमपेक्ष्यम्, किमिव ? कृतकत्वेनैवानित्यत्वस्य, तद्यथा—प्रागभावप्रध्वंसाभावात्म्यमेकमेव वस्तु अनित्य कृतकञ्चोच्यते, ध्रुव स्थैर्ये, ध्रुव स्थिर 'त्यब्नेर्ध्रुवे' (वार्तिक १८६५) इति त्यप् नित्य न नित्यमनित्यमिति कृतकमित्युक्ते तदेवानित्यमध्रुवमित्युक्त भव[ति,उ]त्पादविनाशयोरध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहण प्रदेशात्माभेदात्, स एव निमित्तमग्निधूमस्य सहचरश्च, न हि तस्येत्यादि यावत् क्रियते[इ]त्यादि, नहि तस्य धूमस्याग्नितोऽन्यन्निमित्त प्रदेशपरिणामात्मकत्वात् देशान्तरस्थाग्निपाषाणाम्बुकुम्भादि भवितुमर्हति सहचरं वा तदसम्बद्धत्रैलोक्यलिङ्गत्वप्रसङ्गात्, परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात् एतमस्यैव हेतुसद्भावभावनार्थमाह—पूर्वप्रत्यक्षेत्यादि, यथापूर्वं प्रत्यक्षकालेऽग्निना सम्बद्धो धूमोऽग्निश्च धूमेन, तथाऽन्वयकाले तस्य सम्बन्धस्य स्मरणात्—यत्राग्निस्तत्र धूमो यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्यतरेण विवक्षितेन

मरत्वमन्तरेण धूमवत्त्वाभावस्येव तत्कालसन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि गमयतीति प्रपञ्चार्थं । ननु यद्यग्निर्लिङ्गं ततो धूमवत् प्रत्यक्षादि प्रमाणान्तरमपेक्षेत न हि स्वरूपसन् धूमो लिङ्ग भवति, किन्तु प्रदेशे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण गृहीत एव, तथाऽग्निरपि स्यादित्या शङ्कायामाह—एवञ्चेति । स्यादेवं यद्यग्निर्न गृहीत, किन्तु बद्धमूलत्वादिविशेषणविशिष्टे धूमे गृहीते गत्याग्निरपि गृहीत एवेति न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरापेक्षा तस्येत्याह—एवमुक्तेति । तत्र दृष्टान्तमाह—कृतकत्वेनैवेति, कृतकत्वं प्रागभावरूप प्रध्वंसा भावरूपश्चानित्यत्वम्, तदुभयमप्येकवस्त्वात्मकम्, यदेव हि वस्तु कृतकं तदेवानित्यमुच्यते, एवञ्च कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्या त्कृतकत्वनिश्चयेऽनित्यत्वमप्यैकात्म्यान्निश्चितमेवेति भाव । इदमेवाह—ध्रुव स्थैर्ये इति, ध्रुवधातुः स्थैर्येऽर्थे वर्तते ध्रुवं स्थिरं नित्यमित्येकार्थो, नित्यमिति निशब्दात् त्यप् प्रत्यय स्थैर्येऽर्थे 'त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्य'मिति वार्तिकात्, न नित्यमनित्यमध्रौव्य-मुत्पादविनाशशालीत्यर्थं, दार्ष्टान्तिकमाह—तथा धूमग्रहण इति, धूमाग्न्योरात्मैक्यात् धूमग्रहणे तदात्माभिन्नाग्नेरपि ग्रहण भवत्येव, एवम्भूत एवाग्निर्धूमस्य निमित्त सहचरश्चेति भाव । न हि धूमस्येन्धनस्य स्वात्मभूतप्रदेशात्मकपरिणामभूतादग्नेरन्यो देशान्तरस्थोऽग्नि पाषाणादिर्वा निमित्तं भवितुमर्हति यत एकस्य वस्तुन परिणामभूतयोर्धर्मयोर्मध्य एकस्य सहचरस्य निमित्तस्य धर्मस्य साध्यत्वेऽपर सहचरो नैमित्तिको धर्मो हेतुर्भवति अन्यथा देशान्तरस्थाग्न्यादीनामपरिणामभूतानामपि साधनत्वे सवस्य सर्वं साधनं स्यादित्याह—न हि तस्येति । ईदृशस्यैवाग्नेर्धूमस्य वा हेतुहेतुमद्भाव दर्शयति—यथा पूर्वमिति, प्राक् क्वचित् प्रत्यक्षतोऽग्निसम्बद्धो धूमो धूमसम्बद्धोऽग्निश्चावगत, प्रदेशे धूमस्याग्नेर्वा दर्शनात् तयो सम्बन्धस्य स्मरण भवति यत्र यत्राग्नि-स्तत्र तत्र धूम, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति तत प्रतिपिपादयिषितेन हेतुनान्यतरेणापरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिर्भवतीति भाव ।

---

१ ×× ९३५ पृष्ठादियदवधि ▮ प्रतौ पाठत्रुटिः । २ सि क्ष डा डे न ध्रुवेत्यमनित्यं । ३ सि क्ष डा डे धूमो नाग्निश्च ।

हेतुनोपात्तस्येतरस्य साध्यस्याभिव्यक्ति , प्रत्यक्षकाल इव प्रत्यक्षवत्, स्यान्मत धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञान- स्याभावात् ? अनित्यत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यव्याप्ति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—अर्हत्त्वस्याभ्युपगम्यमानत्वात, अन्यापोहाभ्युपगमात् स्ववचनादेव जैनेन्द्र मतमभ्यु- पगत त्वयेति वक्ष्याम ।

स्ववचनानपेक्षायामप्यनित्य सर्वं प्रयत्नानन्तरीयक न भवतीति ते वचन न्यायापेत- मेव, तान्यपि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकान्येव, लोकप्रत्यक्ष . चेतनविहितवृत्तित्वात् कुड्यादिवत्, लोकप्रत्यक्ष . वातादीनामनण्वादित्वे स्पर्शादिमत्त्वाज्जीवशरीरत्वेऽपि तु नात्यन्तशरीरवत्ता स्वय प्रवृत्तत्वात्, स्थपतिवत् वातादिचैतन्ये सिद्धे चेतनविहितवृत्ति च विद्युदभ्रमेघशब्दादि , सवितृगति . तस्मात् विद्युदादीनि प्रयत्नानन्तरीयकान्यनित्यानि चेत्यन्योऽन्यगम्यगमकतेति ।

स्ववचनानपेक्षायामपीत्यादि, यद्यपि स्व वचनमनपेक्ष्यापि अनित्य सर्वं प्रयत्नानन्तरीयक न भवतीति ब्रूषे तथापि ते स्ववचन न्यायापेतमेवेदम्, तद्यथा—तान्यपीत्यादि, तान्यभ्रेन्द्रचापादीनि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकान्येवेति प्रतिज्ञा, लोकप्रत्यक्षेत्यादि समासदण्डको हेतुर्यावद्विहितवृत्तित्वादिति कुड्या दिदृष्टान्त , तद्व्याख्या लोकप्रत्यक्षेत्यादि, विशेषणप्रयोजनानि च पिण्डार्थेन विद्युदादीना तावच्चैतन्य साध्यते जीवशरीर वातादय , अनण्वादित्वे स्पर्शादिमत्त्वात् गोवत्, तस्यापि गोर्मृतस्य जीवत्वाभावात् मा भूद- नैकान्तिकते[ति] जीवशरीरत्वेऽपि तु नात्यन्तशरीरवत्त्वेत्यादि यावत् स्वय प्रवृत्तत्वादिति, विशेषणव्याख्या, स्थपतिवदिति, स्थपतेश्चेतनवत्, वातादिचैतन्ये सिद्धे चेतनविहितवृत्ति चेत्यादिना विद्युदभ्रमेघशब्दादीना चेतनकृतप्रयत्नोत्थता दर्श्यते, सवितृगतीत्यादिना इन्द्रधनुष , तस्माद्विद्युदादीनि प्रयत्नानन्तरीयकाण्य- नित्यानि चेत्यनित्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरन्योऽन्यगम्यगमकता, एवमविनाभावित्वमुक्तवतस्ते विनाभावेना- स्माभि तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयो । किंचे सयोगिवद्वृत्तिर्यथाप्रतिज्ञमुक्ता ।

न ह्याधाराधेयवद्वृत्तिरिति प्रतिपादयिष्याम —

याऽप्याधाराधेयवद्वृत्ति 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासे- ऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ॥' (प्र स) यस्माल्लिङ्गे धूमे लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव न नभवत्यपि तस्माद्युक्त यदग्निवद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तक्ष्ण्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति नान्यत्र तस्माद्युक्त यद्धूमो धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति

अत्र स्यान्मत धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञानस्यासम्भवादिति ग्रन्थानन्तरं कियान् ग्रन्थस्त्रुटित इति परिज्ञायते, एवमनित्यत्व प्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरिति ग्रन्थमारभ्य यावद्यथाप्रतिज्ञमुक्तमिति ग्रन्थस्य तमनित्यत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयो परस्परव्याप्यव्यापक भावप्रसाधक प्रयत्नानन्तरीयकत्वरहितानां विद्युदैन्द्रचापप्रभृतीनां चेतनप्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रसाधकस्य ग्रन्थस्याऽस्फुटत्वात् न व्याख्या यते। यदपि लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धस्य वर्तनमाधाराधेययोरिव, यथाऽऽधाराधेयभावसम्बन्धो द्विष्ठोऽपि उभयत्र नैकरूपया वृत्त्या वर्तते, सम्बन्धाभावेऽपि न ह्याधारस्याधेयभाव , आधेयस्य वाऽऽधारभाव एवमेव लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिरपि लिङ्गेऽन्यथा, अन्यथा च लिङ्गिनि, विशेषधर्मपुरस्कारेणैव लिङ्गं गमकम्, न सामान्यधर्मेण, सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव लिङ्गी गम्य , न तु विशेषधर्मेण, अग्निरेव

---

१ सि क्ष कथ्यानेवेति । २ सि क्ष °मुक्त्वा ।

सामान्यस्य गमकत्वं लिङ्गिनि, न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य, तदेतत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्वृत्तेरिति, एषामपि तद्भावदर्शनविधेरेव गमकत्वं, यत्र दृष्टः तद्गमयति न यत्र चादृष्टस्तद्व्यवच्छेदेन ।

याऽप्याधाराधेयवदित्यादि, यामप्याधाराधेयवद्वृत्तिं मन्यसे 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवे'त्यादि-श्लोक, तद्व्याख्या यस्माल्लिङ्गे धूमे लिङ्गी-अग्निर्भवत्येव,[न] न भवत्यपि तस्मादुक्तमित्यवधारणार्थप्रदर्शनम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येवेत्यादि यावद्द्रव्यत्वादिभिरित्यादि तद्विपरीतावधारणप्रदर्शनं गतार्थम्, सामान्यस्य गमकत्वं लिङ्गिनि न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्वं न सामान्यस्य दृष्टम्, तत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्वृत्तेरिति पूर्वपक्ष, अत्रोत्तर-एषामपीत्यादि, इयमप्याधाराधेयवद्वृत्तिस्तद्भावदर्शनविधेरेव यत्र दृष्टस्तद्गमयति दर्शनबलेन, न यत्र चादृष्टस्तद्व्यवच्छेदेन व्यावृत्ति[लि]नेति ।

अत्रापि—

न हि योषिद्गण्डपाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, अभूताग्निधूमत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, धूमभूताग्नित्वाद्विधेरेव तद्भावस्य तद्भावदर्शनेनैव गमकत्वात्, यथा चेद तथा द्रव्यत्वादिसामान्यमपि गमकमग्ने धूमभूताग्नित्वात् पाण्डुत्ववत्, यत्तु धूमो दीप्त्यादीनां न प्रकाशक इत्युक्तं तदपि तद्भावदर्शनविधेरेव, तथा चान्यथा च दृष्टत्वात् व्यभिचारात् दर्शनविधेरेवानुमानलक्षणोपपत्तेश्च, 'तद्भावदर्शनानुबन्धेन हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानम्', धूमवत्त्व[1] प्रदेशस्याग्निमत्त्वानुबद्धमेवेत्यैकान्तिकग्रहणेऽनुमानं भवति धूमादग्निरग्नेति, तस्यैकान्तेनैव

गम्यो न धूम, धूम एव च गमको नाग्निरिति मन्यसे तदपि न युक्तमिति वक्तुं प्रथमतस्तन्मतमुपन्यस्यति-यामपीति । प्रमाणसमुच्चयकारिकामुपदर्शयति-लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति, अयोगव्यवच्छेदोऽयम्, तदेव दर्शयति-अग्निर्भवत्येव, न न भवत्यपीति, यत्र धर्मिणि धर्मस्य सद्भाव सन्दिह्यते तत्रायोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्त, धूमेऽग्निर्न भवति इत्येवं योऽयोगस्तन्नेत्यर्थं, अग्निसामान्यस्यायोगो यतो व्यवच्छिद्यतेऽत एव सामान्यधर्मेणाग्निर्गम्य इति लभ्यते, अत एवोक्तं मूले-द्रव्यत्वादीनामिति, द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारित्वादग्नेरिति भाव । यस्माच्च लिङ्गिन्येवेति, अन्ययोगव्यवच्छेदोऽयम्, अग्नावेव धूमो भवति, लिङ्गमस्तिन्नस्तीति लिङ्गानि व्युत्पत्तिसामर्थ्यादग्नौ धूमस्यायोगशङ्का नास्त्येव किन्तु यादृशो धूमोऽग्नेर्गमकस्तादृशो धूम किमन्यत्रास्तीत्यन्ययोगशङ्का स्यादेव तन्निवर्तनायाग्नावेव तथाविधो धूमो नान्यत्रेत्यन्ययोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्त, सामान्यतस्तु धूमोऽपनीताग्निके घागगृहे भूताग्निकेऽरणिनिर्मन्थनादावप्यस्ति तत्तु न लिङ्गम् लिङ्गभूतस्तु धूम पाण्डुरत्वबहुलत्वादिधर्मावशिष्ट इति विशिष्टरूपेणैव गमको न सामान्यधर्मेण, अत उक्त-द्रव्यत्वादिभिरिति । फलितमर्थमाह-सामान्यस्येति, लिङ्गिनिष्ठसामान्यानामेव गमको धूमो न विशेषाणामित्यर्थं । लिङ्गनिष्ठा विशेषा एव गमका न सामान्यमित्याह-लिङ्गस्य चेति । सर्वमिदमविनाभावसम्बन्धस्याधाराधेयवद्दर्शनात् सिद्ध्यतीति भाव दर्शयति-तत्सर्वमिति । तदेवं पूर्वपक्ष समुपन्यस्येदानीं निराकरोति-इयमपीति, आधाराधेयवद्वृत्तिरपि तद्भावदर्शनादेव नान्यथा तथैवाधाराधेयभाव इत्यत्र नियामकान्तराभावात्, स एव ह्यग्निर्धूमो भवति, नान्य, तथैवाग्निना धूमेन भूयते, नान्येन, न चैवाऽग्निर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येवेति तद्भावस्य दर्शनादेव विधिरूपेण गमयति, न तु यत्र न दृष्टस्तद्व्यवच्छेदेन यथा त्वयाऽभ्युपगम्यतेऽधूमो न भवति यतस्तस्मादनग्निर्न भवतीति भावः । तद्भाव दर्शनविधिं पाण्डुत्वादौ दर्शयति-न हीति । निखिलं पाण्डुत्वं नाग्नेर्गमकम्, न हि कामिनीगण्डस्थलभ्राजिष्णुपाण्डुत्वमग्नेर्गमकं

---

१ लिङ्गिनिवि० । X X द्य । २ मि भवत्यादृ० ।

ग्रहणमव्यभिचारात्, व्यभिचारात्त्वनुमानाभासं वृक्षक्षुपादिवत्, यथा वृक्षः क्षुपो वाऽत्र धूमादित्यनुमानाभासं व्यभिचारादर्शनबलेनैव तथाविधदर्शनबुद्ध्यानुबद्धमेवानुमानमपि ।

न हीत्यादि, योषिद्गण्डपाण्डुत्वं न गमयत्यग्निम्, अभूताग्निधूमत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्वं गमयत्यग्निम्, धूमभूताग्नित्वात्, विधेरेव तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा चेदमित्यादि, पाण्डुत्वादिविशेषस्य धूमभूतत्वेन गमकत्व[व]त् द्रव्यत्वादिसामान्यस्यापि धूमभूतेर्गमकत्वमग्नेरिति भावना यावत् पाण्डुत्ववदिति, एवं तावद्धूमभूतसामान्यविशेषधर्माणां गमकत्वं तुल्यं विधे, एवं गम्यत्वनियमाविशेष, तथाप्यग्नेरपि द्रव्यत्वसामान्यगतिरग्निभूतत्वात्, नोदकादितद्व्यतिरिक्तद्रव्यत्वगति, अतद्भूतत्वात्, यैत्तु धूमो दीप्त्यादीत्यादि, दीप्तितैक्ष्ण्यादिविशेषागतिरपि तद्भावदर्शनविधेरेव तथा चान्यथा च—दीप्तितैक्ष्ण्यादिरूपेण तद्विरहितत्वेन च दृष्टत्वाद्व्यभिचारात्, नात्यन्तभूतशीतादिव्यभिचारादसम्बद्धादगति, किं तर्हि ? सम्बन्धव्यभिचारादेव, किञ्चान्यत्—दर्शनविधेरेवानुमानलक्षणोपपत्तेः स एवैषितव्य इत्यत आह—तद्भावदर्शनानुबन्धेन हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानमित्येतदनुमानलक्षणञ्च, तद्व्याचष्टे—धूमवत्त्वमित्यादि, यदा धूमवत्त्वं प्रदेशस्याग्निमत्त्वानुबद्धमेवैकान्तिकं ग्रहणं तदाऽनुमानं भवति, धूमादग्निरत्रेति, तस्याग्नेरैकान्त्येनैव ग्रहणमव्य

भिचारात्। धूमगतं तु गमयत्यग्निम्, तस्यैव धूमभूतत्वात्, योषिद्गण्डपाण्डुत्वं तु योषिद्गण्डभूतं न त्वग्निपरिणामजमधूमभूतमतोऽनापि तद्भावदर्शनविधेरेव तद्भावत्वेनैव रूपेण पाण्डुत्वं गमकम्, न तु पाण्डुत्वसामान्यरूपेणेत्याशयेनाह—योषिद्गण्डपाण्डुत्वमिति । लिङ्गगता विशेषा एव गमका न सामान्यमिति यदुच्यते त्वया तन्न युक्तम्, तद्भावत्वेन गमकत्वे तत्र व्यक्तिविशेषा इव सामान्यमपि यदि तद्भावो भवेत्तर्हि क प्रतिबन्धात् तस्य गमकतासामर्थ्यमित्याशयेन साम्यं सामान्यविशेषयोर्दर्शयति—यथा चेदमित्यादीति, द्रव्यत्वादीन्यपि तद्भावत्वेनैव रूपेण गमयन्त्यग्निं न तु सामान्यरूपेणेति भाव । तदेवं लिङ्गगतसामान्यविशेषयोस्तद्भावत्वेनैव गमकत्वेनाविशेषत्ववत् लिङ्गिगतसामान्यमपि न सामान्यरूपतो गम्यमपि तु तद्भावत्वेनैवेत्याह—एवं गम्यत्वनियमाविशेष इति, सामान्यमेव गम्यं न तु विशेषा इत्येव विशेषो नास्ति गम्यताप्रयोजकतद्भावनियमस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भाव । अग्निगतसामान्यस्यापि तद्भावेनैव गमकत्वमाह—अग्नेरपीति । यदेव द्रव्यत्वमग्निभूतं तदेव द्रव्यस्य तद्भाव नान्यम्, अग्निव्यतिरिक्तोदकादिगतं द्रव्यत्वं तु न धूमेन गम्यम्, अग्निभावत्वाभावात्तस्येति भाव । धूमस्य दीप्तितैक्ष्ण्यादीनामप्रकाशकत्वम्, कारणस्थयावत्स्वभावैर्विना कार्यं न भवति तावत्स्वभावानां कारणं गमकं भवति अग्निस्थदीप्तितैक्ष्ण्यादिस्वभावैर्विनापि धूमो जायत इति ते व्यभिचारान्न गम्या इति यदुक्तं त्वया तदपि तद्भावदर्शनविधेरेवेत्याह—यत्तु धूम इति । दीप्त्यादीनां क्वचिदग्नौ तद्भावदर्शनात् क्वचिदभावतद्भावत्वेन दर्शनाच्च तद्भावदर्शनाविधेरेव धूमात्तेषामगतिरिति भाव । तद्भावदर्शनमाह—तथा चान्यथा चेति, दीप्त्यादिभिरग्नेस्तद्भावप्रतिबन्धो नास्ति व्यभिचारादिति भाव । ननु दीप्त्यादिविरहितत्वं क्व दृष्टम् ? निमित्तत्त्वशीतभूतेऽग्नौ ? नासावग्निरेव भवति कुतो व्यभिचार ? सति ह्यग्नौ दीप्त्यादीनां विरहे स्याद्व्यभिचार इत्याशङ्कायामाह—नात्यन्तेति, न हि वयं तत्र व्यभिचारं ब्रूम, तत्र तेषां सम्बन्धाभावात्, किन्तु यत्र क्वचिदग्नौ दीप्त्यादिसम्बन्धो नास्ति तत्र व्यभिचारो बोध्य इति भाव । तद्भावदर्शनविधेरभ्युपगम एवानुमानलक्षणं तद्भावदर्शनव्याप्त्या हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानमित्येवमुपपद्यत इत्याह—दर्शनविधेरेवेति । प्रदेशस्य धूमवत्त्वमग्निमत्त्वप्रतिबद्धमेव न हि प्रदेशस्य धूमवत्त्वं तस्याग्निमत्त्वमन्तरेण सम्भवतीति यदैकान्तेन गृह्यते तदा तज्जन्यं विज्ञानमनुमानं धूमादत्राग्निरिति भवति तथाविधमेकान्तग्रहणं धूमवत्त्वस्याग्निमत्त्वाव्यभिचारित्वाभावादिति व्याचष्टे—यदा धूमवत्त्वमिति । यदा तु व्यभिचारो भवेत्तदा तदनुमानाभासं भवति यथा कश्चिदत्र वृक्ष अत्र क्षुपो वा इति प्रतिज्ञाय यदि धूमादिति हेतुं प्रयुञ्ज्यात् तदिदमनुमानमाभासं भवति, तत्र ज्वलनतैक्ष्ण्यादिव्यभिचारदर्शनादग्निमत्त्वानुबद्धत्वाभावादित्याह—

१ सि क्ष डे छा धूम भूयते। २ सि क्ष छा डे विधिरेव। ३ सि यत्तु धूमो दीप्त्यादित्याद् । ४ सि क्ष छा ड °दर्शने विधिरेव। ५ सि क्ष छा डे नात्यन्ताभू०। ६ सि क्ष छा ड विधिरेवा०।

भिचारात्, व्यभिचारात्तु अनुमानाभासम्, तद्यथा—वृक्षक्षुपादिव[त्] ज्वलनतैक्ष्ण्यादिव्यभिचारेण यथा यदा तु वृक्ष क्षुपो वाऽत्र धूमादिति तदानुमानाभास भवति, विनापि वृक्षादिना दृष्टत्वाद्व्यभिचारात् दर्शनबलेनैव, तदुपसंहार —तथाविधदर्शनबुद्ध्यनुबद्धमेवानुमानमपीति गतार्थम् ।

एवमनध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तदतत्पक्षद्वयगतमेकान्तमनाश्रित्य ज्ञानमनवधृतार्थमनध्यवसाय , विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्यय , एतावप्यनुमानाभासौ, तत्परिणामाव्यवच्छेदेन दृष्टवत्, त्वन्मत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमानाप्रामाण्यापत्ति , न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादर्थान्तरमभावो वा, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवत्, ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिप्रतिपत्तेर्वा विपर्ययवत्, तस्माद् दृष्टवदेवानुमानतदाभासौ, यथादृष्टज्ञानानुबद्धत्वादिति ।

(एवमिति) एव—सन्देहानुमानाभास[वत्]वानध्यवसायविपर्ययानुमानाभासावपि, तद्यथा—तदतत्पक्षेत्यादि, स चासञ्च पक्षौ तदतत्पक्षौ तयोर्द्वय तद्गतमेकान्त—भूतमेवाभूतमेवेति, अनाश्रित्य यथाऽग्निरत्रैव, अग्निरत्र भवत्येवेत्यादि, अनिश्चितासन्दिग्धरूप ज्ञानमनवधृतार्थमनध्यवसाय , विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्यय , स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्, एतावप्यनुमानाभासौ तत्परिणामाव्यवच्छेदेन—यथाविधदर्शनबुद्ध्यनुबद्धमेवानुमान दृष्टवत् तथैवानुमानाभासोऽपि, त्वन्मत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमाना-

व्यभिचारास्थितेति, अग्निमत्त्वनिश्चायकज्वलनतैक्ष्ण्यादिविरहप्रयुक्तव्यभिचारदर्शनादिति भाव । एतदेव स्फुटयति—यदा तु वृक्ष इति, क्षुप ह्रस्वशाखाशिफो गुल्मविशेष । तथा तथा दर्शनबलादेवानुमानतदाभासयोर्भवनमित्याह—दर्शनबलेनैवेति । उपसंहरति—तथाविधेति । अयं व्यभिचारादनुमानाभास सन्देहानुमानाभास उच्यते, अग्निर्धूमसमानाधिकरणो धूमाभावसमानाधिकरणश्च प्रदेशे च धूमधूमाभावसमानधर्मदर्शनाद्विशेषादर्शनाच्च किमय प्रदेशो इन्धनगृहवद्धूमवान्[1] किं वाऽयोऽग्न्यादिवद्धूमाभाववानिति सन्देहानुकूलत्वादग्निमत्त्वस्य स्थाणुत्वतदभावसंशायकोर्ध्वत्वादिवत् एवमनुमानाभासमुक्त्वानध्यवसायविपर्ययानुमानाभासौ दर्शयति—एवमिति । असाधारणानैकान्तिकहेतोरनध्यवसायानुमानाभासो विरुद्धहेतोर्विपर्ययानुमानाभासश्च तथाविधदर्शनबलादेवेत्याह—अनध्यवसायेति । अनध्यवसायाभासमेव निरूपयति—तद्यथेति, तदतत्पक्षद्वयगतैकान्तानाश्रयेणानिश्चितासन्दिग्धरूपमनुमानमनध्यवसायाभासम्, यथा शब्दोऽनित्य शब्दत्वादित्यादौ हि शब्दत्वं नित्यत्वेनानित्यत्वेन सह वाऽदृष्टत्वाच्छब्दे च दृष्ट नित्यत्वानित्यत्वयोरन्यतरनिश्चयानाधायकमुभयसाहचर्याभावादेव संशयानाधायकञ्च सदनवधृतार्थज्ञानजनकं भवतीत्यसाधारणहेतुप्रयुक्तोऽनध्यवसायानुमानाभास इति भाव । लक्षणसमन्वय विधत्ते—स चासञ्च पक्षाविति, नित्यत्वानित्यत्वपक्षौ तयोर्द्वयम् नित्यत्वपक्षोऽनित्यत्वपक्षश्च तद्गतैकान्त नित्यमेवानित्यमेव वा शब्द इति तमनाश्रित्य शब्दो नित्य एवेति अनित्य एवेति वा निश्चयरहितं शब्दो नित्यो न वेति संशयरहितमत एव चानवधृतार्थं ज्ञानमनध्यवसाय इति भाव । नित्य शब्द कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वेऽनित्यभावत्वनिश्चयसत्त्वात् शब्दे हेतुत्वेनापन्यस्यमान शब्दे नित्यत्वाभावमेव निश्चाययतीति विरुद्धानुमानाभासोऽपि तथाविधदर्शनबलेनैवेति दर्शयितुमाह—विपर्ययश्चेति, भूते वस्तुन्यभूतप्रत्ययोऽभूते वा भूतप्रत्ययो विपर्यय यथाऽपुरुषभूते स्थाणौ पुरुषोऽयमिति प्रत्यय इति विपर्ययज्ञानसामान्यलक्षणम् अतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति भाव । एतावप्यनुमानाभासौ तथाविधपरिणाममन्तरेण न भवितु शक्याविति तथाविधदर्शनबलेनैव तावपि भवत यथाविधदर्शनबुद्ध्यनुबद्धमनुमान दृष्ट अनुमानाभासोऽपि तदनुगुणपरिणामदर्शनबुद्ध्यनुबद्ध एवेत्याशयेनाह—एतावपीति । त्वन्मते तु अन्यव्यावृत्तिरूपतयाऽनुमानाभ्युपगमेनान्यस्य व्यावृत्तस्य चाभावस्वभावतयाऽनुमानमप्रमाणमेव भवतीत्याह—त्वन्मत्येति । तदेवाह—न भवतीति, यथाऽज्ञानमित्

1 नि क्ष छा दृष्टवत्ये० ।

प्रामाण्यापत्तिः, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वात् अर्थान्तरमभावो वा, अत्यन्तमदृष्टत्वात्, अग्निर्न भवत्युदकमनग्निः, स न भवति घटः खपुष्पं वेति अज्ञानमेवेत्यप्रामाण्यापत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन, कस्मात्, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवदित्यप्रामाण्यम्, तथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनार्थमाह–ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिप्रतिपत्तेर्वा, विपर्ययवदिति–ग्राह्यस्याग्नेर्विधिरूपेण वृत्तिरग्निभवनं, तदनुरोधिनी न भवति या प्रतिपत्तिः सा ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिनी, तस्याः प्रतिपत्तेर्ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिन्या हेतोरप्रामाण्यं व्यावृत्त्यनुमानस्य, पुरुषे स्थाणुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायवत्त्वेनानिष्टापादनं गतार्थम्, तस्मात् दृष्टवदेवानुमानतदाभासौ, यथा-दृष्टज्ञानानुमवत्त्वादिति ।

एवञ्च तदपि दूषणं यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्तं न दूषणमेव, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेः ।

एवञ्च तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'अस्येदं कार्यं कारणम्' (वै०) इत्यादेश्च यत्किल दूषणं–सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद्धूमा[द]ग्निरित्याविवत् दीप्तितैक्ष्ण्यादीनामपि गम्यत्वं धूमपाण्डुत्वादिविशेषगमकत्ववत् द्रव्यसत्त्वादिसामान्यस्यापि गमकत्वम्, अग्नेर्वा गमकत्वं धूमवत्, धूमस्य वाऽग्निवद्गम्यत्वमित्येते दोषाः प्रसक्ताः, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेः यथा दृष्टस्तथा संदेहानध्यवसायविपर्ययनिश्चयवदित्यभ्युपगमादित्येतदपि न दूषणम्, उक्तविधिवृत्तिभावभावित्वादनुमानस्येति ।

भवतीत्यनुमानं त्वदिष्टम्, अग्निः भवतीत्येकोऽभवनार्थः अनग्निः भवतीत्यपरोऽभवनार्थः इत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वम्, भवनार्थता वा व्याप्यभावादिति भावः । ततश्च किमित्यत्राह–अर्थान्तरमभावो वेति । अभावप्रसङ्गे हेतुमाह–अत्यन्तमिति । अर्थान्तरत्वमभावत्वञ्च निरूपयति–अग्निर्नेति, उदकादिरनग्निः उदकादिर्न भवतीति घटपटादयोऽर्थान्तरमेवानग्निः भवतीति स्यात्, नन्वनग्निर्न भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न नियमः, अग्निरपि स्यात्तनश्चास्मान्निष्टसिद्धिरित्यत्राह–अज्ञानमेवेति, सर्वस्याप्यभवनरूपत्वेन ह्युपलभ्यत्वादज्ञानमेव भवत्यप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । भवनरूपस्यैव ज्ञानविषयत्वव्याप्यत्वादनग्निः भवतीति ज्ञानमनवधनार्थं स्यादनध्यवसायवदप्रमाणमत्राह–अत्यन्तेति । अभावस्यापि ज्ञानविषयत्वे वा भूतेऽभूतप्रत्ययत्वेन विपर्ययवदप्रमाणमित्याह–विपर्ययवदिति । अनुमानमाद्यो ह्यग्निर्भवनरूपेण प्रतीयते, प्रत्यक्षविषयवत्, तस्य चाग्निव्यावृत्तिविषयत्वे तज्ज्ञानं ग्राह्यविधिवृत्त्यनुरोधि न भवति भावात्मन्यभावप्रत्ययत्वाद्विपर्ययवदप्रामाण्यमेवेति भावः । एवञ्च यज्ज्ञानं यथा दृश्यते तद्वदेव तदभ्युपेयमिति निगमयति–तस्मादिति । इत्थं तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोर्विधिं व्यवस्थाप्य परोक्तसम्बन्धानुमानलक्षणस्य बौद्धेन प्रदर्शितानि दूषणान्यप्यदूषणान्येवेति प्रतिपादयति–एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति सांख्यस्यानुमानलक्षणम्, अस्येदं कार्यं कारणमित्यादि वैशेषिकलैङ्गिकलक्षणमातिदेशेन यद्दूषितं तदपि दूषणाभासमेवेति व्याचष्टे–अतिदेशेनेति, न च केनचिद्दर्शनं न संयोगी हुताशनः । धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं धूमात् प्रकाशनमिति संयोगेन गम्यगमकभावे धूमात् सर्वप्रकारेण प्रकाशनं प्राप्तमतोऽग्नेः सामान्यधर्मा इव विशेषधर्मा अपि दीप्तितैक्ष्ण्यताम्रत्वपाण्डुत्वादयो गम्याः स्युः, कारिकायां संयोगीति पदेन संयोगित्वमात्रं न विवक्षितमपि तु सम्बन्धमात्रम्, तथा धूमस्य विशेषधर्मवत्सामान्यधर्मा अपि द्रव्यत्वादयो गमका भवेयुः, सर्वप्रकारेणैव तयोः संयुक्तत्वात् कार्यकारणभावाच्च धूमाग्न्योः परस्परं गम्यत्वं गमकत्वञ्च स्यादित्येते दोषास्तयोरेव न प्रसज्यन्ते संयोगित्वकार्यकारणभावाभ्यां धूमाग्न्यादिसाध्यसाधनयोर्विधिरूपतो यथा दृष्टास्तथैव तयोर्निश्चयः संशयोऽनध्यवसायो विपर्ययो वा भवन्ति नान्येन रूपेणेत्यत्र प्रसाधितत्वादिति भावः । तदुक्तान् दोषान् दर्शयति–सम्बन्धस्येति । तदसम्बन्धत्वे हेतुमाह–दृष्टविधीति, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेस्त्वदुक्तं दूषणजातं न दूषणमिति भावः ।

१ सि क्ष छा दे भधुनमेवोत्पत्त० ।

विच्छायत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्या कारिकाया योऽर्थावधारणवैपरीत्येनानुमानमित्युक्त तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह–न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गं सम्भवत्येवायोऽग्निवदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव, वात्यादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व न भवति, न दृष्टत्वाद्धूमे तैक्ष्ण्यादिना च विधिवृत्त्या, यथा चाऽऽह–यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैवाग्नौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशब्दवाच्यैतत्प्रदेशसम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यप्रकाशनान्यसंदिष्टदर्शननिषेधेन, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमतप्रदर्शनं यावदयोऽग्निवदिति, नियमनिरूपणेन सोदाहरणम्, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्नसिद्धत्वात्, यद्बहुमूलत्वादिविशेषणावधृतपक्षधर्मत्वस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव वात्यादिव्युदासेन, तस्य च–धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्ग[त्वं] न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे–धूमे तस्याग्नेरदृष्टत्वात्, तैक्ष्ण्यादिना च सह विधिवृत्त्येति, यथा चाऽऽहेत्यादि–लिङ्गिन्येवेत्यस्यावधारणस्य निरूपणम्–यदा भवति लिङ्गं तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते, कस्मात् ? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे यद्बहुमूलत्वादिविशेषपरिच्छिन्ने तत्रैवाग्नौ नान्यत्रायोऽस्मादौ लिङ्गत्वम्, किं कारणम् ? अग्निरनेनात्रशब्दस्याधिकरणवाचिनो धूमवैरस्य अत्रशब्द-

अथ 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ।' इति कारिकापूर्वार्धाद्यावधारणस्य वैपरीत्ये सति नानुमानम् लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धादिति य उक्तस्तया तं दूषयतीत्याह–विच्छायत्यादिति, लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्येवावधार्यम्, न तु लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेति, अयोऽस्यादौ लिङ्गाभावात्, लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधार्यम्, न पुनर्लिङ्ग एव लिङ्गीति लिङ्गाभावेऽप्ययोऽस्मादौ लिङ्गिदर्शनात् व्यभिचारादित्यवधारणवैपरीत्येऽनुमानाभाव उक्तः, तन्न युक्तमिति भाव । परमतमुपदर्श्य तन्निराकरोति–यथाऽऽहेति, लिङ्गे धूम इति लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव, न तु लिङ्गिन्यग्नौ सत्यवश्यं लिङ्गं भवत्ययोऽस्यादौ धूमाभावादिति परमतप्रदर्शनमित्याह–परमतप्रदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं समर्थयति–लिङ्गिनि देश इति । अग्निमद्देशादिसम्बन्धेन तेनैवाग्निना धूमेन भूयते नान्यनायोऽस्यादिनाऽग्निना वा, न सोऽग्निर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येव एतस्मिन् प्रदेशे भवत्येव धूमः पक्षधर्मो भवति, नापनीताग्निको धूमः, असिद्धत्वात् अव्यभिचारित्वेन हि यद्बहुमूलत्वादिरूपेणाध्यवसितस्य धूमस्य धूमत्वसिद्धेः पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् न वात्यादेस्तस्मात् लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारणं युज्यत एवेति भाव । अग्निनिष्ठतैक्ष्ण्यादिविशेषा धूमस्य गम्या न भवन्ति, तैक्ष्ण्यादिना सहाग्नेर्धूमे विधिवृत्त्याऽदृष्टत्वादित्याह–तस्य चेति । लिङ्गिन्येवेतरत् पुनरिति पादार्थमाह–यथा चाऽऽहेति, भवल्लिङ्गं लिङ्गिन्येव नान्यत्रोदकादाविति अत्रत्याभिधेये प्रदेश एव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियमेन भवन्तावग्निधूमौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधने भवतः, तत्र च धूमवस्तुत्व यद्बहुमूलत्वादिविशेषणविशिष्टमेव, तस्यैवाव्यभिचारित्वेन लिङ्गत्वात्, इत्यंथ धूमो नायोऽस्यादितो भवति, तस्मादयस्पादग्नेस्तथाविधो धूमो भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत एतद्देशसम्बन्धिनि लिङ्गिन्येवाग्नौ धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह–तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह–अग्निरत्रेति, अग्निरित्यत्र, प्रत्यक्षविषयस्येदंशब्दस्य

१ सि क्ष छा डे भवतिप्रेवस० । २ सि क्ष छा डे भव-घमूल० । ३ सि क्ष छा धर्मत्वस्यैव । ४ सि क्ष छा डे यथावत्ते ।

प्रामाण्यापत्ति, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वात् अर्थान्तरमभावो वा, अत्यन्तमदृष्टत्वात्, अग्निर्न भवत्युदकमनग्नि, स न भवति घट सपुष्प वेति अज्ञानमेवेत्यप्रामाण्यापत्ति पूर्वोक्तन्यायेन, यस्मात्, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवदित्यप्रामाण्यम्, तथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनार्थमाह–ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिप्रतिपत्तेश, विपर्ययवदिति–ग्राह्यस्याग्नेर्विधिरूपेण वृत्तिरभिमतन, तदनुरोधिनी न भवति या प्रतिपत्ति सा ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिनी, तस्या प्रतिपत्तेर्ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिन्या हेतोरप्रामाण्य व्यावृत्त्यनुमानस्य, पुरुषे स्थाणुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायबलेनानिष्टापादन गतार्थम्, तस्मात् दृष्टवदेवानुमानतदाभासो, यथादृष्टज्ञानानुबद्धत्वादिति ।

एवञ्च तदपि दूषण यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्त न दूषणमेव, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्ते ।

एवञ्च तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'अस्येद कार्यं कारणम्' (वै०) इत्यादेश्च यत्किल दूषण–सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद्धूमा[द]ग्निरित्यादिवत् दीप्तितैक्ष्ण्यादीनामपि गम्यत्व धूमपाण्डुत्वादिविशेषगमकत्ववत् द्रव्यसत्त्वादिसामान्यस्यापि गमकत्वम्, अग्नेरपि गमकत्व धूमवत्, धूमस्य वाऽग्निवद्गम्यत्वमित्येते दोषा प्रसक्ता, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्ते यथा दृष्टस्तथा सदेहानध्यवसायविपर्ययनिश्चयकृदित्यभ्युपगमादित्येतदपि न दूषणम्, उक्तविधिवृत्तिभावनात्वादनुमानस्येति ।

भवतीत्यनुमाने त्वदिष्टम् अग्निर्न भवतीत्येकोऽभवनार्थ, अनग्निर्न भवतीत्यपरोऽभवनार्थ इत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वम्, भवनार्थत्वाभावात् प्रामाण्यमावाभाविति भाव । ततश्च किमित्यत्राह–अर्थान्तरमभावो वेति । अभावप्रसङ्गे हेतुमाह–अत्यन्तमिति । अर्थान्तरत्वमभावत्वञ्च निरूपयति–अग्निनति, उदकादिरनग्नि उदकादिर्न भवतीति घटपटाद्यर्थान्तरमेवानग्निर्न भवतीति स्यात्, नन्वनग्निर्न भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न नियम, अग्निरपि स्यादनभ्युपगमादिष्टसिद्धिरित्यत्राह–अज्ञानमेवेति, सर्वस्याप्यभवनरूपत्वेन हष्टुमनुत्पन्नत्वादज्ञानमेव भवन्त्यप्रामाण्यापत्तिरिति भाव । भवनरूपस्यैव ज्ञानविषयत्वव्याप्यत्वादनग्निर्न भवतीति ज्ञानमनवधार्यत्वादनध्यवसायवदप्रमाणमेवेत्याह–अत्यन्तेति । अभावस्यापि ज्ञानविषयत्वे वा भूतेऽभूतप्रत्ययत्वेन विपर्ययवदप्रमाणमित्याह–विपर्ययवदिति । अनुमानग्राह्यो ह्यग्निर्भवनरूपेण प्रतीयत, प्रत्यक्षविषयवत् तस्य चानग्निव्यावृत्तिविषयत्वे तज्ज्ञानं ग्राह्यविधिवृत्त्यनुरोधि न भवति भावात्मकस्याभावप्रत्ययत्वाद्विपर्ययवदप्रामाण्यमेवेति भाव । एवञ्च यज्ज्ञान यथा दृश्यते तद्वदेव तदभ्युपेयमिति निगमयति–तस्मादिति । इत्थ तद्भावादनादेन साध्यसाधनधर्मयोरवधि व्यवस्थाप्य परोक्तसम्बन्धानुमानलक्षणस्य कौक्तेन प्रसञ्जितानि दूषणान्यप्यदूषणान्येवेति प्रतिपादयति–एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति सांख्यस्यानुमानलक्षणम्, अस्येद कार्यं कारणमित्यादि वैशेषिकलैङ्गिकलक्षणमतिदेशेन यद्दूषित तदपि दूषणाभासमेवेति व्याचष्टे–अतिदेशेनेति, न च केनचिद्देशेन न संयोगी हुताशन । धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्त धूमात् प्रकाशनमिति संयोगेन गम्यगमकभावे धूमात् सर्वप्रकारेण प्रकाशन प्राप्तमतोऽग्ने सामान्यधर्मा इव विशेषधर्मा अपि दीप्तितैक्ष्ण्यताम्रत्वपाण्डुत्वादयो गम्या स्यु, कारिकायां संयोगीति पदेन संयोगित्वमात्रं न विवक्षितमपि तु सम्बन्धमात्रम्, तथा धूमस्य विशेषधर्मवत्सामान्यधर्मा अपि द्रव्यत्वादयो गमका भवेयु, सर्वप्रकारेणैव तयो संयुक्तत्वात् कार्यकारणभावाच्च धूमाग्न्यो परस्पर गम्यत्व गमकत्वञ्च स्यादित्येते दोषास्तयोक्ता न युक्ता उक्त संयोगित्वकार्यकारणभावादयो धूमाग्न्यादिसाध्यसाधनयोर्विधिरूपतो यथा दृष्टास्तथैव तथा निश्चय संशयोऽनध्यवसायो विपर्ययो वा भवन्ति नान्येन रूपेणत्येव प्रसाधितत्वादिति भाव । तदुक्तान दोषान् दर्शयति–सम्बन्धेति । तपाम भावे हेतुमाह–दृष्टविधीति, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेस्त्वदुक्त दूषणजात न दूषणमिति भाव ।

---

१ सि क्ष छा दे भनुमेवोत्पाद० ।

किञ्चा यत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्या कारिकाया योऽर्थावधारणवैपरीत्येनानुमानमित्युक्त तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन---

यथाह--न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भवत्येवायोऽग्निवदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव, वात्यादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व न भवति, न दृष्टत्वाद्धूमे तैक्ष्ण्यादिना च विधिवृत्त्या, यथा वाऽऽह--यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैवाग्नौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशब्दवाच्यैतत्प्रदेशसम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यद्रव्यप्रकाशनन्त्वसमदिष्टदर्शनविधेरेव, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमतप्रदर्शन यावदयोऽग्निवदिति, नियमविपर्ययेण सोदाहरणम्, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्नसिद्धत्वात्, बद्धमूलत्वादिविशेषणावधृतपक्षधर्मस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येव वात्यादिव्युदासेन, तस्य च--धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्ग[त्व] न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे--धूमे तस्याग्नेरदृष्टत्वात्, तैक्ष्ण्यादिना च स्व विधिवृत्त्येति, यथा वाऽऽहेत्यादिलिङ्गिन्येवेत्यस्यावधारणस्य निरूपणम्--यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते, कस्मात्? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे बद्धमूलत्वादिविशेषपरिच्छिन्ने तत्रैवाग्नौ नान्यत्रायोऽग्न्यादौ लिङ्गत्वम्, किं कारणम्? अग्निरत्रेत्यत्रशब्दस्याधिकरणवाचिनो धूमवैश्यस्य अत्रशब्द-

---

अथ 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुन । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ।' इति कारिकापूर्वार्धोक्तावधारणस्य वैपरीत्ये सति नानुमानम्, लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धादिति य उक्तस्तया त दूषयतीत्याह--किञ्चा यदिति, लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्येवावधार्यम्, न तु लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेति, अयोऽग्न्यादौ लिङ्गाभावात्, लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधार्यम्, न पुनर्लिङ्ग एव लिङ्गीति, लिङ्गाभावेऽप्ययोऽग्न्यादा लिङ्गिदर्शनात् व्यभिचारादित्यवधारणवैपरीत्येऽनुमानाभाव उक्त, तन्न युक्तमिति भाव । परमतमुपदर्श्य तन्निराकरोति--यथाऽऽहेति, लिङ्गे धूमे सति लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव, न तु लिङ्गिन्यग्नौ सत्यवश्यं लिङ्ग भवत्ययोऽग्न्यादौ धूमाभावादिति परमतप्रदर्शनमित्याह--परमतप्रदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेत्यवधारण समर्थयति--लिङ्गिनि देश इति । अग्निमद्देशादिसम्बन्धेन तेनैवाग्निना धूमेन भूयते नान्येनायोऽग्न्यादिनाऽवादिना वा, न सोऽग्निर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येव, एवमग्निमप्रदेशे भवन्नेव धूम पक्षधर्मो भवति, नापनीताग्निको धूम, असिद्धत्वात् अन्यविनाभावित्वेनैव हि बद्धमूलत्वादिरूपेणाध्यवसितस्य धूमस्य धूमत्वसिद्धे पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् न वात्यादेस्तस्मात् लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यप्यवधारण युज्यत एवेति भाव । अग्निनिष्ठतैक्ष्ण्यादिविशेषा धूमस्य गम्या न भवन्ति, तैक्ष्ण्यादिना सहाग्नेर्धूमे विधिवृत्त्याऽदृष्टत्वादित्याह--तस्य चेति । लिङ्गिन्येवेतरत् पुनरिति पादार्थमाह--यथा वाऽऽहेति, भवल्लिङ्गं लिङ्गिन्येव नान्यत्रोदकादाविदर्थं अत्रेत्यभिधेये प्रदेशे एव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियमेन भवन्तावग्निधूमौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधने भवत तत्र च धूमवस्तुत्व बद्धमूलत्वादिविशेषणविशिष्टमेव तस्यैवान्यविनाभावित्वेन लिङ्गत्वात्, इहत्यश्च धूमो नायोऽग्न्यादितो भवति, तस्माद्यान्यादग्नेस्तथाविधो धूमो भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत एतद्देशसम्बन्धिनि लिङ्गिन्येवाग्नौ धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह--तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह--अग्निरत्रेति, अग्निरित्यत्र, प्रत्यक्षविषयस्येदंशब्दस्य

---

१ सि क्ष छा डे भवतिन्नेवक्ष० । २ सि क्ष छा डे बद्धमूल० । ३ सि क्ष छा धर्मत्वस्यैव । ४ सि क्ष छा डे यथावन्वे ।

प्रामाण्यापत्तिः, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वात् अर्थान्तरमभावो वा, अत्यन्तमदृष्टत्वात्, अग्निर्न भवत्युदकमग्निः, स न भवति घटः खपुष्पं वेति अज्ञानमेवेत्यप्रामाण्यापत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन, कस्मात्, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवदित्यप्रामाण्यम्, तथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनार्थमाह-ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिप्रतिपत्तेर्वा, विपर्ययवदिति-ग्राह्यस्याग्नेर्विधिरूपेण वृत्तिरग्निभवनं, तदनुरोधिनी न भवति या प्रतिपत्तिः सा ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिनी, तस्याः प्रतिपत्तेर्ग्राह्यवृत्त्यननुरोधिन्या हेतोरप्रामाण्यं व्यावृत्त्यनुमानस्य, पुरुषे स्थाणुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायबलेनानिष्टापादनगमनार्थम्, तस्मात् दृष्टवदेवानुमानतदाभासौ, यथादृष्टज्ञानानुपपन्नत्वादिति ।

एवञ्च तदपि दूषणं यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्तं न दूषणमेव, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेः ।

एवञ्च तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'अस्येदं कार्यं कारणम्' (वै०) इत्यादेश्च यत्किल दूषणं-सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद्धूमा[द]ग्निरिवाग्निवत् दीप्तितैक्ष्ण्यादीनामपि गम्यत्वं धूमपाण्डुत्वादिविशेषगमकत्ववत् द्रव्यसत्त्वादिसामान्यस्यापि गमकत्वम्, अग्नेर्वा गमकत्वं धूमवत्, धूमस्य वाऽग्निवद्गम्यत्वमित्येते दोषाः प्रसक्ताः, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेर्यथा दृष्टस्तथा संदेहानध्यवसायविपर्ययनिश्चयकृदित्यभ्युपगमादित्येतदपि न दूषणम्, उक्तविधिवृत्तिभावनात्वादनुमानस्येति ।

भवतीत्यनुमाने त्वनिष्टम्, अग्निर्न भवतीत्येकोऽभवनार्थः, अनग्निर्न भवतीत्यपरोऽभवनार्थ इत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वम्, भवनार्थतायाः प्राप्त्यभावादिति भावः । तमेव विभिन्नयन्नाह-अर्थान्तरमभावो वेति । अभावप्रसङ्गे हेतुमाह-अत्यन्तमिति । अर्थान्तरत्वमभावत्वञ्च निरूपयति-अग्निर्नेति, उदकादिरनग्निः उदकादिर्न भवतीति घटपटाद्यर्थान्तरमेवानग्निर्न भवतीति स्यात्, ननु नाग्निर्न भवती यथार्थान्तरमेव भवतीति न नियमः, अग्निरपि स्यात्तथा चाभावसिद्धिरित्यत्राह-अज्ञानमेवेति, सर्वस्याप्यभवनरूपत्वेन व्युत्पत्त्यभावादज्ञानमेव भवेदित्यप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । भवनरूपस्यैव ज्ञानविषयत्वव्याप्यत्वादनग्निर्न भवतीति ज्ञानमनवधारणार्थत्वादनध्यवसायवदप्रमाणमेवेत्याह-अत्यन्तेति । अभावस्यापि ज्ञानविषयत्वे वा भूतेऽभूतप्रत्ययत्वेन विपर्ययवदप्रमाणमित्याह-विपर्ययवदिति । अनुमानगम्यो ह्यग्निर्भवनरूपेण प्रतीयते, प्रत्यक्षविषयवत्, तस्य चानग्निव्यावृत्तिविषयत्वे तज्ज्ञानं ग्राह्यविधिवृत्त्यनुरोधि न भवति, भावात्मन्यभावप्रत्ययत्वाद्विपर्ययवदप्रामाण्यमेवेति भावः । एवञ्च यज्ज्ञानं यथा दृश्यते तत्तथैव तदभ्युपेयमिति निगमयति-तस्मादिति । इत्थं तद्भावादेनादिवं साध्यसाधनधर्मयोर्विधिं व्यवस्थाप्य परोक्तसम्बन्धानुमानलक्षणस्य बौद्धेन प्रसञ्जितानि दूषणान्यदूषणान्येवेति प्रतिपादयति-एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति सांख्यस्यानुमानलक्षणम्, अस्येदं कार्यं कारणमित्यादि वैशेषिकलैङ्गिकलक्षणञ्चातिदेशेन यद्दूषितं तदपि दूषणाभासमेवेति व्याचष्टे-अतिदेशेनेति, न च केनचिद्देशेन न संयोगी हुताशनः । धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तः धूमात् प्रकाशनमिति संयोगेन गम्यगमकभावे धूमाः सर्वप्रकारेण प्रकाशनं प्राप्तमतोऽग्नेः सामान्यधर्मा इव विशेषधर्मा अपि दीप्तितैक्ष्ण्यतार्णत्वपार्णत्वादयो गम्याः स्युः, कारिकायां संयोगीति पदेन संयोगित्वमात्रं न विवक्षितमपि तु सम्बन्धमात्रम्, तथा धूमस्य विशेषधर्मवत्सामान्यधर्मा अपि द्रव्यत्वादयो गमका भवेयुः सर्वप्रकारेणैव तयोः संयुक्तत्वात् कार्यकारणभावाच्च धूमाग्न्योः परस्परं गम्यत्वं गमकत्वञ्च स्यादित्येते दोषास्त्वयोक्ता न सङ्गच्छन्ते, संयोगित्वकार्यकारणभावादयो धूमाग्न्यादिसाध्यसाधनयोर्विधिरूपतो यथा दृष्टास्तथैव तथा निश्चयः संशयोऽनध्यवसायो विपर्ययो वा भवति नान्येन रूपेणेत्येव प्रसाधितत्वादिति भावः । तदुक्तान् दोषान् दर्शयति-**सम्बन्धस्येति** । तथाभ्युपेत्य हेतुमाह-**दृष्टविधीति,** दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेस्त्वदुक्तं दूषणजातं न दूषणमिति भावः ।

१ सि क्ष छा डे भ्युनमेवोत्पत्त० ।

किञ्चान्यत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्या कारिकाया योऽर्थोऽवधारणवैपरीत्येनानुमानमित्युक्त तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह—न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भवत्येनायोऽग्निवदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशे ऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येव, वात्यादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व न भवति, न दृष्टत्वाद्धूमे तैक्ष्ण्यादिना च विधिवृत्त्या, यथा वाऽऽह—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैवाग्नौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशब्दवाच्यैतत्प्रदेशसम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यन्यप्रकाशनन्त्वसन्दिष्टदर्शनविधेरेव, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमतप्रदर्शन यावदयोऽग्निवदिति, नियमविपर्ययेण सोदाहरणम्, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवन्नेव पक्षधर्मो भवति, नाभवन्नसिद्धत्वात्, बद्धमूलत्वादिविशेषणावधृतपक्षधर्मस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येव वात्यादिव्युदासेन, तस्य च—धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्ग[त्व] न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे—धूमे तस्याग्नेरदृष्टत्वात्, तैक्ष्ण्यादिना च सह विधिवृत्त्येति, यथा वाऽऽहेत्यादि- लिङ्गिन्येवेत्यस्यावधारणस्य निरूपणम्—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते, कस्मात्? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे बद्धमूलत्वादिविशेषपरिच्छिन्ने तत्रैवाग्नौ नान्य त्रायोऽग्न्यादौ लिङ्गत्वम्, किं कारणम्? अग्निरत्रेत्यत्रशब्दस्याधिकरणवाचिनो धूमनैरपेक्ष्य अत्रशब्द-

अथ 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ।' इति कारिकापूर्वार्धोक्तावधारणस्य वैपरीत्ये सति नानुमानम्, लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धादिति य उक्तस्तया त दूषयतीत्याह—किञ्चान्यदिति, लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्येवावधार्यम् न तु लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेति, अयोऽग्न्यादौ लिङ्गाभावात्, लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधार्यम्, न पुनर्लिङ्ग एव लिङ्गीति, लिङ्गाभावेऽप्ययोऽग्न्यादौ लिङ्गिदर्शनात् व्यभिचारादित्यवधारणवैपरीत्येऽनुमानाभाव उक्त तन्न युक्तमिति भाव । परमतमुपदर्श्य तन्निराकरोति—यथाऽऽहेति, लिङ्गे धूमे सति लिङ्ग्यग्निर्भवत्येव, न तु लिङ्गिन्यग्नौ सत्यवश्यं लिङ्ग भवत्ययोऽग्न्यादौ धूमाभावादिति परमतप्रदर्शनमित्याह—परमतप्रदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेत्यवधारण समर्थयति—लिङ्गिनि देश इति । अग्निमद्देशादिसम्बन्धेन तेनैवाग्निना धूमेन भूयते नान्येनायोऽग्न्यादिनाऽवादिना वा, न सोऽग्निर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येव, एवमग्निमत्प्रदेशे भवन्नेव धूम पक्षधर्मो भवति, नापनीताग्निको धूम, असिद्धत्वात्, अन्यविनाभावित्वेनैव हि बद्धमूलत्वादिरूपेणाध्यवसितस्य धूमस्य धूमत्वसिद्धे पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वम्, न वात्यादेस्तस्मात् लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेत्यप्यवधारणं युज्यत एवेति भाव । अग्निनिष्ठतैक्ष्ण्यादिविशेषा धूमस्य गम्या न भवन्ति, तैक्ष्ण्यादिना सहाग्नेर्धूमे विधिवृत्त्याऽदृष्टत्वादित्याह—तस्य चेति । लिङ्गिन्येवेतरत् पुनरिति पादार्थमाह—यथा वाऽऽहेति, भवल्लिङ्गं लिङ्गिन्येव नान्यत्रोदकादावित्यर्थ अग्नेरभिधेये प्रदेशे एव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियमेन भवन्तावग्निधूमौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षायां साध्यसाधन भवत, तत्र च धूमवस्तुत्व बद्धमूलत्वादिविशेषणविशिष्टमेव, तस्यैवान्यविनाभावित्वेन लिङ्गत्वात्, इतरश्च धूमो नायोऽग्न्यादितो भवति, तस्मादादेशादग्नेर्यथाविधो धूमो भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत एतद्देशसम्बन्धिनि लिङ्गिन्येवाग्नौ धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह—तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह—अग्निरत्रेति, अग्निरित्यत्र, प्रत्यक्षविषयस्येदंशब्दस्य

१ सि क्ष छा दे भवत्येवक्ष० । २ सि क्ष छा दे भव घमू० । ३ सि क्ष छा धर्मत्वस्यैव । ४ सि क्ष छा दे यथाऽऽहे ।

याच्यैतत्प्रदेशसम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, अन्यथाऽनुमानस्योपभावस्योक्तत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गमिति सिद्धम्, यत्पुन धूमगतद्रव्यत्वाद्यग्न्यप्रकाशन तत्त्वसदिष्टदर्शनविवेरेव तथाऽव्यभिचारात्।

किन्तु—

यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चेल्लिङ्गिनियम तथा च धूमादग्निगतिवत् धूमावधारणकारणविशेषसहचाराग्निविशेष तेभ्य एव किमिति नेष्यते? यथा प्रचुरहरिततृणेन्धनोऽग्नि मशकनिवारणार्थं यत्र गोकुले क्रियते तत्रोक्तविशेषो धूमस्तार्णाल्पतादिविशेषानग्नेर्गमयति तथा बहलतुषाकीर्णे गृहाङ्गणगते मृत्पात्रकाराः शिल्पिनोऽग्निं कुर्वन्ति तत्रैव तौपस्तौपाग्निं गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वदृष्टेर्लिङ्ग एव लिङ्गिनो भाव ।

(यथा चेति) यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चेल्लिङ्गिनियमस्तथा चेद् दोषजात–तैक्ष्ण्य त्रिमिति नेष्यते? धूमावधारणकारणविशेषाणां दीप्ततरमन्दप्रकाशनादिविशेषसहचरत्वात् धूमादग्निगतिवत् तदवधारणकारणविशेषसहचराग्निविशेष कस्मान्नेष्यते? तेभ्य एव–धूमावधारणकारणविशेषेभ्य, स्यान्मतमदर्शनमिति चेत्तन्नेति दर्शनमस्तीत्युच्यते तद्यथा–प्रचुरहरितेत्यादि, यत्र गोग्धार पुरुषा एव दोहयन्ति इतिविरहिता, गोकुले हरिततृणाकीर्णे, न चाऽऽयासे, गवां मशकनिवारणार्थं हरिततृणेन्धनोऽग्नि क्रियते, तत्रैव तद्दण्टकोक्तविशेषो धूम तार्णाल्पतादिविशेषानग्नेर्गमयति, तथा बहलेत्यादि न तैयाऽऽभियुक्त्या विशेष इस्त[न]र्लंमृत्पात्रकारा शिल्पिनस्तद्गृहाङ्गणगतस्तौपस्तौपाग्निं गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वदृष्टेर्लिङ्गे–धूम एव लिङ्गिनः–अग्नेर्भाव, तस्मात्तदवधारणवैपरीत्येन लिङ्गलिङ्गिता, न च विशेषागम्यतेति।

गतस्य तन्निर्देशात् प्रत्यक्षविषयधूमाधारप्रदेशसम्बन्धिन्येवाग्नौ धूमवत्त्वस्य लिङ्गत्वमन्यथाऽनवशब्दवैयर्थ्यापत्ति अग्न्यनुमानासम्भवश्च, अग्ने सामान्यस्य सिद्धत्वात् न हि प्रसिद्ध साध्यते अयोऽग्न्यादीनां स्वलिङ्गित्वं तत्र लिङ्गाभावात्, लिङ्गाभावश्चाप्रसक्तत्वात्, न हि त लिङ्ग्यन्ते लिङ्गदर्शनात् तेषां लिङ्गनिरपेक्षप्रसिद्धेश्च, तस्माद्द्रव्यत्वादिविशेषणविशिष्टे धूम प्रत्यक्षविषयधूमाधारप्रदेशसम्बध्यमानेन लिङ्गमिति भाव । धूमनिष्ठेन द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मेणाग्ने प्रकाशनं न भवति, अग्नित्वद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणता निरूपितकार्यतावच्छेदकत्वस्यातिप्रसक्ते धर्मे द्रव्यत्वसत्त्वादावभावात्, कारणस्थसामान्यधर्मैर्विना तेषां भवनान्निति यौ तत्कार्यत्वनियमाश्रयेण गम्यगमकभावाभावावुच्येते तावपि तद्भावदर्शनविधेरेवेत्याह–यत्पुनरिति । अथ लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्यत्र दोषमाह–यथा चेति । यदि लिङ्गे लिङ्गिनोऽवश्यम्भावनियमस्तर्हि धूमोऽग्निगततैक्ष्ण्यादे कुतो न गमक इत्याह–तत्र लिङ्गे चेदिति । लिङ्गे लिङ्गिनियमेन लिङ्गाद्धूमात् त सहचारिणोऽग्नेर्गतिवत् धूमनिर्णायकेभ्य पाण्डुबहलोर्द्ध्वगत्युन्नतत्वादिभ्यो तत्सहचराणामग्निगतदीप्ततरमन्दप्रकाशादीनामपि विशेषाणां गति किं नेष्यते यत उच्यतेऽग्ने सामान्यधर्मा एव गम्या न विशेषधर्मा इत्याह–धूमावधारणेति । धूमावधारणकारणविशेषाग्निविशेषयो साहचर्यं न दृष्टमतो न गम्यगमकभाव इत्याशङ्कते–स्यान्मतमिति । साहचर्यं दृश्यत इति दर्शयति–दर्शनमस्तीति । क्वास्ति दर्शनमित्यत्राह–तद्यथेति । मशकनिवारणफलकदाग्धृपुरुषानुष्ठितप्रचुरहरिततृणादिकर्मकदाहवति गोकुले धूमे बहलपाण्डुबहलोर्द्ध्वगतितार्णपाण्डुत्वादिविशेषा, अग्नौ च तार्णाल्पत्वादिविशेषसहचरा दृश्यन्त इति भाव । दृष्टान्तान्तरमाह–बहलेत्यादीति, मृत्पात्रपाकफलककुम्भकारकर्तृकबहलतुषकर्मकदाहवति गृहाङ्गणगते आमे धूमे बहलाल्पपाण्डुर्द्ध्वगतितौपाग्निविशेषा अग्नौ च तौपादिविशेषा सहचरा दृश्यन्त इति भाव । तन्नैवं धूमाग्निविशेषाणां गम्यगमकभावात् लिङ्ग एव लिङ्गिनो भाव इति त्वदुक्तावधारणविपरीतावधारणाभ्युपगमे न काचित् लिङ्गलिङ्गित्वक्षतिर्न वाऽग्निविशेषागम्यतेत्याह–विशेषाणामपीति। ननु लिङ्गिनो विशेषास्तौपकारीषादयो न गम्यन्ते लिङ्गिव्यभिचारित्वात् लिङ्गविशेषे सहादृष्ट

१ सि क्ष डे लिङ्गित्वात्। २ सि क्ष छा डे दोषाभाव०। ३ सि क्ष छा डे धूमत्वाचकरण०। ४ सि क्ष छा डे दोहयन्तीति वि०। ५ सि क्ष छा डे नातायामि०। ६ सि क्ष छा डे हस्तछाम्०।

अथोच्येत तस्यैव व्यभिचारिणो विशेषा न तु गम्यन्त इति विशेष्योक्त एवेत्येतदपि न, तैक्ष्ण्यादिवचनात्, मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविधेरेव तदिति, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम्।

अथोच्येतेत्यादि, स्यान्मत मया विशेष्योक्त एवं तार्णतोपादिविशेषा न तु गम्यन्ते, येषाम् ? तस्यैव व्यभिचारिण इत्येतदपि न, तैक्ष्ण्यादिवचनात्–त्वया हि दीप्तितैक्ष्ण्यादयो विशेषा न गम्यन्त इति कारिकार्थं विवृण्वतोक्तत्वात्, तैक्ष्ण्यादीनाञ्च गम्यत्वस्य दर्शितत्वादिति, किञ्चान्यत् मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भावदर्शनविधेरेव तदिति–तदपि च विशेषाणा गम्यगमकत्व साध्यसाधनधर्मयोस्तद्भावेन दृष्टयोर्विधिरूपेण संयोगितद्वृत्ते दृष्टत्वेनैव, न व्यावृत्त्येत्यभिहितमेव, तस्माल्लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्ययुक्तमुक्तम्, लिङ्गेन न विना लिङ्गीत्याविश्लोकश्च साधूक्त ।

यदप्युक्त लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति तदपि—

न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्, शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, असन्धुक्षितानग्नित्वात्, स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽग्निरधूमकोऽधूमकत्वादनग्निरेव, भस्मच्छन्नस्यापि बाष्पोष्मपुद्गलनिश्चरणात् सेन्धनत्व सधूमत्वञ्च परमार्थत तत्परिणामात्, सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियत, तथाऽग्नौ धूम, एवञ्च लिङ्ग लिङ्गिनि व्यापित्वादेव गमकत्व भजते, कृतकानित्यत्ववत्।

(न चेति) न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्–यथा वासगृहेऽपनीताग्निके लिङ्गिनाऽग्निना विना धूमस्य दृष्टत्वादरणिनिर्मथनावस्थस्येति[वा], शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति वक्तुम्, कस्मात् ? असन्धुक्षितानग्नित्वात्–स ह्यसन्दीप्तेन्धनावस्थोऽरण्यवस्थो वाऽऽग्निरधूमक, अधूमकत्वा-

---

स्यावेत्युक्तमेव विविच्य विशेषाणामगम्यत्वमित्याशङ्कते–अथोच्येतेति। व्याचष्टे–स्यान्मतमिति। लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति कारिकार्थं प्रकाशयता त्वया यदग्निवद्धूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तैक्ष्ण्यादीनामिति हि व्याख्यातम्, अस्माभिश्च तेषा गम्यत्वं प्रतिपादितमेवेत्युत्तरयति–इत्येतदपि नेति। त्वया तैक्ष्ण्यादीनामगम्यत्व दर्शितम् मया चाधुना धूमविशेषैस्तत्सहचरा अग्निविशेषा गम्यन्त इति दर्शित तैक्ष्ण्यादीनां गम्यत्वमित्याह–त्वया हीति। तत्रैव स्वोक्त स्मारयति–मया तत्रापीति, दीप्तितैक्ष्ण्यादिविशेषागतिरपि तद्भावदर्शनविधेरेव तथाऽन्यथा च दृष्टत्वादिति तत्राप्युक्तमेवेति भाव। विशेषाणां गम्यगमकभावोऽपि साध्यसाधनभूतयोस्तयोस्तद्भावदर्शनविधेरेव यत्र दृष्टस्तद्गमयति दर्शनबलेन, [illegible] यत्र च न दृष्टस्तत्त्वच्छेदेन व्यावृत्तित्वेनेत्याह–तदपि चेति। निगमयति–तस्मादिति। अथ लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यप्यवधारण वासगृहादौ भूताग्निके धूमवति व्यभिचरितमिति दूषयति–न च लिङ्गिन्येवेति। न चान्ययोगव्यवच्छेद सम्भवी, भूताग्निके वासगृहादौ भविष्यदग्निकायां निर्मथनावस्थारणौ धूमस्य योगादित्याचष्टे–न चेति। अग्निव्यापित्वन्तु धूमस्य वक्तुं शक्यमिति दर्शयति–शक्यते चेति। यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम, न हि धूममन्तरेणाग्निरस्ति असन्दीप्तेन्धनावस्थस्यारण्यवस्थस्य च प्रागभावलक्षणस्याग्नेरधूमकत्वेनानग्नित्वात्, यतो हि स न दहति अत एवानग्नि, अदहनागमनलक्षणस्यानग्नित्वादुदकादिवदित्याह–असन्धुक्षितेति, असन्धुक्षितस्यानग्नित्वादित्यर्थ। अग्नि-

---

१ सि क्ष छा डे एवादोषस्यापि दोषानु। २ सि क्ष छा डे नष्ट०।

दनमिरेव, अगि रगि लगि गत्यर्था इत्यङ्गनात् गमनादग्नि, अग्निर्धनो न गच्छति न दहति, अगच्छन्नदहन्नग्निरेव, भस्मच्छन्नस्यापि वाष्पोष्मपुद्गलनिश्चरणात् सेन्धनत्वं सधूमत्वञ्च, परमार्थतः तत्परिणामात्–अग्न्यभिहतकाष्ठतृणादीन्धनानां सन्दीपनप्रज्वलनज्वालाङ्गारमुर्मुरभस्मच्छन्नोष्ममात्राद्यवस्थासु सूक्ष्मधूमपरिणामाशून्यत्वात् सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियतः, तथाग्नौ धूमः, एवञ्च कृत्वा प्रयोगः–लिङ्गं धूमो लिङ्गिन्यग्नौ व्यापित्वादेव गमकत्वं भजते–विधिवृत्त्यैवेत्यर्थः, कृतकानित्यत्ववदिति दृष्टान्तः, यथा कृतकत्वमनित्यता व्याप्नुवद्गमयति तथा धूमोऽप्यग्निमिति, एवं लिङ्गे लिङ्ग्यपि ग्राह्यम्।

त्वन्मतिवद्भेदं कृत्वा साध्यधर्मस्य लिङ्गित्वे साधनधर्मस्य लिङ्गत्वेऽपि ब्रूमः 'यथा लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यङ्ग्यपि तत्तथा। व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिता गोविषाणवत्।' (ग्रन्थकृत) संयोगिवद्वृत्तौ साध्यसाधनयोः प्रदेशधर्मत्वात् प्रसिद्धाप्रसिद्धसम्बन्धित्वविवक्षया धर्मिण एवैकस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्च।

त्वन्मतिवदित्यादि, अस्मन्मतेन साध्यं साधनञ्चैकमेवेत्युक्तत्वात् परस्परव्यापित्वाद्विधिरूपेणैवोभयतोऽपि गम्यगमकता न व्यावृत्त्येत्यत्र किं चित्रम्? त्वन्मतेनापि भेदं कृत्वा साध्यधर्मस्याग्नेर्लिङ्गित्वे साधनधर्मस्य–धूमस्य लिङ्गित्वेऽपि ब्रूमः 'यथा लिङ्गमपि व्यापि' (ग्रन्थकृत) इत्यादिश्लोकः, यथोच्यते

शब्दार्थमाह–अगि रगीति, अगिधातुगत्यर्थे गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वम्, असन्दीप्तो हि न गम्यते न वा दहति, अज्ञायमानोऽदहमानश्च कथमग्निः स्यादिति भावः। ननु भस्मना प्रच्छन्नस्याग्नेः कथमग्नित्वं गमनादित्याशङ्कायामाह–भस्मच्छन्नस्यापीति, ततो बाष्पपुद्गलानामूष्मपुद्गलानाञ्च निःसरणमनुभवसिद्धमतोऽग्निर्ज्ञायत एव सेन्धनत्वं सधूमत्वं च परमार्थतोऽस्त्येव, धूमो हि परिणामोऽग्नेः, परिणामिनं चान्तरेण परिणामो न शक्नोति क्षणमपि स्थातुमिति भावः। तदेव व्याकरोति–अग्न्यभिहतेति, अग्निनाऽभिहतानि यानि काष्ठतृणादिरूपाणीन्धनानि तेषां सन्दीपनप्रज्वलनादयो या अवस्थास्तास्वपि सूक्ष्मो धूमपरिणामोऽस्त्येव तस्मात् सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियतः एवं सर्वत्राग्नौ धूमोऽपि नियत एवेति भावः। प्रोक्तविषयफलभूतं प्रयोगमाचष्टे–एवञ्च कृत्वेति। लिङ्गं लिङ्गिनि गमकत्वं भजते–धूमोऽग्नौ गमकत्वं भजते व्यापित्वादित्यर्थः, सर्वाग्निगत्वात् हि यत्सर्वाग्नीन् व्याप्नोति सोऽग्निं गमयितुं शक्नोति, यदि हि धूममग्निर्व्यभिचरेत् तर्हि धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत, ततः सन्दिग्धासिद्धो हेतुः स्यादिति भावः। तत्रापि गम्यगमकभावो नान्यव्यावृत्तिरूपेण किन्तु विधिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह–विधिवृत्त्येत्यर्थ इति। दृष्टान्तमाह–कृतकेति। एवमेव लिङ्गी लिङ्गे गमकत्वं भजते व्यापित्वादित्यपि बोध्यमित्याह–एवं लिङ्ग इति। इयञ्च लिङ्गलिङ्गिनोः परस्परव्यापित्वेन परस्परगम्यगमकोक्तिरेकस्यैव प्रदेशस्य साध्यत्वं साधनत्वं भजते कृतकानित्यत्ववत्, यथैक एव शब्दोऽभूत्वा भवन् भूत्वा चाभवन् कृतकोऽनित्यश्च तथैक एव प्रदेशो भवनादिर्भावः साध्यत्वसाधनत्वव्यपदेशं लभत इत्यत्र न किमप्याश्चर्यम्, परन्तु त्वन्मतेन भेदं तयोरङ्गीकृत्यापि परस्परगम्यगमकभाव उच्यत इत्याशयेनाह–त्वन्मतिवदिति। त्वन्मतिवदितिपदप्रयोजनं दर्शयति–अस्मन्मतेनेति, साध्यं साधनञ्चास्मन्मते एक एव प्रदेशः अत एव च परस्परव्यापिनी प्रदेशस्य विधिस्वरूपभावभूते साध्यसाधने परस्परं गम्यगमकरूपे भवतः, तव मते तु साध्यसाधनयोरेकान्तभेदस्तथापि साध्यधर्मस्याग्नेर्लिङ्गित्वं साधनधर्मस्य धूमस्य लिङ्गित्वमपि प्रतिपादयाम इति भावः। स्वोक्तिं कारिकया प्रतिपादयति यथा लिङ्गमपीति, अनेनेयं कारिका स्यादिति सम्भाव्यते यथा 'यथा लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यङ्ग्यपि तत्तथा। व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिता गोविषाणवत्॥' इति। त्वया त्वेवमुच्यत इति तवीया

---

१ सि क्ष छा डे इत्यगमाण्डमना०। २ सि क्ष डे छा नतित्वनो। ३ सि क्ष डे छा छन्नदहन्नग्निरेव। ४ सि क्ष छा डे एवं लिङ्गे एवं लिङ्गी०। ५ सि क्ष छा लिङ्गित्वे।

त्वया 'काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यपि न तत्त्वतः। व्यापित्वात्र तु तत्तस्य गमक गोविषाणवत्' ॥ (प्रमा० स०) इति, किमुक्त भवति–सत्यपि किल कृतकानित्यत्ववत् सयोगिवद्वृत्त्याऽन्योऽन्यव्यापित्वे धूम एवाग्नेर्गमको नाग्निर्धूमस्य यथा गोत्वाद्विषाणीति गोत्व विषाणित्वस्य गमक न विषाणित्व गोरिति विषाणित्वस्य गोगजवृषमहिषखड्गादिषु व्यभिचारादिति, अत्रापि गम्यगमकनियमोऽसम्मतेनेतेष श्लोक यथा लिङ्गमपि व्यापीति, अस्य व्याख्या–सयोगिवद्वृत्त्यावित्यादि, प्रदेशधर्मत्वात् तस्यैव साध्यसाधनत्वोपवर्णन प्रागुक्तमतिदिश्य तथा लिङ्गमपि व्यापि, वात्यादिव्युदासेन, अग्निपरिणामत्वेन यद्यमूलत्वादेरुभयलिङ्गलिङ्गिताऽस्यैव प्रागुक्ता समर्थिता को दोष ? इति।

तमेव न्याय स्मारयति—

अत एव च यत्तद्गोविषाणवदेकतो व्यभिचाराभावादुभय लिङ्ग लिङ्गि वा, विषाण हि प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि, इतरवद्गौरव्यभिचारी कृतकानित्यत्वयोस्तूभयमव्यभिचारात्, अस्मदुक्तव्याप्तेर्द्विरूपाया एव गम्यगमकत्वात् 'विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते। लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्ति तस्मात् सत्येव कारणम्' ॥ (ग्रन्थकृत) इति, न यथा त्वयोच्यते 'प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपोहते। लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम्' ॥ (प्र० स०) इति, विधेयो भावः नाभाव प्रतिषेध्य तस्य प्रचार नाप्रचार, तदर्थगमनप्रकर्षेण चार प्रचार, अन्य　　　　न धूमसामान्याग्निमद्वृत्तिवत्, यस्माद्व्याप्तिरेवविधा परस्परसमुदाऽपेक्ष्यते गतादर्थस्य, अस्मदिष्टा द्वैविध्येन व्याप्तिरुभयाव्यभिचारात्मिका तस्मात् स्फुटमेवान्वयदृष्टान्तो नोच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इति, तस्मात् सत्येन साधनम्, तस्माद् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतो साध्याभावे च नास्तिता　　　　॥' (प्र० स०) इत्यनर्थकमथवा भ्रान्तम्।

कारिकामुद्भावयति–काम लिङ्गमपीति। अस्या अर्थमाह–किमुक्त भवतीति, शब्दे हि कृतकत्वमनित्यत्व सयोगिवत्, सयुक्ताङ्गुलिद्वयवद्वर्तते, नाधाराधेयभावेन वर्तेते एवमग्निधूमावपि प्रदेशे सयोगिवद्वर्तेते, कृतकत्वानित्यत्ववदेव परस्परव्यापिनौ तथापि यथा कृतकत्वमेव लिङ्गमनित्यत्वमेव लिङ्गि कृतकत्वं ह्यभूत्वा भवनस्वरूपम्, अनित्यत्वन्तु भूत्वाऽभवनस्वरूपम्, तत्पर्यभिधानपूर्वकमुपसङ्गनिर्यतोऽतोऽनित्यत्वैव कृतकत्वेनानुमातव्या तस्यैव शब्दापरापरोत्पत्तिलक्षणभ्रमहेतुसद्भावेनानिश्चितत्वात्, तथा धूम एवाग्नेर्गमको न त्वग्निर्धूमस्येति भाव। तत्र निदर्शन ददाति–यथा गोत्वाद्विषाणीति, विषाणित्वेन गोर्व्याप्तिश्चेदपि न तस्य गोगमकत्वम्, गजवृषभादौ तस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्, व्यापित्वात्तु विषाणित्वे गोत्वस्य गम्य भवतीति भाव। तत्कारिकाशब्दार्थस्तु लिङ्गिनि लिङ्गमपि यथेप्सित व्यापि भवतु, परमार्थतस्तु लिङ्गी व्यापी भवति व्यापित्वस्य गम्यतासमानाधिकरणत्वात्, अत एव व्यापित्वेन लिङ्ग लिङ्गिनो न गमकम्, गोविषाणवदिति गम्यगमकभावनियमो लिङ्गलिङ्गिनारसम्मतेन सम्भवतीति कारिकया दर्शयति–यथा लिङ्गमपीति, वत्प्रदेशो घनादिरम्व धमुपगम्य स एवाग्निर्धूमो भवति तस्मात् प्रदेशधर्मौ तौ सयोगिवद्वर्तेते, तौ च विधिरूपावेव दृश्येते न त्वधूमव्यावृत्त्यनग्निव्यावृत्तिरूपौ यत्र धूमाग्नी न दृष्टौ तयोस्तद्व्यवच्छेदमात्ररूपतायां नि स्वभावत्वे खपुष्पतुल्यत्वादनिष्टप्राप्ति स्यात्, एवञ्च प्रदेशधर्मत्वात् सयोगिवद्वृत्ते तस्यैव च प्रदेशस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धलिङ्गलिङ्गिद्वारेण साध्यत्वात् साधनत्वाच्च यथा लिङ्गी व्यापी भवति तथा लिङ्गमपि वात्यादिपरिहारेण व्यापि भवति, यत वह्नमूलत्वादिविशेषणविशिष्ट एव धूमोऽग्ने परिणाम, तथाविधौ च धूमाग्नी परस्परव्यापिनौ भवतस्तथा प्रसिद्धाप्रसिद्धसम्बन्धित्वनियमनलिङ्गलिङ्गिता चेति प्रागुक्तादिनमेवेति भाव। अमुमेव न्याय स्मारयति–अत एव चेति, उभयलिङ्गलिङ्गित्वादेव चेत्यर्थ। पूर्वं प्रतिज्ञातं यत्त्वम-

अत एव चेत्यादि सहेतुकं प्रतिज्ञातं निगमयति यद्वद्गोविषाणवत्-यच्छब्दो यस्मादर्थे, तच्छब्द स्तन्निर्देशे, यस्माद्गोविषाणवदेकतो न व्यभिचरति तस्मादुभयं लिङ्गं लिङ्गि चेति साध्यम्, तद्व्याख्या-विषाणीत्यादि, असाधर्म्यदर्शनं गोविषाणयोः कृतकानित्यत्वयोश्च गतार्थं प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि विषाणित्वम्, इतरो धूमः तद्वद्वैरव्यभिचारीति, किं कारणमित्थमिति चेत्-अस्मदुक्ताया व्याप्तेर्विधिरूपाया एव गम्यगमक-त्वादिति, अत आह-'विधेयार्थे'त्यादि श्लोकः, अत्रापि न यथा त्वयोच्यते-प्रतिषेध्याप्रचारेणेत्यादि, तद्व्याख्या-विधेयो भाव इत्यादि, भावग्रहणमभावरूपाया व्याप्तेर्निराकरणार्थम्, यस्माद्[1] अर्थत्वादेव तस्य भावस्य नाभावः प्रतिषेध्यः, तत्राप्रचारः स चाप्रमाणफलं भवितुमर्हति, अर्थान्तरस्यात्यन्ताभावस्य वा विवक्षितत्वात्, प्रागुक्तदोषसम्भवाच्च, प्रकर्षेण गतिः प्रचारः-वस्तुयथाभावावगम इत्यर्थः, अनुत्पिञ्जले गमनिकेति, तदर्थगमनमयथागमनम् वैधर्म्येण, न यथा त्वदिष्टमिति दर्शयति, न धूमसामान्यामिमग्नतियदिति,

---

त्रिरूपादेद कृत्वा साध्यधर्मस्य लिङ्गित्वे साधनधर्मस्य लिङ्गित्वेऽपि गम्यगमकतो धूम इति तत्सहेतुकं निगमयतीत्याह-सहेतुकमिति। अत एव यदि यत्न हेतुरुपनिबद्धः, धूमस्याग्निपरिणामत्वेन यदमृत्त्वादिविशेषगुणस्यैव तस्य परिणामत्वेन तयानियततत्स्वरूपतोऽभे दत्वे च तथानियतस्य तस्य सद्भावेनाव्यभिचारादुभयलिङ्गलिङ्गित्वादेव गोविषाणवैधर्म्येणाग्निधूमोभयं लिङ्गत्व लिङ्गित्वस्य भाजनं इति भावः। यस्मादिति, यस्माद्गोः साध्यत्वे विषाणित्वं व्यभिचरति, न च विषाणित्वस्य साध्यत्वे गोत्वं व्यभिचरतीत्येकतो व्यभिचारि विषाणित्वं धूमाग्नी तु न तथा तस्मादुभयं लिङ्गं लिङ्गि वा यथाविवक्षं भवत इति भावः। उक्तमेव व्याख्यया पोषयति-तद्व्याख्येति, गोः साध्यत्वे प्रमेयत्ववद्विषाणित्वं व्यभिचारि विषाणित्वस्य साध्यत्वे धूमवद्गोत्वमव्यभिचारीत्येकतो व्यभिचारः, कृतकत्वानित्यत्वयोरुभयथाऽपि न व्यभिचारः, इदमेव गोविषाणयोः कृतकानित्यत्वयोश्चासाधर्म्यमिति भावः। इत्थं वैविध्यं किं नियामकमित्यत्राह-अस्मदुक्ताया इति, तद्भावदर्शनाद्विधिरूपेण साध्यसाधनयोर्गम्यगमकभावस्योक्तत्वादिति भावः। इदमेव नियामकं कारिकया त्वया दर्शयति-विधेयार्थेतीति विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपेक्ष्यते। लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिः तस्मात् सत्त्वेन कारणम् ॥ इति कारिकाऽत्र सम्भाव्यते। त्वया लिङ्गे लिङ्गिनि स्वलक्षणे सत्यपि व्याप्तिः कारणत्वेन नेष्यते यत्र प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणप्रवृत्त्यनभ्युपगमात्, तदतिरिक्तप्रमाणानाश्च प्रतिषेध्याऽप्रवृत्त्या तदपोहलक्षणसामान्य एव प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, यत उच्यते त्वया प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्व्याप्तिरपोह्यते। लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥ इति तद्युक्तमित्याशयेनाह-अत्रापीति, यथा त्वया कारिकयोच्यते न तथा, किन्तु सा कारिका परिवर्त्यैवं पठनीयेति भावः। कारिकां व्याचष्टे-विधेयो भाव इति, विधिरूपधर्मावच्छिन्नो भावः, न तु व्यावृत्तिस्वरूपधर्मावच्छिन्नोऽभावरूपः, अम्यमानत्वात्, न ह्यर्थक्रियार्थं कश्चिदभावोऽर्थ्यते, विधेयात्मना हि भावस्यैव याथात्म्येनावगमः प्रमाणैर्भवति, भावत्वव्याप्यत्वात् प्रमाणानाम्, किं तु वह्न्यादिभ्योऽन्येभ्यः प्रतिषेध्येऽनग्नौ प्रमाणप्रवृत्त्यभावादपोहगता व्याप्तिरेवापेक्ष्यते यत्राधूमव्यावृत्तिस्तत्रानग्निव्यावृत्तिरिति न त्वन्वयभूतभावनिष्ठा व्याप्तिरपेक्ष्यते यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तत्तु न शक्यमभ्युपगन्तुम्, अभावे प्रमाणाप्रवृत्त्याऽप्रमाणफलत्वापत्तेः तस्माद्भावनिष्ठा व्याप्तिरपेक्ष्यत एवेति भावः। नाभाव इति, अभावो न प्रतिषेद्धुं योग्यः प्रतिषेध्यत्वस्य भावधर्मतया व्याप्तत्वादिति भावः। यदि प्रतिषेध्येऽस्मिन् प्रमाणप्रवृत्त्यभावात् तदपोह एवापेक्ष्यते तर्ह्यनग्निव्यावृत्त्यधूमव्यावृत्तिभ्यामर्थान्तरस्याग्निधूमभिन्नस्य वन्ध्यापुत्रादेरत्यन्ताभावरूपस्य खपुष्पस्य वाऽग्निधूमाभ्यां गतिः स्यादित्यनुमानाप्रामाण्यापत्तिरित्याशयेनाह-अर्थान्तरस्येति। एवं विधेयार्थस्य प्रकर्षेण गतिः वस्तु येन रूपेणाऽस्ति तथाभावावगमः विधेयार्थप्रचार इत्याह-प्रकर्षेणेति। अनुत्पिञ्जलगमनिकेति, शिष्टकारिकाया गमनिका-व्याख्या, अनुत्पिञ्जला अत्यन्ताव्याकुला परिस्फुटेत्यर्थः। प्रकृष्टगतिं दर्शयति-तदर्थगमनमिति, यत्र धूमस्तत्राग्निरिति गमनं तदर्थगमनम्, तद्वैपरीत्येन गमनमयथागमनं यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इति। न तु तत्रापि गतिः केवलं धूमादग्निगतिः प्रकृष्टगतिर्भवतीत्याह-न धूमसामान्येति,

---

१ नि क्ष छ ह असाधम०। २ सि डे अनुर्पिञ्जागम०।

एक्तो व्याप्तिं विषाणित्वादिकल्पा दर्शयति, यस्माद्व्याप्तिरेवमिधा परस्परसम्बन्धाऽपेक्ष्यते गतार्थस्य, तस्मात् सत्येव व्याप्तिं साधनमित्यभिसम्भन्त्स्यते, विशब्दस्य वैविध्यार्थत्वात् तद्दर्शयति–अस्मदिष्टा वैविध्येन व्याप्तिः उभयाव्यभिचारात्मिका तस्मात्किम् ? स्फुटमेवान्वयात्मको दृष्टान्तो नोच्यतेऽस्माभिः, यत्र यत्रेत्यादिरुभय व्याप्तिप्रदर्शनो गतार्थो यावत् सत्येव साधनमित्युक्त्युपसंहार इति, तस्मात् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतो' इत्यादिप्रयोगनियमाभिधानात्सम्मनर्थकमथवा भ्रान्तश्च ।

अत्रान्यविधूम —

यथाऽग्निसान्निध्यार्थविशेषणैर्धूमात्मलाभाद्धूमत्वमग्निसान्निध्यसाधकं तथा शब्दकृतकत्वं, पूर्वपूर्ववर्णविनाशस्योत्तरोत्तरवर्णोत्पत्तेः कारणत्वात्, शिवकादिविनाशक्रमेण घटकृतकत्ववत्, अस्मादेव च न्यायाद्यदप्युक्तं त्वया 'नाशिनः कृतकत्वेने'त्यादि तदप्येवमव्यय 'नाशिनः कृतकत्वेन व्याप्तेस्तत्कृतकं कृतम् । अनित्यत्वमभिव्याप्त्या कृतकेऽर्थे प्रदर्श्यते ॥ तद्व्याख्या चेयं कृतकत्वस्यानित्यत्वमिति, एतस्मादेव न्यायात् यो ह्युक्तः 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्त' इत्यादिश्लोकः सोऽपीत्थं पठितव्यः, 'विषाणित्वेन गौर्व्याप्तो विषाणित्वं प्रसाधयेत् । गव्येवानियमाच्चत्तु न गवार्थप्रसाधनम् ॥' गोत्वाद्विषाणीति सयोगिवद्विधिवृत्ते साधयेत् विषाणिता गोत्वम्, तेनैव नियतत्वात्, विषाणित्वं पुनरस्मादेव न्यायात् गवार्थं न साधयेत्, एवं तावदाधाराधेयवद्वृत्तिपक्षे दोषाः सयोगिवद्विधिवृत्तिपक्षे गुणाश्चेति द्वयमप्युक्तम् ।

यथेत्यादि, एन कृत्वा यथाऽग्निसान्निध्यार्थविशेषणैः धूमात्मलाभादग्निसान्निध्यसाधनं [धूमत्वं] तथा कृतकत्वं घटादौ घ[टाकाराकार]दैवाराऽकारविसर्जनीयानां पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः उत्तरोत्तरोत्पत्तेः कारणं तत एव विनाशः, अनित्यत्वादुत्पत्तेः कृतकत्वस्यात्मलाभादनित्यत्वसान्निध्यं गमयतीत्युभयतो व्याप्ति

सामान्यपन्मन्यव्याप्तिरित्येतदुक्तम् । कुत इत्यत आह–यस्मादिति, अर्थस्य गतो यस्मात् परस्परसम्बन्धा व्याप्तिरपेक्ष्यते तस्मादित्यर्थः । एवञ्च विद्यमानव्याप्ति कारणमेव नाकारणमिति दर्शयति–तस्मादिति । कथं व्याप्तिः परस्परसम्बद्धेत्यत आह–विशब्दस्येति, विविधप्रकारेणाप्तिर्व्याप्तिरित्यत्र वीत्युपसर्गस्य वैविध्यार्थत्वादिति भावः । कथं वैविध्यं विवक्षितमित्यत आह–अस्मदिष्टेति । परस्परव्याप्तिरग्निपरिणामभूतबद्धमूलत्वादिविशेषणविशिष्टधूमस्याग्नेश्च प्रसिद्धाप्रसिद्धसम्बन्धित्वविवक्षयैवास्यैव प्रदेशस्य साध्यसाधनत्वयोरुपदेश अत एव यत्र धूमस्तत्राग्निरिति यत्राग्निस्तत्र धूम इति दृष्टान्तो नोपदर्श्यते व्याप्तिग्रहार्थं हि दृष्टान्तप्रदर्शनम्, व्याप्तिश्चाग्नितत्परिणामधूमविशेषयोः परिणामपरिणामिभावादेव परिस्फुटमवगतैवेति नार्थस्तेन वाचयन्नाह–स्फुटमेवेति । एवं परार्थानुमानेऽन्वयदृष्टान्तप्रयोगः कार्य इत्यपि नियमोऽनर्थकः, यत्र यत्र प्रदेशेऽग्निः धूमोऽन्वयीति नियमेनाभिधानं भ्रान्तमेव, दृष्टान्तमन्तरेणापि उभयाव्यभिचारात्मकव्याप्तिज्ञानसम्भवादित्याह–तस्मात् दृष्टान्तेति । अग्निधूमयोर्यथोभयाव्यभिचारात् परस्परसम्बन्धा व्याप्तिस्तथैव कृतकत्वानित्यत्वयोरपीति दर्शयति–यथेति । सामान्यतो धूमे साध्येऽग्नेरिवाग्नौ साध्ये धूमोऽपि व्यभिचारीत्युभयव्यभिचारवारणायाग्निपरिणामभूतस्य बद्धमूलत्वादिविशेषणविशिष्टस्यैव धूमस्य गमकत्वात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथाऽग्नेः सन्निहितत्वं निमित्तत्वञ्च गमयति तद्वत् शब्दनिष्ठं कृतकत्वमपीत्याह–एवं कृतत्वेति, अग्निसान्निध्यगमकैर्बद्धमूलत्वादिविशेषणैर्युतस्यैव धूमस्याग्नित आत्मलाभादग्नित्वदग्निसान्निध्यसाधकत्वं यथा तथा घटादिशब्दगतकृतकत्वस्यापि, तद्धि कृतकत्वं पूर्ववर्णविनाशमन्तरेण

१ सि क्ष छा डे गतार्थस्य । २ सि क्ष छा डे द्वैविध्या० । ३ सि क्ष छा डे कमुवाग्नौत धात्रत्वापिधूम । ४ सि [illegible] डे छा सान्निध्यार्थैर्वि० । ५ सि क्ष छा डे °टाका० । ६ सि क्ष छा डे °दनित्यत्वसान्निध्यमेवानित्यत्वसान्निध्यं ।

सत्येन कारणम्, शिंशपादिनिनाशक्रमेण, गन्दथभाना गताथा, अग्निमाद्धिष्यार्थत्वादि यावद्रदृष्टनफल्य-यदिति, तथा शब्देऽपि भावयितव्य प्रयत्नान्तरीयकत्वानित्यत्वयोरिति, अस्मादेव च न्यायागमदष्युत त्वया 'नाशिन छृतकत्वेन' इत्यादिकारिकया एवतो व्याप्तिगमकत्वप्रदर्शनार्थं, तदप्येवमन्वय 'नाशिनः कृतकत्वेन व्याप्तेस्तत्कृतक छृतम् । अनित्यत्वमभिव्यात्या कृतकेऽर्थं प्रदर्श्यते ॥' ( ) इत्यार्या चेव मित्यादि यावत् कृतकत्वस्यानित्यत्वमिति, गतार्थम्, स्थापितमित्यनुवर्तनादिति, एतस्मादेव न्यायागो मुख 'विषाणित्वेन गोव्याप्त' इत्यादि श्लोक सोऽपीत्य पठितव्य 'विषाणित्वेन गोव्यासो विषाणित्व प्रसाधयेत् ।' गोत्वाद्विषाणीति सयोगिवद्विधिप्रसे साधयेद्विषाणिना गोत्वम्, तेनैव नियतत्वात्, विषाणित्व पुनरस्मादेव न्यायात् 'गव्येवानियमात्तत्तु न गतार्थप्रसाधनम्' [एव] साधयित्यादि भक्त्याऽर्थोपसंहारो द्रष्टव्यमप्युक्तम्, अन्यापोहविशिष्टार्थकोशा यपदर्शनादनुमानमभिप्रा या आधाराधेयवृत्त्या न गमयतीत्युक्तम्, अत्र च पक्षे काश्चिद्दोषानैत्यविशाम यदीदृश न पाठान्तरम्, सयोगिवद्विधिवृत्त्योभयतो व्याप्त्या गमयतीत्यत्र च पक्षे गुणानभ्यधामेत्येतच्छब्देन स्मारयति ।

न गमयति यथा शिंशपात्वागमकोऽशाप्यपूर्वभ्यभावविनाशम तत्पत्तोतरान्तस्यभावो भावगत न्दी पूर्वमन्भार्थनाश उत्तरस्मात्पत्तेर्हेतुत्वं शकनवर्णस्यतावपि पूर्वपूर्वक्षणविनाशो हेतु, एवं पूर्वेकृत्योत्पत्ति विना विनाशोऽपि न भवति, अत उत्पत्तिरपि हेतुर्विनाशस्य विनाशाऽनियत, उपात कृतकत्वम्, एवम कृतकस्य गति अनित्यत्वगाभिव्यस्य, अनित्यं सति कृतकत्वग्राहिव्यस्य चावश्य भावादुभयतो व्याप्ते कृतकत्वमनित्यत्वाभिव्य गमयतीति भाव । न तूभयतो व्याप्ति सत्येव यदि कारणं तार्हि प्रयोगस्य व्याप्तिनास्ति प्रयत्नानन्तरीयकत्वानित्यत्वाभिव्ये तत्र कथं प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य गमकत्वमित्याशङ्कनाद–तथा शब्देऽपीति, विद्युदादावपि प्रयत्नानन्तरीयकत्व प्राग् साधितमेव, अत उभयतो व्यभिचाराभावात् परस्परसंबन्ध व्याप्ति सत्येव कारणमिति भाव । एवं शतो व्याप्तिगमकत्वप्रदर्शनपरकारिका तदीया विशिष्टाविवरणं एकमाला मुग्धस्य इत्याशयेन तदीय कारिका दर्शयति–नाशिन इति, अनित्यत्वसाविनाभाविना कृतकत्वेन व्याप्ते गतामपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वव्याप्तिमाऽनित्यत्वेन प्रयत्नानन्तरीयकत्व यथा नाऽनुमीयते तथा नानित्यत्वस्य गमकत्वम्, कृतकत्वव्याप्तिनाभाविनाऽनित्यत्वेन व्याप्तिस्तु कारणमिति सत्कारिकाभावान, परित्यज्य पठति–नाशिन कृतकत्वेनेति । अत्र व्याख्या न स्पष्टाऽतो न व्याख्यायते । एवं शतो व्याप्तिगमकत्वे निदर्शनतया प्रोक्तां कारिका प्रदश्य तां परित्यज्य पठति–एतस्मादेवेति, विषाणित्वेन व्याप्तो गौरविषाणित्वेनैव, तथाविधविपाण्डु, गोत्वेन व्याप्तं विषाणित्वं नागत्वानियततयाविनाभावित्वादिति तदीयकारिकार्थ । परित्यज्य पठितां कारिकां दर्शयति–विषाणित्वेनेति । गोत्व विषाणित्वस्य गति सत्पुच्छाद्विषयवद्विधिरूपेण यतेत न स्वगोत्वव्यावृत्तिरूपेणाविषाणित्वव्यावृत्तिरूपेण च, यथाश यथासमानेन दर्शनमस्ति तयोस्तथाभावनात्र सिद्धिर्भवति, गोत्वस्य विषाणित्वेन नियतत्व दृष्टमतो गोत्वे विषाणित्वं गमयति, विषाणित्वस्य गोत्वेन नियतत्वं न दृष्टमपि तु अनियतत्वमेव दृष्टमतस्तत्र गतार्थगमकमिति भावमाह–गोत्वादिति । अन्येन विषाणित्वमस्तीति नियमाभावात्तत्र गोत्वमर्थं साधयितुमशक्यमित्याह–विषाणित्वं पुनरिति । तथा दृष्टविधिव्यतिरेकानुमानमित्यसादेव न्यायादनियतरूपतयैव दृष्टत्वान्नानुमानमिति भाव । तच्च तद्भावदर्शनविधेरेव गमकत्वागमकत्वे विभज्योपदर्शित इत्युपसंहरति–एवं तावदिति, अधूमानभिव्याप्ते पर्वतेऽधूमव्यावृत्तिदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीतिराधाराधेयवृत्त्या भवतीत्यनुमानम्, शब्दादपि तथाऽनुमानमित्येवं यथाय परस्य न सम्भवतीति दोषा यथाऽस्माभिरुक्तादीया कारिका परिहृत्य प्रदर्शितान्यथाऽभ्युपगमे प्रदर्शिता, सयोगिवद्विधिरूपोभयतो व्याप्त्या गमयतीत्यत्र च गुणा उक्ता इति भाव । न तु अभिधानाभिधेयसम्बन्धवाऽनुमानादन्यत्वस्य धर्मएव, यथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां धूमादग्न्यनुमानं तथैव शब्दादर्थानुमाने तावन्वयव्यतिरेकौ तुल्यातुल्ययोर्हेतुतया द्वारं भवति

१ व्याप्तिव्याप्तेति॰ भि क्ष छा दे कारिकाया ए॰ । २ सि क्ष छा दे प्रशमार्थं । ३ सि क्ष दे छा अनित्यत्वंवदभिव्याप्त्या कृतकोऽर्थं प्रदर्श्यते । ४ सि क्ष छा दे जय॰ । ५ सि क्ष छा ए ॰नतिदेशामर्यादेऽत्र ।

किञ्चान्यत्—

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भवं व्यतिरेकासम्भवमाशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भव इति, तद्युक्तमुक्तम्, उक्तसयोगिवद्द्विधिवृत्तिमन्तरेणान्वयव्यतिरेकयोरभावात्, अन्वयव्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, विशेषस्यैव वस्तुत्वात्।

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्येत्यादि, त्वयाऽन्वयव्यतिरेकावर्थानुमाने द्वारमित्युक्त्वा गुणसमुदाये ■ डित्थाख्येऽर्थे काण्कुण्ठाद्यवयवान्वयानभिधानादन्वयासम्भवं निरुक्तीकृत्यान्वयासम्भव[व]द्व्यतिरेकासम्भवमाशङ्क्योक्तं स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भव इति तद्युक्तमेतद्वयोक्तम्, कस्मात्? उक्तसयोगिवद्द्विधिवृत्तिमन्तरेणान्वयव्यतिरेकयोरभावात्, तयोरेव तावल्लक्षणम्, अन्वयव्यतिरेकौ हि प्रत्ययात्मकौ—समानभवनानुवृत्तिप्रत्ययोऽन्वयः, तद्विपरीतो व्यतिरेकः, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, कस्मात्? विशेषस्यैव वस्तुत्वात्, अस्य नयस्य स्याद्वादेऽनेकात्मकत्वात्।

तत्रान्वयाभाव उक्त एव त्वया, अस्माभिश्च स्वमतवत् व्यतिरेकाभावोऽधुनोच्यते—

न च सम्भवोऽस्ति लिङ्गस्य सर्वान् व्यावर्त्यान् व्यतिरेचयितुम्, आनन्त्यात्, सर्ववृक्षार्थान्वयवत्, यत्तूच्यतेऽतुल्ये सत्यप्यानन्त्ये ततोऽन्यस्याभावमात्रं सामान्यतो व्यतिरेचनीयं लिङ्गेनेति, अत्र ब्रूमः, न दृष्टवल्लिङ्गं लिङ्गिनं यदि प्रकाशयेत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्तल्लिङ्गं लिङ्गमेव न स्यात्, अगतिर्वा सर्वथा भवेत्, लिङ्गमपदेशः कारणं निमित्तमित्यादि, तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाच्च सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कल्पितसामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वम्, शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वम्, तथाऽनुमानेऽपि, भेदाविवक्षापादितैकत्वसामान्यलिङ्गभावापन्नधर्मस्तथाभावितैकत्ववाच्यलिङ्ग्यभेदात्तद्भावदर्शनादेव गम्यो गमकश्च।

तत्र तु तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिरान्वयिता, अर्थस्य क्वचिदानन्त्ये आख्यानासम्भवात् न हि वृक्षशब्दस्य सर्वेषु वृक्षेषु दर्शनेनापि वृत्तेराख्यानसम्भवः, तस्मान्नानुमानमित्यन्वयाभावः, यद्यपि क्वचिद्डित्थादिषु सम्भवोऽस्ति तथापि काण्कुण्ठादिगुणसमुदायरूपस्य डित्थादेः सर्वात्मनाऽप्रतीतेर्न तद्द्वारेणानुमानम्, अत एव व्यतिरेकस्यापि ये अवसितवृत्तिस्वरूपस्याप्यसम्भव इति यदुक्तं त्वया तदपि युक्तमेवोक्तमिति प्रदर्शयितुं स्वमतमाह—यत्पुनरिति। व्याचष्टे—त्वयेति, व्याख्या स्पष्टा। तद्युक्तत्वसाधकमाह—उक्तसयोगिवदिति, एकस्यैव प्रदेशस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्च साध्यसाधनवत्तया भेदविवक्षायामङ्गुल्योरिव सयोगिवद्द्विधिवृत्त्यान्योऽन्यप्रधानोपसर्जनभावेन नियमेन भवतो तावग्निधूमादिधर्मौ साध्यसाधने भवत इति पूर्वोदितसयोगिवद्द्विधिवृत्तिमन्तरेण नान्वयव्यतिरेकौ भवत इति भावः। त्वया तुल्ये सर्वत्र वृत्तिरन्वयः अतुल्ये सर्वत्रावृत्तिर्व्यतिरेक इति वस्तुनो धर्मभूतौ सामान्यस्वरूपावन्वयव्यतिरेकौ प्रदर्शितौ, अस्मिंश्चोभयनियमारेऽनेकात्मकवस्तुविषयस्याद्वादस्यैकदेशभूतानेकात्मकविशेषस्यैव वस्तुत्वाभ्युपगन्तरि त्वदुक्तयथाविधद्वयद्वयभावादन्वयव्यतिरेकौ ज्ञानस्वरूपावेवेत्याशयेनाह—तयोरेव तावदिति, अन्वयव्यतिरेकयोरेव तावदित्यर्थः समानभवनात्मा याऽनुवृत्तिस्तद्विषयज्ञानमन्वयः, असमानभवनरूपव्यावृत्तिविषयविज्ञानं व्यतिरेक इति तयोर्लक्षणमिति भावः। त्वदुपदर्शितौ पदार्थधर्मौ ■ तावित्याह—न वस्तुगते इति। अन्वयाभावस्य त्वयैवोपपादितत्वादधुना व्यतिरेकासम्भव एव मयोच्यते इत्यवतारयति सूत्रम्—तत्रान्वयाभाव इति। लिङ्गं शब्दो धूमादिसाधनं वाऽन्यान् व्यावर्त्यानपोढुमसमर्थमित्याह—न च सम्भव इति। तत्र शब्दात्मकं लिङ्गमुपादाय व्याकरोति—वृक्षशब्दस्येति,

---

१ सि क्ष छा डे असाद्युक्त०।

न च सम्भवोऽस्तीत्यादि, वृक्षशब्दस्य शक्तिर्नास्ति सर्वानवृक्षान् व्यतिरेचयितुम् कस्मात्? आनन्त्यात्, आनन्त्ये हि भेदानामित्यादिना व्याख्यातं यावन्तदवृक्षार्थानां घटपटादीनामानन्त्याद्व्यतिरेचनाभावे न्यायो द्रष्टव्य, सर्ववृक्षार्थावयववदिति दृष्टान्त यथा सर्वे वृक्षार्था आनन्त्यात् सम्बन्धाशक्यत्वाद् वृक्षशब्दानभिधेया तथा वहुतरव्यावर्त्यघटपटाद्यनन्तत्वादव्यतिरेक, तथा धूमस्योदकादिसर्वानग्निव्यतिरेचने सामर्थ्याभावो वाच्य, सर्ववृक्षानन्त्याद वयववदिति, अत्र परिहारस्त्वयोक्त आशङ्क्यते—यदुच्यत इत्यादि, अन्वयगतदोषभाव व्यतिरेकगतगुणञ्च दर्शयति ग्रन्थ—अतुल्ये सत्यप्यानन्त्य इत्यादि, ततोऽन्यस्याभावमात्रं सामान्यतो व्यतिरेचनीयं तद्भेदरूपाण्यसंस्पृ[श]ता शब्देन लिङ्गेन वा, तस्माददोष इति परिहार, अत्र ब्रूम, न दृष्टवदित्यादि, यदि दृष्टवद्विधिरूपेण लिङ्गं लिङ्गिनं न प्रकाशयेत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्तल्लिङ्गं लिङ्गमेव न स्यात्, अगतिरेव सर्वथा भवेत् कस्यचिदप्यर्थस्येति पिण्डार्थ, एतद्व्याख्या—लिङ्गमपदेश कारणं निमित्तमित्यादिपर्यायकथनम्, शब्द परार्थ, धूमादि स्वार्थ, वाच्यवाच-

---

कत्वाच्छब्दस्य तदर्थोऽपि व्यावृत्तिमान् वाच्य, तत्रावृक्षो वृक्षभिन्नो घटपटादिशब्दवाच्यो घटपटादिस्तथा च यथा सर्ववृक्षेषु वृक्षशब्दस्य शक्तिर्नास्ति तथा तान् घटपटादीन् व्यावर्तयितुमपि तस्य शक्तिर्नास्ति, आनन्त्याद्व्यावर्त्यानामिति भाव । तमेव हेतुमाह—**आनन्त्यादिति ।** प्रागुक्तहेतुव्याख्यानमतिदिशति—**आनन्त्ये हि भेदानामित्यादीति ।** भेदानां ह्यानन्त्ये घटपटादीनां सम्बन्धस्य देशकालाद्यानुगमाशक्य, न चागृहीतसम्बन्धश्शब्दस्तेषामभिधायको यथा तथैव व्यावर्त्यानां भेदानामानन्त्याद्वृक्षशब्दो न घटपटादीन् व्यावर्तयितुं क्षम इति भाव । दृष्टान्तमाह—**सर्ववृक्षार्थेति ।** दृष्टान्तं विशदीकरोति—**यथा सर्व इति ।** दार्ष्टान्तिकमाह—**तथा बहुतरेति ।** अथ साधनात्मकं लिङ्गमुपादाय व्याकरोति—**तथा धूमस्येति,** यथा निखिलानां वृक्षाणामानन्त्येन शब्देन सह सम्बन्धं आख्यातुमशक्यत्वात्तथाऽनग्निव्यावृत्तिमद्गमकत्वस्य धूमस्यानग्निभूतान् घटपटादीन् व्यावर्त्यान् ग्राह्यतया व्यावर्तयितुं नास्ति सामर्थ्यमिति भाव । ननु भवतु वृक्षशब्देन सर्ववृक्षाणामभिधानासम्भव सम्बन्धाशक्यत्वात्, व्यतिरेचनन्तु सम्भवति, नहि वैरूप्येण घटपटादयो विशेषास्ते व्यावर्तनीया किन्त्ववृक्षसामान्यं व्यावर्त्यं शब्देन, लिङ्गेन चानग्निसामान्यमित्याशङ्कते—**यदूच्यत इत्यादीति ।** यद्वस्तु येन रूपेण दृश्यते तत्ताऽप्रतिबोधयल्लिङ्गं शब्दो वा कथं तल्लिङ्गं शब्दो वा स्यात्, ताभ्यां हि येन रूपेण बोध्यते वस्तु न तथा तद् दृश्यते तस्मात् कस्यचिदप्यर्थस्यागतिरेव स्यादित्याशयेनोत्तरयति—**न दृष्टवदिति । सर्वत्र लिङ्गिनीति,** न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भवोऽस्तीत्युक्तत्वात् सकललिङ्ग्यप्रकाशकत्वेन न तल्लिङ्गमिति भाव । अन्यापोहरूपेण वस्तुनोऽदर्शनात्तथा बोधनेऽगति पदार्थानामित्याह—**अगतिर्वेति ।** लिङ्गपदेन शब्दहेत्वोर्ग्रहणे युक्तिमाह—**लिङ्गमपदेश इति,** लिङ्गं हेतुरपदेश शब्द इति पर्यायत्वात् स्वार्थलक्षणं लिङ्गं परार्थलक्षणोऽपदेशरूप शब्दश्च लिङ्गपदेन गृहीत इति भाव । हेतुमाह तयोरैक्येन ग्रहणे—**वाच्यवाचकेति,** अनुमानानुमेयसम्बन्धाभिधानाभिधेयसम्बन्धयोर्विशेषो नास्ति, अयं भाव शब्दस्यार्थेन सह जात्या व्यक्त्या वा संयोगादिसम्बन्धो न सम्भवति वास्तव व्यक्त्यन्तरपरित्यागेन व्यक्त्यन्तरसंयोगात्, दृष्टश्च सामान्येनोक्ते गोविशेषानयनम् सर्वत्र जातेरसम्भवाच्च, व्यक्तीनामनित्यत्वेन तैनैव सहोत्पन्नस्य सम्बन्धस्यानुपकारिणि शब्देऽसमाश्रयत्वात् अत एव योग्यतापि न सम्बन्ध, भेदाभेदविकल्पाभ्यां तदसम्भवात्, ननु तर्हि शब्दार्थयो सम्बन्धाभावे शब्दादर्थप्रतीति कथमिति चेदुच्यते, वक्तुरर्थविशेषप्रतिपादनेच्छाजनित शब्द स्वप्रतिपादनाभिप्रायप्रकाशितमर्थं सूचयति तदभिप्रायादिदं वचनमागतमिति [बुद्ध्या] तथा च तदभिप्रायवचनयो जन्यजनकभावात् शब्दादर्थप्रतिपत्तिरविनाभावात्, अन्यथा तथाविधार्थप्रतिपिपादयिषया तथाविधशब्दप्रयोगानुपपत्ते । अविनाभावेन शब्दादर्थप्रतीतौ शब्दस्य धूमस्येव वाचकत्वं न स्यादेव सम्प्रतिपादार्थस्य वाच्यत्वमिति वाच्यम्, इममर्थं शब्देन प्रतिपादयामीति प्रतिपादनाभिप्रायाच्छब्दप्रयोगे कृते शब्दस्य वाचकरूपतयैवोत्पत्ते, एवमविनाभावात् वाच्यवाचकभावाद्वानुमानानुमेयसम्बन्ध एवेति निश्चयतः गम्यते लिङ्गः स्वार्थः परार्थः शब्देन लिङ्गेन शब्देन

---

१ सि क्ष छा डे भामासान । २ सि क्ष छा डे दोपासारे ।

पमम्बन्धस्यानुमानानुमेयसम्बन्धस्य चाविशिष्टत्वादेकथ्येन द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणम्, तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाच्चार्थस्य सामान्यस्यासत्त्वान्नशभावो वाच्य, खपुष्पवत्, तस्य-सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कल्पितासत्यसामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वात् शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वात्-सामान्योपसर्जनोपायेन, तथाऽनुमानेऽपि विधि, [अन] न्तत्वात् लिङ्ग शब्दो धूमादि वा कथ गमक भवति? उच्यते-भेदानामविवक्षया सामान्यस्यैकत्वापादित-[आपादित]तेषामेकत्व भेदाना यस्मिंस्तल्लिङ्ग भेदाविवक्षापादितैकत्वसामान्य लिङ्ग तद्भावापन्नो धर्मो धूमशब्दादि, तथा भावितैकत्वस्य-तेन शब्दधूमादिप्रकारेण भावितमेकत्व शाखादिभिन्नावयववत्तरो तापादिभिन्नकर्मवतश्चाग्ने लिङ्गिनश्च, वाच्यलिङ्गभेदात् प्रागुक्तन्यायेनात्मनैवात्मनो वाचक आत्मनैवात्मनोऽनुमेय, तद्भावदर्शनादेव सामान्यस्य विशेषप्रतिपादनार्थत्वात् शिबिकावाहकयानेश्वरयानवद्गमक[त्व]म्, तद्भावेनैवाग्नेरेव धूमत्वात् पद्ममूलादिविशिष्टतया धूमस्यैवाग्नित्यादाविमध्यान्तेषु अरण्यादीन्धनमधुक्षणमुर्मुराद्यवस्थधूमादिपुद्गलमित्वात्, एवमुक्तन्यायेन लिङ्ग गमक लिङ्गी गम्यश्चेत्यदोष इत्यतीव न्याय स्मारयति।

यदि तु न तथा प्रकाशयतीतीष्ट किन्त्वन्यापोहेन, ततो नैव प्रकाशक स्यात् सर्वस्यादर्शनात्, प्रतिद्रव्यमपोह्यस्यादर्शनात् किं तदर्थादन्यददृष्टमेव भवेद्यतश्च बुद्धेर्व्यावृत्तिरिष्टा? न हि स वृक्षोऽग्निर्वा भवति ततोऽन्यो वा, अदृष्टत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, दृष्ट एवायमत्र भवति न भवत्यन्यो वा तत, न च तेन दृष्टेनातुल्यमतच्छब्दमतद्रूपमवृक्षोऽनग्न्यादि वा, तथा तथाऽदृष्ट हि प्रतिपत्तुमशक्यम्, अप्रतिपत्तेश्चान्यस्याभावात् कस्य कथ वाऽपोहः स्यात्?।

चेति व्युत्पत्त्या गमकत्वैकरूप्येणात्र स्वार्थपरार्थलक्षणस्य द्विविधस्यानुमानस्य ग्रहणमिति। अर्थक्रियाया विशेष एव सम्भवेन तस्यैव प्रतिपादनेच्छया शब्दप्रयोगात् वाच्यत्व तथाऽनुमेयत्वमपि, न तु सामान्यस्य, अर्थक्रियाऽसमर्थत्वेनासत्त्वादवाच्यत्वमननुमेयत्वं च खपुष्पवदित्याह-तत्र विशेषस्यैवेति, अस्य वाक्यस्यानेनैव विशेषेण विषयेण भवितव्यम्, अन्यस्यार्थस्याभावात्, स हि पूर्वमदृष्ट, नापि पूर्वदृष्टेन कथनार्थ, श्रोतुरज्ञातज्ञापनार्थत्वाच्छब्दस्य, स एव विशेष सामान्योपसर्जनोपायेन शब्देन ज्ञाप्यते, अत स एव वाच्य, शब्दोऽपि न सामान्यरूपो वाचक, सामान्यस्यासत्त्वात् किन्तु सामान्योपसर्जनद्वारेण विशेषशब्द एव, तथा चान्यव्यावृत्तिविशिष्टो विशेषशब्दोऽधूमव्यावृत्तिविशिष्टधूम इव वाचक, अन्यव्यावृत्तिविशिष्टार्थविशेषोऽनग्निव्यावृत्तिविशिष्टाग्निरिव वाच्य इति भाव। विशेषस्यैव वाच्यत्वेऽनुमेयत्वे च तेषामनन्तत्वेनाविनाभावग्रहणानुपपत्ते शब्दस्य धूमस्य वा गमकत्व कथं स्यादित्याशङ्कते अनन्तत्वादिति। विशेषगताना परस्परवैलक्षण्यानामविवक्षया तेषु सामान्यादेकत्वमापाद्य लिङ्गलिङ्गिवाच्यवाचकभावाविवक्षायां तद्भावदर्शनन्यायेन लिङ्गलिङ्गिनोर्वाच्यवाचकयोरभेदादन्नेत्वभिधेयप्रदेशधर्मत्वाच्च तयो प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया प्रदेशस्यैकस्यात्मनैवात्मन साध्यत्वात् साधनत्वाद्वाच्यत्वाद्वाचकत्वाच्च न गम्यगमकभावानुपपत्तिरित्युत्तरयति-भेदानामविवक्षयेति। तथा भाविनेति, यथा शब्दधूमयोरेकत्व भावित तथैव वाच्यस्य तदर्थलिङ्गिनश्चाग्नेरेकत्व भाव्यमिति भाव। अविवक्षितविशेषभेदमग्नेरविशेषात्मकं सामान्यं लिङ्गं तदेव च तथाविधलिङ्गिपरिणामभूतमीश्वरयानार्थशिबिकावाहकयानवद्गमकप्रतिपादनफलमिति दर्शयति-तद्भावदर्शनादेवेति, पूर्वमिदमतीतन्यायस्मारकमित्याह-तद्भावेनैवेति। एवमनभ्युपगमे दोषमाह-यदि त्विति।

---

१ सि क्ष डे छा० साम्या ग्रस्यैकत्वापित।

यदि तु न तथेत्यादि, परमते दोष, यदि येन प्रकारेण दृष्टः [शब्दो]येनैव प्रकारेण लिङ्ग दृष्ट तेनैव च प्रकारेण विधिना प्रकाशयतीतीष्ट न[ ]त्वया [ ] किमिष्टम् ? अन्यापोहेनेति, ततः किं ? ततो नैव प्रकाशक स्यात, कस्मात् ? सर्वस्यादर्शनात्, यथा विधेयमदृष्ट त्वन्मतेन तथा व्यावर्त्यमपि किंचित दृष्टमवृक्षानग्न्याख्यम्, घटपटादिभेदानामानन्त्यात्, द्रव्य द्रव्य प्रति प्रतिद्रव्यमपोह्यस्यादर्शनात् किं तद्रूपादर्थादन्यत्–अवृक्षानग्न्याख्यमदृष्टमेव भवेत्, यतश्च बुद्धेर्व्यावृत्तिरिष्टा ? न ह्यदृष्टादर्थमय भवत्यय न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकौ भवितुमर्हत, बुद्धेर्दृष्टानेव हि बुद्धिरन्वियादर्थान् तेभ्य एव च व्यावर्त्तेत, यथा देवदत्तोऽय यज्ञदत्तो नेत्यादि, नात्यन्तादृष्टखपुष्पवन्ध्यापुत्रादिविषया, एतदर्थप्रकाशनार्थमाह–न हि स वृक्षोऽग्निर्वा भवति ततोऽन्यो वा घटादिः, अदृष्टत्वात, वन्ध्यापुत्रवत्, दृष्ट एवा[य]मन [भवति] न भवत्यन्यो वा तत, न च तेन दृष्टेनातुल्यमतच्छब्द–न स वृक्षशब्दोऽग्निशब्दो वा शब्दोऽस्य तदिदमतच्छब्दम्, अवृक्षोऽनग्न्यादि वा, तथा न तस्य रूप रूपमस्य–अतद्रूपम्, किं कारण ? यस्मात्तथा तथा–तेन तेन प्रकारेणादृष्टम्–घटपटकुड्यादिभेदप्रकारेणादृष्टत्वात् प्रतिपत्तुमशक्यम्, ततश्चाप्रतिपत्तेश्चेत्यादि, व्याख्यातार्थभेदरूपेणाग्रहण तत एवान्योऽपि नास्ति, सति चाग्रहणेऽन्यस्य चाभावात् कस्य कथ वाऽपोह स्यात् ?–प्रागुक्तविधिना किं केन कुतोऽपोह्यत इत्यादि ग्रन्थो योज्य इति ।

अयं दोषोऽन्यापोहवादिमत इत्याह–परमत इति। तथा प्रकाशयतीति शब्द शब्दलिङ्गयोराश्रयेण व्याचष्टे–यदि येनेति, यो यथा दृष्ट स तथैव प्रकाश्यो प्रकाशकश्चेति अस्माकमिष्टम्, तद्भावविधिरूपेण दृष्टस्तथैव प्रकाश्य प्रकाशकश्चेति भाव । त्वया त्वेवं नाभिमतमपि स्वतद्रूपपरावृत्तिरूपेणेष्टमित्याह–त्वया त्विति, अन्यापोहेन प्रकाशयतीतीष्टमिति भाव । अन्यापोहेन तु शब्दो लिङ्गं वा प्रकाशकं नैव भवतीत्याह–ततो नैवेति । हेतुमाह–सर्वस्येति, यथा तव मते विधिरूपेण वस्तु न क्वचिद् दृश्यते किन्तु घटादि वस्तु अन्यव्यावृत्तिरूपेणैव दृश्यत इति मन्यते तथा व्यावर्त्यमघटभूतपटाद्यपि न दृष्टम्, यतो घटभिन्नं सर्वं जगत् व्यावर्त्यम्, तं न पटादयोऽवयवेन कथं दृश्यन्ते अत सर्वस्यादर्शनेत्याह–यथा विधेयमिति। वृक्षशब्देन धूमलिङ्गेन च विधेयमित्यर्थ । घटपटादिप्रभेदेनानन्त्यपोह्यानन्त्यप्रयुक्त किं तददृष्टमेव, यत्प्रतियोगिकव्यावृत्तिविषयिणी बुद्धिरिष्टा [1] यदेव तर्हि व्यावृत्तव्यावर्त्ययोरदर्शनेऽयमर्थो भवत्ययन्तु न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकौ कथ स्यातामित्याशयेनाह–द्रव्य द्रव्य प्रतीति । अन्वयव्यतिरेकाभावे हेतुमाह–बुद्धेर्दृष्टानेवेति, दर्शनबुद्धिविषयीभूतानेवार्थान् बुद्धिरन्वेति ततो व्यावर्त्तयति च, यथा प्रत्यक्षविषयीभूतोऽय देवदत्त इति देवदत्तत्वमन्वेति नाय यज्ञदत्त इति यज्ञदत्तव्यावर्त्तनञ्च भवति, न त्वयन्तायोग्यान् बुद्धि स्पृशति, खपुष्पादीनिवेति भावः । न हि स इति, दर्शनबुद्धिविषयीभूत इत्यर्थ, वृक्षोऽग्निर्वा भवतीति शब्दलिङ्गाश्रयेणान्वयप्रदर्शनम्, ततोऽन्यो वा घटादिरिति व्यतिरेकप्रदर्शनम् तदुभयमपि [ ] भवतीति भाव ।अन्वयव्यतिरेकबुद्धि न भवतीत्यत्राह–दृष्ट एवेति, दर्शनबुद्धिविषयभूतवस्तुन्येवेत्यर्थ । व्यावर्त्य हि स्वन रूपेण यदि न दृश्यते तर्हि व्यावर्त्यमिद दृष्टेनाग्न्यादिनाऽतुल्यमतच्छब्दमतद्रूपञ्चेति न हि सुविज्ञेयमित्याह–न च तेनेति, अतच्छब्दमतद्रूपमिति अवृक्षोऽनग्निर्वा घटपटादि दृष्टस्य वृक्षस्याग्नेर्वा वाचको यो वृक्षशब्दोऽग्निशब्दो वा तेन न वाच्य, तथा वृक्षस्याग्नेर्वा यत्स्वरूपं तादृग् तत्स्वरूप इति दुर्विज्ञेयमिति भाव । कारणमाह–तथातथेति । तत्तद्व्यक्तिरूपेण घटपटादेरदृष्टत्वात्ततोऽतुल्यानतच्छब्दमतद्रूपमिति [ ] हि प्रतिपत्तु शक्यमिति भाव । यतश्च तथा नास्ति प्रतिपत्ति वृक्षाग्न्यादेरन्यत्वमपि घटपटादौ नास्ति, व्यावृत्तव्यावर्त्ययोर्द्वयोरपि स्वरूपत सिद्धौ उभयविषयमन्यत्व सिद्ध्येत्, यदा च तस्यैवाग्रहण तदा कोऽसौ तदन्य [2] यदपोहादस्यान्यव्यावृत्ति स्यात् पुना वाऽस्यान्य इत्याशयेनाह–व्याख्यातार्थेति, घटपटादीना घटत्वपटत्वादिना भेदरूपेणा-

---

१ सि क्ष छा डे तेनैव। २ सि क्ष छा डे मन्वशनु। ३ सि क्ष छा डे बुद्धिरन्विपादर्थात्तेभ्यपृथक् व्यावर्त्तितथा।

अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्-यथा पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाश्रितभेदरूपा अन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा एव प्रतीयन्ते तथाऽवृक्षाज्ज्वलना वृक्षज्वलनपर्युदासेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा प्रतीयेरन् को दोष इति चेद्ब्रूम, सर्वस्यादर्शनात्, सा हि पितरि असद्दर्शनेन दृष्टे तत्पर्युदासेनान्यस्मिन् पितृविपरीतबुद्धेर्गृहीतेरेष पिता देवदत्तो नेमे वसुरातादय इति प्रत्ययोत्पत्तिरिति युक्तम्, त्वद्दर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु पितुरेवादर्शने, असति वा ।

(अपितृत्ववदिति,) अपितृत्ववत् स्यादिति चेत्-स्यादियमाशङ्का यथेत्यादि, तद्व्याख्या, पितुरन्ये सर्वे पुरुषा अनाश्रितभेदरूपा यदन्वयादृतेऽपि दृष्टात् पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण स्वभेदानपेक्षा निरवयवा एव प्रतीयन्त इति दृष्टान्त, तथाऽग्निवृक्षाभ्यामन्येऽवृक्षाज्ज्वलना वृक्षज्वलनपर्युदासेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा प्रतीयेरन् को दोष इत्यत्र दोषकुतूहलश्चेद्ब्रूमः-सर्वस्यादर्शनात् स्यात्, युक्त पितुरसद्दर्शनेन विधिरूपेण दृष्टस्य 'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि' (बृ उ, ६ ॥ ९) इत्यादि न्यायात् स्वपुत्रस्य गुणसमुदायरूपस्य प्राणान् दत्तवत पर्युदासेनान्यस्य भ्रातादे स्वजनस्य पितृविपरीतबुद्धेरध्यासेन माक्षस्यैष पिता देवदत्तो नेमे वसुरातादय इति पितुरपितुश्च व्यक्तग्रहणोत्तरकाल परजनस्य चैत्यस्यापितृत्व प्रतिपाद्येतेत्येषोऽस्ति न्याय, त्वद्दर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु पितुरेवादर्शने, युक्तमिति वर्तते,-न घटते पितुरेव ग्रहणासम्भवे, असति वा पितरि गुणसमुदायमात्रार्थग्रहणाभिधानाभावप्रकारेण उक्तेन, स[ा]हि पितरीत्यादिना दर्शनविधि पितु पितृदर्शनाच्चापितृणा तदितरभेदानाञ्च कथयति दर्शनविधिं यावत् प्रत्ययोत्पत्तिरिति ग्रन्थेन, एषा दृष्टान्तवर्णना ।

ग्रहणावबोधस्य । अथ तत्तद्रूपेण ग्रहणाभावेऽप्यन्यत्वज्ञानव्यावृत्तिरूपतो ग्रहण स्यादित्याशङ्कते-अपितृत्ववदिति । व्याचष्टे-स्यादियमाशङ्केति, पितृव्यतिरिक्ताना सर्वेषां पुरुषाणां तत्तद्रूपेण ग्रहणाभावेनानाश्रितभेदरूपाणां विधिरूपमन्तरेणापि पितुरन्यत्वरूपव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवतया ग्रहण यथा भवतीति भाव । दार्ष्टान्तिकमाह-तथाऽग्निवृक्षाभ्यामिति, अग्निना वृक्षशब्देन च व्यावर्त्या यद्यपि बहुविधास्तद्रूपेण ग्रहीतुमशक्यास्तथापि तेष्वग्नि-वृक्षभिन्नव्यावृत्त्यो गमानत्वात् बुद्धिमात्रेणानपेक्षितावान्तरभेदा प्रतीयेरन् को दोष इति भाव । तत्र दोषमादर्शयति-सर्वस्येति, तव मतेन पितृदृष्टान्तोऽपि न युज्यते, गुणसमुदायरूपो हि पितृरूपोऽर्थ, गुणाश्च सर्वे ग्रहीतुमशक्या अत एव तत्समुदायरूपस्य पितुरग्रहणात्तदन्यस्य प्रतिपत्तिर्न भवेदेव अस्म मते तु पिता विधिरूपेण दृष्ट, तदन्याश्च स्वजना भ्रात्रादय, पितृरूपत्वादेव पितृविपरीतबुद्धेरध्यासेनैष मे पिता देवदत्त, नेमे वसुरातादय इति भाव्या, तदेव पितुरपितुश्च स्फुटं परिज्ञानादनन्तरं परजनेषु पितुरन्यत्व प्रतिपत्तु शक्यत इति भाव । तदेव स्वमतेन प्रतिपत्त्यौचित्यं निरूपयति-युक्तमिति घटत इत्यर्थ, तव मते तु नैव प्रतिपत्ति सम्भवतीत्याह-त्वद्दर्शने पुनरिति, तव मते पिता गुणसमुदायरूप, न हि सर्वेऽवयवा गम्यन्त इति पितुरदर्शनम्, तत कथं तदन्यत्व प्रतिपत्तिर्युज्यत इति भाव । गुणसमुदायमात्रेति, पितृरूपोऽर्थ गुणसमुदायमात्र, अत एव तस्य ग्रहणं कनचिच्छब्देनाभिधानं वा न सम्भवतीति ग्रहणाभावरूपेणाभिधानाभावरूपेण च पिताऽसन्निति भाव । मूलेन दृष्ट इत्यन्तेन पितुर्दर्शनविधि व्यक्तग्रहणोत्तरकालम्यितेनापितृणा दर्शनविधि शेषेण ग्रन्थेन तदितरभेदानां दर्शनविधिश्च सूच्यन इति दर्शयति-सा हीति, व्यावृत्तिबुद्धि

---

१ सि क्ष छा० ह °ध्यासेन । २ सि क्ष छा डे मान्यस्य ।

दार्ष्टान्तिकं समासयतेदानीम्—

यथा त्विद तुल्ये वृत्तिरतुल्येऽवृत्तिरिति व्याचक्षाणस्य तव मते पितृकल्पस्य दर्शनात् स्वार्थस्य परार्थस्य तदन्यस्य तदपोहस्य चाऽप्रतिपत्तिरिति, अथ वा यदि हि स्वार्थं सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात् तेनापोढश्च सपिण्ड्यायमन्योऽस्मादिति गृहीतः स्यात् तत एवं प्रतिपद्येताय अयमेव भवति, ततोऽन्योऽय न भवतीति, प्रत्यक्षत्वादुभयस्य, नात्यन्ताविदितवृक्षावृक्षशब्दताया न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपताया या सा प्रतिपत्तुर्भवितुमर्हति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिवत् ।

यथा त्विदमित्यादि, यथा त्वयेष्टं तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्युद्ग्राहेण यावत् सवथाऽनुमानाभाव इति ग्रन्थं व्याचक्षाणेनैव गतप्रत्यागतन्यायेन त्वदुक्तेनैव तथा सवस्यादर्शनात् पितृकल्पस्येत्यादिना दार्ष्टान्तिकवैपर्यापादनं गतार्थं यावत्तदपोहस्य चाऽप्रतिपत्तिरिति, स्वन्मतेन कस्यचिदेव स्वार्थस्य परार्थस्य चादर्शनादपि पितृत्वप्रत्ययाभाव एवेति पिण्डार्थः, अथवा सर्वस्यादर्शनादित्यादिना प्रकारान्तरेण दोष ब्रूम यदि हि स्वार्थं इत्यादि वृक्ष इत्युक्तेऽस्मदुक्तेन न्यायेन सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिंशपादिरभिहितः स्यात्, तेनापोढश्चावृक्षः सभेदो घटपटादिः सम्पिण्ड्यायमन्योऽस्माद्वृक्षादिति गृहीतः स्यात् तत एव प्रतिपद्येत—अयं वृक्षोऽयमेव वृक्ष एव भवति, ततोऽन्योऽयं घटापटादिरवृक्षो वृक्षो न भवतीति, किं कारणं? प्रत्यक्षत्वादुभयस्य, नात्यन्ताविदितवृक्षावृक्षशब्दताया न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपताया या सा प्रतिपत्तुर्भवितुमर्हति, अयं वृक्षोऽयं न भवतीति, खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिवदिति ।

मानेन प्रतीतिर्हीत्यर्थः । अथ दार्ष्टान्तिके घटयति—यथा त्विदमिति । ननु त्वया तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरिति ग्रन्थं व्याचक्षाणेन नहि सर्वत्र [illegible] सम्भवोऽस्ति इति स्वार्थस्य न हि सम्भवोऽस्ति सर्ववृक्षेषु ग्रहणादर्शनेति परार्थस्य च दर्शनेन प्रतिपत्तिसम्भवो गुणसमुदायस्वरूपक्रियादिष्वपि बाणगुम्फादिसर्वावयवानां शब्दागम्यत्वेनासम्भव एवातोऽन्वयासम्भवेन व्यतिरेकस्याप्यसम्भव इति सर्वथाऽनुमानाभावः, अतुल्ये तदप्यानन्त्येऽशक्यमदर्शनमात्रेणाप्यानम्, दर्शनस्य हि सर्वत्रासम्भवः, सत्यपि च दर्शने सर्वथाऽनुमानाभाव इतीदं सर्वस्यादर्शनत्वनिरूपणात् पितृतुल्यः स्वार्थो धूमाग्न्यादि परार्थं वृक्षादिशब्दस्तदर्थश्च तदन्योऽनन्यवृक्षादि तदपोहो वाऽदर्शनात्सत्त्वेव कस्यापि प्रतिपत्तिरित्याह—यथा त्वयेष्टमिति । तात्पर्यमाह—स्वन्मतेनेति । सर्वस्यादर्शनादिति ग्रन्थं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथ वेति । शब्देन यदि सामान्योपसर्जनो यावद्विशेषोऽभिधीयेत तदा सामान्यावच्छिन्नतावद्विशेषव्यतिरिक्तानामप्यनुगतरूपतो ग्रहणं स्यादयं भिन्नोऽस्माद्वृक्षादिति ततश्चायमेव वृक्षो न घटादि, घटादिरेव वृक्षादन्यो न वृक्षः कश्चिदाम्रादिरिति, यतो व्यावृत्तानां व्यावर्त्यानाञ्चान्यत्वप्रतियोग्यनुयोगिनां प्रत्यक्षग्राह्यत्वादिति भावः । एतदेव निरूपयति—वृक्ष इत्युक्त इति, वृक्षत्वावच्छिन्नत्वेन निखिलवृक्षाणां सति ग्रहणे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन निखिलघटपटादीनां ग्रहणसम्भवात्, वृक्षो वृक्षत्वावच्छिन्न एव न तु वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवान्, घटपटादयश्च वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवन्त एव, न तु वृक्षत्वावच्छिन्ना इति प्रतिपत्तिः स्यात् भेदप्रतियोग्यनुयोगिनो प्रत्यक्षविषयत्वादिति भावः । वृक्षशब्देऽवृक्षशब्दश्च नितरामज्ञात शब्दान्तरापादेन प्रतिपत्तुं न शक्यत, तथा वृक्षस्वरूपमवृक्षस्वरूपञ्च सुतरामदृष्टमर्थान्तरापादेन प्रतिपत्तुं न शक्यत इत्याह—नात्यन्तेति, अत्र तमविदितौ वृक्षावृक्षशब्दौ तद्भावस्तस्यामिति विग्रहः, एवमग्रेऽपि । इममर्थं द्रढीकर्तुं निदर्शनमादर्शयतीत्याह—

1 नि ख ग द ग्रन्थोव्याचक्षाणस्य गतप्रागतं न्यायेन ।

एतदर्थनिदर्शनार्थं दृष्टान्तमाह—

वृक्षशब्दादङ्घ्रिपशब्दोऽनन्यत्वाद्वृक्ष तथा तदर्थोऽग्नेर्वह्न्यादि, उभयत्र वा सत्त्वद्रव्यत्वादि सामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनग्निरवृक्षश्चेति विदितसकलवृक्षावृक्षाग्न्यनग्निशब्दार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम्, न हि क्वचिद्दर्शनमात्राद्वा तद्वृत्तिनियमौ भवत , व्यभिचारात्, घटमानपादपतरुशाखिभेदवृक्षव्यभिचारात् वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवन्ननन्यो भवति, पीलुहस्तिवृक्षवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्दार्थेभ्य ।

(वृक्षशब्दादिति) वृक्षशब्दादङ्घि[प]शब्दोऽनन्यत्वाद्वृक्ष , तथा तदर्थ , अग्नेर्वह्न्यादि , उभयत्र वा सत्त्वद्रव्यत्वादिसामान्यविशेषधर्मेभ्योऽनग्निरवृक्षश्चेति विदितसक[लवृक्षा]वृक्षाग्न्यनग्निशब्दार्थस्यैव तज्ज्ञान दृष्टम, तथाऽऽकाशशब्दादिषु खगगनवियदादिसत्त्वद्रव्यत्वादिधर्मापेक्ष तदतत्त्व योज्यम्, न हि क्वचिदित्यादि, न हि किञ्चिद्दर्शनमात्राद्वा[तद]तद्वृत्तिनियमौ वा भवत , कस्मात् ? व्यभिचारात्-वृक्षान्वयेऽपि तक्षकपुरुषव्यभिचाराद्वृक्षनधर्माभावव्यभिचारादवृक्ष एव, अवृक्षघटोऽपि घटमानपादपतरुशाखिभेदवृक्षव्यभिचाराद्वृक्षोऽवृक्षो घटोऽघटश्च, अन्योऽपि हि भवन्न[न]न्यो भवति, पीलुहस्तिवृक्षादिवत् सामान्यविशेषशब्दपर्यायशब्देभ्य ।

सामान्यशब्दार्थेषु तावत् सदित्यसन्न भवतीति, अत्र द्वयी वृत्ति –अनङ्गीकृतार्था-

एतदर्थेति । पर्यायशब्दानां तदर्थानाञ्चानन्यत्वमाह–वृक्षशब्दादिति । अन्यानन्यत्वं प्रकाशयितुमादावन्यत्वमेवार्थप्रतिपादकत्वादाह–वृक्षेति, अङ्घ्रिपश ।। वृक्षाख्यैकार्थवाचकत्वादङ्घ्रिपशब्दोऽपि सन् वृक्षशब्द उच्यते, उभयशब्दयोर्भिन्नानुपूर्वीकत्वेनाङ्घ्रिपशब्दोऽवृक्षशब्द इति भाव । अर्थानामप्यन्यानन्यत्वमाह–तथा तदर्थ इति, शब्दार्थ इत्यर्थ यथाऽग्नेर्वह्न्यर्थोऽभिन्नान्य , एकार्थक्रियाकारित्वादिति भाव । अथान्यत्वमाह–उभयत्र वेति, वृक्षशब्देऽवृक्षशब्देऽर्थे वृक्षेऽवृक्षे वा, अग्नौ अनग्निरिन्धनमौ वा विद्यमानो धर्म सत्त्वं द्रव्यत्वादि [illegible] अन्य एव, न हि यदेव सत्त्व वृक्षे तदेवावृक्षे वर्तते, एवं द्रव्यत्वादि तस्मादुभयोरन्यत्वमपि, धर्मभेदादिति भाव । वृक्षादिशब्दस्य तदन्यस्य वृक्षार्थस्य तदन्यस्य च सामान्यापभर्जनद्वारा साकल्येन तदतत्त्वेन परिज्ञानवतामेवार्थं वृक्ष एव भवति, तदन्यो घटपटादिरवृक्ष वृक्षो न भवतीति तदन्यज्ञान भवितुमर्हतीत्याह–इति विदितेति । एवमेवान्यपर्यायशब्दतदर्थयोस्तदतत्त्व यथायथ योजनीयमित्याह–तथाऽऽकाशशब्दादिष्विति, आकाशशब्दात् खशब्दोऽनन्यत्वादाकाश , अर्थोदाकाशादपि खमनन्यत्वादाकाशम् उभयत्र च सत्त्वद्रव्यत्वादिधर्मेभ्योऽनाकाशश्चेत्येवं योज्यमिति भाव । न हि तुल्यानुपूर्वीकत्वादर्शनमात्रात् तदन्यतया तदनर्थतया वा शक्यते नियम कर्तुमित्याह–नहि किञ्चिदिति, नहि दर्शनमात्रादित्यर्थं । नियमाभवने हेतुमाह–व्यभिचारादिति, व्यभिचारमेव दर्शयति–वृक्षान्वयेऽपीति वृक्ष इति व्यवहारविषयेऽपि वृक्षत्वसामान्यावच्छिन्नेऽपि वेत्यर्थ , वृक्षान्वयाऽपीति पाठ वृक्षस्यान्वयो यस्मिन्निति विग्रहे वृक्षत्वसामान्यवति विच्छिन्नेऽपीत्यर्थं , वृक्षभूतक्षितिपनसादि वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन व्रश्चनधर्मेण रहितत्वाद्व्यभिचारादवृक्ष । एवमेव तक्षकस्य पनसादेरवृक्षत्वमवृक्षत्वञ्च व्रश्चनधर्माभाव छेदकपुरुषाभाव कारणमिति दर्शयति–तक्षकपुरुषव्यभिचारादिति, अनेन वृक्षोऽपि अवृक्षो भवतीत्युपदर्शितम् । अथान्योऽपि सन्ननन्यो भवतीत्युपदर्शयति–अवृक्षघटोऽपीति, अपादभूतोऽपि घट घटमानतया अन्वर्थवृक्षपर्यायशब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मोपेतत्वाद्वृक्षो भवति तदेव वृक्षोऽप्यवृक्षोऽपि घटो घटोऽप्यघटोऽपि घटो भवतीति भाव । अत्र पर्यायशब्देषु तदतत्त्वमुक्तमेवमन्यत्रापि भाव्यमित्याह–पीलुहस्तिवृक्षादिवदिति, 'द्रुमान्तेऽप्यानद्धकाण्डपुष्पाणि पीलुक' इत्यमर एतत्तत्त्वमग्रे व्यक्तीभविष्यति । अथ सामान्यशब्दार्थेषु तदतत्त्व भावयति–सामान्यशब्दार्थेषु तावदिति ।

१ सि क्ष °नन्यत्वाद्वृक्ष० । छा डे °नन्यत्वादवृक्ष० । २ सि क्ष डा. ड वृक्षान्वयोऽपिवृक्ष० ।

न्तरवृत्ति सच्छब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र व्युदस्तभेदसामान्यमात्रवृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति शब्दोऽपोह केवलो व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धन, सदित्युक्तेऽसन्न भवतीति, द्विर्नञ्प्रयोगाद्विध्यर्थ एव ज्ञायते, तत सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति नियम्यते सत्त्वमेव, यो न भवति यथा वा न भवतीति, तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्बन्धो नास्तीत्युक्त भवति, स च प्रतिषेधो न विधिप्रधानपर्युदास, प्रसज्यप्रतिषेधमात्र तत्, ततश्च अयमस्मादन्य इत्यन्यस्याभावात् पर्युदासात्मकान्यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थाभिधानलक्षणाभ्युपगमत्यागदोषा स्यु ।

(सामान्यशब्दार्थेष्विति) सामान्यशब्दार्थेषु तावदुदाहरण सदित्यसन्न भवतीति, अत्र द्वयी वृत्तिश्चिन्त्यते–अनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति सच्छब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र प्रथम तावत्–व्युदस्तभेदसामान्यवृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति शब्दः, स कीदृश इति चेत्तन्निरूपणार्थमाह–अपोह केवलो व्यावृत्त्यर्थो निर्निबन्धन उच्यते, तदुदाहरण–सदित्युक्तेऽसन्न भवतीति, द्विर्नञ्प्रयोगात् प्रवृत्त्यावन्तर्भवत्येवेति विध्यर्थ एव ज्ञायते, तत कि सवृत्तम्? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्यसन्न भवतीति द्वाभ्या प्रतिषेधाभ्या नियम्यते निहित सत्त्वमेव, तत्कथमिति चेदुच्यते यो न भवति खपुष्पादि, यथा वा न भवति घटपटादिप्रकारेण, तस्य द्विविधस्यापि–असम्भवनस्यात्र–वृक्षे सम्बन्धो नास्तीत्युक्तम्भवतीति, स च प्रतिषेधो [न] विधिप्रधान पर्युदास, ततोऽन्यत्र विधि, असच्छब्दश्च तदर्थ, इत्यञ्चोक्तन्यायेनासच्छब्दार्थो विधिप्रधानपर्युदासात्मक स्यात्, स[न]एव वृक्षो भवति सत्त्वात्, सतोऽन्यस्यासतोऽत्यन्ताभावात् प्रसज्यप्रतिषेधमात्रम[स]त् प्रसक्त प्रतिषिद्धमित्येषोऽर्थ स्यात्, तस्मात्–प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात् ततश्चायमस्मादन्य इत्यन्यस्याभावादन्यापोहः शब्दा[र्थः] इत्यस्याभ्युपगमस्य त्याग कृत इति

तत्तत्त्व सदिति सामान्यशब्दार्थे भावयति–सामान्येति, सदिति शब्दार्थस्तावदसन्न भवतीति तत्र किमय सच्छब्दोऽर्थान्तर प्रतिषेध्यमनङ्गीकृत्य तदपोह विदधत् स्वार्थे वर्तते, उत प्रतिषेध्यमभ्युपगम्येति विचार्यमिति भाव । तत्र येन शब्देन भेदे सामान्ये वा वर्तन तस्य निरस्त शब्दोऽनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति शब्द उच्यते इत्याह–व्युदस्तेति । यतोऽपोहो व्यावृत्तिरूपोऽत एव सामान्यरूप विशेषरूप वा निबन्धन नास्तीत्याह–अपोह इति । तदेव निरूपणायोदाहरणमाह–सदित्युक्त इति, असन्न भवतीत्यसतोऽपोह क्रियते प्रतिषेधद्वयमर्थवदेव दृष्टमिति व्यावृत्तिप्रतिषेध प्रवृत्तिरेवेति विध्यर्थ एवासन्न भवतीत्यनेन ज्ञायत इति भाव । तस्य फलमाह–तत किमिति । नञ्द्वय प्रकृतमर्थमेव प्रकाशयति तस्य सिद्धत्वेन तदारम्भणवैयर्थ्यापत्ते, किन्तु सिद्धे सत्यारम्भ प्रकृतमर्थं द्रढयति नियमेन, यथा वृक्ष सन्नित्युक्तावसन्न भवति किन्तु सदेवेत्यर्थ स्यात्, अत्र सतोऽत्यन्ताभावस्य खपुष्पादे येन केनचिद् घटपटादिना सतोऽभावस्य चात्र वृक्षे सम्बन्धो नास्तीति, एवञ्चासतोऽय प्रतिषेधोऽभावप्राधान्यात् प्रसज्यप्रतिषेधरूप एव सञ्जात न पर्युदासरूप इति भाव । प्रसक्तस्य प्रतिषेधमादर्शयति स न एवेति, प्रसक्तमसत्त्व प्रतिषिद्धमत इति भाव । तथा च स्वाभ्युपगमत्यागप्रसङ्ग इत्याह प्रसज्येति । असच्छब्दश्चेति, सन्न भवतीत्यसच्छब्दार्थो य खपुष्पादि स न भवति, यश्च सत्त्वप्रकारेण भवन् घटपटादिप्रकारेण न भवति अमू अभावो स्याताम्, एवञ्च सदभावस्य घटपटादिना सदभावस्य सति सम्भवो नास्तीत्यर्थ स्यात्, एवञ्चासच्छब्दार्थो विधिप्रधान पर्युदासरूपो न भवति, किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूप एव स्यात्, तन्मात्रार्थत्वे चान्यापोह इत्यत्रान्यपदार्थस्यात्यन्ताभाव असच्छब्दार्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वात्, तथा चाय वृक्षादन्योऽवृक्ष, अयञ्चावृक्षादन्य इत्यन्यत्वस्याभावादन्यापोहशब्दार्थत्याग इति भाव अन्यस्याभावादेवान्योऽर्थोऽर्थान्तरमित्यर्थान्तरमपि नास्ति, ततश्चार्थो

१ सि ७ छा दे प्रवृत्त्यापान्तर्भव० ।

दोष स्यात्, किञ्चान्यत्–तत एवार्थान्तरापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्येतस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति लक्षणस्य त्याग कृत स्यात्, एषोऽप्यभ्युपगमत्यागदोषोऽपर इति, एवन्तावदनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति सदित्यसन्न भवतीति सामान्यशब्दार्थेऽन्यापोहो न युक्त, विधिरेव युक्त इति ।

अथैतेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरपोह इष्यते तत्त इद विघटते सदित्यसन्न भवतीति, प्रतिस्व सत् सर्वमपि घटादीति, सर्वमपि हि प्रतिस्व प्रत्यात्म सदेवासदपि भवतीतरेतराभावादिभ्य, अत्र प्रयोग –असताऽपि हि तेन सता केनचिद्भवितव्यम्, प्रत्येकवृत्तित्वात्, यथा घटादन्यः पटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् दृष्ट इति, एवमङ्गीकृतार्थभेदत्वे सन्नयत्स्यैवासत्, अभ्युपगतमपि चैतत्त्वयापि घट इत्यघटो न भवतीति वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्येवमाद्यन्यापोहशब्दार्थनादित्वादिति ।

अथैतेभ्य एवेति, अथ मा भूवन्नेते पर्युदासात्मका यशब्दार्थोन्वरपोहस्वार्थाभिधानलक्षणाभ्युपगमत्यागदोषा इति तेभ्य एव भयादङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरपोह इष्यते तत्त इद विघटते सदित्यसन्न भवतीति, कस्मात्? प्रतिस्व सत् सर्वमपि घटादीति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् प्रतिस्व सर्वस्य सत्त्वात्, सर्वं हि प्रतिस्व प्रत्यात्म प्रत्येकमात्मना सदेवासदपि भवति, न ह्यसन्न भवति, कुत, ? इतरेतराभावादिभ्य प्रागप्रध्वंसेतरेतर[भाव]संयोगसमवायप्रमाणसामर्थ्यादिभेदेन सदेवासद्भवतीति विस्तरत उत्पत्तङ्गैरेव प्रतिपादितमस्माभि घटो घटात्मना सन् भवत्यसन्नेव पटात्मनेत्यादि, अत्र प्रयोग –असताऽपि हि तेन सता केनचिद्भवितव्यमिति प्रतिज्ञा, यो भवति येन प्रकारेण च भवति तेन द्विविधेनाप्यसता भवितव्यमित्यर्थ, कस्मात्? प्रत्येकवृत्तित्वात् प्रतिस्वमात्मरूपेण वर्तमानत्वात्, अथवा सत्त्वाय सन् प्रत्येक या वर्तते

तरापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इति लक्षणस्यापि त्याग प्रसक्त इत्याह–तत एवेति, अन्यस्याभावादेकेरर्थं । अयमप्यभ्युपगमदोष एवेत्याह–एषोऽपीति । तदेवं सदिति सामान्यशब्दार्थे प्रथमा वृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिरूपा दूषितेत्याह–एवन्तावदिति । उक्तविधिनाऽन्याभावाद्भ्युपगमत्यागप्रसङ्गेनानङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तित्वे सामान्यशब्दस्य न सम्भवतीति सामान्योपसर्जनद्वारेण विधिरूपो विशेष एव शब्दार्थ इत्याशयेनाह–विधिरेवेति । नन्वेतावता विधिवाचकत्व शब्दस्य नाभ्युपगच्छाम किन्तु अङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तित्वमुमेम इत्याह अथैतेभ्य इति । व्याकरोति–अथ मा भूवन्निति, पर्युदासात्मक यदन्यस्य शब्दान्तरमर्थान्तरस्य तदपोहद्वारेण स्वार्थाभिधानस्वलक्षणस्य योऽयमभ्युपगम तत्त्यागरूपदोषो मा भूदिति तद्दोषभयादनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तित्वमपहायाङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिपक्ष स्वीक्रियत इति भाव । तत्पक्षेऽपि सदित्यसन्न भवतीति न सङ्घटत इत्याह–तत इदमिति । जगति यावन्ति पदार्थजातानि तानि सर्वाणि प्रत्येक सद्रूपाण्येव तेऽसदित्यभिमतान्यपीति सर्वं वस्तु सदपि असदपि भवति नहि किञ्चिदसन्न भवतीत्याह–प्रतिस्वमिति, प्रतिस्व सर्वस्य सत्त्वात् न भवत्यसदिति कथ वक्तु युज्यते प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावादिभ्य सत एवासत्त्वात् स्थासक एव हि कोशकप्रागभाव, कोशक एव स्थासकप्रध्वंसाभाव, घट एव पटेतरेतराभाव, पटश्च घटेतरेतराभाव इत्येव सत एवासद्रूपतेति भाव । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह–घटो घटात्मनेति। अनुमानेनापीदं साधयति–अत्र प्रयोग इति, सताऽसता भवितव्यम्, सत् असदपि स्यादित्यर्थ, तथा केनचिद्रूपेण सताऽसतापि भवितव्यम्, नहि किञ्चित् सर्वथा सद्भवति तथा च येनकेनचिद्रूपेण यत्सत् तदपि असत् स्यादिति साध्यार्थ । एतमेवाह–यो भवतीति, सामान्यत सदसदपीत्यर्थ, येन प्रकारेण भवति सत्त्वेन रूपेण सत् असदपीत्यर्थ । हेतुमाह–प्रत्येकवृत्तित्वादिति,

---

१ सि क्ष छा डे उत्पत्ति । २ सि क्ष छा डे सन्नय० ।

सोऽसन्नपि येनचित्प्रकारेण दृष्टो भाव , यथा घटादन्य पटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् दृष्ट इति तद्वदिदमप्यसदेव सद्भवतीति तथा प्रत्येकवृत्ति वादिति, एवमङ्गीकृतार्थभेदत्वे सद्भवत्येवासत, अभ्युपगतमपि चैतत्त्वयाऽपि विस्मृतमधुना मया स्मार्यमेतत्, यथा घट इत्यघटो न भवतीति वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्येवमाद्यन्यापोहशब्दार्थवादित्वाद्भवत , एष सच्छब्दसामान्यार्थ उक्त ।

द्रव्यादिसामान्यशब्दार्थेष्वपि द्विविधा सैव, तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरताया द्रव्यमित्युक्तेऽद्रव्य न भवतीति द्विर्नञ्प्रयोगात् द्रव्यमेव 'सिद्धे सत्यारभो नियमार्थ' इति नियम्यते यो न भवति यथा वा न भवतीति तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्भवो न भवतीत्युक्त भवति, स [illegible] प्रतिषेधो [illegible] विधिप्रधान पर्युदास , प्रसज्यप्रतिषेधमात्र तत्, ततश्च भावितत्तदभ्युपगमत्याग , अर्थान्तरापोहताया प्रतिस्वसङ्ख्यायात् यथायोग तथैव योज्यम् ।

(द्रव्यादीति) द्रव्यादिसामान्यशब्दार्थेष्वपि द्विविधा सैव, अ [नङ्गीकृता] ङ्गीकृतभेदार्थवृत्तित्वात्, तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायामित्यादि, स एव न्याय आपन्नोऽद्र य न भवतीति [द्वि] र्नञ्प्रयोगात् द्रव्यमेवेति 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो' यो न भवति येन न भवतीत्यादि स एव ग्रन्थो विधिप्रधानपर्युदासात्मनाद्रव्यशब्दार्थत्यागादिदोषापादन प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वादित्येवदर्थातिदेशो गतार्थो यावद्भावितत्तदभ्युपगमत्याग , द्वितीयविकल्पेऽप्यर्थान्तरापोहतायामित्यादि समेव न्यायमतिदिशति प्रतिस्वसङ्ख्यायात्—प्रतिस्वद्रव्यत्वात् सर्वद्रव्याणा द्रव्यमित्यद्रव्य भवति, इतरेतराभावादिभ्य इत्यादि यथायोग योज्य तथैव ।

अत्राह—

अनूच्यमानसच्छब्दवदेतत्सिद्धि , य सच्छब्द [illegible] सत शपनादाह्वानात्, अतो यथा सच्छब्द एव सद्वाची एवञ्च नासच्छब्दः तथा सद्वस्त्वपि स्यादिति, अत्र ब्रूम —यदि सच्छ-

सर्वं हि वस्तु यत्र आत्मरूपेण वर्ततेऽत एवापररूपेण न वर्तत इति सिद्ध्यतीति भाव । तदेवं सतोऽसत्त्वमुपदर्श्यासतोऽपि सत्त्वमाह—अथ चेति सत्त्वेन य सन् य आत्मरूपेण वा वर्तते स येनचित्प्रकारेणासन्नपि सन् दृष्ट, तेन प्रकारेण प्रत्येकवृत्तित्वादेव यथा घटत्वेनासन्नेव पट पटत्वेन सन् दृष्ट एव येनचिद्रूपेणासदपि सद्भवतीति भाव । यदि त्वयाऽर्थान्तरमङ्गीक्रियत तर्हि तदेवार्थान्तरं भवतीति सत् असदपि भवत्येवेत्याह एवमिति । इत्थ त्वयाऽप्यभ्युपगतमेवेदानीं विस्मृतोऽत एव मया स्मार्यमित्याह—अभ्युपगतमपीति । यत एवार्थान्तरमपोह्यतेऽत एवार्थान्तरमभ्युपगतमेवेति दर्शयति—यथा घट इतीति, त्वया हि अर्थान्तरापोहेन स्वार्थं शब्दोऽभिधत्त इत्यभ्युपेयते, वृक्षादिरवृक्षो न भवतीत्युक्तौ सत्येव वृक्षोऽवृक्षादिरूपेणासदपीति स्यात् वृक्षो भवनरूपो न भवतीत्यर्थात् पर्युदासरूपात् भवनस्वरूपत्वानभ्युपगमेऽपि प्रतिषेधमात्रशब्दार्थतापत्त्याऽभ्युपगमादिदोषा स्युरिति भाव । द्रव्यादिसामान्यशब्दार्थेषु प्रोक्तन्यायमतिदिशति—द्रव्यादीति । विकल्पोऽप्यत्रानङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्द्रव्यशब्दार्थोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वेति पूर्ववदेवेत्याह—द्रव्यादिसामान्येति । अद्रव्य [illegible] भवतीति अर्थान्तरमनभ्युपेत्य द्रव्यशब्दार्थो यद्युच्यते तर्हि नञ्द्वयप्रयोगेण प्रकृतार्थस्य सिद्धस्य पुनरारम्भेण नियमनात् द्विविधाद्रव्यभवनप्रतिषेधमात्रत्वेन विधिप्रधानपर्युदासात्मकाभ्युपगमत्याग पूर्ववदत्र प्रसज्यत इत्याह—तत्र तावदिति । अङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिपक्षाभ्युपगमे तु सर्वस्य द्रव्यादात्मकत्वादद्रव्य न भवतीति विघटते प्रतिस्वं सर्वस्य द्रव्यत्वादितरेतराभावादिभ्योऽद्रव्यत्वाच्च घटादि केनचिद्रूपेण द्रव्यं भवदपररूपेणाद्रव्यमपि प्रत्येकवृत्तेरिति प्रागुक्तमेव न्यायमतिदिशति—द्वितीयविकल्पेऽपीति । ननु यथा प्रोच्यमान , सच्छब्द सदर्थमेवाह नासदर्थम्, असच्छब्दोऽपि न सदर्थम्, तथा सद्वस्त्वपि सत्स्वरूपमेव नासत्स्वरूपमित्याशङ्कते—अनूच्यमानेति । सच्छब्दस्योच्यमानत्वविशेषणप्रयोजन सूचयति—सिद्धं

१ सि क्ष छा डे एवमनङ्गी० । २ सि क्ष छा डे °द्रव्य न भ० ।

ब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्यापोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाशं लभते, सच्छब्द एव सन्नसच्छब्दो भवति, एवं सदेव शब्दयन् घटादि पटाद्यशब्दता गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच्च, एवमर्थतोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम् शब्दतोऽपि रूपसिद्धिकृतनानात्वात् सच्छब्दो भवन्नेव न भवतीति।

(नन्विति) ननूच्यमानसच्छब्दवदेतत्सिद्धि –सिद्ध सच्छन्दमसत्स्वरूपविनिर्मुक्त मन्यमानश्चो दयति–य स[त्] शब्द [म्] सत शपनादाह्वानात्, अत शब्दादयथा सच्छन्द एव सद्वाच्येव च, नासच्छब्द, नासदर्थवाची वा, यथा सद्वस्त्वपि स्यादिति, घटशब्दादिरप्यविशेषशब्द, तदर्थश्च, तथा न पटादिशब्दस्तदर्थो वा भवितुमर्हतीति, तस्मादयुक्तमुच्यते सन्नसन् भवतीति, अत्र ब्रूम –यदि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपीत्यादि, नाभ्युपगच्छाम एतत् [सच्छब्दोऽ] सच्छब्दो न भवतीति, तयोदाहरणत्वासम्भवात्, सच्छब्दासच्छब्दत्व एवोदाहरणत्वसिद्धे, यदि हि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्यापोहवादे च घटश दाद्युदाहरणमवकाश लभते, अ यथा कुतोऽस्य घटाद्युदाहरणस्यावकाश, तद्व्याचष्टे–सच्छब्द एव हि सन्नसच्छ दो भवति, एव सदेव शब्दयन् घटादि पटाद्यशब्दता गमनादसच्छन्दो भवत्येव, इतरथा–घटस्य सत पटाद्यसत्त्वाभावे सत्त्वाभाव, सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच, न त्वेवस्य सत. शपनाच्छब्द स्यात् शब्दोऽङ्गीकृतभेदार्थत्वे, तस्मादयुक्तमुक्त सच्छब्दनदसन्न भवति सद्वस्त्विति, एवमर्थत –सत शब्द सच्छन्द इत्यर्थद्वारेण सच्छब्दोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम्, शब्दतोऽपि चास्ति

सच्छन्दमिति, अभिधानात् प्राक् सच्छब्दोऽसिद्धोऽसत्स्वरूपश्चेति तन्नानीं सोऽसच्छब्दरूपोऽपीति न तत्र विवाद उच्यमानसच्छब्दस्तु सिद्धोऽसत्स्वरूपविनिर्मुक्तश्चेति कथमभावसच्छब्द स्यादित्याशय । शप आक्रोश इति धातुना निष्पन्न शब्द सत शब्द सच्छब्द सदभिधायीत्यर्थं इत्याह–य इति। उच्यमानत्वेन शब्दस्वरूपात् सच्छब्द सच्छब्द एव, नासच्छब्द, सदर्थवाचित्वात् असदर्थानाह्वानात् तथा सद्वस्त्वपि सद्रूप एव नासद्रूप इत्याह–अत शब्दादिति। एवं सामान्यशब्दार्थयोरेका तत्स्वरूपतामुक्त्वा विशेषशब्दार्थयोस्तामाह–घटशब्दादिरपीति, घटशब्दोऽपि घट शब्द एव, घटस्यैवाह्वानात् न विशेषशब्दो न व्यावृत्तिशब्द, अघटशब्द, नाघटस्वरूपपटादिवाचिशब्द, तथा तदर्थोऽपि घट एव नाघट पटादि, एवञ्च सन्नसन् भवतीति यदुक्त तदयुक्तमिति भाव । सच्छब्दो न भवत्यसच्छब्द इति न वयमभ्युपगच्छाम इत्याह–अत्र ब्रूम इति। सच्छब्दमसच्छब्द न चेन्मन्यसे सच्छब्दोऽयमित्युदाहर्तुं कथं पारयसि, सदसदात्मकत्वाद्वस्तुनस्तदभिधायकस्यैव शब्दत्वेन केवलसतोऽभिधायकस्य व्यावृत्तेरपि वाच्यत्वाभ्युपगमपक्षे शब्दत्वाभावादिति दर्शयति–नाभ्युपगच्छाम इति । कस्योदाहृतियोग्यत्वमित्यत्राह–सच्छब्दासच्छब्दत्व एवेति, सतोऽसतश्चाभिधायकत्व एव शब्दस्य सच्छब्दत्वे सत्यसच्छब्दत्वात् स्वरूपगमेनोदाहरणत्वसिद्धेरिति भाव । तदेव स्फुटयति–यदि हीति। व्याख्यया तदेव व्यक्तीकरोति–सच्छब्द एव हीति। सद्रूपं घटादिवस्त्वभिधीयमान एव सच्छब्दरूपा घटादिशब्दोऽसद्रूपपटाद्यभिधानाक्षमत्वादसच्छब्द घटाद्यशब्दो भवति, सद्रूपस्य घटस्य पटाद्यसद्रूपत्वात्, घटस्य यदि पटाद्यसद्रूपत्व नेष्यते सद्रूपमेवेष्यते त्वया भेदार्थताया अप्यङ्गीकारात् सदेकरूपवस्त्वभाव एव, घटस्य पटादिस्वरूपापत्त्या च वस्तुसङ्करादिदोष स्यात्, तथाविधैकरूपाभिधायकस्य शब्दत्वाभावाच्चाय घटादिशब्द इत्युदाहर्तुमनवकाश एव स्यादिति भाव । एवञ्च यदुक्त त्वयोच्यमानसच्छब्दवत् सद्वस्तु असन्न भवतीति तदयुक्तमित्याह–तस्मादिति। इदञ्च सदसद्रूपवस्त्वभिधायकत्वापेक्षया शब्दस्य सदसद्रूपत्वमुक्तमित्याह–एवमर्थत इति । शब्दरूपेणापि तदाह–शब्दतोऽपीति,

---

१ सि छा सदवाच्येवचनासच्छब्दोनाव० । २ सि क्ष छा °रपरिविदो० । ३ सि क्ष छा डे पटाद्यशब्द नामगमनादस० । ४ सि क्ष छा डे सर्वेकस्य ।

सच्छन्दः अस् धातो शत्रन्तस्य सदिति रूपसिद्धे, य सच्छब्द सोऽन्य एव, सदेर्धातो क्विबन्तस्य य सच्छब्द सोऽप्यन्य एव सदिति सच्छब्दो न भवत्येवासिमन्दृतिसन्छब्द, तस्मात् शब्दतोऽपि सच्छब्दो भवन्नेव न भवतीति ।

एव द्रव्यादिशब्देष्वपि सत्त्वासत्त्वे द्रष्टव्ये, एव तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु सर्वस्यादर्शनादयुक्तोऽन्यापोह ।

एवमित्यादि, यथा सच्छब्दस्य रूपसिद्धिकृतनानात्वकृते सत्त्वासत्त्वे तथा द्रव्यशब्दस्यापि द्रष्टव्ये, तथा द्रोर्विकारो द्रव्यम्, द्रोरवयवो वा द्रव्यम्, द्रव्यञ्च भव्ये भवतीति भव्य द्रव्यम्, द्रवतीति द्रव्य द्रूयते वा द्रवणात् गुणाना गुणसन्द्रावो द्रव्यमित्यादिव्युत्पत्त्या पृथिव्यादिस्वभेदापेक्षया च द्रव्यशब्द सन्नद्रव्यशब्दश्च, द्रव्यादिशब्देष्वित्यादिग्रहणात् पृथिव्युदकादिसामान्यशब्देष्वपि स्वभेदापेक्षेषु वाच्यमित्यतिदेशार्थं, एवमर्थेष्वपि द्रष्टव्यम्, एव तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु सर्वस्यादर्शनादयुक्तोऽन्यापोह ।

विशेषशब्दार्थेषु तु घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघट, तद्यथा-आमच्छिद्रादिघटोऽघट घटनसामर्थ्याभावादचेष्टत्वात्, अघटोऽपि च घटो भवति चेष्टार्थत्वात्, घटते घटयति वा तन्तुतन्तुवायगजाश्वादिरिति, तथा प्रत्यक्षसिद्ध हि वागादिषु वर्तमानस्य गोशब्दस्यैकत्वम्, अतोऽनन्यत्वमनाशङ्कनीयं किमन्योऽन्यो गोशब्द इति, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, यदि हि विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वान्नास्त्यनन्यत्व तत तत्सम्बन्धाशक्यत्वात् शब्दानामर्थप्रत्यायनमन्याय्यम्, तस्मादेकात्मकत्व गोशब्दस्य, तस्मिंश्च सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तास्तत्तदर्थप्रत्यायनशक्तय प्रकल्प्याः, एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्, प्रतिसम्बन्धमन्यथावृत्तेः, तस्मात्-वागादिभिन्नार्थवाचित्वाद्गौरेवागौर्भवति, अगौरपि गौर्भवति ।

विशेषशब्दार्थेष्वित्यादि, तुशब्दो भेदाङ्गीकरणाकरणविकल्पाभाय सामान्यशब्दार्थाद्विशेषशब्दार्थेषु दर्शयति, घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघट इति, तद्यथा आमच्छिद्रादीति,

---

सद्धातुनिष्पन्न सच्छब्द सद्धातुनिष्पन्नसच्छब्दापेक्षयाऽ यत्नादसच्छब्द सच्छब्दोऽपि सन्निति भाव । एव द्रव्यादिशब्देष्वपि भिन्नभिन्नप्रकृतिजत्वापेक्षया तदन्तत्वं भाव्यमित्याह-एवं द्रव्यादिशब्देष्वपीति । व्याचष्टे-यथा सच्छब्दस्येति । अर्थत शब्दतोऽपि द्रव्यादव्यशब्दताभादर्शयति-द्रोर्विकार इति, त्रिधो व्युत्पत्तय द्रुशब्दनिष्पन्ना द्रवतीति द्रूयत इति वा द्रव्यम्, द्रुधातुनिष्पन्नम् गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति तु पारिभाषिकम् अर्थतश्च पृथिव्याद्यन्यतमवाचित्वापेक्षया द्रव्यशब्द सन्नपि तदन्यतमानभिधायकत्वापेक्षयाऽद्रव्यशब्दोऽपीति भाव । एवमेव पृथिव्यादिसामान्यशब्देष्वपि तदतत्त्व भाव्यमित्याह-द्रव्यादीति । सामान्यशब्दार्थेषु तत्तत्त्वनिरूपणमुपसंहरति एव तावदिति । विशेषशब्दार्थेष्वपि तद्दर्शयति-विशेषशब्दार्थेषु त्विति । तुशब्दग्रहणप्रयोजनं दर्शयति-तुशब्द इति, विशेषशब्दस्या स्वविशेषपरत्वेन तदवान्तरभेदाभावादङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तित्वानङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तित्वविकल्पो सामान्यशब्देष्विवात्रावकाशो नास्तीति तुशब्दो विशेष द्योतयतीति भाव । घट इत्यघटो न भवतीत्ययुक्तम्, युक्त तु घटोऽप्यघटोऽपि भवतीति दर्शयति-घट इतीति । घटस्याघटत्वं तावदाह-आमच्छिद्रादीति, अभिषाकमनवाप्तो घट, सच्छिद्रो

आमघटच्छिद्रघटो न भवति, आदिग्रहणात् चित्रलेप्यादिघट इत्यादयो घटा एवाऽघटाः, घटनसामर्थ्याभावादचेष्टत्वात्, घटत्वाद्धटः स्यात् प्रयोक्तृकर्त्तरि, तदभावादप्यघटो भवत्येवेति, किञ्चान्यत्—अघटोऽपि च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् स्वतन्त्रः प्रयोक्ता च, तद्दर्शयति—घटते घटयति वा तन्तुतन्तुवायग[या]धादिरिति, प्रकृत्यन्तात् ण्यन्ताद्वा कर्त्तर्यचो विहितत्वात्, तथा प्रत्यक्षेत्यादि, गौरित्यगौर्न भवतीत्येतदपि न युक्तम्, यस्माद्गौरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवतीत्येतत् प्रदर्श्यते—तत्र हि द्वयी शब्दानां गतिः, एकः शब्दोऽनेकार्थोऽनेकः शब्द एकार्थो भवति, तत्र य एकोऽनेकार्थः स चिन्त्यते—गोशब्दस्य तावद्वागादिषु वर्त्तमानस्यैकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम्, सकृदुच्चरितस्य वाग्दिग्भूरश्मीत्यादिषु दृष्टत्वात्, अतः प्रत्यक्षप्रसिद्धेरनन्यत्वं सिद्धम्, तथानाशङ्कनीय—किमन्योऽनन्यो गोशब्द इति, तस्मादन्याप्यनन्यत्वम्, स्यान्मतं भिन्नार्थगतेर्गोशब्दस्यान्यत्वम्, सादृश्यात्तु स एव भवतीत्येतच्च न, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, अयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वा निवर्तते, यदि हीत्यादि, विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वाभ्यास्य[न]न्यत्वं प्रत्यक्षस्यानुमानाद्बलीयस्त्वाच्च, ततः किं? ततस्तत्सम्बन्धाशक्यत्वम्, अनिरूप्यात्मरूपाणामसतां पृथगनुपलब्धानां नानार्थैः सह च न शक्यः सम्बन्धः कर्त्तुम्, अकृतसम्बन्धानाञ्च शब्दानामर्थप्रत्यायनमन्याय्यम्, म्लेच्छप्रयुक्तशब्दश्रवणादप्यर्थप्रतीतिप्रसङ्गात्, तस्मादेकात्मकत्व

घटः चित्रघटः लेप्यादिरूपो घटश्चेत जलाहरणादिचेष्टानुकूलत्वाचेष्टावद्रूपता न भवन्तीति घटत्वतोऽप्यघटा एवेति भावः। एवं घटनक्रियायां कर्त्रन्तरानपेक्षकर्त्तरि घटत इति घट इति चेष्टाश्रये घटेऽच्प्रत्ययमुक्त्वा घटयतीति घट इति व्युत्पत्त्या कर्त्तुः प्रयोज्यकर्तृव्यपेक्षप्रयोजयितुः प्रयोक्तृकर्तुः तथाविधव्यापाराश्रयत्वाद्घटत्वेऽपि घटत्वलक्षणसामान्यविशेषस्याभावादघटत्वमपीत्याशयेनाह—प्रयोक्तृकर्त्तरीति। घटते चेष्टां करोतीति व्युत्पत्त्या यः कोऽपि चेष्टाश्रयः कर्त्रन्तरानपेक्षः स्वतन्त्रः तदपेक्षो वा प्रयोक्ता दण्डादिः तन्तुवायादिर्वा घटत्वसामान्यविशेषविरहितत्वेनाघटोऽपि घटो भवतीत्याह—अघटोऽपि चेति। घटत इति घटः घटयतीति घट इत्युभयथापि घटधातोर्घटिधातोश्च कर्त्तर्यच्प्रत्ययेनैकविधरूपसिद्धेस्तत्तत्क्रियाश्रयः यः कोऽपि घटो वा तद्भिन्नो वा घटकुलालतन्तुतन्तुवायादिर्घट उच्यत इत्यघटोऽपि घटो भवतीत्याह—घटत इति। एवं गोशब्दोऽगोशब्दो भवतीत्येतद्दर्शनायाह—गौरितीति। अनेकार्थप्रतिपादकैकशब्दत्वमनेकशब्दप्रतिपाद्यैकार्थत्वमिति द्विधा दर्शनाच्छब्दे विकल्पं दर्शयति—तत्र हीति। तत्र प्रथमपक्षमुपस्थापयति—तत्र य एक इति, गवादिशब्द एक एव सन् सम्बन्धभेदादनेकेष्वर्थेषु वर्तत इति पक्षश्चिन्त्यत इत्यर्थः। स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजलादिषु अनेकेष्वर्थेषु वर्तमानोऽपि गोशब्दः प्रत्यक्षेणैकः सिद्ध इत्येकानेकत्वशङ्कैव नास्तीत्याह—गोशब्दस्येति। एकस्योच्चरितेनाप्यनेकार्थबोधदर्शनादित्याह—सकृदुच्चरितस्येति। ननु घटपटशब्दयोरिव भिन्नार्थबोधकत्वेन गोशब्दस्यापि भेद आवश्यकः, एकशब्दत्वव्यवहारस्तु वर्णानुपूर्वीसाम्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—स्यान्मतमिति। अथ गोशब्दोऽन्योऽयञ्च गोशब्दोऽन्य इति शब्दविशेषस्य निरूपयितुमशक्यत्वादेक एव गोशब्दो न त्वनेक इत्याह—तच्छब्दविशेषेति गोशब्दानां परस्परविशेषस्य निरूप्यत्वाभावान्यत्वम्, न चायं गोशब्द उदात्तोऽयमनुदात्तोऽयञ्च स्वरित इत्युदात्तानुदात्तस्वरितत्वादिभिर्विशेषैर्गवादिशब्दविशेषा निरूपयितुं शक्या इति वाच्यम्, यद्वत् स्थासकोशकुसूलादीनामिवाङ्गुल्यृजुत्ववक्रत्वादेरिव वा गोशब्दस्यैकस्यैव ते भेदा उदात्तादयो विवर्त्तरूपाः, अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त्त इत्युदीरितः, परिणामरूपा एव वेति भावः। विपक्षे दोषमादर्शयति—यदि हीति, विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वेऽप्यनन्यत्वं न मन्यते ऽन्यत्वमेव मन्यते, अनेकत्वं प्रत्यक्षस्यैकत्वगमकानुमानाद्बलीयस्त्वादिति चेत्तर्हि गोशब्दानन्त्याभ्युपगमे सङ्केतोऽर्थेन सह शक्यते कर्तुम् अनिरूपितस्वरूपाणां शशशृङ्गादिवदसत्त्वादिति भावः। तथापि गोशब्दस्य सत्त्वाभ्युपगमे तस्य प्रत्यर्थं पार्थक्येनानुपलम्भात् कथमनेकैरर्थैस्सह तस्य सम्बन्धः कर्त्तुं पार्यत इत्याह—पृथगिति। एतदेवाह—अनिरूप्येति। अकृतसम्बन्धाच्च नार्थप्रत्यय इत्याह—अकृतेति।

१ सि क्ष छा कर्त्तृदवो०। २ छा [illegible] वाग्दिग्भूरित्यादिषु। ३ सि क्ष छा °नुपलब्धं।

गोशब्दस्य, तस्मिंश्च—एकात्मकत्वे सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्बन्धिभिरभिव्यक्तात् तत्तदर्थप्रत्यायनशक्त्य प्रकल्प्या किमिति ? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकशक्ति[ ]सम्बन्धिभेदापेक्षया पिता पुत्रो मातुलो भागिनेय इत्यादि व्यपदेशभाग् भवति तथा गोशब्दोऽपि वागादिषु ? कस्मात् ? प्रतिसम्बन्धमन्यथावृत्तेः—स एव सम्बन्धं सम्बन्धं प्रति सम्बन्धिजनितमन्यथा वर्तते तस्मादेकस्माद्गोशब्दस्य वागादिभिन्नार्थवाचित्वाद्गौरेव वागादिरगौर्भवति, अगौरपि गौर्भवति ।

स्यान्मत निमित्तभेदाद्गोशब्दा भिद्यन्ते, तानि च निमित्तानि गदनगर्जनगमनगरणादीनि, पृषोदरादाकृतिगणत्वात्प्रसिद्धेर्यत्नमेवेत्येतद्योक्तविधिना न युक्तमप्यभ्युपगम्य—

गदनादिविशेषनिरूप्यान्यत्वे वा गवान्तरवद्गौरेवेत्यस्मिन्नपि पक्षे गौरित्यगौर्भवतीत्यपि, वागादिगव्यव्यतिरेकातिरेकवत्, अनेकशब्दैकार्थत्वेऽपि एकोत्तरशतनामत्वाच्चाम्भसो विषमविषं भवत्यविषमपि विषं जीवनात्मकमप्युदकादि मारणात्मकं तु प्रयोगात्, तथा पीलुर्वृक्षोऽवृक्षत्वादपीलुर्भवति धनादिवत्, हस्तिवत् पीलुर्वा तथा विपर्ययेण, अतः पीलुरपीलुश्च, अपीलुरपि पीलुश्च, एवं हरिरामार्जुनादयोऽपि, शक्रसिंहवासुदेवमण्डूकवानरहयादिषु रम्यवर्णदाशरथिबलदेवजामदग्न्येषु तृणसुवर्णवृक्षपाण्डवकार्त्तवीर्येषु च दर्शनात् ।

(गदनादीति) गदनादिविशेषनिरूप्यान्यत्वे वा गवान्तरवत् गौरेव—यथाहि गोशब्दः सास्नादिमत्येतस्मिन्नप्यर्थे गमननिमित्ते वृत्तोऽपि खण्डमुण्डशाबलेयबाहुलेयसौरभेयादिषु गवान्तरेषु गौरेव, इति[ ]हेत्यर्थे, यस्मात् खण्डादिविशेषापेक्षया सामान्यशब्दो गोशब्दः, तस्मात् पूर्ववदस्मिन्नपि पक्षे

अन्यथाऽनिष्टप्रसङ्गमाह—म्लेच्छेति, शब्दसंस्कारविरहिता म्लेच्छाः, ते हि अपभ्रंशशब्दानाहुः, म्लेच्छ इ वा अव्यक्तशब्द इति श्रुते, अतोऽस्य एवापभ्रंशशब्दाः, न ह्यपभ्रंशानामर्थेन कश्चित् सम्बन्ध इति भावः । उपसंहरति—तस्मादिति । ननु गोशब्दस्यैकात्मकत्वे तदुच्चारणात् सकृदेव यावन्तदर्थप्रतिपत्तिर्भवेदित्यत्राह—एकात्मकत्वे सतीति, प्रत्यर्थं शब्दाभेदेऽपि शक्तिभेदात् वक्तृवित् गोपस्था पितार्थविशेषणाभिव्यक्ता गवादिशब्दगता शक्तिरन्यद्य प्रत्याययति नानार्थत्वेऽपीतिभावः । दृष्टान्तमाह—एकपुरुषेति । प्रोक्तमेव हेतुमाह प्रतिसम्बन्धमिति, तत्तत्सम्बन्धितानिरूपकसम्बन्धतापेक्षयैकगोशब्दस्याप्यन्यथा अन्यार्थविषयकबोधजनकत्वेन वर्तनादिति भावः । तथा च किमित्यत्राह—तस्मादेकस्मादिति, एकस्मादेव वागाद्येकतमार्थवाचकत्वेन गौरेव सन् वागाद्यन्यतमावाचकत्वेनागौरपि भवति तथा वागवाचकत्वेनागौरपि दिग्वाचकत्वेन गौरपि भवतीति भावः । अथ निमित्तानां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतानां गदनगर्जनादीनां भेदाद्गोशब्दोऽपि भिद्यते गद व्यक्तायां वाचि, गज गर्जने गम्लृ गतौ गॄ निगरणे इत्यादिभिर्धातुभिर्निष्पन्नो गोशब्द पृषोदरादित्वात्, उक्तञ्च हरिणा 'वर्णविपर्ययविवचने भिन्नं गिरतेर्गर्जतेर्गमेः । गुवतेर्गदतेर्वापि गौरित्यत्रानुदर्शितम् ॥' इति, तस्मात् प्रतिनिर्वचनं गोशब्दस्यान्यत्वमित्याशङ्कते—गदनादिति । भवतु गोशब्दविशेषस्य गदनगर्जनादिरूपेण निरूप्यता तथापि गोशब्द एक एव अर्थस्य हि नानाविधा अवस्था दृष्टा यथा गोः खण्डमुण्डशाबलेयबाहुलेयसारमेयादयः तदवस्थाभेदेन भेदेऽपि गमननिमित्तत्वात् सर्वे गौरेव तथाविधावस्थावाचकशब्दापेक्षया च गोशब्दः सामान्यशब्दो भवति, एवं तच्छब्दनिर्वचनभेदेऽपि तत्सहचारिभूतनिर्वचनविशेषगमनमवलम्ब्य गोशब्दस्वरूपमात्रमवलम्ब्य वाऽनन्य एव गोशब्दः तथा च पूर्ववत् गौरपि अगौर्भवति न त्वगौर्न भवतीत्याह—गदनादिविशेषेति । सामान्यवस्त्वभावे विशेषा [illegible] निरूप्या भवन्त्यस्य विशेषोऽयमिति, तथा सामान्यशब्दाभावे विशेषशब्दा अप्यनिरूप्या एकैवाशयेन व्याचष्टे—यथाहीति । गोरगोत्वे हेतुमाह—वागादिगवा

---

१ सि क्ष छा डे० । २ सि क्षपव छा क्ष डे सापत्र । ३ छा °जनितमन्यत्वमप्यथा ।

गौरित्यगौर्भवतीत्यभिमत[म्, क]स्मात् ? यागादिगवार्व्यतिरेकातिरेकवत्–तद्यथा गौरित्युक्ते यागादिषु न व्यतिरिच्यते गोत्व, गोशब्दवागित्युक्ते दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते वाङ्दिगिति, ततो गौरगौरपि भवतीति गतार्थमुदाहरणम्, एव तावदनेकार्थैकशब्दत्वेऽन्यापोहाभाव, अनेकशब्दैकार्थत्वेऽपि तद्यथा–एकोत्तरशतनाम त्वाधाम्भस इत्यादि सलिलमुदकममृत वा[रि]जीवन विषमित्याद्येकोत्तरशतमुदकनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते, ततो विषमविष भवति, अविषमपि विष भवति, अपानीय ग्रन्थिसर्पादि विष म[ा]रणात्मक ॥ जीवनात्मक । जीवनात्मकमप्युदकादि मारणात्मक दु प्रयोगादित्यादि गमनिका, आदिग्रहणात् घृतमघृतमित्यादि, [तथा पीलु[ ]वृक्षोऽवृक्षत्वात्पीलुर्भवति धनादिवत्, हस्तिनत पीलुर्वा हस्त्यपि पीलुरपीलुर्भवति हस्तित्वात् मनुष्यवत्, तथा विपर्ययेण–अहस्तित्वादपीलुर्भवति पीलुवृक्ष, अवृक्षत्वात् अपीलुर्हस्तीति, अत इत्युपसहरति–पीलुरपीलुश्चापीलुरपि पीलुश्चेति, एव हरिरामार्जुनादयोऽपीति व्यापितामस्य न्यायस्योदाहरणबाहुल्येन दर्शयति, शक्रसिंहवासुदेवमण्डूकवानरहयादिषु हरिशब्ददर्शनादहरिर्हरिश्च, रामो रम्यवर्णदाशरथिबलदेवजामदग्न्येषु, अर्जुन तृणसुवर्णवृक्षपाण्डवकार्त्तवीर्येषु दर्शनादित्यादि, तथातश्च पूर्ववत् ।

एव श्रुतिमात्रतत्त्वो गवादिरेक शब्दोऽप्रतिलब्धविभागोऽनेकार्थगमकशक्तियुक्त, एकादित्यानेकार्थकारित्ववत्, प्रत्यर्थवृत्तिव्यवस्थापका हेतवो यथोक्त–'ससर्गो विप्रयोगश्च साहचर्य विरोधिता । अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देश कालो व्यक्ति स्वरादय । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव ॥ (वाक्यप का २ श्लो ३१७ ३१८) सकरभा धेनुरकरभा धेनु रामलक्ष्मणौ, रामार्जुनौ, अञ्जलिना जुहोति, सैन्धवमानय, अक्ता शर्करा उपदधाति, अर्जुन कार्तवीर्य, अनुदरा कन्या, सीरासिमुसलै, मथुराया' प्राचीनाक्ष-

व्यतिरेकेति । व्याचष्टे–तद्यथेति, सामान्येन यदि गौरित्युच्यते तदा गोत्व यागादिषु सर्वेष्वर्थेषु समान न तु कस्मादपि विशिष्टम्, यदा च वागुद्देशेनैव गोशब्दवाच्येत्युच्यते तदा गोशब्दस्य तत्रैव वृत्तेर्वाक् न दिगिति दिगादिभ्यो व्यतिरिच्यते, तस्माद्वाक् गोशब्दवाच्यत्वेन गौरपि सती गोशब्दवाच्यदिगादिव्यतिरिक्तत्वेनागौरपि भवति, तथा तद्गोशब्दोऽपि, तदेवमनेकार्थैकशब्दपक्षेऽन्यापोहो न सम्भवतीति भाव । एकोऽर्थ, अनेके शब्दा इति पक्षेऽप्यन्यापोहासम्भव दर्शयति–अनेक शब्देति । तन्निरूपयति–एकोत्तरेति, एकोत्तरशत सलिलनामानि निरुक्ते पठ्यन्ते, जीवनात्मकमप्युदकादिजलमविषं दुष्प्रयोगादिना मरणात्मक विष भवति तथा विषमपि सुप्रयोगादिनाऽविष भवतीत्येव विभावनीयमर्थ शब्दे चेति भाव । एतदेव दर्शयति–ततो विषमिति । अनेकार्थैकशब्दपक्षदार्ढ्याय निदर्शनान्तरमाह–तथा पीलुर्वृक्ष इति 'द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलव' इत्यमर, वृक्षभूतपीलुर्वृक्षत्वाद्धनादिवत् पीलुर्भवतीति पीलुमात्रार्थत्वेनावृक्षत्व सिद्धम्, तथा स एवावृक्षत्वात् हस्तिवत् पीलुरपि भवति हस्ती हि अपि पीलुशब्दवाच्यत्वात् पीलुरपीति भाव । इत्थ पीलुरपि हस्ती हस्तशालिमनुष्यस्यापीलुत्ववदपीलुरपि हस्तित्वाद्भवतीत्याह–हस्त्यपीति । अपीलुरपि पीलुर्भवतीत्याह–तथा विपर्ययेणेति । न्यायस्य तदतत्त्वलक्षणस्य व्यापकत्वमादर्शयितु प्रचुरनिदर्शनोपन्यसनमित्याह–एव हरिरामेति । हरिशब्दानेकार्थमाह–शक्रेति, एकहरिशब्दार्थत्वेन हरित्वेऽपि तदन्यहरिशब्दार्थभिन्नत्वेनाहरिरपीति बोध्यमेव सर्वत्र । रामशब्दानेकार्थमाह–राम इति । अर्जुनशब्दानेकार्थमाह–अर्जुन इति । एवमेक शब्दोऽनेकार्थवाचकशक्ति नास्ति शब्दस्य भेद, श्रुतिविषयीभूतशब्दस्वरूपे विशेषाभावादित्याह–एव श्रुतिमात्रतत्त्व इति । व्याचष्टे–अननेति, श्रुतिविषयीभूतगकारौकारोत्तरस्वरूपतत्त्वापेक्षया गौरु

१ क्ष °गौर्भवती० । २ लि क्ष छा डे °निरेकवत् । ३ सि. क्ष, वाङ्दिगिति ।

गरादागच्छामि, द्वारम्, ग्रामस्यार्धं लभेत, स्थूलपृषतीमालभेतेत्यादिषु निमित्तान्तरैरेकार्थ-स्यावच्छेदः ।

एवं श्रुतिमात्रेत्यादि, अनेनोक्तन्यायेन श्रुतिमात्रतत्त्वो गवादिरेक शब्दोऽ[प्र]तिलब्ध-विभागोऽनेकार्थगमकशक्तियुक्तः, किमिव ? एकादित्येत्यादि यावत् कारित्ववदिति गतार्थं प्रोक्तार्थोपसंहारः, स्यान्मतमेकस्यानेकार्थकारित्वे विभागप्रतिपत्त्यभावादन्यतरच्छेदप्रसङ्ग इति, तन्न, प्रत्यर्थवृत्तीत्यादि यावत् 'विशेषस्मृतिहेतवः' इति यथासंख्यं संसर्गाद्युदाहरणं भावितार्थं कारिकाद्वयं निमित्तान्तरादेकार्थावच्छेदाख्यानम्, आदिग्रहणात् गौणमुख्यस्तुतिनिन्दादिभावार्थस्तदन्यवच्छेदादिति ।

अथोच्येत ननूक्तमेव गुणसमुदायमात्रावस्य सर्वथा दर्शनासम्भवः सत्यपि च दर्शनेऽनुमानासम्भव इति पुनरिदानीं को विचारो दर्शनं स्यादिति ? स्थिते तु स्वार्थाभावे सामान्यरूपस्याभावमात्रस्य निवृत्तिः, अभावभेदासंस्पर्शात्, वृक्ष इत्यवृक्षो न भवति अग्निरित्यनग्निर्न भवतीत्यवृक्षानग्नी अभावभेदासंस्पर्शेनोच्येते, तस्मात् सर्वाभावभेददर्शनेन विनैवापोहो गमक इत्यत्रोच्यते अथ स्वार्थाभावाभावमात्रत्वे वृक्ष इति धूम इति तच्छब्दलिङ्गाभ्यामपोह्यो घटादिभेदरूपाण्यसंस्पृश्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तन्मात्रमेव च गम्येत, न वृक्षादिपर्युदासेन घटादिरर्थात्मा कश्चित्, अन्यस्यासत्त्वादविवक्षितत्वाच्च, स्वयमनवगतं कथमभावं विशेषयितुं शक्नुयात् अवृक्षो वृक्षाभावो न घटाभाव इति, तस्य भावलभ्यात्मलाभत्वात्, उभयत्र सपक्षासपक्षयो-र्न किञ्चित् केनचिद्विशेषयितुं शक्यम् ।

च्छेदेनैकत्वेन तद्विशेषस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् ■ एव शब्दोऽनेकार्थबोधकशक्तिमानिति भावः । तत्रादित्यस्य प्रकाशोष्णतापङ्कशोषणाद्यनेकार्थकारित्ववदनेकार्थबोधकत्वाविरुद्धत्वमित्याह—एकादित्येति । नन्वनेकार्थत्वेऽपि शब्दस्याभेदे विभागेन प्रतिपत्त्यभावात् गोशब्दात् कोऽर्थो ग्राह्य इत्यनवच्छेदस्य संशयस्य प्रसङ्गः गोशब्दत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनाद् यतरविशेषधर्मास्मरणाच्चेत्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । नास्ति शब्दार्थानवच्छेदः अनवच्छेदप्रतिबन्धकविशेषस्मृतेरुद्बोधकभूताः संसर्गादयो हेतवः सन्तीति दर्शयति—प्रत्यर्थवृत्तीति, अर्थमर्थं प्रति प्रत्येकं वर्तने शब्दस्य सङ्करव्यवस्थाविधायका नियतार्थावसायहेतुत्वाद्विशेषस्मृतिहेतवः संसर्गादय इति भावः । सवत्सा धेनुः अवत्सा धेनुरिति संसर्गविप्रयोगयोरुदाहरणम्, वत्सस्य संसर्गेण विप्रयोगेण च विशिष्टजातीयधेनोरवगतिः रामलक्ष्मणाविति रामसाहचर्याद्दाशरथेः रामार्जुनाविति अर्जुनविरोधित्वाज्जामदग्न्यस्य, अञ्जलिना जुहोति अञ्जलिना सूर्यमुपतिष्ठते इत्यादौ जुहोतीत्यर्थप्रकरणाद्भ्यां भिन्नार्थवाचकत्वस्य, सैन्धवमानयेत्यत्र ग्रामभाजनप्रकरणाभ्यामश्वलवणादेः, अक्ता शर्करा उपदधातीत्यत्र तेजो वै घृतमिति स्तुतिलिङ्गेन घृतसाधनशर्कराकर्मकाग्निक्रियायाः, अर्जुनः कार्तवीर्य इत्यत्र कार्तवीर्यशब्दसन्निधानात् कार्तवीयार्जुनस्य अनुदरा कन्येत्यादौ सामर्थ्यादुदरविशेषस्य, यथा निम्बं परशुनेत्यत्रौचित्यात्समुचितच्छेदनक्रियायाः, मधुराया भवानीनगरादागच्छामीत्यत्र देशवशात् पाटलिपुत्ररूपनगरविशेषस्य द्वारमित्युक्ते शिशिरे पिधेहीति ग्रीष्मे समुद्घाटयेति काले, ग्रामस्यार्धं लभेतेत्यत्राद्धमिति व्यक्तेर्भेदात् समार्धस्य, स्थूलपृषतीमालभेतेत्यादौ स्वरस्यान्तोदात्तस्य श्रवणात् कर्मधारयार्थस्य च निर्णयो भवतीति संसर्गाद्युदाहरणानि । स्वरादयः इत्यत्रादिग्रहणग्राह्यान् दर्शयति—आदिग्रहणादिति, गौर्वाहीक इत्यादौ गौणमुख्यन्यायाद्वाहीकस्य विनिश्चयः, एवं प्रशंसादिपरवाक्यात् स्तुतिरूपस्य स्तुतिपरवाक्यात् निन्दारूपस्य भावार्थस्य व्यवच्छेदः इति भावः । ननु गुणसमुदायरूप, गुणानाञ्च यावतां ग्रहणासम्भवेन सर्वथाऽवयवादर्शनमेव सत्यपि च दर्शने कार्त्स्न्येनाऽभावग्रहणाभावादनुमानासम्भव एवेति प्रतिपादितत्वात् गत, अगदपि दृष्ट द्रव्यमद्रव्यमपि दृष्टम् घटोऽघटश्च दृष्ट इत्यादि दर्शनविचारस्यावकाश एव नास्तीत्याशङ्कते—अथोच्येतेति । तामेव शङ्कामादर्शयति—ननूक्तमेवेति, इति पदेनाभिमतेन सम्बन्धः, भूयोऽवयवानामदर्शनात् दर्शनाकाङ्क्षाया एव निरासः यतः ततो दर्शनविचारस्यावकाश एव नास्तीति भावः । तदेवं

अथोच्येतेत्यादि, अथ परेणोच्येत ननूक्तमेव गुणसमुदायमात्रस्य काणकुण्टादेर्दर्शनासम्भव, सत्यपि च दर्शने सर्वथाऽनुमानासम्भव, सर्वप्रकारेणादृष्टत्वादि[ति] निराकाङ्क्षीकृते मूलत एव पुनरिदानीं को विचारो दर्शन स्यादिति ?, स्थिते तु स्वार्थस्याभावे सामान्यरूपस्याभावमात्रस्य निवृत्ति, अभावभेदासस्पर्शात्–वृक्ष इत्यवृक्षो न भवति, अग्निरित्यनग्निर्न भवतीत्यवृक्षानग्नी अभावभेदासस्पर्शेनोच्येते, न वाऽभावस्य भेदा सन्ति, तस्मात् सर्वाभावभेददर्शनेन विनैवापोहो गमक इत्यत्रोच्यते–अथ स्वार्थाभावाभावमात्रत्वे त्वदिष्टे क शब्दार्थ इति पृच्छति–वृक्ष इत्यादि प्रत्युच्चार्य अत्राप्यपोहाभावमापादयितुकाम तच्छब्दो–वृक्षशब्द परार्थेऽनुमाने, स्वार्थे धूमश्च लिङ्गे, ताभ्यामन्या[प]पोहौ–अवृक्षानग्नी घटादिभेदरूपाण्यसस्पृश्येत्यभिमतार्थसूचनम्, प्रसज्यप्रतिषेधार्थ[न]वृक्षो न भवत्यवृक्ष इति तन्मात्रमेव च गम्येत, न च गम्यत इत्यभिप्राय, वृक्षादन्योऽवृक्ष इति न वृक्षपर्युदासेन घटादिरर्थोऽस्माऽन्य कश्चिल्लभ्यते, अन्यस्यासत्त्वादविवक्षितत्वाच्च वृक्ष एव व्याख्येयो विवक्षितत्वात्, स्वयमनवगत कथमभाव विशेषयितु शक्नुयात् ? अवृक्षो वृक्षाभावो न घटाभाव इति खपुष्पमिव वन्ध्यापुत्र, कस्मात् ? तस्य–अभावस्य भावेन लभ्यात्मलाभत्वात्, स स्वयमसन् कथमसतो विशेषण स्यात्, उभयत्र च–अन्वये व्यतिरेके च घटादीना भेदरूपाणा सपक्षासपक्षयोरस्पृश्यत्वेनेष्टत्वात् न किञ्चित् केनचिद्विशेषयितु शक्यम् ।

नास्ति स्वार्थो नाम कश्चित्, तथा च शब्देन लिङ्गेन च स्वार्थाभावस्य सामान्यस्य निवृत्तिमात्र क्रियते, यथा वृक्षशब्द स्वार्थाभावेनावृक्षसामान्यस्य निवर्तक, न हि वृक्षसामान्याभावो घटपटादीनवृक्षान् स्पृशति, अभावस्य भेदाभावादित्याह–**स्थिते तु स्वार्थस्याभाव इति,** शब्दवाच्यस्य वृक्षादिभावरूपस्य स्वार्थस्य गुणसमुदायरूपस्याभावे निश्चितेऽवृक्षोऽपि वृक्षसामान्याभाव एव सामान्यरूपो न तु घटपटादिविशेषात्मको वृक्षाभाव, तस्य घटपटादिविशेषै सस्पर्शाभावात्, केवल वृक्ष इति शब्देनापोह्यतया अवृक्षमात्रमुच्यते, अग्निरित्यनेन चानग्निमात्रमिति भाव । एवञ्चावृक्षभूताना घटपटादिनिखिलभेदानामपरिज्ञानेऽपि गमकत्वं सम्भवत्येवेत्याह–**तस्मादिति,** एवञ्चापोह्यस्यादर्शनादयं भवत्ययं न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकौ न भवितुमर्हत, दृष्टानेव हि बुद्धिरन्वियात्तेभ्य एव च व्यावर्तयेत्, नात्यन्तादृष्टान् खपुष्पवन्ध्यापुत्रादिविषयानित्यपास्तमिति भाव । अत्राचार्य आह–**अथ स्वार्थाभावेति,** स्वार्थाभावसामान्याभाव एव यद्यभीप्सित तर्हि शब्देन न कश्चिदर्थो गम्यतेत्यभिप्राय । तमेव स्फुटयति–**वृक्ष इत्यादीति,** आदिना धूम इतीति ग्राह्यम्, वृक्ष इति शब्द परार्थानुमानभूतो ग्राह्य, धूम इति स्वार्थानुमानलिङ्गभूत, अत आह–**तच्छब्द इति,** आभ्यामर्थौ हि अपोह्यौ भवत, वृक्षशब्देनावृक्ष धूमेनानग्नि, कथम् ? भेदरूपाणि घटपटादीन्यसस्पृश्य एवं तर्हि अवृक्षशब्दस्य वृक्षाभाव एवार्थो न तु वृक्षाभाववान् घटादि एवमनग्निशब्दस्यापि, भवत्विति चेन्न तथा सति प्रसज्यप्रतिषेधेन वृक्षो न भवति अग्निर्न भवतीत्यभावमात्र गम्येत, न च तथा गम्यत इति भाव । गम्यते च पर्युदासेन वृक्षादन्योऽवृक्षो घटपटादिरर्थ, भवन्मतेन तु तथाविधोऽन्यरूपोऽर्थो नास्ति, गुणसमुदायरूपस्य तस्यादर्शनात् कथञ्चित् सन्नपि सोऽर्थोऽत्र न विवक्षित, वृक्षस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वादित्याशयेनाह–**वृक्षादन्य इति** । ननु अन्यस्यासत्त्व भवतु वृक्षस्य विवक्षितत्वादवृक्ष इति वृक्षाभावगतिश्च को दोष इत्यत्राह–**स्वयमनवगत इति,** वृक्षो हि गुणसमुदायरूपत्वादनवगत, एवञ्च वृक्षशब्देनापोह्योऽवृक्षो घटाद्यभाव एव कथ न स्यात्, अनवगतो हि वृक्ष स्वाभाव घटाद्यभावाद्व्यावर्तयितु कथ शक्येत न ह्यनवगतो वन्ध्यापुत्र स्व खपुष्पाद्व्यावर्तयितु शक्नोति स्वस्वरूपस्यैवासिद्धेरिति भाव । तमेव हेतुमाह–**तस्येति,** अभावस्यात्मलाभो भावेन भवति, अयमभावो घटस्य, अयमभाव पटस्येति यदा तु भाव एव स्वयमसन् तदा कथ सोऽभावस्य स्वरूपं लम्भयितु क्षम स्यादिति भाव । एवञ्चायं वृक्षो भवति अयमवृक्षो न भवतीत्यन्वये व्यतिरेके च वृक्षाभ्यादे घटपटादेश्च भेदरूपस्यासस्पर्शात् किं केन कस्माद्व्यावर्त्यत इति दर्शयति–**उभयत्र चेति** । एवञ्च वृक्षशब्दार्थेऽवृक्षो न भवतीत्येवं

---

१ सि क्ष छा डे तोऽथसूत्र च । २ सि क्ष छा डे °भावोभद्भाव° ।

ततश्च वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्युक्ते इदमुक्तं भवेत् योऽभावाभावः स वृक्ष इति नान्यदभावनिवृत्तेः, ततो घटपटादीनां वृक्षतावत् वृक्षशब्दार्थत्वप्राप्तेः कुतोऽपोहस्तेषां स्यात्, सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अतः सर्वदर्शननिराकाङ्क्षतायां सत्यां शब्दादनुमानाद्वाऽभावाभावमात्रवृक्षाग्नित्वात् विशेषवचनप्रत्ययानर्थक्यम्, अभावाभावमात्रस्यैकत्वात्, भेदविषयवचनानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वात्, अभूतभेदविषयत्वाद्वा खपुष्पादिवत्, अगतिरज्ञानं वा वृक्षशब्दोच्चारणाद्भवेत् सर्वथा, गत्यभावात्, अभावाभावमात्रवृत्तित्वाच्छब्दानुमानयोरिति ।

ततश्चेत्यादि, अस्मादुक्तन्यायादेव शब्दार्थः संवृत्तः, वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्युक्ते इदमुक्तं भवेत्, सम्भाव्येत, योऽभावेत्यादि, अभावस्याभावो वृक्ष इत्युक्तं स्यात्, नान्यदभावनिवृत्तेः, ततो घटपटादीनामभावनिवृत्तिमात्रत्वात् वृक्षतावत् वृक्षशब्दार्थत्वं प्राप्तम्, कुतोऽपोहस्तेषां स्यात् ? तत्संस्पर्शे हि स्यादपोहनेऽवृक्षो न भवतीति, इत्यमपोहाभावः, अनिष्टञ्चैतत्, किञ्चान्यत्—सर्वथा वा गतिर्भवेत्—अभावाभावमात्रे हि वृक्षोऽग्निर्वा स्यात्, न सपक्षासपक्षभेदसंस्पर्शेन दृष्टवत्, अतः सर्वदर्शननिराकाङ्क्षता, तस्याञ्च सत्यां शब्दात् वृक्ष गतः अनुमानाद्वा—धूमादभावाभावमात्रवृक्षाग्नित्वात् दृष्टभेदासंस्पर्शादेव त्वदुक्तात् वृक्षोऽग्निरिति च विशेषवचनप्रत्ययानर्थक्यं स्यात्, कस्मात् ? अभावाभावमात्रस्यैकत्वादिति, स्वपरार्थानुमानयोः सामान्येन हेतुः खपुष्पादिवदिति दृष्टान्तः, विशेषेण वा हेतुः—भेदविषयवचनानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वात्, अभूतभेदविषयत्वादिति, सामान्येन स एव दृष्टान्तः सर्वत्रान्तेऽभिहितत्वात्, अयमन्यो व्याख्याविकल्पः,

---

यथा वृक्षो व्यतिरेको भेदं न स्पृशति तथा तदपोहोऽन्वयोऽपि भेदं न स्पृशति तर्ह्यभावाभावमात्रं वृक्षशब्दार्थः स्यादित्याह—ततश्चेति । व्याचष्टे—अस्मादुक्तन्यायादिति, गुणसमुदायमात्रार्थत्वाभावसामान्यव्यावर्तनन्यायादित्यर्थः । वृक्षशब्दस्यावृक्षो न भवतीत्यर्थस्य किमुक्तं भवेदिति सम्भाव्यत इत्यत्राह—योऽभावेत्यादीति, योऽभावाभावः—अभावसामान्यस्याभावः स एव वृक्ष इत्युक्तं स्यात् तथा सति सर्वं घटपटादि वस्तु अभावनिवृत्तिरूपत्वाद्वृक्षस्वरूपं प्राप्तम्, तद्वत् वृक्षशब्दार्थत्वमपि घटपटादीनां प्राप्तम्, तथा च वृक्षस्यापोहत्व तथात्वे वृक्षत्वात्, न ह्यभावनिवृत्तेरन्यो वृक्षः, तस्माद्वृक्षशब्देन न घटपटादीनामपोहः स्यादिति भावः । यद्यवृक्षा घटपटादिभेदरूपाणि संस्पृशेत्तर्हि तेषां व्यावृत्तिं वृक्षशब्दः कुर्वीत नेष्यते च तथा, तस्मात्तदपोहो न स्यादित्याह—तत्संस्पर्शे हीति । दोषान्तरमाह—सर्वथा वेति, वस्तुमात्रं ह्यभावाभावरूपमतोऽभावाभावमात्रेण सर्वेषां सर्वथाऽवगतिर्भवेत्, वृक्षशब्दादपि शब्दाद्घटपटमठादेरवगतिः स्यात्, न त्वेवम्, ये घटपटादयस्तद्भिन्ना वृक्ष एव वृक्षशब्दार्थः, नाम्यापि, अनग्निर्वा घटपटादिस्तदन्योऽग्निरेव धूमेन गम्य इति नैकेन यथा दृश्यते तथा न स्यादिति भावः । एवञ्चैकेन दर्शनानां विविधानां दर्शनानां त्वयाऽनाकांक्षणाद्योऽयं वृक्षशब्दवाच्यः, अग्निरयं धूमलिङ्गगम्य इत्येवं विशेषवचनानां प्रत्ययानाञ्च वैयर्थ्यमेव स्यात् शब्दगम्येऽनुमानगम्ये चाभावाभावे वैलक्षण्याभावादित्याह—अतः सर्वदर्शनेति, एकेनैव शब्देनानुमानेन वाऽभावाभावमात्रत्वेन निखिलवस्त्ववगतेः सर्वदर्शनानां निराकाङ्क्षतेत्यर्थः । भवतु तन्निराकाङ्क्षता तत्राह—तस्याञ्च सत्यामिति । अभावाभावमात्रस्यैकत्वादिति हेतुर्विशेषवचनानर्थक्यलक्षणपरार्थानुमाने विशेषप्रत्ययानर्थक्यरूपस्वार्थानुमाने चैकहेतुरित्याह—स्वपरार्थेति । खपुष्पमप्यभावाभावमात्रमनर्थकञ्चेति दृष्टान्तमाह—खपुष्पादीति । उभयत्र विभज्य हेतुद्वयमाह—भेदविषयेति, विशेषवचनमनर्थकम् भेदविषयवचनव्यवहारनिर्विषयत्वात्, विशेषप्रत्ययाऽनर्थक्यं भेदविषयानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वात् खपुष्पादिवदिति भावः । उक्तहेतुद्वयस्यापि सामान्यहेतुं सिद्धमाह—अभूतभेदविषयत्वादिति, अविद्यमानभेदविषयत्वादित्यर्थः । सर्वत्र खपुष्पादिरेव दृष्टान्त इत्याह—स एवेति । तत्र हेतुमाह—सर्वत्रेति । सर्वथा वा गतिर्भवेदिति मूलप्रकारं प्रक्षिप्य सर्वथा वाऽगतिर्भवेदिति मत्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अयमन्य इति । वृक्षादिशब्दोच्चारणे भेदविषयत्वाद्ज्ञानमेव कस्यापि

तद्यथा–सर्वथा वाऽगतिर्भवेत् प्रश्नोपलभ्याकारत्वात्, अगतिरज्ञानं वृक्षशब्दोच्चारणाद्भवेत् सर्वथा, कस्मात्? गन्तव्याभावात्, गन्तव्याभावश्चाभावाभावमात्रवृत्तित्वाच्छब्दानुमानयोरिति ।

अत्रोच्येत न स्वभेदा अपोह्यन्ते नाप्यशेषभेदासंस्पर्शेनाभावमात्रम्, किन्तर्हि? स्वसम्बन्धिसामान्यधर्मानुबन्धिभेदेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेष्वन्यापोहस्य प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषाः, अत एव चेदं स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र[१]दर्शनात्तद्व्यवच्छेदादनुमानमिति, अस्य व्याख्या–यत्र दृष्टः सोऽत्र सम्बन्धाभिप्रेतो न त्वविनाभावित्वसम्बन्धेन, अवृक्षोऽनग्निर्वा न भवतीति, एवञ्च कृत्वा वृक्षशब्दाद्धूमाच्चानेकाविनाभाविना पृथिवीद्रव्यत्वादीनामनुमानमुपपन्नं भवति, तद्दर्शनस्पर्शनवृत्तत्वात्, इतरथा ह्यननुबन्धिनामन्यत्वादतुल्ये एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनैकान्तिकत्वविरुद्धत्वानुमानाभासदोषाः स्युः, अनुबन्धिनां त्यागे च तदविनाभाविनः स्वार्थस्यासम्भव एव, ततः प्रत्याय्यप्रत्यायनयोरनुपपत्तिः, तस्मात् स्वसम्बन्धिभावाभावाभ्यां दर्शनादर्शनयोरभिप्रेतानुमानसिद्धिरिति ।

अत्रोच्येतेत्यादि, स्वभेदाभावव्यावृत्तिलक्षणान्यापोहेऽनन्तत्वादसम्भवसम्बन्धाभिधानादिदोषा उक्ताः, सामान्याभावाभावमात्रे सर्वैकत्वानर्थक्यापोह्याभावदोषा उक्ताः, तेषां पक्षद्वयानभ्युपगमात् परिहारः । नाप्यशेषेत्यादि, किं तर्हीति पक्षान्तरं श्रयते निर्दोषं मन्यमानः, स्वसम्बन्धि[नो]वृक्षस्याभेदाः सत्ताद्रव्यत्वादिसामान्यधर्मास्तदनुबन्धिनो भेदाश्च शिंशपादयः तेष्वविनाभाविषु दर्शनसंस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेषु घटादिष्वदर्शनसंस्पर्शने जलादिषु चान्यापोहस्य प्रवृत्तत्वान्न सम्भवन्त्युभयपक्षगता दोषाः, अत एव चेदमि-

---

त्यादित्याह–अगतिरज्ञानमिति । कथमज्ञानं भवेदित्यत्राह–गन्तव्याभावादिति, अर्थगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगो न च तत्पक्षे कथनार्थो गम्यत इति भावः । सोऽपि कस्मादित्यत्राह–गन्तव्याभावश्चेति, शब्दानुमानयोर्भेदनिरपेक्षाभावमात्रवृत्तेः ज्ञातव्यं प्राप्यं वा न किमप्यस्तीति भावः । ननु वृक्षादिशब्देन भेदानामभिधानपक्षे वृक्षादीनामानन्त्यात् सम्बन्धाशक्यत्वादन्वयाभावात् अनभिधेयता, व्यावर्त्यानामपि घटपटादीनामानन्त्यात् तेन तेन प्रकारेणाशक्यत्वादप्रतिपत्त्याऽपोहासम्भव इत्यादिदोषा उक्ताः, अन्वयव्यतिरेकयोर्भेदरूपाणामसंस्पर्शे सामान्याभावमात्रस्यैकत्वेन घटपटवृक्षाम्रादीनां सर्वशब्दैकत्वं विशेषवचनप्रत्ययवैयर्थ्यं सर्वथा वृक्षत्वेनापोह्याभावादपोह्याभावदोषा उक्ताः, तदिदं पक्षद्वयं परित्यज्य वादी शङ्कते–अत्रोच्येतेति । व्याचष्टे–स्वभेदेति, वृक्षादीनां ये भेदास्तदभावव्यावृत्तिरूपान्यापोहपक्षे भेदानामनन्तत्वात् सम्बन्धाशक्यत्वादन्वयाभावाच्चापोह्याभावदोषाः एवं व्यतिरेके भेदनिरपेक्षेऽपि विज्ञेयम् । भेदरूपासंस्पर्शपक्षे दोषमाह–सामान्याभावेति, घटपटवृक्षाम्रादीनामेकत्वं विशेषवचनप्रत्ययानर्थक्यमपोह्याभावादपोह्याभावदोषा उक्ताः प्राग्विस्तरेणेति भावः । उक्तदोषाणां परिहारश्चोक्तपक्षद्वयानभ्युपगमादित्याह–तेषामिति, उक्तदोषाणामित्यर्थः । शब्दलिङ्गाभ्यां वृक्षाग्न्यादिमात्रं नापोह्यत इति द्वितीयपक्षं दर्शयति–नाप्यशेषेत्यादीति । वृक्षस्याग्नेर्वा ये सम्बन्धिनः सामान्यधर्मास्तदनुबन्धिनो विशेषाश्च, एतेऽन्वयरूपा अत्र दर्शनं संस्पर्शनञ्च सम्भवति, एतद्व्यतिरिक्तेषु दर्शनस्य संस्पर्शनस्य चाप्रवृत्तेरन्यापोहः प्रवर्तत इति पक्षान्तरं दर्शयति–स्वसम्बन्धिन इति । तेष्वविनाभाविष्विति, एभिर्विना वृक्षादेरसम्भवः, एषु दर्शनं संस्पर्शनञ्च भवति वृक्षादिशब्दे, न गुणसमुदायमात्रता विवक्षिता, दर्शनाद्यसम्भवादिति

---

१ सि क्ष डा डे तद्यथाविकल्प तथा । २ सि क्ष डा डे वृक्षाम्न० । ३ सि क्ष डा डे संस्पर्शन । ४ सि क्ष डा डे संस्पर्शेन ।

त्यादि—एतदाभासप्रदर्शनार्थं भाष्यग्रन्थमाह—स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनादित्यादि, अस्य व्याख्या टीकाग्रन्थः—यत्र दृष्ट इत्यादि यावद्वृक्षोऽनग्निर्न भवतीति गतार्थः, एवञ्च कृत्वेत्यादि यावदुपपन्न भवतीति, अनेकाविनाभाविना पृथिवीद्रव्यत्वादीनां वृक्षशब्दाद्धूमाद्यनुबन्धिनामनुमानं युज्यते, तद्दर्शन स्पर्शने, वृक्षत्वात् पृथिवी द्रव्यं सच्च, धूमत्वाच्च, वृक्षोऽवदग्निरश्चेति, इतरथा नित्यादि, अस्य तद्व्यतिरेके सम्बन्धित्वाभावेऽनुबन्धिना द्रव्य[त्वा]दीनामप्यन्यत्वादतुल्ये विपक्षे एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनैका-न्तिकविरुद्धानुमानाभासदोषाः स्युः, अनुबन्धिना द्रव्य[त्वा]दीनां त्यागे तदविनाभाविनो वृक्षस्य त्यागैकान्तभाव एवेति च दोषः, ततः प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः—अर्थशब्दयोरनुपपत्तिः, तस्मात् स्वसम्बन्धि-भ्योऽन्यत्रादर्शनोपसंहारः सम्बन्धिनोऽर्थान्तरस्य भावे दर्शनात् सम्बन्धिन एव भावाभावेऽदर्शनाच्चानुमानस्या-भिमतस्य सिद्धिरिति ।

अत्रोत्तरमुच्यते—

एवं तर्हि यदि सत्त्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य वृक्षादभिन्नानि वृक्षो भवन्ति स वा वृक्षस्तानि भवति तेन तानि विशेष्यन्ते देवदत्तपाण्यादिवदेकभवनात्मना, तस्मिन्नेकभवने प्रयोगः शाखादिमति दर्शनमित्युच्यते, तत्स्यात्सम्भवत्, ततोऽन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्,

र्थः । तद्व्यतिरिक्तेष्विति, सत्त्वादिधर्मावच्छिन्नशिंशपादिभेदव्यतिरिक्तेषु घटपटादिषु यत एवानन्त्याद्दर्शनं सत्स्पर्शनञ्च न भवतोऽत एव तत्रान्यापोहस्य प्रवृत्तिरिति नात्र पूर्वोदितपक्षदोषा इति भावः । अयमेव पक्षोऽस्माकं सम्मत इति स्वाचार्यभाष्यग्रन्थं प्रस्तौति एतत्पक्षेति । एवञ्च यतो दर्शनं न सम्भवति तत्रापि च क्वचिद्दर्शने नानुमानसम्भवाऽन्य एव यत्र यत्र वृक्षत्वादिलिङ्गं न एव तत्सम्बन्धिपदार्थाः वृक्षशब्दादिना प्राप्य, न तु ते शिंशपादयो यैर्विना न संभवन्ति गुणादिभि ते सर्वे सम्बन्धिन इत्याशयेन व्याख्यातं भाष्यटीकाग्रन्थमुपन्यस्यति—अस्य व्याख्याटीकाग्रन्थ इति । यत्र यत्र वृक्षशब्द धूमादिलिङ्गं दृष्टं तत्र तत्र शब्दलिङ्गयोर्दर्शनादभिधेयत्वानुमेयत्वे ततोऽन्यत्र शब्दलिङ्गयोरदर्शनात् तद्व्यवच्छेदानुमानमयमवृक्षो न भवत्ययमनग्निर्न भवतीति तद्ग्रन्थमुपदर्शयति—यत्र दृष्ट इत्यादीति । यथा चाभिधेयानुमेययोर्भावादेरन्यत्र वृक्षशब्दधूम लिङ्गयोरदर्शनात्ताभ्यामवृक्षानग्निव्यवच्छेदानुमानं भवति तथैव पृथिवीद्रव्यत्वाद्यभावेऽपि वृक्षशब्दधूमलिङ्गयोरदर्शनात्ताभ्यां पृथिवीद्रव्यत्वाद्यनुमानं भवतीत्याह—अनेकाविनाभाविनामिति, अनेकैः सह शब्दलिङ्गाविनाभाविनामित्यर्थः । तद्दर्शन स्पर्शने इति, पृथिवीद्रव्यत्वादेरनुमानाभिधाने इत्यर्थः । तदेवाह—वृक्षत्वादिति । वृक्षाग्न्यादिभिः सह सत्ताद्रव्यत्वादिसामान्यधर्माः शिंशपादिभेदाश्च तादात्म्यादविनाभाविनः, अत एव च सम्बन्धिनः, यदि तेषां तादात्म्यं न स्यात्तर्हि अत्यन्त व्यतिरिक्ताः तैर्विना भवन्तोऽसम्बन्धिनः स्युः, एवं द्रव्यत्वादयो वृक्षादावसन्तोऽन्यत्रैव भवेयुः तथा चातुल्य विपक्ष एव वृत्तेः पृथिव्यादिव्यवच्छेदानुमानं न स्यात्, अपृथिव्यादिव्यवच्छेदस्य पक्षस्य वृक्षाग्न्यादेर्धर्मताभावात्, वृक्षशब्दादेः पृथिव्यादौ वृत्तेरनैकान्तिकत्वात्, अपृथिव्याद्यविनाभावित्वेन वृक्षाग्न्यादेर्विरुद्धत्वादनुमानासम्भव इत्याह—अत्यन्तेति । वृक्षादिभिः सह द्रव्यत्वादेरत्यन्तभिन्नत्वेनासम्बन्धित्वादि द्रव्यत्वादीनि त्यज्यन्ते तर्हि तदविनाभाविनस्तत्स्वरूपस्य वृक्षादेस्त्यागप्रसङ्गः स्यादित्याह—अनुबन्धिनामिति । एवं व्याप्यव्यापकाभावात् कोऽसौ प्रत्यायकः प्रत्याय्यो वा भवेदित्याह—तत इति । एवञ्च स्वसम्बन्धिन सत्त्वद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नवृक्षादभावे दर्शनात् वृक्षाद्यन्यभावे चादर्शनादवृक्षादिव्यवच्छेदानुमानं भवतीत्याह—सम्बन्धिन इति । तदेवं ताभ्यां सामान्यधर्मधर्मिणोस्तादात्म्याभ्युपगमेन स्वपक्षे दर्शिते सत्त्वादीनां तादात्म्येन विशेषणे दोषमाहाचार्यः—एवं

१ सि. क्ष. ग. के. भव । २ सि. क्ष. स्पर्शने, छा. तद्दर्शनस्पर्शन । ३ सि. क्ष. डे. छा. वृक्षत्वादग्नि० । ४ सि. क्ष. छा. डे. सम्बन्ध्यभावे० ।

द्रव्याद्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानादतिस्फुट एवाय विधिवादस्त्वयाऽभ्युपगत, भवनपरमार्थाभ्युपगमात्, य कोऽपि भवति वृक्षादिस्तदपि भवनमेव भवत एव भवनात् योऽप्यसौ व्यावृत्त्यभित तदपि भवनमेव, भवत एव व्यावृत्ते पर्वतादे देवदत्तादे व्यावृत्तिवत्, वैधर्म्येण खपुष्पवत्, एव भवद्वचननिरूपणेऽयमस्य स्थित एवार्थ. स चान्यश्चेत्यान्यापोहपरिग्रहोऽनुगमो विधिरेव, तस्मिंश्च सति सर्वथा वा गतिर्भवेदिति ।

एव तर्हीत्यादि, यदि सत्त्वादीनीत्यादि–सत्ताद्रव्यपृथिवीत्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य वृक्षादभिन्नानि सन्ति वृक्षो भवन्ति–तानि वृक्ष एवेत्यर्थ, स वा वृक्षस्तानि भवति, तेन तानि विशेष्यन्ते देवदत्तपाण्यादिवदेकभवनात्मनेत्येतदापन्नम्, तस्मिन्नेकभवने प्रयोग शाखादिमति दर्शनमित्युच्यते, अस्यार्थ स एकभवनात्मकोऽर्थोऽस्य वृक्षश ब्दप्रयोगस्य, किमिव? तत्स्वात्मवत्–सत्ताद्रव्यत्वादिवृक्षस्वात्मवत्, वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिस्वात्मवदेकभवनात्मकत्वादित्यर्थ, कस्मात्? उक्तन्यायेन ततोऽनन्यत्वात्–तेभ्यस्तस्य, तस्माद्वा तेषामनन्यत्वात्, द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्–वृक्षद्रव्यादिभावदर्शनादित्यर्थ, कस्मात्? द्रव्याद्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानात्–पृथिवीद्रव्यसत्त्वाभावे दर्शन वृक्षस्य वृक्षाभावे वा पृथिव्यादिभावदर्शन वृक्षात्मविषयत्वेनाभ्यनुज्ञायते यस्मात् तस्मादेकभवनात्मकत्वानुज्ञानादन्याभावादतिस्फुट एवाय विधिवादस्त्वयाऽभ्युपगत, पूर्वेष्वपि पक्षेषु स्फुट एव विधिवाद, अस्मिंस्त्वतिस्फुट, कस्मात्? भवनपरमार्थाभ्युपगमात्–वृक्षशब्दस्य सद्द्रव्यपृथिवीमृदादिवृक्षैकभवनात्मक परमार्थतोऽर्थ इत्यभ्युपगतत्वात् य[3] कोऽपि भवतीत्यादिना भवनमेवेति दर्शयति–यावद्वैधर्म्येण खपुष्पवदिति, योऽप्यसावित्यादि, व्यावृत्त्यभिमतोऽपि

तर्हीति । सत्त्वादीनां वृक्षादिभि सह तादात्म्याद्विशेषणत्वेऽभिमतेऽत्यन्ताभेदात् सत्त्वादीनि वृक्षादीन्येव न व्यतिरिक्तानि स्युरथवा वृक्षादीन्येव सत्त्वादीनि स्युर्विनिगमकाभावादिति व्याचष्टे–सत्ताद्रव्येति । सत्त्वादीनां वृक्षरूपतायां विशेषणत्व वृक्षादीनां सत्त्वादिरूपतायां विशेषणत्व सन् वृक्ष, वृक्ष सन्निति । वृक्षादीनां विशेषणत्वे दृष्टान्तमादर्शयति–देवदत्तेति, पाण्यादीनां देवदत्तो विशेषणम्, तदात्मकत्वात्तस्येति भाव । एकभवनात्मनेति, देवदत्तस्य पाण्यादे, सत्त्वादेर्वृक्षादेश्च भवनमेकमेव, न पृथग्रूपम् तयोरत्यन्ताभेदादिति भाव । तेनैवैकभवनेन सह वृक्षादिशब्दस्य प्रयोगदर्शनादभेद, तदेवैकभवन वृक्षादिशब्दाभिधेय भवतीत्याह–तस्मिन्नेकभवन इति । सत्ताद्रव्यत्वादिरूपैकभवने वृक्षादिशब्दप्रयोग एव शाखादिमति वृक्षे वृक्षशब्ददर्शनमित्युच्यत इति भाव । दृष्टान्तमाह–तत्स्वात्मवदिति, सत्ताद्रव्यत्वादीनां वृक्षस्वात्मतावत् यद्वा वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिस्वात्मतावत्, तयोर्हि भवनमेकमेवेति भाव । एकभवनात्मकत्वे हेतुमाह–उक्तन्यायेनेति, स्वसम्बन्धिभावाभावाभ्या दर्शनाद्दर्शनातोऽनन्यत्वात् सत्त्वादिभ्यो वृक्षस्य वृक्षात् सत्त्वादीनामिति भाव । उक्तन्यायमेव दर्शयति–द्रव्यादीति, द्रव्यत्वादिभावे एव वृक्षस्य दर्शनात् वृक्षभाव एव तदात्मनो द्रव्यत्वादेर्दर्शनादित्यर्थ । व्यतिरेकमाह–द्रव्यादीति, स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्वादर्शनाभ्युपगमादित्यर्थ । एवञ्चैकभवनात्मकत्व तवापि न्यायागतमभ्युपगतमेव स्यात्, ततश्च सत्त्वद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिभ्यो वृक्षस्यैकभवनात्मकत्वेन सद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्य कस्याप्यभावादन्यापोहासम्भवेन त्वदीयो वादोऽय विधिवाद एवेत्यतिस्फुटमिति भाव । अतिशब्दप्रयोजनमाह–पूर्वेष्वपीति । अतिस्फुटत्वे हेतुमाह–भवनपरमार्थेति, सामान्योपसर्जनविशेषविधिप्रधानशब्दार्थ परमार्थस्तस्याभ्युपगमादिति भाव । भवदेव भवति वृक्षादि, नाभवत्, खपुष्पादीनामपि भवनप्रसङ्गात् व्यावृत्तित्वेनाभिमतोऽपि भवनमेव, नाभवनम्, भवत एव व्यावृत्ते, यद्यभवतोऽपि व्यावृत्ति स्यात्, खपुष्पादेरपि व्यावृत्ति स्यादित्याशयेनाह–य कोऽपीति । भवत एव व्यावृत्तेरित्यत्र भवत इति पदं

१ सि क्ष छा डे पृथिव्यादीनि । २ सि क्ष छा डे विषयत्वादभ्य० । ३ सि क्ष छा ड यत्कोऽपि ।

भवन[म्]परमार्थत इति दर्शयति–भवत एव व्यावृत्तेरिति हेतु, भवन्नेव व्यावर्त्तते, कर्त्तरि षष्ठीविभक्त्युपपत्ते, पर्वते पतितस्य देवदत्तस्य व्यावृत्तिवत्, भवत एव व्यावृत्तेरित्यपादानलक्षणा पञ्चमी वा, यो भवति पर्वतादि तस्माद्भवत एव पर्वतादेर्देवदत्तादेर्व्यावृत्तिवत्, न खपुष्पादिवदिति विधिवाद एव स्फुटीकृत, तत किं? तत इद–एवं भवद्भवनेत्यादि, इत्थं भवदेव भवतीति निरूपणेऽयमस्य स्थित न्यार्थ, न चान्य श्चेत्ययमन्यापोहपरिग्रह, तस्मिंश्च सति सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अनुगमो विधिरेवेत्युपसंहरति ।

अथवाऽनिर्णीतरूपव्याख्याविकल्पा एकान्तरूपा उपेक्ष्या, सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीयः परिनिष्ठितोऽय पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थ, वाशब्दो विकल्पार्थ, विकल्पाना गति निश्चय परिनिष्ठा, अनेकान्तः स एव भवेत्, इत्थं सर्वन्यायपरिशुद्धफलत्वादस्य सर्वविकल्पा विधिप्रतिषेधौ स्ववचनादेवापतिता विधिविकल्पोऽपि सदाद्यात्मकार्थग्रहणात्, अपोहविकल्पोऽपि स्वसम्बन्ध्यन्यप्रतिषेधार्थत्वात्, तेन सर्वथा विकल्पाना गतिः स्याद्वाद, स च द्रव्यार्थ पर्यायार्थौ, एकान्तत्यागरूपैकवाक्यमत्यात्मकौ, द्रव्यार्थतः स्यादनपोह इत्यादि न च तेन सर्वेषामपि, ततश्चेदमपि दुरधीतमेवान्यापोहवादिना ।

अथवाऽनिर्णीतेत्यादि, ये त्वमी व्याख्याविकल्पा कल्पिता विधिवादेऽन्यापोहवादे वा एकान्तरूपा से सर्वे न निर्वहन्तीत्युपेक्ष्या, तत्प्रदर्शनात् सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीय परिनिष्ठितोऽतीतसर्वविचारस्याय पिण्डार्थ इत्येतदाख्यानार्थं, कोऽसौ पिण्डार्थ इति चेदुच्यते चेति, वाशब्दो विकल्पार्थः विकल्पाना गतिरिति विकल्पानामेव ज्ञान निश्चय परिनिष्ठा–सर्वथा घटो घटोऽप्यघटोऽपीत्यादिनिश्चयः, का सा गति ? अनेकान्त, स एव एव भवेत्–स एवानेकान्तो विमर्दक्षमो विचारपर्यवसानेऽवतिष्ठत, इत्थं सर्वन्यायपरि-

कर्तृषष्ठ्यन्त व्याख्यस्य वृत्तिरित्यादिनाविवाह–कर्त्तरि षष्ठीति, 'कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठीविधानात्, भवनात्मा देवदत्त पर्वतेन भविष्यो हि व्यावृत्त इति भाव । भवत इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वमभिप्रेत्याह–भवत एवेति, भवनरूपात् पर्वतादे भवनरूपस्यैव देवदत्तस्य व्यावृत्तिर्भवति एवम् व्यावृत्तिप्रतियोग्यनुयोगिनोर्भावत्व एव व्यावृत्तिरत सापि भवनमेवेति स्फुटो विधिवाद इति भाव । एतयो भयोर्भावरूपत्वे अन्य तथावृत्तिरूपोऽपोहश्च य सार्थ उच्यते सर्वमेतद्विधिरूपमेव सम्पन्नम्, तथा च सर्वथा गतिर्शनमवगतिभवदेवेत्युपसंहरति–इत्थं भवदेवेति । सर्वथा वा गतिर्भवेदित्यस्य वाक्यस्य व्याख्यान्तरमाह–अथवेति । व्याख्याविकल्पानेव तावद्दर्शयति–ये त्वमी इति । एषां व्याख्याविकल्पानां प्रदर्शनादस्य पर्यवसितोऽर्थस्तेषामिति प्रदर्शनाय सर्वथाशब्द उक्त इत्याह–तत्प्रदर्शनादिति, व्याख्याविकल्पाना प्रदर्शनादित्यर्थ । अशेषतत्त्वैकान्तविमर्दनसमर्थ विचारावसानावस्थायित्वञ्च विमर्दरमणीय परिनिष्ठित इति पदाभ्यामादर्शितम्, एवं वा गति सर्वथा भवेदिति योजनया वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् षष्ठीबहुवचनान्तत्वात् व्याख्याविकल्पाना गति निर्णय विमर्दनसमर्थविचारावसानावस्थाय्यनेकान्त एव भवन् घटो घटोऽघटोऽपि गौणाद्यर्थौरपीत्येवं निर्णयात्त्याह–वाशब्द इति । अनेकान्तस्य विचारपर्यवसानस्थायित्वमाह–स एवेति । स्याद्वाद परिशुद्धनिरवद्यन्यायानां फलभूतत्वात् सर्वे विकल्पा तत्तन्न्यायावलम्बिन वादिद्वये सक्षेपेण विधिरूपे प्रतिषेधरूपे च विभक्ता, तत्र धर्मिस्वरूपपृथिव्याविभावार्थग्राहिणोऽत एव विध्यात्मका, अपरे चानुमेयाभिधेयसम्बन्धि सामान्यमतिविभक्तविशेषान्यप्रतियोगिकप्रतिषेधात्मकार्थग्राहिणोऽत एव प्रतिषेधात्मका इति सर्वविकल्पा गृहीता इत्याह–इत्थं सर्वन्यायेति, न्यायाना परिशुद्धिर्भेदानपरित्यागतेति बोध्यम् । एवं च सर्वविकल्पाना पर्यवसानेऽवस्थायित्वात् स्याद्वादस्य

१ सि क्ष दे डा सत स्व ।

शुद्धिफलत्वादस्य सर्वविकल्पा संक्षेपेण विधिप्रतिषेधौ, तावुभावित्थं गृहीताविति दर्शयति–विधिविकल्पोऽपि सदाद्यात्मकार्थग्रहणादिति विधिं अपोहविकल्पोऽपि स्वसम्बन्ध्यन्यप्रतिषेधार्थत्वादिति प्रतिषेधमेतौ त्वद्वचना-देवापतितौ, तेन सर्वथा विकल्पाना [गति]रागति स्याद्वाद , स च द्रव्यार्थपर्यायार्थौ नैकान्तत्यागरूपैक-वाक्यसमत्वात्मकौ, तयोर्विषयविभागेन शब्दार्थमुपसंहृत्य दर्शयति यथासंख्य द्रव्यार्थत इत्यादि गतार्थं सोदाहरण यावत् स्यादनपोह इत्यादि, आदिग्रहणादन्यदपि यत्किंचिदन्यैरप्युद्ग्राहित वस्तूदाहरणमेवास्य सर्वगतासर्वगतकारणकार्यत्वादीत्यभिप्राय , न च तेनेत्यादि यावत् सर्वेषामपीति वादपरमेश्वरत्वप्रदर्शन स्याद्वादस्य गतार्थम् । ततश्चेदमपि दुरधीतमेवान्यापोहवादिनेत्युक्तार्थानुसारेणातिदेशेन दूषयति कारिकाम्, अन्यापोहस्य केवलस्य दूषितत्वात्, दर्शनबलेनैव शब्दार्थप्रतिपत्तेर्व्याख्यातत्वात्, अन्ते वा स्याद्वादोपसंहारात्, एकान्तविधिवादवदूषणस्य प्रकाशितप्रकाशनवद्वैयर्थ्यादिति ।

यत्तूक्त वृक्षो मध्वक क्रियत इत्यत्र वृक्षशब्दोऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभि शिंश-पादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा केवलोऽपि शिंशपावाची स्यात् अथ बहुषु पलाशादिषु दृष्टो-ऽय वृक्ष इति सामान्यात् संशयो भवतीति चेदेव सति वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानि दृष्टानि तेषु निश्चयस्तु दृष्ट , अवृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानवदपृथिव्यद्रव्यासत्त्वव्यावृत्त्या वृक्षाभिधा-नात्, यथा हि वृक्षादिशब्दा स्वानयवान् तदनुवन्धिनश्चार्थान् व्याप्नुवन्ति स्वार्थाभावे न वर्तन्त इति व्यावृत्तिबलेन निश्चयहेतव , शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्तेरन्वये संशय-हेतव इति वयन्तु ब्रूमो गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागात्, अन्वयद्वारेणादृष्टत्वात् केवलात् संशय यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेर्विशेष एवार्थादिरपि निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, सत्त्व-द्रव्यत्वपार्थिवत्वादावपि निश्चयो दृष्टबलादेव ।

यत्तूक्तमित्यादि, यत्परेण दोषजातमुपन्यस्त विधिवादिन प्रति तत्परिहर्तुकाम पूर्वपक्षयति–वृक्षो मध्वक क्रियत इत्यादि, अर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभि[1] शिंशपादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्वत्र सर्वथा केवलोऽपि शिंशपावाची स्याद्वृक्षशब्द , अनिष्टञ्चैतत्, केवलस्याप्रत्यायनात्, अथ बहुष्वित्यादि, सोऽन्या-

परित्यक्तैकान्तद्रव्यार्थपर्यायार्थोभयविषयविज्ञानजनकवाक्यरूपत्वमित्याह–तेन सर्वथेति । द्रव्यार्थपर्यायार्थयोर्विषयविभागेन सोदाहरणं शब्दार्थं दर्शयति–तयोर्विषयविभागेनेति, अत्र मूल नोपलब्धम् । अन्येषामप्यन्यैरप्युपगताना सर्वगतत्वासर्व-गतत्वादीनां वस्तूनामपि द्रव्यार्थपर्यायार्थयोरुदाहरणत्व विज्ञेयमित्यादिना दर्शयति–आदिग्रहणादिति । तै सर्वगतादिविषय विकल्प गहे न स्याद्वादस्य विरोध , स्याद्वादस्य निखिलविकल्पसकलोत्पस्य नाथत्वात् स हि सर्वेषां वादाना विरुद्धांश त्याजयित्वा साम्यतामापाद्य पालन विधत्त इत्याह–न च तेनेत्यादीति । अन्यापोहवादियुक्त कारिकामतिदेशेन दूषयति–ततश्चेदमपीति, अत्र कारिका नावगम्यते अथ वृक्षो मधुक नियत इत्यादौ सामान्यवाचकस्य वृक्षशब्दस्य विशेषविषय संशयकत्वात् तन्निर्णय वार्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभि शिंशपादिविशेषविषय ज्ञान निर्णयात् सर्वत्र वृक्षशब्द शिंशपावाच्येव स्यात्, न सत्ताद्रव्य त्वपृथिवीत्ववृक्षत्वादिविशिष्टाभिधायी स्यात्, यदि दर्शनबलेन शब्दार्थप्रतिपत्ति स्यादित्याशङ्कते यत्तूक्तमिति । व्याचष्टे–यत्परेणेति । न चेत्यापत्ति वृक्षशब्दस्य केवलशिंशपाप्रतिपत्तिजनकत्वाभावादित्याह–अनिष्टञ्चैतदिति । तथाऽऽशङ्कान्तरे

[1] सि क्ष छा शिंशपादिभि ।

पोहवादेव परमतमाशङ्कते-बहुषु पलाशादिषु दृष्टोऽयं वृक्षः, तस्मात् कतम एषां विवक्षित स्यादिति सामान्यात् संशयो भवतीत्याशङ्क्य तत्रापि दोषं ब्रूयादन्यापोहवादी भन्न मतीत्यादि, वृक्षार्थं सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानि[दृ]ष्टानि तेषु निश्चयस्तु दृष्ट इत्यनैकान्तिकमेतत्, येन पुनर्यायेनेति चेत्-अवृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानत्वपृथिव्यद्रव्यासत्त्व[व्या]वृत्त्या वृक्षाभिधानात्, व्यावृत्तिमटेनैतस्य च न्यायस्य गुणोपचयवर्णन-यथा हि वृक्षेत्यादि गतार्थं यावत् संशयहेतव इति, वयं तु ब्रूमो गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागादिति, व्याख्या-अन्वयद्वारेणादृष्टत्वात् केवलात् संशय, किं कारणं? यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेर्विशेष एवार्थादिरपि, शिंशपादितद्विशेषादर्शनादेव पलाशादावपि वृक्षशब्दसामान्यात् संशयो भवत्यदृष्टत्व[1]द्विशेषविरहितस्य, निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, यदप्युच्यते सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वादिषु कस्मान्निश्चयो भवतीति, तत्रापि दृष्टत्वादेव।

एवमेव च वृक्षार्थभवनप्रतीतितद्वृक्षशब्दात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते तैर्विना वृक्षभवनस्यैवादर्शनात् विधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव वृक्षपार्थिवद्रव्यसच्छब्दा आनुलोम्येन त्रिद्व्येकाथनिश्चयहेतव प्रातिलोम्येन संशयहेतव, एवञ्चान्यतामर्थप्रकरणादिसहिताद्वृक्षशब्दात् शिंशपाया वृक्षत्वतत्त्वाद्व्यादिभ्योऽर्थेभ्योऽन्यस्या शिंशपादिशब्दादिव गतिविशेषदर्शनादेवेति।

एवमेव च वृक्षार्थेत्यादि, यावद्वृक्षभवनस्यैवादर्शनादिति, एतदुक्त भवति यथा वृक्ष स्यार्थभवनेन विना न भवतीति वृक्षशब्दात्तद्भवन प्रतीयते तथा पार्थिवद्रव्यास्तित्वैर्विना वृक्षत्वस्य [भवनात् वृक्षार्थभवन]

विधत्ते-बहुष्विति। बहुधाऽप्यभिधेयस्य सामान्यात् संशयो भवेत्। शब्दात्तु निश्चयो दृष्टोऽवृक्षव्यावृत्तधीरिव॥' वृक्षशब्द पलाशखदिरसालपनसपिप्पलकदम्बनिम्बादिषु दृश्यते तस्मात् पलाशत्वतदभावसहचरितवृक्षत्वसामान्यज्ञानात् वृक्ष इत्युक्ते संशय स्यात्, किं पनसो विवक्षित उत सरल इति, एव संशये परेणाक्षिप्तेऽन्यापोहवादी तत्र समाधिमभिधत्त इत्याह-बहुषु पलाशादिष्विति। समाधिमेव निर्दर्शयति-वृक्षार्थ इति, सामान्यमात्रस्य संशयहेतुत्वे व्यभिचार तथा हि वृक्षशब्दार्थं सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वसत्त्वविशिष्टो विशेष उच्यते तथा च सत्ताद्यन्यादा वृक्षशब्दसामान्यस्य सत्त्वतदभावसहचरितस्य दृष्टत्वात् संशय स्यात्, न च भवति किन्तु निश्चय एव दृष्ट इति व्यभिचार, वृक्षशब्दो हि सम्बन्धानुरूप्यात्तत्त्वावीय दृष्टोऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणैवाभिधायको दृष्ट अवृक्षनिवृत्तिद्वारेणैव हि वृक्षशब्दो वृक्षस्याभिधायक, तद्वदपृथिव्यद्रव्यासत्त्वव्यावृत्त्या वृक्षस्याभिधायक इति भाव। इतरव्यावृत्तिरूपेणैवाभिधायकत्वमिति न्यायमाह-अवृक्षेति। शब्दानामन्वयद्वारेणाभिधायकत्वे संशयो दोष, व्यावृत्तिरूपेणाभिधायकत्वे ऽनुपायपोऽस्य वृक्षत्वद्रव्यत्वतदनुगतिव्याप्तत्वेन तेषां सत्त्वादीना निश्चयो भवतीति गुण इत्याशयेनाह-व्यावृत्तिपरत्वेनेति। योऽयं गुण दोषाभिमानस्ते केवलं स्वीये पक्षेऽनुरागादेव न वस्तुस्थित्या, अन्वयद्वारेणाभिधायकत्वे संशयो न सर्वत्र किन्तु यत्र विशेषो न दृश्यत तत्रैव संशय इत्याशयेनाह-वयं तु ब्रूम इति। अन्वयद्वारेणेति, अन्वयद्वारेण विशेषविरहितस्य सामान्यस्यादृष्टत्वात्, अनुमानादिप्रमाणेन विशेषसहितस्यैव दर्शनाच्च केवलाद्वृक्षादिशब्दात् संशयो धवपनसशिंशपादिविषय स्यादिति भाव। इदमेवाह-शिंशपादीति। वृक्षादिशब्दवाच्यस्य सदादिवेन न संशयोऽपि तु निश्चय एव, अव्यभिचरितत्वेन तेषां दर्शनादित्याह-यदप्युच्यत इति सदादीनामव्यभिचरितत्वमेव तावदुपपादयति-एवमेव चेति। वृक्षवृक्षार्थभवनयोर्यथाऽव्यभिचरितत्वं वृक्षार्थभवनेन विना वृक्षस्यादर्शनात् अत एव च वृक्षशब्दात्तद्भवनं नियमेन प्रतीयते तथा वृक्षत्वस्य पार्थिवभवनाद्यव्यभिचरितत्वात् वृक्षशब्दात्तत्प्रतीतिर्नियमेन भवतीत्याचष्टे-एतदुक्तं भवतीति। व्यावृत्तिपरत्वेनाभिधायकत्वे यद्गुणोपचयवर्णन यथा हीत्यादिनोक्तं तन्निराकरोति-

---

१ सि क्षा डे निश्चयो न दृष्ट। २ सि क्ष भा डे वयं त्वक्षमे। ३ सि क्ष °णानष्ट०। ४ सि क्ष पलाशाद्यपि। ५ अत्र क्षमता यावत्सार्धैकपत्रमत्रानुपयोगिपाठो दृश्यते सोऽस्माभिरेतत्र नवमेऽनुगुणत्वात् परिगृहीत।

प्रतीतिवत् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते, वैनैना तस्यैवादर्शनादिति, यदपि च वृक्षशब्दात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वार्थगतिः, पार्थिवशब्दात् द्रव्यसत्त्वद्व्यर्थगतिः, द्रव्यशब्दात् सत्त्वगतिः आनुलोम्येन, सदादिप्रातिलोम्येन चोत्तरेषु पूर्वेषाम् संशय इति तदपि निधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव च वृक्षपार्थिवद्रव्यसच्छब्दा आनुलोम्येनेत्यादि तत्प्रदर्शनं गतार्थं यावत् सत्त्वायहेतुः इति दर्शनस्यैव निश्चयसंशयहेतुत्वात्, एवं गम्यतामित्यादिरुपसंहारः तदर्थप्रकरणादिसहिताद्वृक्षशब्दात् शिंशपा[या]वृक्षत्वसत्त्वाद्धवादिभ्योऽर्थभ्योऽन्यस्याः शिंशपादिशब्दाद्विशेषात्मकादिव[गतिः]विशेषदर्शनादेवेति।

यदप्यनियतसंशय ब्रवीषि सोऽपि विशेषाविशेषदर्शनेनैव, यथाऽविभातैकदेशधूमदर्शनादग्निसंशयो बद्धमूलत्वादिविशिष्टधूमदर्शनात्तु तन्निर्णयस्तथा वृक्षशब्दाद्विशेषदर्शनान्निर्णयोऽविशेषदर्शनाच्च संशयः, तद्भावदर्शनन्यायवत्, एव वृक्षत्वस्य शिंशपादिविशेषेषु पृथिव्यादिसामान्येषु चानेकत्र वृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वार्थेन सहैव वृत्तेः पृथिवीत्वादिभिर्वृक्षादेरानुलोम्येन तथादर्शनात् प्रातिलोम्येन दर्शनाच्च निर्णयसंशयौ।

यदप्यनियतसंशयमित्यादि, योऽयं वृक्षशब्दोच्चारणे कदाचिच्छिंशपाया गतिः कदाचित्तदगतिरित्यनियमः, अविशेषदर्शनाद्गतिर्विशेषदर्शनादिति, तत्र निदर्शनं–यथाऽविभातैकदेशेत्यादि धूमविषयप्राग्वर्णन दर्शनं संशयाय विशिष्टन्तु निश्चयायेति दृष्टान्तः, दार्ष्टान्तिकोऽर्थस्तथा वृक्षशब्दादित्यादि यावत्संशयः, केन पुनर्न्यायेन तदेवमिति तद्व्याचष्टे–तद्भावदर्शनन्यायवत्–यथोपवर्णितं प्राक् देशो याऽग्निधूमात्मव तद्भावेन दृष्टो विधिनाऽऽत्मानमेवाऽऽत्मना साधयतीत्यादि स एवात्रापीति, एवं वृक्षत्वस्येत्यादि प्रकृतोपसंहारः, शिंशपादिविशेषेषु पृथिव्यादिसामान्येषु च तुल्यमप्यनेकत्र वृत्तं स्वार्थेन सहैव वृत्तेः [वृक्षः] पृथिवीत्वादिभिः गम्यते त्रिभिरानुलोम्येन पृथिवीद्रव्यसत्त्वैः, पृथिवी द्रव्यसत्त्वाभ्यां [द्वाभ्याम्] द्रव्यं सत्त्वेनैकेनैवमेवाऽऽनुलोम्येन तथा दर्शनात्, सत्त्वाद्युत्तरोत्तरसंशयस्तु प्रातिलोम्येन, दर्शनादेव तथेति यावन्निर्णयसंशयाविति गतार्थः।

यदपि चेति। विधिवत्त्वेनाभिधायकत्वेऽप्यानुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यां निश्चयसंशयौ भवत इत्याह–**निधिरूपेणेति,** यथा शिंशपादिविशेषशब्दाच्छिंशपादिविशेषार्थस्यावगतिस्तथैवार्थप्रकरणादिसामर्थ्यात् वृक्षशब्दादपि वृक्षभूतधवादिभिन्नाया शिंशपाया अवगतिस्तथादर्शनादेव भवतीत्याह–**तदर्थेति।** अथ संशयस्य यदनैयत्यमुदितं तदपि विशेषाविशेषयोर्दर्शनादेव भवेन्नान्यथेति निरूपयति–**यदपीति।** संशयानियममेव स्पष्टतेनाचष्टे–**योऽयमिति** विशेषदर्शनाद्वृक्षशब्देन शिंशपाया गतिरविशेषदर्शनाच्च तस्या अगतिरिति भावः। विशिष्टो धूमोऽग्निनिश्चायकः तन्त्वेकदेशविशेषणानामविभाते धूमोऽग्निसंशयहेतुरिति प्रदर्शयति–**यथाऽविभातेति।** पर्वतादिदेशो घनादिसामग्रीसन्निधानेऽग्निधूमरूपेण परिणमन् दृष्टो न त्वयाऽग्निरवाप्यैवेति तद्भावदर्शनेन यथा साध्यसाधनयोर्गम्यगमकता व्याख्याता तद्वदत्रापीति दर्शयति–**तद्भावदर्शनेति** धूमस्याग्निमत्त्वदर्शनेत्यर्थः। तमेव न्यायं सूचयति–**यथोपवर्णितमिति।** पृथिवीत्वादिसामान्यधर्माव्यभिचारितया शिंशपात्वादिविशेषसमानाधिकरणतया चानेकत्र दृष्टं वृक्षत्वं तस्माद्वृक्षशब्दः सद्द्रव्यपृथिवीवृक्षशिंशपादिरूपस्वार्थेन सहैव वृत्तेर्दर्शनात् त्रिभिः सद्द्रव्यपृथिवीत्वैर्वृक्षं शिंशपादिकञ्च गमयति पृथिवीशब्दश्च सद्द्रव्यत्वावच्छिन्नां घटादिपृथिवीं द्रव्यशब्दोऽपि सत्त्वावच्छिन्नं पृथिव्यादिद्रव्यं गमयति तथैव दर्शनात्, सदभिधायिसच्छब्देन ततश्च किं द्रव्यं गुणादि वा पृथिवी जलादि वा वृक्षो घटादिर्वेति संशयो जायते तथैव दर्शनात्, तथा द्रव्यशब्देन किं पृथिवी जलादि वा ततः वृक्षो घटादिर्वेति संशयः पृथिवीशब्देन किं वृक्षो घटादि वा सेति संशयो जायत इति वर्णयति–**एवं वृक्षत्वस्येति।** दर्शनतः निश्चयसंशयव्यव

---

१ सि क्ष छा डे प्रातिलोम्येन सदाद्यानुलोम्येन। २ सि क्ष °यसात्। ३ सि क्ष छा भाद०।

अथ मन्येत तावेतौ न युक्तौ दर्शनादुभयतोऽपि, वृक्षदर्शनस्य धवशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात्, मन्मते पुनः तौ युज्येते, अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्योः, ते हि सशयनिश्चयहेतू, सशयहेतवस्तावत् वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्ते, निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् तदनुबन्धिनश्च पार्थिवादीन् व्याप्नुवन्ति स्वार्थस्याभावे न वर्त्तन्त इति ते व्यावृत्तिबलेनैवेति ।

अथ मन्येतेत्यादि, परमतमाशङ्कते—तावेतौ—निश्चयसंशयौ न युक्तौ दर्शनात्, उभयतोऽपि वृक्षदर्शनस्य धवशिंशपयोरविशेषो निश्चय एव वा स्यात्, मन्मते पुनरन्यापोहे स्वार्थाभावे[वृत्ते]संशयो युज्येत, अवृत्तेश्च निश्चयः, कस्मात्? अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्योः, ते हि—स्वार्थाभाववृत्त्यवृत्ती यथासंख्यं संशयनिश्चयहेतू, तद्व्याचष्टे—संशयहेतवस्तावद्वृक्षादिशब्दाः शिंशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्ते, सदादिशब्दाश्च द्रव्यादिस्वार्थाभावेऽपि गुणादौ वृत्तेः संशयहेतवः, निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् शाखादीन् व्याप्नुवन्ति पार्थिवमूर्द्रव्यादींश्चानुबन्धिनोऽर्थान्, स्वार्थाभावे न वर्त्तन्ते ततस्ते व्यावृत्तिबलेनैव निश्चयहेतव इति ।

एतच्च—

न, दर्शनोत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽतुल्यत्वात् संशयनिश्चयौ, स्थाणुपुरुषविषयशकुनिनिलयनवस्त्रसंयमननियतोत्सर्गापवादभूतोर्ध्वत्वसामान्यदर्शनवत् ।

(नेति) न, दर्शनस्यैवोत्सर्गापवादभूतत्वात्, वृक्षभवनदर्शनमेव हि पलाशशिंशपादिषूत्सर्गेण प्रवृत्तं शिंशपाभवननियतमपवादभूतं निश्चयाय, कस्मात्? वस्तुनोऽतुल्यत्वात्—वस्त्वेव हि विशिष्टमतुल्यं शिंशपापलाशादि परस्परतस्तदुपकारित्वात् सामान्यवृक्षभवनस्य, सामान्यादुपसर्जनादित्युक्तन्यायत्वात्, किमिव? स्थाणुपुरुषेत्यादि दृष्टान्तो यावद्दर्शनवदिति, यथोर्ध्वत्वसामान्यं स्थाणुः स्यात् पुरुषः स्यादिति

स्थानमयुक्तम्, धवशिंशपयोरविशेषेण वृक्षदर्शनसद्भावादित्याशङ्कते—अथ मन्येतेति । व्याचष्टे—परमतमिति, अविशेषत उभयत्र वृक्षदर्शनात् संशयो वा निश्चय एव वा स्यादिति भावः । स्वमतेन तौ व्यवस्थापयति—मन्मत इति, अन्यापोहद्वारेण शब्दानामभिधायकत्वे यत्र पलाशादौ वृक्षशब्दार्थशिंशपाभाववति वृक्षशब्दस्य वृत्तेः संशयो भवति, एवं सदादिशब्दा अपि स्वार्थद्रव्याद्यभाववति गुणादौ वृत्तेः संशायकाः, अन्यापोहस्य च वृक्षतदवयवतदनुबन्धिषु व्याप्तत्वेन स्वार्थभूततदभावे वृक्षाद्यन्यस्मादव्यावृत्तेर्निश्चायका इत्यन्यापोहस्य सर्वगतानुगत्वात् स्वार्थाभाववद्वृत्त्यवृत्ती संशयनिश्चयविधायिन्याविति भावः । संशयनिश्चयविधायित्वमेव प्रदर्शयति—संशयहेतव इति । दर्शनमेव संशयनिश्चयहेतुः, उत्सर्गभूतं तत् संशयहेतुः अपवादभूतञ्च निश्चयहेतुरिति समाधत्ते—न दर्शनेति दर्शनस्योत्सर्गापवादतायां वस्तुनोऽतुल्यत्वमेव बीजमिति मत्वा व्याकरोति—वृक्षभवनेति, वृक्ष एव शिंशपापलाशादिरूपेण भवन् स्यादिति तत्तु वृक्षभवनदर्शनमुत्सर्गेण प्रवृत्तं संशायकं भवति शिंशपाभवननियतन्तु वृक्षभवनदर्शनं तन्निश्चयाय भवतीति भावः । तत्र हेतुमाह—वस्तुन इति, सामान्यभवनस्य विशेषभवनमुपकारि भवतीति सामान्यविशेषौ वस्तुनी न तुल्ये, तस्माच्छिंशपापलाशादिवस्तु विशिष्टं सामान्यस्य वृक्षभवनस्योपकारकं भवतीति भावः । दृष्टान्तमाह—स्थाणुपुरुषेति, उत्सर्गभूतं सामान्यमूर्ध्वदर्शनं संशयहेतुर्भवति शकुनिनिलयननियतन्तु स्थाणुनिश्चायकम्, तथा वस्त्रसंयमननियतं पुरुषनिश्चायकं भवति, शकुनिनिलयनवस्त्रसंयमनादिवस्तूनां विशिष्टत्वात् तन्नियतमूर्ध्वत्वसामान्यदर्शनमपवादभूतं

संशयहेतुः, शकुनिनिलयनं स्थाणुरेवेति निश्चयहेतुः, विशिष्टत्वात्, वस्त्रसंयमनं वा पुरुष एवेति, तथैव वृक्षशिंशपादिष्वपि दर्शनादेव ।

अत्राह—

ननूक्तं वृक्षादेरभावो ह्यवृक्षादिस्तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यत्त्वयेष्टम्? वयं ह्यानन्त्यव्यभिचारादिदोषाद्दर्शनपक्षेऽसपक्षादर्शनसाधनार्थमवृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः, दर्शनस्यैवाभावात्तद्दोषासंस्पर्शात्, अदर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादित्यत्रोच्यते नन्वदर्शनादिति दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, यदि दर्शनमन्वयो नाभ्युपगम्यते न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् ततः इदमदर्शनमेवाभावमात्रं खपुष्पादिवन्न किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षस्यैव चाभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्य कुतस्तद्दर्शनम्? वृक्षदर्शनबलादेव वाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शनाच्चायं वृक्षोऽयं घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नादृष्ट इति दर्शनमेवैव सिद्ध्यति ।

ननूक्तमित्यादि, वृक्षादेरभावो ह्यवृक्षादि, तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यवच्छेद्यमानं यत् तदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यत्त्वयेष्टं यतो दर्शनोत्सर्गापवादाभ्यां वस्तुनोऽतुल्यत्वात् संशयनिश्चयौ विधीयेयाताम्, तत्तु नास्ति दर्शनम्, वयं ह्यानन्त्यव्यभिचारादिदोषात् दर्शनपक्षेऽ[स]पक्षादर्शनसाधनार्थ[म]वृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयामः, दर्शनस्यैवाभावात्तद्दोषासंस्पर्शाददर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादिति, अत्रोच्यते—नन्व[दर्श]नादित्यादि, ननु दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, तद्व्याचष्टे—यदि दर्शनमन्वयो विधिर्नाभ्युपगम्यते वृक्ष इत्यवृक्षस्याभाव एवोक्तः स्यात्, न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात्, ततः किं? ततः इदमदर्शनमेव—अवृक्षव्यतिरेक एवेत्यर्थः, ततश्चाभावमात्रमेव खपुष्पादिवदित्यादिग्रन्थगतं न किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षाभावो वृक्ष इत्यभावमात्रत्वात्, तथाऽवृक्षस्यैवाभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्यावृक्षाभावस्य, कुतस्तद्दर्शनं, अवृक्षस्य वृक्षदर्शनेनैव व्याप्तत्वात्,

---

निश्चायकमिति भावः । ननु गुणसमुदायमात्रत्वाद्वृक्षादेर्दर्शनासम्भवात् स्वार्थस्य तदन्यस्य चादर्शनात् केवलं स्वार्थाभाव एव स्थितो न तु स्वार्थमात्रत्वात् घटपटादि तस्मात् सामान्यमात्रस्याघटादेर्व्यवच्छेदो भवति अघटादि न भवतीति, तदेव च वृक्षशब्दात् स्वार्थाभिधानम्, न तु स्वार्थो नाम कश्चिदभिधीयते येन दर्शनं त्वदिष्टं तद्भावदर्शनरूपं भवेत्, येन चोत्सर्गापवादाभ्यां निश्चयसंशयौ भवेतामित्याशङ्कते—**ननूक्तमिति** । तत्र व्याचष्टे—**वृक्षादेरभाव इति**, गुणसमुदायमात्रत्वाद्वृक्षादेरदर्शनम्, तथा तदन्यस्यापि घटपटादेः केवलमपोह्यतया वृक्षादिशब्दादवृक्षाभावमात्रमभिधीयते न घटपटादिविशेषः, अभावस्य विशेषाभावात्, तस्मात् सामान्येन वृक्षभवनदर्शनस्य विशेषभवननियतवृक्षभवनदर्शनस्य चाभाव एवेति भावः । तत्र कारणमाह **वयं हीति**, वृक्षाणामानन्त्यादेकाभिधानेऽपरानभिधानतो व्यभिचाराच्च शब्दादभिधानासम्भवात् दर्शनपक्षे वृक्षशब्दादसपक्षस्य दर्शनं नास्तीति प्रतिपादनाय वृक्षाद्यभावस्य वृक्षादिशब्दार्थत्वं ब्रूमः, तस्माद्दर्शनपक्षीयानन्त्यव्यभिचारादिदोषा न सन्ति, अदर्शनस्याभावमात्रस्य विशेषासंस्पर्शो नाभिन्नत्वादिति भावः । नन्ववृक्षादि त्वयाऽदर्शनमुच्यतेऽसपक्षो वृक्षशब्दादर्शनात् तद्व्यवच्छेदेनादर्शनस्यादर्शनं नाम, स्वार्थस्याप्यदर्शनात्, एवञ्चादर्शनस्यादर्शनं दर्शनमेव भवतीति समाधत्ते—**ननु दर्शनस्यैवेति** । प्रोक्तमर्थं स्फुटीकरोति—**यदि दर्शनमिति** दर्शनं हि विधिरुच्यते तस्यानभ्युपगमे वृक्षशब्दादवृक्षाभावमात्रमुक्तं भवेत्, न त्वन्वयरूपो विध्यात्मा वृक्षः, एवञ्चासपक्षादर्शन—

वृक्षदर्शनबलादेव वाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शनाचाय वृक्षोऽय घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्निर्दिष्टे तस्मादर्शनेनैव सिद्ध्यति नादर्शनमिति ।

अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेकत इति चेन्न, उक्तवत् पितृकल्पस्य दर्शनमत्रापि स्यात्, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, व्यवस्थाकारिदर्शनेनाय वृक्षोऽयमन्योऽस्माद्घटादिरवृक्ष इति व्यवस्थिते हि विधेये वृक्षेऽदर्शने त्ववृक्ष इति स्यात् ।

(अपितृवदिति) अपितृवदवृक्षादर्शनं व्यतिरेक[त] इति चेत्—स्यान्मतं पितुरन्योऽपिता सर्व इत्यादिप्रागुक्तवदन्दर्शननिरपेक्ष न, उक्तवत् पितृकल्पस्य दर्शनं स्यादत्रापि, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, प्रत्यक्षदर्शनबलेन ह्यय वृक्षोऽयमन्योऽस्माद्घटादिरवृक्ष इति व्यवस्थिते विधिना दृष्टेऽन्यापोहलक्षणमदर्शनं न्याय्यमिति, एतदर्थप्रदर्शनो ग्रन्थो व्यवस्थाकारीत्यादि यावत्[व्यव]स्थिते हि वृक्षे विधेयेऽदर्शने त्ववृक्ष इति स्यात्—विधिना दर्शनाश्रये सति सिद्ध्यत्येतदिति दर्शयत्येष ग्रन्थः ।

व्यावृत्तिपक्षे त्वनिष्टापादनम्—

स तु तव तदा स्याद्यदाऽनवस्थावारणाय व्यावर्त्यव्यावर्त्तकयोर्विधिना व्यवस्थापकं दर्शनं नयेत्, तच्च नेष्यत एव, विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरभावा वृक्षादिपूर्वभवनविज्ञानविध्यापाद्या दृष्टा वृक्षाद्यात्मकत्वाद्वृक्षादिस्वात्मवत्, वृक्षादिपूर्वभावा पृथिव्याद्युत्तरभवनविज्ञानविध्यापाद्या तदनतिरिक्तात्मकत्वात् वृक्षमूलादिवदेव विधिरूपेण दृष्टयदेवानुमानमभिधानञ्च युज्यते ।

स तु तव तदेत्यादि, यावत्तच्च नेष्यत एव त्वयेति विभक्तिविपरिणामात्, घटादिभ्यो व्यावृत्तौ

सदृशव्यतिरेक एव वृक्षशब्दार्थः स्यात्, अभावनिवृत्तेश्चान्यस्य वृक्षादेरभावात् वृक्षोऽभावमात्रमिति वृक्षादिशब्दार्थः किञ्चिदुक्तं स्यात्, एवमवृक्षः कोऽपि नास्ति तस्मादवृक्षस्यैवाभावः, घटपटादिनिखिलपदार्थस्यावृक्षाभावत्वेन वृक्षीभूतत्वात्, दृष्टे हि वृक्षे घटपटादिरवृक्षः स्यादिति भावः । कथमन्यापोहः स्यादित्यत्राह—वृक्षदर्शनबलादेवेति, स्पष्टम्, एवञ्चान्यदर्शनमन्तरेण सर्वादर्शनमेव प्रसज्यत इति भावः । ननु पितुरन्ये पुरुषास्तद्रूपेण पिता च पितृत्वेनादृष्टा सन्तोऽपि पितुरन्यत्वेनापितृव्यतिरेकेण च दृश्यन्त एव यथा तथा वृक्षादावपीत्याशङ्कते—अपितृवदिति । यथा पितुरन्ये ताव पुरुषा अनाश्रितभेदरूपा अन्यस्वरूपव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा एव प्रतीयन्ते पिता चापितृव्यतिरेकेण तद्वदत्रापीति व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । पितरि तत्सदृशे भ्रात्रादौ निषेधरूपेण तत्प्रयुदासरूपेणैव मे पिता नेमे भ्रात्रादय इति गृहीते परत्रेषु पितुरन्यत्व प्रतिपत्तुं शक्यमिति प्रागुदितं स्मारयति—उक्तवदिति । अन्यथा सर्वस्मादन्यतानिष्टपितृपितृस्वरूपत्वादपितृव्यतिरेकेण दर्शनं नवोपपद्यत इत्याशयेनाह—न चेदिति । तत्तदन्ययोर्व्यवस्थाबुद्धिः विधिरूपतो दर्शनम् एवञ्च प्रत्यक्षतो विधिरूपेण वृक्षादौ दृष्टे विधिरूपेणैव च दृष्टे घटादावन्यत्वग्रहः अय वृक्षोऽय घटादिर्वृक्षादन्योऽवृक्ष इति दर्शनेन विधेये वृक्षे व्यवस्थिते तददर्शने चावृक्ष इति स्यादित्याह—प्रत्यक्षदर्शनबलेनेति । एतद्व्याख्याभिप्रायमाचष्टे—विधिनेति । अन्यापोहलक्षणेऽदर्शने व्यतिरेकेऽनवस्थामापाद्यान्यापोहासम्भवप्रकारमादर्शयति—स तु तवेति । त्वयेति, तवेत्युक्तस्य युष्मच्छब्दस्य तृतीयान्ततया विपरिणमय्य नेष्यत एवेत्यनेन पदेन योजनं कार्यमिति भावः । अथ वृक्षादिशब्दादवृक्षव्यावृत्तिरूपेण वृक्षादिबोधस्तदा स्यात् यदा व्यावर्त्त्यधर्मिप्रतियोगिकव्यावृत्तेः सिद्धिः स्यात्, व्यावृत्तिप्रतियोगिनो घटादेर्व्यावर्त्त्यस्य सिद्धिस्तु वृक्षादेः सिद्धौ स्यात्, न हि वृक्षाग्रहणेऽवृक्षभूतघटादिसिद्धिस्तदसिद्धौ वा तद्व्यावृत्त्यात्मना वृक्षग्रहणमिति दर्शयति—घटादिभ्य इति । परस्पराश्रयाधीनसिद्धिकत्वदोषस्तु दर्शनस्य व्यवस्थापकत्वेऽभ्युपगते न

सत्या वृक्षादिसिद्धिः, तत्सिद्धौ घटादिव्यावृत्त्यसिद्धिरित्यनवस्था परस्परतः स्यात्, सा मा भूदिति दर्शनं व्याप्यव्यापकमेपितव्यं विधिना [व्यावर्त्यं] व्यावर्तकयो –वृक्षादिमदादावृक्षाद्यसदादयोरिति, कथं पुनर्विधिप्राधान्ये तद्दोषाभावः ? उच्यते–विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरोत्तरत्वादिसाधनं यावत् स्वात्मवदिति, वृक्षपृथिवीद्रव्यसन्तः, वृक्षशिंशपाकुसुमकुसुमानि, मूलस्कन्धशाखाद्यश्च वृक्षादयः पूर्वे चोत्तरे च भावा विधिना दृष्टाः, पार्थिवभवनं वृक्षभवनविज्ञानविष्यापाद्यमेव, वृक्षात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षस्वात्मवत्, वृक्षात्मकत्वञ्च पार्थिवत्वादीनां पूर्वमापादितम्, मूलाद्युत्तरभावानाञ्चेत्थंतत्तदेकात्मकत्वसिद्धौ सत्यां सावनस्य साधीयस्त्वं तथा पृथिवीभवनमेव द्रव्यभवनं द्रव्य[भवन]मेव सद्भवनमिति, तथा वृक्षादिपूर्वत्वादि साधनं तद्विपर्ययेणोत्तरधर्मभवनापादनम्, तदनतिरिक्तात्मकत्वात् ततोऽनन्यत्वात्, वृक्षमूलादीति दृष्टान्तः, शिंशपाद्युत्तरभवनविज्ञानविष्यापाद्यो वृक्षस्तदात्मकत्वात् मूलस्कन्धपलाशादिधर्मात्मना वृक्ष एव यथा भवन् दृष्टः तथा शिंशपात्मना वृक्ष एव भवतीति, एवं विधिरूपेण दृष्टवदेवानुमानं विधिप्राधान्ये युज्यतेऽभिधानञ्च ।

स्वमते—

व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दृष्टवत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ वृक्षो नैव वृक्षादि स्यात् तोयवत्, पार्थिवं द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत्, एवं द्रव्यं द्रव्यं न स्यात् सत्त्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति, पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेन्न, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्, तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वादेवं पूर्वं पूर्वं नात्मरूपभाक् स्यादुत्तररूपेणाभूतत्वादग्निवदिति ।

सम्भवतीत्याह–सा मा भूदिति वृक्षादिव्यावृत्त्याश्रयभूतव्यावर्त्यसिद्धिर्न घटादिव्यावृत्तिरूपेण किन्तु वृक्षादित्वेन विधिरूपेण दर्शनादेव, व्यावर्त्तकस्य व्यावृत्तिप्रतियोगिनो घटादेः सिद्धिश्च नावृक्षादिरूपेण अपि तु घटादित्वेन दर्शनादेवेति भावः । भावमनुमेयं समर्थयति–विधिप्राधान्ये त्विति । वृक्षपृथिवीति, पृथिवीद्रव्यसन्तो वृक्षानुबन्धिनो उत्तरे भावाः शिंशपाकुसुमादयो मूलस्कन्धादयश्च वृक्षावयवाः पूर्वे भावाः वृक्षस्य पूर्वोत्तरभाववर्तिनां वृक्षात्मकत्वमिति मूलाधारेण, पृथिवीत्वाद्युत्तरेत्यभिधानात् टीकाकृदभिप्रायस्तु पृथिवीत्वादयः पूर्वभावाः, शिंशपादय उत्तरभावाः, पूर्वे चोत्तरे च भावा इत्युक्तेरिति ध्येयम् । वृक्षादिभवनं दृष्टे पार्थिवादिभवनस्यावश्यं निश्चयात् पार्थिवादिभवनं वृक्षादिभवनविज्ञानविष्यापाद्यं भवति, अवश्यनिश्चयश्च पार्थिवभवनस्य वृक्षात्मकत्वादेव नियमतः सहचरितत्वदर्शनात् तदा भवन् वृक्षवृक्षस्या भवन्, एवं मूलादिपूर्वभावा अपि वृक्षाद्युत्तरभवनविज्ञानविष्यापाद्याः, वृक्षाद्यनतिरिक्तात्मकत्वात् न ह्यवयवावयविनोर्भेदोऽस्ति मूलस्कन्धादिभवनस्यैव वृक्षभवनात्मकत्वात्, एवं शिंशपादिभवनमेव वृक्षभवनम्, शिंशपादिरूपेणावस्थानादन्यानतिरिक्तत्वाद्वृक्षस्येति निरूपयति–पार्थिवभवनमिति पृथिव्याद्युत्तरभवनरूपेणैव वृक्षादिपूर्वभवनस्य, मूलस्कन्धादिपूर्वभवनरूपेणैव च वृक्षादिभवनस्य विधानात् वृक्ष एव शिंशपात्मना भवतीति भावार्थः । वृक्षात्मकत्वं पार्थिवादीनां प्राक्ख्यापितत्वात्सिद्धमित्याह–वृक्षात्मकत्वं चेति । पृथिव्यादिभवनानां तदुत्तरभवनात्मकत्वमाह–तथेति । उत्तरभवनानां पूर्वभवनात्मकत्वमाचष्टे–वृक्षादिपूर्वत्वादीति । वृक्षभवनं न किञ्चिदन्यत् अपि तु मूलस्कन्धपलाशादिपूर्वभावात्मैव दृष्ट इत्याह–मूलस्कन्धेति । एवमेव शिंशपादिभवनात्मनैव वृक्षादिभवनमिति दार्ष्टान्तिकमाह–तथा शिंशपात्मनेति । इत्यमनुमानमभिधानञ्च दृष्टवद्विधिनैव विधिप्राधान्येन भवति न तु व्यतिरेकेणेत्याह–एवमिति । व्यतिरेकप्राधान्यपक्षे दोषमाह–व्यावृत्तिप्राधान्ये त्विति । अन्यापोहमात्रत्वेनाभावमात्रत्वेन पृथिवीत्वादयस्यासिद्धत्वात्तस्यैवाभावत्वेन पृथिवीभवनमेव वृक्षभवनमिति

(व्यावृत्तीति) व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दोष, तद्यथा–दृष्टवत् पार्थिवत्वाद्यसिद्धौ–पार्थिवद्रव्यसदेकात्मकभवनमेव वृक्षभवनमनिच्छतोऽस्मन्मत ते वृक्षो नैव वृक्ष स्यात्, पार्थिवत्वेनासिद्धत्वात् तोयवत्, यथा तोय पार्थिवत्वेनासिद्ध वृक्षो न भवत्येव वृक्षोऽपि वृक्षो नैव स्यात्, तथा पार्थिव द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिव नैव स्याद्गुणवत्, यथा गुणस्य द्रव्यत्वेनासिद्धत्वादपार्थिवत्व तथा पार्थिवस्याप्यपार्थिवत्व स्यात्, एव द्रव्य न द्रव्य स्यात् सत्त्वेनासिद्धत्वात् खपुष्पवदिति, पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेन, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्–स्वार्थानुवृत्तिभेदानामपि व्यावृत्तित्वात् स्वार्थाभावाभावश दार्थत्वाभावात्, प्रसिद्धिविरोधश्चेप इति चेत्तन्नैव व्यावृत्तिप्राधान्याभ्युपगमाद्दोषो न ममेति, तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वात्, खपुष्पवदिति वर्त्तते, एव पूर्वं पूर्वं नात्मरूपभाव स्यात्, उत्तररूपेणाभूतत्वादभिनवदिति यथावद्व्रतार्थमनिष्टापादनम्।

यदप्युक्त 'गुणत्वगन्धसौरभ्यतद्विशेषैरनुक्रमात्। अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृक्षोत्पलादिवत् ॥' इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणवत्त्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृद्ध्या युज्यते, विधिप्राधान्ये तु 'दृष्टवद्यदि सिद्धि स्यात् शौक्ल्यरूपगुणाश्रितात्। क्रमवत्प्रातिलोम्येऽपि त्रिक्षेकार्थगतिर्भवेत् ॥' इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्ते ' तद्व्याख्या–दृष्टानुवृत्तेरेव, नादृष्टावच्छेदात् आनुलोम्यान्निश्चय प्रातिलोम्याद्वा सशय, यतस्तत्र तुल्येऽन्यत्वे शुक्लत्वाद्गुणे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्न, दर्शनादेव चैकानेकात्मभ्यामाश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्ल्येषु सशय इति।

(यदपीति) यदप्युक्त गुणत्वगन्धसौरभ्यतद्विशेषैरनुक्रमात्। अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृद्धयोत्पलादिवत् ॥' (प्रमा स) इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृद्ध्या

तदनभ्युपगम वृक्षादिसिद्धिरेव न स्यात्, तस्य पार्थिवत्वेनासिद्धत्वादिति व्याचष्टे–दृष्टवदिति, तद्भावो हि वृक्ष वृक्षस्य पार्थिवत्वादिधर्मात्मनाभवनात् पृथिवीद्रव्यसत्त्वानां वृक्षत्वाभवम् पृथिवीद्रव्यसत्त्वानां वा वृक्ष स्यादित्यस्मन्मतम् तदनभ्युपगमात् वृक्षादेरपि पार्थिवादीनां तदनात्मत्वेन तेन रूपेण तस्यासिद्धत्वादिति भाव। दृष्टान्तमाह–तोयवदिति। एवं पार्थिवत्वासिद्धिमाह तथा पार्थिवमिति। द्रव्यत्वासिद्धिमाह–एव द्रव्यमिति। पार्थिवादित्वेनासिद्धत्वादिति हेतूनामसिद्धत्वमाशङ्कते–पार्थिवेति सामान्यधर्माणा भेदानाञ्च स्वसम्बन्धित्वेन तादात्म्याभ्युपगमादिति भाव। तन्निराकरोति–व्यावृत्तिप्राधान्य इति। स्वार्थस्य वृक्षस्य अनुवृत्ते–सामान्यधर्माणां भेदस्य शिंशपादेश्चा याथात्म्येनाभावानाञ्च परस्परसम्बन्धाभावादर्थाभावात्पादार्थ्यं तथा वृक्षाणामभावाद्भूमादीनां पार्थिवत्वादिनाऽसिद्धत्वमवनि भाव। ननु प्रसिद्धिविरोधोऽत्र दोष वृक्षादीनां पार्थिवत्वेन प्रसिद्धत्वात्तनो नान्यत्वमित्याशङ्कते–प्रसिद्धीति। न ममाऽय दोष दृष्टवत् सिद्धानभ्युपगमात्, किन्तु दृष्टविरुद्धाया व्यावृत्ते प्राधान्याभ्युपगन्तुस्तवैवेत्युत्तरयति–तवैवेति। एव पूर्वरूपस्य वृक्षादेरुत्तरोत्तररूपतो सिद्धत्वादभावमुक्त्वा सम्प्रत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वरूपतो सिद्धत्वादसिद्धिमाह–तथासदपीति। ननु व्यावृत्तित्वेन वृक्षादिशब्दा स्वावयवान् तदनुवृत्तिधर्मान् व्याप्नुवन्ति, अतश्च निवृत्त्यभिधानादपृथिव्यद्रव्यासत्त्वव्यावृत्त्या वृक्षाभिधानात् तस्माद्वृक्षाय सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानां निश्चय पृथिवीत्यर्थ पृथिव्यर्थे सत्त्वद्रव्यत्वयो द्रव्यशब्दार्थे द्रव्य सत्त्वस्य निश्चयो ननु दृष्टवदित्याशङ्कते–यदप्युक्तमिति। व्यावृत्तिप्राधान्ये गुण विधिप्राधान्ये दोषञ्च प्रदर्शयन्–गुणत्वगन्धेति, इयं कारिका व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणवर्णनपरा। विधिप्राधान्ये

युज्यते, विधिप्राधान्ये तु 'दृष्टयदि सिद्धि स्याच्छौक्ल्यरूपगुणाश्रितात्। क्रमवत् प्रातिलोम्येऽपि निर्द्वेकार्यगतिर्भवेत् ॥' (प्रमा स　　) इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्ते इत्यादि श्लोक, क्रमेण निर्द्वेकार्यगतिवत् प्रातिलोम्ये निर्द्वेकार्यगतिर्न भवति, तथा दर्शनाददर्शनाच्चेति, तद्व्याख्या–दृष्टानुवृत्तेरेव–नादृष्टव्यवच्छेदात्–नादृष्टानुवृत्तेरानुलोम्यान्निश्चय, प्रातिलोम्याद्वा सशय, कस्मात्–[1]यवस्तत्र तुल्येऽन्यत्वे शुक्लत्वाद्गुणे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्नेति तयोश्चापोहो न सत्त्वगुणयो, शौक्ल्यरूपादीनामैकात्म्यान्निश्चय, दर्शनादेव चैकानेकात्मभ्यामाश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्ल्येषु सशय इति ।

तत्रानुबन्धितत्त्वदर्शनान्नैवान्यत्वमिति चेत् शुक्ल तर्हि नीलरक्तपीताद्यपि स्यात् रूपादनन्यत्वात्, शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेव रसाद्यपि रूप स्यात् गुणादनन्यत्वात्, गुणः कर्माद्यपि स्यात्, आश्रितानन्यत्वात्, आश्रित द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादि रूपादि च स्यात्, आश्रितत्वात् तथा चाऽऽश्रितादिना गुणादिसशयो न स्यात्, शौक्ल्यैकात्म्यात् ।

(तत्रेति) तत्रानुबन्धितत्त्वदर्शनान्नैवान्यत्वमिति चेत्–स्या मत वृक्षात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानीव अनन्यानि शौक्ल्याद्रूपगुणाश्रितानुवर्तीनि, तस्मात्तत्र निश्चयोऽनपोहश्च, येऽन्ये तेषामरूपागुणानाश्रितानामपार्थिवत्वादिवद्वृक्षादपोह इत्यत्र ब्रूम –शुक्ल तर्हीत्यादि, नीलरक्तपीताद्यपि शुक्ल स्यात्, रूपादनन्यत्वात् शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेवेत्यादि गतार्थान्यनिष्टापादनानि यावद् द्व्यणुकाद्यपीति, द्व्यणुक कार्य द्रव्यमाश्रित

दोषमाह–दृष्टयदीति । रूपवाचकशुक्लादिपदेन रूपस्य गुणस्याश्रितत्वस्य च निश्चयो रूपस्य तथाविधत्वनैयत्यात्, रूप गुणाश्रितत्वाभ्यां गुणश्चाश्रितत्वेन निश्चीयते अशुक्लादिव्यावृत्त्यर्थोऽभिधानवदरूपागुणानाश्रितत्वव्यावृत्त्या शुक्लाद्यभिधानात् क्रमवत् निर्द्वेकार्यगतिर्यथा भवति तथा व्युत्क्रमादपि निर्द्वेकार्यगतिर्विधिपक्षे स्यात्, सामान्येन विधिरूपेण दर्शनस्य समानत्वादिति भाव । तत्र समाधानमभिधत्ते–तदपीति, स्यादत्र कारिकेयम्–दृष्टानुवृत्त सिद्धि स्यात् शौक्ल्यरूपगुणाश्रितात्। क्रमवत् प्रातिलोम्ये तु न निर्द्वेकार्थनिर्णय ॥ इति । व्याकरोति–क्रमेणेति । हेतुमाह–तथा दर्शनेति । त व्याचष्टे–दृष्टानुवृत्तेरेवेति । न सत्त्वगुणयोरिति, शुक्लशब्देन सत्त्वगुणयोरपोहो न भवतीति भाव । भावार्थमाह शौक्ल्येति । शौक्ल्यस्य रूपगुणाश्रितैरैक्यात् निश्चयो दर्शनादेव, आश्रितस्य च गुणरूपशौक्ल्यैरेकात्मताभावात् सशय तेषामैक्यादर्शनादिति भाव । ननु शुक्लादिसत्त्वार्थं रूपगुणाश्रिता अनुबन्धिनश्च, अत एव तत्त्वभूता नान्ये, तस्मादन्यत्वे तुल्येऽपि शुक्लत्वाद्गुणे निश्चयो न द्रव्यकर्मणोस्तथा दर्शनादिति न युक्तमित्याशङ्कते–तत्रानुबन्धीति । व्याकरोति–स्यान्मतमिति । यथा वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वपार्थिवत्वधर्मा सामान्यधर्मा तदनुबन्धिनो भेदाश्च शिंशपादय एते सर्वेऽविनाभावित्वादनन्य, एवं शौक्ल्यात्तत्सामान्यानि रूपादीनि नान्यानि तस्मात्तत्र निश्चय एव, आश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्ल्येषु सशय एवेति भाव । वृक्षशब्दादपार्थिवाद्व्यासतो यथाऽपोह तथाऽरूपागुणानाश्रितानामपोहस्तेषामेवान्यत्वादित्याह–येऽन्ये तेषामिति । यदि रूपादीनां शौक्ल्यादिनाऽनन्यता तस्माद्रूपादिर्नापोह्यते तर्हि नीलपीतादीनामपि रूपत्वाद्रूपशौक्ल्ययोरभेदान्नीलपीतादीनां शौक्ल्येनानन्यत्व स्यात्, अरूपस्यैवापोहात्, एव रसादिरपि रूप स्यात्, रूपरसाद्योर्गुणाभेदेनानन्यत्वात् न हि रसादयोऽगुणा येन रसादीनामपोह स्यात्, एवं कर्माद्यपि गुण स्यात्, आश्रिताभेदात्, न हि कर्मादेरनाश्रितत्वं येन तदपोह स्यात्, एवमाश्रित द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादिरूपादि च स्यात्, आश्रितत्वादेव, न ह्यनाश्रितं तत् येनापोहस्तस्य स्यात् एवमाश्रितेन गुणकर्मणो संशयो न स्यात् गुणैकात्म्यात्, गुणेन रूपरसादिसंशयो न स्यात्, रूपैकात्म्यात्, एव रूपेण शौक्ल्यनीलाद्यो संशयो न स्यात् शौक्ल्यैकात्म्यादित्याशयेन समाधत्ते–नीलरक्तपीताद्यपीति । एवमेव कर्मणोऽवान्तरभेदा अपक्षेपणादय उत्क्षेपणं स्यात्, उभयो कर्माभेदात्, गुणावान्तरभेदा

1 छा तेद्वासरूपा० ।

परमाणोरुत्क्षेपणादि रूपादि च स्यादिति, आश्रितत्वादित्यसाद्धेतो संशयो न स्यात् कर्मगुणेषु सप्रभेदेष्वनुबन्धिनदनन्यत्वात् तदुपायप्रदर्शनं सर्वगुणादिपरिक्रमेण, कस्मात्? शौक्ल्यैकात्म्यादविष्टादिति ।

अत्राह—

अनन्यत्वमेव तर्हितुल्य शौक्ल्यादेः, रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः तद्रूपानुबन्धित्वात्, वृक्षादिपार्थिवत्ववत्, अरूपादित्वे तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, उत्क्षेपणादिवत्, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् न तदपोहः, ये पुनरन्ये आश्रितादेस्तु गुणादयः तत्र तेषामपोहानपोहाभ्यां संशयः, तद्यथा-गुणोऽयमाश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमात्, आश्रितस्तु गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायो वेत्यनियमः तस्मात्तेन सह तेषामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति संशयः स्यादिति ।

(अनन्यत्वमेवेति) अ[न]न्यत्वमेव तर्हितुल्य शौक्ल्यादेः—एव तर्हि नान्यत्वं, किं तर्हि? अ[न]न्यत्वमेव मा भूदेतदनिष्टमिति, तदर्शयन्नाह—रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादेः, कस्मात्? तद्रूपानुबन्धित्वात्, वृक्षादिपार्थिवत्व[वत्,] किं कारणम्? अनिष्टापत्तेः, किं तदनिष्टमिति चेत्—अरूपादित्वे शौक्ल्यस्य तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, उत्क्षेपणादिवदिति, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात्-शौक्ल्येन रूपादेः, न तदपोहः—न रूपाद्यपोहः, ये पुनरन्येऽपि तत्तत्तेषामपोहानपोहाभ्यां संशयः, तौ पुनस्तु उच्येते—आश्रितादेस्तु गुणान्यः, तद्यथा—गुणोऽयमाश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमाद्गुणो नानाश्रितोऽस्तीति, आश्रितस्तु गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवायो वेत्यनियमः, तस्मात्तेन सहाश्रितत्वेन तेषां गुणादीनामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति संशयः स्यादिति ।

रसात्मनाऽपि रूपं स्यात्, उभयोर्गुणभेदादित्येवमनन्यता सत्यत्र आश्रयमाह-कर्मगुणेष्विति । न हि सत्यत्र ययमनन्यत्वं तुल्यं स्यादाम नैन काचित्-सह स्यात्, किन्तु अगदशमनन्यत्वं यदाम इत्याचार्येणान्यापोहित्व दर्शयते अनन्यत्वमेवेति । तच्चाभ्यत्वाभिधारणादनन्यत्वमसमाने शौक्ल्यादेरभ्युपगम्यत इत्याह-एव तर्हीति । शौक्ल्यादे रूपादीनां नान्यता किन्त्वनन्यता तद्रूपाविनाभाविना शौक्ल्यादे, यथा वृक्षादेः पार्थिवत्वाविनाभावित्वं वृक्षादेरभिन्नत्वं पार्थिवत्वेनेत्याह-रूपादय इति । यदि शौक्ल्यात् रूपादि भिन्नं स्यात्तर्हि शौक्ल्यादि शौक्ल्यमेव न स्यात्, तस्य रूपात्मकत्वाभावात्, यथोत्क्षेपणादि अरूपत्वाच्च शौक्ल्यत्वानिगमभेदेन रूपस्य शौक्ल्याद्यनन्यत्वमित्याह-किं कारणमिति । एवम् रूपादीनां शौक्ल्याद्यनन्यत्वाच्छौक्ल्यपदेन न स्यादपोह इत्याह-तस्मात्तेन सहेति । अथान्यत्वसाधर्म्यात्तामेव दर्शयति-ये पुनरन्येऽपीति, शौक्ल्यस्य रूपगुणविशेषस्य गुणाभिधानाभ्यां गुणस्य चाश्रितत्वाभेदेऽपि आश्रितस्य गुणेन गुणस्य रूपेण रूपस्य शौक्ल्येन सह नानन्यता, यतो हि शौक्ल्यादि रूपमेव गुण एवाश्रित एव आश्रितं तु न गुण एवापरेषामपि कर्मसामान्यविशेषसमवायानां सत्त्वात्, एवं गुणोऽपि न रूपमेव, रसादीनामपि सत्त्वात् रूपमपि न शौक्ल्यमेव नीलादीनामपि सत्त्वात् कर्मापि नोत्क्षेपणमेव, अपक्षेपणादीनां सत्त्वात्, एवम् गुणत्वाश्रितत्वादीनामनन्यत्वाभावात् तन्नापोहः किन्तु निश्चय एव, आश्रितस्य गुणानियमात् संशयः आश्रितान्यत्वे यथाऽऽश्रितत्वं कर्म भिन्नं तदा तेनैव सहानन्यत्वेन गुणादीनामन्यत्वादित्याह गुणस्य विशेषतो कर्मादेरन्यत्वान्नानन्यत्वाद् एवमाश्रितोऽपि गुणोऽपि सहानन्यत्वमनपेक्ष्येति अपोहो नापोहश्च तेषामिति भावः । अत्रान्तरमाहाचार्य—

---

१ सि क्ष भा क सूत्रादिपञ्चा० । २ डा दित्यन्यथा० । ३ सि क्ष डा क °पार्थिवत्वम् । ४ सि क्ष डा के उभयत्र ।

आचार्य आह—

अथैतदेव कुतस्त्वया प्रत्यगत तद्वक्तव्यम्, अस्मदिष्टवस्त्वन्वयदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तदप्रसिद्धे, एव तावद्भेदपक्षे पर प्रत्युक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयो सविशेषयोरन्यापोहपक्षेऽप्यस्तित्व दर्शितम्।

(अथेति) अथैतदेव कुत-शौक्ल्यादितद्रूपादिषु निश्चय, आश्रितत्वाद्गुणादिषु सशय इति त्वया यत प्रत्यगत तद्वक्तव्य विशेषकारण व्यावृत्तिप्राधान्यवादिना, विधिना दर्शनमन्तरेण वस्तुतो न शक्यम्, अस्मदिष्टवस्त्वन्वयदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तन्नियमानियमाप्रसिद्धे, एव तावदित्यादि, भेदपक्षे पर प्रत्युक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयो'[र]न्येरन्यशब्दार्थे' इत्यादिनाप्यपक्षत्वात् सविशेषयोरन्यापोहपक्षेऽप्यस्तित्व दर्शितमित्युपसहार।

अनन्तरस्यापि चाभाव–तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता' असन्निवृत्ते सर्वभेदव्यापित्वात्तैरभिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्येतन्न, यस्मात्–'असन्निषेधाभावत्वाद्विशेषार्थविभिन्नता' सामान्यशब्दस्य हि सदादे स्वभेदाप्रतिक्षेपेणार्थान्तरव्युदासे कुतो व्यापारोऽवधारित प्रागुक्त विस्मृत्य, अत्र तु वय ब्रूम स स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति, तस्य सन्निवृत्तमार्थत्वात्, असत्प्रतिषेधस्याभावत्वात्, ततो भेदाना परस्परत सदसत्त्वात् स्वभेदा प्रतिक्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसत एव न भवन्तीति प्राप्तम्, ततश्च भेदश्रुत्या सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम्, असन्निवृत्तेरभावसाधनत्वात्, अभावेन चैकविभक्तित्वमनुपपन्न भेदानाम्।

(अनन्तरेति) अनन्तरस्यापि च[ा]भाव –यदप्युक्तमनन्तरस्यापि जातिसम्बन्धाभिधानपक्षयोरुक्तस्य समानाधिकरणाभावप्रसङ्गदोषजातस्य[ा]भाव इति, तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्थैरभिन्नता।'

अथैतदेवेति। शौक्ल्यादिना रूपादिनिश्चय, आश्रितादिना गुणादे सशय इति कथ विचारित त्वया, व्यावृत्तिप्राधान्य भेदरूपणविध्यसस्पर्शेन सर्वस्यादर्शनादभावमानेऽविशेषादिलक्षणमभिहितत्वात् न हि विधिरूपेण भेददर्शनमन्तरेण सशयनिश्चयवैलक्षण्य सम्भवतीति व्याचष्टे–**शौक्ल्यादीति। तदभाव इति,** अन्वयरूपेण वस्तूना दर्शनाभावे गुणा नियमादाश्रित एव नानाश्रित, आश्रितस्तु गुणो वा कर्म वा सामान्य वा विशेषो वा समवायो वेत्यनियम इति प्रसिद्धि कथ स्यात् नैव भवेदिति भाव। ननु भेदार्थतापक्षे भेदाना बहुत्वेन सम्बन्धाशक्यत्वाच्चाभिधान भेदानाम्, किञ्च सच्छब्दो यथा द्रव्ये वर्तते तथा घटादिष्वपीति व्यभिचार, तस्मान्न भेदोऽभिधीयते किन्तु दर्शनस्य सर्वत्रासम्भवात् सम्भवे वा सर्वथाऽनुमानाभावात् स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र वृक्षादिशब्दादर्शनात् तद्व्यवच्छेदानुमानादन्यापोहन स्वार्थाभिधानमिति त्वया साधितम्। तन्न तव मतेऽपि दूषण भेदानन्त्यात् गुणसमुदायमात्रत्वाच्च सर्वांशार्थादर्शनात् स्वार्थांशस्याप्यदर्शनात्, स्वार्थांशवृत्तित्वाभ्युपगमेऽप्यंशस्यापि गुणसमुदायमात्रत्वेन सम्बन्धकरणासम्भवादवृक्षव्यवच्छिन्नस्यापि च स्वार्थस्य समस्तानुमेयावृत्तित्वेन नानुमानाय नाभिधानाय वा वृक्षशब्द प्रभवति वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदिति सविस्तरेणोक्तमित्याह–**भेदपक्ष इति।** जात्यादिपक्षे त्वया सामानाधिकरण्याभावदोषमापाद्यान्यापोहपक्षे तदभाव उक्तस्तदपि न युज्यत इत्याह–**अनन्तरस्यापि चेति।** जातिपक्षे भेदानन्त्यव्यभिचारप्रयुक्तावाचकत्व शब्दस्योक्त्वा जात्यभिधायकत्वे वृक्ष शिंशपेति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वरूपसामानाधिकरण्यासम्भव भेदाक्षेपासम्भवादुक्त्वा स्वमतेऽवृक्षव्यावृत्तिरूपस्य वृक्षशब्दार्थस्य निखिलेषु वृक्षभेदेषु शिंशपापलाशादिषु व्याप्तेर्न्तैः सहाभेदाच्च सामानाधिकरण्य सेत्स्यतीति यदभिहित तन्न सम्भवतीत्यभिप्रायवादी तदुक्तिमाह–**अनन्तरस्यापि चाभाव इति।** वादी स्वमते तदभावमादर्शयति–**तद्यथेति, व्याप्तेरिति।** अन्यनिषेधस्य अवृक्षादिव्यावृत्ते व्याप्ते निखिलभेदव्यापनात् तद्भेदार्थैर्वृक्षभेदशिंशपाप,

(प्रमा० स०) सदित्यसन्न भवतीत्यसतो निवृत्ति सर्वद्रव्यगुणकर्मघटरूपोत्क्षेपणादिभेदव्यापिनी तथा असन्निवृत्ते सर्वभेदव्यापित्वात्तैरभिन्नार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्येतन्न, यस्मात् 'असन्निषेधाभावत्वात् विशेषार्थविभिन्नता ।' (मूलसूत्र) तथाऽन्या—सामान्यशब्दस्य हीत्यादि, सामान्यशब्दस्य हि सदादेर्योऽर्थान्तरव्युदासेऽसन्न भवतीति वृत्तो व्यापार ? स त्वयेत्थमवधारित स्वभेदाप्रतिक्षेपेणेति वाद्यमानेनोक्त प्रागुक्त विस्मृत्येति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्, अत्र तु वय ब्रूम —स स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति, कस्मात् ? तस्य सच्छब्दस्य सन्नियमार्थत्वात्, असन्न भवतीति हि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्ते सत्त्वेन नियतत्वात्सत्प्रतिषेधस्याभावत्वात्, तत किं ? ततो भेदाना परस्परत सदसत्त्वादितरेतराभावत्वाधर्मस्य सन्नियमात् सत्त्वमत स्वभेदा प्रतिक्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसन्त एव न भवन्तीति प्राप्त, ततश्च भेदशून्यया द्रव्यगुणादिकया घटपटादिकया च सह स[ा]मानाधिकरण्यमनुपपन्नमसन्निवृत्तेरभावसाधनत्वात्, अभावेनैकविभक्तिकत्वमनुपपन्न भेदानाम्, सद्द्रव्य सन् गुण सन् घट इत्यादि ।

न विभक्तिमात्रसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव किं तर्हि—

पदस्याप्यनुपपन्न सामानाधिकरण्य विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य चेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैरभावस्यानुपपत्ते सच्छब्देनाभिन्नासत्त्वनिवृत्तिमात्रोपादानात्, यथैव सुकरा हि द्रव्यस्य गुणस्य वा तथैव हि सामानाधिकरण्य न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्य गुणो वा भवति, तथा नहि सदसन्निषेधाभाव, किं

तत्रावधारणफलमाह—अभेदो यतोऽत सामानाधिकरण्याभावदोषजात नास्तीति भाव । इदमेव सच्छब्दमुपादाय संघटयति निवृत्तिर्द्रव्यादिभेदेषु—सदितीति । आचार्यस्तु मत दूषयति—असन्निषेधेति । अभिप्रायमादर्शयति—सामान्यशब्दस्य हीति, सदादिसामान्यशब्दा स्वभेदान् विहाय यान्यर्थान्तराणि तानि व्यावर्तयन्तीति कथ त्वयाऽवधारित, यतोऽसतो निवृत्ति सर्वद्रव्यादिव्यापिनी अत एव तैरभिन्नेति स्यात् । स्वभेदाप्रतिक्षेपणेति, सदादिशब्दो न स्वप्रभेदान् प्रतिक्षिपति वृक्षशब्दो हि पृथिवीदिग्[illegible]पातर्वादीन प्रतिक्षिपत्यविरोधात् विरोधाच्च पलाशादीनपोहत इति भाव । प्रागुक्तं विस्मृत्येति, भेदानाक्षेपादन्यापोहे चरितार्थत्वात् सामान्यशब्दानाम्, अन्यापोहकृच्छ्रुतिरित्युक्त विस्मृत्येत्यर्थ । स्वभेदाप्रतिक्षेपणार्थान्तरव्युदासो न भवति किन्तु स्वभेदप्रतिक्षेपेणैवेति वय ब्रूम इत्याचार्य आह अत्र तु वय ब्रूम इति । भेदप्रतिक्षेप निरूपयति—तस्य सच्छब्दस्येति, सच्छब्देन असन्न भवतीति प्रतिपादयता सद्वस्तु सत्त्वेन नियम्यते, हि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यार्थदृढीकरणात् सत् नियमात् सद्भवति नासदिति प्राप्तम् असत्प्रतिषेधस्त्वभावरूप, भेदास्तु न सत्त्वेन नियता किन्तु सदसद्रूपा, इतरेतराभावरूपत्वादसन्त सद्रूपत्वात् सन्त, एवञ्च सामान्यशब्दाभिहितास्तु नियमात् सद्रूपा, भेदशब्दाभिहिताश्च सदसद्रूपा, न सद्रूपेण नियता अत सामान्यशब्द सदसद्रूपान् भेदान् प्रतिक्षिपत्येव, तस्माच्च तयो शब्दयोरेकविभक्तिकत्वलक्षण सामानाधिकरण्यं सद्द्रव्यं सन् गुण सत्कर्मेत्यादिरूप न सम्भवतीति भाव । किञ्च सामान्यशब्दस्यासत्प्रतिषेधोऽर्थ तस्यैकत्वात् भेदानामनेकत्वात् भेदवाचकशब्देनैकविभक्तिकत्वमनुपपन्नेति भाव प्रतिभाति अभावेन चेत्यादिग्रन्थेन । सामान्यभेदपदयोरप्येकविभक्तिकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावमादर्शयति—पदस्यापीति । विभक्तिभेदनियमो भवन्मते आवश्यक, सच्छब्दार्थो भवन्मते सत्ता, तत्सम्बन्धो वा न तु द्रव्यगुणादि तथा च सत् द्रव्य सत् गुण इति सद्द्रव्यपदयोरपि सामानाधिकरण्य न भवतीति व्याचष्टे—पदस्येति, अत्र टीकाया अस्फुटत्वादाशयो न सम्यग्ज्ञातुं

---

१ सि क्ष छ डे सदादयोऽर्था० । २ सि क्ष छा डे व्युदासोऽस० । ३ सि क्ष छा डे कृत । ४ सि क्ष छा °मत्येनावे क० ।

तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभाव इति, इय व्याख्या त्वन्मतानुसारिण्येव, आह च 'विभक्तिभेदो नियमाद्गुणगुण्यभिधायिनो । सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयो ॥' (वा० तृ० वृ० ८ श्लो०) इति ।

(पदस्येति) पदस्याप्यनुपपन्न सामानाधिकरण्य विभक्तिभेदेनापि, सद्द्रव्यस्य गुणस्य वेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैर्द्रव्यादिभिरभावस्यानुपपत्ते र्वस्य वाऽसौ भेद ? सच्छब्देनाभिन्नासत्त्वनिवृत्तिमात्रोपादानात्, तस्मादपृच्छति दोषोऽस्त्येव, तद्व्याख्यानार्था टीका—यथैव सुकरा हीत्यादिका दृष्टान्तत्वेन गतार्था यावद् द्रव्यस्य गुणस्य वेति, तथैव हीति दार्ष्टान्तिकत्वेन त्वन्मतप्रदर्शनमेव यावत् सामानाधिकरण्य न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्य गुणो वा भवतीत्यादि तथा न हि सदसन्निषेधाभावस्त्वन्मतेऽस्मन्मतस्य प्रतिषेधद्वयविधेयस्य सत सभेदस्यानभ्युपगमे द्रव्य भवति गुणो वा, किं तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभाव —सदसन्मात्रमित्यर्थ, इतीय व्याख्या त्वन्मतानुसारिण्येवेति, आह चेति ज्ञापकमप्याह—'विभक्तिभेदो नियमात्' इत्यादि।

यत्तु सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक्श्रुतिदोषोऽस्ति, नापोहपक्षे विशेषहेतुसद्भावात्, तत्र हि गुणौ सत्तासम्बन्धौ विशेषणत्वात्, तद्वस्तु गुणीत्यत सामानाधिकरण्याभावो युक्त, इह त्वर्थान्तरापोहो नामसद्भावमात्रमेवोच्यते किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोह क्रियते, तच्च द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चार्थ सच्छब्देन व्याप्तो न तु साक्षादुक्त, तद्यथा सच्छब्द साक्षान्न द्रव्याद्यभिधायी, सशयोत्पत्ते तस्मात् सामानाधिकरण्य विशेषार्थे द्रव्यादिशब्दे सच्छब्दस्य सद्द्रव्य सन्गुण इत्यादि वाक्यार्थे युक्त न पदार्थे।

यत्तु सत्तेत्यादि, सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक् श्रुतिदोषोऽस्ति नापोहपक्षे, विशेषहेतुसद्भा-

शक्य । सद्द्रव्यगुणादीनां सम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्याह—सद्द्रव्यस्येति, सच्छब्दार्थोऽसद्व्यावृत्तिस्तस्याभेदेन द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धो न सम्भवति सत् द्रव्यसम्बन्धि गुणसम्बन्धि वेति, अभावस्य नीरूपत्वेन सम्बन्धासम्भवादिति भाव । यथैव सुकरा हीति । मूले नोपलभ्यते । सच्छब्दस्य जात्यभिधायित्वे यथा सत्ता द्रव्य सत्ता गुण इति न सामानाधिकरण्य सत्ताद्रव्ययो सत्तागुणयोर्वा भवितुमर्हति, तथा सच्छब्दवाच्यस्यासन्निषेधस्याभावरूपतैव न सद्रूपता त्वन्मते, तस्मात् सच्छब्दवाच्य न द्रव्य भवति गुणो वा, सभेदस्य सतोऽनभ्युपगमात् अस्मन्मते तु प्रतिषेधद्वयस्य विधिरूपतया भेदरूपस्य सत सद्रूपता, भेदानां परस्परत इतरेतराभावरूपतयाऽसद्रूपता च तथा च सच्छब्दवाच्यं द्रव्यमपि भवति गुणोऽपि भवतीति द्रव्यं भावाभावरूपं गुणोऽपि भावाभाव इत्याशयेनाह—यथा न हि सत्तेति, तथा च सामानाधिकरण्य न तव मते सम्भवति, किन्त्वस्मन्मत एवेति भाव । तत्र भवदीयवचनीयमेवानुसृत्येय व्याख्या कृतेत्याह—इय व्याख्येति । ज्ञापिकां कारिकामाह—विभक्तिभेदो नियमादिति, गुणद्रव्ययोरभिधायकशब्दप्रयोगे पटस्य शुक्ल इत्यादौ गुणप्रधानभावस्य शब्दत्वात् पटादिशब्द प्रधानोपकारपरिगतस्य स्वार्थस्याभिधायक, अत एव गुणविभक्तिषष्ठ्युपादीयते, शुक्लादिप्रधानशब्दस्तु स्वात्मन्येवावस्थितत्वेनापरोपकारित्वात् प्रथमया युज्यत इति विभक्तिभेदोऽव्यधिकरणविषये वीर पुरुष इत्यादिसमानाधिकरणविषये तु द्वयोरपि द्रव्यशब्दत्वेन स्वनिष्ठस्वार्थमात्राभिधानात् प्रथमैवोभयत्र, गुणप्रधानभावस्यात्र सामर्थ्यादिति कारिकाभावार्थ । सत्तायास्तत्सम्बन्धस्य वा सच्छब्दवाच्यत्वे सद् द्रव्यमिति एकविभक्तिकत्वाद्या अपृथक् श्रुति सा न स्यात्, विभक्तिभेद एव स्यात्, सत्ताया द्रव्यस्य च व्यधिकरणत्वादित्याह—यत्त्विति । अपृथक्श्रुतिदोषमादर्शयति—सत्तासम्बन्धेति । अपोहपक्षे चायं दोषो नास्ति तत्र विशेषहेतो सत्त्वात्, प्रोक्तमते तु नास्ति विशेषहेतुरित्यादर्शयति—नापोहपक्ष इति । सत्तातत्सम्बन्धयो शब्दाभिधेयत्वे सत् द्रव्यं सन् गुण इत्यादौ सच्छब्दार्थ सत्तासम्बन्धो वा गुणभूत एव,

१ सि क्ष डे छा कल्पधातो । २ सि क्ष छा डे तदेवैव ।

यात्, तस्य विशेषद्देनो प्रतिपान्नार्थमुक्त–तत्र हीत्यादि, सत्तासम्बन्धा[भिधा]नपक्षयोर्गुणौ सत्तासम्बन्धौ विशेषणत्वात् तद्वस्तु गुणीत्यत सामानाधिकरण्य[ा]भावो युक्त, इह त्वर्थान्तरापोह सदित्यसन्न भवतीति नासद्भावमात्रमेवोच्यते, किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यते, यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते तच द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रम, स चापोहविशिष्टोऽर्थो द्रव्यादि सच्छब्देन व्याप्तोऽपरित्यागात् न तु साक्षादुक्त, तद्व्याख्या–तद्यथा–सच्छब्द इत्यादि, यस्मादनभिधानमिति चेत् संशयोत्पत्ते[ ][स्व]रूपतत्त्वे सत्यनभिहिते संशय स्यात्, तस्मात् सामानाधिकरण्य विशेषार्थे द्रव्यादिशब्दे सच्छब्दस्य वाक्यार्थे युक्त न पदार्थे, तद्दर्शयति–सद्द्रव्य सद्गुण इत्यादि, तथा हि स्वार्थाव्यभिचारो विशेषणसहितस्येति विशेषशब्दप्रयोग ।

कोऽसौ वाक्यार्थ इत्यत आह—

यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्य समुदायार्थ तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ–न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्द सदर्थं कथमिद तर्हि यत् सत्तद्द्रव्यं यद्द्रव्य तत्सदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्, सहतशब्दद्वयाभिधेयात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति ।

(यस्मादिति) यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्य समुदायार्थ सद्द्रव्यशब्दार्थावयवावसद्द्रव्य-

द्रव्यस्य गुणस्य वा, विशेषणत्वात् द्रव्य गुणो वा विशेष्यम् न हि धर्मभूतस्य च सत्ताया सम्बन्धस्य वा द्रव्येण गुणेन वाऽभेद यन सामानाधिकरण्य सच्छब्दद्रव्यशब्दयो स्यात्, एकार्थप्रतिपादकत्वाभावात्, किन्तु आधाराधेयभाव एव भेदव्याप्त सम्बन्ध सत्ताया द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धस्यापि ताभ्यां स्यात्, एवञ्च व्यधिकरणत्वात्तयोर्विशेष्यविशेषणयोर्व्यधिकरणविभक्तिरेव स्यात्र समानाधिकरणविभक्ति श्रूयते च सद्द्रव्य सद्गुण इति, तस्मादपृथक्श्रुतिरत्र मते दोष इति दर्शयति–**सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरिति** । अन्यापोहपक्षे तु नाय दोष इत्याह–**इह त्विति** । सच्छब्देनोच्यमानोऽर्थान्तरापोह केवलमसत्त्वनिवृत्तिमात्रमेव न हि किन्तु अर्थान्तरापोहविशिष्ट वस्तु असदपोहवान् सच्छब्दार्थ इति भाव । तदेवोच्यते–**यस्मिन् वस्तुनीति,** स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्र न सच्छब्दो दृश्यतेऽतोऽन्येषामपोह स्वसम्बन्धिषु क्रियते, स च सम्बन्धित्वेन द्रव्यादि सच्छब्दार्थ स्वसम्बन्धित्वेन सर्वथा द्रव्यादीना परिग्रहात्, अत एव ते द्रव्यादयो द्रव्यत्वादिना साक्षान्नोक्ता किन्तु व्याप्तत्वेनोक्ता इति भाव । सदित्युक्ते तत् किं द्रव्य किं गुण कर्म वा घटादि वेट इति संशयो जायते, एषोऽनुभवसिद्ध, यदि च सच्छब्द द्रव्यादित्वेन द्रव्यादीन् साक्षाद्वदेत् तर्हि नाय संशय स्यात्, द्रव्यत्वलक्षणविशेषदर्शनात्, द्रव्यादे स्वरूपभूते तत्त्वे–द्रव्यत्वादावनभिहिते सति संशयो भवति न त्वभिहिते तदा निश्चयस्यैवोदयादित्याशयेनाह–**सच्छब्द इत्यादीति** । एवञ्च सदिति सामान्यशब्देनासदपोहवत उपस्थितौ द्रव्यमिति विशेषशब्देन द्रव्यादिरूपविशेषार्थोपस्थितौ तयोरेकार्थत्वेन तद्वाचकशब्दयो सामानाधिकरण्य युज्यते, तदेव सामानाधिकरण्य वाक्यार्थ विज्ञेय न पदार्थे, पदार्थस्तु सच्छब्दस्यासदपोहवान् द्रव्यशब्दस्य च द्रव्यरूपो सदाऽर्थ, केवले सत्पदेन न द्रव्यरूपभेदस्याभिधानम्, असदपोहरूपेण द्रव्यस्येव गुणकर्मणोरपि बोधादिति व्यभिचार स्यात् स च द्रव्यपदप्रयोगे व्यावर्त्यतेऽतो विशेषपदसमभिव्याहृतसामान्यपदेन स्वार्थाव्यभिचार इत्याशयेनाह–**तस्मात् सामानाधिकरण्यमिति** । वाक्यार्थं दर्शयति **यस्मादिति** । सद् द्रव्यमिति हि वाक्य तस्यावयवौ सच्छब्दद्रव्यशब्दौ, वाक्यस्य पदसमुदायरूपत्वात्, येन गानि च पदानि स्वार्थेनार्थवन्ति क्रमेणोच्चरितानि वाक्यम्, एवंविधाच्च वाक्यात् व्यतिरिक्त संसर्गात्मा विशिष्ट एव वाक्यार्थोऽवगम्यत इत्याशयेन व्याचष्टे–**यस्मादवयवेति,** सद्द्रव्यमित्यादिवाक्यावयवीभूतसच्छब्दद्रव्यशब्दार्थाभ्याम सदपोहद्रव्यत्वाख्याताभ्यामन्य समुदायार्थ सद्द्रव्यरूप तस्यार्थस्य तावुभावपि शब्दौ मिलित्वा वाचकौ भवत, समुदायार्थस्य

१ डि विशेषार्थेद्रव्यादिशब्दे, क्ष छा विशेषार्थे द्रव्यादिशब्दे । २ सि क्ष छा ड वाक्यार्थयुक्त ।

निवृत्त्युपलब्धितौ ताभ्यामन्य उभयशब्दा[र्थ]व्युदासानुगृहीत समुदायार्थं, तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ, तद्दर्शयति–न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थमिति, यथोक्त–'अपोह्यभेदात् भिन्नार्था स्वार्थभेदगतौ जडा ॥ एकत्राभिन्नकार्यत्वाद्विशेषणविशेष्यका' (प्रमा० स०) इति, अत्र चोद्य कथ[न्त]र्हीति, यत् सत्तद्द्रव्यं यद्द्रव्यं तत्सदिति भिन्नार्थत्वेन युक्तमित्यत्र तेनैवोच्यते–उभयशब्द[ार्थ]व्युदासानुगृहीतस्यासदद्रव्यनिवृत्त्यनुगृहीतस्य सहृतशब्दद्वयानभिधेयस्य समुदायार्थस्यैवत्वात्तयोच्यते न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति पूर्वपक्षः ।

उत्तरपक्षः —

तत्रापि शक्यं वक्तुमपृथक्श्रुतिदूषणम्, द्रव्याद्यभावाभावस्य गुणित्वात् सदभावाभावस्य चाश्रितस्य गुणत्वात्, या त्वयोक्तोपपत्तिः सा जातियोगपक्षयोरपि क्रमते, इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनि त्वयोक्तापोहनिवृत्तिवत् वर्त्तेयाताम्, सत्त्वेव सत्त्वनवदिति, शेषस्त्वदुक्तोपपत्तिग्रन्थवत्तुल्यगमो यावच्छब्दद्वयाभिधेयत्वात् ।

तत्रापि शक्यमित्यादि, सत्तायोगपक्षगतो विभक्तिभेदप्रसङ्गो दोषोऽत्रापि शक्यो वक्तुम्, आश्रितस्य गुणत्वात्, तद्यथा–सदभावाभाव आश्रितो द्रव्याद्यभावाभाव आश्रय, तयोश्च गुणगुणिनोर्भेदात्तदभिधायिनो सामानाधिकरण्याभावस्तद्वयस्य, या त्वयोक्तोपपत्ति सापि जातियोगपक्षयोरपि क्रमत इत्यवस्तत्प्रदर्शनार्थमाह–इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनीत्यादि, सैवातस्सच्छब्दस्तस्यान्यथाद्वा सति

द्रव्यरूपस्यावयवशब्दार्थागसद्व्युदासाद्द्रव्यव्युदासाभ्यामनुगृहीतत्वात्, नहि सच्छब्दो द्रव्यशब्दार्थं द्रव्यशब्दो वा सच्छब्दार्थं वक्ति इति भावः । विपरीतार्थतां व्युदस्यति–न त्विति । तत्रैव प्रमाणमाह–अपोह्यभेदादिति, अपोहो यदि शब्दार्थः तर्हि गवाश्वादिशब्दानां शाबलेयादिशब्दानाञ्च सर्वेषां पर्यायता स्यात्, अपोहे भेदाभावात्, वृक्षपादपादिशब्दानामिव न युक्तं अपोह्यभेदात् ते शब्दा भिन्नार्था गवादिशब्देनापोह्यो ह्यश्वादिस्तस्य भेदादश्वाद्यपोहानां भेदः अतस्ते शब्दाः स्वार्थस्यापोहस्य यो भेदोऽपरस्मादपोहात्तत्र जडा निर्व्यापारा, तस्मान्न पर्यायता तेषाम्, अपोह्यभेदात् भिन्नार्थत्वादेव सच्छब्दो न द्रव्यं द्रव्यशब्दश्च न सदर्थमाह, ननु तर्हि कथं तयोः सामानाधिकरण्यं यत् सत् तद्द्रव्यम्, यद् द्रव्यं तत् सदिति तदेव शङ्कते–कथं तर्हीतीति । समाधत्तेऽन्यापोहवादी–उभयशब्दार्थेति, न शब्दार्थोऽभिधीयते द्रव्यशब्दार्थश्चाद्रव्यनिवृत्तिराभ्यामनुगृहीतः समुदायार्थ एकः, यत्रैव ह्यद्रव्यनिवृत्तिरस्ति तत्रैवासन्निवृत्तिरस्ति अत उभयशब्दवाच्ययोर्निवृत्त्योरेकस्मिन्नर्थे वृत्तेरेकत्राभिन्नकार्यत्वात् सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च स्यात्, न त्वेकशब्दाभिहितस्यापरशब्देनाभिधानादिति भावः । आचार्य उत्तरमाह–तत्रापि शक्यमिति । सत्ताभिधानपक्षे तत्सम्बन्धाभिधानपक्षे च यो दोषो विभक्तिभेदो नियमादिति, अपृथक् श्रुतिदोषश्च, स त्वेतस्मिन्नपि मते एवेत्यन्यादि–सत्तायोगपक्षेति । आश्रितस्येति, सद् द्रव्यमित्यत्र द्रव्यं विशेष्यमाश्रय, सच्छब्दार्थोऽसन्निवृत्तिर्विशेषणं गुण आश्रितश्च गुणगुणिनोः–विशेषणविशेष्ययोर्भेदादाधाराधेयभावबाधकभिन्नविभक्तिः स्यात्, न त्वभेदद्योतकप्रथमा विभक्ति, अत एव तयोः शब्दयोः सामानाधिकरण्यमपि न सम्भवतीति भावः । न चास्माभिर्यथोत्तरापादमात्रं न्यायते किन्तु व्यावृत्तिमद्वस्तु वाच्यम्, यस्मिन् वस्तुनि क्रियतेऽपोह, तदि वस्तु सत्त्वेन व्यपदिश्यते, किन्तु मार्गाशोध्यत इति योपपत्ति पूर्वमुक्ता त्वया सापि जातियोगपक्षयोरपि वक्तुं शक्येत्याह–या त्वयेति, यस्मिन् सच्छब्दः सति वर्तते, सत्तासम्बन्धाद्वा, एव द्रव्यादि, नास्य परित्यागः, व्यावृत्त्या तु साक्षादुक्तः संशयानुपपत्ते, तस्माद्वाक्यार्थे विज्ञाय सामानाधिकरण्यं सद्द्रव्यं

---

१ सि °स्यवावि° । २ सि क्ष डे डा गुणित्वात् । ३ पाघरो° । ४ सि क्ष डा डे मत्ता सत्त्व° । ५ सि क्ष डा डे सदेव ।

वर्त्तते वस्तुनि द्रव्यादिभेदवति, सत्त्ववत्सदित्यभेदोपचारात् मतुब्लोपाद्वा त्वयोक्तापोहनिवृत्तिवत् वर्त्तयाता जातियोगो मदेव सत्त्ववदिति, शेषस्त्वयुक्तोपपत्तिग्रन्थवत्तुल्यगमो यावच्छब्दद्वयाभिधेयत्वादिति, गतार्थ, तस्मात्तद्वतस्य एवापृथक्श्रुतिदोष ।

पश्चिमस्यापि च दोषस्य भाव एव, नाभाव , यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वाद्भेदाज्जातेरजातित ' इत्यादिदोषजातं तस्याभावोऽन्यापोहपक्षे, साक्षाद्वृत्तेरिति, तत्र भवति सा.ाद्वृत्त्यादिदोषजातस्य सातिशयस्योक्तत्वात् सच्छब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह न साक्षादित्यादि सर्वं प्रागुक्तं जातिमद्वदपोहवानित्युपक्रम्य, तत्र दोषा यथा सङ्गतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनर्लिख्यते ।

(पश्चिमस्यापीति) पश्चिमस्यापि दोषस्य भाव एव नाभाव , यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वात् भेदाज्जातेरजातित ' इत्यादि दोषजातं तस्याभावोऽन्यापोहपक्षे साक्षाद्वृत्ते , तत्र हि सच्छब्द सत्तामुपादाय द्रव्ये वर्त्तमानस्तद्भेदान् घटादीना[क्षे]प्तुमसमर्थ , अत्र पुनरसत्प्रतिषेधेन साक्षाद्वर्त्तत इति तस्य ये विशेषास्तान् प्रतिक्षिपति, तस्माद्विधानाक्षेपदोषो नास्ति, भाक्तदोषोऽप्यत एव नास्ति, न ह्यत्र मुख्या वृत्तिर्द्रव्यादिषूपचर्यते, नापि भेदानवस्थानादनभिधानदोष , कस्मात् ? अभेदात्, न ह्यर्थान्तरापोहो भेदेषु भिद्यते, अभावात्त भावत्वात् शब्देनोच्यते, न भेदा , तथा सामान्यदोषोऽपि

सत् गुण इत्यादि यस्माद्द्रव्यवशब्दाभ्यामन्य समुदायार्थ तस्य च वाचको तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ, न हि सच्छब्दो द्रव्यमाह-द्रव्यशब्द सदर्थम्, कथं तर्हि मत् सत् तद्द्रव्यं अद्रव्यं सत् सदिति, उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायार्थस्यैकत्वात् सद्वतान्यद्रव्याभिधेयत्वादिति वक्तुं शक्यत्वादिति भाव । सतैव सत्त्ववदुच्यते, सत्त्ववति सत्ताया अभेदोपचारात्, सत्तावानिति मतुपो लोपाद्वेत्याह-सत्त्ववदिति । उपसंहरन् दोषमाह-तस्मादिति । जात्यादिपक्षेषु सामानाधिकरण्याभावदोषा पूर्वप्रतिपादनावसरे जातिमत्पक्षोपरि 'तद्वतो नास्वतन्त्रत्वाद्भेदाज्जातेरजातित ' इत्यादि यद्दोषजातमुक्तं तदन्यापोहपक्षे -प्येवेत्याह-पश्चिमस्यापि चेति, अनन्तरस्यापि चेत्यर्थ । जातिमत्पक्षे सच्छब्दो जातिस्वरूपोपसर्जनद्रव्यमाह न साक्षादिति सद्वतघटादिभेदानाक्षेपात्तद्भेदेष्व सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्ग उक्त सोऽत्र पक्षेऽपि भवत्येवेत्याह-पश्चिमस्यापि दोषस्येति । तदुक्तिमेवाह-यदुक्तमिति । अपोहपक्षे साक्षाद्वृत्तेरिति, ननु असदसच्छ्रुति सामान्यश्रुति , अतदपोह सर्वत्र वृत्ते समान , तद्भेदा घटादय तत्र सच्छब्दोऽसत्प्रतिषेधेन साक्षाद्वर्तते न तान् प्रतिक्षिपति, तस्मात् सामानाधिकरण्यादि भवत्येव, एवं तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यस्य प्रकारान्तरव्याख्यायां सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या भूतार्थेन स्वरूपेण प्रकाशमान शब्दस्वरूपमात्रेण मुख्या गृह्यमाण सम्प्रति सद्वस्तुस्वरूपव्यवहितमाह स तत्र वृत्त स्वरूपव्यवहितेऽर्थे सति व्यावृत्तेरित्यादिरूपायां सच्छब्दोऽभिनिवृत्तिं न करोति भूतार्थेन कि तूपचारादसदसत् प्रवीणीत्यादि दोषोऽपि नास्तीत्याह-भाक्तदोषोऽपीति । भेदानन्त्यादनभिधान दोषोऽपि नास्तीत्याह-नापीति, भेदानामनन्तत्वादनवस्थानम्, ततोऽनभिधानमशक्यसम्बन्धविधानादिति भाव । नैष दोषोऽस्ति यतो हि अर्थान्तरापोह प्रतिभेदं न भिद्यतेऽतोऽभेदाच्छक्यसम्बन्धविधानादभिधानसम्भव इत्याह-अभेदादिति । कुतो न भिद्यत इत्यत्राह-अभावादिति, अभावत्वादेव न तस्य भेदोऽस्ति, तन्मात्रमेव [illegible] न नु तद्विशिष्टभेदानामिति भाव [illegible] जातिपक्षे यदि सच्छब्देन भेदानामाक्षेपे आधारभेदेनाधेयभेदस्यावश्यकत्वात् [illegible] न स्यात् घटे च सत्त्व घटे न स्यादित्युक्तो दोषोऽन्यापोहपक्षेऽपि घटे विवक्षायामसद् [illegible] भेद

१ सि क्ष छा डे सद्गुण । २ सि क्ष [illegible] डे. भेदात् ।

नास्ति, यत्तूक्तं सदेव घटादावर्थे न पटादिषु वर्तत इति,[न]साक्षाद्घटपटादिष्वसत् प्रतिक्षेपादिति, तन्न भवति, यस्मात् साक्षादघटत्वादिदोषजातस्य सातिशयस्योक्तत्वादस्माभिः, तदेव स्मारयन्नाह–सच्छब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह, न साक्षात्स्त्यादि सर्वं प्रागुक्तं जातिमद्वदपोहवानित्युपक्रम्य, तत्र च जातिमतीवापोहवत्यपि सर्वे दोषा यथा सङ्गतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनर्लिख्यते ।

स्यान्मतं जातिमद्वदपोहवत्त्वमप्ययुक्तमिति तदाशङ्क्यते—

यत्तूक्तमन्यापोहवादिना परं प्रत्याशङ्क्य तत्र 'अद्रव्यत्वाच्च भेदाच्च' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्व्याख्या नाप्यर्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावन्नास्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादनं विशेषदर्शनादिति, वयमत्रोत्तरं ब्रूमः–'तद्वत्त्वञ्च त्वदुक्तवत्', ननु भावान्तरवैव सामान्यवत्तद्व्यावृत्तेरपि, तद्वतोऽन्यप्रत्ययात्मकत्वात्, अथ स्वमते तद्रूपे न सामान्यं न व्यावृत्तिमदिति कुतस्तद्विशिष्टवस्त्वभिधानम् ? खपुष्पशेखरविशिष्टवन्ध्यापुत्राभिधानवत् ।

(**यत्तूक्तमिति**) यत्तूक्तमन्यापोहवादिना परं प्रत्याशङ्क्य–तद्यथा स्यादेतदपोहविशिष्टान्त इत्यादि यावत्तुल्यं शब्दार्थस्य समानत्वम्–शब्दस्य च समानत्वमर्थस्य चापोहपक्षेऽपीति वाक्यशेषः, इत्थं पूर्वपक्षीकृत्योत्तरमाह–तत्र 'अद्रव्यत्वाच्च भेदाच्च' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्व्याख्या–नाप्यर्थान्तरापोहो नामेत्यादि यावन्नास्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावप्रतिपादनं विशेषादर्शनादिति तदभिप्रायं प्रदर्श्य वयमत्रोत्तरं ब्रूमः–तद्वत्त्वं च त्वदुक्तवत्–अस्य व्याख्या–ननु भावान्तरवैवेत्यादि, यदि परमताभ्युपगमात् सामान्यवत्पक्षे सत्सामान्यान्वयात् सामान्य[व]द्विशेषणस्य सामान्यस्यार्थान्तरत्वं पारतन्त्र्यादि च ब्रूषे सामान्यवद्व्यावृत्तेरप्यर्थान्तरत्वं विशेषणत्वं पारतन्त्र्यादि च ननु तदवस्थमेव

असत्त्व भवतीति न स्यादिति य आपाद्यते तन्न स्वपक्षादिमेदेन साक्षादुपादाय तन्नाम प्रतिषेधमात्रस्यैकत्वादिनाशयेनाह–**यत्तूक्तमिति**। अपोहवादी समाधत्ते–**साक्षाद्घटपटादिष्विति**। आचार्य उत्तरमाह–**तन्न भवतीति**–असत्प्रतिक्षेपेण सद् साक्षाद्वर्तते इति यदुच्यते तन्न भवतीत्यर्थः। कारणमाह–**साक्षादिति**, सच्छब्दः साक्षाद्धटेषु न वर्तत इति अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यता नक्तेभ्यो । तस्य पूर्वमहत्त्वात् सामान्यादुपसर्जनाम् इत्यादिग्रन्थेन सविशेषमुक्तत्वादिति भावः । अथ जातिमद्वदपोहवत्त्वं यदुच्यते तन्नेत्याशङ्कते–**यत्तूक्तमिति**। परं प्रति कृतामेवाशङ्कां दर्शयति–**स्यादेतदिति**, अत्र मूलस्याशयश्च न सुस्पष्टं ज्ञायतेऽतो न व्याकुर्मः । अन्यापोहवादी जातिमत्पक्षगतदोषाभावं वक्ति–**अद्रव्यत्वाच्चेति** मूलं मृग्यम् । आचार्य आह–**यदि परमताभ्युपगमादिति** सत्, सत्त्वं सामान्यार्थपक्षे भेदानभिधानमानन्त्यव्यभिचाराभ्याम् सत्त्वं च सर्वभेदेष्वनुवर्तनात् सत्त्वसामान्यवत् विशेषणभूतस्य तस्यार्थान्तरत्वं पारतन्त्र्यञ्च यदि ब्रूषे तर्हि तत्राप्यपोहवत् तथात्वं स्यात् अपोहोऽपोहवांश्च परस्परं भिन्नौ, अपोहरूपाया व्यावृत्तेः व्यावृत्तिमत्प्रत्ययाद्भिन्नप्रत्ययात्मकत्वादिति भावः । तदेव साधनमाह–**तद्वत इति**, सामान्यवतः व्यावृत्तिमतो वाऽन्यप्रत्ययविषयत्वात् सामान्यस्य व्यावृत्तेर्वा इत्यर्थः । यदि व्यावृत्तिमति तद्रूपे सामान्यं व्यावृत्तिर्वा नाभ्युपगम्यते तर्हि न तद्रूपं व्यावृत्तिमदिति तद्रूपविशिष्टवस्तुनोऽभिधानं न स्यात् तद्रूपस्य सामान्यरूपत्वाभावात् व्यावृत्तिमद्रूपत्वाभावाच्चासद्रूपतया खपुष्पशेखरविशिष्टवन्ध्यापुत्राभिधानवत्तद्रूपविं

१ सि क्ष छा डे सच्चा घटादिर्यो न पटादिषु नवर्तत इति । २ सि क्ष छा डे शब्दाख्ये लिखितं ।
३ सि क्ष छा डे पारतन्त्र्यादिषुवन० ।

तद्वतोऽन्यप्रत्ययात्मपरत्वात् सामान्यवत्तद्व्यावृत्तेरपि, अथ स्वमते तद्रूपे न सामान्य न व्यावृत्तिमदिति कुतस्तद्विशिष्टस्याभिधानम् ? खपुष्पशेखरविशिष्टवन्ध्यापुत्राभिधानवत् ।

अपि च भावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति किन्तु बुद्धिस्थस्यान्वयव्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन विधिप्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्ययः शब्दार्थसम्बन्धज्ञस्य शब्दप्रयोगादुत्पद्यते सामान्योपसर्जनविशेषशब्दार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृतविशेषणत्वाद्भेदानाक्षेपादस्वातन्त्र्यादनभिधानं तुल्यमित्येष विचारः प्रयासार्थः, यथा जातिस्वरूपापोहगुणा विशेषणानि पारतन्त्र्यादेव श्रुतगुणभेदाभेदत्वाद्भेदानामनाक्षेप, तथा यथाकथञ्चित् स्वातन्त्र्यहेतुत्वादिति ।

अपि च भावान्तरेत्यादि, यत्र प्रस्तुतार्थोपकारापकारानङ्गत्वाद्भावान्तराभावान्तरत्वाभ्यां न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, किन्त्विदमत्र प्रस्तुतार्थोपयोगित्वम्-तद्यथा-बुद्धिस्थस्य-शब्दप्रयोगजनितज्ञानोपलक्षितस्यान्वयव्यतिरेकद्वारेणावधारितस्यार्थस्यानुगुण्येन-तदस्तितयाऽयं भवत्ययं न भवतीति तयोर्विधिप्रतिषेधयोर्भेदेन प्रत्यय[ः]शब्दार्थसम्बन्धज्ञस्य शब्दप्रयोगादुत्पद्यते, सामान्योपसर्जनविशेषशब्दार्थपक्षे वा द्वयोरपि च पक्षयोरुपसर्जनीकृतविशेषणत्वात् भेदानाक्षेपादस्वातन्त्र्यादनभिधानं तुल्यमित्येष विचार[ः] प्रयासार्थः, तद् दृष्टान्तेन दर्शयति-यथा जातिस्वरूपेत्यादिना तद्वत्पक्षवादिमतेन यावदनाक्षेप इति, दार्ष्टान्तिकेन च तथा यथाकथञ्चिदित्यादिना यावत् स्वातन्त्र्यहेतुत्वादिति गुण्यते पश्चिमस्यापि दोषस्य सातिशयस्य भाव एवेति ।

यदप्युक्त-अर्थान्तरापोहोऽसन्घटनिवृत्तिः सन् घट इति, तस्मात् सामान्यदोषोऽपोहपक्षे नास्तीति, तदपि मत्यासनमात्मोक्तं विस्मृत्य त्वयाऽभिहितमिति बोधयितुकाम इदमेव तावत् प्रत्युच्चारयति-

---

विशिष्टस्याभिधानं स्यादित्याह **अथ स्वमत इति** । सत्त्वमात्रस्य भावान्तरत्वमभावान्तरत्वं चेत्यादिविचारोऽनिष्टफल इत्याह- **अपि चेति** । यदा व्यावृत्ताद्भावाद्व्यावृत्तिर्नाम काचिद् भवेत् तदा स्यात्तद्वत्पक्षादितदोषप्रसङ्गो यावता व्यावृत्ताद्भावात्सामान्या व्यावृत्तिरस्ति, अपि तु व्यावृत्त एव भावो भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रजिज्ञासायां तथाऽभिधीयते, तेन यथा जातौ प्राधान्येन वाच्यायां पारतन्त्र्येण तद्वतोऽभिधानात् तद्गतभेदानाक्षेपात्तेन सह सामानाधिकरण्यादेरभावप्रसङ्ग उपलक्षणपोहपक्षे नावतरति व्यतिरिक्तापोहवतोऽनभिधानात्, भावान्तरत्वाभावान्तरत्वविचारस्य प्रस्तुतेऽर्थे शब्दार्थविषये उपकारापकारयोरनङ्गत्वादप्रयोजकत्वात्तेन विचारेण न किमपि प्रयोजनमस्ति, किन्तु शब्दार्थसम्बन्धस्याभिधानाभिधेयभावलक्षणस्य वेत्तुः शब्दप्रयोगादयमयं भवतीति विधिनाऽयं न भवतीति प्रतिषेधेन पार्थक्येन सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानस्य वा बोधो भवति, शब्दप्रयोगेण हि तस्य तुल्यातुल्यरूपत्वाभ्यां तथैवार्थावधारणस्य निष्पन्नत्वात् पक्षद्वयेऽपीदमुपसर्जनीकृतविशेषणमतोऽस्वातन्त्र्याद्भेदानाक्षेपाद्भेदानामनभिधानमिति विचारः प्रयासफल एवेति गमयति **यत्र प्रस्तुतार्थेति** । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावस्पष्टौ न व्याख्यायेते । ननु सन् घट इत्यत्रार्थान्तरापोहोऽसन्निवृत्तिरघटनिवृत्तिश्च उभे निवृत्ती भिन्ने उभयनिवृत्तिमत एकस्य वाक्यार्थ भानम् न पदार्थ, अतो न परस्परं सामान्यविशेषभूते तस्माच्च सामान्यदोषोऽपोहपक्ष इति शङ्कते-**यदप्युक्तमिति** । कथमिदं तर्हि यत् सत् तद्द्रव्यम् यद्द्रव्यं तत्सदिति ? उभयशब्दानामनुदासानुवृत्तानस्य समुच्चयार्थस्यैकत्वात् सद्गतशब्दद्वयाभिधेयत्वात्, न हि सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति, एतदप्यमुच्यत्र अथ-इह सर्वार्थान्तरापोहो नाद्भावमात्रमेवोच्यते, किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्टं वस्त्वेव उच्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोहः क्रियते तच्च द्रव्यं शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चाथ सच्छब्देन व्याप्तो न तु साक्षादुक्त इत्येवं

यदि चार्थान्तरापोहो न भावान्तरमित्यपोहवानर्थ शब्दवाच्यो न भवत्यतो नापोहो विशेषणमिष्ट कथमिद तर्हि यत् सत् तद्द्रव्य, यद्द्रव्य तत्सदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायस्यैकत्वात् सहतशब्दद्वयाभिधेयत्वात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानात् तथार्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोह क्रियते तच्च द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रमिति, किमुक्त भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्यद्रव्यमर्थान्तरापोह तद्वास्त्वर्थ शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेकार्थभेदप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादिति, तस्मादनपहत[1] पश्चिमदोषोऽपीत्यल प्रसङ्गेन ।

यदि चार्थान्तरापोहो न भ[ा]वान्तरमित्यादि, अभावान्तरत्वादर्थान्तरापोहस्यापोहवानर्थ शब्दवाच्यो न भवत्यतो नापोहो विशेषण नापोहवान् सोऽर्थ इति यदि त्वयेष्टमिति, अस्य विरोधापादनार्थमुच्यते कथमिदमित्यादि पूर्वपक्षितमस्माभिर्यावन्न ॥ सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादित्येतस्य सूचनसूत्रेण यावन्नापोहमात्रमिति गतार्थम्, किमुक्त भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्यद्रव्यमर्थान्तरापोहस्तद्वास्त्वर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेकार्थभेदप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादित्युक्त भवति, न हि लोके शब्दप्रयोगजनितप्रत्ययपरिच्छेद्यापलापेनान्य शब्दार्थ शक्य कल्पयितुम्, सुदूरमपि गत्वा प्रतिपत्तिशरणावस्थानाद्वादिनामिति नाय निःसरणोपाय, तस्माद[न]पहत पश्चिमदोषोऽपीति, एतेनास्मात्न्यायेदाज्जातेरजातित इति सव्याख्याविकल्पा दोषहेतवोऽपरिहृता वेदितव्या, तेषा त्वदुक्तन्यायाभ्यानतिक्रमात् परिहारहेतूना तद्विकल्पानुसारित्वाच्चेत्यल प्रसङ्गेन ।

प्रस्तुतनयमते शब्दार्थो विधीयते–

अत्र च सङ्घातो वर्णपदवाक्यादीना शब्दार्थ उत्पत्तावभिव्यक्तौ वा, यद्यप्यप्रासयोग

प्रत्यासन्नमात्मोक्त किमुक्तं वाच्यत इति दर्शयति–**यदि चेति** । अर्थान्तरापोहो न भावान्तरम्, न द्रव्यरूप न प्रथमप्रतियोगिरूपमिति यावत्, किन्त्वभावान्तरम्, तस्माच्छब्दवाच्योऽर्थो नापोहवान् येनापोहो विशेषणमथ चापोहवान् भवेदिति शङ्कते–**अभावान्तरत्वादिति** । अयमभ्युपगमो विरुद्ध प्राक् त्वयैवापोहवत शब्दार्थत्वाङ्गीकारात्, अस्माभि पूर्वपक्षतया प्राक् प्रदर्शितमेतत्, तेन विरोध इत्याशयेन प्राचीनग्रन्थ स्मारयति–**कथमिदमित्यादीति** । अस्य ग्रन्थस्यैव सङ्क्षेपेण प्रदर्शकत्वात्पूर्वतनग्रन्थस्य प्रदर्शयति–**सूचनसूत्रेणेति,** यद्यर्थान्तरापोहो नासद्भावमात्रमेवोच्यते किं तर्हि? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यत इत्यादि ग्रन्थेनेत्यर्थ । भावार्थमस्यानुमाह–**किमुक्तमिति,** अर्थान्तरापोहो द्रव्य-भावान्तरं अद्रव्य-अभावान्तरं वा भवतु तद्वानर्थ शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वाच्छब्देनोच्यत एव शब्दप्रयोगान्वयव्यतिरेकाभ्या विधिप्रतिषेधरूपार्थभेदविषयप्रत्ययोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वात् अयमर्थं भवति, अय न भवतीति एवमुक्तं भवतीत्यर्थ । तदेवाह **यदि द्रव्यमिति** । हेतु दर्शयति–**बुद्धिस्थेति** । व्यतिरेकमुखेन हेतु समर्थयति–**न हि लोक इति,** यद्विषयिणी बुद्धि शब्दप्रयोगादुपजायते तद्विषयपरित्यागेनान्यस्य शब्दार्थत्वपरिकल्पनमयुक्तम्, अनुभूयमानानुभवापलापस्यासाध्यत्वात्, यावदुपपत्तिर्लाभ विचार्याप्यन्तत सर्वैर्वादिभिरनुभवस्यैवाश्रयणीयत्वात्, तस्मात्त्वायमप्युपायो दोषेभ्यो मर्तुं न क्षम इति भाव । तस्मात् पश्चिमदोषस्यापि भाव एव नाभाव इत्याह–**तस्मादनपहत इति** । तद्व्याचष्टे–**एतेनेति** । त्वया जातिमत्पक्षोपर्युदितदोषाणामपोहवत्यन्येऽपि दुर्वारत्वादित्याह–**तेषा त्वदुक्तेति** । अपोहवाददूषण परिसमापयति–**अल प्रसङ्गेनेति** । अथोभयनियमनये कोऽसौ शब्दो नाम तदाह–**अत्र चेति** ।

---

1 सि क्ष छा डे °पोहस्तद्वास्त्वर्थ स्वशब्दाय ।

पद्यानि पदानि तथापि कार्याल्लोकप्रसिद्धेरेव वा व्यवस्था, दृष्टो हि लोके तेषां शब्दानामर्थप्रत्यायनासम्भवादर्थप्रत्यायकस्तत्समुदाय समुदायिभ्योऽन्य इति केचित्, तस्मादेव कार्यात् तेषु तस्य प्रतिदेश समस्तेषु वा वृत्त्यसम्भवान्न व्यतिरिक्त इत्यपरे, अन्त्यवर्णे सहृताशेषदेशावयव समुदायोऽभिधाता पूर्ववर्णजनितबुद्धिपरिपाकादित्येके, सर्वावयवेषु तिरोहिताभिमतेषु नितत्य व्यवस्थितो बुद्धिसंस्कारपरिपाकसमुदाय इत्यपरे, समुदायात्मा शब्द एक एव, अनेक एव वा प्रत्यायक इत्यपरे किं न एतैः, यदि व्यतिरिक्तो यद्यव्यतिरिक्तोऽन्त्येऽशेषे वाऽभिन्नो भिन्नो वा प्रत्यायक समुदायोऽवयवा एव वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽर्थप्रत्यायनात् समुदाय शब्दोऽनवस्थिततर्कत्वात् पुरुषाणाम्, यथोक्त 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ' इत्यादि, तथा 'हस्तस्पर्शादिनान्धेन' इत्यादि (वाक्यप० का० १ श्लो० ३४, ४२) आगममात्रमेतत्।

(अत्र चेति) अत्र च–विधि[नियम]नियमे सघातो वर्णपदवाक्यादीनां शब्दार्थं ज्ञत्तोनभिव्यक्तो वेति, यदि वर्णादयो जायन्ते यद्यभिव्यज्यन्ते कार्यनित्यपक्षयोर्द्वयोरप्यविरुद्ध सघातो वाक्यादि शब्द इति, स्यान्मतमुत्पत्तिमात्रप्रध्वंसित्वाद्वर्णादीनां यौगपद्याभावे कुतः सघात इत्यत्रोच्यते–यद्य[प्य]प्राप्तयौगपद्यानि पदानि कार्यात् प्रसिद्धा व्यवस्था लोके, किं तत् कार्यं? अर्थप्रतिपादनम्, तद्यथा वर्णादीनां तिरोहितानां परिणामान्तरमापन्नानां विनष्टानां वा बुद्धौ संस्कारसौ वाक्यवाक्ययोरभिधेयविज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वं तदभावे तदभावात् प्रयोगानन्तरीयकत्वाच्च प्रत्ययस्यानुमीयते, लोकप्रसिद्धेरेव वा व्यवस्था, दृष्टो हि लोके तेषां वर्णपदादीनां शब्दानामर्थप्रत्यायनासम्भवादर्थप्रत्यायकस्तत्समुदाय इति शक्ति [इति] प्रसिद्धे सन्निदानीं?

वर्णसघात पदम्, पदसघातो वाक्यम्, वाक्यसघात प्रकरणमध्यायो वा प्रकरणसघातोऽध्यायसघातो वा ग्रन्थ इत्याह–सघात इति। सघातश्च समुदाय स च वर्णानां नियतत्वमनियतत्व वा स्यात्तथापि सघातस्यैव उत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा पदवाक्यादेर्न विरुद्धे त्याह–यदि वर्णादय इति। ननु वर्णो उत्पद्यनन्तरक्षणे विनश्यति, यथा गौरित्यादौ प्रथममुत्पन्नो गकार औकारोत्पत्तिकाले नष्ट सोऽपि विसर्गोत्पत्तिकाले एवमेषां त्रयाणां वर्णानां युगपत्स्थितिरेव नास्ति कथं सघात स्यादित्याशङ्कते स्यान्मतमिति। वर्णानां क्षणिकत्वेऽपि लोके शब्दव्यवहारदर्शनाद्वर्णसमुदायासम्भवेऽपि पदव्यवस्था परिकल्प्यत इत्याह–यद्यपीति, पदानाम् यौगपद्येऽपि नाव्यवस्था अपि तु कार्यादर्थप्रतिपादनाद्व्यवस्थैवेति भाव। वर्णपदवाक्यादीनां सघातात् अर्थप्रतिपत्तिर्दृष्टा, देवदत्त! गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादि तत्र वाच क्रमवर्तित्वादुत्तरवर्णाद्युच्चारणकाले पूर्ववर्णादीनां तिरोहितत्वात्, पूर्ववर्णादीनामेव वा वर्णान्तरत्वादेना परिणमनात्, यद्वा विनष्टत्वात् अनवस्थितानामपि वर्णादीनां तत्तद्वर्णादिविज्ञानजनितसंस्कारद्वारेणाभिधेयविज्ञानोत्पत्तौ निमित्तत्वम्, प्राक् तथाविधवर्णादीनामभावे तथाविधाभिधेयविज्ञानानुदयात्, तथाविधशब्दप्रयोगानन्तरमेव बोधोदयाच्च कस्याऽनुमीयत इत्यादर्शयति–तद्यथेति। कार्याद्व्यवस्थामभिधाय लोकप्रसिद्धेर्व्यवस्थामाह–लोकप्रसिद्धेरेव वेति, घट इत्यादौ घकारादि कस्यचन वर्णादेर्नार्थबोधजनकत्व अपरवर्णोच्चारणवैयर्थ्यापत्ते तस्माद्घकाराकारटकारपकारविसर्गसमुदायोऽर्थबोधजनक स एव समुदाय इदानीं नास्तीति प्रसिद्ध समुदायिभ्यो घकारादिप्रत्येकवर्णेभ्योऽन्य, प्रत्येकवर्णेभ्योऽसम्भविनोऽर्थविशेषप्रत्ययलक्षणकार्यस्य दर्शनादिति केषाञ्चिन्मतमिति भाव। सोऽयं समुदाय कार्यस्यार्थप्रत्ययस्य निर्हेतुकत्वप्रसङ्गवारणाय प्रकल्प्यमानो न समुदायिभ्यो व्यतिरिक्त व्यतिरिक्तत्वे हि घटेषु समुदायस्य प्रतिवर्णमेकदेशेन वाऽन्यथा वा, समस्तेष्वेव वर्णेषु वृत्तिरभ्युपेया

---

१ तावनित्यत्वौ। २ सि क्ष स्वशब्दा०। २ सि क्ष छा दे प्रसिद्धाव०। ३ सि क्ष छा दे संस्कारभावयोरभि०। ४ सि क्ष छा दे वर्णभेदादानां। ५ सि क्ष छा, दे प्रभिन्ना स०।

समुदाय समुदायिभ्यो वर्णादिभ्यस्तदसम्भविकार्यो तद्दर्शनादन्य इति केचिदाहु, तस्मादेव कार्यात् मा भूदहेतुकमर्थप्रत्यायनं वेषु तस्य प्रतिदेशं समस्तेषु वा देशे सामस्त्येन वा वृत्त्यसम्भवात् व्यतिरिक्त इत्यपरे, पूर्ववर्णज्ञानाहितसंस्कारापेक्षान्त्यवर्णे सहताशेषदेशावयव समुदायोऽभिधाता पूर्ववर्णजनितबुद्धिपरिपाकादित्येके, सिकतातोयवद्देशान्तरेष्वसत समुदायात् कुत सम्भव प्रत्यायनस्य ? किन्तु तिलवै लवत् सर्वावयवेषु तिरोहिताभिमतेषु सूक्ष्मतामापन्नेषु वितत्य व्यवस्थितो बुद्धिसंस्कारपरिपाकसमुदायोऽभिव्यञ्जक प्रत्ययस्येत्यपरे, समुदायात्मा शब्द एक एवाभिन्न प्रत्यायकोऽर्थस्यैकप्रत्ययदर्शनात्, अनेक एव वा, प्रत्ययवयाहितसंस्कारबलायेयार्थज्ञानत्वादित्येवमादीनि विचारान्तराण्येवैतानि पुरुषमतिसमुत्थापितशुष्कतर्कविषयत्वात्, किं न एते, यदि व्यतिरिक्तो यद्यव्यतिरिक्तोऽन्त्येऽशेषे समस्तेऽप्यभिन्नो भिन्नो वा प्रत्यायक समुदायोऽवयवा एव वा योऽस्तु सोऽस्तु, सर्वथाऽर्थप्रत्यायनात् फलात् समुदाय शब्द इत्येतावदुपयुज्यते, किं कारण ? अनवस्थिततर्कत्वात् पुरुषाणाम्, यथोक्त 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ ' (वाक्य० का० १ श्लो० ३४) इत्यादि, तथा हस्तस्पर्शादिवान्धेन' (वाक्य० का० १ श्लो० ४२) इत्यादि,

---

स्यात्, तथा वृत्तिश्च न सम्भवति, दोषसम्भवादिति न समुदायो व्यतिरिक्त इत्यन्येषां मतमिति दर्शयति–तस्मादेव कार्यादिति, अर्थप्रत्यायनरूपात् कार्यादित्यर्थ, वर्णेषु प्रतिवर्णं देशेन समुदायस्य वृत्त्यसम्भव समुदायस्य देशाभावात्, सामस्त्येन प्रतिवर्णं वृत्तौ समुदायबाहुल्यम्, एकवर्णपर्याप्तसमुदायादेव बोधसम्भवेऽपरवर्णोच्चारणवैयर्थ्यञ्च न वा समस्तेषु वर्णेषु वर्तते समुदाय, सामस्त्यासम्भवाद्वर्णानामिति न व्यतिरिक्त समुदाय इति भाव । पूर्वपूर्ववर्णज्ञानजन्यसंस्कारसहकृतेऽन्त्ये वर्णेऽशेषान् स्वदेशानवयवभूतानुपसंहृत्य वर्तमान समुदायो वाचकोऽर्थस्येत्याह–पूर्ववर्णेति, पूर्वपूर्वसंस्कारसहकृतायां प्राप्तयोग्यतापरिपाकायां बुद्धावन्त्यो वर्ण शब्दस्वरूपं समुदाय सन्निवेशयति स चाभिधाताऽर्थस्येति भाव । अन्त्ये वर्ण एव समुदायाभ्युपगमेऽपरवर्णेष्वगत्वात् सिकतायां तोयानुत्पत्तिवत् अर्थप्रत्यायन तथाविधसमुदायान्न स्यात् किन्तु तिलेषु तैलवत् प्रत्येक वर्णेषु तिरोहितत्वात्सूक्ष्मतया वर्तमानेषु व्याप्यवृत्ति समुदाय पूर्वोक्तोऽर्थप्रत्ययमभिव्यनक्तीति मतान्तरमाह–**सिकतातोयवदिति** । प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णज्ञानात् समुदायात्मैक शब्दो जायते सोऽर्थप्रत्ययजनक कार्यस्यैकत्वेन कारणस्याप्येकत्वावश्यकत्वादित्यन्य मत दर्शयति–**समुदायात्मेति** । समुदायावयवा एवानेके प्रत्यायका प्रत्यवयवज्ञानजन्यसंस्कारबलेनार्थज्ञानस्य जायमानत्वादिति मतान्तरं दर्शयति **अनेक एव वेति** । इत्यमनेकधा विचार प्रवर्तते विचारमात्रमेव फलमेतत, तत्त्वन्तु दूर एव, केवल निर्मूलपुरुषमतिभिरेते तर्का उत्थापिता, फलरहितत्वाच्छुष्का नानेन विचारेणास्माकं किमपि प्रयोजनमस्ति किन्त्वर्थप्रत्ययलक्षण फल सर्वानुभवसिद्धम्, तच्च न कारणमन्तरेण भवितुमर्हति, तस्मात् कारण समुदायात्मा शब्दोऽवश्यमभ्युपेयते, स व्यतिरिक्तो वा भवत्वव्यतिरिक्तो वा, अन्त्यवर्णे वा स्यात् समस्तेषु वा एको वाऽनेको वा समुदायो वाऽवयवा एव भवतु नात्र कश्चिद्विचार इत्याह–**इत्येवमादीनीति** । अत्र हेतुमाह–**अनवस्थितेति**, पुरुषाणां तर्का अनवस्थिता, शास्त्राननुगतत्वे तेषां तर्कागमप्रमाणत्वात् 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ कुशलैरनुमातृभि । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥' इति कुशलेनैकेन तर्कितस्यापरेण धीमताऽन्यथाकरणात्, तस्याप्यन्येन धीमत्तरेणेतरथा तर्कणादनवस्थैव, अविरामादिति भाव । तत्र भर्तृहरिवचनं प्रमाणयति–**यत्नेनेति** । तस्यैव वचनान्तरमाह–**हस्तस्पर्शादीति**, 'हस्तस्पर्शादिवान्धेन विषमेऽभिधावता । अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभ ॥' यथा कश्चिदन्धो विषमे दुर्गमे पथि दृष्टिमत्पुरुषावलम्बनव्यतिरेकेण त्वरया धावन् कश्चिदेव मार्गैकदेशं हस्तस्पर्शनादवगम्य समतिक्रान्तस्तथैवापरमपि गच्छन् पतनं लभते तथैवाऽऽगमनेत्रमन्तरेण तर्कमात्रावलम्बेन दृष्टफलेषु सम्प्राप्तप्रत्ययोऽदृष्टेष्वपि तथा प्रवर्तमानो विनिपातं लभ

---

१ सि क्ष छा डे °शेषदोषात्र० । २ सि क्ष छा डे °तसोत्पाककुक० । ३ सि क्ष छा °शेषसमस्ते० । ४ सि क्ष डे °स्पर्शादिवरवेन, छा० स्पर्शादिवान्धेन,

किं तर्हि प्रतिपत्तव्य आगममात्र त्वेतत् । यथोक्त 'जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ । सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहिओ इयरो' ॥ (सम० का० ३ गा० ४५) त्ति, ।

पदसमूहो वाक्यम्, स चानियतानुपूर्व्य पदसमूहः, तद्यथा देवदत्त ! गामभ्याजेति, कदाचिच्च देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लाम्, देवदत्त ! महिषीं गृष्टिं कल्याणीमिति पात्रमाहर, आहर पात्र सावर्णञ्चेत्यादि, सर्वागमसमूहात्मकोऽऽर्हतागमो वा वाक्यम्, वाक्यार्थोऽपि तदभिधेयोऽर्थ ।

पदसमूहो वाक्यमिति, स चानियतानुपूर्व्यः पदसमूह –अनुपूर्वभाव आनुपूर्व्य, तदनियत यस्य सोऽनियतानुपूर्व्य पदसमूह तद्यथा देवदत्त' गामभ्यानेति कदाचिच्च देवदत्त' गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त' महिषीं गृष्टिं कल्याणीमिति, पात्रमाहर आहर पात्र सौवर्णञ्चेत्यादिव्याकरणमारभ्य नैगेपिकवौद्धाद्य-तमप्रथमाधम्, सर्वागमसमूहात्मकोऽर्हतागमो वा वाक्यम्, वाक्यार्थोऽपि तदभिधेयोऽर्थ, उक्त, शब्दार्थ ।

अथ पुनर्नय कान्तर्भवति द्रव्यार्थे किं पर्यायार्थे ? उच्यते—

अयञ्च शब्दैकदेशत्वात् पर्यवास्तिक, परिरुपसर्ग समन्तादर्थे, अव गत्यर्थे धातु समन्ताद्गतति, कोऽसौ ? भेदो भावोपसर्जन., सोऽस्तीति यस्य[1] नयस्य मतिः स पर्यवास्तिकः ।

(अयञ्चेति) अयञ्च शब्दैकदेशत्वात् पर्यवास्तिक 'मूलनिमेण पज्जवणयस्स उज्जुसुअवयण-विच्छेदो । तस्स उसाहपसाहा सद्दवियप्पा सुहुमभेदा ॥' (स का १–५) इति, आर्षेऽपि सप्तनयशता-भानाम् पर्यवास्तिकभेदस्य शब्दनयस्य भेद इत्यर्थ, पर्यवास्तिक इति च शब्दार्थ ? उच्यते, परिरुपसर्गः

लनेति तदर्थ । किं तर्हि विशेषमर्थं वाचकमित्यत्राह-**आगममात्रमिति** । आगमादेव गम्य एषोऽर्थ इति भाव । तत्र मानमाह-**यथोक्तमिति,** हेतुवादगम्यमर्थं हेतुनाऽऽगममात्रगम्यमर्थमागमेनैव य प्रतिपद्यते स स्वसमयप्रज्ञापक, इतरस्तु सिद्धान्तविराधक इति भाव । वाक्यलक्षणमाह-**पदसमूह इति** । प्रतिनियतानुपूर्वीरहित पदसमूह, इदमानुपूर्वीविशिष्टमेव पदकदम्बक वाक्य भवति नान्यादृशमिति नियमो नास्तीत्याह **स चेति** । आनुपूर्वीनियमाभावे निदर्शनमाह-**तद्यथेति** । एवंविधपदसमूहो व्याकरणादिग्रन्थरूप इत्याह-**इत्यादीति** । व्याकरणाद्यादिमवागमसमूहो वाक्यमित्याह-**सर्वागमेति,** प्रत्येक सर्वेषा मागमाना नयात्मकानां समूहात्मक आर्हतागमो रत्नावलीवत् इति । वाक्यार्थमाह-**वाक्यार्थोऽपीति,** वाक्येन प्रतिपाद्योऽर्थ वाक्यार्थ इत्यर्थं । किमय नयो द्रव्यार्थ पर्यायार्थो वा कस्मिन्नस्य समावेश इत्यत्राह-**अयञ्चेति** । विधिनियमनियमनयोऽयं शब्दनयस्यैकदेश, अत एव पर्यायार्थेऽन्तर्गत इत्याह-**अयञ्च शब्दैकदेशत्वादिति** । तत्र सम्मतिगाथां प्रमाणयति-**मूलनिमेण इति** । विशेषविषयपरिच्छेदस्य ऋजुसूत्रवचनविच्छेदो मूलाधारः, ऋजुसूत्रस्य एवमयमर्थो नान्यथेति प्ररूपयत वचनं विच्छिद्यमान यत् तत् मूलनिमेनम्, पूर्वापरपर्यायविविक्ते एकपर्याय एव ऋजुसूत्रस्य प्ररूपयतो वचन विच्छिद्यते एकपर्यायस्यापर पर्यायासंस्पर्शात्, तस्य ऋजुसूत्रस्यैव शब्दसमभिरूढैवम्भूताख्यो विकल्पा शाखाप्रशाखा सूक्ष्मभेदा इत्यर्थं । आर्षमपि प्रमाणयति-**आर्षेऽपीति,** द्रव्यार्थपर्यायार्थनययो प्रत्येकमार्ष सप्तशतं नया अभिहिता तत्र पर्यायार्थिकभेदस्य शब्दनयस्य भेदोऽयमित्यर्थं । पर्यवास्तिकशब्दार्थमाह-परिरुपसर्ग इति समन्ताद्गतिमत द्रव्यमिति व्युत्पत्यर्थ । समन्ताद्गतिमान् भेदो भवति, क्षणविनश्वरत्वात् स च

1 सि दे छा इत्ययेऽपि ।

समन्तादर्थ, अय गत्यर्थो धातु, परितोऽयन समन्ताद्गमन पर्यय, तथाऽऽचष्टे–समन्ताद्गच्छति, इत्यमक्षरार्थमुक्त्वा वस्तुनो दर्शयति–कोऽसौ ? भेदो भावोपसर्जन –यो भवति घटादिर्भेद स भवनक्रियोपसर्जनपर्यय सोऽस्तीति यस्य नयस्य मति स पर्यायास्तिक इति तद्धितप्रत्ययान्तार्थ प्रकृत्यर्थेन विशेषितो ज्ञेय ।

किमेता स्वमनीषिका एवोच्यन्तेऽस्ति किञ्चिन्निबन्धनमस्यार्षमपीति अस्तीत्युच्यते, तद्यथा—

निर्गमनवाक्यमप्यस्य 'दुवालसग गणिपिडगमेग पुरिस पडुच्च' (नन्दि० ४२) इत्यादीति विधिनियमनियम ।

(**निर्गमनेति**) निर्गमनवाक्यमप्यस्य 'दुवालसग गणिपिडगमेग पुरिस पडुच्च' इत्याद्यार्षमन्य साक्षित्वेनार्हत मतसवादिनम्, यद्यप्ययमागमोऽनेकपुरुषापेक्षये भेदा व्यवस्थित तथापि प्रत्येक पुरुषविशेषाश्रित एव निश्चयाय, क्रियासामान्योपसर्जनविशेषपरमार्थत्वात् भवत्यर्थस्य, तच्च द्वादशाङ्ग गणिपिटक, अत एव सादिसपर्यवसानञ्च क्षणिकमेवेत्यर्थ, इत्यादिग्रहणादन्यदपि, प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशबन्धादिप्ररूपणा एकसमयमात्रविषया मिथ्यादर्शनादिपरिणामाध्यवसायप्ररूपणा च द्रष्टव्या, इति परिसमाप्तौ, इत्य विधिनियमयोर्नियम एव प्रदर्शितो गुणप्रधानभावेनायमष्टमोऽर समाप्तश्च द्वितीयो मार्ग उभयविकल्पभेदोपदर्शन ॥

—अष्टमोऽरः—

— समाप्त —

भेदा भावोपसर्जनो ग्राह्य इत्याह–**भेद इति** । भावो हि क्रियाविवक्षिता घटादिभेदाना भवनक्रियासमन्वितत्वात्, भवनक्रियोपसर्जनश्च विशेषोऽस्य नयस्य विषय पर्ययोऽस्तीति मतिर्यस्यासौ पर्यायास्तिक, अस्तिनास्तिदिष्ट मति'रिति सूत्रेण ठक् प्रत्ययात् पर्ययास्तिप्रकृतिकतद्धितप्रत्ययान्तस्यार्थ इत्याह–**यो भवतीति** । अस्य नयस्य निबन्धनमार्ष पृच्छति–**किमेता इति** । मूलभूतमार्षमाह–**निर्गमनेति** । अनेकपुरुषापेक्षया द्वादशाङ्ग गणिपिटकस्यानाद्यपर्यवसितत्वेन भावोपसर्जनभेदविषयनयस्य कथ निबन्धन भवितुमर्हतीत्याशङ्कायामाह–**यद्यप्ययमागम इति**, एकपुरुषापेक्षया द्वादशाङ्गगणिपिटकस्य सादिसपर्यवसितत्वात् क्षणिकत्वेन निबन्धनं भवितुमर्हतीति भाव । अन्यासामप्यागमोदितप्ररूपणानामादिग्रहणेन निर्गमन सूचयतीत्याह–**इत्यादिग्रहणादिति** । अन्यदपीत्यभिमतमेव दर्शयति–**प्रकृतीति**, एकसमयमात्रविषया प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशप्रभेदबन्धादीना प्ररूपणा मिथ्यादर्शनादिपरिणामाध्यवसायप्ररूपणा च तथाविधा ग्राह्येति भाव । एव विधिनियमयो –सामान्यविशेषयो –द्रव्यपर्याययोर्गुणप्रधानभावेन नियमप्रदर्शनपरोऽष्टमोऽर । विधिनियमोभयाश्रयेण भङ्गानामुपदर्शने द्वितीयमार्गश्च निरूपित इत्याह–**इत्थमिति** ।

इति विजयलब्धिसूरिविरचित विषमपदविवेचने नयचक्रशास्त्रस्याष्टम उभयनियमनयार समाप्त ।

---

१ सि क्ष छा डे °स्यार्षमपीति । २ सि डे छा डे सार्षप्रथ ३ सि क्ष डे यद्याप्ययमागमो छा यस्यप्ययमागमो० । ४ छा सि तदा । ५ सि क्ष छा डे सायसप० ।

